Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

7-8
1977

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd Trg Mark-
sa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara.
Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11,
tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11,
tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd, St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 7—8

Osvrti

Prikazi

Savez komunista i politički sistem

Pripreme za Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, a i rasprave o tematici kojom će se taj skup baviti, već su uveliko otpočele. Glavni pravci čitave pretkongresne aktivnosti su opredeljeni mišljenjima i stavovima izraženim na 30. sednici Predsedništva CK SKJ, posebno uvodnim izlaganjem i pisanim prilogom Edvarda Kardelja „Osnove političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije". Tom sednicom je, zapravo, izvršen izbor osnovnog predmeta kojim će se baviti budući kongres, a to je — usavršavanje i dograđivanje političkog sistema našeg socijalističkog samoupravnog društva. Razume se, pored izbora samog predmeta, date su i polazne idejno-teorijske pozicije i pristupi njegovom izučavanju, kritičkoj preradi postojeće prakse u oblasti društveno-političkih odnosa i političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije u celini, na osnovu čega treba da se — u velikoj partijskoj i javnoj debati uopšte — dođe i do novih i efikasnijih rešenja.

Može se odmah postaviti pitanje: zašto baš takav izbor, zašto politički sistem i socijalistička samoupravna demokratija treba da budu u središtu pažnje budućeg kongresa jugoslovenskih komunista?

Ako se svestrano analizira ukupan razvitak našeg društva poslednjih godina, može se zaključiti da je donošenjem Ustava 1974. zaokružen sistem socijalističkog samoupravljanja, čime je sadašnja etapa u razvitku naše revolucije u svojoj osnovi određena i osmišljena i u idejno-teorijskom pogledu i u pogledu revolucionarne prakse i akcije. Ali ulazak u to novo razdoblje, nastalo kao rezultat neprekidnog konkretnoistorijskog revolucionarnog procesa u našem društvu, imao je jedan,

svakako i neminovan, logičan sled. Novi Ustav se najpre po-čeo primenjivati u velikoj materijalnoj sferi, to jest izgradi-vanjem odnosa proizvodnje udruženog rada. Donošenjem Zakona o udruženom radu i čitavog niza drugih zakona uglavnom je uobličen ceo sistem društveno-ekonomskih i produkcionih odnosa. Glavni pravci akcije posle Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije bili su najvećma usmereni na izgradnju osnovnih organizacija udruženog rada, tih „ćelij-skih oblika" same ekonomske osnovice društva, kao i na oblikovanje drugih asocijacija udruženog rada, njihovo udruži-vanje i uspostavljanje međusobnih odnosa. Te krupne revolucionarne promene nisu, doduše, mimoišle ni politički sistem. uspostavljeni su i kvalitativno novi odnosi u federaciji, to jest ojačan je samoupravni položaj socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, uveden delegatski sistem i drugi institucionalni mehanizmi. Međutim, kako te promene nisu bile dovoljne, nastao je izvestan nesklad između društveno-ekonomskih i produkcionih odnosa, na jednoj, i čitave društvene nadgradnje, na drugoj strani, što je usporavalo i kočilo razvitak sistema socijalističkog samoupravljanja u celini i njegovo reprodukovanje iz vlastite osnove.

Taj se nesklad, naravno, ne može uprošćeno shvatiti, niti svesti na shemu: „izgradnja baze" je okončana, ostaje još samo da se „dovrši nadgradnja"! Tako pojednostavnjen pristup bio bi ne samo nenaučan već i netačan, jer bi svaka dublja analiza ukupnih realnih odnosa u društvu ipak pokazala da stvari tako ne stoje. Uostalom, samom tom sintagmom „baza — nadgradnja", tim figurativnim izrazom uzetim iz arhitektonike, klasici naučnog socijalizma su, u oštrim polemikama koje su vodili sa svojim idejnim protivnicima, hteli istaknuti da na ekonomske uslove gledaju „kao na ono što u poslednjoj instanci uslovljava istorijski razvitak" (Engels). Posmatrani sa tog stanovišta, društveno-ekonomska osnova socijalističkog samoupravljanja i odnosi koji se na njoj zasnivaju počinju da se konsoliduju ili nastoje da „prozrače" celinu društvenih odnosa. U tome, međutim, još ne uspevaju, ne bar tako svestrano i radikalno, jer su još u „predvorju poslednje instance", usled čega trpe negativno povratno delovanje iz sfere društvene nadgradnje. Tačnije: novi produkcioni odnosi, inaugurisani Ustavom iz 1974, ne mogu bitno revolucionisati društvenu nadgradnju, pre svega usled zaostajanja političkog sistema i neadekvatnog položaja i uloge organizovanih faktora društvene svesti. Ali, na drugoj strani, ta i takva ekonomska osnovica daje zrele materijalne pretpostavke da se ukloni rečeni nesklad između ekonomske i političke sfere socijalističkog samoupravljanja. Naposletku, bez prilagođavanja političkog sistema i odgovarajućeg preobražaja društvene svesti ne mogu se dokraja učvrstiti i osposobiti za samoreprodukciju ni odnosi proizvodnje udruženog rada. U političkim

odnosima i političkom sistemu našeg društva u celini nagomilali su se, dakle, izvesni problemi, odnosno ostale su još određene „čvorišne tačke" koje blokiraju ukupan razvoj socijalističkog samoupravljanja, utiču na stvarne tokove idejno-političkih i društvenih kretanja, usporavaju borbu za ostvarivanje rukovodeće uloge radničke klase u društvu i njeno demokratsko povezivanje sa svim drugim radnim ljudima, pa se donekle negativno povratno delovanje tih „tačaka otpora" u političkoj sferi javlja i kao ograničavajući faktor same ekonomske osnovice, razvitka produkcionih odnosa udruženog rada. Stoga se preobražaj čitave društvene nadgradnje treba da kreće pretežno u tri glavna pravca: a) usklađivanje političkog sistema sa sistemom društveno-ekonomskih odnosa udruženog rada i njegovo dograđivanje na osnovama Ustava iz 1974; b) brži i razgranatiji razvitak socijalističke samoupravne demokratije, posebno neposrednodemokratskih odnosa i prakse u samoupravnom i društvenom odlučivanju i ostvarivanju sloboda, prava i jednakosti radnih ljudi; i c) adekvatnije i jasnije određivanje položaja i načina delovanja organizovanih subjektivnih snaga socijalističkog društva, a, u njihovom sklopu, naročito metoda i sredstava ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista, te pridavanje većeg značaja radu i odgovornosti i svim drugim društvenim faktorima koji na razne načine utiču na oblikovanje i kretanje društvene svesti.

Naglasak je, dakle, na promenama u onim oblastima društvene nadgradnje koje, uz razvitak produkcionih odnosa udruženog rada, treba da omoguće takav način proizvodnje ukupnog društvenog života koji će nastajati i reprodukovati se na osnovama socijalističkog samoupravljanja. U svim trima rečenim oblastima ima dosta otvorenih pitanja, pa se ovde ograničavamo samo na skiciranje onih najvažnijih, i to uglavnom s idejno-političkog i metodološkog stanovišta.

1. Da bi s jasnim pogledima i stavovima izašao na svoj Jedanaesti kongres, Savez komunista mora prethodno da izvrši temeljnu kritiku političkog sistema i, što je možda još važnije, da utvrdi sve glavne uzroke njegovog nedovoljno efikasnog delovanja. Te uzroke, po našem mišljenju, ne treba tražiti u osnovnim opredeljenjima našeg društva, pa ne toliko ni u institucionalnom mehanizmu (premda će u tom pogledu biti preko potrebna i nova rešenja) koliko u tome što postoji raskorak između demokratskih ustavnih načela i prakse, između normativnog i stvarnog, između proklamovanih sloboda i prava radnog čoveka i građanina, jer još ima niz prepreka koje ometaju da se ta načela i ta prava potpuno ostvare i zadovolje. Najčešće nije problem u instituciji po sebi, već u tome što sadržina njenog rada i aktivnosti nije onakva kakvu društvo od nje očekuje. „Ceo niz slabosti u funkcionisanju organizacija i institucija našeg političkog sistema", rekao je

E. Kardelj na pomenutoj sednici Predsedništva CK SKJ, „op ravdano stvara uverenje da još uvek deluju snažni izvori bi rokratizma i tehnokratizma, da nam je administracija kom plikovana i zbog toga podložna birokratizmu, da se pojedin organi i organizacije zatvaraju u sebe, da ima mnogo praz nog hoda i dupliranja u radu, da su slabo razvijeni oblici de mokratske komunikacije između samoupravnih i državnih organa i celokupne društvene strukture, da imamo mnogo praznog i neproduktivnog sastančenja, da su nam sednice i odluke često nedovoljno stručno pripremljene, da se građanin u borbi za svoja prava često teško probija preko administrativnih prepreka itd."

Nije, dakle, toliko u pitanju kriza organizacija i institucija našeg političkog sistema, bar ne onih osnovnih, koliko potreba njihovog dograđivanja, kao i novih dopuna u sistemu, a naročito promene u načinu njihovog delovanja, odnosno prilagođavanja društveno-ekonomskim odnosima udruženog rada. To, zapravo, treba i da bude polazna pozicija u kritici institucija političkog sistema, s osnovnim ciljem da se socijalističko samoupravljanje razvija kao demokratski sistem, u kome radni čovek treba — u saradnji s drugim ljudima — da slobodno upravlja sam sobom, svojim radom i svojim interesima u društvu. Na taj proces demokratizacije čitave socijalne i političke strukture ne može se, dakako, gledati apstraktno — bilo u građansko-liberalističkom bilo u pseudoradikalističkom smislu — ne vodeći pri tom brigu o svim objektivnim unutrašnjim i spoljašnjim faktorima, koji u pojedinim trenucima mogu biti i ograničavajući za naš razvitak. No kada je reč o subjektivnim slabostima, tada kritika zaista mora biti bespoštedna, stvaralačka i revolucionarna. Ona treba da razotkriva koji društveni faktori, koji ljudi i sa kakvih idejno-političkih pozicija ugrožavaju, deformišu, izopačavaju ili zloupotrebljavaju demokratske odnose i praksu socijalističkog samoupravljanja; da pomaže idejno-političkoj i radničkoklasnoj borbi kako bi se što lakše identifikovali svi oblici otpora samoupravnom demokratizmu, bilo oni koji dolaze sa strane nosilaca birokratskog centralizma, tehnokratizma, liberalizma i nacionalizma, bilo oni koji su izraz sektaštva, dogmatizma, oportunizma ili kakve druge tendencije kojom se „zakidaju" i uskraćuju ljudska prava i slobode.

2. Baš zbog protivrečnosti realnih društvenih odnosa, a i zbog elemenata hibridnosti koji još postoje u društvenoj i političkoj strukturi, u praksi se, ponekad više a ponekad manje, javljaju i izvesna kolebanja, pa i zablude da se pojedini problemi našeg društva mogu, tobože, efikasnije rešavati ili putem jednopartijskog sistema ili putem političkog pluralizma klasičnog parlamentarnog sistema. Jer pojedini ljudi, a takvih ima i u Savezu komunista, teško se privikavaju na nov, socijalistički i samoupravnodemokratski način življenja i mi-

šljenja, jer „upravo kad se čini da su zauzeti time da sebe i stvari preokrenu, da stvore nešto čega još nije bilo, upravo u takvim epohama revolucionarne krize oni bojažljivo prizivaju u svoju službu duhove prošlosti, pozajmljuju od njih imena, bojne parole, kostime, da bi prerušeni u to prečasno ruho i pomoću tog pozajmljenog jezika izveli novi svetsko-istorijski prizor" (Marks).

Revolucionarni izazov i prilika da stvorimo „nešto čega još nije bilo" — zaista postoje, čak su i objektivno dati, ali određeni mentalitet, način života i čitav misaoni sklop — bilo građanske bilo ranosocijalističke provenijencije — još znatno opterećuju ne baš tako mali broj ljudi iz svih socijalnih i političkih struktura, pa i iz svih generacija. Uostalom, izgradnja socijalizma i ne može automatski i prekonoć da stvori novo, besklasno društvo, jer ljudi ne počinju da ga stvaraju samo po svojoj volji i projektovanoj budućnosti, „nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su dane i nasleđene" (Marks). Stoga recidivi sopstvene prošlosti, koja se svojim delovima i „repovima" produžuje i u sadašnjost, a i spoljašnji uticaji sveta u kome živimo, još pritiskaju svest ljudi i otežavaju da novo društvo nadvlada staro. Otuda je mnogo lakše stare i preživele institucije zameniti novim, ali je mnogo teže pomoću njih osigurati onu ukupnu proizvodnju života koja se i bukvalno i stvarno može identifikovati kao oslobođenje rada i čoveka, kao socijalizam u demokratiji i slobodi.

Naše društvo već gotovo tri decenije skida sa sebe svoju prvobitnu košuljicu, menja, dokida i potpuno ukida društvene institucije i oblike jednopartijskog ili klasičnog predstavničko-parlamentarnog sistema, jer teži svojoj autentičnosti, to jest da svoje društveno biće izrazi i preko političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije. U tom razvojnom procesu ono je već prevalilo glavni deo puta, što mu već omogućuje da se reprodukuje iz sopstvene osnove, bez obzira na to što u njegovoj realnosti još postoje izvesni elementi političkih sistema koje je ono već odbacilo.

„Ako bismo hteli", kaže E. Kardelj u svom već pomenutom izlaganju, „nasuprot višepartijskom ili jednopartijskom političkom sistemu ukratko da formulišemo taj cilj, onda tom cilju, verovatno, najviše odgovara pojam samoupravnog pluralizma, to jest pojam pluralizma samoupravnih interesa, odnosno pluralizam interesa samoupravnih zajednica integrisanih u delegatskom sistemu. Takav samoupravni pluralizam se u našem društvu razvija i sve više jača gotovo tri decenije, a sa delegatskim sistemom već postaje integralan demokratski organizam i kao takav pravi nosilac našeg celokupnog društvenog i političkog sistema."

Prema tome, demokratski pluralizam samoupravnih interesa jeste kvalitativno nov oblik demokratskog političkog si-

stema socijalizma. Svi napori Saveza komunista, sve njegove idejno-teorijske i političke akcije, treba da budu usredsređen na afirmaciju klasne suštine socijalističke samoupravne demokratije, na odbacivanje političkog a na dublje ukorenjivanje samoupravnog pluralizma, na prevladavanje koncepcije o čoveku kao apstraktnom građaninu i podaniku države i jačanju njegovog samoupravnog društvenog bića. Time politika prestaje da bude sfera čovekovog otuđenja, monopola političke vlasti ma koje vrste, već postaje sredstvo u rukama radničke klase i radnih ljudi pomoću kojeg oni ispoljavaju, ostvaruju i usklađuju svoje interese, koji su upravo sastavni deo pluralizma samoupravnih interesa. To je polazna pozicija, osnovni kriterijum reforme i dogradnje našeg političkog sistema. Drugi kriterijum je uklanjanje iz samog sistema svih oblika jednopartijskog ili predstavničko-parlamentarnog sistema ili ograničavanje njihovog delovanja, i — što je možda najvažnije — razvijanje kritičke svesti o njihovoj istorijskoj prolaznosti.

3. Najveće mogućno poštovanje pomenuta dva kriterijuma obezbeđuje živu i snažnu demokratizaciju našeg društvenog života, a u tom sklopu se i bitno proširuju područja čovekove slobode i ljudskih prava. To stalno potvrđuje naša praksa. Jer, uz klasične slobode i prava, kao civilizacijske tekovine, neposredna socijalistička samoupravna demokratija teži višem i daljem obogaćivanju čoveka i njegove ličnosti, „ona uvodi pre svega slobodu čoveka da u najvećoj mogućnoj meri sâm — u uslovima i odnosima međusobne zavisnosti, demokratske odgovornosti, solidarnosti i ravnopravnosti sa drugim ljudima — upravlja svojim interesima, što u suštini znači najveću slobodu" (Kardelj).

Socijalistička samoupravna demokratija mora, dakle, bitno proširivati sva područja čovekove slobode i ljudskih prava, počev od onih u bazičnim ekonomskim odnosima, pa preko onih u političkoj sferi, sve do onih u oblasti duhovnog života. U tom smislu su zaista neophodno potrebni novi prodori, ali ne toliko kao saznanje koliko kao svakodnevna praksa. Razume se, prava i slobode nisu nikada dati, već uvek zadati; čovek kao društveno biće može biti stvarno slobodan samo onoliko i u onoj meri u kojoj su slobodni i svi drugi ljudi. Slobodno društvo kao celina stvara i slobodnog čoveka, a slobodan čovek, ali samo udružen u radu i stvaralaštvu sa drugim ljudima, stvara i slobodno društvo.

4. Načela i pravci političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije utvrđeni su Ustavom, pa u tom pogledu nema šta bitno da se menja, već se glavni zadatak sastoji u tome kako da se praktično razrade i primene ta osnovna načela, kako da se dalje izgrađuju i usavršavaju pojedini organi i institucije. Tačnije: neophodna je veća stabilnost političkog sistema vlasti radničke klase i radnih ljudi, jer je to uslov

pravilnog funkcionisanja celog mehanizma socijalističke samoupravne demokratije.

Okosnica takvog političkog sistema jeste naš delegatski sistem, kao poseban demokratski oblik diktature proletarijata. Delegatski sistem je dao uspešne početne rezultate, ali on još nije toliko dograđen da može stabilno izraziti i razrešiti upravo pluralizam samoupravnih interesa, pa ni savladati određene protivrečnosti koje se objektivno javljaju u društveno-ekonomskoj i političkoj praksi. Stoga će se mnoga nova praktična rešenja najviše i tražiti baš u toj oblasti, pre svega u širem koncipiranju karaktera i položaja delegacija samoupravnih zajednica, i to u svim područjima društvenog rada i stvaralaštva i na svim stepenima, kao i u odnosu tih delegacija prema njihovoj izbornoj bazi. To isto važi i za delegatske skupštine, njihovu organizovanost, način delovanja i donošenja odluka, otvaranje prema delovima društva kojima odgovaraju za svoj rad, zatim mesto i ulogu izvršnih, odnosno upravnih i poslovodnih organa prema delegatskim skupštinama i delegatskom sistemu uopšte, usavršavanje rada društvenih saveta kao oblika demokratskog i kvalifikovanog pripremanja svih važnih ekonomskih i političkih odluka. Napokon, subjektivne socijalističke snage, to jest društveno-političke organizacije u koje su one udružene, sastavni su deo samog delegatskog sistema, pa se u tom smislu moraju mnogo jasnije precizirati i njihov položaj i njihova odgovornost.

5. U revolucionisanju čitave društvene nadgradnje, posebno samoupravnog političkog sistema, izuzetno mesto i značaj imaju organizovanost i način delovanja vodećih subjektivnih snaga socijalizma. U tom sklopu bitne su sledeće relacije: a) ne samo formalnopravni već stvarni položaj društveno-političkih organizacija kao sastavnog dela delegatskog sistema; b) odnos tih organizacija i način njihove komunikacije s radnim ljudima čije interese izražavaju; c) međusobni odnosi i komunikacije između samih tih organizacija; i d) specifičnosti unutrašnje, idejne i organizacijske izgradnje tih organizacija.

Razume se, društveno-istorijska priroda Saveza komunista Jugoslavije daje mu posebno mesto u tom bloku subjektivnih snaga; ona ga, sama po sebi, opredeljuje kao vodeći faktor svesti samoupravnih radnih masa i kao pokretača njihove socijalističke akcije. Ali i više od toga: sve promene u političkom sistemu koje nam upravo predstoje najvećim su svojim delom vezane za položaj, ulogu i način delovanja samog Saveza komunista. Otuda i potreba da se o samoj prirodi vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista i načinu njenog ostvarivanja u pretkongresnim pripremama pokrenu šire teorijske i političke rasprave. Treba obnoviti i svestrano kritički ponovo ispitati mnoga već ranije postavljena otvorena pitanja koja se tiču teorije partije, odnosno avangarde rad-

nièke klase, jer razvitak socijalizma, pogotovu na osnovama socijalističkog samoupravljanja, postavlja na dnevni red i nove zahteve i teorijske i praktično-političke prirode. Tu su, verovatno, presudna pitanja: odnos partije i klase, klase i partije; odnos klase i vlasti i partije i političke vlasti; odnos partije i masovnih društveno-političkih organizacija; odnos partije i ideologije, pa sve do onih načela i principa unutrašnje izgradnje same partije i neophodne korelacije između njenog sopstvenog revolucionarnog demokratizma i procesa demokratizacije društva u celini.

6. Socijalistički savez mora da jača kao demokratska stvaralačka snaga delegatskog sistema, kao snaga koja će se više baviti problemima koji se neposredno tiču ostvarivanja interesa radnih masa i samom praksom delegacija i delegatskih tela, jer će se na taj način i afirmisati kao jedinstveni front svih organizovanih snaga socijalističkog samoupravnog društva, postaće najširi oblik samoupravljanja radnih ljudi i građana. Da bi Socijalistički savez u što većoj meri to doista i postao, neophodno je potrebno ponovo ispitati njegovu ukupnu ulogu, a naročito odnos Saveza komunista prema njemu.

Savez sindikata, kao najmasovnija organizacija radničke klase, dobija mnogo značajnije mesto u razvijanju društveno-ekonomskih odnosa koji se uspostavljaju na osnovu novog Ustava i Zakona o udruženom radu. Time su mnogo bliže opredeljeni njegovi zadaci, od tradicionalne takozvane zaštitne uloge, preko borbe za razvoj samoupravnih odnosa u udruženom radu, do orijentisanja radničke klase na sagledavanje svih vitalnih problema društvene reprodukcije.

I Savez socijalističke omladine i Savez udruženja boraca imaju svoje jasno određeno mesto u političkom sistemu. Ali ne svodi se sve na tih pet pomenutih društveno-političkih organizacija, jer pored njih postoji mnoštvo organizacija i udruženja koji na ovaj ili onaj način utiču na rešavanje pojedinih društvenih problema i na oblikovanje društvene svesti. Tu spadaju i državni organi, nauka, stručne službe i razni drugi faktori idejnog, političkog, stručnog, materijalnog, naučnog i kulturno-umetničkog stvaralaštva — čiji zadaci i odgovornost takođe moraju biti jasnije utvrđeni prema političkom sistemu socijalističke samoupravne demokratije, a to znači i prema društvu kao celini.

*

Prostor ne dopušta da se o svim segmentima političkog sistema i o potrebi njihovog usavršavanja i dograđivanja podrobnije govori. Uostalom, to nam i nije bila namera; želeli smo samo da ukažemo na osnovne pravce delanja u toj oblasti, jer će ta oblast — po svemu sudeći — biti i glavna tema i preokupacija budućeg kongresa jugoslovenskih komunista.

Mirko Popović

Sistem socijalističke samoupravne demokratije i uloga Saveza komunista Jugoslavije

Uloga Saveza komunista u sistemu socijalističke samoupravne demokratije može se najbolje sagledati ako se pođe od osnova našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema. Vodeća uloga Saveza komunista u našem samoupravnom društvu nije jednom zasvagda data i određena. Reč je o dijalektičkom procesu u kome se stalno, s razvojem samoupravnih socijalističkih odnosa i s jačanjem uloge radničke klase i položaja radnog čoveka u samoupravno udruženom radu, istovremeno izgrađuje i menja uloga Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage u našem društvu. Iz tih razloga je neophodno da pođemo od nekih osnovnih obeležja i karakteristika sistema socijalističke samoupravne demokratije i da na tim osnovama odredimo ulogu Saveza komunista.

Suština naše socijalističke samoupravne demokratije sadržana je u borbi za oslobođenje radničke klase i svih radnih ljudi ma od koje vrste najamnog odnosa — bilo da se on izražava u privatnosvojinskom ili državnosvojinskom monopolu i eksploataciji bilo u vidu političkog monopola i manipulacije. Drugim re-

čima, suština socijalističke samoupravne demokratije izražava se u borbi za takav položaj radnog čoveka u kojem će on, polazeći od svojih posebnih i opštedruštvenih interesa i potreba, kao slobodan proizvođač i stvaralac upravljati i odlučivati o sredstvima uslovima i plodovima svoga rada, života i stvaralaštva. Prema tome, ceo naš samoupravni politički sistem polazi od radnog čoveka i od izražavanja njegovih pojedinačnih i opštih ekonomskih, političkih, društvenih i drugih interesa i potreba; taj sistem doprinosi da radni čovek postane odlučujući i nezamenljivi subjekt upravljanja i odlučivanja u svim oblastima društvenog delovanja i života, i na svim nivoima društva.

S obzirom na to da se neposredni i dugoročni, posebni i opšti interesi radnih ljudi i građana izražavaju, ostvaruju i organizuju u različnim oblastima rada i života, i Ustavom utvrđen politički sistem morao je biti organizovan i usklađen sa pluralizmom samoupravnih interesa radnih ljudi i građana i na njemu zasnovan. Pri tome je od bitne važnosti činjenica da u pluralizmu samoupravnih interesa odlučujuću ulogu i značaj imaju osnovne organizacije udruženog rada i samoupravne zajednice i da sa njima počinje i da se u njima završava ceo proces povezivanja različnih, često i protivrečnih interesa u ciklusu celokupne društvene reprodukcije.

Sistem socijalističke samoupravne demokratije zasnovan je, dakle, na pluralizmu interesa samoupravnih subjekata, odnosno radnih ljudi i građana i njihovih zajednica. To je *prva* i jedna od osnovnih karakteristika naše socijalističke samoupravne demokratije.

Radni ljudi svoje interese izražavaju i ostvaruju pre svega u organizacijama udruženog rada i svim drugim samoupravno organizovanim oblicima njihove međusobne dohodovne povezanosti i zavisnosti. Ti se interesi organizovano sučeljavaju i povezuju u osnovnim, radnim i drugim organizacijama udruženog rada i samoupravnim zajednicama putem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja i preko različnih oblika i organa samoupravnog odlučivanja, počev od zborova, referenduma do radničkih saveta, skupština i drugih.

U vanmaterijalnoj sferi društvenog života potrebe i interesi radnih ljudi se zadovoljavaju na poseban način:

— u oblasti obrazovanja, kulture, zdravstva i drugih društvenih delatnosti, gde se takođe ispoljavaju posebni i zajednički interesi radnih ljudi i građana, ta vrsta interesa se zadovoljava preko samoupravnih interesnih zajednica;

— u oblasti stanovanja, komunalnih usluga i svih drugih potreba koje se javljaju u mestu stanovanja radni ljudi i građani svoje interese zadovoljavaju u mesnim zajednicama;

— u oblasti politike i ideologije radni ljudi svoje interese izražavaju udruživanjem u društveno-političke i društvene organizacije i udruženja građana;

— u oblasti državne i političke vlasti radni ljudi i građani svoje interese ispoljavaju i ostvaruju preko skupština društveno-političkih zajednica i preko delegatskog sistema;

— u oblasti međunacionalnih odnosa interesi radnih ljudi, nacija i narodnosti se obezbeđuju kroz samoupravnu samostalnost republika i pokrajina, a njihovi zajednički interesi i u federaciji.

Drugim rečima, nema nijedne značajnije oblasti društvenog rada i života u kojoj se interesi radnih ljudi i građana ne izražavaju i ne usklađuju i razrešavaju na samoupravno organizovan način.

Samoupravna demokratija zasnovana na pluralizmu samoupravnih interesa nikla je u našim društvenim i istorijskim uslovima, na izvorima autentične revolucije i osobenog puta izgradnje socijalizma, oslonjena na široku inicijativu i angažovanost milionskih masa i na njihova revolucionarna stremljenja. Zbog toga ona nije mogla ostati u okvirima poznatih modela i formi demokratije, jer bi je oni sputavali i ograničavali ili pak kočili njen napredak i dovodili do restauracije starih, već prevladanih društvenih odnosa.

Prema tome, socijalistička samoupravna demokratija se bitno razlikuje bilo od kog oblika parlamentarne demokratije, bez obzira na to da li je ona višepartijska ili jednopartijska.

Ta bitna razlika između socijalističke samoupravne demokratije kao klasne vladavine radničke klase i svih radnih ljudi i građanske parlamentarne demokratije kao klasne vladavine buržoazije jeste u tome što je samoupravna demokratija — demokratija za ogromnu većinu radnih masa, a građanska parlamentarna demokratija — demokratija za manjinu, odnosno za vladajuće slojeve društva i privatnosvojinski monopol.

U našim društvenim uslovima izgradnja političkog sistema na osnovama partijskog pluralizma, odnosno višepartijskog sistema objektivno bi značila napuštanje osnovnih tokova naše revolucije i otvaranje prostora za delovanje raznih poraženih i od društva odbačenih buržoaskih, nacionalističkih i raznih drugih konzervativnih snaga i koncepcija.

S druge strane, prihvatanje i kopiranje jednopartijskog sistema birokratsko-etatističkog tipa takođe bi značilo napuštanje samoupravnog sistema, odnosno njegovo ukidanje. Jednopartijski sistem je suprotan karakteru društvene svojine u nas i na njoj zasnovanim samoupravnim produkcionim odnosima.

Bitna razlika između sistema socijalističke samoupravne demokratije i jednopartijskog, birokratsko-etatističkog sistema staljinističkog i svakog njemu sličnog tipa jeste u tome što je samoupravni sistem zasnovan na pluralizmu interesa samoupravnih subjekata i na odlučujućoj ulozi i vlasti radničke klase, dok se jednopartijski sistem u uslovima državnosvojinskog monopola zasniva na dominantnoj ulozi mistifikovanih „viših interesa" i na ulozi partije i države kao monopolâ političke vlasti koje upravljaju i odlučuju u ime radničke klase i naroda o svim poslovima društva.

Jednopartijski sistem etatističko-staljinističkog tipa neminovno bi Savez komunista vukao na ulogu komandovanja, na sasvim drugu ulogu države, njenog aparata i drugih činilaca političkog

sistema, a time bi i cela struktura samoupravnog sistema bila d
vedena u pitanje. Sve bi to objektivno značilo zaustavljanje, od
nosno napuštanje osnovnih tokova naše revolucije.

Razume se, zalaganje za naš sistem socijalističke samoupra
ne demokratije nikako ne znači i neuvažavanje činjenice da pos
toje i drugi oblici i tipovi demokratije ili drugi putevi izgradnj
socijalizma. Mislimo konkretno na mogućnost da se putem partij
skog pluralizma ostvari pobeda socijalističkih snaga u datoj zemlj
shodno njenim nacionalnim, istorijskim i drugim društvenim uslo
vima. U takvim uslovima višepartijski ili jednopartijski sisten
može biti oblik demokratije koji vodi pobedi i izgradnji socijaliz
ma u jednoj zemlji.

Druga karakteristika naše socijalističke samoupravne demo
kratije jeste u tome što ona, kao i svaka druga demokratija, ima
svoju klasnu prirodu. To znači da ona nije apsolutna demokratija
za sve, već demokratija u kojoj se obezbeđuje rukovodeća uloga
radničke klase i njenih interesa u savezu sa svim drugim radnim
ljudima i građanima. Ona je izraz kontinuiteta naše revolucije
i karaktera političke vlasti u našoj zemlji.

U našem društvu još postoje objektivne protivrečnosti na kojima izrastaju klasni sukobi između socijalističkih i samoupravnih, s jedne, i antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga i tendencija, s druge strane. Ti sukobi se ispoljavaju u dva vida. Prvi se manifestuje u pokušajima antisocijalističkih snaga malograđansko-liberalističke orijentacije da našem društvu nametnu višepartijski sistem preko koga žele da obezbede „slobodnu igru interesa" različitih socijalnih slojeva i grupa, što bi vodilo restauraciji građanskog društva. U drugom slučaju antisamoupravne, dogmatske snage koje su izraz birokratsko-etatističkih koncepcija, u svom krajnjem vidu informbirovštine, pokušavaju da nametnu državnosvojinski monopol, odnosno staljinizam u kome bi partija i država u ime radničke klase držale svu vlast u svojim rukama. U oba slučaja to bi značilo ukidanje samoupravljanja, gubljenje nezavisnosti i napuštanje nesvrstane politike.

Naša socijalistička samoupravna demokratija uključuje u sebe državne i samoupravne organe društvene samozaštite i opštenarodne odbrane koji štite i brane političku vlast radničke klase i svih radnih ljudi od delovanja i napada neprijateljskih snaga. To je istovremeno i funkcija zaštite nezavisnosti i samostalnosti naše zemlje i ravnopravnosti svih naših naroda i narodnosti.

Naša socijalistička samoupravna demokratija je specifičan oblik diktature proletarijata. To njeno svojstvo je istorijski izraz pobede socijalističke revolucije u narodnooslobodilačkom ratu, u kome je radnička klasa u savezu s radnim ljudima grada i sela uzela vlast u svoje ruke.

Suština diktature proletarijata danas u uslovima sve razvijenijih socijalističkih samoupravnih odnosa nije u nasilju i prinudi, jer je vrlo mali broj onih koji pokušavaju da na protivustavan način podrivaju društveni poredak, nasuprot milionskim masama radnih ljudi i građana koje bezrezervno podržavaju samoupravni

sistem, aktivno u njemu učestvuju i rade na njegovom razvijanju. Prinuda kao element diktature proletarijata primenjuje se samo u onim slučajevima kada pojedinci i njihova delatnost dođu u neposredan sukob s Ustavom i pozitivnim zakonima zemlje, to jest kada organizovano rade, najčešće potpomognuti iz inostranstva, na rušenju ustavnog poretka.

Za našu socijalističku samoupravnu demokratiju mnogo su značajnija politička sredstva borbe protiv raznih neprijateljskih i drugih tuđih uticaja i ideja u zaštiti političkog sistema. Ukoliko su politička sredstva borbe efikasnija i organizovanija, utoliko su sredstva prinude manje potrebna.

Prema tome, suština diktature proletarijata je u obezbeđenju slobodnog, nesmetanog razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi kao slobodnih proizvođača i stvaralaca u zadovoljavanju vlastitih interesa i potreba.

Treba imati na umu da je naš politički sistem, zasnovan na samoupravljanju i socijalističkoj samoupravnoj demokratiji, jedan od prelaznih istorijskih oblika političkog organizovanja društva, o čemu je govorio Lenjin, kao o potpunom odumiranju države i demokratije, pri čemu će se vladavina nad ljudima zameniti vladavinom nad stvarima.

Treća, suštinska karakteristika naše socijalističke samoupravne demokratije sastoji se u tome što je ona neposredna, direktna, a ne posredna, predstavnička demokratija.

Neposredna samoupravna demokratija proizlazi iz samog samoupravljanja. Nema nijedne oblasti rada i života niti bilo koje vrste društvenih poslova, organa i institucija koja nije samoupravno organizovana i samoupravnim odnosima podređena. Na taj način utemeljen je takav položaj i uloga radnog čoveka u samoupravnom sistemu da on preko raznovrsnih formi organizovanja i upravljanja, počev od udruživanja rada i sredstava, slobodne razmene rada, preko samoupravnih organa, delegacija i delegata u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica do društveno-političkih organizacija, obezbeđuje sve uslove i pretpostavke da radni čovek potpuno ovlada celinom društvene reprodukcije i upravljanjem društvenim poslovima. U takvom se položaju i ulozi radnog čoveka upravo i ogleda neposredna socijalistička samoupravna demokratija.

Prema tome, karakteristika neposredne demokratije nije samo u tome što radni ljudi preko zborova, ličnim izjašnjavanjem i referendumom odlučuju o velikom broju pitanja koja najčešće zadiru u najvažnije oblasti njihovih neposrednih i dugoročnih interesa, već je ona i u tome što radni ljudi preko delegatskog sistema neposredno utiču na odlučivanje o zajedničkim uslovima političkog, ekonomskog, društvenog i drugog rada i života na svim nivoima društva.

Zbog toga delegatskom sistemu kao osnovi na kojoj počiva ceo politički sistem i pridajemo posebnu ulogu i značaj. Zato je ostvarivanje ustavne uloge i položaja delegacija i delegata od iz-

vanredne važnosti za obezbeđenje ustavnog položaja radnog čo veka.

Naš delegatski sistem je tek na početku svog razvoja i zbog toga nije realno očekivati da će odmah potpuno ostvariti sve svoje funkcije i da će radni ljudi već sada neposredno uticati na politička odlučivanje na svim nivoima u praksi. Još je veliki raskorak između Ustavom utvrđenih funkcija delegatskog sistema i društvene prakse. Ima još niz problema i slabosti. Taj novi sistem se još nije oslobodio tradicije parlamentarnog predstavljanja u vidu poslanika, odnosno odbornika, niti je dovoljno povezan sa celokupnom strukturom društvene svesti. Zatim, ima još otvorenih pitanja u vezi s načinom izbora, konstituisanja delegacija i delegata s ostvarivanjem veza između delegata, delegacija i samoupravne baze, sistema informisanja itd., koja za izabrane delegacije predstavljaju objektivnu smetnju ili prepreku u obavljanju njihovih funkcija. Međutim, bez obzira na sadašnje stanje i na rezultate koje je delegatski sistem postigao, bitno je, uz izvesne izmene i dopune koje nam predstoje, da imamo vrlo jasnu perspektivu, odnosno ciljeve koje delegatskim sistemom želimo postignuti. Suština je u tome da je samoupravljanje, a posebno delegatski sistem, otvorilo mogućnost izražavanja pojedinačnih i posebnih interesa i njihovo usklađivanje i povezivanje u sintezu zajedničkih, opštih i istorijskih interesa radničke klase i svih radnih ljudi. Time je delegatski sistem isključio svako posredovanje i mogućnost koji bi, preko otuđenih centara ekonomske i političke moći, vladavinu većine pretvorili u stvarnu vladavinu povlašćene manjine.

Socijalistička samoupravna demokratija nije, dakako, potpuno „čista", nije oslobođena od ostataka prošlosti i primesa političkih sistema u svetu zasnovanih na višepartijskom ili jednopartijskom obliku. Tu mislim, pre svega, na ulogu SKJ kao vodeće idejno-političke snage radničke klase i svih radnih ljudi; zatim, na ulogu SSRN, kao i na ulogu države i njenog aparata, na određene elemente skupštinskog sistema i slično.[1] Međutim, ti elementi

---

[1] U samoj ulozi *Saveza komunista* i *države* u našem samoupravnom sistemu ima elemenata jednopartijskog sistema: odgovornost Saveza komunista za socijalističku orijentaciju društva i socijalistički karakter samoupravnih odluka ima izvesne elemente jednopartijskog sistema; uloga države i njenih organa u razrešavanju klasnih konflikata koje nije moguće savladati političkim i samoupravnim sredstvima borbe takođe ima obeležja jednopartijskog sistema.

S druge strane, uloga *Socijalističkog saveza* i delovanje *skupštinskog sistema* imaju neka obeležja višepartijskog i predstavničkog parlamentarnog sistema: Socijalistički savez treba da okuplja sve socijalistički i samoupravno opredeljene radne ljude i građane bez obzira na izvesne ideološke razlike među njima. To ima neka obeležja partijskog pluralizma. Zatim, različite vrste društvenih organizacija i udruženja građana takođe imaju slična obeležja; skupštinski sistem, premda je zasnovan na delegatskom principu, po nekim odnosima uspostavljenim u samom skupštinskom sistemu, po položaju izvršnih veća s elementima vlade i sličnom, ima izvesna obeležja predstavničke parlamentarne demokratije.

predstavničkog, parlamentarnog sistema, partijskog pluralizma ili jednopartijskog sistema nisu posledica nedograđenosti sistema, već su, pre svega, objektivna nužnost sadašnjih društvenih i političkih odnosa u zemlji i međunarodnog položaja naše zemlje, te odnosa snaga progresa i socijalizma, s jedne, i snaga reakcije i konzervativizma u svetu, s druge strane. Istorijski procesi koji se razvijaju u našem društvu i u svetu uopšte uporedo će s jačanjem snaga samoupravljanja i socijalizma slabiti i uklanjati elemente starog, prevladanog političkog sistema.

Navedena osnovna obeležja i karakteristike socijalističke samoupravne demokratije kao demokratije pluralizma samoupravnih interesa, njena klasna priroda i neposrednost u odlučivanju, ukazuju na osnove našeg socijalističkog samoupravnog sistema od kojih treba polaziti i na koje se treba oslanjati kada govorimo o ulozi društveno-političkih organizacija, naročito Socijalističkog saveza, u našem sistemu, kao izrazu samoupravnog političkog pluralizma, kao i o ulozi Saveza komunista Jugoslavije.

Naš novi Ustav potvrđuje istorijsku činjenicu da je Savez komunista Jugoslavije, kao nosilac istorijskih interesa radničke klase, svojom ulogom u revoluciji postao organizovana, vodeća idejna i politička snaga našeg društva. Suština vodeće uloge Saveza komunista, kao avangarde radničke klase i svih radnih ljudi u uslovima socijalističke samoupravne demokratije i samoupravljanja, izražava se u njegovoj sposobnosti da kao nosilac i pokretač političke i društvene aktivnosti, u povezanosti s drugim organizovanim snagama društva, usmerava i otvara perspektive radnim ljudima za bolji i bogatiji život na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Savez komunista, prema tome, nosi potpunu političku odgovornost za socijalističku samoupravnu usmerenost i orijentaciju našeg društva i obezbeđenje rukovodeće uloge radničke klase. I ne samo to; Savez komunista kao nosilac i pokretač političke aktivnosti u društvenoj praksi, zajedno s drugim društveno-političkim organizacijama, snosi potpunu i nepodeljenu odgovornost za socijalistički karakter odluka u čitavom sistemu socijalističke samoupravne demokratije. Na osnovu toga je on jedan od najodgovornijih činilaca u oblikovanju, razvijanju i jačanju socijalističke društvene i demokratske svesti u borbi za dalji razvoj socijalističke revolucije i socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa.

Tako određena suština vodeće uloge Saveza komunista nikako ne znači da on ima monopol političke vlasti. Ukoliko bi Savez komunista, odnosno pojedina njegova rukovodstva ili neke organizacije, svoju vodeću ulogu ostvarivali putem monopola političke vlasti, dakle, u ime radničke klase ili u ime nekih „viših interesa" i ciljeva, to bi dovelo do uzurpacije samoupravnih prava radnih ljudi i ona se ne bi mnogo razlikovala od tehnobirokratske ili neke druge uzurpacije političkih i samoupravnih prava radnih ljudi, što bi ugrozilo ceo sistem socijalističke samoupravne demokratije.

Savez komunista je društveno-politička organizacija sa jasno utvrđenim obavezama, dužnostima, pravima i odgovornostima u

političkom sistemu, pa je stoga i sastavni i nerazdvojni deo samog socijalističkog samoupravnog sistema. Međutim, Savez komunista kao sastavni deo takvog sistema nije klasična politička partija koja se bori za monopol vlasti u konkurenciji s drugim partijama, nego je on idejno-politička organizacija radničke klase preko koje ta klasa izražava i ostvaruje deo svojih tekućih i trajnih, istorijskih, političkih i društvenih interesa i potreba. Savez komunista je u tom smislu i jedan od odlučujućih kohezionih činilaca našeg društva u izgradnji socijalizma i ostvarivanju solidarnosti radničke klase, te bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije.

Svi dosadašnji uspesi i pobede koje su radnička klasa, narodi i narodnosti naše zemlje postigli u pojedinim periodima svoje dugogodišnje revolucionarne borbe rezultat su i stvaralačke sposobnosti Saveza komunista Jugoslavije kao avangarde radničke klase da se poveže sa svim progresivnim i stvaralačkim snagama u samoj radničkoj klasi i u redovima radnih ljudi svih naših naroda i narodnosti, da ih okupi i politički usmeri u svim revolucionarnim akcijama i događajima. Takva revolucionarna uloga Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije došla je do izražaja naročito s dolaskom druga Tita na čelo Partije. Ta sposobnost Saveza komunista da se čvrsto i neraskidivo povezuje s radničkom klasom i narodom izvirala je iz marksističkog sagledavanja objektivnih uslova borbe, iz razvijenog političkog smisla za razumevanje osnovnih težnji naših naroda i narodnosti, njihovih želja i interesa. Takva snaga i sposobnost Saveza komunista izrastale su u borbi za razvijanje stvaralačke inicijative članstva, čitave radničke klase i celokupnog naroda na ostvarivanju revolucionarne akcije.

Mi se danas nalazimo u središtu veoma značajnog perioda našeg razvoja, u kome, na stavovima i odlukama Desetog kongresa, Ustava i Zakona o udruženom radu, razvijamo i realizujemo osnove socijalističkog samoupravnog sistema i temeljno preobražavamo naše društvo. Današnja revolucionarna borba radničke klase, sa Savezom komunista na čelu, vrlo je složena i dugoročna. Njeni rezultati uveliko zavise ne samo od aktivnosti organizacija i rukovodstava Saveza komunista i drugih organizovanih snaga društva već, pre svega, od stvaralačkog učešća i inicijative širokih slojeva radnika, inteligencije, omladine, poljoprivrednika i svih drugih radnih ljudi naše zemlje. Kako je naš politički sistem okrenut radnom čoveku, kako od njega polazi i na njega se oslanja, onda i ceo sistem može uspešno funkcionisati samo ako osiguramo široko i aktivno učešće radnih masa i njihov stvaralački doprinos u samoupravnom odlučivanju. Da bismo to postigli, neophodno je potrebna, više nego ikada ranije, čvrsta povezanost Saveza komunista i svih drugih organizovanih subjektivnih snaga društva s radničkom klasom i svim radnim ljudima radi njihovog organizovanja, usmeravanja i podsticanja njihove stvaralačke inicijative.

Međutim, široko i brojno učešće radnih ljudi u procesu samoupravnog odlučivanja ne sme biti prepušteno stihiji i sponta-

nosti. Poznata su nam negativna iskustva iz ne tako davne prošlosti. Istorijsko iskustvo nas uči da svaka stihija i spontanost u revolucionarnom kretanju masa, baš odsustvom organizovanih političkih snaga, nose u sebi opasnost neuspeha ili izbijanja na površinu nekih uskih, parcijalnih ili grupnih interesa onih koji su u takvoj situaciji najbolje organizovani. Marks je upozoravao na to da radnička klasa kao „klasa po sebi" postaje „klasa za sebe" samo ako je politički organizovana i predvođena svojom avangardom.

Prema tome, Savez komunista, kao vodeća idejno-politička, organizovana snaga radničke klase dužan je ne samo da se povezuje, da podstiče i okuplja radne mase već i da svojim stavovima i akcijama politički usmerava, razvija i jača društvenu svest i organizovanost radnih ljudi u borbi za ostvarenje njihovih sadašnjih i budućih — njihovih istorijskih interesa u izgradnji socijalizma.

Povezanost Saveza komunista s radnim masama i sa svim progresivnim, demokratskim, samoupravno opredeljenim radnim ljudima otvara mogućnost da se politički ciljevi u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa ostvaruju u skladu s opštim stepenom društvene svesti i sposobnosti da se ti ciljevi od većine samoupravljača shvate i prihvate kao sopstveni. To znači da Savez komunista mora biti spreman i idejno-politički sposoban da snagom činjenica i argumenata utiče na menjanje i podizanje nivoa socijalističke samoupravne svesti kako bi se brže i efikasnije ostvarivali ciljevi koji proizlaze iz Ustava i Zakona o udruženom radu. Svako birokratsko nametanje stavova i pojedinih rešenja ili delovanje spolja, a ne unutar samoupravnih oblika organizovanja i odlučivanja, objektivno može samo usporavati, otežavati i, u krajnjoj liniji, sprečavati razvoj samoupravnih odnosa i socijalističke samoupravne demokratije.

S druge strane, ukoliko opšti nivo političke i društvene svesti radnih ljudi bude viši i ukoliko njihova aktivnost zasnovana na snazi sopstvenog političkog uverenja bude veća — utoliko će manje dolaziti do izražaja pojave dogmatizma, anarholiberalizma, nacionalizma i drugih vidova antisocijalističke i antisamoupravne svesti i akcije u društvu. Oni će biti lakše potiskivani na periferiju političkog života i u celini će imati manji politički značaj.

Vodeću ulogu Saveza komunista u sistemu socijalističke samoupravne demokratije s uspehom će ostvarivati svaka njegova organizacija i rukovodstvo samo pod uslovom ako su idejno, politički i akciono tako osposobljeni da ostvaruju stalnu i čvrstu vezu s radnim ljudima, da razvijaju i usmeravaju društvenu svest radnih masa i njihovu aktivnost, da poseduju sposobnost razumevanja njihovih potreba, da služe njihovim interesima, da podižu i razvijaju inicijativu i aktivnost radnih ljudi i da aktivno doprinose rešavanju problema koji se tiču uslova rada i života radnih ljudi i građana.[2]

[2] Za ostvarivanje tih zadataka Savez komunista treba da bude tako osposobljen da nivo idejne i političke svesti njegovog članstva bude iznad i ispred nivoa opšte društvene svesti, da bude kadar da

Kao društveno-politička organizacija, Savez komunista je sa-
mo jedan od činilaca u sistemu socijalističke samoupravne demo-
kratije koji nosi određen deo obaveza, dužnosti i odgovornosti u
političkom sistemu kao njegov sastavni deo. Zbog toga Savez ko-
munista ne može sâm, bez čvrste saradnje i neposredne poveza-
nosti s drugim društveno-političkim organizacijama: Socijalistič-
kim savezom radnog naroda, Savezom sindikata, Savezom socija-
lističke omladine, Savezom boraca i drugim društvenim organiza-
cijama i udruženjima građana, kao sastavnim delovima i značajnim
činiocima političkog sistema, da ostvaruje glavni svoj zadatak —
povezivanje s najširim radnim slojevima i ispunjavanje svoje vo-
deće, idejne i političke uloge u društvu.

Društveno-političke organizacije, kao sastavni delovi politič-
kog sistema, svaka za sebe izražavaju određen krug posebnih inte-
resa radnih ljudi i gradana i svaka od njih je samostalna i ravno-
pravna s ostalima. Ali to ne znači da su one potpuno nezavisne
jedna od druge i od celine sistema socijalističke demokratije. Na-
protiv, društveno-političke organizacije su, zajedno sa Savezom
komunista, u međusobnoj zavisnosti i upućene su jedna na drugu.
Ta međusobna zavisnost izražena je u Socijalističkom savezu, u
kome se one ujedinjuju i sarađuju kao jedinstven front organizo-
vanih snaga društva i svih radnih ljudi i građana. To jedinstvo ne
ugrožava njihovu samostalnost i odgovornost pred svojim član-
stvom, već treba da omogući međusobnu demokratsku saradnju
i politički uticaj i kroz to političku sintezu interesa celokupne
strukture samoupravno organizovanog društvenog rada i stvara-
laštva, to jest integraciju ukupne društvene svesti.

Međutim, u Savezu komunista se još ne shvata sav značaj
i uloga društveno-političkih organizacija u ostvarivanju sistema
socijalističke samoupravne demokratije i zbog toga se u Savezu
komunista ponegde ispoljava izvestan potcenjivački odnos prema
njima ili pak on primenjuje takav metod rada koji te organizacije
faktički svodi na njegove transmisije. Ima i pojava paralelizma
i partnerstva u radu, te pokušaja stroge podele „političkih nad-
ležnosti".

U radu društveno-političkih organizacija još postoji određe-
na nesrazmera u stepenu aktivnosti rukovodstava, foruma i član-
stva. Ostaci forumskog rada znatno sužavaju prostor za širu poli-
tizaciju masa i njihovo aktivno učešće u svim oblicima upravlja-
nja, političkog i samoupravnog odlučivanja. S tim je povezana i
pojava sektaštva, koja sprečava da se u tim organizacijama okupe
svi socijalistički i samoupravno opredeljeni ljudi, bez obzira na

---

neposredno doprinosi naučnoj misli i njenom razvoju i povezivanju
sa samoupravnom delatnošću, da revolucionarnu doslednost povezuje s
realizmom društvene prakse.

Zbog toga je Deseti kongres, polazeći od značaja marksističkog
obrazovanja u društvu i ideološkog osposobljavanja članstva Saveza
komunista za budući razvoj socijalističke samoupravne demokratije,
i postavio preku potrebu šireg i potpunijeg organizovanja ideološkog
i teorijskog rada preko partijskih škola i drugih oblika u samom Sa-
vezu komunista i, šire, u sklopu obrazovnih institucija i društvu uopšte.

izvesne razlike u njihovim pogledima na verska ili neka druga ideološka pitanja. U nekim društveno-političkim organizacijama još ne dolazi dovoljno do izražaja borba mišljenja, čak ima i pojava sprečavanja, odnosno onemogućavanja prave borbe različnih mišljenja, što je podloga za politički monopol pojedinih grupa ili pojedinaca, odnosno što dovodi do borbe za vlast i time sprečava članstvo da izražava svoje interese i potrebe u okviru samoupravljanja.

Aktivnost članova Saveza komunista, kao najsvesnijeg dela radničke klase, u društveno-političkim organizacijama treba da pomogne ostvarivanju dužnosti, obaveza i odgovornosti tih organizacija u političkom sistemu. Isto tako, čvrstom i prisnom saradnjom komunista s ostalim članovima tih organizacija u konkretnim akcijama Savez komunista treba da ostvaruje neposrednu povezanost s interesima koje najširi krug radnih ljudi i građana izražava u tim organizacijama. Pitanja i problemi na kojima društveno-političke organizacije vode svoje akcije treba, u isto vreme, da budu i izvorište onih informacija na kojima će se zasnivati sadržaj rada i utvrđivati politički stavovi Saveza komunista.

Od Desetog kongresa do danas Savez komunista je očigledno postigao značajne rezultate u svom organizacijskom sređivanju, idejnom, akcionom i kadrovskom jačanju, u obezbeđivanju političkog jedinstva i povećanju političke aktivnosti u celom samoupravnom sistemu. Pa ipak se, i pored tih i mnogih drugih postignutih uspeha, mora konstatovati da organizacija, metod i način rada Saveza komunista i drugih organizovanih snaga društvene svesti još nisu potpuno prilagođeni promenama nastalim u našem društvu na osnovu Ustava i Zakona o udruženom radu.

Drug Tito je na Desetom kongresu istakao:

„Aktivnost komunista se ne iscrpljuje u njihovim partijskim organizacijama. Njihovi sastanci su samo dogovor za akciju, dok se njihova stvarna vodeća uloga ostvaruje na svim poprištima borbe za socijalizam, u svim oblastima društvenog života — osnovnim organizacijama udruženog rada, mjesnim zajednicama i samoupravnim interesnim zajednicama, u samoupravnim organima, skupštinama, Socijalističkom savezu, sindikatu, u omladinskim organizacijama, u Savezu boraca, jedinicama JNA itd. Zato je najaktivnije djelovanje komunista u tim organima i organizacijama od odlučujućeg značaja."

Istina je da se članovi Saveza komunista nalaze u celokupnoj samoupravnoj i društvenoj strukturi zasnovanoj na delegatskom sistemu, u svim samoupravnim telima, organima i delegacijama organizacija udruženog rada, u skupštinama samoupravnih interesnih i mesnih zajednica i njihovim organima, u delegatskim skupštinama društveno-političkih zajednica, u društveno-političkim i društvenim organizacijama, udruženjima građana itd. Drugim rečima, komunisti učestvuju i aktivno rade u celini delegatskog sistema. Međutim, oni više deluju kao pojedinci, često su prepušteni sami sebi i sopstvenom snalaženju u datoj situaciji

na osnovu opštih političkih stavova, malo imaju neposredne pomoći od svojih organizacija, ne deluju u međusobnoj povezanosti kao politički jedinstven deo organizovane društvene svesti i u saradnji sa članovima drugih društveno-političkih organizacija koji nastupaju s jedinstvenim političkim stavovima i sa jedinstvene političke platforme. Zbog toga se dobija utisak da članovi Saveza komunista često u praksi deluju i na jedan stihijski način, na način koji je zasnovan na empirizmu i političkoj sposobnosti pojedinaca, a ne na organizovanom, smišljenom i od strane organizacija usmerenom radu.

Organizacije Saveza komunista se često zadovoljavaju prepričavanjem opštih političkih stavova ili donošenjem opštih zaključaka, tako da to deluje više kao propaganda ideja, a manje služi kao uputstvo komunistima za konkretne akcije i stavove koje treba izgraditi u samoupravnoj bazi i njenim organizmima. Zbog toga se pojedine organizacije Saveza komunista često nalaze na marginama društvenog i političkog života, odvojene od radnih ljudi, pa stoga i pokušavaju da deluju sa strane, a ne u samom delegatskom sistemu kao sastavnom organskom delu celokupne samoupravne strukture.

Ako zaista želimo da organizacije i rukovodstva Saveza komunista deluju unutar delegatskog sistema, onda komunisti koji rade u pojedinim delovima samoupravne društvene strukture moraju izlaziti pred osnovne organizacije s informacijama o stvarnim problemima u njihovoj sredini i s pitanjima koja su aktuelna u samoupravnoj praksi, te na osnovu toga postizati političke dogovore o tome šta i kako komunisti treba da rade da bi se ti problemi rešili u samoupravnoj bazi i njenim organima. Znači da glavni izvor informacija, podataka i drugih bitnih činjenica i elemenata na osnovu kojih će se u organizacijama Saveza komunista voditi diskusija i zauzimati stavovi treba da bude celokupna samoupravna struktura date sredine u kojoj organizacija deluje i radi i do koje se proteže uticaj radnih ljudi i njihovih organizacija udruženog rada.

U nas još ima kolebanja i dilema u kojoj meri Savez komunista treba ili ne treba da se meša u rad državnih i samoupravnih organa. Poznato je da je Savez komunista napustio personalnu uniju između partijskih i državnih organa da bi sprečio i onemogućio delovanje sa pozicija vlasti, odnosno da bi se sprečila mogućnost da on uzme u svoje ruke monopol političke vlasti. Sadašnji položaj Saveza komunista u samoupravnom sistemu — budući da je Savez komunista jedan od organizovanih političkih faktora samoupravne strukture društvene svesti i njen sastavni deo — obezbeđuje mu da kao aktivni politički činilac tog sistema učestvuje u svim oblicima samoupravne i političke aktivnosti radnih ljudi i da ih politički usmerava. To je njegovo pravo, obaveza i dužnost, ali i njegova javna politička odgovornost pred članstvom i radničkom klasom za dosledno izvršavanje tih svojih obaveza. Samim tim što Savez komunista učestvuje u radu i odlučivanju

u samoupravnim telima i državnim organima i što politički utiče na taj rad i odlučivanje, on je umešan u samoupravno odlučivanje i kao nosilac odgovornosti za socijalističku usmerenost odluka koje se donose. One organizacije Saveza komunista koje se drže pasivno, po strani od aktivnosti samoupravne strukture i samoupravnog odlučivanja pod izgovorom opasnosti da se „mešaju" u samoupravno odlučivanje, ili ne razumeju naš samoupravni sistem, položaj i ulogu Saveza komunista u njemu, ili direktno beže od javne političke odgovornosti koju treba da nose za socijalistički karakter samoupravnih odluka.

Ima, istina, i takvih organizacija Saveza komunista koje pokušavaju da na birokratski način, doduše, sve „u ime" radničke klase, ali izvan samoupravnih tela i mimo utvrđene demokratske samoupravne procedure, donose i spolja nameću svoje stavove i odluke, te na taj način u suštini deluju na stari, administrativni način, izvan i iznad samoupravnog sistema. U stvari, zaklanjajući se za autoritet Saveza komunista, te organizacije deluju sa pozicija monopola političke vlasti. Ukoliko bi Savez komunista ostao izvan samoupravnog i delegatskog sistema, nastala bi dvostruka opasnost: prva — da se u samoupravnu strukturu ubacuju neke druge ideološke i političke snage i tendencije koje bi pokušavale da Savez komunista istisnu iz samoupravnih odnosa, i druga opasnost — da se Savez komunista ubrzo nađe u krizi sopstvene otuđenosti koja bi ga vukla na poziciju periferne političke snage, u neku vrstu debatnog kluba i slično. Razume se, takva bi situacija u Savezu komunista, koju smo već jednom prevladali posle 21. sednice, izazvala niz negativnih posledica po budući razvoj samoupravljanja i samoupravne socijalističke demokratije.

Organizacije Saveza komunista treba svoju delatnost da zasnivaju na informacijama o aktivnostima i problematici samoupravne baze i prakse njenih tela i organa, na osnovu uvida u delovanje delegatskog sistema, društveno-političkih organizacija i drugih samoupravnih struktura i da se — kako kaže Edvard Kardelj — Savez komunista „neprekidno izražava pre svega kao ona stvaralačka snaga koja je sposobna da ukazuje kako na puteve razrešavanja tekućih društvenih protivrečnosti tako i na perspektive i pravce daljeg napretka socijalizma i samoupravne demokratije, odnosno na puteve, oblike i sredstva akcije za njihovo neposredno i dugoročno ostvarivanje. Neophodno je razvijati njegovu sposobnost da ujedinjuje marksističku teoriju i socijalističku praksu, da povezuje iskustva sa dugoročnom vizijom, revolucionarnu doslednost sa demokratskim realizmom ne samo zato što Savez komunista jedino na taj način može da stiče poverenje radnih masa nego i u cilju obezbeđivanja i učvršćivanja njegovog unutrašnjeg jedinstva".[8]

---

[8] E. Kardelj, „Osnove političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije" (rukopis), str. 189.

Sadašnje slabosti u delovanju Saveza komunista, pa i drugih organizovanih snaga društva kao sastavnog dela samoupravnog sistema, izazvane su ne samo nedostacima u njegovom načinu rada nego i sadašnjim stanjem i stepenom organizovanosti političkog sistema, a delom i neadekvatnom organizovanošću samog Saveza komunista. Moramo konstatovati da je razvoj društveno-ekonomskih samoupravnih odnosa išao ispred razvoja društveno-političkih odnosa i da se posle Desetog kongresa nismo u istoj meri bavili problemima razvijanja postojećih oblika i, u skladu s razvojem dohodovnih odnosa, uvođenjem novih oblika političkog sistema koji će na neposredniji način povezivati sve činioce organizovane društvene svesti i njihovu aktivnost, te tako ujedinjavati i jedinstveno usmeravati sve organizovane samoupravne subjekte u sistemu socijalističke samoupravne demokratije. To se tiče, pre svega, takvih problema koji su doveli do velike zatvorenosti u sebe same i delegacija i delegatskih skupština, i izvršnih organa vlasti, organa državne uprave, društvenih organizacija, udruženja građana, institucija nauke, kulture i slično, te do njihove nedovoljne povezanosti i odsustva saradnje s faktorima organizovane društvene svesti — Savezom komunista, Socijalističkim savezom, Savezom sindikata i drugim.

U okviru tih razmatranja postavlja se i pitanje uloge i rada društveno-političkog veća u skupštinama opština i republika, odnosno pokrajina. Nema sumnje da pored postojanja delegacija društveno-političkih organizacija u društveno-političkim većima treba pronaći i nove oblike političkog sistema, takve oblike koji će neposrednije ujedinjavati i povezivati sve samoupravne subjekte, a pre svega u rešavanju konkretnih pitanja i problema samoupravne prakse. Izgleda da se svi slažemo u tome da društveno-politička veća nisu ostvarila onu ulogu u društvu i delegatskom sistemu koja im je bila određena Ustavom, i to iz tog razloga — mada on nije jedini — što vodeći sastav društveno-političkih organizacija nije bio delegiran u ta veća, te ona nisu mogla da ostvare svoju ulogu središta u kojem se dogovara i koordinira politika.

Sadašnji savezni i republički društveni saveti i njihova iskustva govore nam o tome da bi taj oblik saradnje svih samoupravnih subjekata trebalo mnogo šire postaviti i organizovati ne samo pri skupštinama društveno-političkih zajednica već i pri nekim organima uprave, samoupravnim telima i organima, u organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim i mesnim zajednicama, u društveno-političkim organizacijama i slično. Razume se, otvoreno je pitanje da li se treba zadržati samo na društvenim savetima ili pronaći i neke druge odgovarajuće oblike, na primer konferencije delegacija, savetovanja i slično, koji će samoupravni sistem i organizaciono otvoriti prema društvu i svim njegovim činiocima, pre svega prema organizovanom subjektivnom faktoru, te tako podsticati proces demokratizacije načina donošenja odluka, ali i uticati na to da se poboljša rad samoupravnih i poslovodnih

organa; takođe, obezbeđivati društvenu kontrolu i nadzor nad radom izvršnih organa i organa uprave u isto vreme znači osigurati saradnju i pomoć u njihovom radu. Takva društvena tela ne bi, razume se, mogla donositi odluke mimo organa ovlašćenih za to, već bi predstavljala vid konsultacije, saradnje i uzajamne pomoći svih samoupravnih subjekata i političke razmene pogleda sa stanovišta pluralizma samoupravnih interesa, a radi sagledavanja svih njihovih strana i nastojanja da se usaglase različiti pogledi i traže najpovoljnija konkretna rešenja koja će samoupravnim i drugim organima i telima pomoći da donose najprihvatljivije odluke za sve. To je istovremeno put za lakše i efikasnije savladavanje protivrečnosti koje objektivno izviru iz uslova borbe za dohodak, delovanja zakonitosti robne proizvodnje, raspodele prema radu i rezultatima rada, postojećih razlika u nivou ekonomske razvijenosti pojedinih republika i pokrajina, jer iz takvih uslova najvećim delom i proizlaze razlike u interesima radnih ljudi i njihovih samoupravnih zajednica. To bi znatno olakšalo posao na usklađivanju pojedinačnih, parcijalnih i neposrednih interesa radnih ljudi i njihovih samoupravnih zajednica sa zajedničkim, dugoročnim i istorijskim interesima radničke klase i svih radnih ljudi u izgradnji i ostvarivanju krajnjeg cilja socijalističke zajednice slobodnih proizvođača i stvaralaca.

U toj svetlosti je neophodno potrebno razmotriti i organizacijsku prilagođenost Saveza komunista promenama nastalim u samoupravnom sistemu. Koje organizacione oblike rada Saveza komunista treba dalje razvijati i usavršavati, a koje eventualno i prevazilaziti, i koje i kakve nove organizacione oblike uvesti kako bi se obezbedilo da Savez komunista neposrednije deluje unutar pojedinih oblika organizovanosti samoupravnog sistema, a pre svega u delegatskom sistemu. Istina je da mi nismo iskoristili ni sve mogućnosti koje nam u tom pogledu sadašnji Statut SKJ pruža, ali je potrebno učiniti napor da se pronađu i ustale i nove forme delovanja koje će osigurati da Savez komunista neposrednije ostvaruje svoje funkcije u delegatskom i celom političkom sistemu.

Neki oblici organizovanja treba da budu zasnovani na kritičkoj analizi dosadašnje prakse i promena ostvarenih u političkom sistemu, u čemu nam može znatno pomoći naša marksistički orijentisana politička nauka. Zbog toga će biti potreban napor celog Saveza komunista Jugoslavije i svih stvaralačkih, naučnih i drugih snaga društva kako bismo za Jedanaesti kongres pripremili odgovarajuća rešenja i pronašli takve oblike organizovanja i načine delovanja Saveza komunista koji će doprineti unapređivanju njegovog ukupnog rada u samoupravnom sistemu.

*

Analizirao sam samo ona pitanja socijalističke samoupravne demokratije i njenih institucija koja su u neposrednoj vezi s ostvarivanjem vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista. Naše

društvo, a možemo reći i međunarodni radnički pokret, ulazi u period u kome će pitanja socijalističke demokratije, samoupravljanja, ostvarivanja prava i sloboda imati izuzetnu važnost ne samo za nas već i za jačanje socijalizma kao svetskog procesa. Zato svaki nov prodor, odnosno korak napred u razvoju socijalističke samoupravne demokratije ujedno je i korak napred u stabilizaciji našega političkog sistema i u razvoju samoupravljanja, a to ima i širi značaj za društvena kretanja u svetu.

Živojin Rakočević

Udruženi radnik i društvena reprodukcija

— Momenti, nivoi i interakcije samoupravnog odlučivanja i upravljanja reprodukcijom —

Proizvođenje vrednosti i prisvajanje (raspodela) dohotka polaze od proizvodnog radnika kao *udruženog* radnika. Tek u „okvirima" svoje osnovne organizacije udruženog rada (OOUR) i njenim tehničkim i ekonomskim posredovanjem radnik postaje delotvoran — stvaralački društveni subjekt, kadar da menja, da preobražava sebe i društvo.

Osnovna organizacija udruženog rada je pravno-politički i ekonomski, to jest empirijski konkretni društveni oblik procesa razotuđenja rada. U tom smislu, ona je praktičko postavljanje i razvijanje odnosâ udruženog rada. Ne kao neka društvena „stvar po sebi" i za sebe, već s realnom dispozicijom, potrebom i „nalogom" za udruživanjem s drugim bazičnim organizacijama udruženog rada.

To materijalno (tehničko-tehnološko) i ekonomsko saobraćanje osnovnih i složenih organizacija udruženog rada pokazuje izvesne pravilnosti i povremena odstupanja od tih unutrašnjih pra-

vilnosti. U tom saobraćanju događa se i ono što se u filozofiji naziva „trajno oscilirajućim odnosom subjekta i objekta", a u nauci političke ekonomije: „odnosom politike i ekonomije".

U ovom radu rasprava o tim stvarno teškim pitanjima dolazi u obzir samo utoliko ukoliko doprinosi osvetljavanju glavnog problema: kako radnici mogu da upravljaju vlastitom materijalnom proizvodnjom kao *celinom;* dakle, već danas i tako reći sa svakog radnog mesta ili tačke u složenom društvenom reprodukcionom procesu? Najteže i najzamršenije pitanje!

Zakonitosti društvene reprodukcije

Problem ekonomskog upravljanja društvenom reprodukcijom najčešće se postavlja u najzamršenijem obliku. U tom obliku on naučno *nije* rešiv. Problem sadrži veći broj „nepoznatih" nego što ima jednačina, primetili bi matematičari. Još jedna „kvadratura kruga" od koje moramo dići ruke.

Međutim, kritičko-analitički postupak svojstven nauci političke ekonomije omogućuje takozvano matematičko modeliranje složenih ekonomskih procesa. Na raspolaganju su i brojne prethodne naučne sinteze, opšti modeli, „matrice", sheme i čak *iskustvo* „planifikacije" — svuda u ekonomski i tehnički razvijenom svetu, u savremenim društvima. A kada je reč o našem društvu, dolazi u obzir i srazmerno bogato iskustvo takozvanog susretnog i samoupravnog planiranja, čija je polazna tačka i glavni agens — OOUR.

S redukcijom, s bitnim uprošćavanjem „modela" društvene reprodukcije ne sme se ići suviše daleko; do nekakve njene tehničko-tehnološke (fizičke i biološke) osnove, do „igre atoma i molekula". Moramo se, dakle, zaustaviti na nekoj razini društvenog posmatranja na kojoj će „nestati" slučajnosti, konkretni fenomeni i privredna ekonomska kretanja, ali se neće izgubiti specifična ekonomska i uopšte bitna društvena obeležja *robne* ekonomije (uslovno ili relativno) udruženog rada.

To i takvo društveno posmatranje mora da uključi bar tri stvari:

1. tehničko-tehnološku stranu materijalne proizvodnje, to jest „razgranati sistem korisnih vrsta rada" s naučnom proizvodnjom kao njegovim neizostavnim elementom;

2. proizvodnju robne vrednosti, odnosno kretanje direktnog (živog) i indirektnog (minulog) rada, kako s obzirom na različite rokove reprodukcije u različitim OOUR tako i s obzirom na stvarnu razliku između godišnje vrednosti takozvanog društvenog bruto proizvoda i godišnje proizvedene vrednosti (društvenog dohotka), i

3. specifični društveni karakter reprodukcije materijalnog života koja je u isto vreme i reprodukcija odnosâ udruženog rada.

Sledeći korak u takvom naučnom postupku jeste utvrđivanje osnovnih sektora društvene proizvodnje. U velikom sektoru

A proizvode se sredstva za proizvodnju (sirovine, energija, pomoćni materijal, mašine itd.), a u sektoru B sredstva za izdržavanje ljudi (životne namirnice i ostala sredstva za ličnu potrošnju). Te specifične upotrebne vrednosti materijalnih proizvoda u sektorima A i B ujedno su i njihova karakteristična obeležja kao „članova robnog sveta" ili jedinica „ogromne zbirke robâ" u kojoj se još predstavlja tečno društveno bogatstvo.

Moraju se, zatim, ispitati i razmenski odnosi između tih sektora, bilo pri pretpostavci trgovinskih i finansijskih odnosa s inostranstvom, bilo bez tih odnosa.

Da se pri svemu tome ne bi upalo u jednoličnost ekonomskog računanja i matematičkog određivanja zakonitosti društvene reprodukcije, u tu „veliku igru" ili proces društvenog planiranja treba uključiti i takozvane kvalitativne faktore i pokazatelje. U prvom redu materijalnu, a zatim i moralnu i kulturnu zainteresovanost neposrednih proizvođača za unapređivanje proizvodnje i prakse rada uopšte, to jest njihovu „volju za voljom" i „volju za moći" — ekonomskom, političkom itd. Potom, nacionalne odnose u ekonomskoj oblasti društvenog života, uključiv, naravno, i suprotnosti interesa koje su u vezi s tim odnosima i specifične društvene načine njihovog postavljanja i razrešavanja.

Takozvana slobodna razmena rada između materijalne proizvodnje i proizvodnje umetničkih, naučnih, obrazovnih i uopšte kulturnih „usluga" i dobara dalja je i vrlo teška komplikacija problema društvene reprodukcije. Ali „komplikacija" i rešenja do kojih se moralo doći ukoliko je društvo samoupravljača nastojalo da se istrgne iz gvozdenog državnog zagrljaja.

Ako bismo se, međutim, dosledno držali ovog poslednjeg smera analize, ponovo bismo došli na onu tačku sa koje smo i počeli razmatranje o društvenoj reprodukciji. Ova bi se pokazala onakvom kakva i jeste u „teškoj stvarnosti"; dakle, kao *najkonkretniji* skup realnih odnosa u proizvodnji i raspodeli i kao veliko kretanje koje svojom unutrašnjom logikom stalno drži na okupu nebrojene prividno razbacane članove i „fragmente" društva.

Zato, zaustavimo se na onom tako reći idealnom preseku društvenog reprodukcionog procesa i u horizontu nauke političke ekonomije, koja „računa" s takozvanim sistemskim pristupom stvarnim ekonomsko-političkim problemima. Njen „sistemski" i njen kritički karakter najbolje se vide — potvrđuju ili osporavaju — upravo u odnosu na problem društvene reprodukcije, to jest u teoriji (učenju) o reprodukciji „društvenog kapitala" ili ukupnog društvenog fonda živog i minulog rada (u njihovoj dvostrukoj egzistenciji ili vidu: tehnološkom i ekonomskom).

Marks je *znao* da je društvena reprodukcija veliki „krug predmetâ" u uzajamnoj povezanosti, preplitanju i prožimanju. Tu je reprodukciju on video i prikazao i u geometrijskim slikama (spirale, krugovi i mnoštvo krugova ili kružnih putanja društvenog kapitala i bezbrojnih individualnih kapitala). Postavio je i veoma jednostavne matematičke proporcije u prikazu razmene izme-

đu onih velikih odeljaka društvene proizvodnje koje i danas gotovo jednako dobro služe i socijalističkim i državnokapitalističkim sistemima i načinima društvenog planiranja.

U te matematičke proporcije ili ekonomske jednačine i nejednačine uključuje Marks celokupni godišnji proces razmene materijalnih i robnih vrednosti. Na taj vrlo složeni sistem beskrajnog mnoštva pojedinačnih razmena, individualnih „igara razmene", Marks je preneo težište analize problema društvene reprodukcije. Zato je problem preobražaja tržišne vrednosti u cenu proizvodnje i problematiku tendencijskog pada prosečne profitne stope ostavio za kasnija istraživanja i rasprave. I sasvim je dobro i naučno opravdano što su te „komplikacije" našle mesto u trećem, a ne u drugom tomu *Kapitala*, u kojem se inače raspravlja o reprodukciji društvenog kapitala.

Celina društvene reprodukcije ne iscrpljuje se onim što je napred rečeno; čak i pri posmatranju onog njenog „zlatnog preseka". Društvena reprodukcija obuhvata sektore A i B kao relativno samostalne sisteme materijalne proizvodnje koji su u procesu razmene materije društvenog rada nužno upućeni jedan na drugoga. Ako je reč o društvenoj reprodukciji u uslovima ili pod pretpostavkama robne ekonomije relativno udruženog rada, onda ta reprodukcija uključuje i sektore privatne proizvodnje u poljoprivredi i proizvodnom zanatstvu, kao i njihove međusobne odnose i uticaje.

I, naposletku, reprodukcija ili ukupni životni tok „društvenog kapitala" uključuje ili podrazumeva i takozvanu prostornu dimenziju i vrlo važan „vremenski faktor". U našem društvu to podrazumeva ekonomske granice „jedinstvenog jugoslovenskog tržišta" ili privrednog područja uopšte i reprodukcionu ili ekonomsku godinu u kojoj se posmatraju pomenuti ekonomski procesi. Ta ekonomska godina nije samo neka društvena konvencija i prosto količinsko trajanje ili prirodna mera društvenog rada, već je to i specifičan prostor u kojem deluje moderna industrija; dakle, bitno *relativan* i podsticajan faktor.

U ovom poslednjem značenju vreme je prisutno u onome što nazivamo „moralnim zastarevanjem" oruđa rada (poglavito mašinerije), ubrzanjem ritma industrije, transferom i rasprostiranjem nove tehnologije i sličnim.

U svojoj teoriji društvene reprodukcije Marks je primenio dva različita računa: račun društvenog kapitala i jedan „viši ekonomski račun" koji ima opštu važnost. Matematičke proporcije, algoritmi, „kružne međuzavisnosti" u dvosektorskom modelu reprodukcije društvenog kapitala, ideja „opšte ravnoteže" i drugo imali su da posluže višoj društvenoj svrsi: strogom matematičkom određivanju i interpretaciji zakonâ društvene reprodukcije. Mada Marks nije stigao da taj grandiozni poduhvat izvede do kraja — na tom veličanstvenom putu stajale su mnoge (za njegovu epohu) nesavladive prepreke —, on je čovečanstvo trajno zadužio temeljnim idejnim rešenjem društvenog planiranja. Činjenica je da su to idejno rešenje danas priznale najbolje glave među građanskim

ekonomistima i da tendencija „planifikacije" na Zapadu duguje tako mnogo Marksovim „matricama" i teoriji „opšte ravnoteže".

Sve Marksove jednačine razmene ili razmenskih odnosa u pomenutim računima imaju i svoje racionalno objašnjenje. Proizvođenje vrednosti i razdeoba društvenog dohotka u čvrstoj su vezi s *robnim* oblikom društvene proizvodnje. Iako robna proizvodnja spada u ono što se u modernoj filozofiji naziva *drugom* čovekovom prirodom, pomoću koje se ovaj praktički „uspravio", izdvojio i dalje izdvaja iz prvobitnog prirodnog ili životinjskog stanja, ona nije i njegova sudbina niti pak samo neko „carstvo senki" i čarolija koje ga neprestano prati i progoni. Ali zato razmena materije s prirodom i razdeoba društvenog „fonda rada" to jesu; i to po cenu čovekovog opstanka i njegovog civilizacijskog napretka, — ukoliko ne bi vodio računa o životno važnoj činjenici te njegove *druge* ili čisto društvene prirode. Zato se upravo i radi o tome da se razmenski odnosi — velika „igra razmene" na takozvanom nacionalnom i svetskom tržištu — i proces razmene materije s prirodom stave pod svesnu, sveobuhvatnu i dalekovidu kontrolu udruženih radnika.

Kretanje ka „slobodnoj asocijaciji rada"

Razotuđenje rada prevaljuje isti put kao i otuđenje rada. „Ukidanje samootuđenja čini isti put kao i samootuđenje." To su dve varijacije na istu temu. Obe Marksove. Isto i tema — problem. To je izvanredna i zbunjujuća Marksova misao iz 1844. godine. Ona je, po rečima jednog savremenog filozofa, tako reći slučajno „došla Marksu", a zagonetno „stoji pred nama". Kao i mnogo drugih — možda nešto manje tajanstvenih — Marksovih misli koje nalazimo u njegovim „pariskim ekonomsko-filozofskim rukopisima".

Tajanstvenost te misli u vezi je s činjenicom da su otuđenje i razotuđenje (proizvodnog rada, bitnih čovekovih svojstava, umetničkog stvaralaštva i samog čoveka) dati u nekom neobičnom polaritetu, kao dijalektički par, — u nekoj čudnoj „igri" koja ih neprestano drži na okupu i tako reći trajno zarobljene u velikoj društvenoj praksi rada.

U pomenutim rukopisima Marks je gotovo proročki govorio o budućem socijalizmu ili komunizmu kao teškom, grubom, protivrečnom i dugotrajnom društvenom procesu. To naučno predviđanje bilo je kasnije dopunjavano i razvijano, ali nikada napušteno ili odbačeno.

Pominjemo to ovde samo radi glavnog problema: u datoj situaciji ekonomskog udruživanja rada i rešavanja niza konkretnih problema unutar OOUR, i između ovih u okviru neke radne ili složene organizacije udruženog rada, ekonomsko upravljanje društvenom reprodukcijom od strane udruženih radnika izgleda kao neki nedostižan cilj; a rasprava o tome — kao pretežno teorijska, ili kao „muzika budućnosti". Uprkos tome, već danas treba

postaviti tezu o tome da to upravljanje nije samo sebi svrha. On treba da vodi onom istorijskom cilju ili društvenom uzoru — slobodnom udruženju rada i racionalnom regulisanju razmen materije s prirodom. Dakle, to upravljanje je samo jedan od momenata u velikom istorijskom kretanju ka komunističkom društvu, — koje je kao „dovršeni naturalizam" — istinski humanizam a kao „dovršeni humanizam — naturalizam" (K. Marks). To društvo slobodno udruženih proizvođača trebalo bi da bude „istinsko rešenje sukoba čoveka i prirode, između čoveka i čoveka... između egzistencije i suštine... opredmećivanja i samopotvrđivanja između slobode i nužnosti, između individuuma i roda".[1]

Društveno samoupravljanje bi trebalo da ima takvu trend-liniju koja u sebi sadrži momente poništavanja državnosvojinskih i drugih kolektivno-privatnih svojinskih odnosa i monopola. A u toj opštoj povezanosti i jasnu perspektivu odumiranja ili postepenog hlađenja robno-novčanih odnosa i oblika. Naročito onih odnosa koji su u vezi s državnom ekonomsko-političkom vlašću i osamostaljenim centrima finansijske moći (centralna banka, velike poslovne banke, spoljnotrgovinska preduzeća, „reeksporteri" itd.). U protivnom, samoupravljanje bi stagniralo i nazadovalo. Štaviše, izgubilo bi socijalistički sadržaj, smisao i tendenciju. Bilo bi pretvoreno u praznu formu, ritual, tehniku komuniciranja; ili, u najgorem slučaju, u zgodan paravan za antisamoupravne i antisocijalističke snage i tendencije.

Naučna istraživanja društvene prakse ukazuju na stvarne (ekonomske) korene i jezgro različnih pojava i odnosâ otuđenja u našem društvu. Pre svega je tu reč o bitnim razlikama u „tehničkoj opremljenosti" direktnog (živog) rada u različitim OOUR-ima, o „unutrašnjem raščlanjavanju" svake nacije (odnosno radničke klase u njenom okviru), o različitom ekonomskom položaju i takozvanim uporednim prednostima naših „republičkih ekonomija", međusobno i u odnosu na inostrane ekonomije. Isto tako, reč je i o još nesavladanoj tendenciji *preduzeća* (nasuprot OOUR) i apstraktno postavljenom takozvanom slobodnom tržištu (na kojem se kreće i menja ona „ogromna zbirka robâ") itd.

To jezgro i ta realnost (fenomenologija) ekonomskog otuđenja učinili bi radnike pasivnim posmatračima i isto tako apstraktnim i ispraznim u njihovom odnosu prema društvenoj praksi i životno važnom problemu društvene reprodukcije, — ako bi oni bili prepušteni sami sebi i ako bi ostali zatvoreni u granicama svojih OOUR-a ili reproduktivnih preduzeća. U tom smislu, i radi praktičkog savladavanja pomenutih ograničenja, zamki i antisamoupravnih tendencija, izuzetno je važna i neizostavna uloga Saveza komunista, sindikata, Socijalističkog saveza. Naravno, u toj povezanosti posebna je i uloga nauke političke ekonomije i procesa obrazovanja samih radnika koji treba da shvate tu novu nauku i stvaralački je primene.

---

[1] K. Marx i F. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed", Zagreb, 1961, str. 242.

Celina reprodukcije, samoodlučivanje i društveno dogovaranje

Ustav SFRJ i Zakon o udruženom radu stavljaju naročiti naglasak na društveno i tehničko-tehnološko povezivanje rada u proizvodnom i prometnom procesu. „Udruživanje rada i sredstava" trebalo bi da obuhvati oba ta procesa i njihovo međusobno preplitanje i prožimanje.

Međutim, iz samih tih zakonskih tekstova ne dâ se „pročitati" sam *način* na koji „udruženi radnik" proizvodi i rastavlja robnu vrednost, to jest ne može se „otkriti" način na koji se ta vrednost transformiše u „društveni dohodak", a ovaj dalje razdeljuje na niz specijalnih kategorija ili delova koji pripadaju različitim relativno samostalnim učesnicima u procesu društvene reprodukcije. Isto tako, u tim tekstovima ne možemo naći neki „model-odnos" za povezivanje OOUR-a sa *celinom* društvene reprodukcije, to jest sa specifičnim načinom i oblikom kretanja društvenog minulog i živog rada, idealnom strukturom ili skrivenom formom — formacijom te reprodukcije. A to i jeste onaj glavni problem pred kojim stoje radnici kao relativno „udružena radnička klasa" ili „udruženi radnik", problem koji je samo nešto drukčije formulisan i osvetljen.

Može se primetiti da su samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje „najzad pronađeni politički oblici" u kojima se taj problem praktički, to jest društveno merodavno postavlja i rešava. U tom pogledu imamo već izvesna iskustva, čisto empirijska saznanja i neki opšti kritički uvid. U svakom slučaju, bolje i efikasnije društveno komuniciranje i odlučivanje o nekim privrednim pitanjima.

Međutim, time problem ipak nije rešen. Naprotiv. Iskrsla su i nova pitanja: a) zašto su „kola" društvenog dogovaranja već uveliko pretovarena i sporednim pitanjima, b) zašto u društvenom dogovaranju i o tako manje značajnim pitanjima pretežno učestvuju i poslednju reč daju zastupnici republičkih i pokrajinskih izvršnih političkih tela, a znatno manje delegati iz radnih kolektiva u privredi, i c) zašto dogovaranje i sporazumevanje traju dugo?

U vezi s poslednjim pitanjem valja istaći činjenicu da sporost u izradi nekih dogovora i sporazuma nije opravdana niti ekonomski celishodna. I ako je o tome reč, takvi su prigovori osnovani. Međutim, ta kritika ima i svoje naličje: njom se ponekad želi suspendovati kategorija dogovora i sporazuma i, umesto nje, reafirmisati centralističko planiranje, što bi u praksi značilo ukidanje samoupravljanja.

Može se s razlogom reći da objašnjenje za te pojave (možda i tendencije?!) leži u još nedovoljno razjašnjenom odnosu OOUR-a i celine društvene reprodukcije i u odsustvu pravih i pouzdanih ekonomskih parametara za utvrđivanje osnova i glavnih linija takozvane politike cena, deviznog kursa, raspolaganja devizama; a zatim i u tome što još nije naučno dovoljno razjašnjeno i u jav-

nosti dovoljno shvaćeno — čak je pogrešno shvaćeno i praktikovano — „prisvajanje po osnovi minulog rada" (u takozvanim zajedničkim ulaganjima i unutar OOUR).

Ma sa koje strane prišli problemu efektivnog ekonomskog upravljanja društvenom reprodukcijom, svagda iskrsava pitanje pitanjâ: *ko* i *kako* to čini? Država, to jest politička birokratija, tehnomenadžeri ili udruženi radnici? (Kapitalisti su odavno sišli sa naše društvene scene, te ih ni kao neku apstraktnu mogućnost ovde ne pominjemo. To, naravno, ne isključuje mogućnost i realnost ostataka ili recidiva kapital-odnosa i specifičnu kapitalizaciju dohotka nekih špekulantskih elemenata u međusvetovima našega društva.)

Na prvi deo pitanja Ustav SFRJ i Zakon o udruženom radu dali su principijelan odgovor. Celinom reprodukcije treba da upravlja radni čovek, odnosno udruženi radnici u svojim OOUR-ima i drugim — složenijim oblicima udruženog rada. Odgovor je delimično dala i praksa društvenog samoupravljanja, podrazumevajući pod ovom i praktičko delovanje delegatskih skupština, odnosno delegatskog sistema u celini.

Na drugi deo pitanja odgovor se, kako rekosmo, mora neprestano tražiti i produbljivati u velikoj praksi rada. Ova po tendenciji uključuje i takozvanu teorijsku praksu; jer društveni rad nije samo borbeni kontakt čoveka s prirodom, sa silama prirode, već i teorijsko-saznajna delatnost u najširem smislu. Ova poslednja obuhvata i prirodne i društvene nauke.

Da društvene nauke, u ovom slučaju nauka političke ekonomije sa svojim teorijama društvene reprodukcije i društvenog planiranja, ne bi pale u začarani krug neke „konzekventne teorije saznanja", u krug iz kojeg nema izlaza na čisto teorijski ili spekulativan način, moraju se one odvažiti da krenu trnovitim „šumskim putevima" prakse rada; ili, što je drugi izraz za to, moraju neprestano tragati za kritičkim „sintezama posredstvom društvenog rada".

Samo na taj način karakteristična slojevitost, fragmentarnost, samostalnost i pocepanost „teške stvarnosti" robno-novčanih odnosa i ekonomskih interesa postaju *relativne* i praktički *savladive*.

Ne samo „pristup ka prirodi" već i kritički pristup ovoj specifično društvenoj i od čoveka — konkretnog društvenog subjekta — *otuđenoj* stvarnosti njegovih veza s drugim subjektima biće i jeste *otvoren* samo u naznačenoj istorijskoj dimenziji procesa proizvodnog (materijalnog) rada, naučnog i umetničkog stvaralaštva i tendencije nove tehnologije, koja uključuje i moderne metode upravljanja celinom društvene reprodukcije.

U tom i takvom društvenom kontekstu mogu se danas shvatiti i dalje kritički razviti Marksove misli sadržane u drugoj i osmoj tezi o Fojerbahu, koje glase:

Druga teza: „Pitanje da li predmetna istina pripada ljudskom mišljenju nije pitanje teorije, već *praktično* pitanje.

U praksi čovek mora dokazati istinitost, tj. stvarnost i moć, ovostranost svog mišljenja. Spor o stvarnosti ili nestvarnosti mišljenja — koje je izolovano od prakse — jeste čisto *sholastičko* pitanje".

Osma teza: „Sav društveni život je bitno *praktičan*. Sve misterije koje teoriju navode na misticizam nalaze svoje racionalno rešenje u ljudskoj praksi i u poimanju ove prakse".

U prvi društveni plan izbija zato problem upravljanja novom tehnologijom i celinom reprodukcije materijalnog i intelektualnog života društva. Skraćeno rečeno, novom tehnologijom i celinom društvene reprodukcije mogu da upravljaju jedino proizvodni radnici kao (relativno) udruženi radnici. Ne, dakle, politička birokratija niti tehnokratija — profesionalni upravljači, jer su ovi već „isprobali" i praktički „potrošili" sve svoje upravljačke i preduzetničke sklonosti, znanja, talente i moći.

Via facti posmatrano, u punktualno raščlanjenoj materijalnoj i nematerijalnoj (naučnoj i umetničkoj) proizvodnji našeg društva već se mogu zapaziti one sjajne tačke na kojima su udruženi radnici ostvarili vlastiti originalni „pristup ka prirodi", — posredstvom nove tehnologije i organizacije proizvodnje, i kritički „refleksivni uvid" u celinu određujućih odnosa u proizvodnji i raspodeli.

Novi društveni subjekt ima i ekonomsku moć. Ne „na papiru", u nekim opštim društvenim proklamacijama i pravnim zakonima, već u svakidašnjoj ekonomsko-političkoj praksi i u velikoj „igri razmene", u koju je taj subjekt upleten, ubačen, stavljen.

Ta njegova moć je „istorijski odlučujuća" društvena moć „udružene radničke klase". Oštrica te moći okrenuta je protiv etatističkih odnosa dominacije i subordinacije, na jednoj strani, i prema odnosima ekonomskog otuđenja, „nejednake razmene" i eksploatacije u onoj svetskoj „igri razmene", na drugoj strani.

U tom svom neprekidnom ratu na dva velika društvena fronta radnik kao udruženi radnik *„zna za sebe* kao za nešto *opšte*, za nešto *suštinsko*, gde kao pojedinac ima *beskonačnu vrednost*" (Hegel). Zna i to da su mu u tom ratu njegova specifična ekonomska i tehnička određenja kao *robnog* proizvođača i razmenjivača objektivno data i nametnuta, ali i dobrodošla. Bolje i efikasnije oružje on još nije izumeo i proizveo.

Ekonomska moć i nemoć, stvarne dimenzije ili stalno pokretljive granice ekonomske slobode i neslobode — otuđenja, date su i u praksi i u svesti novog društvenog subjekta. On se praktički nalazi između ili usred tih dijalektički suprotnih momenata kretanja punktualno raščlanjene i „totalizujuće" društvene stvarnosti savremenog socijalizma.

Misao (društvena svest) tog novog društvenog subjekta „čini svojim predmetom ono što je *opšte*" u toj stvarnosti — stvaralačkoj praksi. On kritički proniče u korenite elemente i tendencije te prakse; razlučuje bitno od nebitnog, unutrašnje kretanje i velike povezanosti od spoljašnjeg ili čisto prividnog kretanja i fenomenologije itd. U isti mah, taj subjekt je kadar da predmetno

i otuđeno biće robe, novca, takozvanog minulog ili indirektnog rada itd., prepozna i naučno odredi kao nešto *opšte* i od strateške važnosti u njegovom postupnom i mukotrpnom napredovanju ka „slobodnoj asocijaciji rada".

I kada je na izvesnim tačkama, čisto empirijski posmatrano, „upleten u neku strast", na primer, u ekonomsku trku za ličnom zaradom, materijalnim standardom, „maksimizacijom dohotka", diferencijalnom dobiti na deviznom kursu i sličnim, novi subjekt ne zanemaruje niti poriče one dublje ekonomske zakonitosti i opšte društvene povezanosti. U protivnom bi neminovno bio gurnut natrag u zagrljaj tehnokratije i države, jer su ove na tom i takvom društvenom terenu kudikamo spretnije, iskusnije i superiornije u poređenju s njim. Na tom izvraćenom ili krajnje otuđenom „terenu" sekundarne eksploatacije i tržišne špekulacije on zapravo nema šta da traži. Osim u sasvim izuzetnim slučajevima i na izvesnim inostranim tržištima..., a i tada samo veoma organizovano, udruženo i s tačnim poznavanjem „obaveznih pravila preferencije" i „strategijskog delovanja" u takozvanim diferencijalnim poslovima na robnim i efektnim berzama i u bankarskim operacijama; dakle, strogo proračunato.

Samovolja i formalna ekonomska sloboda osvetile su se žestoko nekim radnim kolektivima (na primer onom u Sevojnu, kada su njegovi „menadžeri" pribegli špekulaciji bakrom na londonskoj berzi).

Nasuprot takvoj empirijskoj samovolji i slobodi, u čijim osnovama leže ekonomski nagoni i kolektivno-privatni interesi, novi društveni subjekt ističe u prvi plan *slobodu i sposobnost samoodlučivanja* kao „svrhu prave volje" za društvenom moći i ekonomskim vladanjem nad celinom društvene reprodukcije. Ta nova svrha ili „motivaciona struktura" jeste stožer oko kojeg se kreće udruženi radnik u svojoj praktičkoj delatnosti (interakcijama) i u mišljenju. To je „najviši vrh" do kojeg seže samoupravljanje i razotuđenje rada. Na toj najvišoj koti samoupravljanja radniku neće više imponovati ni „njegova" država ni tehnokratija.

Novi subjekt nosi i razvija i samu ideju samoupravljanja i udruživanja rada. Ona nije neuslovljena niti inkongruentna s istorijskom stvarnošću nagonskog ili simpatetskog udruživanja ljudi (čartistički pokret, Pariska komuna, takozvana participacija na Zapadu itd.). Sadašnja renesansa ideologije samoupravljanja i udruživanja rada u najdubljoj je vezi s tendencijom udruživanja rada kao afirmativnog i višedimenzionalnog društvenog procesa. Taj proces nosi u sebi istorijski „nalog" za najviše opštečovečansko dobro: definitivno ukidanje otuđenog (najamnog) rada u *svim* njegovim sadašnjim egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima, rušenje društvenih barijera između intelektualnog i manuelnog rada i slobodni i svestrani razvitak svakog pojedinca kao neizostavni uslov za slobodno društvo.

Vratimo se, međutim, teškoj i protivrečnoj ekonomsko-političkoj stvarnosti savremenog socijalizma. Svuda nailazimo na znake, simptome i stvarne karakteristike ekonomskog otuđenja i ta-

kozvane sekundarne eksploatacije rada; naravno, neravnomerno raspoređene i s razlikama u nijansama, varijantama ili u konkretnom ispoljavanju — fenomenima.

Ekonomsko otuđenje se pokazuje i kao ekonomska moć, odnosno nemoć ove ili one društvene klase. Ekonomsko otuđenje uključuje svagda i odnos dominacije i podređenosti, rastavljenost ili razmrvljenost rada i njegovu društvenu odvojenost od svojine nad sredstvima za proizvodnju kao materijalnih uslova ljudskog rada. U klici ili samo po nekoj apstraktnoj mogućnosti, ekonomsko otuđenje pravi specifičan društveni most između proizvodnog rada i svojine nad njegovim materijalnim uslovima, i to tako što onu rastavljenost rada od svojine dovodi do njenih krajnjih konsekvencija. Takozvana asocijacija kapitala (akcionarska društva, „zrele industrijske korporacije" s njima svojstvenom tendencijom „tehnostrukture", multikoncerni itd.) jesu taj most ili važne tačke prelaza u viši društveni oblik u savremenom kapitalizmu. Taj je problem, međutim, izvan okvira naše teme.

Stvaralačku praksu „novog društvenog subjekta" ne mogu da pogode otrovne strelice večno „pitajućeg mišljenja", — te savremene verzije i smeše „doslednog skepticizma" i subjektivnog idealizma. Ta praksa pokazuje odbojnost prema „igri uvek lutajućih istina" i svakojakih proizvoljnosti što ih usrdno preporučuje takozvano pitajuće ili ‚planetarno" mišljenje. Ne samo ta praksa nego su i one Marksove teze koje su izravno „napadnute" otrovnim strelicama tog neobičnog mišljenja pokazale izvanrednu otpornost na zub vremena i svoju životvornost. Jer niti je praksa društvenog rada samo puko eksperimentisanje i tumaranje po mraku, to jest tamna pragma, niti se „teška stvarnost" i „razdrtost svakog društvenog života" mogu uzeti kao izgovor da se uopšte prestane s „učenim i kritičkim poimanjem te prakse".[2]

I čisto empirijsko i analitičko istraživanje društvene prakse otkriva u ovoj stvarne uzroke i pretpostavke materijalnog i čisto simboličkog posredovanja odnosa i veza različitih OOUR-a, i svih njih uzetih zajedno, — kao „ukupnost subjekata" ili ekonomsko-pravnih individuuma. To su: a) neravnomerni razvitak proizvodnih snaga društvenog rada, b) društvena podela rada (specijalizacija, „razmrvljenost rada" i razdvojenost intelektualnog i manuelnog rada), c) nacionalni odnosi („zavičajnost" subjekata koji se ekonomski takmiče i sarađuju, specifičnosti i različiti stepeni u kulturnom razvitku nacija i narodnosti i drugo) i d) materijalni i kulturni odnosi s inostranim društvenim stvarnostima.

„Interakcija" subjekata — miliona radnika — mora zato biti *posredovana:* materijalno, to jest razmenom robâ i proizvodnih usluga, i simbolički, to jest funkcionisanjem kvazi ili apstraktnog novca (dinara) i celim spletom odnosa, postupaka i tehnikâ društvenog planiranja.

---

[2] Uporedi: Kostas Axelos, *Uvod u buduće mišljenje — Teze o Marxu*, „Stvarnost", Zagreb, 1972, str. 53. i 55.

U „simbolički posredovanoj interakciji" subjekata veliku ulogu imaju obrazovanje radnika i kulturna tradicija; a to znači i ona njihova „zavičajnost", beskrajno različite lokalne prilike, običaji, navike, shvatanja.

Obaveštavanje o kretanju i zakonitostima društvene reprodukcije; takozvani informacioni sistemi

Tako složena posredovanost odnosa proizvodnje i raspodele u našem društvu zahteva od svakog učesnika u procesu društvene reprodukcije izuzetno visoku obaveštenost o različitim ekonomsko-političkim činjenicama i zakonitostima (tendencijama) i, pre svega, kritičku sposobnost da te činjenice — koje mu se stavljaju na uvid u obliku „statističkih rezultata" (indeksi, tabele, dijagrami i slično) — tačno shvati i „dešifruje kao deo celine".

U tom pogledu naša situacija nije ružičasta. Radnik — samoupravljač i delegat često je zatrpan brdima takozvanih materijala koje ne stiže da pročita, a kamoli da razume i kritički savlada. Nije u boljem položaju ni radni čovek u oblasti obrazovanja, umetničke i naučne proizvodnje. Svuda isti „materijali", haotično kretanje najrazličnijih statističkih podataka i izveštačeni jezik sastavljačâ „materijala".

Ako te pojave nisu inercija starog, birokratskog rutinskog rada i rđavog apstraktnog odnosa prema živoj praksi društvenog rada, onda bi to mogao biti simptom jedne krize društvenog saobraćanja nad kojom bi se trebalo ozbiljno zabrinuti.

Naravno, društveno saobraćanje u oblasti privrednih informacija stoji u vezi s nečim dubljim. To „skriveno biće" može da bude ono „istorijski odlučujuće — ekonomsko-političko biće" radničke klase, to jest njeni određujući odnosi u proizvodnji i raspodeli. Stoga pomenuta kriza komuniciranja i mora biti ozbiljno shvaćena.

Pojedine informacije, na primer one o kretanju svetskih cena nafte i drugih strateški važnih sirovinskih i energetskih roba, o cenama pšenice, realnom kretanju kurseva razmene važnijih valuta, informacije o stopama porasta produktivnosti rada u ovoj ili onoj grani privrede, stopama akumulacije i amortizacije itd., imaju svoju specifičnu vrednost ili „težinu" tek u odnosu prema *celini* društvene reprodukcije, koja treba da bude shvaćena i racionalno — planski — uređena i regulisana.

Privredne informacije imaju i svoju iracionalnu stranu, svoj tajanstveni život i „omotač". One su i svojevrsni društveni simboli i kodovi; dakle, one su idealni predmeti koje je moguće shvatiti ako se već raspolaže naročitom sposobnošću za njihovo „dešifrovanje". Pošto se, po pravilu, odnose na stvarne ekonomske probleme, to jest na „tešku", „pocepanu", višeslojnu i protivrečnu ekonomsku stvarnost društva, to one u sebi nose i „poruku" ili, čak, „nalog" onoga ko ih je u „igru informisanja" ubacio. Naravno, sadrže one i „indeks neodređenosti" ili neizve-

snosti. Drukčije rečeno, informacije nisu uvek naučni ili „refleksivan uvid u izvorni društveni proces", te s njima zaista treba postupati krajnje obazrivo.

Neke informacije dolaze na svet po inerciji. Neko je prosto zadužen i plaćen da ih pravi i javno saopštava, iako su oni „izvorni društveni procesi" u povodu kojih su nastale možda već odavno zamrli ili bitno promenili svoj karakter i oblik. To su lažne ili čisto iluzorne informacije, odnosno dezinformacije.

Kako se u svemu tom, prividno haotičnom, kretanju informacija praktički snaći? Kako se isključiti iz tog informacijskog haosa i imati kritički pristup prema svakom statističkom podatku koji inače ima neki značaj za vođenje tekuće ekonomske politike i efektivno ekonomsko upravljanje društvenom reprodukcijom u celini?

Rešenje tog važnog problema naći će se u društvenoj nauci, a opet ne u njoj samoj, niti poglavito i unapred u njoj. Mora se, naime, prvo razbiti institucionalno učvršćen monopol „suzbijanja komunikacija", to jest treba otkloniti različite smetnje u strujanju pravih informacija između samih proizvodnih subjekata — miliona radnika i njihovih OOUR-a. To je koreniti element ovog problema i polazna tačka za njegovo praktičko rešenje.

U tom smislu se ne sme dopustiti bilo kakvo tehnokratsko i državno „opravdanje tržišta" (domaćeg i svetskog), kamatâ, deviznog režima, dodatnog poreskog opterećivanja privrede itd., — nasuprot udruženim radnicima i njihovim autentičnim interesima i zahtevima za bitnom promenom sistema informacija i drugačijim tokovima, sadržajem i oblicima informacija. Tehnokratsko i etatističko „izobličenje komunikativnog delovanja" radnih ljudi — privrednih subjekata mora biti u praksi savladano i onemogućeno.

Tu vrstu aktivnosti radnih ljudi ne treba nipošto mešati s njihovom proizvodnom delatnošću, to jest s praksom društvenog rada u užem smislu tog izraza. I to zato što su informatika i komunikativno delovanje uopšte okrenuti kako prema materijalnoj proizvodnji (i prirodi) tako i prema procesu saznavanja čisto društvenih procesa: „igre razuma", to jest celine robno-novčanih odnosa i tendencija, utvrđivanja merila i kriterijuma raspodele društvenog dohotka, kretanja morala, politike, umetnosti itd. Pa makar da između tih velikih sfera — prakse proizvodnog rada i procesa saznavanja i upravljanja reprodukcijom celokupnog društvenog života (uključiv i umetnost, umetničko stvaralaštvo) — postoji odnos međuzavisnosti i komplementarnosti.

Naravno, svi ti procesi treba još više da se razviju, sazru i prooforme da bi bili zapaženi i naučno „potrošeni", to jest protumačeni. Tu važi ovaj Hegelov stav: „Ono što je afirmativno saznaje se docnije, u životu kao u nauci ..."

Ali već se danas može s pouzdanjem reći da proizvodni radnik kao udruženi radnik zahteva srazmerno mali broj kvalitetnih informacija da bi mogao uspešno upravljati složenim procesom društvene reprodukcije. Te informacije treba da se

odnose na takozvane razvojne mogućnosti i „uporedne prednosti" njihovih proizvodnih organizacija, na akumulativnu moć i razmere lične i zajedničke potrošnje, na stanje i dogledne perspektive domaćeg i inostranog kreditiranja (dopunske akumulacije) i na ritam i energiju naučno-tehnološkog razvitka.

Isti ti pokazatelji, uz izvesne „svodne" (koji bi se odnosili na privredna kretanja datog područja, republike itd.), poslužili bi i delegatima, odnosno delegacijama, na svim nivoima ekonomskog odlučivanja o najvažnijim stvarima materijalne i nematerijalne proizvodnje društva.

Treba još jednom reći da veliki broj najrazličnijih informacija u svakodnevnom „opticaju" sam po sebi ne znači i srazmernu obaveštenost radnih ljudi o pomenutim ekonomskim problemima i kretanjima. Naprotiv. Samo su neke od njih upotrebljive i „produktivne", dok su ostale ili najčešće „neutralne" ili „kontraproduktivne", iluzorne, pa čak i lažne.

Do nekih se informacija dolazi uz plaćanje njihove srazmerno velike ekonomske cene; naročito do onih koje dolaze iz inostranstva, a odnose se na stanje i perspektive svetske privrede, odnosno nekih njenih grana ili sektora. Te cene informacija, međutim, najčešće ne stoje ni u kakvoj srazmeri sa radom na njih utrošenim, niti s njihovom „vrednošću upotrebe". I tu vladaju čudna pravila mistifikacije, konspiracije i tržišnog „nadigravanja", da ne kažemo: poturanja roga za sveću ili najobičnije prevare. Da li smo se ikad zapitali koliko je naših velikih radnih i finansijskih organizacija kupovalo takve informacije, „konjunkturne preglede" i ekonomske „modele" od nekih zapadnih firmi i banaka, a da je njihova upotrebna vrednost bila zanemarljivo mala ili nikakva? A informatika je u međuvremenu zaista postala „industrija" i veliki posao na kojem se dobro zarađuje.

Specifičnosti robne proizvodnje relativno udruženog rada

Napred je istaknuto da proizvođenje robne vrednosti polazi od udruženog radnika u materijalnoj proizvodnji. Sam momenat *udruživanja* rada nema neposredno nikakvog posla s procesom stvaranja vrednosti; osim, naravno, što tom procesu daje izvesne društvene koordinate, poseban oblik, i što nad tim procesom — u startu i rezultatu — vrši kontrolu i onaj „refleksivni uvid". U izvesnom smislu može se reći da je udruživanje rada dalo početni impuls tom specifičnom proizvođenju vrednosti. Bez stvarnog razotuđenja (oslobađanja) rada, ceo bi taj proces bio zaustavljen na onoj društvenoj razini koju je dosegao 1953. godine „sistemom stopâ akumulacije i fondova". Bio bi, štaviše, besmislen, besciljan, nesvrhovit proces.

I dok to nije slučaj s kapitalistom, udruženi radnik se ne može apstraktno odnositi prema procesu stvaranja vrednosti, jer on *zna* ili intuitivno oseća da ga ta proizvodnja staje rada; on tu

proizvodnju stavlja u stvarno kretanje, daje joj opšti pravac i utiskuje vlastiti društveni pečat.

Radnik kao *proizvodni* radnik *stvara* vrednost, a kao *udruženi* radnik *rastavlja* tu istu vrednost, — već prema *saznatim* zakonima društvene reprodukcije (vodi, na primer, računa o različitim rokovima naknađivanja — reprodukcije svojih „fiksnih" proizvodnih fondova, to jest „osnovnih sredstava"; utvrđuje, dakle, stope amortizacije itd.) i konkretnim zahtevima proizašlim iz samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. U tim sporazumima i dogovorima sadrže se i rezultati procesa saznanja ekonomskih zakonitosti reprodukcije i momenat *konvencije*, voljnog i „nasilnog" reagovanja na te zakonitosti, sve to radi, na primer, praktičkog rešavanja problema zapošljavanja mladih ili onih iz takozvanih tehnoloških viškova, i radi neutralizacije tehnološkog ili nekog drugog monopola u primarnoj ili sekundarnoj raspodeli društvenog dohotka, pokrivanja gubitaka u poslovanju, finansiranja nekih oblika naučnog i umetničkog rada itd. (Tim sporazumima i dogovorima pokriva se u nas i takozvana slobodna razmena rada, premda i ova polazi, a i mora poći, i od onih ekonomskih zakonitosti koje deluju u materijalnoj proizvodnji.)

To što se udruženi radnik ne odnosi apstraktno prema procesu stvaranja robne vrednosti, te „čulno natčulne" ili čisto društvene supstancije koja izjednačuje, prožima i drži na okupu onu „ogromnu zbirku robâ", jeste odlučujuća činjenica ili ključ za razumevanje tog specifičnog i istorijski prolaznog oblika robne proizvodnje.

Udruženi radnik ukida, odbacuje kapitalističko rezonovanje o ceni koštanja (troškovima proizvodnje) i rentabilnosti proizvodnje; naročito odstranjuje takozvanu maksimizaciju profita kao neposrednu svrhu i motiv kapitalističke robne proizvodnje. On ne upada ni u zamku „maksimizacije dohotka", jer već zna, ima iskustvo i kritički „refleksivni uvid", da ta bezobzirna trka za zaradom — novčanim dohotkom — direktno vodi u nekakve kolektivno-privatne svojinske i u tom smislu sebične, partikularističke i anarhične odnose nazovisocijalističkog *laissez-faire* tržišta i tako reći atomistički raščlanjene materijalne i nematerijalne proizvodnje; u nešto što bi objektivno bilo *ispod* razine savremene kapitalističke proizvodnje — ako bi takvo kretanje uopšte bilo mogućno.

Udruženi radnik ne misli i ne postupa ni kao državna administracija ni kao politička birokratija. Društvena proizvodnja nije samo proizvođenje materijalnih vrednosti (upotrebnih artikala i usluga), i to po planu koji kroji i prekraja država i u odnosima proizvodnje koji državi omogućuju da se svudge postavi kao neprikosnoveni nalogodavac i arbitar. U oprobanom stilu i maniru: „ti ćeš proizvesti to i toliko" (u datom vremenu), „isporučićeš tada i po toj ceni", „imaćeš toliku zaradu"; uopšte, „cena" jeste ono što odredi *država*, „društvene potrebe" su isto tako ono što kaže država itd.

Iz svih tih razloga, a imajući neprestano na umu ono kretanje ka „slobodnoj asocijaciji rada", udruženi radnik praktički povezuje proizvođenje robne vrednosti s materijalnom proizvodnjom (što je „istorijski odlučujuće", jer s tom i takvom robnom proizvodnjom udruženi rad stoji ili pada) i s proizvodnjom u oblasti obrazovanja, nauke, umetnosti itd. (što se već pokazuje ili se uskoro može pokazati kao bitna elastična društvena potencija materijalne proizvodnje ili, u suprotnom slučaju, kao njeno stvarno ograničenje, nedovoljnost).

Udruženi radnik stvara nove veze između robne vrednosti (celine robno-novčanih odnosa) i proizvodnje materijalnih ili upotrebnih vrednosti, u svojim baznim organizacijama i u opštedruštvenim razmerama. Na taj način on postepeno izgrađuje i prooformljuje specifičnu ekonomsku strukturu na kojoj se radnik, kao novi društveni subjekt, ili konkretnoistorijska ličnost, povezuje s onim skupom društvenih odnosa. Dakle, ostvaruje kontakt sa *zatečenim* društvenim odnosima, koji se u tom i takvom kontaktu pokazuju kao pokretljivi i „samorazvijajući" društveni objekt. To nije neki veštački stvoren luk između radnog čoveka i apstraktne opštosti njegovih „neotuđivih prava", nego je stalno „oscilirajući odnos" između konkretnog stvaralačkog društvenog subjekta i objekta. Dakle, ona velika *praksa rada* shvaćena i kao svojevrstan društveni medijum u kojem se uspostavlja ceo niz veza između već delimično „kultivisanog *ja*" svakog konkretnog radnika i socijalističkog društva kao ukupnosti takvih subjekata.

Proizvodnja takvog subjekta jeste neposredno i posredno društvena. Neposredno, jer je sam rad kao *proizvodna delatnost* proizvodnja *spoljnih* ili materijalnih predmeta i usluga; i kao takav je neposredno uslovljen postojanjem sredstava za proizvodnju u *društvenoj svojini*. I posredno, — jer se još radi o *robnoj* proizvodnji, nesavladanom ekonomskom otuđenju rada, nacionalnim odnosima, državnoj ekonomskoj moći i funkcijama, delovanju i uticajima svetskog tržišta itd.

Takva društvena proizvodnja nužno je slojevita i višedimenzionalna, prooformljena i dekomponovana. Nekakav istorijski „*mixtum compositum*": robna i nerobna, „samoupravna", to jest socijalistička i državna (etatistička), tendencijski društvena i u svojim „međusvetovima" i na marginama privatna, planska i stihijska . . .

Iz svih tih dubljih ekonomskih i uopšte društvenih razloga i uzroka u praksi imamo i efektivno delovanje tržišta. Egzistira tržište, tržišni procesi, — ali ne kao nešto izdvojeno, otcepljeno i definitivno osamostaljeno, nego kao odsek i momenat robne ekonomije relativno udruženog rada. Ono je lokalno (opštinsko), regionalno, pokrajinsko, republičko i „jugoslovensko", ali i bitno internacionalno i opštesvetsko. Sasvim, uostalom, kao što su to po tendenciji proizvodne snage društvenog rada i prirodna bogatstva, odnosno prirodne sile kojima raspolaže društvo. Sa višeg društvenog stanovišta posmatrano, te snage i bogatstva ne pri-

padaju ovom ili onom pojedincu, naciji ili skupu nacija, nego istinskom čovečanstvu — humanizovanom i „kultivisanom" ljudskom rodu.

Razmena robâ (ekvivalentna ili neekvivalentna, to jest ekonomski „normalna" ili „nejednaka" — svejedno) jeste svojevrstan način društvenog komuniciranja između radnih kolektiva i tako reći realni „uzorak" za procenu njihovog „recipročnog ponašanja" (J. Habermas) kao *robnih* proizvođača. U isti mah, ta je razmena i vrlo efikasno društveno „sredstvo" razdeobe društvenog bogatstva, efektivni način pretvaranja robne vrednosti u dohodak i razdeljivanje ovoga na različite delove koji uzimaju oblike takozvanih primarnih i izvedenih dohodaka. Ta je razmena i „instrument" i momenat ponovne razdeobe rada (proizvodnog i neproizvodnog), pa makar da se ta uloga robne razmene (tržišta uopšte) u praksi javlja kao sporedna u poređenju s aktivnošću takozvanih planskih organa društva.

Tržišna valorizacija proizvodnog rada, to jest količinsko odstupanje prisvojene vrednosti (primarnog dohotka date OOUR) od stvorene robne vrednosti, dolazi kao neposredna posledica te „igre razmene"; ali, *de facto*, zaobilazno, posredovano, — kao ekonomska posledica razlika u tehničko-tehnološkoj „opremljenosti" ili razvijenosti rada. Dakle, usled stvarnih razlika u produktivnosti rada proizvođačkih OOUR-a. Gotovo svaki radnik zna ili oseća te razlike. Štaviše, on nastoji da tim razlikama ide praktički u susret i eventualno ih neutrališe ili svede na društveno podnošljiv minimum. To je središnja tačka takozvane interne raspodele dohotka.

U opštim povezanostima društvene reprodukcije taj se problem pojavljuje i kao veća ili manja zainteresovanost, odnosno nezainteresovanost radnika za proizvodno trošenje dela novčanog dohotka koji je on prisvojio ili „ulovio" posredstvom svoje OOUR u onoj velikoj „igri razmene". Radi se, dakle, o veoma važnom problemu društvene akumulacije, to jest o proširenoj društvenoj reprodukciji.

U praksi se taj problem različito rešava. I ne svugde uspešno. Imamo kolektive u kojima radnici drže sve niti reprodukcije u svojim rukama, u kojima su dobro rešena pitanja „nagrađivanja" rada, to jest ona najosetljivija pitanja unutrašnje raspodele dohotka, i u kojima je rešen problem akumulacije i obnove takozvanih fiksnih fondova, odnosno naučno-tehnološkog razvitka njihovih proizvođačko-kontrolnih jedinica (OOUR); ali imamo i takve kolektive koji posluju s gubicima i u kojima su lični dohoci polazna i završna tačka njihove privredne „aktivnosti". U ovim poslednjim caruju „uravnilovka", „tarifni stavovi", tehničke norme rada, tehnokratski odnosi i parazitizam. Pri svemu tome se ne zna da li su takvi odnosi uzrok onog pravljenja gubitaka, „raubovanja", ekonomskog nazadovanja, ili su za sve to krivi rđavi proizvodni programi, promašaji u organizaciji rada, nestručno rukovođenje i slabe ili nepravovremene analize tržišta i slično. Ili, možda, sve to zajedno, u nekakvoj negativnoj „povratnoj sprezi"

koja objektivno najviše pogađa osnovnu masu radnika u svakom od tih kolektiva. Kako bilo da bilo, to i dalje ostaje kao jedan od naših najtežih i društveno najosetljivijih ekonomsko-političkih problema. Taj problem je relativno lako rešiv u slučaju nekog malog preduzeća (ili „g-g" preduzeća); u nekim slučajevima može se pristupiti i likvidaciji takvog preduzeća, ali je zato krajnje teško rešiti taj problem kada se radi o velikom preduzeću — hroničnom gubitniku. Za ovo poslednje primere nam pružaju ne samo železnica i zdravstvo već i crna metalurgija, mašinogradnja i druge važne grane oba sektora društvene reprodukcije.

Procesi materijalizacije i ekonomske (tržišne) valorizacije rada uključuju i pretpostavljaju ovaj ili onaj način prisvajanja (razdeobe) društvenog dohotka. „Razmena ekvivalenata", razmena roba i proizvodnih usluga, jeste uvek „formalno prikriven" i tajanstven proces ekonomskog otuđivanja i razotuđivanja rada.

Za razumevanje tih specifičnih i, istorijski posmatrano, prolaznih društvenih procesa i oblika nije dovoljna samo nova nauka političke ekonomije („politička ekonomija socijalizma"), već i ono svakodnevno praktičko prepoznavanje, „otčitavanje", pronicanje, „refleksivni uvid" i vladanje tim procesima i pojavama od strane udruženih radnika. Tu ne bi trebalo ni smelo da bude mistifikacija, kolebanja, neverice, skepse, nepotrebnih lutanja, velikih očekivanja da neko sa strane (država ili tehnostruktura, na primer) „sredi stvari", „reši" ekonomski problem socijalizma. Naprotiv, tek ukoliko radnik kao udruženi radnik bude sve bolje praktički rešavao ta pitanja, i nauka će moći da mu u tome pomogne. Ono „stalno osciliranje subjekt—objekt odnosâ" treba shvatiti i u smislu razvijanja kritičke naučne svesti samih proizvodnih radnika, kao razvijanje njihove sposobnosti da shvate, prihvate i razviju nauku (prirodnu i društvenu). To je, koliko znamo, jedini način da se premosti milenijumima stvarani jaz između proizvodnog i neproizvodnog rada, između manuelnog i intelektualnog rada. Drukčije rečeno, da se ekonomski problem socijalizma postavi u živoj praksi rada, u kojoj jedino i može biti rešen. U toj praksi — „novom sedištu Arhimedove tačke" (E. Bloh) — nalaze se naši radnici gotovo tri decenije, naoružani samoupravljačkim iskustvom i pravnim normama. Vezu s novom društvenom naukom, ukoliko se ova još relativno samostalno razvija, to jest izvan materijalne proizvodnje, ili uporedo s njom, osiguravaju radnicima njihov Savez komunista (idejno-politički) i „slobodna razmena rada" (materijalno-ekonomski).

Za ilustraciju gornje teze o specifičnim subjekt—objekt odnosima u našem privrednom sistemu uzećemo još jedan primer iz neposredne prakse. To je takozvana interna raspodela dohotka.

Problem: kako izvršiti razdeobu „čistog dohotka" na lične dohotke i fondove, to jest akumulaciju, a da se pri tome u što je mogućno višem stepenu uvaži doprinos svakog pojedinca kolektivnom „rezultatu rada" (ostvarenom dohotku), osigura rast materijalne proizvodnje (povećaju „fiksni fondovi" i fond za izdr-

žavanje novouposlenih radnika) i osigura koliko-toliko opšta ravnoteža ili „stabilnost opštih privrednih kretanja".

Ekonomisti su nudili različita rešenja, formule. Najzad, i formulu „uslovnog radnika" („uslovno nekvalifikovanog" ili „uslovno kvalifikovanog"), koja je mnogo obećavala. Tako je bar u početku mnogima izgledalo.

I šta se zbilo? Formula je bila prihvaćena, uneta je u samoupravne sporazume i dogovore o raspodeli. Počela je da „funkcioniše", praktički deluje. Jer, iako na početku samo *ideja* (rođena u glavi stručnjaka — ekonomiste), — „zavladala je masama", postala je njihova „materijalna sila". Šta je rezultat, šta su i kakvi učinci?

U najsažetijem prikazu delovanja te formule može se reći ovo:

a) stvoren je *paradoks* (ranije nepoznat) da neka stvar, recimo par cipela, ima jednu cenu ako ih je izradio *formalno* polukvalifikovani radnik, a drugu i treću ako ih je izradio kvalifikovani, odnosno visokokvalifikovani radnik, pa makar cipele bile u dlaku iste i makar da su se radnici služili istim alatom ili istom tehnologijom;

b) umesto rada, plaćale su se kvalifikacije, ponajviše *formalne;*

c) opšta potera za diplomama; usputni efekti: stvorene su tako reći prekonoć poluprivatne ili kvazidruštvene „fabričice" najraznovrsnijih diploma, povećan je nastavnički „kadar", porasli su neproizvodni troškovi društva koje je privreda morala da pokrije na ovaj ili onaj način.

Tog se „uslovnog radnika", po rečima Mike Špiljaka, „držimo kao pijan plota". Umesto (eventualno) u „formiranje dohotka", nastavlja Špiljak, ta je kategorija „otišla u internu raspodelu i nanela nam je samo štete... kamo sreće da je nije ni bilo".

Sada su u toku ispravke ranije prakse i kudikamo ozbiljniji rad na oživotvorenju i daljem razvijanju načelâ i merilâ „unutrašnje raspodele" sadržanih u Zakonu o udruženom radu. Poučeni nedavnim iskustvom i greškama u eksperimentisanju s onom formulom (skupo plaćenim), treba da odlučno istaknemo tezu — stav da profesionalni ili takozvani katedarski ekonomisti ne treba da se sa svojim gotovim „receptima" direktno mešaju u rasprave o utvrđivanju kriterijuma, merila i oblika „interne raspodele"; nego, naprotiv, da i sami nešto u tom pogledu nauče od radnika.

Na ovom primeru se vidi kako ekonomska nauka trpi kritiku prakse i kako je, zapravo, u njenom interesu da tu kritiku na odgovarajući način uvaži. Isto tako, potvrđuje se i ona teza da novi društveni subjekt već u samoj polaznoj tački „fiziologije" vlastitog sistema privređivanja raspoznaje i shvata odnose proizvodnje i raspodele kao svoje bitne odnose, kao zatečenu, ali i reproducirajuću „društvenu stvar".

„Refleksivni uvid" u upravljanje društvenom reprodukcijom

Učenje o društvenoj reprodukciji kao složenom sistemu uzajamnih odnosa i podsticaja između, na jednoj strani, takozvanih naturalnih, to jest tehničko-tehnološkik odnosa, i odnosa proizvodnje vrednosti (robno-novčanih odnosa), na drugoj, staro je koliko i sama nauka političke ekonomije. Čuvena „Ekonomska tablica" Fransoa Keneja u 18. veku bila je prvi ozbiljan pokušaj da se taj problem naučno postavi i reši. Ali tek je Marks u *Kapitalu* taj problem naučno postavio i rešio.

Marksove sheme („matrice") društvene reprodukcije pobuđuju u novije vreme veliko interesovanje među najuglednijim ekonomistima u svetu, čak i u zapadnim buržoaskim društvima. Pomenimo samo prijem na koji je to Marksovo učenje naišlo u najnovijim raspravama nobelovca Pola Samjuelsona, koji Marksa svrstava u red najvećih ekonomskih mislilaca svih vremena, i to upravo imajući na umu Marksov veliki doprinos opštoj teoriji društvene reprodukcije. Tu svoju ocenu, preciznu naučnu analizu i dokaze izložio je u eseju sa karakterističnim naslovom: *Marks kao matematički ekonomist*.

Ali od svega je najvažnija činjenica da u teoriji postoji razvojna linija koja od Marksa i Lenjina ide preko čuvene lenjingradske ekonomske škole (Njemčinov, Novožilov, Kantorovič i drugi) i vodi do Vasila Leontijefa (naturalizovanog Amerikanca, nobelovca), a zahvaljujući ovom i još nekim teoretičarima (pod njegovim uticajem), — sve do aktuelne prakse državnog planiranja u SAD i nekim drugim zapadnim zemljama. Tako se desilo da je Marksova teorija društvene reprodukcije poslužila savremenom kapitalizmu u njegovoj samoodbrani od razornih delovanja cikličkih kretanja — kriza hiperprodukcije. Poslužila je i praktičkim nastojanjima državne političke vlasti da „planifikuju" kapitalističku privredu. To je samo prividan paradoks, ali i rušenje stare staljinističke sheme: socijalizam = državno planiranje, državno planiranje = socijalizam.

Preobražaj odnosâ i metodâ planiranja u našem društvu

Kako u nas stoje stvari s teorijom društvene reprodukcije i njenom primenom u dugoročnom društvenom planiranju? Ne naročito dobro.

Ranije vladajuća praksa državnog planiranja, to jest strogo centralističko planiranje proizvodnje i distribucije najraznovrsnijih upotrebnih vrednosti, nije sasvim ni praktički ni idejno (teorijski) savladana — napuštena. Tragovi i znaci te i takve prakse mogu se otkriti i u najnovijim srednjoročnim i dugoročnim planovima. Problem i nije u tome što su se u nešto većoj meri (nego što je nužno) zadržali „naturalni pokazatelji", nego što

srazmerno manje ima onih vrednosnih pokazatelja (koji se odnose na ceo kompleks odnosa proizvodnje vrednosti i razdeobe društvenog dohotka). I ne samo po broju manje nego, najčešće, i u neadekvatnom ili nerazvijenom obliku.

Otuda se događa da su neki godišnji planovi nerealni i čak ispod razine dobre privredne prognoze.

U vezi s planiranjem postoje ove dve krajnosti:

1) mitske predstave o njegovoj proizvodnoj moći..., planiranje kao čarobni štapić kojim se rešava svaki stvarni problem kojeg se dotakne, i

2) „socijalistička robna proizvodnja" ne podnosi planiranje; čak ni ono „susretno", „policentrično", pa zato se ta stvar može svesti na prognostiku.

Socijalna baza one prve krajnosti jeste etatizam, druge — kolektivno-privatni svojinski odnosi, čak i svojevrsna ekonomska „karizma", svakovrsni lokalizmi i partikularističke tendencije. Prva krajnost insistira na nespojivosti socijalizma i robne proizvodnje, druga ne pravi neku stvarnu — principijelnu razliku između „recipročnog ponašanja" robnih proizvođača u kapitalističkoj i socijalističkoj privredi. Izraz „tržišni socijalizam" služi zastupnicima obe te krajnje teze da naprave lažni most između socijalističke i kapitalističke privrede. Prvima, da jarosno napadnu tržište i robnu proizvodnju uopšte, kao navodno sferu otuđenja i izvorište odnosâ kapitala, a drugima taj apstraktni identitet tržišta i socijalizma služi radi opravdanja maksimizacije dohotka po svaku društvenu cenu; dakle, radi sebičnih grupnih interesa.

Iz dosad izloženog izlazi opšti zaključak u pogledu planiranja. Ono nije samo postupak (skup metoda), tehnika, norma, zadatak već je i opšta veza društvenog rada u odnosima socijalističkog samoupravljanja i socijalistički uređene i funkcionalizovane robne proizvodnje. Planiranje je, dakle, *društveni odnos.*

Planiranje je i koncentrisana ekonomsko-politička moć „udružene radničke klase"; i njen bitni instrument, oruđe, alat simbol... Ono je unutrašnji sastavni elemenat robne ekonomije relativno udruženog rada — dakle, skup odnosa, metoda i tehnika pozitivno i racionalno postavljenih — i ujedno velika društvena poluga procesa negacije ekstremno otuđenih i iracionalnih neokapitalističkih i etatističkih odnosa i oblika.

Problem kodifikacije odnosâ planiranja

Ako se pođe od ključne teze da je planiranje društveni odnos u kojem se — u zavisnosti od različitih istorijskih tipova svojine, uloge i funkcije države i proizvodnje vrednosti — uspostavlja uvek konkretan odnos između društvenog subjekta i objekta, i ako zato odnosi planiranja imaju i svoju *istorijsku stranu,* tada se s razlogom može govoriti i o različitim *uporednim sistemima planiranja.*

Planiranje i u nas ima relativno samostalan razvitak, svoju istoriju. Kritičko izučavanje istorije planiranja doprinosi boljem razumevanju tog vrlo složenog i tendencijski sve važnijeg društvenog odnosa. Društveni značaj planiranja ogleda se i u činjenici *kodifikacije* svih njegovih bitnih elemenata, struktura i postupaka. Kodifikacija je još jedan dokaz za napred iznetu tezu o planiranju kao društvenom odnosu.

Moderni sistemi planiranja uključuju razvijene informacione sisteme. Zahtevaju matematičke i statističke postupke i odgovarajuću statističku tehniku; dakle, razvijene elektronske računare i telekomunikacione uređaje.

Naš sistem planiranja doživljava promene. Ali korenita reforma tog sistema — odnosâ planiranja — tek predstoji. Uprkos delimično izvršenoj kodifikaciji.

Ta bi reforma trebala da uvaži tri društvene činjenice:

1) relativnu samostalnost i prostornu „raščlanjenost" u OOUR-ima — tim ćelijama društvenog privrednog organizma;

2) opticaj, razmenu takozvanih vrednosnih pokazatelja kroz kanale informacionog sistema (informacije o cenama, tokovima novca i „kreditnog potencijala", stanju likvidnosti privrede, kamatama, deviznim kursevima i rezervama, kretanju ličnih dohodaka i akumulacionih fondova itd.), i

3) samu potrebu da se ekonomska politika organizacija udruženog rada i društveno-političkih zajednica tešnje i konzistentnije osloni na vredne rezultate naučnih istraživanja.

Ekonomska politika prema opštim određenjima ekonomskih odnosa u prelaznom periodu

U svom najopštijem određenju ekonomski odnosi su društveni odnosi s *„materijalnom težom"*. Oni ne „lebde", nisu otcepljeni i osamostaljeni prema materijalnim proizvodnim snagama društvenog rada i onom izvornom procesu razmene materije s prirodom. Premda imaju relativnu samostalnost, unutrašnju logiku kretanja, svoje skrivene strukture i specifične konkretne oblike, oni nisu apsolutno s one strane *fizisa* — materijalne proizvodnje; nisu neka slobodnom čovekovom igrom napravljena „metafizička bića" i puki simboli. Ukratko, uvek su u stvarnosti dati u povodu nekog materijalnog odnosa i interesa, — kao specifično društveni način formiranja i razdeobe društvenog fonda rada i materijalnog bogatstva.

Tu vezu i to njihovo opšte društveno određenje valja imati na umu, i to naročito u situacijama kada se radi o kakvoj bitnoj svesnoj promeni nekog njihovog konkretnog oblika, intenziteta ili pravca delovanja.

Uzmimo, na primer, emisije dinarskih novčanica centralne banke. Ili sâmo otvaranje čisto fiktivnih dinarskih depozita — po kojima je Narodna banka fiktivni dužnik, a različite poslovne banke (i društveni fondovi) fiktivni depozitari — potražioci.

U svim tim slučajevima stvara se nešto *iza* ili *pre* materijalne proizvodnje i materijalnog proizvoda i dohotka. To su takozvana preraspodela društvenog bogatstva i unapred određena raspodela dohotka koji tek treba da bude stvoren.

Ne treba mnogo ekonomskog znanja i domišljatosti da se stvori predstava o tome koliko te operacije mogu biti i društveno opasne i štetne ako ih banke sprovode ne vodeći brigu o zakonu vrednosti i s njim prisno povezanim takozvanim materijalnim bilansima društva i društvenom produktivnošću rada.

Napred smo već istakli da je dinar apstraktan i kvazinovac s prinudnim državnim tečajem; dakle, čisto simbolički novac, kao i sve ostale valute u svetu. Za dinar ne važe nikakva stroga pravila, na primer ona „zlatnog važenja", jer nikakvom pupčanom vrpcom nije vezan s apsolutnom robom svetskog tržišta, to jest s proizvodnjom vrednosti — razmenom robâ i zakonom vrednosti u njegovom osnovnom obliku.

Pa ipak, uprkos toj svojoj metafizičkoj ili čisto društvenoj simboličkoj naravi, dinar „proizvodi" sasvim realne i čulnom opažanju dostupne ekonomske efekte i kretanja. Najčešće, kretanja dinara proizvode opštu inflatornu navijenost cena roba i usluga, poremećaje u odnosima cena sirovinskih i industrijskih roba, podstiče preduzeća na lov u mutnom; jer iako je inflacija u svom krajnjem rezultatu mrtva trka, — onome ko se *pre* u njoj snađe, prvi uspešno podigne cene svojih roba i usluga, donosi sasvim realan i „pristojan" ekstradohodak itd.

O nekim drugim efektima prekomernog reeskonta centralne banke ovde nije potrebno govoriti. Ni ovo što je ovde o tome rečeno nije imalo cilj da se u razmatranje o društvenoj reprodukciji uključe i „čisto" novčano-kreditna pitanja. Mada, priznaćemo, to i te kako spada u problem ekonomskog upravljanja celinom društvene reprodukcije.

Nas je ovde prvenstveno interesovalo pitanje kako ekonomski odnosi *povratno* deluju na svoju materijalnu osnovu, na proces materijalne proizvodnje, razdeobu društvenog fonda rada i materijalnog bogatstva društva. A u tom pogledu, vidimo, i oni ekonomski odnosi od „baze" najudaljeniji, to jest novčano-kreditni odnosi, imaju veliki značaj, uticaj i krajnje izvedenu ili uslovnu „proizvodnu" moć, odnosno nemoć.

Kaže se i konstatuje da „udruženi rad još nije ovladao novčano-kreditnom sferom"; da pod svoju kontrolu i uticaj nije stavio banke (poslovne banke s centralnom bankom kao stožerom bankarskog sistema). I to je sasvim tačna konstatacija, pretežno empirijskim putem utvrđena. Međutim, nedovoljno se ulazi u stvarne razloge te razdvojenosti bankarstva od proizvođačke radničke klase, to jest udruženog radnika i njegovog sistema delegacija na različnim nivoima društvenog života.

Jedan od razloga jeste u tome što se na dinar uopšte gleda kroz stare državne naočare, ili sasvim prednaučno i „ulično"; ako hoćete, i „kafanski", skroz-naskroz laički.

Najčešće se „polazi" od toga da je dinar (novac) čisto teh nički instrument, tako reći društvena alatka. Možemo se poslužit tom alatkom i ne moramo. Ta se fina alatka može naći u „veštoj' ruci (državnoj?!) i „neveštoj" (radničkoj?!). Ili, novac je „prljava judejska stvar", „kvari međuljudske odnose", izopačuje moral.. prepustimo ga zato bankarima i trgovcima!

Sve su to shvatanja udaljena od „teške stvarnosti" ekonom skih odnosa kao što je religijsko nebo udaljeno od konkretno istorijskog čoveka. I sve dok bude vladala ta razdvojenost tih posebnih sfera ekonomskog života društva, sve dok udruženi rad nik bude prividno ili stvarno ravnodušan prema toj apstraktnoj ili čisto simboličkoj egzistenciji društvenog bogatstva, koje inače sâm stvara, događaće se da novcem — a preko novca i kredita i celokupnom društvenom reprodukcijom — upravljaju banke (kao naročite paradržavne institucije i „strukture"), tehnomenadžeri ili neke kombinacije, odnosno smeše tih različitih nesamoupravnih i predsocijalističkih odnosa i njihovih živih nosilaca.

Novac je *društveni odnos*, odnos proizvodnje i raspodele u najopštijem smislu. To je i bitno posredovan i protivrečan društveni odnos. I veoma otuđen odnos. Za običnu nekritičku svest neproziran odnos. U toj činjenici njegove otuđenosti od udruženog rada leži moć onih društvenih slojeva koji njime efektivno upravljaju.

U svojim kritičkim — naučnim razmatranjima iskustava Pariske komune (*Građanski rat u Francuskoj*) Marks nije propustio da istakne veliku pogrešku pariskih komunara koji su u svom „jurišu na nebo" ostavili nedirnutom francusku centralnu banku. Istorijske paralele u ovom slučaju imaju mali praktički značaj; ali ostaje činjenica da ni naši „komunari" — udruženi radnici — nisu u pogledu vlastitih odnosa novca i kredita mnogo uradili i postigli. A treba i mogu mnogo da urade i ostvare na tom planu.

Zadržali smo se nešto duže na problemu novca i kredita jer se u toj oblasti zavezuju svi čvorovi i čvorići sistema društvene reprodukcije. Marks je bio toga duboko svestan kada je tom problemu posvetio nekoliko značajnih poglavlja u drugom tomu *Kapitala* i ceo veliki peti odeljak trećeg toma *Kapitala*. Iako, po vlastitim rečima, nikad nije izgradio „socijalistički sistem", ostavio je niz dragocenih metodskih uputstava i postavljanja problema novca i kredita u okviru rasprave o opštim zakonitostima društvene reprodukcije.

U trećem odeljku drugog toma *Kapitala* nalazimo razvijene naučne refleksije o samoj dispoziciji *društvene* proizvodnje kad god se raspravlja o posredovanju novčanog kapitala i novčanog opticaja u kretanju sistema razmenâ robâ i proizvodnih usluga, to jest u prometu celokupnog društvenog robnog i proizvodnog kapitala. Proces naknađivanja stalnog kapitala (proizvodno primenjenih mašina, opreme itd.) u novčanom obliku = amortizacija, uloga novčanog kapitala, kredita i akcionarskih društava u velikim i dugotrajnim operacijama — poslovima u takozvanoj infrastrukturnoj oblasti materijalne proizvodnje (izgradnja železnica,

magistralnih puteva, telegrafsko-telefonskih linija i uređaja i sličnog), kao i u velikim izvoznim poslovima na duge rokove, — samo su neki od tu obrađivanih momenata i oblika kretanja društvene reprodukcije koji, po Marksu, „treba samo da budu *zapaženi i uočeni iskustvom*, pa da p l a n s k i dadu podstreka kako za mehanička pomoćna sredstva kreditnog sistema tako i za *stvarno dohvatanje* postojećih pozajmljivih kapitala"[3].

Pri svemu tome je od odlučujuće važnosti shvatiti da društveni prometni proces ne teče u nekoj pravoj liniji, kako to i danas uobražava takozvana čikaška monetarna škola, a donekle i naša centralna banka kada planski povećava novčanu masu, vrši reeskont i reguliše stopu obaveznih rezervi poslovnih banaka. Taj se proces „sastoji vazda iz kretanjâ koja su *uzajamno povratna*" (Marks), koja se vrše uz stalno kolebljivu količinu gotovog (takozvanog primarnog) novca, što zavisi i od ekonomije plaćanja, razvitka i organizacije kredita, „ulančanosti i akcione brzine kredita, tako da ako se na jednoj tački kredit staloži, na drugoj odmah opet iziđe kao zajam" (Marks).

U petom odeljku trećeg toma *Kapitala* razmatranja novčano-kreditnih pitanja društvene reprodukcije imaju još razvijenije oblike. Mestimično, ta se razmatranja odnose na sasvim konkretna ciklična kretanja svetske kapitalističke privrede. To nisu samo ilustracije iz stvarnog života već su to i stvaralački naučni pokušaji da se bezbrojne konkretno-dijalektičke analize, refleksije i kritičke sinteze logički povežu u celovit teorijski sistem, koji bi *mogao* biti i matematički reinterpretiran, protumačen.

Bez obzira na problematičnost ove poslednje tvrdnje — teze, ostaje činjenica da je Marks na kraju svojih razmatranja novčano-kreditnih problema kapitalističke proizvodnje izrekao naučno prognostički sledeću tvrdnju o socijalističkom sistemu privređivanja: „Naposletku, ne podleže sumnji da će kreditni sistem poslužiti kao moćna poluga za vreme prelaska iz kapitalističkog načina proizvodnje u način proizvodnje udruženog rada; ali ipak samo kao jedan elemenat u vezi s drugim velikim organskim prevratima samog načina proizvodnje."[4]

Taj prelazni period o kojem raspravlja Marks ne bi bio mogućan da već u društvenoj stvarnosti zrelog kapitalizma ne postoje izvesne kritične tačke prelaza ili klice novog društva. A o ovima Marks podrobno kritički raspravlja, — uz značajna podsećanja na Hegelovu dijalektiku. Uz put rečeno, ta je dijalektika u Marksovim razmatranjima data u „novoj dimenziji" i zato je istinski preporođena.

Mogli bismo, naposletku, pomenuti i Marksova razmatranja o čistom papirnom novcu, rasuta po njegovom velikom naučnom opusu. Time bismo se, možda, još više približili aktuelnoj problematici svesnog (planskog) regulisanja društvene reprodukcije

---

[3] K. Marks, *Kapital*, tom II, „Kultura", Beograd, 1947, str. 397 (*kurziv* — Ž. R.).

[4] K. Marks, *Kapital*, tom III, str. 561.

i upravljanja njome. No i ovo dosad rečeno dovoljno je za opšti zaključak o mogućnostima jednog ekonomski posredovanog upravljanja reprodukcijom celokupnog materijalnog života socijalističkog društva, — kada taj život (zakonito) još zadržava robni oblik; i kada se, saobrazno tom istorijskom momentu, još mora misliti i u kategorijama nauke političke ekonomije.

Proces obrazovanja i saznavanja zakonitosti društvene reprodukcije — unutar proizvođačke radničke klase; „obrazovanje uz rad i iz rada"

Da ovde izložena opšta teza i odnosi upravljanja društvenom reprodukcijom nisu samo teorijska mogućnost, govore mnoge činjenice, realna društvena kretanja i raspoloženja — rasprave u mnogim našim radnim kolektivima i u njihovim skupštinskim delegacijama. Sve više radnici raspoznaju, kritički ili „simptomatski čitaju" i shvataju različite konkretne ekonomske odnose i činjenice kao pojavljivanje njihovih vlastitih odnosa u proizvodnji i raspodeli. U tome im pomažu njihove društveno-političke organizacije, u prvom redu Savez komunista i sindikat. Ali nikad se ne može dovoljno istaći značaj njihove konkretne inicijative u svemu tome, njihove stvaralačke prakse rada koja sve više treba da uključi i naučnu komponentu, a do koje radnici dospevaju i mogu dospeti obrazujući se neprestano (tehnički i društveno), u samom procesu rada i uz rad.

Teorijski posmatrano, ne postoje nesavladive prepreke u tom velikom procesu društvenog obrazovanja radnika, — ukoliko je ono, naravno, dobro postavljeno i usmereno na stvarna, životno važna društvena pitanja. Nema te velike društvene naučne istine ili problema u koje radnik, uz manji ili veći misaoni napor, ne bi mogao proniknuti. Mogu da postoje, i postoje, samo određene istorijski stvorene društvene prepreke i otpori takvom obrazovanju i saznavanju. A one koji i dalje sumnjaju i stoje na lažnoj aristokratskoj poziciji prema proizvodnim radnicima, proizvođačkoj radničkoj klasi, treba podsetiti na istorijsku činjenicu da je Marks pisao *Kapital* za *radnike*, ne za buržuje i inteligente, i da, po Engelsovim rečima, „Marks čak ni za svoje najbolje stvari nije držao da su dovoljno dobre za radnike" i da je „smatrao za zločin da se radnicima pruži nešto manje vredno od najboljeg".

Udruženi radnici — „ukupnost novih subjekata" — „podnose" dijalektiku velike prelazne epohe; ali oni je i *stvaraju*. Ta specifično društvena dijalektika nije neki istorijski fatum, prokletstvo, usud. Ona se i sama preobražava i „otkriva" u onom oscilirajućem odnosu novog društvenog subjekta i objekta. Da taj borbeni kontakt s dijalektikom vlastitog društvenog bića ne bi jednom bio izgubljen, da se ta dijalektika ne bi ponovo skrila ili birokratski izvitoperila, udruženi radnici moraju neprestano tragati i iznalaziti sve bolje, racionalnije i efikasnije metode upravljanja reprodukcijom svojih OOUR-a i proizvodnjom materijal-

nog i kulturnog života društva uopšte, to jest društvenom reprodukcijom.

Dvostrani karakteri svojstveni su sistemu robne ekonomije relativno udruženog rada. Ta je ekonomija konkretni oblik u kojem se vrši negacija državnosvojinskih ili sličnih kolektivno-privatnih odnosa i monopola. U isto vreme, ta ekonomija ozbiljuje, afirmiše i progresivno razvija istinsku „republiku rada" ili „slobodnu asocijaciju rada". Ta „republika rada" nije niti može biti s one strane ili *iza, posle* odnosâ relativno udruženog rada; kao nekakvo meta-udruživanje ili meta-samoupravljanje. Ona mora biti s ovu stranu ili *unutar* našeg istorijskog horizonta, ili je, zapravo, neće ni biti.

Zbog tih dvostranih karaktera, slojevitosti i protivrečnosti društvenog bića radničke klase, neki uveliko jadikuju ili bespomoćno dižu ruke od svojih teorijskih koncepcija i shema „harmoničnog socijalizma" i „prozračne" i „neprotivrečne" socijalističke robne proizvodnje. Mnogi „učeni" kritičari našeg „društvenog eksperimenta", naročito oni u inostranstvu, uzimaju te dvostrane karaktere i protivrečnosti kao navodno „neoborive" materijalne dokaze protiv samoupravljanja. Indirektno ili inverzno, i kao svojevrsne dokaze u prilog „opštenarodnog kapitalizma" ili „države blagostanja" na Zapadu, i „realnog socijalizma" i „opštenarodne države" na Istoku. To međutim nisu nova osporavanja našeg opšteg društvenog kursa; novi su samo neki izrazi, domišljanja, političke i idejne spekulacije... i iznad svega nemirna savest i uznemirenost zbog vlastitih društvenih nevolja naših kritičara.

Poneki eksperiment s novom ili starom idejom — formulom može i u nas da ne uspe, može da propadne; možemo zbog toga imati i ekonomske i političke štete, ali opšti kurs samoupravljanja i udruživanja rada ne može niti sme biti doveden u pitanje. Koreni samoupravljanja i udruživanja rada — u neposrednoj društvenoj praksi i u svesti radnika — dovoljno su duboki da bi uopšte mogli biti iščupani.

Rečeno političkim jezikom, udruženi radnik treba da zagospodari celinom društvene reprodukcije. U prvom redu, viškom rada ili specifičnim ekonomskim viškom u kojem taj rad realno egzistira. Da bi ostvario taj svoj opšti cilj, potrebno je da kritički pronikne u sve važnije ekonomske „mehanizme" i oblike pretvaranja dela rada (radnog vremena) preko granice potrebnog rada u pomenuti ekonomski višak ili „ostatak dohotka", i da ovlada svima njima.

Da bi se približno tačno odredile granice i obim tog ekonomskog viška, uže posmatrano, da bi se utvrdile granice društvene akumulacije, potrebno je da se prethodno izgrade ona merila „interne raspodele" društvenog dohotka. Pre svega, treba utvrditi donju granicu potrebnog rada, ispod koje lično prisvajanje dohotka ne može da osigura ni prostu reprodukciju radne snage (da održi radnikove proizvodne sposobnosti na nepromenjenom nivou), a zatim pristupiti nekoj vrsti *programiranja* ličnih dohoda-

ka, što je uvek i kolektivni dogovor, konvencija, procena ili anticipacija budućeg dohotka i rezultata poslovanja uopšte.

Kada se jednom približno tačno utvrde i programiraju lični dohoci, doprinosi za zdravstveno i penziono osiguranje, doprinosi ili prosečna ulaganja u obrazovnu, naučnu i druge društvene delatnosti, a uza sve to i jedan minimum akumulacije radi proširenja proizvodnje date OOUR, — tada su utvrđeni gotovo svi bitni elementi takozvanog normalnog ili prosečnog regulativnog dohotka. Sve preko toga ili ispod te razine, to jest neki ekstradohodak, odnosno gubitak, trebalo bi da bude predmet posebnih dogovora i odlučivanja. Naravno, ni to odlučivanje nije izvan sistema samoupravljanja. Ono već jeste i mora ostati bitnom funkcijom udruženog rada.

Da bi ti specifični parametri i kriterijumi izdržali i neku opštiju društvenu proveru, da se u praksi ne bi pokazali kao puki voluntarizam — nasilje ili sukob s ekonomskim zakonitostima društvene reprodukcije, potrebno je da se već na samom početku date reprodukcione godine utvrde izvesne srazmere između živog i minulog rada u svakoj OOUR. Da se, dakle, utvrde približno tačne srazmere između radnog vremena u aktuelnoj reprodukcionoj godini i rada materijalizovanog u zatečenim sredstvima za proizvodnju na početku te godine; rada koji će, aproksimativno, biti ekonomski *prenet* na društveni robni proizvod u toku aktuelne ekonomske godine. I samo u ovom poslednjem pogledu mogla bi doći u obzir ranije pomenuta i kritikovana formula „uslovnog radnika" i takozvana analitička procena radnih mesta. Ali samo kao neki opšti parametri i uputstva za akciju. Koliko je radnik kvalifikovan za određenu vrstu posla ili radno mesto, treba da pokažu neke praktičke provere (testovi), a ne njegove formalne kvalifikacije, diploma. Koja i kakva se stručnost ili umeće traži u svakom konkretnom slučaju zapošljavanja, treba da odluči i priroda same tehnologije ili neposrednog procesa rada.

U praksi vidimo da se u tom pogledu nije svugde dobro postupalo. Negde se težilo zapošljavanju na svaki način, pa makar se i izmišljala radna mesta i odoka ocenjivala njihova specifična težina i složenost, — najčešće s posledicom „uravnilovke", a neki su kolektivi išli u drugu krajnost i zatvorili se pred mladim stručnjacima i radnicima uopšte — pod najrazličnijim izgovorima.

Delegatske skupštine na svim nivoima društvenog života mogle bi da menjaju takvo stanje; naravno, ako bi ove raspolagale odgovarajućim ekonomskim parametrima i ovlašćenjima ili stvarnom političkom moći da svoje odluke u praksi sprovedu.

I za delatnost skupštinskih delegacija i samih skupština od velike su važnosti približno tačno poznavanje zakonitosti društvene reprodukcije; u prvom redu, dobro poznavanje delatnosti centralne banke i svih ostalih banaka u jugoslovenskom novčano-kreditnom sistemu. Sem toga je neophodno da vrše neprestanu kontrolu i vlast nad tim bankama. Isto tako, potrebno je da se neprestano društveno insistira na politici „stabilnog dinara"; eventualno, i na kursu ka tečnoj pretvorljivosti dinara u takozvane rezer-

ne valute u svetu (konvertibilnost dinara), što podrazumeva odgovarajuću politiku cena i razvijene ekonomske odnose s inostranstvom i drugo.

Isto tako, ne bi se smelo preterivati s takozvanom opštom potrošnjom, forsiranjem neproizvodnih i u sadašnjem trenutku ne tako potrebnih delatnosti, prevelikim ulaganjima u takozvanu infrastrukturu i u velike i skupe investicione poduhvate, jer sve to može jako ograničiti i ugroziti postojeće industrijske grane, odnosno preduzeća u njima, a time i celokupni društveni reprodukcioni proces.

Trebalo bi da je sasvim jasno da nesrazmerno velika ulaganja u osnovnu putnu mrežu, u hidroelektrane i nuklearne elektrane, ili bilo u šta drugo što za duže vreme samo apsorbuje radnu snagu (živi rad) i „društveni kapital", a u međuvremenu ne stvara bilo kakav realan proizvod ili uslugu za tržište, — za toliko smanjuju reprodukcionu moć postojećih industrijskih preduzeća (ukoliko su sve ostale okolnosti nepromenjene). Izlaz se u takvim situacijama obično tražio u novčano-kreditnoj politici banaka, naročito u reeskontu centralne banke, a to je onda bio direktan i najširi put u opštu inflaciju cena i troškova. Jednom ozbiljno inflatorno pokrenute, cene su izazivale opšti lančani porast troškova poslovanja, pre svega u onim granama koje su kupovale domaću poskupelu robu i proizvodne usluge, a porast troškova u tim granama, uz opšti porast životnih troškova, delovao je na to da i cene tih preduzeća u odgovarajućoj meri porastu i izazovu onu lančanu reakciju cena u svim granama društvene proizvodnje.

Reč je i o tipičnoj spirali cena i „troškova" koja se samo do izvesne granice mogla i može društveno izravnavati pritiskom na cene poljoprivrednih i uopšte sirovinskih roba, na jednoj strani, i prekomernim finansijskim zaduživanjem u inostranstvu, na drugoj.

Najteža posledica takvog ekonomskog kretanja nisu takozvane strukturne neusklađenosti privrede (kako se to, obično, uvijeno kaže), niti opšte disproporcije između onih velikih sektora A i B društvene proizvodnje, nego odsustvo pravih akcija u smislu uspostavljanja ravnotežnih ekonomskih proporcija između velikih odeljaka društvene reprodukcije, i unutar svakog od njih, i podizanja produktivnosti rada u svakoj proizvodnoj jedinici i privredi uopšte. U takvim situacijama ne pomažu apeli za povećanjem produktivnosti rada, jer je borba za višu produktivnost rada već doživela najteži kontraudarac upravo s one strane sa koje i dolaze ti apeli.

Nad tim, reklo bi se, začaranim privrednim krugom, vrzinim kolom pragmatičke (eksperimentatorske i fragmentarne) ekonomske politike mogao se napraviti kakav ozbiljniji društveni rez jedino pomoću takozvanih ekonomskih reformi, kakva je bila ona u 1965, ili pomoću takozvanog stabilizacionog programa, drastičnim promenama u sistemu obračuna dohotka i plaćanja i sličnim, kao u poslednjim godinama. Ali ni tim načinima ne sasvim niti na iole duži rok.

Završne napomene o problemu upravljanja društvenom reprodukcijom

Kako god pristupali ili okretali i obrtali taj glavni ekonomski problem našeg društva (možda i socijalizma uopšte?!), svakad ispada kao rezultat da jedino radnici kao istinski udruženi radnici mogu da ga praktički reše, *rešavaju*. Svi ostali agensi društvene reprodukcije, naročito država i tehnokratija, imaju pretežno apstraktan i zato beživotan odnos prema tom problemu.

Štaviše, za državu i tehnokratiju taj se problem javlja u izokrenutom obliku. Za državu, to je problem „odsustva radne discipline" i nedovoljne usavršenosti i efikasnosti njenih metoda i tehnikâ upravljanja društvenom reprodukcijom. Za tehnokratiju, to je „neprosvećenost političke birokratije", na jednoj strani, i „primitivizam i nedisciplina radnika", na drugoj.

Na taj apstraktni i lažni odnos prema tom problemu, svakako, i prema samim proizvodnim radnicima kao tendencijski udruženim radnicima, ovi reaguju ponekad i spontano (takozvanim obustavama rada ili pasivnom rezistencijom s poznatom krilaticom: „ne mogu me toliko malo platiti koliko malo ja mogu da uradim"), ali te reakcije nisu pravo rešenje, i uopšte ne rešavaju *taj* problem. One su samo radnički protest i način da se društvena dijalektika utera i u glave političkih birokrata i tehnomenadžera. U tom smislu, obustave rada i pasivna rezistencija radnika jesu elementaran način da radnička klasa ispolji svoju istorijsku težnju i realnu pretenziju za srazmerno većom društvenom moći i vladanjem društvenom reprodukcijom, — u situacijama kada je njena rukovodeća i emancipatorska uloga u društvu bilo iz kojih ozbiljnijih razloga i makar samo na nekim društvenim tačkama bila dovedena u pitanje. Zato su obustave rada (štrajkovi) u nas naposletku priznati kao jedan vid ili sredstvo borbe radničke klase za istinsko i sve potpunije socijalističko samoupravljanje, ukoliko ovoj klasi druga sredstva nisu bila dostupna. Savezu komunista Jugoslavije pripada istorijska zasluga što je prvi u međunarodnom radničkom pokretu shvatio i uvažio tu društvenu činjenicu savremenog socijalizma.

Kontrola celokupnog procesa društvene reprodukcije od strane udruženih radnika i vladanje tim procesom jesu, dakle, konkretizacija ili ozbiljenje ideje o takozvanom potpunom ili integralnom samoupravljanju. Štaviše, to je presudan momenat tog ozbiljenja, oživotvorenja. Ta kontrola i vladanje reprodukcijom OOUR i društva u celini jesu i svojevrsni materijalni dokazi da se „intelektualna funkcija ne može otcepiti od proizvodnog rada" (A. Gramši); da ta funkcija, naprotiv, sada ima i nove društvene sadržaje i oblike.

Robna proizvodnja, društveno raspoređivanje robne vrednosti, dvostrani karakteri i složenost društvenog dohotka nisu neke nepremostive prepreke u društvenom kretanju ka slobodno udruženom radu. Strogo uzev, ne mogu to biti ni tržišni odnosi i konkurencija među našim kolektivnim robnim proizvođačima ukoliko

su ovi još međusobno prisno povezani odnosima društvenog planiranja i ukoliko to specifično *mnoštvo* robnih proizvođača i njihovo ekonomsko takmičenje jesu elementi, odnosno stvarni momenat u kretanju dijalektički konkretnog društvenog *totaliteta* ili totalizujuće društvene prakse rada. Dakle, ukoliko su specifično „mnoštvo" i „jedno" robne ekonomije relativno udruženog rada.

Konkretni oblik OOUR, i kada je reč o nekom „idealnom tipu" ili preseku, nije i definitivni društveni oblik udruženog rada. Ni taj „idealni tip", u nas i normativno utvrđen, postavljen i društveno preporučen, niti njegovi različito razvijeni empirijski (konkretni) oblici nisu forme ispunjene dosledno udruženim radom; i zato nisu idealne forme.

Obilje i nejednak razvitak konkretnih formi udruživanja rada nisu, međutim, dokaz protiv samoupravljanja. Taj privid antagonističke pocepanosti, fragmentarnosti i atomiziranosti samoupravljanja iščezava svaki put kada se iz sveta ekonomskih pojava (naročito tržišne konkurencije) pređe na ispitivanje „fiziologije" — unutrašnjih odnosa, momenata i kretanja društvene ekonomije relativno udruženog rada. Tu se tek otkriva neposredni proces rada koji unapred postavlja svoje rezultate; a zatim, i tendencija raspodele prema radu, momenat i odnosi solidarnosti među radnicima, stvarni raspored ili priprema za neposrednu razmenu rada između proizvođačkih i nematerijalnih (obrazovnih, umetničkih itd.) reproduktivno-kontrolnih jedinica udruženog rada; i, naposletku, u tim se odnosima otkriva dispozicija ka postepenom napuštanju — poništavanju robne proizvodnje i specifičnih tržišnih odnosa i oblika.

Proces povezivanja i stapanja materijalne i intelektualne proizvodnje razvijaće se još dugo i na *posredan* način. „Igrom razmene" robâ i usluga; i delovanjem novca i kredita koji su u međuvremenu primili obeležja društvenih simbola (postali idealni metodi i tehnike komuniciranja) i došli pod kontrolu i vlast udruženih radnika.

Iako politička ekonomija *nije* strogo naučnim postupkom objasnila zašto i kako robna proizvodnja *nadživljuje* njen najrazvijeniji i univerzalni — *kapitalistički* oblik, proizvođenje robne vrednosti postalo je sastavni element društvene prakse rada i u savremenom socijalizmu. Tu istorijsku činjenicu uvažava udruženi radnik. Štaviše, ona mu služi i kao moćno sredstvo — ekonomsko oružje u borbi protiv birokratskog i tehnokratskog voluntarizma i njima svojstvenog isprazno apstraktnog odnošenja prema stvarnim problemima društvene reprodukcije. Tu se ne radi o fetišizaciji robne proizvodnje i tržišta, jer se već *znaju* njihovo poreklo, karakter, funkcije, ograničene mogućnosti i perspektive, to jest bitna tranzitornost robnih oblika.

Sistem matematičkih jednačina, takozvani input-output matrice društvene reprodukcije, parametri i formule raspodele društvenog dohotka, regulativne stope rentabiliteta i rasta privrede itd., nisu samo misaoni „izraz-odraz" stvarnih „shema" i „struktura" već su i sasvim nov oblik i način komuniciranja između re-

lativno samostalnih proizvođačko-razmenskih kontrolnih jedinica udruženog rada i ljudi u njima. Oni su *druga* ili *treća* čovekova „priroda"; slične su u nečemu i umetnosti — umetničkim delima, te zato imaju i vlastiti život, relativnu samostalnost kretanja i efektivnu moć, odnosno sposobnost uticanja na proces razmene materije s prirodom i na samu prirodu. Zato takozvano matematičko modeliranje složenih ekonomskih i uopšte društvenih procesa ne treba shvatiti kao „tehnokratsku bubu", zamku, opasnost, — nego kao nešto dragoceno, veličanstveno, oslobađajuće..., kao veliki uspeh i pobedu večito nemirnog i stvaralačkog ljudskog genija. Nešto što nam stalno nalaže da ipak budemo oprezni i podozrivi ne dolazi od tih novoproizvedenih idealnih predmeta i odnosa, nego iz podzemlja, podsvesti i mehanizama društvenih sila represije, dominacije, eksploatacije proizvodnog i intelektualnog rada; dakle, iz svakovrsnog društvenog konzervativizma i dogmatizma, mitova i utvara prošlosti.

Na nesreću, nikad se ne može s pouzdanjem tvrditi šta će u toj velikoj svetskoistorijskoj borbi i igri odneti pobedu ili samo odlučiti ishod te borbe. Verovatnoća za jednu ili drugu stranu velike istorijske alternative: slobodno udruženi rad, to jest „socijalizam s ljudskim likom" = komunizam, ili ultraetatizam, svetski birokratizam i, čak, ponovni pad u varvarstvo, — izgleda da samo preteže na onu prvu stranu.

Oni novi idealni predmeti i odnosi, i nove ideje koje vuku napred, ne mogu sami po sebi da reše jednu krajnje važnu i bitnu društvenu stvar: praktičko uvlačenje *svakog* radnika u proces pripreme, efektivnog odlučivanja i upravljanja celinom društvene reprodukcije. To je bilo i ostalo stvar onih osnovnih odnosa u proizvodnji i raspodeli; i bitna posledica interesa i motiva samog radnika — novog društvenog subjekta. A upravo u toj okolnosti leži živi, dinamizirajući momenat produktivnosti rada, naučnog i umetničkog stvaralaštva; uopšte, neprestanog razvijanja ili „oplemenjivanja" tehnologije, znanja, ljudskih čula (uključiv i važno estetsko čulo), talenata i dokolice.

Radnikovo kritičko pronicanje u žive ekonomsko-političke činjenice, odnose i pojave koji stvarno ili samo prividno protivreče odnosima udruženog rada, ima za svrhu saznavanje unutrašnjih povezanosti — zakonitosti društvene reprodukcije. Radnik je, istorijski posmatrano, prvi društveni subjekt koji je dosledno i trajno zainteresovan da saznaje te povezanosti; i da na osnovu takvih saznanja istakne odlučan zahtev za rušenjem svih etatističkih i paraprivatnih (grupnosvojinskih) tvorevina i lažnih teorijskih konstrukcija. Udruženim radnicima su zato tuđi eklektičko i površno rezonovanje o raznovrsnim ekonomskim činjenicama, konfuznosti „teoretičara" odvojenih od žive prakse rada, različite „zapovedne formule" raspodele dohotka doktrinarnih ekonomista; uopšte, tuđa im je nekritička i bornirana svest „vulgaraca" i nazovimarksista.

To radnikovo saznavanje unutrašnjih povezanosti društvene reprodukcije ujedno je i saznanje vlastite istorijske uloge u toj

reprodukciji. To je, dakle, i „refleksivni uvid" radnika u samoga sebe — kao proizvodnog i stvaralačkog društvenog subjekta. To je i način njegove samokritike; ne, naravno, kao neko ritualno — birokratsko posipanje pepelom po glavi, nego kao momenat i zahtev ispravljanja vlastitih grešaka i kao kritička izvesnost o tome da svaka individualna svest — „samosvest" i sama postupno sazreva; i da u tom procesu sazrevanja probija dimenzija mišljenja kao „jednog prirodnog procesa" (Marks). Samo zagriženi — manijakalni ideološki protivnici takozvanog dijamata, kao isto tako jedne vrste teškog zastranjivanja i odstupanja od izvornog Marksovog učenja, mogu osporavati tu naučnu činjenicu.

Nije isforsiran problem „borbe na dva fronta" ni na ovoj saznajnoj razini društvene prakse rada. Radnici vode ili će sve više voditi brigu o tome da ne upadnu u zamke staljinističkog „odslikavanja" društvene stvarnosti i „fizisa" (što umesto njih može da radi i neki vešt „fotograf", to jest politička birokratija kao „spirituelna suština države"), na jednoj strani, ili da ne podlegnu sirenskom zovu subjektivnog idealizma raznoraznih umišljenih „popravljača" i dežurnih „kritičara" društva, na drugoj strani.

Naposletku, udruženom radniku nije u interesu da Marksovo učenje zamenjuje nekom „čistom društvenom naukom" modernih zastupnika „konvergencije" i „kraja ideologijâ"; kao ni to da marksizam razloži na neku „univerzalnu metodologiju", puki instrument ili alat saznanja. Marksovo učenje i sve ono zaista vredno u savremenom marksizmu daleko nadmašuju funkciju i domet takve naučne metodologije.

Časlav Strahinjić

Zakon o udruženom radu i poslovodna funkcija

Pojava i razvoj samoupravljanja označavaju i radikalne, kvalitativne promene u funkciji rukovođenja, ostvarivanje velike Sen-Simonove ideje o tome da će u socijalističkom društvu „vladavina ljudima biti zamenjena upravljanjem stvarima". U zavisnosti od ostvarenih pretpostavki za to (društveno-istorijske, materijalne, organizacione i druge) samoupravni sistem je stalno doživljavao sve dublje i složenije preobražaje, a time i sama funkcija rukovođenja. U administrativnom periodu upravljanja privredom direktor je bio državni organ, produžena ruka države u preduzeću, odnosno ustanovi. On je organizovao proces rada, upravljao njime i odlučivao o bitnim pitanjima života i rada radnika (sistem plata, područje radnih odnosa i drugo). Uvođenjem samoupravljanja, direktor postaje jedan od organa preduzeća, i to delimično državni, a delimično organ radnog kolektiva, da bi s razvojem samoupravljanja postao isključivo organ kolektiva, mada je ostala njegova dvostruka odgovornost (pred radnom i društvenom zajednicom) kao jedno od stalnih obeležja te funkcije.

S razvojem samoupravljanja ostvarivao se i proces prevladavanja dihotomije „upravljanje" — „rukovođenje", kao dve na-

poredne i međusobno nezavisne funkcije sa jasno izdiferenciranim nosiocima (organi upravljanja i organi rukovođenja). U tom smislu normativna koncepcija samoupravne organizacije, izražena u Ustavu SFRJ iz 1963. godine, nadmašuje navedene razlike, integrišući „upravljanje" i „rukovođenje" u celovit samoupravni sistem. Norme tog Ustava (član 9, član 10, stav 2, i član 90—93) upućuju na nedvosmislen zaključak da nema razlika u naznačenom smislu, jer sadržaj prava, obaveza i odgovornosti bilo kojeg organa ili subjekta u radnoj organizaciji nije više mogao biti van ukupnog kruga prava, obaveza i odgovornosti radnog kolektiva koje su mu Ustavom određene. Budući da se u tom procesu međusobno integrišu „upravljanje" i „rukovođenje", podela o kojoj je reč postaje samo pravno-tehnička, uslovna. Međutim, integrisanje navedenih funkcija se pokazalo u praksi kao složen, dugotrajan i protivrečan proces promena.

Period samoupravnog razvoja o kojem je reč, s glavnim naglaskom na radnoj organizaciji kao osnovnom subjektu privrednog sistema, s dominantnom ulogom zbora radnih ljudi cele radne organizacije, s postojanjem radničkog saveta radne organizacije kao „centralnog" i „najvišeg" organa radne organizacije, s karakterom i obeležjima političkopredstavničke demokratije i majorizacijom prilikom odlučivanja, „decentralizacijom" samoupravljanja, — snažno je opredeljivao mesto i ulogu direktora i rukovodeće funkcije uopšte.

Izuzimajući negativne konsekvencije primene ustavnog amandmana XV u praksi, pojava i funkcionisanje samostalnih organizacija udruženog rada u okviru radne organizacije, zatim ustavni amandmani iz 1971. godine označavali su dalje, dublje, svestrane preobražaje funkcije rukovođenja.

Samoupravno organizovanje udruženog rada, izgrađivanje svih oblika udruženog rada (udruživanja rada i sredstava) s glavnim naglaskom na neotuđivim ustavnim pravima udruženog radnika osnovne organizacije udruženog rada, prevazilaženje dihotomije između „posrednog" i „neposrednog" samoupravljanja uvođenjem delegatskog sistema, pojava i ostvarivanje neposrednog samoupravljanja preko oblika ličnog izjašnjavanja, ostvarivanje koncepcije integralnog samoupravnog sistema i drugo — bitno doprinose i daljem preobražaju funkcije rukovođenja i njenom transformisanju u *poslovodnu funkciju*. Ustav SFRJ u tom smislu sadrži niz rešenja i uveliko utemeljuje poslovodnu funkciju. Međutim, usled nepostojanja odgovarajuće zakonske razrade ustavnih normi, u neposrednoj primeni Ustava u praksi javljale su se izvesne dileme i problemi, lutanja i nesnalaženja, a neretko i zloupotrebe. Potrebe daljeg samoupravnog razvoja nalagale su preciznija normativna rešenja tih pitanja i potrebnu teorijsku obradu. Kako Zakon o udruženom radu potpunije i detaljnije razrađuje ustavna rešenja i principe u vezi s poslovodnom funkcijom u organizacijama udruženog rada, zadržaćemo se na analizi osnovnih njegovih rešenja.

Poslovodni organi kao nosioci poslovodne funkcije

A. *Pojam i vrste poslovodnih organa*

Prema odredbama člana 103. Ustava SFRJ, „u svakoj organizaciji udruženog rada postoji poslovodni organ koji vodi poslovanje organizacije udruženog rada, organizuje i usklađuje proces rada u njoj i izvršava odluke radničkog saveta i njegovog izvršnog organa". Prema tome, u osnovnoj, radnoj i složenoj organizaciji obavezno se bira poslovodni organ.

Poslovodni organ osnovne organizacije[1] javlja se samo kao inokosni ili samo kao kolegijalni poslovodni organ. Znači, nije mogućno istovremeno postojanje i jednog i drugog u istoj osnovnoj organizaciji (što je i danas praksa jednog broja organizacija), ali u sklopu iste radne organizacije, pojedine osnovne organizacije mogu imati samo inokosni poslovodni organ, a druge samo kolegijalni, što je stvar samoupravnog opredeljenja radnika, odnosno rešenja sadržanog u statutu osnovne organizacije.

Kolegijalni poslovodni organ sastavljen je od predsednika i članova. Budući da njihov konkretan broj nije određen zakonom, on je u praksi različit, u zavisnosti od prirode procesa rada, veličine, organizacijske strukture, broja radnika i drugih relevantnih okolnosti osnovne organizacije, s tim da taj broj ne može biti manji od tri predsednik i dva člana).

Kako su te dve vrste organa međusobno u alternativnom odnosu, to u osnovnoj organizaciji — što nije slučaj s radnom i složenom organizacijom — u praksi u većini prevlađuje opredeljenje za inokosni poslovodni organ. Kada se takav organ u osnovnoj organizaciji ne bira, tada funkcije inokosnog poslovodnog organa vrši kolegijalni poslovodni organ, dakle, to telo u celini, osim funkcija koje su u vezi sa zastupanjem i predstavljanjem osnovne organizacije pred fizičkim i pravnim licima, te s obezbeđenjem zakonitosti rada osnovne organizacije. Te funkcije ostvaruje predsednik kolegijalnog poslovodnog organa i za njihovo vršenje odgovara na isti način kao inokosni poslovodni organ. Sem toga, predsednik se u tom slučaju imenuje i razrešava po istim kriterijumima i postupku i odgovara na isti način kao i inokosni poslovodni organ. On ima ista prava, obaveze i odgovornosti i isti odnos prema organima samoupravljanja, radnoj i društvenoj zajednici kao inokosni poslovodni organ. To važi i za samostalnost u sprovođenju odluka i akata koju ima inokosni poslovodni organ. Ukoliko je u osnovnoj organizaciji osnovan inokosni poslovodni organ, logično je zaključiti da ni jedno drugo lice ne može biti

---

[1] Uvođenje kategorije „poslovodni organ" u Ustav i Zakon ima za svrhu da ukaže na razlike između organa upravljanja, izvršnih organa i ovog organa u pogledu njegovog statusa, profila, prava, obaveza i odgovornosti, mesta i uloge u samoupravnom sistemu i sl. Inokosni poslovodni organ se, obično, u praksi javlja pod nazivom „direktor", „upravnik", „rukovodilac OOUR" i sl. Najčešći naziv za kolegijalni poslovodni organ je „poslovni odbor". Te nazive utvrđuje statut OOUR, a eventualno i zakon.

inokosni poslovodni organ. Znači, u funkciji inokosnog poslovodnog organa osnovne organizacije (direktora) može biti samo jedno lice. Zakon, u vezi s tim, dopušta mogućnost da se, u skladu s uslovima konkretne osnovne organizacije, statutom može predvideti da „... inokosni poslovodni organ, pored poslova iz njegovog delokruga, obavlja i poslove radnika osnovne organizacije" (na primer, učešće direktora škole u nastavi, direktora bolnice u zdravstvenoj delatnosti i slično). Istovremeno, po Zakonu je takođe moguće da se statutom predvide slučajevi kada na osnovu i u sklopu ovlašćenja poslovodnog organa, pojedini inokosni, odnosno kolegijalni organ osnovne organizacije obavlja i određene poslove iz delokruga poslovodnog organa. Taj organ nije zbog toga poslovodni organ. On za svoj rad u obavljanju tih ovlašćenja odgovara poslovodnom organu i radničkom savetu.[8]

Primena navedenih rešenja doprinosi racionalizaciji organizacije u praksi, najpovoljnijem korišćenju kadrovskih mogućnosti, jasnom razgraničenju prava, obaveza i odgovornosti i drugom.

Zbog neusklađenosti većine republičkih zakona o visokom školstvu s Ustavom i Zakonom o udruženom radu, univerzitetske osnovne, radne i složene organizacije nalaze se u tom pogledu u paradoksalnoj situaciji: dekan se, kao inokosni poslovodni organ, bira na dve godine, i to *iz reda nastavnika*, bez javnog konkursa i bez reizbornosti. Iako je fakultet (kao osnovna, radna ili složena) organizacija udruženog rada od posebnog društvenog interesa (te i u pogledu njenih organa važe izvesna odstupanja), Ustav i pozitivno pravo ne prave razliku među organizacijama udruženog rada u pogledu krivične, materijalne, prekršajne, društveno-političke, moralne odgovornosti, te odgovornosti za povredu radnih dužnosti, u pogledu obaveza i odgovornosti za obezbeđenje zakonitosti rada organizacije, poslovodnih organa; zatim, u pogledu sadržaja i obima poslovodne funkcije čiji su nosioci ti organi i slično. Nema razlike između dekana i drugih odgovarajućih inokosnih poslovodnih organa ni kada je u pitanju sadržaj obaveza, ovlašćenja u procesu rada, odnos prema organima organizacije, zastupanje i predstavljanje organizacije i slično. U praksi, i po pravnim normama koje važe za univerzitet, postoje bitne razlike ne samo u načinu izbora i prestanka funkcije već i u pravima osoba u toj funkciji: nepostojanje ličnog dohotka po osnovu vršenja te funkcije (najčešće se radi o takozvanom funkcionalnom dodatku u simboličnom iznosu), nemogućnost potpunijeg bavljenja naučnoistraživačkim radom na poslovima i zadacima univerzitetskog nastavnika za vreme mandatnog perioda, rok reizbornosti nastavnika se ne produžava za vreme bavljenja navedenom funkcijom i slično. Istovremeno, kada su ispunjeni zakonski uslovi i osnove za prestanak funkcije poslovodnog organa i pre isteka vremena na koje je određena osoba izabrana, ona se raspoređuje na poslove i zadatke koji odgovaraju njenim stvarnim sposobnostima. Ta se norma zakona ne može primeniti na univerzitet.

---

[8] Vidi član 503. Zakona.

Slično je stanje i s institucijom prodekana. Osobe na toj funkciji rukovode, koordiniraju, sinhronizuju određene sektore aktivnosti (finansije, organizacija rada, nastava, problemi studenata i slično) i odgovaraju po položaju, sadržaju i prirodi obaveza statusu radnika na „poslovima i zadacima sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima" (ranije: „rukovodeća radna mesta") u drugim organizacijama udruženog rada. I tu postoji nesrazmera između obaveza i odgovornosti u vršenju navedene funkcije i prava koja imaju; nesklad između načina izbora i funkcija koje vrše i drugo.

Prema tome, u statusu i funkciji navedenih organa ima relikata i elemenata ranijeg položaja — kada su ti organi simbolično predstavljali i reprezentovali fakultet kao klasičnu državnu, budžetsku ustanovu, akademski zatvorenu i izolovanu od društva. Savremeni fakultet, kao organizacija udruženog rada, sve se više reformiše, otvara prema društvu i, preko nastavnih planova i programa, naučnoistraživačkog rada i ukupne aktivnosti, zadovoljava potrebe privrede i društva. Prevladavanje sistema „finansiranja" visokoškolskih organizacija udruženog rada, prelaženje na sistem sticanja dohotka[3], napuštanje parafiskalnog, odnosno kvazibudžetskog načina finansiranja, sticanje dohotka iz ukupnog prihoda koji te osnovne organizacije ostvaruju slobodnom razmenom rada, neposredno ili preko, odnosno u okviru samoupravne interesne zajednice, iz dohotka drugih osnovnih organizacija, — imperativno nalažu dalje zakonsko elaboriranje i promene u statusu, profilu i drugim obeležjima navedenih organa. Inokosni poslovodnik (odnosno predsednik kolegijalnog poslovodnog organa) i ovde mora imati isti status kao u drugim organizacijama udruženog rada; mora biti biran (i razrešavan) takođe po istom postupku i kriterijumima kao u ostalim organizacijama udruženog rada.

Inokosnog poslovodnog organa *imenuje* radnički savet osnovne organizacije po kriterijumima utvrđenim statutom OOUR, odnosno zakonom za pojedine osnovne organizacije (od posebnog društvenog interesa). Kriterijumi kadrovske politike sadržani u društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima obavezuju osnovnu organizaciju (one moraju to uneti u svoj statut).[4] Osnovnu orga-

---

[3] Prema odredbama člana 92. Zakona o udruženom radu, radnici osnovnih organizacija iz ove sfere delatnosti stiču svoj dohodak „... prema doprinosu koji su svojim radom dali stvaranju nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji, povećanju proizvodnosti ukupnog društvenog rada i razvoju društva u celini". Ti kriterijumi govore o bitno izmenjenom društveno-ekonomskom položaju visokoškolskih organizacija.

[4] Na primer, Društvenim dogovorom o kadrovskoj politici SRS (Službeni glasnik SRS, br. 19/75) predviđeni su ovi kriterijumi:

— da su kandidati u praksi potvrdili svoje idejno i političko opredeljenje za revolucionarni kurs Saveza komunista u izgradnji našeg socijalističkog samoupravnog društva; za odlučujući uticaj i ulogu radničke klase u razvoju društveno-ekonomskog i političkog sistema; za bratstvo i jedinstvo, zajedništvo i potpunu ravnopravnost naroda i narodnosti; za očuvanje i razvijanje tekovina socijalističke revolucije...;

nizaciju posebno obavezuju kriterijumi kadrovske politike sadržani u samoupravnom sporazumu o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju. Njime se, naime, određuje minimum uslova (donja granica) za izbor inokosnog poslovodnog organa, odnosno lica na „poslove i zadatke sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima", kako bi se ujednačili kriterijumi, obezbedio kadrovski integritet, veća koncentracija kvaliteta u izboru kadrova na odgovorne funkcije, onemogućila šarolikost i zloupotreba u koncipiranju i primeni navedenih kriterijuma.[5] Kriterijumi o kojima je reč dvojako su određeni pozitivnim propisima i samoupravnim opštim aktima organizacija udruženog rada: najpre *negativno*, a zatim *pozitivno*. U prvom slučaju, nastavljajući dosadašnju praksu pravnih propisa, Zakon o udruženom radu određuje *ko ne može biti* imenovan za inokosnog poslovodnog organa, odnosno za predsednika ili člana kolegijalnog poslovodnog organa ili za vršioca dužnosti tih organa, odnosno ko uopšte ne može vršiti tu funkciju.[6] Radi se o zakonskim smetnjama da jedno lice, makar kako da uspunjava mnoge pozitivne uslove, bude izabrano na navedenu funkciju, odnosno da uopšte vrši tu funkciju. *Pozitivni* uslovi,

---

— da kandidate odlikuje istrajnost i doslednost u ostvarivanju socijalističkog načela da samo rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka u društvu;

— da kandidati poseduju stručne i druge odgovarajuće radne sposobnosti za obavljanje zadataka i dužnosti na funkcijama za koje se biraju;

— da kandidati na osnovu svoga zalaganja i rezultata rada, socijalističkog samoupravnog ponašanja, lične odgovornosti, odnosa prema radnim ljudima i društvenoj imovini uživaju ugled i poverenje u sredini koja ih bira;

— *na rukovodeća radna mesta ne mogu se birati ljudi koji u praksi ne prihvataju revolucionarni kurs i vodeću ulogu SKJ, kao i lica osuđivana za krivična dela protiv naroda i države, ili su se ogrešila o društvenu imovinu, ili zloupotrebila službeni položaj (kurziv* — Č. S.).

Navedeni kriterijumi su šire postavljeni: odnose se na izbor radnih ljudi ne samo na poslovodne i rukovodeće funkcije u OUR već i u društveno-političkim organizacijama i zajednicama i sl. U navedenom dogovoru se posebno insistira na nedeljivosti idejno-političke i moralne podobnosti od stručnih kvaliteta koje mora posedovati kandidat (član 1).

[5] Na primer, „... na funkciju inokosnog poslovodnog organa može biti izabrano samo lice koje, pored opštih uslova, ima najmanje višu stručnu spremu, odnosno zvanje VKV-radnika...", pri čemu se, obično, gornja granica ne limitira.

[6] Prema odredbama člana 511, stav 1, Zakona, to je „... lice koje je za krivično delo protiv osnova socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja i bezbednosti zemlje, protiv privrede, protiv prava samoupravljanja, protiv društvene svojine ili protiv službene dužnosti, *izvršeno sa umišljajem, osuđeno na bezuslovnu kaznu zatvora (kurziv* — Č. S.).

Za lice koje je sa umišljajem učinilo drugo krivično delo, osim krivičnih dela navedenih u stavu 1. ovog člana, zabrane iz toga stava nastupaju ako je za takvo krivično delo osuđeno bezuslovno na kaznu zatvora najmanje tri godine.

Zabrana za lice iz stava 1. ovog člana traje deset godina, a zabrana za lice iz stava 2. ovog člana traje pet godina, od dana izdržane, oproštene ili zastarele kazne".

kao što smo napomenuli, sadržani su u statutu osnovne organizacije i odnose se na: radno iskustvo, školsku spremu, organizatorske sposobnosti, opredeljenje kandidata za samoupravnu koncepciju izgradnje OOUR i celokupni naš društveno-ekonomski i politički sistem, na idejno-političku i moralnu podobnost, ciljeve i rezultate koje kandidat mora postići u mandatnom periodu i slično. Pri tome su rigorozniji i kompleksniji uslovi za funkciju inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika kolegijalnog poslovodnog organa prema uslovima za članove kolegijalnog poslovodnog organa. Utvrđivanje konkretnih (pozitivnih i negativnih) uslova (osim u meri koja je obavezna po Zakonu, društvenom dogovoru i samoupravnom sporazumu) vrlo je različno i varira od slučaja do slučaja i po njihovoj rigoroznosti, i po obimu, po sadržini i drugim obeležjima, što je izraz i posledica stepena razvijenosti samoupravljanja u određenoj osnovnoj, odnosno radnoj organizaciji.[7] Takođe je prisutna zakonomerna pojava u praksi: postavljanje i primena rigoroznijih i kompleksnijih kriterijuma za funkciju inokosnog poslovodnog organa radne organizacije negoli za funkciju istog organa na nivou osnovne organizacije, što je i razumljivo kada se uzme u obzir razlika u obimu, sadržini, karakteru, složenosti između funkcije direktora radne i direktora osnovne organizacije.

U pogledu *načina* imenovanja inokosnog poslovodnog organa, u Zakonu je sadržano sledeće rešenje: taj se organ imenuje samo na osnovu javnog konkursa, na predlog *konkursne* komisije, koju imenuje radnički savet prilikom raspisivanja konkursa. Njen sastav određuje statut osnovne organizacije. Međutim, ukoliko je tako zakonom određeno (na primer, kod organizacija udruženog rada od posebnog društvenog interesa), ta komisija je sastavljena od zakonom određenog broja predstavnika osnovne organizacije i

[7] Dok se, na primer, u pojedinim slučajevima kao uslov traži „da kandidat podnese sopstveni program izgradnje organizacije", u drugim se taj program predaje kandidatu i ovaj obavezuje da će ga ostvariti u mandatnom periodu. U pojedinim primerima, kao negativni uslov postavlja se kandidatu: a) u blažoj varijanti — da organizacija kojom je rukovodio nije pala pod stečaj, da nije pod prinudnom upravom, i b) u rigoroznijoj varijanti — da organizacija nije poslovala s gubicima. U drugim slučajevima od kandidata se zahteva, kao uslov, da solidno poznaje problematiku poslovanja osnovne organizacije. U nekim pak primerima se traži od kandidata „sposobnost za uspešno obavljanje zadataka, za stalno razvijanje i unapređivanje društveno-ekonomskih i samoupravnih odnosa". Upotreba termina „sposobnost za rukovođenje" i „rukovodeće radno mesto" (u normativnim aktima i oglasima o konkursima) indikator je nerazvijenosti poslovodne funkcije i nerazlikovanja funkcije rukovođenja od poslovodne funkcije u uslovima primene Zakona o udruženom radu.

Pomenimo i zakonomernu tendenciju: u primerima gde je gradirana školska sprema javlja se obrnuta proporcija između nje i radnog iskustva: što je niža sprema, to je potrebno duže radno iskustvo, i obrnuto, što je samo palijativno rešenje, jer, kao što je poznato, duže radno iskustvo ne može potpuno kompenzirati nedostatak potrebnih kvalifikacija. To je i jedan od načina onemogućavanja mladih stručnjaka da uspešno konkurišu za izbor na navedene funkcije.

sindikata, kao i od predstavnika društvene zajednice, imenovanih, odnosno izabranih u skladu sa zakonom.[8] Učešće određenih društvenih subjekata u konkursnoj komisiji jedan je od instrumenata uticaja i zaštite društvenih interesa. U slučaju reizbornosti, konkurs se raspisuje najkasnije tri meseca pre isteka vremena na koje je inokosni poslovodni organ imenovan. Posle završenog konkursa konkursna komisija dvotrećinskom većinom glasova ukupnog broja svojih članova utvrđuje, iz reda uredno prijavljenih kandidata, predlog za izbor kandidata. Ukoliko komisija ne može da utvrdi predlog, imenuje se komisija u novom sastavu. Ako ni ova druga nije u mogućnosti da utvrdi predlog, raspisuje se novi konkurs (član 505. Zakona). Pri predlaganju konkursna komisija može predložiti i više kandidata. Radnički savet procenjuje da li predloženi kandidati ispunjavaju uslove konkursa i može imenovati samo jednog od predloženih kandidata. Ukoliko ne imenuje ni jednog kandidata, raspisuje se nov konkurs. Radnički savet ne može imenovati za inokosnog poslovodnog organa ni jedno lice koje nije predložila komisija, ali u pogledu izbora nije vezan za predlog komisije: ukoliko komisija predloži dva ili više kandidata, radnički savet se slobodno opredeljuje bilo za koga od njih, a nije obavezan ni jednog da izabere, uz posledice koje smo naveli. Odluka radničkog saveta o izboru kandidata, doneta većinom glasova ukupnog broja članova, u internom je postupku pravosnažna, osim ako je posebnim zakonom predviđena obavezna njena potvrda od nadležnog organa. Zakon daje pravo svakom učesniku konkursa čiji je pravni interes povređen i društvenom pravobraniocu samoupravljanja da protiv odluke radničkog saveta pokrene postupak pred sudom udruženog rada ako smatra da konkurs nije sproveden po propisanom postupku ili da osoba koja je imenovana za inokosnog poslovodnog organa ne ispunjava za to propisane uslove. Postupak se može pokrenuti u roku od osam dana od dana kada je svaki učesnik konkursa obavešten, što je obaveza radničkog saveta.[9] Sud udruženog rada može: a) poništiti konkurs i odluku o imenovanju ako ustanovi da konkurs nije sproveden po propisanom postupku i b) poništiti samo odluku o izboru (konkurs ostaje na snazi) ako utvrdi da kandidat koji je imenovan za inokosnog poslovodnog organa ne ispunjava propisane uslove. U navedenim slučajevima odluka radničkog saveta o izboru postaje pravosnažna tek po odluci suda udruženog rada — ako ovaj odbije tužbeni zahtev, a u svim drugim slučajevima — protekom roka od osam dana od dana kada su uredno obavešteni zainteresovani subjekti, ako ovi nisu podneli tužbu kod suda udruženog rada.

Inokosni poslovodni organ, odnosno predsednik i član kolegijalnog poslovodnog organa *imaju status radnika u udruženom radu*. Pošto odluka o njihovom imenovanju, odnosno izboru postane punovažna, po Zakonu, zasnovali su radni odnos onog časa

---

[8] Vidi član 504, stav 2, Zakona.
[9] Vidi član 507, stav 1. i 2.

kada su dali pismenu izjavu da su upoznati sa samoupravnim opštim aktom kojim se uređuje radni odnos, drugim samoupravnim opštim aktima kojima se uređuju njihova prava, obaveze i odgovornosti i statutom *i da prihvataju ta akta*. Inače, propisi o radnim odnosima u jednakoj meri se odnose i na njih kao i na ostale radnike osnovne organizacije (član 508. Zakona). Inokosni poslovodni organ stupa na dužnost danom utvrđenim aktom o njegovom imenovanju.

U pogledu *sastava, strukture kolegijalnog poslovodnog organa*, Zakon predviđa sledeće: predsednik, odnosno član kolegijalnog poslovodnog organa imenuje se i razrešava na način i po postupku utvrđenim zakonom i statutom osnovne organizacije za imenovanje i razrešenje inokosnog poslovodnog organa osnovne organizacije (član 509, stav 1, Zakona).

Kako još nije donet takav zakon, u neposrednoj primeni Zakona o udruženom radu moguća su sledeća rešenja: a) da kolegijalni poslovodni organ bude sastavljen samo od predsednika i članova koji se imenuju na osnovu javnog konkursa i kojima je to jedina funkcija. Statutom osnovne organizacije se ovde detaljno vrši razgraničavanje njihovih prava, obaveza i odgovornosti (podela rada u okviru poslovodne funkcije); b) da taj organ mora biti sastavljen od predsednika, jednog broja članova koji se biraju kao u prethodnom slučaju i jednog broja članova koji „po položaju" (po funkciji) ulaze u sastav poslovodnog organa. Tu se misli na radnike na poslovima i zadacima „sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima" koji, izborom na konkursu, istovremeno postaju i članovi poslovodnog organa (poslovodnog odbora). O toj okolnosti vodi se briga pri utvrđivanju kriterijuma za izbor na poslove i zadatke s posebnim ovlašćenjima i odgovornostima. Statutom se određuje broj članova ovog organa izabranih na jedan način i broj članova izabranih na drugi način, polazeći od njihovog ukupnog broja, što zavisi od veličine osnovne organizacije, lokacije, organizacije rada i drugih determinirajućih faktora. Tu mogućnost predviđa i Zakon o udruženom radu (član 509, stav 2); c) da bude sastavljen samo od predsednika i članova koji, izborom na poslove i zadatke s posebnim ovlašćenjima i odgovornostima, kao u prethodnom primeru, po položaju postaju članovi poslovodnog organa. To će biti najčešći slučaj u praksi, onda kada nije neophodno potrebno, zbog velikih materijalnih izdataka, da se putem konkursa vrši izbor osoba koje će se profesionalno baviti poslovodnom funkcijom. Prema tome, rešenje pod a) u praksi će biti više izuzetak nego pravilo; slučaj pod b) će češće biti zastupljen, a najviše treći slučaj, pod c), ako se već osnovna organizacija opredeljuje za kolegijalni poslovodni organ. Ovde je neophodno potrebno statutom precizno razgraničiti njihove funkcije na tim poslovima i zadacima od funkcija kao članova kolegijalnog poslovodnog organa, jer one nisu međusobno istovetne. Konsekventno tome, dolazi u obzir i samoupravno normativno utvrđivanje posebnih osnova i merila za učešće u raspodeli sredstava za lične dohotke po osnovi vršenja poslovodne funkcije.

Ovome treba dodati da u svim varijantama predsednik kolegijalnog poslovodnog organa na tu funkciju dolazi jedino imenovanjem na osnovu posebnog javnog konkursa, jer ima isti status kao inokosni poslovodni organ, sa svim posledicama koje iz toga proizlaze, o čemu je već bilo govora. Ako je u pitanju osnovna organizacija čija je delatnost od naročitog društvenog interesa, zakon može predvideti da odluka radničkog saveta o izboru inokosnog organa podleže saglasnosti nadležnog organa društveno-političke zajednice. To važi i za izbor predsednika kolegijalnog poslovodnog organa.

Ako na mesto inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika kolegijalnog poslovodnog organa nije pravovremeno mogao biti imenovan novi inokosni poslovodni organ, odnosno predsednik kolegijalnog poslovodnog organa, Zakon dopušta mogućnost da radnički savet, bez konkursa, iz redova radnika osnovne organizacije imenuje *vršioca dužnosti*, na vreme najduže do šest meseci, sa svim pravima i dužnostima koje ima inokosni poslovodni organ (član 510. Zakona). Prema odredbama Zakona, s obzirom na sadržaj funkcija koje vrši, vršilac dužnosti se obavezno upisuje u sudski registar.

Mandat inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika i člana kolegijalnog poslovodnog organa, traje po Ustavu i Zakonu najduže četiri godine. Konkretno trajanje mandata određuje se statutom (na primer, jedna, dve, tri ili četiri godine). Ako statutom nije određen konkretan mandat, tada on traje četiri godine. Na tri meseca pre isteka mandata za poslovodne organe, kao što je napomenuto, raspisuje se konkurs za imenovanje tih organa. Na konkursu mogu, pored svake zainteresovane osobe, učestvovati pod jednakim uslovima i osobe u funkciji inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika i člana kolegijalnog poslovodnog organa čiji mandat ističe. Iste osobe mogu biti ponovo izabrane više puta (bez ograničenja) na istu funkciju po postupku koji zakon propisuje (princip reizbornosti).

Na osnovu i u okviru navedenih ustavnih normi, Zakon decidirano određuje osnovne *funkcije* (prava, obaveze i odgovornost) poslovodnog organa: „...vodi poslovanje osnovne organizacije, organizuje i usklađuje prces rada u njoj, predlaže poslovnu politiku i mere za njeno sprovođenje, izvršava odluke i zaključke donesene ličnim izjašnjavanjem radnika i odluke i zaključke radničkog saveta osnovne organizacije i njegovog izvršnog organa, razmatra, pre utvrđivanja, predlog plana i sve pojedinačne odluke u vezi sa izvršenjem plana i daje mišljenje i predloge o njima, obavlja i druge poslove utvrđene zakonom i statutom osnovne organizacije"[10].

Iz citiranih odredaba vidimo: da Zakon određuje osnovnu strukturu funkcija obaveznu za sve poslovodne organe u svim osnovnim organizacijama udruženog rada, nezavisno od njihovih razlika u pogledu prirode procesa rada, oblasti društvene delatnosti

[10] Član 513. Zakona.

u kojoj se javljaju i drugih relevantnih obeležja, i *omnibus* klauzulom omogućava republičkom zakonu, odnosno *lex specialis* i statutu da tu strukturu dograđuju u skladu sa specifičnostima, potrebama i mogućnostima pojedinih osnovnih organizacija na kreativan način.

U vezi s izloženim opravdana je teorijska interpretacija da poslovi iz delokruga poslovodnog organa po svojoj prirodi idu u poslovodne i izvršne funkcije; da poslovodni organ ne može biti ovlašćen da vrši poslove funkcije upravljanja radom i poslovanjem osnovne organizacije. Vršenje tih poslova ne može poslovodnom organu poveriti radnički savet osnovne organizacije, niti se statutom osnovne organizacije može poveriti poslovodnom organu vršenje poslova o kojima mogu odlučivati samo radnici ličnim izjašnjavanjem, radnički savet osnovne organizacije ili posebni organi utvrđeni zakonom kao samoupravni organi. Prema toj teorijskoj interpretaciji, funkcije (poslovi) navedene u citiranom članu su *opšte* poslovodne funkcije, čiji je nosilac poslovodni organ OOUR (kao inokosni i kao kolegijalni), dok *posebne* poslovodne funkcije vrši samo inokosni poslovodni organ, odnosno predsednik kolegijalnog poslovodnog organa (zastupanje i predstavljanje, staranje o zakonitosti).[11]

Što se razgraničenja funkcija tiče, u Zakonu je sadržana norma koja izričito upozorava da se „poslovi koje vrši radnički savet osnovne organizacije po ustavu, zakonu i statutu te organizacije, *ne mogu poveravati izvršnom organu i poslovodnom organu*"[12] *(kurziv — Č. S.).*

Kako poslovodna funkcija nastaje transformisanjem ranije funkcije rukovođenja (sa poznatim njenim obeležjima), u teoriji i praksi se javlja problem *prirode* i *karaktera* te funkcije. Prema opšteprihvatljivom teorijskom stavu, poslovodna funkcija proizlazi iz funkcije upravljanja i njegove neposredne realizacije. Ona je u tom smislu izvesna karika između operativnog izvršavanja zadataka i organizacije procesa rada, s jedne, i samoupravljanja, s druge strane. Ona je specifična i društveno značajna delatnost stvaranja ekonomskih i tehničkih uslova i usklađivanja aktivnosti udruženih proizvođača u jedinstven proces rada radi ostvarivanja njihovih posebnih i opštih interesa, odnosno izvršavanja samoupravno određenih ciljeva. Na osnovu samoupravnih odluka i planova i programa rada i razvoja, poslovodni organ organizuje i koordinira proces rada i mobiliše radnike i sredstva radi racionalnog i efikasnog poslovanja. On preduzima potrebne mere radi ostvarivanja proizvodnog plana i radne discipline, usklađuje brojne inicijative i aktivnosti, procese i odnose u samoj radnoj organizaciji i na tržištu.[13] Međutim po sadržini, obimu, dimenzijama

---

[11] Vidi opširnije: Andrej Frimerman, *Priručnik za primenu Zakona o udruženom radu*, Centar za radničko samoupravljanje, Beograd, 1977, str. 687.

[12] Član 495, stav 4. Zakona.

[13] Vidi opširnije: *Ustav SFRJ, Stručno objašnjenje*, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka i NIP „Privredni pregled", Beograd, 1975, str. 206.

i drugim karakteristikama, ostvarivanje poslovodne funkcije se razlikuje na nivou raznih oblika samoupravnog organizovanja radnika, ali se ovde u pojedinosti takve analize nećemo upuštati.

U pogledu *odnosa* inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika kolegijalnog poslovodnog organa prema radničkom savetu, Zakon utvrđuje sledeća pravila: taj organ ima pravo i dužnost da učestvuje u radu radničkog saveta osnovne organizacije, bez prava odlučivanja. On je dužan da radnički savet osnovne organizacije *upozori* na nezakonite odluke i akte, na odluke koje nisu u skladu s planom osnovne organizacije i na *necelishodne* odluke i akte (član 514, stav 1. i 2. Zakona). Radnički savet je dužan da razmotri upozorenja poslovodnog organa i da o njima zauzme stav. Ovaj organ ima izvanredno značajan uticaj na proces pripremanja predloga samoupravnih odluka i akata radničkog saveta (i drugih organa), na donošenje i sprovođenje akata i odluka. Zakon obavezuje radnički savet da kada donosi odluku o poslovima i sredstvima društvene reprodukcije, koja se ne donosi na predlog poslovodnog organa, prethodno zatraži mišljenje inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika kolegijalnog poslovodnog organa, a ovaj je dužan da dâ takvo mišljenje. U protivnom, odgovara za povredu radnih dužnosti i samoupravne funkcije (član 514, stav 3. i 4).

Važni atributi položaja poslovodnog organa su *samostalnost i lična odgovornost:* poslovodni organ je samostalan u okviru svog delokruga, a za svoj rad je odgovoran radnicima i radničkom savetu osnovne organizacije. On je odgovoran i društvenoj zajednici za zakonitost rada i za ispunjavanje zakonom propisanih obaveza osnovne organizacije.[14] Poslovodni organ je obavezan da radi u skladu s odlukama i stavovima donesenim ličnim izjašnjavanjem radnika, radničkog saveta osnovne organizacije i njegovog izvršnog organa, na osnovu i u skladu sa samoupravnim opštim aktima. Međutim, u ostvarivanju svojih funkcija poslovodni organ „... samostalno odlučuje o vođenju poslova osnovne organizacije, o sprovođenju pojedinih zadataka ili vršenju poslova i o organizovanju i usklađivanju procesa rada" (član 515, stav 3. citiranog Zakona). U tom smislu Zakon, zatim, daje pravo i dužnost poslovodnom organu da izdaje naloge pojedinim radnicima ili grupama radnika za izvršavanje pojedinih poslova ili zadataka, u skladu sa samoupravnim opštim aktima. Istovremeno, Zakon kvalifikuje kao *povredu radnih dužnosti neopravdano odbijanje da se izvrše takvi nalozi.*[15] Međutim, u ostvarivanju samostalnosti i lične odgovornosti nije svejedno da li u osnovnoj organizaciji postoji inokosni ili kolegijalni poslovodni organ. U prvom slučaju uvek postoji lična odgovornost i samostalnost inokosnog organa kao pojedinca (fizičkog lica). U drugom slučaju, mogućna je podela rada među članovima poslovodnog organa, pa i odgovornosti, u zavisnosti od sektora, oblasti aktivnosti za koju je zadužen poje-

---

[14] Vidi član 515. i 518. Zakona.

[15] Vidi član 194. Zakona.

dini član, iako ovaj organ odluke donosi samo saglasnošću svih, odnosno većine ukupnog broja svojih članova. Ne može se identifikovati i u svemu izjednačiti samostalnost i odgovornost predsednika kolegijalnog poslovodnog organa sa samostalnošću i odgovornošću inokosnog poslovodnog organa, i pored sličnosti o kojoj smo govorili. To i stoga što se odgovornost pojedinih članova poslovodnog organa može neposrednije alocirati u skladu s konkretnim pravima i ovlašćenjima koja imaju u okviru interne podele rada, te u tom smislu svaki član poslovodnog organa može izdavati stručne, operativne naloge pojedinim radnicima u pojedinim sektorima delatnosti, dok to pravo ima generalno prema svim radnicima predsednik poslovodnog organa (budući da nema inokosnog poslovodnog organa).[16]

Budući da poslovodni organ odgovara za zakonitost rada osnovne organizacije, Zakon mu daje pravo i obavezu da najpre upozori samoupravni organ osnovne organizacije na akt, odnosno odluku koja je doneta ličnim izjašnjavanjem, ili na akt, odluku radničkog saveta, odnosno bilo kog organa osnovne organizacije, koji su u suprotnosti sa zakonom, samoupravnim sporazumom o udruživanju, statutom osnovne organizacije i drugim samoupravnim opštim aktom. Ako upozoreni organ ostane pri svom aktu, poslovodni organ ima pravo i obavezu da *obustavi* (suspenduje od izvršenja taj akt), osim pojedinačnih akata donetih u upravnom postupku i akata po kojima je za konačno odlučivanje predviđena nadležnost suda (i o tome će u roku od tri dana od suspenzije obavestiti nadležni organ društveno-političke zajednice radi pokretanja postupka za obezbeđenje zakonistosti).

Razrešenje poslovodnog organa (inokosnog, predsednika i člana kolegijalnog) i pre isteka vremena na koje je izabran, takođe je jedno od bitnih pitanja mesta i uloge toga organa. Zakon je odredio uslove i slučajeve kada taj organ može biti razrešen i pre isteka mandata[17]; prema njima, mandat poslovodnog organa mo-

---

[16] Vidi član 515, stav 3. i 4. Zakona.

[17] Po odredbama člana 520. Zakona o udruženom radu, mandat poslovodnog organa može prestati: 1) na njegov zahtev (koji ne mora biti usvojen); 2) ako radnički savet utvrdi da poslovi koji su mu povereni prevazilaze njegove sposobnosti i da se to nepovoljno odražava na vršenje poslovodne funkcije, obavljanje poslova, poslovne rezultate i odnose u organizaciji udruženog rada; 3) ako svojim radom teže povredi ili u više mahova povredi propise koji se odnose na rad osnovne organizacije ili na njenu delatnost, samoupravni sporazum, statut ili druge samoupravne opšte akte osnovne organizacije, ili neosnovano odbija da izvršava odluke radničkog saveta osnovne organizacije, ili postupa očigledno protivno tim odlukama; 4) ako svojim nesavesnim ili nepravilnim radom ili prekoračenjem ovlašćenja, osnovnoj organizaciji ili društvenoj zajednici nanese štetu u većem obimu, ili ako je usled njegovog nesavesnog ili nepravilnog rada mogla nastupiti takva šteta; 5) ako usled neizvršenja ili nemarnog vršenja svoje dužnosti osnovna organizacija nije mogla izvršavati plan ili druge osnovne zadatke ili je izvršavanje tih zadataka bilo otežano; 6) ako je svojim postupcima ili propustima onemogućavao ostvarivanje samo-

že prestati: a) po njegovoj volji; b) odlukom nadležnog organa osnovne organizacije i protiv volje poslovodnog organa; c) po sili zakona (prestanak radnog odnosa), i d) odlukom nadležnog organa društveno-političke zajednice.

Pravo inicijative za pokretanje *postupka* radi razrešenja tog organa Zakon daje širokom krugu subjekata: to je sâm radnički savet (koji pokreće postupak i odlučuje o razrešenju), to su radnici svakog dela procesa rada i njihovi delegati u radničkom savetu osnovne organizacije, zatim društveni pravobranilac samoupravljanja i opštinska skupština, odnosno druge društveno-političke zajednice i sindikat. Podneta inicijativa pravno ne obavezuje radnički savet, ali je on dužan da je razmotri i o svojoj obrazloženoj odluci obavesti podnosioca inicijative. Međutim po Zakonu, radnički savet je obavezan da pre donošenja te odluke zatraži mišljenje opštinske skupštine, odnosno druge društveno-političke zajednice i sindikata, sem kada se ovi javljaju kao podnosioci inicijative. Ako radnički savet prihvati inicijativu, pokreće postupak za razrešenje poslovodnog organa, utvrđujući elemente, osnove i uslove odgovornosti, u skladu s odredbama člana 520. Zakona o udruženom radu. U vezi s tim, Zakon daje mogućnost radničkom savetu, ali ga ne obavezuje, da odluku o razrešenju iznese na referendum. Odluka referenduma je konačna. Isto tako, Zakon daje mogućnost društvenom pravobraniocu samoupravljanja, opštinskoj skupštini, odnosno drugoj društveno-političkoj zajednici i sindikatu, čiju inicijativu radnički savet nije prihvatio, da pokrenu spor kod suda udruženog rada. Ukoliko sud utvrdi da postoje razlozi za razrešenje, dostavlja odluku o tome radničkom savetu i ovaj je obavezan da po njoj postupi. Time u krug subjekata nadležnih za pokretanje inicijative radi razrešenja ulazi i sud udruženog rada.

U slučaju da poslovodni organ bude razrešen na napred izloženi način bez pravnog osnova (usled nepostojanja opravdanih razloga ili povredom pravila postupka), razrešeni poslovodni organ ima pravo da u roku od 30 dana od dana dostavljanja odluke o razrešenju podnese *zahtev za naknadu štete* pred sudom udruženog rada (član 522. Zakona).

Poslovodni organ radne organizacije takođe se javlja ili kao inokosni ili kao kolegijalni. Isto tako, i ovde postoji mogućnost da pojedini radnici radne organizacije obavljaju pojedine poslove iz delokruga poslovodnog organa (na primer, pomoćnici i zamenici direktora), pa da zbog te činjenice nije poslovodni organ (član 533. Zakona). Samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju, odnosno statutom, utvrđuje se da li će biti obrazovan inokosni poslovodni organ (karakterističan za manje radne organizacije, bez osnovnih organizacija) ili kolegijalni.

---

upravnih prava radnika ili doprineo da se poremete samoupravni odnosi u osnovnoj organizaciji ili teže oštete društveni interesi; 7) kad nastupe uslovi po kojima po sili zakona prestaje rad radnika u osnovnoj organizaciji, i 8) u drugim slučajevima predviđenim zakonom.

Dok to nije slučaj s poslovodnim organom osnovne organizacije, ovaj organ ostvaruje složenije funkcije. One su u vezi sa sinhronizovanjem celokupnog procesa rada u radnoj organizaciji, s objedinjavanjem i usklađivanjem pojedinačnih poslovodnih funkcija osnovnih organizacija, s ostvarivanjem zajedničke poslovne politike, s izvršenjem plana radne organizacije, ostvarivanjem motiva i ciljeva radi kojih je osnovana, očuvanjem i obezbeđenjem njenog integriteta, osiguranjem zakonitosti rada svih samoupravnih subjekata, zastupanjem i predstavljanjem radne organizacije kao pravnog lica, sprovođenjem mera opštenarodne odbrane i civilne zaštite, odluka i mera koje se tiču priprema organizacije za rad u ratnim uslovima, i drugim.

Da bi se otklonila mogućnost raznih interpretacija, lutanja i nesnalaženja pri sprovođenju u praksi *ustavne norme o odgovornosti poslovodnog organa radne organizacije* za obezbeđenje zakonitosti rada radne organizacije kao celine (dakle, i svih samoupravnih subjekata u njoj), Zakon o udruženom radu predviđa da, kada ovaj organ ustanovi „... da je akt radničkog saveta ili drugih organa osnovne organizacije u suprotnosti sa zakonom i samoupravnim sporazumom o udruživanju, a inokosni poslovodni organ, odnosno predsednik kolegijalnog poslovodnog organa osnovne organizacije taj akt nije obustavio od izvršenja, upozoriće na to poslovodni organ i radnički savet osnovne organizacije" (član 535. Zakona). Ako upozoreni poslovodni organ osnovne organizacije u roku od osam dana od dana upozorenja nije obustavio navedeni akt, a radnički savet, odnosno drugi organ o čijem se aktu radi ne uskladi taj akt u tom roku, kolegijalni organ radne organizacije, u daljem roku od tri dana, mora obavestiti nadležni organ društveno-političke zajednice radi pokretanja postupka za obezbeđenje zakonitosti. Značajno je da navedena ovlašćenja poslovodnog organa podjednako važe i u pogledu odluka i akata koje radnici donose ličnim izjašnjavanjem u svakoj osnovnoj organizaciji u sastavu iste radne organizacije, kao i u pogledu odluka i akata radnih ljudi i organa radne zajednice (bez obzira na njen konkretni organizacioni oblik). Rešenje o kome govorimo logično proizlazi iz sadržaja i karaktera funkcije poslovodnog organa radne organizacije.

Što se tiče pak odnosa poslovodnog organa prema radničkom savetu radne organizacije u pogledu odgovornosti za zakonitost rada, u svemu važe pravila i principi koji su u vezi s položajem i odnosom poslovodnog organa osnovne organizacije prema radničkom savetu osnovne organizacije.

Čestu dilemu prakse o tome *gde zasniva svoj radni odnos* i gde ostvaruje svoja samoupravna prava, obaveze i odgovornosti inokosni poslovodni organ, odnosno predsednik kolegijalnog poslovodnog organa u radnoj organizaciji koja ima u svom sastavu osnovne organizacije, Zakon o udruženom radu rešava na sledeći način: taj organ *zasniva radni odnos i ostvaruje prava iz radnog odnosa* u radnoj zajednici. Ukoliko ima više radnih zajednica, sa-

moupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju određuje se koja je to radna zajednica. Rešenje se odnosi i na člana kolegijalnog poslovodnog organa ako je ovaj izborom putem konkursa došao na tu funkciju. Ukoliko u radnoj organizaciji nije obrazovana radna zajednica (jer, na primer, svaka osnovna organizacija ima svoje radnike koji obavljaju administrativno-tehničke, stručne, opšte, pravne i druge poslove zajedničkih službi), samoupravnim sporazumom o udruživanju određuje se s kojom će osnovnom organizacijom poslovodni organ zasnovati radni odnos, odnosno u kojoj će osnovnoj organizaciji ostvariti svoja prava, obaveze i odgovornosti kao i svaki drugi radnik. U slučaju postojanja osnovnih organizacija u sastavu radne organizacije, predsednik kolegijalnog poslovodnog organa i njegovi članovi ne moraju zasnivati radni odnos u istoj osnovnoj organizaciji, odnosno u istoj radnoj zajednici (ukoliko, postoje dve, odnosno više radnih zajednica). Položaj, prava, obaveze i odgovornosti inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika ili člana kolegijalnog poslovodnog organa uređuju se najpre samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju, a zatim opštim aktom kojim se uređuje radni odnos i statutom (član 536, stav 1, Zakona). Izuzev pri reizbornosti, da bi poslovodni organ o kome je reč stupio na dužnost, uslov je da prethodno *potpiše* izjavu o prihvatanju pomenutih samoupravnih opštih akata kojima se uređuju njegova prava, obaveze i odgovornosti. U praksi je sporno pitanje da li i prilikom reizbornosti treba tražiti od kandidata da ih na opisan način prihvati ako su u toku njegovog mandatnog perioda revizejom (izmenama i dopunama) tih akata nastale bitne promene u njihovoj sadržini. Smatramo da odgovor mora biti potvrdan, zbog mogućnih posledica koje su u odnosu na položaj, prava, obaveze i odgovornosti tih organa nastale s pomenutim izmenama i dopunama (član 537. Zakona).

U pogledu postupka imenovanja i razrešenja tog organa, obrazovanja konkursne komisije, postupka izbora, stupanja na dužnost, zaštite prava učesnika konkursa, načina imenovanja predsednika i članova kolegijalnog poslovodnog organa, vršioca dužnosti, zabrane vršenja funkcija, mandata, principa inkompatibiliteta, reizbornosti, učešća u radu radničkog saveta, odgovornosti za zakonitost rada, razrešenja pre isteka mandata i drugih pitanja u vezi s poslovodnim organom osnovne organizacije, — i ovde u svemu važe norme i rešenja Zakona o udruženom radu o kojima smo govorili (član 538. Zakona).

Izložene karakteristike poslovodnih organa osnovne i radne organizacije (posebno ove druge) podjednako važe i za poslovodni organ složene organizacije, te se nećemo zadržavati na izlaganju njegovih obeležja.

Zadržimo se ovde, s obzirom na značaj pitanja koja su predmet razmatranja, na izlaganju osnovnih karakteristika *rukovođenja radom radne zajednice*. Ustavno-pravni položaj, sadržaj i karakter delatnosti radne zajednice opredeljuju i specifičnost u pogledu rukovođenja njenim radom, odnosno u ostvarivanju njene

poslovodne funkcije. Radna zajednica ima *rukovodioca radne zajednice*, ali samo kad je to predviđeno samoupravnim sporazumom, statutom, odnosno zakonom. Taj organ, na osnovu javnog konkursa, imenuje i razrešava radnički savet organizacije udruženog rada (radne, složene) na predlog konkursne komisije, ali uz obavezno prethodno pribavljeno mišljenje radničkog saveta (odnosno zbora radnih ljudi) radne zajednice. Mada mišljenje radne zajednice (saveta) pravno ne obavezuje radnički savet, on je dužan da ga uzme u obzir.

U pogledu pojedinih obeležja navedenog organa (prava, obaveze, odgovornosti) postoji sličnost sa funkcijom inokosnog poslovodnog organa (rukovođenje radom radne zajednice, koordiniranje procesa rada u njoj, izvršavanje odluka radničkog saveta radne zajednice, radničkog saveta radne, odnosno složene organizacije i njihovih izvršnih organa), ali i bitne razlike. Kako po Zakonu postojanje ovog organa nije obavezno, u slučajevima gde nema rukovodioca radne zajednice, njenim radom rukovodi inokosni poslovodni organ, odnosno predsednik kolegijalnog poslovodnog organa radne, odnosno složene organizacije. U slučaju postojanja dveju ili više radnih zajednica, tada se mogu primeniti i adekvatna drukčija rešenja.

Iz pravno-organizacionog i društveno-ekonomskog položaja radne zajednice proizlazi i zakonsko rešenje o ovlašćenjima poslovodnog organa radne, odnosno složene organizacije u odnosu na rad radne zajednice: u ostvarivanju zajedničkih poslova radnici radne zajednice obavezno rade po uputstvima, smernicama i nalozima poslovodnog organa. To ne umanjuje ulogu i odgovornost rukovodioca radne zajednice. Zakon, zatim, dopušta mogućnost da poslovodni organ, u ostvarivanju svojih ovlašćenja, prenese obavljanje pojedinih poslova na pojedine radnike radne zajednice (radnici na poslovima i zadacima sa „posebnim ovlašćenjima i odgovornostima"). Sem toga, Zakon određuje da se „samoupravnim sporazumom o udruživanju u organizaciju udruženog rada pojedinim radnicima, odnosno službama utvrđuju ovlašćenja i dužnosti čije je obavljanje uslov za vršenje prava, dužnosti i odgovornosti radnika i uredno obavljanje delatnosti organizacije udruženog rada" (član 544, stav 3). Kao i u prethodnom primeru, i ovde se odredbe Zakona koje se odnose na poslovodni organ osnovne organizacije (postupak imenovanja i razrešenja, stupanje na dužnost, vršenje funkcija, mandat, reizbornost, učešće u radu radničkog saveta i slično) shodno primenjuju i na rukovodioca radne zajednice.

B. *Međusobni odnosi i odgovornost nosilaca poslovodne funkcije*

U kontekstu samoupravnih promena o kojima smo govorili, u procesu prevazilaženja podele na „upravljanje" i „rukovođenje" i preobražaja funkcije rukovođenja u poslovodnu funkciju, odnosi među poslovodnim organima postavljaju se na nove osnove i zasni-

vaju na novim principima. Budući da po Ustavu i Zakonu nema odnosa pravne nadređenosti i podređenosti među oblicima udruživanja rada i sredstava, ni takvih odnosa među samoupravnim organima organizacija udruženog rada, to se međusobni odnosi poslovodnih organa osnovnih organizacija, radnih organizacija i složene organizacije „utvrđuju samoupravnim sporazumom o udruživanju, i zasnivaju se, u okviru delokruga tih organa, *na međusobnoj saradnji i sporazumevanju*" (član 516. Zakona; *kurziv* — Č. S.). Slučajeve nesaglasnosti između tih organa rešavaju radnički saveti njihovih organizacija, a ako se radi o hitnim slučajevima kada bi neizvršenje određene odluke nanelo veću štetu ili ugrozilo proces rada, Zakon predviđa mogućnost obrazovanja *zajedničkog tela*, sastavljenog od predsednika i po jednog predstavnika svake stranke u sporu. To telo daje predlog radničkom savetu o tome kako rešiti spor između poslovodnih organa.

Isto tako, Zakon sadrži rešenje za slučaj kada poslovodni organ pojedine osnovne, radne, odnosno složene organizacije povređuje interese druge osnovne, odnosno radne ili složene organizacije (prekoračuje ovlašćenja, postupa protivno samoupravnom sporazumu, odnosno dogovoru o osnovama plana, samoupravnom sporazumu o udruživanju i dogovorenoj poslovnoj politici, ne izvršava svoje obaveze i slično); tada poslovodni organ zainteresovane organizacije ima pravo i dužnost da o tome obavesti radnički savet svoje osnovne organizacije, radnički savet njegove organizacije, te organe samoupravne radničke kontrole i sindikat. Radnički savet kome je upućen prigovor po Zakonu je dužan da ga razmotri i donese odluku (član 517. Zakona). Izložena zakonska rešenja ne obuhvataju sve slučajeve i uslove iz međusobnih poslovnih i društveno-ekonomskih odnosa udruženih osnovnih, odnosno radnih organizacija i slično, vezane za način ispunjavanja obaveza iz međusobnih poslovnih odnosa, za ostvarivanje ciljeva i motiva udruživanja, za arbitrarno rešavanje sporova i slično, pri čemu značajnu ulogu ima poslovodna funkcija.

Zadržimo se na kraju na još jednom bitnom pitanju iz te oblasti — *odgovornosti poslovodnih organa* kao konstitutivnom elementu poslovodne funkcije. Kao što uspešno funkcionisanje samoupravljanja i dalji njegov razvoj nisu mogući, pored ostalih, i bez svoje vitalne komponente — odgovornosti, ni ostvarivanje poslovodne funkcije i promene u njoj o kojima smo govorili nisu mogući bez odgovornosti njenih nosilaca.

Po Ustavu i Zakonu, poslovodni organi su „odgovorni za svoj rad radničkom savetu koji ih je izabrao, odnosno imenovao i radnicima organizacije udruženog rada u kojoj vrše svoje funkcije. Oni su lično odgovorni za svoje odluke i za izvršavanje odluka radničkog saveta i radnika kao i za *istinito, blagovremeno i potpuno obaveštavanje radničkog saveta i radnika*" (član 108. Ustava; *kurziv* — Č. S.).

Ustav, zatim utvrđuje i njihovu materijalnu odgovornost „za štetu nastalu izvršavanjem odluka donesenih na osnovu njihovog predloga, ako su pri davanju tih predloga prikrili činjenice ili

svesno dali neistinita obaveštenja radničkom savetu ili radnicima" (stav 3. citiranog člana).

Sem toga, po Ustavu, „poslovodni organ je odgovoran, u okviru svojih prava i dužnosti, i za rezultate poslovanja organizacije, kao i organizovanje i usklađivanje procesa rada u organizaciji" (stav 4. citiranog člana).

Razrađujući navedene ustavne norme o odgovornosti, Zakon o udruženom radu posebno obavezuje radnički savet i poslovodni organ da „radnike i sindikat obaveštavaju o upozorenjima, nalazima i odlukama društvenog pravobranioca samoupravljanja, Službe društvenog knjigovodstva, organa nadležnog za vršenje nadzora nad zakonitošću rada OUR, sudova, organa društveno-političkih zajednica, odnosno sindikata, ako to ti organi zahtevaju" (član 549). Neizvršavanje navedene dužnosti od strane poslovodnog organa Zakon kvalifikuje kao *„povredu prava radnika"* i kao *„povredu radne obaveze"*, a ako zbog neobaveštavanja ili svesnog davanja neistinitog obaveštenja ne bi bila doneta odluka ili bi bila doneta štetna odluka, poslovodni organ *„odgovara i materijalno"* (član 550).

Sem toga, Zakon ističe posebnu odgovornost poslovodnog organa za normalno ostvarivanje radničke samoupravne kontrole (obaveza da radniku omogući uvid u njegov rad, kao i u sve spise, isprave, izveštaje, informacije i slično, relevantne za samoupravno odlučivanje) i kvalifikuje kao „težu povredu samoupravljačke funkcije i radne obaveze" slučajeve kada poslovodni organ onemogućava ostvarivanje te kontrole, odnosno kada dovodi u nepovoljan položaj radnika u vezi s tim i slično.

Kad je reč o odgovornosti nosilaca poslovodne funkcije (za razliku od drugih subjekata samoupravne odgovornosti), treba diferencirati odgovornost kolegijalnog poslovodnog organa od odgovornosti inokosnog poslovodnog organa. U prvom slučaju odgovornost ne sme biti paušalna i jednaka za sve njegove članove. Podela odgovornosti bila bi u funkciji podele nadležnosti, u zavisnosti od prirode procesa rada, složenosti i drugih bitnih faktora organizacije, ali i od same strukture, sastava, načina izbora, mandata i drugih atributa konkretnog poslovodnog organa.

Odgovornost inokosnog poslovodnog organa (odnosno predsednika kolegijalnog poslovodnog organa) u neposrednoj je vezi s ostvarivanjem njegove funkcije. Ona, takođe, ne može biti načelna, uopštena i neodređena. Kao koordinator i sinhronizator poslovodne funkcije, on odgovara za njeno ostvarivanje u celini. Međutim, kako ona obuhvata („pokriva", prožima) razne oblasti delatnosti (posebno u OUR sa složenijom organizacionom strukturom i predmetom delatnosti), taj organ odgovara za zakonitost i celishodnost samoupravnih odluka i akata, kontrolu i nadzor. Ovde se konkretna odgovornost alocira, vezuje i individualizira na konkretne nosioce pojedinih delatnosti u okviru poslovodne funkcije — za radnike na poslovima i zadacima „sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima" (rukovodeće funkcije). Samim tim je moguće da se opštim aktima organizacije udruženog rada diferen-

ciraju slučajevi kada će, bez izuzetka, odgovarati inokosni poslovodni organ, od primera kada će biti oslobođen odgovornosti.

Sa stanovišta klasifikacije oblika odgovornosti, na nosioce poslovodne funkcije mogu se primenjivati naporedno i kumulativno: krivična odgovornost, materijalna odgovornost, zatim odgovornost za privredne prestupe, za povredu radnih dužnosti, te društveno-politička i moralna odgovornost.

Ustavni osnovi i okviri odgovornosti, izmene i dopune pozitivnih propisa, stavovi i odluke izraženi u političko-pravnim dokumentima o odgovornosti, bitna su pretpostavka za izgrađivanje celovitog sistema samoupravne odgovornosti u normativnim aktima i praksi organizacija udruženog rada. Uspeli pokušaji i rešenja u praksi u diferenciranju nosilaca odgovornosti (pa i u okviru poslovodne funkcije) u vezi su s ustavnim i zakonskim principom da se odgovornost člana izvršnog organa, inokosnog poslovodnog organa i predsednika, odnosno člana kolegijalnog poslovodnog organa utvrđuje *„zavisno od njegovog uticaja na donošenje ili izvršavanje odluka"* (član 108. stav 5, Ustava i član 527. Zakona; *kurziv* — Č. S.). Time se omogućava neposredno utvrđivanje, „doziranje" odgovornosti u zavisnosti od konkretnog i pojedinačnog uticaja navedenih organa u procesu samoupravnog odlučivanja, što postaje praksa sve većeg broja organizacija udruženog rada.

Hajredin Hodža

Razvoj Kosova i ostvarenje nacionalne ravnopravnosti

Društveno-ekonomska razvijenost ili nerazvijenost jednog područja ima mnogobrojne reperkusije na sve oblasti društvenog života, a ako se ona poklapa s nacionalnom strukturom stanovništva, onda se odražava i na međunacionalne odnose, to jest na ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti. Poznato je Marksovo i Engelsovo mišljenje o primarnom uticaju proizvodnih snaga na sve druge oblasti društvenog života, pa prema tome i na nacionalne odnose. Lenjin je, u sklopu svestranog i konkretnog izučavanja nacionalnog pitanja, više puta isticao da ostvarenje ekonomske ravnopravnosti predstavlja suštinu ostvarenja faktičke nacionalne afirmacije i ravnopravnosti. U tom smislu je na Drugom kongresu III internacionale insistirao na internacionalističkoj dužnosti i obavezi ekonomski razvijenih nacija da pomažu ubrzaniji društveno-ekonomski razvoj nerazvijenih nacija.[1]

Ostvarivanje nacionalne i ekonomske ravnopravnosti je najaktuelnije pitanje u savremenim međunarodnim odnosima. To važi za međunacionalne odnose i u kapitalističkim i u socijalističkim

[1] Koča Jončić, *Ustav SFRJ i nacionalno pitanje*, Beograd, 1963, str. 2.

zemljama, kao i za ukupne odnose unutar tih društvenih sistema i u okviru međunarodne zajednice kao celine. Kroz ekonomske odnose, na relaciji razvijeni—nerazvijeni, kondenzovano se prelamaju najdublje protivrečnosti savremenog sveta, na šta su u više prilika ukazale i nesvrstane zemlje na svojim skupovima.

Aktuelnost problema ekonomske ravnopravnosti u socijalističkoj Jugoslaviji

Važnost i aktuelnost ekonomske ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije izražavaju se i u međunacionalnim odnosima. Mada se možemo pohvaliti da smo razvijajući socijalističko samoupravljanje ostvarili najviši stepen pravno-političke jednakosti naroda i narodnosti koji je poznat u savremenom svetu, a naročito u višenacionalnim državama, ipak ostvarenje ekonomske ravnopravnosti ostaje akutan i značajan zadatak u daljoj izgradnji našeg samoupravnog socijalističkog društva.

Značaj ekonomske ravnopravnosti u ostvarenju potpune nacionalne ravnopravnosti je u Programu Saveza komunista Jugoslavije formulisan sledećim rečima: „Samostalnost i ravnopravnost naroda Jugoslavije se ne izražavaju samo u jednakim političkim pravima. Ta ravnopravnost postala bi formalna kada se ne bi vodilo računa o ubrzanom ekonomskom razvoju nerazvijenih nacija". Stoga Program ističe da: „...Neophodna potreba skladnog privrednog razvitka cele zemlje i neophodan uslov bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije jeste: da se politička i pravna ravnopravnost naroda Jugoslavije postepeno dopuni i ekonomskom ravnopravnošću".[2]

Taj stav iz Programa SKJ razrađen je i u svim ustavnim dokumentima. Tako je u Ustavu SFRJ od 1963. godine zapisano da: „Radi ostvarenja materijalne osnove ravnopravnosti naroda Jugoslavije[3], društvena zajednica u opštem interesu posvećuje posebnu pažnju bržem razvoju proizvodnih snaga u privredno nedovoljno razvijenim republikama i krajevima, i u tom smislu obezbeđuje posebna sredstva i preduzima druge mere."[4] Stavovi o potrebi ostvarenja ekonomske ravnopravnosti, i u tom cilju stalnog smanjivanja disproporcija između privredno razvijenih i nerazvijenih republika i Pokrajine sadržani su u svim značajnijim partijskim i drugim političkim dokumentima, i na njima su insistirali najodgovorniji rukovodioci naše zemlje.

Naročito je predsednik SFRJ i Saveza komunista Jugoslavije drug Tito insistirao na potpunom ostvarenju ekonomske ravnopravnosti, ističući da je „za pravilan razvoj međunacionalnih odnosa bitno stvaranje uslova za ekonomsku ravnopravnost. To znači

---

[2] *Program SKJ*, Beograd, 1958, str. 171—174.

[3] U ustavnim dokumentima koji su na snazi i svim drugim političkim dokumentima se, pored naroda Jugoslavije, pominju i narodnosti, a pored republika i pokrajine, tako da sve što se odnosi na ravnopravnost naroda Jugoslavije odnosi se i na ravnopravnost narodnosti.

[4] *Ustav SFRJ*, Zagreb, 1969, str. 7.

da je za stalno unapređivanje međunacionalnih odnosa od ogromnog značaja što brži i skladniji ekonomski razvitak svih područja naše zemlje. Ali, prevazilaženje ekonomske neravnomernosti, podsticajem bržeg razvoja nedovoljno razvijenih krajeva, nije samo izraz nacionalne ravnopravnosti i socijalističke solidarnosti već i vitalan dugoročan ekonomski interes svih radnih ljudi Jugoslavije".[5]

O ekonomskoj ravnopravnosti i potrebi ubrzanog razvoja manje razvijenih republika i pokrajine Kosovo govorio je i Edvard Kardelj, jedan od najboljih poznavalaca problematike nacionalnih odnosa u savremenom svetu. Govoreći o međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji i o značaju ekonomskog aspekta za ostvarenje potpune nacionalne ravnopravnosti, drug Kardelj kaže: „Problem ekonomske ravnopravnosti se stoga postavlja u dva vida: kao problem ekonomske samostalnosti, odnosno samoupravljanja naroda, i kao problem postepenog uklanjanja suštinskih razlika u pogledu razvijenosti materijalne baze nacionalnog života."[6] Prema njegovom mišljenju, „socijalizam je istorijski nosilac prevazilaženja ekonomske neravnopravnosti naroda, samim tim što ukida eksploataciju čoveka od strane čoveka".[7]

Edvard Kardelj ističe da je preko potrebno ostvariti ekonomsku ravnopravnost u Jugoslaviji ne samo zbog stvorenih disproporcija u materijalnoj osnovi u prošlosti već i zbog toga što se te disproporcije mogu ponovo reprodukovati na jedinstvenom tržištu, u kome razmenjuju robe i usluge radni ljudi iz svih republika i pokrajina. Ukazujući na ekonomske i tržišne zakonitosti i na neophodnost da se princip nagrađivanja prema radu sprovede i u odnosima među nacijama i nacionalnostima, drug Kardelj kaže: „Jedinstveno tržište Jugoslavije je nužno i progresivno, ali delovanjem zakona vrednosti, ono može da dovede do određene ekonomski i politički nepravedne prednosti razvijenijih republika", zbog čega je neophodno osigurati instrumente kompenzacije i vraćanja dela viška rada prelivenog putem tržišta.[8] I dalje: „Brzim razvojem nedovoljno razvijenih republika otklanjaju se disproporcije u ekonomskoj i socijalnoj strukturi zemlje, koje predstavljaju kočnicu materijalnog i društvenog razvitka celine. Ova društvena akcija ima istovremeno i karakter solidarnosti radnih ljudi, kojima je dugoročan cilj skladan razvoj Jugoslavije i ostvarenje ravnopravnosti naroda."[9]

Rezultati u dosadašnjem razvoju Kosova

Na osnovu gore izloženog može se zaključiti da ostvarenje ekonomske ravnopravnosti i, u tom cilju, smanjivanje disproporcija u razvijenosti pojedinih delova Jugoslavije predstavljaju strategij-

---

[5] „Politika", 5. april 1975.
[6] *VIII kongres SKJ*, „Kultura", Beograd, 1964, str. 83.
[7] Ibid.
[8] Ibid., str. 85.
[9] Ibid., str. 86.

ski zadatak u procesu ostvarivanja svestrane i faktičke nacionalne ravnopravnosti. Samim tim je brži razvoj SAP Kosovo, kao najnerazvijenijeg područja Jugoslavije, bitan uslov i pretpostavka nacionalne ravnopravnosti na Kosovu, i afirmacije albanske nacionalnosti u Jugoslaviji, posebno.

Radi ostvarivanja navedenog programskog opredeljenja SKJ i našeg socijalističkog samoupravnog društva uloženi su veliki napori i postignuti su značajni rezultati. U sklopu impresivnog i dinamičnog razvoja naše federativne socijalističke samoupravne zajednice, značajne uspehe postigle su sve naše republike i pokrajine, i razvijenije i one nedovoljno razvijene. Vidne uspehe postigla je i pokrajina Kosovo, naročito kada se imaju na umu njena niska startna osnova i relativno otežavajuće objektivne i subjektivne okolnosti razvitka u posleratnom periodu. U društveno-ekonomskom i kulturnom razvoju Kosova posebno ističemo sledeće:

1. Društveni proizvod i nacionalni dohodak Pokrajine porasli su posle oslobođenja 4—5 puta, a nacionalni dohodak po glavi stanovnika 2,7 puta; izgradnjom znatnog broja privrednih objekata, industrijska proizvodnja je porasla 13 puta, a poljoprivreda 2,7 puta; podizanjem novih elektrana, danas Kosovo proizvodi mnogo više električne energije nego što je proizvodila čitava Jugoslavija pre rata; osetno se izmenila socijalna struktura — poljoprivredno stanovništvo je smanjeno od 81% u 1947. godini na ispod 50% u 1975; broj zaposlenih u društvenom sektoru Pokrajine povećao se od 20 hiljada u 1947. na 138 hiljada u 1975, dok je oko stotinu hiljada radnika zaposleno u drugim krajevima Jugoslavije i inostranstvu; radikalno je ojačao društveni sektor, koji je 1975. godine davao 73% društvenog proizvoda Pokrajine.[10]

2. Značajni rezultati postignuti su u razvoju infrastrukture i društvenog standarda. Posle oslobođenja izgrađeno je 150 km železničkih pruga i 878 km asfaltnih puteva, elektrificirano je 90% kosovskih sela i vrlo brzo je razvijana telegrafska i telefonska mreža; izgrađeno je oko sto hiljada novih kuća i stanova, od kojih 18 hiljada u društvenom sektoru; gradsko stanovništvo se od 1947. do 1975. godine povećalo od 120 hiljada na oko 400 hiljada, a Priština, glavni grad Pokrajine, danas ima više studenata i putničkih automobila nego što je posle rata imala stanovnika. Danas u Pokrajini ima 32 hiljade vozila (od kojih oko 25 hiljada putničkih automobila, uglavnom u ličnoj svojini). U celini se poboljšao životni standard stanovništva i u gradu i na selu. Vidljivo je porastao broj električnih aparata u domaćinstvu, radija, televizora, tranzistora, a bitno su se izmenili uslovi života i stanovanja.[11]

3. Posle oslobođenja postignuti su, takođe, veliki rezultati u zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti. Broj lekara je od nekoliko desetina posle rata porastao na više od 500 u 1975. godini, a broj srednjomedicinskog osoblja prelazi 2.000 lica; broj bolesničkih poste-

---

[10] Hajredin Hodža, „Nacionalna afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji", doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Ljubljani 1973, str. 316—340.

[11] Ibid.

lja je od nekoliko desetina pre rata porastao na 4.000 u 1975. godini; smrtnost dece smanjena je od 146 na hiljadu stanovnika u 1952. na 77 u 1975. godini; osnivanjem Medicinskog fakulteta u Prištini stvorene su nove klinike i organizovane razne naučne i stručne institucije za zdravstvenu zaštitu. Danas društvena zajednica pruža različitu socijalnu pomoć i brine se za preko 25.000 lica.[12]

4. Dinamičan društveno-ekonomski razvoj omogućio je, naročito u poslednje vreme, živ i snažan kulturno-prosvetni razvitak stanovništva Kosova, naročito pripadnika albanske narodnosti, koja je u prošlosti bila izložena mnogostranoj diskriminaciji. Dok je u predratnoj Jugoslaviji većina stanovništva Kosova bila neuka, a 95% albanskog stanovništva nepismeno, dotle je 1975. godine u Pokrajini bilo 287.000 učenika osnovnih škola, od kojih su 79,4% Albanci; 62.025 učenika srednjih škola, od kojih su 69% Albanci, i 38.640 studenata viših škola i fakulteta, od kojih su 65% Albanci. Osnivanje Prištevskog univerziteta s nastavom na albanskom i srpskohrvatskom jeziku predstavlja veliku tekovinu samoupravnog socijalizma i ima ogroman značaj za obezbeđenje stručnih kadrova i punu kulturnu i opštedruštvenu afirmaciju albanske nacionalnosti u Jugoslaviji. Isto tako, posle oslobođenja ostvareni su krupni uspesi u razvoju književnosti, slikarstva, vajarstva, filmske i pozorišne umetnosti, radija i televizije, i to najviše na albanskom jeziku. Takođe su stvorene mnoge naučne i kulturne institucije u Pokrajini, brojne biblioteke, arhivi i druge kulturne ustanove.[13]

5. Zahvaljujući ubrzanom društveno-ekonomskom i kulturnom razvoju Pokrajine stvorena je u osnovi nova, revolucionarna radnička klasa, izrastao je snažan Savez komunista i druge društveno-političke organizacije, koje su značajan subjektivni faktor ubrzanog privrednog razvoja Kosova i razvijanja socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Posle oslobođenja su stvoreni novi, revolucionarni organi vlasti, kao instrument razvijanja samoupravljanja i ostvarenja potpune nacionalne ravnopravnosti. Samoupravljanje se sve više razvija na sopstvenoj materijalnoj i društvenoj osnovi kao nezamenljivi i trajni okvir za razvoj demokratskih i humanih odnosa među ljudima i za ostvarenje potpune nacionalne ravnopravnosti. Pokrajina Kosovo i njene nacionalnosti naročito poslednjih godina sve više postaju konstitutivni i kreativni elemenat u okviru jugoslovenske federacije i Socijalističke Republike Srbije.

Problemi i teškoće u ostvarivanju ekonomske ravnopravnosti

Još 1947. godine je Boris Kidrič, istaknuti revolucionar i rukovodilac u periodu obnove i izgradnje nove Jugoslavije, u duhu marksističko-lenjinističke teorije i u skladu sa političkom linijom KPJ

[12] Ibid.
[13] Ibid.

o rešavanju nacionalnog pitanja, izradio jedan prostorni i vremenski model u kome je sadržan plan smanjivanja disproporcija između razvijenih i nerazvijenih republika i pokrajina u Jugoslaviji. Prema tom modelu, Kidrič je u nedovoljno razvijene republike uključio Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju, Crnu Goru i pokrajinu Kosovo. Modelom je bilo predviđeno da će se u toku 17 godina, od 1947. do 1964, ukloniti fundamentalne razlike između nerazvijenih republika i pokrajine Kosovo i razvijenijih delova Jugoslavije.

Mada su u navedenom periodu, kada je trebalo ostvariti Kidričev model, nastupile mnogobrojne objektivne i subjektivne okolnosti koje nisu omogućile da se on ostvari, politika zacrtana u tom modelu ostala je stalna težnja nove Jugoslavije. Prema tome, važno je ukazati na Kidričev model, koji se sastojao u sledećem:

Republika ili pokrajina	Stopa rasta 1947—1964. Predv. 1947—1964.	Ostvar. 1947—1964.	Plus—minus 1947—1964.	Stvar. porast nac. dohotka po stanovniku Apsolut. odnos 1947.	1964.	Relat. odnos 1947.	1964.
SFRJ	10,0	5,9	−4,1	730	1940	100,0	100
BiH	11,2	4,9	−6,1	610	1370	83,6	70,0
Crna Gora	12,2	6,1	−6,1	520	1420	71,2	73,2
Hrvatska	9,6	6,6	−3	780	2380	106,8	122,6
Makedonija	13,2	6,6	−6,6	450	1780	61,6	69,6
Slovenija	6,4	6,6	+0,2	1280	3780	175,3	194,8
Uža Srbija	10,2	5,9	−4,3	710	1860	97,2	95,9
Vojvodina	9,4	5,4	−3,8	800	2030	109,6	104,7
Kosovo	14,4	3,7	−10,7	380	710	52,2	36,6

Navedeni podaci pokazuju da je Jugoslavija, iako nije ostvarila predviđenu stopu rasta od 10% godišnje, u navedenom periodu postigla relativno visoku stopu rasta od 5,9%. Međutim, podbacivanje stope rasta za celu zemlju u obimu od 4,1% negativno se odrazilo na ostvarenje stope rasta u nedovoljno razvijenim republikama i na Kosovu, gde je, prema ovom modelu, bila predviđena najviša stopa rasta. U tom pogledu najviše su pogođeni Kosovo i Bosna i Hercegovina. Tako je nacionalni dohodak po stanovniku Kosova opao u relativnom odnosu od 52,2% jugoslovenskog proseka na 36,6%, ili za 15,6%. Za Bosnu i Hercegovinu je opadanje iznosilo od 83,6% na 70% prosečnog nacionalnog dohotka u Jugoslaviji. U slučaju Makedonije i Crne Gore su relativni odnosi ostali isti, odnosno vrlo neznatno poboljšani. Pokrajina Kosovo, koja je

prema modelu trebala da ostvari stopu rasta od 14,4% godišnje, ostvarila je u navedenom sedamnaestogodišnjem periodu stopu rasta od samo 3,7%.

Mada se Kidričevom modelu može zameriti preterani optimizam u pogledu prostornog, a naročito vremenskog predviđanja mogućnosti prevladavanja ekonomskih disproporcija između razvijenih i nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, taj je model bio motivisan i prožet internacionalizmom i lenjinističkim prilaženjem nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Šteta je što u kasnijem periodu, pa i danas, nemamo jedan dugoročan model rešavanja problema nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo u Jugoslaviji.

Pored gore navedene izvesne nerealnosti, Kidričev model nije ostvaren i usled delovanja nepredviđenih objektivnih teškoća, pa i subjektivnih slabosti. Od objektivnih teškoća s kojima se suočila naša zemlja u svom posleratnom razvoju pre svega treba pomenuti ekonomsku, političku i vojnu blokadu i pritisak istočnoevropskih socijalističkih država u vezi sa sukobom KPJ sa Staljinom i Informbiroom. U novostvorenoj situaciji ne samo što je nastavljen već je i povećan pritisak zapadnih kapitalističkih zemalja na socijalističku Jugoslaviju. Sve je to zahtevalo povećana ulaganja za odbranu ugrožene nezavisnosti zemlje, a uticaj vojnostrateških faktora na lokaciju privrednih objekata negativno se odrazio i na izgradnju privrednih objekata na Kosovu, u Makedoniji i Crnoj Gori, kao pograničnim krajevima zemlje. Nepredviđene prirodne nepogode (zemljotresi, poplave, suše itd.) uticali su, takođe, negativno na ostvarivanje predviđenog modela.

Osim toga, u Kidričevom modelu i našim predviđanjima budućeg ekonomskog razvitka previđeno je u izvesnoj meri delovanje različitih interesa koji se ispoljavaju u jednoj višenacionalnoj zajednici, kada svaka nacija i nacionalnost želi da što pre nadoknadi i prevlada istorijsko zakašnjenje u sopstvenom razvoju, pa to utiče i na stavove i opredeljenja u planiranju razvoja proizvodnih snaga.

Sem navedenih i drugih objektivnih teškoća, stagniranje ili povećanje disproporcija između razvijenih i nedovoljno razvijenih republika i pokrajina vezano je i sa mnogim subjektivnim slabostima u našem društvu, izraženim u etatizmu, centralizmu, birokratizmu i unitarizmu, nacionalizmu i partikularizmu. Te su tendencije naročito negativno uticale na razvoj samoupravljanja i socijalističkih demokratskih i humanih odnosa u društvu i na ostvarenje potpune nacionalne ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije. Navedene tendencije su posebno negativne reperkusije imale u slučaju Kosova, naročito pre IV plenuma CK SKJ 1966. godine.

Mada su posle 1964. godine sagledane nove mogućnosti i usvojeni novi instrumenti za finansiranje nedovoljno razvijenih područja Jugoslavije — do radikalnog smanjivanja razlika između raz-

vijenih i nerazvijenih republika i pokrajina nije došlo ni posle tog perioda.

Krajem 60-ih godina, a naročito Ustavom od 1963, bliže su razrađeni instrumenti kojima je trebalo rešavati problem ubrzanog razvitka nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo. U tom pogledu posebno ističemo dva instrumenta.

1. Usvojen je Zakon o fondu za finansiranje ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i krajeva, u koji se akumulira 1,7% društvenog proizvoda cele zemlje. Kriteriji za podelu tih sredstava u vidu kredita su sledeći: nacionalni dohodak po stanovniku; kvantitet i struktura uloženih sredstava društvene zajednice; stepen efikasnosti uloženih sredstava; i druge okolnosti koje su od značaja za razvoj nerazvijenih područja.[14] Zbog izrazite nerazvijenosti Kosova prema drugim područjima Jugoslavije, poslednjih godina je procenat ubiranja iz društvenog dohotka Jugoslavije povećan na 1,87, s tim što se ta razlika isključivo dodeljuje za ubrzani razvoj Kosova. Prema tom zakonu, u nedovoljno razvijene republike spadaju Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora, i pokrajina Kosovo.

2. Sledeći instrument za razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo vezan je za Zakon o finansiranju društveno-političkih zajednica u Jugoslaviji. Prema njemu, federacija obezbeđuje dopunska budžetska sredstva nedovoljno razvijenim republikama i Kosovu na nivou one republike koja ima prosečnu budžetsku potrošnju federacije po glavi stanovnika.[15]

Preko navedenih instrumenata finansira se brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo. Mada se u ostvarivanju te politike postižu značajni rezultati i mada se, naročito na osnovu odluke Predsedništva SK Jugoslavije u vezi s ubrzanijim društveno-ekonomskim razvitkom Kosova, poklanja mnogo veća pažnja prevladavanju disproporcija u razvoju Kosova, mnogobrojnim pokazateljima koji su značajni za društveno-ekonomski i kulturni razvitak pojedinih područja može se pokazati da u slučaju Kosova ne samo što ne dolazi do smanjivanja disproporcija već imamo i pojavu stalnog povećavanja razlika u stepenu razvijenosti.

Velika je šteta što nema dubljih i svestranih naučnih istraživanja koja bi analizirala taj fenomen. Ipak se na osnovi dosadašnjih istraživanja i sagledavanja bitnih pokazatelja može konstatovati da postoje mnogobrojni objektivni i subjektivni razlozi koji uslovljavaju povećanje disproporcija u razvijenosti Kosova, ne samo prema proseku Jugoslavije nego i prema proseku ostalih nedovoljno razvijenih republika Jugoslavije.

To, prema našem mišljenju, potvrđuju sledeće tabele:

---

[14] Zakon o Fondu federacije za kreditiranje razvoja nedovoljno razvijenih republika i krajeva, Sl. list SFRJ, br. 8/64. (član 22).

[15] Zakon o finansiranju društveno-političkih zajednica u Jugoslaviji, član 38. i 39.

Tabela 1

Društveni proizvod ukupne privrede po stanovniku[16]
(cene 1972)

	U dinarima			Relativni odnosi		
	1947.	1960.	1975.	1947.	1960.	197
Jugoslavija	3.460	6.428	13.577	100,0	100,0	100
Bosna i Hercegovina	2.968	4.884	8.934	85,8	76,0	65
Crna Gora	2.443	4.148	9.428	70,7	64,5	69
Hrvatska	3.620	7.659	16.724	104,6	155,6	123,
Makedonija	2.432	4.105	9.229	70,3	63,9	68,
Slovenija	5.608	11.596	27.796	162,1	180,5	204,
Srbija	3.274	5.905	12.316	94,6	91,9	90,
Srbija bez pokrajina	3.478	6.199	13.124	100,5	96,5	96,
Kosovo	1.705	2.403	4.535	49,3	37,4	33,
Vojvodina	3.446	6.934	15.644	99,6	108,0	115,
Razvijenija područja	3.802	7.488	16.588	109,9	116,6	122,
Nedovoljno razvijena područja	2.671	4.260	8.234	77,2	66,3	66,6

Tabela 2

Zaposlenost u društvenom sektoru[17]
(u hiljadama lica)

	Broj zaposlenih (godišnji prosek)				
	1952.	1960.	1965.	1970.	1975.
Jugoslavija	1.684	2.903	3.583	3.765	4.667
Bosna i Hercegovina	265	403	493	511	668
Crna Gora	30	58	72	77	99
Hrvatska	461	760	935	943	1.132
Makedonija	89	134	234	255	333
Slovenija	256	414	508	533	663
Srbija	583	1.084	1.342	1.446	1.772
Srbija bez pokrajina	384	680	837	956	1.168
Kosovo	37	70	88	96	134
Vojvodina	162	334	416	394	469
Razvijenija područja	1.263	2.182	2.696	2.826	3.432
Nedovoljno razvijena područja	421	715	887	939	1.235

[16] Podaci su uzeti u Saveznom zavodu za društveno planiranje
[17] Statistički bilten SZS, br. 615/170 i br. 4/760.

Tabela 3

Broj lica koja traže zaposlenje[18]
(u procentima)

	Na 1.000 zaposlenih			Na jedno slobodno radno mesto	
	1952.	1960.	1975.	1970.	1975.
Jugoslavija	27	55	116	6,9	9,1
Bosna i Hercegovina	15	42	130	6,4	13,4
Crna Gora	33	69	172	7,5	12,2
Hrvatska	30	57	59	5,4	5,3
Makedonija	67	114	270	18,2	18,6
Slovenija	20	19	15	1,9	1,0
Srbija	26	61	152	2,3	11,2
Srbija bez pokrajina	23	62	146	7,9	2,3
Kosovo	27	157	306	22,0	41,8
Vojvodina	31	39	122	5,2	4,8
Razvijenija područja	26	48	89	5,3	6,6
Nedovoljno razvijena područja	29	74	190	12,1	15,9

Tabela 4

Broj zaposlenih u društvenom sektoru na 1.000 stanovnika[19]

	Broj zaposlenih			Relativni odnosi		
	1952.	1960.	1975.	1952.	1960.	1975.
Jugoslavija	110	158	219	100,0	100,0	100,0
Bosna i Hercegovina	95	124	168	95,0	78,5	76,7
Crna Gora	72	124	178	72,0	78,5	81,7
Hrvatska	118	184	251	118,0	116,5	114,6
Makedonija	70	132	190	70,0	83,5	86,8
Slovenija	171	262	373	171,0	165,8	170,3
Srbija	84	143	202	84,0	90,5	92,2
Srbija bez pokrajina	87	142	217	87,0	89,9	99,1
Kosovo	46	74	96	46,0	46,8	43,8
Vojvodina	95	182	237	95,0	115,2	108,2
Razvijenija područja	110	177	251	110,0	112,0	114,6
Nedovoljno razvijena područja	80	118	160	80,0	74,7	73,1

[18] Podaci su uzeti u Saveznom zavodu za društveno planiranje.
[19] Ibid.

Tabela 5

Stopa rasta ukupnog stanovništva[20]

	Ukupnog stanovništva prema popisnici			
	1949—1975.	1949—1953.	1954—1961.	1962—19
Jugoslavija	1,2	1,4	1,1	1,0
Bosna i Hercegovina	1,7	2,1	1,8	1,3
Crna Gora	1,5	2,2	1,5	1,2
Hrvatska	0,7	0,6	0,7	0,6
Makedonija	1,6	2,5	0,9	1,6
Slovenija	0,8	0,9	0,7	0,8
Srbija	1,2	1,3	1,1	1,0
Srbija bez pokrajina	1,1	1,4	1,0	0,9
Kosovo	2,3	2,2	2,1	2,6
Vojvodina	0,8	0,7	1,1	0,5
Razvijenija područja	0,9	1,0	0,9	0,7
Nedovoljno razvijena područja	1,8	2,2	1,6	1,6

Tabela 6

Kretanje stanovništva[21]
(u hiljadama)

	Broj stanovnika sredinom godine					
	1947.	1952.	1960.	1965.	1970.	1975.
Jugoslavija	15.679	16.798	18.402	19.434	20.310	21.352
Bosna i Hercegovina	2.529	2.791	3.240	3.493	3.703	3.977
Crna Gora	371	416	467	499	525	558
Hrvatska	3.748	3.913	4.140	4.287	4.411	4.509
Makedonija	1.133	1.280	1.392	1.507	1.629	1.736
Slovenija	1.438	1.498	1.580	1.652	1.718	1.778
Srbija	6.460	6.900	7.583	7.994	8.385	8.774
Srbija bez pokrajina	4.094	4.407	4.799	5.016	5.219	5.393
Kosovo	716	793	944	1.075	1.220	1.405
Vojvodina	1.650	1.700	1.840	1.903	1.946	1.976
Razvijenija područja	10.930	11.518	12.359	12.858	13.294	13.656
Nedovoljno razvijena područja	4.749	5.280	6.043	6.576	7.077	7.696

[20] Ibid.
[21] Ibid.

Najteže posledice nerazvijenosti Kosova odnose se na problem nezaposlenosti građana, naročito pripadnika albanske nacionalnosti. Navedene tabele pokazuju da je u Sloveniji zaposlen u društvenom sektoru svaki 2-3-ći građanin; u Hrvatskoj svaki 4-ti; u Vojvodini svaki 4-5-ti, u Srbiji i Makedoniji oko svaki 5-ti, u BiH svaki oko 6-ti, a na Kosovu tek svaki 11-ti građanin. Taj se problem može sagledati i praćenjem pritiska nezaposlenih na jedno novootvoreno radno mesto. U Sloveniji za jedno novootvoreno radno mesto konkuriše jedan građanin, u Srbiji bez pokrajina 2,3, Vojvodini 4,8, Hrvatskoj 5,3, Crnoj Gori 12,8, BiH 13,4, u Makedoniji 18,6, a na Kosovu — 41,8 građana. Taj problem se negativno prelama i na međunacionalne odnose, jer su na Kosovu u društvenom sektoru zaposleni svaki 4-ti Crnogorac, svaki 5—6-ti Srbin, svaki 10-ti Turčin ili Musliman, i tek svaki 18-ti Albanac.[22] U pogledu zapošljavanja situacija bi bila mnogo teža da iz Pokrajine poslednjih godina nije zaposleno u drugim krajevima Jugoslavije i inostranstvu više od 100 hiljada lica (od toga oko 50.000 u inostranstvu). Inače, sada na biroima rada formalno ima prijavljenih 41.000 nezaposlenih, što ni izdaleka nije realno jer se računa da ima oko 200 hiljada nezaposlenih, naročito žena.

Iz navedenih tabela se, takođe, može zaključiti da po osnovnom indikatoru ekonomske razvijenosti — društvenom proizvodu po glavi stanovnika, sa oko 300 dolara, Kosovo zaostaje oko 6 puta za Slovenijom, 5 puta za Hrvatskom, 4 puta za Vojvodinom, 3 puta za prosekom Jugoslavije i SR Srbije, i 2 puta za prosekom nedovoljno razvijenih republika. Do takvog zaključka o zaostajanju možemo doći navođenjem mnogobrojnih drugih pokazatelja značajnih za ocenu razvijenosti pojedinih krajeva naše zemlje. U pogledu disproporcija, razlike koje postoje između nedovoljno razvijenih republika i jugoslovenskog proseka u nacionalnom dohotku po stanovniku (nerazvijene republike bez Kosova imaju 66% nacionalnog dohotka po glavi stanovnika Jugoslavije) još su veće ako se uporedi nacionalni dohodak po stanovniku Kosova prema proseku nedovoljno razvijenih republika Jugoslavije. (Kosovo ima svega 50% nacionalnog dohotka po glavi stanovnika u poređenju s drugim nedovoljno razvijenim republikama.) Prema tome, ako je ekonomski, i ne samo ekonomski, položaj nedovoljno razvijenih delova u našoj federaciji bio dovoljan razlog za nalaženje specifičnih instrumenata za njihov ubrzaniji razvitak, onda je, u okviru tog principijelnog stava, bilo još više razloga da se Kosovo posebno tretira u okviru federacije i u sistemu finansiranja nedovoljno razvijenih područja, te iznalaze novi instrumenti koji će omogućiti ubrzaniji ekonomski razvitak Kosova i, na toj osnovi, radikalnije smanjivanje disproporcija ne samo u odnosu na prosek zemlje već i u odnosu na prosek ostalih nedovoljno razvijenih republika.

Nakon sednice Predsedništva SKJ na kojoj su razmatrani problemi razvoja Kosova usvojeni su izvesni dopunski instrumen-

---

[22] Vidi: H. Hodža, „Nacionalna afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji", str. 339—345.

ti za ubrzaniji razvoj Pokrajine (povećanje procenta koji se ubira iz društvenog proizvoda od 1,7 na 1,87) i druge mere. Ali praksa pokazuje da ti instrumenti ni izdaleka ne obezbeđuju vidljivo smanjivanje disproporcija, odnosno problemi se i dalje zaoštravaju sa svim reperkusijama koje takvo kretanje može imati u razvoju samoupravljanja.

Prema tome, neophodno je potrebno nalaziti specifična rešenja zbog izrazitog zaostajanja Kosova. To se može postići ili donošenjem posebnog zakona, ili iznalaženjem dopunskih instrumenata u okviru sadašnjeg sistema finansiranja nerazvijenih područja. Tim više što je postalo jasno da se samo sadašnjim instrumentima Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih krajeva ne može rešiti problem ubrzanog razvoja Kosova. To je, uostalom, konstatovao i drug Tito u svom govoru političkom aktivu pokrajine Kosovo u Brezovici 1975. godine, kada je rekao: „Ja se slažem sa vama da se samo preko Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih krajeva ne može rješavati ova problematika. To pokazuje činjenica da vi u razvitku ne idete dovoljno brzo unaprijed, nego da čak i zaostajete u odnosu na druge."

Drug Edvard Kardelj je u Skoplju takođe najavio ponovno razmatranje problematike nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo nakon ostvarenja tekućeg petogodišnjeg plana za period 1976—1980. godine. Smatramo da u tim razmatranjima treba posebno sagledati položaj Kosova i naći instrumente koji će zaustaviti dosadašnje negativne trendove i obezbediti stvarno smanjivanje razlika u odnosu na prosek zemlje.

Faktori i uzroci zaostajanja Kosova

Uzroci i faktori koji su uslovili zaostajanje Kosova su složeni, mnogobrojni i objektivne su i subjektivne prirode. Oni su u osnovi slični uzrocima koji su uticali na usporavanje procesa smanjivanja disproporcija između razvijenih i nedovoljno razvijenih područja u Jugoslaviji. Međutim, u okviru tih uzroka, na veće zaostajanje Kosova prema proseku zemlje i nedovoljno razvijenih republika delovali su i neki specifični faktori.

1. Istorijska prošlost Kosova bila je posebno teška i mukotrpna kako za vreme Otomanske Turske tako i za vreme Kraljevine Jugoslavije. U vezi s tim drug Tito je rekao: „Ovdje su se vijekovima u veoma oštroj formi prelamale sve protivrječnosti — socijalne, ekonomske, političke, nacionalne i druge. Prije svega, nacionalni sastav stanovništva ovog područja je jedan od najsloženijih u ovom dijelu Evrope. Isto tako, ekonomska nerazvijenost Kosova bila je izraženija nego bilo gdje i pored povoljnih prirodnih i drugih uslova. Ništa manji nisu bili ni socijalni, kulturni, prosvjetni i drugi problemi. Uz sve to, geografski položaj Kosova je takav da su na njemu ukrštani razni uticaji i interesi, pa je ono postalo poprište aspiracija i sukoba raznih vladajućih klika. Jasno je da buržoaziji u predratnoj Jugoslaviji, kao nosiocu eksploata-

torske i hegemonističke politike, nije bilo u interesu da rješava sve te probleme i protivrječnosti. Isto tako, ni reakcionarni albanski vrhovi na Kosovu nisu bili u stanju da daju progresivno istorijsko rješenje za specifične nacionalne probleme na ovom području."[23] Stoga, ističe drug Tito: „Još iz vremena prethodne Jugoslavije nasljedili smo vrlo teško stanje na Kosovu: opštu ekonomsku i društvenu zaostalost i nacionalne antagonizme."

Govoreći o ulozi revolucionarnih snaga Jugoslavije u borbi za progresivno istorijsko rešenje nacionalnog pitanja, drug Tito je rekao: „Takvo rješenje mogla je da dâ samo najnaprednija klasa, radnička klasa i njena revolucionarna avangarda. U presudnom historijskom trenutku jedino je Komunistička partija Jugoslavije ponudila program nacionalnog i klasnog oslobođenja. Njega su prihvatili i Albanci, i Srbi, i Crnogorci, i Turci i drugi koji ovdje žive... Taj program je provjeren u najsurovijim uslovima drugog svjetskog rata... Videći u narodnooslobodilačkoj borbi perspektivu svog vlastitog oslobođenja, pripadnici svih naroda i narodnosti i ovdje na Kosovu uključili su se od početka i dali svoj značajan doprinos pobjedi naše socijalističke revolucije".[24]

Prema tome, teška istorijska prošlost uslovila je vrlo nisku startnu osnovu u ekonomskom razvoju Kosova. Ona se u čitavom posleratnom periodu pojavljivala kao opterećenje i smetnja bržem privrednom i opštedruštvenom razvoju Pokrajine, kao otežavajuća okolnost u nastojanjima da se nadvlada jedno teško nasleđe.

2. Sledeći uzrok koji je uslovio zaostajanje Kosova vezan je za delovanje određenih ekonomskih zakonitosti koje se ispoljavaju u periodu brze industrijalizacije jedne zaostale zemlje, a naročito usled delovanja nepredviđenih teškoća koje su pratile naš posleratni razvitak. Ta zakonitost se ispoljavala u slučaju Kosova ne samo zbog niske startne osnove celokupne infrastrukture već i zbog njenog geografskog položaja, naročito u doba vojno-političkog pritiska zemalja Informbiroa.

3. Jedan od glavnih objektivnih faktora, pored niske startne osnove i nedovoljnih investicija, vezan je za demografska kretanja stanovništva, naročito pripadnika albanske nacionalnosti. Navedene tabele pokazuju da se stanovništvo Kosova, uprkos brojnom iseljavanju u Tursku i neke zapadne zemlje, u poslednje tri decenije udvostručilo. Povećanje stanovništva bilo je veće u odnosu na Vojvodinu preko 5 puta, Hrvatsku 4—5 puta, Sloveniju 3 puta, užu Srbiju 2—3 puta, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu 2 puta i Makedoniju 1—2 puta. Natalitet pripadnika albanske nacionalnosti u Jugoslaviji je jedan od najvećih na svetu, ali se radikalnim smanjenjem mortaliteta i povećanjem zdravstvene zaštite ostvaruje još viši ukupan priraštaj stanovništva. Mada je u prošlosti visok prirodni priraštaj albanskog stanovništva bio vrlo značajan za očuvanje individualiteta albanskog naroda i bio brana denacionalizaciji i asimilaciji, a danas je i značajan faktor repro-

[23] „Politika", 5. april 1975.

[24] Ibid.

dukcije radne snage, ipak se pojavljuje kao smetnja bržem rastu nacionalnog dohotka po stanovniku. U nekim zemljama postoji posebna politika demografskih investicija, to jest u ekonomskim se planovima, pored investicija koje obezbeđuju porast društvenog proizvoda po stanovniku, predviđaju dopunske investicije u vezi s porastom stanovništva. U slučaju Kosova do sada nije uvažavan faktor demografskog povećanja stanovništva.

4. Jedan od glavnih uzroka zaostajanja Kosova prema drugim područjima Jugoslavije jeste taj što je Kosovo kasnije uključeno u sistem finansiranja nedovoljno razvijenih područja Jugoslavije, i da su tek nakon 1960. godine preduzete značajnije mere investiranja u Pokrajini. U ranijem sistemu investiranja privredni objekti u Jugoslaviji su podizani putem takozvanih nepovratnih investicija. Stoga privreda izgrađena na toj osnovi nije opterećena obavezama, kao što su to preduzeća koja su građena kreditima i koja su opterećena relativno visokim kamatnim stopama i anuitetima. To je slučaj upravo s najvećim brojem objekata na Kosovu. Zato je privreda Kosova bila najopterećenija obavezama prema društvu u poređenju sa privredom drugih područja, odnosno oko 2 puta više. Uvažavajući tu činjenicu, Savezna skupština je nedavno donela zakon o dodeli Kosovu 1.600 miliona dinara nepovratnih sredstava u sledeće četiri godine, što će znatno ublažiti navedeni problem.

5. Jedan od glavnih uzroka zaostajanja Kosova prema proseku zemlje jeste neefikasnost u sprovođenju utvrđene politike i određenih planskih obaveza cele naše zajednice, republike Srbije, a naročito samog Kosova. Prilikom izrade srednjoročnih planova razvitka, uvek su stope rasta za Kosovo predviđene znatno više od jugoslovenskog proseka. Međutim, delovanjem mnogih objektivnih i subjektivnih razloga, petogodišnji planovi su na Kosovu ostvareni sa 50—60%. Do toga je došlo usled toga što planirana finansijska sredstva za investicije nisu pravovremeno pristizala i što finansijski planovi federacije i republike Srbije nisu praćeni odgovarajućom tehničkom, kadrovskom, naučnom i drugom pomoći Pokrajini. Govoreći o tom pitanju na Osmom kongresu SKJ, drug Tito je istakao da se pomoć nerazvijenim područjima „... ne smije svoditi samo na kreditiranje i finansiranje već i na tehničku i kadrovsku pomoć, kada mi već takvu pomoć pružamo inostranstvu".[25]

S druge strane, na nivou Jugoslavije i SR Srbije delovale su tendencije etatizma, birokratizma, centralizma, unitarizma i velikosrpskog nacionalizma, naročito izraženog u delatnosti dogmatske frakcionaške grupe Aleksandra Rankovića, koje su se izrazile u nepravilnom odnosu prema Kosovu i nepoverenju prema albanskoj nacionalnosti; te tendencije su se negativno odrazile i na politiku društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja Kosova i albanske nacionalnosti posebno.

---

[25] *VIII kongres SKJ*, cit. izd., str. 80—85.

Govoreći o tome, drug Tito je na Devetom kongresu SKJ, između ostalog, rekao: „Nova Jugoslavija je preduzela značajne mjere za otklanjanje teškog stanja i u tom pogledu postigla značajne rezultate na Kosovu, što nikako ne bi smjeli da potcijenimo. Ali, u isto vrijeme treba da se kritički osvrnemo i upitamo: da li smo u prošlosti griješili. Razumije se, bilo je u prošlosti grešaka. Naročito do IV plenarne sjednice CK SKJ. Onda je CK SKJ odlučno osudio dogmatske elemente, koji su imali u izvjesnom smislu monopol na Kosovu i Metohiji. Bilo je zapostavljanja interesa albanske narodnosti, samovolje i nedozvoljivih birokratskih postupaka. Mi i danas osjećamo posljedice toga, ali i nastojimo da ih što prije otklonimo".[26]

Sličnu misao je drug Tito istakao na Prištevskom univerzitetu 1975. godine: „Zahvaljujući radnim ljudima Kosova, SR Srbije i cijele Jugoslavije uspješno su prebrođene mnoge poteškoće i postignuti značajni rezultati u svim oblastima društvenog života na Kosovu". Međutim, u realizaciji ciljeva i mjera koje „proizlaze iz Programa SKJ o nacionalnom pitanju na Kosovu sukobljavali smo se sa izuzetnim objektivnim teškoćama, koje su u priličnoj mjeri i danas prisutne i koje se ne mogu brzo savladati. Moram da kažem da ni subjektivne snage nisu uvijek bile dosljedne i odlučne u traženju novih rješenja".[27]

6. Uzroci zaostajanja Kosova uveliko su vezani za objektivne i subjektivne teškoće u samoj Pokrajini. Ovde želimo posebno da istaknemo subjektivne slabosti, koje se moraju prevladati ako se želi ubrzani privredni razvitak Pokrajine, a koje su vezane za mnogobrojne dileme u pogledu orijentacije privrednog razvitka Kosova.

— Jedna od dilema odnosila se na orijentaciju investicija: u industriju, koja bi obezbedila najbrži preobražaj Pokrajine, ili u poljoprivredu, od koje je živelo preko 80% stanovništva. Usvojena je orijentacija da se najviše ulaže u industriju, ali se u tome preteralo, te je razvoj poljoprivrede bio previše zapostavljen;

— Sledeća dilema odnosila se na investicije: za podizanje ekstraktivne industrije, s obzirom na ogromna mineralna bogatstva Pokrajine, ali ona nije obećavala potrebnu akumulaciju, ili pak za prerađivačku industriju, koja obezbeđuje veću akumulaciju i zapošljavanje radne snage, ali koja se više oslanja na uvozne sirovine. Dilema je razrešena davanjem primata ekstraktivnoj industriji, ali se u tome preteralo, tako da su zapostavljeni prerađivački kapaciteti, što je dovelo do novih teškoća u privrednom razvitku Pokrajine i u pogledu stvaranja sopstvene akumulacije i u pogledu zapošljavanja radne snage. Poslednjih godina oseća se veća orijentacija na prerađivačke kapacitete, jer su ojačali i sopstveni izvori sirovina.

---

[26] *IX kongres SKJ*, „Kultura", Beograd, 1969, str. 200—201.
[27] „Politika", 5. april 1975.

— Postojala je, takođe, dilema da li da se investicije koncentrišu u one delove Pokrajine u kojima postoji sirovinska baza i bolja infrastruktura, kao što su kombinat „Trepča" i Kosovska Mitrovica i kombinat „Obilić" u Prištini, ili da se investicije proporcionalno rasporede na sve delove Pokrajine i tako omogući skladniji razvoj i odgovarajuće zapošljavanje stanovništva. Dilema je razrešena ubrzanim razvojem „Trepče" i „Obilića", odnosno Kosovske Mitrovice i Prištine, gde je uloženo više od 70% investicija, s tim da ta dva kombinata postanu nosioci kasnijeg razvoja cele Pokrajine. Međutim, i ovde se u izvesnoj meri preteruje, tako da su neka područja previše zapostavljena.

— I, na kraju, postojala je dilema: da li da se finansijska sredstva više ulažu u privredu, koja će stvoriti materijalnu osnovu za celokupni društveni razvoj Pokrajine, ili da se nedovoljna finansijska sredstva ulažu za razvoj infrastrukture, podizanje kadrova, razvoj društvenih službi itd., to jest onih faktora koji su značajni za ubrzani privredni razvitak. Primat je dat privredi, ali se i u tom pogledu preterivalo, jer su u mnogim slučajevima nedostajali minimalni planovi za obezbeđenje kadrova i potrebnih društvenih službi, koje neophodno moraju da prate urbanizaciju i izgradnju većih privrednih objekata.

Te dileme i protivrečnosti su negativno uticale na ubrzani privredni razvitak Kosova, i još uvek nije usvojen jedan skladan i odgovarajući pristup njihovom razrešavanju.

Sem toga, bilo je u prošlosti, a i danas ima velikih slabosti prilikom konkretnih opredeljenja za privredne objekte koji daju višu akumulaciju i obezbeđuju zapošljavanje radne snage. Isto tako, mnogo se zakašnjavalo, a i danas se kasni s pravovremenim pripremanjem projekata za izgradnju objekata, što utiče na početak radova i završavanje objekata. To uslovljava da novoizgrađeni objekti i pre nego što počinju proizvodnju moraju da uplaćuju anuitete, što predstavlja hendikep za normalno i ekonomično poslovanje. Zbog toga često nastaju gubici, tako da novostvoreni objekti, umesto da pomažu dalji privredni razvitak Pokrajine, još uvek ne daju očekivane efekte.

Zbog svega navedenog, a naročito usled nedovoljnog iskustva, pomanjkanja organizacione sposobnosti, nerazvijenog samoupravljanja i sličnog, često dolazi do opadanja proizvodnje. Isto tako, nerazvijena svest kod jednog broja radnika „polutana" koji žive na selu a rade u industrijskim objektima; izostanci s posla bez opravdanih razloga; nedovoljna produktivnost u toku radnog vremena i slično — otežavaju ostvarenje planova i proizvodnju kvalitetnih roba. Stoga je neophodno da subjektivne snage pojačaju sopstvenu odgovornost za ubrzani razvoj Kosova i postignu stvarne efekte u materijalnoj i duhovnoj proizvodnji. U tom slučaju, radni ljudi Pokrajine s pravom mogu očekivati solidarnost i pomoć cele Jugoslavije i Socijalističke Republike Srbije.

Motivi za ubrzani razvoj Kosova i smanjivanje disproporcija u odnosu na prosek zemlje

Razlozi i motivi koji determinišu politiku ubrzanog razvoja Kosova i radikalnijeg smanjivanja disproporcija u odnosu na prosek Jugoslavije mnogobrojni su i raznovrsni. Mi ćemo ovde istaći samo najznačajnije.

1. Pre svega, osnovni motiv ubrzanog razvitka Kosova jeste ostvarivanje viših socijalističkih samoupravnih, demokratskih i humanih društvenih odnosa na Kosovu, što je inače strateški cilj našeg socijalističkog samoupravnog društva i interes svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Ističući tu potrebu, drug Tito je na Devetom kongresu SKJ rekao: „Moramo, dalje, da vidimo šta bi na Kosovu trebalo učiniti da i tamo razvijamo socijalističke odnose, jer nije dovoljno propagirati socijalizam, već treba razvijati njegovu ekonomsku osnovu."[28]

Inače, kako je jednom prilikom istakao drug Kardelj, ako bi se konzervirale i dalje povećavale disproporcije između razvijenih i nerazvijenih krajeva, onda bi se putem jedinstvenog tržišta i dalje prelivao višak rada u druge krajeve, što je suprotno samoupravnom socijalizmu i humanim odnosima koje gradi naše društvo. Prema tome, opšti je i zajednički interes cele Jugoslavije da se svi njeni regioni, pa i Kosovo, ravnomerno razvijaju i tako ostvaruju blagodeti socijalističkog samoupravnog društva.

2. Sledeći motiv ubrzanog razvitka Kosova vezan je za strateško opredeljenje naše socijalističke samoupravne zajednice da se obezbedi potpuna nacionalna ravnopravnost svih naroda i narodnosti Jugoslavije, što se ne može postići bez ostvarenja ekonomske ravnopravnosti. To je posebno značajno za Kosovo, gde žive brojne nacionalnosti i gde većinu čine Albanci, koji su u društveno-ekonomskom pogledu najnerazvijeniji u Jugoslaviji.

Govoreći o problemu Kosova i potrebi njegovog ubrzanog razvitka, drug Tito je rekao: „Jedno od najsloženijih područja u našoj zemlji, gdje se provjerava principijelnost naše politike o nacionalnom pitanju, jeste, bez sumnje, pokrajina Kosovo... želim da kažem da ću se ja zalagati za to da se Kosovu posveti posebna pažnja... Srbija to ne može sama riješiti. Tu se mora na odgovarajući način angažovati i Federacija".[29]

Vezujući problem ubrzanog razvoja Kosova sa teškom istorijskom prošlošću i potrebom rešavanja nacionalnog pitanja, drug Tito je istakao spremnost svih radnih ljudi Jugoslavije da doprinesu bržem ekonomskom razvitku najnerazvijenije pokrajine u našoj zemlji. Međutim, drug Tito istovremeno ukazuje na složenost i dugoročnost procesa prevazilaženja ekonomske zaostalosti Kosova ovim rečima: „Jasno je da vi ne možete u jednom kratkom roku dostići druge. Ali, ipak, morate ići naprijed takvim tempom da ih jednog dana i dostignete. Jer, to će biti u interesu svih, ne

[28] *IX kongres SKJ*, cit. izd., str. 200—201.

[29] „Politika", 5. april 1975.

samo vas ovdje. Time ćemo istovremeno izbiti adute iz ruku oni koji špekulišu sa tim pitanjima. Jednom riječju, mi moramo d učinimo sve što možemo kako bi se Kosovo moglo brže razv jati."[30]

3. Jedan od motiva ne samo Kosova već i cele jugoslovensk zajednice da ulaže u razvoj i jačanje ekonomske osnove ovog pod ručja vezan je za iskorišćavanje velikih njegovih prirodnih i dru gih bogatstava. Mada su dosadašnja geološka istraživanja mini malna i površna, već do sada utvrđene rezerve u odnosu na celo kupne rezerve Jugoslavije iznose: cinka i olova 45,2%, lignita 46,5% nikla, feroboksita i talka 100%, bentonita 29,3%, magnezita 25,3% kaolina 26%, azbesta 6,4%, ukrasnog kamena 6,3%, cementnog la pora 5,2% itd.[31]

Ako navedenim mineralnim bogatstvima dodamo druga bo gatstva Pokrajine — u obradivoj zemlji, voćnjacima, šumama, po voljnim uslovima za razvoj turizma i ugostiteljstva, kao i izobilje radne snage, onda su mogućnosti Pokrajine za brži industrijski i privredni razvitak očigledne. Takav privredni razvitak, razume se, ubrzao bi celokupni društveni i kulturni napredak, i bitno doprineo ostvarenju potpune nacionalne ravnopravnosti na Kosovu. Zato se s pravom očekuje da će, pored sopstvenih mogućnosti Pokrajine i sredstava zajedničkog Fonda za razvoj nerazvijenih krajeva, radne organizacije iz čitave Jugoslavije naći svoj interes da udružuju sredstva i rad s kolektivima Kosova, u sopstvenom interesu i radi ostvarivanja onih načela koja su ugrađena u temelje naše višenacionalne zajednice i socijalističkog samoupravljanja.

---

[30] Ibid.

[31] Vidi studiju: *Mogućnosti razvoja Kosova na bazi mineralnih bogatstava*, Priština, 1964, str. 2—3.

Milenko Marković

„Univerzalni model" i različitost puteva socijalizma

*(Teorijsko-metodološka skica)**

Pitanja o putevima, oblicima i zakonitostima kretanja i razvoja socijalizma nalaze se već više decenija u žarištu teorijskih, političkih i ideoloških rasprava u komunističkom pokretu. S obzirom na njihovo značenje za savremenu teoriju i praksu socijalizma u globalnom smislu, ona su odavno prerasla okvire komunističkog pokreta i postala predmet interesovanja različnih socijalističkih snaga i pokreta. Da li se socijalizam kao svetski proces, kao istorijska i društveno-ekonomska alternativa kapitalizmu ostvaruje različnim putevima ili postoji samo jedan jedini „pravi" put — jesu pitanja koja su daleko od toga da izražavaju puki akademizam ili vid novovekovne skolastike. U osnovi te istorijske kontroverze stoji temeljno epohalno pitanje: kako je socijalizam uopšte moguć?

Na tom temeljnom, rekli bismo, istorijsko-sudbinskom pitanju savremenog socijalizma sukobljavaju se u osnovi dva me-

* Saopštenje podneto na naučnom skupu „Proleterski internacionalizam u teoriji i praksi", održanom 21. juna 1977. godine u Sarajevu, u organizaciji Marksističkog centra CK SK BiH.

đusobno principijelno suprotna teorijsko-metodološka prilaza. Na suprot sve više prihvatanoj teorijskoj koncepciji različnih puteva protivstavlja se teorija „univerzalnog modela" socijalizma koji se ostvaruje delovanjem jedinstvenih „opštih zakonitosti".

Teorija „univerzalnog modela" apsolutizuje opšte nasuprot posebnom, pojedinačnom; istovetnost nasuprot različitostima; prebacuje akcenat sa unutrašnjih na spoljne faktore, sa unutrašnjih na spoljna protivrečja klasne borbe i socijalističkog razvitka društva.

Otuda je za tu teoriju karakteristično nekoliko momenata.

1. Apstraktni shematizam i deduktivni konstruktivizam u koncipiranju opštih zakonitosti. Unapred dato jednolinijsko delovanje tih zakonitosti eliminiše pluralizam puteva, predodređuje jedan jedinstven, jedino „pravilan" put razvoja socijalizma.

2. Posebne zakonitosti i iskustva revolucije i socijalističke izgradnje u jednoj zemlji (SSSR) ili grupi zemalja (zemlje takozvane socijalističke zajednice) označavaju se kao istorijska ovaploćenja opštih zakonitosti (posebno se uzdiže na rang opšteg). Dosledno tome, zakonitosti i iskustva tih zemalja proglašavaju se opštim zakonitostima revolucije i socijalizma kako za zemlje koje su stupile na put socijalizma, tako i za zemlje koje se pripremaju da u bližoj ili daljoj budućnosti krenu tim putem. Sadašnjost zemalja „socijalističke zajednice" označena je kao budućnost zemalja koje su kasnije stupile ili tek treba da stupe na put izgradnje socijalističkog društva.

3. Ne pravi se jasna distinkcija između fundamentalnih društveno-istorijskih zakonitosti u razvoju socijalizma, s jedne, i principa, karakteristika i oblika političkih sistema ostvarenih u istorijski specifičnim uslovima jedne ili grupe socijalističkih zemalja, s druge strane. Štaviše, jako je izražena tendencija da se fundamentalne i instrumentalne vrednosti identifikuju, da se politički sistem u celini i svaka politička ili ekonomska mera proglase izrazom opštih zakonitosti, opšte suštine socijalizma.

4. Iz prethodnih premisa proizlazi da se „univerzalna suština" socijalizma najbolje obezbeđuje prostim širenjem, rasprostiranjem „univerzalnog modela", ponavljanjem „opštih zakonitosti" sadržanih u njemu. Univerzalnost socijalizma i različitosti njegovog ostvarivanja antinomične su kategorije, jedna isključuje drugu. Zato se pluralistička koncepcija različitosti puteva ne prihvata. Jer ona, tobože, vodi negaciji „univerzalne suštine" socijalizma, svodi socijalizam na „nacionalni fenomen". Motivisana time, ta teorija koriguje koncepciju različnih puteva i podešava je prema svojim premisama, svodi je, u stvari, na „raznovrsnost oblika", na neznatna, nebitna odstupanja u okviru jednog te istog puta ili modela socijalizma.

5. I, naposletku, budući da je u opštim zakonitostima, „istorijski proverenim" na iskustvima zemalja „socijalističke zajednice", sadržana „opšta suština" socijalizma, samim tim su dati i svi potrebni elementi za određivanje univerzalnih krite-

rijuma po kojima se može meriti socijalizam bilo koje zemlje i bilo kojeg političkog pokreta.

I

Iz apsolutizacije opštih zakonitosti proizlazi stanovište koje i sam socijalizam dedukuje iz tih zakonitosti. Socijalizam, prema toj teoriji, nastaje kao rezultat delovanja istovetnih opštih zakonitosti. Za nastajanje socijalizma primarno je samo ono što je opšte, dok su posebno i pojedinačno puki momenti opšteg, pasivni oblici njegove svetsko-planetarne eskalacije. Na relaciji opšte—posebno—pojedinačno postoji samo jednosmerni odnos: od opšteg prema posebnom i pojedinačnom, ali ne i obratno. Impulsi razvoja dolaze iz opšteg. Posebno i pojedinačno su tu u ulozi pasivnih registratora i provodnika tih impulsa. Posebno i pojedinačno uvek se izvode iz opšteg, ali ne i obratno.

U tom sistemu mišljenja odsustvuje priznanje aktivne uloge posebnog i pojedinačnog u smislu da posebno i pojedinačno mogu bitnije uticati na opšte, čak ukidati stare opšte zakonitosti i kreirati nove. S obzirom na deduktivni konstruktivizam te teorije, takvo priznanje i nije moguće budući da bi ono vodilo poricanju postulata o unapred datim opštim zakonitostima koje su dovoljne da pokriju čitav dalji tok istorijskog razvoja socijalizma. Taj tok eventualno može da modifikuje opšte zakonitosti u nekim detaljima, ali ne i u bitnim elementima njihovog sadržaja. Istorijske činjenice života služe samo kao „ilustracija", kao „primeri" unapred datih „opštih zakonitosti", čija se „internacionalna suština" ogleda u njihovoj „sveopštoj primenljivosti", u „neizbežnosti njihovog ponavljanja u međunarodnom masštabu".

S takvim teorijsko-metodološkim tretmanom opštih zakonitosti dolazi se *volens-nolens* na pozicije nadistorijske univerzalne sheme razvoja socijalizma koja pretpostavlja apsolutnu pravilnost u ponavljanju opštih zakonitosti, njihovo ostvarivanje u tako reći „čistom vidu". Shematizam ovde, međutim, gubi komunikaciju s realnom ljudskom istorijom, bez obzira na iluziju da drži kao „na dlanu" ne samo njenu prošlost i sadašnjost već i njenu budućnost. Marks se nije slučajno ograđivao od mogućnog shematizovanja njegove teorije kapitalističkog razvoja i teorije socijalističke revolucije. Podstaknut jednom takvom interpretacijom ruskog prevodioca prvog toma njegovog *Kapitala*, on kategorički odbija da se njegov istorijski prikaz razvoja kapitalizma u Zapadnoj Evropi pretvara u teoriju sveopšteg puta koji je obavezan za sve narode, bez obzira na razlike u istorijskim okolnostima u koje su oni smešteni. Ključ razumevanja društvenih fenomena nalazi se u konkretnoistorijskom metodu, a ne u nekoj opštoj istorijsko-filozofskoj teoriji „čija se vrhovna vrlina sastoji u tome da je nadistorijska".[1] Marks je, bez sumnje, kon-

[1] Pismo K. Marksa redakciji časopisa „Otečestvenie zapiski" (*Prepiska K. Marksa i F. Engelsa s ruskim političkim radnicima* (na ruskom), Lenjingrad, 1947, str. 179—180).

kretnoistorijskom analizom kapitalizma dolazio do zakonitosti njegove propasti, iz kojih je i izvodio neminovnost socijalizma. No te zakonitosti u Marksovom načinu mišljenja nisu nikakva „nadistorijska shema" revolucionarnog preobražajnog procesa društva. Jer one ne deluju ni izvan ni mimo ljudi, klasa, političkih pokreta, nacija i naroda. Ljudi sami stvaraju svoju istoriju (Marks) i stvaraju je pod veoma različnim okolnostima. Otuda se i zakonitosti kapitalističkog, dodajmo i socijalističkog, društva nikada i nigde ne javljaju u „čistom vidu", već svagda u posredovanom, to jest na način posebnosti i pojedinačnosti. I za Marksa i za Engelsa te zakonitosti nemaju nikakav drugi realitet osim u „približavanju u tendenciji, u proseku, no ne u neposrednoj zbiljnosti"[2]. Zakonitosti društvenog razvoja u svom ostvarivanju uvek se modifikuju delovanjem različnih istorijskih okolnosti. Ne postoje, dakle, apstraktne opšte zakonitosti univerzalno primenljive na prošlost, sadašnjost i budućnost. One ne mogu biti jedne te iste ne samo za različite istorijske epohe ili istorijske načine proizvodnje nego ni za jednu te istu istorijsku epohu. Apstraktne zakonitosti, prema Marksu, postoje samo u prirodi, ali sve dotle dok „čovek ne interveniše u istorijskom smislu"[3].

Minimizirajući posebno i pojedinačno, a apsolutizujući opšte, teorija „univerzalnog modela" ostaje u granicama apstraktno opšteg. Dosledno tome, ona potencira istovetnost nasuprot različitostima. Istovetnost je, prema toj teoriji, bitni konstitutivni element opšteg iz kojeg i generira „univerzalna suština" socijalizma. Različitosti „derogiraju" univerzalnost te suštine. Otuda ta teorija odbacuje i pomisao da bi elemenat različitosti mogao biti bitni konstitutivni činilac opšteg. Odnoseći se odbojno prema elementu različitosti, ona ga svodi na marginalnu, nebitnu i, uglavnom, na spoljašnju komponentu (odredbu) suštine jednog istorijskog fenomena, u ovom slučaju socijalizma.

U tom pogledu taj način mišljenja je ispod nivoa ne samo Marksove već i Hegelove dijalektičke misli. Jer je Hegel, mada je u konačnom rezultatu ostao zarobljenik apstraktno opšteg i u sferi ideje, ipak dao značajne naznake za razlikovanje apstraktno opšteg i konkretno opšteg, opšteg kao formalnog, apstraktnog identiteta i opšteg kao jedinstva različnih odredaba koje je kao takvo uvek i suštinski konkretno. Hegel ne priznaje identičnost apstrahovanu od različitosti. Takva identičnost, budući formalna, apstraktna, u stvari je „lažna identičnost". Ali ne radi se o bilo kakvom karakteru različitosti. Različitosti, prema Hegelu, ne mogu se shvatiti „prosto kao spoljašnje, indiferentne različitosti", već kao odredbe koje pripadaju „samim stvarima u sebi

---

[2] Pismo Engelsa K. Šmitu od 12. marta 1895. (K. Marks i F. Engels, *Dela*, tom 39 (na ruskom), Moskva, 1966, str. 355.)

[3] K. Marks, *Kapital*, tom I, knjiga I, „Kultura", Beograd, 1964, str. 333.

da se međusobno razlikuju"[4]. Sa prvim shvatanjem ostaje se u sferi kvantiteta. Tada se, na primer, kao u matematici, ukoliko se apstrahuju suštinske različitosti, može trougao izjednačiti s četvorouglom. Zato Hegel nasuprot različitosti kao nečem spoljašnjem, indiferentnom, insistira na suštinskom karakteru različitosti kao na elementu „unutrašnjeg jedinstva svega što postoji"[5]. Dve su stvari, kaže Hegel, u međusobnoj suštinskoj vezi i svaka od njih i jeste „ukoliko drugu isključuje i upravo time se sa istom vezuje"[6].

Samo apstraktno opšte, budući da je lišeno različitosti, može da bude u sebi istovetno. Konkretno opšte, međutim, uvek je u sebi različito, protivrečno; ono je — kako bi rekao Hegel — „jedinstvo protivrečnosti". I upravo u tom jedinstvu protivrečnosti Hegel vidi onaj činilac koji „podstrekava na razvitak" i „vodi do egzistencije razlika"[7].

Svaka stvar, pojava unutar jedne složene celine, razlikuje se kako u sebi tako i međusobno. Zato je problem odnosa opšteg, posebnog i pojedinačnog problem unutrašnjeg razlikovanja predmetne konkretnosti, sveta realnih subjekata ukupnog istorijskog procesa. Zbog toga se do njihove suštine u smislu ne apstraktne već konkretne opštosti ne dolazi traženjem samo sličnih, zajedničkih svojstava, apstrahujući pri tome specifičnosti, različita i protivrečna svojstva. Svet socijalizma danas nije objedinjen opštom suštinom zato što se ostvaruje istovetno, već zato što se ostvaruje različito. Njegova univerzalnost se ostvaruje ne uniformno i jednoobrazno, već diverzibilno. Pluralizam, različitost puteva, i u pogledu prelaza u socijalizam i u pogledu istorijske konkretizacije socijalizma kao društvenog sistema, jeste bitno svojstvo opšte suštine socijalizma kao svetskog procesa.

II

Zastupnici teorijskog mišljenja koje se bavi pretežno upoređivanjem zajedničkih svojstava socijalističkih fenomena, apstrahujući ili minimizirajući različitosti, to jest suprotnosti i protivrečnost, žive u iluziji da se time otkriva i brani „opšta suština" socijalizma, odnosno da se time socijalističkom svetu obezbeđuje njegova unutrašnja povezanost, jedinstvo i slično. Ni proste istovetnosti ni indiferentne različitosti ne mogu biti merilo, izraz unutrašnje suštinske povezanosti socijalističkih fenomena. Istoriji socijalizma nije nepoznata praksa nametanja sa strane ili pak mehaničkog kopiranja tuđih iskustava. Na taj način se može postizati čak visok stepen „istovetnosti" u političkim sistemima so-

[4] G. V. F. Hegel, *Nauka logike*, „Prosveta", Beograd, 1973, str. 222—223.
[5] Isto, str. 224.
[6] Isto, str. 226.
[7] G. V. F. Hegel, *Filozofija istorije*, I, „Kultura", Beograd, 1962, str. 28.

cijalističkih zemalja. Ali to onda ne može služiti kao dokaz o njihovoj unutrašnjoj, čvrstoj uzajamnoj povezanosti i uslovljenosti. Suština uzajamne povezanosti nije u prostom identitetu, u identitetu u kome se gube ili minimiziraju osobene određenosti pojava. Pojedinačne pojave mogu ispoljavati datu osobenu određenost samo u uzajamnom odnosu sa drugim isto tako osobeno određenim pojavama.

No, s druge strane, suštinska povezanost i uslovljenost moguće su samo između osobeno određenih pojava socijalističkih procesa. Reč je, dakle, o takvoj povezanosti čija je suština u dijalektičkom jedinstvu uzajamne uslovljenosti, delovanja, ali i uzajamne negacije. Tada postaje smislenom i potreba za uzajamnom razmenom iskustava u izgradnji socijalizma. Jer iskustva se mogu razmenjivati samo ako su različita, ne ako su i potpuno istovetna. Različitost omogućava stvaralačko dopunjavanje, uzajamno korigovanje i na taj način obogaćivanje opštih iskustava u revolucionarnom preobražaju društva. Apsolutizacija istovetnosti svodi razvoj socijalizma na mehaničko širenje, rasprostiranje „opštih zakonitosti", „glavnih crta" političkog sistema ostvarenih u „univerzalnom modelu" socijalizma.

Tek ona povezanost socijalističkih fenomena iz koje se rađaju unutrašnje promene, različiti, čak i protivrečni momenti unutar socijalizma, jeste suštinska povezanost.

To je odnos živog, stvarnog, dijalektički razvojnog jedinstva opšteg, posebnog i pojedinačnog, jedinstva u kome opšte prelazi u posebno i pojedinačno, pojedinačno i posebno u opšte. Takva povezanost isključuje apstraktnu ili — kako bi Hegel rekao — „lažnu istovetnost". Njena je suština ne u „mrtvom jedinstvu", već u jedinstvu različitog, u jedinstvu suprotnosti. Ovde je momenat razlikovanja, u stvari, momenat rađanja novog, momenat razvoja koji se ne začinje u opštem kao izdvojenom realitetu, već svagda u svetu pojedinačno pojavne istorijske konkretnosti. Zato i društveni razvoj ne predstavlja prosto ponavljanje jednih te istih opštih zakonitosti. On je u svojoj biti dijalektičko jedinstvo kontinuiteta i diskontinuiteta, u kome se događaju odstupanja od opštih do tada utvrđenih pravila i normi. „U stvarnosti se uvek tako dešava da se pojava, koja kasnije postaje opšta, u početku javlja kao pojedinačna, kao posebna pojava, kao izuzetak od pravila. Drukčijim putem ne može ništa realno da se javi. Inače, istorija bi dobila krajnje mističan izgled."[8]

Opšti pravac razvoja ljudskog društva ne implicira pravolinijski sled, „nepogrešivo" delovanje unapred datih opštih zakonitosti. Različitostima, odstupanjima, slučajnostima — pri čemu se nije gubila opšta nit, unutrašnja povezanost procesa — ispunjena je istorija kapitalizma i još više istorija socijalizma, upravo zbog nenaklonjenosti istorije, to jest što je socijalizam počeo

[8] E. V. Iljenkov, *Dijalektike apstraktnog i konkretnog u Marksovom „Kapitalu"*, Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1975, str. 39.

da se izgrađuje u nedovoljno razvijenim zemljama. I buržoaska i socijalistička revolucija u Rusiji izraz su odstupanja od do tada poznatih i spoznatih opštih pravilnosti. Da je Lenjin robovao shemama, verovatno bi se našao u taboru menjševika. Polazeći od izrazitih istorijskih specifičnosti Rusije, on je, međutim, utvrdio da buržoaskodemokratska revolucija nije moguća po zapadnoevropskom modelu, već na poseban, ruski način. Zato je i mogao da izrekne jedno na izgled paradoksalno stanovište, koje je šokiralo savremenike, a to je — da u Rusiji nije moguća pobeda buržoaske revolucije kao pobeda buržoazije i da ulogu hegemona u toj revoluciji može imati samo proletarijat. I savremeni socijalizam, počev s oktobarskom revolucijom, krenuo je do tada nepredviđenim putevima. Sve autentične revolucije novijeg doba [svaka, razume se, na svoj način] odstupale su od nekih opštih pravila i time unosile ponešto novo od opštijeg značaja. Jugoslovenska revolucija i neke druge revolucije izmicale su i izmiču ne samo klasičnim shemama evropocentrizma već i birokratsko-dogmatskim shemama staljinizma i neostaljinizma (koncepcija o dve faze revolucije, etatistička koncepcija socijalizma).

III

Otuda je anahrono ono teorijsko stanovište koje se, pretendujući na to da je predvidelo sve faze razvoja svetske istorije socijalizma, koristi metodom kojim traži ne odstupanja od opšteg, već potvrdu pravilnosti unapred utvrđenih opštih zakonitosti. Otuda i stav da je jedan revolucionarni preobražajni proces utoliko više socijalistički ukoliko više u njemu deluju opšte zakonitosti „u čistom vidu". Teorija „univerzalnog modela", i pored izvesnog verbalnog i formalnog priznavanja, suštinski se negativno odnosi prema koncepciji različnih puteva socijalizma. Ona osporava stanovište da se može govoriti o pluralizmu različnih puteva kao zakonomernosti, da se putevi socijalizma i pored opštih karakteristika i međusobne povezanosti na pravcu zajedničkog cilja ne samo mogu razlikovati nego se i objektivno međusobno bitno razlikuju. Teorija „univerzalnog modela" isključuje posebne puteve socijalizma koji se međusobno bitno razlikuju. Prema toj teoriji, čim se putevi socijalizma međusobno bitno razlikuju, onda oni ne mogu biti povezani „opštom suštinom socijalizma", pa, prema tome, ne mogu biti svi socijalistički. To proizlazi otuda što se, kako smo videli, na različitosti gleda kao na nebitne odredbe suštine. S obzirom na to, mogućan je kao ispravan samo jedan put koji se karakteriše pravilnošću ponavljanja jednih te istih opštih zakonitosti. Po pravilu, ima se na umu onaj put koji je već trasiran u prvoj zemlji socijalizma. Jer dublji uvid u takva stanovišta otkriva nam činjenicu da su ovde posebnosti jedne zemlje (SSSR) i u najboljem slučaju posebnosti zemalja „socijalističke zajednice" uzdignute na nivo opšteg. Faktički su

u ovom slučaju iskustva revolucije i izgradnje socijalizma, čak i ona koja su plod izrazito specifičnih istorijskih i nacionalnih uslova, proglašena opštim zakonitostima socijalizma, pa su, zatim, dosledno tome, poistovećena i sa samom suštinom socijalizma.

Ostaje da se pitamo: šta biva sa različitostima, nacionalnim specifičnostima, jer teorija „univerzalnog modela" i o njima govori? Razlike i osobenosti se dopuštaju, ali samo u sferi pojedinosti, detalja, nebitnih karakteristika, ili — kako bi Hegel rekao — u sferi „indiferentnih različitosti". One se, međutim, ne odnose na ono što se smatra da je glavno, to jest na „osnovne zakonitosti" za koje se ističe da su svojstvene socijalističkom društvu u svakoj zemlji. Dijalektika opšteg, posebnog i pojedinačnog je „zadovoljena" ako se, primera radi, kaže da se u okviru državno-centralističkog planiranja privrede, koje se kvalifikuje „osnovnim principom socijalizma", događaju odstupanja od zemlje do zemlje — recimo, od 5 do 6 odsto u stopi akumulacije, ili ako se ispoljavaju neznatna razlikovanja u uzajamnom odnosu između plana i tržišta. Istorijske i nacionalne osobenosti u najboljem slučaju mogu ispoljavati različitosti u oblicima, ali ne i u pogledu sadržine opštih zakonitosti socijalizma. U kontekstu te teorije forme nisu sadržinske. Postoji samo jednosmeran odnos: sadržaj utiče na formu, ali ne i forma na sadržaj. Zato je i forma shvaćena predominantno kao nešto spoljašnje, pa, prema tome, i kao nebitno u odnosu na sadržaj. Budući da se, u kontekstu takvog shvatanja, nacija i nacionalno uzimaju uglavnom kao oblik a ne kao bitan element sadržaja klasne borbe i socijalističkog preobražaja društva, to su i nacionalne osobenosti — oblasti nebitnih, indiferentnih različitosti. Čim se nacionalne osobenosti svode na nebitne varijacije zakonitosti „univerzalnog modela" socijalizma, onda, prirodno, ostaje malo prostora za samostalne istorijske inicijative radničkih klasa, političkih pokreta i naroda. Tada se o istorijskoj inicijativi subjekata socijalističke akcije može govoriti samo u smislu traženja najpovoljnijih uslova za ostvarivanje već „istorijski proverene univerzalne teorije socijalističke revolucije".

Ključni spor između teorije različnih puteva i teorije „univerzalnog modela" socijalizma ne vodi se oko priznavanja ili nepriznavanja opštih zakonitosti. Socijalizam se temelji u konkretnoistorijskim uslovima i protivrečnostima svake zemlje i u uslovima i protivrečjima istorijske epohe. Socijalizam je i pojedinačna pojavnost i svetski proces. Utemeljujući se u posebno pojedinačnim uslovima, on se utemeljuje i u opštim uslovima epohe. Između jednog i drugog ne postoji „kineski zid". Opšti uslovi i opšta protivrečja epohe ne postoje *in abstracto*. Oni rezultiraju iz posebnih i pojediničnih uslova i protivrečja svake zemlje, svakog društvenog sistema, iz njihove međusobne uslovljenosti i uzajamne interakcije. Na taj način su posebno i pojedinačno aktivni kreatori opšteg. S druge strane, opšte nije nešto spoljašnje, nadređeno, već prelazi u posebno i pojedinačno. Dosledno tome, socijalizam nije samo nacionalan niti je samo internacionalan,

već je i jedno i drugo. Između nacionalne utemeljenosti socijalizma, socijalizma „nacionalnih boja", i socijalizma kao internacionalnog fenomena ne postoji apstraktno sintetski već konkretnoistorijski dijalektički odnos jedinstva suprotnosti. U tom smislu socijalizam nesumnjivo, i pored različitosti puteva i upravo zbog toga, ima i neke opšte zakonitosti, svojstva i karakteristike, kao što ih, uostalom, ima i kapitalizam. Ukidanje privatne i uspostavljanje društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, odlučujuća pozicija radničke klase u vlasti i u društvu u celini, ukidanje eksploatatorskih klasa i slojeva, ukidanje svih oblika otuđenja, usmeravanje privrednog i društvenog razvoja, afirmacija neposredne socijalističke demokratije — samo su i samo mogu biti neki elementi najopštijeg sadržaja zakonitosti socijalizma. Koncepcija različnih puteva socijalizma, međutim, isključuje svaki vid apsolutizacije i posebnih i opštih zakonitosti, bez obzira na to da li se radi o apsolutizaciji s idealističkim ili materijalističkim predznakom. Sa tog stanovišta neprihvatljivi su:

a) apstrakcionizam, shematizacija i apriorizam u postuliranju opštih zakonitosti; b) apsolutizacija posebnih iskustava, karakteristika i svojstava u razvoju socijalizma koji se onda proglašavaju opštim i obaveznim zakonitostima za sve zemlje. Prvo služi kao teorijsko-metodološka podloga drugog i obično idu zajedno. Tim postupkom se ne samo neki elementi od opšteg značenja već i istorijske specifičnosti političkih i ekonomskih mera, oblikovanja pojedinog sistema i društvene organizacije, označavaju za „opšte osnove", za osnovne principe i zakonitosti socijalizma uopšte. Potom se tako izvedeni principi i zakonitosti uvode u opticaj i kao kriterijumi „opšte", „univerzalne" suštine socijalizma.

Uz neznatne varijacije, u osnovne opšte zakonitosti socijalizma najčešće se ubrajaju sledeće: rukovodeća uloga radničke klase (radnih ljudi) s komunističkom partijom na čelu, društvena svojina (državna plus kolhozna), državno-centralističko planiranje privrede, ukidanje eksploatatorskih klasa i eksploatacije, industrijalizacija, naučno-tehnička revolucija (materijalno-tehnička baza), jedinstvena ideologija (marksizam-lenjinizam), jedinstveni cilj (komunizam) itd. Ponegde se tome još dodaju savez radnika i seljaka, borba protiv neprijateljskih ideologija (pre svega protiv revizionizma i nacionalizma), zajednički interes u zaštiti tekovina socijalizma itd. Te i tako utvrđene „opšte zakonitosti" uzimaju se zatim kao ona „jedinstvena osnova" iz koje kao rezultat nastaju jednotipna socijalistička društva u njihovom konkretnoistorijskom određenju. Tim jednostavnim i jednoznačnim formulama problem se, međutim, tek otvara. Prvo, jesu li to upravo te zakonitosti koje se nalaze u biti veoma složenih i raznolikih procesa koji mogu imati čak atribut „obaveznosti"? I, drugo, još više se plauzibilnom pokazuje i teza po kojoj iz jedinstvene osnove opštih zakonitosti izrastaju uvek samo jednotipna društvena uređenja, ekonomski i politički sistemi socijalizma.

Niz navedenih postulata, koji nose oznake „opštih zakonitosti", „osnovnih principa" socijalizma, ili su izraz posebno specifične istorijske situacije (industrijalizacija, naučno-tehnička revolucija), ili nose pečat rane poslerevolucionarne faze u izgradnji socijalizma (državno-centralističko rukovođenje privredom i društvom, vlast u ime radničke klase). Sa stanovišta konkretno opšteg, te zakonitosti ne ovaploćuju u sebi sve bogatstvo posebnosti, ne izražavaju jedinstvenu osnovu socijalizma u različitostima, u razvojnosti. Njima se izdvaja, fiksira jedan momenat, jedna faza iz celine, totaliteta razvojnog procesa, pa se u tom vidu predstavljaju kao „jedinstvena osnova", kao „opšta suština" socijalizma. Onda je sasvim razumljivo što se tada nužnost jedne faze, faze revolucionarnog etatizma, koja je plod izrazito specifičnih istorijskih uslova, proglašava univerzalnom karakteristikom, „univerzalnom zakonitošću" socijalizma. I što se suština socijalizma, socijalističkog produkcionog odnosa identifikuje sa državno-centralističkim planiranjem i državnom svojinom.

Kada je govorio o suštini kapitalizma, Marks je, posredno ili neposredno, govorio i o suštini socijalizma kao istorijskoj antitezi kapitalizmu. U proučavanju suštine kaptalizma tražio je onu njegovu realnu osnovu u smislu konkretno opšteg iz koje se reprodukuje kao celovit društveni odnos i sistem, bez obzira na istorijski različite modalitete njegovog ostvarivanja. Stvarna osnova kapitalističkog procesa proizvodnje data je u „odvajanju proizvoda rada od samoga rada"[9]. „Kapitalistički odnos", piše Marks, „ima za pretpostavku da su radnici odvojeni od svojine na uslovima za ostvarivanje rada"[10]. Nasuprot kapitalizmu, suština socijalizma može biti u procesu koji prevladava tu podvojenost. Dakle, ako je za kapitalizam realna osnova njegove reprodukcije podvojenost rada i proizvoda rada, odsustvo radnikove svojine nad sopstvenim uslovima rada, onda je za socijalizam realna osnova proces spajanja rada i proizvoda rada, što u suštini predstavlja proces oslobađanja rada. Proces koji je polazna osnova, a ne samo krajnji ishod socijalizma.

---

[9] K. Marks, *Kapital*, tom I, knjiga I, cit. izd., str. 268.
[10] Isto, str. 420.

Branko Pribićević

Revolucionarni pokret i postrevolucionarni poredak

(Teorijska skica)

I

Politički pokret je izraz i sredstvo društvene promene. Njegov nastanak odražava i artikuliše težnje za promenom; njegovo postojanje i delovanje nagoveštavaju mogućnost da se željene promene ostvare. Za politički pokret osvajanje vlasti nije svrha za sebe — ono je u funkciji postuliranih preobražaja. Postoji suštinska razlika između političkog pokreta i političkih stranaka građanskog društva našega doba. Dok se stranke ostvaruju u vršenju vlasti, politički pokret se ostvaruje u realizaciji projektovanih promena. Zato one političke organizacije koje prestaju da deluju kao činilac društvene promene gube svojstvo pokreta — postaju deo pokreta.

Revolucionarni proleterski pokret razlikuje se od drugih političkih pokreta dubinom, radikalizmom i širinom promena kojima teži. Dok se drugi pokreti, u pravilu, zalažu za parcijalne i ograničene promene, proleterski se pokret opredeljuje i bori za

najdublju i najradikalniju promenu u dosadašnjoj istoriji čoveka i društva — za prelaz iz klasnog u besklasno društvo. Svojim idejama, težnjama, ali i činom, on nastoji da premosti razvođe između čovekove predistorije i njegove „prave istorije", da ukine sve oblike eksploatacije, da nadvlada sve oblike ljudske otuđenosti, da ljudskom društvu vrati ljudski lik.

Komunističke partije su najvažniji oblik ispoljavanja revolucionarnog proleterskog pokreta u poslednjih šest decenija. To ne znači, naravno, da su sve komunističke partije s podjednakim rezultatima položile ispit revolucionarne zrelosti, da su bile na visini istorijskih odgovornosti, da su odgovorile zahtevima postulirane revolucionarne misije. Naprotiv, mnoge su partije pale na ispitu revolucionarne prakse. S druge strane, nepobitna je činjenica da su mnoga od najvećih dostignuća svetskog procesa emancipacije potlačenih klasa najneposrednije povezana sa delom određenih komunističkih partija. Najveće socijalne revolucije dvadesetog veka — sovjetska, jugoslovenska, kineska, vijetnamska, kao i neke druge — predvodile su komunističke partije.

Te partije se nalaze na vlasti u petnaest zemalja u kojima je izvršeno radikalno razvlašćivanje praktično svih posedničkih klasa. (Neki izuzeci su beznačajni.) Svojim uspesima i dostignućima, ali i raznim unutrašnjim protivrečnostima i problemima, te zemlje su već do sada utisnule snažno, ponegde i presudno, obeležje društvenim tokovima dvadesetog veka.

Promene koje su izvršile neke od tih partija u pojedinim oblastima društvene organizacije i čovekove egzistencije imale su karakter krupnih prevrata, pravih tektonskih poremećaja. Životni kontekst, ali i sadržaji međuljudskih odnosa, ponekad su se temeljito promenili u kratkim vremenskim razdobljima. „Gvozdena metla revolucije" razarala je stare odnose i institucije — njihovo su mesto, na jedan ili drugi način, popunjavali novi.

Komunističke partije su koncipirane kao avangarda proleterske revolucije, kao instrument velike istorijske transformacije. Razvlašćivanje posedničkih klasa, razaranje aparata njihove klasne dominacije samo je prvi, nikako jedini zadatak komunističke prtije. Ona je, isto tako, zamišljena i kao avangarda celog istorijskog procesa socijalne revolucije, kao predvodnik „revolucije koja teče".

Revolucionarni proleterski pokret i njegovo komunističko jezgro imaju za sobom bogato iskustvo koje omogućava da se utvrdi koliko su komunističke partije uspele u ostvarivanju naznačene istorijske uloge. U fokusu ove skice nije ispitivanje rezultata koje su te partije postigle u borbi za vlast i uspostavljanje političkih i ekonomskih osnova novog društva. Danas malo ko može sumnjati u to da su mnoge vladajuće komunističke partije u tome postigle znatne, neke, sigurno, i vrlo impresivne rezultate. U središtu našeg interesovanja je *proces društvene promene posle osvajanja vlasti i osobito sudbina partije u tom razdoblju.*

Nastojaćemo da utvrdimo šta se dešava s revolucionarnom partijom kada postane vladajuća politička snaga, okosnica i kičma novog (revolucionarnog) poretka. Drugim rečima, pokušaćemo da, bar u osnovnim konturama, naznačimo *šta se dešava s revolucionarnim pokretom kada se pretopi u poslerevolucionarni poredak*. Ovde su mnoga pitanja otvorena, na primer: da li se politička avangarda proleterskog pokreta posle osvajanja vlasti mora u tolikoj meri stopiti, poistovetiti s novim poretkom da to počinje narušavati njena svojstva kao političkog pokreta; *da li avangardna partija može istovremeno biti kičma poretka i jezgro pokreta;* šta se dešava s političkom avangardom proleterskog pokreta kada se ona etablira u poredak; da li ova promena u „statusu" revolucionarne avangarde zahteva njene dublje unutrašnje transformacije i, što je naročito važno, da li ona u novim okolnostima gubi neke bitne karakteristike revolucionarne avangarde, itd.?

Uvid u socijalističku literaturu, uključujući i marksističku, upućuje na zaključak da je taj skup pitanja veoma slabo obrađivan. To se podjednako tiče i ranije i novije literature. Odgovornost, ipak, nije ista. Socijalistički mislioci koji su delovali pre dolaska na vlast prvih komunističkih partija nisu raspolagali iskustvima revolucionarne prakse neophodnim za potpunije sagledavanje problema koji se ovde ispoljavaju. Razmatranje te problematike *u to vreme* neizbežno bi primalo neka obeležja apstraktne spekulacije. Sasvim je drugi slučaj kad je u pitanju teorijska misao naših dana. Današnje zanemarivanje te problematike ima sasvim druge korene, ali i značenje. Reč je, pre svega, o razlozima političkog oportuniteta i posledicama dogmatske degeneracije. U postojećim okolnostima, naročito drastično izraženim u vreme staljinističke despotije, nije bio obezbeđen ni minimum političkih uslova za takva istraživanja. Nosiocima otuđene političke moći nije, ni u ovom slučaju, odgovaralo da se upoređuju principi i praksa, ranije proklamacije sa kasnijim ostvarenjima. Umesto kritičke analize, njima su bile mnogo „prihvatljivije" lakirovka i apologetika.

II

U gotovo svim vladajućim komunističkim partijama vidna je tendencija da se *naglasi kontinuitet koncepcije, teorije i prakse revolucionarne partije između dva kritična razdoblja — pre i posle osvajanja vlasti*. Često se naglašava da nema šta da se menja u modelu partije koji je izgrađen u godinama što su prethodile prvoj uspešnoj socijalističkoj revoluciji. (Naravno, ovde se misli na koncepciju koju je Lenjin izgradio posle raskola s menjševicima 1903. godine, u čijem je središtu bilo upravo organizaciono pitanje.)

Da bismo mogli identifikovati obim i karakter promena koje se dešavaju u komunističkim partijama posle osvajanja vlasti,

neophodno je potrebno utvrditi fenomene koji se upoređuju. Kada se ističe da su sve komunističke partije prihvatile Lenjinovu koncepciju partije — to je samo delimično tačno. Obično se ne precizira šta se podrazumeva pod tom koncepcijom — da li ona koncepcija koja se pojavila kao plod velikih političkih i teorijskih rasprava posle rascepa s menjševicima, ili ona koja se afirmisala u praksi prve vladajuće komunističke partije, nakon Lenjinove smrti. Ta distinkcija je važna zato što je ubrzo posle osvajanja vlasti počelo prilagođavanje partije novim uslovima i zadacima. Te su promene bile vidne još pre Desetog kongresa Boljševičke partije 1921. godine. Na njemu su one još više potencirane, a delom i ozvaničene. Centri moći i odlučivanja već tada su se pomerali iz raznih širih izabranih foruma prema užim izvršnim organima. Veoma su porasle uloga i moć profesionalnog partijskog aparata. Osetno su ograničene mogućnosti otvorene rasprave o pojedinim krupnim pitanjima partijske politike. (U prvo vreme to je bilo uslovljeno izuzetno teškim prilikama koje je ostavio građanski rat.) Mogućnost političke inicijative pomerena je prema gornjim ešelonima partijske strukture itd. Ali to je bila privremena situacija; Lenjin je, neposredno posle građanskog rata, počeo da ukazuje na kršenje revolucionarno-demokratskih normi u unutarpartijskim odnosima, pa čak i da kritikuje najbliže svoje saradnike zbog birokratske uzurpacije vlasti ili zbog velikoruskog šovinizma i nacionalizma.

Proces „boljševizacije" komunističkih partija, započet donošenjem poznatog dokumenta „21 uslov" na Drugom kongresu Komunističke internacionale i zatim ubrzan odlukama Kominterne iz 1924. i 1928. godine, označio je *prenošenje ove druge, modifikovane koncepcije Boljševičke partije.* Što je vreme više odmicalo, veći su značaj imale one tendencije u teoriji i praksi partije koje su se afirmisale *posle* osvajanja vlasti. Ti su momenti naročito obeležavali široku kampanju „boljševizacije" drugih partija pokrenutu na Šestom kongresu Kominterne (1928. godine).

Uspostavljanje staljinističke dominacije u komunističkom pokretu uveliko je izopačilo prvobitni smisao borbe za boljševizaciju komunističkih partija. Osobito su značajne sledeće dve negativne dimenzije: a) podređivanje „drugih" partija „vodećoj" i b) drastično ograničavanje i gušenje unutarpartijske demokratije.

Prema tome, kada se ističe kontinuitet koncepcije komunističkih partija, veoma je važno da se precizira sa čime se uspostavlja ta veza. Jer između Lenjinove koncepcije, ali i prakse za koju se on zalagao, i kasnijeg razvitka većeg broja komunističkih partija interpoliran je staljinistički model komunističke partije.

III

Naglašavanje kontinuiteta komunističkih partija ima duboke ideološke, političke i socio-psihološke korene. Najvažniji razlog je taj što je prvobitna koncepcija u brojnim situacijama pokazala

izuzetnu vitalnost i efikasnost. S njom se identifikuju prvi koraci i podvizi pojedinih partija. U njoj se vidi ne samo izvor inspiracije već i današnje snage.

To se donekle objašnjava i razlozima političkog oportuniteta — partije ocenjuju da je korisnije isticati kontinuitet nego eventualna odstupanja od prvobitne koncepcije. To je primetno čak i u slučajevima kada se javljaju značajnija odstupanja. Pomenute promene koje je doneo staljinizam redovno su prikazivane kao dosledna realizacija Lenjinovih ideja. Vrlo je karakteristično što i neke partije u razvijenim zapadnim zemljama, koje su se opredelile za „novu partiju" (koja u nekim važnim elementima odstupa od prvobitne koncepcije), po pravilu, izbegavaju da ih ocenjuju kao odstupanje u odnosu na tu koncepciju.

Insistiranje na kontinuitetu „po svaku cenu" otežava sagledavanje obima i karaktera promena koje se dešavaju u mnogim komunističkim partijama. Treba istaći da kontinuitet nije nespojiv sa značajnim adaptacijama, promenama i inovacijama. *U biti je revolucionarne avangarde da se menja u skladu s promenom uslova u kojima deluje i zadacima koje treba da rešava.* Ponekad inovacije moraju da izlaze iz okvira prvobitnog koncepta, da ga transcendiraju. Promene tih razmera nisu, same po sebi, dokaz o gubljenju kontinuiteta. Zadatak je savremene marksističke političke misli da otkrije šta u Lenjinovoj koncepciji predstavlja fundamentalni a šta instrumentalni princip, šta ima trajnu vrednost a šta je odgovor na specifične zahteve mesta i vremena gde je i kad je ta koncepcija formulisana.

IV

Preuzimanje vlasti je iz osnova izmenilo položaj svih vladajućih komunističkih partija. Na vlast su došle partije koje su pre toga bile najbrutalnije proganjane. Postojao je duboki antagonizam između njih i svih političkih snaga starog poretka. *Obostrano osporavanje i odbacivanje bili su potpuni.* Nije nimalo slučajno što je u takvim okolnostima nasilje bilo neizbežni pratilac rađanja novog društvenog poretka.

Ubrzo posle osvajanja vlasti komunističke partije su na jedan ili drugi način obezbedile monopol političke inicijative i odlučivanja. Revolucionarni etatizam je bio širi okvir u kojem su delovale vladajuće komunističke partije. Monopartizam je izraz njihove dominantne pozicije kao nosioca monopola političke vlasti i društvene moći. Sve druge organizovane snage društva, sve poluge institucionalnog mehanizma neposredno se podređuju partiji, što čini suštinu poznate „transmisione" koncepcije diktature proletarijata. Partija se s vremenom *stapa* sa svim drugim važnijim elementima strukture moći. Ona uzima na sebe neposrednu odgovornost za upravljanje svim oblastima društvenog života.

Izložene promene u globalnom položaju partije, njenoj ulozi i zadacima bitno su uticale na njenu strukturu, unutrašnje odnose i način delovanja. *Za vladajuću partiju koja ima monopol vlasti i neposredno rukovodi svim oblastima društvenog života* osobito su karakteristične sledeće promene u odnosu na Lenjinovu koncepciju revolucionarne avangarde:

1. Javljaju se nove tendencije u *odnosu između klase i avangarde.* U periodu borbe za vlast avangarda se stalno bori za podršku radničke klase i radnih masa u celini, što se ispoljava i u politici i u načinu delovanja. Posle osvajanja vlasti mnoge komunističke partije nisu više poklanjale toliku pažnju stalnom razvijanju i produbljivanju veza sa masama. Dok su ranije pridobijale mase snagom primera, političkom doslednošću i ideološkim prednjačenjem — posle osvajanja vlasti mnogo više se oslanjaju na razne mehanizme države. Dok su ranije prilikom oblikovanja svoje politike stalno „osluškivale" glas i raspoloženja masa — sada se ta raspoloženja moraju prilagođavati raznim obrtima u njenoj politici. Dok je partija ranije živela i delovala u masama — sada su vidne pojave izdizanja iznad masa.

2. S dolaskom na vlast osetno se *menjaju sastav, položaj i uloga partijskog članstva.* Članstvo u partiji postaje vrlo privlačno i za socijalne grupe i pojedince koji ranije nisu ispoljavali vidnije znake poistovećivanja s borbom radničke klase i socijalnom revolucijom. (Članstvo se u nekim slučajevima uvećalo i više od pedeset puta za dve do tri godine *posle* dolaska na vlast.) Pritisak na prijem u partiju u to vreme bio je vrlo jak. Sasvim je izvesno da pored naknadno probuđene klasne svesti ovde dolaze do izražaja i neki drugi motivi, između ostalog i malograđanski karijerizam.

U tim vladajućim partijama se veliki deo članstva regrutuje iz redova službenika, nekih kategorija stručnjaka i rukovodećeg kadra. Pre revolucije te su grupe obično bile sasvim malobrojne u komunističkim partijama. Kada je reč o stručnjacima, u partiji su najviše zastupljene one kategorije koje su profesionalno više upućene na politiku — na primer, znatno je više pravnika i ekonomista nego inženjera i lekara.

Osetno je smanjena angažovanost člana u partijskim poslovima, a i manje se poistovećuje s politikom i sudbinom partije i stvari za koju se ona bori. U životu osnovnih partijskih organizacija dolaze do izražaja pojave rutinerstva i formalizma. Monotoniju povremeno narušavaju razni „slučajevi" ili veći obrti u politici. Znatno su smanjene mogućnosti člana da sudeluje u utvrđivanju politike i donošenju bitnih odluka.

3. Princip *demokratskog centralizma,* koji ima osnovni značaj za komunističke partije, u praksi se ostvaruje kao hipertrofirani centralizam s naglašenim birokratskim elementima. Bitna ravnoteža između demokratskog i centralističkog dela te sintagme teško se narušava. Njene demokratske komponente s vremenom iščezavaju ili se toliko formalizuju da u stvarnosti ostaje uglav-

nom njen privid. S druge strane, komponenta centralizma izrasta u određujuće obeležje unutarpartijskih odnosa.

Narušavanje principa demokratskog centralizma ima dva osnovna vida. Prvi se ispoljava u stvarnom razvlašćivanju partijske baze, a drugi u potiskivanju raznih izabranih širih partijskih tela. Kongresi najčešće samo ratifikuju odluke i stavove koje su ranije usvojili izvršni organi partije. Centralni komiteti su znatno izgubili ulogu i značaj koje su imali ranije. Njih potiskuju i „izmeštaju" uža partijska rukovodeća tela (politbiro ili, čak, još uža tela).

4. Sloj profesionalnih *partijskih funkcionera*, sa širim partijskim aparatom, zadobija središnji značaj u kreiranju i ostvarivanju partijske politike. Funkcioneri koji kontrolišu partijski aparat potiskuju ne samo osnovnu masu članstva već i razne izabrane partijske organe. U sistemu vlasti oni imaju ključni značaj. Podređujući sebi, manje ili više neposredno, sve druge poluge političkog sistema, oni postaju dominantna politička snaga društva. „Transmisiona" koncepcija diktature proletarijata obezbeđuje da se iz te središnje tačke kontrolišu svi drugi mehanizmi i segmenti društva.

5. Monopol vlasti i birokratski centralizam jačaju *hijerarhijske odnose u partiji*. Smelost, borbenost, kritički duh privrženosti stvari radničke klase i marksističko obrazovanje nisu uvek „dovoljni" kvaliteti za uspeh i ugled u organizaciji. Štaviše, te su osobine ponekad pravo „opterećenje" — bez njih se „bolje prolazi". Tamo gde su birokratske deformacije uzele više maha, poslušnost se više ceni nego borbenost i kritički duh, veština u političkoj kombinatorici više nego sposobnost masovnog rada, privrženost rukovodstvu više nego odanost stvari radničke klase.

6. U unutarpartijskim sukobima *borba za pozicije* u hijerarhiji aparata potiskuje borbu za principe. Idejne, teorijske i političke razlike više su fasada nego suština političkih konfrontacija. Razlike u odnosu na razdoblje pre osvajanja vlasti sasvim su očigledne — između ostalog, red veličina i redosled postupka sada su obrnuti.

Navedene tendencije se poistovećuju sa staljinizmom. Sigurno su one u periodu staljinističke dominacije dobile vrlo široke razmere i mračne pojavne oblike. Naravno, ni u to vreme one nisu dolazile do izražaja u istoj meri i na isti način u svim partijama.

Te su tendencije zaista nastale kao rezultat staljinizma, ali one i danas postoje u meri u kojoj staljinizam nije prevladan, odnosno tamo gde se proces destaljinizacije zaustavio. Njihove korene treba tražiti u onim socijalnim i političkim uslovima iz kojih je izrastao staljinizam kao ekstremni oblik antidemokratskih, birokratskih i autoritarnih tendencija u socijalističkom društvu, koje se posebno rađaju iz monopola političke vlasti, iz sraščivanja partije sa drugim značajnim delovima političkog sistema, osobito sa državnim aparatom, i iz preuzimanja neposredne odgovornosti za ostvarivanje svih važnijih upravljačkih funkcija. Zato su te ten-

dencije moguće, i one stvarno postoje — mada u blažem vidu — i u sredinama koje su u okviru borbe protiv „kulta ličnosti" osudile i odbacile pojedine oblike staljinističke despotije.

Razume se, pomenute tendencije nisu imanentne svakoj vladajućoj komunističkoj partiji, već samo onoj koja uspostavlja monopol političke moći, stapa se s aparatom vlasti i neposredno upravlja svim oblastima društvenog života. Drugim rečima, partija koja je uspostavila etatistički tip društvenih odnosa sa zadržavanjem mnogih elemenata otuđenog rada i najamnih odnosa brzo se „prilagođava" zahtevima svoje sopstvene kreacije. Ako je u zemlji na čijem se čelu nalazi komunistička partija bitno ograničena socijalistička demokratija, nije realno očekivati ni snažne demokratske elemente u funkcionisanju same vladajuće partije.

V

Partije koje tako ostvaruju svoju vladajuću ulogu postepeno gube neka osnovna svojstva revolucionarnog pokreta. *Revolucionarna avangarda* (pokret) *transformiše se u poredak*. Nije nimalo slučajno što se izraz pokret čak ni u zvaničnoj terminologiji većine tih partija više ne upotrebljava kao oznaka i određenje vodeće političke snage u tim zemljama.

Partija koja je srasla sa državom s vremenom gubi svojstvo političkog pokreta. Partija pokreta teži društvenoj promeni — partija poretka u pravilu se identifikuje sa postojećim. Politički pokret osporava — partija poretka brani i konzervira.

Ključno je pitanje da li to mora biti tako. Da li svaka revolucionarna partija koja osvoji vlast neizbežno, zakonito i automatski samim tim činom gubi svojstvo političkog pokreta? Da li su uloge partije društvene promene i partije koja štiti osvojene revolucionarne tekovine, znači partije „čuvara" poretka, međusobno potpuno inkompatibilne?

Građanska nauka odgovara na ta pitanja potvrdno. Ona zastupa gledište da je poistovećivanje sa postojećim nespojivo s ulogom političkog pokreta. To se stanovište ispoljava, između ostalog, u tezi o neizbežnoj deradikalizaciji svih radničkih partija, osobito onih koje se etabliraju i konsoliduju kao deo aparata vlasti. Poznati Mihelsov „zakon deradikalizacije radničkih i socijalističkih partija", ističu ti teoretičari, reljefno se manifestuje u slučaju vladajućih komunističkih partija.

Dogmatska misao uopšte ne ulazi u ozbiljnija razmatranja te problematike. Ukoliko se suoči s njom, daje uglavnom uopštene i deklarativne odgovore koji ne pomažu da se dublje sagleda suština problema.

Neki predstavnici *ekstremne levice*, naročito oni koji su bliski idejama anarhizma, takođe zastupaju gledište da su poredak i pokret apsolutno nespojivi. Kao i građanski teoretičari, i oni tvrde da su pokret i poredak dva dijametralno suprotna politička fenomena.

Da li su to stvarno protivrečni politički fenomeni? Nesumnjivo, jesu. Da li to znači da se oni zbog toga potpuno isključuju? Potvrdni odgovor koji daje građanska nauka i pojedini predstavnici levog ekstremizma suviše uprošćava taj odnos. Smatramo da se njihovo gledište ne može prihvatiti jer je ono, u krajnjoj liniji, i nenaučno i reakcionarno.

Ovde ćemo nastojati da izvedemo jedno bitno drugačije stanovište koje se može rezimirati na sledeći način: dolazak revolucionarne partije na vlast *može, ali ne mora* da ima za posledicu njeno potpuno utapanje u poredak i, stoga, gubljenje bitnih obeležja revolucionarnog pokreta. Smatramo da čak i u slučaju kada partija na vlasti deluje u okviru političkog sistema monopartizma, gubljenje karaktera pokreta nije apsolutna neminovnost. Drugim rečima, polazi se od stanovišta da postoji znatan, pa čak i visok stepen uzročno-posledičnog odnosa između uspostavljanja statusa vladajuće komunističke partije i gubljenja obeležja revolucionarnog političkog pokreta, ali taj odnos *nema karakter opšte zakonitosti*. To znači da se transformacija o kojoj je ovde reč adekvatnije određuje kao istorijska tendencija, a ne kao opšta zakonitost.

Osporavano rešenje građanske nauke (i pojedinačnih predstavnika levog ekstremizma) potkrepljeno je mnoštvom činjenica koje pokazuju kako su pojedine komunističke partije posle dolaska na vlast postepeno prešle put od pokreta do poretka. Te činjenice, uzete empirijski, jesu uglavnom tačne. Slabost tog stanovišta nije u činjenicama na koje se poziva, već u zaključcima koje iz njih izvodi. (Utvrdivši da su se pojedine partije posle dolaska na vlast stopile s novim poretkom i tako se politički i ideološki deradikalizovale, građanski teoretičari izvode zaključak da je to neizbežna sudbina svih vladajućih komunističkih partija.)

Za ovu našu analizu važnije su teorijsko-metodološke premise osnovane teze nego empirijski podaci kojima se ona potkrepljuje. Građanska nauka nastoji da reši protivrečnost pokret — poredak u ravni pozitivističkog teorijsko-metodološkog pristupa koji se izražava u formuli „ili da — ili ne". Drugim rečima, rešenje se traži u izboru koji je označen koordinatama: „ili pokret — ili poredak"; „partija na vlasti deluje ili kao faktor društvene promene — ili kao čuvar poretka".

Osnovna slabost osporavane građanske interpretacije upravo je u tom polazištu. Marksistička interpretacija se mora zasnivati na dijametralno suprotnom metodološkom pristupu koji je imanentan dijalektičkom metodu i načinu mišljenja u celini. Ona odbacuje formulu „ili da — ili ne" („ili pokret — ili poredak") i rešava tu protivrečnost u okviru njoj svojstvenog metodološkog postulata „i da — i ne". U tom konkretnom slučaju to znači „i pokret — i poredak".

Prema tome, revolucionarna proleterska avangarda posle osvajanja vlasti nije unapred osuđena samo na ulogu čuvara poretka. Ona ne mora neizbežno da gubi svojstvo političkog pokreta. Protivrečnost između dva osnovna njena zadatka — od-

brane osvojenih tekovina i ubrzavanja procesa društvene promene — zacelo postoji, ali se ne mora rešavati optiranjem „ili za jedno — ili za drugo". Ona ostaje na visini svoje istorijske uloge samo ako uspeva da u isto vreme čini „i jedno i drugo". Ona se mora najenergičnije boriti za odbranu i učvršćenje najvažnijih tekovina revolucije, ali istovremeno ne sme dopustiti da se u tome iscrpe njena uloga i snaga, da se zatvori u horizont osvojenog, datog. Znači, ona može i mora da se kritički postavlja prema svom sopstvenom delu, da ga sama stalno kritički ispituje, osporava i prevladava. Ukratko, *karakter revolucionarne avangarde (to znači i pokreta) zadržava ona vladajuća komunistička partija koja u svom položaju, ulozi i politici stalno i iznova ostvaruje novu sintezu između navedenih protivrečnih elemenata i zahteva.*

Koncipiranje i ostvarenje te sinteze jesu jedan od najtežih zadataka s kojim se suočava revolucionarna partija posle konsolidovanja novog političkog poretka. Da bi se to ostvarilo, neophodno je potrebno *uspostaviti ravnotežu* između elemenata koji su podložni stalnoj promeni, i stoga izmiču svakom pokušaju da se trajno fiksiraju u određene „srazmere" i sheme, koje su baš zbog toga uvek nužno samo privremene i labilne. Nema, niti može da bude unapred datih odgovora i rešenja koji bi utvrđivali koliko je potrebno jednog elementa (odbrane poretka), koliko drugog (njegove kritike i podsticanja suštinskih preobražaja u društvenim odnosima).

Novija istorija socijalizma pokazuje da mnoge vladajuće komunističke partije često nisu uspevale da na dijalektički način prevladavaju izloženu osnovnu protivrečnost inherentnu njihovom položaju vladajuće partije. One su u praksi mnogo više gravitirale rešenjima izraženim u formuli „ili poredak — ili pokret" i pri tom se većinom izjašnjavale za prvo. Većina je vrlo brzo odustala od toga da problem rešava u duhu dijalektičke maksime „i jedno i drugo", „i poredak i pokret". Suočene s ozbiljnim problemima pri konsolidovanju svoje vladajuće pozicije i raznim teškoćama početne faze izgradnje novog tipa društvene organizacije, kao i s mnogim spoljnim pritiscima, vodeće snage su redovno davale prednost zadacima i funkciji odbrane osvojenih pozicija. Navedene, kao i još neke druge okolnosti (na primer, staljinističke deformacije), s vremenom dovode do vidne atrofije druge osnovne funkcije — kritičkog osporavanja sopstvenog dela, podsticanja i ubrzavanja procesa društvene transformacije. Želja za promenom jenjava. Sposobnost da se deluje kao odlučujuća snaga društvene kritike sopstvene prakse i faktor društvene promene i inovacije sve više zakržljava.

S vremenom postaju sve više vidni simptomi „zamora" vodeće političke snage. Ona gubi raniji revolucionarni „nemir", želju i sposobnost da stalno traga za novim, da prihvata izazove nepoznatog, da krči nove puteve u procesu oslobađanja rada. *Briga za odbranu postojećeg postaje glavna preokupacija, ponekad i smisao njenog postojanja.* U ekstremnim slučajevima koje je

doneo staljinizam, revolucionarna, dinamička, inovatorska funkcija gotovo potpuno zamire. Partija se utapa u „svoju" državu. Vrlo je simptomatično što je u to vreme u središtu njene pažnje borba protiv raznih neprijatelja, za koje tvrdi da svi odreda nastoje da ugroze novi poredak. Kasnije je otkriveno da se često u nedostatku pravih neprijatelja izmišljaju lažni. Tako se partija u velikoj meri potvrđivala, dokazujući svoje sposobnosti da čuva i novi poredak.

Najvažnija pozitivna funkcija je podsticanje razvoja materijalne osnovice novog društva, poboljšanje uslova života širokih slojeva naroda i širenje raznih društvenih delatnosti kao što su prosveta, kultura i obrazovanje. Vrlo je indikativno što su u tim relacijama traženi i glavni kriterijumi razvoja socijalizma — jaka partija, jaka država, centralizovano odlučivanje, ekonomska ekspanzija i razvoj pojedinih društvenih službi i delatnosti. Drugim rečima, razvoj socijalizma je poistovećivan s *linearnim rastom elemenata i funkcija svojstvenih tipu društva koji je uspostavljen ubrzo posle osvajanja vlasti.* Promene koje se dešavaju u tim uslovima vrlo retko izlaze iz okvira shema uspostavljenih već na samom početku. One se ispoljavaju kao *kvantitativna progresija* sistemom utvrđenih i uokvirenih elemenata. Vrlo je indikativno i značajno što se decenijama doista ništa bitno nije menjalo u bazičnim odnosima društva. Društveni položaj čoveka, naročito njegov proizvođački status, nije menjan. Položaj radničke klase čvrsto je fiksiran prvobitnom etatističkom koncepcijom koja zadržava jake elemente najamnog radnog odnosa. Ne pokušava se da se radikalnije prevazilaze uslovi otuđenog rada i ostuđene ljudskosti.

Pošto su se navedene tendencije tako snažno ispoljile u sistemima koje su izgradile pomenute komunističke partije, s puno osnova se može tvrditi da su u njihovom biću prevagnuli motivi i obeležja poretka nad onima koji su svojstveni pokretu. One su toliko srasle sa svojom sopstvenom tvorevinom (poretkom koji je uspostavljen posle osvajanja vlasti) da je došlo do jake atrofije onih dimenzija i svojstava koji čine revolucionarni pokret.

VI

Kada je reč o tome, Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije zauzima jedinstven položaj u grupi vladajućih komunističkih partija.

Konsolidacijom svojih redova i prelaskom njenog rukovodstva iz inostranstva u zemlju KPJ je još uoči drugog svetskog rata postepeno počela da izrasta u *samostalnu nacionalnu političku snagu,* koja je svoju strategiju i taktiku zasnivala i izgrađivala na osnovu konkretnoistorijskih uslova sopstvene zemlje. To joj je i omogućilo da u vrlo složenim uslovima izvede uspešnu autentičnu socijalističku revoluciju. U toj autentičnosti sop-

stvene revolucije partija jugoslovenskih komunista trajno je «
vojila atribute političke avangarde revolucionarnog prevrata.
svoje osobine KPJ je više puta ispoljila i dokazala i posle osv
janja vlasti. Prva takva velika provera bila je u godinama ist
rijskog sukoba sa staljinističkim dogmatizmom i hegemonizmo
Zato i tvrdimo da je taj sukob imao mnogo širi i dublji međ
narodni značaj nego što se obično misli; na glavnom prav
staljinističkog udara našla se partija koja je već tada nosila
sebi sve bitne osobine ranije pomenutog novog tipa revoluci
narne avangarde. To je u isto vreme i objašnjenje zašto su j
goslovenski komunisti u toj krajnje neravnoj bici uspeli da odr
svoju samostalnost i da afirmišu samosvojnu koncepciju kom
nističke avangarde i, shodno tome, društveno-ekonomski i pol
tički sistem stvarnog oslobađanja rada.

Ubrzo posle konsolidovanja nove revolucionarne vlasti, jug
slovenski komunisti su zaokružili svoj odlučujući izbor. Polazeć
od pomenutog principa koji od komunističke avangarde zahtev
da deluje i kao faktor vlasti (poredak) i kao snaga radikalne pro
mene (pokret), oni već četvrt veka nastoje da u praksi ostvaruj
sintezu ovih protivrečnih elemenata. Odoleli su iskušenju da s
pokret rastoči u postojećem, odnosno da se opredeljuju „ili za
pokret — ili za poredak". U teoriji i praksi Saveza komunista
Jugoslavije više je nego bilo u kojoj drugoj vladajućoj partiji
primenjen dijalektički princip „i jedno — i drugo". U tome je
smisao razlike između rukovodeće, to jest vladajuće, i vodeće
komunističke partije na kojoj insistira politička misao Saveza
komunista Jugoslavije. Stvarna uloga Saveza komunista mnogo
se adekvatnije izražava terminom vodeća idejno-politička snaga,
jer on nije klasična vladajuća partija.

Mnogo puta su jugoslovenski komunisti ispoljili izuzetnu upornost i čvrstinu kada je trebalo braniti i odbraniti osnovne tekovine revolucije. S podjednakom su energijom branili „postojeće" stanje (socijalistički poredak) kako od onih nasrtaja koji su pretili nekom tihom građanskom restauracijom, tako i od onih koji su imali za svrhu da ovekoveče ili ponovo uspostave početne etatističke oblike i sadržaje socijalističkog društva. Mada jugoslovenski komunisti nisu videli svoju ulogu samo u odbrani postojećeg, oni su pokazali veliku efikasnost u ostvarivanju te funkcije proleterske avangarde. To treba istaći naročito zbog toga što neke vladajuće komunističke partije, čija je uloga teorijski koncipirana i politički realizovana kao „partija poretka", nisu u nekim kriznim situacijama uspevale da odgovore čak ni takvim svojim obavezama. To su one dobro poznate situacije kada neke od tih partija nisu bile kadre da same prevladaju trenutke krize i stabilizuju poredak, posle čega je dolazilo do spoljnih intervencija.

Differentia specifica Saveza komunista nije, međutim, u načinu ili efikasnosti odbrane društvenog poretka u svojoj zemlji. Osnovno specifično obeležje je u tome što je *Savez komunista više nego bilo koja druga vladajuća partija otvoren prema da-*

ljim preobražajima društvenih odnosa u pravcu stalnog proširivanja granica i mogućnosti socijalističke demokratije, humanizma, prevazilaženja još prisutnih elemenata ljudske otuđenosti. Za razliku od onih koji su postavili krute i uske okvire socijalističkom kretanju, Savez komunista deluje kao osnovna snaga ostvarivanja revolucionarnog procesa. Za Savez komunista Jugoslavije revolucija nije istorijski čin, razdoblje slavne prošlosti — ona je „reka koja stalno teče".

U društvenom biću Saveza komunista stalno se prožimaju — ponekad sukobljavaju, ponekad dopunjavaju — dve pomenute uloge, dva osnovna zadatka: odbrana osvojenog i njegovo istovremeno i stalno kritičko preispitivanje i nadilaženje. Poznate reči iz Programa Saveza komunista: „Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije" — duboko izražavaju upravo takvu ulogu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta.

Tu treba tražiti osnovne uzroke čestim promenama i preobražajima kroz koje naše društvo prolazi već od svojih prvih dana. Za razliku od onih koji su optirali za spokojstvo bez promena, jugoslovenski komunisti su se opredelili za stalno traganje, za stvaralački nemir, za stalnu inovaciju. Suprotno onima čija je osnovna preokupacija odbrana i konsolidacija osvojenog, jugoslovenski komunisti usmeravaju veliki deo svojih političkih i intelektualnih potencijala na otvaranje i krčenje novih puteva, osvajanje novih prostora oslobađanja rada, humanizma i istinske socijalističke demokratije.

Za razliku od vladajućih partija koje su „optirale za poredak", uloga Saveza komunista je izuzetno složena, podložna stalnim preispitivanjima, oscilacijama i inovacijama. Politička snaga koja redukuje svoju stvarnu ulogu na odbranu osvojenog ima pred sobom pored „spokojstva" relativno jednostavna rešenja. Izgleda da je konzerviranje postojećeg uvek bio mnogo „jednostavniji" zadatak nego što je njegovo radikalno osporavanje i, još važnije, nadilaženje novim, humanijim oblicima i sadržajima organizacije društva. S druge strane, „spokojstvo", stabilnost i „jednostavnost" upravljanja društvenim poslovima moraju se platiti visokom cenom — njihov neizbežni pratilac je stagnacija u razvoju društva, politički konzervativizam i ideološki dogmatizam.

Globalna pozicija za koju se opredelio Savez komunista ne dopušta petrificiranje bilo kojih rešenja. Na sve konkretne forme, institucionalne oblike gleda se kao na privremena i prelazna rešenja koja odgovaraju određenom istorijskom trenutku. Vodeća politička snaga ove vrste mora se angažovati u stalnom *traganju za novim rešenjima i zato ona mora biti inicijator stalnih kritičkih istraživanja.*

Znatne teškoće izviru iz neophodne potrebe da se stalno otkrivaju *novi okviri, zajednički imenitelji i parametri unutrašnje dijalektike revolucionarne avangarde* u kojima će se ostva-

rivati sinteza protivrečnih funkcija odbrane i osporavanja, afirmacije i kritike. Ukratko, Savez komunista mora stalno tragati za novim sintezama između njemu inherentnih protivrečnih elemenata poretka i pokreta. Mogli bismo reći — između danas i sutra, sadašnjice i budućnosti. Gotovih formula za tu sintezu nema, niti može da bude. Formula i okvir koji su zadovoljili u jednom trenutku postaju s vremenom suviše uski ili, zbog nekih drugih razloga, neadekvatni. Promene su neminovne i česte. Otuda utisak o nedovoljnoj stabilnosti. Tačka unutrašnje ravnoteže u pokretu često oscilira. Ponekad to može da zbunjuje, u nekim slučajevima izaziva otpore i nezadovoljstva, osobito kod onih duhova koji inherentno teže „miru", kretanju utabanom stazom.

Pored oscilacija koje su imanentne takvoj koncepciji revolucionarne avangarde, mora se računati i s raznim nastojanjima da se ostvarena ravnoteža dijalektike avangarde, ravnoteža koja, naravno, može da bude samo privremena, naruši pomeranjem uloge partije ili bar njene politike bilo u jednom bilo u drugom, suprotnom pravcu. Zato se povremeno javljaju tendencije da se uloga avangarde svede pretežno ili isključivo na poziciju čuvara osvojenog — što je prirodna težnja svih onih snaga čija je vizija ograničena horizontima datog. Kao antipod tim raspoloženjima, javljaju se struje i grupacije koje, sa manje ili više naglašenim anarhoidnim obeležjima (anarholiberalizam), pokušavaju da Savezu komunista nametnu, pod vidom „bespoštedne kritike svega postojećeg", jedan politički stav koji je destruktivan, to jest kada se u ime predloga i zahteva za promenom zaista zanemaruje odbrana, pa čak i rizikuje ugrožavanje nekih osnovnih tekovina revolucije. Ovi protagonisti su otpisivali kao konzervativne snage, pa čak i kao predstavnike „real-politike" sve one koji su ukazivali na odgovornost i obaveze koje ima Savez komunista u odnosu na „postojeće".

Navedena dva osnovna oblika osporavanja strateške orijentacije Saveza komunista javljaju se kao svojevrsni odraz njegovog osnovnog opredeljenja. To su slike njegove orijentacije viđene kroz prizmu „iskrivljenih sočiva" konstruisanih prema shemi „ili — ili", „ili pokret — ili poredak". Treba istaći da se kritike te vrste ne pojavljuju prevashodno kao rezultat određenih ideoloških predispozicija. Njihov je koren u interesima pogođenim osnovnom strateškom orijentacijom vodeće idejno-političke snage naše zemlje.

Izložena dva stava predstavljaju ekstremne prilaze čiji su otvoreni pobornici danas više na marginama stvarnih kretanja, pa čak i izvan Saveza komunista, nego što predstavljaju stvarnu unutrašnju snagu. Amplitude oscilacija u Savezu komunista prema tom pitanju danas su, nesumnjivo, znatno kraće. To je siguran znak da se široko prihvata osnovni kurs, strategija socijalističkog samoupravljanja. S druge strane, sasvim je izvesno da će i u godinama koje su pred nama biti oscilacija u definisanju čvornih punktova, okvira i parametara dijalektičke sinteze, u kojoj se izražava suština društvene uloge vodeće revolucionarne

snage našeg društva u određenom istorijskom trenutku. Oscilacije su neizbežne. Treba računati i s tim da će uvek postojati potreba za marksističkom raspravom u kojoj tački treba privremeno fiksirati epicentar te sinteze ili, što isto znači, koje treba da budu glavne udarne tačke revolucionarne akcije u određenom trenutku. Osnovno je da se uvek polazi od imperativa dijalektičke sinteze, da se stalno drže otvorena oba pravca kritike — kako prema onim snagama koje bi htele da sapnu partiju u Prokrustovu postelju bespogovorne, nekritičke akceptacije postojećeg, uključujući i one njegove elemente koji po svojoj prirodi imaju samo prolazni (privremeni) karakter, tako i prema onima koje pod firmom „bespoštedne kritike svega postojećeg" dovode u pitanje i najosnovnije tekovine revolucije.

Novi međunarodni ekonomski poredak

U organizaciji Saveznog komiteta za ekonomsku saradnju sa zemljama u razvoju, Instituta za zemlje u razvoju iz Zagreba i Instituta za međunarodnu politiku i privredu iz Beograda, u Cavtatu je, od 31. maja do 4. juna 1977. godine, održan međunarodni naučni skup posvećen raspravi o temi: „Novi međunarodni ekonomski poredak i zemlje u razvoju". U radu skupa uzelo je učešće preko 130 istaknutih ekonomista iz Jugoslavije i 20 drugih zemalja i iz više međunarodnih organizacija (CEPAL, ECE, IBRD, UNCTAD, UNDP, UNEP, Sekretarijat UN). Među stranim učesnicima preovlađivali su ekonomisti iz zemalja u razvoju i njihovi predstavnici u međunarodnim organizacijama.

Cilj okupljanja ovako velikog broja ekonomista iz Jugoslavije i sveta bio je da se daju naučne ocene stanja i perspektive uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP) u funkciji tekućeg i budućeg delovanja zemalja u razvoju u pravcu menjanja njihovog nepovoljnog položaja u međunarodnim ekonomskim odnosima i ubrzavanja njihovog privrednog i opšteg razvoja. Učesnici skupa pokušali su preciznije odrediti osnovne ciljeve koji se žele ostvariti uspostavljanjem NMEP, promene koje treba izvršiti u sistemu međunarodnih

ekonomskih odnosa, strategijama privrednog razvoja i razvo vanekonomskih oblasti, da bi se osiguralo ostvarivanje ciljeva.

Mišljenja učesnika nosila su pečat njihovih individualn pogleda i problema sredina iz kojih potiču, što je skup učin vrlo živim, a fond iznetih ideja bogatim. U ovom broju obja ljujemo samo usmeno izlaganje Janeza Stanovnika i skraće prevode pismenih saopštenja trojice inostranih autora: dr Dowidara (Egipat), Idrissa Jazairyja (Alžir) i Tamása Szente (Mađarska).

Podsećamo čitaoce da je ceo broj 4/77. našeg časopisa b posvećen istoj temi, to jest novom međunarodnom ekonom skom poretku, odnosno jugoslovenskom skupu o toj temi, ko su organizovali već pomenuta dva naučna instituta i redakcij „Socijalizma". Stoga ovde i ne objavljujemo priloge dom ćih autora (sem izlaganja J. Stanovnika) pošto smo njihov osnovne poglede i mišljenja o ovoj aktuelnoj temi već izne u broju 4.

Janez Stanovnik

Sedam principa novog međunarodnog ekonomskog poretka*

Pre svega bih hteo da predložim opšte principe za stvaranje novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP). Pokušaću da ukratko naznačim samo sedam takvih principa.

Prvi princip. Smatram da NMEP ne može biti centralistički poredak — poredak jedne svetske ekonomije koja bi imala svoj centar i svoju periferiju. Dva prethodna poretka bili su poreci centra i periferije, — bilo da je centar bio London ili Volstrit, Trilateralna komisija ili Sveti savez (Holly Alliance) sedmorice. I čak kada se govorilo o međuzavisnosti, to je bila međuzavisnost među nejednakima. Međutim, što se tiče NMEP, tu bi bila posredi jedna zaista multilateralna, policentrična svetska privreda, pri čemu bi svaka zemlja, velika i mala, imala svoje mesto.

Drugi princip. NMEP treba da bude sistem stvarnog razvoja, a ne, kao što je bilo u prošlosti, sistem rasta bez razvoja. Vratiću se na to kasnije, kada ću tu ideju više obrazložiti.

Treći princip. O njemu je već govorio profesor Timbergen i objasnio da NMEP treba da bude sistem koji ima značajne tehno-

---

* Izvod iz autorovog izlaganja na međunarodnom skupu u Cavtatu redigovala je redakcija.

loške inpute i sastojke, ali ne na principu transfera tehnologije, ne na principu imitacije postojećih tehnologija u razvijenom centru, već na principu da tehnološki razvoj treba da bude zaista decentralizovan. Prema tome, cilj tog sistema treba da bude odgovarajuća tehnologija i — kao što je to profesor Timbergen s pravom predložio — transfer znanja, a ne transfer tehnologije. I o tome ću kasnije nešto više reći.

Četvrti princip. Nije potrebno da naglašavam princip o jednakosti. Ja sam ga već izneo, ali moram posebno istaći da me statistička jednakost ni najmanje ne impresionira. Prosečna jednakost dohotka koja može da bude utvrđena za afrički kontinent, jednakost u primanjima izračunata kao prosek između Čada sa 80 američkih dolara prihoda po stanovniku i Libije sa 3.500 dolara i, zatim, utvrđeni prosek za ceo afrički kontinent oko 800 dolara. Tih 800 dolara meni ne govori ništa. Smatram da jednakost ne sme da bude statistička; ona mora da bude stvarna. Ona mora da bude jednakost u ljudskom dostojanstvu.

Peti princip. Mislim da NMEP kao sistem mora da vodi ka rešenju nekih osnovnih problema naše civilizacije. Jedan od tih problema jeste kako povratiti demografsku ravnotežu. U svetu je poremećena demografska ravnoteža usled neuravnoteženog tehnološkog razvoja. I na to pitanje ću se kasnije vratiti.

Šesti princip. Isto tako, smatram (i tu se opet slažem s profesorom Timbergenom) da NMEP treba da bude i poredak ekološke konzervacije. To ne može biti samo poredak za našu generaciju već poredak i za buduće generacije. Mi nismo nadležni da proglasimo „après nous le déluge" (posle nas potop). Mi smo na ovoj planeti samo kao njeni privremeni stanovnici. Posle nas će doći drugi; mi moramo ostaviti zemlju bar u onakvom stanju u kakvom smo je primili od naših predaka, a ne u gorem.

Sedmi princip. Konačno, i ne manje važno, NMEP u pravom marksističkom smislu treba da bude ekonomska osnova za političku i kulturnu nadgradnju, što, opet, znači da treba da položi osnove za sprečavanje sukoba i za njihovo miroljubivo rešavanje; u krajnjoj liniji treba da vodi ka svetu razoružanja.

Novi međunarodni ekonomski poredak se, dakle, rađa putem jednog normalnog dijalektičkog procesa revolucije. To nije *deus ex machina;* on se neće roditi kroz našu subjektivnu dijalektiku. On se rađa u procesima koji se odigravaju u stvarnosti. Na taj način, on je sinteza prve negacije, a pod tim podrazumevam da je klasični kolonijalni sistem na izvestan način bio negiran od strane Bretonvudsa. On je došao do kraja svojih mogućnosti i mislim da, utvrđujući osnove za novi ekonomski poredak, moramo tražiti korene u prethodnim porecima kako bismo videli gde se nalazimo i zašto smo tu dospeli.

Dopustite mi da zbog mesta na kome se nalazim već više godina priđem pitanju stvaranja NMEP nešto drugačije nego većina vas. Ja tome prilazim sa stanovišta razvijenog sveta. Nadam se da će zaključci do kojih dolazim i sasvim lična razmišljanja objasniti zašto sam prethodno izneo onih sedam principa NMEP-a.

Polazim od toga da ono što je značajno za postojeći ekonomski poredak nije samo to što njega čini niz institucija ili pravila ponašanja. Ono što mene mnogo više zanima u njemu jeste ekonomska i socijalna realnost koja je igrala „svoju igru" u sklopu tog sistema, podsistema, ili modela koji je bio model starog poretka. Čak i Međunarodna banka za razvoj nije bila stvorena takvom kakva je danas, već je posle stvaranja postepeno transformisana, ali je na određeni način odražavala političku, ekonomsku i socijalnu stvarnost tog vremena. Kako su se menjale konstelacije ekonomskih snaga tako su se menjale i institucije. Po mom mišljenju, postoje dva osnovna, odlučujuća faktora evolucije svetske privrede u poslednje tri decenije.

Kada smo izašli iz drugog svetskog rata, imali smo sledeću vrlo simplifikovanu, ali tipičnu situaciju: relativno jaku radničku klasu — politički i društveno — u razvijenom svetu i vrlo slabo razvijene zemlje — proizvođače primarnih proizvoda, naročito energije. Ta asimetrija (s jedne strane, jaka pregovaračka moć radne snage u razvijenom svetu koja je dovela do povećanja nadnica, ali ne samo do povećanja u apsolutnim već i u relativnim iznosima; a, s druge strane, velika zaostalost zemalja u razvoju koje su se upravo oslobađale nasleđa kolonijalizma) bila je bitna odlika u čitavom posleratnom periodu. Mogao bih to da ilustrujem ciframa: dok je cena energije u poslednje tri decenije, od drugog svetskog rata do 1973, porasla u pojedinim evropskim zemljama za 30—40%, nadnice u tim zemljama su u isto vreme porasle, od zemlje do zemlje, između 200 i 300%. Taj raskorak je imao dubok uticaj na ekonomski razvoj u razvijenim zemljama i u svetu uopšte. Pošto su energija i sirovine bile relativno jeftine, a radna snaga skupa, zamena radne snage kapitalom bila je ekonomski opravdana. Prema tome, u razvijenim zemljama sveta dolazi do razvoja kapitalno-intenzivne tehnologije, i to tehnologije koja se koristi velikom količinom energije, i mislim da je to ono osnovno što objašnjava mnogo štošta što se desilo kasnije. Naime, prvo pitanje je bilo: ako razvijene zemlje, koristeći energiju, treba da se razvijaju intenzivno, kako dobiti tu energiju kada nadnice odnose sve veći deo dodatne vrednosti, pa, prema tome, i profit po jedinici proizvoda opada. Odgovor je bio vrlo brz i jednostavan: povećanjem obima proizvodnje postiže se veći ukupan iznos profita i sa manjom marginom profita. Poruka sistema je, dakle, bila neprekidni rast, jer kroz unutrašnji rast i međunarodnu ekspanziju maksimalizuje se profit koji je potreban za reinvesticije, koje su, opet, nužno potrebne za kapitalno-intenzivan razvoj.

Odatle potiču transnacionalne kompanije, jer je upravo tehnologija predstavljala jedan od osnovnih faktora rasta. A ko je iz osnovnog znanja stvarao tehnologiju? To su bili poduzetnici, i to sve većih kompanija. Što veća kompanija, to su veće mogućnosti naučnog i tehnološkog istraživanja. To je bila suština takozvanog liberalnog sistema koji je uveliko bio usmeravan putem međunarodnog finansiranja, što nije u istoj meri bio slučaj sa prethodnih sistemom. To je, zapravo, učinilo da transnacionalne

kompanije postanu mreža osnovnih nosilaca preko kojih je funkcionisao svetski poredak. Nije to bila deformacija sistema, već suštinski i sastavni deo samog sistema.

To je, ujedno, i odgovor na pitanje zašto je taj sistem bio više internacionalan od svih prethodnih. Do ovog poslednjeg sistema (bretonvudskog) imali smo istorijsku tendenciju u kojoj su govorili mnogi učesnici ovog skupa i ekonomisti koji su statistički pokazali da je stopa rasta trgovine ceo vek zaostajala za stopom rasta ukupne proizvodnje. Svagda je proizvodnja išla ispred stope rasta međunarodne trgovine. Posle drugog svetskog rata prvi put dolazi do suprotnog trenda: trgovina ide ispred proizvodnje, i to gotovo čitave tri dekade, što, po mom mišljenju, objašnjava zašto je taj sistem bio sistem rasta. Zato što je osnovna ideja u to vreme bila porast proizvodnje i izvoz tehnologije, i zbog toga ne mogu reći da taj sistem nije obezbedio rast, statistički čak i više od prethodnog sistema. Samo pogledajte podatke za prvu dekadu razvoja ili prvu polovinu druge dekade razvoja i videćete da su po statističkim procenama planirani iznosi ostvareni. Došlo je do oko 5% porasta u celini za sve zemlje u razvoju 60- tih godina, i opet ta stopa iznosi oko 6% u celini za prvih pet godina druge dekade. Međutim, kada pogledate unutrašnju raspodelu, videćete da više od 50% zemalja u razvoju nisu imale tako reći nikakav porast u dohotku po stanovniku u toku 60-tih godina, ili je taj porast iznosio manje od 1%. Pored toga, mada je sistem obezbedio rast, obezbedio materijalna dobra, prenoseći tehnologiju iz razvijenih zemalja u zemlje u razvoju, on je u zemljama u razvoju stvorio izolovana ostrvca savremenog proizvodnog sektora, a nije prožeo društvenu strukturu tih zemalja, jer je to bilo strano telo u njihovim nacionalnim privredama. Nije, dakle, bilo nikakve interakcije u zemljama u razvoju, već naprotiv, imali ste jedan od najvećih jazova — jaz između tradicionalnog sektora koji je ostao neizmenjen i savremenog sektora. Iz svega toga, posle iskustva s ovim sistemom koji je trajao oko tri dekade, dolazimo do sadašnjeg trenutka, a on je trenutak krize, krize koja je iz centra projektovana na celu strukturu međunarodnog sistema. Zašto je došlo do krize u centru?

Već sam ranije rekao da su zbog toga što su nadnice rasle, menadžeri (ili, da govorimo otvoreno — kapitalistička klasa), nastojali da zamene radnu snagu kapitalom. Tako je došlo do jedne čudne pojave da, čak i u apsolutnim brojkama, zaposlenost u prerađivačkoj industriji vrlo sporo raste. Rast u proizvodnji materijalnih dobara uglavnom je ostvaren rastom produktivnosti. Produktivnost u razvijenim zemaljama, bilo u SAD bilo u Zapadnoj Evropi, rasla je u proseku oko 5% godišnje, a zaposlenost u prerađivačkoj industriji — manje od pola procenta godišnje. Zbog te pojave se desilo to da se, pošto zaposlenost u prerađivačkoj industriji nije napredovala na zadovoljavajući način, postavilo pitanje šta učiniti sa raspoloživom radnom snagom. Radna snaga je preseljena u sektor usluga i, što je najčudnije od svega, u državnu službu, u birokratiju. Za to imam podatke za SAD. Od 1920. do

1975. je ukupna zaposlenost u industriji ove zemlje porasla za 71%, a zaposlenost u administraciji za 375%. Učešće zaposlenosti u administraciji SAD bilo je apsolutno isto kao i učešće u uslugama! A učešće zaposlenosti u industriji u ukupnoj zaposlenosti bilo je istovremeno jednako zaposlenosti u trgovini.

Tako smo dobili jednu čudnu vrstu socijalne strukure industrijskog društva. Stvarni proizvodni sektor, a to su industrija i poljoprivreda, nije imao najveću zaposlenost, već su to imali drugi sektori, to jest usluge i vladine službe, i mada je znatno porasla produktivnost u industriji i poljoprivredi — ukupna produktivnost je opadala zbog tereta neproizvodnih sektora. Imate isti takav fenomen i u Zapadnoj Evropi kao i u SAD: ukupna nacionalna produktivnost opada, a to je, po mom mišljenju, strukturalni razlog za stalnu inflaciju koja nije prolazni fenomen, već fenomen koji ima mnogo dublji koren. Sada se postavlja pitanje kako će se razvijeni svet izvući iz ove sadašnje situacije.

Ja ću, kao apsolutno moje mišljenje, reći u vezi s tim — ne lako i ne brzo! Biće potrebno dugo vremena, mnogo napora; no mislim da je stopa fenomenalnog rasta, čiji smo svedoci bili poslednje dve dekade, stvar prošlosti. Diskusije koje vodimo danas o takozvanom kvalitetu života, diskusije o poboljšanju čovekove sredine i sličnom, samo su jedna vrsta metamorfoze onoga što je, zapravo, u industrijalizovanom svetu pitanje opstanka. Zbog toga predviđam da rast u razvijenom svetu u budućnosti neće biti onakav kakav je bio u prošlosti. Postavlja se, onda, pitanje šta će biti sa zemljama u razvoju. Ko će davati impulse za rast i prenositi ih iz razvijenih zemalja u zemlje u razvoju ako stope rasta ovih prvih budu sporije i niže? Ono osnovno što tu želim kazati jeste da se pretpostavka da svetski rast treba da počiva na prenošenju impulsa (za rast) iz centra na periferiju pokazala pogrešnom.

Mnogo štošta smo gradili na toj pretpostavci u pripremama za prvi UNCTAD. Drago mi je što ovde vidim gospodina Santa Kruza, koji je odmah posle rata visoko nosio zastavu razvoja putem pomoći. Isto tako, drago mi je što vidim i gospodina Kitanija, sa kojim sam se zajedno borio za prvi UNCTAD, koji se zalagao za razvoj putem trgovine. Moram reći da gubim poverenje i u jedno i u drugo, i u razvoj putem pomoći i u razvoj putem trgovine. Ali čvrsto verujem u razvoj s osloncem na vlastite snage. Zato smatram da je osnovni zadatak NMEP da uspostavi takve okvire međunarodnih odnosa koji će omogućiti zemljama u razvoju da rastu na osnovu vlastitih snaga.

Mislim da nema ni bolje ni veće pomoći koja bi se mogla danas pružiti zemljama u razvoju nego što je stvaranje svih uslova da zaista postanu slobodne, da mogu rasti nesmetano, bez prepreka koje je sadašnji poredak stavio na putu njihovog razvoja. Smatram da je kamen temeljac NMEP-a: oslanjanje na sopstvene snage i pravo zemalja da se razvijaju prema unutrašnjim potrebama, a ne nekakva univerzalizacija sistema, o čemu danas postoje sumnje i u samom razvijenom svetu. (Postavljam pitanje zašto bi zemlje u razvoju sada ponavljale nešto u šta već sumnjaju razvi-

jene zemlje; ovim prvima treba razvoj, a ne rast). Prema tome, verujem da bi NMEP mogao počivati pre svega na jednom monetarnom sistemu koji neće imati za osnovu ni zlato ni nacionalnu valutu bilo koje zemlje. Iskustvo poslednjih godina, tačnije, posle 1973, pokazuje šta se dešava ako svetski monetarni sistem počiva na nacionalnoj valuti jedne od razvijenih zemalja. Mada su zemlje-proizvođači nafte uvećale bogatstvo, to bogatstvo se moralo kanalisati u banke koje su funkcionisale u nacionalnoj valuti jedne jedine zemlje, a rezultat toga je bio da je ekonomska moć razvijenog sveta ispala veća posle toga nego ranije, bar što se tiče ove jedne zemlje sa centralnom valutom. Mislim, dakle, da monetarni sistem mora počivati na međunarodnoj valuti koja će biti jedna sporazumna valuta.

Na području finansiranja, među zemljama u razvoju ima i onih sa najvećim viškovima. Problem je u tome što te viškove treba kanalisati u druge zemlje, i to putem međunarodnog sistema u kojem učestvuju sve zemlje u razvoju. Prema tome, to ne može biti pod dominacijom postojeće ekonomske moći, već unutar okvira, da tako kažem, međunarodnih finansijskih institucija, postavljenih demokratskim putem.

Što se tiče trgovine, već sam rekao: krasno je imati listu proizvoda, ali ne treba imati iluzije da će ta shema rešiti problem razvoja. Kao i kod preferencijala, 80% preferencijalnog tretmana što se tiče prerađivačke industrije otpalo je na 15 zemalja. Prema tome, shema proizvoda koristi onima koji imaju proizvode za izvoz. A pošto većina zemalja u razvoju nema ništa za izvoz, neće moći ničim ni da se koristi, a oni koji su u najgorem položaju neće dobiti ništa od te sheme. Prema tome, ne postoji jedan jedini lek koji može da reši sve probleme. Naravno, ima razloga da se uspostavi integralni program sirovina (proizvoda), da se proširi preferencijalni sistem, da se na tokijskim razgovorima mnogo veća pažnja pokloni zemljama u razvoju.

Što se tiče tehnologije, ne treba da se vrši transfer postojeće tehnologije iz razvijenog sveta, već transfer znanja i osnivanje lokalnih tehnoloških institucija u samim zemljama u razvoju.

Smatram da su za rešavanje osnovnih potreba, a to znači potreba jedne milijarde ljudi u svetu, koji su na najnižem nivou raspodele dohotka i bogatstva u svetu, potrebni fondovi solidarnosti. Ti fondovi mogu da iznose oko 15 milijardi dolara, to je isto onoliko koliko građani SAD troše za šminku, parfeme i kozmetičare. To je upola manje od sume koju bogate zemlje troše na reklamu. Taj sistem (NMEP) treba da počiva na pravilima ponašanja za mnoge oblasti, bilo da se radi o carinama, bilo da se radi o regulisanju transnacionalnih kompanija ili drugih oblasti; i konačno, kao što sam već rekao, mislim da NMEP mora biti povezan s Ujedinjenim nacijama.

Verujem, prema tome, kada govorimo o NMEP, da je to ne samo ekonomski već i suštinski socijalni i politički problem.

M. Dowidar (Egipat)

Strategija oslanjanja na sopstvene snage i novi međunarodni ekonomski poredak

Namena je ovog priloga da definiše strategiju oslanjanja na sopstvene snage u razvitku nerazvijenih zemalja (pri čemu treba biti naročito svestan opasnosti od uopštavanja), i to samo sa stanovišta svetske ekonomije, ostavljajući po strani vidove te strategije u okviru nacionalne ekonomije, osobito kada je reč o proizvodnim jedinicama i lokalnim zajednicama.

Da bismo postigli taj cilj, važno je prvo eksplicitno objasniti dve tačke koje, iako su formalne prirode, gotovo sigurno imaju uticaja na sadržaj naše argumentacije.

— Prvo, težak je i rizičan pokušaj da se definišu okviri strategije „oslanjanja na sopstvene snage". Materijala ima veoma malo. Trebalo bi proći kroz vrlo obimne i detaljne dokumente, koji sadrže i fakta i teorije, da bi se videlo da li objektivno imaju nekog značaja za ovaj predmet, ili bi trebalo loviti paragrafe koji se odnose na njega.

— Drugo, a ova je tačka u prisnoj vezi s prethodnom, na sadašnjem stepenu znanja ne može se govoriti o „koncepciji" osla-

njanja na sopstvene snage u smislu teorijski formulisane apstraktne kategorije. Ja bih radije govorio o „ideji", s tim što ideja ima značenje opšteg, a „kategorija" posebnog.

Prema tome, težiću da u ovom ekspozeu pokrenem neka pitanja za diskusiju, pitanja koja će velikim delom biti obojena našim ličnim pogledima na taj predmet. Počećemo ovako:

— u prvoj fazi pozabavićemo se pokušajem da definišemo oslanjanje na sopstvene snage;

— u drugoj fazi pokušaćemo da iznesemo okvire strategije oslanjanja na sopstvene snage. Jer da se jedna ideja shvati možda je najbolji način da se sagledaju implikacije njene politike u okviru izvesne društvene prakse. Čisto je gubljenje vremena raspravljati o epistemologiji odvojeno od prakse; i

— na kraju, u zaključku, nastojaćemo da istaknemo da se tu u krajnjoj analizi radi o različitom osnovnom pristupu problemima nerazvijenosti i društveno-ekonomskog razvoja u sadašnjoj etapi razvoja društva u svetu.

1. Pokušaj definisanja pojma

a) *Osnovne ideje*

• Pojam resursa: Čoveka ne treba smatrati resursom, već glavnim faktorom u proizvodnom procesu, na čijem raspolaganju stoje izvesni materijalni resursi. Otuda ono što je važno u proizvodnji jesu kreativna snaga čoveka i potencijalni materijalni resursi kojima se on može koristiti. Ta kreativna snaga zavisi, između ostalog, od stanja njegove svesti i oblikâ društvene organizacije proizvodnje. Prema tome, *strategija razvoja* će se baviti ne aritmetičkom raspodelom *utvrđenih* resursa (kako taj problem postavljaju marginalisti), već *stavljanjem u dejstvo nemobilisane kreativnosti radne snage i nekorišćenih resursa.*

• Ideja da u takvoj strategiji *akcija* treba da bude povezana s *aktuelnim stanjem svesti masa* neposrednih proizvođača: ako je to obezbeđeno, onda će akcija, ukoliko zadovoljava njihove potrebe, biti asimilirana i prihvaćena od njih, razviće njihovu svest i omogućiti mobilisanje resursa u napred rečenom smislu.

• Treća ideja je povezana s posmatranjem ekonomskih problema u kontekstu razvojne strategije. Ovo ne može da se ograniči na prilično parališuće, uobičajeno akademsko posmatranje, često izraženo u takozvanim ekonomskim modelima razvoja. Ono mora da bude izuzetno široko i da uključi ne samo dijalektičke odnose u vezi sa shemom i tempom ekonomske aktivnosti već i njenu organizacionu formu koja pokazuje tip odnosa između države i proizvodnih jedinica, između centra i regiona; mora, u skladu s tim, da definiše stepen inicijative i aktivnog učešća neposrednih proizvođača. To gledište mora da bude dovoljno široko da obuhvati političku mobilizaciju i kulturne promene, kao i uslove i prateće pojave ekonomske transformacije.

b) *Elementi definicije pojma oslanjanja na sopstvene snage*

1. — *Prvi element definicije* povezan je s neophodnošću strukturnog preobražaja, tako da proizvodnja ima cilj *zadovoljenje unutrašnjih potreba velike većine stanovništva;* ovo je zamišljeno kao suprotno sledećem:

- proizvodnji u funkciji *spoljašnjih potreba;*
- proizvodnji u funkciji potreba definisanih u skladu s nekom prenesenom skalom koja podrazumeva dominaciju izvesnog sistema vrednosti.

] I jedno i drugo znanjavanje či potčinjavanje

Ovaj element definicije pokreće dva pitanja:

— pitanje kako *definisati te potrebe,* pa otuda i kako napraviti shemu potrošnje u čijoj funkciji treba transformisati proizvodni aparat; i

— pitanje *pravog značaja* tog početnog koraka.

Na ta dva pitanja probni će odgovor biti dat kasnije.

Ovako, zadovoljenje potreba velike većine stanovništva predstavljaće *glavni* cilj razvojne strategije, u čijoj se funkciji mogu razmatrati i drugi ciljevi. A za nas bi to bio prvi element definicije oslanjanja na sopstvene snage.

2. — Ako se prvi element odnosi na ciljeve, drugi bi se, po prirodi stvari, trebao da pozabavi *sredstvima,* pošto su oni nerazdvojni. Ovde se traži *mobilizacija sopstvenih sredstava,* kreativne snage radnih ljudi i resursa, i to u smislu koji je napred objašnjen. To zahteva:

— kolektivnu dimenziju u procesu mobilizacije;

— posebnu svesnost o istorijskoj ulozi kapitala (naročito stranog) u stvaranju nerazvijenosti, pa otuda i stavu prema njemu; i

— neophodnost prihvatanja *metoda pogodnih* za sredinu (i humanu i materijalnu).

Svrha je *postizanje autonomije kapaciteta* u svim područjima: proizvodnji, tehnologiji, upravljanju...

3. — Treći element *povezuje nacionalnu strategiju sa svetskom ekonomijom;* pokušajem da se ostvare ti ciljevi preko takvog modaliteta koji mobiliše sopstvene resurse, *tržišna moć društva na međunarodnoj sceni* biće povećana, što će s vremenom pružiti mogućnost da se zauzme *kvalitativno drugačije mesto* u svetskoj ekonomiji.

Drugim rečima, oslanjanje na sopstvene snage jeste *odbacivanje podređenosti,* odbacivanje koje bi za rezultat moglo da ima:

- *nezavisan model odlučivanja* u odnosu na međunarodno tržište i transnacionalne organizme koji njime dominiraju. Otuda proističe i izolovanost u izvesnom pogledu. (Ovo, međutim, ne znači ignorisanje međunarodnog tržišta i nemanje posla s njegovim subjektima);

• *privilegisanje*, u takvom modelu, *zadovoljenja* potreba, naročito osnovnih, većine, i efikasan rad na tome. To je, u stvari, drukčiji način postavljanja sheme raspodele dohotka koja bi bila povoljna za većinu;

• *razvijanje kapaciteta* u svim područjima. A da bi se to postiglo, potrebna je *razmena* s ostalim svetom pod postojećim uslovima (uz nastojanje da se iz toga izvuče maksimum);

• postizanjem autonomnih kapaciteta povećava se tržišna moć; a to je nešto što treba upotrebiti u borbi za shemu međunarodne podele rada koja negira nerazvijenost (subordinaciju). Iako tu borbu treba voditi na svim nivoima, oslanjanje na sopstvene snage naglašava ulogu međunarodne transformacije.

Tako, oslanjanje na sopstvene snage jeste istovremeno i samoizdvajanje (u odnosu na model donošenja odluka i strani kapital) i opštenje s ostalim svetom (pod različnim oblicima i na različnim stepenima preferencije, u skladu sa prirodom tog „ostalog sveta").

Takvi su elementi definicije. A kakve su njene ključne tačke?

c) *Ključne tačke definicije*

1. — *Kako definisati potrebe velike većine stanovništva, naročito one osnovne?*

Te potrebe bi se, za sve operativne svrhe, mogle definisati na osnovi *metodološkog vodiča* sastavljenog pomoću *međuzavisnosti teorije saznanja* i *teorije političke akcije*. Ako je proces teorije saznanja proces iskustva — uopštavanje iskustva putem teorije → hipoteza → provera putem iskustva —, onda provera koja daje poboljšanu proveru, sticanje znanja u odnosu na društvene promene, treba da identifikuje neposredne potrebe proizvođača (potrebu velike većine); treba da prozre neposredne proizvođače da bi saznala, od njih i preko njih, koje su njihove želje i potrebe. Zatim, potrebno je artikulisati te potrebe u terminima politike i verifikovati ih eksperimentalnom primenom te politike. U toj primeni odsudna je ocena neposrednih proizvođača. I na kraju, treba iskazati rezultate u smislu poboljšane ili promenjene politike.

Korišćenjem te metodologije mogu se definisati shema potreba i, shodno tome, shema potrošnje, i to na sledeći način:

— polazeći od postojeće sheme potreba i potrošnje neposrednih proizvođača (ako tim putem obezbedimo istorijsku polaznu tačku);

— na osnovu razrađene ideje o tome šta se može smatrati društvenim potrebama (za razliku od individualnih potreba), što bi, s jedne strane, značilo zadovoljenje potreba životnog standarda tih neposrednih proizvođača, a, s druge, društvenih resursa (u gore navedenom smislu);

— da bi se definisala shema potrošnje, moraju se definisati elementi sistema vrednosti kojem društvo teži; i

— definisanje te sheme potrošnje podrazumeva poznavanje društvenih resursa (pa otuda i potreba za njihovom svestranom procenom).

S obzirom na prirodu strategije razvoja, pravo značenje definicije sheme potrošnje, u čijoj funkciji treba izvršiti strukturnu transformaciju proizvodnje, jeste da se *akumulacija određuje proizvodnjom*. To dovodi do istorijskog preispitivanja odnosa između neposrednog cilja odluka koje se odnose na proizvodnju i krajnjeg cilja ekonomske delatnosti.

2. — Druga ključna tačka definicije oslanjanja na sopstvene snage jeste ona koja se tiče *oblika participacije* u međunarodnoj podeli rada.

Koliko mi razumemo stvari, strategija oslanjanja na sopstvene snage ne dovodi u pitanje potrebu:

— da se bude otvoren za sva pozitivna dostignuća svih društvenih zajednica i u svim područjima društvenog života; i

— da se uzme učešća u međunarodnoj podeli rada.

Pitanje koje se postavlja prema logici takve strategije jeste: *u kojoj shemi podele rada treba učestvovati?*

Odgovor bi bio, ako zaista mislimo logikom izlaženja iz procesa nerazvijenosti, da bi trebalo pristupiti *onoj shemi koja negira postojeću. Nova shema* bi bila izlaz za *nacionalnu strategiju oslanjanja* na sopstvene snage, i tu upravo leži originalnost te ideje. *Samo na osnovu te strategije, regionalne i međunarodne akcije mogu dovesti do prave promene.*

Ovo nas upućuje na drugačije shvatanje onoga što se naziva novim međunarodnim ekonomskim poretkom:

— razvoj međunarodne kapitalističke privrede i oblik kapitalističke međunarodne podele rada koji se objektivno menja podrazumeva i objektivne tendencije promene;

— stav *država* nerazvijenih društava (s obzirom na društveno-političku prirodu tih država i njihovu ekonomsku politiku): mišljenje, zahtevi, ponašanje, *sve uvek u okviru* sistema;

— ali, uz oslanjanje na sopstvene snage, značaj onoga što se može smatrati novim međunarodnim ekonomskim poretkom biće drugačiji. Ako *akcija*, zasnovana na drugačijem načinu mišljenja, treba da se razvija, po prirodi istorijske nužnosti, *iz* sistema, njen cilj će biti da *izađe iz tog sistema* putem transformisanja sheme međunarodne podele rada.

Prema tome, oslanjanje na sopstvene snage ne znači autarkiju ili izolaciju od ostalog sveta. Uzmite kineski slučaj, klasični primer oslanjanja na sopstvene snage. Ni političke izjave koje se odnose na ekonomsku teoriju i strategiju razvoja s kraja 1950, ni usvojena politika u vezi s tehnologijom ne podrazumevaju nikakvu autarkiju. Izabrao sam tehnologiju zato što se o njoj najviše diskutuje.

— *U izjavama koje se odnose na ekonomsku strategiju* tvrdnje o kineskoj originalnosti ne uključuju izolaciju. Mao je u više

navrata insistirao na tome koliko je važno učiti od stranih zemalja i *ne prihvatati parohijski stav*. Međutim, strana iskustva treba prilagoditi na takav način da odgovaraju kineskim uslovima i zadovoljavaju kineske potrebe.

— Što se tiče *efikasne politike u vezi s tehnologijom*, opšta linija jeste da se pokuša *pronaći naša ravnoteža*, koja se sama s vremenom menja, *između razvijanja sopstvenih autonomnih kapaciteta i razmene iskustava s ostalim svetom*, „...dobrim stvarima iz drugih zemalja". Što se tehnologije tiče, treba praviti razliku između tri perioda:

- 1950-ih godina: period koji karakteriše prihvatanje sovjetske strategije i prenošenje sovjetske tehnologije;
- 1960-ih godina: period posle naglog ukidanja sovjetske pomoći, koji je nazvan periodom ponovnog usklađivanja. Za vreme tog perioda razrađene su i ideje i konkretni politički potezi u odnosu na tehnologiju.

— Što se ideje tiče, ona je nastala još pre ukidanja sovjetske pomoći. To je bila *ideja kombinovanja modernih i tradicionalnih metoda*.

Komentarišući sovjetski priručnik političke ekonomije iz 1960. godine, Mao je istakao okvir u kome se mogu koristiti razni metodi: „...ako razvijamo industriju malog i srednjeg obima, priznajući pri tom da velike proizvodne jedinice predstavljaju vodeću snagu, i ako koristimo tradicionalne metode, shvatajući pri tom da strana tehnika predstavlja vodeću snagu, to činimo u suštini radi toga da bismo postigli bržu industrijalizaciju".[1]

„Hodanje na dve noge" je razrađivano s ciljem da se dođe do „kineskog načina hodanja".

Što se tiče efikasne politike, 1960-te godine su bile svedok sledeće tehnološke sheme:

— korišćenje *razvijene tehnologije* u velikim nacionalnim industrijskim jedinicama. Tu se radilo uglavnom o konsolidaciji i proširenju ranije stvorene baze, bez pribegavanja inostranom doprinosu. To je bio period relativne *tehnološke izolacije* (pre nametnute nego željene);

— 1970-te su kraj relativne tehnološke izolacije: za ubrzanje razvoja „tehnološke kratice iz inostranstva" su dragocena stvar i ne treba štedeti napore da se razviju jedinice koje će koristiti posrednu tehnologiju;

— pribegavanje inostranoj tehnologiji u petrohemijskoj industriji, naročito u proizvodnji veštačkog đubriva i sintetičkog tekstila, u termoelektranama i proizvodnji čelika, s ciljem da se ta tehnologija prilagodi kineskim potrebama; i

— pošto je cilj razvijanje sopstvenih tehnoloških kapaciteta, smatra se da su te promene na liniji oslanjanja na sopstvene snage.

U stvari, tehnološku situaciju karakteriše:

---

[1] Citat G. Etiennea, *Kinezi hodaju na pet nogu*, „Treći svet", br. 65, januar-mart 1976, str. 179—180.

— korišćenje moderne tehnologije (strane i kineske) u krupnoj industriji, uz sve širu domaću reprodukciju;

— korišćenje u potpunosti kineske tehnike u preduzećima srednje veličine;

— prelazna tehnologija za sitnu industriju; i

— radionice za preradu poljoprivrednih proizvoda i manufaktura.

Prema logici oslanjanja na sopstvene snage, problem tehnologije se ne može shvatiti kao problem njenog „transfera". Da bi se problem postavio kako treba, sa stanovišta nerazvijenih privreda, treba ga posmatrati u istorijskom svetlu: prodiranje kapitala u privrednu strukturu za vreme procesa „primitivne" akumulacije kapitala, u vreme njegovog nastanka i nastavljanja u nerazvijenoj privredi, razdvojilo je radnu snagu ne samo od glavnih sredstava proizvodnje već i od *njenog tehnološkog miljea*, onakvog kakav je bio istorijski određen stepenom razvoja prekapitalističke društvene formacije. S prodiranjem kapitala uvedena je i tehnologija koja je razvijena i korišćena drugde. Lokalna radna snaga (u najširem smislu te reči) transformisana je u takvu snagu koja samo može da *primi* tehnologiju (pomislite na broj dizajnera koje jedna nerazvijena zemlja ima). Ako se problem pravilno postavi, istorijska situacija treba da se rektifikuje — lokalna radna snaga će se naći u jednom tehnološkom miljeu koji će postati njen sopstveni, a u okviru koga će ona moći ne samo da asimilira već i da stvara nove metode rada. Naravno, taj milje neće biti onaj isti koji je postojao pre kapitalističkog prodora, već onaj koji se koristi svim naučnim i tehnološkim dostignućima. Stvaranje takvih uslova, a ne prosto prenošenje tehnologije, treba da bude cilj politike koja se odnosi na to područje.

Gore su izneti elementi definicije oslanjanja na sopstvene snage i ključne tačke te definicije. Da bi se došlo do te definicije i da bi se ona shvatila, mora se postaviti u kontekst istorijskog nastanka nerazvijenosti i svetske ekonomije danas. S pogoršanjem situacije u privredi nerazvijenih zemalja u protekloj četvrtini stoleća, pogoršanjem koje je povezano s razvojem još agresivnijih oblika već dovoljno agresivne kapitalističke prakse (nastanka transnacionalnih preduzeća), nerazvijeno društvo se ne samo našlo izloženo svim oblicima iscrpljivanja već je postalo i vrlo osetljivo na njih; a to je iscrpljivanje ekonomskih viškova, radne snage, inteligencije. Da bi se izbavilo iz takvog procesa, jedno društvo se mora osloniti na vlastite snage i funkcionisati kao nezavisan centar odlučivanja, koji ima svoj sopstveni model donošenja odluka. Uz postojanje većeg broja takvih nezavisnih centara odlučivanja, koji za svoj kriterij uzimaju zadovoljenje unutrašnjih potreba velike većine, shema odlučivanja u okviru svetske ekonomije će se izmeniti. U tom smislu *ono što oslanjanje na sopstvene snage pokušava da istakne jeste činjenica da društveno-ekonomski razvoj ne može proizaći iz ekspanzije kapitalističkog međunarod-*

nog sistema, već iz inicijative koju treba preduzeti na svim stepenima u svim društvenim zajednicama rukovođenim društveno-ekonomskim potrebama velike većine naroda.

2. Okvir strategije oslanjanja na sopstvene snage

Samo po sebi se razume da se, kada se stvara strategija, radi o najvažnijoj društvenoj odluci, odluci koju treba doneti politički, u skladu sa stvarnim životom društva. Time hoćemo reći da ćemo ovde izložiti opšti okvir za diskusiju o problemima koje podrazumeva oslanjanje na sopstvene snage.

Ako pretpostavimo da je *cilj opšte razvojne politike da se izađe iz nerazvijenosti* (a razvijenost je u tom slučaju istorijski proces negacije nerazvijenosti, u sadašnjoj fazi razvitka ljudskog društva, a u okviru specifične situacije jednog nerazvijenog društva), diskusija o *razvojnoj strategiji* će biti razgovor o izboru koji definiše manje ili više koherentni skup ciljeva i sredstava, skup koji određuje tempo i shemu razvoja za razdoblje od dvadeset do trideset budućih godina, a u pravcu ostvarenja krajnjeg cilja. Naravno da se ciljevi i sredstva te strategije ne mogu razdvajati. Ipak, da bismo ih prezentirali za diskusiju, moraćemo ih privremeno razdvojiti, a nadam se da će čak i ovako biti jasno u kolikoj su oni uzajamnoj zavisnosti. Počnimo od *ciljeva.*

Kao što smo rekli ranije, glavni cilj te strategije jeste zadovoljenje *unutrašnjih potreba neposrednih proizvođača.* Polazeći od tih potreba, sagledanih u dinamičnoj perspektivi, *biće definisana shema potrošnje.* U funkciji baš te sheme potrošnje biće koncipirane potrebne transformacije u proizvodnji (te transformacije podrazumevaju neka usvajanja radi postizanja glavnog cilja — zadovoljenja rečene sheme potreba). Drugim rečima, zadovoljenje takve sheme potrošnje uzeće se kao glavni cilj te strategije, od koga ako se krene mogu se i drugi ciljevi sagledati. Ako se stvar tako postavi, izbeći će se postavljanje pitanja u smislu *„sustizanja" ili „premošćenja jaza" između razvijenih i nerazvijenih zemalja;* a takav način posmatranja znači mehanicistički pogled na istoriju i dovođenje nerazvijenih zemalja do društveno-političke frustracije.

Polazeći od tako širokog cilja, možemo, zatim, da definišemo i druge ciljeve te strategije. A da bismo to učinili, moramo sagledati *tipove strukturne transformacije* neophodne za *promenu sheme raspodele dohotka* u korist neposrednih proizvođača i za istovremeno oslobađanje potrebnih materijalnih resursa. To se može učiniti putem *novog kompleksa proizvodnih odnosa* koji nam dopušta da:

— eliminišemo strani kapital;

— oslobodimo ekonomski višak od internih slojeva društva koji ga na ovaj ili onaj način rasipaju; i

— nađemo nove forme organizacije proizvodnih jedinica, forme koje proističu iz konkretnih uslova svakog društva i pokazuju se podesnim za razvoj.

Što se tiče *promena u stepenu razvoja proizvodnih snaga društva*, one su zamišljene *u osnovi kao radna snaga koja deluje u određenom tehnološkom miljeu* (uz izvestan kvantitet i kvalitet sredstava i znanja koje im odgovara; to sprečava da se proizvodne snage posmatraju na tehnicistički način). Razvoj proizvodnih snaga bi se odvijao kroz:

— oslobađanje kreativnih snaga neposrednih proizvođača, putem razvijanja ideološke svesti i stalnog poboljšavanja uslova života;

— tehničko formiranje radne snage; i

— povećanje kvantiteta i kvaliteta sredstava za proizvodnju.

U svetlosti ta dva tipa strukturnih promena mogu se zamisliti i drugi ciljevi te strategije. To će biti učinjeno putem izbora tempa i sheme razvoja.

Tempo razvoja: Određuje ga tip odnosa između akumulacije i potrošnje, pa otuda i obim viška koji se dâ mobilisati (određuje ga, takođe, tempo akumulacije u raznim sektorima privrede). Ovde logika oslanjanja na sopstvene snage podrazumeva:

— da se ukine rasipnička potrošnja;

— da i akumulacija i potrošnja neposrednih proizvođača rastu s vremenom i po apsolutnim pokazateljima, i po glavi. (Zapamtite da resursi nisu „fiksirani", već mobilni!);

— da se favorizuju slojevi radnih ljudi s relativno nižim standardom života; i

— da je shema razvoja određena *modalitetom akumulacije* (raspodela po raznim sektorima — tehnički oblik projekata — shema lokacije projekata).

Modaliteti akumulacije bi se mogli determinisati u svetlosti sledećeg razmatranja:

• *u poljoprivredi:* dugoročni zadatak je da se ona pretvori u industrijsku granu gde se mogu koristiti nauka i tehnologija. (Dužina tog roka će se razlikovati od jedne privrede do druge, u zavisnosti od prirode i brzine procesa mehanizacije rada u poljoprivredi.) *Na šta staviti naglasak u poljoprivrednoj proizvodnji?* To zavisi od prirode poljoprivredne proizvodnje od koje polazimo.

— Ako ona ne proizvodi hranu, moraćemo je delimično pretvoriti u poljoprivredu koja proizvodi hranu za neposredne proizvođače.

— Ako proizvodi hranu, biće neophodno potrebno izvršiti neke promene radi prikladne diversifikacije poljoprivrednih proizvoda.

— Za akumulaciju u projektima osnovnim za poljoprivrednu ekspanziju (traženje povraćaja zemlje, izgradnja sistema za navodnjavanje i isušivanje itd.), strategija oslanjanja na sopstvene snage dopušta lokalnu definiciju tog tipa akumulacije i angažovanje lokalnih izvora da bi se ova ostvarila.

— Ako pored poljoprivrede, koja proizvodi prehrambene artikle, postoji još neka primarna proizvodnja (rudarstvo ili eksploatacija nafte), to će pomoći i poljoprivredi i industriji relativno visokim porastom potrošnje.

— Razvoj poljoprivrede ne bi značio samo unapređivanje poljoprivredne proizvodnje. On bi značio *transformaciju društva na selu,* promenu njegovog načina života, putem stvaranja neke vrste aglomeracije koja uklanja protivrečnosti između grada i sela.

— Ruralna industrijalizacija (tipovi i obim industrije, industrija koja proizvodi robu za proizvodnju i potrošnju).

— U kasnijoj fazi, dezurbanizacija prenaseljenih područja.

Ovde se može zamisliti i mogućnost *integracije obe delatnosti izvan robnih odnosa.*

U industriji, i s njom povezanim rudnicima, dugoročni cilj bi bio izgradnja bazične industrije, a i industrije koja bi proizvodila robu odgovarajuću shemi potrošnje. *Na šta staviti naglasak u okviru industrije?* To zavisi od:

— tipa postojećih i potencijalnih resursa;

— tipa već postojeće industrije; i

— potrebe da se izgradi odgovarajuća industrijska osnovica da bi se osigurali:

- industrijski uslovi potrebni za preobražaj poljoprivrede, i
- nezavisnost.

Biće potrebno koncipirati izgradnju industrijske osnovice oko izvesnog broja *industrijskih oblasti koje predstavljaju integrisane tehnološke nizove.* (U razradi strategije razvoja putem industrijalizacije, za arapski svet zamislili smo ovih pet oblasti: petrolejska i petrohemijska industrija, industrija čelika i mašina alatljika, građevinska industrija, prehrambena industrija [koja iziskuje nekoliko industrijskih grana], prava tehnološka industrija. Ulažu se: određeni ciljevi i problemi resursa koje treba rešiti, nagomilano naučno i tehnološko blago [koliko smo iscrpli nemonopolisani deo toga blaga?], istraživački kadar [koji postoji u arapskim zemljama, koji je upropašćen ili emigrirao] i finansijski izvori. Dobijaju se: tehnološka rešenja za stvaranje određene tehnološke sredine za arapsku radnu snagu.)

Odnos između poljoprivrede i industrije i između industrijskih grana nije zamišljen kao polarizacija, već pre kao uzajamno podsticanje. Ako prioritet treba dati bazičnoj industriji, oblik i razvoj te industrije su uslovljeni izvesnom proporcionalnošću koja mora da postoji između poljoprivrede i lake industrije.

U domenu usluga moraćemo da razmišljamo na sasvim drugačiji način. Uzmimo samo nekoliko primera.

— *Obrazovanje:* Neophodna je potreba da se, s obzirom na kulturnu pozadinu, razradi nova shema obrazovanja. Da bi se to postiglo, moramo učiniti sledeće:

1) moramo imati na umu da su borba i obrazovanje jedno te isto; i

2) moramo shvatiti da je glavna funkcija obrazovanja ponovno oblikovanje „mentaliteta" putem uspostavljanja jednog

sistema vrednosti koji negira ustanovljene koncepcije kapitalističkog društva.[2]

Cilj će biti stvaranje čoveka koji će, budući stručnjak, istovremeno vršiti proizvodni posao, biti politički aktivan itd. A da bi se to ostvarilo, biće potrebno kombinovati proizvodni rad s učenjem.

Ovo podrazumeva novo shvatanje prava na obrazovanje: to neće značiti samo *primanje* obrazovanja, kakav je slučaj u kapitalističkim zemljama, već i njegovo *praktikovanje*. Reforma obrazovanja treba da potvrdi preobražavanje čoveka iz pasivnog primaoca u aktivnog učesnika, i, najzad, u glavnog pokretača. Jer kada je čovek poštovan kao čovek i kada su njegova suverena prava garantovana, on se kreće i deluje i bez materijalnih podsticaja, a pobude su mu unapređivanje proizvodnje i nastavak političke borbe.

— *Zdravstvo:* S obzirom na relativno ograničene resurse u prvoj fazi, posebnu bi pažnju trebalo pokloniti preventivnoj medicini kako bi se izmenili uslovi za hronične bolesti, naporedno sa stvaranjem malih jedinica kurativne medicine; uz to nije neophodan visokokvalifikovan lekarski kadar, niti mora nužno da živi uz neposredne proizvođače.

— *Stanovanje:* U prvoj fazi treba donji sloj stanovništva snabdeti pristojnim stanovima. U drugoj bi fazi bilo potrebno konstruisati nov tip aglomeracija.

Što se tiče *lokacije novih aktivnosti,* to bi se moglo postići na ovoj osnovi:

— vrsta resursa u datoj regiji;

— neophodnost poštovanja kulturne realnosti;

— potreba da u regiji postoji minimum mešovite robe; i

— službe koje treba staviti na raspolaganje neposrednim proizvođačima.

Proces razvoja ne treba da uzme oblik širenja urbanizacije u kontekstu postojeće regionalne analize razvoja. Naglasak bi pre trebalo staviti na poljoprivrednu industrijalizaciju, uz mogućnost izvesne dezurbanizacije u nekoj kasnijoj fazi.

Sa stanovišta strategije oslanjanja na sopstvene snage, za diskusiju o tempu i shemi razvitka, ili čak o svim problemima te strategije, od vitalne je važnosti imati jasan stav u odnosu na:

— oblik podele rada koji treba unaprediti i ulogu robne proizvodnje, kao i tip odnosa između grada i sela, naročito između slojeva neposrednih proizvođača; i

— shemu upravljanja i odlučivanja: na kom nivou? ko? prema kojim kriterijima?

---

[2] Čak i u savremenom kapitalističkom društvu poslednja otkrića pokazuju da materijalni podsticaji imaju tendenciju opadanja. Uostalom, zašto raditi više ako uslovi vode otuđivanju? Ljudi počinju da teže nečem drugom.

Pošto smo razmotrili pitanja koja se tiču ciljeva te strategije, sada bismo se mogli okrenuti pitanju *kako pristupiti sredstvima, odnosno politici* koja bi se mogla usvojiti radi ostvarenja takvih ciljeva.

Pristup sredstvima

Razmatrati sredstva znači razmatrati mogućnosti, resurse, da bi se napravio niz izbora najefikasnijih sredstava. U tom cilju:

— moglo bi biti korisno da se podsetimo na ono što smo rekli na početku o tome kako strategija oslanjanja na sopstvene snage treba da posmatra resurse ne kao jednu utvrđenu količinu, već kao podsticanje kreativne moći radne snage i nekorišćenih resursa; i

— od vitalnog je značaja uvođenje različnih nivoa na kojima se oslanjanje na sopstvene snage manifestuje u okviru nacionalne privrede, s tim što je ono naročito nužno na nivou baze, u proizvodnim jedinicama i lokalnim zajednicama.

U ovom pristupu će nekoliko reči biti rečeno prvo o metodologiji pogleda na društvene mogućnosti (postojeće i potencijalne), a zatim će uslediti kratak pregled opštih sredstava za sprovođenje u život strategije.

Što se tiče metodologije, za grupisanje društvenih mogućnosti smatramo da je potrebno trodimenzionalno gledište. I to:

— gledište u fizičkom smislu (radna snaga i resursi), što nam omogućuje da sagledamo mogućnosti u pravom svetlu;

— gledište u finansijskom smislu, što nam omogućuje da sagledamo finansijske izvore potrebe za mobilizaciju pravih izvora; i

— gledište u organizacionom smislu, što nam omogućuje da sagledamo okvire organizacije pogodne za angažovanje društvenih kapaciteta. U odsustvu odgovarajuće organizacije, resursi mogu biti, i obično jesu, prosto straćeni.

Prilikom odlučivanja o efikasnoj politici možda bi bilo korisno imati na umu da efikasnost politike zavisi od realistične prirode postavljenih ciljeva (a realizam ne isključuje ambiciju), s jedne strane, i od stepena efektivne društvene kontrole nad prirodnim i materijalnim resursima, s druge strane.

Što se opšte politike i strategije tiče, ograničiću se na onu koja se odnosi na resurse i njihovo angažovanje, u prvoj fazi, i na onu koja se tiče odnosa s ostalim svetom, u drugoj fazi.

Kod resursa i njihovog angažovanja, ako se usvoji trodimenzionalni pristup, diskusija o politici mobilizacije treba da pokrije i predvidi sledeće: a) radnu snagu i materijalne resurse (s ovim su povezani problemi tehnologije i prostorne lokacije), b) finansijske resurse i organizacioni okvir i oblik upravljanja.

a) *Radna snaga i materijalni resursi.* Pošto kvantitet i kvalitet radne snage, zajedno sa stepenom razvitka i njene kreativne moći, predstavljaju granice preko kojih se proizvodnja ne može razviti, osnovna politika bi se sastojala u mobilisanju radne snage. Takva

mobilizacija zahteva dodatne napore u situaciji gde postoji višak radne snage. U strategiji oslanjanja na sopstvene snage takva mobilizacija može odigrati značajnu ulogu u procesu akumulacije. Takva mobilizacija ima svoje uslove, zahteve i moguće nepovoljne efekte:

— moguća je ako na raspolaganju stoje različni tehnički metodi za ostvarenje akumulacije;

— zahteva raspoložive viškove robe široke potrošnje, naročito prehrambenih artikala;

— zahteva izvestan minimum dopunskih investicija u osnovne službe;

— zahteva odgovarajuće organizacione okvire;

— može da produži period sazrevanja investicija; i

— može negativno da utiče na radni proces u glavnoj aktivnosti (poljoprivredi, na primer).

Da bi se zadovoljili ti uslovi, da bi se troškovi sveli na najmanju meru i izbegli nepovoljni efekti, mobilizacija viška poljoprivredne radne snage mogla bi se ostvariti:

— lokalnim zapošljavanjem radne snage, koja bi se hranila i živela kod kuće;

— ako je lokalno zaposlena, ta radna snaga ostaje na raspolaganju za rad u glavnim sezonama;

— mobilizacija bi se mogla vršiti i putem zadruga kao organizacionih jedinica. Ako bi se relativno imućni članovi mogli uključiti, bile bi obezbeđene i alatke; i

— najzad, rad na izgradnji bi mogao biti tako organizovan da se značajno dobije u vremenu (ako se u toku zime obezbedi drenaža zemljišta, povećava se prinos od sledeće žetve).

Politika u vezi s materijalnim resursima mora da osigura potpun uvid u sve izvore i njihovo korišćenje u smislu kompletiranja tehnoloških postupaka za njihovo preobražavanje u okviru privrede (ovo ne isključuje izvoz nekih materijalnih resursa koji nisu potpuno transformisani, kada istorijske nužnosti nametnu duži period za izgradnju transformacionih jedinica ili kada prihod zemlje prevazilazi ono što joj je neophodno za unutrašnje potrebe). Ta politika mora da predvidi i zamenu za resurse koji su ograničeni i koji se ne mogu reprodukovati.

b) *Finansijski resursi*. Polazna tačka ovde je ekonomski višak:

- njegov značaj;
- njegov obim i oblik — fizička vrednost;
- njegova podesnost i upotreba;
- alternativne mere mobilizacije:
  - — organizacione forme,
  - — oporezivanje,
  - — politika cena (uslovi trgovinske razmene),
  - — vrsta.

Počev od viška, treba znati kakav stav da se zauzme prema stranom kapitalu — recimo, transnacionalnim kompanijama...

c) *Organizacioni okvir* i oblik upravljanja:

- „privativistička" individualna organizacija;
- „privativistička" državna organizacija;
- kolektivna organizacija, s obzirom na prelaz ka socijalizmu.

Politika odnosa sa ostalim svetom: Ako proizvodnja treba da zadovoljava unutrašnje potrebe velike većine, privreda će uvoziti ono što, stvarno ili potencijalno, ne može da proizvodi. Njen uvozni kapacitet će biti određen njenim izvoznim kapacitetom, plus pomoć i olakšice koje može dobiti. Izvozni kapacitet privrede zavisi od vrste izvoza, tržišta i njegovih uslova. Što se tiče vrste izvoza, treba praviti razliku između tradicionalnog izvoza, koji je proizvod kolonijalne sheme podele rada, i novog izvoza, čija je tražnja na međunarodnom tržištu sve veća; za proizvodnju takve robe neki resursi su odvojeni. Što se tiče tradicionalnog izvoza, treba nastojati da se postigne maksimum od njegove prodaje u inostranstvu, a ne od njegove proizvodnje (u krajnjoj liniji pretpostavlja se da će takva roba biti prerađivana u granicama date privrede ili zamenjivana). Čak i za tradicionalne industrijske proizvode, uzmimo tekstil, uslovi tržišta postaju sve nepovoljniji. Što se tiče tržišta za izvoz[3], problem nije u konkurentnoj ceni (izvoz se uvek može subvencionisati), već u njegovom pronalaženju; međunarodno kapitalističko tržište je veoma oligopolističko i razvijene kapitalističke zemlje vode protekcionističku politiku (na primer, SAD i Japan). S obzirom na to:

— postoji potreba za zaštitom nacionalnih industrija (na oligopolističkom tržištu nova industrija se mora zaštititi, čak i ako je efikasna);

— postoji potreba za sklapanjem tržišnih i platnih sporazuma, za dosta dug period, povezivanjem uvoza i izvoza.

U pogledu *inostrane pomoći,* moglo bi biti korisno ako se ona ne povezuje s uslovima i restrikcijama. Međutim, pomoć može, ako postane značajna, da pokrene svoj mehanizam: destimulaciju nacionalne štednje, stimulaciju preterane potrošnje i održavanje uloženih interesa društvenih grupa povezanih s inostranom pomoći.

*

Kakav je zaključak?

Strategija razvoja oslanjanja na sopstvene snage podrazumeva *jedan drukčiji osnovni pristup:*

— poimanje procesa nerazvijenosti i društveno-ekonomskog razvoja u nerazvijenim delovima kapitalističkog sistema u svetu; i

— poimanje negacije sheme međunarodne podele rada koja rađa nerazvijenost i održava je, premda u promenjenom vidu. Prihvatanjem takve strategije u raznim društvenim sredinama u svetu, istovremeno s borbom za poboljšanje uslova razmene u međunarodnim razmerama, takva će shema podele rada biti ukinuta i zamenjena drugom.

---

[3] Ovo je područje na kome mogu biti korisni napori za poboljšanje uslova razmene na međunarodnom tržištu.

Idriss Jazairy (Alžir)

Novi međunarodni poredak i pravo

Postojanje zastarelog, nepravednog i nestabilnog međunarodnog poretka, zasnovanog na odnosima eksploatacije koji, iako su nekada dali temelj blagostanju Zapada, nisu više kadri da ga sačuvaju, na putu je da postane najveći izazov budućnosti čovečanstva.

Zar privrženost razvoju takvog poretka, kako preporučuju neke zemlje, odnosno odbijanje da se iz toga izvuku očevidne pouke uz nevoljno potvrđivanje da je taj poredak prevladan, kako čine druge, nije izazov ne samo pravdi nego i samom zdravom razumu? No treba priznati da taj sistem ili, bolje, sadašnji antisistem ne odgovara ni zahtevima za opstanak zemalja u razvoju, pa čak ni potrebama napretka razvijenih zemalja.

Činjenično stanje pokazuje očigledan neuspeh. Deklaracija koju je na svom Šestom vanrednom zasedanju prihvatila Generalna skupština Ujedinjenih nacija i koja se odnosi na uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka pokazala je put kojim treba ići. Naime, neophodno je da, u sklopu nove, celovite i globalne strategije, odnosi — nosioci razvoja zamene odnose eksploatacije. Taj novi pristup treba da omogući da se unapred predvidi i sprovede preko potrebni preobražaj međunarodne morfologije vlasti i novo usmeravanje njenih tokova u

svetskim razmerama. Na taj način novi poredak, koji treba da bude poredak pravičnosti, ekonomski i društveno delotvoran poredak, predstavlja jednu celinu. Mada prvenstvo treba dati čoveku, sredstvu i cilju autentičnog razvitka, pozivanje na novi društveni i kulturni poredak uz održavanje ograda preti očuvanjem konfuzije. Isto tako, kada se govori o novom međunarodnom pravnom poretku, postoji opasnost da se prepustimo, na žalost vrlo rasprostranjenom, verovanju da je pravo ezoterička tehnika koja počiva na nepromenljivoj unutrašnjoj logici nezavisno od evolucije sredine u kojoj živimo.

Ukratko, seckanje, da tako kažemo, sadržine novog poretka uzduž i popreko može samo podstaknuti necelovite i od njihovog konteksta izdvojene pristupe ili pojedinačna cenkanja umesto da stvarno probije zid koji razdvaja siromaštvo od obilja.

Novi poredak, cilj akcije naprednih snaga u svetu u ovoj poslednjoj četvrti stoleća, moći će da stvori samo volja naroda koji će mu svojom pravednom borbom postaviti osnove. Nakon toga će se, pregovorima među državama, tražiti načini da se on uklopi na međunarodnom planu. Da bi se prešlo iz deklarativne faze u akciju, potrebno je, međutim, da pravo, koje bi na taj način postalo oslonac političkog odlučivanja, kodifikuje nove smernice. Nepobitna je činjenica da pravo danas nije u skladu s razvojem stvarnosti. To objašnjava zbog čega zemlje u razvoju, koje se smatraju oštećenim a ne vezanim odredbama donetim još u vreme kada one nisu bile prisutne na međunarodnoj sceni, traže da se ponovo ispita sada važeće međunarodno pravo. Ovo pravo, uostalom, prestaje da se suprotstavlja jer više ne izražava volju međunarodne zajednice. Da li zbog toga treba govoriti o krizi međunarodnog prava? U stvari, „kriza" postoji samo ako se tako okarakteriše svaka promena u odnosu na kanone jednog neprilagodljivog i sklerotičnog prava. Ako se pak tvrdi da pravo u svakom trenutku treba da odslikava političku stvarnost, tada jedno vreme činilac ometanja, odnosno zastoja evolucije koja je u toku, ili, suprotno, postati katalizator za sprovođenje novog međunarodnog poretka.

To znači da međunarodno pravo kao ni unutrašnje pravo nije i nije nikada bilo neutralno prema političkoj opredeljenosti. U zavisnosti od toga kako će se primeniti, ono može ili ostati jedno vreme činilac ometanja, odnosno zastoja evolucije koja je u toku, ili, suprotno, postati katalizator za sprovođenje novog međunarodnog poretka.

Međunarodno pravo je prema shvatanjima zemalja „trećeg sveta" uvek bilo udruženo sa zaštitom stečenih prava onih sila koje su vršile kontrolu nad tim zemljama. Najpre je to bilo pravo „hrišćanskih nacija", zatim, od sredine 19. stoleća, pravo „civilizovanih" nacija na osnovu koga je jedna manjina privilegovanih nacija u svoju korist utvrđivala propise o slobodi, o svojoj slobodi, ali, isto tako, o slobodi drugih naroda. U Povelji Ujedinjenih nacija je taj restriktivni pojam (o nacijama) bio zamenjen pojmom „miroljubivih naroda", pojam koji treba istovremeno da

obuhvati i slabe i snažne zemlje ove međunarodne zajednice, pa čak i narode celog sveta. Domet toga principa, koji je trebao da najavi novi poredak, bio je ograničen nedostatkom političke volje da se on sprovede u delo, pošto su rezultati dogovora na Jalti i u Breton Vudsu bili u suprotnosti s proklamovanim ciljevima. I trebalo je čekati dekolonizaciju, duboku krizu zapadne ekonomije i akciju zemalja OPEC-a da bi otpočela konkretna kodifikacija i utvrđivanje obima prava nejakih i obaveza moćnih u sklopu nacija. Sada tim dostignućima ponovo preti opasnost da budu dovedena u pitanje od strane direktorijuma koji svetu nastoje da nametnu glavne kapitalističke sile okupljene u Rambujeu i Portoriku.

Tako će, ukoliko se i dalje bude nastojalo da se sačuva *status quo* na međunarodnom planu, ovo pravo predstavljati prepreku za sprovođenje u stvarnost novog poretka. Koliko će još vremena to pravo moći da se zaklanja iza neophodnosti poštovanja ustanovljenih normi ili iza nekog nazoviapolitizma koji ide naruku kolonijalizmu i raznim oblicima rasne diskriminacije, neokolonijalizmu i eksploataciji čoveka nad čovekom? Ono će ostati kočnica ako na razini država ne promeni unutrašnji poredak koji preovlađuje i u razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju, i ako ne uzme u obzir toliko očevidnu stvarnost — činjenicu da su pojmovi pravičnosti, oslobođenja i ekonomskog i društvenog napretka nerazdeljivi kao što je nerazdeljiva i njihova primena u celom svetu.

Isto tako, pravo, osobito međunarodno pravo, neće prestati da koči evoluciju ka novom poretku ukoliko legalizuje vraćanje tog poretka u korist imperijalističkih sila, a koje potpomaže lokalna oligarhija nekih zemalja u razvoju.

Pokušaji da se novi poredak okrene u korist imperijalizma utoliko su drskiji kada se zna da imperijalizam sa svojstvenom mu sposobnošću brzog prilagođavanja, nakon toga što je izgledalo da se nalazi u trenutnoj krizi, vrši pregrupisavanje svojih snaga sa ciljem da ponovo osvoji položaje koje je u periodu 1963—1974. bio primoran da ustupi, bar kada je reč o principima.

Ti se pokušaji posebno ispoljavaju baš prilikom izrade pravnih koncepcija koje treba da daju konkretan sadržaj tim principima.

Tako stoje stvari sa samim temeljima novog poretka koje osporavaju baš oni koji ga pravno tumače kao jednostavno poboljšanje funkcionisanja „sadašnjeg poretka", čiji bi razvoj, kako tvrde, trebalo i dalje obezbeđivati.

Automatičnost ekonomskih odluka koje donose vladajući centri je teorija kojom se inspirišu zastupnici te teze. Ta teorija je izazvala duge i žučne rasprave i na nacionalnom i na međunarodnom planu.

U tom istom duhu, pojmovima „međusobne zavisnosti", s jedne strane, i „uključivanja" siromašnih zemalja u svetsku privredu, s druge, data su tendenciozna tumačenja. Ti bi pojmovi, u okvirima današnjeg poretka, omogućili održavanje mehanizama

koji sprečavaju akumulaciju, osiromašuju zemlje „trećeg sveta" i osiguravaju održavanje hegemonističkih pozicija.

Ovome se, takođe, priključuju i himne koje uzdižu do neba dobre strane slobodne razmene sa njenim propisima o klauzuli najpovlašćenije nacije, o reciprocitetu i nediskriminaciji, kao i sa svim onim pravnim arsenalom koji su zapadni teoretičari, još od Adama Smita, stavili u službu interesâ vladajućih privreda. Šta danas predstavlja moralna i pravna snaga takvih koncepcija koje su same sebe eliminisale favorizovanjem internacionalizacije proizvodnog procesa koja će, u toku iduće decenije, uskom krugu transnacionalnih kompanija omogućiti kontrolu nad 40% svetske proizvodnje, a koje već upravljaju sa 28% svetskog izvoza?

Dakle, kakvo je to međunarodno pravo koje danas — pošto je dopustilo da se u političkom pogledu održi fikcija o nepostojanju Kine sa njenih 700 miliona stanovnika, a zatim pobedničkog Vijetnama posle herojske borbe toga naroda koji je izazvao divljenje celog sveta — nastoji da pređe preko postojanja transnacionalnih kompanija koje su na putu da ovladaju svetskom privredom?

Čemu, onda, klauzula o najpovlašćenijoj naciji ili odobravanje sistema opštih povlastica zemljama „trećeg sveta" za izvoz proizvoda kada se 50% toga izvoza obavlja među filijalama iste transnacionalne kompanije i pokorava samo zahtevima svetske strategije određene u njihovim sedištima?

Na kraju, šta ostaje od slobode mišljenja naroda kada, u ime izvesne slobode štampe, monopolistički položaj omogućuje nekim sredstvima masovnog informisanja mobilizaciju javnog mnenja u odbrani *statusa quo* u svetu, čak na štetu samog javnog mnenja. Nedavni slučaj otpora izraženog od strane javnog mnenja jedne razvijene zemlje protiv produžavanja politike pomoći razvoju samo je ilustracija tog tipa manipulisanja, nešto očiglednija od drugih.

Što se tiče principa nediskriminacije, zabrane stavljene na izvoz nuklearnih fabrika i diskriminatorski tarifni sistemi koji se primenjuju protiv izvoza gotovih proizvoda iz „trećeg sveta" navode nas da se upitamo koliko još važi jedan takav pojam. Odbijanje da se primeni opšti sistem povlastica na neke nerazvijene zemlje koje su se usudile da potvrde suverenitet nad svojim prirodnim bogatstvima, kao i nesigurni životni uslovi naših radnika u inostranstvu, potvrđuju da u današnjim uslovima taj princip nije dostojan poverenja.

Isto je i s izvesnom međunarodnom podelom rada koja, u ime delotvornosti i komparativne prednosti, preporučuje novo širenje industrije koje treba uglavnom da reši sadašnje strukturne probleme bogatih zemalja. Na taj način one za sebe čuvaju monopol nad najunosnijim granama industrije, nad onima koje najmanje zagađuju sredinu i koje su u tehničkom pogledu najviše odmakle, umesto da traže takav način podele industrijskih aktivnosti koji bi omogućio pravilniju raspodelu dodatne vrednosti u celom svetu.

Čak se i pojam prvenstva međunarodnog prava pred unutrašnjim koristi sa ciljem da se ospori princip suvereniteta država nad njihovim prirodnim bogatstvima, uz nastojanje da se primena tog prava u zemljama „trećeg sveta" stavi pod spoljnu kontrolu u skladu s izvesnim propisima koje su utvrdile velike sile radi zaštite svojih interesa. Reč je o obavezi korišćenja arbitraže međunarodnih foruma koje te sile kontrolišu, arbitraže koja se ne zahteva u međusobnim odnosima tih sila, i reč je o određivanju visine odšteta koje ne uzima u obzir amortizaciju, kao ni preterano velike profite koje, inače, unutrašnje zakonodavstvo razvijenih zemalja smatra bogaćenjem bez osnova.

Pravno regulisanje te preko potrebne solidarnosti među svim narodima sveta (takve kakva proističe iz pojma o zajedničkom nasleđu čovečanstva) daje povoda i grabežljivim težnjama dominirajućih privreda. U stvari, pošto je u okviru pomorskog prava priznata pravovaljanost takve koncepcije, ispoljavaju se pokušaji da se izrade obrasci koji bi transnacionalnim kompanijama pružili mogućnost da iskoriste svoje tehnološke i finansijske prednosti sa ciljem da se dočepaju bogatstava „šestog kontinenta". Na taj bi način, kao suparnik tih kompanija, bio odstranjen ovaj autentično multinacionalni poduhvat. Transfer tehnologije koji su civilizacije, u prekapitalističkom periodu, dobrovoljno obavljale predstavlja drugi domen na koji se sasvim prirodno može primeniti koncepcija zajedničkog nasleđa. Međutim, razvijene zemlje se tome protive, mada su sklone da zajedničkim nasleđem čovečanstva nazovu samo energetske izvore „trećeg sveta" uz obrazloženje da, s obzirom na to što su ti izvori pravi pokretači svetskog napretka, odluke koje se na njih odnose ne bi smele biti apanaže njihovih legitimnih vlasnika. Ti primeri pokazuju koliko je mnogo prikrivenih protivrečnosti i dvosmislenih situacija koje znalački održavaju interesne grupe nekih razvijenih zemalja.

Ovo indirektno stavljanje pod sumnju dostignuća međunarodne zajednice olakšano je saučesništvom lokalnih oligarhija u mnogim zemljama u razvoju.

Tu oligarhiju sačinjava tradicionalna buržoazija, odnosno jedna nova vladajuća klasa koja je nastala vođenjem elitističke politike razvoja. Negde njen položaj učvršćuje obnavljanje *sine die* pređašnjeg kolonijalnog zakonodavstva, negde sposobnost prilagođavanja ili niz pritisaka spolja koji navode zemlje „trećeg sveta" da u svoju sredinu uvode strane modele ekonomske i društvene organizacije, što podriva autonomne inicijative i slobodu akcije tih zemalja. Takvi sistemi, tuđi i suštinskim ciljevima razvoja tih zemalja i duhu njihovog naroda, uzrok su društvenog raslojavanja koje postaje izrazitije uporedo s bržim rastom, kojem se, zbog toga, više ne može dati kvalifikativ razvoja, odnosno napretka. Na taj način su zemlje „trećeg sveta" izložene neizvesnostima jedne nove, ovog puta tehnološke i finansijske zavisnosti koja će ih dovesti do uključivanja u međunarodnu podelu rada nametnutu od strane transnacionalnih kompanija.

Dešava se često da te oligarhije ne vide u suverenitetu pobedu svojih naroda, nego paravan koji im omogućuje da od svetske javnosti prikriju izopačenost odnosa eksploatacije koji vladaju u njihovom društvu. Nasuprot ovome, one lako prihvataju povrede tog suvereniteta, takmičeći se u davanju ustupaka kako bi na svoju teritoriju privukle inostrane privatne investicije, ustanovljavajući poreski raj ili dopuštajući zagađenje čovekove sredine, sve u korist zapadne industrije, i stvarajući slobodne zone u kojima se eksploatiše najjeftinija lokalna radna snaga.

Čak i tamo gde, nacionalizacijom, država preuzima svoj nacionalni proizvodni potencijal, ta nacionalizacija, ako se smatra da je sama sebi cilj, može doneti na svet jedan novi birokratski mandarinat, odvojen od masa i okrenut inostranstvu. Koristeći se nepostojanjem unutrašnjeg zakonodavstva sposobnog da suštinskom promenom društvenih proizvodnih odnosa omogući radniku da u isti mah bude i tvorac i korisnik razvoja, ta vladajuća elita sačuvala je sve navike starih rukovodilaca preduzeća.

Nasuprot takvim smicalicama, progresivne snage i posebno ljudi od zakona trebali bi da se u svojim redovima založe za uklanjanje ovakvog anahroničnog i nepravednog pravnog okvira, a za izradu jednog prilagodljivog pravnog sistema koji bi počivao na etici za koju demokratija, poštovanje suvereniteta i solidarnost predstavljaju glavne vrednosti.

Tako bi pravo moglo postati katalizator u sprovođenju novog međunarodnog poretka. Uključujući se u čovekovu sredinu, ono će morati da se odrekne takozvanog apolitizma, odnosno sterilnog formalizma da bi postalo pravo razvoja, pravo koje svoju hranu crpe iz političkih vrednosti, ekonomskih prednosti i društvenih imperativa našeg vremena.

Sigurno je da će cilj toga prava biti kodifikovanje dogovora koje će postići međunarodna zajednica, ne tako što bi evoluciju ka novom poretku zaustavilo na jednom datom stupnju, nego time što bi uvek bilo u avangardi te evolucije, na pokretnoj granici koja razdvaja utopiju od stvarnosti.

Ali njegov će cilj biti, isto tako, da predstavnike svih naroda, čak i onih koji se još bore za svoje političko oslobođenje, učini subjektima, a ne objektima međunarodnog prava, sa ciljem da Povelji Ujedinjenih nacija, koja je prihvaćena u ime „naroda sveta", dâ njen pravi smisao.

S druge strane, ono će morati da izvuče transnacionalne kompanije ispod vela tajni pravnih propisa, gde dejstvuju prema svom nahođenju, i da pređe na nova područja koja brzi razvoj nauke i tehnologije nudi istraživanjima pravnikâ, kao što su novo vrednovanje okeana, korišćenje kosmičkih prostora, borba protiv rasipanja bogatstava koja se ne mogu obnavljati.

Osim toga, da bi odluke stalnih svetskih organizacija postale pravi izvori pozitivnog prava, ovo će pravo morati da nadmaši svoj tradicionalni okvir međudržavnih odnosa. Pošto su ih potpisale, sve države bi bile obavezne da se pridržavaju donetih odluka, jer pritisak upućene svetske javnosti treba da navede

ostale države da skinu svoje rezerve, a poznato je da se korektno informisana javnost nalazi često ispred vlada. Izvesno je da nepoštovanje obaveza u međunarodnom pravu ne povlači svagda sankcije. Međutim, rešavanje sporova nastalih stupanjem na snagu takvih odluka traži stvaranje foruma za mirenje i arbitražu, sačinjenih na osnovama reprezentacije koja bi verno izražavala i odslikavala međunarodnu zajednicu sa svom njenom raznovrsnošću. Na taj način bi se otklonila opravdana oklevanja zemalja u razvoju kada je u pitanju arbitraža nekih sadašnjih međunarodnih trgovinskih sudova u kojima dominiraju interesi bogatih zemalja.

U opštem smislu, obnovljeno međunarodno pravo neće morati da se svede na sitničava tumačenja propisa, nego će morati da omogući širu primenu ravnopravnog donošenja presuda, budući da korisnost toga prava zavisi od njegove sposobnosti da se prilagodi nepredviđenim situacijama koje već predstavljaju pravilo u svetu koji se sve brže menja.

Ali da bi bilo nosilac progresa, međunarodno pravo neće morati da bude univerzalno samo po svojim okvirima i po domenu svoje primene. Ono će, pored toga, morati da polazi od osnova demokratije, poštovanja suvereniteta i solidarnosti.

Demokratizacija međunarodnih foruma nema cilj da ponovo ispituje snagu ideja, tu novu silu koju su, uprkos slabosti, zemlje „trećeg sveta" pokazale svojim jedinstvom i prilikom glasanja u OUN i u neposrednoj akciji. Ona, naprotiv, treba da znači kraj tiranije jedne manjine (tiranije koja se ispoljava i u Savetu bezbednosti i u podešavanju glasova izvesnih foruma) i diktata uskih krugova koji nastoje da svetu nametnu svoje poglede u oblasti razoružanja, neširenja nuklearnog oružja, kao i u oblasti energije i međunarodnog finansijskog sistema.

Demokratizacija foruma ne bi bila efikasna ako je ne bi pratila i demokratizacija normi za funkcionisanje međunarodne zajednice, demokratizacija čiji bi cilj bio, bar za prvo vreme, da na međunarodnom planu reguliše principe ekonomskog i društvenog zakonodavstva koji već postoje u većini razvijenih zemalja. Tako bi sindikalnom pravu, koje priznaju nacionalna zakonodavstva, na međunarodnom pravu odgovaralo priznavanje prava zemljama „trećeg sveta" da mogu pristupati, bez opasnosti da će biti žrtve osvete, funkcionalnim grupacijama (udruženja proizvođača) ili regionalnim grupacijama radi jačanja njihovog položaja u kolektivnim pregovorima novog tipa. Skupu zakona protiv trustova, zakona koji se mogu primeniti na Sjedinjene Američke Države ili u okviru EEZ, a koji imaju predviđene i sankcije, trebalo bi da odgovara kodeks ponašanja koji bi se mogao suprotstaviti transnacionalnim kompanijama i koji bi bio obaveznog karaktera. Zemlje iz kojih potiču transnacionalne kompanije morale bi, sa svoje strane, da ukinu pravnu fikciju po kojoj one ne mogu uticati na te kompanije, što pomenutim zemljama omogućuje da izbegavaju odgovornosti koje su, u stvari, njihove. Restriktivna i nedopustiva praksa na osnovi sporazuma

morala bi se po istoj osnovi sankcionisati, i to na međunarodnom planu, usvajanjem obaveznog kodeksa ponašanja u pogledu transfera tehnologije. Ravnopravnost ne samo što nalaže ukidanje svake diskriminacije protiv slabih privreda nego čak i nameće novu diskriminaciju koja takvoj privredi ovog puta zaista ide u korist. Po tome bi revizija režima o industrijskoj svojini trebala ne samo da ukloni zloupotrebu prava koje daju patenti nego i da odobri preferencijalni tretman za njihovu eksploataciju od strane siromašnih zemalja. Zakonodavstvo koje postoji u nekim industrijalizovanim zemljama i koje štiti kupovnu moć najzapostavljenijih društvenih kategorija trebalo bi da se protegne preko indeksacije stope svetske inflacije na sirovine koje izvozi „treći svet". Jer, u krajnjoj liniji, pošto glavni deo inflacije na međunarodnom planu podnose najsiromašnije zemlje, razlike u raspodeli dohotka koje ta inflacija izaziva glavna su kočnica razvoja.

Uporedo s tim bi trebalo izvršiti izmene i u unutrašnjoj strukturi država kako bi se uobličila ta nova etika koja se rađa. Nacionalna zakonodavstva bi morala usmeriti bogate zemlje ka novom načinu življenja, ukazujući društvu, i posebno omladini, na to koji ekonomski i društveni ciljevi predstavljaju prave pokretače. Isto tako bi u zemljama u razvoju korenita prerada pravnih struktura trebala da pomogne stvarnom i ravnopravnom učešću radnika u vršenju vlasti i u plodovima razvoja.

Afirmacija i priznavanje suvereniteta država od strane međunarodnog prava, suvereniteta kao osnovnog činioca etike na kojoj ono počiva, ne znače i iste posledice i za nerazvijene i za industrijalizovane zemlje. U stvari, stepen izgradnje političkog, ekonomskog i društvenog sistema u ovim dvema kategorijama zemalja nije isti, jer etapa kroz koju su razvijene zemlje prošle još pre više od jednog veka nije završena u zemljama „trećeg sveta".

Prema tome, afirmacija njihovog ne samo političkog nego i ekonomskog suvereniteta putem preuzimanja kontrole nad njihovim bogatstvima, a s ciljem razvoja, naprednog je karaktera. To nije slučaj i s razvijenim zemljama u kojima se afirmacija suvereniteta stavlja u zaštitu *statusa quo*. Da bi se stvorili uslovi za sazrevanje duha funkcionalne supranacionalnosti, trebalo bi da zemlje s najjačom privredom učine prvi korak u davanju ustupaka u tom smislu.

Ni za jedne ni za druge ne bi trebalo da pojam suvereniteta isključuje pojam solidarnosti shvaćen ne kao moralna, nego kao pravna obaveza.

Ovo zemljama „trećeg sveta" nameće potrebu kodifikacije propisa politike zajedničkog oslanjanja na vlastite snage, politike čije su smernice bile određene na Konferenciji u Meksiku, septembra 1976. Taj zadatak treba utoliko pre rešiti pošto su dosadašnja razvodnjavanja (ispoljena na specijalnim konferencijama OUN 1976. i na konferenciji „Sever—Jug", kao i na Sedmom vanrednom zasedanju Generalne skupštine) ugrozila teško postignuti konsenzus. Takva situacija nalaže preuzimanje inicijative od

strane „trećeg sveta" putem jačanja svih njegovih foruma za uzajamnu pomoć i zajedničku ekonomsku bezbednost, koji treba da osiguraju ravnopravniju borbu protiv interesa moćnih.

Ta solidarnost se ne uklapa u logiku politike blokova, već nastoji da ojača instrumente za borbu i pregovore koje vodi „treći svet".

Dijalog koga se prihvatio „treći svet" nikako ne znači odustajanje od njegove pravedne borbe, od borbe koju on ne vodi protiv naroda razvijenog sveta, nego protiv struktura eksploatacije svojstvenih sadašnjem poretku. Tako se borba i pregovori dopunjuju i uključuju u iste dijalektičke tokove.

Sada se budućnost toga dijaloga dovodi u ozbiljnu sumnju zbog pokušaja da se problem međunarodnog razvoja pretvori u predmet prave ideološke konfrontacije između Severa i Juga. Bilo bi teško prevladati zaoštravanje pozicija koje taj sukob može izazvati. Problem detanta u odnosima Istok—Zapad postao bi još delikatniji, jer imperijalizam na jugu naše planete još drži čvrste pozicije, koje će se truditi da sačuva dejstvovanjem, da kažemo tako, iza neprijateljskih linija.

*

Već počinju da se naziru konture noveliranog međunarodnog prava, nastalog iz tekućih promena. Ono odbacuje najpreteranije oblike iz pravnog sistema u službi privilegovane manjine, uobličava pravo razvoja namenjeno ljudima i sve vernije izražava volju narodâ.

Tako će, ulazeći u okvir Povelje Ujedinjenih nacija, Deklaracija o principima međunarodnog prava koja se tiče odnosa prijateljstva i saradnje među državama, Deklaracija o novom međunarodnom ekonomskom poretku, Povelja o ekonomskim pravima i obavezama država, kao i druge ključne rezolucije koje je usvojila OUN ili njeni specijalizovani forumi, sve zajedno postati osnovni elementi međunarodnog prava koje vodi ka pravu narodâ. Ti elementi će pružiti priliku za konkretne jasno definisane angažmane, angažmane koje na međunarodnoj sceni preuzimaju različiti akteri i koji se objektivno kontrolišu pod vidom multilateralnih pravnih instrumenata obaveznog karaktera.

Potvrđujući tako prvenstvo prava pred silom, pravni sistem koji je pozvan da reguliše međunarodne odnose moraće da stavi van zakona svaki pokušaj čiji je cilj da izazove političku nestabilnost, svaku pretnju vojnom intervencijom, svaki oblik ucene uskraćivanjem prehrambene robe ili tehnologije, ili bilo koji drugi ekonomski pritisak upravljen posebno protiv zemalja „trećeg sveta" koje žele da utvrde pravu vrednost svojih bogatstava u korist svojih naroda. Jer takvi pokušaji, takvi pritisci i ucene u stvari su karakteristični oblici agresije.

Tamas Szentes (Mađarska)

Neki pogledi na strategiju razvoja i NMEP

S obzirom na dijalektički odnos između spoljašnjih i unutrašnjih faktora u rastu i trajanju „nerazvijenosti", zanemarivanje bilo kojeg od njih neizbežno vodi ideološkoj apologiji; prikrivanje odlučujuće uloge i istorijske odgovornosti za ekonomsku kolonizaciju zemalja u razvoju od strane centara-metropola služi opravdavanju imperijalizma koji je tim zemljama nametnuo neravnopravnu shemu međunarodnih ekonomskih odnosa. Prikrivanje uloge ovih unutrašnjih društveno-političkih snaga u zemljama u razvoju koje su sarađivale sa spoljašnjim faktorima i imale koristi od toga, koje su nastojale da se održe zastarele forme društvenih institucija ne bi li se povećale unutrašnje nejednakosti, služi, bez ikakve sumnje, kao odbrana lokalnih, nacionalnih eksploatatora i reakcionarnih režima.

„Jaz" je dvostruk — i u međunarodnim razmerama, i u samim zemljama u razvoju. Međunarodni jaz nije samo proizvod razlika između dve samostalne jedinice već je i rezultat organskih, funkcionalnih odnosa između centra i periferije. Svođenje toga jaza na odnos „Sever—Jug", ili konfrontaciju, potpuno zamagljuje taj funkcionalni odnos između zavisnih perifernih zemalja i zemalja·

-metropola koje su istorijski i ekonomski odgovorne za nerazvijenost onih prvih, a pored toga zataškava društvene nejednakosti u samim zemljama u razvoju i političku odgovornost koju treba da snose njihove vlade.

Pošto je razvoj nerazvijenosti duboko ukorenjen u izobličenim strukturama kako međunarodne podele rada, tako i privreda (i društava) zemalja u razvoju, a stvorio ih je monopolni kapital metropola, međunarodna politika pružanja pomoći, ako se ne izvrše i radikalne izmene u tim strukturama, teško da može pomoći ikome osim onima koji izvlače koristi iz nerazvijenosti. Ovde leže objašnjenja neuspeha Prve razvojne dekade. Čak i ako ne izvršimo identifikaciju odgovornosti i potreba (počev od pitanja *ko* treba platiti *kome*, odnosno koje zemlje ili, još preciznije, koje klase ili kompanije treba da plate kojim društvenim slojevima), kvantitativni porast finansijske pomoći jedva obećava rešenje sve dok prevagu nose strukturno nejednaki odnosi, pri kojima što više kapitala utiče u zemlje u razvoju, to je veći njihov gubitak. I slično tome, trgovinski preferencijali i mnoge druge mere, bez obzira na to koliko značajne mogu biti za smanjenje nekih akutnih nevolja i proširenje nekih uskih grla, samo su palijativne mere koje ne sprečavaju bolest samih tih struktura.

Baš ta negativna iskustva i gubljenje iluzije, koji su proistekli iz konvencionalne politike razvoja putem povećanog priliva kapitala i koncepcije međunarodne pomoći u smislu povećanog transfera u datim strukturnim odnosima, doveli su, i to možda u prvom redu, do kritičkog preispitivanja politike razvoja u mnogim zemljama i do ideje o novom međunarodnom ekonomskom poretku.

1. Neka opšta načela nacionalne strategije razvoja

Zadatak prevazilaženja nerazvijenosti u okviru nacionalne privrede veoma je složen.

Iz dijalektičke povezanosti raznih faktora proizlazi da nerazvijenost može biti eliminisana samo na *složen* način, pošto čitav napredak u likvidaciji svih njenih faktora može biti ugrožen ako samo i jedan od njih ostane nedirnut. Nemoguće je zamisliti postizanje trajnih rezultata u transformisanju ekonomske strukture u razvoju proizvodnih snaga bez ukidanja jednostrane zavisnosti i eksploatacije. I obrnuto — bez transformisanja izobličene ekonomske strukture ekonomska nezavisnost ne može biti osigurana. A likvidacija prevaziđenih društvenih ostataka jeste prethodni uslov svakog društvenog napretka.

Ukidanje dominantne uloge stranog kapitala, njegovo istiskivanje i ograničavanje eksploatatorskog njegovog delovanja iz ključnih pozicija u privredi jesu sami po sebi veoma težak zada-

tak. A osobito je težak kada samo jedna monopolna grupa ili mali broj takvih grupa kontroliše privredni život.

Ni nacionalna buržoazija, niti ijedan drugi društveni sloj nemaju na raspolaganju *neko drugo*, pogodnije sredstvo kojim bi se ograničavala moć stranog kapitala i sprovodila politika nezavisne nacionalne privrede, osim intervencije *države* u privrednom životu.

Državna intervencija, naravno, ima na raspolaganju čitav niz oblika i načina, od kojih čak i onaj najradikalniji — potpuna nacionalizacija — može imati različan klasni sadržaj.

U zavisnosti od konkretnih društveno-političkih okolnosti, priroda drugih načina državne intervencije može čak još više da varira. Na primer, postoje zakonom regulisana parcijalna nacionalizacija, porezi, carinske dažbine, propisana srazmera u kojoj se profit mora ponovo investirati, ograničenje repatrijacije profita i transfera prihoda, izvestan stepen državne kontrole nad upravljanjem i aktivnostima stranih kompanija, obavezno uključivanje predstavnika domaćih radnika u direkcije preduzeća, organizovanje mešovitih kompanija, zakonski obavezan karakter državnih planova i planskih ciljeva, kao i razna kvalitativna i kvantitativna ograničenja.

Preobražavanje izobličene i dualističke privredne i društvene strukture još je složeniji i dugoročniji zadatak. Kao prethodni uslov ekonomskog razvoja, preobražavanje privredne strukture i društvena integracija će pre ili kasnije postati očevidan zadatak za sve one koji se bave problemima ubrzanja ekonomskog napretka i razvijanja proizvodnih snaga, pod uslovom, naravno, da ih lična zainteresovanost za održanje postojećeg stanja ne spreči da shvate te zadatke.

Spor razvoj unutrašnje podele rada i tržišta, prepreke povećanju produktivnosti i usvajanju boljih oblika rada i savremenijih tehničkih i drugih metoda nedvosmisleno su pokazali u kojoj meri dualistička ekonomija ometa napredak.

Pokušajmo sada da sumiramo — kao zaključke naše analize[1] — glavne opšte uslove, ili stvari od značaja, za strategiju razvoja koja bi se mogla preporučiti, a koja ima cilj da prevlada „nerazvijenost":

1) S obzirom na to da *inostrane neposredne investicije* pripadaju ne samo nasleđenoj realnosti s kojom se mora računati već i mogućim potrebama u datom vremenu i datoj situaciji, politika nacionalnog razvoja mora se pozabaviti pitanjem kako iskoristiti — ako je to uopšte moguće — strani investicioni kapital izvan kolonijalnih i neokolonijalnih shema, u kojim oblastima i pod kojim uslovima dopustiti njegovu realizaciju i na koji način ograničiti negativne njegove efekte. U ovom kontekstu mogu se formulisati tri principa (jedan dugoročan i dva kratkoročna):

---

[1] Vidi: T. Szentes, *The Political Economy of Underdevelopment*, Akademiai 1971, 1973, 1976, Budapest.

a) „asimilacija" stranog kapitala, odnosno njegovo unošenje u nacionalno (društveno) vlasništvo, što se može postići raznim metodima;

b) isključenje stranog kapitala iz ključnih sektora („komandnih vrhova") privrede;

c) uspostavljanje efikasne kontrole, i odozdo i odozgo, i plansko uticanje na njegovo delovanje, što zahteva odgovarajući sistem informisanja i upravljanja, sposoban istraživački i savetodavni aparat koji bi bio povezan s rukovodstvom, te uhodan i operativan mehanizam planiranja.

2) S obzirom na kumulativne opasnosti i posledice visokog stepena koncentrisanih međunarodnih ekonomskih odnosa i podudarnosti bilateralnih veza, od velikog je značaja *diversifikacija* u trgovinskoj razmeni i drugim *ekonomskim odnosima* sa spoljnim svetom.

3) S obzirom na veću opasnost od dominacije i nejednakosti u tradicionalnim odnosima centar—periferija, kao i na problem dimenzija u industrijalizaciji i tehnološkom napretku, *integracija i regionalna kooperacija* zemalja u razvoju pojavljuju se ne samo kao mogućno sredstvo za smanjenje zavisnosti od privreda metropola već i kao objektivna potreba brzog ekonomskog razvoja.

4) Pošto odnose zavisnosti potpomaže rasparčana, dualistička društveno-ekonomska struktura, koja takođe postavlja mnoge prepreke razvoju i izaziva ozbiljne poremećaje ravnoteže, strategija nacionalnog razvoja mora se suočiti sa zadatkom radikalne *strukturne transformacije* privrede u celini.

To nužno uključuje i transformisanje tradicionalnog poljoprivrednog sektora koji treba integrisati, a i promenu sastava, orijentacije i tehnološkog karaktera „modernog" sektora koji treba učiniti sposobnim da integriše onaj prvi.

5) Iz toga proizlazi da se za odabiranje investicionih projekata mora, pre svega, primenjivati *kriterij integracionog efekta* (koji se, na žalost, retko pojavljuje među kriterijima za investicione projekte, ukoliko ovi uopšte idu dalje od kriterija komercijalne rentabilnosti).

6) Integracioni efekti investicionih projekata ne mogu, međutim, biti procenjeni bez proizvodnog povezivanja među sektorima i granama, što znači da je to potreba koja, u stvari, čini suštinu svakog pravog *nacionalnog planiranja* (iako se ne može reći da je dosad karakterisala mnoge zemlje u razvoju), ako se imaju na umu spojevi ponude i tražnje.

Nacionalno planiranje i realistična politika razvoja, koja uzima u obzir i potrebe i potencijalne resurse koji stoje na raspolaganju, ne mogu se zadovoljiti tako ortodoksnom i udžbeničkom pretpostavkom kao što je ona koja tvrdi da je u zemljama u razvoju radna snaga neiscrpan, bezgraničan faktor proizvodnje, čija je produktivnost marginalna i ravna nuli i s kojom se ne mora ekonomisati. Upravo je obrnuto, i postoji preka potreba za najbrižljivijim i sveobuhvatnim planiranjem, poduprtim bitnim sta-

tističkim informacijama, planiranjem mobilizacije raspoložive radne snage, njenog raspoređivanja po sektorima i privrednim granama, produktivnim i neproduktivnim delatnostima, a, isto tako, planiranjem njenog razvoja, obuke i obrazovanja, uz odgovarajuće sheme raspodele dohotka i društvenih službi.

Izgleda da je zadatak da se razrade, prilagode ili poboljšaju metodi planiranja radne snage, i posrednih i neposrednih instrumenata vladine politike za primenu i kontrolu, veoma hitan.

7) Strukturne transformacije celokupnog nacionalnog planiranja ne mogu se ostvariti preko tržišnih mehanizama koji su se uvrežili u nasleđenu strukturu. *Država* treba da odigra aktivnu ulogu u rekonstruisanju i razvoju nacionalne privrede, što sugeriše da bi *javnom sektoru* trebalo dati visok prioritet.

8) Koncentrisanje jedino na urbane sektore i na modernu industriju pokazalo se nepovoljnim i za ekonomski i za obrazovni razvoj. Pošto se iz poljoprivrednog sektora radna snaga, koja stalno uvećava armiju nezaposlenih, masovno iseljava pre svega zbog sve gorih uslova života, a pošto sve veće potiskivanje tradicionalnih seoskih slojeva najvećim delom stvara teren za siromaštvo i nepismenost, od vitalnog je značaja da se razvojni napori (kao i međunarodna pomoć) preorijentišu na unapređivanje *razvoja sela*.

Kakve pak institucionalne i organizacione oblike razvoj sela zahteva, pitanje je, naravno, o kojem treba da odluči sama zemlja koje se to tiče. „Izgradnja sela" na jedan ili drugi način pojavljuje se, međutim, kao neophodna potreba tamo gde rasturenost porodica ometa organizovanje kolektivnog napora, sheme samopomoći i obrazovanja. Efikasna, mada ne nužno i skupa, podrška države lokalnim akcijama, naročito u pružanju obuke i saveta u tehničkim i organizacionim pitanjima, predstavlja gotovo zajedničku potrebu čak i tamo gde je duh inicijative i oslanjanja na sopstvene snage dovoljno snažan i gde postoje neki izvori finansiranja.

Najpodesnija forma organizacije kako za „kanalisanje" državne pomoći i njeno upućivanje u poljoprivredni sektor, tako i za mobilizaciju lokalnih izvora jeste kolektivna forma ili *zadruga*.

Zadruge mogu ne samo da ravnomernije podele teret i koristi već i da održe i snabdevaju veću zajednicu i da, kombinujući razne privredne delatnosti, znatno smanje fluktuaciju u tražnji radne snage, naročito kad dođe do velikog pada van sezone. One su, takođe, praktičnija organizaciona osnova i lakše ostvarljiv kanal za vladino planiranje, rukovođenje, uticaj i produžne službe nego što su to rascepkani individualni posedi.

Zadružne farme ili sela podrazumevaju adekvatan organizacioni okvir za kolektivni rad i sheme samopomoći. Oni mogu pružiti velike olakšice za dopunske (industrijske, komercijalne i uslužne) delatnosti, kompenzirajući u izvesnoj meri fluktuaciju tražnje radne snage u poljoprivredi. Mogu lako da ekonomišu zemljom i racionalno organizuju proizvodnju, transport i tržište. Mogu da obezbede postupnije i glatko prelaženje na savremene metode u poljoprivredi. Mogu imati više koristi nego mali pri-

vatni proizvođači od unutrašnje i spoljne ekonomije i lakše dolaziti do kreditnih olakšica. Oni su, takođe, manje osetljivi na delovanje spontanih tržišnih sila i prirodnih nepogoda. Mogu da olakšaju obrazovanje i obuku držeći na okupu porodice, smanjujući odliv radne snage, organizujući večernje tečajeve i tečajeve van sezone za odrasle polaznike i razvijajući, pre ili kasnije, svoje sopstvene škole.

Na ovakav način zadružne farme ili sela mogu snabdevati srazmerno veću zajednicu i zaposliti više radne snage, čime se smanjuju i motivi za emigraciju.

Pored ekonomskih prednosti, kolektivne, zadružne forme proizvodnje mogu imati i ne manje značajnu *društvenu* prednost — ograničavanjem društvene diferencijacije i nejednakosti, unapređivanjem pravedne *raspodele*, a takođe i *političku* prednost — očuvanjem i razvijanjem kohezivnih snaga i osećanja solidarnosti, pored toga što su i neka vrsta „škole demokratije".

(9) Bez obzira na to koliko značajan i neophodan bio razvoj sela, pogrešno bi bilo smatrati ga jedinom alternativom u odnosu na industrijalizaciju. Ono što se pokazalo stvarno lošim kod izvesnog stepena porasta industrije i njenog izbora određene tehnologije, nikako nije industrijalizacija ili savremena tehnologija *per se*. Loš je upravo karakter enklave te industrije, odnosno činjenica da ne uspeva da se poveže s drugim privrednim granama i da potpomogne njihov razvoj; to se odnosi pre svega na poljoprivredu, a i na druge oblasti u kojima se primenjuje savremena tehnologija. Drugim rečima, takva se industrija manje-više svodi na proizvodnju luksuzne robe široke potrošnje.

Industrijalizacija, ako je stvarna, predstavlja konačno rešenje za postizanje potpune društveno-ekonomske transformacije i ekonomske nezavisnosti, za eliminisanje zaostalosti; ona treba da napreduje pravcem koji se potpuno razlikuje od sadašnjeg pravca u mnogim slučajevima i da: (a) čini industriju *pokretačkom snagom* čitave nacionalne privrede; i (b) izgrađuje u dinamičnim granama lokalne *centre za tehnička i naučna istraživanja*, tehnološke inovacije i eksperimente.

Ona prva potreba zahteva intenzivne i ekstenzivne dodire između industrije i poljoprivrede (kao i izvedenih industrijskih grana, ako postoje), takvu shemu industrijske proizvodnje i lokacije koja bi velikim delom bila orijentisana na selo, dok ova druga sugeriše izvesnu koncentraciju tehničkih i intelektualnih kapaciteta u nekoliko ključnih industrijskih grana, odakle se mogu prostirati tehničke informacije, znanje i savremena tehnologija. Te dve potrebe nisu protivrečne ako je izbor ključnih grana i njihovih istraživačkih kapaciteta napravljen u sklopu prirodnih mogućnosti date zemlje i njene radne snage, pa samim tim i ako je povezan s njima. Vertikalan razvoj, razvoj naniže prerađivačke industrije koja se zasniva na lokalnim izvorima sirovina i uključuje proizvodnju dela opreme, mašina ili alatki koje se u njoj upotrebljavaju, i razvoj naviše, tehnološkog istraživanja i razvojnih centara, dobar su primer za to.

Pitanje izbora *tehnike u industriji* ne bi trebalo razmatrati izolovano. Hitna potreba za proširenjem olakšica za zapošljavanje čini radno-intenzivnu tehniku, to jest tehniku u kojoj je intenzitet kapitala nizak, a kvalitet slabiji, pogodnom u mnogim granama, naročito u onim koje proizvode robu široke potrošnje za domaće tržište ili u poljoprivrednim fabrikama malog obima. Istovremeno se savremena tehnologija s visokim intenzitetom kapitala pokazuje preko potrebnom, bar u ključnim industrijskim granama koje proizvode sredstva proizvodnje, ne samo radi izvoza već i radi postizanja višeg tehničkog nivoa i nivoa proizvodnosti u drugim oblastima nacionalne privrede i stvaranja novih mogućnosti za zapošljavanje putem bolje tehničke opremljenosti. Kombinacija nekoliko dobro odabranih ključnih industrija koje upotrebljavaju i razvijaju savremenu tehnologiju i velikog mnoštva malih industrija koje zapošljavaju brojnu radnu snagu, a obuhvataju fabrike za preradu poljoprivrednih proizvoda, zadruge, manufakture i slično, izgleda da je ostvarljiva i, ako je dobro izvedena, predstavlja najdinamičnije rešenje.

Jedna drugačija, zdrava shema *industrijalizacije*, koja ima realistički plan i profil, potrebna je ne samo radi ubrzanja ekonomskog razvoja i smanjenja ekonomske zavisnosti već i radi unapređivanja sela i proširenja zaposlenosti.

Pored neophodnosti preorijentacije industrijskog razvoja u prilog potreba i razvoja poljoprivrednog sektora, potrebno je definitivno *prekinuti* — tamo gde to još nije učinjeno — *s praksom favorizovanja urbanih elitnih središta* u pogledu dodeljivanja investicija za razvoj, zdravstvenih institucija, službi za socijalno staranje, obrazovnih olakšica, a i s modelima raspodele dohotka.

(10) Dovoljan broj odgovarajuće obučene radne snage je i za razvoj poljoprivrede i za razvoj industrije uslov od prvorazrednog značaja. Stoga je i sa „čisto" ekonomskog stanovišta potpuno opravdan apsolutni prioritet *razvoja obrazovanja i „procesa učenja"*. S obzirom na fundamentalnu ulogu koju ljudski rad ima u ekonomskom razvoju i na životni vek „proizvoda" obrazovanja, investicije u obrazovanje i obuku treba smatrati visokoproduktivnim u širokom smislu te reči, pošto osiguravaju sve veću dobit na dugu stazu. Pri tom izgleda da ima mnogo načina da se ekonomiše troškovima obrazovanja smanjivanjem preteranog luksuza, naročito kad se radi o smeštaju i reprezentativnoj administraciji, zatim biranjem jeftinijeg dizajna i većim korišćenjem zgrada i opreme, korišćenjem pomoći studenata u akcijama za opismenjavanje i drugim vrstama društvenog rada u vezi s razvojem sela itd.

Uloga masovnog obrazovanja je izuzetno značajna i sa stanovišta *društvene mobilnosti i jednakosti*. Slobodan pristup seoske omladine obrazovanju nije samo važno i neophodno sredstvo koje podstiče privredni razvoj sela i smanjuje ekonomski jaz između gradskih enklava i poljoprivrednih područja, već je to i jedno od najefikasnijih oruđa za obuzdavanje elitističkih tendencija i (koliko svojinski odnosi to dopuštaju) za razbijanje alijenacije i izolacije elite.

Ukidanje nestašice kvalifikovane radne snage i nezaposlenosti onih s nepotpunom školskom spremom stavlja na dnevni red, pored ostalog, zadatak adekvatnog razvoja *obrazovanja*, i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu, u sadržaju i orijentaciji, što u najvećem broju slučajeva pretpostavlja radikalnu reformu njegovog sastava, duha i programa, reformu koja bi dovela do mnogo povoljnije proporcije poljoprivrednih škola i praktičnih predmeta orijentisanih na proizvodnju, a do smanjenja elitističkih tendencija. Ako zainteresovane zemlje tim putem ne stvore homogeniju, demokratsku i svesnu nacionalnu inteligenciju, nema mnogo nade da će smanjiti zavisnost od inostrane pomoći, da će proširiti obrazovni proces i znanje na mase, da će osnovati lokalna središta za istraživanje podesne tehnologije ili da će odoleti privlačnosti inostranih ponuda za zaposlenje.

Pošto primena nacionalnih strategija razvoja, u koje su uključeni i borba protiv zavisnosti i siromaštva i usredsređenje na osnovne potrebe i društvenu jednakost, zavisi, pre svega, od koncentrisanih i celishodnih napora naroda, *političko obrazovanje* s ciljem jačanja društvene svesti i odgovornosti od prvorazrednog je značaja. Ukoliko se ne predaje prava istorija jedne nacije, ukoliko se ne govori o njenom položaju u sadašnjosti i njenim realnim izgledima u budućnosti, i ukoliko se u štivu i školskom gradivu ne ogleda život, a to znači i problemi i interesi radnih masa, — može se dogoditi da ovako orijentisana strategija ne dobije dovoljnu podršku i ne postigne svoj cilj.

Vitalni značaj obrazovnog razvoja jasno nagoveštava obustavljanje „internog" (a takođe, naravno, i „eksternog") *ispiranja mozga* (brain drain), i jednu svrsishodnu politiku dodeljivanja, održavanja ili delimičnog korišćenja najdarovitijih i najiskusnijih u toj oblasti, u obrazovanju.

S obzirom na gubitke i štete koje je *ispiranje mozga* izazvalo, možda su i tu potrebni izvesni zakonski propisi.

2. Ideja o novom međunarodnom ekonomskom poretku

„Ideja o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka bila je pokrenuta, prvo, objektivnim posmatranjem činjenice da ozbiljne i koji put veoma teške nedaće pogađaju veći deo svetskog stanovništva i da se ne može dozvoliti da se takvo stanje produži bez opasnosti po mir i, drugo, težnjom ka većoj pravdi, jednakosti i bratstvu, što je gaje narodi koji stradaju u ovakvim situacijama. Ova posmatranja i ove težnje doveli su do svesnosti o potrebi promene.

Deklaracija i program akcije za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, koje je Generalna skupština usvojila na kraju Šestog specijalnog zasedanja, i rezolucija o razvoju i međunarodnoj ekonomskoj saradnji, koju je usvojila na svom

Sedmom specijalnom zasedanju, odražavaju ozbiljne strepnje malja u razvoju u pogledu opšteg trenda vidljivog u međunar nim ekonomskim odnosima. Ove rezolucije naglašavaju potr za radikalnom promenom, koja jedina može da ponudi nad bolju budućnost".[2]

Mada se ta ideja o novom međunarodnom ekonomskom retku može pratiti unatrag dosta daleko[3], ona je svoje „građan pravo", kao i veću popularnost, stekla tek nedavno, negde u vre Šestog specijalnog zasedanja Generalne skupštine o sirovinam nacionalnim resursima u aprilu i maju 1974, kada su usvojeni *klaracija* i *Program akcije* za uspostavljanje novog međunarod ekonomskog poretka; posle toga je u decembru Generalna sk ština usvojila i *Povelju o ekonomskim pravima i dužnostima žava.*

Ti dokumenti Ujedinjenih nacija predstavljaju, bez ikak sumnje, istorijsku prekretnicu u prilazu problemima razvoja s ta, čak iako su oni nužno samo kompromisna rešenja u koji još ima brojnih protivrečnosti, nejasnoća, nedoslednosti i ostata prošlosti, i nisu usvojeni bez velike rezervisanosti i otpora (nar čito vodećih kapitalističkih zemalja).[4] U stvari, ovo je prvi put su međunarodni ekonomski odnosi u svoj svojoj strukturnoj i i stitucionalnoj složenosti postali predmet kritičkog preispitivan ne samo od strane marksizma ili još nekih progresivnih teorija, od strane predstavnika nekoliko zemalja koje su se opredelile socijalizam, već i od mnogih političara, ekonomista i diplomata celog sveta i apsolutne većine porodice OUN.

Potreba za promenom je gotovo opšte prihvaćena.[5] Ali, n ravno, način, sredstva i cilj promene tumačeni su veoma različi — u skladu s ideološkim i praktičnim razmatranjima, individua nim, nacionalnim, klasnim i grupnim intresima itd....

Najpresudnije pitanje koje se može postaviti u vezi sa got vo svim predloženim merama u trgovini i finansijama jeste sl

---

[2] *Mowing towards Change. Some Thoughts of the New International Economic Order*, UNESCO, Paris, 1976. Navodi iz predgovor Amadou-Mahtar M'Bowa generalnog direktora UNESCO-a, i iz glav I, pp. 9, 13.

[3] U jednom dokumentu OUN kaže se da ta ideja i mere koje on predviđa „kulminiraju u 25-godišnjem stalnom i sve većem ulaganju napora da se reše problemi nepravedne, loše izbalansirane i neefikasn svetske ekonomije" (Odluke za razvoj). U hronici evolucije te koncep cije u okviru OUN svakako se treba obratiti i prvom UNCTAD-u od 1964. godine i U Tantovom komentaru o načinu na koji se može doći do „pravednijeg i racionalnijeg ekonomskog poretka".

[4] Ipak je jasno — kako to B. T. G. Chidzero pravilno ističe — da se ključni elementi, ma koliko kontroverzni, uglavnom odnose na pitanja pravičnosti, suverene jednakosti i demokratske nezavisnosti nacija..." (B. T. G. Chidzero, *An Agenda for Negotiation. Development Dialogue*, 1976, br. 1, Uppsala, p. 28).

[5] Izražavajući isto mišljenje kao Henry Kissinger, državni sekretar SAD u to vreme, William E. Simon, američki sekretar za finansije, naglasio je da rešenje za probleme nerazvijenosti leži pre u učvršćenju postojećeg međunarodnog ekonomskog sistema negoli u njegovom radikalnom rekonstruisanju (vidi članak B. T. G. Chidzero, op. cit., p. 29).

deće: *ko* će, u stvari, imati koristi od njih i ko će platiti troškove? Privilegije, monopolski položaj, prisvojeni prihodi — nisu raspoređeni prema geografskim granicama u svetu. Istorijsko-ekonomska odgovornost za nerazvijenost „trećeg sveta" ne leži prosto na „Severu" kao celini, ne čak ni na narodima kolonijalnih zemalja, već na izvesnim manjinskim *klasama* tih zemalja, dok na drugoj strani teret međunarodnih nepovoljnosti i eksploatacije i spolja i iznutra počiva na plećima radnih masa zemalja u razvoju. Mere koje imaju cilj pomaganje siromašnim zemljama i stavljanje u nepovoljniji položaj bogatih zemalja ne pomažu, međutim, nužno siromašne i ne oporezuju bogate. Štaviše, ako se ima na umu unutrašnji položaj stranog kapitala, naročito prisustvo transnacionalnih kompanija u zemljama u razvoju, lako je uočiti slučajeve da od nekih mera, mada preduzetih ili sugerisanih s dobrim namerama (kao što su one u vezi s opštim sistemom preferencijala, unapređivanja industrijskog izvoza zemalja u razvoju, finansiranja međunarodnih stokova itd.), mogu zapravo imati koristi pre strane kompanije nego same siromašne zemlje.

Pored tog presudnog problema koji se odnosi na većinu konkretnih mera, moramo takođe istaći neke opšte principe i kriterije koji su zaista neophodni da bi novi međunarodni ekonomski poredak bio zaista „nov", pošto oni zadiru u samu suštinu ekonomskih odnosa.

(1) Postojeći „poredak" u međunarodnoj kapitalističkoj privredi uključuje nejednake strukture moći i dominacije. Novi, alternativni međunarodni ekonomski poredak mora se izgraditi na *jednakosti partnera* i mora unapređivati tu jednakost, isključujući mogućnost da jedni uskraćuju legitimnu suverenost drugima.

(2) Nejednake strukture moći u međunarodnoj ekonomiji, međutim, takođe su povezane s nejednakostima *proizvodnih struktura i podele rada.*

Nova, zdrava alternativa međunarodne ekonomske saradnje mora se razvijati daleko izvan podele rada između zemalja proizvođača primarnih proizvoda i industrijskih zemalja (to jest izvan „kolonijalne" sheme), kao i izvan interindustrijske saradnje između tehnološki razvijenih i tehnološki zavisnih ekonomija. Postepen, ali definitivan napredak u pravcu uspostavljanja izvesnih *centara naučnog i tehničkog istraživanja* i u zemljama u razvoju, unapređivanje proizvodnog i tehnološkog razvoja i *bazičnih industrija* koje odgovaraju njihovim prirodnim i radnim resursima, pa samim tim i u pravcu *intraindustrijske podele rada* između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, mora biti osnovni uslov međunarodne pomoći i kooperacije.

(3) Međunarodnu saradnju i progresivnu integraciju nacionalnih privreda u međunarodnu privredu ne bi trebalo da prati — kao što je to do sada bio slučaj sa zemljama u razvoju — dezintegracija nacionalnih privreda. Umesto toga, trebalo bi da ona *unapredi unutrašnju (i regionalnu) integraciju,* i da eliminiše dualističke društveno-ekonomske strukture i jaz između grada i sela.

Trebalo bi da potreba unutrašnje društveno-ekonomske integracije bude jedan od osnovnih kriterija za izbor investicija, selekciju projekata i politiku kooperacije. U skladu s tim, neophodno je potrebno u okviru pomoći za razvoj mnogo više naglasiti proizvodnju i trgovinsku razmenu *za* razvoj sela.

(4) Potrebna alternativna shema međunarodne podele rada može se razviti, naravno, na različite načine i u različitim *formama kooperacije*. Mnoštvo dokaza nagoveštava, međutim, da oblik međunarodnih ekonomskih odnosa koji karakteriše i „kolonijalnu" shemu i nove sheme koje se tek pojavljuju, kao što je, na primer, transfer privatnog *investicionog kapitala stranih kompanija* u jednom pravcu, teško može biti podesan za razvoj jednog zaista *novog* međunarodnog ekonomskog poretka. Taj oblik prati obrnut transfer investicionih prihoda, i za rezultat ima kumulativan porast i neograničenost stranog učešća u privredi zemalja u razvoju, a isto tako stranu kontrolu nad značajnim oblastima njihove nacionalne ekonomije. Međunarodna jednakost, naporedo s nejednakošću u međunarodnim *svojinskim odnosima* i kontroli, naprosto nije mogućna.

Mada strane investicije putem izvoza privatnog kapitala mogu funkcionisati kao efikasno sredstvo transfera finansijskih i menadžerskih resursa — pod uslovom da se njihove negativne posledice i efekti spreče, odnosno ometu vladinim propisima — ima, ipak, dovoljno razloga za pretpostavku da će ta forma transfera biti sve više zamenjivana alternativnim formama ekonomske kooperacije, ili modifikovana u skladu s potrebama nacionalnog suvereniteta nad nacionalnom ekonomijom.

(5) Jedan od najvećih nedostataka postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa u kapitalističkom svetu jesu velike monetarne i trgovinske nesigurnosti, ciklična fluktuacija koja proističe iz neplanskog karaktera kapitalističkih privreda, što, opet, ne samo što prouzrokuje ozbiljne gubitke i štetu za one zemlje u razvoju koje su osetljive na izvoz i situaciju u pogledu zaposlenosti već isto tako uveliko otežava i dovodi u neizvesnost planiranje i primenu nacionalnih programa za razvoj.

Iako se fluktuacije teško mogu izbeći u međunarodnoj ekonomiji kojoj nedostaje organ koji vrši centralno planiranje i koji ima i moć da ga primeni, potrebna nova shema međunarodnih ekonomskih odnosa mora se izgraditi koliko god je realno moguće na takvim *dugoročnim* trgovinskim ugovorima, monetarnim i kooperativnim *sporazumima* i drugim ugrađenim *stabilizacionim faktorima* koji pružaju pouzdanu osnovu za nacionalno planiranje.

(6) Alternativna shema međunarodne podele rada ne može se primeniti bez suštinske modifikacije u strukturi proizvodnje i potrošnje. *Strategija orijentisana na osnovne potrebe* (kako predlaže konferencija Međunarodne organizacije rada — ILO) izgleda da je pogodna preporuka, kojom se propisuje određeno pomeranje u programima razvoja, kao i u vlasništvu, kontroli i raspodeli dohotka u korist radnih masa.

Takva strategija, koja je nužna ako hoćemo da eliminišemo glad, bedu, nepismenost i nezaposlenost u najsiromašnijim zemljama, mora se u svakom slučaju ograničiti na ovo poslednje. Ne samo „apsolutna" već i relativna beda mora biti uklonjena, a to zahteva zauzdavanje rasipništva, na koje podstiče biznis, kao i ekstremnosti „potrošačkog društva" razvijenih kapitalističkih zemalja, zauzdavanje pomodnih talasa usmerenih na profit, ratova oko zaštitnog žiga, pogoršanja kvaliteta i preterane potrošnje koja, povećavanjem otpada i neproduktivnim rasipanjem ubrzava iscrpljivanje prirodnih izvora koji se ne obnavljaju, ima neželjene efekte na druge društvene zajednice.

Dušan Čalić

Motiviranost omladine za socijalističko samoupravljanje

Ovom prilikom želimo se osvrnuti na pitanje zainteresiranosti omladine SFRJ za teoriju samoupravljanja, kao suštinski dio marksističke teorije.

Samoupravno socijalističko društvo se izgrađuje već više od četvrt vijeka. Omladina je pri tome neposredni sudionik, te stiče najuvjerljivija saznanja o socijalističkom samoupravljanju iz samog života. Isto tako, sveukupne forme i metodi manifestiranja društvene aktivnosti u SFRJ znače — sadržinski — razvoj socijalističkog samoupravljanja. Ovo uključuje i sva sredstva informisanja, svu pisanu i usmenu riječ. Razumljivo, živeći u takvim historijskim okolnostima, omladina na bezbroj načina stiče saznanje o socijalističkom samoupravljanju, njegovoj suštini, uspjesima, problemima i dilemama. Na osnovu anketa i ispitivanja, ali i neposrednim zapažanjima, analizom rada, djelovanja, postupaka i reakcija omladine, zaključujemo da je ona, bez obzira na to što se gdjekad vrlo kritički odnosi prema određenim pitanjima i problemima socijalističkog samoupravnog razvoja — obrazovanje, zapošljavanje omladine, omogućavanje mladima da preuzmu značajniju odgovornost u razvoju društva i slično —, gotovo u cjelini opredijeljena za socijalističko samoupravljanje kao praksu i teoriju socijalističkog razvoja. No mi u ovom našem radu želimo iz specifičnog ugla razmatrati postavljeno pitanje.

Polazeći od osnovne gornje konstatacije da je omladina gotovo u cjelini bitno opredijeljena za razvoj socijalističkog samoupravljanja, postavljamo pitanje koliko je ona u tim okvirima motivirana i angažirana u tom razvoju, i naročito — koliko je zainteresirana i angažirana u usvajanju teorije socijalističkog samoupravljanja kao sastavnog dijela marksističkog pogleda na svijet. *Koliko je omladina angažirana na savladavanju teorije kao putokaza za praksu.*

Prvo treba konstatirati da se savladavanje teorije socijalističkog samoupravljanja kao sastavnog dijela marksističke teorije, u principu, može uspješno ostvarivati svjesnom, organiziranom društvenom aktivnošću. Pošto se ovdje radi o omladini, takvu društvenu akciju u prvom redu može da vodi omladinska organizacija, uz pomoć prvenstveno SKJ. Što nam praksa u vezi s tim govori? Prvo, da ne mali dio omladine u SFRJ nije uopće obuhvaćen radom omladinskih organizacija. Do danas u našoj zemlji nemamo organizirano praćenje stanja i kretanja članstva Saveza socijalističke omladine, a niti raščlanjeno po socijalnim grupama: radnička, seljačka, školska. Da bismo pošli od utvrđenih raspoloživih činjenica o ocjenjivanju odnosa broja omladinaca i omladinki prema broju članova omladinske organizacije, uzimamo slijedeće podatke. Prema popisu stanovništva SFRJ iz 1971, dolazimo, putem procjene, do podatka da je u toj godini u SFRJ bilo omladinaca između 15 i 27 godina — 4,255.400, što iznosi 20,7 posto stanovništva. Danas, prema nepotpunoj i nezadovoljavajućoj evidenciji, omladinska organizacija u SFRJ broji oko 1,500.000 članova. To znači da je omladinskom organizacijom obuhvaćeno manje od trećine omladine.* Razumije se, dio omladine koji nije obuhvaćen omladinskom organizacijom u principu nema uslova da organizirano i sukcesivno savladava teoriju socijalističkog samoupravljanja. Ostaje nam da pogledamo kako je angažirana organizirana omladina na usvajanju teorije socijalističkog samoupravljanja. Načelan odgovor na to pitanje bio bi slijedeći: ako je sama organizacija osposobljena i aktivna u organiziranju i provođenju izučavanja teorije samoupravljanja, time je data osnovna pretpostavka da se širi krug omladinaca uključi u usvajanju teorije samoupravljanja. Kakvo je u tom pogledu stanje u nas. U prvom redu, nigdje nisu sakupljeni podaci o tome koliko je omladine u SFRj i na koji način uključeno u izučavanju teorije socijalističkog samoupravljanja.

Analiza odnosa, razvijenosti socijalističkog samoupravljanja u određenoj sredini, aktivnosti omladinske organizacije, širine i nivoa rada na usvajanju teorije socijalističkog samoupravljanja pokaazuje da prvenstveno sama praksa razvoja samoupravljanja stalno potiče i usmjerava omladinu da organizirano izučava teoriju socijalističkog samoupravljanja. Pokažimo tu korelativnu povezanost na primjeru funkcioniranja delegatskog sistema. U posljednje vrijeme delegatski sistem je bio jedan od središnjih proble-

* **Azem Vlasi**, *Više od 400.000 članova SK — omladinci*, „Borba", 26. novembar 1976.

ma našeg samoupravnog razvoja. Na njegovu razvoju su se ang žirale sve svjesne snage socijalizma, među njima i omladinska o ganizacija. Shodno prvoj našoj konstataciji — da je omladina svom najvećem dijelu suštinski opredijeljena za razvoj socijali tičkog samoupravljanja, ona je spremna da taj svoj stav realizir u svojoj sredini.

Na osnovi provedene ankete utvrđeno je da je svaki peti dele gat u Srbiji omladinac i da ih ima 81.500. Međutim, postavlja s pitanje — koliko je omladina angažirana u radu samoupravnih o gana, koliko su omladinci delegati aktivni, koliko su oni realizator stremljenja mlade generacije i kako oni sami ocjenjuju svoj do prinos razvoju socijalističkog samoupravljanja. Na osnovi odgo vora dobivenih iz provedene ankete o tim pitanjima, a odgovore su davale omladinske organizacije i njihova rukovodstva, stanje bi bilo slijedeće. Omladina je sa zadovoljavajućim brojem svojih predstavnika zastupljena u samoupravnim organima i delegacija ma. Ali anketirana omladina odgovara da, po njihovoj vlastitoj ocjeni, riječ mladih ne dopire daleko i njihovi stavovi ne utječu dovoljno na odluke samoupravnih organa i delegacija čiji su članovi. To je generalna ocjena utjecaja omladine u tim tijelima. Ali, u okviru te i takve ocjene, stanje se bitno razlikuje od radne organizacije do radne organizacije, od mjesne zajednice, općine i slično do druge mjesne zajednice i općine. U OOUR-u hladne valjaonice smederevskog Metalurškog kombinata omladina je vrlo aktivna, a u susjednom OOUR-u za strojno održavanje omladina je vrlo pasivna u svakom društvenom radu. Rijetki su primjeri, kao što je slučaj u radnoj organizaciji „Dragan Simić" iz Šapca, u kojoj su omladinci i predsjednik radničkog savjeta i izvršnog odbora sindikata, te sekretar osnovne organizacije SK. U toj se radnoj organizaciji, dakako, dobro čuje omladinska riječ. Iz odgovora u provedenoj anketi, 64 posto delegata omladinaca sami tvrde da nemaju dosta utjecaja jer nemaju dovoljno iskustva. A 92 posto delegata omladinaca smatra da je potrebno da im iskusniji pomognu kako bi uspješnije obavljali svoju funkciju delegata.

To su samo neki problemi koji pokazuju svu složenost izgradnje omladinca kao delegata u socijalističkom samoupravnom društvu. Ali najvažnije je da većina organizirane omladine želi da se što aktivnije uključi u razvoj socijalističkog samoupravnog društva.

Isto je tako važno da organizirani dio omladine pravilno utvrdi mjesto razvoja socijalističkog samoupravljanja.

Iz dobivenih podataka o tome šta omladina misli, gdje su osnovni problemi samoupravljanja i gdje ih treba rješavati, slijedi odgovor: osnovni problemi razvoja socijalističkog samoupravljanja se nalaze u OOUR-ima, mjesnim zajednicama, SIZ-ovima, općinama, i tamo se moraju rješavati, a ne da rješenja nameću viši forumi, čega još ima kod nas.

Također je presudno što organizirana omladina uočava probleme, zadatke i dileme razvoja socijalističkog samoupravljanja.

Istina, ponekad je njena reakcija na određene pojave kod nas pogrešna. Poslije izvjesnih lutanja, omladina shvaća da je jedini pravi put — vlastita angažiranost. Stoga angažiranost u razvoju samoupravljanja i obuhvaća sve veći dio omladine, a tada je i praksa navodi da treba ovladati teorijom socijalističkog samoupravljanja kao putokazom za akciju. Takvo saznanje kod omladine se sve više širi i ono je stvarna osnova proširenja njenog teorijskog obrazovanja. U posljednje vrijeme se šire razne forme (centri za teorijsko obrazovanje, političke škole, tribine, seminari, predavanja itd.), obuhvaćajući sve veći broj omladinaca. Čvrsto smo uvjereni da će potrebe prakse stvarati sve povoljnije uslove za obuhvaćanje što većeg broja omladinaca baš radom na njihovoj teorijskoj izobrazbi. Do subjektivnih svjesnih socijalističkih snaga, u prvom redu SSO i SKJ, jest da iskoriste pružene mogućnosti. Ovom prilikom ne bismo analizirali nivo i efektivnost sadašnjih institucija koje daju teorijska saznanja o socijalističkom samoupravljanju omladini. U okviru naše teme zaključimo da potrebe omladine za usvajanjem teorije socijalističkog samoupravljanja sve brže rastu i da su diktirane razvojem samog socijalističkog samoupravljanja u praksi. Iz toga jača svijest i želja sve većeg broja omladinaca da se teorijski usavršavaju. Ali tim trendom je još uvijek obuhvaćen uglavnom samo jedan dio mladih, i to onih koji su organizirani u SSO, a znamo da je veliki dio omladine izvan SSO. Objektivni uslovi da se još mnogo veći broj omladinaca uključi u izučavanje teorije socijalističkog samoupravljanja sve su povoljniji.

Ali nas interesira i drugo pitanje: koji su motivi onih koji već učestvuju u teorijskom obrazovanju da izučavaju teoriju socijalističkog samoupravljanja. Opet se moramo poslužiti anketnim podacima, što daje odgovoru relativnu vrijednost. Poslužit ćemo se podacima, dobivenim analizom motiva, polaznika omladinske političke škole „Borbe". Prvi ciklus ove škole trajao je tri mjeseca, i to od 20. oktobra 1975. do 20. januara 1976. godine. Prijavljenih polaznika je bilo oko 28.000. Stvarni broj onih koji su program izučavali bio je veći za oko 3.000. Predmet izučavanja je bio — delegatski sistem. Predavanja su održavana u okviru „Delegatske tribine" u više različnih mjesta. Držalo ih je stotinjak predavača. Na osnovi pristiglih testova s upitnicima, dobivena je slijedeća slika.

Broj prijavljenih polaznika je iznosio 27.463. Na ispit je izašlo 21.249 polaznika, a ispit je položilo 20.492. Dakle, na ispit je izašlo 77,37 posto prijavljenih polaznika, a od onih koji su izašli na ispit položilo je 96,43 posto. Zanimljivi su podaci koji govore o starosnoj strukturi, podjeli prema spolu i podjeli prema zanimanju (vidi tabelu 1). Isto tako, dati su podaci o školskoj spremi polaznika, političkom obrazovanju i članstvu u društveno-političkim organizacijama (vidi tabelu 2). Pogledajmo odgovore koje su dali polaznici škole na postavljeno pitanje — šta vam je značilo izučavanje delegatskog sistema.

Tabela 1

Starosna struktura			
Mlađi od 15 godina	850	ili	4,00%
Od 15 do 17 godina	4.214	„	19,83%
Od 18 do 20 godina	4.692	„	22,08%
Od 21 do 25 godina	7.899	„	37,17%
Od 26 do 27 godina	1.851	„	8,71%
Stariji od 27 godina	819	„	3,85%
Nepoznato	924	„	4,36%
Spol			
Ženski	8.778	ili	41,31%
Muški	12.254	„	57,67%
Nepoznato	217	„	1,02%
Zanimanje			
Radnik	6.234	ili	29,34%
Učenik	7.150	„	33,65%
Učenik škola za KV-radnike	733	„	3,45%
Student	829	„	3,90%
Službenik	1.758	„	8,27%
Zemljoradnik	236	„	1,11%
Ostalo	2.688	„	12,65%
Nepoznato	1.621	„	7,63%

Tabela 2

Školska sprema			
Nezavršena osmog. škola	661	ili	3,11%
Završena osmog. škola	7.620	„	35,86%
Završena škola za KV-radnike	4.896	„	23,04%
Završena srednja škola	5.259	„	24,75%
Završena viša škola	722	„	3,40%
Završen fakultet	419	„	1,97%
Nepoznato	1.672	„	7,87%
Političko obrazovanje			
Završena oml. pol. škola	4.137	ili	19,47%
Završena večernja pol. škola SK	1.082	„	5,09%
Završena škola samoupravljača	1.385	„	6,52%
Ostale političke škole	1.598	„	7,52%
Nije završilo nijednu političku školu ili nema podataka	13.047	„	61,40%
Članstvo u društveno-političkim organizacijama			
Član SK	9.430	ili	44,38%
Nije član SK	8.398	„	39,52%
Nepoznato	3.421	„	16,10%
Član SSO	18.206	„	85,68%
Nije član SSO	516	„	2,43%
Nepoznato	2.527	„	11,89%

Ciklus o delegatskom sistemu pomogao vam je:

— Samo da shvatite suštinu ustavne koncepcije delegatskog sistema	1.347	ili	6,34%
— Da se uspješno borite za realizaciju delegatskih odnosa u praksi	2.524	„	11,88%
— I jedno i drugo	16.583	„	78,04%
— Nepoznato	795	„	3,74%

Drugi ciklus omladinske škole „Borbe" kao obrazovni predmet je imao „udruženi rad" i trajao je od 8. marta do 12. maja 1976. godine. Broj polaznika je iznosio 32.826, od čega su na ispit izašla 27.403 polaznika, a ispit je položilo 26.520, što znači da je na ispit izašlo 83,48 posto, a od onih koji su izašli na ispit položilo je 96,78 posto. Starosna struktura, podjela po spolu i zanimanju vidi se u tabeli 3, a školska sprema, političko obrazovanje i članstvo u društveno-političkim organizacijama iz tabele 4 (str. 1386).

Na pitanje — što im je značilo izučavanje ciklusa „udruženi rad", polaznici su dali slijedeće izjave:

— Samo da shvate suštinu udruživanja rada	3.827	ili	13,97%
— Da aktivnije učestvuju u društveno-ekonomskim odnosima i procesima u udruženom radu	6.338	„	23,13%
— I jedno i drugo	14.367	„	52,43%
— Bez odgovora	2.871	„	10,48%

Koristili smo se i drugim mogućnostima da bismo utvrdili motive kojima su se rukovodili omladinci pri usvajanju teorije samoupravnog društva. Proveli smo anketu od dva pitanja među posjetiocima škole „Josip Broz Tito" u Kumrovcu. Veliki dio polaznika škole su omladinci. Rezultati ankete su slijedeći.

Prvo pitanje:

Da li i koliko već sad osjećaš da ti je škola u izvršavanju svakodnevnih radnih zadataka pomogla?

Na to pitanje je od ukupno 70 polaznika odgovorilo 63.

Svi oni tvrde da im je škola izvanredno mnogo pomogla da se lakše snalaze u izvršavanju svakodnevnih zadataka. To su odgovorili i radnici koji su došli i vratili se u neposrednu proizvodnju, u kojoj nema baš puno prilike i vremena za teorijska i idejna razmišljanja. Ipak, oni tvrde da bolje razumiju svoje drugove s kojima rade, da se pravilno odnose prema organizaciji posla, prema usavršavanju tehnike i tehnologije i prema stručnjacima koji vrše

Tabela 3

Starosna struktura			
Mlađi od 15 godina	222	ili	0,81%
Od 15 do 17 godina	4.530	„	16,53%
Od 18 do 20 godina	7.168	„	26,16%
Od 21 do 25 godina	10.659	„	38,90%
Od 26 do 27 godina	2.648	„	9,66%
Stariji od 27 godina	1.455	„	5,31%
Bez odgovora	721	„	2,63%
Spol			
Ženski	10.518	ili	38,38%
Muški	16.885	„	61,62%
Nepoznato	—		—
Zanimanje			
Službenik	2.724	ili	09,94%
Radnik	10.376	„	37,86%
Zemljoradnik	263	„	00,96%
Učenik	8.259	„	30,14%
Učenik u privredi	668	„	02,44%
Student	1.698	„	06,20%
Ostalo	1.799	„	06,56%
Bez odgovora	1.616	„	05,90%

Tabela 4

Školska sprema			
Nezavršena osmog. škola	1.803	ili	06,58%
Završena osmog. škola	10.025	„	36,58%
Završena škola za KV-radnike	5.653	„	20,63%
Završena srednja škola	6.296	„	22,98%
Završena viša škola	1.330	„	04,85%
Završen fakultet	818	„	02,99%
Bez odgovora	1.477	„	05,39%
Političko obrazovanje			
Završena oml. pol. škola	8.283	ili	30,23%
Završena večernja pol. škola SK	2.222	„	08,11%
Završenja škola samoupravljača	2.393	„	08,73%
Ostale političke škole	2.783	„	10,16%
Nije završilo nijednu političku školu ili nema podataka	11.722	„	42,78%
Članstvo u društveno-političkim organizacijama			
Član SK	12.205	ili	44,54%
Nije član SK	10.678	„	38,97%
Bez odgovora	4.520	„	16,49%
Član SSO	20.018	„	73,05%
Nije član SSO	4.979	„	18,17%
Bez odgovora	2.406	„	08,78%

odgovorno svoj posao. Ti drugovi naročito ističu da im je škola pomogla da odgovorno i znalački učestvuju u organima upravljanja kao delegati i na zborovima kada se razmatraju pitanja od značaja za politiku i organizaciju konkretne proizvodnje. Oni sada znatno šire gledaju na mjesto i ulogu svoje proizvodne grane u sistemu i na odnose koji se nužno razvijaju, htjeli oni to ili ne.

Drugovi koji rade na radnim mjestima organizatora i rukovodilaca znatno su opširnije i potanje obrazlagali u čemu im je škola sve pomogla u svakodnevnoj praksi. Ističu da se sve uspješnije koriste dijalektičkom metodom, da marksistički osmišljavaju svoju aktivnost, da lakše uopćavaju pojave i analiziraju ih sa više aspekata nego što su to bili kadri ranije, da su sposobniji da predlažu rješenja i donose zaključke, a ovo posljednje naročito ocjenjuju po tome što gotovo sve njihove prijedloge prihvaćaju njihovi drugovi i zajedno s njima ih uporno rješavaju. To im je dokaz da su prijedlozi realni i da ih radni ljudi prihvaćaju.

Drugo pitanje:

Kako se stečenim znanjem koristiš, da li učestvuješ u radu idejno-političkih komisija, društveno-političkih organizacija i organa upravljanja? Da li si uključen u predavače teorijskih i idejno-političkih tema, partijskih, omladinskih i sindikalnih, itd.?

Na ovo pitanje također su odgovorila 63 polaznika.

Od svih anketiranih koji su odgovorili da su angažirani u različnim komisijama društveno-političkih organizacija i organa upravljanja, većina je i prije dolaska u školu radila u tim komisijama i sada je samo nastavila rad. Drugi su opet birani u pojedine komisije nakon povratka iz škole. Veći broj njih su birani i u općinske komitete SK, konferencije Saveza sindikata i druga društveno-politička tijela.

Od 63 njih 40 je upućeno i u rad različitih večernjih, općinskih i drugih političkih škola za predavače pojedinih tema. To se naročito odnosi na škole SK i omladine za idejno-političko obrazovanje komunista.

I na jednom i na drugom od tih poslova polaznici ističu da tek sada vide koliko im je nedostajala škola da bi mogli pravilno vršiti svoje društvene obaveze i odgovorne društvene funkcije.

Njihova ocjena o koristi od učenja najbolje se ogleda u savjetu koji daju polaznicima druge generacije škole. Taj savjet se sastoji u kritici svakog propuštenog trenutka što nisu još više i još upornije učili, makar na štetu odmora i razonode. Oni savjetuju svojim drugovima da iskoriste izvanrednu priliku koju im škola pruža, priliku koja se, po njihovoj tvrdnji, samo jednom u životu pruža, i neka uče, uče i uče.

Na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu predajem jednosemestralni predmet „teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja u SFRJ". Kao manje-više stalnih posjetilaca predavanja bilo je oko trideset studenata. Među njima smo proveli anketu sa slijedećim

pitanjem — zašto ste upisali ovaj predmet — sa potpitanjima: 1) da li zbog očekivane koristi na budućem radnom mjestu; 2) da li zbog želje proširenja općeg znanja; 3) da li zbog specijalnog interesa za razvoj samoupravljanja; 4) neki drugi razlog. Na anketu su odgovorila 22 studenta. Od toga svi su odgovorili negativno na prvo pitanje — da li očekuju korist u budućem zaposlenju od izučavanja ovog predmeta. Devet ih je odgovorilo da je osnovni razlog što su upisali da slušaju ovaj predmet taj što je propisan u nastavnom planu za njihovu grupu usmjerenja studija. Jedanaest studenata je odgovorilo da je osnovni motiv bio — specijalni interes za razvoj socijalističkog samoupravljanja. Nekoliko studenata je pozitivno odgovorilo spajajući drugo i treće pitanje. Evo nekoliko zanimljivih odgovora:

Jedan od ispitanika odgovara samo na treće potpitanje slijedećim riječima:

„Upravo zbog tog razloga mi je drago što sam upisala ovaj predmet. Jer u našem društvu, na sadašnjem stupnju razvoja, postoje mnoge stvari koje su još nedovoljno razrađene i razvijene, a upravo se razvojem teorije samoupravljanja mogu razjasniti neke sadašnje negativnosti koje su uvjetovane mnogim razlozima."

Drugi student odgovara na drugo i treće potpitanje na slijedeći način:

„Da, jer do sada nije bilo opširnije teorijski obrađeno, kao poseban predmet.

Pošto ću uskoro završiti fakultet, želim se što bolje upoznati s razvojem samoupravljanja u poduzeću."

Treći student odgovara samo na treće potpitanje:

„Do sada u školovanju nisam nigdje slušao o samoupravljanju, osim što je ponekad o samoupravljanju rečeno nekoliko riječi. Ovo mi je prilika da o njemu dobijem zaokruženu sliku, a sigurno da će mi to biti i od praktične koristi, a i proširit će moje opće znanje."

Četvrti student odgovara također na drugo i treće potpitanje na slijedeći način:

„Da, jer je samoupravljanje kao proces povezan sa mnogim društvenim zbivanjima, i razumijevanjem samoupravljanja bolje ću shvatiti i ostale događaje u zemlji i svijetu.

Specijalno me interesira zato što su to uvjeti u kojima živim."

Dvojica ispitanika odgovaraju na drugo, treće i četvrto potpitanje u slijedećem smislu:

„Smatram da je predmet interesantan i da može služiti kao nadopuna općeg znanja, pa je to jedan od razloga što dolazim na predavanja.

— Samoupravljanje je prolazilo i još uvijek prolazi kroz razvojne faze. Interesuje me taj razvoj, pratim ga, a da bih ga što bolje mogao shvaćati, smatram da će mi pomoći ova predavanja.

— Programom nastave za IV godinu ovaj predmet je predviđen kao obavezan, pa sam ga prema tome i morao upisati."

Drugi student daje slijedeće tumačenje:

„Za ovaj razlog mogu reći da je imao utjecaj na upisivanje ovoga predmeta, ali nije bio dominantan.

— Danas se kod nas mora iskreno priznati da su teorijske postavke samog samoupravljanja, iako provodimo samoupravljanje, dosta nepoznate i sam interes za razvoj samoupravljanja zahtijeva bolje i svrsishodnije poznavanje te materije.

— Dominantan razlog za upisivanje ovog predmeta jeste nastavni program za smjer „privredni razvoj". No smatram da naša praksa zahtijeva bolje poznavanje teorije samoupravljanja, pa bi bilo poželjno da se taj predmet unese u novi nastavni program za sve smjerove našeg fakulteta, jer je samoupravljanje naša sadašnjica i naša budućnost."

Predmet je upisalo 46 studenata od 650 studenata četvrte godine. Najviše studenata četvrte godine je upisalo usmjerenje predmeta vanjskotrgovačkog smjera, što također nešto govori. Naime, iz usmenog razgovora sa studentima proizlazi da se većina opredjeljuje za specijalizaciju u oblasti vanjskotrgovinske razmjene zato što su u radnim organizacijama koje se bave tom djelatnošću osjetno veći osobni dohoci, veće mogućnosti putovanja u inostranstvo, pa i rad u inostranstvu.

Koristili smo se i nekim drugim podacima koji bi pomogli cjelovitijem sagledavanju motiva aktivizacije omladine u organima samoupravljanja i pojačanog interesa za usvajanje teorije samoupravljanja kao dijela marksizma.

Do kakvih smo generalnih zaključaka došli u vezi s postavljenim problemom?

Odmah u početku želimo ponoviti naprijed iznesenu konstataciju. Razvoj socijalističkog samoupravljanja u SFRJ, kao stvarnost, kao društvena praksa, postavlja i pred omladinu kao učesnike u toj praksi čitav niz problema, koje ona može potpuno shvatiti i uspješno rješavati samo pod uslovom savladavanja teorije samoupravljanja kao dijela marksizma. Pošto se socijalističko samoupravljanje razvija kod nas i po dubini i po širini društvenog razvojnog procesa, to će i potreba za usvajanjem teorije socijalističkog samoupravljanja i kod omladine biti sve veća i sve intenzivnija.

Ta objektivna potreba u osnovnom je svjesno spoznata samo kod jednog malog dijela omladine, i to aktivnijeg dijela organizirane omladine, prvenstveno u omladinskim organizacijama. Pošto je veliki dio omladine van omladinskih organizacija, svijest te omladine o potrebi izučavanja teorije socijalističkog samoupravljanja je nerazvijena, i oni samu teoriju organizirano ne izučavaju, osim što je usvajaju preko same prakse i preko društvenih sredstava informacija i komuniciranja, te utjecajem svoje okoline u kojoj žive.

Dok s jedne strane imamo rastuću objektivnu potrebu da omladina šire izučava teoriju socijalističkog samoupravljanja, s druge pak strane određeni činioci destimulativno djeluju na provođenje gornje objektivne potrebe. U prvom redu, to su primjeri iz prakse kada se naše proklamacije i stavovi ne poklapaju sa

stvarnošću. Postupci neformalnih grupa, birokratizam, mito i korupcija, privatizacija oblikâ, kao i mnoge druge devijacije, destimulativno djeluju na omladinu u pogledu njenog aktiviteta u socijalističkom samoupravljanju, a s time u vezi i na izučavanju teorije. U istom smislu destimulativno djeluje na omladinu i nedovoljno efikasno rješavanje „njenih" problema, u prvom redu zapošljavanja, obrazovanja, razvoja u radu i slično. Zapravo, kakav je sve utjecaj sredine na odnos omladine prema socijalističkom samoupravljanju, u naučno-spoznajnom smislu, mi ne znamo. Ona je podložna različnim utjecajima, koje bi trebalo utvrditi i analizirati. Mi samo znamo da je objektivni interes omladine brz razvoj socijalističkog samoupravljanja u kome ona i može ostvariti svoje interese. Ali koliko je ona toga ubjedljivo svjesna, nama nije dovoljno poznato. Ipak, iz svega ovoga izvlačimo suštinski zaključak — da je praksa socijalističkog samoupravljanja osnovni pokretač omladine u usvajanju i savladavanju teorije socijalističkog samoupravljanja. Ukoliko ta praksa bude bogatija i uspješnija, ukoliko bude bez devijacija, utoliko će svijest o potrebi za izučavanjem teorije kod omladine biti veća i snažnija. Isto tako, kada omladina, potaknuta prvenstveno potrebama prakse, otpočne sistematski izučavati teoriju, ona dobiva nova saznanja i o samoj praksi i o sebi, što kod nje stvara još snažnije uvjerenje o neophodnoj potrebi teorijskog obrazovanja. To nam vrlo uvjerljivo pokazuju i podaci koje smo naprijed naveli.

Sistematsko izučavanje teorije socijalističkog samoupravljanja za sada obuhvaća samo manji dio, i to organizirane omladine. Motivi za izučavanje teorije su mnogi i vrlo heterogeni. Jedni su nikli iz saznanja da se lični doprinos društvenom razvoju vraća i kao njegov lični napredak u svakom smislu. Ali ima i pobuda izazvanih užim ličnim interesom — da pojedinac uzdižući se teorijskim znanjem dobija šansu da bude izabran u rukovodne organe, bilo političkih organizacija, bilo samoupravnih organa, a tada će uspješnije rješavati i svoje neposredne probleme (stan, lični dohodak, radno mjesto itd.).

Kao što smo naprijed natuknuli, mnogo treba još naučno-istraživačkog rada da bismo mogli dovoljno detaljno raščlaniti spremnost omladine da se angažira u razvoju socijalističkog samoupravljanja. Evo još jednog podatka koji nas prisiljava na razmišljanje. U radu druga Vladimira Obradovića *Socijalno-klasni kriteriji konstituiranja organa Saveza socijalističke omladine Hrvatske* (str. 87) stoji:

„Drugi zanimljiv podatak (sa stanovišta usmjerenosti ovog rada) govori o želji učenika i studenata članova rukovodstva SSOH da se zaposle u *privredi*. Vidimo da to želi *tek svaki deseti učenik i svaki četvrti student*, što je vjerojatno uvjetovano usmjerenjem njihovog obrazovanja.

Interesantno je da od učenika srednjih tehničkih škola i škola za KV-radnike koji su članovi rukovodstava SSOH njih *samo 26 posto želi da se zaposli u privredi*.

Ovi podaci također argumentiraju našu prijašnju konstataciju, da od postojećih učenika srednjih škola i studenata, koji su u članstvu rukovodstava SSOH, ne možemo očekivati značajniji doprinos zastupljenosti socijalno klasnog interesa, jer je profesionalni (pa prema tome i politički) njihov interes usmjeren na područja rada izvan proizvodnih odnosa.

Najstabilniju opstojanost u područjima svog sadašnjeg rada ispoljavaju radnici, od kojih 44% želi raditi i ostati u privredi...

Naš je općeniti zaključak da *interesne profesionalne orijentacije dvije trećine članstva rukovodstava SSOH zaobilaze* osnovno područje društvenog rada — *privredu*, te da je stoga opravdano pretpostaviti da je *politički interes većine članova usmjeren izvan sfere interesa samoupravnog udruženog rada*".

Ipak, uz svu još nedovoljnu istraženost problema odnosa: omladina — socijalističko samoupravljanje — usvajanje teorije socijalističkog samoupravljanja, naš generalni zaključak bio bi slijedeći. Samo uspješan razvoj socijalističke samoupravne prakse može biti lokomotiva u teorijskom izdizanju omladine, i to kao objektivno data mogućnost. Ta objektivno data mogućnost može biti bolje ili slabije iskorištena, u zavisnosti od sposobnosti, organiziranosti i aktivnosti svjesnih socijalističkih samoupravnih snaga.

Ruža First-Dilić

Žena u socijalističkom razvoju poljoprivrede

U planove srednjoročnog razvoja poljoprivreda je uvrštena kao prioritetna grana. Prema očekivanjima, poljoprivredna proizvodnja bi trebala rasti po prosječnoj godišnjoj stopi od 4%, s tim što bi porast u društvenom sektoru bio gotovo tri puta viši od porasta u privatnom sektoru poljoprivrede (8% prema 3%). Bržim razvojem društvene poljoprivrede i društveno organizirane individualne poljoprivrede smanjilo bi se dosadašnje zaostajanje proizvodnje hrane za potrebama razvoja, smanjila bi se ovisnost o uvozu, a povećao bi se izvoz.[1]

Društvena se gospodarstva organiziraju i prilagođuju potrebama krupne robne proizvodnje i razvitka socijalističkih samoupravnih oblika privređivanja intenzifikacijom korištenja raspoloživog zemljišta, primjenom modernih sredstava za proizvodnju i tehnologiju, te stalnim okrupnjavanjem i proširivanjem obradivih zemljišnih površina. No time nije učinjeno sve što je potreb-

---

[1] Usp.: *Mjesto i uloga žene u društveno-ekonomskim procesima u selu*, Zagreb, 1976, str. 3. (Radni materijal za zajedničku sjednicu Savjeta za pitanja društvenog položaja žene i Savjeta za društveno-ekonomske i političke odnose u selu i poljoprivredi RK SSRNH, održanoj 23. aprila 1976. u Zagrebu.)

no da bi se izmijenili sadašnji odnosi u strukturi zaposlenih u društvenom sektoru poljoprivrede. Riječ je, prije svega, o potrebi mijenjanja uvjeta zapošljavanja i obrazovanja te uključivanja žena u samoupravne i delegatske strukture zaposlenih u društvenoj poljoprivredi.

Unatoč planiranom bržem razvoju društvenog sektora poljoprivrede, individualni će poljoprivrednici za dogledno vrijeme *ostati* proizvođači znatnih količina hrane i dijela poljoprivrednih sirovina. Stoga ih je potrebno, preko procesa samoupravnog udruživanja, *trajno* uključiti u udruženi rad i samoupravljanje. Prvi uvjet ubrzanja takvog razvoja nije podruštvljavanje poljoprivrednog zemljišta u privatnoj svojini, već je to organizirano uključivanje individualnog poljoprivrednika kao pojedinca — proizvođača u odnose udruženog rada. Time se ostvaruje i princip iz člana 61, stava 2, Ustava SFRJ iz 1974. godine — da se tek na osnovi osobnog rada poljoprivrednici izjednačavaju s ostalim radnicima u udruženom radu.

No prilikom udruživanja rada i sredstava individualnih poljoprivrednika s društvenim sektorom treba voditi brigu o tome da danas *više od polovine poljoprivredne proizvodnje u nas ostvaruju žene.* Budući da žene čine glavninu radne snage u individualnoj poljoprivredi, nemoguće je vršiti socijalistički preobražaj poljoprivrede bez aktivnog sudjelovanja žena poljoprivrednih proizvođača u tom procesu, kao ni bez mijenjanja njihova sadašnjeg ekonomskog i društvenog položaja, odnosno bez njihove vlastite transformacije.

Zbog toga je za budući socijalistički razvoj društvene poljoprivrede i društveno organizirane individualne poljoprivrede osobito značajno pitanje položaja i uloge žene u proizvodnim i delegatskim strukturama poljoprivrednika.

Žene u strukturi poljoprivredne radne snage

Porast apsolutnog broja ženske radne snage u poljoprivredi, i društvenoj i individualnoj, a možda još više sporije „iseljavanje" žena iz poljoprivrede imaju za posljedicu pojavu takozvanog *procesa feminizacije radne snage* u jugoslovenskoj poljoprivredi.

Tim se pojmom označava proces povećanja koeficijenta ženske radne snage u poljoprivredi.[2] Proces feminizacije poljoprivredne radne snage treba promatrati u širem socijalnom, prije svega ekonomskom i demografskom kontekstu njegove pojavnosti, pošto je on posljedica brzog društveno-ekonomskog razvitka jedne zemlje. Promjene koje u ekonomskoj i socijalnoj strukturi stanovništva uvjetuju procesi industrijalizacije i urbanizacije mijenjaju dobno-spolnu strukturu stanovništva i pojedinih socioeko-

[2] A. Wertheimer-Baletić, *Demografija*, „Informator", Zagreb, 1973, str. 351.

nomskih populacijskih grupa. Zapošljavanje poljoprivrednika u ne poljoprivrednim djelatnostima i prostorno pomjeranje seoskih stanovnika sa sela u grad mijenjaju neke bitne demografske i ekonomske značajke seoskog i gradskog stanovništva, te poljoprivredne i nepoljoprivredne radne snage. U svim zemljama u kojima se nepoljoprivredna radna snaga povećava uslijed smanjenja poljoprivredne radne snage dolazi do feminiziranja poljoprivredne radne snage „zbog ... selektivnog djelovanja ... migracija na dobno-spolnu strukturu poljoprivrednog stanovništva"[3] i poljoprivredne radne snage.

U nas je u uvjetima pretežno naturalne poljoprivredne proizvodnje međuratnog razdoblja izrazito prevladavalo poljoprivredno stanovništvo. Godine 1910. bilo je 81,1% poljoprivrednog stanovništva u ukupnom, 1921 — 78,8%, 1931 — 76,6%, a 1939. godine 75,1%.[4] Iako se učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom relativno smanjivalo (u razdoblju 1921—1939. za 3,7%), ipak se ono i dalje apsoluttno povećavalo (za više od 1,2 milijuna osoba).[5] Radom na porodičnom gospodarstvu bavili su se muškarci i žene, stari i mladi. No rezultati međuratnih popisa stanovništva[6] ukazuju na dvije činjenice: prvo, poljoprivredna je radna snaga bila pretežno muška, i drugo, povećavao se broj muškaraca a smanjivao broj žena aktivnih u poljoprivredi. Godine 1921. od ukupno aktivnih poljoprivrednika (koji su činili 51,8% od poljoprivrednog stanovništva), 59,1% bili su muškarci, a 40,9% žene. Popis iz 1931. godine bilježi rast broja muškaraca (63,1%) i pad broja žena (36,9%) među aktivnim poljoprivrednicima (47,6% od poljoprivrednog stanovništva).

U poslijeratnom razdoblju nagle industrijalizacije i urbanizacije zemlje stanovništvo se seli iz sela u grad, a radna snaga iz poljoprivrede u nepoljoprivredne, prije svega sekundarne djelatnosti. Smanjuje se stopa poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, stopa aktivnog poljoprivrednog u aktivnom stanovništvu i stopa izdržavanog od aktivnog poljoprivrednog u ukupnom izdržavanom stanovništvu (tabela 1).

---

[3] *Isto*, str. 348.

[4] Usp.: V. Stipetić (red.), *Ekonomika Jugoslavije*, II deo, „Informator", Zagreb, 1964, str. 12.

[5] U međuratnom je razdoblju ukupno stanovništvo raslo po godišnjoj stopi od 1,43%, a poljoprivredno stanovništvo po godišnjoj stopi od 1,13%. U poslijeratnom se razdoblju (1948—1961) godišnja stopa priraštaja stanovništva smanjila i iznosila je 1,21% za ukupno, a 1,02% za poljoprivredno stanovništvo. (Usp.: *Ekonomika Jugoslavije*, II dio, „Informator", Zagreb, 1968, str. 8—9).

[6] Svaki od popisa stanovništva iz 1921, 1931. i 1948. godine imao je drugačiju metodologijsku osnovu, naročito u pogledu ženske radne snage. Definicija poljoprivrednog stanovništva i njegova podjela prema aktivnosti bile su (uz neke manje razlike) iste u popisima 1953, 1961. i 1971. godine. Svjesni djelomične nekomparabilnosti podataka, ipak ih donosimo u dobroj vjeri o njihovoj informativnosti.

Tabela 1

Poljoprivredno stanovništvo SFRJ 1948—1971. godine prema aktivnosti i spolu

— u 000

	1948	1953	1961	1971
Ukupno				
Svega	10.606	10.316	9.198	7.844
muško	5.000	4.833	4.232	3.713
žensko	5.606	5.483	4.966	4.131
% žena	52,9	53,2	54,0	52,7
Aktivno				
svega	5.627	5.360	4.692	4.208
muško	3.357	3.198	2.676	2.433
žensko	2.270	2.162	2.016	1.774
% žena	40,3	40,3	40,3	42,2
Izdržavano				
svega	4.979	4.956	4.506	3.636
muško	1.643	1.635	1.556	1.279
žensko	3.336	3.321	2.950	2.356
% žena	67,0	67,0	65,5	64,8

Izvor: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1973*, Beograd, SZS, 1973, str. 86.

Po oslobođenju zemlje odnos muškaraca i žena aktivnih u poljoprivredi bio je sličan onome iz 1921. godine: od ukupno aktivnih u poljoprivredi 1948. godine (67,6%) 59,7% bila je muška, a 40,3% ženska radna snaga. Otada se kontinuirano smanjuje broj osoba aktivnih u poljoprivredi po stopi od oko 1% godišnje u razdoblju 1948—1953, a 1,4% godišnje u razdoblju 1953—1971. godine.[7] Stope deagrarizacije bile su podjednake za mušku i žensku radnu snagu u razdoblju 1948—1953, ali počev od 1953. godine muškarci napuštaju poljoprivredu brže od žena. Bilo je to razdoblje tražnje muške radne snage za tešku industriju i građevinarstvo.[8] Broj se muškaraca aktivnih u poljoprivredi smanjio u razdoblju 1953—1961. godine za 15%, a broj žena za 7%. U razdoblju 1961—1971. usporeno je iseljavanje iz individualne poljoprivrede: broj aktivnih muškaraca smanjen je za 7%, a žena za 4%.

Mada se u poslijeratnom razdoblju u svim našim republikama i pokrajinama smanjuje aktivno poljoprivredno stanovništvo, činjenica jest da se broj žena aktivnih u poljoprivredi smanjuje sporije od broja muškaraca, posebice u razdoblju 1953—1961. godine (tabela 2). Usporedni podaci također pokazuju intenzivnije

[7] V. Stipetić, *Radna snaga i agrarna prenapučenost*, „Socijalizam", Beograd, XVIII/1975, br. 6, str. 748.

[8] R. First-Dilić, *Položaj poljoprivrednice u radu i samoupravljanju*, „Marksističke sveske", Sarajevo, IV/1974, br. 1—4, str. 313—326.

feminiziranje poljoprivredne radne snage u razdoblju 1953—196 nego u razdoblju 1961—1971. godine: koeficijent feminiteta je 195 iznosio 67,6 za SFRJ, 1961 — 75,3, a 1971 — 72,9. U porastu j dakle, značaj žena kao radne snage u poljoprivredi, društveno i individualnoj. Žene su činile 36,9% ukupne poljoprivredne rad ne snage 1931. godine, dvadeset i dvije godine kasnije 40,3%, četrdeset godina kasnije 42,2%.

Tabela 2

Indeksi 1961/1953. i 1971/1961. kretanja poljoprivredne radne snage u SFRJ prema spolu

Područje	Indeks 1961/1953.		Indeks 1971/1961.	
	muško	žensko	muško	žensko
SFRJ	83,7	93,2	90,9	88,0
Bosna i Hercegovina	86,3	92,7	97,7	89,8
Crna Gora	77,8	92,8	91,1	84,3
Hrvatska	75,0	91,2	86,1	82,6
Makedonija	82,6	95,1	97,1	91,1
Slovenija	78,5	80,6	67,8	81,4
Srbija uža	85,9	95,8	93,9	96,8
Vojvodina	88,5	79,8	84,1	84,4
Kosovo	98,3	107,5	93,5	40,4

Izvor: Rezultati popisa 1961, knjiga VIII; *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten 788*, Beograd, SZS, 1973, str. 13 (tabela 1—8).

Pravilo jest da se poljoprivredna radna snaga deagrarizira brže u ekonomski razvijenim područjima, te da su indeksi kretanja aktivnih poljoprivrednica u republikama koje su tek ušle u intenzivniji privredni razvoj (SR Makedonija, SR Bosna i Hercegovina, uže područje SR Srbije) viši nego u onima u kojima su procesi industrijalizacije i deagrarizacije već poodmakli (SR Slovenija, SR Hrvatska). SAP Vojvodina, kao izrazito agrarno područje, i dalje zadržava visoku stopu aktivnih poljoprivrednika, dok je SAP Kosovo obuhvaćeno upravo skokovitim izmjenama socijalno-ekonomske strukture ukupne i aktivne poljoprivredne populacije.

Zaposlenost žena u individualnoj i u društvenoj poljoprivredi slijedi opće kretanje zaposlenosti u poljoprivredi. U nastavku će ukratko biti izložene sličnosti i razlike u učešću žena u radnoj snazi individualnog i društvenog sektora poljoprivrede.

Zaposlenost žena u društvenoj poljoprivredi

Najznačajnija strukturna promjena u poljoprivredi, posebno nakon 1960. godine, jest osnaženje društvenih gospodarstava u obradivim površinama u društvenoj svojini u stupnju produktiv-

nosti rada.[9] Stoga je zapošljavanje u društvenoj poljoprivredi obilježeno smanjenjem broja zaposlenih u odnosu na površine. Indeks zapošljavanja ne pokazuje izrazitiji porast stope ekonomske aktivnosti za razdoblje 1953—1971. godine ni na jugoslovenskoj ni na republičkim razinama, no postoje uočljive razlike prema spolu. Dok indeks zapošljavanja žena u društvenom sektoru poljoprivrede SR Crne Gore iznosi 450,0, za muškarce iznosi samo 129,4; za područje SR Bosne i Hercegovine odnos je 175,0 za žene i 161,8 za muškarce, a u ostalim je republikama viši u muškaraca nego u žena[10], što znači da je zapošljavanje žena intenzivnije od zapošljavanja muškaraca u republikama u razvoju.

Pitanje je, međutim, na koja se radna mjesta zapošljava ženska radna snaga na društvenim gospodarstvima.

Tabela 3

Zaposleno osoblje u društvenom sektoru poljoprivrede u SFRJ 1972. godine, prema stupnju stručnog obrazovanja i prema spolu

Stupanj stručnog obrazovanja	Svega	Žena N	Žena %
Ukupno	214.913	42.987	20,0
Visoko stručno obrazovanje	9.686	1.107	11,4
Više stručno obrazovanje	4.018	552	13,7
Srednje stručno obrazovanje	24.295	8.854	36,4
Niže stručno obrazovanje	15.507	5.372	34,2
Visokokvalificirani radnik	9.405	299	3,2
Kvalificirani radnik	54.095	6.955	12,9
Polukvalificirani radnik	35.479	5.724	16,1
Nekvalificirani radnik	62.230	14.124	22,7

Izvor: *Statistički bilten 854*, SZS, Beograd, 1975, str. 7—29.

Usavršavanjem tehnologije poljoprivredna djelatnost postaje stručnija i obavljaju je školovane osobe — u pravilu muškarci. U društvenoj poljoprivredi muškarac, dakle, obavlja poslove koji pretpostavljaju veću stručnost, odnosno višu kvalifikaciju, dok se žena zapošljava na radnim mjestima najniže stručnosti i najniže kvalifikacije (tabela 3). Time se žena u društvenoj poljoprivredi javlja kao „proizvođač drugog reda", kao „zamjena" za deagrariziranog muškarca.

[9] Usp.: P. Marković, *Agrarna politika Jugoslavije, rezultati u proizvodnji*, „Sociologija sela", Zagreb, VIII/1970, br. 29—30, str. 17—33; A. Starc, *Koncentracija zemlje u društvenim gospodarstvima i odnos prema drugim faktorima razvoja*, „Ekonomski pregled", Zagreb, XXII/1971, br. 10—11, str. 648—667.

[10] Usp.: *Statistički bilten 83*, Beograd, SZS, 1957; *Statistički godišnjak Jugoslavije 1972*, Beograd, SZS, 1972.

Zaposlenost žena u individualnoj poljoprivredi

Feminiziranje poljoprivredne radne snage na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima jedan je od bitnih procesa mijenjanja socioekonomske strukture aktivne poljoprivredne populacije poslijeratnog razdoblja. Kretanje spolne strukture poljoprivredne radne snage na individualnim gospodarstvima po popisnim godinama (1960. i 1969) ukazuje na prisutnost dviju pojava (tabela 4).

Tabela 4

Ženska poljoprivredna radna snaga na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima SFRJ 1960. i 1969. godine

Područje	1960.		1969.		
	Broj aktivnih žena	% od ukupno aktivnih	Broj aktivnih žena	% od ukupno aktivnih	Indeks 1960=100
SFRJ	3,052.688	54,7	3,862.279	54,9	93,8
Bosna i Hercegovina	515.766	54,0	573.511	57,3	111,2
Crna Gora	55.166	57,8	67.768	55,3	87,8
Hrvatska	731.015	58,0	631.120	58,0	86,3
Makedonija	201.365	52,5	178.663	52,7	88,7
Slovenija	223.400	61,5	178.381	60,2	79,5
Srbija uža	922.306	53,8	876.717	53,1	95,1
Vojvodina	260.251	52,3	234.741	52,2	90,2
Kosovo	121.419	43,6	121.378	45,1	100,0

Izvori: „Popis poljoprivrede 1960", *Statistički bilten 263*, Beograd, SZS, 1963, str. 8—9, tabela 1; „Popis poljoprivrednih gazdinstava 1969", II deo, *Statistički bilten 720*, Beograd, SZS, 1972, str. 23—24, tabela 1.

Prvo, apsolutno se smanjuje broj muškaraca i broj žena u poljoprivrednoj radnoj snazi, slijedeći opći trend smanjenja zaposlenosti u poljoprivredi. No učešće se muškaraca smanjuje brže od učešća žena. Drugo, broj žena u poljoprivrednoj radnoj snazi na porodičnom posjedu relativno raste a muškaraca pada, uz prisutne temporalne i regionalne varijacije. Na jugoslavenskoj je razini taj trend bio nakon 1960. godine izražen više nego do 1960. Regionalne razlike ukazuju na pravilnost da se ženska radna snaga na individualnim gospodarstvima relativno povećava u razdoblju 1960—1969. spram stanja do 1960. godine u republikama i pokrajinama s izraženijim agrarnim obilježjima (SR Makedonija, SR Bosna i Hercegovina, SAP Kosovo). To znači da su poljoprivredna područja upravo u novije vrijeme više zahvaćena procesima izmjena socioekonomske strukture, dok su se takve promjene ranije zbile u da-

nas industrijaliziranim područjima zemlje. Stoga se može očekivati da će spolna struktura poljoprivredne radne snage na individualnim gospodarstvima pretežno agrarnih područja u bliskoj budućnosti pokazivati takav odnos između broja aktivnih žena i broja aktivnih muškaraca kakav danas imaju deagrarizirane republike i pokrajine. Tome u prilog govori stanje u dva „ekstremna" područja. Područje SAP Kosova je 1960. godine bilo jedino na kojem je u individualnoj poljoprivredi bilo zaposleno više muškaraca nego žena, ali je relativno učešće žena u poljoprivrednoj radnoj snazi na individualnim gospodarstvima bilo 1969. godine više nego 1960. i vjerojatno je nastavilo rasti. Nasuprot tome, u SR Sloveniji je relativno veće učešće žena nego muškaraca u poljoprivrednoj radnoj snazi na individualnim gospodarstvima izrazitije nego u ostalim područjima, ali je 1969. godine bilo niže nego 1960. i vjerojatno se i dalje smanjuje.[11]

U onim fazama industrijalizacije kada se muška radna snaga masovno deagrarizira, žena koja ostaje na porodičnom gospodarstvu pretežni dio svog radnog vremena provodi obavljajući poslove na posjedu i u ekonomskom dvorištu. Gube se razlike između tradicionalno muških i ženskih poljoprivrednih poslova, pa žena radi sve, od brige oko peradi i stoke do oranja, obrezivanja i prskanja voćaka i vinograda, i drugog. Odlaskom muškarca posao na posjedu ne trpi, pošto je egzistencijalni imperativ za ženu da nadomjesti taj manjak u radnoj snazi.

Stoga u razdobljima intenzivne industrijalizacije i brzog privrednog razvoja aktivne poljoprivrednice s individualnih gospodarstava rade u poljoprivredi „pretežno" relativno češće nego što je to slučaj u fazama sporijeg privrednog razvoja.[12] Na jugoslavenskoj je razini 1960. godine od ukupno 3,052.688 žena aktivnih u individualnoj poljoprivredi, 40,7% sudjelovalo u „pretežnom" broju gospodarskih radova, naspram 36,8% žena 1969. godine (tabela 5). Taj trend relativnog smanjenja pretežne a porasta povremene zaposlenosti žena na posjedu i u ekonomskom dvorištu prisutan je u izrazitije agrarnim republikama, odnosno pokrajinama, dok je za više industrijalizirana područja (SR Sloveniju) i za područja visokorazvijene tržišne poljoprivrede (SAP Vojvodina) karakterističan porast pretežne zaposlenosti žena u poljoprivredi. U tim su područjima žene profesionalno stabilizirane kao poljoprivrednice češće nego što je to slučaj u područjima pretežno autarkične i svaštarske sitne poljoprivede, gdje je rad u poljoprivredi uglavnom izvor dopunskog prihoda. Ovdje žene obavljaju poljoprivredne radove povremeno, kao pomoćna radna snaga muškarcu poljoprivredniku ili seljaku radniku.

[11] O ekonomskoj aktivnosti žena u slovenačkoj poljoprivredi usp.: M. Vrandal, *Uloga žene u privredi i poljoprivredi SR Slovenije*, „Ekonomika poljoprivrede", Beograd, XXIII/1976, br. 3, str. 27—41.

[12] O razlici između „pretežne" i „povremene" aktivnosti žena u poljoprivrednim radovima na individualnom gospodarstvu vidjeti „Uputstvo za pripremu i provođenje druge faze popisa individualnih poljoprivrednih gospodarstava — Popis poljoprivrednih gospodarstava 1969", *Metodološki materijali* 187, Beograd, SZS, 1969, str. 64.

Tabela 5

Dinamika aktivnosti žena na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima Jugoslavije

Područje	Godina	Poljoprivredna radna snaga	Žene aktivne u poljoprivredi: % od ukupne poljoprivredne radne snage	% od toga radi: pretežno	% od toga radi: povremeno	Domaćice
S F R J	1960	5,585.269	54,7	40,7	59,3	829.880
	1969	5,219.391	54,9	36,8	63,2	765.606
Bosna i Hercegovina	1960	956.217	53,9	40.2	59,8	224.063
	1969	1,001.652	57,3	29,1	70,9	193.963
Crna Gora	1960	133.613	57,8	34,3	65,7	4.504
	1969	122.371	55,3	33,1	66,9	21.574
Hrvatska	1960	1,259.424	58,1	37,7	62,3	155.667
	1969	1,089.274	58,0	37,3	62,7	133.384
Makedonija	1960	383.474	52,5	42,3	57,7	62.384
	1969	338.674	52,7	31,5	68,5	66.689
Slovenija	1960	363.129	61,5	47,5	52,5	22.203
	1969	296.553	60,2	55,1	44,9	21.696
Srbija uža	1960	1,713.548	53,8	47,7	52,3	179.007
	1969	1,652.354	53,1	43,1	56,9	160.151
Vojvodina	1960	497.565	52,3	29,4	70,6	96.148
	1969	449.628	52,2	30,3	69,7	89.192
Kosovo	1960	278.259	43,6	22,0	77,8	71.703
	1969	268.885	45,1	19,6	80,4	78.957

Izvori: „Popis poljoprivrede 1960", *Statistički bilten 263*, Beograd, SZS, 1963, str. 8—9, tabela 1; „Popis poljoprivrednih gazdinstava 1969", II deo, *Statistički bilten 720*, Beograd, SZS, 1972, str. 23—24, tabela 1.

Uzroci, posljedice i perspektive feminizacije poljoprivredne radne snage

Kao *uzroci* procesa feminizacije poljoprivredne radne snage mogu se odrediti, prije svega, *makroekonomski* činioci kao što su stupanj društveno-ekonomske razvijenosti zemlje, odnosno njezina užeg područja (republike, regije ili naselja), intenzitet privrednog razvoja te faza procesa industrijalizacije. Industrijalizacija zemlje i nagli privredni razvoj, s jedne, te podruštvljavanje individualne poljoprivrede i razvoj društvenog sektora, s druge strane,

po svojim posljedicama predstavljaju najdublje makrosocijalne promjene koje su zahvatile naše društvo u poslijeratnom razdoblju, izazivajući korjenite promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva u nas. Promjene u proizvodnim odnosima predvidivo su se ispoljile u porastu broja aktivnih lica u socijalističkom sektoru privrede i u sve manjem značaju onih oblika zaposlenosti koji su vezani uz porodične oblike organizacije proizvodnje.[13] No javile su se i neke nepredvidive posljedice naglog društvenog i privrednog razvitka, koje su relativno autonomne spram ciljeva samog razvoja, te su, kao popratna pojava nagle industrijalizacije, samo *privremene*. Jedan od takvih neplaniranih procesa jest feminiziranje poljoprivredne radne snage.

Feminizacija je poljoprivredne radne snage, dakle, popratna pojava prve faze industrijalizacije, kada je žena supstituirajuća radna snaga za deagrariziranog muškarca u individualnoj i u društvenoj poljoprivredi. Žena preuzima posao koji je muškarac napustio kao posao najniže kvalifikacije i najnižeg dohotka, kao posao bez društvenog ugleda. A zbog nedovoljnog općeg i stručnog obrazovanja, poljoprivrednica nema alternative u odnosu na poljoprivredno zanimanje.[14] Otuda slijedi da je rad žene u poljoprivredi prije posljedica društvene i ekonomske nužnosti nego rezultat njezina slobodnog izbora.

Osim makroekonomskih odredica opsega feminiziranosti poljoprivredne radne snage, postoje i *mikroekonomski* činioci koji utječu na zastupljenost žena u poljoprivrednoj radnoj snazi. To je, prije svega, proizvodni sistem, njegova priroda i obilježje (polikultura ili monokultura, ratarstvo ili stočarstvo, autarkičnost ili tržišnost), zatim veličina zemljišnog posjeda individualnog gospodarstva i veličina dohotka poljoprivrednog domaćinstva. Od utjecaja su i sociodemografska obilježja poljoprivrednog domaćinstva, dok dob žene, broj djece i uzrast djece nisu potvrđeni kao diskriminatorni.[15]

---

[13] Usp.: A. Wertheimer-Baletić, *nav. dj.*, str. 348.

[14] Prema podacima popisa stanovništva iz 1971. godine, od ukupnog broja seoskih žena u SFRJ starih 10 i više godina, 41,3% bilo je bez školske spreme, 42,9% ima 4 razreda osnovne škole, 11,7% punu osnovnu školu, a samo 3,8% školsku spremu višu od osnovne. Relativno je najveći broj seoskih žena bez ikakve školske spreme bio iz SR Bosne i Hercegovine (58,0%), SAP Kosova (54,3%) i uže Srbije (49,9%), a relativno najmanji iz SR Slovenije (8,0%) i SR Hrvatske (30,0%). (Usp.: „Osnovne strukture stanovništva i domaćinstava po veličini i tipu naselja", *Statistički bilten 864*, Beograd, SZS, 1974, str. 25, tabela 2—3). Podacima za žensku poljoprivrednu radnu snagu ne raspolažemo).

[15] Poznato je da je naša poljoprivredna radna snaga ne samo feminizirana nego i senilizirana. Nadalje, broj rođene djece u porodicama poljoprivrednika i njihov uzrast su od neznatnog ili nikakvog utjecaja na razinu ekonomske aktivnosti njihovih majki (aktivnost seoskih žena s djecom znatno je viša nego u gradskih žena). Tome u prilog govore i rezultati stranih istraživanja, kao, na primer, oni objavljeni u članku M. O. Cros: *Les besoins des agricultures en matiére de vulgarisation dans une zone de grande culture*, „Economie Rurale", Paris, №. 95, janvier-mars, 1973, str. 37—41.

U nas su *posljedice* procesa feminizacije poljoprivredne radne snage višestruke. Teško je promatrati *ekonomske* implikacije odvojeno od *demografskih* i od socioloških. Zbog uzajamnosti ekonomsko-demografsko-sociološke determiniranosti, posljedice feminiziranosti poljoprivredne radne snage javljaju se na socijalnoj, granskoj i porodičnoj razini. Činjenica jest, prvo, da se poljoprivredom bave žene koje su ili sa izrazito niskom školskom spremom ili su bez ikakve školske spreme, a često su i nepismene.[16] Drugo, one su poodmakle dobi i pretežno idu u staru populaciju. Treće, osim poslova na posjedu i u ekonomskom dvorištu, poljoprivrednice i dalje obavljaju svoje tradicionalne dužnosti u domaćinstvu i u porodici, što znači da su trostruko opterećene. Postavlja se pitanje: kakva je razina i kakvoća proizvodne aktivnosti poljoprivrednice koja nije dovoljno obrazovana, koja je stara i preopterećena?

Uslijed feminiziranosti poljoprivredne radne snage žena obavlja oko 65% svih poljoprivrednih poslova na individualnom gospodarstvu, a u radu na posjedu i u ekonomskom dvorištu provede najmanje dvije trećine svog radnog dana. No unatoč tome što je ostvareni dohodak iz poljoprivrede rezultat prije svega (ili čak isključivo) njezina rada, žena je i dalje u *položaju ovisnosti o kućedomaćinu — muškarcu*. To, doduše, nije posljedica feminiziranja rada u poljoprivredi, nego održavanja, pa čak i zakonskog podržavanja tradicije o podređenosti žene muškarcu, te o društvenoj i pravnoj „anonimnosti" svih drugih članova domaćinstava osim vlasnika (zemlje, stoke i nekretnina).[17] Zbog toga za ženu poljoprivrednicu proizvodni rad u individualnoj poljoprivredi ne uvjetuje njezinu ekonomsku i pravnu emancipaciju, ne vodi njezinu društvenu oslobađanju. Članovi poljoprivrednih zadruga, nosioci ugovora o proizvodnoj kooperaciji i članovi savjeta kooperanata su muževi — kućedomaćini, makar bili zaposleni i izvan poljoprivrede, dok ugovor realizira i vlastitim radom ostvaruje dohodak anonimni proizvođač — žena.

Rasprava o strukturi radne snage u poljoprivredi aktualizira i pitanje *profesionalnog statusa takozvanih domaćica* u individualnim poljoprivrednim domaćinstvima. Još je znatan broj žena koje statistika vodi kao „domaćice", unatoč tome što obavljaju i neke poljoprivredne radove. Ženi zaposlenoj u individualnoj poljoprivredi, posebno u tržišno usmjerenoj, treba priznati status društve-

---

[16] Od ukupno seoskih žena u SFRJ starih 10 i više godina, 29,7% su nepismene. Prema dobnim skupinama distribucija nepismenih seoskih žena je slijedeća: 10—19 godina — 3,7%; 20—34 godine — 10,2%; 35—49 godina — 29,7%; 50—60 godine — 30,8%; 65 i više godina — 24,8%. (Usp.: „Osnovne strukture stanovništva i domaćinstava po veličini i tipu naselja", *Statistički bilten 864*, Beograd, SZS, 1974, str. 25, tabela 2—3). Podacima za žensku poljoprivrednu radnu snagu ne raspolažemo.

[17] Od ukupno 2,597.976 individualnih poljoprivrednih gospodarstava u SFRJ žena je kućedomaćin u 345.370, ili u 13,3% gospodarstava. To su, u pravilu, staračka domaćinstva i domaćinstva bez odraslog ili radno sposobnog muškarca.

nog proizvođača, te je statistički iskazivati kao „poljoprivrednicu", a ne kao domaćicu. Bavljenje poljoprivredom kao zanimanjem pospješuje razvoj same žene, nameće joj potrebu za stjecanjem višeg i stručnijeg obrazovanja i uvlači je u mrežu proizvodnih, tržišnih, potrošačkih, samoupravnih i drugih društvenih odnosa.

Činjenica jest da su, *dugoročno posmatrano, perspektive feminizacije poljoprivredne radne snage u smanjivanju* učešća ženskog rada. Do sada se već pokazalo, *prvo*, da se ženska djeca izjednačuju s muškom djecom u opsegu nastavljanja školovanja u srednjim, višim i visokim školama, čime i ženska omladina poljoprivrednog porijekla stiče uvjete za slobodno profesionalno opredjeljivanje. *Drugo*, raste broj poljoprivrednica koje ulaze u profesionalno heterogene brakove i na taj se način deagrariziraju. *Treće*, razvoj sektora usluga pruža mogućnost poljoprivrednicama da se zaposle u društvenom sektoru, te da se na taj način deagrariziraju. *Četvrto*, profesionalizacija poljoprivrede kao zanimanja omogućila bi da se u njoj zaposle muškarci i žene, stari i mladi, da stječu dohodak i ostvaruju prava iz vlastita rada u poljoprivredi pod istim uvjetima i na istim osnovama kao i radnici u udruženom radu.

Žena u procesu samoupravnog udruživanja individualnih poljoprivrednika

Društvena zajednica može svojom politikom takve nepredviđene posljedice naglog društveno-ekonomskog razvitka — kao što je feminiziranje poljoprivredne radne snage — usmjeriti i time ih marginalizirati. Najbrži i, u sadašnjim uvjetima socijalističkog preobražaja poljoprivrede, najispravniji put ubrzanja transformacionih procesa u poljoprivredi i uključivanja žena u sve društvene tokove jest samoupravno udruživanje individualnih poljoprivrednih proizvođača. Jedino se podruštvljavanjem proizvodnje individualnih poljoprivrednika mogu riješiti zasad otvorena pitanja povećanja njihova dohotka, produktivnosti rada, socijalne sigurnosti, zapošljavanja sadašnjih rezervi radne snage i radnika koji se vraćaju iz inozemstva, unapređivanja ekonomskih i društvenih prilika u seoskim mjesnim zajednicama (što je izvanredno značajno zbog općenarodne obrane) i drugo. Budući da su žene pretežna radna snaga u poljoprivredi, putevi, načini i brzina samoupravnog udruživanja u agraru tiču se prije svega žena poljoprivrednih proizvođača.

Zbog postojeće objektivne stvarnosti, udruživanje rada i sredstava zemljoradnika, to jest udruživanje zemljoradnika međusobno ili s organizacijom udruženog rada mora da osigura samoupravni društveni i ekonomski položaj svima odraslim članovima poljoprivrednog domaćinstva, odnosno gospodarstva ako im je poljoprivreda osnovno zanimanje. Sve dok se ne razviju takvi društveno-ekonomski uvjeti da položaj svakog pojedinca ovisi o njegovu vlastitu radu, neće biti realnih mogućnosti da žene poljoprivredni

proizvođači (pa ni mladi) ostvare svoja Ustavom garantirana samoupravna prava na osnovi rada.

Udruživanje poljoprivrednika na različne načine i preko različnih oblika je ne samo od ekonomskog nego i od društvenog značaja. To stoga što udruživanje ima transformacionu funkciju u odnosu na seljaka i na njegovu porodicu. Razbija se kolektivizam porodične grupe u obavljanju poljoprivrednih poslova na porodičnom posjedu. Ekonomskom suradnjom s društvenim sektorom individualni se poljoprivrednik uvodi u novi društveni odnos koji je zasnovan na udruženom radu i u okviru kojeg i sâm preuzima ne samo nove proizvodne nego i političke i druge društvene uloge koje su mu ranije bile nedostupne.

Ustavom je garantirano pravo poljoprivrednicima da udružuju svoj rad i sredstva rada u zadrugama i drugim oblicima udruživanja, ili u organizacijama udruženog rada društvenog sektora, te da stiču u osnovi i u načelu ista prava kao i radnici u udruženom radu. Udruživanje je organizacijski razrađeno i jasno. No postavlja se pitanje kako u praksi provoditi udruživanje, pošto se rad ne može udruživati bez udruživanja sredstava i bez udruživanja zemlje. Naime, nije neophodno da udruživanje zemlje i sredstava rada bude uvjet za udruživanje, odnosno za članstvo u zadruzi, već zadruga i organizacije udruženog rada pri kombinatima treba da razvijaju takve oblike *udruživanja rada* koji će stimulirati individualne poljoprivrednike koji udružuju rad da udruže i svoja i društvena sredstva, odnosno da svoju zemlju organiziraju za zajedničku (udruženu) proizvodnju. Takvim se proizvodnim udruživanjem sredstava rada i zemlje udružuje rad individualnih poljoprivrednika s radom radnika u udruženom radu, a zemlja kao osnovni prirodni uvjet za društveno potrebnu poljoprivrednu proizvodnju i dalje ostaje u privatnom vlasništvu. Privatna svojina nije odrednica za raspodjelu, nego je *uvjet* za poljoprivrednu proizvodnju, u kojoj dohodak ovisi o tome kako se radi, koliko se radi i kakvim se sredstvima radi. Na taj način lični rad pojedinca dobiva svoju potpunu afirmaciju. Takvim bi se udruživanjem žena kao poljoprivredni proizvođač udruživala kroz svoj lični rad s ostalim poljoprivrednim i drugim proizvođačima, te bi raspolagala rezultatima svoga rada.

Udruživanjem rada žene-poljoprivrednog proizvođača s radom ostalih poljoprivrednih proizvođača i udruživanjem rada tako udruženih poljoprivrednika sa socijalističkom poljoprivredom, riješila bi se mnoga danas otvorena pitanja društvenog i ekonomskog položaja žene-poljoprivrednog proizvođača. Tada bi bilo jasno da svaka ona žena koja radi u poljoprivredi mora biti imenovana i tretirana kao poljoprivredni proizvođač, a ne kao domaćica, odnosno izdržavana osoba. Nužno bi se više pažnje poklanjalo općem i usmjerenom obrazovanju žene i prevladala bi se dosadašnja prakse da se za žene na selu organiziraju domaćinski tečajevi, a za muškarce poljoprivredno-obrazovni. Žena i muškarac, aktivni u poljoprivredi, jednako bi se obrazovali počev već od osnovne škole. Nadalje, vodilo bi se više brige o poljoprivrednoj mehanizaciji

koja fizički odgovara ženi (dosadašnja mehanizacija olakšava rad prvenstveno muškarcu). Uz to su istraživanja pokazala da je žena otvorenija mehanizaciji i inoviranju poljoprivredne proizvodnje, pa je, vjerojatno, i spremnija da se udružuje pri obavljanju najtežih poljoprivrednih poslova, koje najčešće mora obavljati sama.

Proces udruživanja rada žene-poljoprivrednog proizvođača transformaciono bi djelovao i na poljoprivrednu porodicu, prije svega preko gubljenja značaja privatne svojine. Elementi svojinskih odnosa se provlače i kroz zakone, i bit će ih u zakonima tako dugo dok je domaćinstvo, odnosno gospodarstvo a ne određeni pojedinac nosilac prava iz socijalnog, mirovinskog ili zdravstvenog osiguranja. U takvoj je situaciji žena samo „privjesak" domaćinstva, odnosno gospodarstva, to jest privatnog vlasništva. Tako dugo dok se utvrđuju vlasnički odnosi, dok se barata kategorijama kao što su zemlja, stoka, poljoprivredna oprema kao osnova za stjecanje nekog prava, porodica se određuje kao proizvođačka jedinica, u kojoj nema mjesta vrednovanju na osnovi osobnog rada pojedinca.

Sigurno je, međutim, da udruživanjem rada žene-poljoprivrednog proizvođača neće biti automatski niti odjednom riješeni svi postojeći problemi. S jedne strane, zbog toga što je proces socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela postupan; to je proces koji traje, a koji podrazumijeva i mijenjanje svijesti — što je još postupnije. S druge strane, i zbog toga što neka sada otvorena pitanja treba rješavati drugim putem, na primjer, bržim infrastrukturnim opremanjem sela, ili sistemskim mjerama iz socijalne politike, politike društva prema porodici, društvene brige o djeci itd.

Gordana Konstantinović

Stare i nove protivrečnosti savremenog kapitalizma

(Povodom knjige prof. dr Stojana Jankova o privrednim sistemima razvijenih kapitalističkih zemalja)

Privreda savremenih kapitalističkih zemalja, osobito onih najrazvijenijih, predstavlja, bez sumnje, vrlo složeno ali i izuzetno interesantno područje naučnih istraživanja. Upravo iz tih razloga ponovno publikovanjestudije profesora Jankova *Savremeni privredni sistemi — razvijene kapitalističke zemlje* zaslužuje da mu posvetimo određenu pažnju. Zbog svoje sadržine, kao i zbog objektivnosti naučne analize, ova studija spada u onaj mali broj radova koji pobuđuju na dalje istraživačke poduhvate, i to ne samo u smislu užnih specijalističkih zahvata već i širih teorijskih sinteza.

Sadržina knjige *Savremeni privredni sistemi* izložena je tako što se u prvom delu ispituju struktura i ciljevi savremenog kapitalizma, a u drugom njegovo funkcionisanje i razvoj. Razume se, mi ćemo se u ovom osvrtu zadržati samo na analizi nekih delova ove značajne studije.

Državno mešanje u privredni život

Jedna od osnovnih teza koju zastupa autor jeste da je ogroman stepen koncentracije i centralizacije neizbežno morao dovesti do kraha klasičnog mehanizma tržišne privrede. Pojava gigantskih

korporacija sa dominantnim položajem u privredi i na tržištu označila je početak smene dotadašnjeg automatskog i konzistentnog regulisanja privredne aktivnosti na principima *laissez-faire*, novim načinom usmeravanja svih bitnih komponenata privrednog života, a u skladu s interesima tih korporacija. Otuda je pravilno stanovište prezentirano u ovom radu — da je u privredama oligopolističke strukture malo šta prepušteno tržištu. Cene daleko najvećeg dela industrijskih dobara određene su na principima menadžerske politike umesto da njihovim formiranjem upravlja „nevidljiva ruka tržišta". U takvim se uslovima i mit o slobodnoj tržišnoj privredi morao raspasti, pošto je u prisustvu vrlo snažnih i uticajnih krupnih korporacija postalo očevidno da je lišen smisla. Drugi isto toliko važan momenat, koji je takođe morao imati značaja za širenje državnog intervencionizma, bio je i sam izraz dubokih strukturnih promena u kapitalizmu monopolističke epohe, a ispoljavao se u tendencijama ka hroničnoj depresiji. Velika ekonomska kriza iz tridesetih godina, čije su se razorne posledice vrlo dugo osećale, jasno je svedočila o tome da sistem ne može funkcionisati na ranijim osnovama. Nedovoljna potrošnja i na njenim osnovama nastala nedovoljna iskorišćenost raspoloživih resursa, otežano izvlačenje iz duboke depresije na bazi sopstvenih snaga privrede, zatim sužavanje kupovne moći usled lančanog otpuštanja radnika, kao i čitav niz drugih pratećih pojava — morali su dovesti do istorijske i teorijske afirmacije intervencionizma. Tako je, po autorovim rečima, „vidljiva ruka korporacijske tehnokratije i državne birokratije zamenila dotadašnje slobodno funkcionisanje tržišnog mehanizma".

Potrebe za uklanjanjem teškoća u normalnom razvijanju procesa društvene reprodukcije i obezbeđivanje ekonomskog rasta i tehničkog progresa nalagali su isključivanje privatnokapitalističkih motiva privređivanja iz svih ključnih oblasti privrednog života kako ne bi sputavali razvojne mogućnosti tih privreda. Evo šta o tome piše profesor Jankov u svojoj studiji: „Iskustvo svih razvijenih zemalja jasno pokazuje da država vrši neposrednu kontrolu u onim granama koje su naglašeno kapitalno-intenzivne (to jest u kojima se zahtevaju i velika investiciona sredstva, a koje imaju i veoma dugo vreme obrta kapitala). To su, pre svega, saobraćaj, industrije gvožđa i čelika, energetika, komunalni objekti i tome slično. S druge strane, ona se proteže na one grane za koje privatni kapital nije zainteresovan, a čije je funkcionisanje od bitnog značaja za razvitak celokupne kapitalističke privrede. Ovde pored poljoprivrede i rudarstva spadaju i tako značajne grane kao što su atomska industrija, moderna tehnika i druge" (str. 91. i 92).

Iskustva najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, naročito u poslednjih petnaestak godina, ubedljivo pokazuju da su tendencije trajnog i snažnog mešanja države u privredni život vrlo jasno izražene. Jačanje državnog sektora (državne svojine i državnih preduzeća), zatim preuzimanje kontrole sa ciljem regulisanja tržišnih zbivanja, vođenje politike visokog i stabilnog privrednog rasta, politike cena i dohodaka, kao i regulisanje antitrustovske aktiv-

nosti, te preduzimanje i nekih drugih vrlo složenih zahvata morali su ovu instituciju načiniti stožerom celokupnog ekonomskog života (str. 86). Da bi se takva politika mogla sprovesti u život, a u prvom redu da bi se obezbedili uslovi za ubrzani razvoj privrede, država mora trajno angažovati sve svoje potencijale, a često i sopstveni upravljački aparat (kao i velika materijalna sredstva) kako bi se osigurala uspešnost preduzimanih akcija. Uza sve to neophodna je i koordinirajuća uloga države, što će tokom vremena postati jedna od njenih prvorazrednih obaveza, jer to sa koliko uspešnosti ona obavlja sve funkcije, pa i ovu poslednju, od suštinskog je značaja za održivost i samog tog sistema. Nakon dugogodišnjih usavršavanja savremenoj kapitalističkoj državi pošlo je za rukom da postane jedan od glavnih elemenata sistema, a njen uticaj u regulisanju celokupnih ekonomskih procesa toliko je tokom vremena porastao da se s pravom može reći da ona sve više istupa kao faktor integralnog regulisanja i planiranja osnovnih tokova privrednog života. Stoga je, kao logičan nastavak prethodnih autorovih razmišljanja, morala uslediti konstatacija da je za svaku suštinsku analizu kapitalizma veoma značajno ispitivanje metoda, ciljeva i efikasnosti funkcionisanja glavnih mehanizama državne intervencije. Odgovore na takva pitanja nalazimo u trećoj glavi (drugog dela) studije profesora Jankova. Uzroci postojanja različnih formi i metoda državne intervencije objašnjeni su uslovima razvoja pojedinih kapitalističkih zemalja. Ipak, bez obzira na postojeće razlike, jedna od zajedničkih karakteristika državne intervencije u njima jeste regulisanje ukupne efektivne tražnje, koja se tako javlja kao jedno od vrlo značajnih područja državne ekonomske politike. Kada je reč o pokušajima da se putem delovanja na tražnju želi obezbediti normalno razvijanje procesa društvene reprodukcije, tada treba istaći da je, pored velike uloge privatne tražnje, u poodmaklim fazama državne intervencije vrlo mnogo porasla i uloga one tražnje koja se finansira iz državnih rashoda.

Ideja da će u uslovima razvijenog kapitalizma doći do nedovoljnog iskorišćavanja privrednih resursa (kako na nivou privrede tako i pojedinačnih preduzeća) nalazi se, kao što je poznato, već kod Kejnsa, kao i kod teoretičara monopolističke konkurencije na Zapadu, a praksa savremenog kapitalizma je potvrdila ispravnost njihovih teorijskih naslućivanja. Krupne korporacije, čiji su interesi često u suprotnosti sa zahtevima optimalnog razvoja privrede, stvarno pristupaju ograničavanju obima proizvodnje kad god žele da očuvaju nivo cena i profita. To, u stvari, znači potčinjavanje i samog tržišta interesima krupnih monopolističkih firmi, nasuprot ranijoj njegovoj ulozi sveopšteg koordinatora privrednih tokova i najefikasnijeg mehanizma za kontrolu racionalnosti privređivanja. Ovome će se pridružiti još jedan vrlo važan faktor koji će takođe doprineti da ojačaju zahtevi za državnim mešanjem u privredni život, a to je neelastičnost oligopolističkih cena i tržišta. Potreba da se očuva neki stepen konkurencije u privredi i neophodnost ograničavanja monopolske moći radi sprečavanja zloupotreba, o kojima kapitalistička praksa pruža dovolj-

no podataka, nalagale su sve veće angažovanje državnih organa i odgovarajućih društvenih institucija. Inače, nedostaci u funkcionisanju cenovnog i tržišnog mehanizma ispoljavali su se u čitavom nizu pojava i negativnih posledica, od kojih ćemo pomenuti samo: teškoće u funkcionisanju bankarskog i monetarnog sistema, u nedovoljnom iskorišćavanju privrednih resursa, u dezorganizovanju tokova akumulacije i investicija, i, konačno, u smetnjama oko uravnotežavanja nacionalnih budžeta (str. 151. i primedba 2b na istoj strani).

Duboke promene u strukturi materijalne proizvodnje, koje su se zatim odražavale i na funkcionisanje savremenih oligopolističkih tržišta, bitno su doprinele da se formira shvatanje kako bez sve jačeg uplitanja države i njenih sve kompleksnijih zahvata kapitalistički sistem ne bi mogao osigurati efikasno funkcionisanje svoje privrede. Na određeni način to je pokazala i dugogodišnja praksa u vezi s upotrebom antitrustovskih zakona, koji, i pored nekih rezultata, ipak nisu uspevali da unesu potreban red u razvijanje privrednog života, a takođe nisu uspevali ni da uspore sve veću koncentraciju ekonomske moći u rukama sve manjeg broja krupnih korporacija.

Iz svih navedenih razloga državni sektor je tokom vremena morao sve više jačati ukoliko se želelo obezbediti da trajno i višestruko deluje na razvijanje privrednog života. U tom pogledu naročito su postale značajne dve institucije: osnivanje javnih preduzeća i nacionalizacija, s tim što s razvojem kapitalizma monopolističke epohe državnim preduzećima pripada sve važnija uloga. Praksa razvijenih kapitalističkih zemalja SAD i Zapadne Evrope jasno pokazuje da čak i pri postojanju različnih koncepcija razvojne ekonomske politike, kao i uprkos saznanju o neefikasnosti i nedovoljnoj racionalnosti tih preduzeća, ona i dalje zadržavaju svoje značajno mesto u tim privredama. I ne samo to. Zamišljena u početku kao instrument s kratkoročnijim stabilizatorskim dejstvima u kretanju cena i nadnica, pa samim tim i troškova, ona su se s vremenom pretvorila u vrlo značajna oruđa za unapređivanje razvoja ključnih industrija, od kojih najviše zavise privredni rast i tehnički progres. Kad god bi, bilo iz kojih razloga, izostala njihova stabilizatorska uloga, pristupalo se merama fiskalne i kreditno-monetarne politike, a kada bi stvarni razvoj privrede ukazivao na nedovoljnu efikasnost i tih mehanizama, tada se izlaz obično tražio u planiranju ekonomskog rasta. Tako je kapitalizam, težeći za većom efikasnošću i stabilnošću svojih privreda, nužno morao obezbeđivati i uslove za opstanak sistema, što je sa svoje strane doprinelo da planiranje postane neka vrsta imperativa ne samo budućeg razvoja već i održivosti tih sistema. U toj svetlosti treba gledati i ulogu javnih preduzeća, kao i njihov rastući uticaj u privredama savremenih kapitalističkih zemalja.

Kompleksnija analiza svih uslova u kojima funkcionišu te privrede nameće jedno od suštinskih pitanja: zbog čega kapitalizam oligopolskih struktura nije više kadar da se uravnoteži uz os-

tvarivanje zadovoljavajućeg stepena zaposlenosti svih raspoloživih faktora proizvodnje?

Na to pitanje mnogi savremeni autori pokušavaju da pronađu prihvatljive odgovore, pa to, na određeni način, nastoji i autor studije *Savremeni privredni sistemi*. Da vidimo do kakvih rešenja dolazi profesor Jankov u svojim razmišljanjima o tome. Njegova polazna teza, koja ujedno predstavlja i osnovicu dalje analize, jeste da kapitalizam oligopolskih struktura nije kadar da se uravnoteži uz zadovoljavajući nivo zaposlenosti svih postojećih resursa. Za ovu fazu razvoja kapitalizma karakteristični su: postojanje kapitalno štednog tipa tehničkog progresa, opadanje kapitalnog koeficijenta i nedovoljna potrošnja radničke klase. Sve to, po autorovom mišljenju, ima za posledicu da nedovoljna potrošnja i tendencije ka hroničnoj depresiji postanu stalni pratioci kapitalizma. Na koji način bi se te tendencije mogle savladati (ili bar ublažavati)? Odgovor je da bi za to bio potreban progresivan rast stope akumulacije i investicija, kao i brže povećavanje potrošnje od proizvodnje. Međutim, prvo nije mogućno zbog postojanja neiskorišćenih kapaciteta, a ni druga mogućnost se ne može nesmetano ostvarivati zbog kapitalističkog načina prisvajanja i raspodele. Ovde upravo i leže suštinski razlozi zbog kojih obezbeđivanje dovoljnog obima tražnje (koja je stimulans proizvodnji) i usmeravanje privrednog razvoja moraju predstavljati jednu od najznačajnijih aktivnosti kapitalističke države u savremenim zbivanjima.

Iz svega rečenog proizlazi da se kapitalistička država mora angažovati u regulisanju celokupnog privrednog života, odnosno u obezbeđivanju dugoročnih uslova i pravaca razvoja, što podrazumeva njeno trajno angažovanje u određivanju optimalne strategije razvoja ekonomskog i društvenog sistema. Sasvim je razumljivo da je ovo jedan od izuzetno složenih zadataka, pošto obuhvata sledeće najvažnije komponente: pravilnu alokaciju resursa, vrlo studiozno usmeravanje investicionih tokova, unapređivanje razvoja nauke i njene tehnološke primene, regulisanje tržišta i cena, uređivanje odnosa između rada i kapitala, vođenje vrlo dosledne antimonopolske politike (radi sprečavanja zloupotreba) i slično.

U teoriji i praksi kapitalističkih zemalja vrlo dugo je na vođenje državne ekonomske politike jako uticao poznati Kejnsov stav da je promenljivost tražnje i kupovne moći jedan od glavnih uzroka cikličnih kolebanja, te da je upravljanje agregatnom tražnjom jedno od ključnih sredstava u regulisanju i usmeravanju privrednog razvoja u kapitalizmu. To nam upravo i objašnjava činjenicu da su vlade ovih zemalja sve do pre petnaestak godina glavnu pažnju poklanjale tekućoj anticikličnoj politici, ostvarivanju potpune zaposlenosti svih faktora proizvodnje, postizanju ravnoteže platnog bilansa i očuvanju kupovne moći svojih valuta. Zato se i moglo desiti, prema autoru studije, da je pored nekih opštih mera za stimulisanje investicija malo bilo takvih koje su težile značajnijem uvećavanju stvarnih proizvodnih potencijala.

Karakteristično je da je autor, iako je zapazio postojanje široke skale regulativnih mera, ipak glavnu pažnju posvetio mera-

ma stabilizacione ekonomske politike. Jedan od bitnih razloga za takvo opredeljenje leži u tome što je u literaturi danas opšteprihvaćeno mišljenje da su tokom poslednjih nekoliko decenija ove mere najčešće korišćene, zbog čega se i procena stvarne efikasnosti državne intervencije ne može dobiti bez njihove produbljene analize. Polazeći od pravilne ocene da su u dosta dugom razdoblju glavna oruđa stabilizacione politike (koju autor naziva tradicionalnom) bili fiskalni i kreditno-monetarni instrumenti, kao i državni rashodi, on njihovoj analizi i posvećuje glavnu pažnju, posmatrajući ih sa aspekta sledećih dvaju kriterijuma: 1) koliko je uobičajena primena mera indirektne kontrole, kao i primena ostalih stabilizacionih instrumenata, bila efikasna — sa stanovišta željenih ciljeva tekuće i dugoročne razvojne politike; kao i: 2) koliko je i samo postavljanje ciljeva bilo racionalno s obzirom na cenu koju je trebalo platiti za njihovo ostvarivanje.

Mere stabilizacione politike

Radi pravilnijeg razumevanja onoga što sledi potrebno je objasniti i sam pojam stabilizacione politike, kao i razloge za njenu upotrebu. Pažljiva analiza teksta otkriva nam da je taj pojam koncipiran šire, tako da pored mera indirektne kontrole uključuje još i mere za stabilizaciju tržišta i cena, za smirivanje inflacije, kao i zahvate za smirivanje većih privrednih fluktuacija. Na primer, ukoliko bi došlo do prekomerne ekspanzije tražnje i „pregrejanosti" privrede, onda bi stabilizacione mere imale cilj da spreče neželjene posledice koje bi odavde mogle proizići. Pravilno ističući da je u takvim situacijama od posebnog značaja ne samo ispravan izbor već i vrlo precizno doziranje u primenjivanju instrumenata ekonomske politike, autor konstatuje i postojanje mera politike „kreni-pa-stani" (stop-go), u čijim okvirima se koriste: rashodi državnih preduzeća, državna potrošnja, i to javne investicije, državna kupovina roba i usluga za civilne i vojne potrebe, transferna plaćanja i slično. Pored već navedenih klasičnih mera za regulisanje tražnje i, upravo, kao njihov komplement mogu se koristiti i instrumenti direktne kontrole, mada ne treba gubiti iz vida da se ovim merama pristupa samo u izvanrednim privrednim situacijama. Takođe, pri vođenju intenzivnije anticiklične politike istaknuto mesto ima i dobro poznata institucija javnih radova (str. 153. i 173).

Kada je reč o kolebanjima tražnje, treba imati na umu još i to da se, shodno novijim izvorima (koje koristi i autor studije), pod nestabilnošću efektivne tražnje ne podrazumevaju kolebanja apsolutnog nivoa ove, već fluktuacije *stope rasta* agregatne tražnje.

Kao što smo to i ranije napomenuli, veliki deo autorovih razmišljanja u vezi sa korišćenjem mera stabilizacione politike odnosio se na mere indirektnog regulisanja, pri čemu se kao njihova važna karakteristika ističe to da se glavna dejstva tih mera ispoljavaju preko tržišnog mehanizma, kao i da ih najnovija shva-

tvarivanje zadovoljavajućeg stepena [illegible]
faktora proizvodnje?

Na to pitanje mnogi savremeni [illegible]
đu prihvatljive odgovore, pa to, na o[illegible]
studije *Savremeni privredni sistemi.* [illegible]
dolazi profesor Jankov u svojim raz[illegible]
polazna teza, koja ujedno predstav[illegible]
jeste da kapitalizam oligopolskih str[illegible]
noteži uz zadovoljavajući nivo zapos[illegible]
sa. Za ovu fazu razvoja kapitalizma [illegible]
kapitalno štednog tipa tehničkog [illegible]
koeficijenta i nedovoljna potrošnja [illegible]
torovom mišljenju, ima za posled[illegible]
tendencije ka hroničnoj depresiji [illegible]
lizma. Na koji način bi se te tend[illegible]
ublažavati)? Odgovor je da bi za t[illegible]
stope akumulacije i investicija, ka[illegible]
od proizvodnje. Međutim, prvo nij[illegible]
iskorišćenih kapaciteta, a ni druga [illegible]
tano ostvarivati zbog kapitalistič[illegible]
dele. Ovde upravo i leže suštinski [illegible]
dovoljnog obima tražnje (koja j[illegible]
ravanje privrednog razvoja mora [illegible]
čajnijih aktivnosti kapitalističk[illegible]

Iz svega rečenog proizlazi [illegible]
gažovati u regulisanju celoku[illegible]
obezbeđivanju dugoročnih uslo[illegible]
va njeno trajno angažovanje u [illegible]
voja ekonomskog i društve[illegible]
je ovo jedan od izuzetno s[illegible]
će najvažnije komponente [illegible]
ozno usmeravanje investi[illegible]
ke i njene tehnološke p[illegible]
nje odnosa između ra[illegible]
nopolske politike (ra[illegible]

U teoriji i prak[illegible]
đenje državne eko[illegible]
stav da je prome[illegible]
uzroka cikličnih [illegible]
njom jedno od [illegible]
privrednog ra[illegible]
njenicu da s[illegible]
glavnu paž[illegible]
nju potpu[illegible]
vnoteže [illegible]
Zato [illegible]

...ktivnu tražnju može zahtevati dosta vremena
...boljio, to i ovde može doći do nepravovreme-
...na u poreskoj politici. Česte promene u ovoj
... ni zbog toga što unose element neizvesnosti,
... nedostatak u slučaju oporezivanja profita
...oba pomenuta efekta mogu loše odraziti na
...eduzimanjem rizika u vezi sa finansiranjem
... tehničkog progresa. U studiji je ukazano na
... to je — da duga procedura u vezi s odobra-
...mena može uticati na to da se taj instrument
...kim. Ovde i leži jedan od razloga što su ne-
...iranje poreskih stopa (naročito pri oporezi-
... ga ne koriste za svrhe anticiklične politike.

...eraturi iznesena su vrlo različita mišljenja
...se mogu ostvariti promenama u fiskalnoj poli-
...avi govori i u radu profesora Jankova. Data su
...dišta, kao što su ona koja, na primer, zastupa-
...a i prema kojima fiskalna politika može odlu-
...ostvarenju visokog stepena zaposlenosti, dok na
...na i mišljenja da njena neadekvatna primena mo-
...odatni izvor nestabilnosti.[1] U jednom ipak nema
— da rukovanje tim instrumentima zahteva izvan-
...anje privrednih prilika i veliku opreznost (i visok
...rnosti) onih članova vlade koji odlučuju o njihovoj

...vku analize bilo je reči i o instrumentima kreditno-
...ontrole, u čije osnovne forme idu: operacije na otvo-
...u u SAD i Velikoj Britaniji i Zapadnoj Nemačkoj,
...ie radi o zemljama koje imaju razvijena tržišta držav-
...nih papira. Osim ovih, u najčešće korišćene instru-
...oš i: kontrola bankovnog sistema i kredita, i to putem
...tope, sistema obaveznih rezervi i regulisanja uslova za
...trošačkih kredita; zatim, za regulisanje odnosa s ino-
koriste se još i politika platnog bilansa i deviznog kur-
kao kod fiskalnih, i u pogledu kreditno-monetarnih in-
...a autor nije ulazio u njihova detaljnija razmatranja, po-
...a mnogo više interesovali ukupni efekti njihovog delova-
... u smislu ispitivanja koliko njihova upotreba može dopri-
...ostvarenju željenih ciljeva ne samo tekuće već i dugoroč-
...zvojne politike.

...o obzirom na takav specifičan ugao posmatranja, trebalo je
...iti, prvo, kakva je primenljivost tih mera u različnih sekto-
...a privrede i, drugo, kakva je korist od njihove primene, od-
...no gde leže granice njihove efikasne i racionalne upotrebe. Na

[1] Uporedi: Samuel Brittan, *Second Thoughts on Full Employ-
...ent Policy*, London, 1975. ili: F. H. Hayek, *Full Employment at Any
...rice*, London, 1975. ili: John Hicks, *The Crisis in Keynesian Economics*,
...xford, 1975, ili delo koje i prof. Jankov često citira u svojoj studiji: A.
Cairncross, *Essays in Economic Management*, London, 1971.

tanja tretiraju kao jedinstven sistem mera posrednog usmeravanja i regulisanja razvoja privrede. Taj kompleks mera upotrebljava se i za svrhe kratkoročne stabilizacione politike i za dugoročnija regulisanja investicione aktivnosti, privrednog rasta, razvoja nauke i slično. Treba naglasiti i to da se fiskalne mere i prema nekim drugim mišljenjima (poznatih eksperata za tu oblast) smatraju glavnim oruđima državne ekonomske politike, i to ne samo zato što predstavljaju moćno sredstvo regulisanja agregatne tražnje već i zato što se sve češće mogu čuti mišljenja da i budućnost intervencionizma leži mnogo više u fiskalnim negoli u kreditno-monetarnim zahvatima. U vezi s upotrebom fiskalnih instrumenata takođe su zanimljiva i autorova zapažanja o delovanju takozvanih ugrađenih stabilizatora, a koja ukazuju na postojanje takvih faza u razvoju privrede kada njihova poznata pozitivna korektivna dejstva otkazuju i, čak, postaju nepoželjna. Za ovo su dati primeri za privredu SAD (krajem pedesetih godina), u kojoj se dešavalo da je oživljavanje privredne aktivnosti zaustavljeno mnogo pre ostvarivanja potpune zaposlenosti, ili za neke zapadnoevropske zemlje u kojima je zapažena slična pojava negativnih efekata u delovanju ugrađenih stabilizatora. Da bi se takve neželjene pojave mogle izbeći, danas se upotrebljavaju takozvane diskrecione mere, koje se sastoje u korišćenju državnih rashoda, kao i stopa (osnovica) oporezivanja, čime se ta aktivnost pretvara u vrlo efikasan instrument fiskalne politike (str. 156. i primedba br. 12).

Povodom upotrebe budžetskih sredstava, autor ukazuje na još jednu mogućnost ostvarivanja stabilizacionih efekata, a ona se dâ ostvariti ako se u korišćenju tih sredstava odgovarajući forumi ne rukovode stanjem državnih računa, odnosno težnjom za uravnotežavanjem budžeta, već stanjem u privredi, jer se pravilnom upotrebom tih sredstava mogu sprečavati veća kolebanja tražnje, pa samim tim i privredne aktivnosti. Takvi su stavovi, u stvari, rezultirali iz novijih saznanja i iskustava, čime su i ranija shvatanja o uravnoteženom budžetu (kao prioritetnom cilju) uglavnom prevaziđena. Otuda se, upravo zbog pomenute promene, danas sve češće fiskalna politika tretira kao stabilizaciona, a ne više samo kao anticiklična. Ali od suštinske je važnosti da ovde treba voditi brigu o elementu vremenskog zakašnjavanja, jer bilo da se privredna aktivnost želi stimulirati bilo da se želi usporavati, u oba slučaja efikasnost korišćenja vrlo mnogo zavisi baš od tog momenta. Iskustvo nas uči da ponekad mora proći šest meseci (pa i više) da bi kratkoročne promene u jednom ili drugom pravcu dale potpun efekat. Ukoliko efekti preduzete akcije zakasne, može se desiti da njihovo delovanje započne kada je privreda već u zaokretu, što bi se, nema sumnje, moralo nepovoljno odraziti na dalja privredna kretanja. Autor navodi primer iz privrede Velike Britanije, u kojoj smanjivanje državnih rashoda, često preduzimano u vreme najvećeg prosperiteta, počinjalo da deluje na nivo tražnje upravo u onom trenutku kada je privreda ulazila u period recesije (str. 158. i primedba br. 17). Element vremenskog zakašnjavanja značajan je i kod poreske politike. Pošto efekat de-

lovanja poreza na efektivnu tražnju može zahtevati dosta vremena da bi se potpuno ispoljio, to i ovde može doći do nepravovremenih dejstava promena u poreskoj politici. Česte promene u ovoj politici nisu poželjne ni zbog toga što unose element neizvesnosti, što je naročito veliki nedostatak u slučaju oporezivanja profita korporacija, jer se oba pomenuta efekta mogu loše odraziti na postojanje želje za preduzimanjem rizika u vezi sa finansiranjem inovacija i primenom tehničkog progresa. U studiji je ukazano na još jedan momenat, a to je — da duga procedura u vezi s odobravanjem poreskih promena može uticati na to da se taj instrument pokaže nedovoljno gipkim. Ovde i leži jedan od razloga što su neke zemlje odbacile variranje poreskih stopa (naročito pri oporezivanju profita) i više ga ne koriste za svrhe anticikličnе politike.

U najnovijoj literaturi iznesena su vrlo različita mišljenja o rezultatima koji se mogu ostvariti promenama u fiskalnoj politici, pa se o toj pojavi govori i u radu profesora Jankova. Data su sasvim suprotna gledišta, kao što su ona koja, na primer, zastupaju eksperti OECD-a i prema kojima fiskalna politika može odlučujući doprineti ostvarenju visokog stepena zaposlenosti, dok na drugoj strani ima i mišljenja da njena neadekvatna primena može i sama biti dodatni izvor nestabilnosti.[1] U jednom ipak nema spora, a to je — da rukovanje tim instrumentima zahteva izvanredno poznavanje privrednih prilika i veliku opreznost (i visok stepen odgovornosti) onih članova vlade koji odlučuju o njihovoj primeni.

U nastavku analize bilo je reči i o instrumentima kreditno-monetarne kontrole, u čije osnovne forme idu: operacije na otvorenom tržištu u SAD i Velikoj Britaniji i Zapadnoj Nemačkoj, pošto se ovde radi o zemljama koje imaju razvijena tržišta državnih vrednosnih papira. Osim ovih, u najčešće korišćene instrumente idu još i: kontrola bankovnog sistema i kredita, i to putem diskontne stope, sistema obaveznih rezervi i regulisanja uslova za davanje potrošačkih kredita; zatim, za regulisanje odnosa s inostranstvom koriste se još i politika platnog bilansa i deviznog kursa. Slično kao kod fiskalnih, i u pogledu kreditno-monetarnih instrumenata autor nije ulazio u njihova detaljnija razmatranja, pošto su ga mnogo više interesovali ukupni efekti njihovog delovanja, i to u smislu ispitivanja koliko njihova upotreba može doprinositi ostvarenju željenih ciljeva ne samo tekuće već i dugoročnije razvojne politike.

S obzirom na takav specifičan ugao posmatranja, trebalo je utvrditi, prvo, kakva je primenljivost tih mera u različnih sektorima privrede i, drugo, kakva je korist od njihove primene, odnosno gde leže granice njihove efikasne i racionalne upotrebe. Na

---

[1] Uporedi: Samuel Brittan, *Second Thoughts on Full Employment Policy*, London, 1975. ili: F. H. Hayek, *Full Employment at Any Price*, London, 1975. ili: John Hicks, *The Crisis in Keynesian Economics*, Oxford, 1975, ili delo koje i prof. Jankov često citira u svojoj studiji: A. Cairncross, *Essays in Economic Management*, London, 1971.

primer, promena kamatne stope kojom se želi uticati na investicionu aktivnost neće imati iste efekte u privatnom i javnom sektoru, jer gde god postoji veliko učešće državnog sektora, stvoreni su uslovi za primenu mera direktne kontrole, koja se u datim uslovima može pokazati boljom, a što se može zaključiti iz sledećeg primera. Nekada je u finansiranju javnog saobraćaja postojala velika zavisnost od politike kamatne stope, i to naročito pri uzimanju dugoročnih kredita, dok danas, kada se radi o tome da je u ovoj oblasti učešće državnih ulaganja vrlo veliko, kamatna stopa više ne može biti determinanta njihovog investicionog ponašanja. Slično tome, njena se uloga smanjuje i u nekim oblastima privatnih ulaganja. Razlozi mogu ležati bilo u postojanju samofinansiranja bilo u povećavanju stope oporezivanja profita korporacija, jer u oba slučaja politika niskih kamatnih stopa neće biti dovoljan stimulans za nova investiciona ulaganja. Iskustvo nam pokazuje da veliku ulogu ovde imaju očekivanja poslovnih ljudi, i to u dvostrukom smislu: kakvi se poslovni rezultati mogu očekivati u vezi s predstojećom konjunkturom, a takođe, kakvi će biti naredni potezi vlade, koji će uticati na njena opredeljenja u vezi s izborom odgovarajućih mera ekonomske politike. S obzirom na te momente, a i na osnovu podataka iz prakse, zapaženo je da visoke kamatne stope, to jest njihova promena naviše, imaju jače ograničavajuće delovanje na investicije nego što ima politika niskih kamata na njihovo podsticanje. Tako se, na primer, smatra da budžetska politika u uslovima niske konjunkture predstavlja mnogo moćnije sredstvo nego što bi to bila politika niskih kamatnih stopa.

Danas se pouzdano zna da će ne samo izbor već i način kombinovanja regulativnih mera najviše zavisiti od postavljenih ciljeva razvoja i od toga kakvo je mesto dato pojedinim od tih ciljeva na rang-listi prioriteta u politici razvoja jedne zemlje. Štaviše, usled poznatog fenomena konfliktnosti, o čemu se mora voditi briga već prilikom izbora ciljeva razvoja, kao i mnoštvo faktora koji opredeljuju i same kriterijume što utiču na njihov izbor, od suštinskog je značaja za njihovu realizaciju da same mere ekonomske politike budu usmerene ka istim ciljevima kako ne bi došlo do uzajamnog potiranja efekata primenjenih regulativnih mera. Do takvih je pojava dolazilo naročito u slučajevima primene fiskalnih i kreditno-monetarnih instrumenata kad god se nije vodilo dovoljno računa o njihovoj pravilnoj sinhronizaciji. Uostalom, u više mahova je već zapaženo da prilikom kombinovane upotrebe regulativnih mera nije važan samo njihov pravilan izbor već i tačna procena trenutka kada dopunske mere treba da budu uključene, kao što nam je to prethodna analiza o uticajima vremenskog zakašnjavanja već pokazala.

Kada se ima na umu sva složenost toga posla, onda i nije čudno što se, kada se govori o vođenju ekonomske politike u zapadnim zemljama, u čitavom posleratnom periodu ne samo nailazi na različita ocenjivanja njenih rezultata već se vrlo često mogu čuti i dosta oštre kritike. Ta kritička preispitivanja, kao što je

to ispravno zapazio i profesor Jankov, često se odnose ne samo na način primene regulativnih mera već i na osporavanje pravilnosti izbora i samog osnovnog cilja razvoja. Pažljiva analiza otkriva nam, u stvari, da ta kritika ima nekoliko dimenzija, jer je često inspirisana ne samo teorijskim težnjama u vezi s potrebom ponovnog ispitivanja tradicionalne kejnzijanske doktrine, dakle zahtevima u vezi s usavršavanjem njenog teorijskog nasleđa, već i praktičnim razlozima koji su oličeni u težnjama za ublažavanjem teškoća izazvanih visokom stopom inflacije u najrazvijenijim zapadnim privredama. Na primer, kada se analiziraju rezultati politike potpune zaposlenosti, kojoj je težila većina kapitalističkih privreda u posleratnom periodu, onda u radovima vodećih građanskih ekonomista nailazimo na različita mišljenja o tome gde treba tražiti uzroke tome što su se neke od tih zemalja našle u vrlo nestabilnom položaju, u kome je rastuća inflacija postala neizbežan i prirodan rezultat. Na primer, poznato je da kad god se teži potpunoj zaposlenosti faktora proizvodnje, tada je logično očekivati i odgovarajući porast tražnje, a u daljem toku događaja to može povećati troškove proizvodnje i pogoršati inflaciju. Da do toga ne bi došlo, potrebno je preduzimati paralelne mere koje bi omogućile održavanje visoke konjunkture, ali i dovođenje troškova i tražnje pod čvršću kontrolu, čime bi se izbegle nestabilnost i rastuća stopa inflacije. Tako su se mogla čuti mišljenja da je jedan od uzroka sporosti u prevladavanju inflacije ležao u pogrešnoj i nepravovremenoj upotrebi mera indirektnog regulisanja, jer i kada su, recimo, mere kreditno-monetarne politike i bile pravilno upotrebljavane, često se dešavalo da njihova dejstva nisu bila podržavana (i ojačavana) odgovarajućim dopunskim merama. Ima, takođe, autora koji teškoće u vezi s inflacijom objašnjavaju okolnošću da nije uvek bila izvršena pravilna procena dugoročnih efekata uobičajenih mera indirektnog regulisanja. Tim povodom prof. Hayek upozorava na to da bi monetarne vlasti obavezno trebalo zaštititi od političkih pritisaka, koji ih nagone na preduzimanje akcija korisnih zakratko ali štetnih kada ih gledamo na duži rok, jer mogu dovesti u pitanje stabilnost ne samo ekonomskog već i političkog sistema. U tom kontekstu treba pomenuti i takva razmišljanja koja teškoće u ostvarivanju ekonomske stabilnosti vide u vrlo pojednostavnjenim gledištima koja rešenja traže bilo u ubacivanju većih količina novca u privredu (preko odgovarajućih (bankarskih institucija), bilo u deficitarnom finansiranju.[2]

Sve što je ovde rečeno omogućuje nam da shvatimo zbog čega se u novije vreme često govori o krizi ekonomske misli na Zapadu, odnosno zbog čega se u okvirima same građanske ekonomije nailazi na zahteve za dubljim ponovnim ispitivanjima, pa i temeljnom rekonstrukcijom tradicionalne Kejnsove doktrine. Jer, kao što reče i A. Cairncross, danas živimo u mešovitim privreda-

---

[2] Videti, na primer: Samuel Brittan, *Second Thoughts on Full Employment Policy*, str. 21, kao i F. H. Hayek, *Full Employment at Any Price*, str. 28.

ma na koje generalizacije izvedene iz privatnopreduzetničkog sistema od pre pedesetak godina — nisu više primenljive (str. 165. i primedba br. 28).

Činjenica da su u literaturi veoma podeljena mišljenja o stvarnom dometu i efikasnosti kreditno-monetarnih mera došla je na više načina do izražaja i u samoj studiji profesora Jankova. Najpre se raspravlja o tome zbog čega se dešava da u praksi postoji tendencija većeg oslanjanja na pomenute mere; da li je u pitanju njihova veća fleksibilnost, poluautomatski karakter njihovog delovanja ili je to zbog toga što je javnost, pod određenim okolnostima, spremnija da prihvati politiku „jeftinog ili skupog novca" nego da se suoči bilo sa promenama budžetske politike bilo sa merama neposredne državne kontrole.

Da bi što jasnije istakao razlike u shvatanjima, autor nastoji da upoređivanjem dvaju, naučnoj i stručnoj javnosti poznatih, dokumenata kao što su Redklifov izveštaj za privredu Velike Britanije i izveštaj Komisije za pitanja novca i kredita u SAD, prezentira potpuno suprotne ocene o efektima primene monetarno-kreditnih instrumenata. Dok prvi dokument sadrži značajnu dozu pesimizma, dajući istovremeno prednost fiskalnim nad monetarnim oruđima (ocenjujući pozitivno jedino kontrolu potrošačkih kredita), dotle su stvari sasvim drugačije prikazane u izveštaju pomenute američke komisije (za periode: 1955, 1957. i 1959. godinu), u kojem se za monetarne mere izričito kaže da mogu imati suštinski značaj za nivo agregatne tražnje i tempo privrednog rasta (str. 162. i dalje).

Povodom ograničavanja tražnje na osnovi kontrole potrošačkih kredita, u Redklifovom dokumentu se ipak ističe da se, u celini uzev, o monetarnim merama ne može reći da su se uspešno uklapale u celokupnu stabilizacionu politiku odgovarajućeg perioda. Ima, međutim, i drugih primedaba koje ne idu u prilog šire primene tih mera, pri čemu je, pored nekih teškoća statističko-analitičke prirode, pomenut i važan argument da bi jača restriktivna praksa ostvarena na monetarnim zahvatima, ukoliko bi se primenjivala u uslovima opadajućeg tempa ekonomskog rasta, predstavljala isuviše visoku cenu za ostvarivanje tek izvesnog stepena stabilizacije. Štaviše, u navedenim uslovima bi baš trebalo činiti sve da bi se izbegla nestabilnost, pošto je iskustvo praktičnog života upravo pokazalo da je mnogo lakše ukočiti ekspanziju nego što je mogućno ponovo aktivirati njene pokretačke snage i mehanizme.

Poput nekih drugih pisaca, i sam autor studije *Savremeni privredni sistemi* smatra te mere tek „drugom linijom odbrane". Osim toga, u radu se izričito napominje da time što je i sama postala deo planskog instrumentarija, kreditno-monetarna politika sve više gubi neutralni, a stiče selektivni karakter, što je, opet, samo jedan dokaz više o napuštanju dosadašnjih tradicionalnih metoda njenog korišćenja (str. 163).

Ako bismo, na kraju, rezimirali sve što je rečeno o merama stabilizacione politike (u okviru treće glave drugog dela knjige),

treba jasno naglasiti da pri ocenjivanju njene uspešnosti postoje značajna razmimoilaženja čak i među samim građanskim ekonomistima. Ipak, većina autora je saglasna s tim da je u periodu do drugog svetskog rata tradicionalna državna intervencija dala prilično dobre rezultate, ali da u posleratnom, a naročito u najnovijem periodu, ona postaje dvostruko neefikasna. Kapitalističkoj privredi nije više polazilo za rukom da se uravnoteži uz zadovoljavajuće iskorišćavanje svih raspoloživih faktora, jer praksa nepobitno dokazuje da potpuna zaposlenost, stabilnost cena i uravnoteženost platnog bilansa nikada nisu bile sasvim ostvarene, i to, kao što ispravno zapaža autor, čak ni po cenu žrtvovanja željene stope privrednog rasta. Znači, s gledišta dinamičke analize i brzine ekonomskog rasta, kao merila uspešnosti te politike, takođe se može zaključiti da, u suštinskom pogledu, način rukovođenja privredom u savremenim kapitalističkim zemljama nije više davao željene rezultate, pa se to isto može reći i za mere državne intervencije preduzimane u okvirima stabilizacione ekonomske politike. Zatim, poput autora studije, treba istaći da najnovija istraživanja upravo otkrivaju neugodnu činjenicu — da niska stopa privrednog rasta može i sme biti vrlo ozbiljan izvor nestabilnosti. Stoga su svi ti momenti uzeti zajedno, kao i činjenica o upornom održavanju visokog stepena inflacije, svojevrstan dokaz da, u celini posmatrano, tradicionalne mere državne intervencije nisu više odgovarale novijim fazama razvoja kapitalističkih privrednih sistema (str. 160. i primedba br. 25).

Takva saznanja imala su za posledicu to da se stvorilo mišljenje kako bi kao jedan od najvažnijih ciljeva državne ekonomske politike trebalo da figurira brzina privrednog rasta, zbog čega će u novijim koncepcijama razvojne politike taj cilj izbiti na čelo rang-liste u strategiji razvoja koja teži najpovoljnijem rešenju. S tom promenom osnovnog cilja ekonomskog razvoja radikalno su se morale menjati i mere državne intervencije. U studiji se ističe da su se te promene razvijale u pravcu znatno veće selektivnosti kreditno-monetarne i fiskalne politike, a počeli su se šire primenjivati i instrumenti administrativne kontrole, što je zajedno s jačanjem uloge planiranja označavalo nastanak krupnih promena u vođenju državne ekonomske politike.

Državno planiranje u savremenom kapitalizmu

Četvrtu, i poslednju, glavu autor je čitavu posvetio državnom planiranju privrednog razvoja. Pažljiva analiza osnovne misaone strukture toga poglavlja otkriva nam da postoji sledećih nekoliko tema o kojima se ovde raspravlja: 1) zbog čega je u savremenom kapitalizmu prihvaćeno makroplaniranje i pored značajnih ideoloških otpora na početku; 2) koji su razlozi doprineli promeni osnovnog cilja razvojne politike; 3) do kakvih je promena u korišćenju instrumenata makroplaniranja ta promena osnovnog cilja morala dovesti. Na kraju poglavlja (u vidu aneksa) prikazana su i vrlo

zanimljiva razmatranja različnih oblika kontrole cena u nekim razvijenim zemljama Zapadne Evrope.

Već je izlaganje dato u prethodnom poglavlju ukazalo na dva, u suštinskom smislu, vrlo značajna momenta. Prvi je: rastuća uloga države u upravljanju privrednim razvojem u savremenom kapitalizmu. A to, pre svega, znači da država mora izvršiti rangiranje ciljeva razvoja, pa se zatim, planiranjem i drugim merama ekonomske i razvojne politike, starati o njihovom sprovođenju u život. To, opet, znači da je postavljanje ciljeva razvoja po principu prioritetnosti tek prvi korak u izuzetno složenom poslu oko izbora najpovoljnije strategije privrednog i društvenog razvoja, jer nakon toga dolazi faza u kojoj treba odabrati najvažnije upravljačke parametre, zatim se starati o pravilnom doziranju i, naročito, pravovremenom upotrebljavanju jednom izabranih mera ekonomske i razvojne politike. Kada se ima na umu ne samo složenost već i velika odgovornost poslova u vezi s upravljanjem privrednim razvojem, postaje jasnija i koncepcijska sadržina četvrte glave, jer je veliki deo prostora morao biti posvećen problemima makroplaniranja, pošto je danas već dobro poznato da je baš planiranje najbitniji deo svih poslova oko upravljanja privrednim razvojem (str. 164. i dalje).

Iskustva savremenog kapitalizma, na koja ukazuje i prof. Jankov, jasno pokazuju da državno programiranje privrednog razvoja postaje neophodan uslov održivosti ne samo privrednog već i društvenog sistema. Međutim, iako postoje ciljevi koji su pretežno kratkoročni i oni koji imaju dugoročniji karakter, dugoročno planiranje, koje se u suštini odnosi na regulisanje ponude, ne isključuje ni istovremenu primenu mera za regulisanje tražnje, ali ih pretvara u sastavni deo dugoročnije planske aktivnosti onih državnih organa koji utiču na oblikovanje razvojne politike u određenom planskom razdoblju. Istina, u studiji je napravljena razlika između mera ekonomske politike kojima se utiče na najpovoljnije korišćenje resursa (što se postiže regulisanjem tražnje) i onih mera, dugoročnijih, koje imaju cilj da osiguraju neophodne strukturne promene, odnosno rast proizvodnje i odgovarajućih proizvodnih kapaciteta, koji taj rast upravo i omogućuju. To, u stvari, znači da državno programiranje razvoja treba da uskladi kratkoročne i dugoročne ciljeve pošto je — dugoročno posmatrano — i sam rast proizvodnje određen uslovima ponude. Uostalom, najnovija literatura baš izričito ukazuje na povezanost ciljeva razvoja, ističući da ekonomska stabilnost, kao kratkoročni cilj, veoma mnogo doprinosi ubrzavanju privrednog rasta, kao što i sam ubrzani razvoj privrede snažno doprinosi ostvarivanju željene stabilnosti (str. 169. i 175—178).

Potrebno je, stoga, posebno naglasiti to da ovde upravo i treba videti jedan od suštinskih razloga zbog kojih je državno programiranje celokupnog privrednog razvoja u kapitalizmu doživelo svoju potpunu teorijsku i praktičnu afirmaciju, bez obzira na postojanje velikih ideoloških otpora ovoj instituciji u početnim fazama intervencionizma.

U studiji se, takođe, ističe da je do napuštanja takvih ciljeva, koji su u jednom relativno dugom periodu bili smatrani najadekvatnijim za posleratni razvoj kapitalističkih privreda, jer je iskustvo intervencionističkih zahvata usmereno ka realizaciji potpune zaposlenosti, stabilnosti cena i platnih bilansa, — nepobitno dokazivalo da su ne samo takvi ciljevi već i klasične anticiklične (i stabilizacione) mere postali apsolutno nedovoljni, jer su jedino bili kadri da kapitalističke privrede izvedu iz stanja potpune stagnacije i prevedu ih u neku vrstu polustagnacije.

Umnožavanje ne samo regulativnih mera već i nosilaca privredne aktivnosti, zatim stalno rastuća uloga državnog sektora i javnog finansiranja — sve su to bili razlozi koji su, prema autoru, imali za posledicu potrebu za zajedničkom koordinacijom i usmeravanjem pomenutih aktivnosti, u čemu upravo i treba videti prave razloge prihvatanja državnog programiranja privrednog razvoja u kapitalizmu. Te pojave, koje su naročito došle do izražaja u poslednjoj dekadi, ujedno nam objašnjavaju zbog čega je u novijem razvoju ekonomske nauke na Zapadu značajno mesto pripalo baš onim disciplinama koje se bave teorijom i politikom privrednog razvoja. Tako je u okviru teorije upravljanja vrlo značajnu ulogu dobilo planiranje privrednog i društvenog razvoja, kao i nekoliko drugih grana nauke posvećenih problemima privrednih sistema i potrebama praćenja svih onih promena od kojih zavisi njihovo pravilno funkcionisanje.[3]

Kriterijum razvrstavanja pojedinih planskih instrumenata nalazi se, u stvari, u samom načinu njihovog delovanja, tako da instrumenti direktne kontrole u svom delovanju ograničavaju ulogu tržišnog mehanizma, dok oruđa indirektnog regulisanja i kontrole ostvaruju svoje uticaje na privredna kretanja baš posredstvom tržišta, to jest preko njegovog funkcionisanja. Direktna kontrola, opet prema načinu sprovođenja, može biti pozitivna i negativna, već prema tome da li podstiče ili ograničava neki vid ekonomske aktivnosti. Zajednička karakteristika svih oblika negativne direktne kontrole jeste da ona, zbog toga što je njen najčešći cilj ograničavanje ponude, ima za posledicu da jedan deo tražnje ostaje nezadovoljen. Ostale negativne posledice su: informacije koje su proizvođači i potrošači dobijali na osnovu slobodno formiranih cena (to jest pre uvođenja direktne ekonomske kontrole) gube svoje značenje pošto se cene pretvaraju u pogrešne signale, čime je oštećena jedna vrlo značajna funkcija cenov-

[3] U predgovoru studije o optimalnoj strategiji profesor Radmila Stojanović ističe da su tokom poslednjih godina, a na osnovama opšte teorije sistema, nastale naučne discipline kao što su: strategija privrednog razvoja, teorija upravljanja, teorija (tehnologija) planiranja, ekonomska dijagnostika i još neke druge discipline koje se bave optimalizacijom privrednog razvoja. Razvoj realnog kapitalizma državnomonopolističke strukture najbolje nam objašnjava takve pravce i u samom razvoju ekonomske nauke na Zapadu (uporedi: Dr Radmila Stojanović, *Optimalna strategija privrednog razvoja*, „Savremena administracija", Beograd, 1973).

nog i tržišnog mehanizma; dolazi i do pojave crne berze, zatim do poskupljivanja kontrole i sličnih negativnih pojava.

U instrumente indirektne ekonomske kontrole koji se koriste za svrhe makroplaniranja ubrojani su: poreska i kreditno-monetarna politika, politika cena i dohodaka, politika i planiranje privrede regiona i, konačno, politika platnog bilansa.

U delu izlaganja koji se bavi analizom i upotrebom planskih instrumenata, kojima se danas poklanja posebna pažnja u okviru državnog programiranja privrednog razvoja, vidno mesto dato je politici cena i dohodaka. Međutim, premda je tokom poslednje dekade porastao značaj tih dveju komponenata, to ipak ne znači da regulisanje cena i dohodaka treba da zameni ostale vidove ekonomske politike, pošto sprovođenje u život celokupnih nacionalnih programa razvoja podrazumeva korišćenje vrlo složenog instrumentarija, u kome obe ove politike sačinjavaju samo jedan, mada vrlo značajan deo.

Konstatacija da cene u savremenom kapitalizmu sačinjavaju važan instrument planskog regulisanja zahteva neka dopunska razjašnjenja. Ukoliko je reč o alokativnoj funkciji cena, nju je moguće očuvati samo pod uslovom da postoji fleksibilnost strukture cena, koja može biti narušena bilo merama državne ekonomske politike, bilo pak činjenicom — na koju iskustvo ukazuje — da cene formirane u onim granama koje se odlikuju visokim stepenom oligopolizacije postaju neelastične u kretanju naniže, ali vrlo fleksibilne u svom kretanju naviše. Na taj momenat neelastičnosti oligopolističkih tržišta i cena ukazala su najnovija istraživanja rukovođena željom da se suzbije inflacija. Otuda i potiču preporuke kompetentnih stručnjaka da svuda gde monopoli i oligopoli imaju dominantnu ulogu u razvijanju privrednog života mere za kontrolu monopolističke aktivnosti moraju biti kombinovane s drugim oruđima opšte ekonomske politike kako bi se izbeglo fosiliziranje situacije sa cenama u navedenim granama i očuvala fleksibilnost, pa makar to bilo i u smanjenom vidu. Jer poput nekih drugih autora, i prof. Jankov ističe tezu prema kojoj očuvanje alokativne funkcije cena ne podrazumeva da cene obavezno moraju ostati nepromenjene, ali ono što se mora obezbediti jeste da bude očuvana stabilnost opšteg nivoa cena. To onda, praktički, znači da i kada su „tup instrument" ekonomskog regulisanja, cene i dalje mogu obavljati neke od najznačajnijih svojih funkcija i doprinositi pravilnijem usmeravanju investicija i racionalnijem iskorišćavanju resursa, tako da bi pod tim uslovima one i dalje mogle ostati važan instrument planskog regulisanja privrednog razvoja.

Upoređujući različite uslove za primenu pojedinih instrumenata planskog regulisanja i upotrebe cenovnog instrumentarija, autor navodi da je, zbog različnih razvojnih uslova i velike zavisnosti od spoljne trgovine, politika cena raznovrsnija u zemljama Zapadne Evrope, jer se u njihovim privredama mnogo više upotrebljavaju mere direktne kontrole i selektivne mere indirektne kontrole. U SAD, međutim, problem cena se rešava pretežnom pri-

menom mera indirektnog regulisanja (to jest kreditno-monetarnim i fiskalnim merama) i naporednom upotrebom antitrustovskih regulativa.

U studiji *Savremeni privredni sistemi* postoji još jedan aspekt politike cena, nastao iz primene različnih oblika kontrole cena, i to prvenstveno u zemljama Zapadne Evrope. Mada je taj deo izlaganja dat u vidu aneksa, on nam omogućuje da dođemo do vrlo zanimljivih informacija i zapažanja u vezi s mehanizmima kojima se koriste kapitalističke vlade (ili odgovarajući resori) radi takvog regulisanja cena koje ima cilj ne samo da spreči to da određeni nosioci privredne aktivnosti neopravdano podižu cene već i da se, putem zakonskih i drugih mera, očuva njihova uloga instrumenata za realizovanje određenih ekonomskih i razvojnih ciljeva. Stoga, iako se radi o iskustvima intervencionističke politike kapitalističkih vlada, s obzirom na to da su ona data kroz vrlo interesantna zapažanja u vezi s tehničkim aspektima kontrole cena, zatim o zakonskom regulisanju različnih oblika te kontrole i slično, ova izlaganja mogu biti korisna i za politiku cena u drugim društveno-ekonomskim uslovima i uređenjima.

Novija iskustva takođe pokazuju da je, pored regulisanja cena, i kategorija dohodaka važan instrument planiranja i ekonomske politike. Na savremenoj etapi razvoja politika dohodaka čini, u stvari, vrlo značajan sastavni deo nacionalnih programa razvoja, što je proisteklo iz saznanja da se samo tim putem može osigurati ne samo ubrzani razvoj kapitalističkih privreda već i takav ekonomski rast koji ne bi bio praćen istovremenim porastom stope inflacije, odnosno isto toliko neželjenim nedovoljnim iskorišćavanjem privrednih resursa. To, drugim rečima, znači da, pored staranja o pravilnom izboru instrumenata vezanih za regulisanje i kontrolu cenovnog mehanizma, vlade kapitalističkih zemalja moraju biti stalno angažovane i u vođenju jedne neprekidne politike dohodaka, pošto su i veličina i raspodela dohodaka u najneposrednijoj vezi s ubrzavanjem privrednog rasta.

Upravo zbog takvih saznanja, a i zbog činjenice da nove investicije najviše doprinose progresu, pojaviće se zahtevi da se rast dohodaka mora kretati u granicama porasta produktivnosti rada, odnosno da dohoci treba da rastu čak i nešto sporije kako bi se obezbedio prostor za brži rast investicija, pa bilo da je reč o državnim, bilo da je reč o privatnim ulaganjima. Na takvim argumentima počivaju i teze onih ekonomista, najčešće predstavnika rukovodećih i savetodavnih tela u forumima koji odlučuju o razvojnoj i tekućoj privrednoj politici, da politika dohodaka, a samim tim i akumulacije, mora u savremenim uslovima razvoja dobiti izuzetan značaj. To nam ujedno objašnjava rastući uticaj, a i širenje državne intervencije u savremenim kapitalističkim privredama.

Boris Iljenko

Komunikacija informacija i društveni interesi

(O razmeni informacija između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju)*

Ima dva niza uslova koji se podrazumevaju u prilazu samoj ovoj temi. Jedan je faktičke prirode — sam stepen razvoja sredstava informisanja, a drugi je latentne — razlike u razvijenosti, dinamici i pravcu razvoja različnih zemalja. Prvi se izražava kao rezultat dometa naučno-tehničkog progresa, a drugi kao složeni proces društveno-ekonomskih kretanja. Dakako, ti uslovi ne postoje nezavisno jedan od drugoga, oni se prožimaju.

Prvo, kada se sagledava ta faktička ravan — velike razvijenosti i daljeg brzog razvoja sredstava informisanja i masovnih medija, pored broja i formi raširenih veza uočava se i svojevrsna produkcija određenih sadržaja kojima je ispunjen „prirodni" i društveni prostor savremenog čoveka i koji su strukturirani u

---

* U Firenci je, od 18. do 20. aprila, održan Međunarodni kolokvij Ujedinjenih nacija o temi: „Razmena informacija između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju". Ovaj tekst predstavlja redigovanu verziju izlaganja autora na tom kolokviju.

sve njegove bitne aktivnosti, odluke i odnose. Taj ogromni napredak u razvoju sredstava informisanja deo je ukupnog razvoja savremene civilizacije — uvećanja materijalnog bogatstva, energije, naučno-tehničke revolucije, spoznajnog progresa, kulture i svih ostalih oblasti ljudskog rada. Međutim, to je njegovo spoljašnje svojstvo, koje ima i konkretnije društveno značenje — prodor „informacije" u dubinu društvenih veza, njena integracija u moderni život. Ne radi se, dakle, samo o tome da je čitav vazdušni omotač nabijen jonima koji nose određene poruke, niti o tome da bi se zemljina površina mogla prekriti štampanom produkcijom, niti se radi o tehničkim i elektronskim mogućnostima da se formalno smanji, gotovo izbriše, distanca između događanja i saznanja, već o takvoj integrisanosti informacija i njihove komunikacije u savremeno društvo koja ih čini materijalnom silom od bitnog uticaja na ukupnu društvenu strukturu i odnose.

I drugo, u tom latentnom značenju razlika i raspona u razvijenosti pojedinih zemalja i društava može se uočiti progres vrednosnog, političkog i društvenog sadržaja. Razlike su postojale, ali nikad tako, čini nam se, ideološki i politički i vrednosno označene. Čitav niz društveno-ekonomskih, istorijskih promena novijeg veka učinio je da te nejednakosti, i u društvu i u svesti, postanu od uslova konstituisanja — posledica, deformacija i kočnica. To je ona druga dimenzija razvoja klasnog društva koji ima ne samo domete, saznanja, bogatstva, već i njihovu strukturiranu i uslovljenu koncentraciju nasuprot sredinama u kojima se čovek bori često i s elementarnim problemima biološkog vegetiranja, neznanja, podređenosti. U tom rasponu, širokom spektru različnih uslova života, savremeni svet se povezuje i izgrađuje složene sisteme komunikacija. Ali ono današnje značenje, novo u istorijskom smislu, koje imaju takve razlike i disproporcije može se izraziti u pitanju: može li se dalje tako naša civilizacija razvijati a da ne ugrozi same osnove, smisao i perspektivu ljudske zajednice? Pitanje granica razvoja društva na takvim osnovama postalo je realnost.

Sve to, u stvari, kada govorimo o tom složenom sistemu komunikacija, njegovoj funkciji, razvoju, usavršavanju i tako dalje, upućuje na to da moramo imati u vidu da je na početku i na kraju svakog tog „lanca" protoka informacije konkretan čovek, koji živi u konkretnom društvu. On emituje i on prima informacije. I bez obzira na ulogu „odašiljača" ili „primaoca" u nekom konkretnom slučaju — on je dvostruko strukturiran: i primanjem i emitovanjem najrazličnijih sadržaja, i to u određenom društvenom prostoru.

Tu se ne radi samo o značaju ljudskog faktora niti o uzajamnoj uslovljenosti emitovanog i primljenog u tokovima komunikacije nego, konkretnije, o nizu faktora koji uslovljavaju i modeliraju sam sadržaj, smisao i značenje poruka, kao i same mogućnosti za njihovo emitovanje i primanje. A to su, na primer: prethodna suma i kvalitet informacija koju poseduje pojedinac

koji upućuje ili prima neku poruku, njegova psihička struktura, njegova ideološka, estetska, moralna i druga uverenja i konstitucija, pripadnost određenoj društvenoj grupi, njegova materijalna i društvena pozicija i, s tim u vezi, njegova svest kao pripadnika određene društvene strukture..., što ga sve na složen i selektivan način uključuje u taj, spolja posmatrano, bezlični i hladni sistem, i što čini da se ovde ne radi u prvom redu o tehničkoj, nego o eminentno ljudskoj i društvenoj vezi.

A to je ono što može činiti ove (kao i druge) atribute tehničkog i civilizacijskog progresa, u zavisnosti od njihovog sadržaja, i sredstvima emancipacije i sredstvima manipulacije, oslobađanja i potčinjavanja. U tom smislu se može reći da nauka, tehnika, informacija, oslobađajući čoveka mitova, prete da od sebe sazdaju novi mit; oslobađajući čovekove fizičke snage prete postvarenju njegovih duhovnih potencija; umnožavajući čovekove prirodne sposobnosti i produktivnost prete da potčine njegovu psihičku i društvenu ličnost. Čitav savremeni svet je ispunjen protivrečnostima toga tipa. U njemu su prisutni interesi i faktička stanja i jednog i drugog — pa otud nije svejedno u „čijoj" je službi ta čovekova moć — i svaka dalja konkretnija analiza upućuje na otkrivanje i definisanje tih interesa, njihovih socijalnih osnova i nosilaca.

U literaturi i razgovorima o toj temi (a toga je danas mnogo) mogu se zapaziti različite tendencije u pristupima, a ne samo u konkretnim rešenjima. Takođe se među njima može zapaziti izvesna polarizacija koja ima šire društveno značenje. Jedna tendencija, tako, upućuje više na tehničke uslove za prostiranje informacija, na saradnju agencija, listova, radio i TV-sistema u tome, na statusna, normativna i organizaciona pitanja, na staleške probleme novinarske profesije i ostalu problematiku formi i puteva protoka informacija. Druga upućuje više na samu sadržinu informacije, njenu društvenu osnovu i njen smisao, kao i na ukupnost odnosa koji se izražavaju delovanjem informativnih sistema. Iza takvih tendencija mogli bi se naslutiti i različni interesi — jedno je, na primer, interes za „status kvo", a drugo interes za dublju promenu stanja i odnosa —, ali tu poklapanja s ovim tendencijama nisu svagda striktna, pa za preciznije sudove treba ipak imati konkretne analize. U svakom slučaju, može se osnovano pretpostavljati da interes postojećih struktura za zadržavanje stanja i odnosa pre teži da „prebaci" socijalnu tematiku na kvantitativna, tehnička, organizaciona pitanja — na teren gde se osnovni konflikti slabo mogu rešavati, a da interes za promenu stanja teži otkrivanju složenijih društvenih protivrečnosti i osnova za menjanje odnosa.

Zbog toga se u ovakvim orijentacijama radi ne samo o jednostranostima, o razdvajanju forme od sadržaja ili pragmatizmu, — već o svojevrsnoj ideologizaciji čije značenje proističe iz konkretnih i protivrečnih interesa za hegemoniju, dominaciju, monopol, neokolonizaciju... ili za emancipaciju, društveno-ekonomski razvoj, oslobođenje autentičnih potencijala, afirmaciju sopstvenih interesa. Pravi smisao razmene informacija između razvijenih ze-

malja i zemalja u razvoju ne može se, u stvari, sagledati van tendencija, odnosa i procesa koji čine složenost i protivrečnost ukupnih relacija razvijenih zemalja i onih u razvoju. Informacija je tu ideološka kategorija koja ulazi u opšte tokove komunikacije sa faktičkim društveno-političkim sadržajem i protivrečnim interesima koji realno postoje i koji se i ovim putevima iskazuju, polarizuju, udružuju, sukobljavaju ili razrešavaju u meri u kojoj se ta osnovna društvena struktura može ili mora tolerisati.

Ima, svakako, mnoštvo aspekata savremenih tokova i razmena informacija, kojima se izražava takav društveno-istorijski sadržaj informacije. Međutim, ne samo iz praktičnih razloga već i po opštosti i važnosti, mogu se izdvojiti tri aspekta: tehničko-tehnološki, ideološki, te društveno-ekonomski i politički.

Tehničko-tehnološki aspekt. — Kada se tako posmatra rast naučno-tehničkih i tehnoloških potencijala, uočava se trend demokratizacije sredstava informacije i same cirkulacije poruka: od telegrafa, prvih telefona, prvih novina i relativno zatvorenih krugova cirkulacije informacija do velikih sistema agencija, radija, televizije, visokotiražne štampe — do sistema takozvane masovne komunikacije u koje se sada uključuje i satelitska tehnika i tehnologija. Međutim, raspodela kapaciteta takvih potencijala je neravnomerna: mali procenat otpada na zemlje u razvoju, a najveći kapaciteti koncentrisani su u manjem broju tehnički razvijenih sredina. Mogućnost da se tu nešto brže menja otežava to što ta produkcija informacija zahteva sve veća sredstva za održavanje ili neznatno uvećanje postojećeg radijusa dejstva. (Na primer, u raspodeli frekventnog spektra sve je prisutnija, kao faktor, materijalna mogućnost da se uz višestruko ulaganje neznatno poveća ili održi čujnost radio-stanica; a korišćenje satelita za prenos informacija i televizije u bliskoj budućnosti zahteva ogromne materijalne napore i od najbogatijih zemalja.) Složenost tih sistema, njihovo brzo usavršavanje, zahteva određenu tehnološku infrastrukturu, kadrove, opštetehničku izgrađenost i drugo. Tako se zbog nejednakih materijalnih uslova i razlika u ekonomskom, naučnom i tehničkom razvoju, produkuju razlike i otvaraju uslovi za nove vidove dominacije i preko procesâ kvantitativnog razvoja i demokratizacije masovnih medija.

Ideološki aspekt. — Ideologizacija se ovde izražava u tendencijama razdvajanja formi i sredstava od sadržaja informacija i prezentacije parcijalnog interesa kao opšteg.

U takvom kontekstu i kruže danas u međunarodnoj komunikaciji različni principi, kao što su: slobodne cirkulacije informacija, objektivne informacije i slično, koji dobijaju veoma različite sadržaje i funkcije u zavisnosti od tačke posmatranja i, uopšte, društveno-političkog konteksta. Tako je princip „slobodne cirkulacije informacija" bio parola rastućih američkih potencijala u oblasti informacija protiv engleskih monopola, a docnije teza Zapada u ideološkoj i političkoj konfrontaciji sa Istokom. Danas on može izražavati, u zavisnosti od konkretnog konteksta, težnje progresivnih snaga i sredina za informaciju o činjenicama, procesima

koji upućuje ili prima neku poruku, njegova psihička struktura njegova ideološka, estetska, moralna i druga uverenja i konsti- tucija, pripadnost određenoj društvenoj grupi, njegova materi- jalna i društvena pozicija i, s tim u vezi, njegova svest kao pri- padnika određene društvene strukture..., što ga sve na složen i selektivan način uključuje u taj, spolja posmatrano, bezlični i hladni sistem, i što čini da se ovde ne radi u prvom redu o te- hničkoj, nego o eminentno ljudskoj i društvenoj vezi.

A to je ono što može činiti ove (kao i druge) atribute teh- ničkog i civilizacijskog progresa, u zavisnosti od njihovog sadr- žaja, i sredstvima emancipacije i sredstvima manipulacije, osloba- đanja i potčinjavanja. U tom smislu se može reći da nauka, teh- nika, informacija, oslobađajući čoveka mitova, prete da od sebe sazdaju novi mit; oslobađajući čovekove fizičke snage prete postva- renju njegovih duhovnih potencija; umnožavajući čovekove pri- rodne sposobnosti i produktivnost prete da potčine njegovu psi- hičku i društvenu ličnost. Čitav savremeni svet je ispunjen protiv- rečnostima toga tipa. U njemu su prisutni interesi i faktička stanja i jednog i drugog — pa otud nije svejedno u „čijoj" je službi ta čovekova moć — i svaka dalja konkretnija analiza upućuje na ot- krivanje i definisanje tih interesa, njihovih socijalnih osnova i nosilaca.

U literaturi i razgovorima o toj temi (a toga je danas mnogo) mogu se zapaziti različite tendencije u pristupima, a ne samo u kon- kretnim rešenjima. Takođe se među njima može zapaziti izvesna polarizacija koja ima šire društveno značenje. Jedna tendencija, tako, upućuje više na tehničke uslove za prostiranje informacija, na saradnju agencija, listova, radio i TV-sistema u tome, na sta- tusna, normativna i organizaciona pitanja, na staleške probleme novinarske profesije i ostalu problematiku formi i puteva protoka informacija. Druga upućuje više na samu sadržinu informacije, njenu društvenu osnovu i njen smisao, kao i na ukupnost odnosa koji se izražavaju delovanjem informativnih sistema. Iza takvih tendencija mogli bi se naslutiti i različni interesi — jedno je, na primer, interes za „status kvo", a drugo interes za dublju pro- menu stanja i odnosa —, ali tu poklapanja s ovim tendencijama nisu svagda striktna, pa za preciznije sudove treba ipak imati kon- kretne analize. U svakom slučaju, može se osnovano pretpostavljati da interes postojećih struktura za zadržavanje stanja i odnosa pre teži da „prebaci" socijalnu tematiku na kvantitativna, tehnička, organizaciona pitanja — na teren gde se osnovni konflikti slabo mogu rešavati, a da interes za promenu stanja teži otkrivanju slo- ženijih društvenih protivrečnosti i osnova za menjanje odnosa.

Zbog toga se u ovakvim orijentacijama radi ne samo o jed- nostranostima, o razdvajanju forme od sadržaja ili pragmatizmu, — već o svojevrsnoj ideologizaciji čije značenje proističe iz kon- kretnih i protivrečnih interesa za hegemoniju, dominaciju pol, neokolonizaciju ... ili za emancipaciju, dr[illegible] razvoj, oslobođenje autentičnih poten[illegible] interesa. Pravi smisao razmene [illegible]

malja i zemalja u razvoju ne može se, u stvari, sagledati van tendencija, odnosa i procesa koji čine složenost i protivrečnost ukupnih relacija razvijenih zemalja i onih u razvoju. Informacija je tu ideološka kategorija koja ulazi u opšte tokove komunikacije sa faktičkim društveno-političkim sadržajem i protivrečnim interesima koji realno postoje i koji se i ovim putevima iskazuju, polarizuju, udružuju, sukobljavaju ili razrešavaju u meri u kojoj se ta osnovna društvena struktura može ili mora tolerisati.

Ima, svakako, mnoštvo aspekata savremenih tokova i razmena informacija, kojima se izražava takav društveno-istorijski sadržaj informacije. Međutim, ne samo iz praktičnih razloga već i po opštosti i važnosti, mogu se izdvojiti tri aspekta: tehničko-tehnološki, ideološki, te društveno-ekonomski i politički.

Tehničko-tehnološki aspekt. — Kada se tako posmatra rast naučno-tehničkih i tehnoloških potencijala, uočava se trend demokratizacije sredstava informacije i same cirkulacije poruka: od telegrafa, prvih telefona, prvih novina i relativno zatvorenih krugova cirkulacije informacija do velikih sistema agencija, radija, televizije, visokotiražne štampe — do sistema takozvane masovne komunikacije u koje se sada uključuje i satelitska tehnika i tehnologija. Međutim, raspodela kapaciteta takvih potencijala je neravnomerna: mali procenat otpada na zemlje u razvoju, a najveći kapaciteti koncentrisani su u manjem broju tehnički razvijenih sredina. Mogućnost da se tu nešto brže menja otežava to što ta produkcija informacija zahteva sve veća sredstva za održavanje ili neznatno uvećanje postojećeg radijusa dejstva. (Na primer, u raspodeli frekventnog spektra sve je prisutnija, kao faktor, materijalna mogućnost da se uz višestruko ulaganje neznatno poveća ili održi čujnost radio-stanica; a korišćenje satelita za prenos informacija i televizije u bliskoj budućnosti zahteva ogromne materijalne napore i od najbogatijih zemalja.) Složenost tih sistema, njihovo brzo usavršavanje, zahteva određenu tehnološku infrastrukturu, kadrove, opštetehničku izgrađenost i drugo. Tako se zbog nejednakih materijalnih uslova i razlika u ekonomskom, naučnom i tehničkom razvoju, produkuju razlike i otvaraju uslovi za nove vidove dominacije i preko procesâ kvantitativnog razvoja i demokratizacije masovnih medija.

Ideološki aspekt. — Ideologizacija se ovde izražava u tendencijama razdvajanja formi i sredstava od sadržaja informacija i prezentacije parcijalnog interesa kao opšteg.

U takvom kontekstu i kruže [illegible] u međunarodnoj komunikaciji različni principi, [illegible] dne cirkulacije informacija, objektivne inform[illegible] dobijaju veoma različite [illegible] pos[illegible] i, uopšte, [illegible] dne cirku- [illegible] encijala u [illegible] je teza Za- [illegible] m. Danas [illegible]

i odnosima koji ih afirmišu i otvaraju im šire društvene i geografske prostore, ali može izražavati i interese velikih centara moći da zadrže monopolske pozicije, kada insistiraju samo na komunikaciji na osnovi postojećih statusa, sistema i odnosa. Zato se toj tezi danas suprotstavlja i jedna druga: da slobodne komunikacije informacija ne može biti bez komunikacije samih sloboda — onih socijalnih i klasnih — da se dokinu izvori nejednakosti i protivrečnosti u savremenom svetu; a to dovodi u pitanje i postojeće monopole i njihovu ideologiju verbalnih sloboda. Sličnu funkciju može danas imati i institut „objektivnosti informacija" kada teži da se održi kao građanska institucija postojećeg reda i odnosa, ili kad treba da bude ideološko sredstvo njihovog menjanja. Jer šta može značiti „objektivnost informacija" nezavisno od stvarnih društvenih interesa i opštih društvenih uslova u kojima taj „termin", kao što je poznato, dobija različiti smisao?

Društveno-ekonomski i politički aspekt. — Svakako, ta razmena informacija između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju ima društveni prostor u kojem se razvija, a ne samo tehničke, profesionalne i opšte organizacione puteve prostiranja. Jer kako govoriti o komunikaciji informacija na svetskom nivou nezavisno od svih onih savremenih društvenih stanja, procesa i odnosa koji karakterišu naše vreme, kao što su, na primer: dekompenzacija kapitalizma kao svetskog sistema i razvoj socijalizma kao svetskog procesa, pojava socijalnih, nacionalnooslobodilačkih revolucija i dejstava međunarodne kontrarevolucije u nerazvijenim zemljama i kolonijama, intenziviranje radničkog pokreta i tendencije ka strukturnim promenama u razvijenim kapitalističkim zemljama, blokovska politika i politika nesvrstavanja, tendencije za dominacijom i za specifičnim putevima i osamostaljivanjem nacionalnih radničkih pokreta i politika u odnosu na praksu starih i pretenzije novih centara, ideja i praksa samoupravljanja kao faktora u međunarodnim relacijama — i ostalog. U takvom društvenom prostoru komunikacija informacija sadrži sve protivrečnosti savremenog sveta, i to je, zbog samog karaktera informacije kao društvene kategorije — o čemu je bilo reči —, područje aktivnog zbivanja, važnog za ishod društvenih i političkih sukoba i procesa.

U stvari, dolazimo do jedne perspektive u kojoj se izražava i taj faktički (stepen razvoja sredstava informacija) i taj latentni (razlike u razvijenosti) niz uslova u jednom otvorenom i alternativnom značenju, koje će ispunjavati koliko sam smisao društveno-ekonomskog razvoja, toliko i svest o njemu, podrazumevajući tu i ono što zovemo subjektivnom akcijom.

U tom latentnom nizu uslova koji se mora videti kao trajni proces destrukturacije starih i konstituisanja novih struktura i odnosa, osnovu polarizacije čini pitanje: ekonomski rast (kvantitativno uvećanje bez promene proporcija) ili ekonomski razvoj (kvalitativne promene u odnosima i uslovima za ravnopravniji razvoj).

U stvari, ova alternativa vodi do onog *društveno-ekonomskog odnosa* koji je produkovao i omogućio egzistenciju u brojnim i

uvek iznova modifikovanim vidovima tih *razlika* — kao osnove istorijskog kretanja. I naravno, uslova i danas već aktivnih procesa njegovog dekomponovanja. Na toj osnovi, a u jednoj perspektivi, može li se govoriti o zajedničkom interesu (ne, „an blok" konstituisanom, već u diferencijaciji, izrastanju i strukturnom oformljenju zasnovanom na protivrečnostima produkcionih odnosa i rastućim socijalnim snagama) razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, da se disproporcije smanjuju u relaciji u kojoj je, kako se to kaže, „sloboda pojedinca uslov slobode za sve", a prosperitet jedne strukture nije uslovljen podređivanjem i regresom druge. To je odnos koji se začinje u jednom koherentnom i specifičnom društvenom prostoru, ali koji, kad ima osnove, nikad ne može ostati izolovan, nego teži da se izrazi kao karakter na svim nivoima ljudskih veza i zajedništva, pa i u međunarodnim, konkretnije: razvijenih i onih u razvoju.

To je ono što i u tom faktičkom nizu uslova dovodi do pitanja: mogu li moćna sredstva informisanja i masovog komuniciranja biti i sredstva tog interesa? U meri i u smislu u kojem ispunjavaju to pitanje odgovorom ona i postaju ta vitalna komunikacija koja u društveno-istorijskom značenju vodi u dvadeset prvo stoleće.

Tito o radničkoj klasi

(„Radnička štampa", Beograd, 1976, strana 312)

Prvo izdanje ovog izbora pogleda Josipa Broza Tita o radničkoj klasi objavljeno je 1972. godine u čast njegovog 80. rođendana, a drugo, dopunjeno, pojavilo se tri godine kasnije, u čast 30-godišnjice oslobođenja naše zemlje i pobjede nad fašizmom. U dane kada se osvrćemo na ovu knjigu slavimo 40-godišnjicu Titovog dolaska na čelo Komunističke partije Jugoslavije i njegov 85. rođendan. Kako viidmo, iz godine u godinu, pored neprestanog velikog čitalačkog interesovanja za Titovu pisanu riječ, javljaju se stalno sve novi i novi povodi da se iskaže izdavačka i analitička pažnja Titovom djelu, naprosto zato što nema nijednog značajnijeg događaja u novoj istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta i razvoju socijalističke Jugoslavije koji nije neposredno vezan za Titovu ličnost. Mogli bismo tu ocjenu ponoviti i kada je riječ o istoriji savremenog međunarodnog radničkog pokreta i socijalizma, jer je Titov epohalni doprinos svjetskoistorijskom progresivnom kretanju čovječanstva u našem vijeku nedvosmisleno univerzalnog značenja. Parafrazirajući izlaganje Edvarda Kardelja na otvaranju Političke škole u Kumrovcu, mi danas više ne raspravljamo o socijalizmu koji tek ima da se rodi iz njedara kapitalističkog društva, što je bilo predmet Marksovih istraživanja, niti o socijalizmu koji je tek nastao teško se boreći za goli opstanak u moru starog društva, što je bilo predmet Lenjinovih istraživanja, nego je riječ o socijalizmu koji je već odnio svoju istorijsku pobjedu i koji se sada snažno i svestrano razvija iz svojih socijalnih osnova. Dakle: socijalizam poslije Marksa i Lenjina postavlja nova pitanja, a u rezultatima jugoslovenskog socijalističkog samoupravljanja dobija i nove odgovore u duhu najboljih tradicija marksizma i lenjinizma, pa je u tome i originalnost Titovog priloga teoriji i praksi socijalizma našeg vremena.

Ono što, međutim, fascinira savremene marksiste i teoretičare radničkog pokreta, to je činjenica da se ovaj Titov doprinos, najšire priznat u svjetskoj javnosti, nije uobličio u zatvoreni sistem.

Da bi se to razumjelo, važno je izdvojiti dva suštinska obilježja:
— *prvo*, između Titovog djela i ukupnog istorijskog iskustva jugo-

slovenskog socijalizma vlada istorijski sasvim izuzetna relacija visokog stupnja identiteta, u kome se Titova ličnost i doprinos pojavljuju kao otjelovljenje kolektivnog revolucionarnog subjekta; — i *drugo*, što proizlazi iz prethodnog, Titovo pisano djelo je nastajalo kao integralan dio ukupnog revolucionarnog aktiviteta u kome je živa ili pisana riječ direktno u funkciji djelatnog mijenjanja stvarnosti.

To znači da djelo koje je nastalo na takvim pretpostavkama i koje predstavlja sublimat revolucionarnog iskustva kolektivnog subjekta, i sâmo na način prakse revolucije koja teče prevazilazi sve sheme, kalupe i recepte.

Izbor Titovih priloga o radničkoj klasi, kako pišu priređivači knjige dr Milan Matić, dr Stanislav Stojanović i dr Čedomir Štrbac, „bez obzira na karakter i granice jednog zbornika ove vrste, pruža čitaocu jedan tematski i hronološki reprezentativan izbor iz širih izlaganja ili pisanih radova, među kojima je nemali broj onih tekstova koji su proistekli iz neposrednih i uvijek živih susreta druga Tita sa radnim ljudima i građanima širom zemlje". Upravo forma neposrednog susreta, direktnog kontakta i komunikacije, u kojoj je saopštena većina priloga uvrštenih u ovu knjigu, na svoj način svjedoči o tome da je čitavo Titovo djelo neka vrsta dijaloga sa radničkom klasom, o radničkoj klasi i, što je osobito važno, unutar same radničke klase, jer je i Tito potekao iz te klase i ostao vjerni tumač i teoretičar njenih interesa. Zato opredjeljenje izdavača i priređivača da se tematski izbor koncentriše baš na radničku klasu nije bilo opredjeljenje za jednu od mogućnih jednako vrijednih alternativa, nego svakako rezultat ocjene da se radi o fundamentalnoj temi u kojoj se sabire čitavo Titovo revolucionarno djelo. Jer u Titovom epohalnom zahvatu oživotvorenja Marksove vizije ljudske zajednice kao asocijacije slobodnih samoupravljača sadržana je i koncepcija aktivne miroljubive koegzistencije i nesvrstane vanjske politike kao negacije blokovske uzurpacije slobodnog samoopredjeljenja radnog čovjeka. Isto je sa nacionalnim slobodama i ravnopravnošću, sa koncepcijom opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, kao realizacijom Marksove ideje naoružanog naroda, i tako dalje.

„Mi smo uvijek isticali da u socijalizmu uvijek na prvom mjestu mora da bude čovjek" — napominje Tito u govoru na svečanoj sjednici ANUBiH 30. novembra 1969. u Sarajevu. „Socijalizam i jeste historijski proces socijalnog i nacionalnog oslobođenja ličnosti, što treba da dovede do toga da čovjek postane stvarni gospodar svoga života i rada, kako bi mogao svestrano razvijati svoje stvaralačke snage. Polazeći od toga da u središtu socijalizma mora biti čovjek, ja želim upravo ovom prilikom da se osvrnem na neka pitanja radničkog samoupravljanja. U historiji, naročito novijoj, nisu nedostajale ideje o oslobođenju čovjeka, o humanizmu i ljudskoj sreći. Međutim, na suštinu istinskog humanizma i mogućnost njegovog konkretnog ostvarenja ukazuje tek Karl Marks. Njegova velika historijska zasluga je, prije svega, u tome što je, otkrivši zakone razvitka društva, pokazao da mogućnost ostvarenja istinskog humanizma leži u procesu oslobađanja rada i što je, s tim u vezi, utvrdio da je historijski subjekat tog procesa radnička klasa. Zato je Marks i smatrao da je revolucionarna samodjelatnost radničke klase jedino mogući put kojim ta klasa, oslobađajući sebe, oslobađa istovremeno i sve ljude na putu stvaranja besklasne, komunističke zajednice. Te osnovne Marksove misli bile su i dalje ostaju naše glavne ideje vodilje. Duboki humanizam prožimao je naš radnički pokret sa KPJ na čelu u predratnom periodu, u revoluciji i mirnodopskoj izgradnji, ispoljavajući se kako u ciljevima koje smo sebi postavili tako i u metodama borbe i stvaranja novog društva. (...) U najtežim uslovima kada smo pored naslijeđenih nerazvijenosti i siromašne materijalne baze bili suočeni sa ekonomskom blokadom i ugrožavanjem naše nezavisnosti, mi smo počeli da izgrađujemo nove društvene odnose, ne-

što što je bilo potpuno nepoznato među postojećim društvenim strukturama u svijetu. Donijeli smo zakon o predaji preduzeća na upravljanje radnicima. Bilo je mnogo nevjerice i sumnji da je takav sistem mogućan. Mnogi iz inostranstva su govorili, a neki još i danas govore, da je to „eksperiment" koji će propasti. Razumije se, za nas to nije bio eksperiment, već smjela odluka da i pored vanredno teških uslova primjenjujemo na djelu misli Marksa, Engelsa i Lenjina o historijskoj ulozi radničke klase, kao i njenom položaju i pravima. Pri tome smo polazili od povjerenja u radnog čovjeka i od toga da stvarnu perspektivu ima samo ono društveno uređenje koje vodi ka stvarnom oslobođenju rada i čovjeka" (str. 16—18),

Titovo viđenje uloge radničke klase podstiče na akciju, kao što i savremenu marksističku naučnu analizu podstiče na istraživanje djelatnosti radničke klase — osnovnog klasnog nosioca socijalističke transformacije društva. Sa istančanim senzibilitetom Tito je okrenut budućnosti, pa je njegova misao otvorena, nova i anticipirajuća.

„Radnička klasa je motorna snaga socijalističke revolucije, njena revolucionarnost je data u njenom društvenom biću", ističe Tito na Desetom kongresu SKJ. „Pri tome treba istaći da tehnička i druga stvaralačka i radna inteligencija koja je uključena u socijalističke proizvodne odnose u okviru samoupravno udruženog rada i na osnovu načela raspodjele prema radu — čini sastavni dio radničke klase; uspjeh revolucije zavisi, zatim, i od širine klasnog saveza, tj. od saradnje radničke klase sa seljacima i svim ljudima koji žive od svoga rada, dakle sa onim socijalnim snagama koje svoj interes takođe nalaze u prevazilaženju kapitalističkih odnosa. U svemu tome bitan je kvalitet avangardne organizacije, bitno je koliko je ona osposobljena za svoj historijski zadatak. A revolucionarna organizacija je utoliko efikasnija ukoliko je više povezana sa radničkom klasom i ostalim radnim ljudima, ukoliko svojom ukupnom djelatnošću izražava stvarne interese radničke klase" (str. 301).

Tako u kongresnom referatu druga Tita, čiji su najmarkantniji dijelovi ušli u ovaj izbor, nailazimo na koncepciju radničke klase koja precizno izražava ne samo aktuelne i tekuće revolucionarne mijene kroz koje prolazi naše društvo nego i, s obzirom na značaj radničko klasnog interesa u socijalističkoj zemlji, koncepciju budućnosti jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice. Ujedno nailazimo i na dinamičku sliku klasno-socijalne strukture jugoslovenskog društva, u kojoj mnogi pripadnici tradicionalno vanradničkih slojeva ulaze u sastav radničke klase, jer povijesni smisao socijalizma jeste i u tome da sve pripadnike društva dovodi u položaj da žive od rezultata svoga rada.

Ova reprezentativna retrospekcija Titovih pogleda predstavlja i svojevrsnu evokaciju impresivnog razvoja naše radničke klase od prvih godina njenog samoupravnog preuzimanja fabrika do danas.

Nenad I. Kecmanović

Jugoslavija i evropska bezbednost i saradnja

(„Međunarodna politika", IC „Komunist", „Jugoslovenska knjiga", Beograd, 1977, strana 298)

Ovaj zbornik članaka i dokumenata nastao je iz želje tri izdavača da omoguće celovitiji uvid u „stanovište i doprinos Jugoslavije jačanju mira, bezbednosti i saradnje u Evropi, kao i međunarodnim odnosima u celini", kako se kaže u kraćem predgovoru. Posebna je pažnja poklonjena doprinosima Jugoslavije ostvarivanju „slova i duha" Završnog akta Konferencije o evropskoj bezbednosti

i saradnji u Helsinkiju (KEBS). Zbornik ima tri dela.

Na uvodnom mestu objavljuje se govor Josipa Broza Tita, predsednika SFRJ, na završnom delu KEBS-a u Helsinkiju, krajem jula i početkom avgusta 1975. godine. Izlažući opredeljenja Jugoslavije, predsednik Tito je, naglašavajući dalekosežnost tog događaja koji budi nade u bolju sutrašnjicu i srećniji život pokolenja, ukazao i na tamne stranice evropske istorije, na njene današnje konflikte i neizvesnosti, da bi konstatovao da je Konferencija označila početak procesa kojim će se ozbiljnim naporima prevladavati sve ono negativno što se „gomilalo u jednom dugom vremenskom periodu, što još uvijek ima duboke korijene u društvenoj, političkoj i ekonomskoj strukturi Evrope, i pritiskuje svijest generacija. Zato je važno da, u atmosferi koja je stvorena ovom Konferencijom, nastavimo započetim putem. To znači poći od realnosti kakva jeste, ali bez mirenja sa onim što u njoj treba mijenjati nabolje; zatim sagledavati ono što je najbitnije za sve, i uporno iznalaziti konstruktivna i za sve prihvatljiva rješenja". Pošto je posebno naglasio da se s dosta napora stvorena prilika ne sme propustiti, predsednik Tito je izrazio i čvrsta nadanja da se može sa „vjerom gledati u budućnost", jer „generacije koje dolaze sve su više zaokupljene stvaranjem uslova za bolji život i pun integritet kako čovjekove ličnosti, tako i cijelih zajednica".

U intervjuu člana Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ Edvarda Kardelja holandskom zborniku „Budućnost Evrope" (decembra 1976) govori se o društvenim korenima nastanka procesa popuštanja međunarodne zategnutosti (detanta). Autor posebno naglašava da se detantu ne može pristupati postavljanjem pitanja kome detant više služi, Istoku ili Zapadu, jer to ne bi mogao biti izraz realnog sagledavanja stvari s obzirom na to da je „alternativa za detant zapravo samo jedna — naime, orijentacija na neizbežni rat, što bi i rat učinilo neizbežnim!" Pošto je ukazao i na ulogu pokreta nesvrstanih zemalja, i Jugoslavije kao jednog od inicijatora i protagonista tog pokreta, u građenju boljih odnosa među narodima i državama sveta, u rešavanju sukoba i sporova, Kardelj je posebno istakao da „budućnost Evrope nije u njenom zatvaranju u kontinent blokovske podeljenosti, u okoštavanju njene blokovske ili neblokovske strukture, nego u najširem otvaranju prema sebi i svetu zemalja u razvoju, ali na novim osnovama". A te osnove, razumljivo, ne čine formalne koncepcije i akti o bezbednosti i saradnji, već stvarne promene u odnosima među državama i narodima i u Evropi i u svetu kao celini.

Slede potom dva priloga Miloša Minića, potpredsednika Saveznog izvršnog veća i saveznog sekretara za inostrane poslove SFRJ. Prvi je govor na ministarskom sastanku, održanom 5. jula 1973. godine u Helsinkiju, koji označava početak KEBS-a, a drugi je Izjava „Međunarodnoj politici" pred početak Beogradskog sastanka KEBS-a. Miloš Minić u govoru akcentira mnogostrani značaj evropske bezbednosti i saradnje, njenu neodvojivu povezanost sa bezbednošću i doprinosom ostalih naroda sveta; ističe kao posebno značajnu i mediteransku dimenziju evropske bezbednosti, a u samim evropskim prilikama i važnost unapređivanja dobrosusedskih odnosa, te, s tim u vezi, prethodno sklopljenih međudržavnih bilateralnih ugovora kojima su uklonjena žarišta opasnosti. U izjavi „Međunarodnoj politici", Miloš Minić govori o prilikama, raspoloženjima i očekivanjima uoči Beogradskog sastanka, i to na osnovu konsultacija jugoslovenskih predstavnika s predstavnicima evropskih zemalja, SAD i Kanade, kao učesnika ovog sastanka i KEBS-a uopšte. Minić ne krije nade da su pojave selektivnog tumačenja Završnog akta prolaznog karaktera, jer realnost tako diktira: akcije za „oživotvorenje" njegovih odredaba moraju se voditi širinom celog fronta otvorenih problema i u svim oblastima. Uspešan završetak Konferencije, pre dve godine, bio je, po Miniću, izraz objektivno nastalih promena, te se stoga oče-

kuje da će i uspešan završetak Beogradskog sastanka ponovo manifestovati opšta nastojanja da se zajednički pronađu nova prihvatljiva rešenja za život u miru, dobrosusedstvu, svestrano korisnoj i ravnopravnoj saradnji.

Ovo se poglavlje završava prilogom *Evropske prilike i perspektive* iz pera dr Aleksandra Grličkova, sekretara u Izvršnom komitetu CK SKJ. Autor svoju pažnju koncentriše na ulogu i odgovornost društvenih progresivnih snaga da popuštanje zategnutosti — taj krajnje složen i protivrečan proces — prisnije povežu s neophodnom potrebom društvenog preobražaja u svakoj zemlji. Posebno razmatra i pitanja saradnje zasnovane na principima miroljubive koegzistencije i klasne borbe, odnosno uloge i odgovornosti progresivnih snaga da putem politike širokih saveza doprinose bržem popuštanju zategnutosti, te društvenim promenama u korist napretka, mira i svestrane ravnopravne saradnje. Sve te tokove autor posmatra i kroz prizmu rezultata i poruka Konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope, odnosno kretanja u radničkom pokretu, kome je, uz objektivne razlike, zajednička — borba za progresivne promene, za plodotvornu saradnju.

Drugi deo zbornika sadrži jedanaest priloga koji se mahom bave obradom specifičnih pitanja. Tako, dr Đura Ninčić, ambasador u SSIP-u, u prilogu *Jugoslavija i evropska bezbednost i saradnja*, predstavlja Jugoslaviju kao činioca međunarodnih zbivanja i nesvrstanu zemlju, koja prirodno teži da se i razvoj odnosa u Evropi kreće u smeru koji bi, uz sve evropske odlike, odgovarao temeljnim težnjama nesvrstane politike. Naročito ističe da je Jugoslavija, sa drugim nesvrstanim zemljama, sužavala prostore delovanja blokovskih i drugih faktora deobe i da je, kao inicijator konkretnih predloga u prilog miru i saradnji, svestrano i konkretno doprinela pripremanju i održavanju KEBS-a. U iscrpnijem prilogu ambasadora u SSIP-u Milorada Pešića *SFR Jugoslavija i sprovođenje u život odluka Konferencije u Helsinkiju* govori se o svojstvima i domašajima Završnog akta, o implementaciji njegovog sadržaja na unilateralnom, bilateralnom i multilateralnom planu, o podršci Jugoslavije procesima popuštanja zategnutosti, o političkom, ekonomskom i vojnom značaju odredaba Završnog akta, o tome šta je Jugoslavija učinila i čini u sprovođenju u život odredaba tog akta, kako na planu ličnih dodira među ljudima, tako i u oblasti informacija, obrazovanja, kulturne saradnje i slično.

U prilogu *Vojni vidovi evropske bezbednosti* Ljubivoje Aćimović raspravlja o osnovnim problemima i nedovoljnim rezultatima na tome planu, što je, i prema opštim procenama, izvor nesigurnosti i nezadovoljstva, jer je u Evropi trka u naoružavanju sve življa i upornija i zahteva sve veće materijalne izdatke. Prilog prof. dr Radovana Vukadinovića *Evropska sigurnost i suradnja i mediteranske zemlje* odnosi se na poglavlje Završnog akta o bezbednosti i saradnji u Sredozemlju i analizira teškoće i mnogostruke razlike mediteranskih zemalja, kao i opšte perspektive u tom delu Evrope.

Mitja Ribičič, predsednik RK SSRN Slovenije, u svom prilogu *Dalekosežni značaj Osimskih sporazuma*, naglašava da jugoslovensko-talijanski sporazum znači ne samo razrešavanje tzv. tršćanskog pitanja nego da je i prvi sporazum koji su predstavnici jugoslovenskih naroda i talijanske Republike realizovali stvarno suvereno i samostalno. Sporazum je izuzetan doprinos odstranjivanju žarišta potencijalne opasnosti, iredentizma i šovinizma.

Autori ostalih priloga su dr Vlatko Mileta, Ilija Vakić, Bogdan Osolnik, dr Vojo Mićović, Hisen Ramadani i Svetozar Pepovski. Ti prilozi zaslužuju posebnu pažnju jer analiziraju značajna specifična pitanja i društvene tokove u evropskim zemljama.

U trećem delu zbornika objavljena su tri dokumenta: Završni akt Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi, zaključci Predsedništva SK SSRNJ *Dalji zadaci SSRNJ u sprovođenju stavova Konferencije o evropskoj bezbed-*

nosti i saradnji i stavovi Predsedništva SFRJ o ostvarivanju zaključaka iz Helsinkija i pripremama za Beogradski sastanak.

Žarko Milošević

P. Morača, dr D. Bilandžić, dr S. Stojanović: Istorija SKJ

(„Rad", Beograd, 1976)

Istorija Saveza komunista Jugoslavije nije puki vremeplov, već niz etapa revolucionarnog stasanja partije radničke klase kojoj je pripala istorijska uloga da bude idejni i politički predvodnik te klase u ostvarivanju njenih neposrednih i istorijskih interesa. Stoga je pisanje istorije Saveza komunista Jugoslavije izuzetno složen i odgovoran posao. S obzirom na to da je SKJ u svom razvoju prošao kroz dugotrajne i veoma složene revolucionarne procese mijenjanja društvenih odnosa i svog vlastitog bića, teorijsko promišljanje njegove istorije ne znači ni samo registrovanje golih istorijskih činjenica (događaja i socijalnih situacija), već duboko poniranje u smisao i sadržaj mijenjanja i konstituisanja svakog konkretnog društvenog odnosa u procesu formiranja i razvoja radničkog i komunističkog pokreta jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Izučavanje istorije Saveza komunista Jugoslavije podrazumijeva interdisciplinarni studijski poduhvat naučnog osmišljavanja socijalno-istorijskih, klasnih, političkih, idejnih, kulturnih i drugih procesa i odnosa u kojima je on nastao i razvijao se. Međutim, i pored postojanja društvenih uslova i stalno prisutne potrebe, te kadrovskog i drugog neophodnog potencijala, takav zahtjev još nije realizovan, što upućuje na ozbiljnost tog zadatka naše marksističke naučne misli.

Dosadašnja izdanja samo donekle zadovoljavaju stanovitu potrebu izučavanja istorije SKJ, jer, i pored toga što pružaju pregled osnovnih socijalno-istorijskih okvira u kojima je nastao i razvijao se SKJ, ona su, još uvijek, na razini pregleda istorijskih događaja u pojedinim etapama razvoja SKJ, bez cjelovitijeg i produbljenijeg zahvatanja socijalno-klasnih procesa u borbi za uspostavljanje i izgrađivanje socijalizma i socijalističkog samoupravljanja kao revolucionarne prakse, unutar koje je i SKJ sazrijevao kao vodeća idejna i društveno-politička snaga radničke klase. S tog stanovišta posmatrano, nova *Istorija Saveza komunista Jugoslavije* u izdanju Izdavačkog preduzeća „Rad" predstavlja novinu u pristupu i doprinos u rasvjetljavanju revolucionarne prakse SKJ u borbi za kontinuitet socijalističke revolucije i dominantnu društvenu poziciju radničke klase. Riječ je o naporima Pere Morače, Dušana Bilandžića i Stanislava Stojanovića da se *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije* iz 1966. godine dopuni i na metodološki prikladniji način obradi period razvoja SKJ od završetka narodnooslobodilačke borbe (1945) do Desetog kongresa SKJ.

U knjizi se uspješno valorizuju odlučujuće bitke radničke klase, sa SKJ na čelu, za revolucionarno stvaranje novih prostora socijalnog i nacionalnog oslobođenja, izbora sopstvenog puta u socijalizam, te očuvanja suvereniteta i nezavisnosti na putu našeg socijalističkog samoupravnog razvoja i nesvrstane spoljne politike. Razvoj SKJ, njegovo revolucionarno stasanje, promišlja se u kontekstu socijalno-istorijskih uslova u kojima je rođena i provodi se socijalistička revolucija u jugoslovenskom prostoru.

Pristup problematici je osavremenjen i stavljen u sklop strukturnih promjena društva i revolucionarnog preobražaja Saveza komunista. U tom smislu knjiga je podijeljena u tri dijela, koji izražavaju tri etape u razvoju SKJ: 1919 — 1945, 1945 — 1958. i od Progra-

ma SKJ (1958) do Desetog kongresa SKJ (1974).

U uvodnom dijelu izlažu se osnovni socijalno-istorijski i drugi uslovi nastanka i razvoja međunarodnog radničkog pokreta do prvog svjetskog rata, razvoj kapitalizma i obrazovanje radničke klase u jugoslovenskim zemljama, te nastanak prvih radničkih organizacija i djelatnost socijaldemokratskih partija. Pažnja je, dakako, usredsređena na stvaranje Komunističke partije Jugoslavije i njenu revolucionarnu borbu u periodu: legalne aktivnosti (1919 — 1921), lažnog parlamentarizma (1921 — 1928), šestojanuarske diktature (1929 — 1934), poleta revolucionarnog pokreta (1935 — 1937), borbi za demokratizaciju i odbranu nezavisnosti Jugoslavije (1938 —1941), oslobodilačkog rata i revolucije (april 1941 — maj 1945).

U tom dijelu knjige je prikazana klasna orijentacija KPJ u procesu njenog konsolidovanja i izrastanja u jedinstvenu idejno-političku snagu radničke klase, naroda i narodnosti Jugoslavije. Unutrašnja konsolidacija Partije, nakon žestokih i dugotrajnih frakcijskih borbi, bila je mogućna samo upornim i dugotrajnim revolucionarnim radom i zalaganjem partijskih aktivista na čvršćem i prisnijem povezivanju Partije s radničkom klasom i drugim socijalnim slojevima koji su težili socijalnom i nacionalnom oslobođenju. U svemu tome neprocjenjiv je doprinos druga Tita u izgrađivanju nove revolucionarne strategije socijalne revolucije i osposobljavanja partijskih kadrova i Partije u cjelini za stvaralačko angažovanje u političkom životu cijele zemlje. Takva revolucionarna orijentacija KPJ potvrdila se kao bitna pretpostavka uspjeha i pobjeda u organizovanju i provođenju narodnooslobodilačke i socijalističke revolucije, te izgradnje socijalističkog samoupravnog društva.

U razmatranju poslijeratnog razvoja Saveza komunista (1945—1958) polazi se od revolucionarnih tekovina ostvarenih u narodnooslobodilačkom ratu kao osnove na kojoj je počivao socijalistički pravac razvitka društva. Na temelju toga, učinjen je vidan napor teorijskog osmišljavanja zakonitosti razvitka naše socijalističke revolucije i uloge Saveza komunista, osnovnih procesa socijalnog razvitka, naročito onih koji su otvorili i omogućili samoupravne tokove socijalističke izgradnje 1948, 1950 i 1971. godine, kao zakonitih procesa socijalističke revolucije koja je, u sukobu sa staljinističkom koncepcijom razvitka društva, centralističko-birokratskom organizacijom, zatim anarholiberalističkim, nacionalističkim i tehnokratskim tendencijama, krčila put socijalističkom samoupravljanju kao obliku socijalne i nacionalne emancipacije. U knjizi su istaknuta opredjeljenja SKJ i radničke klase svih naših naroda i narodnosti za samoupravni put u socijalizam i dato je teorijsko viđenje prelomnih momenata koji su označavali nastupanje novih etapa socijalističke revolucije, nove revolucionarne zadatke i idejno-političke okršaje sa snagama građanske ideologije, dogmatsko-staljinističkih, anarholiberalističkih, tehnobirokratskih, nacionalističkih i drugih kontrarevolucionarnih tendencija koje su se ispoljavale i u političkoj organizaciji društva.

Bitno obilježje knjige je naglašavanje klasne suštine borbe Saveza komunista u prevladavanju uzroka i posljedica devijantnih pojava u razvoju društva, strukturnim promjenama socijalnih odnosa unutar određenog sklopa društvene organizacije i protivrječnosti u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. Razotkrivanje i idejno-političko razobličavanje, te uspješno provedena idejno-politička borba sa antisocijalističkim i antisamoupravnim pojavama i njihovim nosiocima, bili su omogućeni revolucionarnom akcijom radničke klase, odnosno borbom Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga za odlučujuću ulogu radnika u udruženom radu i ukupnim procesima socijalne reprodukcije.

Pored svih novina u metodološkom pristupu istoriji Saveza komunista, u knjizi su primjetni i neki nedostaci kao i neke formulacijske nepreciznosti. Riječ je o do-

nekle nesrazmjernoj obradi perioda razvoja i revolucionarne aktivnosti Saveza komunista od Osmog kongresa do danas, jer je period od donošenja ustavnih amandmana, 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pisma neuporedivo iscrpnije obrađen.

Padaju u oči i nepreciznosti u formuliranju pojedinih konstatacija u dijelu o nacionalnom pitanju (str. 183). Naime, teza „da su četiri od pet nacija u Jugoslaviji bile nacionalno neravnopravne" nameće pitanje šta je bilo nakon 1918. sa ostalim našim narodima i narodnostima koji su se takođe borili za svoja socijalna i nacionalna prava i u zajedničkoj borbi dali svoj nezaobilazan doprinos. Čudno je, drugim rečima, što se u ovoj knjizi uopšte još nailazi na tezu o pet naroda i na stanovište da su samo četiri naroda bila ravnopravna.

Ovim ne želimo umanjiti doprinos autora knjige, što, uostalom, potvrđuje i sam ovaj prikaz. Cilj nam je, samo, upozoriti na nepreciznosti koje ne mogu a da se ne primijete.

Ibrahim Bakić

Dr I. Očak i J. Popović: Končar — sekretar Partije

(„Alfa", Zagreb, 1976, strana 602)

Zagrebački izdavač „Alfa" objavio je knjigu dr Ivana Očaka i Jove Popovića *Končar — sekretar Partije* povodom 30-godišnjice oslobođenja zemlje i pobjede nad fašizmom.

Bogato ilustrovana i ekskluzivno uređena, ova obimna i značajna monografija je prilog za biografiju Rade Kančara, a recenzirali su je dr Pavle Gregorić, dr Ivan Jelić i Stipe Ugarković. Na inicijativu „Alfe" i uz svestranu pomoć društveno-političkih organizacija i radne organizacije „Rade Končar" iz Zagreba, knjiga se pojavila i zahvaljujući materijalnim prilozima mnogih organizacija udruženog rada i institucija.

U monografiji se iscrpno izlaže životna hronika Rade Končara, sekretara CK KPH i narodnog heroja, od rođenja, šegrtovanja, vojnikovanja, do susreta i saradnje sa drugom Titom, a potom, preko partijskog i ilegalnog rada, do ustanka, prokazivanja i njegove herojske smrti.

Rade Končar je živio samo trideset jednu godinu. Uprkos njegovom ranom stradanju, neke događaje revolucije naprosto je nemoguće tumačiti ako se nema na umu njegovo veliko djelo. O tome i dr Vladimir Bakarić piše: „Jer sve partijske organizacije u Hrvatskoj bile su njegovo djelo, i u Zagrebu, i u Osijeku, u Dalmaciji, u Bjelovaru... Bio je nezaboravna ličnost. Takve ličnosti u Komunističkoj partiji Hrvatske nema kao što je on bio, od njega pa do sada je nema. Što je drug Tito za KPJ, to je za KPH bio Rade Končar..." „Borba" je godine 1942. pisala: „Končara treba smatrati za najsnažniju ličnost koja snažnim zamahom učvršćuje, organizuje i sređuje Partiju... postao (je) jedan od najsmjelijih i najprodornijih rukovodilaca KPJ — rukovodilaca koji ruše sve prepreke..."

Končarev rodni kraj je malo ličko selo u opštini Titova Korenica. Rade je dijete Stake i Gece Končara. Dobar je đak, pa ga je učitelj „navje hvalio". Po završenoj osnovnoj školi otišao je na šegrtovanje u Leskovac, u kome je bio veoma razvijen organizovan radnički pokret. „Živio je kao i svi leskovački šegrti: između nemogućeg i nade." Kad su njemu i njegovim drugovima 1923. godine ukinuli nedeljni novčani minimum od 2,5 dinara, Rade je kazao: „Braćo, pa to je nepravda!" Tim riječima je bila iskazana sva mukotrpnost teškog radničko-šegrtskog života. Godine 1927. dolazi u Beograd u želji da položi majstorski ispit i otvori bravarsku radionicu. Politički još nije organizovan, ali je pripadao — osjećao je to — borbi radničke klase. Tada je govorio: „Koji iza te-

be ostanu na životu bolje će živjeti, za njih se treba žrtvovati, a ne misliti samo na sebe". Godine 1932. Rade Končar je primljen u SKOJ, a 1933. u KPJ. Nešto kasnije je uhapšen i bačen u zloglasnu Glavnjaču, gde su ga podvrgli mučenju agenti Vujković i Kosmajac. Izdržao je najgore muke i nije izdao. Jedan savremenik o tome piše: „Posebno je zlostavljan zbog svoje upornosti: nikako nije hteo ništa da prizna, čak ni neke stvari koje je policija već dobro znala i koje ne bi nimalo uticale na istragu. Takav je ostao do kraja, sve do izricanja presude".

Rade Končar je glavni organizator ustanka naroda i narodnosti u Hrvatskoj. Govorio je odlučno: „Moramo u akcije. To će razbiti malodušnost. Mase će biti uz nas. Svojim primjerom moramo im pokazati da smo u pravu". Okupator u „policijskom opisu" beleži da je Končar „najinteligentniji, najprepredeniji, najlukaviji i najbistriji komunist u Jugoslaviji".

Rade Končar je uhapšen i strijeljan 1942. godine. U Biltenu Vrhovnog štaba 17-18-19 se kaže: „Na predlog CK KPH i Glavnog štaba NOP i DV za Hrvatsku, dodeljuje se naziv narodnog heroja drugu Radi Končaru, sekretaru KPH i organizatoru partizanskih odreda u Hrvatskoj i Dalmaciji. Drug Rade Končar je poginuo junačkom smrću, streljan od talijanskih fašističkih okupatora".

Očakova i Popovićeva monografija o Radi Končaru je vrijedno djelo podsjećanja na „velikog čoveka naše Partije i revolucije". Potrebno je ipak reći da ona ujedno pokazuje i kako treba pisati o ličnostima i događajima iz naše revolucionarne prošlosti. Ona, naime, obiluje arhivskom građom, dokumentovanim iskazima i vrijednim i oštrim sjećanjima učesnika pojedinih događaja i ustanka.

O Radi Končaru se do sada dosta pisalo, ali to nisu bili istraživački radovi. Takođe nije rekonstruisana ni njegova biografija. „Historiografija o ovoj temi je više nego nepotpuna. Stoga je trebalo sve iznesene podatke provjeriti u dokumentima, koji će ih potvrditi ili će, u protivnom, biti odbačeni kao netačni, jer su sve dosadašnje biografije Rade Končara i epizode iz njegovog revolucionarnog rada bile uglavnom rekonstruisane bez arhivskih dokumenata, prema sjećanju", pišu Očak i Popović.

Monografija o Radi Končaru pisana je na osnovu vrlo bogate građe. Autori su je utemeljili na autentičnim dokumentima iz doba Končarevog odlaska iz Like, školovanja u Leskovcu i njegovog raskida s velikosrpskim rukovodstvom „Privrednika", a prikupili su i veoma bogatu građu o boravku Rade Končara u Beogradu 1927 — 1934. Ilegalna političko-revolucionarna djelatnost Rade Končara ostavlja traga na dokumentima: oni su, stoga, ispunjeni šiframa, kraticama, a ne preciznim dokazima. Sve to govori koliko je složeno istraživanje takvih revolucionarnih ličnosti.

Očak i Popović kroz čitavo svoje djelo prikazuju Radu Končara kao čovjeka iz naroda. Oni ne pribjegavaju metodu slavopojne slike niti nekakve legende rekonstrukcije. Svjesni upravo te opasnosti, oni su i mogli lako, ali i blisko pričati. Velike vođe svake revolucije su skromne i obične ljudske ličnosti.

U knjizi ima bezbroj primjera iz Končarevog svakodnevnog života koji ga na najpotpuniji način karakterološki ocrtavaju. Jednostavan i prirodan, uljudan, ali i siguran, ponašao se razdragano i bez usiljenosti.

I u dodiru s radnicima Rade Končar je neposredan, pa je omiljen i rado priman. Zato su ga svi koji su ga poznavali, i voljeli. Kada se u vojsci iznenada razbolio i bio upućen u vojnu bolnicu u Petrovaradinu, novosadski drugovi su mu iskazivali izuzetnu pažnju. Dušan Čalić iznosi: „On je tada za sve nas bio najpristupačniji čovek u rukovodstvu KPH. Mogao si s njime o svemu raspravljati, čak i o najzakučastijim teoretskim pitanjima. Nije se zbunjivao, drugi su ostajali zbunjeni, jer Končar nije nikad citirao... zbog citata, nego bi uvek analizirao konkretnu situaciju, konkretne odnose i onda bi rekao: 'To treba ta-

ko postaviti jer i drug Lenjin kaže tako..."

Monografija obiluje živim i zanimljivim pojedinostima iz revolucionarnog rada i života Rade Končara. Zato je i uzbudljiva. Razumije se, ovim djelom nije rečeno sve o ovom izuzetnom liku naše revolucije — Radi Končaru. Ono je samo prilog biografiji, ističu i njeni autori.

Slobodan Inić

Krv i život za slobodu

(Barselona, 1938; Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske 1936—1939, Beograd, 1976)

Povodom četrdesetogodišnjice formiranja internacionalnih brigada u Španiji, Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske 1936 — 1939. objavilo je treće dopunjeno izdanje ovog autentičnog dokumenta, sa posvetom poginulim i umrlim antifašističkim borcima iz dva oslobodilačka rata. To je zanimljiva knjiga od 164 stranice, koja se u redakciji K. Angera, B. Maslarića, V. Vlahovića i S. Mitrova prvi put pojavila u Barseloni 1938. godine. Nekoliko primeraka ovog zbornika bilo je uneto ilegalno u Jugoslaviju i, u burnim vremenima drugog svetskog rata i naše revolucije, nijedan nije bio sačuvan. Posle rata je u našu zemlju opet dospelo nekoliko primeraka barselonskog izdanja, zahvaljujući „našim špancima" koji su živeli u drugim zemljama (SSSR, SAD, Kanada). Ti primerci nisu danas samo vanredno draga uspomena na nezaboravne dane u španskoj revoluciji već i izuzetna bibliofilska vrednost.

U želji da ovo delo predstavi čitalačkoj publici u što autentičnijem obliku, Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske je nastojalo da obnovljeno izdanje ostane verno barselonskom originalu, bez obzira na to što su uslovi štampanja sada neuporedivo povoljniji nego u ono teško ratno doba. Striktno poštovanje sadržaja, forme, jezičkog izraza i ostalog iz prvog izdanja daje knjizi draž verodostojnosti vremena u kome je nastala i pečat ličnosti njenih autora.

Josip Broz Tito svoj uvodnik za ovo obnovljeno izdanje počinje sledećim tekstom:

„Zbornik sjećanja naših dobrovoljaca u španskoj republikanskoj armiji — dokumenata o Španiji u periodu 1936 — 1939. godine javlja se u vrijeme kada su naši narodi proslavili 50-godišnjicu stvaranja Komunističke partije Jugoslavije. Svojim sadržajem ova edicija će sadašnjim i budućim generacijama pružiti bezbroj primjera herojske borbe članova naše Partije i njenih simpatizera koji su, izvršavajući svoje internacionalističke obaveze i poneseni slobodarskim duhom i osjećanjem partijske dužnosti, pošli u daleku Španiju da pomognu napadnutom narodu..."

Iz ove knjige zrače istorijske, vaspitne, moralno-političke i druge vrednosti, revolucionarni optimizam i borbenost. Svaki stih, saopštenje, sjećanje, — svaki prilog uopšte ukazuje u ovoj knjizi na moralne i humane vrednosti jedinstva misli i akcije. „Internacionalizam na delu je jedan", pisao je Lenjin, „i samo jedan: požrtvovani rad na razvijanju revolucionarnog pokreta i revolucionarne borbe u svojoj zemlji, pomaganje (propagandom, simpatijama, materijalno) te iste borbe, te iste linije, i samo nje u svim zemljama, bez izuzetka, sve drugo je obmana."

Boreći se za demokratske ideje, za slobodu i samostalan razvitak španskog naroda, komunisti Jugoslavije su internacionalizam pokazali učešćem 1.600 boraca koji su se uključili u slavne međunarodne brigade španskog ratišta. Bili su to većinom veoma mladi i neustrašivi ljudi, koji su se pre prelaska Pirineja ilegalno probijali kroz Evropu ili su došli iz najudaljenijih krajeva sveta.

Preživeli Jugosloveni iz međunarodnih brigada, prekaljeni u španskoj revoluciji, naoružani vojnim iskustvom, delujući u ilegalnosti, napuštali su u povratku u zemlju jedan za drugim koncentracione logore u Francuskoj, krećući se teškim i opasnim putevima, ponovo su prelazili granice preko kojih su bili došli u Španiju, sada u obratnom pravcu.

„Pokretala ih je, bez sumnje, ne toliko želja da se vrate u domovinu koliko poziv domovine i Partije u nove bitke koje su predstojale, još teže i krvavije od onih u Španiji ... I drugi koji još nisu bili stigli, nisu uspeli da stignu, ubrzali su svoj povratak i po naizgled nemogućim putevima stizali na bojno polje da zauzmu svoje mesto", kaže se u prilogu Santjaga Karilja koji je štampan uz oproštajni govor Dolores Ibaruri Pasionarije.

U člancima se prikazuje i stanje na frontu, posebno se ukazuje na borbenost bataljona „Đuro Đaković", a na kraju se navodi broj poginulih, među kojima se nalaze i imena Danila Lekića i Radivoja Nikolića.

U knjizi je objavljeno i nekoliko pesama jugoslovenskih autora o borbi španskog naroda te dvanaest drvoreza iz ciklusa „Za slobodu" od Đorđa Andrejevića Kuna.

Đurica Labović

Dr Stojan Kesić: Odnosi između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama do 1914. godine

(Institut za savremenu istoriju i „Narodna knjiga", Beograd, 1976, strana 440)

Knjiga koja se nalazi pred nama je prvo moderno istoriografsko delo o pomenutom predmetu. Širina teme, vremenski i problemski, primoravala je autora na dugotrajan studiozan istraživački rad u svim našim arhivima. Ta potraga za izvorima, bez kojih se ne može sagraditi ni približno objektivna slika, opsedala je autora i motivisala na brojna pregnuća. To je vidljivo i iz popisa izvora i literature; radio je u 16 arhiva, a građu još crpao iz 103 knjige i 94 istorijske studije. Rezultat arhivskog rada bio je skroman. Ipak, ako i nije bilo dokumenata, ostalo je za utehu saznanje da ih na datom mestu više i ne treba tražiti. Nasuprot arhivskoj građi, radnička štampa je bila pravi majdan. Srećna okolnost je što su sačuvani gotovo svi kompleti organa socijaldemokratskih stranaka počev od prvih brojeva pa do 1914. godine.

Istrajan istraživački rad urodio je plodom, to jest autor je uspeo da neprestano prati maticu istorijskog razvoja radničkih pokreta i njihovu međusobnu saradnju na nizu koloseka. To je bio i prvi uslov da kompoziciono i smisaono oblikuje knjigu.

Kompozicija knjige je sledeća: pored predgovora i uvoda, celokupno gradivo podeljeno je na četiri glave, a svaka glava, kao i uvod, na više odeljaka.

U predgovoru je autor dao koristan osvrt na obim i kvalitet literature značajne za svoju temu, a zatim je ukazao na vredne zbirke dokumenata, štampu i stanje arhivske građe.

U uvodu je najpre govorio o političko-ekonomskim odnosima u našim zemljama krajem 19. veka, istakavši različit stepen njihovog privrednog, društvenog i kulturnog razvitka, a sledstveno tome i radničkog pokreta i, uopšte, prihvatanja ideja naučnog socijalizma. Ocrtavši u gro planu stanje u našim krajevima, Kesić je koncizno predočio način kako su prodirale socijalističke ideje na naš teren u vreme delovanja Prve i Druge internacionale i već tada počele da ustanovljavaju veze i odnose između tih prvih nosilaca i poslenika radničkog udruživanja.

Poseban odeljak je posvećen delatnosti Živojina Žujovića, Svetozara Markovića, Vase Pelagića i Mite Cenića u Srbiji, Vojvodini, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj.

Prepreka za uspešniji rad pomenutih propagatora socijalizma i radničkog organizovanja bio je otpor vladajućih režima, a naročito delovanje pripadnika anarhizma i nihilizma, čega nije bila pošteđena nijedna naša oblast. Poslednja decenija 19. veka, po autorovom mišljenju, bila je prelomna za radnički pokret u jugoslovenskim zemljama, a to dokazuje organizovanje društava, pokretanje listova i osnivanje Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 1894. i Jugoslovenske socijaldemokratske stranke u Ljubljani 1896. godine.

Prva glava — „Internacionalizam kao osnova saradnje između radničkih pokreta u jugoslovenskim zemljama" — počinje analizom pomoći radničkih pokreta Srbije i Hrvatske u stvaranju prvih sindikalnih organizacija u BiH, za što su posebno zaslužni Mićo Sokolović i Jerotije Plavšić, koji su duhovni inspiratori i organizatori Glavnog radničkog saveza BiH (1905 — 1906).

Vidnu pomoć radništvu Banje Luke pružili su Martin Zrelec, bivši član Jugoslovenskog socijalističkog društva „Danica" u Gracu, Rudolf Cistler, koga je u Banju Luku poslala Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, i Nikola Vukojević, njegov partijski drug.

S druge strane, pisac uspešno opisuje ulogu radničkih pokreta Hrvatske i BiH u konsolidovanju pokreta u Dalmaciji. To je, u prvom redu, vezano za Slavka Henča, Svetozara Delića, Juraja Demetrovića i druge.

Metodološki široko postavljena tema knjige iziskivala je analizu pomoći radničkog pokreta Srbije sindikalnom organizovanju makedonskih radnika u Solunu, Bitolju, Velesu, Kukušu, Kavali, Serezu i drugim mestima, kao i osnivanju mesne socijaldemokratske organizacije Otomanske socijaldemokratske stranke u Skoplju. Značajnu ulogu u raščišćavanju pojmova o ujedinjenju socijalističkog pokreta u Turskoj odigrao je, po Kesićevom mišljenju, srpski socijaldemokrat Aca Pavlović.

Analizirajući odnose između radničkih pokreta, pisac je najpre imao u vidu dodire i veze organizacija i ličnosti, a zatim je na oko stotinu strana prikazao ulogu štampe i literature. U prvom redu je to uradio na relaciji radničkih pokreta Srbije i Hrvatske, što je vezano za listove „Sloboda", „Socijaldemokrat", „Zanatlijski savez", „Radničke novine", „Slobodna riječ" i Tucovićev teorijski časopis „Borbu".

Saradnja hrvatskih i slovenačkih socijalista razvijala se oko „Delaveca", „Svobode", „Slobodne riječi", „Rdečeg prapora" i časopisa „Naši zapiski". U vezi s tim je i rečit i poučan Demetrovićev sud: „Socijalna demokratija u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni svaka zasebno ima svoje organe, svaka nastoji da osnuje ili održi svoje knjižare i izdavačke zadruge. Šta bi bilo kad bi te snage bile ujedinjene?"

Dosta prostora autor je posvetio opisivanju načina na koji su prenošeni listovi iz Hrvatske u BiH. Tako navodi da je 80 brojeva „Slobodne riječi" prebačeno pod 23 naslova kojima se želela prikriti prava fizionomija lista.

Temeljan i savestan odnos Kesićev prema temi odveo ga je i na prikaz saradnje D. Tucovića, D. Lapčevića i Ž. Topalovića u „Glasu slobode", organu Socijaldemokratske stranke BiH.

Opravdanu pažnju autor je poklonio radu Jugoslovena socijaldemokrata u Budimpešti, posebno njihovoj izdavačkoj delatnosti. No njihova delatnost ne bi bila značajna za Kesićevu knjigu da oni nisu održavali plodnu saradnju s pokretom u Vojvodini, Srbiji i Hrvatskoj.

Saradnja radničkih pokreta u našim zemljama, sem na praktičnim, organizacionim i propagandnim pitanjima, razvijala se i oko teorijskih problema.

Na primer, stavove bosanskohercegovačke socijaldemokratije prema parlamentarnom uređenju svoje zemlje podržavali su srpski, hrvatski i slovenački socijaldemokrati. Stavovi srpske, bugarske i bosanskohercegovačke socijaldemokratske partije prema ratu i balkanskom ratu 1912. bili su jedinstveni — bili su prožeti antimilitarizmom, antimonarhizmom i antišovinizmom, a opredeljeni su

za revoluciju kao konačan metod oslobođenja naroda.

Konsolidacija matičnih radničkih pokreta zavisila je od mnogih uzroka, a jedan od tih je i odnos prema kleru. Prodor kršćanskih socijalista, njihovo organizovanje i delatnost protiv radničkog pokreta do 1910. godine bili su takođe predmet Kesićeve analize, kao i uzajamna pomoć radničkih pokreta u ideološkoj i praktičnoj borbi protiv njih.

U drugoj glavi — „Saradnja radničkih pokreta u nekim važnijim pitanjima" — dalje se razjašnjavaju pitanja važna za jačanje pokreta i partija, pitanja koja su imala i opštenacionalnu dimenziju. Tako se govori o otporu srbijanskih i hrvatskih socijalističkih listova politici rasplamsavanja hrvatsko-srpske nacionalne mržnje, o odnosu, to jest kritici aneksije BiH od koje nisu bili pošteđeni ni K. Rener ni O. Bauer, jer su u aneksiji videli „civilizatorski kvalitet". Agrarno pitanje je razmotreno na primeru Bosne i Dalmacije; temeljno su izneta mišljenja i stavovi socijaldemokratskih stranaka Srbije, Hrvatske i BiH, koja su sadržavala i kritiku austrougarske uprave, jer u likvidiranju agrarnog problema nije posegla ni za buržoaskim, a kamoli socijalističkim rešenjem koje bi bilo radikalnije.

Treća glava nosi naslov „Radnički pokreti prema jugoslovenskom i balkanskom pitanju". To kompleksno pitanje uglavnom se razrađuje kroz stavove i shvatanja izražena na jugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji u Ljubljani (novembar 1909) i prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji u Beogradu (januar 1910). Po autorovom sudu, prva konferencija je „indirektno došla na pozicije trijalizma, bez obzira što su ga njeni učesnici javno kritikovali i odbacivali". Na drugoj su se suočile dve različite koncepcije: jedna koja je polazila od kulturno-nacionalne autonomije jugoslovenskih naroda u preuređenoj Austro-Ugarskoj, a druga od saveza socijalističkih republika na Balkanu.

Kesićeva knjiga ne bi bila tematski zaokružena da je izostala obrada veza i saradnje sindikalnih pokreta u jugoslovenskim zemljama. Zato je dobro učinio što je i taj kolosek, vezan za svakodnevni život i potrebe pojedinaca i strukovnih saveza, podvrgao analizi. Tako nam otkriva da su se veze izgrađivale na nivou saveza, koji su se međusobno obaveštavali o uslovima rada u svojim sredinama, štrajkovima itd. Takvim tretmanom autor nas u izvesnom stepenu upoznaje i s položajem radnika pojedine struke, jer iz tog položaja i proističu određeni potezi. Sva su ta pitanja obrađena zasebno za građevinske, metalske, kožarske, obućarske, krojačke, pekarske, ugostiteljske, molerske, saobraćajne i tipografske radnike.

Iz jezgrovitog zaključka izdvajamo autorovo mišljenje da je „uloga jugoslovenskih socijaldemokrata u celokupnom razvitku naših naroda bila (je) umanjena zbog neshvatanja značaja socijalističke i nacionalnooslobodilačke akcije i šireg angažovanja na pitanju sela. Zbog neshvatanja prvog, izgubila je mogućnost da postane faktor koji bi mogao da utiče na menjanje društvenog razvoja, a zbog drugog, odbila je seljaka da postane saveznik radniku u borbi protiv kapitalizma".

Kada se dovrši čitanje knjige, stiče se utisak da su bosanskohercegovački radnički pokret i Socijaldemokratska partija BiH bili nekako u središtu zbivanja. S druge strane je ostao neizrečen sud o izuzetnom interesovanju Srpske socijaldemokratske partije za bosanskohercegovačku socijaldemokratiju.

Kao što iz izloženog vidimo, Kesić je u dužem periodu analizirao niz veoma značajnih pitanja oko kojih su radnički pokret i radničke partije gradile odnose. Ako grupišemo ta pitanja, onda se može reći da su veze, saradnja i odnosi bili na: organizaciono-sindikalnom i partijskom planu; propagandno-žurnalističkom, teorijsko-političkom i u borbi za poboljšanje uslova rada i života. Tako je s ovom Kesićevom knjigom naša istoriografija dobila, u izvesnom smislu, uporednu istoriju radničkih pokreta i socijaldemokratije u jugoslovenskim zemljama

do 1914. godine, što je velika vrlina ovog dela. Obilje podataka o povezanosti, težnjama ka jedinstvu i druga saznanja koja nam knjiga pruža neobično su korisni i za izučavanje nastanka jugoslovenske države (1918) i Komunističke partije Jugoslavije (1919 — 1920).

Nikola Popović

Živomir Spasić: Crveni barjak u Kragujevcu

(„Svetlost", Kragujevac, 1976, strana 212)

Teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja danas su integralni deo našeg, jugoslovenskog socijalizma, a Kragujevac je upravo onaj naš prvi grad koji je pre više od stotinu godina ispisao tu ideju na svom Crvenom barjaku. Eto, ta ideja, ta zastava, zbivanja oko nje, cela politička, kulturna i socijalna klima toga vremena tema su ove male, ali značajne i veoma zanimljive knjige. I naše i autorovo interesovanje za tu temu sasvim su razumljivi.

Srbija iz vremena Crvenog barjaka jedva da je imala nešto više stanovnika od današnjeg Beograda, kao što se i tadašnji i savremeni ekonomski i tehnički potencijali jedva mogu upoređivati. Grad sa oko sedam stotina radnika, Kragujevac je bio poprište velikog klasnog sukoba koji se odigrao svega nekoliko godina posle Pariske komune. Kakva je bila politička atmosfera, pokazuje i reakcija građanskih poslanika na odjek Komune u Srbiji, pa ih je morao smirivati reakcionarni ministar unutrašnjih poslova za vlade jednog Obrenovića. U brutalnoj ruci autokratije nalazio se koliko nemilosrdan toliko i efikasan instrument gušenja misli, ideja, reči, pa i samih ljudi u fizičkom smislu. Pa ipak, obe su strane bile svesne da je, ma koliko Srbija bila zaostala prema Parizu i svetu, sve što se u njoj dešava i njeno izvorno i svetskoistorijsko u isti mah.

Živomir Spasić polazi od teze da su događaji oko Crvenog barjaka povezani sa zbivanjima u svetskom socijalizmu, pre svega s Pariskom komunom, ali i da su pripremljeni idejama i delovanjem Svetozara Markovića. Tako on ukazuje i na odnos Svetozara Markovića prema Pariskoj komuni, koja je „stala na praktično zemljište", koja je „ostvarila osnovni oblik društveni" i „predala narodu da sam misli o svojoj sreći" (str. 20). „Nije dosta republika r e d a, pisao je Svetozar Marković, nego i republika r a d a; nije dosta republika p r a v a, nego i republika p r a v d e; nije dosta republika s l o b o d e, nego i republika opšteg blagostanja — republika ž i v o t a" (str. 19). Upravo ti stavovi Svetozara Markovića izazvali su reakciju vladajućeg dela društva. Aktivnost Svetozara Markovića u listovima „Radenik", „Javnost" i „Oslobođenje" ima, prema Spasićevoj oceni, dve idejno-političke dimenzije. Prvu će, bar zakratko, afirmisati radikali u borbi protiv autokratizma Obrenovića. To je demokratska orijentacija koja je šibala i kritikovala jedan balkanski tip despotizma. Druga dimenzija je dublja, radikalnija. To je socijalistička orijentacija, koja je, u stvari, vesnik i prethodnik budućeg vremena. Marković u svom shvatanju socijalizma i samoupravljanja spaja obe. U njegovom shvatanju samoupravljanja istaknuta je „potreba doslednog principa narodnog suvereniteta". U lokalnoj samoupravi „u centar pažnje stavlja opštinu, shvatajući je kao raširenu porodicu". Zahtevajući „kolektivni način proizvodnje, zajedničku organizaciju rada, razmenu i raspodelu", on društvo budućnosti vidi kao „svojevrsnu asocijaciju opština" (str. 39).

Kada u velikim misliocima nalazimo preteče savremenosti, što oni u suštini i jesu, i u njihovom delu tražimo potvrdu za sopstveni način mišljenja i inspiraciju za naše delovanje danas, veoma lako gubimo iz vida celinu kompleksa,

totalitet ideja i ponašanja, pa čak menjamo i identitet mislioca. Spasić se čuva preteranosti, upozoravajući čitaoca da „u Markovićevim idejama o samoupravi ima i neodređenih gledišta, pogrešnih koncepcija, nejasnoća i pojednostavljenih formulacija" (str. 40), mada je Markovićevo delo izvor progresivnih ideja „od kojih su polazili predstavnici mnogih generacija sve do naših dana" (str. 40).

Refleksi delovanja Svetozara Markovića najpre su ispoljeni u dve pobune u Učiteljskoj školi 1874, od kojih je prva imala za neposrednu posledicu smenjivanje dvojice najgorih vaspitača, zatim pobune učenika u Bogosloviji u Beogradu i Zemljodelskoj školi u Požarevcu. Ti su događaji bili praćeni kako revolucionisanjem omladine tako i vrlo oštrim represalijama protiv mladih. Uticaj Svetozara Markovića izražen je i u aktivnosti Adama Bogosavljevića i grupe poslanika oko njega. Oni su podneli skupštini zahteve za ograničenjem najviših plata i penzija, zahtev za reformom ustava, za eksproprijacijom crkvenog veleposeda. Pod njihovim pritiskom izvršene su izmene i dopune zakona o opštinama, čime je smanjen nadzor države, proširena samouprava, a time je i mogućnost delovanja demokratskih društvenih snaga bila šira i veća. Opština postaje poprište političkih bitaka. Već na izborima 1875. u Kragujevcu prevagu dobijaju oni „elementi" koji ne pripadaju vladajućim strukturama, što izaziva bes privilegovanih slojeva. Kako se to moglo desiti? Potkrepljujući svoje ocene činjenicama, Spasić ukazuje na složenost političkog kretanja u kome su se spajale u suštini protivrečne tendencije. Pre svega, veoma je zanimljiv podatak da je na izborima od 1. novembra 1875. od upisanih 1.665 birača učestvovalo svega 276, ili 16%, što otkriva da se ispod uzburkane društvene površine nalazila još nepokrenuta masa. Na užim izborima od 10. novembra izabrana je opštinska uprava koja je reprezentovala donje društvene slojeve. Tu su činjenicu vladajući delovi društva primili kao poniženje (str. 66), a liberalni „Istok" kao pobedu nihilizma. Tada dolazi do dubljeg socijalnog kretanja. Socijalni, antieksploatatorski karakter zbivanja ilustruje protest fabričkih radnika u kojem se kaže: „Baš zato što smo sirotinja, i što smo goli, naš je interes i naše pravo da se na biralištu i u opštini čuje naš glas, da vidimo ko to skida s nas runo, te ostasmo goli" (str. 69). Manipulacije s opštinskom upravom i radnicima, kombinovanje falsifikata, podvala i brutalnog nasilja, ubrzali su političku polarizaciju, otvoreni konflikt i događaje koji su doveli do Crvenog barjaka. Došlo je do demonstracija u znak pobede naroda pod crvenom zastavom na kojoj je s obe strane bila ispisana reč „Samouprava".

Spasićev opis zbivanja odlikuje se ne samo faktografijom i dokumentovanošću nego i neposrednošću i literarnom živošću koja nam reljefno ocrtava socijalni, politički i etički profil sukobljenih snaga.

Kakvo je u to vreme bilo značenje pojma „samouprave"? To je, svakako, osnovno pitanje koje se postavljalo u tom antiautokratskom i antibirokratskom kretanju protiv sistema u kome su mnogi ljudi za vlašću samo zato da bi se dočepali novca ili su pak na vlast dolazili jedino pomoću terora i novca. Kakav je bio taj antibirokratizam, a kakva ideja samoupravljanja?

Pariska komuna, pravi uzor iz tog vremena, uvela je samoupravno organizovanje i odlučivanje neposrednih proizvođača kao antitezu ne samo centralizmu državne birokratije nego i izolovanosti i partikularizmu, zaklonjenim maskom mesne samouprave.

Reč „samouprava", prema Spasiću, bila je „simbol uloženih napora da se u zakonodavnoj sferi — korigovanim zakonom o opštinama — omogući šire uključivanje masa u samoupravu, a istovremeno potisne dotadašnji pretežan uticaj nadzorne vlasti u toj oblasti" (str 89). To jasno pokazuje da Spasić ideje uzima u socijalnom kontekstu vremena o kome je reč, da ih objektivno interpretira i ne projektuje na njih miš-

ljenja, osećanja i očekivanja savremenog čoveka. Demonstracije su, svakako, potencirale upravo onu klasnu, delimično proletersku stranu sukoba s birokratskom i ćiftinskom samovoljom. Bučno reagovanje ekstremista u redovima vladajućih snaga, koji su crvenu zastavu označili kao „simbol građanskog rata" (str. 99), i samog kneza, koji je vojnom komandantu naredio „da svakoga ko se usprotivi njegovim naredbama iseče na komade, a na svetinu ... da puca" (str. 105), pokazuje težnje konzervativaca da konflikt zaoštre i daju mu klasni karakter. Zašto? Zato što su, u atmosferi straha i nasilja, tražili priliku da unište progresivne političke protivnike. Suprotno tim tendencijama, razumniji građanski političari i funkcioneri nastojali su da sukob lokalizuju, ne prezajući ipak da ga iskoriste u borbi protiv svojih političkih protivnika. U međunarodnoj komunikaciji i srpska vlada i inostrani listovi ocenili su nerede i demonstracije kao delo komunara. Saglasnost reakcije ilustruje i pisanje zagrebačkih „Narodnih novina", koje su ideje i zbivanja oko Crvenog barjaka nazvale „gadnim čirom" koji treba srpska vlada što pre „isjeći i spaliti" (str. 11). Naravno, srpsku vladu na takav akt nije trebalo dugo nagovarati.

Vlada je ubrzo suspendovala opštinsku upravu u Kragujevcu i dovela na vlast liberale. Odmah je preduzeto i sudsko gonjenje učesnika demonstracija. U sudbini uhapšenih i progonjenih, kako je to u apelu braniocima bilo rečeno, bila je oličena budućnost slobode, demokratije, ljudskih prava, čovekove časti i njegovog dostojanstva. To je i napredna građanska javnost shvatila, te su se odbrane uhapšenih prihvatili najpoznatiji pravnici. Živa i dobro dokumentovana slika tog opskurnog policijsko-sudskog procesa, koju nam je pružio Spasić, pokazuje revolucionarno-etičku superiornost progonjenih. Mada su se predstavnici zvaničnog društva svim silama trudili da socijalizam i revoluciju prikažu kao izdaju nacionalnih interesa, optuženi su dosledno branili povezanost crvene zastave kao svog simbola s idejama slobode, socijalne pravičnosti, besklasne organizacije društva, socijalizma, demokratije i antibirokratizma. Svojim držanjem dokazali su „da su i u uslovima nerazvijenih proizvodnih snaga i prvih koraka u kapitalističkom razvoju Srbije, postojale snage koje su predstavljale nosioca progresa". Crveni barjak u tom procesu čini „značajnu kariku u kontinuitetu borbe za demokratska prava i slobode" (str. 198).

Na kraju, moramo reći da je Živomir Spasić napisao izvanredno zanimljivo i značajno naučno delo koje osvetljava izuzetan trenutak naše revolucionarne prošlosti. On je umeo da spoji zanimljivu reč, metod i precizan aparat nauke, da oživi inspirativne ideje, ali i da se sačuva od egzaltacije, romantike i subjektivizma, te da u svojim ocenama istakne prave vrednosti i nađe pravu meru.

Vladimir Milanović

Dr Vojan Rus: Etika in socializem

(„Mladinska knjiga", Ljubljana, 1976, strana 676)

Objavljivanje originalnog filozofskog dela, naročito u teorijski tako malo istraženoj i obrađenoj oblasti kao što je to socijalistička etika, jeste značajan kulturni (filozofski, teorijski, idejni i izdavački) poduhvat koji, bez sumnje, zaslužuje širu pažnju. Utoliko pre što već duže vreme osećamo nedostatak dela koje bi teorijski produbljeno progovorilo o ulozi i značaju moralne svesti u socijalističkom samoupravnom društvu, o njenoj konkretnoj društvenoj praksi, o njenoj uključenosti u razrešavanje konkretnih društvenih protivrečnosti na različnim nivoima našeg društvenog razvoja — od vaspitanja do složenih pitanja

međuljudskih odnosa u radnom procesu, brojnih dilema i suprotnosti u samoupravnom odlučivanju, svakodnevnih ličnih i opštih društvenih interesa i, ne na poslednjem mestu, nedaća i konflikata sa kojima se suočava savremeni čovek u najintimnijim sferama svoje individualne i društvene egzistencije. Da li i koliko najnovija Rusova knjiga *Etika i socijalizam* zadovoljava tu potrebu, kakva nam nova teorijska saznanja donosi, šta je njena osnovna idejna poruka?

Autor polazi od ocene da su savremene građanske filozofske teorije izraz „rascepljenosti čovečanstva na njegovom savremenom raskršću" i da etika može da „pobedi svoju savremenu nemoć samo ako se vrati svom trajnom, temeljnom izvoru i cilju, stvarnoj i mogućoj sveukupnosti čoveka". Zajednički teorijski uzrok rascepljenosti i udaljenosti od života savremene etike V. Rus nalazi u neizgrađenosti glavnog područja filozofije: teorije čoveka koja je, prema autorovom mišljenju, jedino tlo "na koje bi etika mogla najneposrednije da stane sa svom svojom težinom". Glavni nedostatak celokupne dosadašnje filozofije etike autor nalazi u tome što je ona „ostavila neobrađeno jezgro čovekove biti, rad kao stvaralaštvo, kao praksu, a što bi moralo biti u središtu čitave filozofije". Temelj za formiranje „savremene jedinstvene delotvorne filozofije" i u njenom okviru „nove etike" V. Rus vidi u marksizmu, koji „od svih modernih savremenih pravaca pruža najšire mogućnosti za savremenu jedinstvenu filozofiju i njenu etičku delotvornu orijentaciju kao najautentičnije nastavljanje antičkog rađanja filozofije". Kada potanko i kritički raščlanjuje dosadašnji razvoj marksističke etike, uključujući i njene nedostatke, autor dolazi do zaključka da je formiranje „nove etike" kao sastavnog dela „jedinstvene delotvorne filozofije" na marksističkim osnovama ne samo filozofski moguće već neophodno za razrešavanje protivrečnosti savremenog sveta i posebno socijalizma u njegovom okviru. „Dramatična iskustva savremenog društvenog razvoja", piše V. Rus, „snažnije nego sve teorijske analize svedoče da socijalizam i novo čovečanstvo ne mogu postojati bez novog morala i njegove sveopšte teorijske svesti — etike". Pri tome autor već u uvodnom poglavlju oštro povlači razliku između morala kao svesnog stvaranja ljudskih društvenih odnosa i moralizma kao gologa proklamovanja, propovedanja moralnih načela, pri čemu naglašava da je Marksov *Komunistički manifest*, kao prva celovita slika planetarne situacije čovečanstva u doba kapitalizma i prvi projekat planetarne akcije čovečanstva za menjanje te situacije, ujedno *prva moderna svetska etika.*

Za polaznu tačku u razmatranju moralne svesti Vojan Rus uzima analizu *moralnog čina*, koji opredeljuje kao „osnovnu ćeliju" morala. U moralnom činu nalazi „osnovnu jedinicu ljudskog udruživanja društvenog čoveka i sveta, otelovljenje svemira u društvenoj celini, kvant stupanja svemira u čovečnost i očovečivanja sveta". Uzimanje moralnog čina kao dijalektički strukturirane jedinice celokupnog morala za ishodište i temelj marksistički koncipirane „etike čina" jeste glavna autorova teorijska inovacija, iz koje izvodi celokupnu arhitekturu nove etike i istovremeno teorijsku platformu za kritiku najvažnijih klasičnih i savremenih teorija etike.

Moral je moguće shvatiti, zamisliti i ostvarivati, naglašava autor, samo kao društvenu praksu (u Marksovom smislu) usmerenu na izgradnju bitnih međuljudskih odnosa, a ukoliko dosadašnje etike i morali poseduju ljudsku sadržinu, ona se može temeljno razjasniti i osmisliti, ovaplotiti tek ako je nedvosmisleno stavljena u vezu sa moralnim činom, posebno njegovom unutrašnjom strukturom.

Polazeći od opšte strukture radnje kao zakonomernog odnosa potrebe, zamisli, radne energije, materijala, radnog procesa, proizvoda i zadovoljavanja, autor moralni čin raščlanjuje u četiri kompleksa: moralnu zamisao, moralnu situaciju, moralnu akciju i moralni efekat. „Tek sva četiri komplek-

sa zajedno", naglašava on, „čine potpun moralni čin."

Naročito je zanimljivo razmišljanje o dovoljnom i optimalnom činu koje pokazuje neosnovanost podele moralnih radnji na apsolutna dobra i apsolutna zla. Opravdana je, međutim, ističe V. Rus, podela morala na zle, moralno dovoljne i moralno optimalne radnje. Autor istražuje uzroke zašto se mnogi ljudi zadovoljavaju dovoljnim radnjama kod kojih ono što vredi jedva da premašuje ono što nije vredno. Etici i praksi dovoljne, elementarne moralnosti, napominje on, nedostaje spoznaja da je mogućni optimalni ljudski život mnogo puniji nego biološko-vegetativni i da je optimalnost data i dostupna svakom „normalnom" čoveku. Taj zahtev za optimalnošću, ističe V. Rus, podupire i iskustvo ljudi koji su prerasli same sebe, svoje vlastite svesne projekte: to iskustvo dokazuje da ljudi mogu biti više i da moraju biti više nego što, obično, sami o sebi misle. Međutim, autor istovremeno naglašava kako perfekcionistički zahtev o apsolutnim radnjama vodi u razočaranja i pasivizaciju, čiji je deo i površni, uski hedonizam i dekadencija. „Perfekcionizam, s jedne, i uski hedonizam, lažni liberalizam, pasivistički materijalizam i fatalizam, s druge strane, nužno idu zajedno, mada se čini da su među sobom udaljeni kao nebo i zemlja, da jedni zahtevaju uzdizanje čoveka na nivo božanstva, a drugi mirno ostajanje u žabokrečini baruštine."

Drugi deo knjige razmatra kompleks moralnih vrednosti. Suprotno klasičnoj, tradicionalnoj etici koja proizlazi iz vrednosti kao sveta apsolutnih entiteta koji postoje nezavisno od čoveka i istorije, autor situira pojam vrednosti u ljudske odnose te ih opredeljuje „kao bitne komponente čoveka u svetu i odnosa među ljudima". Čini nam se, naglašava V. Rus, da je najveći nedostatak dosadašnje aksiologije u kontemplativnosti: ona je već unapred sebi zatvorila put ka temeljnim rešenjima problema vrednosti, jer je isuviše sužavala pitanje vrednosti na pitanje kako čovek vrednosti upoznaje, a ne kako vrednosti deluju, kakvu funkciju imaju u životu čoveka ili nekog drugog bića. Polazeći od tog stava, on zatim detaljno analizira pojam vrednosti i dolazi do zaključka da vrednosti imaju „jednaku najopštiju strukturu — biće, relaciju, odnos, uzročnosti, međusobno delovanje, unutrašnje razlikovanje itd. — kao i sve druge pojave materijalnog sveta". Stoga su vrednosti sastavni deo sveta, njegovih najopštijih struktura i ne mogu pripadati izvesnom sasvim tuđem svetu koji bi prema poreklu, ishodištu i prirodi bio apsolutno izvan čoveka, izvan subjekta i objekta, izvan odnosa čoveka prema čoveku, izvan morala. Istovremeno, ističe autor, vrednosti imaju i svoju specifičnu strukturu: one su odnosi bitnog pospešavanja među bićima, odnosi savlađivanja bitnog pomanjkanja i razvojnih nesrazmernosti jednog bića pomoću drugog bića: vrednosti su izgradnja sveukupnosti, ali ne na onom svetu, nego njegove vlastite — jednog bića, naročito čoveka od strane drugog bića. „Ljudske vrednosti čine samo ona dobra koja kod čoveka zadovoljavaju ljudske interese, ljudske potrebe, ljudske koristi."

U nastavku autor detaljno analizira i raščlanjuje sistem vrednosti polazeći od stvaralačke biti čoveka. Kulturne vrednosti, na primer, opredeljuje kao prevazilaženje suprotnosti: duhovno—materijalno. Kulturne vrednosti su rezultat neotuđenog rada, deo onih objekata koji zadovoljavaju najkritičnije i najteže zadovoljive potrebe čoveka. Čovek je „počeo u istoriji da radi i da se razvija kao stvaralačko biće tamo gde mu sama priroda više nije mogla neposredno da zadovoljava bitne potrebe". „Pošto kulturne vrednosti zadovoljavaju najbitnije potrebe čoveka, one najviše doprinose njegovoj sveukupnosti jer popunjavaju ono bitno pomanjkanje koje je nedostatak u okviru konkretne sveukupnosti, njena pukotina, hiatus." Pri tome autor dolazi do zaključka da kulturne vrednosti mogu biti samo proizvod koji nastaje i koji se ostvaruje u „sveukupnom, celovitom čoveku". „A

sveukupni čovek je samo konkretni istorijski čovek koji se svojim načinom bivanja približava optimalnoj, mogućnoj konkretnoj istorijskoj sveukupnosti. Generički, istorijski sveukupni čovek nipošto nije večno jednak tip čoveka, već je to samo niz onih različitih tipova koji znače različita ostvarivanja i približavanja različitim optimalnim mogućnostima različitih epoha, lokaliteta i temporaliteta."

Poglavlje se završava odeljkom o pitanju čovekove sreće. Autor ovako opredeljuje bit sreće: „Sreća nije osećanje spokojstva u kojem bi se čovek oslobodio svih suprotnosti, nego osećanje da se oslobodio besmislenih, neljudskih suprotnosti, iluzionističkih potreba i zadovoljstava, a pre svega svest da je sagledao svoje potrebe, svoje stalne unutrašnje protivrečnosti, da ih zadovoljava maksimalno i da je time i biće koje svoj smisao daje svetu i da u tom pogledu može stalno težiti ka višemu".

U trećem delu knjige autor razmatra problematiku moralne norme. I moralnu normu, dosledno svom ishodištu, on tumači polazeći od moralnog čina. Razvijena moralna norma proističe iz moralnog čina kao posebna društvena forma (izgrađenost) istog tipa moralnog čina i učvršćivanja realnog društvenog niza istovrsnih činova. „Moralna norma može da postoji samo ako u višem i društveno opštem obliku razvija temeljnu strukturu moralnog čina. Mada postoje najurgentniji i povoljni društveni uslovi, moralna norma prestaje ako se ne ostvaruje u novim atomarnim moralnim radnjama i ako se ne ostvaruje u višoj društvenoj strukturi čina." V. Rus posebno analizira uticaj moralnih normi na formiranje ličnosti i zajednice, te dolazi do zaključka da „ni altruizam, odnosno rigorizam niti eudajmonizam i egoizam ne mogu obezbediti sveukupnu moralnu zajednicu u smislu realnog humanizma".

Marksov odgovor na prva dva stava jeste: naučni socijalizam nije ni etika egoizma ni etika altruizma, socijalizam je realni humanizam. U ovom pravcu se, naglašava autor, može da kreće i tumačenje moralne norme koja nije ni društveno regulisanje apsolutnog odricanja od vrednosti niti apsolutno prisvajanje vrednosti, a nije ni jednostavno pokoravanje vrednostima. „Norme su, pre svega, realna ljudska društvena pojava koja je utoliko moralnija ukoliko norme više svesno i društveno intenziviraju stvaranje vrednosti i društveno regulišu vrednosno usavršavanje čoveka."

U poslednjem, trećem poglavlju poslednjeg odeljka knjige autor se vraća pitanju najviše moralne norme, koju sada opredeljuje kao „projekt koji teži da iskoristi materijal sveukupnog istorijskog iskustva i u njemu traži najosnovnije i najdugoročnije mogućnosti svestranog razvoja čoveka, njegovih temeljnih ljudskih svojstava. Najviša norma — svestrani razvoj čoveka — uvek je sistem normi".

Čovek kao norma i vrednost nije identičan sa svom ljudskom istorijskom sadržinom, već je samo deo sveukupne sadržine čovečanstva. Ovaj kategorički imperativ, naglašava autor, jeste čovečanski čovek koji realizuje što je najvrednije u njemu i za njega. Središna, najviša norma jeste, dakle, čovečanski čovek. I dalje: čovek kao najviše biće jeste deo sveukupne ljudske biti. Najviša vrednost-norma nije, dakle, golo, izolovano ljudsko trebanje, nije samo gola dužnost (kao kod Kanta) već je i ljudsko biće. Ta vrednost-norma ujedno je i trebanje, ono što još nije i što se još ne može realizovati. A to trebanje može i mora da se realizuje samo u empiričkom i istorijskom čovečanstvu. Time su i u središnoj normi biće i trebanje čoveka neposredno uslovljeni.

U završnom poglavlju autor još jednom izlaže svoj pogled na filozofiju i etiku, te u kritičkoj konfrontaciji s etičkim apsolutizmom i relativizmom prikazuje kako samo dijalektičko i materijalističko shvatanje sveta i čoveka „probija manjevredni i zatvoreni misaoni krug time što slutnje ljudskih zametaka koje su prisutne u apsolutizmu (težnja ka sveukupnosti čoveka i ka svemiru) i u relativizmu (iskustvene činjenice i svetska pojedinost, delimič-

nost) oslobađa metafizičke isključivosti i uključuje ih u višu zamisao i način života".

Pošto je i čovek deo svemirske strukture, osnovana je normativnost koja od čoveka dosledno zahteva približavanje apsolutu (u smislu beskrajnog materijalnog svemira), ka svetskoj biti, univerzumu, beskrajnosti. Čovekova vrednosna moralna merila i norme ne mogu se svesti samo na konačno i dato, već moraju uključivati apsolutno (svemirsko, svetsko, univerzalno), jer je apsolutno bitni deo čovekovog bića pošto je i sam čovek član svetskog, univerzalnog apsoluta. Nijedna zamisao čovekove sveukupnosti, i u slučaju kada je najjače istorijski omeđena, nije moguća apsolutnim odstranjivanjem svetske dimenzije: bez nje čovek pada u vegetativnost.

Knjiga Vojana Rusa *Etika i socijalizam* čini širokopotezno zamišljeni pokušaj izgrađivanja nove naučno-filozofske etike koja bi savladala metafizičke jednostranosti dosadašnjih teorija etike (naročito etički apsolutizam i relativizam) te, kao deo „jedinstvene delotvorne filozofije", dala bitan doprinos izgradnji socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa i postizanju višeg stepena humanih međuljudskih odnosa uopšte. Teorijska osnova ovako zamišljene etike, koju je autor sistematski razvio u svom delu, jeste autorovo kosmološko-antropološko shvatanje opšte dijalektike koje posebno utemeljuje u delu *Dijalektika čoveka, misli i sveta* (Državna založba Slovenije, 1967). Ontološku osnovu nove „delotvorne" etike V. Rus nalazi u „najopštijim dijalektičkim strukturama koje povezuju svemir i čoveka kao dela svemirske strukture". Novu etiku autor izgrađuje na dijalektičkom odnosu opšteg, posebnog i pojedinačnog, naglašavajući da „čovekovo ostvarivanje apsoluta (sveta, svemira, beskrajnosti) neizbežno ide preko pojedinačnog i posebnog i da samo putem pojedinačnog i posebnog čovek svemirsku bit pretvara u svoj očovečeni deo, u očovečeni svet".

Pokušaj Vojana Rusa da utemelji etiku u dijalektičkim strukturama svemira, čiji je deo i sam čovek, jeste interesantan i svež, naročito što mu dijalektičkomaterijalističko ishodište omogućuje da se uspešno uhvati ukoštac s različnim metafizičkim, nedijalektičkim, idealističkim teorijama kojima suprotstavlja razrađen sistem dijalektički i materijalistički koncipirane „nove etike". Pri tome, međutim, donekle ostaje u zasenku *klasna uslovljenost* moralne svesti, njena društveno-istorijska fundiranost i dimenzionalnost. Time se stvara privid kao da su opšte dijalektičke strukture, koje povezuju čoveka u svemir i u kojima autor teorijski utemeljuje etiku, izvan konkretnog vremena i prostora, izvan istorije, izvan konkretnih društveno-istorijskih zbivanja u kojima je nastala, postoji i deluje i sama moralna svest. Stoga mi se pokušaj utemeljivanja etike direktno u najopštijim dijalektičkim strukturama svemira, umesto u konkretnim društvenim strukturama istorije, čini problematičnim u teorijskom smislu. Ta teorijska problematičnost naročito dolazi do izražaja u završnom poglavlju u autorovoj teorijskoj koncepciji etike, a manje u konkretnim analizama, u kojima on vrlo konkretno razmatra društvenu problematiku, od nje polazi, analizira je sa moralno-etičkog aspekta, dolazeći na taj način do značajnih teorijskih inovacija i uopštavanja. Stoga mislim da je Rusova *Etika*, uprkos pomenutim teorijskim rezervama, značajno teorijsko-filozofsko delo koje zaslužuje pažnju i u širem jugoslovenskom prostoru i koje će bez sumnje dati inicijativu za dalja proučavanja moralno-etičke problematike u našem društvu i u filozofsko-teorijskom i praktično-političkom pogledu. Upravo u tome i nalazim najveću vrednost Rusove knjige.

Boris Majer

Aldo Zanardo: Filozofija i socijalizam

(Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1976, strana XXI + 518)

Talijanski marksista Aldo Zanardo nije nepoznat našoj javnosti. Pre nekoliko godina časopis „Naše teme" objavio je možda jedan od najaktualnijih i najzanimljivijih delova ove knjige — tekst *Mladi Marx i savremeni marksizam*. Njegova knjiga *Filozofija i socijalizam* predstavlja zbirku rasprava i eseja nastalih u razdoblju 1959—1967, a skupljenih u ovu knjigu 1974, u izdanju poznate izdavačke kuće „Editori Riuniti" iz Rima. Razdoblje u kojem su nastajali ti prilozi spada u period obnove autentične marksističke misli i traženja različnih puteva njenog prodora u radnički pokret i nacionalne kulture uopšte. Obeležja takve situacije našla su odjeka u svim tekstovima Zanardove knjige. Ona je istinsko svedočanstvo jednog vremena oslobađanja, tematskog i problemskog, koje je tako snažno zahvatilo komunistički pokret krajem pedesetih i šezdesetih godina u Italiji. Opšta je karakteristika svih rasprava i eseja ove knjige antidogmatizam, otvorenost, odsustvo apriorizma u sudovima i ocenama, informativnost i argumentovanost. Autorova analiza pojedinih marksističkih mislilaca, pokreta, orijentacija i značenja nije apstraktna, „čisto teorijska", „nevinih ruku". Naprotiv, Zanardo svakom predmetnom fenomenu svojih rasprava prilazi u kontekstu njihovog istorijskog horizonta, sagledavajući ih celovito u kontekstu društvenih i kulturnih prilika.To samo prividno može izgledati „antifilozofski", iako se katkad kod Zanarda osećaju i takve natruhe, osobito u osnovnoj poziciji razumevanja marksizma kao „teorije građanskoga društva". Iz ugla takvog razumevanja marksizma Zanardo je povukao veoma krutu liniju između Marksa i nekih savremenih marksista, prebacujući ovima da u suštini ostaju u celini izvan Marksa, premda je istina da su neki ipak „otišli od Marksa", što znači da su bar nekad bili na njegovom tragu.

Prvi tekst knjige je rasprava *Rani Labriola i Spinoza*. Posvećena je analizi jednog Labriolinog spisa o Spinozi koji je bio povod da se u marksističkoj filozofskoj istoriografiji raširi mišljenje o Labriolinom spinozizmu. Zanardo je došao do zaključka da je Labriola ipak bio daleko od „varijante spinozizma" kojom se u biti definisao Plehanovljev materijalizam. Tu svoju osnovnu tezu je ozbiljno argumentovao i čini nam se da se stoga teško može dovesti u sumnju teza da Labriola nije usvojio „shematično-spekulativni marksizam, koji je empiristički iskrivljen".

Druga po redu rasprava u knjizi je obimna studija o različnim aspektima i kontroverzama u marksizmu Druge internacionale. U mnoštvu marksističke literature o toj problematici umesno je zapitati se šta novo o tome kazuje Zanardova rasprava. Mislimo da je novum sadržan u pokušaju utvrđivanja problemskog i eksplikativnog kontinuiteta Druge i Treće internacionale. Prema Zanardu, nije slučajno što se iz marksizma Druge internacionale u marksizmu Treće internacionale „na stanovit način reproduciraju shematizam i objektivizam; što jača tendencija da se nedijalektički naglasi moment ekonomske uvjetovanosti i što se tek polako prihvaća ili čak i zatomljuje problematika subjektiviteta".

Treća rasprava — *Marksistička filozofija u Njemačkoj u desetljeću između 1920. i 1930* — usredsređena je na Lukača, Korša i Markuzea. Već to je dovoljno da ona bude veoma interesantna ne samo s istoriografsko-filozofskog gledišta nego i sa stanovišta značenja što ga misao ove trojice najprominentnijih iz toga razdoblja zadobija u savremenim tokovima marksizma i Zapada i Istoka. Sagledavanje toga značenja nije izmaklo iz vida Zanardovoj raspravi. Kritičnost prema „ranom" Lukaču kulminira u oceni da je za

„ranog" Lukača karakteristična tipična „kombinacija" idealizma s marksizmom, a kritičnost prema Koršu Zanardo završava tezom po kojoj Koršov marksizam „ne izgleda da uistinu premašuje plan polemičko-negativne i gotovo samo programatske deklarativnosti". Umesto stavljanja u prvi plan „ranog" Korša, Zanardo čini suprotno, nalazeći da „vrhunac" njegovog marksizma pada u razdoblje posle 1930. i konkretizira se u spisu *Karl Marks* (1938). Ipak nam se čini da Zanardo umanjuje Koršov pozitivizam iz toga razdoblja, i to uglavnom zbog relativno neskrivene odbojnosti prema filozofskim aspektima marksizma, koji mu izgledaju u Lukačevoj verziji odveć uopšteni i apstraktni, ali skriveni u kategoriji totaliteta. Ta Lukačeva i Koršova „odvojenost" od realnosti nije tako izrazita kao Markuzeova. Ali je, primećuje Zanardo, baš to postalo osnovom „filozofsko-humanističkom utemeljenju marksizma" u „izoliranim intelektualnim grupama".

Pažnju privlači i Zanardova rasprava *Gramši i Buharin*, dakako ne samo zbog toga što tematizira veoma značajnu Gramšijevu kritiku Buharina nego i zbog konsekvencija koje proizlaze iz te kritike i koje Zanardo stavlja u prvi plan. On pokazuje kako je u Gramšijevoj kritici Buharina prvi put istaknuta vrlo određena antiesencijalistička kritika već "afirmisanog" Buharinovog marksizma, ali i najizrazitija mogućnost povezivanja marksizma s humanističkom kulturom.

Zanardova rasprava o Banfiju je informativna i ne pruža celovitu sliku o inače prilično nepoznatom talijanskom marksisti Antoniju Banfiju. Rasprava se ograničava na Banfijeve studije o Fojerbahu, ne uzimajući u obzir njegovo središno delo: *Praksa i teorija kao antinomija osobne egzistencije* (1957). Ali uprkos suženom prostoru, ona ukazuje na dosta zanimljivih momenata u Banfijevom marksizmu.

Formalno sličan Zanardovoj raspravi o Banfiju jeste i njegov prikaz Levitove kritike Hajdegera. Međutim, nije to prikaz koji ima u prvom planu istoriografski odnos Levitov prema Hajdegeru, nego samu Levitovu filozofiju koja se, prema Zanardu, može označiti kao povratak od istoricizma naturalizmu — Ničeovog tipa. Ako Zanardo ocenjuje u Levitovoj kritici Hajdegera kao „najpozitivnije" sagledavanje antinaturalističkih elemenata Hajdegerove misli, on kao „najnegativnije" nalazi to što Levit ne ide dalje od te „negativne klasifikacije", što upravo otkriva da Levit gleda na „povijest" „s distance ne-povijesti". Levitov „naturalizam" je „ne-historijski materijalizam".

Rasprava *Marksistička filozofija u Čehoslovačkoj u razdoblju 1945 — 1960.* predstavlja obimniji kritički prikaz knjige N. Lobkowicza *Marxismus-Leninismus in der CSR. Čehoslovačka filozofija od 1945.* Taj je prikaz zanimljiv i po tome kako Zanardo kao marksista zauzima stav prema jednoj studiji, motivisanoj, pre svega, ontološko-realističkim interesima katolicizma i protestantizma. Zanardo s pravom konstatuje da je za žaljenje nedostatak studija o „filozofiji u socijalističkim zemljama". Zanarda pre svega zanima pitanje o onome šta uslovljava filozofiju u socijalističkim zemljama i kako se to što je socijalističko javlja u filozofiji. Njega naročito zanima ona situacija u marksizmu u socijalističkim zemljama što nastaje „kroz fazu razbijanja sklerotičnih okosnica" 1953 — 1956. Ono što ga je najviše zanimalo on nije našao u knjizi koju je prikazao, jer autorova pozicija nije marksistička, pa mu je stoga interes ostao na analizi filozofije kao „čiste spoznaje", a ne filozofije kao misli istorijske prakse. Pa ipak, Zanardo je posredno izrekao nekoliko blistavih primedaba marksističkoj filozofiji u Čehoslovačkoj iz razdoblja 1945 — 1960. Sve bi se te primedbe dale sažeti u stav da je marksistička filozofija toga razdoblja značajno opterećena pozitivizmom i nedovoljno oslobođena dogmatizma.

Najzanimljivija rasprava ove knjige jeste *Mladi Marx i savremeni marksizam.* Ona predstavlja jednu istoriju savremenih

marksističkih kontroverzi oko „mladog" Marksa i svega onoga što je oko toga ispleteno, prepleteno. Konsekvencija koju je Zanardo izvukao iz tih kontroverzi sadržana je u zaključku da marksizam „nije više jedinstvo pravaca ili njihova težnja nekom jedinstvu". Verovatno je zbog takvog zaključka autor vrlo uzdržan u pogledu budućnosti marksizma. On izričito tvrdi da „nije moguće reći sa sigurnošću kakvi će biti pravci ekspanzije marksizma." Pa ipak, ovih petnaestak godina nakon ovog Zanardovog teksta neke su se stvari iskristalizirale u savremenom marksizmu, a koje njemu tada još nisu bile nagoveštene — neke su orijentacije marksizma, i „staromarksovske" i „mladomarksovske", stavile pečat na kraj svojih mogućnosti postavši samo svedočanstvom jednog vremena, mada tendencije i orijentacije koje je Zanardo razabrao u ovoj raspravi u svom velikom broju još nisu našle istorijski smiraj, još nisu „prohujale". Međutim, mnoga pitanja postaju neotklonjiva pri čitanju ove instruktivne rasprave. Njena kritičnost prema brojnim varijantama savremenog marksizma, njen izraziti antidogmatizam u pristupu i valorizaciji čine je veoma zanimljivom. Stoga mislimo da ova rasprava Zanardove knjige postaje nezaobilazna u svakom ozbiljnijem proučavanju situacije u marksizmu danas.

Zanardova knjiga *Filozofija i socijalizam* možda na jedinstven način u savremenoj marksističkoj istoriografiji povezuje istraživanje marksističke misli sa društvenim zbivanjima koja se razvijaju u procesu svetskog socijalizma. Otuda je, smatramo, njeno objavljivanje na našem jeziku „pun pogodak" izdavača.

Miloje Petrović

Marksistička teorija o društvu

(„Naučna knjiga", Beograd, 1976, strana 616)

Poslednjih nekoliko godina Savez komunista Jugoslavije je preduzeo značajne akcije na oživljavanju marksističke misli, i usled toga se marksistička teorija sve više afirmiše i na našim univerzitetima. Međutim, napori na oživljavanju marksizma, uvođenjem novih predmeta i prožimanjem celokupne nastave marksističkom mišlju, nisu u odgovarajućoj meri praćeni izdavanjem adekvatnih udžbenika; zadržala se praksa da imamo onoliko udžbenika koliko i profesora, a ponovljena izdanja govore o svojevrsnom komercijalizmu, jer su studenti primorani da se služe pretežno udžbenicima svojih predmetnih nastavnika.

S druge strane, udžbenici po kojima se predaje marksistička teorija društva pate od jednostranosti. Jedna se ogleda u tome što udžbenici sadrže pretežno osnovne sociološke kategorije, koje su najčešće obrađene suvoparno i beživotno, dok je, s druge strane, marksistička misao, ukoliko je prisutna, doktrinarno prezentirana i obično se njeno izlaganje završava tamo gde je i počelo — s Marksom i Engelsom, u najboljem slučaju — Lenjinom. Zbog toga izostaju i teorijski odgovori na probleme savremenog sveta i jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva.

Izuzetno značajno osveženje predstavlja zbornik radova kolektiva autora *Marksistička teorija o društvu*, u redakciji Vladimira Milanovića. Knjiga polazi od bogatog Marksovog i Engelsovog dela, zatim sadrži analize osnovnih socioloških kategorija, ali ide korak dalje — dublje ulazi u raspravu o problemima savremenog sveta i našeg društva, čime i savremenu marksističku misao bitno približava studentima, pogotovu studentima prirodnih i tehničkih fakulteta, kojima je prvenstve-

no i namenjena. Knjiga je podeljena na šest delova.

U prvom delu (prilog Vladimira Milanovića) prikazani su misao i delo K. Marksa, F. Engelsa i V. I. Lenjina. Autor se najpre osvrće na ulogu marksizma u savremenom svetu. Marksizam je sumirao sve plodove racionalne kreacije čovečanstva, ali on „nije prost nastavak naučne i humanističke misli nego i negacija, stvaralačko prevazilaženje jedne civilizacije zasnovane na dominaciji i otuđenju". Marksizam je, piše Vladimir Milanović, najpotpuniji i najkonsekventniji izraz interesa radničke klase, u čijem se položaju „dramatično sažimaju sve protivrečnosti i dileme savremene civilizacije i od čije akcije zavisi budućnost čovečanstva". Iako je naučni socijalizam proizvod genijalnog Marksovog uma, on je u istoj meri „izraz objektivnih, neumitnih istorijskih potreba društva". Zbog toga se može s pravom reći da je marksizam „teorijski izraz novih društvenih odnosa i potreba radničke klase". Zatim sledi iscrpan pregled osnovnih Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih dela. Zaslužuje pohvalu autorov napor da analizira Lenjinov doprinos razvitku marksističke teorije društva, jer se u mnogim udžbenicima sociologije taj doprinos neopravdano zaobilazi.

Drugi deo posvećen je predmetu opšte sociologije i njenom odnosu prema posebnim društvenim naukama (prilog Ilije Stanojčića), te o odnosu marksizma i savremene sociologije (autor Mihailo Popović). Mihailo Popović ističe da Marksova teorija društva zaslužuje najviše mesto u savremenoj sociologiji, „zbog svojih osnovnih ideja, glavnih otkrića i teorijskih mogućnosti", i konstatuje da se marksistička sociološka misao ni danas nije toliko razvila da pruža odgovore na sva krupnija pitanja sociološke teorije. I među marksističkim sociolozima ima još dosta otvorenih teorijskih problema i dilema, koje je mogućno razrešiti, po autoru, jedino na teorijskom nivou Marksove sociološke misli.

U trećem delu knjige daje se prikaz osnovnih socioloških kategorija. Predrag Radenović razmatra probleme društvene strukture, Radomir Lukić piše o državi i pravu, Živko Surčulija o naciji i o nacionalnom pitanju u savremenim društvima, a Vladimir Milanović o odnosu ličnosti i društva.

U četvrtom delu analizira se savremeno jugoslovensko društvo. Na uvodnom mestu objavljen je prilog Miroslava Pečujlića o promenama u strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva; u prilogu se polazi od postavke da društvenu strukturu socijalizma nije moguće plodonosno istraživati ako se misaono ne zahvati sama bit epohe socijalizma, jer je jedino tako mogućna spoznaja socijalnih snaga od kojih život društva presudno zavisi: „Mi ne možemo razumeti stvarnost ako ne rekonstruišemo žive, konkretne ljude i njihova htenja, ako ništa ne znamo o njihovim socijalnim i moralnim borbama, idealima koji su ih pokretali, preprekama koje su ih zaustavljale". Ali, nastavlja Pečujlić, stvarnost se ne definiše samo ljudskim htenjima već i objektivnim protivrečjima materijalnog života. Stoga izvlači zaključak da je polazna tačka za istraživanje socijalne strukture „spoznaja duboke razlike između epohe formacija (čvrsto kristalizovanih struktura) i epohe socijalne (socijalističke) revolucije našeg doba".

Sledi prilog Predraga Radenovića o idejama i praksi socijalističkog samoupravljanja u našem vremenu. Nakon istorijskog prikaza marksističke misli kao teorijske osnove samoupravne prakse, Radenović analizira socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji kao istorijski oblik ostvarivanja Marksove koncepcije slobodno udruženog rada.

Peti deo knjige razmatra probleme savremenog sveta. Posle priloga Vladimira Milanovića, koji raspravlja o građanskom društvu i savremenoj industrijskoj civilizaciji, objavljena je rasprava Najdana Pašića o suštini i smislu borbe jugoslovenskih komunista protiv staljinizma. Pašić, između ostalog, konstatuje da se danas proširio front kritike staljinizma u međunarodnom radničkom pokretu: „Postavljeni su zahtevi i

učinjeni ozbiljni pokušaji da se — u interesu socijalizma — razotkrije prava priroda staljinizma i utvrde njegovi društveni koreni". Taj deo knjige završava se prilogom Živana Tanića *Zemlje u razvoju — socio-ekonomske karakteristike i promene.*

Poslednji, šesti deo, obuhvata radove o religiji, moralu i umetnosti, a autori priloga su Vuko Pavićević i Ratko Božović.

Vuko Pavićević najpre obrazlaže odnose marksizma i religije, te marksizma i etike, a potom elaborira načela socijalističke etike. Pošto je konstatovao da je pravičnost — kao jednakopravnost i načelna jednakost objektivnih uslova za afirmaciju ljudi — osnova socijalističkog morala, autor raspravlja o humanističkim mogućnostima samoupravljanja i ističe: „Ali moral obuhvata i individualnu etiku, tj. sistem stavova same jedinke prema drugim ljudima i prema društvu; a ti stavovi su humanistički ako su prožeti razumevanjem za druge ljude, iskrenošću, objektivnošću u proceni svojih zahteva i iščekivanja u odnosu na druge ljude i društvo (pravičnošću kao individualnim moralnim svojstvom), savesnošću u odnosu prema radu i prema društvenoj svojini itd."

Ova knjiga zaslužuje osobitu pažnju zato što rezultira iz napora grupe autora i pre svega zato što nudi marksizam kao otvorenu, živu misao u razvoju, marksizam koji privlači i motiviše na idejno usvajanje, koji nije dogma već teorijsko osmišljavanje problema savremenog sveta, koji podstiče na razmišljanje, traženje odgovora i na praktičnu akciju. Najzad, zahvaljujući naporu grupe autora, ključnim kategorijama savremenog društva dat je pun životni sadržaj, jer su problemski određene, a ne u vidu kanona i šablona.

Ipak, čini nam se da bi knjiga dobila u kvalitetu da se nešto više prostora ustupilo problematici socijalističke revolucije, klasne borbe, savremenom stanju, pravcima razvoja marksističke teorije i, naročito, tendencijama razvoja socijalizma u savremenom svetu.

Živorad Đorđević

Ali Dida: Studije iz društvenih nauka

(Zavod za udžbenike i učila SAP Kosovo, Priština, 1976, strana 214)

Pre izvesnog vremena izašla je iz štampe najnovija knjiga dr Ali Dide, profesora Univerziteta u Prištini, pod naslovom *Studije iz društvenih nauka.* Ovo delo je poslednje u nizu naučnih radova ovog neumornog naučnika.

Studije iz društvenih nauka su, zapravo, zbirka radova objavljenih u raznim časopisima na albanskom i na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku — o strukturi i faktorima razvitka društva, odnosima sociologije i političke ekonomije, ekonomskim aspektima društvenih pojava, nekim sociološkim teorijama društva, političkim i društvenim koncepcijama Makijavelija, stanovništvu kao socijalnom faktoru, sociološkom aspektu maloletničke delikvencije, društvenim uzrocima delikventnih pojava, odnosima socijalne sredine i konfliktne ličnosti, te glavnim karakteristikama psihoanalize.

U studiji pod naslovom *Struktura i faktori razvitka društva* autor analizira društvo kao predmet sociologije. Najkonkretniju koncepciju društva, ističe on, dao je istorijski materijalizam. Svoja shvatanja društva Marks je formulisao već u *Ekonomsko-filozofskim manuskriptima,* u kojima čoveka tretira kao biće u jedinstvu sa prirodom, koje stvara i proizvodi. Istorijski materijalizam, podseća Dida, razmatra društvo kao sistem odnosa u kome su primarni odnosi proizvodnje, što znači da ekonomskom faktoru pripada određujuća uloga u razvoju ljudskog društva, mada i ostali faktori vrše svoj uticaj. Shodno tome, rad je osnovni faktor podruštvljavanja.

Veoma interesantan i složen jeste i problem shvatanja i tumačenja kretanja društva. Autor izražava mišljenje da se društvo neprestano razvija u istorijskom prostoru i vremenu, a njegovu dinamiku uslovljavaju brojni fakto-

ni različitog intenziteta uticaja. Što se tiče glavnih pokretačkih snaga u razvitku društva, u ovom radu se iznosi mišljenje da odnos između dva glavna elementa društveno-ekonomske baze — proizvodnih snaga i produkcionih odnosa — čini onu snagu koja pokreće društvo, omogućava prelaz iz nižih u naprednije društveno-ekonomske formacije. Osnovni razlog razvitka društva on vidi u materijalnoj proizvodnji, te stoga, po njemu, proizvodne snage čine materijalnu bazu razvitka.

U radu pod naslovom *Sociologija, politička ekonomija i neka njihova pitanja* govori se o međuzavisnosti društvenih nauka. Za političku ekonomiju autor kaže da se u obliku samostalne nauke javila kao društvena potreba i da je stoga uslovljena brojnim činiocima. Ekonomski zakoni, kao objektivna nužnost u društvu, odražavaju suštinu ekonomskih odnosa, pa otuda i istorijski materijalizam posmatra društvo u svetlosti ekonomskih odnosa i insistira na njihovoj primarnosti. Politička ekonomija jeste, dakle, istorijska nauka i proučava ekonomske forme analizom društveno-ekonomskih formacija, utvrđujući njihove promene i zakonitosti.

U početku rasprave pod naslovom *Ekonomski pogledi na društvene pojave* izražava se mišljenje da je filozofska koncepcija prethodila formiranju društvenih i ekonomskhi nauka. Filozofske škole i pravci mogu se podeliti na materijalističke i idealističke, a kriterijum te podele je, po autoru, najcelovitije izložio Engels. Marksistička politička ekonomija se pojavila u određenim društveno-ekonomskim uslovima i ona otkriva i tumači ekonomske zakone. Marks je minuciozno utvrdio naučne komponente političke ekonomije. Iako preokupiran primenjivanjem svojih klasnih i političkih koncepcija, on je uspeo da dâ doslednu naučnu analizu kapitalizma.

Četvrti rad, pod naslovom *Neke sociološke teorije o društvu,* bavi se razvitkom savremene sociologije. Pisac upoznaje čitaoca sa mehanističkom, geografskom, biološkom i psihološkom koncepcijom.

U raspravi *Političke i društvene koncepcije Makijavelija* govori se o doprinosu tog istaknutog mislioca renesanse i dokazuje da je njegova veličina više u stimulativnoj snazi njegovih ideja nego u pozitivnim rešenjima koja sadrži njegova doktrina. Značajnu specifičnu težinu imaju politička i praktična istraživanja, te oštrina prilaza katkad protivrečnim pitanjima. Proučavanjem Makijavelijevog dela u savremenoj epohi upotpunjena je jedna praznina i njima je sada dato mesto koje im pripada u istoriji pravno-političkih doktrina.

U studiji *Stanovništvo kao socijalni faktor* autor ističe da je stanovništvo, s obzirom na ekonomske, socijalne i druge svoje karakteristike, jedan od bitnih društvenih i ekonomskih faktora. Tretiranje stanovništva u svetlosti društvenih nauka omogućuje isticanje njegovih specifičnosti kao faktora ekonomskog razvitka. Zemlje u razvoju suočene su, na primer, s velikim pritiskom priraštaja stanovništva, dok je u razvijenim zemljama priraštaj minimalan. Konačno, struktura stanovništva utiče na društveni i privredni život svake zemlje.

Sociološkim problemima maloletničke delikvencije autor posvećuje izuzetno zanimljiv rad, u kome dokazuje da su dimenzije te pojave u stalnom porastu u svim zemljama, te da su njeni uzroci, oblici i posledice sastavni deo savremenog društva i da su uslovljene brojnim faktorima.

Osmi rad je objavljen pod naslovom *Glavni uzroci prestupničkih pojava.* Povod za piščevu preokupaciju tim problemima jesu njihova raznolikost i dinamizam. U savremenoj literaturi pitanje mladih delikvenata se različito tumači, a analiziraju se i brojni činioci. Privlači pažnju autorovo mišljenje da se omladina nalazi u središtu svih procesa i kretanja. U samoupravnom društvu se naročita pažnja poklanja onoj kategoriji mladih koji se nalaze u nepovoljnijem položaju. Sistematski

se preduzimaju mere da se podigne nivo njihovog vaspitanja i obrazovanja, zdravstvenog osiguranja, zaštite na radu, korišćenja slobodnog vremena itd. Omladina, naime, predstavlja budućnost društva i zato je razumljiva briga društva o njoj.

U raspravi o odnosu socijalne sredine i konfliktne ličnosti autor je svoju pažnju usredsredio na socijalne aspekte tog odnosa. Još na početku izražava mišljenje da je pitanje konfliktne ličnosti u svojoj biti društveno pitanje, mada na pojavu konfliktne ličnosti utiču i mnogi bio-psihogeni činioci.

U radu *Glavne odlike psihoanalize* autor pokazuje na koji način je Frojdova psihoanaliza izvršila tako velik uticaj, to jest time što je ponudila nov pogled na psihičke probleme. Do pojave psihoanalize psihologija je operisala samo sa svešću, dok se sada njeno interesovanje usmerava i prema podsvesnim i nadsvesnim sadržajima psihe. Po Frojdu, osnova psihičkog života je podsvesne i nagonske prirode, mada se psihički život razvija u mnogim slojevima: u besvesnom, podsvesnom i svesnom i mada svaki sloj ima svoje posebne zakonitosti, te se odnos među njima često izražava u obliku protivljenja i otpora.

Zbirka studija i rasprava Alija Dide posvedočuje široku zainteresovanost ovog naučnog radnika za bitno aktuelne probleme savremenog društvenog života i, u tom kontekstu, afirmira ga i kao svestrano angažovanog na unapređivanju društveno-naučnog mišljenja u nas. U tome smislu je ova zbirka njegovih naučnih radova i krupan društveno-naučni doprinos.

Partizan Šuperka

Dr Dušan M. Savićević: Teorija i metodika marksističkog odgoja i obrazovanja odraslih

(„Školska knjiga", Zagreb, 1976)

Studija dr Dušana M. Savićevića *Teorija i metodika marksističkog odgoja i obrazovanja odraslih* pobuđuje interesovanje, prije svega, širinom i obuhvatom teme, kao i načinom kazivanja i aktuelnošću problema. I pored značajnih andragoških rezultata koji se postižu u našoj zemlji u posljednje vrijeme, marksističko obrazovanje odraslih nije na odgovarajući način bilo u središtu pažnje naučne misli, koja je bila pretežno usmjerena na pitanja opšte teorije, didaktičke i metodske dogradnje andragoškog istraživačkog područja.

Pokušaj Dušana M. Savićevića da tom, bez sumnje, najvažnijem pitanju razvoja koncepcije permanentnog obrazovanja u toj oblasti priđe studiozno, sveobuhvatno, a istovremeno selektivno i jezgrovito, jeste, po našem mišljenju, vrlo uspješan.

Korijene marksističke zasnovanosti obrazovanja odraslih u nas autor otkriva u istorijskoj etapi rađanja Komunističke partije Jugoslavije, koja nastavlja i produbljuje naprednu misao njenih preteča. Prvi sekretar KPJ Filip Filipović upozoravao je predavače marksizma da predavanja moraju držati na takav način da učesnici samostalno dolaze do svojih zaključaka. On se, čak, bavi i konkretnijom didaktičkom razradom marksističkog obrazovanja, dajući prednost grupnom radu i zalažući se za koncepciju stupnjevitog i sistematskog marksističkog uzdizanja, koja se, međutim, nije mogla realizovati zbog prelaska KPJ u ilegalnost.

Međutim, robija je, takođe, snažno progovorila. Moša Pijade prevodi *Kapital*. One kojima se njegov rad činio spor ili čak nepotreban, govorio je: „Marksov tekst nije klizalište, treba ga temeljito

analizirati". Poslije 1937. godine, dolaskom druga Tita na čelo KPJ, marksističko i idejno osposobljavanje snažnije pulsira, rađa nove akcije, baštini ilegalnu građu. Komuniste na robiji Tito upozorava, posebno uoči rata i na Petoj konferenciji KPJ, da vrijeme korisno upotrijebe na učenje, jer „tek ovdje, napolju, vidjećete od kolike je to ogromne važnosti".

Ovako otkriveni izvori marksističkog obrazovanja kod nas, uz svjedočenje o teškoćama njegovog nastanka i rasta, istovremeno afirmišu i potpunu jasnoću ciljeva naše revolucije i primjene marksizma u ondašnjim uslovima borbe. Nikakva teorijska vježbanka ne bi mogla predvidjeti ni sve ono što su komunisti i partizani Jugoslavije na ovom planu ostvarili i u narodnooslobodilačkoj borbi.

U tom kontinuitetu marksističko obrazovanje odraslih imalo je, dakako, i svojih oscilacija. U periodima eskalacije nacionalizma i liberalizma, na primjer, marksizam je bio potisnut. Autor navodi da je 1969. godine u našoj zemlji izašlo samo 16 djela s marksističkim temama, a 198 iz oblasti religije, i to u milion i po primjeraka. Različni su uzroci takvom stanju — od nepovezanosti marksizma sa samoupravnom praksom do njegovog dogmatskog tumačenja. Treća konferencija SKJ, Deseti kongres SKJ i novi ustavi snažno mijenjaju te odnose.

Savićević osobitu pažnju u svojoj studiji poklanja socijalno-saznajnim osnovama marksističkog obrazovanja, formiranju ličnosti, slobodnom vremenu, samoobrazovanju i masovnim komunikacijama. Sva ta područja iskustva bogato ilustruje istraživačkim rezultatima, što njegova razmišljanja i ocjene čini slikovitim i ubjedljivim.

Poglavlje o psihološkim osnovama marksističkog obrazovanja odraslih ukazuje na nedostatak studija o socijalnopsihološkim karakteristikama starijih ljudi. Period zrelosti se, kod različitih autora, različito vremenski omeđuje. Gerontologija, međutim, dokazuje da su „teorija plastičnosti" i „teorija oslerizma", po kojima u periodu oko četrdesetih godina života dolazi do „psihičke okamenjenosti", krajnje jednostrane i nenaučne.

Istraživanja autora ove studije potvrđuju da je najhomogenija skupina ispitanika koja sistematski prati i usvaja marksističko obrazovanje — od 36 do 45 godina, zatim od 25 do 36 i od 45 do 55 godina. Do sličnih rezultata je došao i dr Mladen Zvonarević. Dakle, nesumnjivo je, a to je i od osobitog značaja, da je čovjek sposoban da u svim razdobljima svoga života stiče nova znanja. Naravno, sa dobnim stanjem su u neposrednoj vezi interesi i motivacije za učenje, što opredjeljuje i organizacijske i institucionalne forme rada sa različnim uzrastima.

Kvalitet ove studije svakako je i u naporu Dušana M. Savićevića da što preciznije izloži metodiku marksističkog obrazovanja, uključujući planiranje, programiranje, principe i metode rada. Ukazuje i na izvore i sredstva, zatim i na saznajno-psihološku i praktičnu efikasnost marksističkog obrazovanja odraslih. Na kraju raspravlja o liku, stručnoj i marksističkoj idejnoj usmjerenosti nastavnika i njegovoj ulozi u sprovođenju zadataka marksističkog obrazovanja i vaspitanja u cjelini.

Knjiga Dušana M. Savićevića je, ukratko, dragocjen priručnik za sve one — pojedince i institucije — koji su neposrednije angažovani tim problemima u naučne ili praktične svrhe.

Pavle Gazivoda

Мр Ристо Карталов: Општествено--економските промени и тенденции во земјоделството во Полог

(Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Скопје, 1976)

Problemi sela i poljoprivrede dugo nisu u našem posleratnom socijalističkom razvitku, političkoj i naučnoj praksi, svejedno iz kojih razloga, zauzimali ono mesto koje oni u stvarnosti imaju i koje im pripada. Ipak, poslednjih godina ostvaruje se kvalitetnija promena odnosa, usled ozbiljnih napora celokupne društvene zajednice (Ustav, Zakon o udruženom radu i drugo) da se ovaj kompleks i ova značajna privredna grana stave u fokus interesa našeg socijalističkog samoupravnog razvoja.

U takvom kontekstu, kada se selu i poljoprivredi prilazi kao jednom od suštinskih pitanja našeg razvitka, kada se čine svestrani i sve produbljeniji napori na integraciji poljoprivrednika u društveni život i samoupravljanje, kada se na dnevni red stavlja pitanje socijalističkog samoupravnog preobražaja poljoprivrede, studija *Društveno-ekonomske promene i tendencije u poljoprivredi u Pologu* iz pera Rista Kartalova dobija osobito na aktuelnosti, i u aplikativnom smislu, iako se odnosi na jedno specifično prirodno, ekonomsko i društveno-političko područje.

Kada je reč o novim studijama, uobičajeno je da se postavi pitanje šta one novo donose i koje „praznine" popunjavaju.

Iako je, međutim, uvek teško na zadovoljavajući način odgovoriti na to pitanje, a u ovom slučaju i zato što je za saradnike pomenutog instituta to područje predstavljalo predmet brojnih i višestranih socioloških, ekonomskih, demografskih i drugih istraživanja, može se reći da ova studija u gornjim okvirima zauzima posebno mesto, i to kako po svojoj sadržini, prilazu (u skladu sa marksističkom teorijom ekonomskog razvoja društva utvrđuje mesto i ulogu poljoprivrede u društvenoj strukturi), tako i po načinu obrade i prezentiranju rezultata. Ovom studijom ne samo što se čini pokušaj integracije i analitičkog utemeljenja postojećih saznanja u toj oblasti, već se teži i otkrivanju novih spoznaja.

Inače sam rad, kako na jednom mestu pominje i autor, logički je podužetak i definitivno zaokruženje globalnog empirijskog istraživanja društvenih promena na selu u Pologu.

Bogat empirijski materijal autor klasificira i sistematizuje u tri dela.

U prvom delu, u uvodnim napomenama, obrađuju se predmet i ciljevi istraživačkog zahvata, a zatim se izlažu metodološke osnove i neke od značajnih prirodnih i ekonomskih specifičnosti Pologa. Cilj istraživanja autor formulira kao „nastojanje da se utvrde osnovne pojavne proizvodno-ekonomske i sociodemografske karakteristike sela i poljoprivrede u Pologu, u postojećoj fazi društveno-ekonomskog razvitka, kao i tendencije promena koje se mogu očekivati u budućnosti".

Drugi deo studije je tematska celina sastavljena od četiri posebna poglavlja u kojima su zahvaćena i obrađena neka vrlo značajna pitanja društveno-ekonomskih odnosa na selu u tom području. U tim poglavljima se u osnovnim crtama analiziraju privredni i društveni razvitak, karakteristike agrarne strukture, organizacije udruženog rada i, na kraju, individualna poljoprivredna gazdinstva. U ovom delu, na primer, autor dokazuje da je Polog u SR Makedoniji izrazito agrarni kraj, u kome poljoprivreda kao privredna grana ima presudno značenje.

U tom je delu studije, da pomenemo, pored obrade drugih važnih pitanja, znatan prostor posvećen i problemima demografskog razvoja poljoprivrednog stanovništva, odnosu individualnih gazdinstava i kretanja stanovništva, pojavi deagrarizacije seoskog stanovništva kao bitnom činiocu

društveno-ekonomskog razvoja i napretka uopšte, a posebno u tom kraju. U vezi s tim autor najpre konstatuje da „u uslovima neizdiferencirane i nerazvijene privredne strukture Pologa, jedino od čega treba početi u privrednom razvitku i pozitivnim kretanjima jesu stanovništvo i radna snaga". Takođe je iscrpno analizirao natalitet, mortalitet, tempo prirodnog priraštaja kao osnovne pokazatelje demografskog razvitka, a na kraju poglavlja, kauzalnom analizom tih obeležja vitalne statistike, došao do saznanja da je tradicionalni agrarni mentalitet još uvek osnova ekonomskog i kulturnog napretka regiona, zbog toga što seoskog stanovništva u Pologu ima 62,1%, iako su se u poslednje dve decenije razvijala specifična industrijska središta koja su apsorbovala značajne kontingente poljoprivrednog stanovništva.

Osim toga, posebno poglavlje ovog dela studije posvećeno je udruženom radu u poljoprivredi. Autor najpre daje opšti pregled razvitka društvenih gazdinstava, a zatim temeljito analizira stope rasta i indekse fizičkog obima proizvodnje, te učešće udruženog rada u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji. U tim okvirima analizira i proizvodne kapacitete udruženog rada (zemlja, stoka, zaposlenost i tehnička opremljenost), intenzitet poljoprivredne proizvodnje, promene u posedovnoj strukturi, a na kraju i neke specifičnosti integracionih procesa poljoprivrede u Pologu. Sve to radi toga da ukaže na mogućnosti i puteve socijalističkog samoupravnog preobražaja sela i poljoprivrede u Pologu.

Treći, ujedno najobimniji deo studije sačinjava analiza rezultata anketnih istraživanja što ih je proteklih godina izveo Institut za sociološka i političko-pravna istraživanja. Pošavši od pretpostavke da individualna gazdinstva i seoska domaćinstva u Pologu, i pored relativno niskog stepena privredne razvijenosti, predstavljaju jedinstvenu socio-demografsku celinu, autor ukupni broj anketiranih domaćinstava klasifikuje prema veličini zemljišnog poseda, profesionalnoj orijentaciji omladine i profesionalnoj orijentaciji privredno aktivnih lica.

Grupiranje seoskih domaćinstava prema kriterijumu veličine zemljišnog poseda na osam grupa pokazuje da veličina zemljišnog poseda u znatnoj meri opredeljuje osnovne proizvodno-ekonomske i socio-demografske karakteristike gazdinstava, što omogućava da se uoči tendencija: da gazdinstva manja po površini poseda imaju intenzivniju, a veća gazdinstva — ekstenzivniju proizvodnju. U strukturi vrednosti proizvodnje kod manjih gazdinstava dominira vrednost povrća i voća, a kod krupnijih gazdinstava vrednost žitarica. Inače, ako se ide dalje, primećuje se da u izvorima formiranja dohotka u toj kategoriji domaćinstava vlada pravilnost: ona domaćinstva koja imaju manje od 1 ha obradive površine po pravilu 55% svoga dohotka ostvaruju van domaćinstva, a da se, s druge strane, dohodak individualnog domaćinstva povećava s porastom zemljišnog poseda.

Grupiranje individualnih gazdinstava prema profesionalnoj orijentaciji seoske omladine pokazuje da u Pologu dominira grupa domaćinstava koja zadržavaju naslednika gazdinstva, a da su takođe brojna i domaćinstva u kojima nema omladine, te su „staračka". Sve to, sa svoje strane, ukazuje na nerazvijenu privrednu strukturu i na nedovoljno izražene procese deagrarizacije seoskog, odnosno poljoprivrednog stanovništva. Međutim, na osnovu te analize autor ukazuje i na mogućnosti da se deo seoskih domaćinstava reproducira preko svoga budućeg naslednika kao celovita socio-ekonomska jedinica na selu i u poljoprivredi. Rezultati tog dela istraživanja otkrivaju i to da domaćinstva bez omladine sve više sužavaju obim proizvodne aktivnosti, smanjuju produktivne površine (oranice, bašte itd.), da su slabije opremljene sredstvima za proizvodnju, da u poređenju s ostalim kategorijama domaćinstava imaju najmanje novčane prihode itd.

Anketirana domaćinstva su prema profesionalnoj orijentaciji privredno aktivnih lica, članova tih domaćinstava, grupirana kao po-

ljoprivredna i mešana. Poljoprivredna gazdinstva (domaćinstva) svoj dohodak ostvaruju jedino od poljoprivredne delatnosti, imaju više članova, nizak individualni standard i pretežno se bave zemljoradnjom. Mešana seoska gazdinstva (domaćinstva) imaju po jednog ili više članova zaposlenih van individualnog gazdinstva i tako ostvaruju dohodak i van poljoprivrede. Ukupan njihov dohodak je veći i oni, uzeto u celini, imaju znatno povoljniji društveno-ekonomski položaj nego prethodna kategorija domaćinstava.

Napominjući da se ovim prikazom htelo ukazati samo na neke aspekte ove studije, dodajemo da ona — stoga što je deo globalnog istraživačkog projekta o društvenim promenama u Pologu i, takva, ima unapred određene okvire — nije u svemu posve celovita, usled čega mestimično nije dovoljno precizno razgraničena građa koja spada bilo u sociologiju sela bilo u agrarnu ekonomiku i slično. Međutim, autor je, i pored toga, diferenciranim analitičkim istraživanjem strukture individualnih gazdinstava i seoskih domaćinstava, izložio mnoge elemente diferencirane ekonomske i socijalne politike. Odatle i nedvosmisleno značajna aplikativna vrednost pojedinih delova studije, osobito dela o društveno-ekonomskim promenama na selu u pološkom području.

Jordan Jovanovski

Dr Dragutin Radunović: Tržišna politika organizacija udruženog rada

(„Rad", Beograd, 1976, strana 244)

Novo izdanje knjige dr Dragutina Radunovića *Tržišna politika organizacija udruženog rada* prilagođeno je novim uslovima i potrebama, te pruža zaokrugljena saznanja i informacije o tržištu i tržišnoj politici organizacija udruženog rada kao osnovnim subjektima privređivanja. U drugom izdanju autor je i problematiku tržišne orijentacije (marketinga) obradio mnogo potpunije.

Knjiga ima šest delova: (1) „Tržište i tržišna politika organizacija udruženog rada", (2) „Nabavna politika organizacije udruženog rada", (3) „Prodajna politika organizacije udruženog rada", (4) „Organizacija i metodi istraživanja tržišta", (5) „Poslovni moral kao osnova tržišne politike i tržišnog ponašanja privrednih subjekata" i (6) „Posebni prilozi".

Dr D. Radunović ističe da organizacija udruženog rada u uslovima robne proizvodnje „ne može da egzistira bez tržišta, kao što ni tržište ne bi moglo da postoji bez raznovrsnih privrednih organizacija" (str. 15). Organizacija udruženog rada ne može, dakle, da obavlja svoju delatnost bez tržišta, jer „tržište podstiče organizacije udruženog rada da podižu efikasnost svoga rada i da usklađuju svoj rad sa potrebama tržišta" (str. 16). Preko ponude i tražnje funkcioniše tržišni mehanizam i ispoljavaju se zakonitosti robne privrede. Otuda su ponuda, tražnja i cene bitne komponente tržišta. Tržišna orijentacija je utoliko značajnija što organizacija udruženog rada aktivnom tržišnom politikom „može da menja tržišnu situaciju u svoju korist: da ublažava negativne i povećava pozitivne ekonomske efekte" (str. 21).

Tržište je značajan faktor ekonomije privrednih organizacija. U savremenom socijalizmu postoje dva osnovna modela privrednog sistema: privredni sistem sa centralizovanim planiranjem i administrativnim upravljanjem, te tržišno-planska samoupravno organizovana privreda. Na osnovu koncepcije tržišno-planske privrede izrasla su i određena sistemska obeležja jugoslovenskog tržišta. To su, pre svega, slobodan promet roba, sloboda utakmice na tržištu, društveno usmeravanje tržišnih kretanja i jedinstvo tržišta. Zatim, autor razmatra i aktuelne karakteristike jugoslovenskog tržiš-

ta, iznoseći posebno dva osnovna obeležja koja su došla do izražaja poslednjih godina. Prvo obeležje se ispoljava u porastu proizvodnje i robnih fondova na platformi tržišne orijentacije, a drugo je negativno i ispoljava se u imperfektnosti tržišta i nestabilnosti tržišnih kretanja.

Zanimljivo je autorovo razmatranje tržišne orijentacije (marketinga) u socijalizmu. On konstatuje da „uloga marketinga proizlazi iz uloge tržišta u datom društveno-ekonomskom sistemu". Naime, privredni subjekti, koji usvajaju koncepciju marketinga, moraju da poštuju uslove privređivanja i pravila ponašanja našeg društva. U tom smislu „marketing u samoupravno organizovanoj socijalističkoj privredi treba da je društveno sadržajniji u odnosu na marketing u privatnokapitalističkoj privredi" (str. 40).

Tržišna politika je integralni deo poslovne politike svake organizacije udruženog rada. Nosioci tržišne politike formulišu ciljeve, metode i sredstva za njeno ostvarivanje, a i veze između komercijalne i ostalih funkcija privrednih organizacija. To pre što tržišna politika prožima sve poslovne funkcije u organizacijama udruženog rada. Zato tržišna politika presudno utiče na uspeh i prosperitet organizacije udruženog rada i mora se izgrađivati postupno, po fazama, do konačnog formulisanja ciljeva i zadataka.

Dr D. Radunović naglašava da tržišnu politiku treba shvatiti „kao uputstvo za akciju, kao skup principa koje treba primeniti na vrlo različite i specifične slučajeve".

U drugom delu autor raspravlja o nabavnoj politici organizacije udruženog rada. Nabavka je uslov za početak proizvodnje i preko nje se uspostavlja prvi dodir sa spoljnim svetom — tržištem. Nabavna politika se zasniva na određenim principima koji služe kao putokaz u radu nabavne i komercijalne službe. Principi nabavne politike su: da se organizacija udruženog rada snabdeva iz što bližih izvora, da nabavka bude pravovremena, da se nabavke kreću u ekonomski opravdanim količinama, da se zalihe formiraju na najpovoljnijem nivou, da se snabdevanje obavlja uz što povoljnije nabavne cene i ostale komercijalne uslove nabavke, da se koristi najpovoljniji transport itd.

Snabdevanje se može ostvariti sopstvenom proizvodnjom ili nabavkom kod dobavljača. U izboru dobavljača dominira regionalna orijentacija i selekcija izvora. Međutim, prirodno je da se daje prednost onim dobavljačima koji su istovremeno i kupci.

Autor razmatra politiku nabavnih cena, politiku kvaliteta, politiku rokova isporuke i politiku dopreme. Za nabavku je bitno da bude u određenim količinama i intervalima, da omogućuje redovno snabdevanje i maksimum ekonomije u nabavnom poslovanju. Zato se pristupa optimalizaciji nabavke koja se svodi na „traženje ravnoteže između troškova koji nastaju pri malom broju velikih porudžbina (mali nabavni i visoki skladišni troškovi) i velikom broju malih porudžbina (visoki troškovi nabavke i niski troškovi skladištenja)" (str. 75). Pri tom kretanje cena vrlo mnogo utiče na količinu i ritam nabavke.

Prodajna politika kao deo tržišne i opšte poslovne politike organizacije udruženog rada predmet je trećeg dela knjige. Prodaja je merilo zadovoljenja društvenih potreba i merilo koristi proizvodnje i uloženih napora privredne organizacije. Drugim rečima, prodaja bez zastoja pokazuje da je organizacija shvatila potrebe potrošača, dok zastoj u prodaji znači da radni kolektiv „nije pratio potrebe i želje potrošača i da njegovi proizvodi ne mogu da dobiju odgovarajuću tržišnu verifikaciju" (str. 97).

Formiranje prodajnih cena je veoma složeno i osetljivo pitanje tržišne i opšte poslovne politike. Utoliko pre što se na pitanju cena prelamaju interesi društva, potrošača i organizacija udruženog rada. Sigurno je da prodajne cene treba da budu privlačne za potrošača, konkurentne prema cenama drugih proizvođača i dovoljno visoke da omoguće ostvarenje dohotka i rentabilno poslovanje. Prodajne cene će „ispuniti ovu misiju ako su utvrđene na nivou koji

istovremeno omogućuje normalan tok reprodukcije i rentabilno poslovanje" (str. 116). U tom smislu je donja granica prodajnih cena limitirana troškovima proizvodnje uvećanim za troškove prometa. Isto tako, organizacija udruženog rada mora da računa i na gornju granicu prodajnih cena koju ne može probiti. Međutim, pod najpovoljnijom prodajnom cenom autor podrazumeva „cenu koja deluje na izmenu tražnje u korist preduzeća, uz dostizanje potrebnog nivoa rentabilnosti" (str. 119).

Propaganda je značajan instrument prodaje i prodajne politike privrednih subjekata. Ona treba da olakša, ubrza i poveća prodaju. Pomoću propagande privredna organizacija želi da zadrži stare i stekne nove kupce. Autor razmatra pitanje društveno-ekonomskog smisla propagande, odnosno privredne propagande u kapitalizmu i socijalizmu, principe privredne propagande, sadržinu i medije propagande, specifičnosti propagande u trgovinskim organizacijama. Nesumnjivo je da se ekonomski efekat propagande ceni „porastom prometa, s jedne, i finansijskih sredstava utrošenih u propagandne svrhe, s druge strane" (str. 156).

U četvrtom delu autor analizira nosioce i organizacione oblike istraživanja tržišta, osnovna područja istraživanja, istraživanje glavnih faktora od kojih zavisi uspeh u realizaciji, istraživanje tržišta za razvojne i tekuće potrebe, plan i postupak u istraživanju tržišta itd. Istraživanjem tržišta mogu se baviti specijalizovane organizacije i sopstvene službe privrednih organizacija. Istraživanje može biti opšte i posebno. Opšte istraživanje treba usmeriti na ekonomsku situaciju i položaj grane i grupacije kojoj pripada organizacija udruženog rada, dok posebno istraživanje valja usmeriti na prodaju i faktore koji su od uticaja na prodajnu i opštu poslovnu politiku.

U petoj glavi dr D. Radunović analizira etički i ekonomski smisao poslovnog morala, jer u borbi za realizaciju dolazi do sukobljavanja različnih interesa. Kao oblici kršenja poslovnog morala obrađeni su: nelojalna utakmica, monopolistički sporazumi, špekulacije u robnom prometu i narušavanje jedinstva tržišta. Pri tom ističe da „jednu od osnovnih moralnih vrlina u poslovnim odnosima predstavlja korektno izvršavanje preuzetih obaveza" (str. 206). U poslednjem, šestom, delu autor objavljuje svoja ranija istraživanja u oblasti tržišne orijentacije, njenih pretpostavki, unapređivanja i pojeftinjenja proizvodnje, kvaliteta proizvoda itd.

Knjiga dr Dragutina Radunovića *Tržišna politika organizacija udruženog rada* značajan je doprinos našoj ekonomskoj misli o tržišnosti i tržišnoj orijentaciji privrednih organizacija. Plod dugogodišnjeg naučnoistraživačkog rada, knjiga može neprocenjivo da posluži naročito onima koji se u praksi susreću s problemima tržišta, komercijalnog poslovanja, razvojne politike i slično.

Radoslav S. Stevanović

„Nový život" 1976.

(Časopis pre literatúru a kultúru)

Sa svojih šest prošlogodišnjih brojeva, časopis za književnost i kulturu vojvođanskih Slovaka „Nový život" (Novi život) uspešno je završio i svoje dvadeset osmo godište i, poput svog prethodnog godišta (vidi „Socijalizam" br. 6/76, str. 1010 ff.), naglašeno nastavio tradiciju započetu časopisom „Naš život", kulturnim i književnim periodikom Slovaka u Vojvodini u međuratnom i posleratnom vremenu (1933—1941. i 1941—1947), koji je bio značajna tribina okupljanja stvaralaca slovačke narodnosti kako u borbi protiv fašističke opasnosti, koja se preteći nadvila i nad ovo naše područje, tako i u godinama obnove i socijalističke izgradnje naše zemlje.

U razvoju antifašističke uloge časopisa „Naš život" sasvim se jasno i, zapravo, prelomno izdvaja 1937. godina kao međaš jedne nove, žive i vrlo pozitivne aktivnosti, jer se upravo tada, od dolaska druga Tita na čelo Partije i snažnog razbuktavanja revolucionarnog omladinskog pokreta, javlja i avangardna poezija tadašnjih omladinaca (Juraj Mučaji, Pavel Sabo-Bohuš, Štefan Valent-Šubarov) i proza omladinskih aktivista (Juraj Spevak, Tibor Kenig) koje daju ne samo pečat svome dobu već i anticipiraju revolucionarnu budućnost. Od tih vremena pa do naših dana revolucionarna misao druga Tita, koja je odmah podstakla i stvaralačku samosvojnost slovačkih omladinaca, bila je ne samo prisutna u časopisu (do 1974: „Naš život", od 1949: „Nový život") već je bila i najčvršći oslonac uspešnog razvijanja jedne osobite i dosta samostalne slovačke književnosti i kulture u Vojvodini u duhu ravnopravnosti, bratstva, jedinstva, zajedništva i drugih vrednosti jugoslovenskog socijalističkog patriotizma. U svim, pa i najtežim situacijama, Titova platforma i vizija zbratimljenih jugoslovenskih naroda i narodnosti bile su sigurna osnova za principijelno razrešavanje svih suprotnosti i dilema, kao i za označavanje jasnih pogleda u bližu i dalju budućnost.

Duh revolucionarnog omladinskog poleta od pre četrdeset godina nije ni danas presahnuo. To se vidi iz toga što se i dan-danas sve strukture, škole, grupe, oblici i pravci sadašnjeg književnog života Slovaka u Vojvodini deklarišu kao sledbenici tzv. Branjove družine omladinskih prvoboraca iz 1940. i 1941. godine (što je i naslov poznate antifašističke poeme pesnika Juraja Mučajija iz 1942), što se dokazuje i time što je najbolje i najuspešnije prozno delo u dvadeset osmom godištu „Novog života" — pripovetka *Bodák* (Bajonet) — ne samo poteklo upravo od omladinca, Tomaša Čelovskog, već je iskazalo i duh prkosa i otpora ovdašnjeg slovačkog mladića fašističkom okupatoru u Bačkoj za vreme rata. Književna omladina u svojim najboljim ostvarenjima i danas crpe primarne svoje inspiracije na vrelima herojskog i plemenitog omladinskog pokreta ove sredine koji i dalje nadahnjuje i oduševljava čitaoce.

Inače, originalne slovačke i vojvođanske proze i poezije nema mnogo u prošlom godištu „Novog života". U svih šest brojeva toga godišta, pored pomenutog Čelovskog, još samo dva autora (Miroslav Demak i Mihal Đuga) donose svoje početničke prozne pokušaje, a Andrej Čipkar nastavlja seriju svojih putopisa jednim novim tekstom, i to je sve od originalne proze, jer ni drugi prozni prilog Čelovskog (*Razglednice stare i nove*) ne odskače od pomenutih. Nedostatak originalne proze kompenzira se prevođenjem sa makedonskog (Boris Višinski), rumunskog (Felicija Marin Munteanu), albanskog (Anton Pashku), rusinskog (Ljubomir Sopka) i srpskohrvatskog jezika, uz prikaze dela na turskom (Necati Zakeriya), odnosno prevoda sa mađarskog jezika (Bori Imre). Nije objavljena nijedna proza iz savremene slovačke književnosti iz ČSSR, mada je pitanje da li bi i ona mogla predstavljati prikladnu zamenu. U principu reč je o izboru koji bi bio dovoljno valjan, aktivan, osmišljen i podsticajan da sa gledišta najširih pozitivnih stremljenja ove književnosti istakne najadekvatnije uzore, afinitete ili druge književno-umetničke interese i reflekse.

Originalna poezija je u prošlom godištu „Novog života" nešto bogatija nego proza, naročito zbog toga što su neki već osvedočeni pesnički individualiteti, kao Paljo Bohuš, Jan Labat, Vjera Popitova i Juraj Tušijak, opet do izvesne mere aktivni, pa i novim svojim stihovima donekle prodorni, jer beleže i dalji svoj lični uspon i razvitak. To se, međutim, u punoj meri odnosi samo na pesnika Jana Labata, koji je svoj novi pesnički izraz sabio i zgusnuo ne u stihove već u nizove jedne pesničke proze koja, napuštajući pesničku formu, želi da zadrži pesničku poruku i sadržinu. Standardna pesnička kazivanja pomenutih poznatih pesnika praćena su u prošlogodišnjim brojevima „Novog života" dosta

brojnim pokušajima mladih pesnika da se potpunije iskažu, mada je i u svemu tome malo razgovetnih celina i potvrđenih kvaliteta, pošto književna kritika uglavnom mlako, neutralno i nekako samo monološki i retko govori o tome šta se u sklopu te poezije pojavljuje kao vrednost.

Po tim ostalim svojim obeležjima, „Nový život" prerasta — adekvatno svome podnaslovu — iz pretežno književnog i u dobro zamišljen kulturni časopis vojvođanskih Slovaka, čvrsto uklopljen u tokove specifične kulture Slovaka u Vojvodini i u tokove savremene jugoslovenske kulture. Tako, časopis teži unapređivanju književne teorije i kritike, ali i kulturologije, a otvorio se i prema mnogim ostalim područjima kulturnog stvaralaštva i razvitka u najširem smislu. Zato se može konstatovati — kao i u osvrtu na pretprošlo godište ovog časopisa — da „Nový život" neguje rezonansu na glavne društvene i kulturne procese i fenomene savremene jugoslovenske stvarnosti i da afirmiše svoju potpunu uklopljenost u sve zajedničke tokove, puteve i perspektive. Značajan doprinos tome jeste i objavljivanje zapaženih rasprava i priloga iz pera Edvarda Kardelja, Staneta Dolanca, Marije Todorović i Vladimira Jovičića, čime je potvrđena zainteresovanost časopisa i za naučno-teorijsko i idejno-političko osmišljavanje našeg društveno-političkog i kulturnog razvitka, s akcentom na osnovnim vrednostima socijalističkog samoupravljanja.

Široko se otvorivši prema kulturnom životu, časopis gotovo u svakom svom prošlogodišnjem broju donosi i preglede književnih ostvarenja Mađara, Albanaca, Rumuna i Rusina u Jugoslaviji, kao i priloge slovakistici, no ujedno i šire analize muzičkog i pozorišnog života, dečje književnosti, izdavačke delatnosti, izložbi i drugih priredaba.

U prošlogodišnjim brojevima „Novog života" objavljeno je, dakle, vrlo mnogo vrednih priloga, a od Slovaka u Vojvodini afirmisano je i nekoliko novih autora sa zapaženim tekstovima visokog stručnog dometa, na primer: Samuel Boldocki — o nekim pitanjima odnosa slovačkog i srpskohrvatskog jezika, Vjera Đjovčošova — o umetničkoj funkciji nekih jezičkih izražajnih sredstava, Katina Čanjiova — o nekim dimenzijama slovačkih narodnih pesama u Vojvodini, i drugi. Ali je pitanje da li je to dovoljno, zato što bi savremena kultura Slovaka u Vojvodini trebala da afirmiše i sve ostale dragocene podsticaje za stvaralački i kulturni rad najviših naučnih, umetničkih, kulturnih i stručnih zahteva, normi i dometa, što je inače uvek teško postići. Stoga je ta funkcija „Novog života" i objektivno naglašena, a naročito u smislu da što širi krug čitalaca i kulturnih i književnih poslenika svestrano uključi u ostvarivanje široke klasne platforme revolucionarno i marksistički shvaćene i usmerene kulture i književnosti jedne savremene jugoslovenske narodnosti, u ovom slučaju slovačke, koja ima iste strateške ciljeve i iste magistralne puteve i perspektive kao i svaki narod i narodnost naše socijalističke zajednice.

Sve su to, međutim, problemi i pojave dinamičkog savremenog razvitka društvenog, književnog i kulturnog života Slovaka u Vojvodini, a zatim i časopisa koji taj život ne samo izražava već ga i uklapa u šire okvire društvenih i kulturnih procesa celokupne savremene jugoslovenske stvarnosti. Koncepcijska opredeljenja redakcije već su sasvim iskristalisana i sazrela, pa ona deluje gotovo bez ikakve zamerke, i jedino bi pitanje proporcija trebalo razrešiti tako da se originalno i vredno stvaralaštvo i u oblasti autentične slovačke poezije, proze i književne kritike u Vojvodini neposredno podstiče u svom slobodnom i samosvesnom pozitivnom stasanju i sazrevanju, jer bi u ovoj, jubilarnoj godini i kvalitetni književni, umetnički i kulturni plodovi trebalo dostojno da obeleže smisao pomenutih četrdeset godina pređenog puta i veličinu ovog našeg stvaralačkog i kulturnog trenutka.

Jan Kmeć

„Пракса", бр. 1/77.

(Часопис за друштвена питања)

Prvi ovogodišnji broj časopisa „Praksa" u svom uvodniku donosi govor predsjednika Tita prilikom prijema Povelje prvog počasnog člana Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. U svom govoru drug Tito je pomenuo nekoliko pitanja koja su danas od značaja za našu zemlju, a ujedno su i predmet naučnih istraživanja. Pošavši od toga da su Savez komunista, radnička klasa i naše društvo u cjelini uvijek pridavali izuzetan značaj nauci i njenoj ulozi u izgradnji zemlje i stvaranju novih društvenih odnosa, što je izraženo u dokumentima Desetog kongresa, Ustavu i Zakonu o udruženom radu, drug Tito je posebno ukazao na prednosti samoupravnog organizovanja naučnih djelatnosti preko interesnih zajednica, čime se „obezbjeđuje angažovan odnos i ravnopravno učešće stvaralaca i svih radnih ljudi u integrisanju nauke i društvene prakse".

Pošto je istakao značaj naučnih potencijala u iznalaženju rješenja koja „odgovaraju našim uslovima i potrebama", kao i mogućnosti korišćenja inostranih dostignuća, drug Tito je upozorio na potrebu napuštanja „akademske zatvorenosti" i bržeg mijenjanja društveno-ekonomskih odnosa u oblasti nauke. Takođe je ukazao na značaj osnivanja Akademije nauka i univerziteta „Veljko Vlahović" sa gledišta korišćenja ukupnih naučnih i kulturnih potencijala u Crnoj Gori, a pobudio je sjećanja i na istorijske doprinose crnogorskog naroda u narodnooslobodilačkom ratu i ranijim njegovim borbama za slobodu, te na doprinose afirmaciji specifičnosti razvoja Crne Gore, jugoslovenskog zajedništva, razvoja bratstva i jedinstva, uspješnog dogovaranja i o najsloženijim pitanjima razvoja republika i pokrajina. Drug Tito je, na kraju, iskazao želju „da se pozitivne tekovine i kulturne tradicije crnogorskog naroda što potpunije uključe u tokove jugoslovenske socijalističke samoupravne misli i prakse".

„Praksa" objavljuje i govor dr Branka Pavićevića prilikom uručivanja Povelje prvog počasnog člana Crnogorske akademije nauka i umjetnosti drugu Titu, naglašavajući da se Povelja o najvišem naučnom priznanju dodjeljuje drugu Titu kao „državniku, vojskovođi, političaru i teoretičaru" čije genijalno djelo „bogato potvrđuje i naša i svjetska politička i revolucionarna praksa". Pavićević svrstava druga Tita u red velikih ljudi koji „spajajući ličnu energiju i lucidnost do najviše tačke njihovog jedinstva (...) ne propuštaju ni jednu priliku koju im istorija ponudi da se promijene stari odnosi i unaprijedi društveni život u cjelini". Tito je, ističe Pavićević, „iz marksističke teorijske riznice izvukao njene najpresudnije zaključke i primijenio ih na jugoslovensku revolucionarnu stvarnost na način da su postali originalna tvorevina ne samo prakse već i teorije naučnog socijalizma".

Slijedeći šezdesetogodišnju revolucionarnu djelatnost druga Tita, Pavićević izdvaja sve značajne faze razvoja našeg revolucionarnog pokreta i društva, osobito poslije Titovog dolaska na čelo KPJ. Iskusan mislilac i politički strateg, drug Tito je obogatio marksističku misao o revolucionarnim ratovima, osmislio cjelokupno naše novo i originalno iskustvo, kao i istorijsku perspektivu naroda i narodnosti Jugoslavije u samoupravnoj socijalističkoj zajednici. Neprocjenjivi su njegovi doprinosi, konstatuje Branko Pavićević, kako analizi društveno-istorijskih okolnosti poslije drugog svjetskog rata, tako i inauguraciji novog odnosa prema oslobodilačkim pokretima, narodima i partijama, konstituisanju pokreta nesvrstanosti, borbi za trajan i stabilan mir, ravnopravnost, ekonomsku saradnju — bez hegemonije i svih vidova pritiska na zemlje i narode.

Aktuelnoj temi ovog broja posvećena je rasprava o društveno-političkim zajednicama u funkciji udruženog rada iz pera Budislava Šoškića. U razmatranju tog kompleksa veoma značajnih pitanja,

autor polazi od činjenice da je u ovom momentu karakteristika političkog sistema „dualizam koji se izražava u međusobnoj uslovljenosti samoupravljanja i države". I dok, na jednoj strani, jačanje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa „znači i nov prodor u mijenjanju sadržine uloge države i ograničavanju prostora za djelovanje državne prinude", dotle je, na drugoj strani, „u društvu koje se razvija na osnovama socijalističkog samoupravljanja radničkoj klasi potrebna država kao sredstvo njene vladavine" — radi očuvanja nezavisnosti, „za učvršćivanje samoupravnog položaja i prava radnog čovjeka i građanina".

U svjetlu takvih odnosa Šoškić piše o društveno-političkim zajednicama kao samoupravnim i političkim zajednicama. Ukazujući na raznovrsne funkcije društveno-političkih zajednica, izdvaja njihovu samoupravnu funkciju, jer se u njihovim okvirima samoupravno integrišu različiti interesi „radnih ljudi i svih dijelova udruženog rada" putem „društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja". Njihova politička funkcija se sastoji u tome što „njihovi organi vrše državnu vlast, utvrđuju opšteobavezne norme i koriste, kad je to neophodno, i sredstva prinude". Da bi društveno-političke zajednice uspješno obavljale svoje funkcije, autor posebno ističe ulogu delegatskog sistema kao osnove samoupravne demokratije udruženog rada.

Polazeći od novih ustavnih rješenja i Zakona o udruženom radu, Šoškić posebno ističe nove dimenzije ravnopravnosti i jedinstva naših naroda i narodnosti koje proizlaze iz dalje demokratizacije odnosa koji ne dopuštaju da se dohodak otuđuje od radnika i od nacija.

U rubrici „Tribina" objavljena su autorizovana izlaganja učesnika u razgovoru koji je organizovao Centar za marksističko obrazovanje u Titogradu i redakcija „Prakse" o temi: „Nove vrijednosti u kulturi i uloga komunista". U tom razgovoru pokrenut je širok spektar pitanja koja se tiču razvoja crnogorske kulture u kontekstu savremenih karakteristika i potreba crnogorskog društva. U tom okviru izdvojene su tematske cjeline: *Problemi valorizacije kulturne baštine* (saopštenje dr Božine Ivanovića), *Savremeno kulturno stvaralaštvo i kritika* (saopštenje Milorada Stojovića), *Kultura u udruženom radu* (saopštenje dr Božidara Todića) i *Idejno osposobljavanje komunista i uloga Centra za marksističko obrazovanje* (saopštenje Vidaka Vujotića). Zatim slijede prilozi: Olge Perović *Neophodnost zajedničkog napora u valorizaciji zajedničkog jugoslovenskog nasljeđa*, dr Nova Vujoševića *Za afirmaciju marksističke kritike i istorijsko-materijalističke metode istraživanja*, Radovana Mićkovića *Izučavanje i afirmisanje kulturnog nasljeđa*, Vidaka Vujačića *Istorijski dijalog*, Matije Novosela *Kadrovi — bitan faktor daljeg kulturnog razvoja*, Vukole Vasiljevića *Zamjena stvarnih trenutno „upotrebljivim" vrijednostima*, Sretena Asanovića *Uspješno ostvarivanje platforme Saveza komunista o razvoju crnogorske kulture* i Milije Komatine *Svijest o našem nacionalnom biću*.

U protekle dvije decenije — osnovni je zaključak navedenih priloga — u svim oblastima kulture, nauke i stvaralaštva postiglo se više nego za čitava razdoblja prošlosti, što je rezultat povoljne društvene klime za razvoj stvaralaštva, koje nije privilegija pojedinaca i institucija, već područje djelatnosti radnih ljudi. U tom smislu je, uporedo s razvojnim planovima u oblasti kulture, istaknut i podržan i zahtjev stalnog osposobljavanja radnih ljudi „da se slobodno opredjeljuju za različite kulturne izraze i sadržaje i usmjeravaju politiku kulture" kako bi se kultura svestrano vezala za udruženi rad i bila njegov izraz.

U većini priloga, da dodamo, razmatrano je i pitanje kritike u kulturi i stvaralaštvu u Crnoj Gori. Uz rezultate postignute na tom planu apostrofirane su i slabosti koje se ispoljavaju u apologetici zasnovanoj na grupnoj solidarnosti, pozitivističkom neutralizmu, nekritičkom odnosu prema stvarnosti koja se istražuje i drugo, a naročito se insistiralo na

potrebi afirmacije prave marksističke kritike i materijalističko-istorijskog metoda istraživanja. Itd.

Neki aspekti djelatnosti Moše Pijade u toku sukoba KPJ sa Informbiroom naslov je priloga koji je dr Radovan Radonjić napisao povodom godišnjice smrti tog istaknutog revolucionara. Državnik, iskričav marksistički mislilac i lucidni publicist, Moša Pijade jedan je od onih velikana naše revolucije koji je bitno doprinosio razrješavanju svih složenih situacija i uklanjanju prepreka koje su stajale na našem revolucionarnom putu. Takva njegova uloga potvrdila se i u danima napada Informbiroa na KPJ, kada je objašnjavao suštinu sukoba, ističući u svakoj prilici vrijednosti i specifičnosti naše socijalističke revolucije. Kao čovjek iz naroda, bio je svjestan da su napadi na Jugoslaviju iskonstruisani, i stalno je insistirao na potrebi teorijske obrade naših iskustava, te se zalagao da se bitka vodi uporedo — i protiv Informbiroa i protiv birokratizma u nas.

Pod naslovom *Kvalitetnom akcijom u nove odnose* „Praksa" objavljuje osvrt Peka Nikolića na savjetovanje o sprovođenju Zakona o udruženom radu koje je održano u Titogradu.

U ovom broju objavljeni su, između ostalih, i prikazi knjiga dr Radovana Vukadinovića *Evropska sigurnost i suradnja* i dr Borislava Dimkovića *KPJ — SKJ o agrarnom i seljačkom pitanju.*

Drago Radonjić

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

9
1977

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: RO „KULTURA" — štamparija „Slobodan Jović", Beograd.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 9

Содержание

Contents

Тема номера:

The theme of this Issue:

Socijalizam i politički sistemi

Međunarodna tribina „Socijalizam u svetu", čiji su osnivači jugoslovenski časopisi „Socijalizam", „Aktuelna pitanja socijalizma" i „Marksizam u svetu", organizovala je svoj drugi po redu okrugli sto od 26. do 30. septembra u Cavtatu. Tema „Okruglog stola 77" je bila *„Socijalizam i politički sistemi"*.

I ovogodišnji cavtatski skup je privukao pažnju velikog broja marksista i boraca za socijalizam iz raznih delova sveta, čija imena dajemo po abecednom redu:

Prof. dr Enzo Enriquez Agnoletti, Socijalistička partija Italije (Firenca); prof. dr Ele Alenius, predsednik Demokratskog saveza finskog naroda (Helsinki); prof. dr Emmanuel Arghiri (Pariz); Manuel Azcarate, Komunistička partija Španije (Madrid); István Balogh, naučni saradnik Instituta društvenih nauka pri CK MSRP (Budimpešta); Anura Bandaranaike, Partija slobode (Šri Lanka); prof. dr Lelio Basso, senator, direktor časopisa „Problemi del socialismo" (Rim); Ivon Bourdet, Nacionalni centar za društvena istraživanja (Pariz); Micheal Barratt Brown, Laburistička partija Velike Britanije (London); Susana Bruna, Institut za društvena istraživanja — Fondacija Basso (Rim); Pierre Bassamba Camara, Demokratska partija Gvineje (Konakri); prof. dr Pablo Gonzales Casanova (Meksiko); Robert Chapuis, Socijalistička partija Francuske (Pariz); Ugai Choju, Komunistička partija Japana — časopis „Problemi mira i socijalizma" (Prag); Ken Coates, direktor Raselove fondacije za mir (Notingem); Catherine Regulier, Univerzitet Pariz-X; prof. dr Frank Deppe (Marburg/Lahn); Victor Dias, Ko-

munistička partija Portugalije (Lisabon); Barbara Ehrenreich, Socijalistički ženski pokret (Njujork); Victor Fay, Ujedinjena socijalistička partija (Pariz); prof. dr Joseph Fisera, Evropski centar za istorijsku sociologiju (Pariz); Miloslav Formanek, Socijalistička akademija (Prag); Aranis Fuentes, Komunistička partija Kube (Havana); Gian Michele Gentile, Socijalistička partija Italije (Rim); Enrique Gomariz, Socijalistička radnička partija Španije (Madrid); dr Tibor Hallay, zamenik direktora Instituta društvenih nauka pri CK MSRP (Budimpešta); prof. dr Wolfgang Fritz Haug, direktor časopisa „Das Argument" (Zapadni Berlin); dr Carl-Henrik Hermansson, Komunistička partija (leva) Švedske (Štokholm); Quintin Hoare, urednik časopisa „New Left Review" (London); prof. dr Stewart Holland, Laburistička partija, Sussex univerzitet (Brajton); Pierre Joye, Komunistička partija Belgije (Brisel); Abou-Seif Yussef, urednik časopisa „Al Talia" (Kairo); prof. Jurij Andreevič Krasin, Akademija društvenih nauka pri CK KPSS (Moskva); prof. dr Henri Lefebvre, Univerzitet Pariz-X; Sylvain Libert, Socijalistička partija Belgije (Brisel); dr Lucio Libertini, poslanik Parlamenta, Komunistička partija Italije (Rim); prof. Adam Lopatka, Institut osnovnih problema marksizma pri CK Poljske ujedinjene radničke partije (Varšava); prof. dr Anouar Abdel-Malek (Kairo); prof. Băbut Manea, Politička akademija „S. Gergiu" (Bukurešt); Pedro Margollez, Komunistička partija Kube (Havana); Freddy Muñoz, zamenik generalnog sekretara MASS-a (Karakas); dr Ernst-Günther Neumann, Akademija društvenih nauka pri CK JSPN (Berlin); Gulio Semedo (Zelenortska Ostrva); Gert Petersen, predsednik Socijalističke narodne partije Danske (Kopenhagen); David Plotke, glavni urednik časopisa „Socialist Revolution" (San Francisko); prof. dr Gerhard Powik, Akademija društvenih nauka pri CK JSPN (Berlin); V. B. Raju, generalni sekretar Kongresne stranke (Nju Delhi); António Reis, Socijalistička partija Portugalije (Lisabon); Toshio Sakaki, Komunistička partija Japana (Tokio); Jorge Sampaio, Intervencao Socialista (Lisabon); prof. dr Theotonio dos Santos (Meksiko); Helmuth Schütte, Norburški univerzitet (Marburg/Lahn); prof. dr Alfred Sohn-Rethel (Birmingem); dr Boris Aleksandrovič Strašun, Akademija nauka SSSR (Moskva); Romesh Thapar, publicista (Nju Delhi); dr Cveta Vasileva, Akademija društvenih nauka pri CK KP Bugarske (Sofija); Oscar Waiss, Socijalistička partija Čilea (Frankfurt/M); prof. dr Rosario Villari, Komunistička partija Italije (Firenca).

Sa jugoslovenske strane su učestvovali: prof. dr Ljubomir Bakić (Sarajevo, prof. dr Adolf Bibič (Ljubljana), prof. dr Dušan Bilandžić (Zagreb), prof. dr Branko Caratan (Zagreb), prof. dr Veljko Cvjetičanin (Zagreb); prof. dr Evgenije Dimitrov (Skoplje), prof. dr Dragomir Drašković (Beograd), Stipe Dužević (Beograd), prof. dr Jovan Đorđević (Beograd), prof. dr Muhamed Filipović (Sarajevo), prof. dr Aleksandar Fira (Beograd), prof. dr Stevan Gaber (Skoplje), Zvonko Grahek (Beograd), dr Jokica Hadži Vasileva (Beograd), Kiro Hadži Vasilev (Beograd), Juraj Hrženjak

(Kumrovec), prof. dr Besim Ibrahimpašić (Sarajevo), Ivan Iveković (Zagreb), prof. dr Miladin Korać (Beograd), prof. dr Franjo Kožul (Sarajevo), Šime Kronja (Beograd), Todo Kurtović (Beograd), prof. dr Rikard Lang (Zagreb), prof. dr Boris Majer (Ljubljana), Andrija Marković (Beograd), Dušan Miljanić (Beograd), prof. dr Mirko Mirković (Beograd), prof. dr Vladimir Mitkov (Skoplje), prof. dr Fuad Muhić (Sarajevo), Miloš Nikolič (Beograd), dr Ivo Paić (Beograd), prof. dr Najdan Pašić (Beograd), prof. dr Miroslav Pečujlić (Beograd), dr Ivan Perić (Zagreb), Dušan Popović (Beograd), Dušan Popovski (Skoplje), prof. dr Branko Pribićević (Beograd), dr Radovan Radonjić (Titograd), Jovan Raičević (Beograd), dr Faruk Redžepagić (Zagreb), prof. dr Ćazim Sadiković (Sarajevo), mr Atila Sam (Novi Sad), Jogan Savin (Ljubljana), Rudi Sova (Novi Sad), Ljubiša Stankov (Novi Sad), prof. dr Majda Strobl (Ljubljana), prof. dr Hasan Sušić (Sarajevo), Budislav Šoškić (Titograd), prof. dr Balša Špadijer (Beograd), prof. dr Mijat Šuković (Titograd), prof. dr Stipe Šuvar (Zagreb), prof. dr Arif Tanović (Sarajevo), prof. dr Stojan Tomić (Sarajevo), Peter Toš (Ljubljana), prof. dr Vučina Vasović (Beograd), Miodrag Vlahović (Beograd), prof. dr Predrag Vranicki (Zagreb), Josip Vrhovec (Beograd), mr Gazmend Zajmi (Priština), Redžep Zogaj (Priština), prof. dr Dančo Zografski (Skoplje).

Nekoliko navedenih inostranih učesnika: prof. Mihai Petresku (Bukurešt), prof. dr Fouad Moursi (Kairo), prof. dr Elias Farah (Bagdad), François Hincker (Pariz); Jacques Moreau (Pariz) nisu prisustvovali okruglom stolu, ali su unapred poslali svoja saopštenja koja su bila uvrštena u dnevni red skupa. Isto tako, usled službenog puta, skupu nije prisustvovao ni Edvard Kardelj, ali je njegovo saopštenje (izvodi iz njegove nedavno objavljene knjige *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja)* izazvalo posebno interesovanje velikog broja učesnika u raspravi.

„Okrugli sto 77" „Socijalizam i politički sistemi" održao se u četiri sednice, odnosno bio je podeljen na četiri tematske oblasti: „Mesto i funkcija političkog sistema u socijalističkom preobražaju" (predsedavao Dušan Popovski); „Kapitalistička država, država prelaznog perioda, diktatura proletarijata" (predsedavao prof. dr Franjo Kožul); „Partija i politički savezi" (predsedavao prof. dr Mijat Šuković) i „Socijalizam, demokratija, samoupravljanje" (predsedavao prof. dr Najdan Pašić). Na kraju je vođena generalna debata (predsedavao prof. dr Rikard Lang, inače predsednik organizacionog odbora „Okruglog stola 77").

Petodnevna vrlo živa rasprava i otvoren dijalog, uz uvažavanje drugačijih stavova i neophodnu toleranciju, pokazala je da marksisti i borci za socijalizam — bez obzira na različita teorijska opredeljenja — nasuprot izolaciji, teže povezivanju, otvorenosti, razmeni iskustava, pa i sučeljavanju razlika u svojim idejnim i teorijskim konceptima. To i jeste, zapravo, poseban kvalitet ovogodišnjeg cavtatskog skupa, jer od otvorene naučne razmene mišljenja niko ne može da „izgubi", a svako samo može da dobije. Stoga organizatori „Okruglog stola 77" mogu s pravom biti zado-

voljni svim onim što je on pokazao, a pre svega bogatstvom ideja kojima je preokupirana savremena socijalistička misao i praksa.

I pored najbolje volje, časopis „Socijalizam" nije u tehničkoj mogućnosti da objavi sva saopštenja sa ovog vrlo zanimljivog skupa (neka saopštenja još nisu ni prevedena na naš jezik, jer su ih strani autori predali organizatoru na samom skupu), pa se redakcija morala ograničiti na jedan uži izbor, što ni u kom slučaju ne znači da je birala one autore koji su bliskiji njenim idejno-teorijskim opredeljenjima. Naprotiv, tim izborom je želela da pokaže različita teorijska strujanja u savremenoj socijalističkoj misli i praksi u raznim delovima sveta. Ukoliko bude u mogućnosti, redakcija će u narednom broju objaviti još nekoliko saopštenja.

Ali, naša i strana naučna javnost imaće mogućnost da se ubuduće obaveštava o svim materijalima okruglih stolova u Cavtatu preko novog časopisa „Socijalizam u svetu", koji je pokrenula istoimena međunarodna tribina. Njegov prvi broj (na engleskom i srpskohrvatskom jeziku), koji je doneo deo materijala sa prošlogodišnjeg okruglog stola, bio je podeljen učesnicima ovogodišnjeg skupa. Sadašnju redakciju časopisa „Socijalizam u svetu" sačinjavaju: Vjekoslav Mikecin (glavni i odgovorni urednik), Stipe Dužević, dr Miladin Korać, dr Rikard Lang, Miloš Nikolić i Jovan Raičević.

Dušan Popović

Osnovni pravci razvitka političkog sistema*

Uspeh prošlogodišnjeg okruglog stola, što su u raznim prilikama istakli mnogi njegovi učesnici, učvrstio nas je u nameri da se svake godine sastajemo u ovom lepom mestu na Jadranu i da tako postepeno stvaramo tradiciju otvorenih, prijateljskih, teorijskih rasprava u Cavtatu.

I

Međunarodna tribina „Socijalizam u svetu" zamišljena je kao susret koji na teorijskoj osnovi treba da izrazi bogatstvo revolucionarnih preobražaja, pokreta, struja i tendencija koji danas čine socijalizam kao svetskoistorijski proces. Ostvarenje te zamisli podrazumeva da se na ovoj međunarodnoj tribini okupljaju teoretičari i borci za socijalizam različnih političkih i ideoloških orijentacija. Otuda je prva pretpostavka održavanja tako zamišljenog teorijskog

* Uvodno izlaganje kojim je otvoren ovogodišnji okrugli sto Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu" u Cavtatu.

skupa da njegovi učesnici uvažavaju sva ta politička i ideološka opredeljenja i stavove, pa i razlike koje postoje u teoriji i praksi savremenih socijalističkih preobražaja. Bez toga ovaj skup ne bi bio moguć. Takav pristup isključuje svaku političku diskvalifikaciju, optuživanje i osudu, kao i bilo kakvo nadmetanje postojećih ideoloških i političkih koncepcija socijalizma.

To posebno naglašavamo s obzirom na to što smo za ovogodišnju raspravu okruglog stola tribine „Socijalizam u svetu" izabrali teorijsku temu koja se tiče i same političke prakse, a time i odgovarajućih idejno-političkih shvatanja, zbog čega je granica između teorijske rasprave i političkih opredeljenja verovatno fluidnija nego kada je reč o nekim drugim temama.

Kao organizatori uložili smo i ulagaćemo sve napore da se naša rasprava razvija u tolerantnoj i prijateljskoj atmosferi. To, svakako, zavisi od svih nas i mi verujemo da ćemo svi tome zajednički težiti.

Razume se, uvažavanje i tolerancija, što je *conditio sine qua non* ovih naših cavtatskih razgovora, ne znače izbegavanje teorijskih rasprava. Jedan teorijski skup, pa prema tome i ovaj naš, nezamisliv je bez takvih rasprava, a one podrazumevaju i kritičko suočavanje različnih teorijskih stavova. Razvoj nauke, pogotovu marksizma, podrazumeva neprestano kritičko ponovno ispitivanje stečenih saznanja. Ali teorijska kritika i polemika podrazumevaju i teorijsku argumentaciju, odnosno teorijski nivo elaboracije sopstvenih stanovišta i kritike suprotnih.

Ističući istovremeno i uzajamno uvažavanje političkih i ideoloških stanovišta i teorijsku kritiku i polemiku, odnosno borbu mišljenja, kao bitna obeležja ovog okruglog stola, imamo na umu relativnu autonomnost teorije unutar dijalektičkog jedinstva socijalističke teorije i prakse.

Klasici marksizma su svagda uvažavali tu relativnu autonomnost teorije unutar njenog jedinstva sa revolucionarnom praksom. U jednoj od svojih intervencija na Desetom kongresu RKP(b), Lenjin je tu relativnu autonomnost teorije izrazio sledećom mišlju: „Jedna je stvar teorijska diskusija, a druga — politička linija partije, politička borba".

Upravo nam ta relativna autonomnost revolucionarne teorije prema revolucionarnoj praksi omogućuje da ovde razvijamo teorijsku borbu mišljenja u okvirima uzajamnog uvažavanja različnih političkih praksi i opredeljenja, što danas — ukupno uzev — i čini socijalizam kao svetski proces.

Smisao naših razgovora nije da dođemo do jedinstvenih teorijskih stavova. Uspeh smo već ostvarili ako svoju pažnju poklonimo svim teorijskim stanovištima i iskustvima koja ćemo ovde čuti i ako to budemo imali na umu u našem budućem teorijskom radu. Mnogo smo postigli ako cavtatski razgovori doprinesu intenziviranju teorijskih komunikacija između sredina iz kojih dolazimo.

Želimo da se ova tribina — cavtatski razgovori — afirmiše u krugovima marksističkih mislilaca i socijalističkih boraca. Ali uz jednu bitnu napomenu. Međunarodna tribina „Socijalizam u svetu" nije tribina nijednog posebnog političkog opredeljenja unutar socijalizma kao svetskog procesa, niti jedne posebne teorijske orijentacije unutar marksizma i socijalističke misli uopšte. Ova cavtatska tribina je, pre svega, afirmacija toliko nužnih međunarodnih susreta marksista i socijalističkih boraca svih orijentacija i opredeljenja, ali je ona, takođe, podsticaj na teorijsku diskusiju koja podrazumeva i uzajamnu korektnu, naučnu kritiku, kao i na zajednička teorijska traganja i osvetljavanje puteva socijalističkog preobražaja savremenog sveta.

II

Tema prvog okruglog stola prošle godine bila je opšta, pod nazivom „Socijalizam u savremenom svetu", obuhvatajući celinu problematike socijalizma, a pre svega njegov socijalno-istorijski identitet i aktuelnost kao svetskoistorijskog procesa. To je bilo opravdano za početak. Ali je već tada bilo reči o tome da naredni razgovori treba da se vode u okviru užih tema.

Ovogodišnja tema „Socijalizam i politički sistemi" upravo je takva. Ona je prva u nizu tema kojima će cavtatski razgovori narednih godina obuhvatiti najznačajnija područja teorije i prakse savremenog socijalizma.

Pri opredeljivanju za tu temu imali smo na umu njenu aktuelnost i prihvatljiv teorijsko-predmetni okvir koji ona podrazumeva.

Pitanje socijalizma i političkih sistema danas stoji pred svim borcima za socijalizam i marksistima, bilo kao pitanje osvajanja političke vlasti, blio kao pitanje izgrađivanja političkih oblika unutar kojih i posredstvom kojih će se moći dalje razvijati proces socijalističkog preobražaja.

Aktuelnost te teme proizlazi i iz bogate i razuđene prakse socijalizma. Pitanje političke vlasti, političkih institucija i sistema aktuelizuje se baš onda kada se socijalistički preobražaj praktički nađe na dnevnom redu — i kada otpočinje i kada bitno jača.

Sistem političkih odnosa, institucija i komunikacija u epohi socijalističkog preobražaja, što i jeste predmet naše rasprave, predstavlja vlast osnovnih socijalno-klasnih subjekata i njihovih saveznika, vlast organizovanu u okviru čitavog društva, čiji je smisao da omogućuje, obezbeđuje i podstiče razvoj procesa koji, rušeći staro, uspostavlja novo, socijalističko društvo.

Taj smisao političkog sistema ostvaruje se u četiri osnovna pravca.

Prvo, politički sistem socijalizma omogućuje i podstiče proces ukidanja eksploatacije i oslobađanja radničke klase i svih

drugih radnih slojeva, omogućuje i podstiče promenu odnosa proizvodnje.

Marks će odrediti taj zadatak političke vlasti radničke klase time što će istaći da ona vodi „ka *ukidanju klasnih razlika uopšte*, ka ukidanju svih odnosa proizvodnje na kojima one počivaju, ka ukidanju svih društvenih odnosa koji odgovaraju tim odnosima proizvodnje, ka prevratu u svim idejama koje proizlaze iz tih društvenih odnosa" (K. Marks, *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850*).

Promene u ekonomskim odnosima u procesu socijalističkog preobražaja ostaju primarne, ali u tom smislu da od njih, u krajnjoj liniji, zavisi uspeh procesa transformacije, da tek njihova promena označava suštinski društveni preobražaj. Stoga politički pokret, njegove političke institucije i njihova aktivnost moraju biti usmereni na neprestano revolucionisanje date ekonomske osnove društva. Menjanjem ekonomskih odnosa menjaće se, u krajnjoj instanci, i politički odnosi, ali u konkretnoistorijskoj praksi izgradnje socijalizma može se dogoditi — i događa se — da jednom uspostavljeni i okoštali politički odnosi i oblici blokiraju razvitak odnosa proizvodnje koji treba da odgovaraju i tekućim i istorijskim interesima radničke klase i radnih slojeva.

„Ekonomsko oslobođenje radničke klase", isticao je Marks, „jeste veliki krajnji cilj kome svaki politički pokret mora da bude podređen kao sredstvo" („Opšti statut i Organizaciona pravila Međunarodnog udruženja radnika").

A kao najbitnije obeležje Pariske komune Marks je istakao da je ona „u suštini bila *vlada radničke klase*" i „najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada" (K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*).

Takvim odnosom političke nadgradnje i ekonomske osnove koja se menja gubi se ona relativna autonomnost ekonomije i politike u kapitalizmu koja ih je i učinila dvema odvojenim sferama (građansko društvo i politička država u terminologiji francuskih materijalista, Hegela i mladog Marksa). Političku delatnost i političku vlast socijalistički preobražaj sve manje izdvaja iz radne delatnosti proizvođača u posebnu sferu; svesna delatnost u razvoju društva vraća se radu, njegovim nosiocima. „*Komuna* je", naglašavao je Marks, „ponovno apsorbovanje državne vlasti od strane društva" (*Prva skica za Građanski rat u Francuskoj*).

Tim spajanjem političke i proizvodne delatnosti stvaraju se bitni društveni uslovi da „udruženi proizvođači racionalno urede... svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila" (K. Marks, *Kapital*, tom III).

Drugo, politički sistem socijalizma mora omogućiti da interesi, svest i delatnost osnovnih socijalno-klasnih revolucionarnih

subjekata budu uistinu pokretačka snaga socijalističkog preobražaja.

„Oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase" („Opšti statut i Organizaciona pravila Međunarodnog udruženja radnika") — jedno je od osnovnih stanovišta osnivača naučnog socijalizma.

„Tamo gde se radi o potpunom preobražaju društvene organizacije, tamo mase moraju same uzeti učešća", isticao je Engels (Uvod za *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850* — izdanje iz 1895).

Dosadašnja istorijska iskustva su potvrdila da su revolucije uvek istinsko stvaralaštvo najširih narodnih masa. Međutim, ukoliko istorijske okolnosti nisu dopustile da u prvim fazama socijalističkog preobražaja široki slojevi radnih masa deluju neposredno kao istorijski subjekt, politički sistem prelaznog perioda mora biti tako organizovan da od samog početka omogućuje postepeno uvlačenje svih radnih ljudi i širokih narodnih masa u proces upravljanja socijalističkim društvom, da omogućuje radničkoj klasi i drugim proizvođačkim klasama i slojevima da uistinu postanu istorijski subjekti socijalističkog preobražaja. Tu je glavna uloga političkih organizacija radničke klase, radnih ljudi i širokih narodnih pokreta koji se bore za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Ta stvaralačka aktivnost proizvođača i najširih narodnih slojeva u revolucionarnom preobražaju jeste bitno demokratsko obeležje borbe za socijalizam. Neposredna socijalistička demokratija i jeste najuspešnija brana svakom vidu birokratizma i tehnokratizma, čije tendencije, izgleda, neminovno prate socijalistički preobražaj društva.

Treće, politički sistem socijalističkog preobražaja društva mora biti tako organizovan da omogući aktivno učešće u tom preobražaju svih ranije ugnjetenih i obespravljenih klasa i socijalnih slojeva i širokih narodnih masa zainteresovanih za društveni progres, za promenu postojećeg i izgradnju novog društva, ali u isto vreme i da osigura da neposredni i istorijski interesi radničke klase i ostalih proizvođačkih klasa, osiromašenih i pauperizovanih slojeva postanu i ostanu dominantni na što je moguće demokratskiji način.

Savremeni razvoj kapitalizma proširio je područja koja kapital, na ovaj ili onaj način, podjarmljuje i eksploatiše, pa se tako objektivno proširuje front borbe protiv kapitala, front u kome se okupljaju i sve demokratsko-revolucionarne nacionalne snage.

Zato se politički sistem socijalističkog društvenog preobražaja u mnogim zemljama uspostavlja samo kao širok, demokratski savez svih socijalno-klasnih, odnosno političkih snaga zainteresovanih za borbu protiv kapitala, za transformisanje društvenih institucija, za nacionalnu nezavisnost i borbu protiv imperijalizma i svakog vida dominacije, za društveni progres i socijalizam.

Zbog toga razni demokratski politički savezi i pluralizam socijalističkih i progresivnih političkih snaga nisu rezultat nekih pragmatsko-političkih potreba i izbornih, odnosno parlamentarnih kombinacija datog trenutka, nego su utemeljeni u promenama u samom odnosu socijalno-klasnih snaga savremenog sveta.

Četvrto, politički sistem socijalističkog preobražaja usaglašava taj preobražaj s objektivnim ekonomskim, socijalno-klasnim, političkim i kulturnim uslovima i osobenostima, te istorijskim tradicijama date zemlje, čineći ga tako uopšte mogućnim.

Zato upravo razlike u političkom sistemu najviše obeležavaju različite puteve socijalističkog preobražaja društva.

I dosadašnja istorijska iskustva i revolucionarna teorija ukazali su na dva osnovna načina nastanka i razvoja političkog sistema socijalizma, uslovljena datom konkretnoistorijskom situacijom.

S jedne strane, politički sistem socijalističkog preobražaja se može roditi u samom procesu revolucionarnog preobražaja nasuprot starom političkom sistemu, razvijajući se od samog početka kao sistem istorijski novih političkih institucija. Tako je on nastajao u istorijskim situacijama kada se vlast osvajala oružjem u oštroj klasnoj borbi — tako su rođeni Pariska komuna, sovjeti u revoluciji 1905. i 1917. u Rusiji, naši narodnooslobodilački odbori u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. i drugi politički oblici narodnog stvaralaštva u kineskoj, vijetnamskoj, kubanskoj i drugim revolucijama.

Ove godine se navršava šest decenija od onog istorijskog trenutka kada je radnička klasa Rusije, predvođena boljševicima s Lenjinom na čelu, oktobarskom revolucijom otvorila novu eru istorije čovečanstva, eru socijalističkog preobražaja ljudskog društva.

Zato oktobarska revolucija i njeno istorijsko značenje, na svoj način, pripadaju socijalističkim i demokratskim snagama svih zemalja.

Oktobarska revolucija je dala poseban prilog revolucionarnoj praksi i teoriji masovnim stvaranjem i afirmacijom sovjeta kao istorijski novog tipa vlasti, revolucionarne vlasti radničke klase. Sovjeti su za Lenjina bili proizvod „stvaralaštva narodnih masa", politički oblik koji radnim masama omogućuje da neposredno upravljaju državom. Naše socijalističko samoupravljanje je nastalo i razvijalo se na teorijskim zasadama osnivača naučnog socijalizma, inspirišući se Pariskom komunom i Lenjinovim sovjetima.

Iako svestan svetskoistorijskog značaja sovjeta, Lenjin nikad nije smatrao da oblike revolucionarne prakse ruskog proletarijata treba da kopira radnička klasa u drugim zemljama.

S druge strane, politički sistem socijalističkog preobražaja može se postepeno razvijati i u krilu buržoaskog političkog siste-

ma, koristeći se svim onim demokratskim oblicima (opšte pravo glasa, parlamentarni sistem i slično) koji su se razvili u samom buržoaskom političkom sistemu zahvaljujući i borbi radničke klase. Smisao takvog razvoja je da se borbom, preko demokratskih oblika, izrazi stvarni uticaj radnih ljudi na društveno-političke procese i društveni razvitak u celini. U ovom slučaju reč je o takozvanom mirnom putu preuzimanja vlasti. Mogućnost takvog načina preuzimanja vlasti predvideli su još Marks i Engels. Pri tome su naglašavali ne samo da je taj način objektivno uslovljen i mogućan nego da je i opredeljenje za njega ili za nasilni put stvar slobodne odluke radničke klase pojedinih zemalja. Tako je Marks u jednom intervjuu 1871. godine izjavio: „U svakom delu sveta pojavljuje se neki specifičan aspekt problema i radnici prilaze njegovom rešavanju na svoj sopstveni način. Udruženja radnika ne mogu u pojedinostima i apsolutno biti identična u Njukaslu i Barseloni, u Londonu i u Berlinu. U Engleskoj, na primer, pred radničkom klasom je otvoren put da ona pokaže svoju političku snagu. Tamo gde se mirnom agitacijom brže i sigurnije može postići cilj, ustanak bi predstavljao bezumlje. Izgleda da je u Francuskoj, zbog hiljada zakona prinude i zbog smrtnog antagonizma između klasa, neizbežno nasilno rešenje sukoba. Da li će se odlučiti za takvo rešenje — stvar je radničke klase te zemlje. Internacionala ne dopušta sebi slobodu da u ovom slučaju naređuje, a jedva i da savetuje" (Intervju američkom listu „The World", 3. jula 1871).

III

U ovom času, kada ovde raspravljamo o socijalizmu i političkim sistemima, širom Jugoslavije se vodi velika opštepartijska i javna debata o promenama, dograđivanju i usavršavanju političkog sistema našeg socijalističkog samoupravnog društva, jer će to biti glavna tema predstojećeg, Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije.

Društvena priroda političkog sistema socijalističkog samoupravljanja ima svoje korene u karakteru socijalističke revolucije koja je izvršena u Jugoslaviji tokom drugog svetskog rata. Ta revolucija je, kao što se zna, od samog svog početka bila osobena i samosvojna; javila se u obliku opštenarodnog oslobodilačkog ustanka, tokom kojeg je, putem oružane borbe protiv stranih okupatora i domaćih izdajnika, ostvareno klasno i nacionalno oslobođenje naroda i narodnosti. Ali, što je za našu temu osobito važno, jeste činjenica da su već prvih dana narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije počeli da se stvaraju narodnooslobodilački odbori, kao revolucionarno-demokratski organi narodne vlasti, pa i kao teritorijalna organizacija naroda koji se borio, naroda koji se neposredno organizovao kao nova vlast. Pored revolucionarne narodne armije, narodnooslobodilački odbori, nosioci

političke vlasti u revoluciji, bili su u očima širokih narodnih masa osnovna garantija da se više neće vratiti stara, ugnjetačka vlast kapitalista i monarhije, vlast kakva je bila u predratnoj Jugoslaviji, a rukovodeća uloga Komunističke partije u tom oslobodilačkom ratu i revoluciji činila je tu garantiju još sigurnijom. Narodnooslobodilački odbori su, zapravo, bili izraz narodnog stvaralaštva jedne autentične revolucije, okosnica političke vlasti radničke klase, radnog seljaštva i demokratske inteligencije, upravo onaj činilac koji je određivao socijalističku suštinu naše narodne revolucije. I što je, možda, najvažnije, ta razgranata mreža narodnooslobodilačkih odbora, izgrađena u celovit sistem revolucionarno-demokratske političke vlasti, dala je jedan osoben istorijski rezultat: Jugoslavija je već u oslobodilačkom ratu izgradila temelje političke vlasti, a iz rata je izašla kao potpuno nova federativna društvena zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, sa osvojenom rukovodećom pozicijom radničke klase. Drugim rečima, već u oružanoj revoluciji je bila razbijena stara i stvorena nova, narodna vlast, demokratska po načinu svoga nastajanja i konstituisanja, uz neposrednu i često spontanu inicijativu ljudi koji su se borili za nacionalno oslobođenje i bolji i pravedniji život, što je — po samoj prirodi stvari — toj vlasti davalo i revolucionarni karakter.

U autentičnosti jugoslovenske revolucije, njenih oblika i sadržaja, a pre svega u narodnooslobodilačkim odborima kao organizacionim jedinicama nove, revolucionarne vlasti, koja je u pokret za oslobođenje i izgradnju novog društva okupila većinu naroda, a mogla je to samo na demokratski način, — upravo tu i u tome treba tražiti genezu socijalističkog samoupravljanja i kasnijeg razvitka i evolucije njemu primerenog političkog sistema. Istina, nakon oružanog dela revolucije, u prvoj fazi stvaranja osnovnih materijalnih pretpostavki za izgradnju socijalizma, i u našoj je zemlji bio uspostavljen revolucionarni etatizam. Komunistička partija Jugoslavije je imala snažan autoritet u društvu; zadobila ga je, uostalom, kao partija koja je rukovodila pobedonosnim narodnooslobodilačkim ratom i revolucijom, ali je ona i tada svoju rukovodeću ulogu ostvarivala u najširim demokratskim oblicima, a pre svega preko širokog saveza narodnih masa i svih demokratskih i progresivnih snaga društva, udruženih i organizovanih u Narodnooslobodilačkom frontu.

Neophodnost prelaznih oblika centralizovanog upravljanja celokupnim ekonomskim i društvenim razvojem, što mi nazivamo periodom revolucionarnog etatizma, rađala je i kod nas, razume se, tendencije petrificiranja tih prelaznih oblika vlasti karakterističnih za revolucionarni etatizam, pa time i njegovog prerastanja u birokratski državni centralizam i unitarizam. Međutim, takve tendencije nisu mogle preovladati zahvaljujući, s jedne strane, najširem demokratskom karakteru naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, čiji je sistem narodnooslobodilačkih odbora bio klica kasnijeg sistema samoupravljanja, a, s dru-

ge strane, zahvaljujući svesnim, vodećim socijalističkim snagama našeg društva. Tako je relativno vrlo rano, već 1950. godine, počeo da se uvodi sistem samoupravljanja, kao protivteža izgradnji socijalizma u gvozdenom zagrljaju države.

Ceo budući razvitak vodio je ka utemeljivanju socijalističkog samoupravljanja kao neposredne političke vlasti radničke klase razvijanjem odnosa proizvodnje udruženog rada i konstituisanjem političkog sistema neposredne socijalističke demokratije. Ti tokovi ekonomskog i političkog preobražaja društva uzajamno su uticali jedni na druge u okviru složenog revolucionarnog procesa.

Socijalističko samoupravljanje podrazumeva da udruženi radnici, počev od svojih osnovnih organizacija udruženog rada, preko njihovih užih, širih i složenijih asocijacija, do ukupnih društvenih odnosa, sve više samostalno i suvereno upravljaju svim uslovima proizvodnje i plodovima svoga rada, celokupnom društvenom reprodukcijom.

Naše društvo već gotovo tri decenije menja, reformiše, i najzad potpuno ukida institucije i oblike kako jednopartijskog tako i klasičnog višepartijskog sistema, jer teži da svoje biće izrazi preko političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije. To je naš delegatski sistem kao univerzalan princip političkog odlučivanja na svim stepenima organizacije društva. U tom razvojnom procesu naše je društvo prevalilo značajan deo puta, što mu već omogućuje da se sve više reprodukuje iz sopstvene osnove, iako u njemu još deluju izvesni elementi klasičnih političkih sistema, koje je ono, inače, principijelno odbacilo.

Politički sistem socijalističkog samoupravljanja artikuliše, izražava i razrešava interese svih društvenih subjekata, ali ne na klasičan način — preko političkih partija i političkopredstavničkih institucija. On omogućava da se svi autentični pojedinačni, različiti samoupravni interesi, koji su u svojoj osnovi izraz razvijene društvene podele rada, u delegatskom sistemu sučeljavaju i sintetišu na neposredan način. Time na mesto klasičnog političkog pluralizma stupa na scenu samoupravni pluralizam interesa s odgovarajućim političkim sistemom. Time se prevladava uvrežena koncepcija — i u političkoj teoriji i u praksi — o čoveku kao apstraktnom građaninu i podaniku države. Politika prestaje da bude sfera čovekovog otuđenja, monopola političke vlasti ma koje vrste, već postaje sredstvo u rukama radničke klase i radnih ljudi pomoću kojeg oni ispoljavaju, sučeljavaju, usklađuju i ostvaruju svoje interese, bilo da je reč o čoveku kao pojedincu, bilo o njemu kao radniku ili radnom čoveku udruženom ma u kom obliku njegove samoupravne zajednice i organizacije. Jednom rečju, to je put kojim se u celini obezbeđuje dugoročni interes radničke klase, koja svojom samoupravnom ulogom nosioca istorijskog progresa postepeno prestaje da bude klasa i stvara uslove za jednake slobode za sve.

Okosnica političkog sistema — kao što sam već rekao — jeste samoupravni delegatski sistem. To je poseban demokratski

oblik političke vlasti radničke klase i radnih ljudi, ali ne vlasti u ime radničke klase, već vlasti same te klase, što predstavlja naše shvatanje pojma diktature proletarijata. Delegatski sistem se već potvrdio uspešnim početnim rezultatima, premda se u praksi još nije toliko razvio da bi mogao potpuno izražavati i razrešavati pluralizam samoupravnih interesa i time savladavati određene protivrečnosti koje se objektivno javljaju u društveno-ekonomskom i političkom životu. Stoga su naši napori danas i usmereni ka tome da delegatski sistem u praksi razvijamo, dograđujemo i upotpunjujemo.

U revolucionisanju čitave društvene nadgradnje, posebno samoupravnog političkog sistema, izuzetno mesto i značaj imaju organizovanost i način delovanja vodećih subjektivnih snaga socijalizma. U tom sklopu bitne su sledeće relacije: ne samo formalnopravni već i stvarni položaj društveno-političkih organizacija kao sastavnog dela delegatskog sistema; odnos tih organizacija i način njihove komunikacije s radnim ljudima čije interese izražavaju; međusobni odnosi i komunikacije između samih tih organizacija; i specifičnosti unutrašnje, idejne i organizacijske izgradnje tih organizacija.

Istorijska uloga Saveza komunista Jugoslavije daje mu posebno mesto u tom bloku subjektivnih demokratskih snaga; ona ga, sama po sebi, određuje kao vodećeg činioca svesti samoupravnih radnih masa i kao pokretača njihove socijalističke akcije. Ali i više od toga: sve promene u političkom sistemu koje nam upravo predstoje najvećim su svojim delom vezane za položaj, ulogu i način delovanja Saveza komunista.

Poznato je da je u Jugoslaviji odavno razbijena „personalna unija" između partije i državnog aparata, jer je ona bila jedan od izvora birokratizacije društva, pa i same Komunističke partije. To je, između ostalog, i omogućilo razvoj socijalističkog samoupravljanja. Ali sve razvijenija samoupravna struktura društva nužno zahteva odgovarajuće izgrađivanje Saveza komunista i prilagođavanje njegove društvene uloge novim uslovima i odnosima kako bi, u skladu s njima, zajedno s drugim svesnim, organizovanim demokratskim snagama društva, ostao unutrašnja pokretačka snaga socijalističkosamoupravnog razvoja.

*

I naše iskustvo potvrđuje da nema socijalizma bez istinske slobode i demokratije, Jer, uz klasične ljudske slobode i prava, kao civilizacijske tekovine, neposredna socijalistička samoupravna demokratija treba i mora da teži stalnom, sve višem obogaćivanju čoveka i njegove ličnosti, da proširuje sva područja čovekove slobode i ljudskih prava, počev od onih u osnovnim odnosima proizvodnje, pa preko onih u političkoj sferi, sve do onih u oblasti duhovnog života. Razume se, ljudskih sloboda i prava nikada nije previše, ali to nisu statičke vrednosne veličine jednom zauvek

date, — ne, one su uvek zadate, njih uvek mora razvijati i na višem stepenu ostvarivati svaki istinski revolucionarni pokret. Jer čovek kao društveno biće može biti stvarno slobodan samo onoliko i u onoj meri u kojoj su slobodni i svi drugi ljudi. Slobodan čovek, udružen u radu i stvaralaštvu sa drugim ljudima, stvara i slobodno društvo, a slobodno društvo kao celina jeste rodno mesto slobodnog čoveka.

Naposletku, ukazao bih i na još jednu pretpostavku kad je reč o političkim sistemima socijalizma. Nije uvek suština u ovom ili onom modelu političkog sistema, pa ni u ovoj ili onoj instituciji, mada određena institucionalizacija može biti i jeste brana birokratskoj samovolji i voluntarizmu. Ponekad je, uostalom, lakše zameniti stare institucije novim a da se opet ništa bitno ne promeni ako se samo stare suštine zaodenu novim ruhom. Mnogo je teže pomoću novih institucija osigurati onu ukupnu proizvodnju života koja se i bukvalno i stvarno može identifikovati kao oslobođenje rada i čoveka, kao socijalizam u slobodi i demokratiji.

Lucio Libertini (Italija)

Demokratija i pluralizam u socijalističkim političkim sistemima

1. — Opšta politička i ideološka hipoteza od koje polazi ovaj referat jeste ona ista koju sam ilustrovao 1976. godine na okruglom stolu u Cavtatu. Ona se ukratko može sintetizovati na sledeći način. U italijanskom komunističkom pokretu — a danas u širokom i velikom delu međunarodnog komunističkog pokreta — javlja se čvrsto uverenje da je veza između demokratije i socijalizma neraskidiva; da je sam socijalizam, pre svega, novi i napredniji stepen demokratije i da je pluralizam, na svaki način, nužno, iako ne i dovoljno, obeležje tog novog društvenog i političkog sistema. Mi smo duboko uvereni da buržoaska demokratija, sama po sebi, doista ne predstavlja konačni, poslednji model. Ona ima određena pozitivna obeležja; obezbeđuje za sve formalnu jednakost u pravima, opšte pravo glasa kao osnovu predstavničkog sistema čitavog naroda (iako je taj elemenat unet u buržoasku demokratiju borbom radničkog pokreta). Međutim, unutar tog demokratskog sistema na snazi je izrazita hegemonija jedne klase, one koja je vlasnik sredstava za proizvodnju i oko koje je izgrađen društveni i politički blok vlasti. Ta situacija svakako nastaje iz kapitalističke strukture ekonomije; ali u odnosu na nju demokratsko-buržo-

aski model nije tako neutralan kao što bi se želelo verovati. U svakom društvu se sve dublje prepliću političke strukture, institucije, konkretni sistem prava sa ekonomskim i društvenim strukturama, i predstavljaju neodvojivu celinu.

Srušiti hegemoniju kapitalističkih grupa i zameniti je hegemonijom radničke klase i oko nje okupljenog šireg bloka društvenih snaga jeste istorijska operacija koja se ne može izvršiti a da se istovremeno ne zadire u demokratsko-buržoaski sistem. Priznavanje ili zanemarivanje tog momenta predstavlja liniju razgraničenja između socijaldemokrata i onih koji se, nasuprot njima, bore za socijalističko društvo; to je istinska linija razgraničenja između revolucionara i reformista.

Međutim, zadreti u demokratsko-buržoaski sistem i preobraziti ga ne znači odstraniti njegovu pluralističku sadržinu, garantovanje individualnih prava; ne može značiti svođenje demokratije na vlast samo jedne partije, zatim samo jednog centralnog komiteta i najzad samo jedne uske grupe ličnosti na bazi jedne beskrajne spirale. Naprotiv (još sam u referatu iz 1976. godine nastojao da pokažem da to odgovara istinskoj marksističkoj inspiraciji), potrebno je zadržati progresivnu sadržinu buržoaske demokratije i proširiti njene granice: održati i proširiti pluralizam, stvarnu slobodu mišljenja i kritike, individualna prava. Razbijajući okove i ograničenosti demokratije u jednom kapitalističkom društvu znači učiniti stvarnom i suštinskom formalnu jednakost rođenu s francuskom revolucijom 1789. godine. Diktatura jednog čoveka ili jedne partije može biti plod izuzetnih istorijskih uslova, ali ni u kom slučaju ne može biti predstavljena kao progresivna alternativa buržoaske demokratije i kao socijalističko rešenje. Rukovodeća uloga revolucionarne partije odgovara hegemoniji radničke klase i njenih saveznika, ali se vrši u kontekstu koji se odlikuje otvorenim političkim i kulturnim konfrontiranjem sa snagama izvan radničkog pokreta, ili u njemu samom, a ne u demokratskom vakuumu ispunjenom administrativnim merama. Hegemonija je dominantan uticaj jedne klase ili bloka društvenih snaga na svim stepenima određenog društva i ne može biti zamenjena apsolutnom dominacijom koja se sprovodi administrativnim i policijskim sredstvima. Štaviše, što je hegemonija jača, administrativno mešanje postaje irelevantnije.

Želeo bih sada da iz ove sumarno iznete hipoteze izvučem neke posebne pokazatelje i zaključke koji se odnose na organizovanje ekonomije, predstavničkih institucija, ulogu intelektualaca i međunarodne saradnje.

2. — U diskusiji o ekonomskom razvoju, aktuelnost pluralizma zajedno sa drukčijim pristupom i drukčijim socijalističkim kontekstom postavljena je na dnevni red.

Pred teškoćama ili krizama birokratskog planiranja, koncentrisanog u vrhu, nalaze se danas oni koji se vraćaju veličanju mehanizama takozvane tržišne ekonomije, kao da su oni jedino valjana, već isprobana, alternativa birokratizmu. To je duboka mistifikacija.

Važno je, međutim, ponoviti da danas nigde ne postoji niti je ikada u prošlosti postojalo tržište na kome bi svaki učesnik bio u jednakim uslovima sa svima ostalima i mogao da utiče značajnije na ukupne rezultate; tržište na kome bi delovali automatski mehanizmi koji bi ponovno uspostavljali onu ravnotežu koja bi dovodila do najpovoljnijeg korišćenja resursâ i nivelisala cene uz najmanji mogući trošak.

S jedne strane sve države, bez obzira na svoj društveni i politički sistem, veoma snažno intervenišu u ekonomiji, na manje ili više usmeravački način. U tom cilju države deluju manevrišući bankarskim sistemom koji svuda teži da se objedini pod javnom kontrolom; države deluju na monetarnom tržištu sve savršenijom tehnikom; one koriste, na širokoj skali, fiskalne instrumente i manevrišu javnom potrošnjom; vezuju proizvodnju propisima, uredbama, raznovrsnim podsticajima; slabije ili jače utiču na proizvodnju dobara i usluga. To široko usmeravanje od strane države nastaje iz veoma uopštene konstatacije da ekonomski razvitak, prepušten sam sebi ili privatnoj inicijativi, dovodi do ogromnog rasipanja resursâ, stalnih neravnoteža koje se često gomilaju, nezaposlenosti, kriza, inflacije.

Ali ne samo to. Ovo usmeravanje deluje danas i u međunarodnim razmerama. Države se služe — najmoćnije i najefikasnije — prvenstveno monetarnom i trgovinskom politikom i drugim brojnim sredstvima da bi promenile uslove na svetskom tržištu u sopstvenu korist i da ga, na svaki način, drže pod kontrolom. U tom smislu, Sjedinjene Američke Države imaju posebnu težinu i ulogu i sada se služe institucionalizovanim instrumentima kao što su Međunarodni monetarni fond i Svetska banka.

Istovremeno, teško je tvrditi da postoji privatna ekonomska sfera odvojena od javne ekonomije. Upotrebiću na izgled ritualni izraz, ali bogat aktuelnom sadržinom, da smo ušli u istorijsku epohu državnog monopolističkog kapitalizma. Sve velike privatne grupacije jačaju i žive u prisnoj simbiozi sa državnim aparatom, sa javnim vlastima, i svesno deluju u tom pravcu; naime, služe se državom prema svojoj logici. Bilo bi, na primer, nemoguće napisati istoriju jedne multinacionalne kompanije kakva je IBM a da se stalno ne ukazuje na njenu spregu s državnim vlastima u Sjedinjenim Američkim Državama; nijedna velika grupacija u Italiji, podrazumevajući i Fijat, lišena mnogostruke pomoći države, ne bi više bila ono što je danas.

Ono što se, obično, naziva tržišnom ekonomijom sve je više podređeno logici procesa industrijske i finansijske koncentracije i ima oligopolističku strukturu; oko najvećih grupacija se organizuje mnoštvo manjih preduzeća; a to dovodi do duboke sprege između javnog i privatnog.

Skok koji se mora izvršiti — i koji ima istorijsku vrednost — nije skok sa tržišta slobodne konkurencije opskrbljenog automatskim mehanizmima samoregulacije, na tržište organizovano od strane državne uprave. Ili, nasuprot tome, sa tržišta prožetog tehnikom usmeravanja i prisustvom države, ali anarhičnog u svom

ukupnom delovanju koje generalno podređuje opšte interese privatnim, parcijalnim, sektorskim, korporativnim, na tržište u kome celokupna tehnika kontrole i upravljanja deluje u službi organskog programiranja, demokratski utvrđenog u opštem interesu.

U tom smislu socijalizam je i kao programiranje objektivno aktuelan.

Diskusiju treba više usredsrediti na metode, sadržinu, ciljeve programiranja.

Pre svega, programiranje ne sme biti strogo koncentrisano u vrhu upravljanja ekonomijom, koji teži da širokim i kapilarnim birokratskim ustrojstvom upravlja tim stvarima. Takva organizacija može da funkcioniše, mada uz mnoge smetnje, u jednoj zaostaloj zemlji u kojoj još treba ostvariti forsiranu prvobitnu akumulaciju i koja se mora ograničiti na koncentrisanje ekonomskog napora u nekoliko jasno određenih pravaca. Ali u jednom industrijski razvijenom društvu, ili u društvu koje se nalazi na određenom stepenu razvitka, ne samo što taj metod stvara ozbiljne i velike teškoće nego i funkcioniše sve lošije, dovodi do paralize.

Nije potrebno da u vezi s tim trošim mnogo reči, jer danas svugde, pa i tamo gde je na snazi globalno državno planiranje, postoji opšta orijentacija ka decentralizaciji. Više bih hteo da istaknem da je termin „decentralizacija" dvosmislen i nedovoljan. Pravo pitanje nije u tome, premda je i to značajno, da se skup odluka prenese sa vrha na periferiju, nego je u nečem drugom, odlučujućem — da se množini ekonomskih subjekata prizna prostor i odgovornost, pravilno revalorizujući ulogu preduzeća ili, bolje, preduzetnih radnih funkcija.

U marksističkom pokretu je više puta oživljavana, naročito krajem 19. i početkom 20. veka, veoma široka diskusija o tendencijama kapitalističkog razvitka ka proizvodnoj koncentraciji. Bilo je u toj diskusiji onih učesnika koji su smatrali da postoji apsolutna tendencija ka koncentraciji, i na toj osnovi je i izgrađena hipoteza o socijalističkoj ekonomiji u kojoj bi se, u suštini, osnovni preobražaj sastojao u tome da se javno rukovođenje *trustovima i koncernima* zameni proverenom upravom. Činjenice su pokazale da je ta koncepcija bila veoma rudimentarna, da je realnost drukčija i mnogo složenija.

Nesumnjiva je tendencija ka koncentraciji u finansijskom pogledu. To se ne odnosi samo na snažne gigantske koncentracije preduzeća nego i na veze koje se uspostavljaju između grupacija i mnoštva manjih, formalno autonomnih, preduzeća. U tom smislu je tačno da kapitalistička ekonomija teži da se organizuje u krupne centralizovane blokove. Međutim, stvari se menjaju ako se posmatraju usko proizvodni aspekti. Tu je upravo kriza velikih dimenzija i opredeljenje ka manjim ili srednjim dimenzijama. To je orijentacija moderne industrije. Kod krupnih proizvodnih preduzeća postoji težnja ka birokratizovanju, okamenjivanju, gubljenju inicijative, preduzimljivosti u donošenju odluka, gubljenju pravilne ravnoteže između troškova i dobiti, smanjivanju produktivnosti. Razume se, postoje neka preduzeća u kojima sa-

ma tehnologija nameće velike dimenzije; na primer, u automobilskoj industriji u kojoj je na snazi metod montažne trake postoji prilično visoka minimalna stopa produktivnosti. Ali i tu se razvijaju različni oblici proizvodnje s raznovrsnim shemama koje omogućuju najveću decentralizaciju. Nasuprot tome, na drugim područjima, na primer u hemijskoj prerađivačkoj industriji, nesumnjivo se potvrđuje manja ili srednja dimenzija.

Dakle, u savremenoj industriji postoji opšta potreba za manjom, debirokratizovanom dimenzijom koja odgovara karakteristikama preduzetne inicijative; ona nailazi na odjek, u veoma različitim uslovima, u ekonomiji socijalističkih zemalja i unutar najvećih kapitalističkih grupacija. Ali tu ima još nešto. Uopšte, pored krupnih kapitalističkih grupa i dalje postoji na različite načine i u različitim uslovima, čas šireći se, čas sužavajući se, prilično jako područje srednjih i sitnih preduzeća. Upravo se mogu primetiti finansijske veze koje spajaju veliki deo tih preduzeća s najvećim finansijskim i industrijskim grupacijama, njihova često podređena uloga prema proizvodnim odlukama i standardima, snabdevanju sirovinama itd., kao i sama dvosmislenost pojma „srednje ili sitno preduzeće", ako se ne odnosi na broj zaposlenih radnika, nego na organski sastav kapitala, na korišćenje tehnologije, na frukturisanu vrednost. Međutim, sva ta razmatranja, iako su tačna i kvalifikuju problem, demistifikujući prenagljeni lirski polet onih koji pretenduju na to da u sitnom preduzeću otkriju novi kapitalistički put, ne brišu osnovnu činjenicu: potpunu razuđenost moderne industrije i fakat da živi na osnovi mnoštva preduzeća i preduzetnih institucija.

U tom smislu je tržište trajna činjenica. Ono ne može biti prebrisano ili zamenjeno centralističkim planiranjem, nego mora postati činjenica demokratskog programiranja, naime, mora biti izgrađeno na participativnom odlučivanju i saglasnosti zajednice, mora biti kadro da te odluke usaglasi s razvojem inicijative i preduzimljivosti.

U vezi s tim mogu se izneti još dve primedbe koje će objasniti našu misao.

Pre svega, tačno je da su ključno pitanje programiranja — potrebe zajednice uspostavljene demokratskom odlukom prema tačno određenoj skali prioriteta, među kojima je na prvom mestu zapošljavanje radnika. Isto tako je tačno da je produktivnost preduzeća, sektora, sistema — zakon programiranja koje funkcioniše. Povećavanje proizvodne snage omogućava akumulaciju i prema tome investicije bez smanjivanja potrošnje (ili, čak, doprinosi njenom povećavanju) i u isto vreme ubrzava skraćivanje radnog vremena. Ekonomija koja se zasniva na socijali ubija samu sebe, a socijalne ciljeve, od kojih polazi, pretvara u njihovu suprotnost. Naravno, programiranje mora pronaći ravnotežu između potreba produktivnosti, korišćenja njenih rezultata za zajedničke ciljeve i nužnosti da se ne povećava nego smanjuje zamor i odricanja radnika, stavljanjem tehnologije i naučnog progresa u službu čoveka i zajednice. Konfrontiranje troškova i dobiti nije posebno merilo

kapitalističkog sistema; obrnuto, ono je svojstveno svakoj ekonomiji koja želi da funkcioniše; radi se o tome da se primeni na najširoj skali, da se sagleda u najširoj i najdinamičnijoj dimenziji, ali se neće moći ukinuti ili zanemariti.

Drugo razmatranje se odnosi na veliku buku koja se ponekad diže i u redovima evropskog radničkog pokreta oko opadanja uloge fonda rizika preduzeća i naporedo s tim povećanja bankarskog zaduživanja. Čini nam se da se u tim jadikovkama zaboravljaju tendencije celokupnog svetskog kapitalističkog sistema: da uloga akcija nije nikad bila u prikupljanju štednje nego u kontroli društva i procesa finansijske koncentracije; da, najzad, jačanje uloge i uticaja bankarskog sistema pruža demokratskom programiranju izvrstan instrumenat i moćnu polugu, pod uslovom da javna vlast kontroliše bankarski sistem, a ne da ona bude pod njegovom dominacijom.

3. — U okviru opšteg razmatranja koje sam pokušao da izložim, velika pažnja mora biti poklonjena političkim institucijama: utoliko pre, kao što sam izneo u prošlogodišnjem referatu u Cavtatu, što nije slučajno da se tu zapaža najveća praznina u pogledu literature i same marksističke teorije.

Treba odmah reći da se parlamenat javlja kao neophodan instrumenat za istinsku i pluralističku socijalističku demokratiju. Kao što ću uskoro reći, novi oblici participacije i demokratije, kao i institucije neposredne demokratije imaju i moraju imati sve veću ulogu, ali ne mogu zameniti parlamenat, koji, najzad, predstavlja osnovno demokratsko i slobodarsko nasleđe buržoaske revolucije koje radnički pokret treba da prihvati i u obnovljenim terminima unese u sopstvene tekovine. Pretpostavimo, ipak, da su u nekoj zemlji oblici neposredne demokratije i institucije nove demokratije dostigli najveću mogućnu širinu; ali čija je dužnost da vrši sintezu, da donese strategijsku odluku koja važi za sve? Ko treba da objavljuje zakone, obezbeđuje njihovu primenu, usvaja plan i budžet, odlučuje o spoljnoj politici? Izvan parlamentarnog rešenja postoji jedino rešenje da ta ovlašćenja uzme na sebe samo jedna partija, samo jedan centralni komitet, samo jedna grupa ljudi, samo jedan čovek: ukratko, to je rešenje diktature koja lišava sadržine i mistifikuje samo postojanje osnovnih demokratskih instrumenata. Parlamenat je jedino mesto na kome se različite snage mogu konfrontirati oko značajnih nacionalnih opredeljenja i izraziti završni momenat jednog demokratskog procesa. Jedno takvo objedinjavajuće mesto mora na svaki način postojati sve dok je jedno društvo organizovano u državu; demokratska skupština sa suverenim pravima, izabrana opštim glasanjem, bez rasne, verske diskriminacije i diskriminacije u gledištima, jedino je rešenje.

Međutim, sve to zahteva novo shvatanje parlamenta. U buržoaskoj demokratiji ta se institucija shvata kao skup ljudi koji su, magično prosvećeni glasanjem na kome su izabrani, jedini čuvari vlasti koju vrše odvojeni od masa i tako reći na čelu birača kojima su odgovorni tek posle nekoliko godina i sa kojima su

jednostrano povezani informisanjem preko štampe kojom generalno manipulišu velike grupacije. Istovremeno, prividnom protivrečnošću parlamenat ne samo što ne interveniše, ne samo što se ne meša u ekonomski život, nego je i strogo odvojen od javne administracije, te su njegova ovlašćenja u pogledu kontrole često formalna. U tom smislu parlamentarna institucija učestvuje u svim koristima, ali isto tako u svim ozbiljnim ograničenjima države prava, formalne demokratije.

Da bi parlamenat mogao vršiti odlučujuću ulogu u novim istorijskim i društvenim procesima i izgradnji razvijenije demokratije, mora se duboko obnoviti. Pre svega, mora se uspostaviti njegovo stvarno i delotvorno povezivanje sa svim demokratskim instancama i oblicima u zemlji. Partije, sindikati, velike demokratske organizacije, pokret fabričkih saveza, oblasti, ne predstavljaju realnosti izvan novog demokratskog ustrojstva, nego su njegov deo; dakle, mora postojati prisna povezanost između orijentacija koje izbijaju na raznim nivoima i diskusija i odluka parlamenta. Ne može se parlamenat proveravati samo jednom, izborima svake četvrte ili pete godine, niti poslanici mogu svoj mandat obavljati usamljeni, odvojeni od stvarnosti u zemlji. Naprotiv, stalna veza parlamenta s drugim demokratskim nivoima mora postati ne samo tekuća praksa nego i stanje institucionalne strukture. Naravno, ostvarivanje takve koncepcije nosi radikalne promene u načinu nastajanja parlamentarnih institucija, njihovoj unutrašnjoj strukturi, njihovom povezivanju sa društvom, njihovom funkcionisanju. Parlamenat se, s jedne strane, mora osloboditi prazne formalnosti i postati efikasna struktura kadra da svakodnevno odlučno deluje — u političkim odlukama, zakonodavstvu, kontroli zakona i javne administracije, a, s druge, mora biti otvoren stalnom konfrontiranju sa sve složenijim i dinamičnijim realnostima društva. Tim putem on predstavlja vrh složene demokratske konstrukcije koji razbija klasne privilegije u informisanju i komuniciranju i svakodnevno daje širokim narodnim slojevima instrumente informisanja i izražavanja.

Iskustvo koje doživljavamo, osobito mi u Italiji, pokazuje da umire stari parlamentarni model, a da se nužno rađa novi. Umire parlamenat koji je izražavao epohu našeg društva u kome je jedan uski krug buržoazije na čelu širokih masa upravljao Italijom, širokih masa koje su najpre glasanjem, a zatim pobedom opšteg prava glasa isključene iz svakog aktivnog uticaja; parlamenat nadahnut prosvetiteljskom koncepcijom prema kojoj je dužnost jedne grupe izabranih da, zatvorenim međusobnim konfrontiranjem, rukovodi narodom odozgo. Mora da nastane novi parlamenat, koji odgovara realnosti i potrebama razvijenog industrijskog društva bogatog socijalnim previranjima i borbama, duboko obeleženog opštim zahtevom za participacijom, širenjem demokratije i kulture.

4. — Kako se svet kulture i intelektualci svrstavaju unutar procesa izgradnje razvijenije demokratije, socijalističke demokratije? U tom pogledu svagda je bilo kolebanja između dve suprot-

ne pozicije koje su, po mom mišljenju, obe pogrešne, i treba ih odbaciti. S jedne strane, postoji njihovo stalno povezivanje uz tradicionalno liberalnu postavku iz koje se izvodi zaključak o neutralnosti intelektualaca u odnosu na politiku, i obrnuto. Kultura ide svojim putem samo ako joj se obezbedi sasvim slobodan prostor konfrontiranja, a izmena mišljenja s politikom ostaje ograničena i često slučajna. U radničkom pokretu (u njegovoj celini) često nastaju periodična vraćanja ka toj opoziciji, pothranjivana, pod uticajem reakcije, dogmatskim greškama. S druge strane, imamo dogmatizam: koncepciju i praksu koje teže da *a priori*, na osnovu jedne čvrste ideologije, postojane kao Tutankamonova grobnica, definišu područje kulturnog istraživanja i konfrontiranja, da administrativnim merama odlučuju o pobedi ove ili one tendencije i u tom okviru, uz privilegije i koristi, organizuju život i rad intelektualaca. Želeo bih istaknuti da te alternative, ta opredeljenja, ti pokušaji postoje i u socijalističkoj državi i u socijalističkoj ili komunističkoj partiji koje se još bore u opoziciji.

U prvoj orijentaciji prisno se prepliću istina i zabluda. Istina se nalazi u priznavanju da nije moguće, polazeći od ideologije, *a priori* uslovljavati rezultate istraživanja bilo na kojem polju saznanja, umetnosti. Programirati rezultate, odrediti im već u početku granice, u praksi znači odrediti budućnost u terminima sadašnjosti ili prošlosti; nepoznato u terminima poznatog; negirati eksperimentalni metod, što je sama osnova nauke, i kreativnost, koja je srž procesa umetničkog stvaralaštva, znači, dakle, ugušiti istraživanje, okameniti ga i lišiti sadržine.

Kulturno konfrontiranje je ili dokraja slobodno, ili se vrši na mistifikujući, izobličeni, ograničeni način. Pluralistička demokratija u kojoj je svakome zagarantovano pravo na neslaganje, sloboda mišljenja i kritike jedina je organizacija društva koja je istinski u skladu s razvitkom istraživanja i kulture. Nasuprot tome, zabluda „liberalne" koncepcije nalazi se u tome što prihvata da je takvo konfrontiranje stvarno neutralno u odnosu na politiku, sasvim nezavisno od nje, usredsređeno na sopstveni teren, neprobojno bilo za kakav spoljni uticaj i nesposobno da se sa svoje strane otvori prema vani. U stvari, svi su elementi jednog društva međusobno zavisni i njegov razvitak ima neizbežno jedinstveno tkivo.

U svetu nauke je ovih godina ojačala oštra kritika shvatanja o takozvanoj neutralnosti same nauke. Pokazala su se sva teška uslovljavanja ne samo u primenjenoj nauci i tehnologiji nego i u samom fundamentalnom istraživanju. Izbila je na svetlost dana sprega između naučnog progresa i kapitalističkog sistema vrednosti. Postalo je očigledno da su proklamacije o neutralnosti nauke teške mistifikacije koje prikrivaju neposredan i složen odnos između nauke i tehnike i hegemonije vladajuće klase u društvu.

Polazeći od tih razmatranja, radikalnija kritika je smatrala da se „dogma" o neutralnosti nauke može iskoreniti razvijanjem svesti da nije moguće odvojiti objekat našeg akta saznavanja od

motiva tog akta i razlikovati momenat istraživanja stvarnosti od momenta njenog formiranja, jer realnost nije nedirnuta priroda, nego je proizvod ljudske istorije. O tim pozicijama, po mom mišljenju, treba sada diskutovati i odbaciti ih. Razbijajući fetišizam objektiviteta, one uistinu završavaju negiranjem svakog objektiviteta. Nauka se shvata kao prost privid, kao bezvredan, mrtav prostor. Ne postoji i nema značaja stvarnost nezavisna od objekta i prema tome nema osnova spoznajna vrednost prirodnih nauka. Tim putem naučni materijalizam postaje ideološki voluntarizam. Dovodi se u pitanje suštinska Marksova teza o nužnoj protivrečnosti koja se javlja između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, između nauke i kapitalističkog sistema. Otuda, odbacivanje kulture i bežanje u iracionalizam.

Međutim, odbacivanje tih pozicija i potvrđivanje spoznajne vrednosti prirodnih nauka ne smeju dovesti do likvidiranja značajnog razvitka kritike nauke, do njene tobožnje totalne autonomije, njene nužne objektivnosti i racionalnosti. Široko društveno i kulturno iskustvo ovih godina istaklo je teška uslovljavanja kojima je podvrgnuta ne samo tehnika nego i razvitak same fundamentalne nauke, i stoga je postavila dva problema kompetencije nauke, njenog postojanja i razvoja u vezi sa društvom. Ne može se govoriti o neposrednoj kompetenciji prema fundamentalnom istraživanju i njegovim teorijskim implikacijama. Na tom nivou više nego kompetencija postoji dijalektičko uslovljavanje. Praktična aktivnost stvara stalne podsticaje, a postavlja takođe i ciljeve koje prihvata teorijsko istraživanje, ali ih odmah i nadmašuje definišući druge svoje ciljeve koji ponovo bivaju uslovljavani praktičnom aktivnošću. Mnogo neposredniji je uticaj nove kompetencije radničke klase na primenjeno istraživanje i tehnološki razvoj: kompetencije koja može dovesti do novih shvatanja o mašinama, ciklusima ili celokupnim proizvodnim procesima. I odavde se vrši, rektroaktivnim delovanjem, uticaj na samo fundamentalno istraživanje. Istinski problem nije u tome da se nauci stavi dogmatska kapuljača, nego da se odnos između fabrike i društva usmeri u pravcu koji je alternativan kapitalističkom razvoju: dati nauci novu društvenu dimenziju razvitka.

Sve to dovodi u pitanje ne samo ciljeve nauke nego i način njenog postojanja i razvitka: postavlja nužnost borbe protiv odvajanja nauke od društva ne samo u pogledu ciljeva i zadataka nego i njihovog konkretnog razvoja. Ogromno istraživačko blago, nagomilano ovih godina, blago koje će se još razvijati, mora biti iskorišćeno za diskusiju da se humanističkoj tekovini (ali ne prostom zbirnom operacijom) doda naučni eksperimenat. Ako su moderne nauke izvor kritičke misli uopšte, naučnik i nauka se ne mogu zatvoriti u autonomnu sferu i odbaciti filozofiju, već, naprotiv, moraju svakodnevno računati sa filozofijom i istorijom. Ni u kom slučaju se ne sme odricati od ideja i misaonih određenja. Moraju se uvek imati na umu ozbiljne štete izazvane dogmatskim izobličavanjem marksizma koje je pretendovalo na to da zatvori, negirajući ga, svaki naučni eksperimenat; ali to ne sme dovesti do ne-

giranja procesa kulturnog objedinjavanja, prihvatanja čvrste podele između humanističkih i prirodnih nauka.

Isto tako se ne može prihvatiti ni postojanje nauke i rada kao odvojenih stvari. Jedna stvar je priznati zajedno sa Marksom da „društvena organizacija rada posredstvom kooperacije, podele rada i povezivanja rada s prirodnim naukama predstavlja celinu neophodnih uslova za preobražaj proizvodnog procesa u tehnološku primenu nauke i da se ne može misliti na preustrojstvo rada negirajući stručnost. Druga je stvar prihvatiti prenošenje vlasti na stručnjake, stalnu podelu između onih koji znaju i onih koji ne znaju i koji su izvršioci. Sklad između podele aktivnosti i znanja jeste društvena hijerarhija".

Zadržao sam se na tom čvornom pitanju odnosa između nauke i društva zato što tu, u mnogom pogledu, nalazimo suštinsku liniju razdvajanja. Međutim, ovaj razgovor o nauci može se lako primeniti i na razgovor o umetnosti. Umetnost je istraživanje i ona je *oblik saznanja*. A istraživanje i spoznaja se ne vrše u bezvazdušnom prostoru, u apsolutnom vakuumu, nego su na svakom koraku uslovljeni istorijskim razvitkom društva, odatle se pothranjuju i sa svoje strane ga uslovljavaju te predstavljaju prisno povezano tkivo.

„Liberalna" koncepcija, koju sam ovde, naravno, shematski izrazio, — svojevoljno cepa nadvoje društveni proces i istoriju, duboko mistifikuje ulogu nauke i umetnosti, prikrivajući uslovljavanja i njihovu spregu s kapitalističkom hegemonijom.

Dogmatska orijentacija nastaje upravo iz opravdane potrebe da se negira ta „liberalna" mistifikacija i potuče mit o neutralnosti nauke i umetnosti; da se ljudska zajednica dovede do jedinstvene vizije procesa; da se svesno odbace uslovljavanja, prepreke, obaveze koje sačinjavaju spregu između kapitalističke hegemonije i konkretnog razvitka nauke i umetnosti. Ali ta opravdana potreba postaje zahtev za administrativnom kontrolom naučnog i umetničkog istraživanja; teži da razvoj nauke i umetnosti zatvori u unapred utvrđene granice, obezbeđujući vlasti ili političkoj partiji neprirodnu poziciju njihovog najvišeg sudije. Tim putem se negira ne samo zabluda nego i istina koja se nalazi u „liberalnoj" koncepciji i uništavaju sami vitalni uslovi potrebni za razvoj naučnog i umetničkog istraživanja. Upravo se to dešava na jednom drugom planu — kada opravdan zahtev za uništavanjem stranputica i mistifikacija kojima je bremenita demokratija u buržoasko-formalnom modelu, dovodi do ukidanja same demokratije i istorijske tekovine buržoaskih revolucija u pogledu obezbeđivanja prava i pluralizma.

Socijalistička država mora, dakle, aktivno uticati na razbijanje ograničenja i odluka koje sprečavaju potpun razvitak kulturne konfrontacije. Svojom intervencijom, ona mora da širi a ne da sužava područje istraživanja saznanja, dajući sredstva i uslove kako bi se ta istraživanja mogla slobodno razvijati i izvan samo formalnih garantija. Ali na tom planu nije njen zadatak da kaž-

njava zablude a nagrađuje istine, ili da organizuje hijerarhiju vrednosti. Ako krene tim putem, razvijaju se dominantne intelektualne kaste, guši stvarno konfrontiranje, birokratizuje kultura i dostiže kulminacija nerazrešive protivrečnosti u kojoj htenje da se istraživanje liši istine stvarno vodi njegovom uništavanju.

Zbog toga u jednom socijalističkom društvu i u jednoj partiji radničke klase intelektualci ne smeju predstavljati posebnu kastu, sa posebnim privilegijama, kojima se daju i dopuštaju mnoge stvari, sve dok dižu ruke prema nedostižnim vrhovima stvarne vlasti; sve dok prihvataju krajnji sud državne ili partijske vlasti o svom radu ili, u krajnjoj liniji, dok su propagandisti ili pasivni podržavaoci političke linije koja nastaje van njihovog realnog doprinosa. Da li u samoj diskusiji ili političkom sukobu intelektualac učestvuje ne samo koristeći se kao i mnogi drugi uobičajenim sredstvima politike (to jest rasuđivanjem o uskopolitičkim temama) nego i delujući samo unutar svoje naučne ili umetničke specijalnosti? Ne može se od intelektualca zahtevati da bude delotvorni propagandista moći ove ili one partije, nego da *svojim* specifičnim *sredstvima* doprinosi donošenju odluka i razradi celokupne politike. Privilegiju i, zajedno sa njom, pomanjkanje punih prava karakterišu intelektualce u društvu i partiji organizovanim prema dogmatskom modelu: to je, međutim, u dobroj meri transpozicija, u veoma različitim terminima, onoga što im se dešava u kapitalističkom društvu, da imaju velike privilegije, ali je isto tako velika i njihova nemoć. Birokratizam i dogmatizam stvarno nisu iskrivljena anticipacija budućnosti, nego ostatak, iako nesvestan, prošlosti.

5. — Potreba za snažnom i živom međunarodnom saradnjom među svim državama sveta oslanja se, kao što je poznato, na dva bitna motiva. Sve veća i užasna snaga nuklearnog oružja čini eventualnost rata između najsnažnijih država ekvivalentom perspektive strašnog masovnog samoubistva čovečanstva. Jedinu alternativu samouništenju predstavlja popuštanje zategnutosti, međunarodni sporazumi koji štite bitne interese svih, sistem miroljubive koegzistencije u kome postoji mogućnost da se ideološki sukobi i sukobi interesa izraze bez katastrofe. To je novo, veoma teško iskustvo; ali to je obavezan put ako posmatramo stvari s dužnim realizmom. S druge strane, poznata nam je povezanost između imperijalističke logike i rata, i kako se rat može smatrati neophodnim instrumentom blokiranja progresa socijalnih snaga u svetu i novih ideja i očuvanja tradicionalnih konzervativnih snaga; u tom se smislu borba za mir, međunarodnu koegzistenciju i saradnju prisno preplića s borbom protiv imperijalizma i za obnovu međunarodne zajednice.

U tom okviru sve življi i snažniji oblici međunarodne saradnje — i to je drugi od razloga koje sam pomenuo — predstavljaju, isto tako, jedini put da bi se u korenu sasekao najveći problem koji se danas nalazi pred čovečanstvom, osim problema rata i mira: to je protivrečnost između razvijenih i nerazvijenih područja, često mučna neuravnoteženost u uslovima egzistencije mili-

jardi ljudi. Učiniti da u međunarodnom sistemu prevlada logika zajedništva nad pojedinim i moćnim interesnim grupama; učiniti da na sve adekvatniji način funkcionišu ekonomski instrumenti međunarodne saradnje pod demokratskom kontrolom naroda, — to je odlučujući teren borbe za progres.

Ali ako je to perspektiva, koja je, s druge strane, priznata valjanom od ogromne većine međunarodnog socijalističkog i komunističkog pokreta, onda je nužno iz toga izvući zaključke u svim pravcima.

Prvi zaključak je da je sistem međunarodne saradnje pluralistički. Ne može a da se ne zasniva na koegzistenciji i saradnji naroda i među sobom veoma različnih društvenih i političkih sistema. Velike sile, s vrlo različnim i suprotnim političkim i društvenim obeležjima, imaju odlučujuću odgovornost u svetskom poretku i bila bi ludost ne priznati tu odgovornost i ono što iz toga sledi. Ali, uprkos tome, ne samo što je u principu pogrešno nego je i nerealno verovati da se koegzistencijom može rukovoditi kao sa statičkom ravnotežom između dve, tri ili čak i četiri sile na čelu svih ostalih naroda. Eto zbog čega će međunarodna zajednica biti sve mnogovrsnija, prožimana različnim i suprotnim strujama mišljenja, obeležena izvanrednim mnoštvom, po svojoj prirodi, pluralističkih iskustava.

Radnički pokret treba da doživi taj pluralizam međunarodne zajednice ne kao njenu slabost, već kao njenu snagu; to je stvarna osnova koja može ojačati međunarodnu demokratiju i poraziti pokušaje da se koegzistencija svede na strogo očuvanje *statusa quo*. Međutim, takva se perspektiva čvrsto povezuje s pluralističkom socijalističkom demokratijom unutar svake zemlje od koje sam pošao u ovom svom izlaganju. Očigledna je i snažna protivrečnost između međunarodne koegzistencije raznih iskustava, jačanja razmene iskustava, sve razvijenije mreže saznanja i monolitskog zatvaranja ove ili one međunarodne realnosti. Helsinški sporazumi, kojima su regulisani izvesni oblici međunarodne saradnje, dokaz su, s jedne strane, prisne povezanosti koja se u određenom momentu uspostavlja između međunarodne saradnje i pluralizma, a, s druge strane, demonstracije implikacija koje takva politika ima na opštu koncepciju demokratije.

Želeo bih da zaključim jednom primedbom koja može biti sasvim obična, ali koja ima svu svoju težinu. Najšira i najživlja razmena informacija, cirkulacija ideja, kulturno i ideološko konfrontiranje su istorijski u interesu revolucionarnih pokreta. Upravo ti pokreti moraju znati nove ideje i pozicije, upravo njima je potrebno da prodru u zatvorena područja vezana uz zastarele sheme, interese i predrasude. Borba radničkog pokreta je istorijski bila povezana s osvajanjem prava na informaciju. Moguće je da, u izvesnim slučajevima, jedna zemlja koja je izašla iz revolucije, ekonomski iscrpljena, okružena neprijateljskim silama, mora braniti svoje iskustvo nekom vrstom ekonomskog i ideološkog protekcionizma; hteo bih podsetiti na to da je Sovjetski Savez u

prvim godinama, iako je bio zahvaćen glađu i nemirima, predstavljao snažnu idejnu privlačnu tačku za sve narode, dok su tada kapitalističke sile uspostavile sanitarni kordon, zavesu ćutanja i dezinformacija. U svakom slučaju, u sadašnjim uslovima, na nivou snage koju je radnički pokret svuda postigao, a i zbog same izvanredne raznovrsnosti svojih iskustava, maksimalno otvaranje, kruženje ideja, kulturna razmena, ideološko konfrontiranje predstavljaju neophodan uslov i suštinsku snagu procesa obnove međunarodne zajednice.

Jovan Đorđević

Geneza i razvitak političkog sistema socijalističke Jugoslavije

I

1. Geneza i razvitak političkog sistema Jugoslavije su organski, to jest na teorijskom planu i na planu istorijske prakse, vezani za karakter i ostvarivanje socijalističke revolucije.

Revolucija, a posebno socijalistička, predstavlja akt radikalne promene stvarnosti, odnosno društvenih struktura i političkih institucija, kao i, u zavisnosti od klase koja je nosi i izvodi, vladajuće ideologije i kulture jedne zemlje. U „negativnom" smislu, taj istorijski radikalizam se otkriva prema širini u kojoj pobedonosna klasa i njena avangarda upotrebljavaju, kao što je Marks pisao, „istorijsku metlu". To znači da se u ovom smislu revolucija ocenjuje prema domenu i dubini rušenja i smenjivanja institucija starog društva i otvaranja prostora za izgradnju novog društva s odgovarajućim institucijama i fazama njihovog razvitka.

Međutim, revolucija nije isključivo, pa ni pretežno „rušilačka" snaga; ona je i stvaralačka snaga. Iako u svakom istorijskom rušenju ima elemenata smene i stvaralaštva, neposredno stvaralačka funkcija revolucije, posebno socijalističke, ispoljava

se u dva osnovna pravca: (a) u uspostavljanju takvih vodećih snaga, društvenih odnosa i političkih institucija koji izražavaju i garantuju osvojene i započete društvene i političke „tekovine", odnosno promene, i u sposobnosti tog novog „sistema" da se odupre snagama i odnosima starog društva koji se zadržavaju posle svake revolucije, bez obzira na njen radikalizam, odnosima i ponašanjima koji teže restauraciji, „vraćanju unazad" ili obnovi starih odnosa i institucija; (b) u otvorenosti tog uspostavljenog političkog sistema, to jest u snazi, spremnosti i sposobnosti njegovih vodećih snaga i institucija da ga razvijaju, menjaju i prevazilaze — kako u vernosti tekovina tako i u smeru socijalističkog projekta koji je inspirisao i usmeravao revoluciju.

2. Sve velike revolucije u istoriji pokazuju te osnovne karakteristike i o njima su pisali Marks i Lenjin, definišući revoluciju kao proces želeći da ukažu na njenu trajnost, to jest trajanje do ispunjenja revolucionarnog bića novog društva. To se odnosi i na jugoslovensku revoluciju, za koju je karakteristično da se događa u jednoj specifičnoj istorijskoj epohi i u određenom prostoru i vremenu uobličenom istorijom i drugim posebnim uslovima zemlje, naroda i klasa u Jugoslaviji.

Nisu sve revolucije i njihove društvene i političke tvorevine pokazale taj kontinuitet, a veličina i snaga revolucije počiva upravo na njenom kontinuitetu, koji nikad nije pravolinijski, već sadrži elemente i evolucije i radikalne promene, elemente stabilizacije i krize. U revolucionarnim procesima u prošlosti, pa i u revolucijama ovoga veka, kontinuitet se u određenim situacijama pretvarao u diskontinuitet. To je dovelo do vraćanja na odnose i oblike starog društva ili na stabilizaciju određenog „negativizma", koji nosi i svaki pozitivni i progresivni pokret promene stvarnosti i ljudi.

Za ocenu društveno-političkog razvitka jugoslovenskog društva, proizašlog iz revolucije, karakteristično je trajanje revolucije, uz borbu protiv diskontinuiteta, a za obezbeđenje revolucionarnog kontinuiteta. Ta trajnost je posebna odlika socijalističke revolucije u Jugoslaviji i ona se mora shvatiti i istaći ne samo prilikom proučavanja njene geneze i istorije već i prilikom proučavanja strukture koju preuzima u savremenim uslovima.

II

1. Sa gledišta ustavnog razvitka, ovo potvrđuje činjenica da su sve ustavne promene ostvarivane posle odluka AVNOJ-a (prvog revolucionarnog predstavničkog tela naroda, koje je obrazovano novembra 1942) nastavak, potvrda, produbljenje, proširivanje i podizanje na viši nivo „avnojskih" principa i težnji, i to u skladu sa objektivnim i subjektivnim mogućnostima i uslovima istorijske situacije u kojoj su te promene zamišljene i postale osnovni zakon društva u nastajanju.

Pod AVNOJ-em, u sociološko-političkom smislu, podrazumeva se jedno istorijsko delo. U tom delu su, smelo i uvereno, izraženi bilansi osnovnih tekovina oružane faze revolucije i osnova za njeno razvijanje i pretvaranje u nove akte revolucionarnog preobražaja starog društva i institucionalizovanja jedne društvene i političke organizacije koja se zasniva na novim društvenim osnovama i koja postaje i izraz i sredstvo ostvarivanja revolucionarnog socijalističkog projekta, inspirisanog marksističkom teorijom, potrebama i težnjama naroda i narodnosti, radnih ljudi i građana u celini, i svakog od njih pojedinačno i posebno.

2. Dve su osnovne revolucionarne promene upućene prema ostvarivanju ovog socijalističkog projekta. Prva se odnosi na promenu nosioca i karaktera političke vlasti, a druga na uspostavljanje novih odnosa među jugoslovenskim narodima i narodnostima koji su izraženi u poznatoj Titovoj paroli o „bratstvu i jedinstvu". Subjekt vlasti je narod, čiji supstrat čini radnička klasa i druge radne i za socijalizam zainteresovane grupe. Oblik ostvarivanja međunacionalnih odnosa u sferi države predstavlja, prvi put u istoriji Jugoslavije i njenih naroda, uvođenje političkog sistema koji se zasniva na ravnopravnosti naroda i na federativnim odnosima između njih i njihovih državnih formacija (republika i autonomnih pokrajina).

Te osnovne promene u istoriji i životu naroda izražava prvi Ustav (od 1946), donet odmah posle završetka oslobodilačkog rata kao akt potvrde i svršetka prve vojno-političke faze socijalističke revolucije. Taj Ustav ne samo što proklamuje „federativnu demokratsku republiku" već uspostavlja i jedan oblik federalizma koji je, usled istorijske i političke situacije u kojoj je Ustav donet, neizbežno nosio i izvesne elemente centralizma, odnosno centralizovane federacije u kojoj su prioritet imali jedinstveni, savezni organi, kao oličenje države, koja je podrška i faktor institucionalizovanja novog društva u nastajanju.

Na osnovu tog Ustava, sistem narodne vlasti, oličen u organizaciji savetskog odnosa sovjetskog tipa, počinje da osigurava sebi odgovarajuću društvenu, odnosno klasnu osnovu. Na osnovu Ustava, i zakonskim putem, izvršen je proces nacionalizacije osnovnih sredstava proizvodnje i rada, i time su buržoazija i stari privilegovani slojevi lišeni prava i mogućnosti da utiču na kontinuitet revolucionarnog dela. Zemlja nije bila nacionalizovana, već je privatna svojina na zemljištu ograničena na 20 hektara po domaćinstvu.

3. U periodu važenja prvog Ustava (od 1946. do 1953) nastale su i utvrđene izvesne pojave i tendencije čije otkrivanje i teorijsko osmišljavanje omogućuju ili otvaraju novu etapu u budućem društvenom, ekonomskom i političkom razvitku zemlje. Prva od tih pojava otkrivena je u svim revolucijama, i u prvoj socijalističkoj revoluciji. Na nju je, kao opasnost za socijalizam, ukazivao najvidovitiji revolucionar modernog doba, Lenjin. To je opasnost ne samo od pojave jednog novog društveno-političkog sloja upravljača, koji je i sam Lenjin posle Marksa nazvao birokratijom, već i od bi-

rokratizovanja same organizacije nove vlasti, kao i političkih i uopšte društvenih odnosa. Pojava te birokratije ima svoje korene i u stanju zaostalog seljačko-malograđanskog društva koje je prethodilo revoluciji, i u centralizaciji upravljanja, koja se pretvorila u centralizovani državni aparat, i u sraščivanju avangarde, države i privrede. Strogost nauke zahteva da se pojava i uloga birokratije u ovom periodu ocene i kao posledice istorijske nužnosti. Ne sme se osporavati njeno određeno delovanje u procesu nacionalizacije i učvršćivanja sistema narodne vlasti na osnovama svojine sredstava za proizvodnju, koja su dobila oblik podržavljene ili državne svojine.

4. Društveno-političke i ekonomske promene (izražene u Ustavnom zakonu od 1953. godine i u Ustavu od 1963) nisu bile samo posledica teorijskog shvatanja i ocene opasnosti birokratizacije i birokratije. U ocenjivanju političkog i ustavnog razvitka Jugoslavije potrebno je istaći da se u njenoj društvenoj i političkoj stvarnosti na eksperimentalan način otkrivaju neizbežni problemi kontinuiteta socijalističke revolucije i ostvarivanja istorijskog socijalističkog projekta, koji su na teorijskom planu razmatrani posebno u delima Marksa, Engelsa i Lenjina, u docnijim radovima Gramšija i u stvaralačkoj marksističkoj misli Tita i Kardelja. Na teorijski i eksperimentalan način pokazano je, i istaknuto, da se socijalizam ne može identifikovati s podržavljenjem sredstava za proizvodnju, autoritarnom „planskom privredom" i uopšte autoritarnim odnosom političkog (partijskog) i državnog aparata prema društvu, čak i kad je taj aparat proizišao iz revolucije i u osnovi ostao veran njenim tekovinama i ciljevima.

Tu i takvu svest je izražavala i garantovala Komunistička partija Jugoslavije, koja se time još više potvrdila u masama, kao avangarda radničke klase. Komunistička partija je stekla značajnu ulogu u toku revolucije, u kojoj su se oko nje ujedinili radnička klasa, seljaštvo i druge radne i patriotske grupe, i u toku koje su iščezle druge političke organizacije, koje su i u samom buržoaskom društvu bile nemoćne i otuđene od života i interesa naroda (što ujedno i objašnjava njihov kolaboracionistički odnos za vreme okupacije zemlje i revolucije). Širinu uloge i uticaja ove avangarde proširuje i jača obrazovanje i mesto jedne opštenarodne političke organizacije, koja je, u posebnoj formi, nastavak narodnog fronta nastalog uoči revolucije, a aktiviranog u toku njenog izvođenja.

5. Te promene i saznanja usmerili su revoluciju u Jugoslaviji na pitanja odnosa organizacije vlasti i masa, a naročito na strukturu odnosa proizvodnje. Više ili manje jasno i razrađeno, u ovom periodu se pokreću problemi ne samo „odumiranja države" već i vrednosti nacionalne i ljudske slobode, jednakosti i dostojanstva. Postepeno rešavanje tih pitanja izloženo je u prelasku iz državne svojine sredstava za proizvodnju u društvenu svojinu i u uspostavljanju samoupravljanja proizvođača, najpre u privredi, a docnije i u drugim organizacijama udruženog rada.

Ustav od 1963. uvodi princip samoupravljanja u osnovne društveno-političke strukture: od preduzeća i ustanova do opštine, kao teritorijalne i višefunkcionalne organizacije života i samoupravljanja, koja je kao zamisao bila prisutna već u prvim godinama primene prvog Ustava. Ustav od 1963. istovremeno menja strukturu predstavničkih tela uvodeći veća proizvođača kao ravnopravne domove i smanjuje izrazite, ako ne centralizovane, u svakom slučaju centralizatorske funkcije federacije, odnosno njenih institucija i organa. Ustav, koji je donet deset godina docnije, razvija principe Ustava od 1963. i sadrži razvijeniju koncepciju socijalističke demokratske i federativne republike zasnovane na samoupravljanju.

6. Savremeni ustavi (doneti 1974) integrišu, delimično prevazilaze i produbljuju tu koncepciju, naročito u oblasti međunacionalnih odnosa i samoupravljanja, i čine pravnu osnovu konstituisanja savremenog političkog sistema.

Oslobađajući jugoslovensku republiku zaostalih i prevladanih (birokratizovanih i ponekad arbitrernih) oblika centralizma i unitarizma, savremeni Ustav SFRJ uspostavlja Jugoslaviju ne samo kao saveznu državu već i kao federativnu zajednicu naroda i narodnosti (autonomije menjaju status i približavaju se statusu federalne jedinice) i samoupravnu zajednicu, čiji subjekt integracije i odlučivanja predstavlja radnička klasa udružena s ostalim radnim aktivnim grupama. Federalizam nije pretežno državni mehanizam međusobnih odnosa između federacije i federalnih jedinica, već federativna društveno-politička struktura čiji su osnovni subjekti odlučivanja na svim nivoima ravnopravni i solidarni narodi i narodnosti, radni ljudi i građani. Taj oblik *participativnog i kooperativnog* federalizma je nov prilog teoriji i praksi savremenog društva i države, u traženju novih struktura.

Radikalno noviji prilog toj teoriji i praksi odnosi se na postavke političkog sistema po kojima se umesto, a delimično i pored, „političke države" koja se ne ukida, jer to bi bilo puki utopizam, uspostavlja jedinstven samoupravni društveno-politički sistem. U tom smislu savremeni Ustav određuje novu strukturu osnovnih političkih institucija, naročito skupština, nastoji da prevaziđe pojam i proces „reprezentacije" u odnosu između organizacija i radničke klase i masa uopšte, prihvatajući retko korišćeni ali značajni princip revolucionarnog demokratizma — princip delegatstva i široku skalu ljudskih sloboda i prava.

To društvo u osnovi odgovara onoj koncepciji koju je Marks dao već razvijenom socijalizmu, koji je identifikovao sa zajednicom u „kojoj oslobođeni proizvođači" imaju snagu i sredstva da „neposredno kontrolišu uslove i rezultate svog rada i svog zajedničkog života".

7. Taj projekat socijalizma je u osnovi inspirisao prve oblike narodne vlasti, tako da E. Kardelj s pravom ističe da je geneza

radničkog samoupravljanja u narodnim odborima, obrazovanim već u samim počecima revolucije i oslobodilačkog rata.[1]

Nosilac tog društveno-političkog kontinuiteta u ostvarivanju socijalizacije samoupravne koncepcije bila je i ostala borbena i internacionalistička radnička klasa, a garantija i vodeća snaga — njena avangarda sa smislom za akciju i samokritiku, naoružana revolucionarnom marksističkom naukom.

One su srce i mozak u koncipiranju i institucionalizovanju istorijski novog oblika socijalističkog sistema koji, u docnijem razvitku, možemo označiti kao samoupravni politički sistem. One su osnovne snage i faktor oblikovanja savremene prakse tog sistema.

III

1. U nauci, ni u svetu ni u Jugoslaviji, još nisu definisane osnove za razvijenu teoriju samoupravljanja. Međutim, na osnovu dela K. Marksa i V. I. Lenjina, iz marksističkih teorijskih radova i na osnovu ideja izraženih u Ustavu RSFSR (od 1918), jugoslovenskih ustava od 1963. i 1974. i teorije koja ih prati i kritikuje, proizlaze elementi jedne teorijski čistije i potpunije koncepcije savremenog političkog sistema. Njeni osnovni elementi su u sledećem:

a) samoupravni politički sistem je politički oblik socijalističkog društva; on je neodvojiv od takve društvene strukture koja se zasniva na društvenoj (ne samo neprivatnoj već i nedržavnoj i nekolektivnoj) svojini sredstava za proizvodnju, i u kojoj su suzbijeni uslovi klasne podele i obnove ekonomske eksploatacije, uz uporedno uspostavljanje vladajućeg položaja (u proizvodnji i raspodeli) radničke klase i obezbeđenje procesa oslobođenja rada;

b) u samoupravnom političkom sistemu se preobražava ili, u svakom slučaju, ograničava dominacija, odnosno vladanje nad jednima od strane drugih. Dominacija nije više osnovni društveno-politički odnos, kao što je to slučaj u celoj dosadašnjoj istoriji države, i zato se može govoriti o samoupravnoj političkoj organizaciji društva kao o posebnom sistemu.

Osnovu svakog sistema dominacije sačinjava nejednak položaj ljudi u odnosima proizvodnje, njihov ne samo hijerarhijski već i otuđujući eksploatatorski odnos; tačnije, osnovu dominacije predstavlja otuđenje vlasti čoveka nad samim sobom, naročito eksproprisanjem proizvoda njegovog rada. Otuda je samoupravljanje u smislu novog odnosa proizvodnje prvi akt u prevazilaženju dominacije, a njegova suština je prelaz iz odnosa dominacije, odnosno hijerarhijskih i nejednakih odnosa, u sistem udruženog rada, jednakosti ljudi u procesu upravljanja uslovima, sredstvima i proizvodima rada.

---

[1] Edvard Kardelj, *Samoupravljanje — jedna od zakonitosti u razvoju socijalizma*, pozdravna reč prilikom otvaranja okruglog stola Međunarodnog udruženja za političke nauke, Dubrovnik, septembra 1975 („Socijalizam", br. 9/1975).

To su, na teorijskom planu, pretpostavke samoupravnog političkog sistema, njegovi elementi — uslovi. Bez potencijalne i sve stvarnije socijalističke (egalitarnije i čovečnije) društvene strukture nema uslova za uklanjanje dominacije, a bez tog procesa se socijalistička društvena struktura deformiše i obnavljaju se klasni odnosi u kojima radnička klasa ne menja status najamne radne snage.

Između potencijalno socijalističke društvene strukture i političkog sistema ne postoji jednostrani determinizam; „samoupravni" odnos proizvodnje ne proizvodi automatski, sam po sebi, ravnopravne političke odnose. Samoupravni odnos proizvodnje je istovremeno i društveno-ekonomski i politički odnos. Odnos između ta dva nivoa — ekonomskog i političkog — ovog složenog kompleksa je dijalektički, što znači i komplementaran, dopunjujući, i odnos je uzajamnog delovanja i uslovljavanja. Dijalektika nije jedino „borba suprotnosti".

U „prelaznom periodu" samoupravna politička struktura je autonomna i određena, ali je ona i određujuća snaga u uspostavljanju socijalističkog društva. Iz toga proizlazi veliki značaj samoupravnog političkog sistema za teoriju i praksu samoupravljanja i socijalizma uopšte.

2. Pojam samoupravnog političkog sistema podrazumeva i sledeće odredbe:

a) Dok je u prvoj fazi politički sistem oličen u „državi diktature proletarijata", dotle je savremeni politički sistem samoodređenje radničke klase kao demokratska diktatura klase i njenih saveznika i neposredno demokratski, odnosno samoupravni organizam.

b) Oslobađajući se države u smislu etatizma, ili, po Marksovim rečima, oslobađajući se „državnog modela", samoupravni politički sistem načelno prevazilazi dualizam između države i društva, vlasti i čoveka, stvarajući istovremeno dijalektički odnos između državnih i društvenih funkcija i instrumenata, čija suprotnost može postati komplementarnost ukoliko preovlađujuća društvena svojina postane stvarno nov, odnosno sve manje monopolistički i prisvajački odnos pojedinih grupa i ako stvarni subjekt i arbitar tih procesa postaje razvijena i ujedinjena radnička klasa, svesna svoje uloge kao idejno-politički supstrat društva, posebno celokupne zajednice aktivnih i radnih ljudi.

c) U samoupravnom političkom sistemu se uspostavlja sinteza političke i ekonomske demokratije; između čoveka kao proizvođača i kao političke ličnosti. Prema tome, samoupravljanje nije samo ekonomsko-administrativna već istovremeno društveno-politička kategorija. Putem te funkcije se prevladavaju podeljenosti u društvu i u ličnosti čoveka. Taj novi oblik neposredne demokratije obuhvata, proširuje i potvrđuje individualne ljudske slobode i pojedinačna i kolektivna prava. On demokratiju vraća na njeno izvorno značenje, a ljudske slobode i prava dobijaju autentičniji smisao ukoliko proizlaze iz samoupravljanja kao osnovne slobode i osnove drugih sloboda i prava.

d) Samoupravni politički sistem zahteva radikalno uklanjanje posrednika i predstavnika, naročito što se tiče raspodele društvenog proizvoda i političkog odlučivanja. Prevazilazeći reprezentaciju i posredništvo, samoupravljanje zahteva oblike neposrednog izražavanja i odlučivanja, i to ne samo kao „neposrednu demokratiju" već i kao neposredno odlučivanje u okviru demokratskih oblika i funkcija na svim nivoima organizacije društva. U tom smislu samoupravni politički sistem je teorijski najdosledniji i do danas najuspeliji od svih poznatih oblika stvaranja demokratije. On je i kao politički oblik stvarna demokratija u nastajanju i nestajanju.

e) Samoupravni politički sistem je suprotan elitizmu i hijerarhiji u organizaciji društva i u političkom odlučivanju. Antielitizam je izraz antibirokratizma i antitehnokratizma i ne pretpostavlja, već isključuje demagogiju, stihiju i nivelizam. I onda kada se postigne stvarnija egalitarna zajednica (nego što je danas i sutra moguće), i ovaj politički sistem traži stalno nova znanja i uverenja, različite sposobnosti i vrednosti, što znači da se ne može lišiti stvaranja i korišćenja ličnih autoriteta i izuzetnih ličnosti koje se stvaraju u razvitku socijalizma i za njega.

3. Svi politički sistemi do danas, pa i oni najviše demokratski, zasnivali su se na sve većem jazu između ideje i institucije, između suštine i forme, između teorije i prakse. Samoupravni politički sistem postaje samosvojan politički sistem ako sadrži uslove i sredstva za ostvarivanje jedinstva ideje i institucije, sadržine i forme, teorije i prakse. On postaje sistem ukoliko je njegova stvarnost, njegova sadržina tako institucionalizovana da predstavlja formu koja izražava i određuje stvarnost, suštinu.

Samoupravna praksa i teorija traže totalnu stvaralačku misao; misao koja nije ni centralistička ni pluralistička, već totalna, marksistička. To je misao koja je oslobođena političkog instrumentalizma, totalitarizma i voluntarizma. Kritiku antisamoupravne, tačnije, nemarksističke misli izrazio je Marks, koji kaže:

„Ukoliko je političko mišljenje jedinstvenije, a prema tome se smatra savršenije, utoliko više veruje u svemoć volje, utoliko se više pokazuje slepim za prirodne i duhovne granice volje i utoliko je nesposobnije da otkriva izvore društvenih zala".

Samoupravna misao i praksa ujedno sjedinjuju cilj i sredstvo, koncepciju i pokret. Tom sistemu strani su svaki voluntarizam i borba za vlast i drugi ostaci politikantstva. U tome je racionalnost i umnost samoupravnog dela.

4. Najzad, jedino su marksizam i socijalistička praksa danas kadri da stvaraju i ostvaruju nove demokratske političke oblike, posebno one koji su izraz i sredstvo socijalizma. Ali oni su kondicionirani.

Praksa pokazuje da se nijedan (a time ni samoupravni) politički sistem ne gradi na sopstvenoj, već na nasleđenoj osnovi, i otuda je on heterogen i išaran nizom protivrečnosti kako neantagonističkih tako i antagonističkih, a i onih mešovitih. Sve dok se ne pretvori u posebno stanje društvenosti i ljudske kulture i du-

kovnosti, ovaj politički sistem obuhvata političku vlast, državu, i više ili manje se izražava u njoj i preko nje. Država je njegova imanentna i mešovita protivrečnost.

5. Za teorijsku koncepciju samoupravnog političkog sistema od osobitog je interesa definisanje pojma i uloge države u sklopu tog sistema, i time odnosa između političke vlasti i samoupravljanja u političkom sistemu Jugoslavije.

Istaknimo neke bitne vidove tog nedovoljno raspravljenog problema.

a) Država je složena i polivalentna kategorija. Ona je središno pitanje političke teorije i prakse i time ustava socijalističkog društva. Posle Marksa, Engelsa i Lenjina ima malo stvaralačkih ideja o državi. Ali u okviru ustava koji konstituiše samoupravni politički sistem, neki pojmovni problemi države moraju biti rešeni, jer bez toga samoupravna teorija i praksa postaju deklarativne, odnosno dvosmislene. Takav je slučaj u Jugoslaviji.

b) U ustavima i u političkom rečniku izraz država ima više značenja, što je početna teorijska i politička slabost. Bez diferenciranja značenjâ ne može se rešiti problem značaja i uloge države u političkom sistemu (i Jugoslavije).

c) Država najpre znači izraz za međunarodni subjektivitet jedne zemlje. To je institucionalno značenje koje se primenjuje i na neke pretežno formalne odnose u unutrašnjem uređenju. Ovo nije sporno, ali se mora identifikovati.

d) Za političku i ustavnu teoriju samoupravnog socijalizma (socijalističkog samoupravljanja) i savremenog marksizma od naročitog su interesa druga dva osnovna značenja pojma i termina država: funkcionalno i organsko značenje. Svaki politički sistem je višedimenzionalan, a to je na poseban i nov način i samoupravni politički sistem bio u početku, pa i danas u Jugoslaviji, pretežno politički, a uslovno i funkcionalno samoupravan. Otuda ta dva značenja države dobijaju posebnu važnost.

Prema prvom značenju, pod državom se podrazumeva skup pretežno autoritarnih funkcija.

Po drugom značenju, pod tim se terminom podrazumeva sociološko-politički odnos — odnos dominacije. Država je tu posebni oblik ili izraz političke vlasti, koja je načelno antiteza samoupravljanju, jer se eksteriorizuje od društva i proizvođača, zasnivajući se pretežno na opresivnim i prinudnim aparatima i funkcijama.

U tom smislu država je merilo za razlikovanje državnih i samoupravnih funkcija. Ali državno, odnosno autoritarno odlučivanje se može održati i kad se smanji autoritarna uloga političke vlasti i kad time samoupravljanje prevlada. Ta dijalektika u procesu odumiranja države je nova pojava, koju može otkriti jedino marksistička samoupravna misao i kritičko znanje o značaju i uticaju samoupravne prakse. Ali to znanje mora biti kritičko i prema samom samoupravljanju i zasnovano na svesti da razlike i protivrečnosti, zavisnosti i podređenosti ne proizlaze isključivo iz vlasti i politike.

IV

1. Prema tradicionalnoj političkoj teoriji koja izražava vladajuće ideje buržoazije o političkom sistemu, kao merilo diferenciranja političkih sistema, ili „oblika države", služila je ideja narodnog suvereniteta. Stepen njene primene u praksi političkih sistema označavao je postojanje ili nepostojanje demokratije, odnosno različite državne oblike.

Novo i adekvatno merilo diferenciranja oblika i „sistema" političkog sistema socijalizma može biti jedino samoupravljanje.

Diferenciranje političkih sistema socijalizma ne svodi se na reformističku ideju o više ili manje demokratskim oblicima takvog političkog sistema u kome se bitno ne menja društvena struktura i struktura države, odnosno vlasti. Ono, kao što je Marks isticao, traži odgovor na pitanje da li se i u kojoj meri menjaju te strukture i da li se vrši ne samo socijalizacija već i radikalna transformacija političke vlasti, pod kojom treba podrazumevati ne samo odnos naredbodavne funkcije i poslušnosti građana nego i položaj i ulogu čoveka u proizvodnim odnosima, u odnosu na status sredstava za proizvodnju i na pravo prozivođača na upravljanje tim sredstvima za proizvodnju, a naročito uslovima i rezultatima zajedničkog i ličnog rada. Samoupravljanje je idejni i društveni instrument kojim se mogu meriti ta društvena i politička stanja.

Otuda je samoupravljanje kao „realni princip" osnovna hipoteza za ocenu suštine i kvaliteta političkog sistema Jugoslavije i faza njegovog razvitka. To se može postići primenom metodološkog Marksovog uputstva: uhvatiti prošlost u svetlosti onog što razvija seme koje prošlo sadrži, to jest u *savremenom*. To znači da kao naučno merilo u definisanju političkog sistema i razlikovanju njegovih oblika (i struktura) treba da se prihvati celoviti sistem samoupravljanja i time njegova materijalna zasnovanost, institucionalna zaokrugljenost i politička efikasnost. Samo tako se može prevladati apstraktni evolucionizam, koji se često (i kod „marksista") meša s istorijskomaterijalističkim metodom.

2. U prvoj fazi, politički sistem Jugoslavije, kritikujući etatizam i etatistički paternalizam, obuhvata samoupravljanje kao novu sferu društvenih odnosa i procesa odlučivanja, još uvek u okviru države, koja ako ne vrši neposrednu kontrolu nad tim odnosima i odlukama, stavlja u pokret samoupravljanje pomoću državnog plana i državnih propisa (zakona i slično). U tom okviru, kao što je istakao E. Kardelj, najistaknutiji teoretičar socijalističkog političkog sistema u Jugoslaviji, samoupravljanje je pretežno bilo jedan oblik participacije, odnosno učešća radnika u upravljanju, naročito u privrednim i drugim društvenim organizacijama, a u još preciznijem smislu, jedan oblik saučestvovanja.

Ta relativna simbioza između političke vlasti i samoupravljanja nosila je niz protivrečnosti i slabljenja unutrašnje političke ravnoteže efikasnosti političkog sistema. Materijalni i kulturni razvitak i stabilizacija socijalističkih odnosa i snaga, uz svest o nužnosti kontinuiteta revolucije, koju je avangarda radničke klase

održavala i razvijala u masama, uticali su na traženje izlaza koji se nije mogao naći van ushodne linije razvitka samog političkog sistema. Tu ushodnu liniju obezbeđivalo je dalje razvijanje i celovitije konstituisanje samoupravljanja.

3. Postepeno i uporno, uticajem radikalne marksističke misli i prakse koja nije trpela sopstveno birokratizovanje i degenerisanje ostvarenih tekovina, samoupravljanje je ušlo u drugu i savremenu fazu, koju karakteriše: (a) društvena osnova društvene organizacije i političkog sistema, prožimajući ga gotovo na svim nivoima i sferama odlučivanja o društvenim poslovima; (b) sociološki temelj samoupravljanja je slobodno udruženi rad proizvođača materijalnih i duhovnih vrednosti; (c) samoupravljanje je institucionalizovano u oblasti strukture (ekonomske i političke) čiju osnovu predstavlja „osnovna organizacija udruženog rada"[2] i „mesna zajednica"[3], a spratovi te „zgrade" obuhvataju „više" (ujedinjene) samoupravne instance ovih organizacija udruženog rada i veća skupština koja čine delegati organizacija udruženog rada i drugih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica; (d) uvođenjem delegatstva kao negacije čisto političke i čisto birokratsko-tehnokratske investiture prevazilazi se predstavnički i time posrednički profesionalni karakter skupština i drugih odlučujućih tela; (e) pravo na samoinstitucionalizovanje, samoupravljanje kao individualna sloboda, i pravo rada društvenim sredstvima su nove dimenzije samoupravnih odnosa i doprinos socijalističkoj deklaraciji ljudskih sloboda i prava; (f) svesno i plansko usmeravanje društvenih delatnosti zasniva se na neposrednom učešću samoupravnih instanci, tako da se razvija praksa „samoupravnog planiranja" koje se približava principu i najzad otkrivenoj praksi — svesnog planiranja koje je ujedno i racionalno (uz ulogu nauke); (g) prevladava se budžetski i posredni oblik finansiranja u oblasti takozvanih društvenih službi (kultura, obrazovanje, zdravstvo, socijalno osiguranje i slično) i uspostavlja se režim „slobodne razmene rada", pretežno preko takvih samoupravnih funkcionalnih institucija kao što su „interesne zajednice"[4].

---

[2] Osnovna organizacija udruženog rada je osnovna institucija samoupravljanja. Ona podrazumeva ne samo ćeliju u sistemu spojenih ćelija udruženog rada već i osnovnu ćeliju udruženog rada i udruženih proizvođača (radnih ljudi) i društva kao celine. U njoj se preduzeće preobražava u demokratsku samoupravnu instituciju i radikalno menja vlast, uspostavljanjem odnosa zajedničkog rada, neposrednog odlučivanja, prisvajanja i raspodele u njoj stvorenog dohotka.

[3] Mesna zajednica je osnovna teritorijalna ćelija i ćelija samoupravljanja i okvir u kome najviše dolazi do izražaja učestvovanje i uticaj građana u političkom životu i odlučivanju; u tom smislu ona je oblik neposredne demokratije. Mesna zajednica je organizacija ne samo neposrednog odlučivanja građana već i neposrednog vršenja (izvršavanja) poslova od zajedničkog interesa; u tom smislu ona je asocijacija (udruženje) građana koji rešavaju zajedničke poslove kao svoje i društvene.

[4] Samoupravne interesne zajednice su poseban oblik samoupravnog institucionalizovanja pojedinih zajedničkih interesa i društvenih funkcija radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica. One su samoupravne organizacije ne samo po tome što ih osnivaju

4. Te promene u sferi samoupravljanja uticale su i na niz novina kako u strukturi političkog sistema, tako i u njegovom novom kvalitetu. Samoupravljanje nije više u odnosu simbioze s političkom vlašću, već je osnova njenog menjanja i time društveno-politička osnova i vodeća snaga političkog sistema. Pod tim uslovima politički sistem ulazi u fazu tzv. odumiranja države i omogućuje da radnička klasa postane sve više subjekt političke organizacije i faktor sopstvenog menjanja, preuzimanjem uloge hegemona u postojećim i daljim procesima razvitka socijalizma i njegovog političkog sistema.

Ali sve nove dimenzije samoupravljanja nisu do danas ostvarene, a neke nisu našle ni prave odgovore. Iako je samoupravljanje i u ovoj fazi proces, a ne gotov sistem, ono je u znatnoj meri utisnuto u jugoslovensko socijalističko društvo i sposobno da se razvija, kritikuje i prevazilazi, menjajući strukturu samog političkog sistema i njegove institucije.

Samoupravljanje je savladalo svoje početne slabosti („dečje bolesti"), izrazilo se kao faza zrelog i sve više stabilnog političkog sistema socijalizma na sopstvenim osnovama. Ali i ova faza, kao i prva, nije čista, jer one nisu nastale na sopstvenom socijalističkom i samoupravnom tlu, a i ovakva periodizacija nije plodna i konkretna ako ne ističe da se prethodno nastavlja u nastupajućem; tako je u fazi zrelog samoupravljanja nataložen ostatak nerazvijenosti, protivrečnosti i starog iz prethodne faze, uz pojavu novih simbioza i dualizama, a pre svega između državne i samoupravnih sfera. Pored toga, u ovoj fazi još nije ostvarena dijalektika tih odnosa. Opravdano unošenje elemenata budućnosti nije „utopizam", ali nije ni dovoljno racionalno, već pretežno globalno; ono nije, kao što je V. Igo tražio za racionalno upravljanje društvom, „dovoljno dozirano". Usled toga i uopšte, vrednost samoupravljanja se ne zatvara u sistem, već se otvara za pretvaranje institucija i rešenja u praksu društvenih odnosa zaosnovanih na oslobođenju rada, solidarnosti i ujedinjujućoj radničkoj klasi, i u skladu sa vodećom ulogom njene avangarde.

Ta orijentacija i otvorenost za shvatanje i postepeno rešavanje protivrečnosti između prometne i upotrebne vrednosti, između socijalističkih odnosa proizašlih iz rada i uloge tržišta i novca, i niza drugih elemenata, koji nisu antagonistički, ali se često okultuju, u suprotnosti su sa svakim dogmatizmom misli, postupanja i s apsolutizovanjem pojavnih oblika (konjunkturnih rešenja), a još više s idealizovanjem samog sistema i kad on ima izvesne elemente „modela". Uporedo s tim, na planu teorije i društvene prakse, savremeno socijalističko društvo traži da se shvati ekološka sredina i da uključi *prirodu* u ekonomske i kulturne

---

radni ljudi i samoupravni subjekti već i na osnovu toga što imaju autonomni status i samoupravni način organizovanja i odlučivanja. Interesne zajednice su okvir u kome se obezbeđuje slobodna razmena rada između organizacija u oblasti privrede i onih u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i socijalne zaštite (stambene i fizičke kulture), i to na načelima uzajamnosti i solidarnosti.

sfere; prirodu ne samo kao prostor za bitku u pravcu oslobođenja od siromaštva i oskudice već i kao izvor društvenih potreba i zadovoljenja tih potreba čoveka.

V

1. Društveno-ekonomsko biće i politički oblik samoupravnog političkog sistema pružaju osnovu da se raščiste kontroverzna pitanja marksističke političke teorije i da se potvrde Marksove i Lenjinove ideje o takozvanoj državi prelaznog perioda između kapitalizma i komunizma, uz pokušaj da se pojam prelaznog perioda naučno zasnuje.[5]

Koncepcija „socijalističke države", koncepcija koja bi odgovarala „državi prelaznog perioda", često se tumači u skladu sa državnim evolucionizmom, kao, uostalom, i cela geneza i istorija države, a ne na osnovu revolucionarne marksističke misli; posebno pod uticajem Staljinove teorije o državi, prema kojoj politička organizacija socijalizma ostaje i postaje totalno državna organizacija i time pravi sistem dominacije koji naročito razvija represivne organe i funkcije. Ona se razlikuje od prethodne, buržoaske države samo po promeni klasnog nosioca i eventualno kao „viša i stvarnija demokratija" (to je i naslov Staljinove knjige o sovjetskoj državi).

Takvo shvatanje države, koja se često identifikuje ne sa klasnom državom, već sa *partijom-državom*, suprotno je Marksovoj tezi i docnijim Lenjinovim pogledima (izraženim uoči oktobarske revolucije u *Državi i revoluciji*) o nužnosti odumiranja države odmah posle pobedne proleterske revolucije. Teorijski, to nije država u pravom smislu, odnosno nije istovetna s feudalnom i buržoaskom državom. U beleškama u *Svesci* (pisanoj u početku 1917) Lenjin pod naslovom *Marksizam o pitanju države* definiše dijalektiku države: „Prelaz od kapitalizma u preobraženo društvo pretpostavlja prelaz od države u ne-državu. Država prelaznog perioda nije država u pravom smislu, čak i kad ostaje poluburžoaska. Država u pravom smislu postoji samo u kapitalizmu sa buržoaskim pravom. „Levičari" (anarhisti) i „desničar" (Kaucki) su prevideli ovu stranu teorije".[6] To je država u odumiranju ili *odumiruća* država; to je uticalo na to da Engels i Lenjin za ovu državu, koja „više to nije" u klasičnom smislu, traže drugi termin, predlažući naročito termin „komuna" ili „mir" (ruska opština), s obzirom

---

[5] Prelazni period nije skup odnosa i institucija koje služe da se pređe put iz kapitalizma u socijalizam. To nije faza — most u istoriji. Ovo je period društvenog i političkog razvitka koji proizlazi iz socijalističke revolucije, potvrđuje je i institucionalizuje; u kome se socijalizam stvara i priprema novo, komunističko društvo. To je istovremeno svojstvena i produžujuća i pripremna socijalna formacija i „poslednja stanica" političkog institucionalizovanja.

[6] Suprotno Lenjinu, pod uticajem evolucionizma i pozitivizma, pojedini marksisti danas dolaze do zaključka da je „svaka država buržoaska država" (*La Crise de l'Etat*, ed Nicos Poulantzas, PUF, 1976).

na to da je politička praksa Pariske komune, u Marksovom tumačenju, služila za ova nova radikalna opredeljenja Marksa, Engelsa i Lenjina; to je postavka o radikalnoj transformaciji države, a ne o njenoj evoluciji.

Tom teorijskom i ideološkom postulatu odgovara mesto, uloga i karakteristika samoupravnog društveno-političkog sistema. U njemu se izražavaju i ostvaruju posebni društveni odnosi i „mešovite" političke strukture (socijalističke i posredno društvene); element odumiruće države i pretpostavke za njeno potpunije odumiranje zajedno sa celom mrežom politike pri kraju prelaznog perioda, odnosno u razvijenom i zrelom socijalizmu, koji ulazi u komunizam, odnosno u homogeno, svesno regulisano „građansko društvo".

2. U socijalističkom samoupravnom političkom sistemu (i otuda je to novi pojam političke teorije i istorije, koji ujedno odgovara institucijama i oblicima ovakve „države", „odumiruće države") država se ne ukida iako se prevazilazi državna koncepcija države. Teorija države postaje kritička teorija (o politici i političkom sistemu), što odgovara Lenjinovom tvrđenju da je svaka teorija države *opravdavanje* privilegija.[7]

Na teorijskom planu, postojeće i uslovljene funkcije države, odnosno segment države ostaje, što u krajnjoj liniji znači političku i time autoritativnu sferu socijalizma. To bi pokazalo da je neosnovano i opasno izjednačavati taj politički sistem s takozvanom administrativnom državom, kao što je mislio Buharin, ili s uspostavljanjem sensimonovske koncepcije samoorganizovanog industrijskog društva. Prvo vodi u trockizam ili u militarizovani sistem (što nije slučaj sa Fišerovom metaforom o „pancir-komunizmu", koji nije misao o državi, već osuđuje određeno ponašanje (politike) pojedine države), a drugo u tehnokratizam i funkcionalizam.

Postojanje segmenta državnog organizovanja i predstavljanja proizlazi najpre iz činjenice da se samoupravni društveno-politički sistem konstituiše u postojećem (to se danas odnosi na Jugoslaviju) „sistemu država" (Marks). Otuda nužnost kontinuiteta države kao institucije i njenog postojanja kao međunarodnog subjekta.

Pored toga, na to utiče i niz nerešenih strukturnih pitanja društva prelaznog perioda; potreba nužne ekonomske centralizacije, jedinstvenog i usmerenog odlučivanja u oblasti raznih društvenih delatnosti, naročito u sferi kulture i ideologije u najširem značenju; nužnost arbitriranja u sukobima i prevladavanja antagonističkog karaktera i oblika starih i novih protivrečnosti. Te

---

[7] U poznatom predavanju na Sverdlovskom univerzitetu 22. jula 1919 (Lenin, *Sočinenija*, t. XXIX, str. 474—493). Na istom mestu Lenjin menja mišljenje izraženo u *Državi i revoluciji* u pogledu početka odumiranja „prelazne države": to ne nastupa odmah, to jest neposredno posle osvajanja vlasti od strane radničke klase. Ovo lucidno predviđanje ne opravdava mišljenje da je Lenjin menjao marksističku i svoju teoriju države (H. Lefebvre, *De l'Etat*, t. 2. 10/18, 1977).

pojave uslovljavaju diferenciranje i relativno odvajanje od društva političko-državnih institucija i funkcija.

Nužnost sve većeg organskog spoja između baze i nadgradnje, dopuna i prevazilaženje diktature proletarijata hegemonskom[8] ulogom klase, ne samo što opravdavaju već objektivno čine racionalnim (za društveno-politički sistem socijalizma i u fazi samoupravljanja) i nužnim (za egzistenciju socijal.zma) ideološki i politički uticaj avangarde radničke klase, i to utoliko više ukoliko ona to ostvaruje u radnim masama i sa njima. Teorija i praksa samoupravnog političkog sistema dokazuju da nije opravdano mišljenje R. Luksemburg i tvrdnje *(post factum)* Trockog o tome da se u ovakvoj situaciji udvostručuje država, jer oni bezuslovno (apstraktno) izjednačavaju političko i državno i ne obuhvataju demokratsko i samoupravno u kritici države, koja je osnova teorije i prakse samoupravljanja i na njemu zasnovanog političkog sistema.

Na trajanje, obim, pa i karakter tih političkih institucija i funkcija utiču stanja i procesi određeni primenom Lenjinovog zakona o „neravnomernom razvitku" i strukturom međunarodne zajednice i obllikom međunarodnih odnosa. U skladu s tim, može se postaviti i hipoteza da preobražaj i odumiranje političkih organizacija ne idu uporedo s odumiranjem države, već s izvesnim zadocnjenjem u odnosu na te osnovne i uslovljavajuće procese.

3. Jugoslavija je, kao društvo i politička struktura, višenacionalna zajednica. U njoj se u specifičnom vidu ostvaruje i vrši svoj uticaj *nacionalni princip,* koji inače u linearnom smislu postoji i ima svoje mesto u svim postojećim i budućim „socijalističkim državama", konkretno i pretežno u vidu „države-nacije".

Načelno, svaka od tih država ostvaruje drugi osnovni politički princip: *klasni princip.* Po svojim unutrašnjim tendencijama, *nacionalni princip* povremeno, pa čak i neizbežno održava ili podržava regionalizme, nacionalizme i postepenosti. U određenim uslovima, nacionalni princip doprinosi da se socijalističko društvo lokalizuje i izoluje, a u drugim da hrani ekspanziju, pa čak hegemonizam i specifični imperijalizam. To posebno nastupa kad se, pod uticajem veličanja i jačanja države (uz uticaj birokratije, militarizma i „volje za moć"), ograniči delovanje i snaga klasnog principa. Jedino klasni princip može da se razvija i da dostigne stupanj *univerzalnog, svetskog* i *integrišućeg.* Klasni princip ne ukida nacionalni, i ukoliko je nedovoljno ostvaren u društvenoj i političkoj strukturi socijalističkog društva, on dopušta pretežni uticaj države, i to nacionalne države koja se produžuje iz prethodnog, kapitalističkog perioda, čak i kad je nacionalno pitanje rešeno, a država menjana na osnovu njene istorijske kritike (posebni slučaj Francuske).

Marks je isticao (naročito u *Manifestu komunističke partije,* 1848) da između ta dva principa postoji borba, i to dijalektička borba svakog od njih sa ciljem da potire drugog, ulazeći u njega,

[8] U Gramšijevom značenju demokratski tumačenom.

asimilujući ga i reducirajući na sebe. Izgradnja političkog sistema u Jugoslaviji se od same revolucije zasnivala na klasnom i na nacionalnom principu, odnosno na takvim odnosima među njima koji su sprečavali ili otežavali da se uspostavi, odnosno nastavi država-nacija i da se socijalizam u nju zatvori.

Spajanje nacionalnooslobodilačkog i socijalnog momenta u samoj jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji omogućavalo je da se ta dijalektička borba razvija čas uz prevagu jednog, čas uz prevagu drugog principa, ali na odlučnoj klasnoj osnovi. U tome posebno mesto i značaj ima uvođenje i razvitak samoupravljanja.

Radničko samoupravljanje, i uopšte samoupravljanje, kao revolucionarni i univerzalni princip omogućilo je da se princip nacionalnosti ne izrazi kao prioritet države-nacije. U tom smislu, samoupravni politički sistem je bio i ostao okvir i prostor u kome se postepeno, na demokratski način — što ne znači uvek mirno i pravolinijski — rešavalo nacionalno pitanje. Klasni princip kao univerzalni sprečavao je izvesne konzervativnosti nacionalnog principa i lokalizovanje samog političkog sistema.

U meri u kojoj je politički sistem postajao sve više samoupravni i demokratski, klasni princip je uveo taj sistem u svet svetskih zbivanja i težnji radničke klase i socijalizma, i ograničavao negativni uticaj nacionalnog principa, koji jača ukoliko se socijalizam uspostavlja jedino u okviru i pomoću države-nacije.

U pojedinim savremenim političkim sistemima socijalizma, kao i u samoj Jugoslaviji, ne može se već danas tvrditi da je princip klase ukinuo nacionalni princip i da je borba (dijalektička) među njima kazala svoju poslednju reč. Ali samoupravljanje, i u celini socijalistički politički sistem zasnovan na njemu, otkriva ne samo vidike već i društvene odnose i snage na osnovu kojih se socijalizam može osloboditi svog državnog omotača i razvijati u pravcu društva koje se oslobađa mitova i mitologije, nacionallizma, hegemonizma, ideologizma i lokalizma, i prelazi u onaj mondijalizam koji jedino socijalizam može obezbediti u svetu i koji su predviđali posebno Marks i Lenjin, i koji može biti izlaz iz duge istorije varvarstva, to jest podele, eksploatacije, dominacije i ratova.

4. U Jugoslaviji, kao socijalističkoj zemlji sa znatnom seljačkom i uopšte u poljoprivredi angažovanom populacijom, radničko samoupravljanje se dopunjuje u obliku sistema zadrugarstva i kooperacije uopšte. Pored političkog udruživanja radničke klase i seljaštva (posebno u Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije), samoupravna radnička klasa i samoupravni socijalistički odnosi utiču na proces relativne socijalno-ekonomske homogenizacije. Na taj način samoupravni politički sistem je klasan u širem smislu i uspostavlja se na opštoj društvenoj osnovi koju sačinjava ne samo jedan novi istorijski (klasni) blok već i jedna sve manje heterogena stvarnost i društvenost.

U takvim uslovima seljaštvo nije i ne može biti rezervna armija nacionalizma i, usled prevlađivanja klasnog principa, ono sve više postaje ne samo saveznik već i partner radničke klase u

obezbeđivanju i razvitku samoupravnog političkog sistema, i to pod uslovom da se i ovaj sve više otvara prema njemu.

5. Naučna analiza samoupravnog političkog sistema i uopšte teorijska refleksija o njemu doprinose da se teorija države (i marksistička) oslobodi idejnog dogmatizma, političkog apsolutizma i ekonomizma, slabosti o kojima su pisali Marks, Engels, Lenjin, R. Luksemburg i Gramši.

Dogmatizam umrtvljuje i raskomadava misao o politici i osuđuje je na opisnost i repetitivost, odstranjujući traženje novih pojmova, istina, i svaku kritičnost i samokritičnost. A socijalistička revolucija i njeni izrazi i dela moraju se „stalno kritikovati" (Marks). Politički apsolutizam podržava spontanost nasuprot institucionalizmu i akulturu nasuprot kulturi. On vodi u apsolutizam i u kult institucija i pojedinaca. Ekonomizam ne samo što je antipolitička misao i oblik fatalizma već i prikriva autoritarnost i prinude. Svođenje samoupravljanja na ekonomske odnose i shvatanje da je politički sistem „odraz" ili obična „nadgradnja" znače ne samo osporavanje svojstvenosti politike i istorijske funkcionalnosti političkog sistema već i prikriveni etatizam. Preterani ekonomizam u tumačenju političkih institucija podrazumeva održavanje ili unošenje etatističkih shvatanja i tendencija.

6. To nas sve dovodi do zaključka da je danas za izlazak socijalizma iz relativne nemoći, protivrečnosti, iz „mrtvih ulica", osnovno pitanje političkog sistema na planu teorije i društvene i političke prakse. To se odnosi ne samo i ne prvobitno na pitanje demokratizacije vlasti i političkih odnosa nego i na nužno proširenje i učvršćenje ljudskih sloboda i prava.

Teorija socijalističkog političkog sistema, a posebno socijalističkog samoupravnog, ima svoju još uvek otvorenu problematiku koju je pokrivala hipoteka dogmatizma, etatističke misli, i nerazvijenost političkog života i monopoli u političkoj praksi.

Kritička samoupravna misao i dosadašnje iskustvo samoupravnog socijalizma otkrivaju neke od tih problema i rešenja. U političkom životu postoje i drugi odnosi integracije i autoriteta izvan naređivanja i hijerarhije. Političko stvaralaštvo ima i druge modalitete osim prinude i nasilja; to se odnosi i na političku akciju. Poznavanje vlasti ne svodi se na opisivanje oblika i uspostavljanje institucija; ono obuhvata i borbu za vlast, volju za moć, pored političke apatije, ljudskog straha i masovnih „pustoši" i manipulisanja. Postoje lukavosti i isprepletenosti odnosa zavisnosti izvan političke vlasti i politike. Neosnovano je u praksi političkog sistema zapostavljati moral, njegovu snagu i lukavost, što su otkrili ne samo starogrčki cinici, zatim Makijaveli i Niče, već i mnogi marksisti sa Marksom na čelu.

Zapuštena su i pitanja odnosa između rada, morala rada i represivnih funkcija države; između pristanka i discipline; između principa ekvivalencija i starih rastućih nejednakosti u pogledu statusa ljudi i u radu; između prava na pristanak i obaveznosti prava; između doslednosti i prava na nedoslednost. Savremena

politička teorija socijalizma pretpostavlja diferenciranje između organizacija i institucija, između državnog i društvenog prava, između kontinuiteta i diskontinuiteta, kao beočuga i jedinstvenog procesa političkog stvaranja i društvenog razvitka.

Od uključivanja te problematike u savremenu marksističku teoriju zavise sposobnost mišljenja i plodnost teorijske refleksije o kapitalnom odnosu socijalizma i političkog sistema.

Samoupravljanje i misao o njemu jesu jedan od nađenih puteva za odgovorno stvaralaštvo marksističkih mislilaca i svih onih koji u socijalizmu nalaze izlaz iz sadašnje nemoći i blokiranosti znatnog dela čovečanstva, a u samoupravljanju potvrdu intelektualne i moralne superiornosti socijalizma u stvaranju i nastajanju. Ono danas otvara marksizam prema njegovoj pravoj problematici i prema savremenom socijalizmu i svetu u traženju i promenama. Slično onom što je u svoje vreme učinio Lenjin i pre njega R. Luksemburg, a posle njih Gramši i niz smelih savremenih marksista.

C. H. Hermansson (Švedska)

Model dualističkog sistema

Danas je socijalizam aktualniji nego ikada ranije. Njegovi ga protivnici optužuju da sputava slobode. Njegovi ga zagovornici proglašavaju jedinim rješenjem i spasom od masovne nezaposlenosti, inflacije i eksploatacije. Zbog toga je potrebno da vrlo konkretno kažemo kako želimo da se socijalizam gradi.

U ovom ću referatu najprije prikazati model dualističkog sistema u izgradnji socijalizma, a onda ću nešto reći i o kretanjima u sadašnjim raspravama o ekonomskoj demokraciji u Švedskoj.

Model dualističkog sistema u izgradnji socijalizma izložio je komunistički poslanik Jörn Svensson u svojoj knjizi pod naslovom *Morate preuzeti odgovornost i vlast* (1975). Jedan od razloga za razradu toga modela je želja da se izbjegnu zloupotrebe vlasti zbog prevelike koncentracije moći u rukama države.

„Socijalizirati" (ili „podruštviti") sredstva za proizvodnju znači — po shvaćanju i terminologiji buržoaskih ideologa, pa čak i mnogih socijalista — pretvoriti ih u državno vlasništvo. U stvari, to nije tako.

Po marksističkoj teoriji, podruštviti znači „učiniti društvenim". Pravo vlasništva i upravljanje sredstvima za proizvodnju postaje *društveno* umjesto *privatno*.

Društvo se ne može poistovetiti s državom. Društvo su svi građani (uključujući i ekonomske i društvene strukture u kojima oni žive). Država je pak poseban mehanizam prisile u društvu, odvojen od cjeline društva. Država je institucija vlasti jedne klase nad drugima.

Ako se poduzeće oduzeto od kapitalista pretvori u državno vlasništvo, onda se na izvjestan način ponovno oblikuju nova protuslovlja u proizvodnji. Naravno, to su sada protuslovlja *unutar* socijalističke društvene strukture. No to implicira snažno povećanje moći državnog aparata. To implicira da se sada država javlja u poziciji unajmljivača radne snage, a tu je poziciju veoma teško neutralizirati pomoću kontrole radnika proz parlamentarne institucije. Iz toga onda proizlaze opasnosti birokratizacije.

Zato je veoma važno da se podruštvljenje ne poistoveti sa stvaranjem državnog vlasništva. Razlikovanje tih dvaju pojmova izvanredno je važno i sa stajališta forme i sa stajališta sadržaja, pa i onda kad je državna vlast već postala socijalistička.

Po shvaćanju Jörna Svenssona potrebno je pronaći nove pravne i organizacijske oblike za podruštvljena poduzeća i za osiguranje vlasti radnika. Taj oblik vlasništva mogli bismo nazvati „vlasništvom naroda", a takva poduzeća „narodnim poduzećima".

U načelu, sva poduzeća koja su izuzeta iz ranijega kapitalističkog oblika vlasništva postaju vlasništvom naroda. Vlasništvo naroda je kao pojam pravno nezavisno i od države i od lokalne vlasti (općine). S pravnog stajališta i sa stajališta posjedovanja, država nema ništa sa sredstvima u vlasništvu naroda. Država ili općina ne može biti ni djelomični vlasnik u poduzeću koje je u narodnom vlasništvu. Naravno, predstavnici države i njenih različitih funkcija mogu pratiti rad organa odlučivanja u sektoru privrede u narodnom vlasništvu ili u pojedinom takvom poduzeću, ali to je praćenje isključivo na osnovi promatranja. Njihova se aktivnost svodi na pružanje pomoći, a ne na odlučivanje. Država nastupa prema vlasništvu naroda na razini odlučivanja samo kroz političke odluke što ih donosi parlament i organi planiranja odgovorni parlamentu. *Političko* upravljanje, kao, na primjer, politička i pravna uprava u društvu, osnovni je zadatak države. Njen osnovni zadatak nije da se javlja u ulozi poduzetnika i najmodavca (unajmljivača radne snage).

U okviru ovakvog sistema, međutim, pretpostavlja se da će postojati i državna poduzeća na nekim područjima na kojima za to postoje posebni razlozi. Kao primjer mogu se navesti neke posebne djelatnosti u neposrednoj proizvodnji koje moraju ostati pod izravnom *političkom* kontrolom (recimo, zato što zadiru u pitanja nacionalne sigurnosti), zatim proizvodnja i distribucija energije, cijeli sektor društvenih službi, vanjska trgovina, bankarski i kreditni sektor.

Međutim, općenito, u neposrednoj proizvodnji nema potrebe za državnim vlasništvom. Velik dio sadašnjih državnih poduzeća mogao bi se pretvoriti u poduzeća u vlasništvu naroda.

Ideja o vlasništvu naroda kao organizacijskom obliku povezana je s neposrednom vlašću i samoupravljanjem radnih ljudi. U sredstvima koja se nalaze u vlasništvu naroda nikad se ne može utvrditi određeni dio ili iznos koji bi pripadao pojedincu ili pravnoj osobi. U narodnom vlasništvu svatko sudjeluje svojim radom ili svojim življenjem, odnosno svojim svakodnevnim funkcijama kao građanin. To je ono što čovjeku daje *neposrednu* vlast koja ovisi o njegovu radu i životu. No to mu istovremeno daje i *posrednu*, predstavnički izraženu, vlast nad svim dijelovima narodnog vlasništva i nad državom.

Poduzeće (radno mjesto) i mjesto stanovanja osnovne su jedinice narodnog vlasništva. Poduzeća (radna mjesta) ujedinjuju se u skupine i kombinate na dvije razine. Teritorijalno, objedinjavanje se provodi na lokalnoj i regionalnoj osnovi. No poduzeća u narodnom vlasništvu moraju se ujedinjavati u veće cjeline i na funkcionalnoj i ekonomsko-političkoj osnovi.

Narodno vlasništvo omogućuje lokalnu ekonomsku samoupravu. No istovremeno svako poduzeće u narodnom vlasništvu dio je većih cjelina. Na tim višim razinama odluke donose izabrani predstavnici s nižih razina. Sistem narodnog vlasništva oblikuje cjeline odluka na raznim razinama i one se sve međusobno koordiniraju. Kao rezultat toga dobivamo jedinstvenu i koordiniranu ekonomsku i političku strukturu. U njoj postoji kombinacija samoupravljanja i planiranja.

Novi oblik narodnog vlasništva bit će dominantan dio socijalističke privrede. Međutim, u nekim područjima bit će potrebna drugačija rješenja, osobito u ranim fazama socijalističkoga razvoja. U Švedskoj su, na primjer, dobro razvijene i potrošačke i proizvođačke zadruge. Poduzeća koja pripadaju potrošačkim zadrugama ostat će samostalna kao što su i sada. Ali utjecaj članstva u zadružnim društvima i poduzećima trebat će dopuniti stvarnim utjecajem radnika u zadružnom sektoru. Proizvođačke zadruge koje sada postoje u poljoprivredi morat će se razviti u smjeru neposredne proizvodnje, a ne samo distribucije kao sada. Isto tako, oblici zadrugarstva u zanatstvu i maloprodaji morat će uživati podršku socijalističke privrede. Velika zemljišna i šumska dobra prijeći će u narodno vlasništvo, ali će mala proizvodnja u poljoprivredi, zanatstvu i maloprodaji uživati zaštitu. U prvim fazama socijalizma, distribucija zaposlenosti mogla bi ostati u ovim proporcijama: poduzeća u narodnom vlasništvu — 55 posto, javne službe — 25 posto, poduzeća u državnom vlasništvu — 5 posto, zadružni sektor — 7 do 8 posto, mala privatna poduzeća — 8 posto.

U ovako opisanom modelu, socijalističko uređenje i sistem odlučivanja javljaju se u *dualističkom* obliku. On ima dvije strane koje zadovoljavaju različite potrebe, koje se međusobno dopunjavaju, ali istovremeno i uzajamno uravnotežuju.

U središtu predstavničkog sistema nalazi se parlament, koji se bira putem slobodnih i tajnih izbora s općim pravom glasa. To je osnova socijalističke demokracije. Ulogu predstavničkog tijela

naroda valjat će proširiti i ojačati. Parlament preuzima glavn odgovornost za osnovne pravce i sveukupni razvoj socijalističk planske privrede. Položaj parlamenta *unutar* državnog aparat ojačat će na taj način što će on postajati više radno i rukovodeć tijelo. Lokalna i regionalna predstavnička tijela u odgovarajućo će se mjeri također razviti i preuzimat će zadatke koji se tiču lokalnog privrednog i prostornog planiranja.

Drugu stranu socijalističkoga sistema odlučivanja predstavlja pravo odlučivanja na sektoru proizvodnje i življenja koje *neposredno* proizlazi od radnih ljudi i građana. Takav sistem odlučivanja ima kao svoju osnovu narodno vlasništvo, o kojem smo ranije govorili. On funkcionira na svim razinama naporedo s klasičnim predstavničkim sistemom — parlamentom i lokalnim predstavničkim organima. Neposredna narodna vlast ima kao svoje bazične jedinice mjesto stanovanja i radno mjesto (poduzeća). U svakoj takvoj bazičnoj jedinici svi radnici i stanovnici s jednakim pravima sudjeluju u radničkim, odnosno stanarskim, samoupravljačkim tijelima. Ta tijela biraju svoja lokalna rukovodstva, a isto tako i predstavnike u viša tijela u sistemu neposredne narodne vlasti.

Sistem predstavnika ili zastupnika u paralelnom sektoru odlučivanja koji predstavlja neposrednu narodnu vlast organiziran je teritorijalno i u raznim kombinacijama poduzeća. Bazične jedinice u određenom lokalnom okviru imaju zajednički organ odlučivanja, recimo, u jednom kotaru. Bazične jedinice jednog područja imaju također odgovarajući organ odlučivanja. Ali sve bazične jedinice isto tako pripadaju nacionalnom „kombinatu" poduzeća. Po mjestu stanovanja također postoje odgovarajući organi odlučivanja na lokalnoj i regionalnoj razini.

Te dvije strane socijalističke demokracije mogu ulaziti u uzajamne odnose i povezivati se na različnim razinama. Ciljeve društvenog i privrednog razvoja na nacionalnom planu određuje parlament. Njegove su odluke rezultat širokih rasprava u kojima sudjeluju jedinice svih razina, sve do bazičnih jedinica. Rezultate rasprave razmatra i sistematizira centralna državna planska komisija, sastavljena od izabranih narodnih predstavnika iz parlamenta i iz sistema narodnog vlasništva.

Takav dualistički model zamišljen je kao alternativa socijalizmu s jakom dominacijom države i socijalizmu „sindikalističkoga" tipa u kome ima vrlo malo, ili nema gotovo ništa, centralne prisile. Jedan od razloga zbog kojih je taj model nastao leži u tome što se željelo dati odgovor na pitanje ravnoteže između državne moći i neposredne vlasti radnika koje se javlja kao središno pitanje u raspravama o socijalizmu. Historijsko iskustvo također pokazuje koliko je važno da se to pitanje riješi.

S druge strane, rasprava koja se upravo sada vodi u Švedskoj pokazuje kako je važno da se pitanje vlasti u poduzećima i pitanje vlasti u državi ne promatraju odvojeno. Ta dva pitanja treba umjesto toga promatrati u uzajamnom odnosu i vezivati jedno za drugo. Rasprava koja se sada vodi teče otprilike ovako:

U prošlom stoljeću kapital i vlast bili su koncentrirani u rukama krupnih financijskih magnata. Taj proces dio je općega kretanja u akumulaciji kapitala, ali je on u Švedskoj otišao dalje nego u mnogim drugim kapitalističkim zemljama. Procesu koncentracije pridonijela je i takozvana solidaristička politika plaća i nadnica koju su provodili sindikati i koja je poduzećima s najvišim stopama profita omogućavala da veći dio stvorenog viška vrijednosti zadržavaju za sebe. Centralni organ sindikata (LO) nedavno je izradio plan takozvanih fondova osobnih dohodaka. Cilj toga plana je da zaposlenima omogući sudjelovanje u hiperprofitima koji nastaju kao rezultat solidarističke politike plaća i nadnica, te da na taj način ujednači strukturu primanja i provede demokratizaciju u privredi.

Fondovi osobnih dohodaka radnika formirat će se tako što će se svake godine izdvojiti određeni iznos — 10 do 20 posto — od profita velikih poduzeća. Prebacivanje profita u fond osobnih dohodaka radnika obavljat će se putem obavezne emisije dionica. Dobit ostvarena od tih dionica koristit će se djelomice za otkup novih dionica kad dođe do emisije, a djelomice za financiranje različnih oblika djelatnosti sindikata — obrazovanja, istraživanja i slično. Pravo glasa u odlučivanju o korištenju tih fondova radnici će koristiti preko svojih izabranih predstavnika u poduzeću ili preko posebnih savjeta fonda i njegovih područnih organizacija. Fondovi osobnih dohodaka radnika predstavljat će kolektivno vlasništvo radnika i neće se moći izdvajati iz poduzeća.

Prema prijedlogu sindikata, predviđeno je da taj sistem fondova osobnih dohodaka radnika funkcionira u okviru takozvane mješovite privrede. Razlika prema sadašnjem stanju sastoji se u tome što po novom prijedlogu sindikati (ili radni kolektivi) postaju vlasnici sve većeg dijela kapitala u velikim poduzećima s visokim profitima.

Naravno, u krajnjoj liniji, opći razvoj klasne borbe će odlučiti kako će u svim pojedinostima funkcionirati taj model fondova osobnih dohodaka radnika što ga je razradio sindikat. *Moglo* bi se, naime, dogoditi da se on iskoristi kao oružje protiv nastojanja da se u društvu ostvari socijalistički preobražaj (budući da je u samu ideju takvih fondova ugrađena i pretpostavka klasne borbe). U jednom drugom zamislivom razvojnom procesu *moglo* bi sindikalno vlasništvo nad znatnim dijelom dionica u velikim poduzećima odigrati i pozitivnu ulogu. Ali u konkretnoj političkoj situaciji današnje Švedske teško je povjerovati da bi sistem fondova osobnih dohodaka radnika mogao imati bilo kakav drugi efekt nego proširenje iluzije da je promjena u društvu moguća putem klasne kolaboracije. Zato će naše zanimanje trebati usmjeriti na druga sredstva koja bi mogla s više uspjeha djelovati u borbi protiv velikih financijskih magnata.

U vezi s prijedlogom za osnivanje fondova osobnih dohodaka radnika spomenut ću samo jednu stvar koju valja držati na pameti. Odnosi političke moći i ekonomske moći ne mogu se, naravno, nikada odvojiti jedni od drugih. Radnički fondovi ne mije-

njaju težište političke moći, pa stoga ne mogu stvoriti „ekonomsku demokraciju" u punom smislu riječi — to jest ne mogu osigurati vlast naroda u privrednom životu.

Pozitivna je činjenica, kao izraz zaoštravanja protuslovlja unutar kapitalističkog sistema, što sindikalni pokret sada na dnevni red stavlja pitanja vlasništva i vlasti, pitanja borbe protiv dominantne vlasti manjine. Naravno, u tom pokretu moramo sudjelovati, moramo doprinositi njegovu razvoju i moramo ga usmjeravati na one strateške ciljeve koji će mu omogućiti da se uhvati ukoštac s velikim centrima financijske moći i da konačno razbije njihovu vlast. S tim u vezi korisno je zapamtiti što su Marx i Engels napisali u Komunističkom manifestu:

„Komunisti svuda podržavaju svaki revolucionarni pokret usmjeren protiv postojećih društvenih i političkih odnosa. U svim tim pokretima oni u prvom redu postavljaju pitanje vlasništva, koje, bez obzira na to javlja li se u manje ili više razvijenim oblicima, postaje ključno pitanje pokreta."

Wolfgang Fritz Haug (SR Nemačka)

O dijalektici društvene baze i političke nadgradnje u socijalizmu

1. Pristup ovom pitanju ne treba da bude ni ekonomistički ni politicistički

Pitanje odnosa između društvene baze i političke nadgradnje u socijalizmu, između socijalističkih odnosa proizvodnje i države, izraženo je istorijsko-materijalistički. Sa stanovišta radničke klase i u svetlosti istorijske metode marksizma to pitanje se postavlja u perspektivi konačnog ukidanja države.

Aktuelnost tako postavljene teme proizlazi iz gorućeg pitanja odnosa opštih zakonitosti prelaska u socijalizam i njegove izgradnje prema različitim nacionalnim i istorijskim osobenostima. „Politička nadgradnja" socijalizma rešava divergencije u pogledu puta u socijalizam. Ona i nije ništa drugo do konkretan oblik organizacije procesa podruštvljavanja.

Posmatramo dijalektiku dve nedijalektičke pozicije, ekonomizma i politicizma.

Ekonomizam se u ovoj oblasti sastoji u tome što se podruštvljavanje u obliku podržavljenja i ustanovljenja planske privrede proglašava za nešto tako presudno da se zbog toga zanema-

ruje pitanje specifično socijalističkog oblika njegovog ostvarivanja, dakle pitanje sistema političkih oblika i prava. Politicistička varijanta se sastoji u tome što se određena pravila i oblici političkog činioca proglašavaju bitnim dok se ekonomski činilac vrednuje kao sekundaran.

U obe pozicije, funkcionalne grupe društva stvaraju sebi ono što osećaju kao najpovoljniji uslov. Ovde imamo „političare" i „ideologe", a tamo neposredne organizatore i usmerivače procesa podruštvljavanja.

Ekonomizam u praksi označava politički sistem, potpuno potisnut u drugi plan. Upravo zato što politički činilac važi kao nebitan za socijalizam, spontano se pojavljuje kao valjana ona politička struktura koja neposredno odgovara usmeravanju ekonomskog procesa: vodeća struktura političkog činioca. Stalno preti opasnost da se ona degeneriše u strukturu koja nije adekvatna primarno vođenju ekonomskog procesa, nego onima koji vode i njihovim spontanim interesima. Ekonomizam izbegava svaki politički elemenat koji bi mogao dovesti do destabilizovanja ekonomskog elementa. Politicizam u praksi označava buržoasku nadgradnju u bojama socijalizma. On ustanovljava „ideološko tržište", koje odgovara interesima intelektualne robne proizvodnje.

Ideolozi su skloni tome da slobodno ostvarivanje svojih interesa prodaju prosto kao slobodu.

U ekonomiji politicizam označava izbegavanje svakog razvitka koji bi mogao dovesti do destabilizovanja političkog sistema. Svaki revolucionarni preobražaj ekonomskih odnosa neizbežno dovodi do destabilizovanja političkog sistema.

Ekonomizam se odnosi prema svemu ideološkom kao prema političkom. Teorijski, on ga degradira na običan „ideološki odraz" ili „izraz" odnosa proizvodnje. U praksi to shvatanje dovodi do toga da ideološki element usmerava „političku" moć. U praksi se nikako ne pouzdaje u automatizam odraza, nego se taj „odraz" tako reći „naručuje". Administrativno kontrolisan „odraz" služi kao instrument socijalne kontrole.

2. Teorija o bazi i nadgradnji i izvođenje oblika političkog elementa kod Marksa i Engelsa

Marks i Engels su otkrili da političke sisteme treba shvatiti kao nadgradnju nad postojećom ekonomskom bazom. Za njih je u tom odnosu, kao što je poznato, „baza" proces proizvodnje materijalnog života, onakav kakav je određen oblikom odnosa proizvodnje. Takvo shvatanje političke sfere kao nadgradnje nad ekonomskom sferom — ima genetski, funkcionalni i ekonomski smisao.

Genetski smisao teorije o bazi i nadgradnji može se ovako rezimirati na primeru države: država je nastala iz društva, te je, prema tome, treba shvatiti sociogenetski. „Društvo" ovde znači u suštini: organizam proizvodnje i neposredno s njom povezani odnosi čovekovog života. Na osnovu rascepkanosti društva, u zre-

lijem obliku na osnovu njegove klasne suprotnosti, Marks i Engels shvataju državu kao „silu koja je proizašla iz društva, ali se uzdiže nad njim i sve više i više se otuđuje od njega" (Engels, MEW 21, str. 165). Ovo „nad" u pojmu „nadgradnje" ima ovde konkretno značenje nadređenosti, ostvarene pomoću aparata vlasti.

Funkcionalni smisao teorije o bazi i nadgradnji ističe *nužnost* nastanka: ova nadgradnja ima tu funkciju da osigura reprodukciju društvenih odnosa (time i odnose vladavine, uključene u njih). Nužnost te funkcije naročito proizlazi iz onog rešavanja suprotnosti interesa, odnosno klasnih suprotnosti, koje ugrožavaju odnose društvene vladavine. Uz podršku aparata vlasti ustanovljavaju se, sa tim ciljem, administrativni i ideološki aparati.

Ekonomski smisao teorije o bazi i nadgradnji odnosi se na očevidnu činjenicu da je *uslov* za nastanak i dalje postojanje takve nadgradnje postojanje viška proizvoda. Nadgradnja se hrani društvenim viškom proizvoda. Oblici u kojima nadgradnja prisvaja ovaj višak proizvoda u prisnoj su vezi s oblicima u kojima nadgradnja vrši svoje funkcije. Mada deluje u smislu održavanja društvenih odnosa vladavine (odnosa proizvodnje), nadgradnja se u izvesnom obimu mora osamostaliti prema celom društvu, „otuđiti" se od njega, kako to kaže Engels. To određuje njenu osnovnu protivrečnost. Stoga stalno treba praviti oštru razliku između klasnog sadržaja i oblika nadgradnje.

Državni aparat definiše prostor, slobodan od nasilja i na određeni način regulisan, prostor koji je, tobože, okružen svojim oružanim organima i u okviru koga, bez nasilja i u skladu sa pomenutim pravilima kojima je on regulisan, treba rešiti društvene suprotnosti. Taj („okruženi") državnim aparatom definisani prostor nameće svoj oblik razračunavanjima među klasama. Tako nastali oblik razračunavanja nazivamo *političkim oblikom.* Marks i Engels su shvatali politički element kao jedan od glavnih oblika ideološkog. Oni su državu nazvali „prvom ideološkom silom nad ljudima", prâvo drugom silom itd. Ti oblici koji se oslanjaju na realne institucije određuju, u smislu koji su oni regulisali, svest i ponašanje društvenih individua. To su oblici u kojima ljudi prvi put postaju svesni društvenih suprotnosti i u kojima se one rešavaju.

Dakle, ideološki element ne treba shvatiti primarno kao oblik svesti; u svakom slučaju, on je sekundaran. Ovo nije izraženo u tom smislu da on neposredno odražava ono uobličavanje društvenih razračunavanja koje vrši nadgradnja. Kod države je naročito jasno kako ona u slučaju „izgreda" definiše oblik rešavanja konflikata i prisiljava na njega.

Ipak, sav ideološki element određen je zajedničkom „idealno" shvatljivom osnovnom strukturom: obrtanjem veze baza-nadgradnja. Svest, ideja, pravilo itd. fungiraju u ideološkom elementu kao nešto primarno, a ne kao sekundarno, kao aksiom, a ne kao nešto izvedeno. Uzeto precizno, to je u suštini pogrešno. Ipak, utoliko ideološka svest nije samo pogrešna svest, jer ideološko izvrtanje je realno, karakteristično za način funkcionisanja svake

nadgradnje koja proizlazi iz klasne rascepkanosti društva. Mada u suštini izvedena, nadgradnja fungira kao nadređena, otuđena sila. Ona se javlja kao samostalna, a ne kao osamostaljena. To je pojavni oblik osnovne protivrečnosti.

3. Prolazna nužnost socijalističke države

Može li postojati socijalistička, revolucionarna država? Socijalizam je stvarna akcija i pokret masa. Ukoliko je država određena „izmeštanjem" iz društva onih aktivnosti koje su usmerene na celinu, socijalistička država postaje problem.

U nacionalnoj i internacionalnoj klasnoj borbi uništava se pokret bez centralizovanja i discipline. Njemu su potrebne institucije. Potrebna mu je partija i država. Prelaz u socijalizam javlja se pre svega kao izlaženje politike iz okvira uskog buržoaskog kanalisanja. Ona postaje nadležna za ekonomski element koji je nju upravo svrgao u građanskom društvu, isto onako kao što se sve zbivanje u društvu sad javlja kao političko.

Taj bi se proces mogao izraziti i obrnuto: u osnovi tog proširivanja političke kompetencije na sve i svakog leži u stvarnosti nova kompetencija društvenih proizvođača za proizvodnju. U revolucionarnoj aktivnosti masa ukida se oblik političkog, ono što je institucionalno izmešteno iz društva ponovo se usvaja u društvu proizvođača.

Kao revolucionarne aktivnosti proizvođača, pre svega radnika i seljaka, te aktivnosti nemaju nikakav specifično „politički" oblik (nasuprot društvenom). Izmeštanje iz društva, suprotnost prema onome što je neposredno društveno, određuje politički element.

Nužnost socijalističke države zavisi pre svega od razvitka klase industrijskih radnika i njihove „političke" tradicije i organizacije. Ukoliko je slabija ili amorfnija radnička klasa, utoliko je veća važnost političkog aparata, odvojenog od nje. Ukoliko je veća politička i internacionalna rascepkanost, utoliko više nužnost države postaje imperativ. Ona je srž političkog sistema. Način na koji se ona stvara uveliko zavisi od nacionalnih osobenosti. Na primer, narod koji je u prošlosti pružio masovan otpor fašizmu proizvešće različite oblike od naroda čija je prošlost žigosana fašizmom koji nije pobeđen u njemu, već spolja, od strane tuđih naroda.

Protivrečnost buržoaske države je u tome što je ona klasna vladavina u obliku političke integracije.

Protivrečnost socijalističke države je u tome što je ona država radnika i seljaka u obliku aparata, osamostaljenog u odnosu na radnike i seljake.

U kapitalizmu država postaje sve važnija. Ona se mora sve više uplitati u ekonomske veze.

U socijalizmu država najpre postaje važnija nego ikad, njena kompetencija se širi na sve. Ali, prvo, socijalistička država se

oslanja na radne ljude, u odnosu na koje se u isti mah osamostaljuje, i to je njena protivrečnost; i, drugo, njena nužnost je prolazna. Socijalističku državu mora da uništi njen vlastiti uspeh, kaže Breht.

Trebalo bi ispitati da li je, možda, takozvani staljinizam bio nesavladan oblik rešavanja osnovne protivrečnosti svake socijalističke države. U svakom slučaju, „kult ličnosti" nije bio odlučujući problem. Oko Lenjinove ličnosti želeli su da stvore „kult" zato što su, kao retko kad u istoriji, odlučujuće stvari zavisile od njegove ličnosti i od njenih stvarnih sposobnosti. Slično tome su i druge revolucije takođe stvorile važne ličnosti. Osobenost Lenjina i drugih ličnosti osnivača socijalizma sastojala se pre svega u tome što je on bukvalno „ubedljivo" integrisao protivrečnost centralne, relativno samostalne instance moći i njenog aparata, s jedne strane, i njene masovne i klasne baze, s druge strane. Kada je umro, pokazalo se da ta „ubedljivost" nije bila institucionalizovana.

Možda „staljinizam" treba shvatiti kao nacionalno osobenu „drugu genezu" socijalističke države (s koliko god gorčine upotrebljavali taj pojam ovde), određenu istorijskim okolnostima. To je bio teorijski oblik — ne po svojoj formi, već po svom sadržaju — neizbežnog odvajanja i nadređivanja države. Da bi postala sila nad društvom, država se mora suprotstaviti društvu. Stvarna snaga socijalističkog društva može biti i njena slabost: još ne političko, samosvesno, ali nekoordinirano delanje masa.

Nigde nije potrebno toliko dijalektike koliko u odnosu prema socijalističkoj državi.

4. O uzajamnom delovanju političke nadgradnje i razvitka baze

Socijalistički odnosi proizvodnje nisu statični. Od njih treba tražiti da budu odnosi u kojima će revolucionarni proces dovesti do besklasnog društva kao cilja. Stoga „političke sisteme" uvek treba koncipirati kao „delimične sisteme" u okviru tog istog procesa. Ako je dopuštena paradoksna formulacija, moglo bi se govoriti o „prolazno dominantnim subsistemima". Jer nadgradnja je uvek u isti mah i nadređena i podređena (mada u različitom pogledu). Tema „Socijalizam i politički sistemi" može se marksistički obrađivati ako se obrađuju obe strane u njenoj dijalektici. Taj odnos je „asimetričan": država je u određenom pogledu nadređena društvu, ali na kraju krajeva ona u svim svojim mogućnostima delanja ostaje podređena delovanju društvenih zakona.

Ako je u razmatranju „političkih sistema socijalizma" središno pitanje *način* na koji se razvija proces podruštvljavanja, onda taj način treba (da se ne bismo izgubili u iluzijama) tretirati stalno u zavisnosti od socioekonomskog *objekta*.

Obrnuto, postizanje određenih socioekonomskih ciljeva uslovljeno je konkretnim „političkim" *načinom* njihovog ostvarivanja.

Ovo prvo je Lenjin jasno sagledao kada je, posle određenih iluzornih pokušaja da, ne poštujući socioekonomske zakone, stvori neposredno „socijalističku politiku", konstatovao: „Crna berza", koja je nastala iza leđa „socijalističkih političara" kao odgovor na njihove mere, predstavlja politekonomistu od koga treba učiti". (Na žalost, usled preovladavanja trijumfalističke istoriografije, neobično poučna sovjetska istorija još je u znatnoj meri neiskorišćena.)

U ono drugo smo se nedavno upečatljivo uverili u čileanskom razvitku, kako u pogledu velikog značaja političkih i pravnih oblika i institucija tako i u pogledu represivnog državnog aparata. Gotovo svi elementi političkog sistema i državnog aparata odigrali su specifičnu ulogu u kontrarevoluciji. Ako dođe do zastoja u revolucionarnom procesu u socijalizmu, dominiraće jedinstvo dva suprotna oblika: povezanost državnog oblika, koji određuje celinu, s oblicima vrednosti, koji oposreduju ekonomski element. Državni oblik društvenog delanja i oblici vrednosti imaju ovu zajedničku crtu: i jedan i drugi počivaju na „izmeštanju" i „transpoziciji" društvene prakse iz sfere svesnog društvenog delanja. U onoj meri u kojoj dolazi do zastoja u pokretu masa u socijalizmu, odnosno u kojoj se on raspodeljuje i iscrpljuje u državno definisanom obliku političkog i u obliku ekonomskog elementa, određenog oblicima vrednosti, kao i u privatnoj sferi, u toj meri se socijalizam vraća buržoaskim oblicima. U buržoaskim oblicima on ostaje u presudnom pogledu podređen buržoaskom društvu: u pogledu „subjektivnog faktora", koji ono silinom prirodne snage mobiliše u obliku privatnog egoizma.

Buržoasko društvo je „proizvodno" — u granicama svoje osnovne protivrečnosti i nesavladanog kolebanja između polova konjunkture i krize — zahvaljujući „drugoj prirodnoj sili" ekonomskog pritiska i zahvaljujući strasnoj pohlepi privatnog egoizma. Dakle, efektivnost kapitalizma se zasniva na odnosima i pogonskim snagama koje socijalizam odmah eliminiše. Kapitalizam je toliko jak baš zahvaljujući tome što je slobodan od planiranja, zajedništva i solidarnosti. Stoga apologete kapitalizma smatraju da je njegova efektivnost ugrožena tamo gde on radi svoje stabilizacije pravi ustupke reformizmu. Po njima, ti ustupci socijalnom obezbeđivanju individua dovode do „sklonosti ka socijalnoj državi" i slabe „princip učinka". U tome su oni donekle u pravu: slabljenje i stabilizovanje idu ovde u izvesnom obimu uporedo.

U oblicima koji su adekvatni kapitalizmu socijalizam je podređen kapitalizmu. To važi i za oblike nadgradnje. Kapitalistički odnosi bacaju — da upotrebimo upečatljiv Marksov i Engelsov izraz — svoju „ulepšanu senku" na nadgradnju. Varljiva je iluzija izvesnih „istinskih socijalista" da mogu etablirati socijalizam kao postojanje u obliku takvih „lepih senki". Razumljiv je, mada se ne može opravdati, pokušaj određenih grupa ideologa da gaje

iluzije o takvim „lepim senkama". Ipak, bilo bi iz osnova pogrešno „građanska prava" individue shvatati kao čisti „privid". To isto važi i za druga prava koja garantuju određene slobode u smislu nezadiranja državne vlasti, kao što je, recimo, sloboda nauke. U socijalistički dalje razvijenom obliku takve garancije imaju, između ostalog, tu važnu funkciju da onemoguće da „političke" ili „društvene" mere prekrše zakonitosti razvitka ličnosti, naučnog procesa itd. Tu su mnogi problemi nerešeni. U fazi socijalističke državnosti upravo će „politički sistem" nužno institucionalizovati takve garancije. Veliki problem je ne samo verbalna garancija socijalističkog legaliteta u celini; često je još veći problem unutrašnji legalitet partije kao element koji povezuje društveni sistem i politički sistem.

Povezanost unutarpartijskog i opštedruštvenog legaliteta do sada je vrlo malo ispitana. Zatim, marksistička teorija još ne može dovoljno da shvati norme takvog legaliteta. Neprihvatljivo je vraćanje na staru ideologiju o „neotuđivim večnim pravima i idealima" koji su zamišljani kao nešto što stoji iznad čoveka. To su Marks i Engels nazvali „idealizovanim oblicima" društvenih odnosa.

Ideološki oblik normi političkih sistema ne može se teorijski ukloniti. Istina, njegov tobožnji karakter večnosti nije ništa drugo do privid. Ali taj privid postoji u stvarnom obliku socijalnog sistema vladavine. Nervni čvor koji određuje ideološki karakter političkih normi jeste njihovo ostvarivanje, odlučivanje o njima i kontrola njihovog poštovanja. U kritici buržoaske ideologije marksistička teorija *objašnjava* samo skriveno poreklo iz klasne strukture, ali ona samo teorijski razara privid, a ne može da ga ukloni u njegovoj društvenoj stvarnosti. U odnosu na socijalističke norme, uopšte se samo *postulira*, odnosno u sporu iznosi postulat protiv postulata. U stvarnosti može postojati samo jedna stvar koja spaja marksističku teoriju i socijalistički postulat: više ne samo interpretatorsko izvođenje normi iz društvene baze („u krajnjoj instanci") nego i njihovo realno izvođenje iz socijalističke baze, dopunjeno kontrolom „baze" nad „nadgradnjom".

Celokupna marksistička teorija — ako ona treba da bude teorija društvenog delanja u socijalizmu — greši utoliko ukoliko se sputava taj nervni čvor ne samo sadržajnog nego i *formalnog klasnog stanovišta* „socijalističke nadgradnje", to jest njenog zasnivanja i kontrole od strane „socijalističke baze". S druge strane, istina je da određene državne funkcije u socijalizmu postaju važnije nego ikad ranije. Ali težeći da uklone „otpor" ili „faktor poremećaja" u vidu kontrole baze, one bi u isti mah potkopale efikasnost svoje vlastite rukovodeće delatnosti. Ne ruše se samo ideali slobodne diskusije kad se sputavaju procesi diskusije, nego se krše, u prvom redu, zakoni socijalnog procesa učenja, naročito naučnog procesa i svesnog prihvatanja društvenih ciljeva u redovima radničkih masa. Ono što danas nedostaje — to je jedan Gramši socijalističkog društva koji bez shematizma, ali i bez napuštanja naučno-marksističkog stanovišta ispituje realnu poveza-

nost delovanja socijalističkih društava, uzimajući posebno u obzir fenomene prelaska „između" baze i nadgradnje, koji omogućuju realni spoj.

5. Ukidanje države u komunističkoj perspektivi

Marksisti vide socijalističku nadgradnju očima baze, to jest sa stanovišta radničke klase. (I marksisti „u nadgradnji" mere se merilima baze, inače postaju paraziti.)

U pogledu političke nadgradnje još važi Marksov i Engelsov stav: „Radnici ne mogu ostvariti svoju ličnost a da ne ukinu državu". Stoga marksisti vide političku nadgradnju u perspektivi ukidanja države.

Taj Marksov i Engelsov stav postaje apsolutno pogrešan ako se apsolutizuje. Jer za organizaciju razvitka koja može dovesti do ukidanja države (i do potpunog razvitka ličnosti radnika) potrebna je opet država.

Stoga marksisti neće smatrati svojim ciljem ukidanje države; to ukidanje oni shvataju kao posledicu svoga cilja koji je izgradnja besklasnog društva. Kao što je država proizašla iz rascepkanosti društva, tako i s ukidanjem te rascepkanosti iščezava njena nužnost. Društvo (udruženih proizvođača bez klasa i privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju), koje samo sebe određuje, ponovo usvaja one funkcije društvenog života koje su izvučene, „izmeštene" iz društva i transponirane u političku, jurističku, religioznu itd., ukratko u ideološku sferu. Ideološke sile bivaju ukinute ili zamiru. U onoj meri u kojoj čovek — da se izrazimo Engelsovim rečima — „više ne samo misli o sebi nego i upravlja sobom", u toj meri nestaju sve odvojene rukovodeće instance izvan i iznad društva. Društvo koje samo sebe određuje stvoriće za takve funkcije svoje vlastite društvene organe.

Radi orijentacije je važno izoštriti pogled za prelazne pojave. Lažna oštrica onog ili-ili procesa, upravo linije razvitka. Postojeća socijalistička društva ili ona koja su na putu u socijalizam pokazuju mnogostruke fenomene prelaska u komunizam. (S druge strane, visokorazvijena kapitalistička društva pokazuju fenomene „prelaska" u socijalizam koji su često — kao i mnoge socijalističke institucije — stvoreni svesno s namerom da se zaustavi radnički pokret.) Naoružavanje celokupnog osoblja u preduzećima je — nasuprot postojanju odvojenog državnog vojnog aparata — neposredno društvena mera. Isto to važi i za ustanovljavanje „društvenih sudova" koji jedan deo pravnog aparata vraćaju u društvo. Opet, nikako ne treba formalistički posmatrati one ekonomske oblike vrednosti koji su preuzeti od buržoaskog društva i stavljeni u službu planske privrede. Lenjin je sasvim tačno zapazio da njihov karakter kao oblik vrednosti slabi u toku razvitka planske privrede. Robni karakteri gube donekle u snazi. Ako je na početku prelaska od buržoaskog društva u socijalističko sve po svojoj mogućnosti (a po pravilu i stvarno) roba, to jest može se

kupiti, — sad sve više područja (čovekovo telo, njegova radna snaga, zdravlje, obrazovanje, kultura) izmiče robnom obliku.

Insistirati na fenomenima prelaska nipošto ne znači da se pretpostavlja miran, evolucioni tok stvari. Taj se proces razvija koliko protivrečno toliko i različito u svakoj zemlji.

Marksistička strana (u Nemačkoj pre svega Volfgang Harih) danas pokreće pitanje da li se, s obzirom na zaoštravanje ekoloških problema, s obzirom na sve veće ekonomsko zloupotrebljavanje resursa i sfere ljudskog života u celini, možda može smatrati da perspektiva komunističkog društva izobilja pripada carstvu iluzija. Ali za tu perspektivu vezana je perspektiva ukidanja države. To je pitanje veoma ozbiljno. Ali da li je ono dobro postavljeno? Ako se pretpostavi, kao što to čini Harih, da i dalje postoje partikularni interesi i borbe za raspodelu, onda se takođe javlja kao nužnost ovekovečavanje državnog aparata prinude, institucionalizovanog nad društvom. Odlučujuće je pitanje da li i samo društvo vlada oblicima svoje „razmene materija s prirodom" (dopunjenim njegovom „socijalnom razmenom materije"), umesto da ti oblici njime vladaju (nešto slično piše Marks na završetku prve glave *Kapitala*).

Da li će društvo naučiti — to jest razviti potrebne materijalne osnove i načine ponašanja — da svesno i planski dela u skladu s nužnostima proizvodnje? Ako bi se na to pitanje moglo odgovoriti potvrdno, Harihova prognoza bi bila lišena osnove. Ali davanje odgovora na takva pitanja nije stvar teorije nego izmene sveta.

Kiro Hadži Vasilev

Politički sistem radničke klase i nacionalni odnosi

I

Kada radnička klasa stupi na čelo društva kao vladajuća i vodeća snaga, ona mora da pokloni posebnu i veliku pažnju pitanjima nacionalnih interesa i nacionalnih odnosa. Ta su pitanja naročito značajna za zemlje s višenacionalnim sastavom. Ali nisu zanemarljiva ni za zemlje sa homogenim nacionalnim sastavom; i njima se ona nameću kada treba utvrditi osnovu uređivanja njihovih političkih i drugih (u današnjem svetu sve razvijenijih i bogatijih) odnosa s drugim zemljama i narodima. Sem toga, zemlje sa relativno homogenim nacionalnim sastavom su retka, da ne kažemo izuzetna pojava. A ako se imaju na umu savremeni zakoniti procesi sve većeg i dubljeg povezivanja zemalja i naroda, kao i sve šira i masovnija migraciona kretanja, izazvana u prvom redu razvojem proizvodnih snaga i međunarodne podele rada, može se slobodno tvrditi da ta pitanja postaju sve značajnija za zemlje i narode.

To je realnost koja se sve jače ispoljava nezavisno od društvenog sistema pojedinih zemalja. Ali *u meri u kojoj radnička klasa razvija sopstveni društveni i politički sistem, pitanja nacionalnih odnosa ne samo što ne gube već dobijaju u značaju.* Bilo je, doduše, a ima i danas u radničkom pokretu, odnosno u

nekim socijalističkim zemljama, i drugačijih shvatanja i ocena, ali ih ni praksa ni teorijska istraživanja nisu potvrdili.

Pojava i razvoj radničke klase su u organskoj vezi s počecima i razmahom industrijske revolucije. Taj istorijski proces stvara sebi i odgovarajući društveni okvir u obliku nacije kao istorijski nove, kompleksne društvene zajednice ljudi. Istovremeno je taj proces u svojim početnim fazama u svetu, kao svoju društveno-ekonomsku osnovu, zakonito rađao kapitalistički sistem, a time i buržoaziju kao vladajuću klasu nacije.

Već ta činjenica da su radnička klasa, buržoazija i nacija isklijale, nicale, razvijale se i sazrevale zajedno, u međusobnoj organskoj povezanosti — upućuje na pažljivo raščlanjivanje i istraživanje njihovog bića, interesa i odnosa. U to se, ovom prilikom, naravno, ne možemo upuštati, ali je ipak potrebno ukazati na neke bitne činjenice.

Pravo nacije na samoopredeljenje i princip suverenosti nacije, izraženi u njenom konstituisanju u nacionalnu državu, pojavili su se u istoriji kao zahtevi buržoazije i parole buržoasko-demokratskih revolucija. Buržoaska nacionalna ideologija je u mladom i nezrelom radničkom pokretu uskoro počela da izaziva izvesnu negativnu reakciju: sve te parole o naciji, nacionalnoj suverenosti i nacionalnim interesima samo su maska buržoaskih klasnih interesa, podvale buržoazije čiji je cilj da prikriva klasne suprotnosti i otupljuje klasnu borbu. Takva shvatanja su bila upola tačna, ali jednostrana; ona su ispravno ukazivala na buržoaske ideološke manipulacije nacionalnim interesima, ali su ignorisala ili, čak, pogrešno tumačila njihov objektivni smisao i značaj upravo za radničku klasu i ostale radne mase. Pa ipak, u ranijim razdobljima razvoja radničkog pokreta, ta su shvatanja bila vrlo rasprostranjena, a zadržala su se u nemaloj meri i do naših dana.

Međutim, danas jedva da treba dokazivati od kakve je važnosti za radničku klasu i njen pokret borba za nacionalnu slobodu i suverenost. U uslovima nacionalne potčinjenosti, ni nacija ni njena radnička klasa ne mogu učiniti nijedan ozbiljniji korak u svom istorijskom razvoju, niti u postavljanju i rešavanju svojih osnovnih klasnih, društvenih i političkih unutarnacionalnih problema. Zato je oslobođenje od nacionalne potčinjenosti — u takvim uslovima — ne samo opšti nacionalni interes, koji se nužno izražava kao nacionalnooslobodilačka borba, već i osnovni sadržaj revolucionarne klasne borbe radničkog pokreta.

Ako u tome vidi svoj interes i nacionalna buržoazija (a to, kao što nam istorija pokazuje, nije baš uvek, a pogotovu ne u jednakoj meri, slučaj) — objektivni interes radničke klase za izvojevanjem nacionalne slobode i suverenosti neće zbog toga ni nestati niti se smanjiti. Naprotiv, ta je borba uvek i svuda, kako je to Lenjin voleo da kaže[1], *bezuslovno* u interesu osnovne mase

[1] Uporedi: Lenjin, *Izabrana dela*, „Kultura", Beograd, 1960, tom 8, str. 295.

nacije, to jest radničke klase i ostalih radnih masa grada i sela, dok se buržoazija veoma nejednako odnosi prema toj borbi, u zavisnosti od toga da li joj ona može obezbediti ili ugroziti vladajuću poziciju u naciji.

Istorijska praksa nam upravo pokazuje da *u meri u kojoj se iscrpljuje nužnost kapitalističkih odnosa i vladajuće uloge buržoazije radnička klasa staje na čelo nacija u borbi za njihove nacionalne interese, za nacionalnu slobodu i suverenost.* Ona se potvrđuje kao snaga koja tu borbu vodi bez kolebanja i koja je jedina kadra da je dosledno dovede do kraja. U naše vreme sve je više slučajeva da pretežni deo buržoaskih snaga, u trenucima najtežih iskušenja svojih nacija u borbi za slobodu i suverenost, krene putem manje ili više otvorene nacionalne izdaje ako ta borba preti da u naciji promeni odnos klasnih snaga u korist radničke klase i radnih masa uopšte.

To se događa zato što *tokom istorijskog razvoja posebni klasni interesi buržoazije neminovno kreću u raskorak s osnovnim nacionalnim interesima i među njima se postepeno produbljuje nepremostiva provalija. Uporedo s tim, klasni interesi radničke klase i nacionalni interesi sve više se podudaraju i zakonito teže svojoj identifikaciji.* Da bi delovala u skladu s nacionalnim interesima, buržoazija bi se morala odreći svojih klasnih interesa, to jest sebe same, dok radnička klasa doslednom borbom za nacionalne interese ostvaruje i svoje klasne interese, i obrnuto.

Sem toga, jačanje i razvijanje ekonomskih, društvenih i kulturnih veza među nacijama sve više nameću *potrebu za takvim njihovim uzajamnim odnosima kojima će se uspešno savlađivati razlike i protivrečnosti njihovih interesa na osnovu uzajamnog poštovanja, suverenosti i ravnopravnosti svih nacija, što i čini suštinu internacionalizma.* Ta objektivna potreba razvoja nacija i njihovih odnosa postaje sve značajnija nužna komponenta samih *nacionalnih* interesa svake nacije. Ona nam još više ukazuje na rastuću nespojivost buržoaskih klasnih interesa i nacionalnih interesa. Naime, *usled svoje monopolističke prirode, buržoazija nije kadra da se zaista s potpunim razumevanjem i poštovanjem odnosi prema interesima tuđih nacija,* kao, uostalom, ni prema interesima ogromne većine radnih masa sopstvene nacije. Ona ne može da bude nosilac istinske nacionalne ravnopravnosti, već je, samim svojim društvenim bićem, uzrok zaoštravanja međunacionalnih suprotnosti i izbijanja konflikata.

Monopolizam buržoazije se u nacionalnim odnosima nužno, kad god mu to odnos snaga dopusti, ispoljava kao „nacionalni" monopolizam, to jest kao hegemonizam.

No to ne karakteriše samo buržoaziju već i svaku drugu savremenu monopolističku društvenu snagu. I etatistički i tehnokratski monopolizam pokazuju na planu nacionalnih odnosa svoje nacionalističko-hegemonističko naličje. I oni su izvor zaoštravanja protivrečnosti između interesa pojedinih nacija, a time i ozbiljnih problema i sukoba u međunacionalnim i međudržavnim odnosima. U tom pogledu i dosadašnja relativno kratkotrajna istorija

socijalističkih zemalja i njihovih međusobnih odnosa pokazuje neke veoma instruktivne pojave i ozbiljne probleme.

Tek u meri u kojoj slobodno udruženi radnici budu uspevali da, savlađujući značajnije pojave i tendencije monopolizma, *neposredno* ovladaju svim bitnim tokovima i polugama društvene reprodukcije i nacionalne politike, istinski nacionalni interesi će dobiti svoj potpuno autentičan politički izraz, principi samoopredeljenja, suverenosti i ravnopravnosti naroda svog doslednog nosioca, a nacionalne protivrečnosti i nacionalni odnosi svoje zaista demokratsko i socijalističko rešenje. U tome treba videti smisao Marksovog i Engelsovog stava iz *Manifesta komunističke partije:*

„U meri u kojoj se ukida eksploatacija jedne individue od strane druge, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge...

S nestankom suprotnosti između klasa u samoj naciji nestaje i neprijateljski stav među nacijama"[2].

A suprotnosti između klasa i eksploatacije individua nestaće tek onda kada slobodno udruženi radnici budu savladali i poslednje značajnije ostatke stvarnih klasnih, odnosno etatističkih, tehnokratskih i drugih vidova otuđivanja ekonomske, društvene i političke moći, koji se izražavaju u posebnom, privilegovanom položaju određenih društvenih snaga i grupa u raspolaganju sredstvima, uslovima i plodovima rada radnika.

Razumljivo, ukoliko su ti ostaci veći i značajniji, a pogotovu ako takvi odnosi preovlađuju, utoliko su i klasne i nacionalne suprotnosti prisutnije. No njihovo prisustvo nije uvek i svuda stvar samo subjektivnih opredeljenja vodećih društvenih snaga; ono je, u prvom redu, stvar objektivnih uslova i okolnosti, stepena razvoja i zrelosti radničke klase i njenog pokreta, odnosa snaga u društvu i u širim, međunarodnim okvirima itd. Stoga ovde nije reč o nekim političkim kvalifikacijama stanja u pojedinim zemljama, već je reč o realnostima mučnog procesa socijalističkih preobražaja u kojima nije sve pozitivno i napredno, nego ima i negativnih i nazadnih pojava, kao i o nesumnjivoj potrebi da marksistička misao ponire što dublje u te složene dijalektičke realnosti i da ih što potpunije i što tačnije osvetljava i objašnjava.

Parafrazirajući navedene Marksove i Engelsove misli, možemo zaključiti da uspešno ostvarenje istinske suverenosti i ravnopravnosti nacija, potpuno i bezuslovno poštovanje tih principa, razvijanje harmoničnih odnosa i saradnje među narodima na tim osnovama, označavaju i visok stepen razvoja socijalističkih društvenih odnosa, jer su takva ostvarenja samo na toj osnovi moguća. I obrnuto, ozbiljniji problemi i sukobi u nacionalnim odnosima u pojedinim socijalističkim zemljama ili između njih sami po sebi svedoče da s razvojem socijalizma nešto nije u redu.

---

[2] K. Marks — F. Engels, *Dela*, „Prosveta", Beograd, 1974, tom 7, str. 394.

Ako tek radnička klasa može da u odnosima slobodno udruženog rada donese istinsko rešenje problema nacionalnih odnosa, a time i njihovo iscrpljivanje, razumljivo je da *ti problemi imaju za radničku klasu veći značaj nego bilo za koju drugu društvenu snagu, da radnički pokret mora da im pokloni najveću pažnju i da je pozvan da pokaže najveću meru osetljivosti i doslednosti u njihovom demokratskom socijalističkom rešavanju.* Istorijski posmatrano, *kompleks nacionalnih odnosa dobija svoj najveći značaj upravo u uslovima borbe za socijalizam, jer tek u tim uslovima nastaju mogućnosti da se oni potpuno, dosledno i univerzalno reše.* Zato nacionalni interesi, suverenost i ravnopravnost svoje i drugih nacija nisu za radničku klasu nešto sporedno i drugostepeno, a još manje nešto što bi ponekad i u ponečemu tobože valjalo podređivati njenim klasnim interesima. Naprotiv, svoje klasne interese ona ne može ostvariti ako ne bi bila na čelu borbe svog naroda za nacionalne interese, suverenost i ravnopravnost i ako se u tom smislu ne potvrdi kao vodeća snaga nacije. To su dve nerazdvojne strane jedinstvene revolucionarne borbe radničke klase. Drugačija shvatanja uzajamnog odnosa tih dveju strana, shvatanja kakvih je u radničkom pokretu bilo, a ima i danas, izražavaju ili relativnu idejno-političku nezrelost tog pokreta ili određena, klasnim frazama prikrivena, monopolističko-hegemonistička opterećenja.

Kada radnički pokret bilo koje nacije savlada takve i slične svoje slabosti i pokaže svoju zrelost, kada stavi do znanja da je kucnuo čas i da je i sâm spreman i sposoban da stane na čelo svog naroda kao vodeća društvena snaga, on *neminovno, na jedan ili drugi način, kreće u samostalnu i stvaralačku razradu svojih ciljeva, svoje linije, strategije i taktike.* Snaga koja stoji neposredno pred nužnošću prelaza u socijalizam i koja je kadra da svoj narod vodi u socijalizam mora biti spremna i sposobna da, polazeći od istorijskog nasleđa i konkretnih uslova svoje zemlje, otkrije specifičan put i ponudi efektivan program borbe za socijalno oslobođenje radničke klase i svih radnih masa u organskoj povezanosti s ostvarivanjem autentičnih nacionalnih interesa i obezbeđenjem potpune nacionalne suverenosti i ravnopravnosti svog naroda. Uostalom, ostvarenje socijalističkog preobražaja ima za pretpostavku razvoj same te snage od predvodnika radnika u predvodnika cele nacije. Zato se ona, upravo u interesu borbe za socijalizam, mora potvrditi kao autentična nacionalna snaga.

Sve nam to objašnjava istorijsku važnost činjenice da su u najsnažnijim nacionalnim radničkim pokretima njihovo savremeno silovito prodiranje i jačanje povezani s njihovim samostalnim utvrđivanjem sopstvenih puteva u socijalizam „nacionalnih boja". U tim „nacionalnim bojama" sadržan je trostruki smisao:

— prvo, opšte društvene zakonitosti kretanja u socijalizam mogu se ostvariti samo u specifičnim, originalnim nacionalnim oblicima koji odgovaraju nacionalnom istorijskom nasleđu i specifičnim nacionalnim društvenim, ekonomskim, političkim i kulturnim karakteristikama;

— drugo, socijalizam ne samo što neće ni u čemu ugroziti nacionalne interese i suverenost već, naprotiv, tek on može potpuno osigurati da se oni dosledno ostvare;

— treće, vodeće političke snage radničke klase stoje čvršće, odlučnije i doslednije bilo od kojih drugih društvenih snaga na braniku nacionalnih interesa, slobode, suverenosti, nezavisnosti i ravnopravnosti svog naroda, kao zaštitnik od svih stranih osvajačkih ili hegemonističkih pokušaja i pritisaka, ma otkud ovi dolazili i ma kakvim se izgovorima prikrivali.

To nisu samo subjektivna opredeljenja određenih političkih snaga već i izraz sve bolje shvaćenih objektivnih zakonitosti savremenih društvenih kretanja. Probijajući sebi put neumoljivom snagom nužnosti, te su zakonitosti dovele, pored ostalog, do idejnih i političkih konfrontacija i sukoba u odnosima nacionalnih radničkih pokreta (a kasnije i među socijalističkim zemljama) protiv svega što je ostalo slepo za te zakonitosti i pokušalo da im stane na put. Te konfrontacije i sukobi javili su se već u Kominterni, ali su ostali zatvoreni i potisnuti; izbili su na otvorenu političku scenu kao vulkanska erupcija Staljinovim bezobzirnim napadom na socijalističku Jugoslaviju, da bi zatim, povodom događaja 1956. i 1968. godine, zahvatili sve šire okvire — sve do najnovijih, veoma instruktivnih rasprava i polemika u vezi s takozvanim evrokomunizmom. Za marksističku teorijsku misao nema više ozbiljnih teškoća da bi se otkrio smisao tih zbivanja: nisu to samo incidenti, već je u pitanju regenerativni proces radničkog pokreta od istorijskog značaja. On savlađuje svoje ozbiljne dosadašnje slabosti i oboljenja, pokazuje sve veću snagu i vitalnost, viši stepen zrelosti i sve veću sposobnost da pojedinim narodima i svetu u celini prokrči nove puteve ljudskog progresa i socijalizma.

II

Socijalistička revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije ostvarena je u obliku narodnooslobodilačkog rata protiv fašističkih agresora i domaćih izdajnika. Komunistička partija Jugoslavije je bila inicijator, organizator i predvodnik ustanka i revolucije. Ona je u tome uspela zato što se na vreme oslobodila svojih dugogodišnjih dezorijentacija, slabosti i frakcijskih borbi. U predvečerje odsudnih događaja, pod Titovim rukovodstvom, ona definitivno *uobličava svoju generalnu liniju jedinstva borbe za klasne interese radničke klase i svih radnih ljudi grada i sela i za nacionalne interese i ravnopravnost svih naroda i narodnosti.* Na toj osnovi, ona samostalno i stvaralački razrađuje i primenjuje originalnu revolucionarnu strategiju i taktiku, koje se u praksi potvrđuju potpunim trijumfom.

Socijalistički društveni i politički sistem rođen u revoluciji razvijao se i obogaćivao u više značajnih etapa. Jugoslavija je postala federativna zajednica slobodno udruženih suverenih naroda

u kojoj se obezbeđuje ravnopravnost svih naroda i narodnosti, odnosno svih radnih ljudi, nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti.

Na osnovu prava samoopredeljenja naroda stvorene su posebne republike: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora, a u Republici Srbiji i autonomne pokrajine — Vojvodina i Kosovo.

No ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti nije zavisilo samo od ustavnih rešenja i političkih deklaracija. U realnim nacionalnim odnosima javljali su se problemi i teškoće koje je valjalo savlađivati, a to je pretpostavljalo utvrđivanje njihovih izvora i njihove društvene prirode. I upravo na tim iskustvima sopstvene prakse jugoslovenska marksistička misao je uvidela u kojoj meri *priroda nacionalnih odnosa i nacionalna ravnopravnost zavise od mogućnosti i stvarne prakse otuđivanja ekonomske i političke moći od radničke klase*. A pošto ta otuđivanja, naročito u uslovima relativne nerazvijenosti, ne zavise samo od svesti i dobre volje vodećih političkih snaga, pokazalo se da je nužno postepeno preći niz etapa kojima će se, razvijanjem i produbljivanjem socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, obogaćivati i unapređivati nova, demokratska i socijalistička priroda nacionalnih odnosa, to jest povećavati mera stvarne nacionalne ravnopravnosti.

U početnoj etapi, nužnost jačeg državnog i političkog centralizma nije ostavljala mnogo prostora i mogućnosti za ostvarivanje samostalnih funkcija republika, a pogotovu pokrajina. U federaciji, u kojoj se raspolagalo najvećim delom sredstava društvene reprodukcije, odlučivalo se — što je za takav centralistički sistem normalno — na principu većine, a to nije omogućavalo tačno sagledavanje i harmonično usklađivanje interesa svih republika i pokrajina. U takvim uslovima nije se moglo sprečiti postepeno nagomilavanje određenih problema u nacionalnim odnosima. Ti se problemi u početku nisu ispoljili na otvorenoj političkoj sceni, ali su sve više opterećivali odnose u organima federacije, kao i između njih i organa republika i pokrajina.

Pokazalo se da suviše jaka uloga državnih organa i državnog aparata u političkom sistemu, a naročito kada to objektivne potrebe više ne zahtevaju, rađa ozbiljne i sve opasnije pojave i snage etatističkog i tehnokratskog monopolizma, s mnogim teškim posledicama za stvarni društveni položaj radničke klase i ostalih radnih ljudi, za celinu društvenih odnosa, pa i za nacionalne odnose. To je izazivalo ponovno buđenje nacionalističkih pojava i dovodilo do izvesnih nacionalističkih konfrontacija, bez obzira na to da li su se one, i koliko, spolja videle.

Već prvi simptomi tih pojava poslužili su Komunističkoj partiji Jugoslavije da kritički ponovo ispita i dalje razvije svoju političku liniju. Uz oslonac na izvanredno bogate tradicije slobodne inicijative i samostalnog delovanja masa u narodnooslobodilačkom ratu, već 1950. godine je otvoren proces razvoja socijalističkog samoupravljanja, koje je postepeno jačalo i širilo se na

sva područja društvenog života. Time su sužavane mogućnosti i prostor delovanja etatističkih i tehnokratskih monopolističkih pojava i tendencija. Uz izvesne, delom neizbežne oscilacije i prolazna kolebanja, taj proces je tekao rastućom snagom i brzinom, naravno, koliko je razvoj materijalnih i društvenih snaga to dopuštao. Određeni ključni momenti toga procesa obeležavali su pojedine njegove etape, koje su, pored ostalog, donosile sve razvijenije oblike demokratskog i socijalističkog razrešavanja protivrečnosti nacionalnih interesa, unapređivanje nacionalnih odnosa, izraženo i u institucionalnom usavršavanju ustavnih rešenja našeg federalizma, dalji razvoj i produbljivanje ravnopravnosti, a time i bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, kohezije i stabilnosti njihove zajednice.

Taj proces još nije iscrpen, još uvek su moguće i prisutne poneke pojave birokratsko-etatističkog i tehnokratskog monopolizma, s njihovim negativnim delovanjem i na nacionalne odnose. Ali poslednjih godina, s raščišćavanjem izvesnih unutrašnjih slabosti u Savezu komunista Jugoslavije, s donošenjem i sprovođenjem novog Ustava SFRJ, one postaju sve marginalnije.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija definisana je Ustavom kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina..., „zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti". Ustav konstatuje da je ona nastala ujedinjavanjem svih naroda Jugoslavije (na osnovu njihovog prava na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje) zajedno sa narodnostima s kojima žive.

Prema Ustavu SFRJ, radni ljudi i narodi i narodnosti *ostvaruju svoja suverena prava, u principu, „u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu s njihovim ustavnim pravima"*, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji *samo kad je, u njihovom zajedničkom interesu, Ustavom utvrđeno.* Te, Ustavom određene i ograničene funkcije federacije ostvaruju se *„na načelima sporazumevanja republika i autonomnih pokrajina, solidarnosti i uzajamnosti, ravnopravnog učešća republika i autonomnih pokrajina u organima federacije"* (na način određen Ustavom), *„kao i na načelu odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj socijalističke zajednice kao celine".*

To praktično znači da o najvećem broju pitanja društvene politike republike i pokrajine (tačnije: samoupravno i politički organizovani radni ljudi u njima) odlučuju *samostalno*, svaka za sebe, a o određenom manjem broju pitanja (doduše, razumljivo, od najvećeg društvenog značaja) odlučuju *zajednički i ravnopravno* u okviru federacije.

Prema tome, *federacija ne predstavlja neku superdržavu nad republikama i pokrajinama, već je njihov zajednički državni i samoupravni instrument, izraz njihovog slobodnog udruživanja, ne samo po tome kako je nastala već i po njenom funkcionisanju iz*

dana u dan. Funkcije federacije nisu izuzete od republika i pokrajina i otuđene od njih, već stalno ostaju njihove sopstvene funkcije, koje one, po prirodi stvari, ne mogu ostvarivati svaka za sebe odvojeno, već sve skupa zajednički.

Tim svojim zajedničkim odlučivanjem u SFRJ, svi narodi i narodnosti, odnosno republike i pokrajine na način jedinstven za sve njih, kako Ustav utvrđuje, „ostvaruju i obezbeđuju suverenost, ravnopravnost, nacionalnu slobodu, nezavisnost, teritorijalnu celokupnost, bezbednost, društvenu samozaštitu, odbranu zemlje, međunarodni položaj i odnose zemlje s drugim državama i međunarodnim organizacijama, sistem socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, jedinstvene osnove političkog sistema, osnovne demokratske slobode i prava čoveka i građanina, solidarnost i socijalnu sigurnost radnih ljudi i građana i jedinstveno jugoslovensko tržište, i usklađuju zajednički privredni i društveni razvitak i druge svoje zajedničke interese".

Ustav, zatim, utvrđuje da se navedeni zajednički interesi ostvaruju delovanjem organa federacije, uz ravnopravno učešće i odgovornost republika i pokrajina u njima, s tim što se neke izuzetno važne i osetljive odluke (o čemu će još biti reči) mogu doneti samo uz saglasnost svake republike i pokrajine ponaosob. Međutim, Ustav predviđa da radni ljudi, narodi i narodnosti mogu ostvarivati svoje zajedničke interese i „neposrednom saradnjom i dogovorom republika i autonomnih pokrajina, opština i drugih društveno-političkih zajednica", zatim „samoupravnim sporazumevanjem, društvenim dogovaranjem i udruživanjem organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, delatnošću društveno-političkih i drugih društvenih organizacija i udruženja građana" i, konačno, „slobodnim i svestranim aktivnostima građana".

Naročito je značajna činjenica da je *Ustav SFRJ (sa svim citiranim i drugim svojim odredbama) mogao biti donesen i da može biti menjan samo uz prethodnu saglasnost skupštine svake posebne republike i pokrajine.*

Jedan od najdubljih izvora objektivnih razlika i protivrečnosti u interesima republika i pokrajina leži u istorijski nasleđenim i još uvek velikim razlikama u stepenu njihovog privrednog razvoja. Tom ozbiljnom, dugoročnom i teškom problemu Ustav SFRJ poklanja naročitu pažnju time što *utvrđuje obrazovanje posebnog fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina.* Ustav obavezuje da se saveznim zakonom utvrđuju privredno nedovoljno razvijene republike i pokrajine, stalni izvori sredstava fonda, posebni uslovi kreditiranja iz tih sredstava i način poslovanja fonda.

U okviru Ustavom utvrđenih funkcija federacije, zakonodavnu vlast vrši Skupština SFRJ, koju sačinjavaju dva veća: Savezno veće i Veće republika i pokrajina.

U Savezno veće svaka republika delegira po 30, a svaka autonomna pokrajina po 20 delegata. Njih kandiduju, iz sastava svojih delegacija, osnovne samoupravne organizacije i zajednice i druš-

tveno-političke organizacije, a biraju ih, na osnovu jedinstvene liste za republiku, odnosno pokrajinu, skupštine svih opština u republici, odnosno pokrajini.

U Veće republika i pokrajina svaka republička skupština delegira iz svog sastava delegaciju od 12 članova, a svaka pokrajinska skupština delegaciju od 8 članova, takođe iz svog sastava.

Skupština SFRJ vrši svoja prava i dužnosti, u principu, na osnovu podeljene nadležnosti dva veća, uz nekoliko izuzetaka kada ona odlučuju zajedno i ravnopravno: izbor i razrešavanje predsednika i potpredsednika Skupštine SFRJ, predsednika i članova Saveznog izvršnog veća (vlade), predsednika i sudija Ustavnog suda Jugoslavije i Saveznog suda i drugo.

Sva radna tela pojedinih ili obaju veća (odbori i komisije) u kojima se obavlja najveći deo priprema nacrta i predloga zakona i drugih akata, kao i rasprave o njima, sastavljena su, takođe, na principu jednake zastupljenosti svake republike i odgovarajuće zastupljenosti pokrajine.

Takav *sastav obaju veća i njihovih radnih tela u skladu je s ustavnim principom da se u federaciji, u osnovi, odlučuje ravnopravnim sporazumevanjem i dogovaranjem republika i pokrajina.* To posebno važi za Veće republika i pokrajina, u čijoj su nadležnosti oni savezni zakoni i druga opšta akta i odluke koji se tiču specifičnih ekonomskih interesa republika i pokrajina i koji su od naročitog značaja za ravnopravnost naroda i narodnosti, odnosno republika i pokrajina.

Takva pitanja Ustav SFRJ taksativno navodi. Pomenimo samo najvažnija od njih. To su: društveni plan Jugoslavije, odnosi u oblasti monetarnog sistema i emisije novca, deviznog sistema, spoljnotrgovinskog prometa, zatim kreditni i drugi ekonomski odnosi s inostranstvom, carinska i vancarinska zaštita, društvena kontrola cena, kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, sistem i izvor sredstava za finansiranje federacije, utvrđivanje ukupnog obima rashoda budžeta federacije i još neka druga pitanja.

O svim tim pitanjima Veće republika i pokrajina može odlučivati samo uz prethodno ostvareno dogovaranje svih republičkih i pokrajinskih skupština i uz saglasnost svih njih. To znači da svaka od njih ima u rešavanju tih pitanja pravo veta. U raspravama o tim pitanjima i u donošenju odluka, članovi delegacija republičkih i pokrajinskih skupština dužni su da se striktno pridržavaju stavova njihove republičke, odnosno pokrajinske skupštine, to jest da deluju na osnovu imperativnog mandata.

Upravo radi obezbeđivanja takvih odnosa i takve uloge republičkih i pokrajinskih skupština u ostvarivanju navedenih prava i dužnosti Skupštine SFRJ, stvoreno je u njoj Veće republika i pokrajina, koje je, kao što vidimo, u stvari *neka vrsta zajedničkog komiteta svih republičkih i pokrajinskih skupština za vršenje određenih funkcija federacije.*

Ostale Ustavom utvrđene nadležnosti Skupštine SFRJ vrši Savezno veće, u kome se odluke donose većinom glasova, ali se

i one pripremaju na principu dogovaranja i usaglašavanja interesa i stavova svih republika i pokrajina, mada bez formalno obaveznog konsenzusa. Međutim, u realnim odnosima, ako bi delegati makar jedne republike ili pokrajine upozorili na to da neka odluka ne bi odgovarala interesima te republike, odnosno pokrajine, i ako bi insistirali na tom stavu, nezamislivo je da bi se takva odluka olako nametnula, čak i ako bi je sve ostale republike i pokrajine prihvatile. U takvom slučaju sprovela bi se šira politička konsultacija, sve dok se bolje ne usaglase stavovi. To je regulisano i posebnom odredbom Ustava, *kojom se većini delegata iz jedne republike ili pokrajine daje pravo da, ako ocene da je na dnevnom redu Saveznog veća pitanje od opšteg interesa za njihovu republiku ili pokrajinu i za ravnopravnost naroda i narodnosti, mogu zahtevati da se sprovede posebni postupak razmatranja i odlučivanja, što se, prema toj odredbi Ustava, i mora učiniti.*

U oblasti izvršne politike, odnosno u sastavu Saveznog izvršnog veća (vlade) takođe je sproveden princip jednake zastupljenosti svih republika i odgovarajuće zastupljenosti pokrajina. Savezni sekretari, odnosno rukovodeći funkcioneri drugih organa savezne uprave, po funkciji su članovi Saveznog izvršnog veća. Ustav utvrđuje da se prilikom njihovog imenovanja mora voditi briga o nacionalnom sastavu.

Savezno izvršno veće sarađuje s republičkim i pokrajinskim izvršnim većima, a obavezno je da to čini u predlaganju onih zakona i drugih opštih akata čije je donošenje u nadležnosti Veća republika i pokrajina, a koja se donose uz saglasnost svih republičkih i pokrajinskih skupština. Sem toga, *svoje propise za izvršavanje takvih zakona i akata Savezno izvršno veće priprema zajedno s republičkim i pokrajinskim izvršnim većima, a u tu svrhu se osnivaju takozvani međurepublički komiteti.*

U Predsedništvo SFRJ, koje predstavlja Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju u zemlji i inostranstvu i vrši druga Ustavom utvrđena prava i dužnosti od vrhunskog značaja, naročito u oblasti narodne odbrane, društvene samozaštite i spoljne politike, a posebno se stara o usklađivanju zajedničkih interesa republika, odnosno pokrajina, svaka republička i pokrajinska skupština bira po jednog člana.

Ukoliko bi se dogodilo da se ne postigne saglasnost svih republičkih i pokrajinskih skupština u pitanjima u kojima one imaju pravo veta, Predsedništvo SFRJ može, na predlog Saveznog izvršnog veća, zaključiti da je neophodno donošenje privremenih mera — ako bi bez takvog rešenja moglo da dođe do većih poremećaja na tržištu, ili bi mogla da nastane znatna šteta za društvenu zajednicu, ili bi mogli da budu ugroženi interesi narodne odbrane, ili da nastanu neravnopravni ekonomski odnosi među republikama i pokrajinama, ili se ne bi mogle ispunjavati obaveze prema nedovoljno razvijenim republikama i pokrajinama, kao i obaveze SFRJ prema drugim zemljama i međunarodnim organizacijama.

Na osnovu takvog zaključka Predsedništva SFRJ, Savezno izvršno veće utvrđuje predlog zakona o privremenim merama i podnosi ga Skupštini SFRJ. Ako taj predlog ne bude u Veću republika i pokrajina usvojen dvotrećinskom većinom glasova svih delegata, Predsedništvo SFRJ može proglasiti da se takav zakon, u tekstu za koji je glasala većina svih delegata u Veću, primenjuje do konačnog donošenja odgovarajućeg zakona po normalnoj proceduri, ali najduže godinu dana. Ako se i posle toga ne donese zakon na osnovu saglasnosti svih republičkih i pokrajinskih skupština, postupak za donošenje privremenih mera mora se ponoviti.

S obzirom na ustavnu poziciju društveno-političkih organizacija u našem političkom sistemu, naročito Saveza komunista, Socijalističkog saveza radnog naroda i Saveza sindikata, valja naglasiti da se njihovi rukovodeći organi obrazuju na osnovu jednake zastupljenosti republičkih i odgovarajuće zastupljenosti pokrajinskih organizacija.

Dodajmo još i značaj ustavnih odredaba kojima se:

— građaninu jemči sloboda izražavanja pripadnosti narodu, odnosno narodnosti, sloboda izražavanja nacionalne kulture i sloboda upotrebe svog jezika i pisma (u terminologiji našeg Ustava pod narodnošću se podrazumeva deo nacije čija se većina nalazi van SFRJ, to jest ono što se, obično, naziva nacionalnom manjinom);

— proglašava protivustavnim i kažnjivim svako propagiranje i sprovođenje nacionalne neravnopravnosti, kao i svako raspirivanje nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti;

— pripadnicima narodnosti jemči pravo na upotrebu njihovog jezika i pisma u ostvarivanju svojih prava i dužnosti, kao i u postupku pred državnim organima i organizacijama koje vrše javna ovlašćenja;

— pripadnicima naroda i narodnosti Jugoslavije jemči pravo na nastavu na njihovom jeziku, u skladu sa zakonom, na teritoriji svake republike, odnosno pokrajine;

— u SFRJ proglašava ravnopravnost naroda i narodnosti, njihovih jezika i pisama;

— jemči svakoj narodnosti pravo da izražava i razvija svoju kulturu i radi toga osniva svoje organizacije.

Sva ta prava su detaljnije razrađena u ustavima republika i pokrajina, kao i u statutima opština i onih mnogobrojnih samoupravnih zajednica koje karakteriše mešoviti nacionalni sastav. Zakonima i drugim aktima i odlukama, ta prava, kao i svi proklamovani ustavni principi ravnopravnosti naroda i narodnosti, pretvorena su u efektivna konkretna rešenja.

Valja osobito naglasiti da *ceo sistem udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja daje sve mogućnosti radnim ljudima i građanima da slobodno izražavaju celokupnu skalu svojih realnih mnogobrojnih interesa, pa i nacionalnih, i da, na toj osnovi, sudeluju u procesu samoupravnog i političkog odlučivanja. A što*

je najvažnije, oni mogu kontrolisati i sredstva koja služe za zadovoljavanje tih potreba i interesa.

Pored svih tih ustavnih i zakonskih garancija nacionalne ravnopravnosti u društvenom i političkom sistemu i društveno-političke organizacije, posebno Savez komunista, imaju tako reći stalno na dnevnom redu pitanje nacionalnih odnosa, zalažu se i bore za što potpunije i doslednije ostvarivanje ustavnih načela i odredaba o nacionalnoj ravnopravnosti, radi savlađivanja svih smetnji na tom putu i uklanjanja monopolističkih nacionalističkih snaga koje se tome protive.

Rezultati takve političke linije i takvog sistema odnosa nisu izostali. *No to ne znači da su problemi nacionalnih odnosa nestali i da je u tom pogledu nastupilo neko idilično stanje.* To se nije ni očekivalo, niti je to moguće. *Htelo se samo da se svim nacionalnim interesima, objektivnim razlikama i protivrečnostima u njima otvore najširi putevi slobodnog izražavanja, uzajamnog delovanja i uticaja, da se osigura uzajamno poštovanje i ravnopravnost njihovih nosilaca i da se, na toj osnovi, traže i nalaze najbolja demokratska i socijalistička rešenja tih protivrečnosti, da se povezuju, prožimaju i ostvaruju interesi svih naroda i narodnosti i time produbljuje njihova povezanost, njihovo bratstvo i jedinstvo, kohezija, čvrstina i postojanost njihove zajednice.*

Ta očekivanja i ti ciljevi potpuno se ostvaruju. U vlastitoj društvenoj praksi, jugoslovenski marksisti su našli punu potvrdu Marksove i Engelsove teze da uklanjanjem klasnih suprotnosti, to jest svih vidova monopolističkih snaga, nestaju i nacionalni sukobi i da, drugim rečima, *nacionalni sukobi ne nastaju zbog objektivnih razlika i protivrečnosti u nacionalnim interesima, već zbog toga što moćne monopolističke snage, kada stoje na čelu nacija, onemogućuju da se te protivrečnosti slobodno izraze i na osnovama nacionalne ravnopravnosti, bez nasilja, hegemonizma i tutorstva, demokratski razreše,* čime se ne samo izbegava sukob nego se i produbljuju veze, istinski prijateljski odnosi i saradnja među narodima, bez obzira na razlike u njihovim interesima.

To, naravno, *ne znači da ovo demokratsko i socijalističko razrešavanje nacionalnih protivrečnosti može ići glatko, bez problema, teškoća, pa i kritičnih momenata. Uskladiti mnogobrojne stavove i opredeljenja mase samoupravnih subjekata nije jednostavno ni unutar jedne iste nacije, a postaje još složenije i osetljivije u međunacionalnim odnosima. Ali bitno je da se na osnovama socijalističkog samoupravljanja to može, a i mora ostvarivati, jer se u tim uslovima drukčije i ne može.*

Sa tog stanovišta veoma su zanimljiva trogodišnja iskustva Veća republika i pokrajina u postizanju saglasnosti svih republičkih i pokrajinskih skupština, osobito o nekim složenijim i osetljivijim pitanjima o kojima su stavovi republika i pokrajina bili, u početnim raspravama, manje ili više podeljeni. Ponekad je *trebalo mnogo strpljenja i vremena, a svakad mnogo uzajamnog razumevanja i spremnosti da se objektivno ocene i uvaže interesi ne samo svoje republike ili pokrajine već i svih drugih.* Dešavali

su se i privremeni zastoji u dogovaranju, da bi se konačno našla prava mera u uzajamnom prilagođavanju i ustupcima i tako došlo do zajedničke odluke koju bi svi smatrali relativno najboljom.

Sticanjem tih prvih iskustava širi se i jača svest radnih ljudi i samoupravnih i političkih subjekata o potrebi uvažavanja interesa svih naroda i narodnosti, svih republika i pokrajina. Time se njihovi stavovi usaglašavaju sve brže i sve lakše. Nikad se nije dogodilo da neka republička ili pokrajinska skupština upotrebi svoje pravo veta, i sve su manji izgledi da bi se to moglo dogoditi. Pokazalo se da takvo uređivanje nacionalnih odnosa najbolje odgovara i interesima radničke klase i sve dubljem sjedinjavanju naroda i narodnosti Jugoslavije. Ti odnosi su oživotvorenje istinskog internacionalizma.

Pablo Gonzales Casanova (Meksiko)

Politički sistemi i borba za socijalizam u Latinskoj Americi

Politički sistemi čine samo jedan od elemenata koje valja uzimati u obzir u borbi za socijalizam. Zadržavanje samo na njima ili pridavanje višeg ranga njima nego drugim pojmovima, kao što je pojam države, može dovesti do nedovoljnog shvatanja konkretnog karaktera borbe za socijalizam. Njihovo zanemarivanje sadrži neshvatanje polazne tačke.

Pod političkim sistemom podrazumeva se skup odnosa koji regulišu i oblikuju borbu za vlast i funkcionisanje vlasti. U početku taj pojam je proizašao iz pokušaja da se objasni funkcionisanje „predstavničkih demokratija" u kapitalističkim zemljama. Odatle se proširuje na druge režime vladavine, kao što su diktature ličnosti i vojne diktature u samom kapitalističkom svetu, a dolazi i do njegove primene na političke režime raznih socijalističkih zemalja.

Nije lako shvatiti politički sistem kao sastavni deo države. Pre dolazi do suprotnog: do tendencije svođenja pitanja o državi na političku praksu vladavine i na borbu za vlast. Ograničenja pojma samo delimično proizlaze iz one političke nauke koja analizu sistema pokušava da izvrši bez klasne analize. Ona se javljaju

i u nekim strujama marksističke misli, kao ideologija partijske, parlamentarne i izborne prakse. U predstavničkim demokratijama kapitalističkog sveta politička praksa sama po sebi ne otkriva prirodu države; ona, čak, teži da prikrije njen klasni karakter. Druge kategorije — kao što su predstavnički sistem i parlamentarizam, elite i političke grupe, političke partije i struje, političke i izborne kampanje — imaju povlašćeno mesto. Borba za vlast stavlja koprenu na problem države. Politička demokratija prikriva hegemoniju buržoazije.

U političkim sistemima vojne diktature ili diktature jedne ličnosti dešava se nešto slično. Predsednik, hunta, vođa, diktator, grupe i struje u vojsci, grupe pritiska finansijskih, industrijskih i agrarnih oligarhija, crkvene hijerarhije i lidera tolerisanih partija i organizacija koje izražavaju nekonformizme i konsenzuse — predstavljaju aktere na sceni. Oni se takođe pretvaraju u kategorije svakodnevnog objašnjavanja kursa diktature. Vojna ili zavereniška borba za vlast stavlja koprenu na problem države. Diktatura ličnosti prikriva diktaturu buržoazije.

Navedenim preprekama koje sprečavaju da se sagleda razlika između vladavine i države, između političke većine i klasne hegemonije, između lične i klasne diktature, pridružuju se i druge koje sprečavaju predviđanje mogućnog kursa nasilja u krizama političkog sistema i države, i uočavanje razlike između spontanog nasilja, političkog nasilja i klasnog nasilja.

Uobičajene rasprave o „političkoj zemlji" veoma otežavaju predviđanje neuobičajenih oblika koje dobija borba kada politički sistem uđe u krizu. Nepolitička zemlja ne deluje u krizama u skladu sa svojim ranijim normama, već deluje upravo protiv i izvan njih, sa ranije nepredvidljivim akterima koji prestaju to da budu, sa spontanim grupacijama i pokretima koji pre zaoštravanja krize nisu izlazili na političku scenu.

U uslovima teške krize, postojeće organizacije vlade i opozicije suočavaju se s problemima koji prevazilaze granice njihove organizacije i granice njihovih programa. Gipkost u prihvatanju novih borbenih postupaka ili krutost u njihovoj primeni u krizi predstavljaju faktore pobede ili poraza u ovladavanju masovnim pokretima ili u njihovom vođenju, u produžavanju postojećih političkih sistema, u stvaranju drugih novih ili revolucionarnih procesa u razvoju koji bi postavili i rešili pitanje države.

U zemljama u kojima je uobičajena demokratska, izborna borba, obično se pada u grešku kada se pomišlja da čak i kad borba za socijalizam bude dostigla snažan zamah i veliku dubinu, mase i ugnjetavane klase neće pokazivati neorganizovane akcije u odnosu na organizovana reagovanja „elite" i vladajućih klasa. Demokratske i revolucionarne snage ne predviđaju u praksi spontane akcije masa, niti produktivne i represivne akcije vladajućih klasa. Tačno je da u većini slučajeva postoji intuicija, pa čak i teorija krize, teorija svrhe sadašnjeg ponašanja — demokratskog i izbornog — , ali, općenito, to se ponašanje uglavnom podstiče a

da se ne iznose upozorenja niti preduzimaju mere predostrožnosti. Posebno je teško izlaganje kojim se podstiče vođenje izbornih borbi i istovremeno nagoveštava kriza izbornog sistema. Ni u teoriji ni u praksi problem se ne svodi na izlaganje. Najdublja njegova osnova je organizovanje. Mase nisu gotovo nikad tako organizovane da bi se, u brojnim borbenim grupama, suočavale s teorijom i tokom borbe, niti da bi razmatrale događaje na osnovu vlastitog iskustva, niti da bi to iskustvo prenosile svojim rukovodećim kadrovima. Praksa političkog procesa odvojena je od drugih borbenih praksa masa. Opšte istraživanje rukovodstava nije povezano s posebnim istraživanjima osnovnih grupa radničke klase i seljaka. Izlaganje upućeno celokupnoj javnosti ne podudara se s izlaganjem upućenim borbenim grupama. Borbi za unutrašnju komunikaciju nedostaje nedvosmislena jasnoća. Nedostaju joj uporedni kanali komunikacije koji bi sprečili blokiranje poruka a uskladili iskustva masa, klasa, kadrova. Zbog toga se u normalnim uslovima, ili u uslovima relativne krize, ne analizira represija za koju je sposobna vladajuća klasa u situaciji oštre krize; organizacije klasa ne predviđaju svoju buduću praktičnu akciju u slučaju nemira u narodu ili protivnarodnih represalija usmerenih ne samo na suzbijanje spontanog nasilja masa već, često, i protiv organizacija radničke klase i seljaka, protiv komunističkih, socijalističkih, sindikalnih, pa čak i demohrišćanskih ili liberalnih organizacija koje se drže modela legalne borbe.

Problem je drukčiji u zemljama u kojima državni udar, vojni „puč", vojni državni udar i represivne vlade predstavljaju dugu, opšteprisutnu praksu. U takvim zemljama postoji sklonost da se čine dve vrste pogrešaka: jedna u vezi s politikom i druga u vezi s nasiljem. U zemljama s dogovorenim i obnavljanim represivnim vladama postoji sklonost tvrdnji da politička, ideološka, demokratska borba nema većeg značaja. Pošto nije mogla da se vodi demokratska borba, predlaže se da se i ne vodi, niti da se to pokušava. Svaki politički savez posmatra se s ogromnim nepoverenjem. Postoji sklonost da se svakoj političkoj borbi pripiše da je „posrednička", „izmirujuća", „reformistička". Stvara se osnova za anarhizam kao pogled na svet i borbenu logiku. Propoveda se „neposredna akcija". Problem je praktičan i teorijski, organizacioni i diskurzivni. Narodna borba je nasilna stvar, prirodna, s veoma raznovrsnim organizacijama seljaka, radnika, studenata, pa čak i vojnika ili gerilaca. Obično se čine pogrešna nerazlikovanja različitog karaktera vladajućeg nasilja, nasilja masa i revolucionarnog nasilja. Vladajuće nasilje je organizovan izraz vladajuće klase. Naprotiv, nasilje pojedinaca i masa koje se suočavaju s vladajućim nasiljem nije nasilje koje uvek odgovara klasnoj politici. Pojedinci iz ugnjetenih klasa trpe nasilje vladajućih klasa, a tek ponekad odgovaraju nasiljem; često bez druge alternative. Mase žestoko buknu, ali na organizovano nasilje vladajuće klase ne odgovaraju nužno klasnim projektom i organizacijom. Većina žestokih odgovora u stvari su neposredni oblici akcije masa. Potiču iz očajanja nasuprot utvrđenom nasilju, iz čina protesta ili

pritiska kojim se traži ublažavanje ili izmena pojedinih mera i politike države.

Očajanje, protest, pritisak, kao manifestovanje individualnog, grupnog ili masovnog nasilja, čine deo iskustava tih pojedinaca, grupa i masa. Sami za sebe ne predstavljaju odgovor koji se reakcionarnom nasilju može suprotstaviti novom vlašću na nivou države. Za to je potrebna klasna politička ili ideološka akcija koja bi se vodila u organizovanom sektoru oslobodilačkih snaga, korišćenjem svih mogućnih instanci države, društva i političkog sistema da bi se izgradila klasna politika, politika prikupljanja snaga, organizovanog tumačenja iskustava unutar političkih i revolucionarnih partija i organizacija naviknutih da vode borbu na raznim nivoima i sposobnih da u datom trenutku kanališu sve razdvojene nacionalne pokrete. Nasilje koje može da stvori alternativnu državu, drukčiji društveni sistem, nije narodno nasilje niti pripada nekakvoj neodređenoj i rasparčanoj „narodnoj vlasti". Ono pripada dugoj istoriji ideološke i političke pripreme značajnog dela radničke klase. Same za sebe, oružane akcije grupa koje se bore za socijalizam — ponekad bez drugog izbora — ne predstavljaju osnovu politike prikupljanja snaga same radničke klase. Borba za socijalizam zahteva mnogo viši nivo organizovanih znanja od nivoa ranijih revolucionarnih procesa antifeudalne, antioligarhijske i antiimperijalističke borbe. Zahteva poznavanje naučnog socijalizma kojim bi se prevazišla „ideološka dezorganizacija" i koji bi se u svim slučajevima kombinovao s „uobičajenom praksom masa", a naročito radnih masa.

U krilu radnih masa kao najbolji politički sistem za postizanje organizovanog i dubokog upoznavanja klasne borbe u kapitalističkom svetu često je smatran sistem predstavničke demokratije. Bio je to, osim toga, sistem za koji su se borile — kad god su mogle — napredne i revolucionarne snage povezane s radničkom klasom u mnogim krajevima sveta. Jedino kada konkretni uslovi u jednoj državi u veoma dugim periodima nisu dopuštali da prevlada sistem demokratske borbe, proces pripreme izvršavao se u suprotnim okolnostima, pod progonima, u ilegalnosti ili u oružanoj borbi nametnutoj od represivne države. Pa čak i u tim slučajevima, cilj je bio postizanje političkog sistema demokratskih borbi, kao što je nedavno bilo u Grčkoj, Španiji i Portugalu.

Borba usmerena na sprečavanje države da povredi ustavni poredak, bez obzira na to koliko on bio oskudan, borba za rušenje tiranije i fašizma — kada su bili uspostavljeni — da bi se oni zamenili i da bi se uspostavila demokratija s osnovama u narodu, predstavlja borbu koja često računa s jakom podrškom radnih masa. Takva borba se vodi kada većina industrijskih i najamnih radnika postane sklona da podrži revandikativnu politiku, da se bori za životne ciljeve, za socijalnu potporu i zaštitu, za minimalne političke i sindikalne slobode. Ta se pojava javlja ne samo u zemljama metropolama kapitalističkog sveta već i u mnogim zemljama kolonijalnog i polukolonijalnog sveta, a naročito u Latin-

skoj Americi. Stvarni položaj radničke klase jedan je od fenomena koji doprinosi da se objasni zašto se većina snaga pristalica socijalizma protivi politici nasilja kad god je moguće voditi političku i legalnu borbu. To stanovište ne dele uvek svi, a oštro ga osuđuju „levičarske" ili revolucionarne grupe ili organizacije, pristalice „oružane propagande", čije je prisustvo teže prevladati ukoliko u jednoj zemlji i oblasti prevladava jako represivna država, uz nepostojanje potrebnih uslova ni za efektivnu demokratsku borbu ni za uzimanje vlasti putem ustanka. U tim slučajevima praktično je neostvariv dogovor o najboljoj politici koju bi trebalo voditi. Nijedna politika ne pokazuje racionalnost koja bi se potvrdila u kratkom roku. Odnos snaga se menja a da i ne postoji neka preovlađujuća strategija prikupljanja snaga. Gotovo nužno dolazi do podeljenosti revolucionarnih organizacija. Znatan njihov deo — uglavnom onaj koji je najviše povezan s radničkom klasom — sklon je da podrži demokratsko rešenje, da prihvati političko rešenje. Takvo se rešenje ne može objasniti jedino „malograđanskim", „birokratskim", „reformističkim" ili „legalističkim" mentalitetom rukovodilaca. Rukovodioci mogu biti, a u mnogim slučajevima i jesu, revolucionari. Oni mogu da predvide da će vladajuće klase ukinuti legalni poredak i političke slobode ili mogu da predvide ogromnu teškoću da radnička klasa postigne legalnu političku slobodu ili da postigne narodnu demokratiju novog tipa. Njihov izbor političke linije objašnjava se, u stvari, uslovima borbe radničke klase, prevlađujućim shvatanjima u radničkoj klasi, objektivnom strukturom radničke klase u odnosu na ostale klase, kao i u odnosu na samu sebe.

Neravnomeran razvoj radnika, na svetskom i domaćem nivou, otežava da radnici, kao klasa, prihvate klasnu politiku kao vlastitu. Teškoće se povećavaju kada su u jednoj zemlji ili oblasti razlike između radnika veoma duboke. U tim slučajevima ne postoji „radnička klasa" kao politička klasa, pa joj, prirodno, nedostaju minimalni elementi da bi bila prevladavajuća klasa. Radnička klasa je prevladavajuća klasa samo kao realni cilj, a raste sa samim razvojem proizvodnih snaga, zaoštravanjem krize kapitalizma i, naročito, revolucionarnom politikom okupljanja snaga. U tim slučajevima prioritet demokratske borbe za socijalizam nameće se revolucionarnim organizacijama koje su neposrednije povezane s radnicima, pa i usred teškoća koje postoje, da bi se postigla ili održala demokratska borba, a i usred opasnosti koje u sebi nosi sama „legalna" borba.

Moguće je da društveni sistem u Latinskoj Americi — zavisnoj od imperijalizma u krizi, koja doživljava najrepresivnije posledice krize kapitalizma — ne dopušta u mnogim zemljama, ili u svima, da se održe ili povrate ustavni i demokratski sistemi političke i ideološke borbe. Ali nemoguće je zamisliti da bi znatan deo oslobodilačkih, socijalističkih i komunističkih snaga prestao da podržava — možda za relativno dug period — potrebu odbrane ili ponovnog uspostavljanja demokratskih sistema. Istovremeno, može se predvideti da će tamo gde je nasilje vladajućih klasa sta-

lan element političkog sistema težiti da se razviju oblici ilegalnog i oružanog otpora, a taj tip borbe neće biti napušten i istovremeno će pokušati da nametne svoju vlastitu politiku okupljanja snaga i promena odnosa snaga povoljnu za socijalističku revoluciju, a njeno prisustvo spada u veliki deo istorije nasilja. U svakom slučaju, sukobljavanje između jednog i drugog liderstva biće sadržaj istorije unutrašnjeg sukoba, naporednih borbi, koje će biti prevladane ili koordinirane tek posle dugog perioda krize u kojem će se težiti da se ujednače zahtevi radnih masa zbog posledica krize i usled napora organizacija koje budu nikle u njihovom krilu i budu se efikasnije borile da bi ih povezale na osnovi klasne i oslobodilačke politike, koja bi ujedinila snage sposobne da nametnu svoju hegemoniju.

Unutrašnji sukobi u socijalističkim snagama prestaju u onoj meri u kojoj iskustva postaju slična i zajednička. Polemika o najboljim putevima borbe rešava se u predominantnoj praksi koju dobija borba. Zajednička razmatranja i zajednička iskustva oslobađaju radničku klasu i njene političke saveznike amorfnih i spontanih elemenata i čine da celina postane politički blok s klasnom ideologijom i organizacijom, središte saveza s drugim oslobodilačkim snagama. U tom smislu, demokratska borba je polazna tačka za radničku klasu u mnogim delovima sveta. Možda je to najčešće bilo polazna tačka za promenu odnosa snaga u korist radničke klase, ponekad na unutrašnjem, a ponekad na svetskom nivou. Problemi demokratske borbe za socijalizam često su problemi glavnih organizacija radničke klase, koji zahtevaju da se obrati pažnja na njene mogućnosti i ograničenja čak i u zemljama i krajevima u kojima verovatnoća uspeha demokratskih borbi izgleda nesigurna.

U Latinskoj Americi doživljena su razna iskustva koja se ne mogu zanemariti u akcionim programima (a ni na teorijskom nivou) kada se odlučuje o pokretanju političke borbe, o podršci ili odbrani reformi i političkih sistema kojima bi se udaljila opasnost od fašizma, učvrstila ili ponovo zadobila legalnost demokratskih borbi u kapitalističkom svetu i povećale političke mogućnosti borbe za socijalizam. Postoje veoma značajna latinskoamerička iskustva za svaku revolucionarnu misao. Mnoga od njih ne pripadaju isključivo zavisnom društvu. Ona su univerzalna. Želimo da istaknemo neka od najvažnijih među njima.

1. U prvom redu, i polazeći od iskustava Narodnog jedinstva u Čileu, potrebno je istaći suštinsku razliku između politike i vlasti, između političkog sistema i države, između „buržoaske legalnosti" i „revolucionarne legalnosti". Danas je teško zaboraviti onu razliku koju je predvideo naučni socijalizam — suština klasne analize — i koja je u Čileu pokazala svu svoju dubinu.

To što su drugi, veoma značajni elementi učestvovali u porazu Narodnog jedinstva 1970—1973. ne može da zamagli stvarnost klasne politike u klasnom društvu. Odbacivanje terminologije, pa i pojma „diktatura proletarijata", ne dopušta da se

odbaci pojam „diktatura buržoazije" osim ako se odustane od klasne analize.

Zavisan karakter države i društva u Čileu uticao je, bez sumnje, na slabost projekta Narodnog jedinstva. Osim toga, postojali su i uticali i drugi problemi odnosa snaga i grešaka. Međutim, ništa od onoga što je karakterisalo čileansko društvo nije dovoljno da, u drugim okolnostima i drugim zemljama, izbriše razliku između države i političkog sistema.

Jedna ista država, ne menjajući svoje suštinske karakteristike klasne dominacije, imala je najoprečnije političke sisteme. U Čileu se desilo ono što i u mnogim drugim zemljama Latinske Amerike: država se održala iako se menjao politički sistem. Činjenica je da je projekt Narodnog jedinstva bio u legalnom ili mirnom prelazu u socijalizam i da drugi projekti demokratskih i socijalističkih saveza nisu odgovarali tom neposrednom cilju, već su se ograničavali na demokratske i socijalne zahteve unutar kapitalističkog sistema, što takođe nije dovoljan element da bi se moglo zaboraviti na opasnosti vojne diktature koju nameće moć vladajućih klasa. U istoriji Latinske Amerike, u periodu koji otprilike obuhvata vreme od 1935. do 1959, nijedna revolucionarna snaga nije sebi postavljala socijalistički cilj. Sve socijalističke, komunističke i napredne organizacije postavljale su antifašističke, demokratske i nacionalističke ciljeve, shvaćene kao antiimperijalističke, antifeudalne ili demokratsko-buržoaske ciljeve. Pa i pored skromnosti ciljeva, reagovanje imperijalizma i latinskoameričkih buržoazija pokazalo je da su ti ciljevi, ukoliko su narodne mase uspevale da ih nametnu, postizali samo po neku pobedu. I u tim slučajevima javljala se razlika između vlasti i politike, između države i političkog sistema.

Socijalističke i komunističke snage u Narodnom jedinstvu pokazale su da su, u svojoj dugoj istoriji, bile dostigle, u odnosu na državu, političku i sindikalnu autonomiju bez presedana u Latinskoj Americi. Međutim, ta autonomija nije svagda odgovarala ideološkoj autonomiji u odnosu na državu. Politički sistem je mistifikovan, precenjivan na račun problema vlasti i države. A grupe i ideolozi koji su postavili problem vlasti i države pre pada Narodnog jedinstva učinili su to čisto ideološki. Njihove kritike Narodnog jedinstva nisu proisticale iz organizovanog posmatranja, iz akcije povezane s organizacijama radničke klase, s „praksom koju praktikuju mase".

Politička istorija čileanske radničke klase, ta istorija koja se kao svaka klasna istorija izgrađivala decenijama, pokazala je da je bila uključena u čileansku državu mada je radnički komunistički i socijalistički pokret u Čileu sačuvao svoju autonomiju na političkom području. Tek je tragedija iz 1973. godine dovela u prvi plan problem koji se nije mogao odmah rešiti: politička autonomija nije nužno odgovarala ideološkoj i političkoj autonomiji prema državi.

2. Još jedno iskustvo iz Latinske Amerike takođe ima svoj vlastiti i opšti smisao, a to je iskustvo saveza, izraženo kroz istoriju latinskoameričkog „populizma".

Politika narodnog fronta, politika antifašističkog fronta i politika antiimperijalističkih narodnih saveza, ta je politika stvorila u Latinskoj Americi duboku zabrinutost u vezi s gubitkom političke autonomije koji su pretrpele organizacije radničke klase.

Latinskoamerički „populizam" pokazao je sposobnost vladajućih klasa da radničku klasu liše njene sindikalne i političke autonomije pojačavanjem ideološke njene zavisnosti.

Latinskoamerički „populizam" bio je preovlađujuća politička stvarnost tokom 20. veka. Pod „populizmom" se u Latinskoj Americi podrazumeva političko stanje ili sistem u kome radničke klase dobijaju „izgled mase" i veličaju državu preko lidera, iznad klasa. Ideja „naroda" i „nacionalizma", nasuprot velikim silama, prikriva klasne sukobe i interese. „Lideri i mase tumače reformističku politiku kao revolucionarnu." Nacionalizam, reformizam i socijalizam shvaćeni su kao jedinstven istorijski proces pod jedinstvenim rukovodstvom i organizacijom.

U stvari, lideri latinskoameričkih populističkih pokreta „predstavljali su mase delujući iznad njih". Njihov „realizam" doveo ih je do kombinovanja „izborne demagogije", pa čak i antiimperijalističkih, antifeudalnih, agrarnih i laburističkih političkih mera, s „oligarhijskim nagodbama i manevrima na vrhu" u pravom smislu reči.

Populistički lider je delovao u situaciji relativne autonomije klase, ali kako su buržoazija i monopolistički kapital nastojali da povećaju svoju moć pošto je radnička klasa lišena svoje sindikalne i političke autonomije, ni populistički lider nije mogao sačuvati svoj narodni ili prvobitni, izvorni karakter, a ni radnička klasa nije imala potrebnih oruđa za vlastitu politiku.[1]

Velik broj populističkih, nacionalističkih, reformističkih, laburističkih, pa čak i agrarističkih režima koji su postojali u Latinskoj Americi ostavili su gorko iskustvo u vezi sa savezima u kojima je radnička klasa odustajala od svoje političke autonomije i gubila mogućnost da utiče na ideološku autonomiju i sindikalnu politiku radnika. Otuda razumljivo odbijanje svake vrste saveza, moralni i politički strah od saveza, što otežava antifašističku borbu i dovodi do neshvatanja potrebe da se uspostave savezi koji radničku klasu ne bi izolovali od onih grupa i sektora koji su protiv represivnih i fašističkih režima. Iskustvo ukazuje, s jedne strane, na potrebu da se sačuva autonomija političkih organizacija radničke klase, čak i u najpovoljnijim uslovima legalne borbe, a i onda kada su socijalističke i komunističke partije objektivno slabe; s druge strane, ono takođe ukazuje na to da se ne treba bojati demokratskih saveza kada je sačuvana politička i ideološka autonomija i pravo radničke klase na sindikalnu borbu.

---

[1] Weffort, Fco. „Politica de masas" en Ianni, Octavio *et al.* Politica e Revolucao no Brasil, Rio, Civilizacao Brasileira, 1965.

3. Treći problem, koji proizlazi iz latinskoameričkog istorijskog iskustva, odnosi se na nasilje države i na odgovor masa nasiljem. Mada je latinskoamerička država pokazala veliku nestabilnost na području političkih sistema, ima država u kojima su gotovo sve vreme, decenijama, prevladavali represivni sistemi, dok se u drugim videla lakoća s kojom država prelazi sa parlamentarnog ili populističkog sistema na drugi, represivni ili fašistički. Stalno ili uobičajeno nasilje države obična je stvar u Latinskoj Americi. Nalazi se u stvaranju i ponovnom obnavljanju starih i modernih država i političkih sistema. To je svakodnevno, uobičajeno nasilje. Prisutno je mada se ne odražava u govornom ili pisanom jeziku. Ne može se zanemariti u političkom razmišljanju.

Državni udari i militarističke najezde pokazali su se često kao poslednje sredstvo vladajuće klase. Ali i kao prvo. U Latinskoj Americi od 16. do 20. veka vlast se osvaja i ponovo osvaja. Od 1800. do 1969. bila su 784 strana mešanja protiv zemalja ove oblasti. Među njima, 96 je imalo karakter pravih vojnih invazija.

Otkako se razvio imperijalizam, broj mešanja i invazija se povećao. Više od 90% stranih intervencija u celom tom periodu bile su severnoameričke, a posle 1880. godine gotovo sve su severnoameričke.

Strane intervencije su veoma često kombinovane s državnim udarima. Do njih je dolazilo pre ili posle državnih udara u osvajanju vlasti. Od 1840. do 1879. bila su gotovo četiri (3,75) državna udara godišnje, a od 1880. do 1929. gotovo dva (1,80); od 1930. do 1966. gotovo tri godišnje (2,73)[2]; od 1930. do 1976. uspelo je 76 državnih udara.[3]

Pod režimima nametnutim silom bilo je dugih etapa za kojih je bila ukinuta stvarna politička sloboda. Uvedeno je vanredno stanje, besneo je teror nad stanovništvom, čak i protiv uglednih članova vladajućih klasa. Ukinute su individualne garantije. A ako je i dolazilo do izbora, oni su bili prosti „akti apoteoze". U drugim režimima nije se išlo do te krajnosti. Represija pogađa naročito narodne slojeve i demokratske pokrete. Srednje i više klase ostaju pošteđene od terora, ali ograničava se politička aktivnost, na rezultate izbora se utiče pomoću prevara i autoritarnih mera, o kojima nema nikakve sumnje. Jedino u nekim zemljama i u određenim vremenima ima izvesne političke aktivnosti. Uprkos farsama i prevarama, politička je borba ipak realno polje klasne borbe. Formalna ili buržoaska parlamentarna ili stranačka demokratija svakad su nailazile na veće teškoće izražavanja u zavisnim zemljama nego u metropolama. To se desilo u Latinskoj Americi. Svi njeni politički i demokratski sistemi bili su uvek ugroženi od nasilnih udara. U pregledu izbornih procesa i državnih

---

[2] Pablo Gonzales Casanova, „Las intervenciones extranjeras y la crisis del imperialismo". U pripremi.

[3] Alejandro (pseud.), *Fuerzas militares y Estado de excepción en América Latina, 1955.*

udara od 1936. do 1965. primećuje se sve veća i sistematska težnja javljanja državnih udara malo vremena pre ili posle izbora. Od 1935. do 1945, 12% državnih udara izvršeno je nešto pre ili posle izbora, a od 1946. do 1955. taj je procenat 32. Od 1956. do 1965. dostiže 56%.

Latinskoamerička politička misao ne može lako zanemariti to opšte iskustvo. Ono potvrđuje, i to veoma uporno, s jedne strane, ulogu stvarnog i klasnog nasilja u istoriji države i političkih sistema. Ali, s druge strane, to iskustvo se podudara i s istorijom narodnog i masovnog nasilja koje nije svagda odgovaralo politici ugnjetenih klasa i koje u većini slučajeva nije doživelo pobedu za mase, a još manje za socijalizam. Nasilan odgovor masa na nasilje vladajućih klasa nije sam po sebi obezbeđivao svoj uspeh za mase; njegovi relativni uspesi i neuspesi u vezi su s ranijom istorijom i s istorijom klasne politike samih ugnjetenih klasa, s odsustvom te politike, sa još neizgrađenim obrazovanjem ili relativnom zrelošću radnih klasa na svim poljima borbe, i domaćim i međunarodnim.

Očevidno je da su ratovi u 19. veku vođeni za političku nezavisnost, i nekoliko velikih masovnih pokreta koji su ih sledili postigli su značajne, ali protivrečne uspehe za mase. Međutim, odgovarali su stvarnom procesu društva u kojem se još nije postavljala socijalistička alternativa. Kasnije je došlo do pokreta u kojima je konkretan položaj klasa počeo da postavlja socijalistički cilj, ali na još nestabilnoj društvenoj osnovi, s nejasnom ideologijom. Najnovija istorija je pokazala manje ograničenja nego u prošlosti. Nacionalne antiimperijalističke revolucije, od meksičke do bolivijske preko gvatemalske, ili revolucionarni pokušaji pod socijalističkim znakom, kao u Republici Salvadoru 1932. godine, ili pokušaj Luisa Karlosa Prestesa 1935. godine, već su nagoveštavali ili isticali socijalističku alternativu. A tada se javilo nešto kao klasna, kao organizaciono-klasna, kao klasna politička i ideološka praznina koja je uspeh masa i nemogući uspeh socijalizma učinila veoma protivrečnim.

Kubanska revolucija je bila kulminacija procesa antiimperijalističkih borbi u kojem su došle do sve većeg izražaja antikapitalističke karakteristike toga tipa borbe.

Uspehu prve socijalističke revolucije u Novom svetu doprinela je na vidan način istorija borbi za oslobođenje i rastuće shvatanje oslobođenja kao jednog od problema radničke klase. Pokrenuta kao nacionalna, demokratska i antiimperijalistička, kubanska revolucija je prerasla u početku u neslućenu socijalističku revoluciju. U toj promeni, u pobedi kubanske revolucije, odigralo je ulogu ranije obrazovanje kubanske radničke klase, njena tradicionalna povezanost s antiimperijalističkim pokretima, logika masa i klase koja je držala vođstvo sve vreme pokreta i do njegove definitivne konsolidacije, pored snage koju su već dostigle socijalističke zemlje, snage potrebne za konsolidaciju pobede koju su postigli kubanski narod i radnička klasa. Kasnije je u drugim zemljama Latinske Amerike došlo do novih neuspeha izazvanih

drukčijim uslovima, među kojima je za ovu analizu veoma značajan nivo svesti lidera, klasa i masa u Latinskoj Americi u vezi s antiimperijalističkim projektom koji se već od *početka* javlja za njegove pristalice i protivnike kao antikapitalistički i socijalistički. Otvoreni socijalistički projekt ponovo je naišao na još nerazvijenu ili nejasnu klasnu politiku.

Samokritika gerilskih borbi iz šezdesetih godina istakla je kao problem, koji je doveo do teških posledica, činjenicu da je postalo vrlina odsustvo naučnih osnova i ideološkog obrazovanja boraca koji su počeli da potcenjuju ulogu radničke klase u borbi za socijalizam i u socijalističkoj revoluciji. Samokritika je stavila naglasak na potrebu da se revolucionarnoj teorijskoj misli i konkretnom istraživanju — kadrova i baze — vrati sva ona važnost koju sadrži shvatanje i prenošenje na mase i radne klase iskustava stečenih u ranijim borbama radi uspešnog sticanja novih. Odbacila je lažne argumente protiv teorije, protiv istraživanja i protiv vaspitanja-propagande radničkih i seljačkih masa i vlastitih kadrova. Postalo je očevidno da su bez klasne, proleterske politike proleterska borba i revolucija nemoguće.

Drugo veoma značajno razmišljanje, u vezi s gerilskim neuspehom šezdesetih godina, bilo je ono koje je dovelo do ponovnog tumačenja kubanske revolucije, do priznavanja postojanja duge oslobodilačke, klasne borbe u njoj, borbe koju su vodile radnička klasa i gradske mase i koja je prethodila slavnim borbama „26. jula". Početkom sedamdesetih godina revolucionarna misao je isticala sve više jednu činjenicu bez koje je bilo nemoguće shvatiti realni istorijski proces. Ponovo je našla i potvrdila korene kubanske pobede u ranijim borbama za socijalizam. Stavila je jači naglasak na prethodno ideološko, političko i praktično izgrađivanje kubanske radničke klase. Bez duge aktivnosti na teorijskom i praktičnom izgrađivanju kubanskih radnika ne bi se mogla tačno objasniti pobeda kubanske revolucije. Bez postojanja radničke klase, na domaćem i međunarodnom nivou, nije se mogla objasniti konsolidacija kubanske revolucije. Ideološko obrazovanje, koje je započeto na Sjera Maestri i koje je dobilo grandiozne razmere posle uzimanja vlasti, bilo je priznato kao nastavak i kulminacija ranijeg dugogodišnjeg ideološkog i političkog obrazovanja. Političko obrazovanje pre Sjera Maestre odigralo je bitnu ulogu u pobedi jedne bitke koja je samo prividno počela u „Monkadi" i „Granmi" ili na Sjera Maestri. Duga borba kubanske radničke klase i njen politički stav omogućili su da se na reakcionarno nasilje odgovori revolucionarnom perspektivom, a to je bilo u skladu s klasnom politikom koja je počela narodnim oslobodilačkim ratom i učvrstila se u socijalističkoj revoluciji. Šta se desilo, sa tog stanovišta, posle kubanske revolucije u drugim zemljama Latinske Amerike?

Šezdesetih i sedamdesetih godina je vladajuće nasilje u većini latinskoameričkih zemalja i dalje izazivalo narodno nasilje i podsticalo narodnu ideologiju nasilja. Stepen represija protiv narodnih zahteva izazivao je narodno nasilje i ideologiju toga nasilja.

Međutim, samo deo tih narodnih nasilja odgovarao je klasnoj politici i perspektivi.

Od 1945. do 1970. „Njujork tajms" je izvestio o 6.117 slučajeva nasilja u Latinskoj Americi. (Izvesno je da je stvarnost nadmašivala tu informaciju.) Od tih 6.117 slučajeva nasilja o kojima je pisano, manje od trećine (1.736) mogu se smatrati kao narodna nasilna dela. Taj broj je još manji (832) kada se skupe vesti o delima narodnog nasilja usmerenog na rušenje raznih vlada. A mnogo je manje planiranih revolucionarnih akcija na nivou borbe radničke klase radi kanalisanja i rukovođenja masama.

Odgovor masa na vladajuće nasilje nije nužno bio i klasni odgovor, nije automatski sledio iz organizovane klasne politike, a ni ideologije. Štaviše, posle 1961. godine imperijalizam je izgradio jednu politiku s ciljem da se usprotivi masama i njihovim avangardama kako bi se sprečilo da one klasno odgovaraju i deluju.

Jedna od glavnih linija „kontrapobune" počev od šezdesetih godina sastojala se u razvijanju brojnih tehnika za izazivanje klasne konfuzije, za lansiranje lažnih klasnih lidera, za isticanje nekakvih narodnih i proleterskih borbi u zamenu za klasne organizacije. Zaista, radi suzbijanja, izolovanja i razbijanja borbenih grupa, „kontrapobuna" je koristila heterogen karakter narodnih pokreta i često odsustvo jedinstvene ideološke i društvene izgrađenosti.

Različite revolucionarne grupe sve više su uviđale potrebu ideološkog i političkog obrazovanja radnih masa. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina sve se više insistiralo na potrebi politike ideološkog obrazovanja, „ideološkog organizovanja", proučavanja borbenih iskustava, a što podrazumeva, među drugim zadacima, istraživanje i revolucionarno vaspitavanje u samoj borbi, u svoj svojoj ogromnoj raznovrsnosti.

Kao što je bilo i prirodno, svaka je organizacija predlagala, u svojim okolnostima, svoje vlastito ponašanje kao merodavno. A te okolnosti su se jako izmenile usled stvarnih razlika na polju borbe. Većina organizacija koje su stajale bliže latinskoameričkom proletarijatu i koje su ga predstavljale insistirale su gotovo sistematski na borbi za političke sisteme koji bi sačuvali i povratili ustavne garantije i prava političkih partija. To je bila i ostala neosporna stvarnost.

Organizovane snage koje su najviše povezane s proletarijatom, pristalice oslobođenja i socijalizma danas daju prednost legalnoj i političkoj borbi. To je preovlađujući stav koji se čvrsto afirmisao uprkos starim i novim iskustvima u vezi s progonjanjima kojima su bile i kojima su i dalje izložene te snage u većini zemalja i najduže vreme. Taj stav ima duboke korene. Razlozi zbog kojih većina socijalističkih snaga proletarijata usvaja liniju političke i legalne borbe slede iz konkretnog, svetskog i domaćeg karaktera klasne borbe. Ne mogu se objasniti olakim pripisivanjem njihovim liderima „reformističke" filozofije i pozicije. Oni su usađeni u praktičnu stvarnost: u borbe radnika kao realni

odnosi. Osnovni razlog što organizacije povezane s radnicima i koje ih najviše predstavljaju insistiraju na političkim i demokratskim borbama proističe iz odnosa snaga u svakoj zemlji i iz najboljeg načina za izmenu odnosa snaga u krilu radnih masa i u njihovu korist.

Opredeljenje za političku i demokratsku borbu izražava racionalnu, iskustvenu politiku izgrađivanu posle mnogo godina borbe i proganjanja. Može ta politika da izgleda paradoksalna — i u izvesnom smislu ona to i jeste — ali sama činjenica da je podržavaju glavne revolucionarne i napredne snage Latinske Amerike predstavlja već po sebi stvarnu, nezamenljivu polaznu tačku. Ta prevladavajuća linija ne može se diskvalifikovati jednostavnim pripisivanjem njenim pristalicama nedostatka identifikovanja s istorijskim ciljevima radničke klase, kao da, navodno, ta linija odgovara „sitnoburžoaskom" poreklu nekih od njih, ili da sledi iz „legalističkih", „parlamentarističkih", „birokratskih" i „reformističkih" shvatanja i stavova. Takvo objašnjenje vodi zanemarivanju cilja demokratskih i antifašističkih borbi, realnog i najefektivnijeg cilja sadašnje borbe za socijalizam. Zanemaruje se činjenica da s tim ciljem ulaze u borbu radničke klase i njihove najbliže organizacije. Time što ga diskvalifikuju, ignorišu konkretnu situaciju i ne pomažu radničkim klasama i njihovim organizacijama da shvate nužnost političke borbe i moguća ograničenja te borbe.

Dobro je poznato da revolucionarnim snagama legalna borba više koristi od ilegalne. Iskustvo Latinske Amerike potvrđuje činjenicu koju su istakli klasici marksizma još u 19. veku. Kada u periodima legalne i političke borbe socijalističke i komunističke snage nisu dovodile u opasnost svoju ideološku i političku autonomiju i kada su svoje napore usmerile ka produbljivanju i širenju organizacije, vaspitanja i sposobnosti analize radnih masa kao političke i revolucionarne klase, onda su napredovanja u borbi za socijalizam bila i ostala neosporna. Istovremeno, oni u tome nailaze na ograničenja koja je nemoguće zanemariti kada se predlažu slične borbe. Podržavajući demokratske i političke borbe radnika za socijalizam, potrebno je ukazati i na njihove mogućnosti i na njihova ograničenja.

Ograničenja demokratske borbe različitog su tipa. Ima zemalja u kojima veoma mali deo stanovništva pripada partijama ili je sindikalno organizovan, a ima i minimalne dohotke, usluge i životne uslove. Najviše ako čini 20% ili 30% ukupnog stanovništva. U njima „legalna zemlja" čini samo minimalni deo zemlje. Tim ograničenjima nadovezuju se i druga koja prete da smanje ili unište područje političke borbe, kao što je zaoštravanje opšte krize kapitalizma, a isto tako način na koji imperijalizam svaljuje svoje gubitke na zavisne zemlje i preti da ukine, tamo gde još postoji, legalni poredak. Reč je o stalnoj pretnji koja je već stvarnost u većini zemalja ove oblasti, a može da se proširi i na ostale. Na 9. kongresu Hrišćanske sindikalne konfederacije, oktobra 1969. u Ekvadoru, istaknuta je sledeća i već široko dokazana činjenica:

„Od svaka tri radnika u Latinskoj Americi dva žive u stanju u kome ne postoje čak ni najosnovnija prava i slobode radničkog pokreta, a taj proces" — rečeno je tada — „moraće da se pogorša sledećih godina" (politički izveštaj, Kito, oktobar 1969). Zaista, nekoliko godina kasnije došlo je do državnih udara u Čileu, Argentini, Urugvaju i drugim zemljama Latinske Amerike. Pogoršali su se ekonomski i politički uslovi za radnike i uopšte za stanovništvo. Vladajuće klase uništile su polja legalne i političke borbe tamo gde su još postojala. U tim uslovima, koji su istovremeno strukturni i konjunkturni, ograničenja političke i legalne borbe očigledna su za velike snage koje teže da povedu tu borbu i koje zahtevaju da se praktikuje politička borba, a i da se u isto vreme ukaže na njena ograničenja i opasnosti.

Borba za demokratske slobode i za demokratske sisteme u okviru kapitalizma ponekad je jedina koju može da vodi veliki broj revolucionarnih snaga u „političkoj zemlji" i u „političkom trenutku", u „legalnoj zemlji" i u „legalnom trenutku".

Cilj, koji je nužan ali istovremeno i nesiguran, sastoji se u tome da se povede demokratska borba koja bi postala *konkretna* stvarnost, kao politika prikupljanja snaga i iskustava, koja bi dovela do porasta svesti radničke klase. Međutim, deo te borbe sastoji se i u tome da se istakne ograničen karakter legalnosti i politike koju vladajuće klase prve gaze i narušavaju. Nužna demokratska borba u isto vreme obavezuje da se učini sve što je moguće da postane realnost kao polje političke borbe u okviru „buržoaske legalnosti" i da upozori radne mase na opasnosti i ograničenja koja nosi u sebi, a to je jedan od najtežih teorijskih i praktičnih problema u vezi sa shvatanjima i komunikacijom. Cilj nije lak. U svakom slučaju pretpostavlja da se pred narodom ne krije opasnost od fašizma niti oblici koje u tom slučaju treba da dobije borba radnih masa i naroda za socijalizam.

4. Dramatičnost problema i njegov na izgled paradoksalni karakter još se više pojačavaju kada se, u fašističkim režimima, socijalističke snage nađu pred potrebom da predlože projekt antifašističke borbe koji ne odgovara neposredno jednom socijalističkom projektu. Borba za demokratske sisteme ima tako čvrstih realnih osnova da se ponovo javlja kao snaga čak i u onim zemljama koje su pod dominacijom fašističkih diktatora i u kojima se tirani, koji smenjuju jedan drugog, razmeću antidemokratskim uverenjem. Danas je to projekt mnogih snaga pristalica socijalizma u Argentini, Urugvaju, Čileu itd. Ignorisanje važnosti, suštine, mogućnosti projekta za rušenje diktature putem demokratskog i revolucionarnog saveza isto je tako apsurdno, u tim zemljama, kao i nesagledavanje dublje prirode projekta i njegovih nužnih ograničenja ili dvosmislenosti.

U zemljama u kojima su već iščezla najosnovnija prava i slobode i u kojima napredne i revolucionarne snage brane uspostavljanje „demokratije novog tipa", potreba okupljanja najvećeg broja savezničkih snaga gotovo nikada ne dopušta da se precizno kaže šta se očekuje i šta se ne očekuje od te nove demokratije. Na

raznorodnost snaga koje se ujedinjuju protiv diktature nadovezuju se objektivne teškoće neposredne borbe za socijalizam. Neka iskustva, kao što su ona iz vremena pada vojnih i fašističkih diktatura u Portugalu, Španiji i Grčkoj, pružaju približnu ideju o tome kako taj proces može da teče. Na ta iskustva se nadovezuju mnoga iskustva stečena u Latinskoj Americi posle pada diktatorâ. U svakom slučaju, problem onoga što može i što ne može da se očekuje od „novog tipa demokratije" izgleda da je nužno povezan s definisanjem projekta koje budu učinile masovne organizacije i radnička klasa tokom sticanja iskustava u borbi. Kao što je bilo i u drugim okolnostima, upravo one će definisati projekt u svakoj zemlji, u svakom trenutku, u skladu s odnosom snaga, stepenom koncentrisanosti snaga i realnim mogućnostima njihovog korišćenja.

Opšte ugnjetavanje onemogućuje da se već u početku definiše nova legalnost pre nego što se sruši fašistička diktatura. Narodne snage se bore ujedinjene protiv fašizma, ali da bi se uspešnije borile u praksi, treba definisati narodni karakter demokratije i njene konkretne mogućnosti prelaza u socijalizam ili prikupljanja snaga za taj prelaz. Ne skrivati da je socijalizam definitivno rešenje — taj problem, odnosno zahtev izgleda toliko neodložan kao što je neodložno i to da se produbi pitanje zašto se većina revolucionarnih organizacija i snaga bori za demokratiju a da nemaju uvek cilj narodnu demokratiju prelaza u socijalizam. Držanje logike epiteta kojima se te snage diskvalifikuju kao „reformističke" izgleda da je najbolji način da se ne shvate realni procesi u sadašnjoj istoriji borbe za socijalizam u mnogim zemljama Latinske Amerike i Evrope.

Najdan Pašić

Klasni interesi, država i demokratija

Kao i u ranijim istorijskim epohama, država je i danas središna politička institucija oko koje se otimaju klase i koja se otima klasama. Kao i u prošlosti, država je i danas predmet mržnje ugnjetenih, ali i predmet najvećeg obožavanja i ideološke fetišizacije privilegovanih i vladajućih.

Ipak, današnje kontroverze i ideološki i politički sukobi oko države imaju specifične dimenzije i oštrinu. U njima se, u koncentrisanom vidu, izražava i prelama bitna problematika savremene prelazne epohe. To je oblast najneposrednijeg sudaranja klasa, ali i teren značajnih i dubokih diferencijacija u samim osnovnim klasama.

Kriza liberalne političkopredstavničke države i radnički pokret

Kriza predstavničke države i njenih osnovnih institucija ima dalekosežan značaj i za socijalistički radnički pokret. To je činilac koji u visokom stepenu određuje strategiju i taktiku organizovane radničke klase kao osnovne sile istorijske negacije postojećeg društvenog sistema.

Protivrečan i vrlo različito iskazan i složen, odnos radničke klase prema problemima transformacije i krize liberalne predstavničke države pojavljuje se u suštini u dva osnovna vida: kao pitanje uslova koji omogućuju da se ostvare neposredni interesi radničke klase i menja njen položaj i uticaj u okviru postojećeg poretka i kao pitanje istorijske alternative državnoj i ukupnoj političkoj organizaciji klasnog društva (pitanje političkog oblika „u kome je moguće izvršiti ekonomsko oslobođenje radničke klase" — kako bi rekao Marks).

Ne treba gubiti iz vida da su makar i ograničene mogućnosti političkog izražavanja različnih interesa koje je obezbeđivala predstavnička država (a) činile pravnu osnovu na kojoj su iznikle i razvile se političke organizacije radničke klase (njeni sindikati i partije), (b) da se u institucionalnim okvirima liberalno-demokratske, predstavničke države i danas vodi klasna borba koja — i pored ograničenosti svojih neposrednih ciljeva — daje rezultate značajne za radničku klasu i njenu ukupnu društvenu situaciju i (c) da su baš te promene u političkom odnosu snaga u korist radničke klase jedan od najvažnijih uzroka „krize liberalne države" — to jest uzmaka buržoazije od principa na kojima je ranije zasnivala svoju političku dominaciju i njenih nastojanja da se u sistem državne organizacije ugradi što više autoritarno-birokratskih elemenata, sve do potpune negacije predstavničkih institucija i političkih prava i sloboda u fašističkoj državi.

Nastaju brojne istorijske situacije u kojima — kako je pisao Engels — organizovana radnička klasa postaje jedan od glavnih branitelja institucija i tekovina buržoaske demokratije kada se te demokratije sama buržoazija, ili bar neke njene uticajne frakcije, otvoreno odriču.

I uzroci i reperkusije takvog odnosa radničke klase prema predstavničkoj državi i institucijama buržoaske političke predstavničke demokratije vrlo su brojni, zamršeni i višeznačni. U toj političkoj ravni leže sve tačke dodira, ali i tačke razgraničavanja i dubokih sukoba i rascepa u radničkom pokretu i njegovim organizacijama.

S uvođenjem opšteg prava glasa i slobode sindikalnog i partijskog organizovanja politički sistem predstavničke liberalno-demokratske države otvorio je mogućnosti političke artikulacije interesa i ugnjetene radničke klase — naročito njenih najneposrednijih, svakodnevnih interesa (trajanje radnog dana, uslovi rada, elementarna socijalna zaštita). Legalna borba za te interese ogromno je značila za društveno-političko aktiviranje svih delova radničke klase, za povezivanje revolucionarne socijalističke teorije s masovnim pokretom, za sazrevanje klasne svesti proletarijata i njegovo pretvaranje iz „klase po sebi" u „klasu za sebe".

Organizovano stupanje radničke klase na političku scenu, njen ulazak u idejni i politički život industrijski razvijenog kapitalističkog društva otvorili su nove istorijske perspektive društvenog razvoja, ali i nove protivrečnosti i probleme u samom rad-

ničkom pokretu i samoj radničkoj klasi kao glavnom subjektu dubokog društvenog preobražaja. Razrešavanje tih protivrečnosti ne samo u teoriji već i u praksi društveno-političke akcije postalo je integralni deo savremene borbe za socijalistički preobražaj društva: radnička klasa ne može preobraziti društvo a da u isto vreme ne preobrazi i samu sebe, savlađujući protivrečnosti u svom sopstvenom klasnom biću i oblicima svog političkog organizovanja i delovanja.

Što borba radničke klase ulazi u svoju višu, složeniju fazu, što više sazrevaju objektivne potrebe da se izađe iz lavirinta protivrečnosti kapitalističkog sveta, to se u oštrijem obliku pojavljuju i nedoumice u vezi s ostvarivanjem ključne istorijske uloge radničke klase u probijanju puteva ka socijalizmu.

U svojoj oštroj polemici protiv revizionizma Eduarda Bernštajna i njegovih pristalica Roza Luksemburg je dala jedan od najreljefnijih prikaza tih dilema s kojima je suočen radnički pokret u borbi za uspostavljanje političke dominacije radničke klase, za osvajanje države:

„Svetsko-istorijsko napredovanje proletarijata do svoje konačne pobede stvarno nije „nikakva tako jednostavna stvar". Sva specifičnost pokreta nalazi se u tome da tu prvi put u istoriji same narodne mase protiv svih vladajućih klasa sprovode svoju volju, no tu volju moraju postaviti u onostranost od današnjeg društva, izvan toga društva. Tu volju, opet, mase mogu izgraditi samo u stalnoj borbi protiv postojećeg poretka, samo u njegovom okviru. Povezivanje širokih narodnih masa sa ciljem koji prevazilazi ceo postojeći poredak, svakodnevne borbe sa velikom reformom sveta, to je veliki problem socijaldemokratskog pokreta, koji se mora probijati dosledno, na čitavom razvojnom putu, između dveju hridi: između napuštanja masovnog karaktera i napuštanja krajnjeg cilja, između vraćanja u sektaštvo i padanja u građanski reformistički pokret, između anarhizma i oportunizma."[1]

U svim tim protivrečnostima i dilemama sa kojima je suočen radnički pokret juče i danas, središno mesto pripada kompleksu odnosa radnička klasa — država. Može li radnička klasa — čija je istorijska snaga u tome što je samom prirodom svog društvenog položaja upućena da se bori za dosledno podruštvljavanje procesa materijalne reprodukcije društvenog života — prevladati danas univerzalne tendencije etatizma koje se rađaju iz toga što se, usled zaoštrenih protivrečnosti prelazne epohe, objektivno nužno podruštvljavanje javlja najčešće u formi podržavljavanja?

Rešenje tog ključnog problema leži u političkoj ravni, u razvijanju i učvršćivanju takvih oblika političke organizacije društva koji bi, *prvo*, obezbeđivali efikasnu demokratsku kontrolu progresivnih društvenih snaga nad moćnim političko-uprav-

---

[1] Vidi: Roza Luksemburg, *Socijalna reforma ili revolucija*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 100.

ljačkim slojem i čitavom složenom državnom mašinerijom i koji bi, *drugo*, omogućavali da se u samom demokratskom procesu političkog odlučivanja povezuje i prevladava suprotnost neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase i drugih socijalistički orijentisanih društvenih snaga kako bi *čitava radnička klasa* i novi istorijski blok koji se oko nje stvara postali stvarno aktivan i odlučujući faktor u savlađivanju kapitalističkog društvenog sistema i kapitalističke klasne civilizacije uopšte. *„Osvajanje demokratije" — koje Marks definiše već u „Komunističkom manifestu" kao nužni prvi korak u borbi radničke klase za svoje društveno oslobođenje — bitan je deo procesa socijalističkog preobražaja društva u svim fazama toga procesa i u svim konkretnim istorijskim uslovima u kojima se on ostvaruje.*

Političkopredstavnička institucionalizacija interesa radničke klase: uzroci i reperkusije

Sistem političkopredstavničkih institucija i na njemu zasnovana organizacija državne vlasti jesu istorijski teren na kome radnička klasa započinje i vodi borbu za jačanje svog političkog uticaja i uspostavljanje svoje političke dominacije. Učešće u političkom životu pod takvim uslovima nameće radničkoj klasi potrebu da se *na određeni način* i sama politički organizuje i da prihvati odgovarajuće oblike političke strategije i taktike. Samim izrastanjem radničke klase u organizovanu političku silu postojećeg društveno-političkog stroja pred nju se postavlja kao konkretno i nezaobilazno pitanje celokupnog njenog društvenog položaja — pitanje odnosa klase prema onim društvenim grupama i političkim institucijama i organizacijama koje predstavljaju njene neposredne i dugoročne interese i politički artikulišu njenu volju, kao i prema ukupnosti organizacije predstavničke države u čijim okvirima traže i nalaze prostor svoga delovanja i klasne organizacije proletarijata. Što je sistem institucija i organizacija preko kojih klasa ostvaruje političko delovanje u okviru postojećeg poretka složeniji i razgranatiji, tim su veći izgledi za uspeh u izbornoj i parlamentarnoj borbi, ali tim su i veće opasnosti od birokratizacije onih struktura (partija, sindikata) koje profesionalno vrše predstavničke funkcije. Rukovodstvo i aparat partije(a) i sindikata stiče svoje posebne uže interese u vezi sa samom funkcijom političkog posredovanja, i ti izvedeni, sekundarni interesi dobijaju u svakodnevnim političkim nadmetanjima, razdorima i kompromisima veću stvarnu težinu i utiču neposrednije od fundamentalnih i autentičnih klasnih interesa koji prolaze proces reduciranja i prerade.

Kada je reč o radničkoj klasi, onda su te tendencije osamostaljivanja i *otuđivanja* „organizaciono-političke nadgradnje" same klase (birokratizacija njenih organizacija) utoliko veće što je u pitanju revolucionarna klasa za koju je državna vlast prvenstveno instrument *menjanja*, a ne instrument *konzerviranja* po-

stojećih odnosa (dok je svaka birokratija mnogo spremnija za ovu drugu nego za onu prvu funkciju), i što je radničkoj klasi (mnogo više nego drugim klasama koje su se dizale do vladajuće društvene pozicije) neophodno potrebna čvrsta i snažna politička organizovanost da bi time mogla kompenzirati slabosti svog društveno-ekonomskog položaja, koji se ne može osloniti ni na kakav svojinski monopol, već je sa njim u neprekidnom sukobu čak i kad je privatna svojina zamenjena državnom svojinom.

Političkopredstavnički mehanizam artikulacije interesa u liberalno-demokratskoj državi vuče nezadrživom snagom ka *političkoj institucionalizaciji* pluralizma različitih parcijalnih interesa, pa i pluralizma interesa same radničke klase i pojedinih njenih delova. Sledeći logiku političkopredstavničkog sistema državne vlasti, i organizacije radničke klase su se međusobno diferencirale i specijalizirale, dajući poseban institucionalno-politički izraz pojedinim interesima radničke klase i različnih njenih slojeva ili, čak, pojedinim vidovima tih interesa. Ekonomski i politički interesi, neposredni i dugoročni interesi, interesi kvalifikovanog i nekvalifikovanog, intelektualnog i manuelnog rada bili su međusobno podvojeni, ponekad i neposredno protivstavljeni, načinom i institucionalnim oblicima svoje političke artikulacije. Na toj osnovi ponikao je širok spektar oblika interesno-političkog organizovanja radničke klase i najamne radne snage uopšte: sindikati strukovni i industrijski, politički pokreti i partije revolucionarnog i reformističkog smera, razna kulturna, sportska i druga udruženja, radničke zadruge i slično.

Političkopredstavnički pluralizam artikulacije interesa ogromno je proširio osnovicu na kojoj se radnička klasa u celini — ranije potpuno obespravljena i isključena iz „zvaničnog društva" — počela pojavljivati i delovati kao organizovan i priznat faktor društveno-ekonomskog i političkog života. Međutim, brojne organizacije radničke klase — i same u izvesnom smislu deo strukture političkopredstavničkog sistema državne vlasti — bile su takođe zahvaćene procesima birokratizacije karakterističnim za društveni sistem u celini. U nekim slučajevima one su u tom pogledu čak i „prednjačile"[2]. Posebni interesi profesionalnih političko-upravljačkih grupa u tim organizacijama i njihovog rastućeg birokratskog aparata gurali su ka tome da se od političkog artikulisanja i zastupanja određenih parcijalnih interesa napravi monopol na kome bi se gradili uticaj i moć date organizacije, uticaj i moć njenog rukovodstva. To je nosilo sa sobom krutu institucionalizaciju brojnih interesa iste klase, veštačku podelu i rascep među njima, pa neretko i rivalske odnose među raznim organizacijama koje su preuzele zastupanje tih interesa.

[2] Nije slučajno što je Robert Michels uzeo baš Socijaldemokratsku partiju Nemačke, njenu strukturu i političku praksu, kao glavni izvor empiričkog „dokaznog materijala" za svoju tezu o neizbežnosti birokratske deformacije velikih političkih organizacija i stvaranja svemoćnih oligarhija na njihovom vrhu.

Na podlozi takve interpretacije inače realno postojećeg pluralizma interesa radničke klase iznikao je, razvio se i ukorenio socijaldemokratski reformizam, naročito jak i danas u nekim razvijenim kapitalističkim zemljama. Eduard Bernštajn i neke njegove pristalice, kao i kasniji sledbenici nastojali su i nastoje da ideološki i teorijski zasnuju i opravdaju oportunističku politiku socijalreformizma — zanemarivanje i političko negiranje dugoročnih istorijskih interesa radničke klase i odricanje od revolucionarnih metoda i revolucionarnih ciljeva borbe radničkog pokreta.

Da bi radnička klasa postigla potpun uspeh u borbi za svoje neposredne i „opipljive" interese, za one reforme koje su moguće i dostižne u sklopu postojećeg društvenog sistema, ona treba, navodno, da se odrekne svih onih ciljeva i aspiracija koje taj sistem nadilaze i koji se mogu ostvariti samo njegovim rušenjem. Da bi preko svojih organizacija (sindikata i partija) osvojila uticajne pozicije u mehanizmu političkog odlučivanja predstavničke države i da bi tako obezbedila manje-više blagonaklonu državnu politiku, radnička klasa mora bez rezervi i ograda prihvatiti upravo tu državu sa svim njenim institucijama niklim na tlu kapitalističkog društva i sa svim konzervativnim i birokratsko-etatističkim tendencijama koje su joj svojstvene u sadašnjoj fazi društvenog razvoja.

Cena koja se traži za popravljanje položaja radnika u okviru postojećih najamnih odnosa bila bi, prema tome, prihvatanje upravo tih odnosa kao neizmenjive konstante produkcionih i društvenih odnosa uopšte, dobrovoljno i trajno integrisanje radničke klase i njenih organizacija u sistem zasnovan u krajnjoj liniji na eksploataciji najamnog rada.

Politička cena takvih kompromisa i ustupaka nije bila manje visoka. Mere državne zaštite određenih ekonomskih i socijalnih prava i interesa radnika trebalo je platiti pristajanjem na sve veću moć i sve samostalniju poziciju birokratskog državnog aparata takvog kakav je i kakav želi i teži da postane namećući se za svenadležnog arbitra i tutora nad društvom.

Pristajanje socijaldemokratskih partija i sindikalnih organizacija uz političkopredstavničku državu i njen parlamentarni sistem proširilo je i formalno demokratizovalo socijalnu osnovu mehanizma vlasti, ali je istovremeno poslužilo kao izvor nove snage za etatističke tendencije i za konstituisanje i konsolidovanje arbitrerne birokratske vlasti nad društvom. Sve veće osamostaljivanje i jačanje državno-birokratskog aparata i njegovih političko-izvršnih vrhova uneli su elemente pojačane nestabilnosti i neizvesnosti u politički život i odnose među osnovnim klasama i njihovim saveznicima.

U uslovima zaoštrenih klasnih protivrečnosti i visokog stepena birokratizacije državnog aparata, klasični instrumenti i oblici parlamentarne kontrole nad neposrednim nosiocima političke vlasti pokazali su se krhkim, nepouzdanim i neefikasnim, a prelazak sa demokratsko-predstavničkih na autoritarne oblike vladanja (sve do otvorene fašističke diktature) ne samo mogućnim nego

gotovo prirodnim. Žalostan kraj socijaldemokratske Vajmarske Republike, koja je bez formalnog prekida legalnog kontinuiteta i bez suštinskih transformacija nasleđenog birokratskog aparata „prerasla" u totalitarni fašistički režim, koji je tako reći prekonoć razorio sve radničke klasne organizacije i sva njihova zavojevanja ostvarena u političkopredstavničkom sistemu, — ostaje veliki politički *memento* iz koga nisu dosledno izvučeni ni teorijski ni praktično-politički zaključci.

Tamo pak gde „država blagostanja" (socijaldemokratska varijanta predstavničke države sa relativno jakom pozicijom radničkih partija i sindikata) nije doživela sudbinu Vajmarske Republike, nesumnjiva materijalna zavojevanja i tekovine radničke klase plaćeni su odricanjem od njene revolucionarne uloge i od svakog odlučnijeg zadiranja u ravnotežu klasnih snaga. U jednom relativno dugom periodu odlučno odricanje od sredstava oružanog ustanka i revolucionarnog nasilja pretvorilo se u odricanje i od samih ciljeva radikalnog društvenog preobražaja u smislu menjanja osnovnih produkcionih odnosa i ukidanja najamnog položaja radnika. U mnogim zemljama u kojima je uticaj socijaldemokratije na radničku klasu preovlađujući ili, čak, potpuno dominantan, opštu društveno-političku situaciju karakteriše odsustvo jasne vizije i programa budućeg društvenog progresa, politička pasivnost, pa i apatija osnovnih masa stanovništva uključujući i radničku klasu, stagnacija u društvenim odnosima i klasni kompromis zasnovan na prihvatanju ekonomskog i političkog *statusa quo.*

Radnička klasa se ne tretira, dakle, kao realna društvena snaga čije su karakteristike i inherentne protivrečnosti sopstvenog društvenog bića određene istorijskim okolnostima i datim stepenom društveno-ekonomskog razvoja, već kao apstraktna filozofsko-metafizička kategorija — otelovljenje totalne negacije postojećeg društva i svih institucionalizovanih formi njegovog života.

To potpuno odvajanje krajnjih ciljeva revolucionarnog pokreta od konkretnih, neposrednih interesa i životnih potreba radničke klase osudilo je ove ultralevičarske grupe na izolaciju od osnovne mase radništva. To su uglavnom uske, u sebe zatvorene skupine i organizacije koje se, i pored često velike aktivnosti svojih članova, teško oslobađaju svog „sektaško-mesijanskog" karaktera, teško proširuju radijus svog idejnog i političkog uticaja i, osim u nekim iznimnim prilikama, ostaju po pravilu na periferiji društveno-političkih zbivanja.

„Radnička klasa organizovana kao država"

Revolucionarna marksistička teorija morala je probijati put između „Scile i Haribde" o kojima govori Roza Luksemburg — između socijaldemokratskog reformizma koji je hteo da organizovano delovanje sabije i definitivno zatvori u institucionalne okvire političkopredstavničke liberalne države (u „kokošinjac buržoaskog

parlamentarizma"[3]), i ultralevičarskih, anarhističkih shvatanja koja su otkrivala fatalan nesklad između koncentracije na fundamentalne ciljeve svetskoistorijskog revolucionarnog prevrata i zanemarivanja pitanja kako da se mobiliše i organizuje ona društvena snaga koja je jedina kadra da taj prevrat ostvari, a to je radnička klasa shvaćena u njenoj društveno-istorijskoj konkretnosti.

Ukupno iskustvo međunarodnog radničkog pokreta upućivalo je na zaključak da je pitanje političke organizacije društva, *pitanje države* — ključna karika u složenom spletu problema u vezi s ostvarenjem socijalističkog prevrata u društvu.

S gledišta revolucionarnih ciljeva proletarijata, to pitanje se, u krajnjoj liniji, svodi na ovu dilemu: kako da radnička klasa ovlada organizovanom političkom silom države kao neophodnom polugom za odlučan nasilni rez u postojeći sistem produkcionih (svojinskih) odnosa, ali da ovlada na takav način koji u isto vreme otvara put konačnog izlaska iz okvira državne organizacije društva i s tim vezane vladavine otuđenih političkih sila nad čovekom i njegovom zajednicom (što dobija svoj ekstremni izraz u pojavi savremenog etatizma).

Veliki doprinos teorijskom osvetljavanju pravaca i puteva razrešavanja te dileme dala je Lenjinova znamenita studija *Država i revolucija*, pisana u samo predvečerje velike oktobarske revolucije, koja će čitavom kompleksu odnosa države i radničke klase dati nove i vrlo specifične istorijske koordinate.

Lenjin je smatrao da Marksovi i Engelsovi teorijski radovi (naročito neki „zaboravljeni" i prećutkivani delovi njihovih analiza i zaključaka) i iskustva Pariske komune i dveju ruskih buržoaskodemokratskih revolucija sa vrlo značajnom i samostalnom ulogom radničke klase, daju dovoljno elemenata za odgovor na pitanje postavljeno u naslovu njegove studije, pitanje odnosa proleterske revolucije prema državi. Ni „ukidanje" ili „raspuštanje" države, ni prosto preuzimanje birokratske mašinerije političkopredstavničke države iz ruku poražene buržoazije — jer i anarhistički i reformističko-oportunistički put vode proletersku revoluciju ka neminovnom porazu. Jedino revolucionarno rešenje problema odnosa radničke klase prema državi sastoji se u tome da se sama radnička klasa „organizuje kao država". Prema tome, razorni udarac koji proletarijat zadaje političkim institucijama staroga društva nije usmeren protiv same egzistencije države (jer je organizovana politička sila države i te kako potrebna samoj radničkoj klasi), nego protiv birokratskog činovničkog aparata buržoaske političkopredstavničke države, aparata koji čini jezgro „javne vlasti" u službi eksploatatorskih klasa.

Koncentrisana politička sila države koju proletarijat stavlja u službu svojih revolucionarnih ciljeva mora biti sila *same radničke* klase, *samog* „proletarijata organizovanog kao država", a ne

---

[3] Vidi: R. Luksemburg, *Socijalna reforma ili revolucija*, cit. izd., str. 89.

stare ili nove osamostaljene birokratske mašinerije. „Proletarijat organizovan kao država" — to je lajtmotiv Lenjinove *Države i revolucije* kao pozitivnog političkog programa koji radnička klasa treba da ostvari osvajajući političku vlast. „Diktatura proletarijata" i „odumiranje države" su one kategorije marksističke političke teorije u kojima se taj program najpotpunije izražava, i zato one i zauzimaju središno mesto u Lenjinovoj studiji. Radnička klasa može uspostaviti svoju potpunu vlast (*diktaturu proletarijata*) bez posredništva i tutorstva birokratskog aparata (svodeći profesionalne činovnike bez kojih se još ne može na „skromno plaćene nadzornike i knjigovođe") samo ako je *neposredna demokratija* toliko proširena da omogućuje odlučujuće *učešće čitave radničke klase* i svih radnih ljudi u političkom odlučivanju i samom vršenju vlasti (ako je, dakle, otvoren proces *odumiranja države*).

Takva neposredna demokratija koja svojom širinom konačno nadmašuje istorijske okvire i granice parlamentarne demokratije i političkopredstavničke države, takva država koja, zbog ukidanja svake samostalnosti aparata javne vlasti kao sile iznad društva, i „nije više država u pravom smislu reči", takvo neposredno učešće svih radnih ljudi u procesu političkog odlučivanja i vršenja vlasti koje omogućuje da se *svi autentični interesi radnih ljudi* slobodno i neposredno izraze u samom tom procesu — to je, po Lenjinu, put revolucionarnog razrešavanja protivrečnosti užih i širih, neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase i pojedinih njenih delova, put integracije radničke klase sa drugim slojevima radnog naroda, politička sadržina istorijskog procesa društvenog oslobađanja rada.

Kruta političkopredstavnička institucionalizacija klasnih i drugih interesa (svojstvena liberalnoj državi zasnovanoj na dvojstvu javne vlasti i društva) nosila je u sebi imanentnu opasnost od podređivanja radničke klase sopstvenoj birokratiji koja se rađa spontano u samim organizacijama stvorenim da zastupaju i brane interese najamnog rada. Najbolje dokaze za to davala je istorija samog radničkog pokreta — pojava socijaldemokratskog reformističkog oportunizma. Osvajanjem vlasti, opasnost od birokratske dominacije mnogostruko bi se povećala ukoliko novu vlast ne bi karakterisali i novi principi političke organizacije.

Sledeći logiku Marksove analize Pariske komune i projicirajući na budućnost iskustva radničkih i radničko-seljačkih sovjeta iz ruskih revolucija 1905. i 1917. godine — Lenjin je u *Državi i revoluciji* razvio tezu da izlaz iz birokratskog ćorsokaka može dati samo revolucionarno proširivanje demokratije, što brže i što doslednije zamenjivanje institucija i odnosa parlamentarne političkopredstavničke demokratije neposrednodemokratskim učešćem radničkih i seljačkih masa u vršenju vlasti, pretvaranjem vlasti u ime radničke klase u vlast same radničke klase. Takva je, neposredno uoči Oktobra, bila Lenjinova vizija političke organizacije budućeg socijalističkog društva.

Ta Lenjinova predviđanja nisu, međutim, dobila neposrednu istorijsku potvrdu u razvoju sovjetske države rođene u vihoru oktobarske revolucije. U toj revoluciji, koja je krenula vrlo specifičnim putevima, nisu se stekle međunarodne okolnosti i uslovi sa kojima je, nekad eksplicitno, nekad implicitno, računala Lenjinova analiza (pobeda revolucije u nizu najrazvijenijih zemalja Evrope, pre svega u Nemačkoj), a izuzetno važnu ulogu dobili su neki momenti koji u toj analizi nisu bili neposredno razmatrani. Reč je, pre svega, o odnosu radničke klase i njene političke avangarde u uslovima pobede revolucije u jednoj zemlji sa relativno malobrojnom radničkom klasom i nepovoljnim opštim odnosom klasnih snaga, i o realnom društveno-ekonomskom položaju radništva u situaciji kada su proizvodne snage teško oštećene ili razorene, kada preti privredni haos i kada, već zbog toga, državnosvojinski monopol dobija izrazito krute i isključive forme koje guše tek rođene zametke radničkog učešća u upravljanju.

Elementi novog shvatanja odnosa partija — država — klasa; borba protivrečnih tendencija

Priroda nove državne organizacije u kojoj partija preuzima ključne funkcije neposrednog upravljanja državom i na toj osnovi i sama srasta s državnim aparatom morala je nužno dobiti i svoj teorijski izraz i opravdanje. Ideološka koncepcija koja je ponikla na toj osnovi značila je odstupanje od marksističke teorije države mada je pretendovala na to da se zasniva na marksizmu. Ta koncepcija je imala tri glavne uporišne tačke. *Prva* je bila institucionalizovani i, čak, zakonom zaštićeni politički monopol partije u pogledu izražavanja i tumačenja istorijskih interesa radničke klase kao jedinih njenih autentičnih interesa. Na tom monopolu ideološki se zasnivala legitimnost jednopartijskog sistema političke vladavine i vlast partijskog aparata nad samom radničkom klasom. Državnosvojinski monopol i odgovarajući oblici etatističkog upravljanja proizvodnjom i raspolaganja viškom rada davali su toj vlasti partijsko-državnog aparata naročitu širinu i potpunost.

Drugu bitnu tačku u koncepciji *partije-države* čini naglašeni unutrašnji monolitizam same partijske organizacije, koji se obrazlaže i opravdava jedinstvom i neprotivrečnošću interesa i osnovnih društvenih težnji same radničke klase kao socijalnog supstrata partije, kao i homogenošću ukupne socijalne strukture društva u kome je ukinuta privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju. U isto vreme taj monolitizam, koji se zasniva na pretpostavljenom skladu svih legitimnih društvenih interesa, stalno se iznova uspostavlja i nameće kao osnovna norma političkog života i u partiji i u čitavom društvu.

Treća tačka koncepcije monolitne strukture političkog sistema tiče se odnosa između institucija i organizacija koje taj sistem sačinjavaju i imaju u njemu određene stalne funkcije. Među tim institucijama i organizacijama postoji podela kompetencija i za-

dataka, ali i jasno utvrđen hijerarhijski odnos. Iz osnovne postavke o neospornom i apsolutnom primatu istorijskih interesa radničke klase čiji je nosilac njena politička avangarda izveden je — na planu institucionalne organizacije političkog sistema — neosporan i neosporiv primat partije, a pre svega njenog političkog vrha, prema državnoj strukturi u užem smislu reči i prema svim drugim političkim institucijama i organizacijama (sindikat i ostale društveno-političke organizacije).

Stavljeni u položaj da služe kao transmisija za sprovođenje politike partije, svi drugi delovi političkog sistema menjaju zbog toga svoj karakter i ulogu. Ukoliko je u praksi više naglašena njihova transmisiona uloga, utoliko su ove organizacije i institucije manje u mogućnosti i manje sposobne da autonomno vrše one funkcije koje u drugom političkom kontekstu mogu biti za njih primarne: da služe kao kanali neposrednodemokratskog uticaja „odozdo", ili (u slučaju državnih organa) da budu u određenom stepenu otvorene za te uticaje i sposobne da ih apsorbuju.

Što se sistem transmisionih odnosa više učvršćuje time što partijske smernice i direktive „odozgo" postaju glavni ili, čak, jedini impulsi koji određuju pravac aktivnosti državnih organa i njihove konkretne mere, to više atrofira sistem neposrednodemokratske komunikacije društvene „baze" s organima državne vlasti različitog nivoa. Izoštreni sluh i senzibilnost birokratskog aparata za želje i instrukcije koje dolaze „sa vrha" (iz nadređenih partijskih instanci) idu zajedno sa potpunom gluvoćom i neosetljivošću tog istog aparata za inicijative i zahteve koji dolaze „odozdo", iz radničke i seljačke mase, od „običnih građana". Razni oblici neposrednog izjašnjavanja i učešća radnih ljudi u odlučivanju i upravljanju — opšti zborovi u fabrikama i naseljima, saveti, komisije itd. — gube značaj i sadržaj koji im je davala revolucionarna inicijativa masa i pretvaraju se u prazne forme i rituale kojima se, uglavnom neuspešno, prikriva pasivnost osnovnih masa radnih ljudi i njihova faktička isključenost iz javnih poslova. Monopolski oblici izražavanja interesa radničke klase i njihova kruta partijsko-državna politička institucionalizacija vode u praksi ka uspostavljanju birokratskog tutorstva nad radničkom klasom, jer ona je u takvom sistemu vlasti lišena mogućnosti da u jednom istinski demokratskom procesu odlučivanja i upravljanja sama izrazi svoja opredeljenja i interese u svoj njihovoj dijalektičkoj složenosti, raznovrsnosti i punoći.

Na toj pasivizaciji i nemoći osnovnih radnih masa izrasta arbitrarna i jedva čime ograničena vlast partijske i državne birokratije i vrši se njihovo srastanje u jedinstven sistem autoritarnog upravljanja svim granama rada i stvaralaštva i svim oblastima društvenog života.

Iz razloga o kojima je već bilo reči, takve regresivne tendencije pretvaranja vlasti u ime radničke klase u birokratsku vlast nad njom počele su vrlo snažno da se ispoljavaju već u prvim godinama života mlade sovjetske države, ugrožavajući velika demokratska zavojevanja radničke klase u pobedonosnoj revoluciji.

Neki vodeći ljudi u Boljševičkoj partiji, pre svega sam Lenjin, bili su svesni toga šta bi mogla da znači pobeda tih birokratskih tendencija kojima su bili zahvaćeni i državni aparat i partija, te su počeli da zvone na uzbunu. Međutim, pogledi na to kako savladati nadirući birokratizam bili su dosta različni, pa i oprečni, što je dovodilo do sukoba u vrhu partije i do zaoštrenih frakcijskih borbi (sukob i obračun s „radničkom opozicijom" itd.).

Čvrsto uveren da u uslovima građanskog rata, ekonomske razorenosti i strahovitog pritiska malograđanske sitnosopstveničke stihije partija mora bezuslovno držati neposredno u svojim rukama sve poluge državne vlasti, Lenjin je u isto vreme zastupao gledište da je svesna i organizovana borba protiv birokratije jedan od najvažnijih zadataka partije kao avangarde oslabljene i izmorene radničke klase. U tome smislu on se zalagao za dve osnovne linije delovanja:

— jedna linija bila je sprečavanje — odlučno ideološko i političko presecanje — započetih procesa srastanja partije s državnim aparatom. Partija se služi državom kao neophodnim instrumentom, ali u isto vreme održava distancu prema državnom činovničkom aparatu, budno prati i kritikuje njegov rad i organizuje, prosvećuje i podstiče mase radništva i siromašnog seljaštva da budu nosioci te kritike preko sovjeta, preko „kombeda"[4], preko mitinga i zborova na kojima se u duhu revolucionarne tradicije Oktobra neposredno manifestuju i izražavaju njihova raspoloženja i zahtevi;

— druga linija bila je odlučno odbacivanje svih koncepcija organizacije sovjetske vlasti koje su se, eksplicitno ili implicitno, zasnivale na olakom identifikovanju radničke klase i „radničke" države, iz čega se izvodio zaključak o apriornoj podudarnosti kompleksnih radničkoklasnih interesa ne samo sa tekućom državnom politikom nego i sa konkretnim merama i postupcima državnog činovničkog aparata u sprovođenju te politike. Takve koncepcije, smatrao je Lenjin, predstavljale su gotovu ideološko-političku osnovu za fetišizaciju države, za proklamovanje neprikosnovenosti državne politike i njenih neposrednih nosilaca u ime „viših" interesa radničke klase i socijalizma. A to se nije smelo dopustiti. Državi takvoj kakva je, sa svojom u suštini heterogenom socijalno-klasnom osnovom i sa svojim već izraženim birokratskim deformacijama, nije se mogao priznati status univerzalnog zastupnika i merodavnog tumača svih interesa radničke klase, što bi njen aparat stavljalo van domašaja neposrednodemokratske kritike i kontrole.

Naprotiv, radnička klasa bi morala biti tako organizovana da može uspešno braniti svoje interese kad god se na njena pleća ili na pleća pojedinih njenih delova svaljuje suviše veliki teret, ugrožavaju njeni vitalni materijalni interesi, ili se u ovom ili onom obliku uspostavljaju neki vidovi već prevladanih najamnih odnosa.

[4] Kombedi — komiteti seoske sirotinje stvarani u borbi za odbranu sovjetske vlasti od pritiska bogatih seljaka (kulaka) i njihovog sabotiranja mera sovjetske ekonomske politike.

Baš u tom pogledu bi trebalo da vrlo važna *samostalna* uloga pripada sindikatu kao najvažnijoj opštoj organizaciji čitave radničke klase. Trebalo bi da se neki posebni interesi radničke klase i pojedinih njenih delova od bitnog značaja na datoj etapi društvenog razvoja ostvaruju upravo preko ove organizacije. To se odnosi, pre svega, na zaštitu radničkih prava i zahteva protiv arbitrarne vlasti i mogućnih birokratskih zloupotreba sopstvene „radničke države", i na „školovanje" čitave radničke klase, svih radnika, svih radnih ljudi za upravljanje privredom i svim drugim poslovima društvene zajednice — za komunističko samoupravljanje.[8] Uporedo, dakle, s idejama o rukovodećoj ulozi revolucionarne partije koju ona ostvaruje preko složenog mehanizma političkih transmisija, Lenjin je energično zastupao stanovište o neophodnoj potrebi institucionalnog pluralizma u izražavanju interesa radničke klase nasuprot autoritarnom monolitizmu jednog sveobuhvatnog sistema državnog upravljanja celokupnim društvenim razvitkom.

Ali splet izuzetno nepovoljnih okolnosti i teškoća s kojima je bila suočena sovjetska republika u prvim godinama posle oktobarske revolucije nije bio jedini izvor iz kojeg su tendencije birokratizacije crple svoju snagu i postojanost. Sâm državnosvojinski monopol — stvoren eksproprijacijom kapitalista i drugih posedničkih klasa — determinisao je takav tip odnosâ između osnovne mase radnika i njihovih „političkih predstavnika" (novog profesionalnog političko-upravljačkog sloja u državi i partiji) iz kojih su se neprekidno rađale, obnavljale i potencirale tendencije uspostavljanja birokratskog tutorstva i vlasti nad radničkom klasom.

---

[8] Ove ideje o političkoj organizaciji sovjetskog društva u najranijem razdoblju njegovog tegobnog nastojanja i borbe za opstanak Lenjin je razvijao u više svojih radova pisanih između 1918. i 1922. godine. Najeksplicitnije se o tome govori u poznatom i često citiranom Lenjinovom istupanju na zasedanju delegata 8. kongresa Sovjeta 30. decembra 1920. Kritikujući brošuru Trockog *O ulozi i zadacima sindikata*, Lenjin se naročito zadržava na pitanju karaktera sovjetske države i posebnim zadacima sindikata u zaštiti materijalnih i duhovnih interesa radničke klase:

„Kod njega (Trockog — N. P.) izlazi da sindikati u radničkoj državi nemaju zadatak da štite materijalne i duhovne interese radničke klase. To je greška. Drug Trocki govori o „radničkoj državi". Dozvolite, to je apstrakcija. Kada smo 1917. pisali o radničkoj državi, to je bilo razumljivo; ali sada, kada nam govore: „zašto štititi, od koga zaštićivati radničku klasu kad buržoazije nema, kada je država radnička", tu čine očitu grešku. Nije sasvim radnička, u tome i jeste stvar... Naša država u stvari nije radnička već radničko-seljačka — to je prvo. A iz toga proizlazi veoma mnogo... Ali nije samo to. Vidi se iz našeg partijskog programa... da je država kod nas radnička s *birokratskim izopačavanjima*... Naša sadašnja država je takva da je sveopšte organizovan proletarijat dužan da sebe zaštićuje, a mi smo dužni da te radničke organizacije iskoristimo za zaštitu radnika od njihove države i za zaštitu naše države pomoću radnika... Treba umeti iskoristiti mere državne vlasti za zaštitu materijalnih i duhovnih interesa sveopšte ujedinjenog proletarijata od te državne vlasti" (V. I. Lenjin, *Izabrana dela u 16 tomova*, tom 14, „Kultura", Beograd, str. 155—157).

U novim produkcionim odnosima zasnovanim na državnoj svojini sredstava za proizvodnju očuvani su bili elementi državno-najamnog položaja udruženog rada i to je bio glavni i stalni izvor društveno-ekonomske i političke moći birokratije, partijske i državne.

Reafirmacija koncepcije odumiranja države: samoupravna deetatizacija globalne strukture društva

Činjenica da su se birokratsko-etatističke deformacije pojavile i, manje ili više, ukorenile u nekim zemljama u kojima je kapitalistički poredak već srušen ne daje još osnova za zaključak da je ono što je socijalističko u ekonomskoj i društvenoj strukturi tih zemalja definitivno potisnuto i likvidirano i da su putevi društvenog progresa blokirani. Treba voditi brigu o tome da je u svim onim zemljama u kojima je srušen kapitalistički poredak, tokom poslednjih nekoliko decenija, a u Sovjetskom Savezu u periodu dužem od pedeset godina, ostvaren ogroman razvitak proizvodnih snaga; da je, uporedo s tim, išlo brojno snaženje, jačanje, kulturno i tehničko uzdizanje radničke klase. Usled toga, birokratski metodi organizacije i upravljanja gube svoju materijalnu osnovu i pretvaraju se, očigledno, u kočnicu društvenog razvitka. Izmene u materijalnoj strukturi društva, u unutrašnjem odnosu snaga, teže da se izraze i u političkom životu i dobijaju neminovno sve veći posredan i neposredan uticaj.

Sve bogatije i sve raznovrsnije iskustvo u izgradnji socijalizma uvek iznova potvrđuju marksističko shvatanje da je bitan uslov za napredovanje ka socijalizmu takav razvitak proleterske države koji omogućuje sve slobodnije delovanje socijalističkih društvenih snaga. U tome smislu i Program SKJ određuje ulogu socijalističke države na ovaj način: „Svestan da dokle god postoji država nisu otklonjene i opasnosti da ona dobije samostalnu moć i da time zaoštri određene protivrečnosti socijalističkog razvitka i pretvori ih u antagonističke — Savez komunista smatra da će u savremenoj socijalističkoj fazi razvitka Jugoslavije država imati pozitivnu ulogu ukoliko se bude sama razvijala u takav demokratski mehanizam kroz koji će doći do izražaja i usklađivati se interesi osnovnih socijalističkih faktora, proizvođača, radnog kolektiva, komune i društva kao zajednice proizvođača. Uloga države će biti progresivna ukoliko se protivrečnosti koje nastaju na toj bazi budu mogle demokratski rešavati, ne kočeći, s jedne strane, samostalnost socijalističkog proizvođača i njegovu ekonomsku i društvenu inicijativu, i ne dopuštajući, s druge strane, da se nužne protivrečnosti razvijaju u anarhističku stihiju i u antagonističke sukobe, koji bi vodili ka razaranju osnova socijalizma."[6]

Prema tome, odumiranje države je prirodno-istorijski proces koji prati razvitak socijalističkih i komunističkih društvenih odnosa. Suština odumiranja države je u tome što nestaje onaj jaz

---

[6] *Program Saveza komunista Jugoslavije,* „Kultura", Beograd, 1958, str. 152.

koji u svakom klasnom društvu odvaja aparat javne vlasti od društva i što upravljanje zajedničkim poslovima društva prelazi sve više na organe društvenog samoupravljanja i u privredi i u drugim oblastima života.

Sledeći verno Marksa, Lenjin je već pre oktobarske revolucije postavio tezu da je *odumiranje države* ona ključna tačka na kojoj se revolucionarni marksizam odlučno razilazi, s jedne strane, sa svim konzervativno-birokratskim strujama i tendencijama u krilu radničkog pokreta, koje sve odreda *fetišiziraju državu* namenjujući joj ulogu glavnog faktora u procesu socijalističke izgradnje, i, s druge strane, sa svim strujama liberalističke i anarholiberalističke orijentacije, čiji je zajednički imenitelj ignorisanje nužnih državnih funkcija i *mehaničko* (a ne dijalektičko) *suprotstavljanje države i samoupravljanja.*

Na osnovu već poznatih stavova marksističke teorije, ali i na osnovu prvih praktičnih iskustava koje je dalo uvođenje radničkog samoupravljanja, Program SKJ, donet pre gotovo dvadeset godina, sadrži nekoliko vrlo značajnih stranica posvećenih pitanju države i njenog odumiranja. Jedan odeljak u Programu nosi naslov „Proces odumiranja države", a drugi „Dve štetne tendencije u izgradnji države". Za anarholiberalističko potcenjivanje države i napade na njen socijalistički karakter, u Programu se kaže da oni vode „ka političkom razoružavanju radničke klase i socijalizma pred neprijateljem socijalizma i zaostalom svešću, koja još predstavlja ozbiljnu snagu u našem društvenom životu". Za etatističko apsolutiziranje uloge države se kaže da ono „likvidira neposredni društveni uticaj radnih ljudi na politiku državnog rukovodstva" i „vodi birokratizmu, odvajanju vodećih snaga od radnih masa, deformacijama socijalističkog razvitka, zaoštravanju unutrašnjih suprotnosti"[7].

Odumiranje države ima progresivan smisao i realno istorijsko tlo pod nogama samo ako se shvata i ostvaruje kao nerazdvojni sastavni deo, izraz i rezultat osnovnog revolucionarnog procesa socijalističke epohe — društvenog oslobađanja rada. A to znači da se suština odumiranja države ne svodi na prosto ukidanje svake državne organizacije ili na sukcesivno gašenje svih njenih funkcija, nego uključuje u sebe korenitu izmenu njenih funkcija i njenog mesta u odnosu na društvo i njegov razvitak.

Ukoliko samoupravno organizovana radnička klasa potpunije ovlada uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada, utoliko su veće istorijske mogućnosti i potrebe da se od društva otuđena politička sila države ponovo spoji sa društvom kao potencija samog udruženog rada — oblika u kome udruženi radni ljudi ostvaruju upravljanje opštim društvenim poslovima.

Takva država nije klasno neutralna i nije lišena sredstava za vršenje organizovane prinude, ali je ona neposredno u službi klase koja je čitavim svojim društvenim položajem i delatnošću usmerena na ukidanje klasa i klasnih razlika, a sila kojom ona raspo-

[7] Isto, str. 123.

laže ne služi nikakvom birokratskom monopolu odlučivanja i upravljanja u ime društva, nego stvaranju i zaštiti uslova za sve slobodnije delovanje ljudi u udruženom radu, sve nesputanije i sve manje posredovano ostvarivanje njihovih društvenih težnji i potreba.

U sadašnjoj fazi razvoja jugoslovenskog društva, problematika države mora se posmatrati pre svega u funkciji izgradnje samoupravljanja kao celovitog sistema društvene organizacije.

„U našim uslovima država se ne može posmatrati preko kategorija koje su karakteristične za buržoasko građansko društvo, već u funkciji novih samoupravnih socijalističkih produkcionih odnosa... Borba za razvoj samoupravnih produkcionih odnosa ujedno je i borba za novi karakter države koja treba da se u sve većoj meri veže za neposredne i istorijske zadatke radničke klase."[8]

Trenutak kada će takav mehanizam komunističkog samoupravljanja učiniti državu potpuno suvišnom još je u dalekoj budućnosti. Ipak, svaka pobeda socijalističkih odnosa i tendencija i na unutrašnjem i na međunarodnom planu čini taj trenutak sve bližim.

---

[8] *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1973, str. 88.

Lelio Basso (Italija)

Demokratija i socijalizam u Zapadnoj Evropi

Problem odnosa između demokratije i socijalizma predmet je rasprava koje se vode već duže vreme, a zaključak koji preovlađuje u socijalističkom taboru bio je da je u pitanju neraskidiva povezanost između demokratije i socijalizma, čak i kada se pojavljuju duboka razilaženja o preciznom značenju reči „demokratija" i „socijalizam". Takvoj tezi o jedinstvu socijalizma i demokratije često se suprotstavljala protivnička strana, navodeći pri tom ili teoriju o diktaturi proletarijata, ili pak konkretno iskustvo socijalističkih zemalja, kao dokaz o nepomirljivosti socijalizma i demokratije. U najnovije vreme diskusija je ponovo otpočela na mnogo strana i svodi se na fenomen takozvanog evrokomunizma, koji se, upravo stoga što još nije dovoljno jasno definisan, interpretira na najrazličnije načine (reč „evrokomunizam" koristim jedino iz praktičnih razloga, premda mi se čini da sve zainteresovane partije ne prihvataju taj termin).

Ipak mi izgleda da se pomenutom definicijom obično podrazumevaju različni stavovi: (a) u prvom redu, reč je o odbijanju i same pretpostavke o postojanju jednog modela već ostvarenog socijalizma, socijalizma onog puta koji bi bio podjednako vredan za sve zemlje, odnosno puta koji je otvorio Lenjin 1917.

godine; (b) sledstveno tome, odbijanje da se međunarodnom komunističkom pokretu prida karakter monolitnog bloka sa KPSS na čelu i odbijanje da se prihvati sovjetski „leadership" u odnosu na sve komunističke partije, kao što je to bilo u Staljinovo doba; (c) ponovno afirmisanje autonomije svake pojedine partije i, prema tome, njeno pravo da autonomno izvrši izbor sopstvenog puta u socijalizam, što bi istovremeno isključivalo i samu mogućnost postojanja jednog rukovodećeg centra za Zapadnu Evropu, a u širem smislu i Toljatijev „policentrizam"; (d) uverenje da je u industrijalizovanoj Zapadnoj Evropi — gde je radnička klasa pojedinih zemalja u dobroj meri integrisana u sistem i gde se, pre svega, bori za revandikacije u prilog poboljšanja životnog standarda, a moć više nije koncentrisana u jednom kompaktnom vrhu, i ne počiva ni u kakvom „zimskom dvorcu", već je rasprostranjena i raščlanjena u strukturama društva, gde su međunarodna uslovljavanja posvuda prisutna, a uz to neverovatno jaka — teško i pomišljati na tradicionalni tip nacionalnog osvajanja vlasti; (e) kao zaključak do sada navedenog, nameće se opredeljenje za „demokratski" put u socijalizam, za koji se smatra da će najviše odgovarati socijalnom stanju i stepenu istorijskog razvoja Zapadne Evrope, uz nužno napuštanje Marksove formule o „diktaturi proletarijata".

Ja se, lično, dobrim delom slažem — bar u okviru navedenih ograničenja — sa takvom usmerenošću, premda bih pre insistirao na diskriminirajućem motivu nego na autonomiji pojedinih partija, koja je, zacelo, opravdana u opštem smislu za Zapadnu Evropu, pa neosporno nameće i drukčije izbore od onog koji je izvršio Lenjin. Jer drukčiji su i polazni uslovi (socijalna struktura, političke prilike, stepen kulture, međunarodni kontekst), a Marks nas je učio da se realni pokret proletarijata ne rađa i ne razvija u skladu s unapred određenim formulama ili modelima, već na osnovu podsticaja koji mu pristižu iz konkretne situacije socijalnog terena na kome i sam deluje.

I dok je jasno da „evrokomunizam" na definitivan način napušta tradicionalnu strategiju komunističkih partija (onu, naime, kojom se u prvim posleratnim godinama opravdavalo njihovo odvajanje od socijalističkih partija), ne bih mogao kazati da mi je u istoj meri jasna strategija koja se usvaja umesto pomenute. Ja sasvim jasno sagledavam — ili mi se barem tako čini — „evrokomunizam" više u negativnom nego u pozitivnom svetlu. Pri tome mislim pre svega na Italiju, u kojoj je u periodu 1975—1976. godine vođena značajna rasprava o tim temama, koju je otvorio jedan ugledni politikolog i folozof, inače liberalno inspirisan, prof. Norberto Bobbio, a u kojoj su učestvovali neki od najistaknutijih komunističkih i socijalističkih intelektualaca. Imao sam utisak da je odgovor marksista na kritike koje je Bobbio izneo na račun marksizma bio, zapravo, dosta mlak, i da je uopšte više dolazila do izražaja tendencija ka svrstavanju na pozicije ovog kritičara, prihvatanjem njegovih ideja o demokratiji. Međutim, koncepcija demokratije koju je veoma snažno branio Bobbio u stvari je kon-

cepcija takozvane buržoaske demokratije ili, drugim rečima, demokratije prevashodno predstavničke ili parlamentarne. Ukoliko bi demokratski put trebao da podrazumeva nekakvu kombinaciju iščekivanja budućeg socijalizma i današnjeg prihvatanja postojećih političkih struktura, bojim se da bi put u socijalizam ikada bio otvoren. Jer verujem da se nikada neće uspeti u radikalnom preobražaju društvenih odnosa služeći se samo onim instrumentima koji su proizvod takvih odnosa i čija je svrha pre da posluže očuvanju nego prevladavanju kapitalističkih odnosa. I makar što sam svestan da dijalektika istorije može pretvorii prvobitno konzervativan instrument u revolucionaran instrument, kao i da svaka institucija u samoj sebi sadrži dvostruki potencijal — ipak mislim da bi se pokret napredovanja ka socijalizmu teško mogao ostvariti ukoliko nije kadar da stvori i elemente novog društva, što podrazumeva i nove sadržaje, nove forme i nove demokratske instrumente.

Otuda, izgleda mi da bi bilo korisno najpre istražiti koja su to ograničenja i mogućnosti buržoaske demokratije, da bismo zatim izneli naše gledište o onom što bi trebalo da predstavlja i samu osnovu socijalističke demokratije, i, sledstveno tome, jednog demokratskog puta u socijalizam, kako bismo istovremeno bolje shvatili ograničenja buržoaske demokratije.

Možda će nam i jedan letimičan pogled na razvoj buržoaske demokratije pomoći da shvatimo i njena ograničenja. Kapitalizam je u fazi svog uspona bio liberalan, ali ne i demokratski. Vodio je borbu protiv vladajućeg apsolutizma, aristokratskih privilegija, protiv birokratske tiranije, a za ekonomske i, u ograničenoj meri, za političke slobode, za pravnu sigurnost, za sigurnost u društvenim odnosima, ali nikada se nije borio za opšte pravo glasa, za učestvovanje svih građana u upravljanju poslovima od javnog značaja, za istinsku demokratsku državu. U Engeleskoj, zemlji klasičnog kapitalizma i liberalizma, opšte pravo glasa predstavlja ostvarenje ovog stoleća, upravo kao i u Belgiji i u ostalim zemljama u kojima je kapitalizam brzo pobedio. I u samoj Francuskoj revoluciji 1789. godine pobedili su liberalni ali ne i demokratski principi, o čemu nam svedoči razlika koja se pravi između aktivnih i pasivnih građana.

Slojevi koje pobedni kapitalizam ugnjetava jesu oni koji se naoružavaju demokratskim principima da bi se usprotivili njegovoj dominaciji: to je, zapravo, sitna buržoazija koja postaje stegonoša demokratskih principa, da bi u njihovo ime tražila svoje pravo da učestvuje u upravljanju javnim poslovima, vukući za sobom niže slojeve proletarijata koji se tek rađa, a delimično i seljake. Sve do 1948. godine „demokratija" je revolucionarna lozinka koja, doduše, ima mnoge nijanse, ali sve su one usmerene protiv režima. Upravo takva demokratija, odnosno savezništvo svih ugnjetenih slojeva, nemilosrdno je dotučeno u one dve revolucionarne godine (1848—1849).

U drugoj polovini XIX veka došlo je do dubokog preobražaja društva. Nakon parola iz 1848—1849. godine, kapitalizam se

već učvrstio na vlasti u najrazvijenijim zemljama, a nastupio je, pa i konsolidovao se u ostalim (Nemačka, Italija itd.). Međutim, ni u jednoj od tih zemalja on ne vlada, niti teži vladavini demokratskim metodama. Kapitalistička buržoazija, u tom periodu zapravo, suštinski je zaokupljena time da joj vlada garantuje najpovoljnije uslove za razvoj njene trgovine, njenih poslova, njenih bogatstava, za potpun razmah njenih ekonomskih potencijala, za eksploataciju nižih slojeva, posebno proletarijata, za ekspanziju njenih proizvodnih kapaciteta, za osvajanje novih tržišta.

U 1877. godini jedan anglo-saksonski pisac, obožavalac institucija svoje zemlje, Tommaso Erskine May, završava sledećim rečima svoju analizu političkih uslovljenosti u Engleskoj, čime se zaključuje i njegova klasična knjiga *Demokratija u Evropi:* „Trgovačko bogatstvo preplavilo je zemlju, pa su trgovci, kao i industrijalci, pozvali pod svoje okrilje jednu klasu koja im je ranije bila suprotstavljena. Uticajni stalež nezavisne buržoazije (gentry), koji se namnožio rastućim bogatstvom zemlje i razvojem javnih poslova, uopšteno govoreći, sudbinski je povezan sa zemljoposednicima. Klase slobodnih profesija u porastu su i po brojnosti i po različitosti svojih zanimanja, ali zbog nedovoljnog društvenog uticaja pridružile su se posednicima sa kojima su poistovetili svoju sudbinu. Gazde, ohrabrene sigurnošću svojih poseda, kao i sopstvenih interesa, a razdraženi u isto vreme borbama svojih radnika, ne gledaju dobrim okom demokratski pokret."

Pa ipak, baš u tom periodu, pa i do kraja toga veka, naglašava se demokratski sadržaj režima, ali sasvim sigurno to nije stoga što bi se buržoaska klasa odazvala demokratskim osećanjima, već pod pritiskom koji je izbijao sa dna, iz slojeva isključenih, primoravajući vladajuću klasu na kompromis.

Taj je kompromis bio mogućan i mogao se ostvariti mirnim putem u razvijenim kapitalističkim zemljama jedino zahvaljujući sticaju izvesnih okolnosti, a pre svega rastućem prosperitetu i preobražaju sitne buržoazije.

Što se tiče rastućeg prosperiteta, on je bio neophodan da bi vršio preobražaj stavova masa iz revolucionarnih u reformističke. Ponavljano je beskonačno mnogo puta da demokratsko društvo pretpostavlja konsenzus svih, ili pak ogromne većine građana, i to o osnovnim principima, a razilaženja su jedino izražena u pojedinostima; bez toga, očigledno, ne bi bilo moguéno ni učešće svih u upravljanju javnim životom, ili pak smenjivanje suprotstavljenih partija na vlasti. Jer bez zajednićkog konsenzusa o osnovnim principima, svako bi rušio državu da bi je ponovo gradio prema sopstvenim principima. Ali da bi postojeći sistem bio opšteprihvatljiv, neophodno je da svima pruži snošljive uslove života i perspektivu stalnog boljitka, a što je moguće jedino u društvu u ekspanziji, sa širokim marginama sigurnosti, ili društvu kadrom da prevlada teške periode krize bez dubokih poremećaja. Bez takvog objektivnog uslova ekonomske ekspanzije i rastućeg prosperiteta ne bi se kapitalistička buržoazija ni mogla navesti na davanje suštinskih koncesija. Međutim, takva se uslovljenost ostva-

rila u kapitalističkim zemljama u drugoj polovini XVIII veka i do prvog svetskog rata, stvarajući time zajednički teren susretanja i mogućnost nalaženja zajedničkog buržoaskog jezika za sve klase.

Propulziona sila tog zajedničkog jezika, tog zajedničkog prihvatanja istovetnog sistema vrednosti, bio je srednji sloj, rezultat uspona novih generacija sitne buržoazije iz prekapitalističkog uništenog položaja zanatlija i dućandžija u novi sloj intelektualaca (prosvetni radnici, slobodne profesije, novinari, funkcioneri, činovnici itd.) uključenih u proces kapitalističkog razvoja, zahvaljujući sve većem prosperitetu i sve većoj raspoloživosti viška vrednosti.

Takav preobražaj sitne buržoazije iz nestabilnog sloja, nezadovoljnog, nemirnog i revolucionarnog u širok odred oficira i podoficira konzervativnosti, nesumnjivo je najveći politički uspeh kapitalističke buržoazije u konsolidovanju sopstvene moći. Jer bez takvog širokog odreda oficira i podoficira, vladajućoj bi klasi bilo nemoguće da prihvati demokratski kompromis da kanališe brojčanu snagu masa ka onom konsenzusu osnovnih principa društva bez kojeg demokratija ne bi mogla opstati. U stvari, niko nije više doprineo stvaranju tog jedinstvenog jezika — koji čini vezivno tkivo svakog društva — od tih intelektualaca i tehničara, što ih danas nazivamo srednjim slojem. To je bio onaj isti srednji sloj koji je davao svoje političke kadrove pojedinim međusobno suprotstavljenim partijama i protivničkim klasama društva. Bili su to, naime, ljudi koji su potekli iz istog ambijenta — sa istih univerziteta, ponekad i iz istih porodica, vaspitani na istim principima, obrazovani na osnovu istovetnih mentalnih shema — da bi upravo oni sačinjavali kategoriju „ljudi od politike" buržoazije, a istovremeno i rukovodeći kadar, posebno političara radničkog pokreta. Ta činjenica je, nesumnjivo, bila od znatnog interesa u realizovanju reformističkog kompromisa na terenu političke demokratije.

„Intelektualci ne čine jednu društvenu klasu u onom smislu u kojem je formiraju seljaci i industrijski radnici. Oni pritrčavaju u pomoć iz svih uglova društva, a jedan dobar deo njihovih aktivnosti sastoji se u međusobnoj borbi i stvaranju avangardi onih klasnih interesa koji nisu njihovi... Činjenica da su mozgovi tih akademskih ljudi sačinjeni na isti način, olakšava uzajamno razumevanje i stvara među njima određenu povezanost" (Schumpeter, *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Paris, 1951, str. 246—247).

Harold Laski je posmatrao relativan aspekt buržoaske demokratije kada je pisao: „Uveren sam da istorijska logika čini kapitalizam sposobnim da se u fazi ekspanzije venča s demokratskom politikom, jer raspolaže neophodnom ekonomskom marginom za zadovoljavanje zahteva masa. Ali ja mislim, isto tako, da kada nastane faza stezanja, kapitalistička demokratija, da bi preživela, mora postati imperijalistička, a to sobom donosi međunarodnu zategnutost i sukobe" (*Réflexions sur la révolution de notre temps*, Paris, 1947, str. 323).

Relativan karakter i uslovljenost demokratskog razvoja nisu ipak sprečili buržoaske ideologe da proglase kako su kapitalistički razvoj i demokratski progres nerazdvojivi i predstavljaju kurs koji se ne može menjati.

Bilo da je preobražaj nekog aristokratskog društva polagan ili brz, nasilan ili miran, nije manje neizbežan i, još više, neopoziv kada je jednom izvršen... „Bilo bi lakše videti reku kako se ponovo uspinje ka svom izvoru nego demokratsko društvo kako ponovo otiče ka aristokratiji" (Prevost-paradol -*La France nouvell*, t. I, pogl. II).

Idući takvim korakom, negde pri kraju prošlog veka, demokratska ideologija, kombinovana s ideologijom nedefinisanog progresa ili bar s ideologijom neprekidnog mira, mogla je da sugeriše našim očevima slatku iluziju o mirnom trijumfu demokratije u celom svetu, kao i o postepenom rasprostiranju demokratskih institucija uporedo sa širenjem tehnike i kapitalističke ekonomije. U svom klasičnom delu *Démocratie Moderne*, Bryce je sebi postavljao upravo ovo pitanje:

„Vredno je da se odvojeno posmatra svaki poredak snaga i činjenica, pa otuda imam nameru da, u ovom poglavlju, pružim kraći pregled istaknutih karakteristika istorijskog procesa, i to tamo gde su stvorene vlade narodnog tipa. Sada se već sa ponešto više svetla može rasvetliti ovaj problem: naravno, ukoliko tendencija ka demokratiji, sada već naširoko vidljiva, zapravo predstavlja prirodnu tendenciju, suočenu s opštim zakonom o socijalnom progresu. Ako je to već tako ili, drugim rečima, ako su uzroci slični ovima u mnogim zemljama uslovili da se vladavina mnogih zameni vladavinom jednog ili malobrojnih, onda — stoga što su prirodni — verovatno su određeni da deluju i u budućnosti — pa se može očekivati da demokratija živi tamo gde sada postoji, a i da prodre u druge zemlje. Ako su, naprotiv, takvi uzroci, ili pak neki od njih, lokalnog ili prolaznog značenja, takvo će se predviđanje u manjoj meri moći da opravda."

Bryce je opravdavao svoje sumnje u mogućnosti demokratskog razvoja naročito zbog toga što su narastale snažne radničke unije i širile se komunističke doktrine, ali je i dalje imao poverenja u ideju prema kojoj kapitalističko društvo, po samoj svojoj prirodi, teži demokratiji, i to upravo u momentu kada trijumf kapitalističke buržoazije i imperijalizma razvija posvuda snažne antidemokratske tendencije. A to su bile one iste tendencije koje su u prvom posleratnom periodu uslovile propast buržoaske demokratije i, istovremeno, gubljenje poverenja u miran demokratski razvoj. Pa i sama socijaldemokratija bila je uporna u dokazivanju mogućnosti razvoda između kapitalizma i demokratije, i prosto se zakačila za teoriju o dve Evrope — one kapitalističke i demokratske, i one antidemokratske.

Na Trećem kongresu Radničke socijalističke internacionale (Brucelles, 5—11. augusta 1928) na sledeći način se izražavao predsednik Vandervelde: „Jedan ugledan kapetan industrije, koji se hvališe i može da se opravdano hvališe da je on građanin sve-

ta, nedavno nam je rekao: „Ako, ne vodeći računa o političkim granicama, povučete jednu imaginarnu liniju koja bi polazila od Kovna do Bilbaoa prelazeći preko Krakovica i Firence, našli biste se pred dve Evrope: jednom u kojoj dominira parna vuča i drugom gde preovlađuje konjska zaprega; jednom u kojoj postoje parlamenti, drugom u kojoj postoje diktature. I jedino u toj Evropi, zapravo u onoj druge zone, ekonomski i politički zaostaloj, ocrtavaće se diktature, više ili manje brutalne, više ili manje hipokritske, kamuflirane ili ne, sa prividom nacionalnog predstavništva. Među tim avanturističkim režimima, koji neće preživeti uslovljenosti što su doprinele njihovom rađanju, ipak postoji jedan koji u reakcionarnim sredinama svih zemalja uživa više ugleda od svih ostalih: jer, da bi se stvorio, bilo je potrebno da se odreče više konvencija, ukine više sloboda, uništi tome veći broj lepih i značajnih stvari."

Izbijanje svetske ekonomske krize 1929, koja je u isto vreme izazvala široku krizu demokratije i u industrijski razvijenim zemljama, primoralo je Internacionalu da izmeni svoje gledište.

U izveštaju koji je podneo Sekretarijat Socijalističke radničke internacionale 4. kongresu, održanom u Beču 1931. godine, čitamo, u stvari, sledeće reči: „Kao posledica ekonomskih kriza, koje su nerazdvojivo vezane za strukturne promene ekonomskog procesa i socijalne strukture, fašizam je prekoračio granicu koja mu je, do svega nekoliko godina unazad, izgledala nametnuta progresom moderne tehnike. Ukoliko se tada verovalo da je vladavina fašizma ograničena na zemlje u kojima „umesto parne vuče preovlađuje konjska zaprega", sada se opasnost fašizma progurala i u zemlje visokog tehničkog razvoja."

Međutim, sve je bilo očiglednije da je ranija analiza bila pogrešna. Jer diktatura nije bila vezana jedino sa nedovoljnim kapitalističkim razvojem, već se ona rađala i u visokorazvijenim zemljama, a nastajala je upravo iz najrazvijenijih formi kapitalističkog društva. Dakle, suprotno onome što se ranije dokazivalo o identifikaciji kapitalističkog i demokratskog razvoja — kapitalističko društvo, zapravo, nosi u svom krilu klice antidemokratije i diktature.

Takvom sudbinom koja je u poslednje vreme zadesila zemlje Latinske Amerike i zemlje trećeg sveta, koje su svojim ulaskom u mehanizam svetskog tržišta podvrgnute vojnim državnim udarima, uz saučesništvo krupnog kapitala i imperijalizma, potvrđuje se kako je radikalno pogrešna bila teza da su kapitalizam i demokratija „prirodno" združeni. Naprotiv, iz ovoga možemo zaključiti da je buržoaska demokratija: (a) u prvom redu čisto formalna u tom smislu što je zaokupljena procedurama i političkom ravnopravnošću, ali ne ekonomsko-socijalnim nejednakostima, koje su uzrok i političkih nejednakosti (na primer, nezrelost seljačkih masa za glasanje, nedovoljan razvoj demokratske svesti, najjednostavniji fenomeni korupcije itd.), da bi samom sobom dovodila do razdvajanja političkog od društvenog života; (b) vezana je za slučajne ekonomske situacije, jer je mogućna samo u mo-

mentima ekonomske krize; (c) pretpostavlja prethodni konsenzus klasa podvrgnutih prirodi kapitalističkih režima, odnosno praktički pretpostavlja, pa i nadalje pogoduje, totalno integrisanje radničke klase i odbacivanje bilo kakve socijalističke perspektive; (d) stalno je ugrožena tendencijama najrazvijenijeg kapitalizma (koncentracija ekonomskog potencijala, međusobno prožimanje ekonomske i političke moći itd.), koje sobom nose čak i veoma autoritarnu tendenciju (na primer, Savezna Republika Nemačka).

Zaključak je upravo onaj koji smo maločas nagovestili, odnosno da demokratija ne samo što nije fenomen svojstven procesu kapitalističkog razvoja, već naprotiv, ona se može razviti u ograničenom obliku jedino ako je podržavana neprekidnom zategnutošću između masa i vlasti koja je stalno ugrožava.

Da bismo se vratili italijanskoj polemici, na koju sam se ranije osvrnuo, evo kako je prof. Bobbio definisao idejni model demokratije, model koji on smatra više ili manje ostvarenim na Zapadu, a koji je poslužio kao osnova za diskusiju: „Tu postoji prevashodni značaj", piše Bobbio, „o kojem se savršeno slažu svi oni koji zazivlju demokratiju, a zaokupljeni su nastojanjem da se socijalizam ostvaruje preko demokratije, pa jednom, kada se on ostvari, da se vlada demokratski, s čime se savršeno slažem. Taj prevashodni značaj jeste upravo onaj prema kome se pod „demokratijom" podrazumeva jedan skup pravila koja omogućuju najširu i najsigurniju participaciju većeg dela građanstva — i to kako u direktnoj tako i u indirektnoj formi — u donošenju političkih odluka, odnosno rešenja za koja je zainteresovana cela zajednica. Ta pravila su, manje ili više, sledeća: (a) svi građani koji su postali punoletni, bez obzira na rasu, religiju, ekonomsko stanje, pol, itd., moraju *uživati* politička prava, odnosno pravo da glasanjem izraze sopstveno mišljenje: ili da izaberu onoga ko će izražavati njihove misli u njihovo ime: (b) glas svih građana treba da bude jednako vredan (odnosno treba da vredi kao jedan jedini); (c) svi građani koji uživaju politička prava treba da budu slobodni u glasanju, i to u skladu sa sopstvenim mišljenjem, koje treba da se formira što je moguće slobodnije, odnosno u slobodnom nadmetanju između organizovanih političkih grupa, koje se međusobno takmiče radi sabiranja zahteva i njihovog pretvaranja u zajedničke odluke; (d) treba da budu slobodni u tom smislu da se nalaze u istom položaju u pogledu raspolaganja realnim alternativama, odnosno da mogu birati između raznih alternativa; (e) bilo za donošenje opštih odluka, bilo za izbor predstavnika — za sve vredi princip numeričke većine, makar da se mogu uspostaviti i različite forme većine (relativna, apsolutna, kvalifikovana) u određenim uslovima preventivno utvrđene; (f) nikakva odluka doneta većinom ne sme ograničavati prava manjine, na poseban način pravo da se, u ravnopravnim uslovima, postane većina."

Naveo sam ovaj duži citat zato što ga je — kao što sam već podsetio — i veći deo socijalista i komunista koji su intervenisali u polemici, prihvatio, smatrajući ga adekvatnim za izražavanje

sadržaja demokratije, na koju se pozivamo kada govorimo o „demokratskom putu u socijalizam". Meni se, međutim, čini da je on bremenit ozbiljnim manjkavostima, jer potpuno ignoriše klasnu strukturu društva i klasnu prirodu države. On je upravo više zaostao i od samog italijanskog ustavnog teksta, kojim se, u 2. tački člana 3, kaže:

„Zadatak je Republike da otkloni prepreke ekonomske prirode, koje ograničavajući, u stvari, slobodu i ravnopravnost građana, sprečavaju potpun razvoj ljudske ličnosti i stvarno učešće svih radnika u političko-ekonomskoj i društvenoj organizaciji zemlje."

Navedeni član Ustava bio je diktiran očevidnim shvatanjem da u jednom društvu podeljenom na klase postoje socijalne razlike u pogledu dobara, kulture, raspoloživosti vremenom itd., zbog čega ne može biti ni ravnopravne mogućnosti za svesnu participaciju u javnim poslovima. S jedne strane, u tu svrhu često nedostaje neophodna kultura (osobito u Italiji, u kojoj je na selu još znatan procenat nepismenosti), a manjka i vreme za izučavanje problema, ili pak dolazi do pravog cementiranja u diskusijama. S druge strane, međutim, postoji široka raspoloživost sredstava koja omogućuju pojedinim privatnicima da poseduju listove, ili čak i radio i televizijske stanice, da stipendiraju novinare, ili pak druge ljude koji stvaraju „javno mnenje", što znači da oni mogu široko uticati na manje obrazovane slojeve stanovništva. Reklo bi se da postaje očigledno kako eliminisanje takvog stanja treba smatrati prethodnim uslovom za nastupanje jednog demokratskog režima. U takvom je duhu u italijanski Ustav uveden član o kome je ovde reč. Međutim, za trideset godina on nije bio nikada primenjen, jer je razumljivo da buržoaska država ne može izvršiti samoubistvo, niti može poništiti klasne razlike na kojima je i sama zasnovana.

Potrebno je, međutim, da radnički pokret bude potpuno svestan granica buržoaske demokratije i da ne prihvati da buduću izgradnju socijalizma poveri pravilima današnje buržoaske demokratije. Ne možemo, međutim, zaboraviti da su marksisti svagda znali šta podrazumeva reprezentativna demokratija, koja — iako ona, u poređenju sa starim apsolutističkim i oligarhijskim režimima, zacelo, predstavlja određenu tekovinu — ipak vrši i mistifikatorsku funkciju, zamenjivanjem obične formalne ravnopravnosti sa faktičkom. Ili, drugim rečima, na reprezentativnom nivou ona pruža privid o ravnopravnosti koji istovremeno prikriva suštastvenu nejednakost. Takva unutarnja protivrečnost buržoaske demokratije, koja s jedne strane predstavlja politički progres masa, s druge strane deluje kao kočnica, odnosno kao element mistifikacije i integracije, i otuda čini prepreku daljem napredovanju masa. Uostalom, to je tipičan aspekt kapitalističkog društva, koje je već po samoj svojoj definiciji protivrečno, a u kojem istovremeno koegzistiraju i protivstavljeni su jedan drugom dva antagonistička poticaja: onaj progresivni i podruštvljavajući razvoj

proizvodnih snaga i onaj konzervativni karakterističan za kapitalističke odnose proizvodnje.

Navedena protivrečnost se ispoljava na političkom planu upravo u samoj formuli „buržoaska demokratija". Demokratija, u stvari, kao što smo već pomenuli, ne podrazumeva jedino uvažavanje određenih procedura — što, zapravo, predstavlja samo jedan vid demokratije — već vladavinu celog naroda, a to je realno moguće jedino kada se ukinu duboke društveno-kulturne razlike. I, nasuprot tome, kvalifikacija „buržoaski" ukazuje nam na izvestan tip klasnog društva sa jednom vladajućom klasom manjine i sa većinom nad kojom se vlada, pa ova nema ni stvarne mogućnosti za participaciju u uslovima suštastvene ravnopravnosti — u upravljanju javnim poslovima. Sam izraz „buržoaska demokratija", prema tome, jeste *contradictio in adiecto*, pa je i apsurdno predstavljati ga kao model i onim snagama koje teže socijalizmu. To sve utoliko pre što socijalizam u sebi sadrži svoje sopstvene kriterije demokratičnosti, pa nema nikakve potrebe da ih uzima na posudbu od buržoazije. Izvesna bolećivost nekih zapadnih komunističkih partija prema buržoaskoj demokratiji, uprkos njenim nepobitnim manjkavostima, mogla bi se, možda, objasniti kao namerno naglašavanje nepriznavanja diktatorskih i birokratskih oblika vladavine koji su svojevremeno bili uspostavljeni u Sovjetskom Savezu pod nazivom „diktatura proletarijata". Komunističke partije su bile solidarne čak i s najopasnijim oblicima te diktature, da bi danas po zakonu nekakvog instinktivnog kretanja — što je psihološki objašnjivo — ispoljavale izuzetnu sklonost ka drugom pravcu. Pa ipak, takvo instinktivno kretanje, koje je shvatljivo u jednom momentu zaokreta, moglo bi postati opasno ukoliko bi se preobrazilo u stalan teorijski osnov strategije radničkog pokreta.

Nešto ranije sam rekao da socijalizam poseduje sopstvene kriterijume o demokratičnosti, pa nema nikakve potrebe da ih uzima na posudbu od buržoazije. Jer jedno društvo bez klasa predstavlja nešto što je bitno drukčije od klasnog društva, pa se otuda Lenjinova formula kojom se socijalistička država definiše kao „buržoaska država bez buržoazije" ne može drukčije oceniti nego jedino kao neadekvatna.

Po Marksu, svaka je društvena formulacija, u stvari, jedan totalitet u kojem celina vlada delovima, a u kojoj svi delovi teže ka suštastvenom povezivanju. Počinili bismo ozbiljnu grešku ako bismo pretpostavili da je dovoljno eliminisati buržoaziju — istrgnuti joj vlast iz ruku, i nacionalizovati ili etatizirati sredstva za proizvodnju i razmenu — da bi se uspostavio socijalizam, dok bi za ostvarenje režima socijalističke demokratije bilo dovoljno da se ona može upoređivati s nacionalizovanom privredom, a buržoaska politička demokratija meriti sa toliko i toliko parlamentarizma, pluralitetom partija itd. Jedno socijalističko društvo (ovde je ta reč upotrebljena bez posebne veze s Lenjinovom distinkci-

jom socijalističke faze od komunističke faze, ili pak s Marksovim razlikovanjem prve faze komunizma od druge, pa se otuda ovo ne odnosi na primenu raznih distributivnih formula, već podrazumeva opšti naziv buduće društvene postkapitalističke formacije) inspirisano je potpuno drukčijim principom, čak i potpuno suprotnim od onog kapitalističkog. Prema tome, sve — od društvenih odnosa pa do ljudi, od institucija do etičkih vrednosti — treba da bude u skladu s principom podsticanja i da predstavlja upravo njegovu realizaciju.

Marks je u *Manifestu* opisao takvo društvo kao ono u kojem „slobodan razvoj svakog pojedinca predstavlja i uslov za slobodan razvoj svih", da bi preuzeo takvu predodžbu u *Grundrisse* („slobodna individualnost, zasnovana na svestranom razvoju individua i na podređivanju njihovog kolektivnog i društvenog vlasništva, kao njihove sopstvene imovine, predstavlja treći stadij"), odnosno upravo postkapitalističko društvo (kao u *Kapitalu*, jedna viša faza društva, čiji je osnovni princip pun i slobodan razvoj svake individue). U *Kapitalu* Marks uvek naglašava da se komunizam ostvaruje kada je „čovek podruštvljen, odnosno kada su proizvođači udruženi, pa racionalno regulišu svoju organsku razmenu sa prirodom (...) izvršavaju svoje zadatke (...) u uslovima koji su najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi i dostojnije od nje same (...). Van toga otpočinje razvoj ljudskih sposobnosti, koji je svrha samom sebi". Već u *Grundrisse* nailazimo na značajnu definiciju budućeg društva: „društvo slobodnih ljudi, koji rade zajedničkim sredstvima za proizvodnju i ulažu, u skladu sa unapred utvrđenim planom, svoje brojne individualne snage kao jedinu snagu društvenogl rada, (...) delo je to ljudi, slobodno sjedinjenih, koji svesno deluju i gospodari su sopstvenog društvenog kretanja".

Kao što je vidljivo, aspekti na kojima Marks najviše insistira sastoje se u potpunom i slobodnom razvoju svakog čoveka ponaosob, što se postiže zajedničkim vlasništvom dobara i svesnim programiranjem sopstvene, zajedničke i solidarne budućnosti. Prema Marksu, takvo društvo je ono koje dopušta potpuni razmah ljudske prirode, a ono što, takođe po Marksu, karakteriše ljudsku prirodu jeste rad, kao proces stvaranja i samoostvarivanja *u vidu svesno željenog cilja, a na osnovu određenog projekta* („društvena proizvodnja regulisana sagledavanjem društvenih potreba"). Drugim rečima, utoliko smo ljudi ukoliko smo svesni graditelji sopstvene zajedničke budućnosti. Kažem zajedničke budućnosti, jer su ljudi društvena bića, pa prema tome nisu zatvoreni u sebi samima, u svojoj dovršenosti, već su uvek učesnici u kolektivnom životu i radu.

Imamo li na umu tu Marksovu viziju ljudske prirode, lako ćemo sagledati opšti značaj onog fenomena koji Marks naziva hegelovskim terminom — otuđenje, ali koji bi bilo pravilnije da nazovemo dehumanizacijom, odnosno uništavanjem ljudskog karaktera u čoveku. Takvo uništavanje se verifikuje činjenicom da su u toku istorijskog procesa, naročito u kapitalističkom društvu,

proizvođači lišeni mogućnosti da planiraju proizvodni proces i, što je još gore od toga, — globalni društveni proces. Jer sistem tako funkcioniše da na kraju proizvod ovladava proizvođačem. Poznato je da je preokretanje odnosa proizvođač—proizvod — usled čega se ovaj poslednji odvaja od prvog, suprotstavlja mu se i njime ovladava — prisutno u celokupnoj Marksovoj misli. Marks otpočinje analizom fenomena religije i sagledava da „čovek stvara religiju", a ne religija čoveka, dok religija ovladava čovekom da bi mu tako pružala *izokrenutu svest o svetu*, jer to je predodžba o jednom izokrenutom svetu. To je osnovni fenomen buržoaskog društva, kako je to Marks ponavljao u nekoliko navrata u *Kapitalu*: „Vlast kapitaliste nad radnikom jeste, prema tome, vlast stvari nad čovekom, proizvoda nad proizvođačem. Jer robe koje postaju sredstva za vladanje (ali jedino kao sredstva za dominaciju samog *kapitala* nad radnikom) nisu ponekad drugo do rezultati procesa proizvodnje, *njegovi proizvodi*. Na planu materijalne proizvodnje, realnog društvenog procesa života — pošto upravo ovo predstavlja proces proizvodnje, stvara se isti odnos koji se na ideološkom planu manifestuje u religiji: inverzija subjekta u objekt, i obratno."

Isto ovo upoređenje može se ponoviti i za ostala područja ljudskih aktivnosti (na primer: za politiku, gde institucije, kao i ljudski proizvod, postaju subjekat, koji dominira ljudima kao objektom), a dehumanizacija se sastoji upravo u tom izokretanju, koje ljudima oduzima ovladavanje i kontrolu nad njihovim proizvodom i samim proizvodnim procesom, pretvarajući ih iz svesnih pokretača jednog planiranog i finaliziranog procesa u objekat jednog misterioznog procesa. Taj se preobražaj izražava i kroz izvesnu mistifikaciju svesti, zbog čega se čovek više i ne priznaje kao subjekat-stvaralac, koji više ne prepoznaje objekat sopstvenog stvaralaštva, već sagledava odnos subjekat — objekat, i to u izokrenutom vidu, upravo kao u nekoj mračnoj komori. Instrumenat mistifikacije svesti jeste ideologija: „Ukoliko se u celokupnoj ideologiji, ljudi i njihovi odnosi pričinjavaju izokrenuti, kao u nekoj mračnoj komori, takav fenomen potiče iz istorijskog procesa njihovog života, upravo kao što izokretanje predmeta u rožnjači potiče iz njihovog posrednog fizičkog procesa."

Iz navedenog sledi da socijalizam — ukoliko odista mora da oslobodi ljude od kapitalističkog ugnjetavanja i alijenacije, koju ovo ugnjetavanje donosi samim sobom — treba da stvori jednu ljudsku zajednicu slobodnih i svesnih graditelja sopstvene budućnosti, a to zahteva ponovno posvojenje sopstvene mistifikovane svesti, na taj način da ljudi ne samo budu već i da sami sebe priznaju subjektima istorije, a ne njenim objektima. Jer demokratija, koja je imanentna socijalizmu, dakle, dosta poodmakla od demokratije prevashodno reprezentativne i formalne, prodire unutar individue, i sebe otiskuje u njen duh. Jer mogućnost izbora ne manifestuje se jedino u času glasanja, već čini svakodnevnu obavezu svih zajedno, upravo kao i pojedinca. Ishodišnu tačku takvog procesa oslobađanja Marks definiše kao vraćanje alijeniranog

čoveka samome sebi ili i onog društva koje se oslobodilo od dominacije „političke države" („rekonstrukcija ljudskog društva" ili pak ponovno sebeosvajanje, od strane naroda, „sopstvenog društvenog života" predstavljaju dve Marksove definicije budućeg društva), ili, konačno, momenat kada razvoj ljudskih sposobnosti postane cilj samome sebi. Međutim, uvek je reč o istom sadržaju, koji Marks izražava i u onoj klasičnoj formuli o okončanju praistorije i početku istorije, a Engels u onom o skoku iz carstva nužnosti u carstvo slobode. A to sve od praistorije i početka istorije, jer samo u budućem društvu čovečanstvo će moći da gradi sopstvenu sudbinu prema određenom planu: iz tog istog razloga i nastupanje carstva slobode.

Naravno, u ovoj Marksovoj viziji budućeg društva ima i ponečega od utopije, upravo kao što ima nečega utopijskog u viziji svestranog čoveka koji treba da bude protagonista takve buduće istorije. Međutim, „utopija" u ovom slučaju ne podrazumeva nekakav čisto fantastični proizvod, konstruisan van realnog kretanja, već jedino označava nedostiživu metu koja međutim ukazuje na stvarni pravac realnog kretanja. Pa ukoliko takvo idealno društvo ne bude nikada dostignuto, izgradnja socijalizma — barem onakvog socijalizma kakvog je shvatao Marks — predstavlja put u tom pravcu, put u toku kojeg ne samo što se moraju ostvariti duboke, radikalne društvene, političke i ekonomske promene već i preobražaj samog čoveka, i to u smislu gore ukazanom (demistifikacija svesti i ponovno zadobijanje sopstvene subjektivnosti), a što, u stvari, odgovara pravoj i istinskoj kulturnoj revoluciji. Međutim, preobražaj čoveka se realizuje kroz čin preobražaja društva, sredine, uslovljenosti, pa je otuda i rezultat onog istog delovanja koje Marks u trećoj tezi o Fojerbahu naziva revolucionarnom praksom: „koincidencija u menjanju uslovljenosti i ljudskih aktivnosti, ili samo preobražavanje moći će se racionalno koncipirati i shvatiti jedino kao revolucionarna praksa. Takvom revolucionarnom, oslobađajućom praksom u isto se vreme postepeno ostvaruje socijalističko društvo i čovek tog društva, pri čemu i jedno i drugo kao maksimalna realizacija duha slobode i demokratije.

*

Zamisao da se postavi pitanje ili, što je još gore od toga, da se traži garantija za demokratsku strukturu socijalističkog društva, svoj temelj može naći, prema tome, ne toliko u Marksovoj revolucionarnoj strategiji koliko u onoj koja predstavlja iskustvo takozvanog realizovanog socijalizma, odnosno u stvarnosti socijalističkih država, gde je, nesumnjivo, demokratski razvoj bio nedovoljan. Međutim, najbolji odgovor koji se može pružiti na takvo pitanje, možda čak i jedino valjan, ne sastoji se toliko u tome da se pruže tražene garantije — koje bi, ako bi nedostajao demokratski duh, mogle lako biti izneverene — koliko u tome da se realno deluje u Marksovom duhu revolucionarne prakse, koja je ujedno

demokratska i oslobađajuća. Nije slučajno što je Marks stalno odbijao — da se pri tom poslužimo istom njegovom formulom — da „izrađuje recepte za krčmu budućnosti", odnosno da prerađuje modele društva, koje bi trebalo nametati sa vrha osvojene vlasti, a to njegovo odbijanje ne vuče koren jedino iz njegovog subjektivnog raspoloženja da odbaci svaki vid opisivanja, nužno fantastičnog i otuda utopističkog, društva sutrašnjice, već iz saznanja da su istorijski procesi uslovljeni sopstvenim unutarnjim protivrečnostima, koje poseduju jednu sopstvenu logiku, a da se subjektivno htenje ljudi može utoliko ostvariti ukoliko se ono zasniva — ne narušavajući ih — na pomenutim objektivnim procesima, koji se rađaju iz samog srca struktura društvenih odnosa. Sasvim je sigurno, postoje barem dva Marksova spisa u kojima on anticipira izvesne indikacije o socijalističkom društvu: *Građanski rat u Francuskoj* i *Kritika Gotskog programa.* Ali u dubokoj zabludi bio bi svako ko bi Marksove spise (a još više one Lenjinove) čitao kao akademske rasprave u kojima autor destilira sopstveno učenje. Jer u pitanju su polemički napisi, delo jednog aktiviste koji se uvek prihvata pera upravo kao oružja. Uostalom, Marks nije definisao ni sam *Kapital* — koji predstavlja njegovo delo najdublje promišljeno i najpažljivije obrađeno — kao projektil uperen protiv kapitalističkog društva. Međutim, oba pomenuta spisa, iako su polemičkog karaktera, ipak su srodna, diktirana posebnim okolnostima, koje nam istovremeno olakšavaju razumevanje o prividnom izuzetku da je Marks odbio da prorokuje.

Drugi od ovih spisa sadrži, pored ostalog, dalju potvrdu zahteva diktature proletarijata, i to u prelaznoj fazi, koja neposredno sledi nakon preuzimanja vlasti. Baš takva formula, protumačena kroz način njene primene u SSSR-u i u ostalim socijalističkim zemljama, izaziva preokupacije demokrata. Pokušaj da se ukaže na jedinstvo socijalizma i demokratije u okviru Marksove koncepcije ne može otuda da izostavi aluziju na problem diktature proletarijata. Da bismo shvatili značaj koji je Marks pridavao tom izrazu, korisno je primetiti da se on njime poslužio malo puta i jedino u toku dva perioda svog života, koji ujedno podrazumevaju i izvesne zajedničke karakteristike, bolje rečeno, nakon dve neuspele revolucije, one iz 1848—1849 (do 1852) i one iz vremena Komune (od 1871. do 1875). U oba ova slučaja on je održavao prisne veze s blankistima, prognanim iz Londona: on je upravo s njima prvi put osnovao Revolucionarno udruženje (dok je drugi put s njima uspostavio savezništvo u okviru Internacionale) kako bi izolovao i potukao Bakunjina. To savezništvo nije, međutim, bilo duga veka: prvi put Udruženje je raspušteno nakon svega nekoliko meseci, na Marksovu inicijativu, dok se drugi put raskid verifikovao s blankistima neposredno nakon kongresa u Hagu, kada blankisti nisu prihvatili praktičnu likvidaciju Internacionale, do koje je došlo njenim premeštanjem u Njujork. Sasvim je jasno da se glavno razilaženje između Marksa i blankista ticalo revolucionarne strategije, a verovatno je i to da su se mnoge verbalne diskusije kre-

tale upravo oko teme „revolucionarne diktature", koju su blankisti podržavali želeći da je povere jednom centralnom komitetu. Izraz „diktatura proletarijata", koji je uveo Marks u ova dva slučaja, reklo bi se da je označavao, s jedne strane, prihvatanje ideje da je jedna revolucija — tako duboka da može oboriti klasnu vladavinu — osuđena na propast ukoliko, nakon preuzimanja vlasti, buržoazija ne bude lišena bilo kakve vlasti pri uspostavljanju diktature, dok, s druge strane, dolazi do odbacivanja diktature jakobinskog i blankističkog tipa, direktorijuma ili ma kakvog centralnog komiteta. Protiv takve koncepcije Marks dokazuje princip da mora da je u pitanju diktatura proletarijata, odnosno čitave klase. Drugim rečima, to je diktatura široke većine i, prema tome, najdemokratskija vladavina koja je do tada postojala. Nešto kasnije Engels će objasniti upravo u takvom smislu Marksovu formulu. Ipak je jasno da za ovog poslednjeg, u svakom slučaju, nije bila u pitanju diktatura koja bi bila poverena rukovodećim organima neke partije, a pogotovu jedne partije.

Ako je ova analiza tačna, postoji jedna značajna razlika između Marksove koncepcije i primene do koje je došlo nakon oktobarske revolucije, razlike koja svoje opravdanje nalazi u konkretnim uslovima koji su vladali u Rusiji pre šezdeset godina, ali koja ne bi mogla naći svoje opravdanje u uslovima Zapadne Evrope danas. Sasvim je sigurno da bi bilo naivno i pretpostaviti da zalaz jedne klase i nastupanje druge mogu da se verifikuju na najmirniji način, a na osnovu rezultata glasanja, bez pružanja otpora bilo kakve vrste, od sabotaže do nasilja, kao i da takav otpor ne bi trebalo da izazove svojevrsne reakcije klase koja se uspinje ka vlasti. A niko, ma kakve bile njegove simpatije prema uvažavanju demokratskih tradicija, ne bi mogao od sada pružiti garantije da će se u momentima dubokih zahvata u društveni poredak sve te procedure dosledno i uvažavati.

Međutim, ono što se meni čini mnogo važnijim — kako bi se obezbedio maksimum demokratičnosti, i to bilo na putu u socijalizam bilo u organizovanju budućeg društva — svodi se na to da je već od sada potrebno usmeravati praksu zapadnog radničkog pokreta u pravcu na koji je ukazivao Marks. Naime, taj pravac podrazumeva praksu kojom se teži da se radnici postepeno izvlače iz položaja objekata podvrgnutih dominaciji sopstvenog proizvoda i zatočenika mistifikatorske ideologije. Umesto toga, oni se moraju pretvarati u svesne subjekte njihovog društvenog delovanja, sposobni da na taj način planiraju sopstvenu budućnost i da ostvaruju određene planove.

Ukoliko socijalizam, po samoj svojoj suštini, podrazumeva da radnici osvajaju vlast nad sopstvenim radom, nad procesom obrade i nad svojim proizvodom, put ka socijalizmu treba sagledavati kroz takvu perspektivu.

Možda će tada postati jasno da novi čovek, čovek socijalizma, treba da poseduje jednu kvalitetu, i to najvišeg stepena — odgovornost prema samome sebi i prema drugima. Odgovornost prema samome sebi u smislu odbacivanja svog sadašnjeg položaja

pasivnog izvršioca naređenja koja se prenose nadole, a čiji nas smisao često nadvisuje, pa potpuno ignoriramo one koji su ih dali da bismo se, nasuprot tome, pretvorili u čoveka koji će na izvestan način biti učesnik u donošenju svih odluka koje se njega tiču. Međutim, odgovornost prema drugima podrazumeva da čovek nikada ne sme zaboraviti na svoju prirodu „društvenog bića": „momentum" udruživanja, kolektivi, kao i participacije čine deo čovekove ličnosti, kao što je to i individualni „momentum", dok se život čoveka rešava u dijalektici ta dva momenta. Takvo društvo koje omogućuje čoveku da najvećma izrazi svoju sopstvenu ličnost, plod je kolektivnog delovanja ne samo ljudi već i generacija, a čovek ne može pretendovati na to da izvlači koristi na račun pogoršanja položaja drugih. Odgovornost prema drugima, prema društvu i, otuda, svest o potrebi da se sopstveni egoizam ne pretpostavi blagostanju zajednice — jedino na osnovu takvog dvostrukog osećanja odgovornosti moći će se formirati čovek istinski demokratičan, a jedino ako demokratija postane unutarnje blago ljudi — a ne isključivo skup proceduralnih pravila — ona će biti i trajna osnova ljudske koegzistencije. Međutim, to se neće nikada moći ostvariti u klasnom društvu, društvu nejednakosti i privilegija u kojem se, uostalom, ne može ni ukoreniti solidarnost i odgovornost ljudi jednih prema drugima. Ovo, između ostalog, i stoga što i sama poluga koja uslovljava funkcionisanje takvog društva zapravo počiva na privatnom profitu i najobičnijem egoizmu.

Ovo drugo razmatranje može izgledati, a to ono i jeste, u izvesnoj meri apstraktno. Jer jedino se putem iskustva ti problemi i mogu rešavati. Ali čini mi se da se iz postavljenih pretpostavki mogu ipak izvući izvesne indikacije, pa i pravci za konkretno delovanje. Ako se „novi čovek" socijalističkog društva mora već od sada početi da formira na dugačkoj putanji koja još odvaja Zapadnu Evropu od socijalizma, onda se jednostavna praksa demokratije prevashodno predstavničkog tipa zacelo neće moći da formira. Nije slučajno što u najrazvijenijoj industrijskoj zemlji, Sjedinjenim Američkim Državama, jedan veliki deo građana čak i ne učestvuje na izborima, pa je otuda potpuno nezainteresovan za politiku. Da bi se savladala takva apatija, nužne su dve stvari: istrebiti atomizam i individualizam buržoaskog društva koje je pretvorilo sve odnose među subjektima u anonimne ili postvarene odnose, a to znači da svakog pojedinca treba sve više uvlačiti u odgovornost zajedničkog življenja. To zahteva umnožavanje mogućnosti za participaciju u odlučujućim procesima u bazi, preko oblikâ neposredne demokratije, koji, razumljivo, ne mogu da zamene predstavničke forme, ali moraju da ih integrišu na takav način da se i samo političko glasanje pričinjava kao plod neposrednog i svesnog izbora.

U tom sklopu, očevidno, poseban značaj primaju oblici samoupravne demokratije, ali i ovde uz uslov da se ne žrtvuju viši interesi zajednice. Drugim rečima, samoupravljanje bilo kakve osnovne jedinice svagda se mora razvijati u okviru izbora izvrše-

nih na najširoj skali i na takav način da ne ometa usklađenost planova za koje je zainteresovana cela zajednica. Naravno, sve je lakše reći nego primenjivati, ali, kako sam rekao maločas, jedino se kroz iskustva mogu sagledati i ispraviti propusti. Ono što je od izuzetnog značaja ogleda se u tome što je to iskustvo nedvosmisleno usmereno tako da u svakom čoveku ponaosob razvija smisao dvostruke odgovornosti.

Ali ja insistiram i na drukčijoj orijentaciji partija, koje, onako kako danas deluju na Zapadu, pre iskazuju tendenciju prigušivanja nego povećavanja odgovornosti. Prema mišljenju pisca ovog teksta, osnovna greška radničkih partija sastoji se u tome što su one prevashodno, ili gotovo jedino, orijentisane na probleme vlasti, što bi se moglo opravdati koncepcijom koja bi htela da sve — pa i izgradnja socijalizma — potiče sa visina jedne osvojene vlasti. Međutim, ako izgradnja socijalizma i s njom uporedo formiranje socijalističkog čoveka treba da otpočnu od sada, onda u najširoj sferi društvenog života, u mnogostrukom bogatstvu njegovih beskonačnih manifestacija, treba da se razvija takav dvostruki proces, jer jedino u njoj taj proces može naći svoj sopstveni prirodni elemenat. Odvajanje političkog od socijalnog predstavlja logičnu manifestaciju buržoaske demokratije, koja — kao što smo već rekli — političkom jednakošću pokušava da prikrije socijalnu nejednakost. Političke partije treba, naravno, da se suprotstave logici buržoaskog društva i na političkom terenu i na terenu vlasti. Međutim, na socijalnom terenu — tamo, naime, gde su svoje korenje pustile nejednakosti, gde dosežu i proizvodni odnosi, kao i tamo gde se rađaju ideologije koje preobražavaju stvarnost — može se rađati revolucionarna svest. Ona će se, međutim, teško rađati ako radničke partije budu pretendovale na to da rukovode manifestacijama društvenog života, i to sa nivoa svojih funkcija i svoje političke moći. Kako će se, inače, stići do društva u kojem slobodan razvoj ličnosti postaje samom sebi cilj, ako se danas na bilo koji način sputava tako slobodan razvoj?

Jedino demokratska praksa današnjice — a ne nekakva verbalna obećanja — može da predstavlja garantiju za demokratsko društvo sutrašnjice. Otuda, jedino u meri u kojoj put u socijalizam iskazuje već danas veliki stepen slobodarstva (što, naravno, ne podrazumeva i anarhičnosti) i živi smisao društvenosti, upravo kao i tendenciju u prilog slobodnog razvoja svih i svakog, te osećanje odgovornosti — u toj meri će on, nesumnjivo, predstavljati garantiju za demokratičnost socijalističkog društva.

Kada je Marks apelovao na spontanost pokreta, na *geschichtliche Selbsttätigkeit* proletarijata, on je time ukazivao na maestralni put ka demokratiji i socijalizmu.

Pierre Joye (Belgija)

Problemi države i perspektive samoupravljanja u razvijenim kapitalističkim državama

Jedna od tema predloženih za ovaj Okrugli sto odnosi se na „protivrečnu ulogu države kao faktora socijalističkog preobražaja društva i odumiranja države".

Ta tema ne interesuje samo socijalističke zemlje. Problem države je od prvorazrednog značaja i u kapitalističkim zemljama, i u prisnoj je vezi s drugim važnim pitanjima koja se postavljaju u našoj raspravi: putevi i metodi osvajanja vlasti, udruživanje socijalističkih i progresivnih snaga u borbi za demokratiju i socijalizam.

Ideja da treba „razbiti" buržoaski državni aparat dominirala je međunarodnim komunističkim pokretom više decenija. U periodu oduševljenja koji je usledio nakon oktobarske revolucije, Komunistička internacionala je prilikom svog osnivanja proklamovala da svuda treba slediti isti put kako bi se jednim udarcem „razbio" i konačno uništio stari državni aparat: „Preko sovjeta, radnička klasa, nosilac vlasti, vladaće u svim domenima ekonomskog i moralnog (duhovnog) života zemlje, kao što se to već doga-

da u Rusiji" (*Manifest Komunističke internacionale proleterima čitavog sveta*, mart 1919).

Iako su prvi neuspesi revolucije na Zapadu naveli Komunističku internacionalu da traži prelazne oblike vlasti, primer Oktobra 1917. postavljen je kao univerzalni model posle Lenjinove smrti.

Dok je odlika Lenjinove misli bila njena sposobnost da evoluira i da se prilagodi promenama situacije, Staljin ju je kodifikovao u okamenjenu doktrinu — „lenjinizam" — i postavio princip da primer oktobarske revolucije ima univerzalnu vrednost:

„Lenjinizam je marksizam epohe imperijalizma i proleterske revolucije" (*O lenjinizmu*, april 1924).

Taj princip, prihvaćen od celokupnog međunarodnog komunističkog pokreta u vreme Kominterne, blokirao je tokom više decenija razvoj revolucionarne teorije koju je započeo Lenjin. Komunističke partije razvijenih kapitalističkih zemalja su tek posle teških iskustava shvatile ono što je Gramši *uočio* u zatvoru: da se na Zapadu revolucionarni procesi razvijaju drugačije, jer je socijalna struktura složenija.

Polazeći od Lenjina, Gramši je načinio prvi istinski marksistički pokušaj da globalno postavi pitanje prelaska u socijalizam u razvijenim kapitalističkim zemljama, usredsređujući svoje istraživanje na istorijsku stvarnost, koja se već razlikovala od one u Lenjinovo doba.

To ga je dovelo do toga da formuliše ideju da, ako je u Rusiji bio mogućan frontalni napad — „manevarski rat" koji implicira masovan sukob i brz rasplet, na Zapadu treba voditi „pozicioni rat", što ne implicira defanzivnu taktiku, već različitu revolucionarnu strategiju, sposobnu da *obuhvati* društvo na svim nivoima, u svim manifestacijama, u njegovoj celokupnosti. I to zato što je mogućnost pružanja otpora od strane klase na vlasti, kao što je Lenjin primetio, mnogo veća u razvijenim kapitalističkim zemljama nego što je bila 1917. u Rusiji.

Dok je u Rusiji „država bila sve, a građansko društvo bilo primitivno i neoformljeno", u razvijenim kapitalističkim zemljama buržoazija istovremeno *upravlja* i gospodari. Ona, za rešenja koja predlaže, pridobija deo masa dovoljan da osigura bazu svoje sopstvene vlasti, čak i kada su stvarni interesi tih masa oštećeni takvim rešenjima, i to ne samo tako što pribegava *prinudi* već i tako što uspeva da sa svojom *ideologijom* prodre u narodne mase preko škole, posredstvom štampe i svih sredstava komuniciranja itd. U razvijenim kapitalističkim zemljama, država nema samo pravno-prinudnu funkciju usredsređenu na zaštitu javnog poretka i obezbeđenje poštovanja zakona od strane državnog aparata u klasičnom smislu reči (birokratija, vojska, policija). Ona treba da bude shvaćena u najširem smislu, uključujući sva sredstva moralnog i intelektualnog rukovođenja jedne klase društvom. Osvajanje vlasti zahteva da radnička klasa od tog trenutka stekne mogućnost kulturnog i političkog *rukovođenja*. Kao što je francuska buržoazija vodila šestoku ideološku borbu protiv aristokratije pre nego što je njena borba postala politička, radnička klasa,

pre nego što osvoji vlast, treba da pobedi kapitalističku klasu na ideološkom terenu i da preuzme moralno i kulturno rukovođenje društvom.

Te ideje su danas utoliko važnije što su se sfere aktivnosti države proširile. Radnička klasa, dakle, treba da „obuhvati" društvo na svim nivoima i da korak po korak pridobija veliku većinu narodnih masa za ideje o nužnosti radikalnog preobražaja društva. Teorijska borba dobija bitnu ulogu, jer kriza koja danas potresa kapitalistički svet nije samo ekonomska. Ona je podjednako politička i socijalna, moralna i kulturna. Sukobi ideja dobijaju sve veći značaj, a razvoj sredstava masovnog komuniciranja daje mnogo veću širinu ideološkim sukobima.

Novi problemi

To nam nalaže ne samo da odbacimo „lenjinizam" koji je Staljin shematizovao već da smatramo da izvesne teze koje je Lenjin formulisao u uslovima koji su vladali u Rusiji 1917. godine ne odgovaraju uslovima u kojima se razvija borba za socijalizam u kapitalističkim zemljama, u kojima je pitanje „rušenja" države mnogo složenije.

Čak i za Lenjina, rušenje države nije značilo potrebu „razbijanja" celog državnog aparata. To je značilo da je proletarijat „sve što je u starom državnom aparatu bilo ugnjetačko, konzervativno, neizlečivo buržoasko" morao da „zameni novim aparatom, svojim". Ali, „pored ‚ugnjetačkog', aparata po sebi, kao što su redovna vojska, policija, činovnici", u sadašnjoj državi postoji aparat koji „niti može, niti treba da bude razbijen, ali koji treba otrgnuti od potčinjenosti kapitalizmu, da bismo ga iskoristili u ostvarenju socijalizma", — pre svega velike banke koje obavljaju značajne poslove statistike i evidencije (*Da li boljševici treba da sačuvaju vlast?*, septembar 1917).

Ocenjujući da je to aparat koji se može „preuzeti od kapitalizma", Lenjin je ipak govorio da je potrebno učiniti ga „demokratskijim, univerzalnijim, kvantitet će prerasti u kvalitet".

Iz tih razmatranja o složenoj prirodi države i mogućnosti da se koriste njeni pojedini elementi, Staljin je izvukao instrumentalističku koncepciju države, koncepciju koju je kasnije razvio u ideju da je država običan *instrument* koga čovek može da se dokopa da bi stvorio novo društvo, jedan neutralni instrument *izvan* društva, koji se može usmeravati eventualnom promenom rukovodećih kadrova i nekim delimičnim prilagođavanjem njegovog funkcionisanja.

To ga je dovelo dotle da u jednom suštinskom pitanju postavi naglavačke Lenjinove ideje. Dok je Lenjin u proleterskoj državi video „polu-državu" koja „počinje da odumire odmah posle svoje pobede", pri čemu bi vlast sovjeta postepeno dovela do ukidanja države, zahvaljujući neposrednom učešću sve većeg broja građana u upravljanju društvom, Staljin je smatrao da je moguće

ostvariti socijalizam *odozgo*, preko maksimalnog jačanja države. U tom duhu, kolektivizacija sela je predstavljana kao revolucionarni preobražaj čija se „osobenost sastojala u tome da je ta revolucija izvršena *odozgo*, na inicijativu državne vlasti" (*Istorija KP(b) SSSR-a*, francusko izdanje, str. 430).

Posledica takve koncepcije bilo je sve veće prožimanje partije i države, poistovećivanje partijskog i državnog aparata, organizovanog u nizu transmisija čiji je zadatak da izvršavaju direktive koje dolaze odozgo, ako je potrebno i prisilnim merama. To je deformisalo odnose između partije i društva: umesto da njena uloga bude razvijanje ideološkog rada, partija je postala više administrativni nego politički organ.

Izgradnja socijalizma *odozgo*, na inicijativu državne vlasti, omogućila je duboke promene u privrednoj strukturi, i postizanje značajnog napretka kako u materijalnoj tako i u kulturnoj oblasti. Međutim, taj je napredak, počev od izgradnje moderne industrije i širenja kulture, samo *premisa* socijalizma koji se ne može definisati jedino ekonomskim terminima, terminima oblika proizvodnje. Socijalizam ima mnogo bogatiji sadržaj, jer obuhvata i preobražaj svih društvenih odnosa. Ako je kolektivno prisvajanje osnovnih sredstava za proizvodnju njegov neophodni uslov, onda je to uslov koji mora da prethodi.

Uostalom, državna svojina se ne poistovećuje sa društvenom svojinom, jer ne pripada pojedincima. Na tome su, svojevremeno, insistirali tvorci marksizma. Ako su u *Manifestu* predlagali da se „sva sredstva za proizvodnju centralizuju u rukama države", kasnije su se zalagali za pojam *društvenog* prisvajanja. Razlika je znatna i Engels je nastojao da se ona uoči, ističući, u svom predgovoru Marksovom delu *Klasne borbe u Francuskoj*, da se u ovoj knjizi, napisanoj 1850, Marks prvi put izjasnio za „formulu u kojoj radničke partije svih zemalja sveta jednoglasno ukratko rezimiraju svoj zahtev ekonomskog preobražaja: prisvajanje sredstava za proizvodnju od strane društva".

Jer državna svojina ne povlači za sobom okončanje otuđenja radnika. Ona ne čini da automatski nestanu svi uslovi i mogućnosti da jedna frakcija društva manipuliše radničkom klasom i radnim masama uopšte. Ona dopušta da se održi mehanizam vlasti koji se nalazi iznad građanina, to jest država, koja sigurno nije više instrument eksploatacije radničke klase, ali koja može da bude isto toliko birokratska i koja ostaje „izvan" radničke klase, izvan radnika koji postaju jednostavni izvršioci, pasivni najamni radnici.

Iz toga su nastale slabosti i deformacije socijalizma koje ne treba da prikrivamo. Moramo nastojati da definišemo njihov značaj i uzroke, jer branioci kapitalizma znaju da koriste te negativne crte pokušavajući da diskredituju socijalizam, baš u trenutku kada on treba da se pojavi kao jedino pravo rešenje duboke krize kroz koju prolazi kapitalističko društvo.

Prema tome, važno je precizirati u kakvom se kontekstu razvija borba za socijalizam u kapitalističkim zemljama, a naročito

kako se tu postavlja pitanje „uništenja" države: ne „frontalnim" napadom, već borbom koja se za progresivni preobražaj njene prirode vodi *„iznutra"*, i oslanjajući se na akcije masovnog pokreta.

Protivrečna uloga države

Sadašnja kapitalistička država nije samo aparat prinude, ugnjetač po sebi. Ona se znatno promenila od vremena Marksa, pa i Lenjina. Njena uloga i zadaci su na ekonomskom i socijalnom planu znatno prošireni, njene neophodne funkcije su se umnogostručile.

U Belgiji, broj pripadnika državnih i javnih službi predstavlja danas jednu petinu aktivnog stanovništva: 780.000 osoba od 3,900.000. Istovremeno, predstavnici radničkog pokreta (političkih partija i sindikalnih organizacija) učestvuju u različitom stepenu u donošenju odluka iz ekonomske i socijalne oblasti na svim nivoima.

Promene koje su se odigrale u kapitalizmu, a čije funkcionisanje zahteva sve veću intervenciju države, uključujući i proces akumulacije, menjaju odnose države i društva, i povećavaju mogućnosti intervencije masa u svim institucijama. Klasne protivrečnosti su prisutne u jezgru države, koja sve više postaje materijalno sažimanje ukupnih odnosa snaga unutar društva.

Uloga države postaje tako sve više i više protivrečna. Prisustvujemo, u isto vreme, sve većoj centralizaciji ekonomske i represivne moći i novim oblicima decentralizacije, čija je klica demokratskog sadržaja. Jezgro državne moći se sve više nalazi u izvršnim organima (vlada, ministarstvo, aparat represije), a ne u parlamentu, kao što bi trebalo da bude u jednom zaista demokratskom režimu. Ali, isto tako, prisustvujemo procesu decentralizacije, koji se posebno ispoljava u Italiji (od oblasti do rejonskih saveta), ali koji teži da se razvija i drugde. U Belgiji, na primer, svedoci smo sve veće regionalizacije institucija.

U razvijenim kapitalističkim zemljama nalazimo se, dakle, pred novim problemom: borba klasa ne razvija se samo *izvan* države (između države koja predstavlja društvenu klasu na vlasti, i klasa u opoziciji). Ona se razvija i *unutar* države, čije su se funkcije znatno proširile. Nadalje je potrebno postići da sve veća intervencija masa u funkcionisanju institucija već sada počne da preobražava stari buržoaski državni aparat. „Ukidanje" države (jednog birokratskog i prinudnog aparata) pokazuje se kao proces koji počinje *pre* nego što radnička klasa i njeni saveznici potpuno osvoje vlast. Ono je situirano u okvire „pozicionog rata" koji narodne mase moraju da vode kako bi „prodrle" u celokupno društvo na svim nivoima.

Ta demokratska promena društva pogađa, takođe, odnose proizvodnje kao i odnose vlasti. Ona, prema tome, zahteva istovremeno i silu i saglasnost, neposrednu i svesnu podršku narodnih masa, odnosno veoma široke saveze.

Prema tome, borba za socijalizam u razvijenim kapitalističkim zemljama implicira strategiju različitu od one u oktobru 1917, zasnovanu na perspektivi demokratskog i miroljubivog prelaska u socijalizam, borbu za stalan razvoj demokratije, za poštovanje i širenje političkih, socijalnih i kulturnih sloboda koje su narodne mase izvojevale, za novu koncepciju „socijalizma u slobodi".

Evrokomunizam izražava zahtev da se tumačenje marksizma prilagodi istorijskim, političkim, socijalnim i kulturnim stvarnostima razvijenih kapitalističkih zemalja. Ta je formula kritikovana, i ona je, bez sumnje, podložna kritici zbog svoje geografske nepreciznosti, ali sporovi oko termina ne mogu služiti kao izgovor za deformisanje njenog smisla, a još manje za prikrivanje osnovnih problema. Ako se ipak stavi primedba da je taj termin odskora u upotrebi, to se ne može reći i za ono što on znači: reč je o koncepciji borbe za socijalizam koja se tokom godina postepeno oformila kao posledica iskustava komunističkih partija Zapadne Evrope.

Evrokomunizam je rezultat samostalnih političkih analiza komunističkih partija koje se nalaze u veoma sličnim situacijama i koje su u traženju svog sopstvenog nacionalnog puta došle do konvergentnih koncepcija o čitavom nizu osnovnih tema: socijalizam koji pruža sliku različitu od istorijskih, već ostvarenih iskustava, politički i ideološki pluralizam, razvijanje svih individualnih i kolektivnih sloboda, pravljenje razlike između partije i države, priznavanje uloge parlamenta, potreba vrlo širokih saveza demokratskih i naprednih snaga.

Ta nova strategija predstavlja istovremeno doprinos u traženju načina koji će omogućiti da se postepeno prevladaju razlike između različnih uslova evropskog radničkog pokreta (komunisti, socijalisti, hrišćani itd.). Ona u sebi sadrži i svest o novim problemima koji se postavljaju Zapadu, posebno zbog razvoja multinacionalnih kompanija, koje teže da promene oblike radničkih borbi u Evropi, i zbog sve veće uloge zemalja trećeg sveta u svetskim razmerama.

Značaj koji ta nova strategija pridaje političkom pluralizmu ne znači da se on predlaže kao model koji bi važio za sve. Bilo bi apsurdno ako bismo ga preporučivali socijalističkim zemljama u kojima je revolucija, zbog istorijskih razloga, sledila neki drugi put. Problem demokratije i slobode se tamo ne postavlja u obliku veštačkog povratka u politički pluralizam i parlamentarnu demokratiju. On iziskuje razvoj procesa koji bi obezbedio stvarno učešće radničke klase i radnih masa uopšte, u odlučivanju u svim oblastima i o svim problemima, uključujući i državu i samu partiju.

Pluralizam o kome je reč ne svodi se, uostalom, na postojanje mnoštva političkih partija, iako one predstavljaju značajnu komponentu. On podrazumeva pluralizam institucija i društvenih organizacija, kao i nezavisnost sindikata prema partijama i državi.

Taj novi način shvatanja socijalizma ne svodi se samo na to da se vodi briga o ulozi sloboda. On u sebi sadrži neophodno pro-

dubljivanje demokratske *prakse*, koja menja odnose između onih koji upravljaju i onih kojima se upravlja, to jest hijerarhijske odnose vlasti.

Demokratski put u socijalizam ne poistovećuje se, dakle, s parlamentarnim putem. On treba da dovede do novog tipa demokratije koja bi bila zasnovana na masovnoj, svesnoj i aktivnoj participaciji građana, povezujući predstavničku parlamentarnu demokratiju sa različnim iskustvima demokratije u bazi, koja na različne načine izražava nove zahteve jednog dela radničkog pokreta i nekih slojeva stanovništva (omladina, žene, pokret za zaštitu sredine itd.), koji do sada u političkim partijama nisu našli odgovor na svoje težnje.

Sa tog stanovišta je zanimljivo razmatrati tendencije koje se u mnogim kapitalističkim zemljama javljaju u prilog *samoupravljanja*. Radi se, zapravo, o težnji koja se sjedinjuje s marksističkom tendencijom socijalizma, zamišljenom kao vladavina masa samih sobom.

Samoupravljanje i saodlučivanje

U Belgiji se to interesovanje za samoupravljanje javlja tek od pre nekoliko godina. Generalna federacija rada Belgije (FGTB) postavila je sebi cilj da na svim nivoima razvije radničku kontrolu sa samoupravnom perspektivom. Vanredni kongres (29—31. januara 1971) i doktrinarni kongres Socijalističke partije Belgije (16—17. novembar 1974) prihvatili su samoupravljanje kao mogućni dugoročni cilj, pošto je kongres Mladih socijalista (6—7. aprila 1974) potvrdio da samoupravljanje odgovara zahtevu „potpuno demokratskog društva u svim oblastima života".

Sa hrišćanske tačke gledišta, situacija je još zamršenija. Konfederacija hrišćanskih sindikata (CSC) izjasnila se za strategiju koja dugoročno treba da dovede do samoupravljanja (Kongres od 11. decembra 1965). Nasuprot tome, Hrišćanska socijalistička partija (PSC), koja je inače „međuklasna" partija, naklonjena je „reformi preduzeća", inspirišući se sistemom nemačkog saodlučivanja. Izvestan broj članova hrišćanskih sindikata gaji iluziju da ove pozicije nisu neizbežno nepomirljive, to jest da saodlučivanje može dovesti do samoupravljanja.

Ali ta dva pojma nisu samo različita; ona su suprotna, protivrečna.

Samoupravljanje je situirano u perspektivi ostvarenja socijalizma. Ono zahteva emancipaciju radnika, a i jedan drugi odnos vlasti koji obuhvata čitav društveni život.

Saodlučivanje ne dovodi u pitanje sistem i njegovu logiku. Ono integriše radnike u sistem, šireći iluzije o mogućnoj podeli vlasti. Ono obezbeđuje participaciju eksploatisanih u organizovanju njihove sopstvene eksploatacije. Saodlučivanje teži da usmeri akciju radnika u pravcu *saradnje,* a ne sukoba klasa. Njegov je cilj da „integriše" sindikate — pa prema tome radnike — u funk-

cionisanje kapitalističkog sistema, na taj način što oni preuzimaju odgovornost za odluke donete u logici tog sistema. „participiraju" u stalnom naporu za racionalizacijom, koja povlači periodično smanjenje radnih mesta, ostavljajući tako stvarnu vlast poslodavcu.

Važno je to uvideti, jer su sve jasniji pokušaji da se radničke organizacije odvuku na put saodlučivanja. Komisija Evropske ekonomske zajednice je izradila projekt *evropske akcionarske* kompanije, čiji je statut inspirisan nemačkim modelom. Upravljanje evropskom akcionarskom kompanijom biće povereno direkciji (upravnom odboru) koju će imenovati nadzorni odbor čiju bi jednu trećinu činili predstavnici akcionara, jednu trećinu radnici, a jednu trećinu kooptirani članovi. Taj nadzorni odbor bi zajedno sa direkcijom donosio važne odluke.

Kad je pre nekoliko meseci taj projekt objavljen u Belgiji, predstavnici sindikalnih organizacija su reagovali na različite načine. FGTB je odbacila formulu smatrajući, s punim pravom, da je taj nadzorni odbor organ saodlučivanja. Liberalni sindikat, naklonjen saodlučivanju, prihvatio je takav princip. Ali držanje CSC bilo je u najmanju ruku dvosmisleno: ona se izjasnila za stvaranje takvog nadzornog saveta istovremeno potvrđujući svoj principijelno opozicioni stav prema saodlučivanju.

Nova taktika poslodavaca

Problem je, prema tome, postavljen, a rešenje do koga će se doći ne može ostaviti čoveka ravnodušnim, jer je reč o orijentaciji koja se javlja u čitavoj Zapadnoj Evropi. To oduševljenje za saodlučivanje nije slučajno: ono dolazi u pravi čas, da pomogne kapitalizmu da prebrodi krizu. Ako tema participacije radnika u preduzećima nije nova, izgleda da je kriza odigrala ulogu koja je ubrzala sazrevanje svesti o potrebi takve reforme. Značajno je i to da je OECD organizovala seminar za poslodavce sa ciljem da se odredi strategija uvođenja specifičnog oblika participacije u preduzećima.

Kao što se navodi u jednoj studiji nedavno objavljenoj u Belgiji, „poslodavci stavljaju participaciju u svoju političku dimenziju", to jest u pitanje podele vlasti. Ona se odnosi na sistem svojine nad sredstvima za proizvodnju i na zakonitost vlasti koje on sobom donosi. Taj sistem vlasti ne dovodi se u pitanje u logici poslodavaca, ali poslodavcima je stalo do toga da pomoću sistema participacije razreše ono što OECD zove „antagonizam između zahteva za slobodom i demokratijom, s jedne strane, i poštovanje autoriteta i poslušnosti, s druge. Drugim rečima, participacija treba da poveže zahteve naroda za više vlasti, sa održavanjem legitimnosti vlasti poslodavca u preduzeću" (Michel Quévit, *Participacija u preduzeću i sadašnja kriza*, Louvain, 1976).

Konstatujući odnos koji su poslodavci utvrdili između rađanja *novih oblika društvenih konflikata* (divlji štrajkovi, zauzima-

nje fabrika) i potrebe reforme, autor ove studije se pita „nije li spremnost da prihvate reformu preduzeća i porast participacije radnika — *anticipirani odgovor sveta poslodavaca* na društveni pokret koji je nosilac dubljih zahteva, u odnosu na konačnost aktuelnog ekonomskog sistema i logiku njegovog funkcionisanja. Drugim rečima, nije li participacija radnika odgovor poslodavca na težnju ka samoupravljanju, koja je od pre nekoliko godina prisutna u radničkim pokretima".

Preko radničke kontrole ka samoupravljanju

Dok *saodlučivanje* teži da zatvori radnike u logiku kapitalističkog sistema, cilj *radničke kontrole* je da *proširi* zone delovanja u kojima radnici odlučuju potpuno samostalno. Cilj radničke kontrole nije „podela" vlasti s kapitalom, već smanjenje vlasti kapitala, rešavanje sve većeg broja problema samovolje poslodavaca, brže povećavanje prava koja pripadaju *radnicima*.

Jer termin *radnička* kontrola ne može imati dvosmisleno značenje: on označava strategiju borbe koja obuhvata sve one koji primaju platu bilo da su radnici, bilo da su službenici, činovnici ili radnici u javnim službama.

Radnička kontrola nije cilj po sebi, već sredstvo. Ona treba da omogući radnicima da budu bolje informisani kako bi mogli efikasnije vršiti odgovarajući pritisak na zatvorenost kapitalističkog preduzeća. Zbog toga se kao budući cilj može postaviti to da se preko radničke kontrole pređe u samoupravljanje. Jer samoupravljanje je cilj koji zahteva duboke promene ekonomskog i političkog sistema te oblika svojine nad sredstvima za proizvodnju.

Potrebno je podsetiti se na to kako bi se izbeglo širenje iluzije da je moguće stvoriti trajna ostrvca samoupravljanja u okviru kapitalističkog režima.

Ovih poslednjih godina su akcije radnika često imale oblike različite od tradicionalnih borbi. Ne samo što se umnožilo zaposedanje fabrika već se dešavalo da radnici odluče da nastave proizvodnju u preduzećima kojima je pretilo zatvaranje i da sami upravljaju njima. To se za nekoliko poslednjih godina u više navrata dogodilo u Belgiji. Zasluga tih iskustava, čije su sudbine bile različite, jeste bar to da se potvrdila sposobnost radnika da organizuju svoj posao i bez poslodavaca.

Mogu li se u ovim iskustvima videti modeli „samoupravljanja"? Neki su ljudi skloni da u to poveruju, naročito u hrišćanskom radničkom pokretu, gde pridaju veliki značaj obrazovnom karakteru tih pokušaja, ističući da te akcije predstavljaju jednu etapu oslobođenja i daju radnicima mogućnost da se obrazuju i da iznutra otkriju mehanizme sistema. To je tačno, s tim što neuspesi tih iskustava, mnogobrojniji nego uspesi, mogu da vrate točak unazad i da za duže vreme obeshrabre radnike koji su preduzeli akciju na području na kojem je njihov inferiorni položaj očigledan: u konkurenciji na kapitalističkom tržištu.

Primer Lipa izazvao je veliko oduševljenje ne samo u Francuskoj. Međutim, često se zaboravlja da tamo nije nikada bilo postavljeno pitanje samoupravljanja. Radnici Lipa su pokazali izvanredan smisao za kolektivnu akciju. Oni su zauzeli preduzeće, nastavili proizvodnju satova, dokopali se zaliha. Ali njihov cilj je bio da spreče demontiranje preduzeća, da nametnu da ga otkupi bilo neka grupa finansijera, bilo država, bilo oboje. Mada su pokazali sposobnost za samoorganizaciju, oni nisu hteli da krenu putem samoupravljanja, da stvore proizvodnu zadrugu, jer su dobro znali da će jedno izolovano preduzeće, koje je povrh svega u deficitu i opterećeno dugovima, biti osuđeno na propast u okviru kapitalističke privrede. „Novi" oblik njihove borbe skriva često klasični i ograničeni karakter njihovih zahteva. Isto je i s iskustvima „samoupravljanja" do kojih se došlo u Belgiji. Ona su se uglavnom javljala kao reakcija na masovna otpuštanja zbog zatvaranja ili propadanja preduzeća, i javljala se pre svega kao novi oblik borbe za spas radnog mesta. Ako su zbog toga imala pozitivan karakter, ona ipak nisu dovodila u opasnost kapitalistički sistem.

Značaj samoupravnih perspektiva

Ako je iluzorno zamisliti razvoj „samoupravnih ostrvaca" u društvu koje nije socijalističko, težnja za samoupravljanjem u *socijalističkom društvu* izražava opravdanu brigu da se socijalizmu dâ njegovo pravo lice. Jer on se ne ograničava na kolektivnu — društvenu, a ne samo državnu — svojinu nad sredstvima za proizvodnju, iako je to neophodan uslov. On implicira jedan drugi odnos vlasti i u preduzeću i u celokupnom društvu.

Zbog toga se težnja ka samoupravljanju javljala mnogo jače poslednjih godina. Jer kriza kapitalizma se razvijala na svim nivoima i na svim područjima, i nije zahvatila samo privredu, premda je privreda imala presudnu ulogu.

Sve veći proizvodni karakter proizvodnih snaga izazvao je povećanu međuzavisnost svih vidova društvenog života: proizvodnje, istraživanja, obrazovanja, zdravstva, komunikacija. Radnici su izrabljivani ne samo na nivou svojih fabrika već i na svim nivoima života, jer je neokapitalizam zahvatio sve, uključujući i slobodno vreme, kulturu, stanovanje.

U zahtevu za samoupravljanjem protest protiv novih oblika prinude iskristalisao se u lozinku samoupravnog socijalizma. Iz te *perspektive* treba da se definišu akcije koje se *već od sada* razvijaju ne samo u oblasti privrede nego na svim područjima. Jer u zavisnosti od ideje koja se stvara, ideje o tome kakvo treba da bude socijalističko društvo, način osporavanja kapitalizma sadržavaće varijante na svim nivoima: kako organizacije proizvodnje tako i organizacije rada, kako na nivou oblika stanovanja tako i oblika informisanja, nastave, zdravstva, slobodnog vremena, urbanizma, životne sredine.

Fouad Moursi (Egipat)

Nerešen problem demokratije u postkolonijalnim državama

Pojam „postkolonijalna država" nije teorijske prirode; to je zajednički imenitelj za veliki broj novih država koje su uspele da dobiju političku nezavisnost od ranijih kolonijalnih sila. Sve te države, ma koliko se razlikovale po društvenoj strukturi, ekonomskim uslovima i političkom sistemu, suočene su s jednim te istim gorućim problemom — problemom ekonomskog razvoja. A pošto je ekonomski razvoj gotovo nezamisliv bez slobodnog i neposrednog učešća celokupnog stanovništva, posebno radnih ljudi tih novih država, drugi problem s kojim su te zemlje suočene jeste problem demokratije. Novija iskustva postkolonijalnih država su vrlo ubedljivo pokazala da je odnos između razvoja i demokratije po svom karakteru dijalektički.

Problem broj jedan: razvoj

Sa dobijanjem nacionalne nezavisnosti pažnja se sve više i više usmerava ka problemu razvoja, pošto je razvoj određujući činilac i ekonomske nezavisnosti mladih nezavisnih država i njiho-

vog društvenog napretka. Glavni cilj je, prema tome, da se u što je mogućno kraćem roku ukloni teška kolonijalna hipoteka: siromaštvo, glad, zarazne bolesti, nepismenost i nezaposlenost. U stvari, glavni koren nerazvijenosti jeste u sistemu eksploatacije, što je takođe zaoštavština kolonijalnog doba. Stoga je taj sistem potrebno što pre potpuno i konačno eliminisati i zameniti novim strukturama, novim sistemom i politikom. Prema tome, da bi prevladali tešku hipoteku i nerazvijenost koju je za sobom ostavio kolonijalni period, narodi postkolonijalnih država bi trebali da izgrade novu domovinu, novo društvo — društvo u kojem će biti kadri da ostvare ekonomsku nezavisnost i socijalni napredak. To iziskuje primenu hitnih domaćih, ekonomskih i društvenih, strukturnih reformi. Uzori za te reforme se ne mogu uvesti iz inostranstva, već se mora primeniti razvojna strategija oslanjanja na sopstvene mogućnosti i mobilisanja domaćih resursa. Isto tako, taj razvoj ne može biti samo prosta modernizacija stare kolonijalne prakse. Razvoj treba zasnivati na proizvodnji onih dobara i usluga za koje postoji efektivna kupovna tražnja najširih slojeva stanovništva. A da bi se to ostvarilo, potrebno je učešće velike većine stanovništva u odlučivanju.

Mnoge postkolonijalne države su već sprovele široke društveno-ekonomske reforme i zacrtale nove puteve kojima vode svoje privrede. Te zemlje su ostvarile značajan napredak u proizvodnji, što je svakako u interesu najširih narodnih slojeva. Napredak u zadovoljenju društvenih potreba može se ostvariti jedino odlučnim nastojanjima usmerenim ka uvođenju progresivnih, radikalnih mera, i to na nacionalnom nivou. Postoji neodložna potreba za preobražajem zaostalih ekonomskih navika i za sprovođenjem agrarne reforme. Ustanovljavanje i širenje državnog i zadružnog sektora pružaju mogućnost planskog vođenja privrede i društvenog napretka. Iz svakodnevnog iskustva ljudi su počeli shvatati da su društveni i ekonomski razvoj, s jedne strane, i slobodno demokratsko učešće celokupnog stanovništva u odlučivanju, s druge strane, prisno povezani. Ekonomski uspeh ne samo što vodi ka višem životnom standardu radnih ljudi, ne samo što garantuje društveni napredak, već je nezamenljiv u procesu konsolidacije demokratskog učešća najširih slojeva u odlučivanju.

Ne treba naročito naglašavati da rešavanje postkolonijalnih problema nije nimalo lak zadatak. Njega još više otežavaju neokolonijalisti, koji, putem raznih agencija i preko javnih i tajnih saveza s nacionalnim snagama zainteresovanim za održanje *statusa quo* i s nacionalnom reakcijom, nastoje svim silama da spreče koračanje ka novim razvojnim mogućnostima i vidicima.

Problem broj dva: demokratija

Demokratija u ovom kontekstu nije ništa drugo do slobodna klasnosvesna mobilizacija masa sa ciljem da se ostvari društveni i ekonomski napredak. Osnovna karakteristika tako shvaćene de-

mokratije ne mora nužno biti višepartijski sistem, nasuprot jednopartijskom, već revolucionarni razvoj, nasuprot tradicionalnom. Na primer, revolucionarni razvoj uopšte nije mogućan bez potpune participacije širokih narodnih slojeva, posebno radnih ljudi. Prema tome, demokratija može biti revolucionarna ili tradicionalna, može biti i potpuno eliminisana i zamenjena diktaturom. Političko iskustvo nikad nije rodilo model liberalne demokratije.

Koliko god se takva definicija demokratije činila jednostavnom, ona ima tu dobru stranu što ukazuje na nužnost detaljne analize društvene i ekonomske strukture društva, pri čemu se mora voditi briga o specifičnosti klasa, o etničkim faktorima, običajima i navikama, verovanju i društvenim normama, kao i o osobenostima kolonijalnog nasleđa date postkolonijalne države.

Istina je da su se od najranije pojave demokratije, još u antičko doba, njeni oblici nužno menjali naporedo sa smenjivanjem klasa na vlasti. Demokratija je primila sasvim različite oblike i bila primenjivana u različitom stepenu u antičkoj Grčkoj, u srednjovekovnim gradovima i u najnaprednijim kapitalističkim zemljama. Pa ipak je ona uvek zavisila od klasne prirode političke nadgradnje i od klasnog karaktera države. U postkolonijalnim državama njihova klasna priroda, pa otuda i priroda, stepen i oblik demokratije, zavise praktično od ishoda opšte borbe za nacionalno oslobođenje. Posvetimo se, dakle, istraživanju glavnih objektivnih osobenosti nastajanja nacionalne državnosti kroz antikolonijalnu borbu.

I. — Nasleđena društvena i klasna struktura. Demokratija je samo jedan izraz klasne prirode državne vlasti. Pošto se klase u toku antikolonijalne borbe dele na revolucionarne i antirevolucionarne, prema njihovim interesima u pogledu domaćeg tržišta, mnogo toga zavisi od prirode, stepena i zrelosti klasnih formacija i, konačno, od stepena razvijenosti proizvodnih snaga. Društveni i politički problemi nastali presađivanjem kapitalizma u novooslobođene države izražavaju se uglavnom kroz razvoj klasa. Općenito, postoje rudimenti razvoja kapitalizma i, kao rezultat toga, jedna dosta slaba nacionalna buržoazija.

Teškoća je u tome što je glavni društveni sloj, seljaštvo, još na drugačijem, pretkapitalističkom stepenu razvoja; osim toga je podeljen plemenskim navikama i običajima. Gradska buržoazija i proletarijat su glavne revolucionarne snage. Međutim, radnička klasa je još jednom nogom u tradicionalnom društvu i njena socijalna psihologija je u mnogo čemu oblikovana plemenskim vrednostima.

U mnogim afričkim zemljama kolonijalni su režimi namerno konzervirali stare plemenske društveno-ekonomske strukture i veštačke plemenske granice. Rezultat takve politike jeste da se tek sad postepeno širi nacionalna svest, čemu svoj doprinos daju obrazovanje, trgovina i migracije. Zdrava antikolonijalna politika uvek je vodila ka sledećem zaključku: svi patrioti, bez obzira na etničko poreklo i plemensku pripadnost, moraju biti ujedinjeni

u antikolonijalnom frontu. Zbog toga je nacionalnooslobodilačka borba protiv zajedničkog neprijatelja bila snažan faktor ujedinjavanja plemena. Uspeh u antikolonijalnoj borbi uveliko je zavisio od stepena i načina prevladavanja međuplemenskih antagonizama. U tom smislu, najvažnija stvar je pružiti masama jedinstvenu i zajedničku ideologiju oslobođenja.

Naporedo s procesom društvenog i ekonomskog razvoja, i u zavisnosti od njega, ubrzano će se razvijati i proces društvenog prestrukturiranja i klasne diferencijacije. To će se, na svoj način, ogledati i u državnom aparatu. Može se, dakle, zaključiti da je narodno uspostavljanje državne organizacije bitan i odlučujući garant kursa ka revolucionarnom ekonomskom i društvenom razvoju.

II. — **Nasleđe oslobodilačke borbe.** Priroda, stepen i oblik demokratije uveliko zavise od nasleđa antikolonijalne borbe u datoj zemlji. Jedno je kad narod do slobode i potpune nezavisnosti dođe putem oružane borbe i revolucionarne politike, predvođen avangardnom partijom, a sasvim nešto drugo kada se do slobode dođe putem političkog cenkanja, kompromisa i koncesija, bez neposrednog i odlučujućeg učešća masa. Osnovno je, međutim, zadati odlučujući udarac ne samo kolonijalnim i imperijalističkim snagama već i domaćim reakcionarnim klasama. Svaki put kad se ovo učini uz učešće masa, to predstavlja krupan korak ka demokratiji. Antikolonijalne masovne organizacije klasa koje je tlačio imperijalizam predstavljaju prvu školu kroz koju se narod može uvesti u neposredno učešće u političkom životu, u neposredno uživanje svih demokratskih prava i sloboda. One, takođe, mogu biti stabilan oslonac neposrednog učešća u demokratskom odlučivanju u postkolonijalnoj državi.

III. — **Proces društvenog i ekonomskog razvoja.** Pre svega, uspeh u ostvarivanju razvojnih zadataka ne zavisi samo od pravilno izabranih mera ekonomske politike koju sprovodi rukovodstvo već i od masovnog učešća u njihovom ostvarivanju. Ne postoji „kineski zid" između političke demokratije i društvene demokratije. Prvo, društvena demokratija nastoji da svakom sposobnom građaninu obezbedi posao kako bi, sa svog radnog mesta u proizvodnom procesu, mogao učestvovati i u upravljanju privredom i u upravljanju državom. Drugo, uloga države je odlučujuća u oblasti ekonomskog razvoja. Ovde se moraju istaći ekonomski zadaci države pre svega u obliku državnog usmeravanja nacionalne privrede. Ponekad, pogotovu kada dođe do stvaranja državnog sektora, država postaje oruđe u rukama nacionalne buržoazije bilo u borbi za nacionalni ekonomski razvoj, bilo, pak, u borbi za postepeni preobražaj pretkapitalističkog društva u kapitalističko. Država, prema tome, ima vrlo značajnu ulogu ili u borbi protiv kolonijalne dominacije i neokolonijalne penetracije, ili, pak, u podržavanju interesa kolonijalnih i neokolonijalnih sila.

Vidimo da veliki broj činilaca utiče na određivanje vrste demokratije za koju će se opredeliti neka postkolonijalna država. U svakom slučaju, suština te demokratije ostaje ista: da pruži

narodu način i sredstva za učestvovanje u celokupnom procesu odlučivanja, i to i kao proizvođačima i kao građanima, i na selu i u gradu. Stvarna demokratija izvire odozdo: ona prima oblik učešća radnih ljudi u upravljanju svojim ekonomskim jedinicama. Ona može primiti oblik samoupravljanja i u velikim industrijskim preduzećima i u zadrugama. Otuda bi umesto teritorijalne podele osnovna izborna jedinica mogla postati ona koja postoji u ekonomskom procesu, industrijsko ili zadružno preduzeće. U svakom slučaju, političko okruženje bi trebalo da pruži svoju pomoć. Podizanje klasne svesti širokih narodnih slojeva putem ideološkog delovanja jeste osnovni zadatak postkolonijalnog perioda. Borba protiv nepismenosti kako bi se širokim slojevima pružio minimum političkog znanja; uvođenje jednakog statusa za žene; dovođenje svih masovnih medija pod stalnu kontrolu naroda — sve su to značajni elementi povoljne političke klime. Novooslobođene zemlje bi u tom slučaju mogle lako napredovati ka revolucionarnoj demokratiji.

Revolucionarna demokratija

Revolucionarna demokratija jeste raznolik društveno-politički konglomerat koji predstavlja politički probuđene slojeve radnog naroda, posebno seljaštva, gradske sitne buržoazije i radikalne nacionalne inteligencije. Pojedini delovi te skupine mogu biti na različnom stepenu političke svesti; zajednička i odlučujuća karakteristika jeste predanost antikolonijalnoj borbi. Uspešna nacionalna revolucija suočava se sa zadacima nacionalne rekonstrukcije, to jest potpunog ukidanja kolonijalnog ekonomskog i političkog sistema i stvaranja novog načina života koji će biti oslobođen eksploatacije i prinude. U stvari, faza nacionalne demokratske revolucije, usled svog prolaznog karaktera, snosi odgovornost za polaganje osnova i podizanje glavnih stubova ekonomske i društvene strukture utemeljene na demokratskim principima.

Prelazak državne vlasti iz ruku jedne u ruke druge klase oduvek je bio i još jeste suština svake revolucije. Narod mora voditi odlučnu borbu kako bi oteo vlast iz ruku proimperijalističkih slojeva i predao je u ruke radnih ljudi, čime se olakšava proces nacionalne rekonstrukcije i oslobađaju one politički organizovane masovne organizacije koje su kadre da parališu, a potom i zauvek unište snage reakcije. Pošto eksploatatorska klasa nikad dobrovoljno ne ustupa vlast, stari državni aparat mora biti do temelja razrušen i zamenjen novim. U nekim slučajevima nacionalne snage su suočene s jednim posebnim problemom. Može se desiti da imperijalisti, verni svojoj tradiciji razaranja, odu ne ostavljajući za sobom nikakav državni aparat. Prema tome, stvaranje nove nacionalne demokratske države jeste imperativ u svim novooslobođenim društvima.

Iskustvo tih zemalja pokazuje da uspeh u nastojanjima ka ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj reorganizaciji uveliko zavisi

od prirode političke nadgradnje. Obično se smatra da je središno pitanje stvaranje progresivne političke vlasti. Jedino istinski demokratske vlade i zakonodavna tela koja bi govorila u ime širokih narodnih slojeva čiju podršku uživaju, mogu uspešno upravljati društvenim, ekonomskim, političkim i kulturnim razvojem cele nacije.

Iskustva Konga, Angole, Mozambika i Gvineje Bisao još jednom rečito pokazuju da, kao i u oružanoj borbi, novoj političkoj borbi mora prethoditi živa i energična politička delatnost kako bi se podigao stepen političke svesti masa i kako bi im se što jasnije i konkretnije objasnio značaj nacionalne nezavisnosti. Ideološki rad se smatra ključnom komponentom nacionalne rekonstrukcije, pošto je potrebno uveriti široke slojeve seljaka u potrebu i poželjnost novih društvenih odnosa i metoda proizvodnje koje je, sasvim sigurno, nemoguće uvesti bez svakodnevnog učešća radnih ljudi. Pored političkog prosvećivanja postoji potreba i za radom masovnih organizacija kako bi se podigao kulturni i ideološki stepen širokih narodnih slojeva.

Osobitu pažnju treba pokloniti pružanju i omogućavanju obrazovanja i iskorenjivanju nepismenosti. To je objektivna pretpostavka i nužan uslov konačnog uspeha nacionalne oslobodilačke revolucije. To, naravno, nikako ne znači da nepismeni ljudi ne mogu biti dobri patrioti i borci za nacionalno oslobođenje.

Kao što je već jednom istaknuto, demokratija se mora razvijati gde god se razvija proizvodnja: u fabrici, na njivi itd. Uloga javnog sektora jeste u tome da dalje omogući neposredno učešće radnika u upravljanju i administriranju kako bi se konačno stalo na put birokratiji i ostvarila istinska, neposredna demokratija. U stvari, garant uspeha u javnom sektoru jeste rukovodstvo nacionalnih demokratskih snaga, a učvršćuju ga i sve veća uloga radničke klase i njen stalni uticaj na društveno-ekonomski proces razvoja u skladu sa sveobuhvatnim demokratskim planom društvenog i ekonomskog preobražaja. Nacionalizacija sama za sebe nije dovoljna; potrebna je i kontrola radnika nad proizvodnjom i raspodelom. Prema tome, radi obezbeđivanja uspeha i u učešću radnika u upravljanju javnim sektorom, potrebno je da proizvodni programi i problemi budu izneti na široku diskusiju radnika koji učestvuju u proizvodnji u javnim preduzećima. To isto važi i za zadruge koje uvode nove oblike okupljanja i zadobijanja seljaka i zanatlija za kurs nacionalne rekonstrukcije.

Stvaranje jedinstvenog nacionalnog fronta koji okuplja sve nacionalne i demokratske snage date zemlje sasvim izvesno osigurava pogodnu klimu za razvijanje demokratske prakse. Takav jedinstveni front može biti izraz sveobuhvatne klasne prirode nacionalne oslobodilačke i antiimperijalističke borbe. Štaviše, on pruža organizovan mehanizam preko kojeg se na miroljubiv i demokratski način mogu razrešiti unutrašnje protivrečnosti nacionalnih snaga.

Razumljivo, jedinstveni front oblikuje klasna priroda društvenih slojeva koji mu pripadaju ili, preciznije rečeno, snage koje

rukovode partijama i organizacijama u sastavu fronta. Općenito su te snage sastavljene od sitnoburžoaskih, radničkih, seljačkih i poluproleterskih elemenata. Snage koje rukovode tim partijama i organizacijama — obično ljudi sitnoburžoaskog porekla ili, pak, iz društvenih slojeva koji su se tek nedavno naselili u gradove i još nisu primili jasan klasni status — ujedinile su se na širokoj političkoj platformi revolucionarne demokratije. Ne treba imati iluzija o takvim frontovima kao organima vlasti; oni, međutim, mogu postati istinski savez radnih ljudi i platforma za mobilisanje masa protiv imperijalizma i neokolonijalizma, a u prilog društvenog napretka.

Stvarna kriza demokratije

Ekonomski razvoj onemogućuju i zaostavština kolonijalnih razaranja i nastavljanje neokolonijalističke eksploatacije od strane imperijalista. Ove sile čine napore da svoju dominaciju produže primenom neokolonijalističke politike. Pošto većina zemalja u razvoju čini integralni deo svetske kapitalističke privrede, to i njihovi razvojni planovi još uveliko bivaju određeni zakonitostima kapitalizma. Neokolonijalistička eksploatacija u savremenim uslovima deluje upravo kroz mehanizam tih zakonitosti.

U stvari, neokolonijalističko delovanje imperijalističkih sila i posebno multinacionalnih kompanija, kojima ponekad pomažu i njihovi domaći predstavnici koji nisu bez političkog uticaja, glavna je smetnja ekonomskom i društvenom napretku i demokratskom preobražaju postkolonijalnih država. Odlučan u svom nastojanju da stvori neokolonijalne države kako bi nesmetano nastavio da oduzima bogatstva svojih bivših kolonija, imperijalizam nastoji da sabotira nastupajuću nezavisnost raznim sredstvima: stavljanjem novih prepreka procesu ekonomskog razvoja, stvaranjem destabilizirajućih uslova, pa čak i potpirivanjem građanskog rata. Međunacionalne kompanije, koje će, očigledno, izgubiti milijarde dolara kad bivše kolonije dobiju potpunu nezavisnost, učestvuju u najraznovrsnijim delatnostima čiji je cilj podgrevanje podeljenosti unutar nacionalnih snaga i nalaženje marionetske grupice koja bi štitila i sprovodila imperijalističke interese.

Istina je da se imperijalisti danas oslanjaju i na proces degeneracije elite, bilo u kom smislu, i na uspostavljanje birokratskog državnog kapitalizma. Kapital-orijentisan razvoj postaje osnovna shema razvoja za koju se zalažu svetske kapitalističke snage.

Ta nastojanja imperijalista bivaju znatno olakšana svaki put kad se interesi imperijalista podudare s interesima ostataka svrgnute klase, ili, pak, s interesima rastuće nove klase koja na nezavisnost gleda kao na izvanrednu priliku za poboljšanje sopstvenog položaja ne obazirući se, pri tome, na interese velike većine naroda. Ponekad su te nove klase proizvod opšteg razvoja do kojeg

je moglo doći samo zahvaljujući žrtvama celog naroda. Osim toga, te klase mogu pokušati da utiču na državni aparat kako bi ovaj služio samo njihovim sebičnim interesima. Općenito, do toga dolazi kroz stvaranje, razvoj, jačanje i unapređivanje birokratskog i militarističkog državnog aparata. Taj aparat posebno nastoji da privuče sitnu buržoaziju na stranu buržoazije i da je ovoj potčini. To se čini na taj način što se gornjim slojevima seljaštva, trgovaca, zanatlija i njima sličnim pružaju razne pogodnosti i bolji poslovi, čime se oni uzdižu iznad ostalog naroda. Može se dodati i elitistička koncepcija države kako bi se opravdale rastuće klasne razlike.

Potrebno je razmotriti još jedan vid toga problema. Deo razloga za ograničeni karakter revolucionarnog procesa kojim rukovode revolucionarni demokrati treba tražiti u strahu od masa, masovne akcije i masovnih organizacija, strahu koji je tipičan za sitnu buržoaziju. Rezultat toga jeste da se ona u svom delanju poziva na masovnu podršku samo iznimno, u slučajevima kada valja preduzeti neku određenu i, po značaju, kritičnu meru. Taj stav ka monopolizaciji državne vlasti i rukovođenja nacionalnooslobodilačkom borbom može postati jedan od izvora demokratske krize i krize nacionalne oslobodilačke borbe. Posledica toga jeste da državni aparat ponekad funkcioniše bez ikakve pomoći od strane masovnih partija. Njime rukovodi mali birokratski sloj, čime se rukovodstvo države objektivno razdvaja od narodnih masa. Tom uskom sloju revolucionarno delanje pre svega znači da država postaje prvorazredni agens razvoja. U krajnjoj instanci, u takvoj je praksi pojam demokratije sveden na dimenzije iluzije. Mase je tada lako zavesti izjavama kao što su: da nema klasnih protivrečnosti, da postoji harmonija ekonomskih i političkih interesa svih društvenih slojeva, da je država patrijarhalni organ pomirenja klasa itd. Prikrivanjem na taj način stvarne prirode države kao sredstva klasne vladavine, sredstva kojim jedna klasa tlači drugu, čine se svakojaki pokušaji da se uveliča uloga države, pogotovu u onim zemljama koje je kolonijalna zaostavština ostavila bez državnog aparata i u zemljama u kojima su primitivne plemenske strukture ustupile pred nadiranjem moderne državnosti.

U stvari, propadanje demokratskog iskustva može dovesti do potpunog negiranja svih demokratskih oblika i institucija. Razmotrimo ovde dva veoma česta slučaja: jednopartijsku vladavinu i vlast vojske.

Jednopartijska vladavina

Dobro je poznato da partija predstavlja vođstvo klase bilo da se radi o vođstvu cele klase ili, pak, pojedinih njenih delova. Vrlo retko partija može predstavljati više od jedne klase; u tom slučaju ona više liči na front. Prema tome, ime partije ne otkriva nužno i njenu prirodu. Pravilan kriterijum ocenjivanja jeste stav date partije prema društvenim, političkim i ekonomskim problemima.

U praksi, jednopartijski sistem je pobedio u velikom broju postkolonijalnih država. U nekima od njih to je bio rezultat specifičnih objektivnih okolnosti. Na primer, postojanje multisocijalnih struktura povezano s neostvarenim procesom socijalne polarizacije; nepotpuna klasna diferencijacija i zakržljalo formiranje klasa; odsustvo nezavisnih ideologija različnih klasa; slabi koreni privatnog vlasništva u poređenju s plemenskim i komunalnim vlasništvom; nerazvijeni kapitalizam usled inostranog monopolističkog i rasnog tlačenja; razvijenost radničke klase i njene revolucionarne tradicije; revolucionarna militantnost seljaštva; bliske plemenske veze koje potpomažu tendenciju protivljenja partijskom pluralizmu; narastanje i propagiranje socijalističke ideologije uporedo s postojanjem plemenskih, feudalnih i buržoaskih ideologija; privilegovan položaj intelektualaca i njihova društvena mobilnost i klasna fluidnost, — sve ovo predstavlja deo faktora koji bi mogli stvoriti objektivnu pozadinu nacionalne težnje za ujedinjenjem u jednoj političkoj organizaciji. Ta bi organizacija, međutim, *sui generis* predstavljala narodni front, prilagođen specifičnim uslovima određene zemlje u razvoju.

Problem nastaje onda kada, uprkos tome što objektivni uslovi ne govore u prilog stvaranja takvog jedinstvenog fronta, političko rukovodstvo insistira na nužnosti stvaranja jednopartijskog režima. Partija, na taj način, postaje privezak državnog aparata. Ta situacija može pružiti osnovu za državnu oligarhiju, koja opet, obično, vodi ka ličnoj vladavini. Mada neki istaknuti nacionalni rukovodioci mogu svim srcem biti privrženi stvari revolucije, njihov paternalistički stav ostavlja mase po strani i otvara vrata vladavini grupa i klika. Pod tim plaštom mogu nastati i nove klase čiji bi interesi bili protivni interesima radnog naroda.

Vlast vojske

Armija ima veoma značajnu ulogu, ako ne u periodu nacionalnooslobodilačke borbe, onda u periodu stvaranja nove nacionalne države. U nekim zemljama oficiri koji rukovode armijom predstavljaju jedinu organizovanu snagu celog srednjeg sloja. U vladavini demokratije bilo bi mudro da se naročita pažnja pokloni vojsci i njenim kadrovima. Na primer, bilo bi nužno uništiti podređenost vojske stranom komandnom kadru; dužnost revolucionarnog rukovodstva je da sjedini vojsku i narod, da naoruža narod i razoruža njegove protivnike.

U tim uslovima, posebnu pažnju treba obratiti ideološkom radu unutar armije, čija ukupna modernizacija, između ostalog, iziskuje i stalno opšte kulturno uzdizanje vojnika.

U zemljama kao što su Kongo i Somalija vojska je sedamdesetih godina preuzela ulogu progresivnog jezgra društva. U obe ove zemlje vojska se pokazala sposobnom da se efikasno bori i protiv inostrane dominacije i protiv penetracije domaćih kapitalista.

Problem se, obično, pojavljuje u onim zemljama koje su suočene sa stvarnim teškoćama u ostvarivanju svojih razvojnih programa. Razvoj, ta često neuhvatljiva i neopisiva kategorija, pokazuje se kao vrlo težak i složen zadatak. Red se, s druge strane, vrlo često pokazuje i kao lakše odrediv i, bar tako izgleda, kao nešto što je nužno. Rastući broj vojnih režima koji su svi preokupirani problemom reda, problemom koji je bio veoma aktuelan u vreme kolonijalne vladavine, samo je jedan pokazatelj pomeranja od politike razvoja ka politici uspostavljanja i održavanja reda. Od 284 uspela, neuspela i navodno pokušana puča u zemljama u razvoju u periodu od 1954. do 1972, na Latinsku Ameriku otpada 81, Bliski istok 85, Aziju 42, Afriku ispod Sahare 78. U 50 od 105 zemalja u razvoju, nastojanja ka uspostavljanju reda su dovela do autoritarnijih režima. Od 18 zemalja potpisnica konvencije u Limi, 14 na svom čelu ima vlade dovedene na to mesto vojnim pučem. Zemlje kojima upravlja vojska su doživele 35 vojnih intervencija, od kojih su 24 bile uspešne. Ukupan broj zemalja Crne Afrike u kojima je vlada nastala vojnim pučem iznosi 21.

Zaokupljeni problemom reda, ti vojni režimi jasno pokazuju ispravnost marksističko-lenjinističke koncepcije države: stvaranje poretka koji ozakonjuje i održava tlačenje ublažavanjem konflikta između klasa. Armija, prva u državnoj aparaturi, prividno stoji iznad društva, ublažava sukobe i održava ih u granicama poželjnog reda, čime se ona, u stvari, sve više i više otuđuje od društva. A ako nije svesna te opasne situacije, armija lako može postati sredstvo neposredne i otvorene vladavine neokolonijalista.

Zaključak

Ovaj se članak bavio problemima demokratije u postkolonijalnoj državi. Na žalost, taj problem je još u potrazi za svojim pravim rešenjem. Mora se priznati činjenica da to traganje postaje sve složenije.

Nove nezavisne države ulaze u novu etapu, etapu borbe za ekonomsku nezavisnost i protiv nastojanja neokolonijalista i imperijalista da ponovo osvoje izgubljene pozicije i spreče društveni napredak. Imperijalisti pojačavaju podrivačku delatnost protiv vlada onih država u kojima su započeti duboki procesi društvenog preobražaja. Borbom za oslobođenje domovine i izgradnjom novog društva, nove nezavisne zemlje izražavaju svoje sveto pravo na oslobođenje od eksploatacije i potlačivanja. Ta borba pokazuje da su narodi koji se stalno bore protiv imperijalizma, za slobodu i potpunu nezavisnost, neuništivi. Da bi ostvarile pobedu, zemlje u razvoju moraju ostvariti i jedan zadatak koji je od ogromne važnosti: moraju se izboriti za demokratizaciju celokupnog načina života.

Stalno treba činiti napore kako bi se praktički primenila demokratija, kako bi se okupljale mase u procesu neposrednog, efikasnog i opšteg učešća u poslovima rukovođenja zemljom. U

tome leži potpun uspeh revolucije i njenog osmišljenog, stalnog i nepokolebljivog napredovanja.

Jedinstvo nasuprot imperijalistima i neokolonijalistima ne ukida klasne protivrečnosti i neminovnost jasnog i nezavisnog predstavljanja svake od revolucionarnih klasa. Revolucionarni nacionalisti bi morali biti i revolucionarni demokrati. Pokazatelj njihove političke zrelosti bi mogla biti uloga koja se daje avangardnoj partiji: uloga masovne partije, a ne državne agenture. Takva bi partija mogla odigrati značajnu ulogu u pospešivanju ideološkog rada i u obrazovanju celokupnog naroda u duhu patriotizma, antiimperijalizma i političke budnosti. Ona se mora dokazati u nastojanju da se ostvari politički kurs, u jasnoći svog klasnog stava, u nepokolebljivom svom nastojanju da uvek deluje iz središta masa, u sposobnosti da brzo reaguje na potrebe naroda, te jedinstvom reči i dela, samokritikom i svojom sposobnošću da pored ukazivanja na nedostatke aktivno deluje i na njihovom uklanjanju.

Konačno, revolucionarne vođe ne bi smele gubiti iz vida ove činjenice: da je imperijalizam njihov stalni i smrtni neprijatelj i da uspeh borbe postkolonijalnih država za ekonomsku nezavisnost i opšti razvoj uveliko zavisi od povoljnih promena u međunarodnoj ravnoteži snaga i od sve veće moći socijalizma, demokratije i nacionalnooslobodilačkih težnji u svetskim razmerama. Srećom, odnos snaga u svetu se stalno pomera u prilog socijalizma, radničke klase i nacionalnooslobodilačkog pokreta.

Robert Chapuis (Francuska)

Samoupravljanje i uloga države

Problem države je već duže vreme predmet rasprave o istoriji društva; danas je, čak, povezan sa životom svake osobe. Tome je uzrok i to što se proširilo opšte pravo glasa (izbor ili referendum), a i ekonomski razvoj koji sve više i više služi sredstvima države.

Novi monarh

Postepeno se država konstituisala kao pravi sistem. Razlikovala se od građanskog društva, u kome je rođena i u kome je dobila svoju legitimnost. Dogodilo se to da mu je nametnula svoje zakone. Zar ne postaje tako novi monarh.

Taj „monarhistički" rizik je utoliko veći ukoliko je uloga države sve više naglašavana u svim zemljama.

Tako su borbe vođene širom sveta za nezavisnost naroda dovele do stvaranja velikog broja država koje se nalaze u OUN ili u različnim međunarodnim instancama. To se, na primer, dobro zapaža na prostoru kolonija koje je stvorila Francuska: stičući nezavisnost, različite afričke države su ulazile u granične okvire koje je nametnula kolonizacija, u okvire koji nisu uvek odgova-

rali realnosti naroda. Tako, one same u sebi nose obeležje imperijalizma koji su pobedile.

Danas je potrebno da na novim osnovama ponovo otkriju svoju istoriju.

Osim toga, u podeli rada koja je izvršena na našoj planeti, uloga države nije prestala da se povećava. Razvoj razmene učinio je da svaka zemlja zavisi od svojih sposobnosti za izvoz: ekonomska budućnost je povezana s platnim bilansom. Na takvoj zavisnosti stvoren je nov imperijalizam: multinacionalne kompanije su njegov privilegovan instrument, a države imaju odlučujuću ulogu prilikom olakšavanja, ograničavanja ili kontrole njihove delatnosti. Osnivanje Organizacije zemalja izvoznika nafte (OPEC) ili „Londonskog kluba", koji okuplja zemlje koje poseduju nuklearnu tehnologiju, odgovara tom razvoju. U toku je izrada novih ekonomskih i političkih strategija, i svaka će država sve više morati da izabira način na koji će uticati na odnose snaga. Teškoće dijaloga Sever—Jug nalaze, razume se, svoj izvor u suprotnostima koje se javljaju i među razvijenim zemljama i među zemljama u razvoju, u zavisnosti od podele rada koja sada, pod uticajem multinacionalnih kompanija, teži da se nametne širom sveta.

Takav razvoj preti da stvori nov razdor između država i narodâ, između države i naroda. Imperijalističkim snagama iz dominirajućih država su, razume se, u interesu ti razdori. Ako želimo da izbegnemo opasnost od novih sukoba, potrebno je, prema tome, više nego ikada započeti demokratsku borbu u međunarodnim razmenama, kao i u svakoj od naših zemalja.

Demokratija i socijalizam

Ta demokratska borba može biti samo socijalistička. Ona nije u saglasnosti s prvenstvom privatnih interesa: to prvenstvo nužno dovodi do naglašavanja raskida između države i naroda, bilo da se država shvati kao arbitar među klasama („liberalna" koncepcija), bilo da se pomoću nje obezbeđuje dovoljna stopa profita za uloženi kapital („autoritarna" koncepcija). U oba slučaja, lukavstvom ili snagom, država služi da se održi dominacija posedničke klase i eksploatacija radnih masa. Svaka država ima klasnu prirodu; ona ne može umaknuti zakonima koji vladaju istorijom naših društava. Da bi demokratija postala moguća, potrebno je, prema tome, u državi najpre ostvariti prvenstvo javnih interesa, kolektivnih interesa.

Ipak, iako je taj uslov neophodno potreban, on nije dovoljan. Istorija nam to pokazuje na primerima zemalja koje su imale autentičnu socijalističku revoluciju i u kojima su javni interesi odneli prevagu nad privatnim interesima, ali u kojima se, ipak, i dalje postavlja pitanje demokratije, pri čemu se izazivaju oštri ili skriveni sukobi u ime prava čoveka ili prava naroda.

Protivrečnosti između države i građanskog društva

Potrebno je, dakle, da socijalisti razmišljaju o odnosu između države i naroda, između države i građanskog društva, to jest svih građana zajedno, bez čije pomoći država u isto vreme gubi i svoju suštinu i svoju legitimnost. Na izgled, u tim odnosima ima danas bar tri vrste protivrečnosti.

— Jedna je protivrečnost *„kapitalistička"*, jer nalazi svoj izvor u odnosu kapitala i rada. Ona nastavlja da postoji čak i kada se radi o državnom kapitalizmu. Zasniva se na prisvajanju viška vrednosti od strane države ili sredstava države radi preraspodele, korisne za različite društvene slojeve. Taj se mehanizam javlja obično uporedo s istraživanjima za povećanje produktivnosti, na štetu malih i srednjih preduzeća, kao i samih radnika, koji su sve više potčinjeni naučnoj organizaciji rada. Kao rezultat toga stvaraju se velike „monopolističke" firme, čiji konačan oblik postaje sve više transnacionalan radi stalnog širenja njihovog tržišta. Radnici gube svaku mogućnost kontrole, i samo daju rad koji sve više postaje „otuđen", a čiju cenu jede inflacija koju stvara taj način proizvodnje. Eksploatacija jača i država postaje predmet povećanih zahteva u onoj meri u kojoj preduzeća dobijaju sve veću autonomiju na sve širem polju. Država tada pribegava opštem pravu glasa da ozakoni svoje postojanje i održi „legalan" odnos između kapitala i rada. Ona tako može da, u ime demokratije, uguši opozicione pokrete koji se razvijaju među radnicima ili u osetljivijim intelektualnim slojevima: pokrete prvih protiv povećane eksploatacije, a drugih — protiv očigledne protivrečnosti između konačnosti režima i njihove sposobnosti da tome prilagode svoju politiku. Na taj način sve se više širom sveta naglašava razdor između formalnih sloboda, kakve garantuju ustavi država, i stvarnih sloboda, koje zahtevaju radnici i oni koje nazivamo običnim građanima.

— Druga je protivrečnost *„nacionalistička"*, jer se zasniva na odnosima države i nacije. Dobro se zapaža u imperijalističkim zemljama, pa i u njihovom radničkom pokretu: njihova sopstvena nacionalna afirmacija služi kao opravdanje za odbijanje da se potčinjenim narodima omogući nacionalna egzistencija, bilo da ih smatraju urođenicima koji žive u zemlji čija prirodna bogatstva i sirovine iskorišćavaju, bilo da se njima služe kao jeftinom radnom snagom na licu mesta ili putem imigracije, za proizvodnju konkurentno sposobnih dobara na tržištu bogatih zemalja. Ali to se zapaža, takođe, i u zemljama trećeg sveta, koji vodi oslobodilačku borbu protiv kolonijalnih zemalja. U velikom broju tih zemalja trećeg sveta nacionalna afirmacija se sticala preko jedinstvene partije, prisno povezane s oslobodilačkom vojskom, koja je državi dala njenu formulu i njen sadržaj. Posredstvom partije ostvaruje se veza između naroda i države: pitanje je da li ta partija može da ostane demokratska i narodna, ili postoji opasnost da postane monarhistička ili etatistička, gubeći malo-

-pomalo svoje demokratske korene, udaljujući se od nacionalnog oslobođenja koje joj je dalo legitimnost.

— Treća je protivrečnost *„socijalistička"*, u tom smislu što počiva na odnosu države i društva kako ga je definisala klasna borba vođena „do kraja" i, kako se to kaže, unutar samih zemalja koje se nazivaju socijalističkim. Prema Marksovom, Engelsovom i Lenjinovom učenju, u kapitalističkim zemljama neprekidno raste protivrečnost između buržoazije i proletarijata: nju će razrešiti radnička revolucija koja će učiniti da na mesto diktature buržoazije dođe diktatura proletarijata, to jest diktatura većine naroda; u toku te faze doći će do odumiranja države, stvorene kao instrument dominacije, da bi se došlo do besklasnog društva, komunističkog društva, u kojem će svako živeti ne prema svom radu, već prema svojim potrebama. Ovaj shematski rezime neće moći izraziti stvarni pokret radničkih klasa širom sveta u njihovoj borbi protiv eksploatacije čoveka nad čovekom. Ipak, on podseća na ideološku orijentaciju koja je kao rezultat duge oslobodilačke borbe radnika dovela do stvaranja proleterskih država. Znamo da je prva povreda tih principa došla od samog društvenog pokreta: suprotnosti vezane za nacionalne borbe i borbe seljaka su često dovodile do uspostavljanja narodnih demokratija, bilo da su smenjivale borbe radnika, odnosno da su bile njihov odraz ili zamena. Ipak, samo konstituisanje jedne snažne radničke klase omogućilo je tim državama da se održe i da napreduju.

Iskustvo je pokazalo da se, pored teorijskih razlika, mogu pojaviti protivrečnosti sasvim drugog obima: one se odnose na probleme države. Pri tom su se pojavila dva slučaja:

— ili su se na marksističko-lenjinističke principe nadovezali drugi, koji su se zasnivali na protivrečnostima u samom narodu i opravdavali potrebu permanentne revolucije. To je naročito bila baza velike proleterske kulturne revolucije u Kini, koja je ponovo pokrenula raspravu o vezi između naroda i države. Tada smo videli da se između te dve celine može razviti jedna vrsta dijalektičke konfrontacije, koja rešenje nije nalazila u samom narodu, već unutar države, tačnije, u protivrečnosti — štaviše, u suparništvu — među različitim aparatima države. Odnos armija—država—partija je često zamenjivao odnos narod—država, i postepeno su svi konflikti preneti unutar superstruktura. „Kulturne" revolucije su tako nasledile dvorske revolucije;

— ili su pak marksističko-lenjinistički principi „formalizovani" u procesima u samoj državi, izvan dijalektike između stvarne države i stvarnog naroda. Tako je nastala definicija kao ona koja se nalazi u novom ustavu SSSR-a, u kome je sovjetska država definisana kao „država celog naroda". Tako, izgleda, dolazimo do svršetka istorijskog pokreta: zahvaljujući potpunom izmirenju naroda i države, može se unekoliko usporiti odumiranje same države. Nema više razlike između države i društva; nema čak ni protivrečnosti unutar te države-društva; postoje samo problemi individualnog prilagođavanja ili sukobi sa drugim državama. Ne treba li se, polazeći od marksističkih ideja, plašiti da će su-

kobi biti preneti unutar države i da će se, nasilno ili mirnim putem, rešavati u njenom okviru, a da narod neće moći da interveniše?

Tri moguća rešenja

Te protivrečnosti očigledno nisu od danas; one prate istoriju socijalističkog pokreta. Ipak, one su primile poseban oblik, o kome treba da razmišljamo kako bismo ih bolje rešili.

Danas se svet, u stvari, hvata ukoštac sa tri elementa koja se nalaze u središtu tih protivrečnosti, bilo da se sa njima živi, bilo da im se traži rešenje.

— Prvi element, koji se njima hrani, jeste „multinacionalna" moć, moć multinacionalnih kompanija. Ona se zasnivala najpre na tvrđavi imperijalizma, na američkom kapitalizmu. Zatim se raširila po svetu, uključujući i sam američki narod, smatrajući jedne kao radnu snagu, a druge kao obavezne potrošače. Ta moć je zauzela mesto jedne superdržave a da pri tome nije uzela njen oblik: bilo joj je dovoljno da se uvuče u međunarodni bankarski i monetarni sistem i da upravlja kretanjem kapitala na svetskom nivou.

— Drugi se element zasniva na primatu sile, to jest najčešće na autoritetu vojske. Slabost države, jer je tek rođena ili ima ozbiljnih protivrečnosti, može izazvati opasnu izraslinu — povećanje moći onog državnog aparata koji sačinjava profesionalna armija. A vojna snaga preta da postane karcinom društva. U fazama demokratije neke su države upoznale taj problem, bilo da ide naruku orijentaciji udesno (kao što je bilo u Francuskoj za vreme alžirskog rata), bilo orijentaciji ulevo (kao što je bilo u Portugalu s pokretom oružanih snaga). Mlade države na izmaku iz kolonijalizma suočile su se s tim fenomenom u najboljem ili najgorem smislu. U nekim zemljama vojna sila je omogućila pojavu narodnih snaga kao opoziciju „kompradorskoj" buržoaziji (u Peruu, na primer); u mnogim drugim zemljama je vojna sila — poistovećujući se s državom — stvorila uslove za pojavu nacionalsocijalizma; svako, razume se, pomišlja na Čile ili, avaj, na Argentinu ili Brazil, ali se mnogi pitaju — ne nalazi li se taj isti fenomen i u zemljama koje su prošle kroz naročito svirepe oslobodilačke ratove, posebno u Kambodži.

— Treći element je samoupravljanje koje se suprotstavlja multinacionalnoj moći i vojnoj moći (čije su nam mogućnosti saveza poznate); to je moderni oblik socijalističke demokratije koji odgovara potrebama našeg vremena, kao i potrebama vekovne borbe protiv eksploatacije čoveka nad čovekom.

Samoupravni odgovor

Samoupravljanje, koje više nije utopija, već princip organizacije društva, zasniva se, čini mi se, na tri zahteva:

— na kontroli rada od strane samih radnika — ono što se u Jugoslaviji, na primer, nastoji ostvariti preko „udruženog rada";

— na stvaranju novih „zajednica" koje se ne poistovećuju sa novim „državama-nacijama", to jest preko komunalnog i „regionalnog" organizovanja života, bilo da se one zasnivaju, bilo da se ne zasnivaju na „nacionalnostima";

— na ravnoteži između decentralizovane vlasti i vlasti države, čija se definicija zasniva na izvesnom društvenom „konsenzusu".

Na taj je način moguće konkretno se suočiti sa gore pomenutim trima protivrečnostima a da se izbegne konfrontacija — koja više nije neaktivna i koja parališe — između sistema koji se nazivaju „socijaldemokratski" i sistema koji se nazivaju „staljinistički".

Razume se, sprovođenje samoupravljanja zahteva stvaranje novog međunarodnog ekonomskog poretka kako bi se slomila moć multinacionalnih kompanija. Ono zahteva intenzivan demokratski život kako bi se sprečila pojava vlasti vojske ili vlasti pojedinca koje bi težile da se nametnu narodu. Bilo bi potrebno da razmišljamo o ovim pitanjima, ali ja ću se zadržati na samo jednom vidu problema: da li je moguće istovremeno postojanje samoupravljanja i vlasti države, ili je samoupravljanje njegova negacija?

Pokušaću da odgovorim na to pitanje na tri načina, najpre razmatrajući socijalnu i političku „racionalnost" samoupravljanja, zatim izdvajajući velike orijentacije samoupravnog „procesa" i, najzad, razmatrajući problem institucija.

I. Racionalnost samoupravljanja

Često se javlja tendencija, naročito u Francuskoj, da se samoupravljanje smatra utopijom, nekom vrstom idealnog bića koje bi bilo iracionalno naličje vlasti, jedna vrsta antivlasti gde se izražavaju ličnosti pojedinaca, nasuprot racionalizmu vlasti čija je konačna forma u samoj organizaciji države. Ja, na primer, tvrdim da se samoupravljanje zasniva na društvenoj stvarnosti i da u njoj nalazi svoju racionalnost, kao njen specifični oblik „vlasti". I zaista:

1. Država nije „formalizovala" mnoge odnose vlasti (ili, ako je to učinjeno, znači da je država postala „totalitarna"); to je slučaj u manje kontrolisanim sektorima društvenog života: u slobodnom vremenu, u oblastima umetnosti ili kulture, na primer; to je slučaj za vreme kriza države koje su povezane sa socijalnim promenama: narod tada nastavlja da živi i pronalazi nove oblike sporazumevanja, nove oblike organizovanja i vlasti (to se desilo 1968. u Francuskoj, a takođe, u istom periodu, i u više „razvijenih" zemalja); to je slučaj u mnoštvu težnji omladine ili krugova radnika ili seljaka. Preko jasnih ili neodređenih zahteva ocrtava se osnovni zahtev za autonomnom vlašću koja svoj finalitet na-

lazi u sebi samoj, a ne u nekoj istorijskoj ili božanskoj „transcendenciji". U svim tim slučajevima država je odsutna ili nemoćna; međutim, postoji „vlast" koja deluje.

2. Ti društveni odnosi, koji su u isto vreme odnosi vlasti, mogu da budu „formalizovani" a da pri tom nije neophodno da budu potčinjeni državi ili integrisani u državni aparat (zvanična „kultura", omladinska organizacija, obavezno učlanjivanje u sindikate, jednostavne „reforme" države itd.). Uostalom, sam kapitalizam se trudi da to stigne pokušavajući da te društvene odnose svede na „tržište", stvarajući od toga osnovu za dopunsku potrošnju (to se moglo dobro zapaziti u Francuskoj posle 1968); jedan od uzroka porasta inflacije u zapadnim zemljama nalazi se, bez sumnje, u tom pokušaju da se čisto politički fenomeni pretvore u ekonomske.

Samoupravljanje uspeva da „formalizuje" te nove društvene odnose, izražavajući se neposredno na političkom terenu, stalnim naporima za decentralizacijom i dekoncentracijom vlasti. Osim toga, da bi moglo opstati i ne istrošiti se u stalnoj borbi vlasti, samoupravljanje treba da prodre u proizvodne odnose, to jest u sam način proizvodnje, ili, kako se danas tačnije kaže, u metode razvoja. Pošto je istovremeno postalo i institucionalni i proizvodni sistem, samoupravljanje može odoleti opasnosti od totalitarizma i održati potrebnu otvorenost za nove političke „formalizacije" koje zahteva socijalna evolucija.

II. Velike orijentacije

Samoupravljanje se manje shvata kao zatvoren i završen sistem nego kao otvoren i stalan proces, čije se etape mogu odrediti, ali ne i kraj. Da se taj proces ne bi izgubio u lavirintu ideologije, potrebno je dati mu konkretne načine da se ostvari. U ovom periodu naše istorije čini mi se da postoje tri načina koja se mogu rezimirati u obliku tri pitanja: na kom prostoru? koji načini odlučivanja? koje tehnologije?

1. *Na kom prostoru?*

Nije moguće govoriti o vremenu a da se ne definiše i prostor. Nema istorije bez teritorije. Odatle potiče značaj nacije kao sinteze odnosa između pojedinca i društva kao sredstva kolektivnog identiteta. Mogu li se, uostalom, identifikovati država, nacija i građansko društvo? Jedan takav istorijski spoj je, uostalom, vrlo redak: koliko država obuhvata više nacija? koliko se nacija nalazi u više država? koliko je društava stvoreno na manjem ili većem spajanju nacija? Kada ova tri činioca teže da se poistovete, svaka kriza države preti da postane socijalna ili nacionalna, i obrnuto, svaka nesigurnost nacionalnog identiteta i svaki potres građanskog društva odraziće se na same temelje države. Mešanje države i na-

cije neizbežno dovodi do opasnosti od totalitarizma (koji povrh svega može da bude i ekspanzionistički); ta opasnost postaje i izvesnost kada se doda mešanje države i građanskog društva.

Da bi se zaustavila ta opasnost vezana za državu-naciju, moguće je uzeti dva pravca, koji se ne isključuju, i to:

— stvaranje novih mesnih vlasti na nivou regiona; ta vlast, koju možemo nazvati lokalnom ili regionalnom, predstavlja jedno ograničenje za državu; ona ograničava „nacionalnu" osnovu njene legitimnosti. Osim toga, ona podleže bližim ili češćim kontrolama;

— stvaranje novih međunarodnih zajednica na nivou kontinenta ili „regije" jednog kontinenta, pa i u interkontinentalnom obliku (kao što je slučaj u mediteranskom basenu), ključno je pitanje u Evropi, Africi i Južnoj Americi; možda će biti jednog dana i u Aziji, u kojoj je problem prikriven zbog ogromnih demografskih razmera glavnih „nacija".

Stoga, razumljivo, nema mogućeg samoupravljanja bez regionalne politike, bez međunacionalne politike.

2. *Koji način odlučivanja?*

Razvoj industrije duboko preobražava način odlučivanja, s jedne strane raste broj odluka koje treba doneti, a s druge se stalno povećava njihova isprepletanost. Računar je u isto vreme slika i proizvod industrijskog društva.

Ljudi se nalaze pred velikim iskušenjem da teže još većoj centralizaciji i ujedinjavanju kako bi mogli bolje upravljati i kontrolisati. Sasvim prirodno, tome je orijentisana klasna država u ime interesa klase koju predstavlja. Tom birokratskom procesu može se suprotstaviti jedan drugi. On se zasniva na mogućnosti razlikovanja različnih nivoa na kojima se donosi puna i celovita odluka (što podrazumeva i sredstva za njenu primenu); više nije reč o tome da se odluka sa nižeg nivoa prenese na viši. „Nivoi" o kojima govorim odgovaraju određenim prostorima (lokalnim, regionalnim, nacionalnim) ili određenim preciznim funkcijama (zdravstvu, obrazovanju, istraživanju ...). U oblasti rada mogu da se prave slične razlike između radionice i kancelarije, ustanove i servisa, preduzeća i grupe. U svakom slučaju, preko skupštine ili delegacije može se sprovoditi istinska vlast koja — kad je to potrebno — određuje oblik i sadržaj.

Taj „samoupravni" proces ne sprečava da dođe i do konflikata, ali on daje mogućnosti da se ti konflikti razreše na demokratskiji način, koji bi bio bliži onima koji su zainteresovani, a da se pri tom oni ne prenose na najviši nivo. Razume se da su za ovo potrebna jaka informativna sredstva i vreme dovoljno za raspravu. U tome moderna tehnika može da nađe savršenu primenu bilo da je reč o organizaciji rada bilo o informativnim sredstvima, audio-vizuelnim sredstvima i sredstvima komuniciranja.

Opasnost koju sadrži centralizam je totalitarna birokratija; opasnost koju sadrži samoupravni proces je stvaranje centrifu-

galnih snaga koje bi raznele čak i osnove društva na kojima se samoupravljanje zasniva, ostavljajući kao jedinu alternativu povratak na centralizam ili potčinjavanje zakonima kapitalističkog tržišta. Zbog toga nema samoupravljanja bez planiranja. Plan je preko potreban element socijalne kohezije: njegovo donošenje omogućuje usaglašavanje i vršenje potrebnih izbora; njegovo izvršavanje olakšava povezanost napora i daje mogućnosti za napredak, ne više samo ekonomski već i politički i kulturni napredak društva. A da izvršavanje ne bi bilo u suprotnosti sa samoupravljanjem, potrebno je, razume se, da se donošenje plana zasniva na širokoj demokratskoj raspravi u samim organima samoupravljanja.

3. *Koje tehnologije?*

Industrijalizacija stvara posebnu organizacionu formu. Da bi se izbegla opasnost od birokratije, potrebno je započeti samoupravni proces. Industrijalizacija, takođe, stvara, zbog kapitalističkog okvira u kom je nastala, tehnologije čiji je cilj da zadrže, pa čak i da razviju izvesne prinude u organizaciji, proizvodnji i potrošnji. Tehnologija nije neutralna; ona predstavlja način da se dâ vremensko trajanje naučnim izborima prisno povezanim s vrstom dominacije koja postoji unutar različitih zemalja, kao i na planetarnom nivou. Određeni oblici tehnologije su dugo služili tome da se olakša zapadna dominacija; njihova primena u zemljama Istoka doprinosi da se u tim zemljama razvije analogni tip dominacije.

Danas najmodernije tehnologije teže da olakšaju dominaciju multinacionalnih firmi i da ih nametnu kao potrebu privredama i razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Ipak, znamo da postoji težnja za podelom zadataka između jednih i drugih. U zemljama u razvoju podižu se fabrike (metalurške, tekstilne, ponekad hemijske) koje zahtevaju brojnu i nekvalifikovanu radnu snagu, kao i preduzeća za montažu, koja po niskoj ceni mogu preplaviti međunarodno tržište. Nasuprot tome, već razvijene zemlje čuvaju nadmoćnost u sektorima koji zahtevaju najvišu kvalifikovanost i daju najveću dodatnu vrednost, i od kojih umnogome zavisi osnovni privredni razvoj, nuklearna energija, informatika, svemir, elektronika, telekomunikacije, aeronautika, farmacija i, razume se, naoružanje, koji su, uostalom, sve složeniji.

Ta međunarodna podela rada praćena je izborom „teške" tehnologije na štetu drugih mogućnih izbora (čiji patenti počivavaju u kartotekama istraživačkih biroa). Tako vidimo da se prestrukturiranjem razvijaju snažne tehničko-industrijske koncentracije, čije su ekonomske i političke posledice jasne:

— veliki investicioni programi (na 5 do 10 godina); zahtevi amortizacije koji povlače znatne finansijske obaveze. Sigurno je da je inflacija koja nadas juri svetom posledica toga, a da u isto

vreme služi sistemu (to se jasno videlo u vezi s politikom petrolejskih kompanija za vreme krize 1973);

— centralizacija vlasti u pretežno finansijskim organizmima, bilo da se radi o bankama bilo o holding-kompanijama, čija kontrola potpuno izmiče radnicima, pa čak i samom industrijskom sistemu. Na taj način potrebe rentabilnosti imaju stalno prevagu nad državnim potrebama, te se države moraju mnogo zaduživati da bi na neki način platile razliku;

— povećana kontrola društva od strane država koje nastoje u isto vreme da pregovaraju s multinacionalnim silama. Ta situacija pogoduje javljanju vojnih režima, ili, kao hipoteza, vodi opasnoj militarizaciji društva, bilo da je reč o vojsci bilo o politici potpuno potčinjenoj državi.

Jer, rekli smo, mogući su drugi izbori, na osnovu drugih tipova društvene organizacije koja bi bila dekoncentrisanija i decentralizovanija; oni su, često, ekonomičniji i manje podložni inflaciji; zbog toga ih kapitalisti osuđuju, a socijalisti više cene:

— to je slučaj s energetikom, s korišćenjem Sunčeve energije i s ponovnom preradom termičkih otpadaka;

— sa potrošnim dobrima, trajnim proizvodima i onima koji su manje složeni (koji olakšavaju razvoj remontnih postrojenja i postrojenja za proizvodnju sitne opreme);

— to je slučaj i sa teškom opremom (građenje fabrika, urbanistički radovi, podizanje puteva itd.), i to njenim prilagođavanjem raznolikostima regija i kontinenata;

— isto je i s najmodernijim tehnologijama, putem vrednovanja jeftinijih postupaka i sa višim stepenom raspoloživosti: elektronske komponente, mali i veliki elektronski sistemi, sistemi komunikacija i audio-vizuelna sredstva; transporna sredstva koja bi bila bolje prilagođena zajedničkim potrebama...

Te tehnologije olakšavaju decentralizaciju proizvodnih jedinica i raspoređivanje investicija. One omogućuju, isto tako, decentralizaciju i samostalnost u upravljanju. One su manje nepovratne i omogućuju jednoj zemlji da se bolje oslobodi međunarodnih pritisaka, da primenjuje politiku kooperacije i da više ne bude u situaciji da može samo da bira između toga da izvršava ono što joj dodele razvijenije zemlje, i prekomernog izvoza preko uskih i, često, nesigurnih kanala.

Te tehnologije se odnose na razvijene zemlje, ali isto tako i na zemlje u razvoju koje žele da odjednom postanu industrijalizovane i da sačuvaju svoju autonomiju; one su zbog toga u središtu rasprave o uvođenju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Ne prihvatiti sadašnju podelu rada na našoj planeti, uneti nove tehnologije sposobne da osiguraju bolji rast i olakšati njihovu razmenu širom sveta, osnovni su zahtevi samoupravljanja, koje bi samo sebe osudilo ako bi se mešalo bilo sa kakvom autarkijom.

III. Problem institucija

Pošto smo videli šta u sebi sadrži princip samoupravljanja, završiću ukazivanjem na institucionalnu organizaciju koja može osigurati konkretno ostvarenje i trajnost.

U institucionalnom domenu odnos između samoupravljanja i države može se ostvariti jedinstvom ili dvojnošću.

1. *Jedinstvo*

Ono se zasniva na ideji da se država i građansko društvo mešaju. Tada:

— ili država, čija legitimnost potiče iz opštih izbora, dekretira svoju sopstvenu decentralizaciju i razvija samoupravno iskustvo u pojedinim oblastima (na primer, preduzeće Volvo u Švedskoj ili licej Oslo u Norveškoj). Prisustvujemo jednom zanimljivom eksperimentu, ali ne uspevamo nikad da utvrdimo prave „institucije" samoupravljanja; u najboljem slučaju reč je o tome da se olakša ukazivanje na oblik novih društvenih odnosa (kao kompenzacija društvenih odnosa koji su stvarno razvijeni u svetu), a u najgorem — da se opravda autoritet države pomoću liberalizma dobrog glasa;

— ili se pak strukture samoupravljanja definišu kao opozicije državi, kao antidržava. Tako je bilo s ideologijom „saveta". Posle faze uzimanja vlasti, kada stara država izgleda srušena, stvara se jedna vrsta praznine, koja se brzo ispunjava „državnim" vršenjem vlasti preko samih struktura samoupravljanja. Vršeći potpunu vlast, sudbina saveta je ili da nestanu kao žrtve svojih protivrečnosti (svojevremeno se to dogodilo u Nemačkoj), ili da posluže kao osnovica za stvaranje nove države,- još totalitarnije od prethodne, jer će se poistovetiti s narodom i svoju će legitimnost izvoditi iz svoje vlastite strukture. Počinje se sa stvaranjem saveta suočenih s državom, zatim se saveti proistovete s državom, na kraju ova odbija, u ime tekovina revolucije, izbijanje bilo kakvog osporavanja, i individualnog i kolektivnog, pretendujući na to da preko saveta predstavlja čitav narod.

Najzad, potrebno je priznati da je nemoguće ignorisati državu (jer to je jedan politički oblik koji država sebi daje u određenom trenutku), a, isto tako, da ne postoji samoupravna vlast države (jer se samoupravljanje zasniva na trajnosti socijalnog pokreta, koji se ne poistovećuje s neizbežno zamrznutom formom države, u jednom trenutku istorije). Potrebno je sagledati neizbežnu dvojnost između vlasti države i vlasti koja je proistekla iz samoupravnih struktura.

2. *Dvojnost*

Ta dvojnost često plaši marksiste. Ne postoji li, zaista, opasnost da će to dovesti do delovanja glavne protivrečnosti koja je u središtu istorije i koja se izražava preko klasne borbe? Zar to ne

znači stavljanje u sve dalji horizont izgradnju komunističkog društva, u kome će klasna protivrečnost prestati da deluje, jer će država i društvo upravo biti jedno?

Na tu uznemirenost mogu se dati dva odgovora:

a) Ko dekretira prelazak u komunizam? Ko odlučuje o danu kada će prestati klasna borba? Da li će joj država ili partija služiti kao oslonac? Zar to nije mešanje interesa države i naroda, čak i kada se ostaje u društvu koje je izloženo klasnoj borbi? Zar nije bolje, da bi se izbegla etatistička samovolja, priznati da se klasna borba nastavlja čak i kada je buržoazija izgubila kontrolu nad državom: u našem vremenu odumiranje države nije više samo nacionalna stvar već ima i svetske razmere; za to će biti potrebna duga, istovremeno nacionalna i međunarodna borba;

b) ne treba mešati osnovne i sekundarne protivrečnosti. Ove poslednje su vezane za tok istorije, za samo postojanje institucija koje su statičke unutar društva u kome deluju različite snage, u kome uvek postoji izvestan dinamizam. Svakako, sekundarna protivrečnost može postati osnovna kada državnu vlast drži jedna birokratska kasta koja meša, na primer, legitimnost koja potiče od naroda, legitimnost koja zahteva postojanje jedne ili više partija nezavisnih prema državi. Isti je slučaj i kada određene političke snage prisvoje samoupravne organe i tim putem zahtevaju državnu vlast, mešajući samoupravljanje sa svojim sopstvenim programom. Moguće je još kada samoupravne strukture funkcionišu jedino unutar sebe kao mestu klasne saradnje, ili se pretvaraju u ćelije ponovnog uspostavljanja kapitala preduzeća u isključivu korist udruženih radnika, koji bi na taj način postali udruženi kapitalisti.

Da bi vlast države osigurala neophodno postojanje institucija, da bi institucije postale otvorene za društvenu dinamiku, potrebno je da samoupravljanje ima institucionalan karakter, u koji bi bilo uključeno ono što bi se moglo nazvati neophodna „demokratska predostrožnost", bilo da je reč o ustavom zagarantovanom referendumu bilo o mnogo raznovrsnijim zakonodavnim sistemima. Potrebno je odnosu između vlasti države i samoupravnih struktura dati „objektivan" karakter, koji omogućuje da taj odnos bude podvrgnut raspravi i da se izbegne razvoj sukobâ koji bi bili utoliko opasniji ukoliko bi bili skriveniji.

Da bi se izbegla kako zabluda tako i vrlo jaka protivrečnost, izgleda mi da je potrebno pronaći izvesne uravnotežavajuće funkcije. Za to postoje dva puta koja nisu u suprotnosti, već jedan drugog dopunjuju.

— Jedan je put na nivou ljudi; to može da bude jedna partija, ali postoji velika opasnost ako se ona poistoveti s državom; to može da bude više partija, ali postoji velika opasnost da one postanu neefikasne ako njihove rasprave ne dovedu do stvaranja trajne većine; zapažamo da se tako na različnim stranama, ovde zbog snage stvari, onde preko ustava, pojavljuje opredeljenje za predsednički sistem. Daleko od toga da je protivrečan samoupravljanju, taj sistem može olakšati uravnoteženost i neophodnu po-

moć, a u isto vreme omogućiti da se nacionalno identifikovanje veže ne više za državu ili za politički sistem, na primer samoupravni, već za jednu istorijsku figuru čija je sudbina prolazna i koja je potčinjena razvoju nacije kao i demokratskim raspravama koje se stalno vode. Zar nije bolje priznati, a time i definisati tu vlast, nego dopustiti da se sklizne unutar države ili partije i tako bude izvan svake kontrole, u tajnosti palata ili kancelarija? Potrebno je, razume se, da „predsednik" koji je proistekao istovremeno iz jedne partije i iz opšteg prava glasa ne teži da uveliča svoju vlast preko svake mere. Kaže se da svaka vlast korumpira i da apsolutna vlast potpuno korumpira. Mudrost nalaže da predsednička vlast ni u kom slučaju ne sme biti apsolutna.

— Drugi je put u vezi s ekonomskom i socijalnom organizacijom; reč je, razume se, o planu o kome smo već govorili. To je neophodan element arbitriranja i povezivanja: potrebno je da se potvrdi njegova čisto politička funkcija i da se on ne svede na obično usaglašavanje srednjoročnih mera ili bankarskih računa. On potvrđuje dinamičan odnos između različnih, čak i divergentnih interesa. Preko svojih izvršnih organa, koji treba da budu podložni dvostrukoj kontroli, kontroli države i kontroli radnika, i preko građana okupljenih u svojim skupštinama, plan može da olakša usaglašavanje između vršenja državne vlasti u određenim oblastima (nacionalna odbrana, novčana sredstva, međunarodni pregovori, jedinstvo ekonomskog sistema, obezbeđivanje funkcionisanja institucija) i samoupravne vlasti koja se sve više potvrđuje s porastom klasne svesti u narodu, u preduzećima, mestima, područjima i velikim sektorima kulturnog, ekonomskog i socijalnog života.

Završili smo izlaganje o institucijama. Ipak treba voditi brigu o tome da ne svedemo samoupravljanje u institucionalne, obavezne okvire. Bila bi, naime, u najmanju ruku ludost reći da je samoupravljanje najpre proces koji, uporedo sa svojim razvojem, iznalazi i institucionalna sredstva za svoje sprovođenje. Bila bi ludost reći da samoupravljanje ne poklanja pažnju institucijama, što bi značilo povratak na utopistički anarhizam, koji je uvek olakšavao održavanje buržoaske prevlasti. Ali bilo bi opasno od samoupravljanja stvoriti novu religiju sa njenim sveštenicima i crkvama. Za socijaliste ne postoje „posvećene" institucije, sve pripada istoriji. Samo je čovek svêt jer je osnova društva. To se uviđa i kod državnika: one koje socijalizam priznaje kao svoje nisu oni koji su težili posvećenoj vlasti monarhije, već oni koji su znali da priznaju granice svoje vlasti, da čuju glas svog naroda i da mu daju institucije koje bi bile kadre da ga vode kroz istoriju koja se ne završava baš na njima.

Ćazim Sadiković

O značaju samoupravljanja za razvoj političkog sistema u socijalizmu

Pojava samoupravljanja, već u oblicima kakvi su se javili pedesetih godina, označila je, uza sve drugo, i novu etapu u razvoju cjeline političkog sistema u socijalizmu. Promjene izvršene tom prilikom u strukturi političkog sistema i njegovim idejnim osnovama dovele su vrlo brzo do njegova snažnog oživljavanja, dinamizacije i otvaranja prema društvu. Bitne promjene u političkom sistemu, koje su imale i najveći značaj za njegov dalji razvitak, odigrale su se upravo u onom njegovom dijelu koji osigurava neposredno prisustvo radničke klase i svih radnih ljudi u obavljanju određenih opštedruštvenih poslova, dakle, upravo u sferi gdje se, tokom dosadašnjeg razvoja političkog sistema u socijalizmu, najvećma ispoljavala njegova izvjesna neizgrađenost.

Otvaranje prostora za neposredno angažovanje radničke klase u društveno-ekonomskim odnosima i političkom životu, u skladu sa njenom realnom društvenom pozicijom i realnim interesima, nužno je značilo stvaranje mogućnosti za ispoljavanje brojnih inicijativa i povećani uticaj na društvena kretanja, dakle i razmah slobode svakog pojedinca — radnog čovjeka. Stvaranjem na ovaj način realnih mogućnosti za neposredno djelovanje radnih

ljudi u ekonomskom i društvenom životu prema mjeri vlastitih interesa i vlastitih shvatanja tih interesa, što sve samoupravljanje u suštini pretpostavlja, snažno su podstaknuti oživljavanje, unapređivanje i humanizacija političkog sistema u socijalizmu uopšte, što znači i razvoj socijalističke demokratije. Pružanjem realnih mogućnosti radnom čovjeku da kroz društveno upravljanje izražava određene važne vidove svoje egzistencije, da ističe ciljeve, zahtjeve i interese i da tako, dobrim dijelom, društveni razvoj u cjelini usklađuje prema vlastitoj viziji svoga i društvenog napretka, učinjen je snažan napor na osavremenjavanju starog marksističkog principa slobode kroz angažovanje, djelovanje i borbu, u nastojanjima da se ovlada uslovima vlastite egzistencije. Na taj način, osavremenjen je i kroz konkretne društvene institucije izražen središnji marksistički princip — da oslobođenje radničke klase može biti samo njeno sopstveno djelo.

Već prvi oblici samoupravljanja značili su, upravo zato, snažan napor u pravcu izgradnje političkog sistema na principima marksističkog shvatanja demokratije, čime je, zapravo, to pitanje postavljeno na način koji baš danas dobija sve više u životnosti i aktuelnosti. Tim, istorijski posmatrano, posve novim prilazom razvoju političkog sistema, koji se upravo najvećim dijelom ogleda u nastojanju da se radni ljudi kroz samoupravljanje angažuju na rješavanju društvenih pitanja iz ugla najkonkretnijih svojih interesa, izražena je spremnost radničke klase da politiku u cjelini tretira kao još jednu mogućnost za ostvarivanje vlastitih interesa. Jasnim isticanjem osnovnih motiva toga angažovanja zapravo je dosljedno izražena trajna, u suštini revolucionarna težnja da se država i sve druge političke ustanove dovedu u poziciju instrumenta u odnosu na bitna društvena i klasna stremljenja. Angažovanje kroz samoupravljanje značilo je, u skladu s marksističkim shvatanjem demokratije, trajnu orijentaciju na političko djelovanje koje se neće iscrpljivati u politici u ime klase, u sankcionisanju stavova donijetih u državnom aparatu ili prostim traženjima da se nešto čini, nego koje će uistinu podrazumijevati vlastito odlučivanje o društvenim pitanjima.

Na taj način, pojava samoupravljanja značila je ne samo ostvarivanje određenog stepena neposrednog učešća radnih ljudi u obavljanju zajedničkih poslova već i jasno izraženu, odlučnu, u biti revolucionarnu tendenciju da se i u svim kasnijim naporima istraje u nastojanjima da se ovlada cjelinom društvenih tokova i procesa. Ta težnja, sa gledišta sistema, znači i obogaćivanje novim institucijama, ali — što je ne manje važno — i obavezu da se u duhu te orijentacije neprestano proširuje područje neposrednog angažovanja radnih ljudi, da se povećava domašaj njihova djelovanja i da se u tome osiguraju što je moguće zapaženiji rezultati.

Time što su se u upravljanju javili radni ljudi sa svojim interesima i potrebama otpao je, svakako, značajan dio dotadašnje monopolske uloge države u društveno-ekonomskim odnosima. Tako je ujedno, u značajnoj mjeri, onemogućena njena težnja ka sveobuhvatnom regulisanju društvenih tokova, sprečavanju druš-

tvenih inicijativa i asimilaciji društvenih i klasnih organizacija. Tim dovođenjem političkog sistema u sklad sa stvarnim interesima radnih ljudi već je učinjen značajan korak u ovladavanju procesima vlasti radničke klase i stvorena je osnova za sve buduće procese demokratizacije političkog sistema. Samim tim što je značilo značajno podsticanje društvenih snaga, radničke klase i svih radnih ljudi u angažovanju na vršenju vlastite vlasti, na oslobađanju, pobuđivanju i ispoljavanju interesa, *samoupravljanje* je (mada su se njegovi prvi koraci kretali najvećim dijelom u okvirima upravljanja privrednim organizacijama) predstavljalo veliki napredak u deetatizaciji političkog sistema i društva u cjelini. Drugim riječima, samoupravljanje je, po svom osnovnom smislu, strukturi i društvenoj funkciji, značilo snažnu protivtežu stalnoj, jako naglašenoj inklinaciji političkog sistema ka etatizmu.

To sadržinsko i institucijsko obogaćivanje političkog sistema u socijalizmu, učinjeno uvođenjem samoupravljanja, dobiva osobito veliki značaj kad se ima na umu da se javilo u uslovima izvjesne teorijske i praktične nerazvijenosti političkog sistema, karakteristične za dosadašnji razvoj socijalističkog društva. Desilo se da revolucionarno „osvajanje političke vlasti od strane radničke klase" nije bilo praćeno i odgovarajućim naporima na stvaranju idejnog, teorijskog elaborata političkog sistema koji bi po svemu ispunio nove društvene i klasne zahtjeve, tako da su revolucionarne političke i demokratske institucije, u osnovi, počele funkcionisati „prema slici i prilici buržoaske države", kako je Lenjin slikovito izrazio tu situaciju.

Kada se ističe da činu osvajanja vlasti od strane radničke klase nije prethodilo stvaranje kompleksnog teorijskog sistema o organizaciji političkih i demokratskih institucija koji bi, u uslovima vlasti radničke klase i društvene svojine, osiguravao demokratiju na novim istorijskim osnovama, onda to, međutim, nikako ne znači da socijalizam uopšte nema teoriju poretka ili sistema, na kakva se mišljenja može danas naići u raspravama o političkom sistemu u socijalizmu. Tako, R. Aron ističe da marksizam ima samo „teoriju klasne borbe", dok je posve izostala „teorija zajednice, teorija pravde ili opšteg dobra koja bi činila osnovu poretka ustanovljenog među bivšim neprijateljima" („La grand Schisme").

Očito je, naime, da je Marks u nizu svojih najzapaženijih rasprava, naročito u *Kritici Gotskog programa*, jasno postavio problem države i poretka u cjelini, baš s gledišta njegovih temeljnih ciljeva i opredjeljenja. Uz poznate odredbe o tome da *država u socijalizmu* može biti samo revolucionarna diktatura proletarijata, o čijim će konkretnim oblicima kasnije biti riječi, Marks je jasno naglasio da ona svojom gradnjom i djelovanjem mora izražavati interes radničke klase — što znači pravi interes svakog pojedinca — i da se, pri tome, iz organa koji je nadređen društvu mora pretvoriti u organ koji mu je potpuno podređen.

Pitanje države i političkog sistema u cjelini Marks je, znači, postavio upravo na način koji naglašava pouzdane i trajne osnove

poretka na novim klasnim osnovama. Određivanjem osnovne orijentacije, principa i humanističke sadržine „državnosti" u novom društvu, Marks je jasno stavio do znanja da njegovi zahtjevi ne smjeraju na neku prostu reformu države ili na formalno ustavno preuređenje političkog sistema kakav se sreće u buržoaskom društvu, nego na promjene koje predstavljaju revolucionisanje ukupne pozicije radničke klase i društva u cjelini, radikalnu transformaciju cijele političke sfere i bitne promjene u karakteru slobode čovjeka. Taj stav nameće potrebu sagledavanja svih elemenata države i drugih političkih ustanova u društvu kroz prizmu novih društvenih i klasnih zahtjeva i stvaranje, na tim osnovama, izvjesnih zajedničkih elemenata političkog sistema u novim društvenim odnosima.

Realizacija interesa radničke klase, kao temeljnog revolucionarno-etičkog principa, pretpostavljala bi, na ovom području, brojne stvaralačke napore na razradi, dograđivanju i provođenju tih načelnih opredjeljenja kroz konkretnu strukturu i djelovanje ustanova političkog sistema u socijalizmu. A s obzirom na bitno humani i demokratski karakter tih Marksovih temeljnih opredjeljenja, u prvom bi planu svakako bio zadatak da se kreiraju upravo oni središnji elementi sistema kojima bi radni ljudi uspješno ovladali državom i učinili je oruđem u borbi za sve dublju vlastitu društvenu emancipaciju. Marksovo shvatanje suštine „državnosti" u socijalizmu iziskivalo je potrebu brojnih stvaralačkih napora na stvaranju cjelovitog, idejno koherentnog sistema društvenih odnosa u kojem bi bili realizovani složeni zahtjevi socijalističke demokratije. Provođenje najvažnijih principa koje je, govoreći o karakteru odnosa u novome društvu, istakao Marks, značilo bi, zapravo, otvaranje u političkom sistemu puteva angažovanja radničke klase i svih radnih ljudi, postizanje potpune dinamike angažovanja, ali i osiguranje revolucionarnih ciljeva i rezultata, što je upravo u duhu zahtjeva za ostvarivanje istinskih interesa sviju, i prava svrha zahtjeva za ugrađivanjem u taj sistem funkcije usmjeravanja društvenog razvoja.

U razvoju misli o političkom sistemu i socijalističkoj demokratiji do revolucionarnog „osvajanja" vlasti od strane radničke klase, nisu dugo bili primjetni značajniji stvaralački napori na realizaciji zadataka koji su proistekli iz tih poznatih Marksovih stavova o „državnosti" u socijalističkom društvu i, uopšte, iz njegove kritike postojećeg buržoaskog političkog sistema. Nije bilo nastojanja da se jasno utvrdi koje društvene funkcije, „analogne sadašnjim državnim funkcijama", ostaju u novom društvu, što je Marks izričito zahtijevao. A bez toga nije bilo moguće ni konkretnije ukazati na puteve angažovanja radničke klase u ostvarivanju vlasti, ovladavanju političkim i društvenim procesima i pretvaranju države u oruđe vlastitog napretka.

Nije bilo dubljih teorijskih prodora u pravcu jasnijeg postavljanja važnih pitanja konkretne strukture i organizacije demokratskog i političkog života. Pitanja države kao revolucionarne diktature proletarijata postavljena su na najopštiji način, pri če-

mu su zanemarena sva ona brojna temeljna Marksova stanovišta o prirodi građanskog društva, poziciji liberalne države, karakteru politike, odnosa građanskog društva i države, suštinske političke i društvene emancipacije čovjeka, kao i svih drugih brojnih aspekata vizije budućeg društva koja je iz toga prirodno proizlazila. Umjesto nastojanja da se sva ta pitanja stave na dnevni red revolucionarne teorije, u osnovi je prevladao optimizam zasnovan na uvjerenju da je u svemu od ključnog značaja sama promjena nosilaca vlasti i da, u novim uslovima društvene i klasne homogenosti, kada se „istjeraju kapitalisti", neće biti nikakvih teškoća ni s „upravljanjem" ni sa političkim sistemom.

U osnovi, dakle, dugo nakon Marksa, pa i nakon preuzimanja političke vlasti od strane radničke klase, mnoga konkretna pitanja strukture i organizacije političkog sistema nisu bila teorijski i idejno na pravi način postavljena, tako da je društvena praksa u mnogim oblastima društvenih i političkih odnosa često išla ispred teorijskih uopštavanja i razrade. Poslije Marksa, dakle, znatno je zanemarena baš demokratska strana političkog sistema, izostala je potpunija stvaralačka razrada pitanja koja se odnose na puteve učešća, angažovanja radničke klase i radnih ljudi u političkim tokovima i procesima. Na taj su način bili otežani napori da se kasnije, u uslovima poslije „osvajanja" vlasti, dosljedno ostvari klasna suština državnosti i političkog sistema, da se potpunije ostvaruju interesi radnih ljudi, da radnička klasa ovlada polugama vlasti — da bude stvarni, a ne samo nominalni nosilac te vlasti — i da se u svemu tome sasvim osiguraju instrumentalne pozicije države i svih drugih elemenata političkog sistema.

Nedovoljna izgrađenost društvenog sistema, naročito njegovih demokratskih aspekata, koji su od bitnog značaja za ostvarivanje uticaja radničke klase i svih radnih ljudi na djelovanje države, može se, uza sve druge poznate istorijske i društvene uzroke, uzeti kao jedan od činilaca koji su pogodovali njegovoj etatizaciji, koja se često razvijala protivno iskrenim stvarnim namjerama samih stvaralaca sistema. „Stvari s državnim aparatom su kod nas toliko žalosne, da ne kažemo odvratne, da mi moramo najprije dobro razmisliti na koji način da se borimo protiv njegovih nedostataka", piše Lenjin u članku *Bolje manje a bolje*. „Mi se već pet godina vrzmamo amo-tamo oko poboljšanja našeg državnog aparata, ali to i jeste samo vrzmanje, koje je za pet godina dokazalo samo svoju nepotrebnost ili čak svoju nekorisnost ili čak svoju štetnost. To vrzmanje je naoko izgledalo kao rad, a u stvari je kvarilo naše ustanove i naše mozgove."

A jednom formirana etatistička struktura poslije je i sama, uslijed vlastite inercije, „prirodne" inklinacije i unutrašnje logike, podržavala uproštenost sistema i njegovu statičnost. U nemoći da odgovori na brojna, sve složenija pitanja društvenog razvoja, u kojima su vrlo značajno mjesto zauzimali upravo zahtjevi radničke klase i svih radnih ljudi za političkim učešćem i uticajem, dolazilo je do snaženja države unutar sistema, njenog zatvaranja, širenja domena angažovanja bez jasnih kriterija i marksističkih

principa. Nedovoljna demokratska i idejna zasnovanost sistema najviše je, dakle, pogodovala baš monopolističkim težnjama državnog aparata u pravcu stvarnog vršenja vlasti. Umjesto mukotrpnog traženja odgovora na nove situacije u gradnji i funkcionisanju političkog sistema, kako bi se podsticao i usmjeravao društveni razvoj i u tome otvarao prostor za odlučno angažovanje radničke klase, primjetne su težnje ka sve većem zatvaranju prema svim tim procesima. Usljed takvog osnovnog praktičnog stava dešavalo se da je uticaj društvenih snaga, radničke klase i njenih asocijacija bivao sve slabiji, a snaga državnog aparata i njegova politička uloga sve značajnije, i sve više monopolske prema ostalim društvenim činiocima.

Prema klasičnoj dogmatsko-etatističkoj shemi, politička sfera i politički život u cjelini grade se, manje-više, na osnovi pretpostavke o sve većoj homogenizaciji klase, društva i društvenih odnosa. Sve date složenosti društvenih odnosa, uključujući tu i određene društvene protivrječnosti, gotovo redovno se uzimaju jedino kao zaostaci ranijih društvenih odnosa koji se u procesu društvenog razvoja sve više prevladavaju, pa tako sve više dolaze u sklad sa datim političkim sistemom. U osnovi je podržano uvjerenje da će se s likvidacijom klasnih odnosa likvidirati i sve moguće društvene protivrječnosti, što znači i svi protivrječni zahtjevi, stremljenja i tendencije u procesu stvaranja političkih odluka. U tom smislu su i svi oblici političkog sistema zamišljeni upravo za odnose u stanju povećane beskonfliktnosti i društvenog jedinstva, u situaciji kada će svi, prema takvim očekivanjima, jednodušno izražavati opštedruštvene interese, za čije je izražavanje, zapravo, jedino i podešena cijela struktura sistema.

Postulat o jedinstvu interesa radničke klase kao osnove sistema, bez ikakvih dodatnih zahtjeva i kriterija marksističkog shvatanja karaktera društvenih odnosa u socijalizmu, kao idejna koncepcija političkog sistema, zatvara praktično svaki značajniji uticaj realnih društvenih tokova i stremljenja na politički život. Dok u idejnoj sferi taj postulat dovodi do dogmatizma i eshatologije, dotle u oblasti političkog sistema čini idealnu podlogu za predstavnički sistem u vrlo rigoroznom obliku. A predstavnički sistem, u takvim društvenim uslovima i odnosima, nužno je morao značiti monopolsku poziciju države, s jedne strane, i isključivanje radničke klase i radnih ljudi iz upravljanja, s druge strane. Time što je praktički onemogućio efektivno učešće radničke klase i radnih ljudi kao i njihovih asocijacija, politički sistem, u takvim uslovima etatizacije. došao je u određenu suprotnost s marksističkim, kao posve revolucionarnim i savremenim shvatanjima demokratije i, uzgred rečeno, jako se približio rusoovskom idealu „opšte volje" sa svim onim poznatim negativnim posljedicama koje nužno, prije ili kasnije, proističu iz njegove realizacije.

U uslovima praktičnog i teorijskog zanemarivanja realno postojeće različitosti interesa, sa svim nužnim protivrječnostima koje se javljaju u uslovima društvene svojine i nove vlasti, nije bilo moguće ni ostvariti potrebni prostor za izražavanje tih interesa,

kao i svih drugih zahtjeva i stremljenja radnih ljudi koji su se realno ispoljavali i nametali u društvu. Na taj način se politički sistem, posmatrano u cjelini, gradio na jednostranim zahtjevima, insistirao je na uproštenim rješenjima, u njegovoj gradnji izražavali su se apstraktni, beživotni zahtjevi, čime je jasno demonstrirao svoju nedovoljnu usklađenost sa datim društvenim kretanjima, društvenim odnosima i stvarnim težnjama radničke klase i svih radnih ljudi.

Nespremnost da se prihvate stvarni društveni interesi i stvarni društveni odnosi, u praksi je značila prigušivanje inicijative radnih ljudi i njihovih težnji ka aktivnom učešću u politici i demokratskom životu. Politički sistem nije, zapravo, bio kadar da prihvati sav onaj društveni sadržaj koji je nastajao pod djelovanjem revolucionarnih promjena, pa je time i njegova nesinhronizovanost s društvenim razvojem postajala sve očitija. Nepriznavanje svih tih stvarnih društvenih kretanja značilo je otežavajuću okolnost baš za afirmaciju demokratske dimenzije socijalizma, pa je realni politički život ostajao, najvećim dijelom, u sferi države, bez stvarnog interesa i stvarnog uticaja radnih ljudi na njegove tokove.

Veliki je, i nikako još nije dovoljno iskorišten, doprinos prakse samoupravljanja u našem socijalističkom društvu upravo u tome što je ta praksa, uza sve drugo što smo već istakli o njenom istorijskom značaju, samom svojom pojavom omogućila jasno sagledavanje prave prirode odnosa u socijalističkom društvu, sa svim njihovim karakteristikama i, što je posebno važno, nužnim protivrječnostima.

Tek je samoupravljanje pružilo mogućnost da se sagleda prava priroda društva i društvenih procesa u uslovima otklanjanja etatističkih stega koje su ih prigušivale i, više-manje, jednostrano usmjeravale. Uvođenje samoupravljanja je unijelo bitne promjene u dotad odomaćene predstave o karakteru društva kakvo se stvara nakon zauzimanja političke vlasti od strane radničke klase, ono je pomoglo da se realno sagleda društvena stvarnost, i da se sama društvena misao oslobodi dotad brojnih zabluda i iluzija o socijalističkom društvu. Pokazalo se da u toj složenosti odnosa, nastalih usljed sve veće složenosti zahtjeva i interesa, nastaju, uz ostalo, i protivrječnosti koje su upravo svojstvene socijalizmu i prirodi novih odnosa među ljudima. Time je, dakle, omogućeno da se, uz ostalo, ispolje i izvjesne protivrječne tendencije u razvoju društva, i to ne samo kao produkt zaostatka klasnih odnosa iz ranijeg društva već i kao posljedica borbe za socijalistički razvoj, oslobađanje društva, društvenih odnosa, inicijativa i interesovanja za vlastiti razvoj.

U uslovima kada je postalo moguće da se potpuno sagleda stvarno društveno stanje, stvarno ponašanje radničke klase i radnih ljudi, prije svega, priroda njihovih težnji i sva složenost procesa koji se iz toga razvijaju, da se utvrdi, zapravo, radnička klasa kakva jeste a ne kakva bi, po nekim iskonstruisanim predstavama, trebala da bude, stvorena je realna, prava osnova za izgrad-

nju savremenog, demokratskog i marksistički zasnovanog političkog sistema. Pri tome je, razumljivo, samoupravljanje pomoglo da se, u sklopu tih društvenih odnosa, sagleda i prava vrijednost organizacije političkog sistema, da se pokaže opravdanost njegovih najvažnijih rješenja i ukupno ponašanje njegovih bitnih ustanova.

Najveći značaj za stvaranje posve novog prilaza političkom sistemu i socijalističkoj demokratiji ima saznanje, proisteklo iz prakse samoupravljanja, da radni čovjek, kada je u prilici da odlučuje, praktički redovno nastupa ne s apstraktnim, nametnutim interesom društva kao cjeline ili radničke klase, nego sa vlastitim, jasno utvrđenim i jasno saznatim interesima, uključujući tu, naravno, i interese koji su od bitnog značaja za socijalističko usmjeravanje društvenog razvoja. Realno svakodnevno angažovanje radnih ljudi kakvo pretpostavlja samoupravljanje značilo je na planu demokratskog i političkog života izražavanje stvarnosti kakva jeste; ono je značilo priznavanje različitosti interesa pojedinih društvenih sfera koje su, u krajnjoj liniji, posljedica borbe radnog čovjeka za realizaciju svojih sve brojnijih i sve raznovrsnijih interesa. Angažovanjem u institucijama samoupravljanja, s interesima kakve stvarno ima, radni je čovjek počeo prevladavati ne samo apstrakciju zajednice u vidu etatističkog političkog sistema nego i apstrakciju pojedinaca koja mu je služila kao osnova, stvarajući tako sasvim novi sadržaj demokratskog i političkog života u socijalističkom društvu. Umjesto jednosmjernog puta integracije, povezivanja i jedinstva na osnovi etatizma, stvorena je osnova i za izražavanje različitih interesa, i za znatno veći stepen stabilnosti sistema u cjelini.

Na taj način, oslobađanjem inicijative radnog čovjeka i otvaranjem puteva borbe radničke klase za vlastite interese, što već sve samoupravljanje podrazumijeva, prevladana je tradicionalna etatistička shema o jednoj klasi i jednom njenom interesu, ili jednoj njenoj volji koja je bila idejna osnova cijele zgrade predstavništva i stvarne političke otuđenosti u tim uslovima. Otvaranjem prostora za sva pozitivna stremljenja i sve interese stvorena je osnova za mnogo šire, snažnije, bogatije i plodonosnije društveno i političko angažovanje radnih ljudi i radničke klase, pa prema tome i za razvoj istinske demokratije, koja je nedjeljivo vezana za prirodu socijalizma.

Upravo zato pitanje buduće izgradnje političkog sistema u socijalizmu, podrazumijevajući tu i pitanje socijalističke demokratije, može se, imajući sve to na umu, postaviti na pravi način samo ako se polazi od društva kakvo se ispoljilo u uslovima samoupravljanja i ako se, jedino na tim osnovama, teži daljem unapređivanju puteva angažovanja radničke klase i svih radnih ljudi u političkom i demokratskom životu. Osnovne napore u izgradnji socijalizma i socijalističke demokratije nužno je, baš prema tim iskustvima, i dalje usmjeravati ka sve potpunijem i plodonosnijem angažovanju radničke klase i njenih asocijacija u opštedruštvenim poslovima. Ambicije u tome pogledu, koje su ujedno i ve-

lika prilika socijalizma danas, moraju se zato kretati prvenstveno u namjeri da se ostvare nove dimenzije u neposrednom stvaralačkom društvenom i političkom angažovanju radnih ljudi, što će onda nužno značiti i prevladavanje još u određenoj mjeri svuda prisutnog etatizma.

Osnovni problem demokratije u savremenom dobu jeste u tome što ona, bez obzira na svoj nesumnjivo veliki napredak ostvaren upravo posljednjih decenija, još nije pitanje učešća u političkom životu postavila na način koji osigurava značajne rezultate u postizanju efektivnog političkog angažovanja radnih ljudi. Već i letimična analiza savremenog političkog sistema, posmatranog u njegovoj dinamici, dakle iz aspekta demokratije ili socijalističke demokratije (kada se radi o socijalizmu), uvjerava nas da zahtjev za efektivnim učešćem čovjeka nije danas uspješno ostvaren ne samo u etatizmu nego općenito u savremenoj demokratiji. Svijet je ušao u situaciju kada su definitivno odbačena stanovišta koja su se, na ovaj ili onaj način, zalagala za neutralan ili ignorantski odnos prema politici i kada je ostalo da se samo razmatraju pitanja koja se tiču učešća, načina i intenziteta angažovanja u procesima političkog i demokratskog života. Praksa je već poodavno nadmašila liberalni sistem sa svim njegovim složenim idejnim i organizacionim elaboratom, ali se promjene tog sistema još vrše samo faktičkim putem, bez odgovarajuće koherentne teorijske vizije novoga koja bi bila osnova i određenih bitnijih ustavnih promjena.

Ako se, dakle, u savremenoj demokratiji jasno stalo na stanovište da bez izvjesnog faktičkog i realnog političkog učešća nema demokratije, onda time nikako nije i riješeno pitanje demokratije danas. Jer sada se na pitanju karaktera, obima i intenziteta učešća koncentrišu velike, osnovne dileme demokratije, tako da, praktično, od prilaza tom pitanju zavisi karakter određenog društvenog i političkog sistema u cjelini. Neosporno je da ni instrumenti političkog angažovanja nisu ni u etatizmu ni u liberalnoj demokratiji nadohvat ruke realno situiranog radnog čovjeka, niti mogu da izražavaju interese sfere rada. Stvoreni oblici i putevi dosadašnjeg angažovanja, koji se, u osnovi, još kreću oko granice političkog predstavljanja, bez obzira na brojne nijanse koje u tome srećemo, još nisu tako izgrađeni i postavljeni da zaista preko njih radni ljudi mogu ostvarivati svoje interese. Može se lako zapaziti da oblici savremenog sistema i demokratije, ma kako ponekad u političkoj proklamaciji bili pretenciozno predstavljeni, kadšto čak i uz njihovu prividno jako naglašenu širinu, ne mogu osigurati značajniji realni uticaj radnog čovjeka na političke i demokratske tokove i, kroz njih, na svoju društvenu situaciju.

Dakle, bez obzira na to što se problem savremene demokratije sve više svodi na pitanje stvarnog učešća u političkom životu, jasno se vidi da oblici i načini rješavanja toga pitanja, u cjelini posmatrano, ne dovode do zapaženijih efekata toga angažovanja u najznačajnijim političkim procesima. Znači, bez obzira na veliki napredak u razvoju demokratije, osnovno pitanje učešća i efe-

kata učešća u političkom procesu ostaje praktički i dalje otvoreno. Još postoje brojne klasne, društvene i ideološke prepreke nastojanjima da se osigura i potpuno učešće svih pripadnika društva i rezultati koji će biti u skladu sa stvarnim njihovim ciljevima i interesima, pri čemu se podrazumijeva i prevladavanje svuda jako izražene monopolske pozicije države i političkih vrhova u oblasti politike i političkog odlučivanja.

Sva ta saznanja i iskustva upućuju na to da je baš sada trenutak da se iskoristi šansa socijalizma i velike mogućnosti koje stoje pred razvojem političkog sistema na osnovama samoupravljanja u tome društvu. Napori u tome pogledu moraju se, očito, usredsrijediti ne na stvaranje nekog, na svaki način zaokruženog, pretencioznog, apstraktnog političkog sistema, po uzoru na liberalizam ili etatizam, odvojenog od revolucionarnih klasnih ciljeva i društvenih tendencija, nego na puteve ispoljavanja, afirmacije radničke klase i svih radnih ljudi na političkom i na svakom drugom planu. Težište u tim naporima mora biti na putevima angažovanja društvenih, klasnih snaga prema njihovim stvarnim interesima i njihovim shvatanjima tih interesa. Pitanje političkog sistema u socijalizmu nije prosto pitanje političkog uređenja odvojenog od društvenih procesa i tokova, naročito od revolucionarnih ciljeva. Svako apstraktno bavljenje sistemom, neovisno o dinamici socijalnih kretanja i ciljeva društvenog razvoja, posve je anahrono, i može dovesti samo do različnih formalnih promjena i reorganizacija.

U socijalizmu način angažovanja radnih ljudi i radničke klase u poslovima od zajedničkog interesa kakav proizlazi iz marksističkog shvatanja demokratije nužno znači i nov idejni prilaz cijelom tom pitanju, što znači i prevladavanje svih dosad poznatih stanovišta koja su se zasnivala na podjeli društva i politike i koja su zato politički sistem i mogla razmatrati neovisno o društveno-ekonomskim tokovima i interesima radnog čovjeka. Politički sistem u socijalizmu ne može a da ne uključi u sebe sva društvena pitanja, društveno-ekonomske odnose, tokove i interese čovjeka; on mora biti prostor za rješavanje svih društveno-ekonomskih pitanja razvoja društva i pozicije radnog čovjeka, pa se, upravo zato, u tom društvu može samo uslovno govoriti o političkom sistemu. Ako polazimo od samoupravljanja i onoga što je ono pružilo, nužno dolazimo do političkog sistema u kojem je angažovanje društvenih — klasnih snaga, a ne organizacija države, središnja tema. Upravo, prilikom svih napora na usavršavanju političkog sistema nužno je odlučno nastojati na tome da se sintetiziraju i jasno istaknu principi učešća svih radnih ljudi i prisustva svih njihovih interesa, u viziji istinske socijalističke zajednice.

Izgradnja političkog sistema prvenstveno kao oblika učešća radnih ljudi u politici, na osnovama samoupravljanja i tokovima koje ono predstavlja, sve više se, bar u jugoslovenskim uslovima, postavlja kao pitanje razvoja savremene socijalističke demokratije koji obećava uspjeh. Politički sistem koji će zadovoljiti sve

brojne spomenute zahtjeve moguće je graditi uspješno samo na osnovi predstava koje nam je omogućilo samoupravljanje, odnosa kakvi su se ispoljili u tim uslovima i istinskih društvenih interesa radnih ljudi koji su bitni kriterij u tim naporima. Otvaranje puteva angažovanja radničke klase i radnih ljudi, demokratizacija politike i prevladavanje zaostataka etatizma na tome području očito su osnovni pravci osavremenjavanja, rekonstrukcije i izgradnje političkog sistema u socijalizmu, što znači i izgradnje socijalističke zajednice kao cjeline. I, ujedno, jasno iz svega proizlazi da se samo na toj osnovi može javiti demokratija koja će biti nov kvalitet u usporedbi s demokratijom kakvu smo do sada poznavali.

*

Put dalje izgradnje političkog sistema, njegova osavremenjavanja i radikalne demokratizacije ne može se, dakle, više zamisliti bez iskustava i saznanja koja je donio razvoj socijalističkih društvenih odnosa na osnovama samoupravljanja. A to, u osnovi, znači da je baš s obzirom na rezultate i tekovine razvoja samoupravljanja, nužno politički sistem tako graditi da u njemu nađu mjesta sva društvena stremljenja, interesi i interesovanja koji su se već danas ispoljili u društvu, da se politički tokovi potpunije sinhronizuju s društveno-ekonomskim kretanjima i da tako radni ljudi, udruženi u samoupravne i druge asocijacije, ovladaju, uza sve drugo, i polugom političkog odlučivanja.

Bitno u svemu tome jeste da putevi učešća radničke klase i radnih ljudi u političkim procesima treba, u socijalističkom društvu, da osiguraju ne samo određeno efektivno učešće nego i željene rezultate toga učešća. Neprestano se, dakle, mora insistirati na tome da se, u sve većoj širini učešća, održi i potrebna kontrola nad ukupnim rezultatima političkog angažovanja, što, razumljivo, cijeli taj novi pristup izgradnji političkog sistema čini još ambicioznijim, težim i složenijim. Radi se o naporima na rekonstrukciji i usavršavanju političkog sistema koji će značiti i stvarno učešće radničke klase i svih radnih ljudi, i odlučno izbjegavanje svih liberalističkih ili anarhističkih tendencija, i prevladavanje svake stihije u tim procesima, uključujući tu i poznatu stihiju etatizma.

Riječ je o potrebi daljeg oslobađanja svih društvenih potencijala kroz široko, svakodnevno, živo angažovanje svih radnih ljudi, ali i odlučnog sprečavanja svakog oblika nekontrolisanog društvenog kretanja koje bi, na nov način ali ne manje rizično, predstavljalo opasnost za socijalistički razvitak. A to je sve znak da je potrebno, u situaciji kada ističemo te zahtjeve, izbjeći opasnost lakih formula i rješenja na osnovi uvjerenja da u uslovima samoupravljanja društvo spontano teži krajnjoj harmoniji, jedinstvu i beskonfliktnosti, jer bi to bila pogodna osnova za nastanak novih oblika dogmatizma i eshatologije. U stvari, razvoj društva u uslovima samoupravljanja ne samo što je jasno naglasio potrebu

usmjeravanja ukupnog političkog i društvenog života nego je i stvorio nov prostor za funkciju snaga usmjeravanja društvenog razvoja, vidljivo ocrtavajući njihovu posve prirodnu poziciju u političkom sistemu.

Razumije se, kada govorimo o značaju samoupravljanja za razvoj političkog sistema socijalizma, a to je i osnovna tema ovog saopštenja, mi time ne želimo reći da se u konkretnoistorijskoj praksi ne pružaju i druge mogućnosti, oblici i putevi izgradnje i razvoja političkog sistema socijalizma. Uostalom, to je i empirijska činjenica, s obzirom na to da se socijalizam kao svjetski proces, a analogno tome i kao politički sistem — danas rađa i razvija u različitim i vrlo specifičnim društveno-istorijskim, nacionalnim i drugim uslovima.

J. A. Krasin (SSSR)

Komunistička partija u političkom sistemu socijalizma

(Neki principi i sovjetsko iskustvo)

Jedan od kardinalnih problema teorije i prakse i naučnog komunizma jeste pitanje kakvi su mesto i uloga komunističke partije u političkom sistemu socijalističkog društva. Čitavo istorijsko iskustvo realnih socijalističkih društava pokazuje da marksističko-lenjinistička partija radničke klase predstavlja neophodnu i neotuđivu komponentu političkog sistema socijalizma, da rukovodeća pozicija partije predstavlja uslov normalne životne aktivnosti i progresivnog razvitka ovog sistema.

Istovremeno, u tumačenju toga problema postoje razlike koje su, kako nam se čini, metodološki povezane s dijalektikom opšteg i posebnog u realizaciji principa rukovodeće uloge marksističko-lenjinističke partije u socijalizmu. Ta se dijalektika jasno pokazuje prilikom uporedne analize političkih sistema socijalističkih zemalja, u kojima se rukovodeća uloga komunističke partije ostvaruje u svojevrsnim oblicima i svojevrsnim metodima koji odgovaraju konkretnim uslovima i tradicijama tih zemalja, specifičnosti njihove socijalno-klasne i partijsko-političke strukture. Neke tendencije političkog razvitka niza kapitalističkih zemalja, a naročito zemalja u razvoju, navode nas na pomisao da će

se navedena svojevrsnost ispoljiti još reljefnije u budućnosti. Sve to obavezuje marksističku društvenu misao na dublje i svestranije pronicanje u dijalektiku opšteg i posebnog, s tim da se zbog sve veće svojevrsnosti političkih oblika socijalizma ne izgube opšti principi i zakoni njegovog funkcionisanja.

U rešavanju tog teorijskog zadatka vrlo značajnu ulogu dobija upoređivanje iskustva socijalističkih zemalja s ciljem preciznijeg otkrivanja opštih crta i zakonomernosti razvitka njihovih političkih sistema. Posmatrano iz tog ugla, želeli bismo da kroz prizmu sovjetskog iskustva, iskustva KPSS, bacimo pogled na temu formulisanu u naslovu referata.

Mesto i uloga KPSS u političkom sistemu sovjetskog društva jasno su određeni u predlogu novog Ustava SSSR. U prvom delu člana 6. kaže se: „Komunistička partija Sovjetskog Saveza je rukovodeća i usmeravajuća snaga sovjetskog društva, jezgro njegovog političkog sistema, svih državnih i društvenih organizacija."

Šta izaziva potrebu rukovodeće i usmeravajuće uloge partije ako pristupamo ovom pitanju sa stanovišta principa političkog sistema socijalizma?

U širokom filozofsko-istorijskom tumačenju, to je povezano s kvalitativnom promenom uloge subjektivnog faktora u društvenom razvoju. Dve osnovne komponente subjektivnog faktora — svest i aktivnost (razum i volja) — dobijaju novi, bogatiji sadržaj. S jedne strane, razvitak društva prima svestan planomeran karakter; s druge strane, raste obim ljudske mase koja aktivno učestvuje u istorijskom procesu, koja se pojavljuje kao subjekat istorije.

U prevodu na jezik socijalno-klasnih odnosa, to označava realizaciju svetskoistorijske misije radničke klase koja, oslobađajući sebe, oslobađa i čitavo društvo, izvodi ga iz carstva nužnosti u carstvo slobode. Ta rukovodeća uloga radničke klase kao napredne revolucionarne i stvaralačke snage koncentriše se u delatnosti marksističko-lenjinističke partije — svesne i organizovane avangarde klase. Može se reći da se partija pojavljuje kao generator čitavog složenog mehanizma delovanja subjektivnog faktora u socijalizmu.

Komunistička partija u socijalističkom društvu pozvana je da obezbeđuje, i ona obezbeđuje, prvenstvo politike nad ekonomikom, prvenstvo političkog pristupa u rešavanju privrednih, administrativnih i kulturnih procesa. Socijalizam ne može da nastane i da se razvija jednostavno usled slobodne „igre" stihijskog delovanja ekonomskih sila, motiva i stimulansa. Zbog toga je osnovni princip socijalizma prvenstvo politike nad ekonomikom, usmereno na jačanje saveza radničke klase s drugim slojevima radnih ljudi, na jačanje jedinstva društva, na savlađivanje lokalističkih, korporativnih, resorskih, utilitarno-pragmatičkih tendencija, radi uspešnog rešavanja korenitih problema socijalističkog progresa. V. I. Lenjin je učio da treba „povezivati sa svakim lokalnim i uskim pitanjem — socijalizam i političku borbu" (*Polnoe sobranie sočinenija*, t. 4, str. 270). Radi sprovođenja toga kursa

kroz sve mnogobrojne karike političkog sistema socijalizma, koje su orijentisane na specifične socijalne, uzrasne, resorske ili profesionalne interese i potrebe, — potrebna je takva organizacija koja u svojoj politici, odlukama i akcijama polazi od teorije naučnog komunizma, ideologije koja izražava interese napredne socijalističke klase, radničke klase.

Samo je takva organizacija, marksističko-lenjinistička partija, dosledno težeći konačnim ciljevima, izražavajući opšti koreniti interes radnih ljudi, sposobna da tačno uzme u obzir, usaglasi, sintetizuje specifične zahteve i težnje različnih socijalnih slojeva i društvenih organizacija socijalističkog društva, na platformi jačanja njegovog moralno-političkog jedinstva. Politika KPSS u sovjetskom društvu stvara se i sprovodi u život upravo na taj način. Na 24. kongresu naše partije L. I. Brežnjev je isticao da, rešavajući probleme budućeg razvoja našeg političkog sistema, KPSS u svojoj politici „tačno vodi brigu kako o interesima celog naroda, tako i o interesima klasa i socijalnih grupa koji ga sačinjavaju, usmerava ih u jedno opšte korito" (Materijali XXIV s'ezda KPSS, M. 1972, str. 72).

Političko rukovođenje društvom od strane Komunističke partije ujedinjuje sve karike političkog sistema socijalizma, osigurava njihov svrsishodan, koordinirani razvoj, omogućuje da se najvećma realizuje pozitivni potencijal svake od tih karika i da se istovremeno vodi borba protiv onih negativnih momenata koji se ponekad pojavljuju u nekom sastavnom delu sistema na bazi resorskog partikularizma. Može se ukazati, na primer, na vodeću ulogu partije u borbi protiv birokratskih tendencija, od kojih i u socijalizmu upravni aparat nije potpuno imun.

U sociološkoj i politološkoj literaturi poslednjih godina se sve življe raspravlja o odnosu profesionalizma i demokratizma u političkom upravljanju. Neki među buržoaskim politolozima vide ovde nerešivnu protivrečnost. Pozivajući se na to da sve složeniji karakter upravljačkih zadataka zahteva duboku profesionalnu spremu za učešće u politici, oni u suštini odriču mogućnost demokratije, to jest narodnog upravljanja u savremenom društvu. Mislimo da ovde postoji realan problem, ali da se on može potpuno rešiti u uslovima socijalizma.

I dok tehnokratske i meritokratske koncepcije proriču vladavinu profesionalne elite nad većinom naroda kao neizbežnu posledicu naučno-tehničke revolucije, praksa socijalističke demokratije dokazuje da se profesionalizam u politici potpuno može spojiti s najširim učešćem svih i svakog u upravljanju društvom. U naš zadatak ne ide nabrajanje svih faktora koji obezbeđuju takvu mogućnost. Ali jedan od takvih određujućih faktora je političko rukovođenje društvom od strane Komunističke partije.

Takvo rukovođenje neutralizuje tehnokratske tendencije, sprečava uzdizanje profesionalnih interesa upravljačkih kadrova nad interesima društva u celini, garantuje organsku povezanost tih kadrova s osnovnim klasama i socijalnim grupama, njihovo uzdizanje iz narodne sredine.

Takvo rukovođenje stvara uslove za stalnu demokratsku kontrolu nad delatnošću svih upravnih organa i rukovodećih lica od strane sovjeta narodnih deputata, preko kojih narod ostvaruje državnu vlast, a takođe i od strane nedržavnih društvenih organizacija.

Takvo rukovođenje usmereno je na sve šire uvlačenje masa neposredno u upravljanje poslovima društva i države, na povećanje njihove političke kulture i obrazovanja do onog stepena koji omogućuje učestvovanje u rešavanju političkih problema sa poznavanjem stvari.

Eto zašto povećanje nivoa stručne spreme radnika uprave i sve veća uloga stručnjaka u toj oblasti nipošto ne dovode u sovjetskom društvu do elitarizma i smanjenja demokratije. Naprotiv, kako je istaknuto u predlogu novog Ustava SSSR, osnovni pravac razvoja političkog sistema sovjetskog društva je dalji razvoj socijalističke demokratije.

Vrlo je važno pitanje na koji način partija ostvaruje političko rukovođenje. KPSS realizuje svoju rukovodeću ulogu u sovjetskom političkom sistemu na sledeće osnovne načine:

— određivanje generalne perspektive razvitka sovjetskog društva. U najopštijem obliku ta je perspektiva data u Programu KPSS. Na toj osnovi kongresi partije i plenumi njenog Centralnog komiteta konkretizuju političku liniju razvoja društva, primenjeno na određene etape;

— razrada direktiva za krupna pitanja tekuće politike. Takve direktive posle usvajanja i potvrđivanja od strane odgovarajućih organa sovjetske države dobijaju snagu zakona;

— preporuke centralnim organima društvenih organizacija o načelnim pitanjima njihove delatnosti koja se tiču interesa čitavog društva. Usled političkog autoriteta partije, društvene organizacije prihvataju takve preporuke;

— odlučujuće učešće u formiranju organa vlasti i rukovodećih organa društvenih organizacija u razmeštaju kadrova u različnim karikama političkog sistema društva. U svim tim karikama partija ima mogućnost da sprovodi svoju liniju preko komunista koji aktivno učestvuju u delatnosti društvenih i državnih organizacija;

— kontrola nad delatnošću svih karika političkog sistema, svih odgovornih lica i rukovodećih radnika.

Smisao političkog rukovođenja društvom od strane Komunističke partije uopšte nije u tome da se ograniče parametri samostalne delatnosti ovih ili onih organizacija, već u tome da se one aktiviziraju, da se koordinira njihova aktivnost, da se ona usmeri u jedinstveno korito rešavanja nasušnih zadataka društvenog razvoja.

Rukovodeća uloga partije uopšte ne znači da ona zamenjuje državne i društvene organizacije, da se njihove funkcije mešaju s funkcijama partijskih organa, ili da dolazi do bilo kakvog narušavanja demokratskih normi njihove životne aktivnosti. Partijsko rukovođenje se ne ostvaruje administrativnim, već političkim

sredstvima. Direktive partije nisu vojne naredbe za druge organizacije i nisu pravne norme. Partijski organi ne ukidaju odluke organa državne vlasti i državne uprave, ne regulišu delatnost društvenih organizacija. Partijsko rukovođenje se uvek ostvaruje strogo u okvirima principa sovjetske demokratije i socijalističke zakonitosti. Još u odlukama 8. kongresa RKP(b) o tome je rečeno: „Ne treba mešati funkcije partijskih kolektiva sa funkcijama državnih organa... Svoje odluke partija treba da sprovodi kroz sovjetske organe, u okviru sovjetskog Ustava" (*KPSS v rezoljucijah*, M., 1954, č. I, str. 446).

Razrađujući posle pobede velike oktobarske socijalističke revolucije principe funkcionisanja političkog sistema sovjetskog društva, V. I. Lenjin je pisao: „...potrebno je znatno preciznije razgraničiti funkcije partije (i njenog CK) i sovjetske vlasti; povećati odgovornost i samostalnost radnika u sovjetima i sovjetskih ustanova, a partiji ostaviti opšte rukovođenje radom svih državnih organa zajedno, bez sadašnjeg odveć čestog, neregularnog i često sitničarskog mešanja" (*Pol. sobr. soč.*, t. 45, str. 61). Kao što vidimo, uopštavajući prvo iskustvo izgradnje političkog sistema sovjetskog društva, V. I Lenjin je težio da tačno definiše samostalne funkcije svih organizacija koje su spadale u taj sistem. Slikovito govoreći, sistem treba da podseća na orkestar u kome svaki instrumenat vodi svoju partiju, a dirigent obezbeđuje njihov harmonijski zvuk. Odsustvo nekog instrumenta u najboljem slučaju osiromašuje harmoniju, a odsustvo dirigenta neminovno će dovesti do raspada orkestra.

Naravno, razumevanje opšteg principa uzajamne povezanosti Komunističke partije i drugih karika političkog sistema još nas ne spasava od potrebe da se praktično pronalaze sredstva, metodi i oblici najpovoljnije realizacije tog principa. Takav problem postoji u svakom socijalističkom društvu. Nikome nije zagarantovano da će najpovoljnija varijanta uzajamne povezanosti biti na svakoj etapi odmah pronađena odjednom. Važno je, ipak, istaknuti da u čitavoj svojoj politici KPSS teži da razvija inicijativu i samodelatnost državnih i društvenih organizacija koje spadaju u politički sistem sovjetskog društva. Dvadeset peti kongres KPSS je ponovo potvrdio taj lenjinski kurs. U izveštaju Centralnog komiteta Kongresu istaknuto je da partija teži „da potpomogne svestrani razvoj sopstvene aktivnosti državnih organa i društvenih organizacija, da na sve moguće načine podstiče njihovu inicijativu" (Materijali XXV s'ezda KPSS, M., 1976, str. 81).

Posmatrano iz tog ugla, pokušaji nekih buržoaskih ideologa da prikažu rukovodeću ulogu komunističke partije kao sistem totalitarizma pokazuju se kao potpuno neosnovani. U stvarnosti, političko rukovođenje društvom od strane marksističko-lenjinističke partije radničke klase jedna je od najsigurnijih garantija socijalističke demokratije koja otelovljuje u sebi realnu vlast naroda, narodno samoupravljanje. Praktično sprovođenje partijskog rukovođenja na raznim nivoima i u različnim karikama političkog sistema socijalizma susreće se sa dve dijametralno suprotne opas-

nosti. Prvu od njih mogli bismo uslovno nazvati opasnošću „upravljanja". Ona se sastoji u tome što se partijsko rukovodstvo shvata kao neposredno upravljanje poslovima drugih organizacija političkog sistema. Nije teško shvatiti negativne posledice takvog stanovišta: gasi se inicijativa tih organizacija, politički pristup se rastvara u rešavanju tekućih poslova, nastaje dupliranje u upravljanju, postaju sve teže partijska kontrola i perspektivna politička ocena događaja. Drugu opasnost, takođe uslovno, mogli bismo nazvati „prosvetiteljstvo". Ona se sastoji u tome što se partijsko rukovođenje shvata samo kao propagandistička prosvetiteljska delatnost. Drugim rečima, idejno-vaspitni rad partijske organizacije odvaja se od organizaciono-političkog. Negativne posledice takvog pristupa takođe su očevidne: politika se odvaja od rešavanja konkretnih zadataka, slabe poluge realnog delovanja i uticaja na razvoj društvenih odnosa, aktivna efektivna pozicija partijske organizacije zamenjuje se pasivnoposmatračkom.

Tim dvama, reklo bi se, suprotnim pristupima zajedničko je to što u oba slučaja u suštini ne postoji upravo političko rukovođenje. Međutim, baš u njemu i leži suština rukovodeće uloge komunističke partije u političkom sistemu socijalizma.

KPSS, njene republičke, oblasne, pokrajinske, gradske i rejonske organizacije akumulirale su veliko iskustvo u rukovodećoj delatnosti, u kojoj se upravo politički rad organski spaja s organizacionim i idejno-vaspitnim. Ipak, i sadržaj i metodi rukovodeće delatnosti partijskih organizacija moraju se stalno usavršavati, budući da život ne stoji na mestu, da postavlja sve veće zahteve političkom rukovođenju.

Uspešno spovođenje rukovodeće uloge u političkom sistemu socijalizma određuje se u ogromnoj, ako ne i u odlučujućoj meri prisnom vezom partije sa svim razgranatim vidovima prakse socijalističkog društva. Taj stalni izlazak partije na poprište realne stvarnosti ostvaruje se preko dva uzajamno povezana kanala. Jedan kanal izlaska na praksu ide od teorije. On se sastoji u analizi činjenica, događaja i procesa socijalističke stvarnosti sa pozicije teorije marksizma i lenjinizma, u teorijskom uopštavanju i osmišljavanju prakse. Drugi kanal ide od realnih interesa, potreba i zahteva različnih trasa, socijalnih slojeva i grupa sovjetskog društva. U teorijskoj i političkoj delatnosti partije ostvaruje se dijalektička sinteza čitavog tog materijala. Osmišljavanje prakse na osnovu teorije naučnog komunizma ograđuje politiku partije od uskog pragmatizma. Vođenje brige o realnim socijalno-klasnim interesima omogućava da se izbegne apstraktni akademizam. Takav dvostrani pristup stvarnosti osigurava jedinstvo teorije i prakse koje je neophodno za naučno rukovođenje razvitkom društva.

Vraćajući se na temu opšteg i posebnog, valja reći da, nesumnjivo, politički sistem sovjetskog društva, oblici i način ostvarivanja rukovodeće uloge Komunističke partije u njemu nose na sebi pečat uticaja onih konkretnoistorijskih uslova u kojima su se stvarali. Na primer, u procesu prelaska od kapitalizma u soci-

jalizam u našoj je zemlji stvoren takav politički sistem u kome je Komunistička partija bila jedina partija. Kasnije, istorijsko društvo prelaska u socijalizam pokazalo je da u drugim uslovima nastaju politički sistemi sa višepartijskom strukturom. Prirodno je što u tim sistemima oblici i načini političkog rukovođenja društvom od strane marksističko-lenjinističke partije imaju svoju specifičnost. Ipak, svuda gde postoje realna socijalistička društva, rukovodeća uloga u njihovim političkim sistemima pripada komunističkim partijama — partijama radničke klase.

Anouar Abdel-Malek (Egipat)

Ujedinjeni front kao istorijska strategija

„Neka otadžbina postane središte naše zajedničke sreće koju ćemo steći slobodom, mudrošću i trudoljubivošću!"

(Rifa'ah al-Tahtawi, 1801—1873)

Manihejstvo kao politička tradicija

1.1. — Činjenica da se jedinstvo političkih snaga postavlja kao problem sama je po sebi, na ovaj ili onaj način, problem za političko kritičko mišljenje. Naime, kada je reč o masovnom preobražaju društveno-ekonomskih i političkih uslova makrodruštava, čini nam se da valja krenuti jedino putem sticanja najšire moguće saglasnosti stanovništva za akciju koja vodi promeni, progresu, preobražaju, revoluciji — socijalizmu koji nas kao tema ovde posebno zanima. Međutim, nije tako, odnosno većina socijalističkih mislilaca i akcionih grupa ne misli tako. Istovremeno, sada svi uviđamo da značajni i sve uspešniji sektori socijalističkih pokreta u raznim zemljama postepeno nameću nužnost jedinstvenog, frontovskog prilaza kao *conditio sine qua non* početnih uspeha i napredovanja socijalizma.

Opšti ton savremenih političkih analiza koje se tiču socijalizma još sadrži ambivalentan stav prema jedinstvenom prilazu.

Mi govorimo o „narodnim frontovima", „istorijskom kompromisu" i o „jedinstvu narodnih snaga" itd. kao da su posredi neki izuzeci. Izuzeci od normalnog, pri čemu se normalno shvata kao drugačiji poredak, kao drugačije političko uređenje, kao stanje koje na neki način sagledavamo kao drugačije od onog što se javlja u većini zemalja našeg sveta.

Šta je, dakle, ta postulirana normalnost? Kako smo došli do sadašnje etape kritičkog ispitivanja i novih formulacija? Jednom rečju, kuda nas to vodi?

1.2. — Kada se radilo o mogućnosti, putevima i sredstvima, to jest o strategiji i taktici socijalističkog preobražaja, pretežno raspoloženje i ton socijalističke misli tokom više od poslednjih sto godina bili su u znaku izrazite podeljenosti. Tačnije rečeno, svedoci smo da već više od jednog stoleća traje hegemonija unutrašnje, endogene dimenzije društvene dijalektike nad egzogenom, spoljnom dimenzijom. Doba buržoaskih demokratskih revolucija u Evropi došlo je kao istorijsko nasleđe duge tradicije istovremene podeljenosti i jedinstva. Nacionalne države Evrope, koje su se postepeno rađale iz jedinstvenog Svetog rimskog carstva, krenule su putem analize, analitičke filozofije koja je primila oblike socijalnog kartezijanstva, Lokovog empirizma i podele što su je uveli Kant i njegovi učenici — podele na dva domena (misao i stvarnost, [čista] teorija i praksa). Enciklopedisti su u osamnaestom stoleću dali okvir za Hegelovu dijalektičku jedinstvenu filozofiju istorije, ali su takođe stvorili ideološka oruđa za buržoaske revolucije čiji je stožer bila francuska revolucija 1789. Tako je postepeno izgrađen teren za podeljenost i razlike u okviru dotad preovlađujućeg teološkog svetog jedinstva. To je u isto vreme izuzetno doprinelo progresu i evoluciji evropskih društava u razdoblju između XVI i XIX stoleća. U savremenim jedinstvenim frontovima zapažamo sasvim slične podeljenosti i razlike: buržoaziji u usponu pošlo je za rukom da oko sebe okupi znatnu većinu stanovništva i u gradskim i u seoskim područjima; otuda je moglo doći do preobražaja u vidu revolucije, odnosno produženih građanskih ratova. Dakle, to su bili putevi i tonaliteti karakteristični za socijalističke teorije koje su početkom i sredinom XIX stoleća nastajali u Evropi. Sami pojmovi „desnice" i „levice", središni pojmovi institucionalizovane klasne borbe i političkog građanskog rata u političkim sistemima savremene Evrope i Severne Amerike, predstavljaju neposrednu emancipaciju buržoaske revolucije i novostvorenog višepartijskog sistema.

Ubrzani ritam društveno-ekonomskog razvitka savremenih kapitalističkih društava na Zapadu izbacio je u prvi plan ogromne suprotnosti između različnih grupa, odnosno klasa, stanovništva — pre svega između neznatne manjine kapitalista i ogromne većine onih koji dirinče, bilo da su to najamni radnici u industriji i trgovini, bilo da su to veće grupe nadničara, pretežno u seoskim oblastima. Takođe je činjenica (koju ne bismo smeli prevideti) da tonalitet o kome govorimo jednostavno ne zapaža prisutnost istorijskih karakteristika od ogromnog značaja, to jest ne zapaža

činjenicu da se podeljenost na koju se usredsredio javlja u razvijenim buržoasko-kapitalističkim zemljama Zapada, dok se ogromna većina čovečanstva nalazi ili u statusu rezervata i kolonija ili je jednostavno izolovana od glavnog toka trgovine, političkih borbi i društveno-kulturne revolucije.

1.3. — Misao Karla Marksa stavila je pod lupu razmene te hegemonije unutrašnjih aspekata društvene dijalektike, dok je Engels pokušavao da izvrši prva otvaranja ka univerzalnijem prilazu svetskoj istoriji, te se hvatao ukoštac sa središnim značajem političke vlasti i u državi i van nje. Doduše, sve su to bili prvi pokušaji. Kao što znamo, politika socijalizma, zasnovana na tim učenjima, stavlja u prvi plan klasnu borbu u vidu građanskog rata: Pariska komuna kao prvi primer socijalističke revolucije; neuspela ruska revolucija 1905. itd. Znamo da je dugo, zaista dugo — sve do tridesetih godina ovoga stoleća — u Nemačkoj, Španiji, Francuskoj i drugde preovlađivala parola „klasa protiv klase". To je trajalo sve dok istorija nije počela nametati svoju nemilosrdnu logiku.

Presudno je bilo razdoblje između oktobarske revolucije 1917. i uspona fašizma, odnosno svetskog rata 1939—1945. Izazovi su tada počeli da bivaju širi, globalniji nego što se do tada moglo zamisliti. U pitanju su bile dve stvari:

a) na jednoj strani, ruska je revolucija uzdrmala preovlađujuće jedinstvo društveno-ekonomskog uređenja političkih država Zapada, a socijalizam u jednoj zemlji se istovremeno pojavio kao nov model političke organizacije;

b) na drugoj strani, produbljivanje ekonomske krize svetskog kapitalizma primilo je oblik osnovne podele Zapada na dva tabora — na tabor liberalnog i konzervativnog monopola kapitalističkih zemalja i na tabor monopola autokratskih, zatim fašističkih država koje su se kasnije organizovale kao sile osovine.

Ako te temeljne promene na svetskoj sceni, to jest međunarodnu situaciju Zapada posmatramo iz ugla stvorenih društveno-ekonomskih i političkih sistema u državama savremene Evrope i Severne Amerike, čini nam se da rešenja ne možemo tražiti u okviru tradicionalnih sistema. I doista, kako parola „klasa protiv klase" može obuzdati uspon fašističkih sistema? Kako bi usredsređivanje na podelu „desnica" — „levica" moglo dati odgovor, to jest obezbediti to da ljudi prežive prvi, zaista opšti rat 1939—1945? Ukratko, kako bi podeljenost mogla poslužiti kao ključ pomoću kojeg se otvaraju vrata procesu globalizacije?

Sve je to dovelo do razdoblja ispitivanja i političkog traganja u redovima snaga socijalizma na Zapadu. Tako je postepeno došlo do formulacija koje uočavamo počev od tridesetih godina, recimo između 1944. i 1970—1977:

a) pre svega, imamo „Narodni front" koji je inicirala KP Francuske pod rukovodstvom Morisa Toreza. Kominterna je kasnije prihvatila tu strategiju kao najbolju odbranu od fašizma. Valja se podsetiti na to da je „Narodni front" bio, u stvari, front snaga levice i demokratije, u kome je trebalo da snage levice ima-

ju glavnu rukovodeću ulogu. Taj je front stajao nasuprot fašističkoj diktaturi. To je bila strategija vlade Narodnog fronta u Francuskoj i republikanske vlade u Španiji, suočene s usponom Franka. Kao što ćemo kasnije videti, ta strategija — tu i tamo — ostaje i do naših dana temeljni prilaz tradicionalnije nastrojenih snaga socijalizma;

b) uskoro se, međutim, počelo pokazivati da je Narodni front još dosta uzak prilaz koji bismo mi danas učtivo nazvali levičarskim. Naime, snage fašizma, okupljene oko vojnoindustrijskih kompleksa, pokazale su se sposobnim da pokrenu do tada nepoznat i razgranat aparat nasilja i da tako građansko društvo dovedu u opsadno stanje, da ga stave u ratne uslove. To je dovelo snage levice — u razdoblju 1939—1945 — do širih koncepcija „Narodnog fronta" sa različnim obeležjima. Taj front nije uključivao samo snage levice i demokratskog centra, već ogromnu većinu stanovništva, izuzev društvenih grupa i snaga okupljenih oko monopolističkog kapitala i njegovog fašističkog rukovodstva. To je bila glavna struktura antifašističkih frontova u okupiranoj Evropi za vreme poslednjeg svetskog rata; oni su išli od frontova stvorenih po formulama KP Francuske do masovne političke i vojne akcije KPJ i KP Italije;

c) posle Jalte i oseke očekivanog talasa socijalističkih revolucija u Zapadnoj Evropi, hladni rat, miroljubiva koegzistencija i razdoblja popuštanja stvorili su novu klimu u kojoj nije bilo moguće zamisliti da bi došlo do krupnog preobražaja zapadnoevropskih režima, recimo, u duhu Oktobra 1917. Na drugoj strani, vladajuće buržoazije su naučile da bolje čuvaju svoju autonomiju ili poluautonomiju bilo sprovođenjem — u svojoj kući — napredne politike društvenih reformi pod pritiskom snaga socijalizma, bilo složenim sistemom političkih saveza — formalnih i stvarnih. Sve je to dovelo do toga da čitava scena, da samo postavljanje problema socijalizma na Zapadu, dobije drugu dimenziju, dimenziju koja je utrla put otvaranjima do kojih je došlo u poslednjoj deceniji.

Kao što znamo, središno dostignuće na tom planu jesu stvaranje, razrada i postepena primena teza o „istorijskom kompromisu" što ih je je razradila KP Italije pod rukovodstvom E. Berlinguera, i to u slavnoj tradiciji Gramšija i Toljatija. Možda ovde valja reći da „istorijski kompromis", po našem shvatanju, ne predstavlja samo još jednu verziju narodnog fronta. Jer tu se ne radi o privremenom taktičkom sredstvu u uslovima nemogućnosti izvođenja socijalističke revolucije, već, u stvari, o shvatanju da snage socijalizma moraju prihvatiti *logiku nužnosti*, to jest logiku sklapanja sporazuma — otuda i sam izraz „kompromis" — sa snagama koje su, posmatrano sa klasnog stanovišta, ekonomski, društveno i politički antagonističke. Ovde je, takođe, važno istaći da te snage nisu izabrane nasumce, na osnovu klasnog kriterija, već zbog njihove specifičnosti koju je objektivno odredio sam tok nacionalne evolucije u Italiji. Naime, ako želimo da pokrenemo maksimalni front snaga da bismo ostvarili ciljeve koje želi većina stanovništva, to jest društveni napredak u slobodi,

to se nikako ne može postići usvajanjem strategije „klasa protiv klase" ili ujedinjavanjem levice, već pre svega sklapanjem braka iz računa s ostalim glavnim konstitutivnim trendovima nacionalnog života i nacionalne tradicije, a u Italiji su to trend i tradicija demokratskog katolicizma, duboko ukorenjenog u mase stanovništva; taj demokratski katolicizam je imao središnu ulogu u istoriji te zemlje još od početka postojanja rimske katoličke crkve. Razume se, o „istorijskom kompromisu" bi trebalo i moralo biti mnogo više reči. Međutim, ovde smo želeli da istaknemo ono što nam se čini njegovim opštijim vidom, mada se on znatno razlikuje kada se imaju na umu uporedne formulacije koje, tu i tamo, iznose snage bliske KP Italije u drugim zemljama. Na primer, parola KP Francuske „L'Union du peuple tout entier" (savez čitavog naroda) i dalje stavlja naglasak na „narod", to jest na mase stanovništva u gradovima i na selu, na radnike, seljake, intelektualce, stručnjake i tehničare; takav narod se suprotstavlja onima koji to nisu, to jest buržoaziji. Ovde se problem i dalje postavlja klasno, a nije prevladana ni shema ortodoksne klasne analize da bi se došlo do središnog saveza s nacionalnom buržoazijom koju u Francuskoj predstavlja katoličko-liberalni nacionalni establišment oko golizma, to jest ratni saveznici i drugovi po oružju Slobodnih boraca (FTP) u pokretu otpora. Ali stvar ipak napreduje i razvitak se ne sme isključiti, mada se sheme iz osnova razlikuju uprkos verbalnim pojavama.

Prema tome, u celini uzev, zapažamo napredak u pravcu realizma. Put nesumnjivo vodi od podeljenosti ka jedinstvu, od pozicije građanskog rata silom nametnutog od strane neprijatelja, ka široj saglasnosti koja se sada u središnoj tački — u Italiji — sastoji u strateškom savezništvu sa središnim taborom istorijskog protivnika.

Moguće je, međutim, tvrditi da je to bila najteža evolucija i da su vladajuća tradicija i ton bili — i još jesu — uveliko utemeljeni na hegemoniji unutrašnjih, endogenih dimenzija društvene dijalektike koja ima izrazitu aromu XIX stoleća.

Istok: socijalno održavanje i politička konvergencija

Uporedo s tom evolucijom, na drugoj strani se razvijao potpuno različit proces evolucije.

2.1. — U Aziji i Africi je došlo do čitave jedne tradicije socijalne integracije, homogenosti i nacionalnog jedinstva u sklopu grupe kultura i civilizacija koje su činile istorijski okvir civilizacijskog modela Istoka. Tokom stoleća složene istorijske evolucije naglasak je bio na jedinstvu. Naime, najstarije nacije sveta — Egipat, Kina, Persija, a takođe Japan, Vijetnam, Turska itd. — postojale su u vidu agrarnih društava, to jest krupnih grupa organizovanih po agrarnom modelu društveno-ekonomske formacije; te grupe su se nalazile oko reka, u plodnim dolinama, poveza-

nim s glavnim lukama, otvorenim prema morima i okeanima, i u prirodnom okviru koji karakterišu umerene klime. Te nacionalne formacije ili nacije bile su okružene pustinjama, nomadima; redovno su bile izložene napadima naoružanih hordi, tim talasima invazije koja je, tokom stoleća, povremeno iz temelja razarala ta središta kulture i civilizacije. Otuda je za nacije Istoka karakteristično jedinstvo: endogeno jedinstvo oko postojanih izvora proizvodnje sredstava za opstanak i materijalni život. To je dovodilo do produženja vrsta u okviru jasno izraženih ekoloških i geopolitičkih granica, a na drugoj strani do egzogenog sužavanja dimenzije usled nužnosti da te zemlje i oblasti prosperiteta budu zaštićene od ponovljenih talasa invazije koja je ugrožavala samu njihovu egzistenciju.

2.2. — Savremeni politički pokreti u Aziji i Africi nastali su, prirodno, kao istorijsko nasleđe te tradicije, jedinstva. Međutim, kada je reč o njima, postoji takođe izuzetno važan činilac, to jest činjenica da su ih globalno ugrožavali — kao globalna društva, kao nacija — globalna dominacija i hegemonija makrodruštava, oličenih u razvijenim kolonijalnim i imperijalističkim državama zapadnog sveta — i to od početka pomorskih otkrića i kolonijalizma do našeg doba hegemonskog imperijalizma. Postepeno i sasvim prirodno, pokret protiv stranaca, nacionalni pokret protiv okupacije, nacionalni i oslobodilački pokreti i borbe protiv kolonijalne i imperijalističke dominacije, narodni otpor i oslobodilački pokreti povezani sa socijalnim revolucijama protiv fronta imperijalizma i kompradorskog kapitalizma, morali su primiti oblik „frontova", „jedinstvenih frontova", „jedinstvenih narodnih frontova", „narodnooslobodilačkih frontova" itd. Takva je bila tradicija glavnih jedinica Istoka, a isto se dogodilo kada su zemlje Latinske Amerike započele borbu za sticanje nezavisnosti od iberijskog metropolisa. Ovde se nećemo mnogo zadržavati na istorijskim instancama. Međutim, važno je podsetiti se na renesansu Egipta pod Mohamad-Alijem, Japana pod Meidžima, Kine pod Sun Jat Senom, Turske pod Ataturkom, a u skorije vreme renesanse Irana pod Mosadekom, Indonezije pod Sukarnom, Indije u doba Gandija i Nehrua.

2.3. — Tako je došlo do toga da su snage socijalizma u Aziji i Africi, a kasnije i u Latinskoj Americi, delovale u okviru tradicije jedinstva, u skladu s generalnim linijama što su ih stvorila stoleća istorije. Te snage su, s jedne strane, uživale duboke simpatije masa stanovništva, a na drugoj strani i simpatije glavnine političkog i kulturnog establišmenta tih nacija. Otuda nije slučajno što su vodeće ličnosti komunizma naroda Istoka (M. N. Roy, Tan Malaka, a naročito Sultan Galijev) formulisale početkom dvadesetih godina opšte teze frontovskog tipa, i to u vreme kada su međunarodni socijalistički i komunistički pokreti sanjali o međunarodnoj proleterskoj solidarnosti *stricto sensu*, kada su i dalje — u znatnoj meri — previđali dominantnu ulogu koju će sve više imati narodnooslobodilačke borbe narodnih pokreta nacija i naroda Istoka. Ovde je važno podsetiti se na to da je Kominterna

negde 1927. godine, polazeći od Lenjinovih teza koje su razradili J. V. Staljin i njegovi drugovi, razvila nekoliko operacionalnih teza poput teze o „nacionalnoj buržoaziji" itd. Time se, u stvari, priznavao predominantno frontovski karakter političkih pokreta na Istoku. Te tradicije su primenjivane bez promašaja, odnosno uz beznačajne promašaje, sve do naših dana. U Egiptu su široke ideje o „Jedinstvenom narodnom frontu" razvili negde 1946. godine Shudi Attiya el-Shaffei i njegovi drugovi okupljeni oko „Nacionalnog komiteta radnika i studenata"; kasnije su stvorili teorijski okvir za nepopustljivu liniju bezuslovnog jedinstva svih nacionalnih patriotskih snaga pod pokojnim predsednikom Gamalom Abdel-Naserom, jedinstva uperenog protiv imperijalizma i cionizma. Ta linija je iskovana u uslovima hapšenja, uprkos progonima, ali je uspela da za dugo vreme slomi duboko ukorenjene desničarske antisocijalističke težnje egipatske buržoazije. Tu liniju su takođe usvojile glavne komunističke i socijalističke partije arapskog sveta, zatim Afrike i mnogih delova Azije (možda će biti značajno da se podsetimo tragičnog odsustva ili, u najmanju ruku, dubokog kolebanja većine rukovodstava partije Tudeh u Iranu za vreme pokolja kome je bio izložen Narodni front, na čijem se čelu nalazio Mohamed Mosadek).

2.4. — U svim zemljama Istoka u kojima je socijalistički preobražaj pobedno digao svoju zastavu u srcu otadžbine — u Kini Mao Ce Tunga, u Vijetnamu Ho Ši Mina, u Koreji Kim Il Sunga — i u ostalim zemljama oko ove tri glavne azijske zemlje, podrobno proučavanje političke strategije komunističkih partija, koje sada pobedonosno vode te zemlje, otkriće stalnu prevagu generalne linije nacionalnog jedinstva nad linijom levog sektaštva, te dečje bolesti. Upravo to daje jedinstvenom narodnom frontu postojanu radikalniju orijentaciju, povezanu s maksimalnom sposobnošću za koheziju i dubokim strukturnim organskim jedinstvom. To je, u stvari, smisao istorijskog nasleđa učenja i filozofije Mao Ce Tunga, počev od Anyuana pa preko dugog marša sve do kulturne revolucije; to je krunisan uspehom postojan pokušaj da se težište pomeri levo od centra i da se tako ne dopusti kompradorima da preuzmu inicijativu koristeći se maskaradom desnog centra, čime, u stvari, uništavaju sve svoje mogućnosti da razviju političku strategiju bilo sa kojim vrednim nacionalnim saveznikom. Upravo tu valja shvatiti potpuni smisao središne parole predsednika Ho Ši Mina — „Za nacionalni spas!", kao i postojano ujedinjujući prilaz predsednika Kim Il Sunga u pitanju ujedinjenja dve Koreje. To su glavne crte čiji je značaj do sada izmicao većini socijalističkih teoretičara i epistemologa zapadnih zemalja, koji poštuju i radije se opredeljuju za očigledno herojske i populističko-kritičke aspekte te tri glavne revolucije Istoka.

Kasnije ćemo se još jednom vratiti na razmišljanje o poukama te tri glavne revolucije našeg doba. Međutim, ovde je bilo nužno ukazati na potpuno drugačiji put evolucije socijalizma na Istoku, istaći njegovu specifičnost i razloge usled kojih su izabrani ujedinjujući modeli i prilaz socijalizmu koji sada počinju da

kolaju duhovima realistički, to jest politički orijentisanih rukovodstava zapadnog sveta.

Globalizacija sveta

3.1. — Središna tačka ovde iznete analize — analize koja se zasniva na središnom istorijskom izazovu koji istorija nameće socijalističkim rukovodstvima u oblasti misli i akcija našeg vremena — upravo je onaj makrofenomen koji bismo nazvali *globalizacijom sveta.*

Svet je ušao u razdoblje svog prvog globalnog jedinstva prvi put u istoriji čovečanstva i uprkos konvencionalnim etiketama. Razume se, tokom poslednja dva stoleća široko su korišćeni izrazi kao što su „univerzum", „univerzalnost", „univerzalizam", „globalno" ili „svet", „ratovi", a takođe i izrazi „internacionalni", „internacionalizam" itd. Ali oni su korišćeni kao zapadnjački usmerena redukcionistička vizija sveta: „centar" sveta je bila, razume se, Evropa, a kasnije Evropa i Severna Amerika (Zapad); ostatak sveta bio je njegova „periferija" koja je imala da sledi glavni tok i čije postojanje nikada nije uzimano kao aktivna, pozitivna komponenta čovečanstva. U pravcu globalizacije sveta delovalo je nekoliko sila: širenje svetskog kapitalističkog tržišta, talas otkrića, okupacije i oslobodilački pokreti koji su zbrisali bivše kolonijalne imperije. Međutim, ključni faktor je iznad svega bio uskrsnuće i renesansa Istoka, pre svega u Aziji, arapskom svetu i u Africi, a kasnije i u Latinskoj Americi. Na taj su proces duboko uticali i ubrzali ga širenje mas-medija i drugi stepen industrijske revolucije, koji je primio oblik industrijskog i tehnološkog preobražaja društveno-ekonomskih modela i tehnologija (takozvana naučna i tehnološka revolucija). (Kada je 1821. Napoleon umro na ostrvu Svetoj Jeleni, vest o njegovoj smrti stigla je u Pariz posle više od mesec i po dana, a bilo je potrebno gotovo šest meseci da dopre u sve francuske provincije... dok danas najnoviji džez-hit već za nekoliko minuta stiže do izolovane grupe hodočasnika ili turista u najudaljenijim krajevima, ostrvima ili zabačenim planinama i oazama širom sveta).

3.2. — Takođe se smatra da je globalizacija sveta ostvarena i postignuta širenjem političkih hegemonija oko glavnih svetskih središta proizvodnje, vojne moći, političkog i kulturnog uticaja. Pri tome je od malog značaja činjenica što se društveno-ekonomski i političko-ideološki sistemi u tom pogledu iz osnova razlikuju. Ključna tačka u tome jeste da centri glavne akumulacije materijalnih, vojnih i političko-kulturnih sredstava počinju neizbežno da vrše uticaj koji ujedinjuje i globalizuje i akciju u oblastima pod svojim uticajem i kontrolom ili u savezu sa svojim centrima uticaja i kontrole. Prema tome, globalizacija je objektivan proces svetske istorije na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih i političkih snaga, naučnih, tehnoloških i kulturnih sistema. Ta globalizacija objektivno — a vrlo često i subjektivno — znači pojavu glavnih centara hegemonističkog uticaja i dominacije koji u svo-

ju sferu uticaja ili dominacije uvlače velike delove i oblasti našeg globusa. Dakle, sama priroda procesa globalizacije zahteva ponovno procenjivanje društvene dijalektike na makronivou, čime se egzogenoj, spoljnoj dimenziji društvene dijalektike daje neuporedivo značajniji i veći sadržaj nego što je to do sada bio slučaj (iznad svega u minulom XIX stoleću).

3.3. — Naglasak koji se u naše doba objektivno stavlja na *egzogene, spoljne dimenzije društvene dijalektike* znači da u razmatranju svake političke strategije, a pre svega strategije narodnooslobodilačkih i socijalnih revolucija koje predstavljaju kolevku borbe za socijalizam, glavnu pažnju valja pokloniti međunarodnoj ravnoteži svetskih sila i geopolitičkoj uslovljenosti društvene evolucije i političkih borbi u raznim delovima sveta.

3.4. — Kada razmatramo međunarodni raspored svetskih sila i geopolitički okvir regionalnih borbi, primorani smo da se pozabavimo prirodom socijalnih jedinica koje se protive društvenoj dijalektici globalizacije na obe strane sveta — na Istoku i na Zapadu, s obe strane barikade — u hegemonskom i u još zavisnom svetu. Upravo se tu može uspostaviti veza s analizom koja je izneta u prva dva dela ovog referata. Naime, jedinice koje se protive toj makrodimenziji društvene dijalektike mogu biti jedino *značajne socijalne jedinice,* sposobne za najpovoljniji obim stvarne ili potencijalne akcije kada se suoče s glavnim hegemonskim uticajima. A te značajne socijetalne jedinice su one koje su poznate pod imenom nacija i regija: nacije, to jest društveno-ekonomske formacije konstituisane oko nacionalnih država, a na drugoj strani regije, to jest nacionalno-kulturne oblasti u kojima se nacionalne države osećaju sigurnijim pri suočavanju s glavnim izazovima našeg doba (područja poput arapskog sveta, Zapadne Evrope, Latinske Amerike, indijskog potkontinenta, britanskog Komonvelta, Varšavskog pakta itd.). Samo u okviru tih značajnih socijalnih jedinica mogu se naći potrebna sredstva — određena demografska gustina, obim privredne proizvodnje i materijalnih izvora svih vrsta, sredstava za vojnu odbranu i očuvanje nezavisnosti, kao i sve prateće nacionalno-kulturne tradicije sa svojim brojnim ideologijama, religijama i filozofijama.

3.5. — Kao što se može i očekivati, u svakom klasnom društvu deluje unutrašnja, endogena dimenzija društvene dijalektike, to jest strukturiranje tih društava u klase i društvene grupe, pri čemu se te klase i društvene grupe bore za hegemoniju u svakom od tih društava. Ali ta dimenzija deluje u širem krugu društvene dijalektike, to jest ona više ne poseduje hegemoniju nad odlučivanjem o prirodi i pravcu društvenog procesa: efikasnost unutrašnje društvene dijalektike mora od sada biti koordinirana (uz određenu cenu) sa diktatima spoljnog, eksternog kruga društvene dijalektike. Zbog tog razloga je i postalo gotovo nezamislivo izvođenje uspešnog preobražaja glavnih delova bilo kog kontinenta mimo politike globalnih saveza s glavnim centrima uticaja u svetu. O tome govore neki skorašnji događaji koje svi imamo na umu.

3.6. — Može se postaviti pitanje: ko treba da ima moć odlučivanja u tim stvarima? Ko može proceniti relativnu povezanost i međusobni uticaj ta dva kruga društvene dijalektike? Da li taj izuzetno složeni zadatak može biti poveren jedino sektorskim političkim rukovodstvima klasa, društvenih grupa i političkih partija? Nije li odjednom nastala potreba za globalizacijom procesa političkog odlučivanja? Na osnovu podrobne analize procesa poslednjih pedeset godina smatramo da politička rukovodstva raznih društvenih klasa, društvenih grupa i partija mogu najbolje proceniti objektivnu potencijalnu važnost povezanosti dva kruga društvene dijalektike u naše doba i u datim zemljama, i to kombinujući svoje napore na dijalektički protivrečan, ali ne i antagonističan način — u širokim okvirima jedinstvenih frontova. Jer tu, i samo tu, možemo naći onaj široki spektar izbora i izvora za različite oblike mobilizacije koja je jedina kadra da utre put ka budućnosti.

Strukturisanje jedinstvenog fronta: dve dimenzije

4.1. — Problem strukturisanja jedinstvenog fronta ispoljiće se stoga kao vrlo različit od dosad preovlađujuće prakse ili praksi. Te razlike se očituju u dva domena:

a) u domenu strukturisanja samog jedinstvenog fronta;

b) u domenu trajnosti jedinstvenog fronta, to jest u tome da li je to problem političke taktike, političke strategije — ili je reč o širem problemu.

Najpre ćemo pokušati da razmotrimo prvi problem, to jest strukturisanje jedinstvenog fronta.

Prema našem mišljenju, najpovoljnije unutrašnje strukturisanje jedinstvenog fronta sastoji se u kombinovanju dve različite komponentne grupe — ili nivoa — konstitutivnih faktora, i to na sledeći način:

4.2. — Prva, tradicionalnija grupa konstitutivnih faktora za koje se može reći da čine prvi nivo jedinstvenog fronta jeste ona grupa koja postoji u svim političkim frontovima što su ih stvorile snage preobražaja i socijalizma, kao i sve političke snage. To dolazi usled toga što političko telo koje izražava podeljenost svake socijalne formacije, svake nacije, čine različite grupe: društvene klase, društvene grupe, podgrupe i sektori, profesionalne i političke grupe itd. To je teren za političke partije, sindikalne organizacije, profesionalne organizacije, zadruge, organizacije za narodno i masovno mobilisanje itd. Što se tiče naše analize na nivou samog strukturisanja, tu nema nikakvog problema koji bi bio značajan za nju. Problem će se javiti kada raspravljamo o trajnosti samog jedinstvenog fronta, to jest da li je on taktička, politička ili — kako to mi ovde iznosimo — istorijska strategija.

4.3. — Druga grupa strukturnih faktora koji čine drugi nivo strukturisanja jedinstvenog fronta mnogo je suptilnija, skrivenija (kao da se radi o skrivenom delu ledenog brega). To je grupa fak-

tora koji leže ispod neposredno uočljive političke površine aktivizma, grupa koja je, međutim, fiksirana u istorijske korene socijalnog kontinuiteta što deluje u onim jedinicama za koje smo rekli da su jedino značajne za društvenu dijalektiku u trenutku kada ulazimo u razdoblje globalizacije sveta (nacije i nacionalno-kulturne oblasti sveta). Prethodno smo objasnili način na koji su faktori socijalnog održavanja u nacijama i nacionalno-kulturnim oblastima prisno povezani sa spojem politička vlast-nacionalna kultura, to jest da tokom stoleća čine stožer socijetalnog održavanja kroz smenjivanje različitih načina proizvodnje, sociopolitičkih i ideoloških sistema. Životna je činjenica — a takođe politička i istorijska činjenica — da u značajnim nacijama i nacionalno-kulturnim oblastima zapažamo glavne težnje misli i akcije, *„les grandes familles spirituelles"*, kako to Francuzi lepo kažu, koji čine konstitutivno-strukturnu osnovnu viziju misli i nacionalne senzibilnosti što se kontinualno izražava u oblasti političke akcije u kojoj su različite ljudske grupe — društvene i etničke grupe —, stvorivši specifičnu naciju, pristale da povežu svoje sudbine, da spletu svoje ruke i da razrade tu toliko složenu socijetalnu jedinicu koja je postala poznata pod imenom nacije.

Tu drugu grupu, nivo strukturisanja jedinstvenog fronta, čine, dakle, reprezentativne formacije i epigoni tih glavnih intelektualnih težnji nacionalno-kulturne tradicije. Na primer, ako izbliza razmotrimo socijalističke pokrete velikog broja nacija Istoka — kako juče tako i danas — videćemo da ih možemo podeliti na dva sektora: na konzervativnije i kompromisno usmerene sektore i na radikalnije i revolucionarnije orijentisane sektore. Ali ćemo, takođe, videti da u sklopu svih tih podela postoji jedna mnogo dublja, središna podela: podela na grupe koje pripadaju različitim nacionalno-kulturnim tradicijama; neke grupe će biti vezane za modernizatorske, zapadnjački orijentisane sektore intelektualnih težnji određene zemlje, dok će druge biti dublje ukorenjene u autohtonu nacionalnu tradiciju te zemlje. Tako ćemo na levici imati modernizatore, ali i tradicionaliste. Na istu podeljenost naići ćemo i među desnim, reakcionarnim snagama. Moraćemo prihvatiti činjenicu da se u zemljama hrišćanske tradicije glavne grupe nalaze među snagama socijalizma, koje jesu i koje će još dugo vreme biti inspirisane hrišćanskom filozofijom, teologijom i društvenom etikom. O tome nam svedoče zemlje poput Italije, Španije, Francuske, Nemačke, Latinske Amerike itd. Na tu istu pojavu nailazimo u Aziji i Africi, u zemljama islamske civilizacije Isto važi i za budizam na azijskom kontinentu. Tradicionalisti i modernizatori, *ukoliko su zaista ukorenjeni u nacionalno-kulturnu tradiciju i čine njen konstitutivni element*, moraju imati svoju reč u tom drugom, formativnom nivou strukturisanja jedinstvenog fronta.

Istaknimo još jednom da je taj drugi nivo ili grupa strukturnih faktora zauzela središno mesto u našoj analizi ne na osnovu epistemološke analize, već na osnovu analize samog kretanja, objektivne realnosti, društvene dijalektike našeg doba. Drugim reči-

ma, na osnovu analize sadašnjeg funkcionisanja društveno-političkih sistema, a ne na osnovu egzegeze zapadnjačkog učenja o socijalizmu, koje datira iz XIX stoleća.

4.4. — U tom pogledu je važno shvatiti da kombinacija ta dva skupa strukturnih faktora, ta dva nivoa strukturisanja, dovode do veoma složene igre snaga, uticaja, i do uzajamnog delovanja raznih jedinica svakog od ta dva nivoa. Moramo naučiti da živimo sa tom vrstom dijalektičke interakcije. Naime, tu *dijalektička protivrečnost po svoj prilici nije antagonistička, ne vodi manihejskoj, centrifugalnoj podeljenosti, već dijalektičkoj komplementarnosti, i u misli i u akciji.*

Kako idemo kroz tu izuzetno složenu mrežu društvene dijalektike u jedinstvenom frontu, tako ćemo zapaziti da i u takozvanoj levici i u takozvanoj desnici nailazimo na dve glavne snage koje stvaraju osnovne razlike i protivrečnosti u oba tabora:

a) prva snaga može i mora biti nazvana snagom *konzervativizma*, bilo da konzervativizam nastupa pod zastavom modernizacije i konformizma sa takozvanom naučnom i tehnološkom revolucijom, bilo da jednostavno teži održavanju starih tradicija;

b) na drugoj strani nalazimo radikalne snage, snage *radikalizacije*, koje svagda teže da dosegnu do korena društvene dijalektike i da izgrade radikalnu politiku sposobnu da restrukturira uticaj tih korena na politički život.

4.5. — Neposredno uz te dve dijalektički konvergentne formativne grupe faktora stoji armija — i to vrlo upadljivo (kako u davno zasnovanim nacijama, tako i u novim nacionalnim državama). Dok većina oficirskog kora, sasvim prirodno, odražava ravnotežu društveno-političke moći u svakom datom društvu, i uglavnom je (taj kor) zainteresovan za to da se održe poredak u društvu i njegova nezavisnost od spoljne hegemonije, postaje sve jasnije da oružane snage u isto vreme postepeno počinju da imaju sve veću ekonomsku i naučno-tehničku ulogu, da stiču sve veću političku autonomiju, te ponekad deluju kao formativna „politička klasa" cele nacije — naročito kada se nacija suočava s neposrednim i ponovljenim spoljnim pretnjama i invazijama, što je bio — i još je — slučaj u oblastima najveće mogućne zategnutosti (zapadnoazijska oblast Bliskog istoka; područje Afrike ispod Sahare; posebno oblast Indijskog okeana). Proširivanje vojne obaveze na celo stanovištvo, uključivši većinu radnika, seljaka, službenika i sitne buržoazije, u svakom slučaju postavlja pitanje u kojoj se meri oružane snage, iako ih u osnovi vode hegemonske društveno-političke grupe, mogu razviti u armiju naroda. Takvo je, u svakom slučaju, nasleđe koje je naserizam ostavio našom zajedničkom teorijskom i političkom ispitivanju. Ali setićemo se primera bonapartizma, dugog marša, Mladoturaka pod Ataturkom, oružanog otpora fašizmu u Evropi, Perona, alžirskog FLN i negativnih efekata tvrdoglavog odbijanja da se, između ostalog, prilagodimo stvarnosti u Čileu, Portugaliji.

Volens-nolens, oružane snage se nalaze u središtu novih modela strategije jedinstvenog fronta u Aziji, Africi i Latinskoj Ame-

rici. To je vrlo velika raznolikost puteva i staza koji još nisu integrisani u (normalizovanu) društvenu i političku teoriju.

Mora nam biti jasno da ne postoji nikakav kraljevski put: nema recepta, nema nikakve zlatne metodologije niti političke teologije pomoću kojih bismo odsečno i konačno mogli odvojiti te dve grupe. Međutim, postoji jedno glavno pravilo političke prakse, a to je *masovna linija*: put i prostor u kome politika za za koju se zalaže svaki glavni trend može, više ili manje, postati pokretačka snaga u konkretnom preobražaju života i sudbine većine radnih ljudi, pri čemu se ne iskrivljuje nacionalni karakter određen istorijom, genetskom strukturnošću nacionalne specifičnosti, već se, naprotiv, pomaže njenom razvijanju i funkcionisanju.

O istorijskim i civilizacijskim izazovima

5.1. — Sada se bavimo drugim faktorom, drugim nizom problema jedinstvenog fronta, to jest pitanjem njegove trajnosti. Jedinstveni front je u zapadnoj socijalističkoj tradiciji bio do sada shvatan kao taktičko ili, u najboljem slučaju, kao strateško sredstvo za postizanje nekog oblika maksimalne rezistencije nacionalne postojanosti suočene s hegemonijom socijalističkog rukovodstva unutar političkog procesa.

Međutim, u Aziji, Africi i Latinskoj Americi, kao i svuda tamo gde snage socijalizma nisu bile kadre da potvrde svoju hegemoniju i rukovodstvo unutar oslobodilačkih pokreta, svedoci smo da su jedinstveni narodni frontovi ili *de facto* ili formalno dugotrajne, kontinuirane institucije. Tu se oseća da jedino front kohezivnosti — i u pogledu otpora i nacionalnog stvaranja, i u pogledu društvenog preobražaja — dolazi kao plod jedinstvenog fronta, procesa ujedinjavanja, težnje ka jedinstvu — ukratko: okupljanja osnovnih snaga nacije uprkos klasnim grupama i borbama, njihovom slivanju u širok tabor koji stoji prema imperijalizmu, hegemoniji i kompradorima.

To je tonalitet sadašnjeg jedinstvenog narodnog fronta kao političke strategije. Da li bi mogla postojati neka druga dimenzija?

5.2. — Ovde se moramo vratiti još jednom na globalizaciju sveta i na izazove koje ona danas postavlja svim nacionalnim jedinicama, svim političkim pokretima, svim misaonim i akcionim inicijativama koje teže da se stanje čovečanstva promeni i ostvari život u kome bi bilo više jednakosti, humanosti, slobode i bogatstva — što je postalo poznato kao socijalizam. Politička misao i akcija se moraju zamisliti nad sledećim pitanjem: ako se jedinstveni frontovi ne shvataju kao političkotaktička sredstva, već kao dugoročna politička strategija, zar različite jedinice koje čine dva nivoa tih novih jedinstvenih frontova, povezane u akciji, u borbi, u stalnoj interakciji i razmeni, u neantagonističkoj dijalektičkoj

suprotnosti, u *de facto* komplementarnosti, zar te jedinice neće doći do toga da, u stvari, počnu smatrati kako obećanja i program socijalizma mogu biti bolje ostvareni kroz širi front snaga nego što je to, obično, hegemonija radničke klase, u najboljem slučaju povezane s grupama seljaštva i nižim slojevima sitne buržoazije? Neće li one smatrati da će mobilisanje najširih slojeva stanovništva — preko klasnih granica, kroz nacionalnu kulturu i ideologije, kroz religije i filozofije (naglasimo još jednom da sve one pripadaju formativnoj nacionalno-kulturnoj tradiciji nacije, njenim *"grandes familles spirituelles")* — biti izuzetno moćna tekovina koja je kadra da smanji teškoće, da umanji bolove i patnje što ih izazivaju glavni procesi društvenog preobražaja? Ukratko, neće li jedinstven front, shvaćen i prihvaćen kao dugoročna politička strategija, dovesti do toga da se takav jedinstveni front počne smatrati kao činjenica koja se nalazi u glavnom toku same logike istorije? A ako je tako, zar ne bi bilo ispravno smatrati da jedinstven front ne predstavlja političku strategiju — „istorijski kompromis" unutar silom nametnutih ograničenja — već, držeći se smelije toka ovog razmišljanja, — istorijsku strategiju?

Ovde se, zapravo, radi o opredeljivanju za jedan od dva stava. Ili ćemo izabrati prečicu političke konspiracije, manjinskog aktivizma i hegemonije — pri čemu pobornici takvog stava moraju shvatiti da idu protiv masovnih tradicija narodnih pokreta kroz istoriju, a takođe i protiv gvozdenog obruča geopolitike i globalizacije sveta (kad god je pokušana primena takvih stavova, oni su pomagali jedino neprijatelju naroda, o čemu svedoče neka skorašnja iskustva, posebno u Čileu); ili ćemo — a za to se ovde zalažemo kao što smo uvek činili — izabrati širu aveniju da bismo smanjili ljudske patnje, da bismo sprečili uvećavanje patnji, zategnutosti, teškoća — i tako krenuli širokim pravcem socijalnog progresa, ljudske sreće i dovođenja ljudi u položaj da upravljaju svojom sudbinom. To bi mogao biti put i takva obećanja pruža jedinstven front kao istorijska strategija.

5.3. — U ovome što je izloženo ostavili smo po strani *vezu između istorijske i civilizacijske strategije* (to smo izložili i definisali na drugom mestu). Ali blizu je pameti da ukoliko u okviru jedinstvenog fronta shvaćenog kao istorijske strategije mobilišemo ogromnu većinu stanovništva svake nacije izložene hegemoniji na način o kome je ovde bilo reči, mi u stvari mobilišemo vodeće grupe organskih intelektualaca, vođe misli, kulture i akcije — pokrećemo ih da zajednički konfrontiraju svoje teze i *Weltanschauunge*. Jer posle svega rečenog i učinjenog, možemo reći samo ovo: živimo u uslovima kombinovane krize industrijski i tehnološki razvijenih društava i civilizacije i u uslovima zastoja koji nacijama Azije, Afrike i Latinske Amerike često nameću imperijalizam i hegemonija. Ovo je doba civilizacijskih izazova koji nisu svagda nužno istovetni. Ali njih ipak možemo posmatrati kao komplementarne i konvergentne. Otuda nužnost i obećanja politike koju smo ovde ocrtali: jedinstven front, shvaćen kao istorijska strategija,

može otvoriti put u budućnost čovečanstva, u pravcu definisanja civilizacijskog projekta, što je i sam cilj civilizacijske strategije na koju smo ovde aludirali, ali o kojoj nismo govorili u ovom referatu. Možda bi se, onda, ostvarila vizija Rifaa'h al-Tahtawia (1801—1873), eminentnog epigona egipatske renesanse i ranog socijalizma XIX stoleća:

„Neka otadžbina postane središte naše zajedničke sreće koju ćemo steći slobodom, mudrošću i trudoljubivošću!"

Boris Nonevski

Misao kao prekretnica civilizacija

„Oduševljen sam Vašom idejom da prevod *Kapitala* izdate u periodičnim sveskama. U ovom će obliku delo biti pristupačnije radničkoj klasi, a ovaj je obzir za mene važniji od svih drugih."

(Karl Marks, Predgovor francuskom izdanju *Kapitala*, London, 18. marta 1872.)

Istorija misli, i uopšte civilizacijski razvitak čoveka, poznaje pojedince, a naročito dela, koji u sebi sjedinjuju čitave epohe prethodnog razvitka. To su one gigantske misaone tvorevine koje snažno određuju duh, način i prilaz predmetu, dajući duhovnom životu ton širih relacija od njegovog konkretnog predmeta interesovanja. Marks se svojim životnim teorijsko-saznajnim i praktično-delatnim opusom, bez sumnje, smešta u same vrhove opšteljudskog progresa. Čak i više od toga. Sintetizujući dotadašnja saznanja, on je ne samo *oslobodio* zakone dijalektike, materijalističku dijalektiku, već je i pokazao kako se oni odnose prema praksi koja ih omogućuje, kao što je heuristički sagledao proces oslobađanja otuđenog čovekovog praksisa od nametnutih odnosa eksploatacije. On je prvi uvideo da je posao filozofije, i cele nauke uopšte, ne samo u tome da interpretira svet ideja i predmetâ, već da istovremeno taj svet treba i menjati. Upravo ta *delatna* (akcio-

na) dimenzija izdvaja Marksa i Marksovo delo od — ako se to tako uopšte može reći — njemu ravnih, podižući ga na pijedestal najvećih umova opšteljudskog progresa i kulture.

I pre Marksa misao poznaje zaokruživanje, izdizanje na viši kvalitativni nivo. Marks, međutim, čini kopernikanski preokret uključivanjem jedne nove — aktivističko-prevratničke dimenzije stvaranja, ali ne u vidu nakalemljene tendencije, već kao kvalitet koji je imanentan njegovom delu. Naučna se misao do Marksa, od Platona i Aristotela pa sve do Hegela, stvarala i živela po meri intelektualne kaste.[1] Njoj se obraćalo i od nje se očekivala potvrda ili odbacivanje. Zarobljena na jednom tesnom socijalnom prostoru, takva misao ne samo što nije imala elementarno razumevanje za široke socijalne predele već se prema njima odnosila s potcenjivanjem i omalovažavanjem. Platon govori o „bezumnom" narodu, a Aristotel o „slučajno sabranoj gomili", kojoj ne treba pridavati bogzna kakav značaj, pa je, prema tome, najrazumnije držati je na odstojanju od razuma! Kod Marksa stvari stoje sasvim obrnuto. Poznata je, i nije potrebno da je potvrđujemo i ovog puta, indignacija s kojom se on odnosio prema infantilnom intelektualnom sofizmu. Odatle i indiferentnost prema reagovanju razmaženog akademskog kora. Satisfakciju stvaralačkog napora Marks je tražio na sasvim suprotnoj strani — u redovima miliona potlačenih, poniženih i uvređenih mučenika neplaćenog rada. I otvoreno će reći: „Najbolja nagrada za ovaj rad je razumevanje na koje je *Kapital* brzo naišao u širokim krugovima nemačke radničke klase."[2] Potvrdu pak o istinitosti iznetih stavova, zaključaka i novootkrivenih zakonitosti on neće tražiti u majeutici univerzitetskih katedara, već u velikoj laboratoriji ljudske prakse.

Takav Marksov odnos prema saznanju i prema velikom socijalnom segmentu kome je upućivao svoja saznanja nije nikakvo religijsko farisejstvo, čovekoljublje ili slučajno načinjen izbor između dve alternative. Naprotiv. Radi se o otkriću *par excellence.* I to o otkriću koje je, pre svega, iz oblasti jedne nauke koja će biti konstituisana mnogo kasnije — sociologije saznanja. U čemu je stvar?

Izučavajući istoriju politekonomskih teorija, Marks je uvideo da svetu pre njega nisu nedostajali veliki umovi, ali da su stvari ipak uvek ostajale na pretposlednjoj stepenici trona istine. Zašto? Koji su uzroci tome? — Evo Marksovog odgovora. Navešćemo jedan duži tekst iz *Kapitala,* pa će sam autor biti tumač sopstvenih misli: „...ako se vratimo velikome istraživaču koji je prvi analizovao oblik vrednosti, kao i tolike druge oblike mišljenja, društva i prirode,... Aristotel jasno kaže da je novčani oblik robe samo razvijeniji vid prostog oblika vrednosti, tj. izražavanja vrednosti neke robe ma kojom drugom robom, jer kaže:

---

[1] Vidi: V. I. Lenjin, *Karl Marks — Uvod u marksizam,* u: K. Marks, *Kapital,* „Kultura", Beograd, 1947, str. XIX.

[2] K. Marks, Predgovor drugom izdanju *Kapitala* od 24. januara 1873, u: K. Marks, *Kapital,* „Misla", Skopje, 1975, str. 18—19.

„5 postelja = 1 kuća..." „ne razlikuje se" od

„5 postelja = toliko i toliko novca..."

Dalje, on uviđa da odnos vrednosti, koji se krije iza ovog izraza vrednosti, sa svoje strane uslovljava da kuća i postelja budu uzete kao kvalitativno jednake, i da se ove čulno različite stvari bez takve jednakosti svoje suštine ne bi mogle dovesti u međusoban odnos kao samerljive veličine. „Bez jednakosti ne može biti razmene", veli on, „a jednakosti nema bez samerljivosti..." Ali ovde zapinje Aristotel i diže ruke od dalje analize oblika vrednosti. „Ali je doista nemoguće... da ovako raznorodne stvari bubu samerljive", tj. kvalitativno jednake. Ovo izjednačenje može da bude samo nešto što je pravoj prirodi stvari tuđe, dakle samo „nužno ispomaganje u praktičnoj potrebi".

Aristotel nam, dakle, sâm kaže o šta se razbila njegova dalja analiza, naime o to što mu je nedostajao pojam vrednosti. Šta je ono jednako, tj. ona zajednička supstancija koja u izrazu vrednosti postelje pretstavlja kuću kao postelju? Tako šta „doista ne može postojati", kaže Aristotel. Zašto? Kuća pretstavlja nešto jednako s posteljom, ukoliko pretstavlja zbilja ono što je jednako u jednom i u drugome, u kući i u postelji. A to je — ljudski rad.

A da su u obliku robnih vrednosti svi radovi izraženi kao jednak ljudski rad, pa time i kao radovi jednake vrednosti, Aristotel nije mogao pročitati iz samog oblika vrednosti, jer je grčko društvo počivalo na robovskom radu, usled čega mu je nejednakost ljudi i njihovih radnih snaga bila prirodna osnovica. Tajna izraza vrednosti, jednakost i jednako važenje sviju radova jer su i ukoliko su ljudski rad uopšte, ta se tajna može odgonetnuti tek kad pojam jednakosti ljudi postane čvrstom narodnom predrasudom. A ovo je moguće tek u društvu u kome je robni oblik opšti oblik proizvoda rada, gde su dakle i uzajamni odnosi ljudi kao proizvođača robâ vladajući društveni odnosi. Genije Aristotelov pokazuje svoj sjaj baš u tome što je otkrio odnos jednakosti u izrazu vrednosti roba. Jedino ga je istorijski okvir društva u kome je živeo sprečio da iznađe u čemu se taj odnos jednakosti „doista" sastoji"[3].

Iz navedenog Marksovog teksta sasvim jasno proizlazi da se društveni fenomeni mogu najdublje saznati onda kada se oni posmatraju u njihovoj razvijenoj formi, jer se tad sve imanentne i samo njima svojstvene zakonitosti postojanja „kristališu" u svom prirodnom obliku. Na račun toga, „mladeži" prethodnih etapa razvitka sve su ređi u realnom životu ljudi i društva, neumoljivo gaseći svoju žeđ za postojanjem u korpusu tradicije i na katedrama istorijskih nauka. Ali, samim tim, ne bez ikakvog značaja (recimo tradicija) za razumevanje društva i društvenih zakonitosti koji su došli pod lupu naučnog metoda. Sve to, i više od toga, Marks je imao na umu kada pri analizi kapitalizma za konkretno istraživačko područje uzima Englesku, u kojoj su, što nije

---

[3] K. Marks, *Kapital*, „Misla", Skopje, 1975, str. 63—64.

bio slučaj s kontinentalnom Evropom, odnosi bili mnogo razvijeniji.

I još nešto, što nikako nije beznačajno kada govorimo o izboru Engleske kao područja Marksovog naučnoistraživačkog rada. Pored toga što je bila najrazvijenija zemlja kapitalizma, ona je u to vreme (sredinom i u drugoj polovini XIX veka) bila i zemlja s najbogatijom i najsređenijom dokumentacijom, statističkom i naučno-iskustvenom. Zatim, na Ostrvu je, za razliku od kontinentalnog dela Evrope, parlament za svako značajnije pitanje (ekonomsko ili socijalno) obrazovao radna tela (komisije, odbore, komitete), koja su neposredno na terenu proučavala odnosni problem i pred parlament iznosila bogat empirijski materijal u obliku izveštaja. Napomenimo da je takav empirijski materijal — statistički, naučno-iskustven i izveštajan — u svojoj prvobitnoj formi bio retko kada i naučno upotrebljiv i da je zbog toga Marks gotovo uvek morao da ulaže i dodatne napore da bi ga preradio i uklonio utilitarna tumačenja.[4] Jer, prvo, ne treba prevideti da su te parlamentarne komisije gotovo svagda bile sastavljene od predstavnika tadašnjih srednjih i visokih slojeva buržoazije, kojima su činjenice služile pre svega za to da podupiru jedan već uobličeni način mišljenja, a manje za to da na osnovu njih formiraju novo mišljenje. Drugo, ti su izveštaji već od početka bili koncipirani tako da zadovolje jednu određenu potrebu — parlamentarnu raspravu. Samim tim su u njihovoj strukturi elementi retoričnosti uvek, i po pravilu, nadvisivali metod sistematičnog prikazivanja, budući da su bili u prvom redu namenjeni verbalnim poslaničko-parlamentarnim duelima, to jest suprotstavljanju opoziciji. Sve je to uticalo da taj materijal bude opterećen nenaučnim primesama i uskim socijalno-političkim interpretacijama.

Međutim, i pored svih nedostataka i otežavajućih okolnosti za primenu tih podataka u naučno-saznajnom procesu, ono što je

---

[4] „Ti znaš da je Children's Employment Commission (komisija za ispitivanje dečjeg rada) funkcionisala pet godina. Posle njenog prvog izveštaja, koji se pojavio 1863, denuncirane branše su odmah bile „dovedene u red".

Početkom ove sezone torijevska je vlada preko Valpole, The weeping willow (žalosna vrba) podnela Bill (jedan zakonski predlog), kojim su prihvaćeni svi predlozi komisije, mada u veoma podmlađenoj meri. Mangupi, koje je time trebalo dovesti u red, među njima i veliki fabrikanti metala, i posebno vampiri „kućnog reda", ćutali su kao posrani. Oni sada podnose peticiju parlamentu i zahtevaju *novo istraživanje*. Staro je bilo pristrasno! Oni računaju sa tim da će predlog zakona o reformama apsorbirati celokupnu društvenu patnju, tako da će se ovo provući potpuno udobno i u tajnosti, dok istovremeno protiv tredjuniona duva loš vetar. *Lični iskazi tih mangupa* su ono što je najgore u „Raportsu". Oni dakle znaju da bi novo istraživanje značilo samo jedno, i to baš ono „što mi buržuji želimo" — novi petogodišnji rok za eksploataciju. Srećom, moj položaj u „Internacionali" dopušta mi da ovim psima pokvarim lepe račune. Stvar je od izvanrednog značaja. Radi se o *ukidanju torture* za 1,5 miliona ljudi, ne računajući Adult male woringmen (odrasle muške radnike)!" — K. Marks i F. Engels: Pisma o *Kapitalu* (Marks Engelsu od 22. juna 1867), u: K. Marks, *Kapital*, „Misla", Skopje, 1975, str. 719.

značajno za naučno-saznajni proces kao takav jeste samo njihovo postojanje, a naročito njihova dostupnost javnosti, samim tim, i naučnoj javnosti. U Engleskoj toga vremena bila je već razvijena jedna pozitivna tradicija javne dostupnosti i mogućnosti upotrebe svih društveno značajnih pokazatelja do kojih je dolazila oficijelna statistika, a i druge institucije, ali ne sve, u kojima su se sakupljali naučno relevantni pokazatelji.

Takvim odnosom prema nauci, osobito prema društvenim naukama, predusretljivim (mada često i bez adekvatne svesti o svim mogućnim implikacijama) izlaženjem u susret radoznalosti duha, zadugo neće moći da se pohvale druge zemlje građanskog društva. U toku izvesnog perioda to neće moći ni socijalističko društvo, pre svega u epohi staljinizma, kada je monopol informacija bio dostupan samo najvišem državno-partijskom vrhu. Kada je na informacije imao pravo birokratski, začaureni um, nije ni čudno što je stagnirala i marksistička misao, degradirajući se u interpretaciju zvaničnih političkih stavova i robujući dnevnim političkim potrebama.

Na stranu digresije, ali ako je dostupnost iskustvenog materijala za naučnu analizu bila neophodan uslov da bi Marks mogao razviti svoju viziju socijalizma, tada je engleska demokratska tradicija bila dovoljan uslov da bi se javnosti saopštili rezultati istraživanja i pored toga što su za samu Englesku i za ceo kapitalistički svet oni imali miris oporosti.

Da sada rezimiramo to toliko jasno Marksovo saznanje o zavisnosti nauke, pre svega društvene, od (ne)razvijenosti njenog predmeta proučavanja (u konkretnom slučaju društvo) i dužine koraka u nepoznato, koji taj predmet (opet društvo) dopušta:

1. Nauka može da otkriva — i ona otkriva — one životne istine, pre svega istine društvenog života, koje dopušta (ne)razvijenost društvenih odnosa. Ukoliko se jedno konkretno društvo, u trenutku kada postaje predmet naučnog izučavanja, više približava — sa svojim načinom proizvodnje i reprodukcije materijalnog života, sa raspodelom i razmenom društvenog proizvoda, sa institucionalnom organizacijom i duhovnom nadgradnjom i uopšte sa celokupnim njemu imanentnim odnosima — svom dominantnom modelu, utoliko su u njemu „vidljivije", i posebne i opšte, zakonitosti i pojave koje ga izdvajaju kao zasebni kvalitet u odnosu na prethodne istorijske metamorfoze. To nikako ne znači da se društveni fenomeni ne mogu proučavati „u hodu", dok se oni transformišu iz jedne faze u drugu, već više je reč o fundamentalnim saznajnim uopštavanjima koja ne mogu nastati, s jedne strane, ni bez onih pojedinačnih znanja koja se svakodnevno i tiho kumuliraju u opšti fond ljudskog naučnog pogleda na svet, ali, s druge strane, ni bez radikalnih, da ne kažemo epohalnih, promena društvenih odnosa; „...pojam vrednosti... Aristotel nije mogao pročitati iz samog oblika vrednosti, jer je grčko društvo počivalo na robovskom radu, usled čega mu je nejednakost ljudi i njihovih radnih snaga bila prirodna osnovica. *Tajna izraza vrednosti... se... može odgonetnuti tek kada pojam jednakosti ljudi*

postane čvrstom narodnom predrasudom. A ovo je moguće tek u društvu u kome je robni oblik opšti oblik proizvoda rada, *gde su dakle i uzajamni odnosi ljudi kao proizvođača roba vladajući društveni odnosi*".[5]

2. Saznanja o društvenim fenomenima su utoliko dublja i sveobuhvatnija ukoliko su i pojavne forme predmeta saznanja razvijenije. Sa jednim misaonim eksperimentom da pokušamo operacionalizovati taj stav. Kad bi Marks pomoću dijalektičko-materijalističkog metoda, s genijalnim svojim talentom i moći apstrakcije, konačno, s poslovičnom istrajnošću, za konkretno područje svojih istraživanja uzeo u ono vreme još usnuli Balkan, koji nije bio dokraja probuđen i istrgnut iz duge noći feudalizma i koji se nalazio na jednom pubertetskom raskršću u razvoju kapitalističkih odnosa, zacelo bi otkrio globalne i protivrečne konture iz anatomije građanskog društva. Ali njegova analiza, u fizičkom obimu bar, bila bi onoliko kraća koliko je u svojim formama manifestovanja zaostajalo to (balkansko) buržoasko društvo iza svog starijeg i razvijenijeg blizanca sa Zapada. Na stranu to što bi i čitavi kompleksi odnosa, koji su istorijski mogućni u kapitalizmu, ali se na odnosnom stupnju ne ispoljavaju, ostali neobrađeni delovi epohalnog istraživačkog (i ne samo istraživačkog) projekta, a kao zadatak budućih generacija nastavljača Marksovog dela. U tom smislu ilustrativna je Lenjinova analiza imperijalizma kao najvišeg stadijuma kapitalizma ili pojedini oblici finansijskog kapitala koje je obradio Hilferding. Te odnose Marks nije analizirao ne zato što „nije imao vremena", nego zato što ih vreme nije donelo. Ono pak što ne postoji u predmetu u trenutku kad se istražuje, ne može ni biti otkriveno. Jedino ostaje heuristički da se predviđa kao alternativa u procesu razvoja, kao vizija, ali vizija nije i dokazana i argumentovana istina.

3. Domet naučnih saznanja predodređen je i „istorijskim okvirima društva" u kome živi istraživač (naučnik) tih pojava i u smislu objektivne podatljivosti samog društva potrebama naučnog uma, izlaženjem u susret njegovim zahtevima. Svaka nauka, pa i ona najapstraktnija, počiva na nekakvim pokazateljima, činjenicama, informacijama... kao svoje bitno unutrašnje opredeljenje, kao *conditio sine qua non* objektivnog zaključivanja. Isto tako i društvo — koliko se više razvija ka savremenim oblicima, postaje sve zavisnije od objektivnog i blagovremenog informisanja, od saobraćaja ideja, otkrića, uopšte od komunikacije i razmene proizvoda duha. Bez toga ne mogu funkcionisati čak ni neki noseći stubovi građanskog društva (na prvom mestu tržište, berze, pa onda parlamentarni buržoaski politički sistem itd.). Tu svoju životnu potrebu društvo i institucionalno konstituiše u obliku statističkih zavoda, arhiva, raznih ureda i trezora informacija. U prvo vreme sva tako sakupljena građa, u doba kada je Marks analizirao kapitalizam, intendirala je ka uskim utilitarnim potrebama i u metodu prikupljanja bila je adekvatna potrebama koje

[5] K. Marks, *Kapital*, „Misla", Skopje, 1975, str. 63—64.

je trebala zadovoljiti — funkcionisanje sistema tržišta i robne proizvodnje. Nezavisno od svega toga, činjenica je da je ona postojala i kao takva bila dostupna za dodatnu — naučnu obradu, kasnije i nakon toga preobražujući se u element objektivnog zaključivanja. Bez tog empirijskog materijala, koji, napomenimo još jednom, građansko društvo nije mecenaški dalo Marksu, već je on utrošio ogromnu energiju u adaptiranje potrebama svog metoda, bez toga on ne samo što ne bi mogao pokazati neke konkretne mikrooblike kapitalizma, nego ne bi mogao ni praktično primeniti svoj fundamentalni saznajni princip o delatnom odnosu teorije i prakse, mišljenja i prakse.

Posle ovoga se nameće još jedno pitanje o dometu naučnog uma u neotkrivenim predelima prakse. Rekli smo da je proboj u društvene fenomene predodređen i u smislu objektivne podatljivosti odnosnog društva naučnoj analizi. Međutim, Engleska u Marksovo vreme bila je, u tom smislu, ista i za građanske teoretičare, ali oni ipak nisu došli do onih saznanja do kojih je Marks došao. Zašto? — Evo šta Marks kaže o nemoći građanske političke ekonomije, a što istovremeno može da važi i za druge društvene nauke: „Slobodno naučno istraživanje ne nailazi u oblasti političke ekonomije samo na onog neprijatelja na kojeg nailazi u svim ostalim oblastima. Naročita priroda predmeta koji ona obrađuje izaziva na bojno polje protiv nje najžešće, najsitničarskije i mržnjom zadojene strasti čovekovih grudi, furije privatnog interesa. Tako, na primer, anglikanska crkva radije oprašta napad na 38 od 39 njenih pravila vere negoli na 1/39 njenih novčanih prihoda. Danas je i sam ateizam *culpa levis* (laki greh) kad se uporedi s kritikom tradicionalnih odnosa svojine."[6]

Privatni interes, privatna inicijativa i posednički odnos u kapitalističkom društvu ne samo što su bili životna grana građanskog društva već su od Rusoa naovamo bili proglašavani i „prirodnim poretkom". Nauka je pak isti taj poredak bila ustoličila kao aksiom koji ne treba proveravati i dokazivati. Drugim rečima, bio je proglašen za istinu, datu jednom zauvek. Naučna je misao, robujući takvom stanju, objašnjavala polariziranje društvenog bogatstva, porast bede i mnoštvo otuđenih odnosa i stanja, s jedne strane, i sjaj i bogatstvo, s druge, unapred datim ili stečenim sposobnostima pojedinca pomoću kojih se on snalazi u lavirintu tržišta. Da je građanska nauka postupila obrnuto, da je tražila protivrečnosti razvoja „u njihovom rodnom mestu" (Engels)[7], tada bi to značilo da seče granu na kojoj sedi.

Time Marks otkriva i sledeći postulat sociologije nauka, to jest postavke o odnosu nauke prema fundamentalnim stavovima društva u kome ona nastaje i o kojima ona govori:

---

[6] K. Marks, Predgovor prvom izdanju *Kapitala*, u: *Kapital*, „Misla", Skopje, 1975, str. 16—17.

[7] F. Engels, *Kapital*, članak objavljen u „Demokratisches Wochenblatt", Lajpcig, 21. do 28. marta 1868.

1. Svaka vladajuća klasa naučno razobličava svoje društvo samo do one mere do koje se neće dovesti u pitanje njegovi fundamentalni principi na kojima zasniva sopstveni razvitak.

2. Kapitalistički sistem i svi njemu slični sistemi koji zaziru od istine, a čije bi otkrivanje dovelo do tektonskih poremećaja, u takvim vladajućim odnosima ti sistemi su uvek spremni, i to zapravo rade — da angažuju plaćenike u naučnoj togi, koji (ne)svesno mistifikuju trenutno stanje razvoja kao „prirodni poredak" stvari.[8]

3. Domet naučnih saznanja građanske nauke o društvu nalazi se u homologiji s okvirima svesti koji pripadaju datom društvu.

Stoga ovakva nauka, omeđena prepotentnim predrasudama koje je o sebi imao vladajući socijalni segment građanskog društva — buržoazija, ne samo što nije mogla dokraja spoznati istinu već je bila i nemoćna da predvidi ishod sopstvene konfuzije i toliko dinamične društvene realnosti.

Shvatajući da građanska nauka tone u sterilni akademizam, da ne može osloboditi istinu okova predrasuda koje o sebi i društvenom razvoju ima vladajuća klasa kapitalističkog društva, Marks je socijalni ekvivalent svojih naučnih opservacija usmerio i gradio na teoriji i interesima one socijalne sile koja otkrivanjem istine o društvu i njegovim objektivnim zakonitostima ne samo što ništa ne može da izgubi već, naprotiv, može da dobije duhovni detektor kojim će moći da razotkriva minska polja zablude. Baš zbog toga, on će reći: „Bečki fabrikant g. Majer, čovek koji ekonomski stoji na buržoaskom stanovištu, tačno je izneo u jednoj brošuri objavljenoj za vreme nemačko-francuskog rata *da su nemačke tzv. obrazovane klase sasvim izgubile veliki smisao za teoriju* koji je važio kao nemačka baština, *a da taj smisao, naprotiv, nanovo oživljava u nemačkoj radničkoj klasi.*"[9]

Kada Marks razobličava misao i saznanje s obzirom na njihov socijalni ambijent i, nadalje, na njihove prodore u predmet naučnog interesa, to ne znači da podiže zid između fizičkih nosilaca misli i njihovog socijalnog porekla. Sasvim suprotno tome, već u svojim prvim individualnim radovima, a i u onim koje je kolektivno stvarao s Engelsom, on je sagledao osmozu saznanja koja se razvija kroz socijalne membrane. Video je kako pojedinci, pripadnici buržoazije, shvataju logiku istorijskog razvitka i počinju da se okreću ka principima duha radničke klase. I ne samo to već idu i dalje — postaju tumači njenih interesa i pristupaju aktivnom učestvovanju u njenom istorijskom projektu koji donosi

---

[8] „Uzmimo Englesku, na primer. Njena klasična politička ekonomija spada u period nerazvijene klasne borbe. Njen značajniji predstavnik Rikardo suprotnosti klasnih interesa, najamnine i profita, profita i zemljišne rente, svesno čini izlaznom tačkom svojih ispitivanja, pri čemu ove suprotnosti naivno razmatra kao prirodni zakon društva" (K. Marks, Predgovor drugom izdanju *Kapitala*, u: *Kapital*, „Misla", Skopje, 1975, str. 19).

[9] K. Marks, Predgovor drugom izdanju *Kapitala*, u: *Kapital*, „Misla", Skopje, 1975, str. 19 (*kurziv* — B. N.).

razrešenje svih dotadašnjih protivrečnosti. Zato će zajedno s Engelsom već u *Manifestu komunističke partije* (1848) zapisati: „Najzad, u vreme kada se klasna borba približava svome razrešenju, proces raspadanja u okviru vladajuće klase, u celom starom društvu, postaje toliko buran, toliko oštar da se mali deo vladajuće klase nje odriče i pridružuje revolucionarnoj klasi, klasi kojoj pripada budućnost. I zbog toga, kao što je ranije deo dvorjanstva prilazio buržoaziji, tako sada deo buržoazije prilazi proletarijatu, naime deo buržuja-ideologa, koji su se izdigli do teoretskog poimanja istorijskog kretanja."[10]

Ako pokušamo da raščlanimo tu konstataciju, onda iz nje proizlazi sledeće:

1. Intelektualna fluktuacija između klasa je univerzalna pojava — „kao što je ranije deo dvorjanstva prilazio buržoaziji, tako sada deo buržoazije prilazi proletarijatu" — i ona se može primetiti pri promenama svih društveno-ekonomskih formacija, ali se ne razvija permanentno i s istim intenzitetom sve vreme trajanja jednog društveno-ekonomskog sistema, već se pojavljuje u određenim istorijskim momentima kada je:

2. na horizontu starog društva na pomolu ostvarenje vizije koja se začela u glavi onih pojedinaca „koji su se izdigli do teoretskog poimanja toka istorijskog kretanja". Taj proces počinje tek tada kada je klasna borba dovedena do stepena usijanja; kada se pod trošnom kupolom starog društva naziru konture onoga što treba da dođe.

3. Izazovu budućnosti odaziva se jedan „mali deo vladajuće klase". Po pravilu, taj deo kvantitativno ne dovodi u pitanje matičnu klasu, ali zato na teorijskom nivou dovodi u pitanje njene vrednosti i praksu koja ih omogućava, pokazujući njihovu trošnu arhitekturu. Taj proces i ne bi bio mogućan u drugom obimu, jer ako se kvantitativno izmeni priliv, ako vladajuća klasa masovno priđe svom socijalnom antipodu (što se, napomenimo, nikad nije dogodilo u istoriji), onda će se i odnos u društvu kvalitativno izmeniti.

4. U ovom slučaju Marks posmatra onaj prelaz intelektualaca koji se razvija iz vladajuće klase u pravcu revolucionarne. To ne znači da se taj proces ne može razvijati i da se nije razvijao i u obrnutom pravcu. Ali ovde govorimo o onim pomeranjima koja pokreću društvo napred, a zajedno sa njime i saznanje. Reč je o onim pojedincima koji su formirali viziju o neumoljivom dolasku nove epohe. Uostalom, i Marks je, kao i svi drugi teoretičari i aktivisti radničkog pokreta u okvirima građanskog društva, shvatajući i razumevajući dijalektiku svetske istorije, u svojim teorijskim radovima integrisao viziju novog društva, društva radničke klase.

Taj kvalitet, ta vizija novog društva, zajedno s otkrićem odnosa između (ne)razvijenosti društva i pojavâ u njemu i dometa

---

[10] K. Marks — F. Engels, *Manifest na Komunističkata partija*, NIO „Studentski zbor", Skopje, 1973, str. 25—26 (izdanje povodom 90. godišnjice smrti Karla Marksa i 125. godišnjice izlaska *Manifesta)*.

saznanja, omogućili su Marksu da razvije i primeni dijalektičkomaterijalistički metod u svojim istraživanjima. Međutim, do vizije o razrešenju suprotnosti u kapitalizmu, kao i do celovitog zamaha konkretno-dijalektičkomaterijalističkog metoda, Marks nije došao preko noći. Ako se hronološki proslede njegova dela, videće se da kod njega u odnosu na ta pitanja, a pre svega u odnosu prema metodu, postoji jedna razvojna linija koju je krunisalo njegovo životno delo *Kapital*. U njemu on kondenzuje globalne metodološke zamisli koje je već skicirao u svojim ranijim radovima: *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844*, *Nemačkoj ideologiji* (1846), *Manifestu komunističke partije* (1848), *Grundrisse*, a pre svega u *Uvodu u kritiku političke ekonomije*, gde detaljnije govori o metodu.

Da bi se do kraja razumelo kako je Marksova misao uopšte bila moguća i zašto je ona evoluirala do ravni dijalektičkomaterijalističkog metoda (u ranoj je mladosti Marks bio hegelovac — pripadao je levom krilu Hegelovih sledbenika, a zatim se oduševljavao Fojerbahovim, u krajnjoj liniji, mehanicističkim materijalizmom), neophodno je napraviti presek Marksovog teorijskog shvatanja čoveka, društva i prirode. Kažemo teorijskog shvatanja zato što Marks svoju predstavu o svetu nije ostavio na nivou vizije, već ju je i teorijski razradio i razvio na konkretnim saznajnim područjima.

U taj prelaz prema njenoj teorijskoj operacionalizaciji Marks je ravnopravno ugradio snagu svog genija i svoju poslovičnu i do asketizma dovedenu sistematičnu i temeljitu trudoljubivost. Ne samo što mu je improvizacija bila strana već je bio i njen ogorčeni protivnik, o čemu jasno svedoči njegova prepiska s Engelsom. Bogatstvo empirijskog materijala na kome je gradio i proveravao svoje naučne stavove, kao i žestoke polemike koje je vodio sa svima koji su se u nauci pridržavali tog manira improvizacije, ostaju kao živo svedočanstvo o Marksu kao čoveku i ličnosti, ali istovremeno taj i takav Marksov postupak prelazi u gnoseološki princip, *conditio sine qua non* svake nauke. Taj i takav prilaz radu nije nešto novo što bi Marksa specijalno izdvojilo iz galaksije velikih umova, ali je ako ne zaboravljen, onda je zacelo prilaz koji savremena nauka sve češće napušta. Koji je taj postupak, čak slobodno možemo reći metodološki aksiom, koji stoji između vizije i teorijske eksplikacije? — Marks je još kao urednik „Rajnskih novina" (april 1842 — mart 1843), pišući jedan napis o seljacima-vinogradarima iz doline Mozela, uvideo da ni na novinarskom nivou ne može da se nosi sa tom problematikom, a o ozbiljnijem poduhvatu, po njegovom kriterijumu, nije moglo biti reči. To će biti povod da počne ozbiljnije da proučava političku ekonomiju[11], da „prisvaja" njena dotadašnja saznanja, pa je, kada je pristupio pisanju *Kapitala*, već bio prošao celu istoriju ne samo ekonomske misli već i dalje od nje, i u globalu istoriju

---

[11] V. I. Lenjin, *Karl Marks — Uvod u marksizam*, u: K. Marks, *Kapital*, „Kultura", Beograd, 1947, str. XIX.

zapisanog duhovnog razvitka čovečanstva. U vezi s njegovom istrajnošću na tom planu spomenimo podatak da je, da bi došao do novih saznanja iz literature drugih naroda, učio odgovarajući jezik. I ne samo što se tiče *Kapitala* već je i pre pisanja svakog svog dela *Marks prethodno proučavao i konsultovao široku literaturu iz oblasti predmeta izučavanja.* Treba da kažemo još i to da takav njegov način prilaženja istraživanju, njegova žeđ za akumuliranjem saznanja nije nikakva gola potreba za enciklopedizmom ili kulturnim paradiranjem. Sasvim suprotno, to je shvaćena potreba, pravo, koju surovo diktira praksa naučnog saznanja i, drugo, saznata istina da je saznanje proces, neprekidno kretanje, koje je do njega stiglo preko leđa mnogih znanih i neznanih Prometeja ljudskoga duha. Ukratko, Marksu je bilo kristalno jasno da s njime niti počinje niti se završava hod po mukama do vrhova istine.

Shvatajući saznanje kao proces, kao trajan i povratni proces između čoveka i prakse, Marks i svoje teorijsko delo izgrađuje na tim principima. Za njega se, međutim, proces saznanja ne razvija i ne zaustavlja samo na globalnoj relaciji subjekt—objekt, u kojoj bi oni egzistirali kao neki autonomni, zasebni entiteti. On, naprotiv, među njima nalazi mrežu interakcija i kad ih posmatra u međusobnom odnosu, a i svakog posebno. Objekti saznanja kao posebni predmeti naučnog interesa, po Marksu, poseduju samo relativnu samostalnost, pa prema tome i saznanja do kojih se dolazi o njima dele istu sudbinu. U onoj meri u kojoj je spoljašnji svet, svet objekata, ujedinjen u životnu celinu, u toj se meri i objektivna saznanja o njima konstituiraju u celovit sistem. Kao što Marks svet smatra jedinstvenim u njegovoj strukturiranosti, tako i njegovi teorijski stavovi predstavljaju misaonu celinu. Podvajanje u odnosu na predmet saznanja može da bude samo uslovno i utilitarno motivisano radi što sistematskijeg razumevanja.[12]

•

Marks je u svoj praktično-delatni i teorijsko-saznajni opus ugradio ideju naučnog socijalizma koja je odredila celokupni njegov način življenja; ideju koja je njegovom životu i delu dala jedan aktivistički sloj, naime, veru u aplikativnost svojih misli, ideja, svojih naučnih dostignuća i vizija o razvitku društva i čoveka.

Kada danas govorimo o aplikativnosti jednog dela, mislimo pre svega na njegovu praktičnu upotrebljivost ili na korist koju od njega imamo. Reč je o tome koliko je to delo moćno i koliko

---

[12] Pri sistematizaciji Marksovog misaonog opusa najčešća je podela na četiri stvaralačka kompleksa: filozofiju (dijalektički materijalizam), shvatanje društva (istorijski materijalizam), ekonomsko učenje i političku teoriju. Taj aspekt Marksovog stvaralaštva je kod nas i u svetu detaljno rasvetljen (počev od informativno-enciklopedijskog nivoa pa sve do monografsko-studijskog pristupa), te se zato na njemu nećemo duže zadržavati.

se može primeniti, da snagom saznanja koju sobom nosi menja čovekov praksis. U tom smislu, svako delo nosi u sebi izvesnu težnju da postane predmet užeg ili šireg interesovanja, da animira čovekovo ponašanje, pa čak i da ga pokrene na materijalizovanje vrednosti koje dato delo nosi, koje su u njemu na nivou ideja. Ta se konstatacija bez izmena može odnositi i odnosi se i na Marksovo stvaralaštvo. Ali time se otvara pitanje: šta je to što izdvaja Marksa i njegovo delo kao specifičnu pojavu dotadašnjeg misaonog razvitka civilizacije?

Prvo: Marksovo delo (i pored toga što ono i to može da bude) nije primenljivo samo na ovu ili onu pojavu ekonomskog, društveno-političkog ili kulturnog života jedne epohe, klase, uže socijalne strukture ili lokalne zajednice. Stvarano u drugoj polovini XIX veka i na samim vrhovima čovekovog duhovnog razvitka, ono ne samo što se može primeniti na celu dosadašnju istoriju već je istovremeno i delo budućih vekova. Zašto? Pre svega zato što otkriva zakonitosti, objektivne zakonitosti kretanja društva u istoriji. I sve dok čovekov um ne otkrije savršeniju, revolucionarniju koncepciju društvenih kretanja, Marksova će teorija biti najobjektivnija osnova za njihovo razumevanje. To je konstatacija ne samo marksista već i onih koji stoje na suprotnoj strani, kako po svom socijalnom položaju u hijerarhiji društvene strukture, tako i po idejnom opredeljenju. Evo šta, na primer, kaže jedan doktor teologije i profesor filozofije papskog univerziteta „Angelikum" u Rimu: „Marksova misao predstavlja odlučujući preokret u istoriji novog veka. Ona je u velikoj meri izmenila istorijsko lice Zemlje, i jedan je od glavnih pokretača prelaznih događaja u savremenom svetu i trajni izvor nade u autentičnu slobodnu čovekovu budućnost."[13]

Drugo: Marks ne samo što je otkrio objektivne zakonitosti po kojima se društvo razvija; ne samo što je video seizmička područja suprotnosti u klasnom društvu — od kojih one između rada i kapitala lančano pokreću i preostale u drugim područjima života — već je (1) rešio bespomoćnost pred kojom je stajala građanska nauka, pokazujući njihovo „rodno mesto" (Engels), i (2) video je ishod, socijalni ishod tih protivrečnosti. Po njemu, antagonizam između rada i kapitala istorijski se razrešava u korist prvog, to jest radničke klase. U taj akt oni ulaze socijalnom revolucijom, ali i kanalima postojećih institucija (parlamentarnom borbom). Međutim, prevazilaženje klasnih suprotstavljanja, oslobođenje radničke klase — po Engelsu — moguće je samo ako se otkriju i otkrivaju njihovi društveni koreni, s jedne strane, i ako postoji vizija novih odnosa, sa druge. Zato će on u jednom članku o *Kapitalu* reći: „Otkada na svetu postoje kapitalisti i radnici još se nije pojavila knjiga koja bi bila od tolike važnosti za radnike kao ova" — i kasnije produžava: „Sledeći će ‚Severno-nemački Rajhstag' raspravljati o jednom zakonu o preduzećima, a time i o regu-

[13] Citirano prema: Dr Miroslav Pečujlić, *Dva lika civilizacije*, NIN, br. 1314 (14. mart 1976), Beograd.

lisanju fabričkog rada. Mi očekujemo da ni jedan narodni poslanik koji je izabran glasovima nemačkih radnika ne pristupi raspravi ovog zakona a da se prethodno nije upoznao sa *Marksovom* knjigom. *Ima tu još mnogo čega da se postigne.* Rascepi u vladajućim klasama su pogodniji za radnike nego što su to ikada do sada bili u Engleskoj, jer *opšte pravo glasa prisiljava vladajuće klase da se dodvoravaju radničkoj klasi za njenu naklonost.* Četiri ili pet predstavnika proletarijata su u ovim okolnostima *sila* ako znaju da iskoriste svoj položaj, ako, pre svega, znaju o čemu se radi, a to građani ne znaju. Marksova knjiga im daje u ruke ceo materijal o tome."[14] Stoga se *Marksovo delo*, po onoj formuli o relativnoj samostalnosti društvene svesti i o njenom povratnom delovanju na biće koje je omogućuje, *pretvara u aktivan činilac, u instrument radničke klase za ponovno stvaranje sveta na osnovama njegovih autentično-ljudskih principa.* U celoj svetskoj istoriji skoro i da nema dela koje u sebi nosi toliko unutrašnjeg magnetizma, čime oko sebe privlači za realizaciju ljudskog projekta civilizacije one koji po svome mestu u socijalnoj hijerarhiji društveno-ekonomske strukture jedino i mogu da istorijski materijalizuju taj projekt.

Treće: U istoriji ljudske misli postoje nebrojena dela vanserijske originalnosti, ali ona ipak nisu uspela da do te mere, kao Marksovo, izmene svet. Neosporno je da su ona obogatila tradicionalnu riznicu ljudskog duha i da su na ovaj ili onaj način interpretirala svet, ali, kao što je Marks primetio još u svojim prvim rukopisima, stvar nije u tome, već u tome da takav svet treba menjati. A to ovaj klasik naučnog socijalizma i čini snagom svoje prevratničke misli. Marks je bio i ostao ideolog i mislilac revolucije, *ali to se nikada ne bi dogodilo da nije revolucionisao i samo mišljenje*, da nije materijalizovao dijalektiku i da nije otkrio dijalektički tok stvari u materijalnom svetu nasuprot njenoj apstraktnoj bliznakinji koja se začela u jajniku idealizma. Samo je jedna takva misao mogla zaorati u srž tkiva građanskog društva s njegovom osnovnom ćelijom — robom. U toj na izgled jedinstvenoj kategoriji, koja je za građansku političku ekonomiju bila nedeljiv predmet, namenjen razmeni na tržištu, Marks je otkrio da — suprotstavljena, ali u dijalektičkom jedinstvu — postoje dva kvaliteta: upotrebna vrednost i vrednost. Ovi, sa svoje strane, nisu samonikle osobine robe. Njihov je izvor u ljudskom radu. Upotrebna vrednost, pri tom, odgovara konkretnom radu, a vrednost apstraktnom. To otkriće o bivalentnom karakteru robe omogućilo je Marksu da pronikne u višak vrednosti i njegovo prisvajanje od strane kapitalista kao neplaćenog rada u formi profita i time pokaže logiku postojanja građanskog društva, ali i njegovu ograničenost (tendencijsko opadanje opšte profitne stope).

---

[14] F. Engels, *Kapital*, članak objavljen u „Demokratisches Wochenblatt", Lajpcig, 21. do 28. marta 1868.

U tom smislu Marks je neponovljiv, onako kao što se jednom stiže do određenih naučnoistraživačkih rezultata, da bi kasnije oni bili dorađivani ili poslužili kao osnova za nova pronicanja u svet nepoznatog. Ono što, međutim, nadmašuje konkretne istraživačke domete i što se može aplicirati na društvene fenomene i pre i posle Marksa, to je ona dubina zamaha s kojom je on prilazio predmetu istraživanja. Taj postupak je Marks uzdigao i ostvario kao gnoseološki princip u svim svojim istraživanjima, eksplicirajući ga sentencijom: „Biti radikalan u mišljenju, to znači zahvatati stvari u njihovom korenu."

Četvrto: Marksovo interesovanje za sopstvena dela nije prestajalo na blagajni izdavača, niti ih je on stvarao da bi izgradio akademski prestiž i karijeru. Baš obrnuto: između ostalog su njegovo delo i način na koji se odnosio prema njemu bili usmereni ka rušenju akademizma kao prevaziđenog i neplodnog odnosa prema nauci. Religijski je fanatizam, kojim su predstavnici građanske misli zaodevali sopstvene zablude u plašt akademizma, u Marksovim polemikama ismejan s antologijskom lucidnošću.

Marks afirmiše nov način odnošenja stvaraoca prema sopstvenim mislima i idejama, prema svojim naučnim dostignućima. Naime, isto toliko koliko je trošio energije na putu i u procesima stvaranja svojih naučnih radova, toliko je, možda još i više, bio angažovan na praktičnom ostvarivanju svojih velikih ideja. Ako kažemo da su one bile i jesu oružje radničke klase u njenom oslobađanju od eksploatacije, tada je Marks — svojim učestvovanjem u radu Saveza komunista, Internacionale, svojom prepiskom sa vođama radničkog pokreta, aktivnim učešćem u radničkim časopisima i neposrednom borbom u radničkom pokretu — ne samo bio konstruktor i instruktor tog oružja već istovremeno i njegov prvi nosilac.

Veljko Radović

Oto Bihalji-Merin: Ispunjen i cjelovit život

(Povodom Bio-bibliografije Ota Bihalji-Merina)

> „U kući moga življenja stanuju ravnopravno Marks, Ajnštajn i Pikaso."
>
> O. Bihalji-Merin

U martu prošle godine priredio je Muzej savremene umetnosti u Beogradu izložbu pod imenom *Profil kritičara Ota Bihalji-Merina;* trebalo je da ona sumarno predstavi doprinos likovnoj umjetnosti ove mnogostruko nadarene ličnosti. To je, istovremeno, bio pokretački motiv izdavačkom preduzeću „Nolit" da, za tako svečanu i reprezentativnu priliku, štampa bio-bibliografiju Ota Bihalji-Merina*, koja, već sama po sebi, dovoljno govori o neuobičajenoj i gotovo izuzetnoj plodnosti jednog radoznalog i vanredno upućenog stvaraoca. To što je ovaj ugledni beogradski izdavač učinio tom prilikom primjer je dostojnog vraćanja jednog istorijskog duga: Oto Bihalji-Merin je, sa svojim bratom Pavlom, koga je gestapo strijeljao 1941. godine, i osnovao to preduzeće, tridesetih godina našeg vijeka, pod imenom „Nova literatura". Ta stručno i vrlo valjano urađena bio-bibliografija skreće pažnju naše cjelokupne javnosti, opet, na velike zasluge jednog „začinjavca" koji

* Bio-bibliografiju su sačinile: Liza Bihalji-Merin, Radmila Pantić-Matić, Olga Čakić, Verica Španović, Milka Nenadić, Irina Subotić.

je mnogo šta vidio prvi, i to formulisao i prenio onima koji su to znanje umjeli da prime. Nije on tim svojim prevratničkim talentom iznenađivao samo sredinu ponekad zatvorenih horizonata; Oto Bihalji-Merin je cijelog života bio u samom središtu promjene, i otud „izvještavao" šta se novo pomalja „iza brda".

Oto Bihalji-Merin se rodio 1904. godine u Zemunu, u zanatlijskoj porodici i, vjerovatno, u velikoj skučenosti. Brzo je pojmio da mu je rodni grad tijesan. A brzo će shvatiti da mu je i sama Evropa tjeskobna, i obratiće čežnjivu pažnju na svemir, novi i prostraniji ljudski dom. Njegovi vidici neprestano su se, dakle, razmicali, idući od malog ka planetarnom, od provincijskog ka kosmičkom.

Godine 1924. postaje član Komunističke partije Jugoslavije. Ide zatim u Njemačku, gdje se aktivno uključuje u tamošnji radnički pokret. Godine 1936. odlazi u Španiju, i ona će ga uvijek podsjećati na internacionalistički dug svim porobljenim narodima svijeta. Na inicijativu La Pasionarije, piše brošuru o Bajmleru, koja je iz aviona bacana na položaje njemačkih fašističkih trupa. Vraća se, potom, u Švajcarsku, tamo piše i štampa knjigu *Španija između smrti i rađanja*. A pitao se, mnogo godina docnije (1976), hoće li doći „do novog viđenja Španije posle skoro 40 godina, i posle Franka", „da se zatvori misaoni krug — početka i kraja". Bihalji-Merin je uspio da vidi i tu Španiju, obnovljene energije poslije strašne despotije. Misaoni krug je tako zatvoren!

Živio je dugo i duhovno veoma grozničavo u Parizu, Berlinu, Cirihu, u Evropi u kojoj je opako sazrijevalo zlo i kristalisalo se u nacistički teror nad ljudima i ljudskim duhom. Iz tog vremena potiču znamenita njegova prijateljstva s Andre Malroom, Iljom Erenburgom, Tomasom Manom, Đerđom Lukačem, Lujom Aragonom, Bertoltom Brehtom, Georgom Grosom, Džonom Hartfildom, Maksimom Gorkim i ostalim „graditeljima svijeta". Pod uticajem velikog Krležinog djela, Oto Bihalji-Merin se uputio u Evropu koja se nezaustavljivo spremala da u bunilu dočeka svoju strašnu noć. Na njegovom licu titrali su odsjaji varvarske plemenske vatre u kojoj je gorjela cjelokupna savremena misao; to je bila nacistička lomača upaljena 10. maja 1933. godine, pred Humboltovim univerzitetom u Berlinu. Bila je to apoteoza samog užasa i groteskno uznesenje „plemenskog totema" Hitlera. I kao pripadnik jednog užasno kinjenog naroda koji je milenijima trpio od iracionalne tradicije pogroma, i kao humanist po osnovnom ljudskom stavu, zarekao se iznad te sulude vatre da će život posvetiti akciji i borbi protiv nekulture i demona nereda i varvarstva. Poslije će shvatiti da se ljudskom smislu može i te kako služiti i pisanjem, premda je za mnoge bilo „sramota pisati" poslije toliko doživljenih užasa. Bihalji-Merin je odveden u fašistički logor, da ispašta što je humanist i Jevrejin.

Ako se traži ono osnovno što taj ispunjeni i cjeloviti život bitno označava, ono što njime preovlađuje, onda je to vjerna služba socijalističkoj revoluciji u najopštijem značenju toga pojma. On je shvatao revoluciju kao totalnu promjenu, veliku mutaciju,

ubrzavanje istorije, opštu obnovu i preocjenjivanje svih zatečenih vrijednosti. Dakle, revolucionisanje čovjeka i života samog, načina mišljenja, a ne samo promjena ideološkog gledišta ili promjena u materijalnoj sferi! „Revolucija u umetnosti i društvu, revolt protiv patrijarhalne tiranije, stvaralački nemir mladih ljudi" — tako Oto Bihalji-Merin definiše pobunu protiv statičnosti mrtvog postojanja i konzerviranja ljudskog života koji je kretanje sámo. Imao je on sreću — ako se tako može reći — što živi u vijeku velike promjene, kada sve predstavlja jedan ogromni i silno pokrenuti kontinuum što, ako se misli evolucionistički, spiralno stremi tački *Omega*. To je „koloritan" vijek koji ničemu ne dopušta da se ustali, i koji obilježava prevratnički duh gotov da ustane na tradiciju, „vječne vrijednosti", prividne nepromjenjivosti. Zna taj umni čovjek, naravno, da centrifugalne sile tako užurbanog i nestrpljivog vijeka u svom hodu odbacuju, na žalost, i mnogu osnovnu vrijednost, ali ovom dobu stalo je samo do bezuslovne promjene. Ne prihvata Bihalji-Merin potpuno i nekritički duh toga vremena, ali mu se i ne protivi ogorčeno i nepomirljivo kao mnogi mislioci koji mu odriču mudrost i uravnoteženu polaganost razvoja.

Pripremajući se da — po nalogu redakcije, koja je željela da ima portret ove naše mnogostruko značajne ličnosti — pišem o djelu Ota Bihalji-Merina, dvoumio sam se oko definisanja i „svrstavanja" njegovog djela. Sâm on je, srećom, uspio da to formuliše, i to u katalogu spremljenom za njegovu izložbu u Muzeju savremene umetnosti. Bihalji-Merin, izgleda, samoga sebe smatra prvenstveno (ili jedino?) esejistom, što najvjerovatnije i jeste — u najboljem smislu te riječi. Esej jeste pogodna i živa forma za postavljanje pitanja, a Bihaljijevo ukupno djelo uglavnom je zbir pitanja na koja on ne daje uvijek odgovore. Takođe, ta forma izražavanja dala mu je mogućnosti da se — bez prevelike i sitničave analitičnosti svojstvene „pozitivnoj" nauci — radoznalo ogleda u posmatranju najraznolikijih kulturnih pojava svoga vremena. Nije to svagda bio esej o umjetničkim temama; za njega je gotovo sve umjetnička pojava, jer je sám život kreacija najvišeg reda. „U kući moga življenja stanuju ravnopravno Marks, Ajnštajn i Pikaso", napisao je svoj *credo*, jasan i po sebi očit. Čitavog života zanimala ga je paradoksalna veza nauke, umjetnosti i politike, raznorodnost i nesvodljivost njihovih jezika i mogućnost (i nemogućnost) njihove uslovne sinteze. Nije stoga slučajan ni jedan njegov skorašnji naslov koji govori upravo o *jedinstvu sveta u viziji umetnosti*. Ispod nas je svuda ista zemlja, glasi mudrost jednog prastarog i iskusnog naroda, ljudskô je univerzalan pojam nepodložan rasnim, etnocentričkim i drugim ograničenjima rđavo shvaćene politike. Toj ideji o *jedinstvu ljudskog* podredio je Oto Bihalji-Merin sve druge, obilježavajući njome svaki svoj poduhvat.

Ovaj tekst nikako ne treba shvatiti kao kakav „spisak zasluga" Bihalji-Merina. Ovo je skroman pokušaj označavanja temeljnih ideja koje su se provlačile kao osnovno svojstvo njegova stvaralačkog rada. A što se zasluga tiče, o tome dovoljno govori

samo prosto navođenje činjenice da njegova bibliografija sadrži ravno 657 bibliografskih jedinica: 38 knjiga, 12 filmskih scenarija i 619 predgovora i priloga u periodičnoj štampi! Prevođeno je na mnoge jezike djelo tog čovjeka renesansne radoznalosti i rijetke plodotvornosti. Bihaljijevo djelo je uticajno i pokretačko, i njegov ukupni značaj ne ogleda se, razumije se, samo u odista impozantnom zbiru djela koja je napisao do sada. Nije samo njegova zemlja odala priznanje tom humanističkom i civilizatorskom djelu; pored ostalih priznanja svijeta, Bihalji-Merin je na Bečkom univerzitetu primio uglednu Herderovu nagradu „za približavanje umjetnosti Jugoslavije svijetu i svjetske umjetnosti narodima Jugoslavije". U ovom obrazloženju Herderove fondacije sadržana je suština cjelokupnog djelovanja Ota Bihalji-Merina u našem javnom i društvenom životu: pomagao je, tokom tolikih godina, da se omoguće strujanja znatnih kulturnih vrijednosti, da se razbije kulturna izolacija i da se istovremeno ostvari sveprožimanje svjetskih kultura koje, naravno, nije uslovljeno poništenjem oznaka nacionalnih tradicija. Bihalji-Merin je internacionalistička priroda koja svojim nemalim doprinosom želi da utiče na kulturnu integraciju svijeta kao na ostvarivanje ideala cjelovitosti i jedinstvenosti života. Čitavog vijeka bio je protivnik agresivnog provincijalizma ubogo zastrašenog novinama svih vrsta, upaničenog samom mogućnošću bilo kakve promjene — naročito duhovne i kulturne.

Oto Bihalji-Merin je, uz Krsta Hegedušića, među prvima prepoznao samonikle vrijednosti hlebinske likovne škole „naivnih umjetnika" (naravno, on nije kriv i za paralelni prodor komercijalnih i neautentičnih pojava u ataru tog „jugoslovenskog Monmartra") i pomagao „velikom svijetu" da ih i sâm prepozna i prizna im vrijednost. Te slikare „svetog srca", izrasle iz korijena generalićevske loze, uveo je na svjetski plan kao nesumnjivo svjetski, a ne regionalni proces: u podravskom selu Hlebinama probudio se slikarski nagon *samorastnika* koji, u doba mašte, i u doba zaokupljenom i potlačenom mašinizmom i tehnologizmom, traže za čovjeka „skrovito mjesto" u svijetu. Ne možemo, odista, samo na osnovu primjera sporadične degradacije tog slikarskog pokreta suditi o njegovom značaju. Mi smo često zaostajali i tek pratili na odstojanju tuđe duhovne tekovine. U ovom „hlebinskom slučaju" mi imamo neosporno vođstvo! To je Bihalji-Merin uvideo i shvatio kao nešto dostojno najveće hvale. Uostalom, svaka se škola umori, ali će rezultati jedne istinske slikarske iskrenosti ostati. Ostalo će se uklopiti u trgovinu i serijalnost. Bihalji-Merin je mlad i pokretljiv duh velike otvorenosti za sva ispoljavanja novatorskog duha, i nije čudno što ga je zaslijepila iskrena svjetlost iz Hlebina. To karakteriše ovu ličnost kao čovjeka uvijek gotovog da prihvati i podrži novinu, jer ništa, kako on misli, ne nastaje bez unutrašnje potrebe. Naravno, naivna umjetnost nije rođena u Hlebinama, nego milenijima ranije, ali je tu niklo autentično sjeme zaspale kreativnosti našeg „običnog" svijeta koji nije ni čuo za carinika Rusoa ni za altamirsku pećinu. Bihalji-Merin je, uostalom, među prvima

(Gogen je bio *prvi* „bjegunac" iz civilizacije u tahićansku netaknutost) digao glas protiv tradicije nadmenog evrocentrizma što sujetno odbija da prizna kako bilo šta duguje kulturi Istoka i primitivnih vanevropskih naroda kao vrela nove simbologije, slikovitosti i jednostavne izražajnosti i eliptičnosti svojstvene velikim umjetničkim djelima. Plodni uticaj primitivnih kultura na evropsku Modernu definisao je Bihalji-Merin odavno, i stoga je baš njemu data čast da o tome nešto napiše za katalog izložbe u Minhenu (1972. godine, povodom Olimpijskih igara), *Svetske kulture i moderna umetnost.*

Bihalji-Merin je spajao prividno nespojiva interesovanja: za slikare naivne vizije svijeta, za fotografiju, maske, književnost, politiku („Klasična podela uže stručnosti manje me interesuje, a više ritam života, prosedei optičkog i psihičkog oblikovanja"). Bilo je to prirodno za čovjeka koji o sebi veli da ga je od prvih trenutaka buđenja duhovne samosvijesti pokretalo „nespokojstvo, znatiželja, traženja", i koji je napisao: „Hteo sam da otvaram mnoga vrata; da otključavam nepoznatô, da prodirem u jezgro. Da budem prisutan". Samosvjestan i pronicljiv, on je tajnu svog pokretačkog poleta jasno imenovao. I otuda, naravno, i potiče njegovo „interesovanje za eksperiment", jer eksperiment se uvijek obavlja ispred *zatvorenih vrata* koja se njime hoće magijski da otključaju. Više ga, dakle, zanima eksperiment nego djelo, više predstil nego stil, to jest prostor *između*. On se bavi novínom, promjenom, revolucijom stila i forme. Da njega zanima, prije svega, pojava u začetku koja se još ne ispoljava očigledno, svjedoči gotovo čitavo njegovo djelo. „Podržati ono što dolazi!", napisao je Bihalji-Merin „nalog" svome budnome duhu. Da ga promjena ne zatekne, da bude pripravan da je zapazi i jasno definiše, prije svega za sebe, a potom i za druge. Po tome je on bitno istraživački duh, mada je, zna se, svaka vrsta kreativnosti istraživački čin. Zbog svega toga se može smatrati prirodnim budno interesovanje Bihalji-Merina za funkciju i novi smisao moderne umjetnosti u vijeku scijentizma i tehnokratizma koji ubija maštu i sjedište simbolične sfere u čovjeku. „U svim vremenima živela je umetnost u sudbonosnoj povezanosti sa razvojnim tokovima čovečanstva", piše on, žaleći što je, u novije doba, „umetnost, mumificirana kao muzejsko blago i profanisana kao tržišna roba, izgubila (...) neposredni kontakt sa sudbinom čoveka." Prvi put u istoriji umjetnost ima nižerazrednu, može se reći čak konzervativnu ulogu u razvoju čovječanstva! Umjetnost starijih vremena, pa i doskora, uvijek je prepoznavala suštinske smjerove epohe, posredno pomažući razvoju ljudske misli i samospoznaji. Modernoj umjetnosti stoga prijeti smrt ako ne pronađe oblik i uporište. Tu sudbinu prorokovao joj je još Hegel, vjerujući da će je smijeniti nova *religija progresa.* Među mnogim najavama velike promjene, Bihalji-Merin i u tom nesnalaženju i zaostajanju moderne umjetnosti (u svijetu neviđene necjelovitosti, razdrobljenosti i fragmentarnosti!) vidi začetak možda mogućne dijalektičke sinteze nauke i umjetnosti! Dovesti u pitanje smisao umjetnosti, za Bihalji-Merina znači osporiti sám

smisao života. Umjetnost jeste izgubila svoj posvećeni, kultni i harizmatski položaj u ljudskoj svijesti, potisnuta od nauke, ali ona time samo mijenja položaj ne gubeći od vlastitoga smisla. Tako misli Bihalji-Merin, vjerujući da, demokratizacijom i horizontalnim rasprostiranjem, umjetnost prodire u svijest ljudi više nego ikada! Da li duboko, o tome on ne govori, ili neće da govori. On samo konstatuje promjenu, i hoće da joj pronađe uzrok i skriveni unutrašnji smisao. Po tome je misao Bihalji-Merina nedvosmisleno optimistička i evolucionistička. On čak u estetskom i sadržajnom nihilizmu i potpunom rasturanju oblika vidi nagovještaj novih oblika i reda, nagovještaj revolucije planetarne i kosmičke svijesti i odgovarajućeg izražajnog jezika primjerenog novoj realnosti. „Znam da se svet mora i može promeniti", piše on. Bihalji-Merin iskreno žali, ne skrivajući nostalgiju, što mu je „avantura kosmičkog leta bila uskraćena"! Otuda će se stvari vidjeti drukčije, što ne znači i *bolje*. „Ipak je veoma potrebno sagledati celinu", konstatuje taj nekadašnji pitomac vazduhoplovne škole rezervnih oficira u Petrovaradinu, koji je naučio da gleda iz avio-perspektive na cjelinu događaja na zemlji i neprestanu vrevu ljudsku. „Pričekajmo i vidjećemo!", rekli bi stari Kinezi — učitelji mudrosti i strpljivosti. Stvari će se već razjasniti, možda to nagovještava umjetnost rasapa i odsustva oblika. To je mučno traženje oblika i reda, i umjetnost mora pronaći izraz, ili čovjeka — neće biti.

Rečeno je već da Bihalji-Merina nikad nije zanimala samo „čista umetnost" ni estetički problemi i čistunska autonomnost izražajnih jezika. Stoga je njegova ukupna djelatnost, na svoj način, paraumjetnička i multimedijalna, ako hoćemo da se izražavamo aktuelnim rječnikom. On je multimedijalno mislio onda kad su mnogi mislili folklorno i estetski autonomistički. Zanimalo ga je umjetničko djelo kao nosilac razgovora „sa nevidljivim silama još neprotumačenog sveta". Dakle, uvijek djelo koje je po prirodi stvari „prestupničko" i avangardno, i koje ne ponavlja iskušane i iscrpljene modele, već im se revolucionarno suprotstavlja! „Umetničko delo projektovano na širokom planu istorijskih kretanja nije vezano za svakodnevne taktičke opservacije društvenog razvoja, ali je — ukoliko je značajno — okrenuto prema naprednim snagama epohe", ispisuje Oto Bihalji-Merin svoje shvatanje umjetnosti i umjetničkog čina. To stanovište posebno je shvatljivo za čovjeka za koga su „umetnost i politika dva toka koja prate moj (njegov) životni put". Pod *politikom*, naravno, on nije razumio svakodnevnu taktiku, već opštu strategiju, koja uvijek vodi brigu o totalitetu ljudskog.

Oto Bihalji-Merin upravo piše knjigu o Goji, koji, po njegovom shvatanju, znači „vrhovnu sintezu savesti i estetike u umetnosti". To djeluje kao etički i estetički *memento* čovjeka čije djelo još nije zaključeno i koje će još dugo trajati zato što je predviđalo buduće događaje i ritam života u neprestanom mijenjanju i kretanju. Ono je, stoga, svjedočanstvo budnog čovjeka koji je želio da sve vidi, doživi i zapiše, otvarajući sva vrata koja je mogao da otvori.

Josip Broz Tito: Borba i razvoj KPJ između dva rata

(Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1977, strana 74)

Od povijesnog Titovog referata na Petom kongresu naše partije 1948, u kojem je prvi put nakon oslobođenja prikazan revolucionarni put SKJ (KPJ) od njegova osnutka do sukoba s Kominformom, prošlo je skoro trideset godina. Tim je referatom, pisanim prvenstveno iz političkih potreba, Tito dao ocjene najznačajnijih događaja u povijesti SKJ, događaja koji su u kasnijim znanstvenim istraživanjima potanko obrađeni.

No taj Titov referat, izuzev ogromnog značenja u idejno-političkoj izgradnji članstva KPJ u vrijeme poznatih Staljinovih napada na Jugoslaviju, bio je i poticaj za sustavno prikupljanje arhivske građe u okviru sindikalnih, omladinskih, partijskih organizacija i JNA. Osnovano je Historijsko odjeljenje pri CK SKJ, pri CK NOJ, zatim Vojnoistorijski institut, kao i istoimena odjeljenja pri republičkim i pokrajinskim komitetima, brojni lokalni historijski arhivi itd. Prikupljena je ogromna historijska građa, a s vremenom su se razvile i znanstvene institucije za historiju radničkog pokreta, odnosno za suvremenu historiju.

Bio je to napokon poticaj za prodor ove tematike u jugoslavensku historiografiju. Pored stotina monografija, većinom o temama iz NOR-a, godine 1963. objavljen je i prvi pokušaj sinteze dotadašnjih istraživanja u formi *Pregleda istorije SKJ*. Međutim, posljednjih godina krug istraživača povijesti komunističkog pokreta u jugoslavenskim zemljama znatno je proširen (o tome svjedoče i desetine obranjenih doktorskih disertacija s tog područja), pa se nametnula i potreba za novom, znatno širom sintezom. Takvu sintezu zahtijevaju i brojne političke škole, prije svega mladi, ali i svi oni, ne samo članovi partije, kojima je stalo do toga da se — prema Titovim riječima — „bogato iskustvo" iz prošlosti SKJ „u interesu kontinuiteta revolucije koristi u daljnjoj izgradnji našeg socijalističkog samoupravnog društva".

Sretna je pri tome okolnost što je baš u ovom trenutku, kad se

priprema nova sinteza i širom zemlje otvaraju nove političke škole, Tito, uza sve državničke poslove, uzeo na sebe i obavezu da opet „malo" doprinese „svojim znanjem i iskustvom" povijesti SKJ.

Tito je u Kumrovcu u dva dana (26. i 27. ožujka o.g.) održao četiri predavanja: 1. Frakcionaštvo u KPJ i borba za jedinstvo Partije, 2. Komunistička partija Jugoslavije i Kominterna, 3. Novo rukovodstvo i konsolidacija Komunističke partije Jugoslavije i 4. KPJ u pripremama narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Ta su četiri predavanja dopuna onih najbitnijih i najdelikatnijih poglavlja iz povijesti SKJ kojima se Tito 1948. godine nije mogao iscrpnije posvetiti.

U prvoj temi Tito jezgrovito prikazuje genezu frakcijskih borbi u našoj partiji. Uz poznata osnovna pitanja oko kojih se rodio sukob dviju frakcija (pitanja revolucije, proletarijata i njegovih saveznika, posebno nacionalnog, seljačkog i sindikalnog pitanja), on otkriva i manje poznate dimenzije osobnih sukoba „oko toga ko će biti na čelu KPJ, ko će biti sekretar ili član Politbiroa". Uz taj „karijerizam", rasplamsavanju je frakcijskih borbi nakon Treće konferencije KPJ (1924) doprinijelo, po Titovoj ocjeni, i „insistiranje Kominterne da se izabere kompromisno rukovodstvo, tj. da uđu u rukovodstvo i ljevičari i desničari, i da se tamo dalje frakcionaši".

Osuđujući desničare Tito ne zaobilazi činjenicu da su oni, u nastojanju „da očuvaju rukovodstvo nad sindikalnim pokretom (...), opravdani otpor sindikata u Hrvatskoj prema desničarskoj politici i praksi pokušali da prenesu na vrlo osjetljivo tlo, na nacionalno pitanje — na odvajanje Hrvata i Srba". Ali odmah dodaje da je to bio pokušaj jedino desničara iz sindikalne centrale (CRSOJ) i da je „pokrajinsko sindikalno rukovodstvo Hrvatske, koje je stajalo na čelu borbe protiv desničarskog iskrivljavanja sindikalne politike KPJ, dobilo (...) pomoć radnika ne samo u Hrvatskoj već i podršku sindikalnih saveza Srbije, posebno Beograda i njegovog Mjesnog radničkog sindikalnog vijeća". Time je isključio svaku mogućnost diobe frakcija po nacionalnoj pripadnosti njihovih nosilaca, odnosno geografskom području njihova djelovanja.

Za ljevičare Tito kaže da su simpatije proletera bile nekada na njihovoj strani zbog toga što su dali „značajan doprinos u raščišćavanju nacionalnog pitanja, kao i pitanja vezanih za organizacionu izgradnju Partije". Ali samo do časa dok se i oni (ljevičari) nisu pretvorili u frakciju. „Prestajući da budu revolucionari, oni su gubili i povjerenje članstva." Desilo se to postepeno, ali neminovno. Jer „umjesto da pogrešnost desničarskih koncepcija dokazuju svojim radom, mobilizacijom članstva u klasnoj borbi i političkom djelovanju, vodeći krugovi ljevičara usmjeravaju se ka obračunu na vrhu i sami tonu u frakcionaštvo".

Ni Treći kongres partije (1926) ni intervencije Kominterne nisu riješili krizu u vodstvu KPJ. Ta besprincipijelna frakcijska borba dostigla je kulminaciju početkom 1928. godine, kada se pripremalo poznato savjetovanje u Moskvi i kada je za taj „Beratung", na traženje Kominterne, trebalo izabrati neposredne predstavnike najjačih partijskih organizacija u zemlji. Da bi osigurale podršku članstva tih organizacija, i desna i „lijeva" frakcija sada pokušavaju frakcijsku borbu prenijeti i u samu bazu, uvlačeći u nju i mjesne organizacije KPJ, pa i SKOJ-a. Posebna meta bila im je zagrebačka organizacija, tada jedna od najjačih u zemlji, u kojoj je bio okupljen „znatan broj industrijskih radnika, prekaljenih komunističkih boraca".

No baš su u toj organizaciji i lijeva i desna frakcija doživjele potpun poraz. Već 1927. Tito, tada organizacijski sekretar zagrebačkog Mjesnog komiteta Partije, zatim Đaković, Parović, Kraš, Krndelj, antifrakcijsko radničko jezgro, razmatraju situaciju u klasnom radničkom pokretu i dolaze „do saznanja da treba najprije ozdraviti Partiju i izboriti se za njeno jedinstvo. To je bio i uslov za jedinstvo u revolucionarnim sin-

dikatima". I to radničko jezgro je pod Titovim vođstvom povelo tu bitku, svjesno rizika u koji ulazi. Jer „svako ko bi se pojavio sa kritikom „ljevice" ili „desnice", kaže Tito, „smatran je antipartijskim elementom. Zato je tada trebalo dobro pripremiti teren (...) jer smo mogli izletjeti iz Partije prije nego što bismo uspjeli da povedemo organizaciju u odlučnu borbu protiv frakcionaštva".

Same pripreme, počevši od rajonskih konferencija, i tok historijske Osme konferencije zagrebačke mjesne partijske organizacije do svog izbora za političkog sekretara Mjesnog komiteta, Tito detaljno opisuje.

Svoje izlaganje o prvoj temi Tito je završio riječima kojima se obratio članovima Mjesnog komiteta zagrebačke partijske organizacije 1928: „(...) da je našoj partiji i radničkoj klasi dosta praznih priča, da treba uspostavljati neposredan kontakt s radnicima, da komunisti moraju biti tamo gdje se radnici okupljaju i ići u akcije zajedno s njima i predvoditi ih". Rekao je to prije nepunih 50 godina.

U drugoj temi Tito je prikazao genezu Kominterne, njezinu organizacijsku strukturu, ulogu, funkciju i ingerencije u međunarodnom komunističkom pokretu — naglasivši dvije faze u njezinu djelovanju. U prvoj fazi, za Lenjinova života, Kominterna je bila „demokratska ustanova" i njen je Izvršni komitet „stvarno bio izvršni organ koji se starao o provođenju odluka, a manje (...) samostalni arbitar". U drugoj (Staljinovoj) fazi ta se praksa gubi, a sve više se nameću mišljenja i stavovi jedne partije „kao jedino ispravni". Ali tome su — kaže — „išli naruku i predstavnici nekih komunističkih partija kod kojih se uvriježilo mišljenje da bez rezerve treba prihvatiti iskustva i stavove Boljševičke partije kao jedino važeće i za pokrete svih drugih zemalja".

Svemoć Kominterne prema našoj partiji pokazala se i historijske 1928, kada je Tita i ljude oko njegova antifrakcijskog jezgra nazvala „zdravim", ali nijednog od njih nije postavila u rukovodstvo Partije. Umjesto njih odredila je „svoje" ljude, „aparatčike", i frakcijske borbe su se obnovile. Još je očitiji primjer bilo neprihvaćanje jednoglasne odluke delegata KPJ na Sedmom kongresu Kominterne da se za Izvršni komitet KI kandidira Tito. Umjesto Tita morao je biti kandidiran Gorkić, u kojega je Kominterna imala apsolutno povjerenje.

Ali od 1936 — kad se Tito vraća u zemlju kao organizacijski sekretar, a osobito od 1937, otkada je generalni sekretar KPJ — dolazi do kvalitativno novog odnosa između KPJ i Kominterne: počinje, zapravo, izgrađivanje „sopstvene strategije jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta". „Bilo mi je jasno", kaže Tito, „prvo, da moramo definitivno vratiti iz inostranstva Centralni komitet u cjelini; drugo, da se moramo osloboditi tutorstva Kominterne i slijepog nekritičkog primanja i provođenja direktiva nekog opštevladajućeg komunističkog centra; i treće, da se moramo oslobađati novčane pomoći sa strane."

Već su se tridesetih godina u Kominterni ispoljavali elementi sektaštva. To se ogledalo i u političkim dokumentima CK KPJ u emigraciji. Bile su to, prema Titovim riječima, „apstraktne proklamacije koje nisu imale nikakve veze sa stvarnim stanjem i stoga nisu ni mogle da djeluju mobilizatorski (...) Već se tada vidjelo da se borbom radničke klase ne može dirigovati izvana, iz nekog opšteg centra. To je, zapravo, početak geneze našeg sukoba sa Staljinom, i tako to i treba shvatiti. Jer mi smo već tada, u nastojanju da osamostalimo Partiju, u suštini poveli borbu protiv dogmatizma, i to ne samo na međunarodnom planu već i u sopstvenim redovima".

Treću temu Tito nije mogao tako iscrpno obrazložiti kao prvu i drugu, jer je nemoguće u jednom jedinom predavanju prikazati svu raznovrsnost akcija novog rukovodstva, koje je formirao u martu 1938, i svu širinu pokreta koji je sada dobio „onu jasnoću i orijentaciju, ona sredstva i metode koji su bili odlučujući za kasniji

razvoj narodnooslobodilačkog rata". SKOJ, Mitrovica, Španjolska, pripreme za obranu zemlje, studentski pokret, pa opet KPJ — Kominterna (prvi put priznanje Titu i njegovom Centralnom komitetu KPJ) — sve su to teme koje bi zahtijevale posebnu obradu. No uočljivo je da se i u ovom kao i u ranijim predavanjima, pa i u samom uvodu, Tito nekoliko puta osvrnuo na marksističko i općepolitičko obrazovanje članstva, na kurseve, štampu i škole, u kojima je i sâm predavao, — što samo potvrđuje njegovu davnu tezu da je idejno-politički rad značajna pretpostavka uspješne izgradnje komunističkog pokreta. I kada je 1939. pisao poznato Otvoreno pismo članovima KPJ, opet je naglasak stavio na obrazovanje, i to je — prema njegovim riječima — „bila suština otvorenog pisma", jer je bilo „jasno da se približava rat i da sudbina našeg revolucionarnog pokreta zavisi od toga koliko je partija osposobljena, koliko su njezini članovi u stanju da samostalno djeluju, ostvaruju partijsku liniju i zadatke".

Druga tema na kojoj se drug Tito više zadržao jest pakt između Sovjetskog Saveza i Njemačke, kada su u ocjeni međunarodne situacije „došla do izražaja stara Staljinova gledišta — da nije osnovna borba protiv fašizma, nego da se treba vratiti tzv. klasnoj konfrontaciji, borbi „klase protiv klase", proletarijata protiv buržoazije. U vrijeme kada su Hitlerove armije prekrajale kartu Evrope, u situaciji kada je ofanziva fašizma bila u punom jeku, osjećao sam", kaže Tito, „da bi takva politika koja zanemaruje nacionalne interese i odbranu nezavisnosti — mogla biti kobna".

Napokon, tu je i Titova ocjena Pete zemaljske konferencije KPJ: „Značaj te konferencije je prije svega u tome što je pokazala da je KPJ na svom dotadašnjem putu savladala sve svoje unutrašnje teškoće, odoljela strašnom pritisku klasnog neprijatelja, izgradila se u organizaciono i idejno čvrstu i monolitnu revolucionarnu partiju radničke klase. Konferencija je potvrdila političku liniju koja će osigurati da KPJ bude spremna, da se nađe na pravom mjestu u sudbonosnim događajima koji su dolazili".

U četvrtoj temi Tito se na čas vraća u prijeratno razdoblje, na problem obrane zemlje, koji se „posebno oštro postavljao". Tom problemu partija je, kaže, „prilazila sa klasnog stanovišta. Bila je uvjerena da je obezbjeđenje nezavisnosti i društvenog progresa mogućno samo pod uslovima političke demokratizacije i revolucionarnog preobražaja društva u cjelini.

Prema tome, smisao i sadržaj kursa KPJ na odbranu zemlje, prisutan u njenoj svakodnevnoj borbi još od „anšlusa" Austrije, bio je sastavni dio njenog cjelovitog koncepta revolucije. Taj koncept Partija je najpotpunije formulisala na svojoj Petoj zemaljskoj konferenciji. To su osobito jasno potvrdili i događaji 27. marta 1941. godine".

Od svih događaja nakon kapitulacije Jugoslavije do izbijanja ustanka Tito se najviše zadržava na Majskom savjetovanju 1941, što je i razumljivo, jer su na njemu postavljene „osnove političke linije KPJ u uslovima okupacije — organizovanje i predvođenje borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje", te određeni „najznačajniji pravci akcije za svaku nacionalnu i pokrajinsku organizaciju partije".

Revolucija je najbolje pokazala kakvu je historijsku misiju odigrao Tito ne samo u njoj samoj nego upravo u presudnim godinama uoči revolucije: „Zahvaljujući tome što je KPJ u vlastitim redovima uspješno savladala jednu dugu fazu svih mogućih unutrašnjih borbi i što je iz njih izašla čvrsta i osposobljena, kao i jasnoj programskoj orijentaciji i provedenim političkim i vojnim pripremama, o kojima sam vam govorio, ona je uspjela da izvrši najznačajniji historijski akt, da provede revoluciju i postavi temelje novog, socijalističkog društva".

Vojo Rajčević

Dušan Petrović Šane: Putevima borbe radničke klase

(Institut za političke studije, FPN, Beograd, 1976, strana 160)

Studija Dušana Petrovića Šaneta *Putevima borbe radničke klase* u stvari je proširena verzija referata pročitanog 1976. na proslavi stogodišnjice „Crvenog barjaka" u Kragujevcu.

Ulicama Kragujevca je 1876. prvi put u istoriji Srbije prošla povorka demonstranata s razvijenom crvenom zastavom. Bili su to učesnici javnog zbora kragujevačkih birača koji su podržali novoizabrani opštinski odbor, u kome su većinu imali pobornici radničkih prava i socijalističkih ideja. „Crveni barjak" je, na taj način, označio prvi otvoreni otpor radničke klase i gradske sirotinje u Srbiji birokratskoj samovolji i vladajućoj klasi. Zato je 15. februar 1876. godine — rečima Dušana Petrovića — „jedan od najznačajnijih događaja u novoj istoriji srpskog društva. Prvi put je progovorila sopstvenim jezikom njegova radnička klasa, još malobrojna i nedovoljno uobličena". Taj je događaj „nagoveštavao jedno novo vreme, jednu novu istorijsku epohu: istoriju klasnih borbi i sukoba, koja će od tada trajati kroz devetnaesti i celu polovinu dvadesetog veka, sve do završetka oslobodilačkog rata i revolucije 1941—1945".

U prvom delu svoje studije Dušan Petrović analizira uslove nastanka radničkog pokreta u Srbiji i ostalim južnoslovenskim zemljama. Da bi se bolje razumeo istorijski smisao „Crvenog barjaka", vreme u kome se zbio, sve što mu je prethodilo i usledilo, potrebno je, naglašava on, uzeti u obzir prilike u Evropi i evropskom radničkom pokretu, prilike u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka i, na kraju, uticaje prvog srpskog ustanka na razvoj progresivnih kretanja u 19. stoleću. „Crveni barjak" je za autora naprosto istorijski događaj od kojeg se mora poći u analizi geneze i razvitka modernog radničkog pokreta od njegovog nastanka do danas.

Prva internacionala je imala znatnog odjeka u Srbiji, a njen je veliki pobornik Svetozar Marković, ali je ona imala znatnog odjeka i u ostalim južnoslovenskim zemljama i krajevima, u kojima su uslovi za prodor socijalističkih ideja bili povoljniji, jer je u njima već počeo industrijski razvitak, pa je i radnička klasa bila brojnija i politički snažnija. Najveći je datum u razvitku radničkog pokreta u prošlom veku, smatra autor, pojava Pariske komune, stoga što su u njenoj delatnosti sadržani pravi odgovori na osnovna pitanja socijalističke revolucije i izgradnje novog društva.

Veoma je značajna autorova analiza i ocena uticaja prvog srpskog ustanka na jačanje progresivnih snaga u Srbiji. Taj je ustanak po svojoj suštini bio istinski antifeudalna, narodna revolucija, imao je temeljna socijalna i nacionalna obeležja, a iznele su ga na svojim plećima pobunjene seljačke mase. S pojavom modernih političkih stranaka, pogotovu s nastankom radničkog pokreta, revolucionarno nasleđe prvog srpskog ustanka dolazi do izražaja i u njihovim programima i opredeljenjima, te su, rečima Dušana Petrovića, progresivne snage istupale imajući na umu i njegovu narodnooslobodilačku poruku.

Međutim, naglašava autor, u političkoj i socijalnoj istoriji srpskog naroda postojala je — suprotna istinski revolucionarnoj tradiciji — i druga tendencija koja nije bila ni progresivna ni demokratska. Ona je oslobođenje srpskog naroda videla u stvaranju „velike" Srbije s dinastijom na čelu, a prvi put je određenije razrađena u *Načertaniju* Ilije Garašanina.

U stvari, s pogledima Ilije Garašanina i učenjima Svetozara Markovića nastaju dva pogleda na rešavanje nacionalnog pitanja u Srbiji i njenih odnosa s drugim narodima na Balkanu. I pored izvesnih devijacija, srpski socijalistički radnički pokret u celini imao

je od svojih najranijih dana demokratski i revolucionaran stav prema nacionalnom pitanju, ističe Dušan Petrović. Ukazujući na to da je borba komunista, i progresivnih snaga uopšte, protiv sopstvenog nacionalizma prvi njihov zadatak, autor naglašava da komunisti Srbije imaju stoga i posebne odgovornosti.

Dušan Petrović analizira i ulogu Svetozara Markovića u radničkom pokretu Srbije, a zatim se osvrće na proces nastanka modernog radničkog pokreta u Srbiji, ističući ulogu istaknutih revolucionara, od Mite Cenića i Vase Pelagića do Dimitrija Tucovića. Prvi deo knjige završava se raspravom o stvaranju Komunističke partije Jugoslavije i analizom uslova i snaga koje su dovele do širenja radničkog pokreta i stvaranja Narodnog fronta.

Drugi deo knjige, pod naslovom „Trajne vrednosti naše revolucije", sadrži autorovo viđenje savremene uloge i položaja radničke klase, socijalističkog samoupravljanja kao oblika vlasti revolucionarne radničke klase, njene borbe za klasno i nacionalno oslobođenje, te odnosa partije i klase.

Borba za predominantnu društvenu i političku ulogu radničke klase osnovno je pitanje izgradnje socijalizma. „Na tom pitanju se u podjednakoj meri i danas, kao što je to bilo i u uslovima klasnih borbi u kapitalizmu, proverava revolucionarnost pojedinaca i pokreta", piše Dušan Petrović. U tom pogledu je očigledno da će i u budućnosti stalno biti aktuelno pitanje ostvarivanja klasne suštine socijalističkog samoupravljanja i marksističkih postavki o vodećoj ulozi radničke klase. U našim uslovima najbitnije je da se i nadalje odlučno podstiču realna socijalistička samoupravna kretanja, čiji je nosilac radnička klasa. To je „osnova na kojoj se jedino može graditi novo društvo".

Naša socijalistička misao i praksa vodile su od narodnooslobodilačkih odbora do radničkih saveta i do novog Ustava, kao temelja društva u kome udruženi radnik odlučuje o uslovima i rezultatima svoga rada. Suštinsko je pitanje, smatra autor, da radnička klasa neposredno odlučuje u svim oblastima društvenog razvitka i života. Socijalističko samoupravljanje je za nas pre svega klasno pitanje — „pitanje diktature proletarijata u najširem demokratskom obliku". Afirmacijom delegatskog principa otvara se novo poglavlje u izgradnji socijalističkog samoupravljanja. Taj princip je snažno oružje u rukama radničke klase u borbi za ostvarivanje njenih istorijskih ciljeva.

Ovu svoju knjigu Dušan Petrović završava analizom odnosa partije i klase. Reč je o odnosu koji bitno karakteriše pokret revolucionarne radničke klase, te je i temeljno obeležje savremenih klasnih borbi. Ali iako je uloga političke avangarde radničke klase u uslovima izgradnje socijalizma nezamenljiva, autor smatra da uvek treba imati na umu poznati Marksov stav da partija ne može zameniti radničku klasu i preuzeti njenu istorijsku ulogu. Uostalom, komunisti nemaju nikakve interese odvojene od interesa radničke klase, niti posebne principe kojima bi podredili proleterski pokret. Oni su deo radničke klase i prednjače odlučnošću u ostvarivanju klasnih ciljeva, svešću i odgovornošću. Proletarijat se razlikuje od ostalih društvenih klasa, a njegova avangarda od ostalih političkih partija i po tome što u izgradnji novog, socijalističkog društva angažuju široke narodne slojeve. Zahvaljujući tome, iz osnova se menja i smisao politike: razvojem klasne borbe nadilaze se njeni uski tradicionalni okviri i otpočinje proces njenog svestranog podruštvljavanja. Taj se proces naročito produbljuje u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

I u našem razvitku ostaće pitanje odnosa radničke klase i partije jedno od najbitnijih: socijalističko društvo se ne može razvijati bez „svog svesnog i organizovanog odreda", ali se ono, s druge strane, ne može razvijati ni bez najšire aktivnosti radnih ljudi, bez njihovog stalnog i predominantnog uticaja. Otud i sva aktuelnost idejno-političkog rada i marksističke analize naše prakse, pre sve-

ga kao oblika „stalnog osposobljavanja klase da brže prevazilazi staro i gradi novo".

Knjiga Dušana Petrovića Šaneta *Putevima borbe radničke klase* afirmiše marksistički pristup istraživanju geneze radničkog pokreta u Srbiji, od njegovih začetaka do socijalističkog samoupravljanja, i krupan je doprinos idejno-političkom promišljanju kontinuiteta revolucionarnih zbivanja u nas. Njena je osnovna poruka da je borba za dominantnu ulogu radničke klase — bitno pitanje izgradnje socijalizma, i da se na tome u svakom vremenu proverava revolucionarnost i pojedinaca i revolucionarnog pokreta u celini.

Živorad Đorđević

Др. Душан Вељковиќ: Регионален стопански развој

(„Наша книга", Скопје, 1976, страна 236)

Iako, zahvaljujući primeni moderne nauke, svetsku privredu općenito karakteriše stepen razvijenosti kakav se ne pamti, visoka produktivnost i toliko bogatstvo materijalnih dobara da se mogu zadovoljiti sve potrebe, ipak se u pojavnoj ravni dobija drugačija slika stvarnosti. U odnosima nacionalnih privreda, a i u samim tim privredama, postoje ogromne razlike u stepenu ekonomske razvijenosti: na jednoj strani — visokorazvijene privrede, a na drugoj — privrede koje zaostaju. Drugim rečima, manje od jedne trećine svetskog stanovništva raspolaže sa više od tri četvrtine ukupnog svetskog dohotka; bogate privrede su sve bogatije, a siromašne sve siromašnije, pa umesto da se razlika između njih smanjuje, ona se, naprotiv, sve više produbljuje i zaoštrava, što se, razumljivo, negativno ogleda na svim područjima društvenog života savremenog čovečanstva.

Studija *Regionalni privredni razvoj*, iz pera dr Dušana Veljkovića, ukazuje na mnoštvo aktuelnih teorijskih vidova politike regionalnog privrednog razvoja i pri tom se u njoj izlažu kritička zapažanja koja se tiču dilema i načina na koji se one razrešavaju u toj oblasti savremenog razvitka.

Svoja teorijska istraživanja dr Dušan Veljković zasniva, kako u uvodu knjige stoji, na društveno-naučnim i političko-teorijskim procenama Saveza komunista, posebno na analizi druga Tita izloženoj u referatu na Desetom kongresu SKJ.

„Stare društvene strukture", kaže drug Tito, „i preživjeli društveni odnosi više ne odgovaraju dinamičnom razvitku proizvodnih snaga i društvene svijesti. Nezadrživo prodiru, u različitim oblicima i na različite načine, novi, u osnovi socijalistički društveni odnosi, koji se javljaju u mnogim zemljama svijeta. Sve ovo potvrđuje, što smo i ranije često isticali, da se socijalizam probija kroz razne pore savremenog ljudskog društva, čak i u manje razvijenim oblicima društvenog i državnog života. Zbog toga bi svako dogmatizovanje pojedinih oblika i puteva socijalizma iz osnova bilo pogrešno. Išlo bi na štetu tih procesa.

Druga strana ovog procesa jeste sve veća objektivna međuzavisnost i povezanost, ali i sve veća neravnomjernost u razvoju pojedinih zemalja i regiona svijeta. To dovodi do zaoštravanja postojećih i nastajanja novih društvenih suprotnosti u svjetskim razmjerama. Sve se više isprepliću tendencije koje vode povezivanju i međuzavisnosti pojedinih dijelova svijeta sa tendencijama koje ga cijepaju i podvajaju, a koje nameću imperijalizam i svi drugi oblici eksploatacije i potčinjavanja naroda."

U prvom delu studije („Sektorsko-granski i regionalni aspekt privrednog razvoja") Dušan Veljković najpre izlaže osnovne komponente teorije opšteg privrednog razvoja, a zatim se, u jednom po-

glavlju, zadržava na odnosu tržišne privrede i planiranja, i naglašava „da se u duhu opštih opredeljenja Saveza komunista Jugoslavije razvijala i dosadašnja evolucija našeg sistema planiranja", te da je „sistem samoupravnog i društvenog dogovaranja, definisan novim Ustavom, istinski revolucionarni korak napred", utemeljen u novoj poziciji osnovnih organizacija udruženog rada i društveno-političkih zajednica". Smatrajući definisanje pojma regionalnog aspekta društveno-ekonomskog razvoja i utvrđivanje njegovih unutarregionalnih i interregionalnih komponenata osnovnim zadatkom politike regionalnog privrednog razvoja jedne zemlje, autor se zalaže za sistematsko izgrađivanje adekvatnog sistema instrumenata i mera koji bi osigurali najracionalniju teritorijalnu razmeštenost proizvodnih snaga u određenom području i takvu njihovu povezanost u procesu reprodukcije koja bi omogućavala najefikasnije korišćenje svih raspoloživih faktora proizvodnje, ravnomernost ekonomskog i društvenog razvoja u celom području zemlje i najviši stupanj privrednog rasta čitave privrede u dužem razdoblju.

Drugi, ujedno najobimniji deo studije obuhvata niz suštinskih pitanja i teorijskih problema regionalnog privrednog razvoja. U prvom poglavlju autor naročitu pažnju poklanja teoriji polariziranog regionalnog privrednog razvoja, analizirajući pri tom različite koncepcije ekonomskog regiona i uspostavljanja regionalnih granica, a u drugom poglavlju razmatra teoriju harmoničnog regionalnog razvoja.

U narednom poglavlju autor analizira specifičnosti nedovoljno razvijenih područja, odnosno regiona. Polazeći od definicija nedovoljno razvijenih područja u obimnoj domaćoj i stranoj literaturi, on nudi iscrpnu kategorijalnu analizu pojmova kao što su neophodnost pružanja ekonomske pomoći, dinamika ubrzanog razvoja i položaja nedovoljno razvijenih područja u zemljama s različnim stepenom razvijenosti itd.

Preostala dva poglavlja usredsređena su na prostorno planiranje i teorijsko obrazloženje pojma ubrzanog razvoja.

Treći deo ove studije („Politika i metodi regionalnog planiranja") osobito je zanimljiv. U njemu su izložena savremena politička stanovišta i metode regionalnog razvoja i u našoj zemlji i u nekim industrijski visokorazvijenim zemljama — Francuskoj, Engleskoj, Italiji, SR Nemačkoj, SAD itd.

Upozoravajući na povezanost, odnosno međuzavisnost politike regionalnog razvoja i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa, autor dokumentovano obrazlaže tri osnovna cilja naše ekonomske politike: ravnomerniji prostorni razmeštaj proizvodnih snaga, osobito industrijskih kapaciteta u celoj zemlji; ubrzan privredni razvitak celokupne privrede i svih republika, pokrajine i komuna s visokom stopom reprodukcije; brži ekonomski razvoj nedovoljno razvijenih područja, s orijentacijom postupnog smanjivanja razlika u stepenu razvijenosti. Uz vrlo iscrpnu argumentaciju, analizira pravce regionalnog razvoja u našoj zemlji od rata do donošenja novog Ustava, pitanja periodizacije regionalnog razvoja Jugoslavije, ekonomske regionalizacije i organizacije regionalne aktivnosti naše zemlje, kao i osnovne karakteristike instrumenata naše politike razvoja nedovoljno razvijenih područja itd. U tom delu svoje studije Dušan Veljković posebno analizira principe naše politike regionalnog razvoja formulisane u novom Ustavu SFRJ, Ustavu SR Makedonije, rezolucijama Desetog kongresa SKJ i Šestog kongresa SK Makedonije.

U zaključnim razmatranjima autor, između ostalog, konstatuje da je regionalni aspekt privrednog i društvenog razvoja jedna od osnovnih komponenata ukupne razvojne politike, zalažući će za dugoročnu razvojnu strategiju i za ešeloniran razvojni program. Takođe naglašava da naš socijalistički samoupravni sistem, osobito sprovođenjem u život novih ustava i kongresnih rezolucija SK, obezbeđuje stvaranje onih uslova koji će omogućiti da se potpuno reše svi složeni problemi regionalnog razvoja naše zemlje.

Studija *Regionalni privredni razvoj* dr Dušana Veljkovića značajan je doprinos konkretizaciji naše ekonomske teorije regionalnog privrednog razvoja, te će stoga biti i podsticaj na nova proučavanja te problematike u nas.

Jordan Jovanovski

Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji; „Razprave in gradivo", št. 7—8/76.

Prošle godine su u Ljubljani objavljene dve posebne naučne publikacije u kojima se razmatra manjinska politika Austrije, odnosno položaj dveju naših nacionalnih grupacija koje žive u toj zemlji.

Institut za pitanja nacionalnosti u Ljubljani izdao je dvobroj (7-8) svoje stalne periodičke edicije „Razprave in gradiva", koji je u celini posvećen koruškim Slovencima i gradišćanskim Hrvatima, a sa zagrebačkim Zavodom za migracije i narodnosti, i publikaciju *Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji*, odnosno *Suvremena pitanja slovenske i hrvatske manjine u Austriji*. Naslov je na slovenačkom i hrvatskosrpskom, a referati na jednom ili drugom jeziku, u zavisnosti od toga na kome su napisani. Napomenuli bismo da su u toj publikaciji štampani referati sa Savetovanja o aktuelnim pitanjima slovenačke i hrvatske manjine u Austriji 28. maja 1976. u Ljubljani. Organizovali su ga pomenuti ljubljanski institut i zagrebački zavod. *Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji* objavljena su krajem godine i u engleskom i nemačkom prevodu. Razumljivo je da se sadržaj tih dveju publikacija delimično podudara. „Razprave" su obimnije (270 stranica) od *Sodobnih vprašanj* (76 stranica).

Načelo racionalnog korišćenja prostora zahteva da čitaocima samo jednom predstavimo one referente koji se javljaju u dvema publikacijama dvaput, čak i triput.

Borut Bohte, docent za međunarodno javno pravo i upravnik Instituta za međunarodno pravo i međunarodne odnose na Pravnom fakultetu u Ljubljani, javlja se u obema publikacijama s referatom o položaju koruških Slovenaca sa stanovišta međunarodnog prava. Bohte pre svega upozorava na to da Austrija nije ispunila niz odredaba državnog ugovora, pa nije izvršila ni denacifikaciju onako kako bi morala.

Budislav Vukas, docent zagrebačkog Pravnog fakulteta na katedri za međunarodno javno pravo, isto se tako javlja u obema publikacijama. Razumljivo je što pri tom polazi od svoje struke i stavlja težište na specifičnosti položaja gradišćanskih Hrvata.

Treći referent koga sretamo u obema publikacijama je Janko Pleterski, istoričar i profesor Filozofskog fakulteta u Ljubljani. On analizira austrijski zakonski predlog o posebnom popisu stanovništva, i konstatuje da se na taj način zaštita manjina želi preneti iz državnog ugovora, međunarodnog pravnog akta, u nadležnosti austrijskog državnog, odnosno unutrašnjeg zakonodavstva. Takav se zakon može preko noći ukinuti većinom glasova u parlamentu, dok kod državnog ugovora to nije mogućno, te stoga taj zakonski predlog i jeste pokušaj revizije austrijskog državnog ugovora.

U Koruškoj vlada ne bi mogla sprovoditi u život ni najpravičnije i najnaprednije zakone dok ne bi prethodno iskorenila izrazito neonacističko raspoloženje pripadnika imućnijeg sloja većinske nacije, koja već hiljadu godina ugnjetava Slovence. O tome piše Tone Zorn, viši naučni saradnik ljubljanskog Instituta za pitanja nacionalnosti. I u jednoj i u drugoj publikaciji on se javlja sa tri referata: *Pogled na sadašnji položaj koruških Slovenaca*, *Manjinska*

Školska problematika u austrijskoj Koruškoj i *O Slovencima u austrijskoj Štajerskoj*.

Vladimir Klemenčič je direktor Instituta za geografiju Ljubljanskog univerziteta i redovni univerzitetski profesor. U obema publikacijama on razmatra zvanične popise stanovništva u Austriji s obzirom na slovenačku manjinu i slovenački saobraćajni, odnosno govorni jezik.

Klemenčič se dotiče i poznate „vindišarske teorije", odnosno tobožnje nacionalnosti „vindišara". Prvobitno su nemački doseljenici u Korušku tako zvali sve pripadnike drugih nacionalnosti na koje su tamo naišli, pored ostalih i Slovene. Sam naziv potiče od imena ilirskog plemena Venedi ili Veneti (otud i Venecija) i s vremenom je dobio uvredljivo značenje. Kada je plebiscitom 1920. godine Koruška pripala Austriji i austrijske vlasti počele sistematski sužavati prava Slovenaca, buržoaski šovinistički krugovi su „pronašli" novu „nacionalnost", nekakve „vindišare". Po njima, to bi bili delimično već ponemčeni Slovenci, privrženici germanstva. Odmah po priključenju Austrije nacističkoj Nemačkoj „vindišari" su „priznati" kao posebna nacionalnost, ali je i druga austrijska republika opet ozakonila nacističko „vindišarstvo", prilikom popisa stanovništva 1951. godine i kasnije, iako je „vindišarstvo" pojam bez ikakve osnove.

Godine 1957. osnovan je „Savez vindišara" i odmah se uključio u ozloglašeni neonacistički „Heimatdienst", a na kakav odziv je naišao među Slovencima, dovoljno rečito govore brojke — godine 1970. taj je „Savez" imao ukupno 6 (šest) članova!

Kakve namere — ističe Vladimir Klemenčič — Austrija ima sa svojom statističkom službom i mehanizmom prebrojavanja stanovništva, pokazuje i to što je u Koruškoj izmislila da „između Nemaca i Slovenaca" postoje sledeće jezičke i nacionalne grupe stanovnika: „slovenačko-nemačka", „nemačko-slovenačka", „nemačko-vindišarska", „vindišarsko-nemačka", „slovenačko-vindišarska" i „vindišarsko-slovenačka".

I Mirjana Domini, stručni saradnik zagrebačkog Zavoda za migracije i narodnosti, pojavljuje se u obema publikacijama. Ona piše o položaju gradišćanskih Hrvata, koji su, kao i koruški Slovenci, žrtve raznih zloupotreba i pritiska prilikom popisa.

Vladimir Benko, redovni profesor Fakulteta za sociologiju, političke nauke i novinarstvo Ljubljanskog univerziteta, bavi se specifičnostima uređenja pravnog i faktičkog položaja naših nacionalnih manjina u Austriji. Srž Benkovog referata čine konstatacije da se Jugoslavija potpisivanjem austrijskog državnog ugovora odrekla teritorijalnih zahteva na račun Austrije, ali pod uslovom da ova omogući jugoslovenskim manjinama nesmetan život.

U „Aktuelnim pitanjima" javlja se i Mirko Valentić, istoričar, inače asistent u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske. U svom referatu on analizira stvarni položaj gradišćanskih Hrvata, s posebnim osvrtom na predlog zakona o nacionalnim manjinama u Austriji. Najviše se bavi školskim sistemom, koji je i do sada išao uglavnom na štetu Hrvata, odnosno ubrzavao je njihovu asimilaciju.

Drago Druškovič, naučni savetnik ljubljanskog Instituta za pitanja nacionalnosti, piše o poštovanju manjine kao subjekta sopstvene sudbine: manjina nije i ne može biti predmet veće ili manje zaštite na osnovu sporazuma između matične i većinske nacije, odnosno njihovih država, već mora i sama uneti vlastiti udeo u borbu za svoja prava.

O mogućnostima upotrebe slovenačkog jezika u sudovima Koruške piše Dušan Nečak, asistent ljubljanskog Instituta za pitanja nacionalnosti. Tačka 3. člana 7. austrijskog državnog ugovora daje Slovencima na celoj dvojezičkoj teritoriji Koruške pravo da se u sudovima i drugim javnim ustanovama služe svojim jezikom kao potpuno ravnopravnim s nemačkim. Praktički su nadležne vlasti ovo pravo svele na to da svako može biti samo saslušan na slovenačkom jeziku.

Janez Stergar je takođe asistent ljubljanskog Instituta za pitanja nacionalnosti. On piše o kršenjima tačke 5. člana 7. austrijskog državnog ugovora, koja se odnosi na zabranu delatnosti onih organizacija koje prema manjinama imaju neprijateljski stav. Neke među njima, na primer „Školski savez" (Schulverein), delovale su još u Austro-Ugarskoj, a druge su nastale u prvoj austrijskoj republici, pa su se posle priključenja nacističkoj Nemačkoj u svom punom sastavu uključile u odgovarajuće nacističke organizacije.

Najkarakterističniji je primer „Koruške domovinske službe" (Kärntner Heimatdienst), u koju je učlanjeno 17 organizacija, među njima i najozloglašeniji Savez boraca za odbranu Koruške, koji obuhvata učesnike u borbama protiv jugoslovenskih trupa iz 1918. i 1919. godine. „Kärntner Heimatdienst" je ustanovljen 1920, ime je promenio 1924. u „Kärntner Heimatbund" (Koruški domovinski savez), u vremenu od 1939. do 1945. bio je nekakva masovna organizacija nacističke partije, a 1957. je obnovljen i ponovo uzeo ime iz godina 1920—1924.

Publikacije o kojima je ovde reč opremljene su većim brojem geografskih karata i pregleda, koji čitaocu olakšavaju da prati sadržaj objavljenih referata.

Mile Pavlin

Dr Atif Purivatra: JMO u političkom životu Kraljevine SHS

(„Svjetlost", Sarajevo, 1977, strana 460, II izdanje)

Monografska studija *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* dra Atifa Purivatre, profesora Fakulteta političkih nauka Sarajevskog univerziteta, pojavila se 1974, a nakon nepune tri godine doživjela je, eto, i svoje drugo izdanje. Za tu studiju je njenom autoru prošle godine dodijeljeno i najviše društveno-znanstveno priznanje u SR Bosni i Hercegovini — nagrada za naučni rad „Veselin Masleša".

Mada je riječ o djelu koje je po formi, strukturi, metodološkom pristupu i stilu pretežno istoriografski koncipirano, monografija *JMO u političkom životu Kraljevine SHS* zaslužuje i politološku opservaciju. Ne stoga što je dr Atif Purivatra pravnik i politolog (predaje teoriju političkih partija i organizacija), nego mnogo više zbog kontinuiteta između toga i prethodnoga njegovog djela *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, koje je doživjelo izuzetnu popularnost u Bosni i Hercegovini. Ne napuštajući svoje ranije tematske preokupacije, Purivatra je sada svoj pogled upravio u našu međuratnu prošlost — da bi utvrdio dublje korijene, povijesnu pozadinu, političke tendencije i oblike nacionalnog konstituisanja Muslimana.

Kao istoričar političkih partija i organizacija, Purivatra je metodološki korektno i s uspjehom, na osnovi arhivske i druge građe i naučne literature, proveo primjeren istraživački postupak, te na odgovarajućem materijalu potvrdio marksističku koncepciju geneze i razvoja bosansko-hercegovačkih Muslimana. Ovo istraživanje bitno je inspirisano Purivatrinim izučavanjima savremenih vidova formiranja razvoja nacionalnog individualiteta Muslimana u Bosni i Hercegovini.

Konsekventno slijedeći unutarnju logiku svoga ukupnog naučnog djela, Purivatra je na analizu međuratne istorije nacionalno-političke reprezentacije bosansko-hercegovačkih Muslimana bio pokrenut i demistifikatorskim ambicijama. Tačnije, istraživanjem djelatnosti JMO, on je, pored ostalog, naprosto rastočio i mnoge predrasude, te i stoga ovo njegovo djelo nije samo istoriografski prikaz jedne građanske političke organizacije.

Djelovanje Jugoslavenske muslimanske organizacije dr Atif Purivatra je monografski istražio od njenog osnivanja do šestojanuar-

ske zabrane svih političkih stranaka, uključujući i JMO. Naravno, ta zabrana nije značila i kraj faktičkog postojanja, odnosno transformisanog djelovanja te političke organizacije.

Autor je izvršio periodizaciju djelovanja JMO na dvije faze, od kojih prva traje od februara 1919. do kraja marta 1922, a druga započinje aprila 1922. i traje sve do formalnog raspuštanja te organizacije. Sve to vrijeme Jugoslavenska muslimanska organizacija djeluje kao tipična građanska stranka.

„Organizaciona struktura, taktika i strategija, odnos prema masama, program i svi drugi relevantni pokazatelji", piše Purivatra, „navode na zaključak da JMO nema izuzetnu dimenziju — pa ni vjersku — koja ne bi bila u većoj ili manjoj mjeri karakteristična za gotovo sve građanske političke stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca." Feudalno-begovski elementi, koji su u austrougarskom „vaktu" nosioci nacionalnog političkog života i koji se u okviru Ujedinjene muslimanske organizacije žilavo bore za vjersko-prosvjetnu autonomiju, krajem 1918. se, uz vrlo rijetke, pojedinačne izuzetke, potpuno povlače sa javne scene. To što se ni oni ni predstavnici vjerskih krugova, koji su odigrali važnu ulogu pri osnivanju JMO, nisu mogli trajnije nametnuti u vođstvu stranke, nego je mjesto prvaka pripalo pridošlici dru Mehmedu Spahi, na svoj način takođe svjedoči o građanskom karakteru te političke organizacije. Mada je stranci pristupio tek mjesec dana nakon njenog osnivanja, Spaho se, kao izrazit predstavnik muslimanskog građanstva, odmah nametnuo i ostao vodeća ličnost JMO.

Sa politološkog stanovišta, svakako je najzanimljivije to što je Jugoslavenska muslimanska organizacija, i u vremenu krajnje zaoštrene klasne diferencijacije, okupljala gotovo sve Muslimane u Bosni i Hercegovini. Ta je činjenica mnoge analitičare upućivala na neodrživ zaključak da je JMO bila više feudalno-vjerska nego nacionalno-buržoaska politička stranka, stranka koja je u islamu nalazila zajednički imenitelj okupljanja većine Muslimana u Bosni i Hercegovini, bez obzira na zaoštrene klasno-socijalne antagonizme između mlade muslimanske buržoazije, odumirućeg begovata, seljaštva i nerazvijene radničke klase.

Dr Atif Purivatra na to pitanje daje drugačiji odgovor: „Jugoslavensku muslimansku organizaciju su, istina, tendenciozno nazivali vjerskom strankom kad god je postojala tendencija za njenim devalviranjem. Takvo njeno kvalifikovanje polazilo je od tretmana muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini isključivo kao vjerske zajednice a ne i nacionalne", mada je već i „sâmo postojanje ove stranke koja je okupljala gotovo sve Muslimane bio snažan indikator da se afiniteti i unutrašnja kohezija ovog elementa nije zasnivala jedino na religijskom pripadništvu".

U vrijeme kada se Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini politički organizuju, takođe pretežno na vjersko-nacionalnoj osnovi, nastavlja Purivatra, JMO nastaje kao politička organizacija ogromne većine Muslimana koji se grupišu pod spoljnjim pritiscima i zbijaju u okolnostima faktičke neravnopravnosti i ugroženosti. Svi ti pritisci, naime, na muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini kao muslimansko, pritisci koji su ignorisali već vrlo zaoštrenu unutarnacionalnu klasnu diferencijaciju Muslimana, izazvali su i solidarnost Muslimana mimo svih njihovih međusobnih društveno-ekonomskih razlika i prepreka koje su ih dijelile.

„Akcije seljaštva, koje je identifikovalo Muslimana sa Turčinom (kao što je i Musliman poistovećivao sve što nije muslimansko sa „vlahom" i „vlaškim") nisu se ograničavale i zadržavale, kao u samom početku, samo u napadima na begove — bivše feudalce. Stoga ugroženim feudalcima, apostrofira dr Atif Purivatra, nije bilo teško predstaviti muslimanskim masama vlastito propadanje kao propadanje tih masa, odnosno muslimanske zajednice, a svoj interes kao interes svih Muslimana. Doda li se tome vjersko osjeća-

nje koje je kod muslimanskog stanovništva bilo veoma razvijeno, tada je dobrim dijelom ukazano na osnovne neposredne razloge kompaktnosti muslimanskih masa i njihovog jedinstva u poratnim godinama." Takva podrška muslimanskih masa nije sprečavala JMO da dosljedno djeluje kao jedna od najlojalnijih stranaka međuratnih režima i da se svagda funkcionalno uklapa u državni i društveni poredak. Vođstvo te stranke je, naime, upravo u datoj situaciji vidjelo najpovoljniju priliku za zaštitu svojih buržoaskih pozicija, pa je JMO podržala Vidovdanski ustav, Zakon o zaštiti države, šestojanuarsku diktaturu, ukratko, bila dokraja privržena monarhističkom poretku.

Tom konstelacijom odnosa bile su, naravno, najviše pogođene muslimanske radne mase, jer je to potiskivanje klasnog nacionalnim značilo, u stvari, potiskivanje radničkoklasnog interesa buržoaskoklasnim interesom. Nije još bila, naime, prodrla svijest o tome da je pravo rješenje u uspostavljanju političkog i društvenog uređenja koje bi bilo lišeno svakog klasnog gospodstva i nacionalnog ugnjetavanja. Objektivna istorijska analiza, zaključuje Purivatra, pokazuje da je JMO, vršeći koncentraciju Muslimana u Bosni i Hercegovini na svojoj ideološkoj i akcionoj platformi, *usporavala* njihovu klasnu diferencijaciju i emancipaciju i potpunije angažovanje radnih slojeva te zajednice izvan i protiv ondašnje vladajuće politike. Kao buržoaska partija, JMO, isto tako, objektivno nije mogla ništa učiniti na dosljednom rješavanju nacionalnog pitanja bosansko-hercegovačkih Muslimana, sem što je vješto manipulisala socijalnom i političkom ugroženošću muslimanskog stanovništva.

„Jugoslavenska muslimanska organizacija je samo jedan buržoaski vid manifestacije muslimanskog nacionalnog individualiteta", naglašava profesor Purivatra „tako da se njeno mjesto i uloga u genezi nacionalnog konstituisanja Muslimana ne može posmatrati izvan neosporno opredjeljujućih zasluga Komunističke partije Jugoslavije, koja je, u okviru svoje dosljedno vođene politike uvažavanja istorijskim razvojem formiranih nacionalnih cjelina, prva priznala nacionalnost bosanskohercegovačkih Muslimana i obezbijedila pretpostavke njihove dalje klasnonacionalne emancipacije".

Vrijednost Purivatrinog djela je utoliko veća što je on na primjeran način objedinio naučnu analizu s adekvatnom političkom (samoupravnosocijalističkom) orijentacijom, koja karakteriše marksistički utemeljenu metodu znanstvene analize društva. Činjenica da je Purivatrina prva knjiga, sa četiri svoja ponovljena izdanja, postala pravi naučni i politički bestseler i da je ova druga, sa svoja dva izdanja, na najboljem putu da to postane, kao i da su obje dobile čitav niz naučnih, stručnih i društvenih priznanja, nedvosmisleno ukazuje na to da je koncepcija rješavanja nacionalnog pitanja Muslimana koja se pod vođstvom Saveza komunista provodi u nas, a koja je u osnovi izložena i naučno razvijena u Purivatrinim knjigama — naišla na najšire interesovanje i podršku.

Nenad I. Kecmanović

Mr Ekrem Murtezai: Lenjinova koncepcija dijalektičke metode

(Centar za marksističko obrazovanje, Priština, 1976, strana 174)

Centar za marksističko obrazovanje Pokrajinskog komiteta SK Kosova već nekoliko godina uspešno razvija i svoju izdavačku delatnost. Ta je institucija do sada izdala nekoliko desetina brošura i knjiga iz pera istaknutih autora — i sa Kosova i iz cele zemlje. Sa „Rilindjom" i Zavodom za izdavanje udžbenika, Centar sistematski obogaćuje fond savremene mark-

sističke i političke literature na albanskom jeziku.

U izdanju Pokrajinskog centra za marksističko obrazovanje pojavila se i knjiga mra Ekrema Murtezaija *Lenjinova koncepcija dijalektičke metode*, i to je treća po redu knjiga ovog istaknutog pregaoca. Pod naslovom *Dijalektičko-marksistička filozofija — revolucionarni humanizam* i *Filozofske studije*, prve njegove dve knjige pojavile su se 1975. godine, jedna u izdanju Centra za marksističko obrazovanje, druga u izdanju „Rilindje". Predstavljajući, zacelo, potvrdu stvaralačkog filozofskog i naučnog potencijala na Kosovu, knjiga *Lenjinova koncepcija dijalektičke metode* je ujedno prva marksističko-filozofska monografija na albanskom jeziku u SFRJ i nesumnjivo znači krupan doprinos negovanju filozofije kao posebne oblasti znanja. Njen originalni naslov glasi: *Pikëpamja e Leninit mbi metodën dialektike*.

Iskusni pedagog i odlični poznavalac filozofije, osobito marksističko-lenjinističke, mr Ekrem Murtezai je uspešno obradio koliko široku toliko i složenu problematiku Lenjinove koncepcije dijalektičke metode. Da bi što potpunije i mnogostrukije izložio osnovni predmet ove knjige, autor je pažljivo istražio opus V. I. Lenjina, tog blistavog dijalektičara i mislioca prakse prve socijalističke revolucije. Zahvaljujući tome, Murtezai je u knjizi *Lenjinova koncepcija dijalektičke metode* i sâm besprekorno afirmisao lenjinističko-dijalektički princip totaliteta. Suprotno buržoaskim autorima, koji Lenjina priznaju kao neimara revolucije, ali koji ne priznaju i njegov doprinos marksističkoj dijalektici i filozofiji, i za razliku od nekih „marksista", koji Lenjina tretiraju kao filozofa jedino iz političkog oportunizma, mr Ekrem Murtezai uverljivo pokazuje da Lenjinovo mesto uz Marksa i Engelsa nije uslovljeno samo time što je on genijalni vođ prve socijalističke revolucije nego i time što je Lenjin posle Marksa i Engelsa najveći mislilac, koji je na autentičan marksistički način afirmisao marksistički pristup u filozofiji, sociologiji, ekonomiji i društvenim naukama uopšte. Ako nam je Marks ostavio logiku, odnosno dijalektiku *Kapitala*, Lenjin nam je ostavio gigantski opus marksističkog dijalektičkog promišljanja revolucionarne prakse. Autor knjige *Lenjinova koncepcija dijalektičke metode* precizno definiše Lenjinov doprinos konkretnoj materijalističkoj dijalektici.

Knjiga *Lenjinova koncepcija dijalektičke metode* ima pet poglavlja. U prvom je kratak osvrt na genezu dijalektičke metode i teorije, počev od Anaksimandra, preko Heraklita, Platona, Aristotela, zatim Dekarta, Lajbnica, Spinoze, sve do Hegela, Marksa i Engelsa. Namena je tog poglavlja da se pokaže da je Lenjin sledbenik najprogresivnijih težnji u filozofiji i nauci.

U drugom poglavlju je rekonstruisan Lenjinov kritički prilaz i prikaz Hegelove dijalektičke metode. Takođe su iznete, sistematizovane i interpretirane Lenjinove ideje i opredeljenja spram dijalektike kao metode i dijalektike kao opšte teorije protivrečnog razvitka sveta. Definišući dijalektiku kao učenje, kao filozofsku teoriju kretanja, protivrečnog menjanja, razvojnosti stvarnosti, Lenjin je — piše Murtezai — *objektivno* kritički odbacio jednostrana i pogrešna shvatanja „ideologizirajućeg subjektivizma", koji vulgarizira teorijsku osnovu marksizma, ali i „egzegetskog dogmatizma", koji je kasnije našao oličenje u koncepcijama J. V. Staljina, kao što je definisao i nedostatke mehanicizma, evolucionizma, relativizma, dinamicizma itd.

Svoja izlaganja Murtezai zasniva na analizi ne samo Lenjinovog dela *Materijalizam i empiriokriticizam* i *Filozofskih svezaka* nego i Lenjinovog priloga diskusiji o ulozi sindikata u prelaznom periodu, kao i mnogih drugih Lenjinovih spisa.

Lenjinovo poimanje dijalektike kao metode Murtezai argumentuje i time:

a) što je Lenjin smatrao da teorija mora doprinositi revolucionisanju stvarnosti i da ona to može samo na osnovi dijalektičke me-

todologije revolucionarnog mišljenja i delovanja, te

b) što je Lenjin, na osnovu kritike Hegelove koncepcije dijalektike, objedinio dijalektiku, gnoseologiju i logiku, i dijalektiku afirmisao kao metodu i teoriju bitnog mišljenja.

Sve to potvrđuje tezu da je i sâm Lenjin shvatao i razvijao dijalektiku kao metodu spoznaje i menjanja sveta.

U trećem poglavlju Murtezai razmatra problem značenja kategorije „princip" u delu K. Marksa, F. Engelsa i, posebno, V. I. Lenjina. Princip je, po Lenjinu, „rezime", zaključak do kojeg se dolazi na osnovu prakse i spoznaje, a ne aprioran teorijski stav i polazište. Kao rezime, princip je i zahtev konkretno-dijalektičkog promišljanja revolucionarne prakse i korigiranja revolucionarnih koncepcija. Dok zakoni nauke „neposredno" odražavaju stvarnost, njenu strukturu itd., principi su „posredovani" teorijski i metodološki putokazi kako da se deluje i misli, odnosno oni traže od nas da mislimo i delujemo na ovaj ili onaj konkretan način.

Polazeći od Lenjinovog stava da je kretanje osnovni oblik postojanja, te da je svaka stvar višestrana, kao i od Lenjinovih „elemenata dijalektike", u četvrtom poglavlju svoje knjige mr Ekrem Murtezai zaključuje da se suština Lenjinove dijalektičke metode može iskazati ovim metodološkim dijalektičkim principima: I. principom *objektivnosti*, II. principom *razvojnosti*, III. principom *svestranosti*, IV. principom *konkretnosti* i V. principom *analize-sinteze*.

Autor obrazlaže svaki od tih principa i definiše njihovo autentično lenjinističko značenje tako što analizira i Lenjinovu praktičku primenu tih principa — i u revolucionarnoj delatnosti i na području društvenih nauka, naročito u političkoj teoriji, filozofiji, ekonomiji i sociologiji.

U poslednjem, petom poglavlju Ekrem Murtezai izlaže antitetiku dijalektičke metode i metafizike kao njoj suprotne metode, te, između ostalog, pokazuje na koji se način različiti „tipovi" metafizičkog mišljenja suprotstavljaju marksističkoj, posebno Lenjinovoj koncepciji dijalektičke metode.

Fetah Bakija

„Savremenost", vanredni broj

(Glasilo Saveza komunista Vojvodine)

Među mnogobrojnim, za naš revolucionarni razvoj u cjelini vitalnim pitanjima, vidno mjesto zauzima savez radničke klase i seljaštva. Taj kompleks problema uvijek je bio vrlo značajan — kako u periodu klasnih borbi prije narodnooslobodilačkog rata i u njegovom toku, tako i u poslijeratnom socijalističkom razvoju naše zemlje, posebno Socijalističke Autonomne Pokrajine Vojvodine. Složenost i dalekosežnost zadataka, naše istorijsko iskustvo, potrebe sadašnje i buduće prakse, a osobito značenje uloge druga Tita — njegove strategije revolucionarnog preobražaja našeg društva, bili su povod da redakcija „Savremenosti" organizuje okrugli sto o temi: „Savez radničke klase i seljaštva kao konstitutivni elemenat titovske strateško-taktičke koncepcije revolucionarne borbe i samoupravnog socijalističkog razvitka". Inače, cijeli ovaj — vanredni — broj posvećen je ovogodišnjim jubilejima druga Tita i nosi naslov *Na Titovom putu*.

Na uvodnom mjestu „Savremenost" objavljuje članak Dušana Alimpića *Tito i revolucija u Jugoslaviji i Vojvodini*. Autor analizira tri velike Titove inicijative u periodu prije oružane revolucije: nastojanje da se KPJ spasi od raspuštanja, borba za idejno i akciono jedinstvo partije i borba za novu revolucionarnu strategiju koja odgovara osobenostima političkih i drugih zbivanja u Jugoslaviji. Jedinstven demokratski pokret Jugoslavije imao je svoj po-

sebni izraz u višenacionalnoj Vojvodini, „u kojoj je pauperizovano seljaštvo mnogo decenija vodilo teške bitke sa feudalizmom i kapitalističkim zelenaštvom", zbog čega je narodnooslobodilačka borba od samog početka masovno prihvaćena. Težnja da se zemlja oslobodi i izgradi na novim osnovama bila je bitna karakteristika revolucionarnog pokreta u Vojvodini, na što je drug Tito ukazao još 1943. godine.

U članku *Djelo druga Tita — ohrabrenje i putokaz*, Major Nandor ističe da su „čitava naša revolucionarna prošlost, sadašnjost i budućnost nerazdvojno vezane za druga Tita i njegovo djelo". Slijedeći tu osnovnu postavku, on stavlja težište na brzo osposobljavanje partije nakon dolaska druga Tita na njeno čelo, jačanje njenog ugleda i njenu ulogu u organizovanju „fronta progresivnih patriotskih i demokratskih snaga", u borbi protiv fašizma i za nacionalno i socijalno oslobođenje na osnovi poštovanja specifičnosti pojedinih dijelova naše zemlje. Posebno ističe zasluge druga Tita za brzu obnovu zemlje, te značenje njegove strategije borbe protiv staljinizma i njegove autentične koncepcije razvoja socijalističkog samoupravljanja, kao i izuzetni Titov doprinos politici nesvrstavanja i savremenoj borbi za mir u svijetu.

S obzirom na to što je okrugli sto imao zadatak da razmotri doprinose Josipa Broza Tita razradi i ostvarivanju koncepcije saveza radničke klase i seljaštva u našoj revoluciji, časopis najprije objavljuje izbor Titovih tekstova o toj temi nastalih u periodu 1945—1976. godine. Izbor je izvršio dr Borislav Dimković.

U rubrici „Teorijsko osmišljavanje politike", „Savremenost" donosi rad Aleksandra Raiča *Savez radničke klase i seljaštva u Titovoj koncepciji samoupravnog socijalističkog razvitka*. Autor ističe Titove kritičke osvrte na pokušaj kolektivizacije sela u periodu 1947—1953. godine i Titovu stratešku koncepciju razvoja revolucije putem radničkog samoupravljanja, te ukazuje na Titovo iniciranje originalnih oblika klasnog saveza radništva i seljaštva. Razvoj agroindustrijskog kompleksa, stvaranje uslova da radnici u poljoprivredi i industriji imaju isti društveno-ekonomski položaj, različite oblike političke i kulturno-prosvjetne aktivizacije, Aleksandar Raič definiše kao konstitutivna obilježja Titove koncepcije saveza radničke klase i seljaštva u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

U članku *Naš pristup agrarnom i seljačkom pitanju*, Dušan Bogdanov piše da cio naš dosadašnji razvoj potvrđuje tezu o nužnosti uvažavanja specifičnih uslova u ostvarivanju zajedničkih ciljeva radničke klase i seljaštva, te ističe da je u procesu našeg revolucionarnog razvoja savez radnika i seljaka afirmisao originalne oblike i sadržaje: kao što se o osobenostima vodila briga u narodnooslobodilačkom ratu, tako se i u poslijeratnom vremenu povezivanje interesa radničke klase i seljaštva (preko poljoprivrednih kombinata i na drugi način) ispoljilo kao naša jugoslovenska specifičnost. Bogdanov smatra da Zakon o udruženom radu, afirmišući dohodovne odnose, smanjuje i razliku između sela i grada.

U radu *Razvoj sistema udruženog rada u agrarnoindustrijskom kompleksu i savez radničke klase i seljaštva*, Marija Zvekić-Miškolci dokazuje da je prevladavanje razlike između grada i sela, između radnika i seljaka, klasno pitanje i pokazuje da taj stav stoji u samim temeljima Titove koncepcije socijalističke revolucije.

Savez radničke klase i seljaštva stvoren je u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, a danas se taj savez jača, proširuje i obogaćuje originalnim socijalističkim samoupravnim sadržajima. Ta je osnovna misao dokumentovano obrazložena u članku Đorđa Petrovića *Industrijalizacija poljoprivrede i transformacija seljaka u specifičnog radnika u udruženom radu*.

U rubrici „Iskustva prakse", časopis donosi raspravu Pere Morače *Savez radničke klase i seljaštva u politici Komunističke partije Jugoslavije u doratnom i ratnom periodu*. Ukazujući na djelo-

tvornost Titove revolucionarne strategije, autor naglašava, između ostalog, da je klasni savez radničke klase i seljaštva ojačao osobito u praksi ustanka protiv okupatora, te jačao čitavog narodnooslobodilačkog rata i zahvaljujući premještanju revolucionarnih centara iz gradskih na seoska područja.

O stvaranju saveza radničke klase i seljaštva u okviru buržoaske Jugoslavije naslov je priloga u kome Đorđe Milanović, uz dosta podataka i uz pozivanje na istorijske izvore, razmatra genezu saveza radničke klase i seljaštva u Vojvodini.

Borislav Dimković piše o izuzetnim doprinosima druga Tita borbi KPJ za poboljšanje položaja seljaštva i sela, stvaranju klasnog saveza radnika i seljaka u pripremanju revolucije i rješavanju agrarnog pitanja.

U članku *Savez radničke klase i seljaštva u svetlu marksističke teorije*, Borislav Đurović podsjeća na stav osnivača marksizma da je radnička klasa istorijski pozvana da sruši buržoaski poredak i da je stoga prirodni saveznik i vođa seljaštva, a zatim naglašava, između ostalog, da je Lenjin izgrađivao svoju koncepciju saveza radničke klase i seljaštva u toku klasnih borbi prije i za vrijeme oktobarske revolucije. Đurović ističe da je naša koncepcija revolucionarnog saveza radničke klase i seljaštva bitno utemeljena postavkama klasika marksizma i lenjinizma.

U rubrici „Pogledi i mišljenja", časopis objavljuje radove Atile Sama, Stojana T. Tomića, Svetolika Popovića, Prokopija Milenkovića, Miloša Tomina, Desanke Romić, Milana Vukojevića i Lasla Rehaka.

U tim radovima analizirani su pojedini aspekti Titove stvaralačke koncepcije saveza radničke klase i seljaštva, a osobita je pažnja poklonjena utvrđivanju istorijskog značaja te komponente ukupnog Titovog revolucionarnog doprinosa razvoju marksizma i socijalističkoj praksi.

U rubrici „Sagledavanja", Vitomir Sudarski piše o knjizi Josipa Broza Tita *Savez komunista Jugoslavije u novoj etapi razvoja socijalističkog samoupravljanja*, koju je 1976. izdao Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje u Novom Sadu.

Na posljednjim stranicama vanrednog broja časopisa „Savremenost" objavljena je *Građa za bibliografiju knjiga o predsjedniku Titu*, koju je pripremio Miloš Stojanović.

Drago Radonjić

„Нова думка" 14

Pridružujući se obilježavanju 85. godišnjice rođenja i 40. godišnjice dolaska na čelo Komunističke partije Jugoslavije Josipa Broza Tita, najvećeg sina jugoslavenskih naroda i narodnosti, 14. broj časopisa Saveza Rusina i Ukrajinaca Hrvatske „Nova dumka" (nova misao) posvećuje tim jubilejima cijeli prvi arak svog velikog, revijalnog formata. Takav tretman tih izvanredno značajnih jubileja časopis će nastaviti do kraja ove godine, produžujući i objavljivanje — u prijevodu na rusinski jezik — studije Edvarda Kardelja o stvaralačkoj ulozi druga Tita u našem narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji.

Od Titovog dolaska na čelo KPJ, Rusini i Ukrajinci čvrsto staju uz naš revolucionarni radnički i narodnooslobodilački pokret i daju oružanom ustanku i socijalističkoj revoluciji, sve do njihovog pobjednog završetka 1945. godine, plejadu najboljih sinova iz redova svoje radničke klase, seljaštva i inteligencije. U toj borbi su izrasli mnogi junaci narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, među kojima i narodni heroj Jugoslavije Ivan Senjuk Ujak, koji je poginuo kao komandant 12. udarne slavonske brigade 1944. godine u Grubišnom Polju, u činu majora NOV i POJ. Ivan Senjuk je rodom iz Slobodnice kod

Slavonskog Broda, koja je dala još tri narodna heroja.

Zahvaljujući upravo Titovoj akciji i Komunističkoj partiji Jugoslavije, naši Rusini i Ukrajinci ostvarili su jedinstvenu povijesnu mogućnost. Danas su oni sastavni dio radničke klase Jugoslavije koja se bori za konačno oslobođenje rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Usporedo s tim, kao važnu sastavnu komponentu toga oslobođenja, Rusini i Ukrajinci razvijaju i svoje tradicionalne kulturne i revolucionarne vrijednosti, u zajedništvu sa svima narodima i narodnostima socijalističke Jugoslavije. Stoga su jubileji druga Tita ujedno i veliki jubileji radnika, seljaka i progresivne inteligencije jugoslavenskih Rusina i Ukrajinaca, kao sastavnih dijelova radničke klase i radnih ljudi cijele Jugoslavije.

U potvrdu tih konstatacija, na narednim stranicama 14. broja „Nove dumke" nailazimo na prikaz djelovanja tekstilnog radnika Mihajla Kiša Hricovog iz Mikluševaca, Rusina po narodnosti, člana KPJ od 1934. godine, štrajkača i klasnog borca u Zagrebu. Kiš se uključuje i u pripreme za dizanje oružanog ustanka: po zadatku dolazi u zavičaj, povezuje se s Plećašem i Naranđžićem iz susjednih Negoslavaca, zatim s Dragutinom Trenkom, sekretarom partijskog komiteta u Vinkovcima, Đokom Patkovićem, koji je u ovome kraju ispalio prve ustaničke hice jula 1941. godine. Hapšen je i proganjan, da bi se potvrdio kao revolucionar i član KPJ i u jedinicama NOV i POJ, kasnije Jugoslavenske narodne armije.

U ovom broju vukovarske „Nove dumke" nailazimo na još jednog Kiša — Mihajla Kiša, u ulozi reportera prilikom jedne posjete kulturno-umjetničkog društva iz Buševca u SR Hrvatskoj svojoj subraći u Klokotiću i Lupaku u susjednoj i prijateljskoj Rumunjskoj. On slikovito prikazuje život i rad mještana ta dva sela u Rumunjskoj, mještana koji su porijeklom iz naše Hrvatske. Primjer je to plodne i već tradicionalne suradnje.

Djelovanje Matice srpske bilo je tako reći od samog njenog osnivanja manje ili više vezano i za kulturu Rusina i Ukrajinaca. Priličan je broj književnih i publicističkih djela rusinskih i ukrajinskih autora izdala Matica srpska, te organizirala mnogo akcija što su se na ovaj ili onaj način doticale i rusinske i ukrajinske tematike. To je veoma dokumentirano prikazao Roman Miz, u svom prilogu o 150. godišnjici Matice srpske.

Od osobitog je značaja prikaz — iz pera Olivere Milanović-Jović — kulturno-umjetničkih vrijednosti rusinskih grkokatoličkih crkava u Vojvodini, osobito Ruskom Krsturu i Kucuri, najvećim mjestima u Jugoslaviji naseljenim tom narodnošću. Već samo nekoliko godina nakon svog doseljenja s Karpata, sredinom XVIII stoljeća, Rusini podižu u Bačkoj bogomolje, da bi ih krajem toga stoljeća, kada su se materijalno koliko-toliko podigli, i umjetnički oblikovali. Tako se izdvaja i ikonostas u ruskokrsturskoj crkvi koji je slikarski obradio Arsenije Teodorović 1794, a izrezbario Arsenije Marković 1791. godine. Pojedine sakralne predmete izrađivali su i drugi umjetnici u rusinskim crkvama, pa i slovenski arhitekt Plečnik u XIX stoljeću. U crkvi u Kucuri umjetnički se iskazao Jovan Klajić, uz Arsu Teodorovića i druge umjetnike toga doba, koji su bili poznati diljem Vojvodine. Zato autor već u uvodu svog eseja naglašava: „U višegodišnjem radu na evidentiranju spomenika kulture u Vojvodini i prikupljanju dokumentacije o njima, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture izvršio je kompletno ispitivanje i proučavanje dela arhitekture, likovne i primenjene umetnosti, između ostalog, i svih značajnih radova rusinskih grkokatoličkih crkava. Time su samo proširena izvesna ranija predznanja o visokim umetničkim vrednostima koje se čuvaju u ovim spomenicima, a detaljnija razrađa podataka i analiza likovnih vrednosti i arhitektonskih ostvarenja i slikarskih i drvorezbarskih radova pokazuju da su oni bitna komponenta celokupne istorijsko-

-umetničke baštine Vojvodine XVIII i XIX veka".

U rubrici „Gledišta", najnoviji broj „Nove dumke" donosi zanimljiva razmatranja Julijana Tamaša o položaju poezije i pjesnika rusinskog jezika. Tamaš polazi od stanovišta da je rusinska narodnost u Jugoslaviji malobrojna, uz to u specifičnom položaju prema svojoj matičnoj naciji, koja se književno iskazuje na jednom, a rusinska narodnost u Jugoslaviji, kao svojoj domovini, na drugom jeziku, koji slovi kao jedan od brojnih dijalekata ukrajinskog jezika. S obzirom na tu činjenicu, autor se brine za sudbinu i rusinske poezije i rusinskog pjesnika koji pjeva na jeziku kojim govori oko 30.000 ljudi isključivo u Jugoslaviji i književno se na njemu afirmira. Može li ta književnost, pita Tamaš, imati nobelovca? Njegov odgovor je negativan, premda ne sasvim eksplicitno.

U razmatranju tog zaista zanimljivog pitanja, vraćamo se na početak prikaza ovog broja „Nove dumke", na Titove jubileje, i onome što oni znače za rusinsku i ukrajinsku narodnost. Upravo potpuna emancipacija rusinske i ukrajinske radničke klase u Jugoslaviji, zajedno s cjelokupnom radničkom klasom Jugoslavije, donijela je i mogućnost poetskog stvaralaštva Rusina na jeziku kojim govore, jeziku koji su oni upravo u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji izgradili u književni, sa svim filološkim normativima, kao što se čini i s drugim literarnim jezicima. To je jedna od najvećih vrijednosti koju može ostvariti jedna narodnost na području svog stvaralaštva. Prema tome, ne treba se brinuti za sudbinu rusinske književnosti i rusinskih književnika, pjesnika i prozaista: njima je osigurana bogata egzistencija u jugoslavenskom socijalističkom samoupravnom društvu.

Jedan od najvećih i najpriznatijih živih pjesnika među jugoslavenskim Rusinima, Mihajlo Kovač, boravio je tu skoro u Zakarpatskoj oblasti Ukrajinske SSR što slovi kao matično područje rusinske narodnosti. S toga putovanja on donosi iscrpan opis, pa u ovom slučaju imamo nov prilog putopisnoj rusinskoj književnosti, ali i prilog boljem upoznavanju današnjih generacija Rusina sa njihovom pradjedovinom.

Sa tih prostora stiže — iz pera Vl. Kostelnika — prikaz masovnog sudjelovanja Rusina u poznatom, bar u svojoj prvoj fazi antifeudalnom, ustanku ugarskih kmetova s početka XVIII stoljeća, pod vodstvom Ferenca II Rakočija, ogorčenog protivnika Habsburgovaca.

U ovom broju „Nove dumke" čitamo i literarna ostvarenja jugoslavenskih autora na rusinskom i ukrajinskom jeziku.

Vlado Kostelnik

„Macedonian Review", No 1/77.

(History, Culture, Literature, Arts)

Prvim svojim ovogodišnjim brojem, „Makedonska revija" — skopski časopis za istoriju, kulturu, književnost i umetnost — označila je sedmu godinu izlaženja na engleskom jeziku. Njeni čitaoci, posebno naučni radnici, i ovom su prilikom u mogućnosti da se uvere u brižljiva nastojanja uredivačkog odbora da iz zaista raznovrsne i bogate tematike izdvoji one vrednosti koje — i po naučno-istorijskim i drugim merilima — imaju osobito značenje.

Među mnogim prilozima objavljenim u ovom broju revije, po značaju i obimu izdvaja se prilog Aleksandra Hristova *Ustavni i pravni osnovi Narodne Republike Makedonije,* u kome se govori o prvom periodu ustavnog i pravnog razvoja savremene makedonske države u okviru jugoslovenske federacije. To je period od Prvog zasedanja ASNOM-a, vrhovnog zakonodavnog i izvršnog predstavničkog tela naroda Makedonije, do usvajanja prvog ustava NR Makedonije. Naročitu pažnju Hristov poklanja organizovanju narodne

vlasti, osnivanju narodne vlade, njenih tela i organa (pravosudnih, organa lokalne vlasti i samouprave itd.). Takođe govori o karakteristikama ekonomskog sistema NR Makedonije i nekim obeležjima nacionalizacije, agrarne reforme i drugih revolucionarnih mera.

Isti period istorije makedonskog naroda tretira se i u prilogu *Bugarska štampa o Makedoniji i Makedoncima (1944—1946)*, u stvari — zbirci dokumenata iz knjige Vanđe Čašule *Od priznavanja do negiranja*, između ostalog i izvoda iz članaka i komentara o makedonskom pitanju objavljenih u bugarskim glasilima „Rabotničesko delo" i „Otečestven front". Na primer, „Rabotničesko delo" od 27. decembra 1944. piše: „Bugarski narod, zajedno s narodom Makedonije i svim drugim jugoslovenskim narodima, raduje se velikim dostignućima naše makedonske braće, koja su prvi put u svojoj istoriji priznata kao suverena nacija s pravom na svoju slobodnu državu koja je ravnopravni član u okviru Titove federalne Jugoslavije" (str. 75). Ministar u prvoj vladi Otečestvenog fronta D. Terpešev, pozdravljajući Drugo zasedanje ASNOM-a, govori da deo Makedonije „koji je sada u granicama Bugarske treba prisajediniti Makedoniji u Jugoslaviji". „Rabotničesko delo" od 3. novembra 1945. istupa s pozivom da se „prepusti Makedoncima da sami odluče o svojoj sudbini". Iz tih i mnogih drugih fragmenata napisâ objavljenih u bugarskoj štampi čitalac može sagledati svojevremenu jasnoću bugarskih stavova, ali se istovremeno uveriti i u to da su neki današnji bugarski stavovi prema Makedoniji i Makedoncima u svemu jednaki naslovu knjige iz koje su uzeti.

U prilogu Rista Kantardžijeva i Laza Lazarovskog *Škole i obrazovanje u Makedoniji* razmatra se razvoj školstva u Makedoniji od najranijeg perioda, od „manastira kao prvih obrazovnih centara", do današnjih dana i savremenog razvoja školstva i obrazovanja. Prilog privlači pažnju naročito time što svedoči o tome koliko su razne istorijske okolnosti uticale na razvoj makedonske pismenosti. Od prvih temelja koje su postavili Kliment i Naum, učenici Ćirila i Metodija, krajem IX i početkom X veka, do propasti južnoslovenskih država u XIV veku, školstvo se u Makedoniji razvijalo uglavnom u crkvama i manastirima, a svaka delatnost te prirode bila je gotovo zamrla potkraj XVIII veka. Iako u Makedoniju već u XVIII veku prodiru zapadnoevropske ideje o školstvu, tek sredinom XIX veka se otvaraju prve svetovne škole, i to u gradovima koji su, usled uspona trgovine i zanatstva, bili dostigli relativno visok stepen razvijenosti. Prvi učitelji su bili Grci, Srbi, Bugari, nešto kasnije i Makedonci, školovani u zemljama tih njihovih učitelja, kao i u Rusiji. Poslednjih decenija XIX veka dolazi do ponovne stagnacije u razvoju školstva, zbog pogoršanih materijalnih prilika stanovništva i sukoba između Grčke, Bugarske i Srbije, koje su, u nastojanju da šire sopstveni uticaj, imale u Makedoniji svoje škole i istovremeno odvraćale Makedonce da idu u škole „druge zemlje" ukoliko već nisu hteli da idu u „njihovu" školu. Potom, kao posledica balkanskih ratova, dolazi do deobe Makedonije i intenzivne asimilacije makedonskog naroda, jer su između dva svetska rata balkanske države nastavile svoju denacionalizatorsku politiku prema makedonskom narodu. Zato je zaista gorka konstatacija da sve do oslobođenja Makedonije 1944. godine „školski sistem nije služio vitalnim interesima makedonskog naroda" (str. 49). Godine 1945. su zvanično priznavanje makedonskog pisma i ortografije te izdavanje prvog bukvara na makedonskom jeziku dočekani sa preko 65% nepismenog stanovništva.

Savremena Makedonija i njen razvoj predmet su interesovanja šire, svetske javnosti. U belešci Branislava Mirčevskog *Rast interesovanja za makedonska proučavanja* govori se o stalno rastućem zanimanju za Seminar makedonskog jezika, nauke i kulture, koji se svake godine održava u Ohridu i Skopju. Na prošlogodišnjem, devetom skupu po redu učestvovali

su predstavnici 73 središta za slavistička proučavanja i studije sa univerziteta iz mnogih evropskih zemalja, Kine i Indije, SAD, Kanade, Meksika, Argentine i drugih zemalja.

U napisu *Prevod i kritičko izdanje poeme „Skenderbeg"* Petar Ilijevski saopštava da je Mihail D. Petruševski vrlo uspelo preveo i, u izdanju „Makedonske knjige", objavio prevod poeme Gligora Š. Prličeva *„Skenderbeg"* na makedonski jezik, prvobitno napisane na grčkom jeziku. Piše i o uticaju Homera i starogrčke kulture na Prličeva, u čijem se delu snažno oseća uticaj Torkvata Tasa i nekih drugih znamenitih pesnika.

Migraciji, etničkom sastavu stanovništva i naseljenosti Makedonaca van granica Makedonije posvećena su dva priloga. U prilogu Greema Rajda *Refleksije o migraciji do 1950-tih godina* (izvod iz istoimene disertacije autora, koji je više godina bio lektor engleskog jezika na Filozofskom fakultetu Skopskog univerziteta), raspravlja se o uticaju geografije u opredeljivanju toka istorije i o istoriji kao faktoru koji opredeljuje razvoj književnosti. U tom sklopu razmatraju se uzroci migracije stanovništva, naročito sa sela u grad, i izlažu odjeci tog socijalnog procesa u književnom stvaralaštvu. U prilogu *Makedonci u Albaniji*, Hristo Andonovski konstatuje da je teško odgovoriti na pitanje koliko Makedonaca živi u granicama današnje Albanije, pošto se u albanskim statistikama ne govori o tome, te naglašava da se njegova procena o broju Makedonaca u Albaniji zasniva na ranijim statističkim pokazateljima.

U člancima Borisa Višinskog *Rajko Žinzifov — pesnik protesta i bunta* i Hrista Andonova-Poljanskog *Vatroslav Jagić o Makedoniji* analiziraju se zanimljivi isečci iz istorije makedonskog naroda u drugoj polovini XIX, odnosno s početka XX veka. Žinzifov je svoj kratki život živeo u uslovima turske vlasti i duhovne dominacije grčke crkve. Započeo je školovanje u grčkoj školi, nastavio u Rusiji, da bi upravo u tuđini spoznao toplinu rodne grude, patnje svog naroda i posvetio se pisanju o tome. Neveliko njegovo delo odiše pozivom na borbu jer se „bliži čas konačnog oslobođenja". Vatroslav Jagić je, vođen znatiželjom naučnika, pokazivao veliko interesovanje za makedonsku književnost i filologiju, a takođe se, vođen svojim političkim uverenjem, interesovao i za političke, ekonomske i socijalne prilike u Makedoniji, osobito za razvoj nacionalnooslobodilačkog pokreta. Godine 1903. piše Miletiću da ga „strahovite patnje Makedonaca u srce pogađaju", a njegovo interesovanje za sudbinu makedonskog naroda nikada nije jenjavalo. I neposredno posle prvog svetskog rata, krajem svog života, govorio je o formiranju federacije kao jedino ispravnom rešenju za državu južnoslovenskih naroda, u čemu je potvrdio sopstvenu moć procenjivanja stanja, vizionarstvo mislioca i prirodu svojih političkih pogleda.

Ostala četiri priloga poniru dublje u prošlost i zbivanja na ovom području.

Članak Milana Vasića *Martolosi u Makedoniji* veoma je zanimljiv za istraživače organizacije vlasti u Otomanskoj imperiji. Martolosi su služili i kao vojska i kao policija u zaštiti turskih interesa od raje. Položaj, područje delatnosti i socijalni status martolosa, u vremenu njihovog delovanja, od XV do XIX veka, menjao se, ali je svrha njihovog postojanja uglavnom ostajala ista. U prilogu *Kompozicija utemeljivača u crkvi sv. Nikole Bolčinskog*, Cvetan Grozdanov saopštava o najnovijim istraživanjima uticaja grčke i srednjovekovne srpske države na području Makedonije, te o promenama u položaju stvaralaca i umetnika sredinom XIV veka — u zenitu Dušanovog carstva. U referatu *Antičke skulpture u Stobiju*, Viktorija Sokolovska piše o novijim otkrićima u tom poznatom arheološkom lokalitetu — skulpturama (iz starogrčkog perioda, do III veka n.e.) u prirodnoj ljudskoj veličini i izvanrednim minijaturama u mermeru, bronzi i keramici. Apostol Keramidčev objavljuje kraću monografiju *Numizmatičko blago Makedonije*.

Žarko Milošević

„Përparimi", br. 1/77.

(Reviste shkencore)

Prvi ovogodišnji broj naučnog časopisa „Përparimi" (napredak), koji dvomesečno izlazi u Prištini na albanskom jeziku od 1946. godine, sadrži priloge iz više naučnih oblasti.

Dr Fehmi Agani, profesor prištevskog Filozofskog fakulteta, u radu pod naslovom *Marks i politička sociologija* iznosi značajan doprinos Karla Marksa stvaranju, afirmaciji i razvoju političke sociologije kao posebne naučne discipline. Po autoru, taj doprinos se naročito sastoji u Marksovom istorijskomaterijalističkom i dijalektičkom shvatanju svih društvenih pojava, pa i političkih, u učenju o primarnoj uslovljenosti političkih pojava društvenim bićem i načinom proizvodnje materijalnog života, u koncepciji borbe klasa i klasne strukture društva, kao i recipročne dijalektičke veze svih društvenih pojava, pre svega ekonomskih i političkih. Autor izdvaja mišljenje nekih sociologa da je u XIX veku samo marksizam stvorio sistematsku teoriju za uporedno proučavanje političkih odnosa i da je ta teorija i danas plodotvorna, te da služi kao polazna tačka i inspiracija za proučavanje zakonitosti i savremenog socijalističkog razvoja.

Iz oblasti demografije dva priloga privlače pažnju. Alica Verthajmer-Baletić upoređuje shvatanja Tomasa Maltusa i Karla Marksa o demografskim fenomenima i ističe ispravan Marksov stav da se demografske pojave ne mogu analizirati izdvojeno iz opšteg društvenog kompleksa, koji je, pre svega, određen materijalnim uslovima društvenog života.

U opširnijem prilogu pod naslovom *Demografska ekspanzija i epidemija gladi u svetlosti marksističke teorije eksploatacije* Rifat Bljaku iznosi složenu problematiku koja se javlja u svetu zbog stalnog porasta broja stanovništva, osvrćući se na različite stavove koji su zauzimani u teoriji i na međunarodnim skupovima u vezi s demografskom ekspanzijom. Bljaku osobito ističe Marksov doprinos razobličavanju reakcionarnih stanovišta T. Maltusa, tvorca „zakona" stanovništva, po kome porast treba sprečavati različnim merama da bi se, navodno, sprečili siromaštvo i beda.

Haki Duši, u članku *Metod vrednovanja učinka*, ukazuje na dobre i loše strane brojnih metoda kojima se može vrednovati efekat rada (metod vrednovanja prema punoj ceni koštanja, prema proizvodnim troškovima, prema varijabilnim troškovima i prema materijalnim troškovima i amortizaciji). Dajući prednost metodi vrednovanja učinka prema punoj ceni koštanja, koja preovlađuje kod nas, autor ističe potrebu da se uklone neki zapaženi nedostaci te metode kako bi vrednovanje učinka dalo što pozitivnije rezultate.

U kraćem prilogu pod naslovom *Sadašnje stanje ilirskih studija i problem mesapskog jezika* Karlo de Simone, ukazuje na potrebu novih sistematskih lingvističkih istraživanja koja bi se ticala problema ilirsko-mesapskih jezičkih odnosa.

U članku *Snabdevanje vodom i rasturenost podzemnih voda u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Kosovu* Ibrahim Ahmetaj obrađuje značajan problem snabdevanja ovog područja zemlje ne samo vodom za piće već i vodom za industriju i poljoprivredu. Iznoseći podatke o rezervama podzemnih voda i njihovoj rasprostranjenosti na Kosovu, autor ukazuje na brojne prirodne i druge uslove koji omogućuju efikasnu koncentraciju voda i predlaže mere koje bi trebalo preduzeti da bi se, u prvom redu gradovi i kosovska industrija, bolje snabdevali vodom.

Iz oblasti istorije časopis objavljuje prilog Zekirije Cane, u stvari, prevod sa srpskog na albanski jezik jednog članka Koste Novakovića, bliskog saradnika vođa srpske socijaldemokratije Dimitrija Tucovića i Dušana Popovića, članka koji je, pod naslovom *Četiri meseca u Srednjoj Albaniji*, štampan 1914. godine u časopisu „Borba". U tom članku Kosta Novaković razobličava težnju

buržoaske srpske vlade 1912. godine da okupacijom Albanije osigura velikosrpskoj buržoaziji izlaz na Jadransko more.

Još dva zanimljiva priloga donosi ovaj broj časopisa „Përparimi". Iz svog broja 2 za 1946, prvu godinu svog izlaženja, časopis ponovo objavljuje članak Džavida Nimanija — *Naša vlast za kulturno uzdizanje Albanaca na Kosovu i Metohiji*, i prikaz Alija Šukrije — *Značaj novog Zakona o braku za Albance Kosova*. Posle pune tri decenije, tokom kojih su se zbile ogromne promene na Kosovu, i jedan i drugi prilog mogu korisno poslužiti za uporedivanje stanja u prvim godinama socijalističke revolucije sa sadašnjom situacijom i dostignućima u svestranoj emancipaciji albanske nacionalnosti u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji.

Dragoljub Moračić

„Обележја", бр. 1, 2 и 3/77.

(Часопис за друштвена питања, науку и културу)

Časopis „Obeležja", koji izdaje prištevsko NIP „Jedinstvo" (godište VII), već je u svom prvom ovogodišnjem broju uveo, povodom proslave jubilejâ druga Tita, stalnu rubriku „Jubileji", te je najpre objavio glasoviti Krležin manuskript *Titov povratak godine 1937*. Inače, raznovrsna tematika „Obeležja" razvrstavana je po granama.

U prvom broju časopisa Boško Dimitrijević piše o dogovoru o saobraćajnoj politici Jugoslavije, Petar Kostić o demografskim karakteristikama opštine Priština u razdoblju od 1948. do 1971. godine, a Mara Grbić aktualizira pitanje agrarne prenaseljenosti. U prilogu Marina Jurjevića *Razvoj udruživanja rada i njegovih oblika u socijalističkoj Jugoslaviji* analizirana je najnovija istorija organizacije rada i njen značaj za prevladavanje građanskih principa zajedništva i uspostavljanje novih oblika našeg društva. Beleška o nekim pojavama u razvijenom kapitalizmu, iz pera dr Dušana Pireca, premda je posvećena razvijenim kapitalističkim zemljama, nije mogla, bar u nečemu, kako piše autor, da se ograniči samo na te zemlje. Prof. dr Žarko Bulatović zaključuje svoj prilog o kratkotrajnoj kazni lišenja slobode: „Proučavanja, istraživanja i primena kratkotrajne kazne lišenja slobode pokazuju da ovu kaznu ne treba u zakonodavstvu predvideti i u praksi generalno primenjivati na sve slučajeve". Autor smatra da takva primena sadrži rizik, umanjuje njenu efikasnost i povlači znatno veći broj posledica nego ako se ona primenjuje „u slučajevima u kojima se *in concreto*, po oceni zakonodavca i suda, javlja opravdanom". Mr Jovo Šotra piše o novostvorenoj vrednosti i vidovima njene realizacije, a Đorđe Mikić o nastojanjima Srbije da se u Peći 1908. godine otvori ruski ili engleski konzulat. U rubrici „Kulturna baština" Milenko Jevtović referiše o kulturno-istorijskim spomenicima u Ibarskom Kolašinu, koji nisu, kako tvrdi autor, ni delimično proučeni, pa se o njima „i ne mogu izricati definitivni sudovi". Časopis „Obeležja" u prvom broju za 1977. godinu donosi i nekoliko prikaza naučnih studija i publikacija objavljenih u Pokrajini i van nje.

Drugi broj „Obeležja" počinje prilogom Milana M. Miladinovića o učenju Josipa Broza Tita o komunističkom moralu. Miladinović ističe da je drug Tito, polazeći u svojoj bogatoj revolucionarnoj delatnosti od Marksove, Engelsove i Lenjinove koncepcije ljudskih vrednosti, učinio stvaralačke i uistinu jedinstvene doprinose svestranoj afirmaciji komunističkog morala.

Dr Nikola Sotirovski piše o srpsko-bugarskom ugovoru o savezu iz 1912. godine. To je prvi nastavak podože studije u kojoj autor pokušava da rasvetli neke važne istorijske činjenice iz toga doba. Sa zanimanjem se čita i prilog iz sociologije *Očevi i djeca*, u kome se

mr Ruža First-Dilić bavi međugeneracijskim komuniciranjem u seoskoj obitelji. U ovom broju „Obeležja" Milenko Karan raspravlja o životu i delu Sigmunda Frojda. Karan smatra da se u oceni Frojdovog učenja pre svega moraju imati u vidu vreme i prilike u kojima je Frojd živeo i da Frojda primarno treba ceniti po njegovom doprinosu, a ne po zabludama, dakle — po onome što je glavno u njegovom učenju, a ne po detaljima. Zapažen je prilog dr Stanoja Dogandžića *Naučni i tehničko-tehnološki napredak — bitan činilac daljeg, bržeg i svestranijeg razvoja industrije*, u kome se posebno ukazuje na uticaj toga napretka na industriju kao privrednu delatnost i na sve druge privredne i neprivredne oblasti. Dogandžić se ograničio na pokazatelje koji su mu omogućili da oceni stepen prodora naučnog i tehničko-tehnološkog napretka u industriju SR Srbije. Petar Kostić nastavlja prilog iz prošlog broja o demografskom razvoju Prištine do 1990. godine. Probleme iseljeništva razmatraju dva autora: dr Koča Jončić piše o društvenoj funkciji iseljeništva u odnosima među narodima i državama, a Pajazit Nuši o iseljeništvu Kosova i nekim vidovima rada pokrajinskih organa i organizacija u razvijanju njihove društvene funkcije. Prof. dr Božidar Čolaković izlaže socijalno-medicinsku koncepciju koronarne bolesti.

U „Kulturnoj baštini", „Obeležja" u svom drugom broju donose napise dr Dragutina Mićovića *Vukovo mesto u istraživanju istorije i dijalektologije albanskog jezika*, mr Vladimira Cvetanovića *Još jedna pregršt narodnih poslovica iz kosovskog pomoravlja* i mr Šerafedina Hodže *Listovi na albanskom jeziku u Beogradu od 1901. do 1906. godine*.

U veoma obimnom i raznovrsnom trećem broju, „Obeležja" najpre donose prilog *Titova misao — naša nadahnuća*, iz pera heroja i revolucionara sa Kosova Fadilja Hodže.

Povodom prelaska „Jedinstva" na dnevno izlaženje, Vojislav Okiljević ukazuje na kontinuitet razvoja toga lista. Jovan Raičević objavljuje prvi deo svog priloga *Od dogmatizma ka ideološkom monopolu*, dr Miloje Petrović studiju *Luj Altiser i XX kongres KPSS*, a dr Miroslav Radovanović raspravu *Marksovo i Engelsovo objašnjenje bede i pauperizacije proletarijata u kapitalizmu*. U ovom broju privreda je najviše zastupljena: prof. dr Vasil Grivčev raspravlja o organima interne banke i njihovim nadležnostima, mr Haki Duši o problemima objedinjavanja varijabilnog dela ukalkuliranog dohotka i fiksnog dela troškova u OOUR, a Agim Paca o Fondu Federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nerazvijenih republika i pokrajina, s osvrtom na SAP Kosovo u periodu od 1966. do 1975. godine. Dr Nikola Sotirovski nastavlja studiju o srpsko-bugarskom ugovoru o savezu iz 1912. godine.

Prof. dr Aleksandar Hristov aktualizira neke nove aspekte odgovornosti uprave u svetlosti najnovijih ustavnih i zakonskih rešenja. Nova ustavna odredba o odgovornosti uprave, ističe autor, označava kraj njene izolacije od samoupravne osnove i ujedno njeno jačanje u funkciji udruženog rada. Milenko Karan nastavlja svoja proučavanja Frojda (*Revizija psihoanalize: napred ili natrag od Frojda*), a prof. dr Božidar Čolaković svoja izlaganja o socijalnim aspektima sistema kardiološke zaštite. Prof. dr Dragomir Vojnić se bavi društvenim vlasništvom kao temeljnom kategorijom političke ekonomije samoupravnog socijalizma, prof. dr Bogoljub Prokić intelektualnim vaspitanjem od antike do socijalizma, dr Džemal Sokolović odnosom ekologije i socijalnog sistema, a Miloš Simović samoupravnim osnovama finansiranja društvenih delatnosti.

Esat Stavileci

„Naše teme", br. 1, 2 i 3/77.

Izdavač ovog renomiranog časopisa, koji niz godina neprekidno izlazi u Zagrebu, od 1976. je Centar CK SKH za idejni i teorijski rad.

Prvi ovogodišnji broj donosi, u povodu stupanja na snagu Zakona o udruženom radu, priloge o temi „Radnici i udruženi rad". Autori priloga su: Vladimir Bakarić, Petar Fleković, Ivan Perić, Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Živko Marković, Neca Jovanov, Vlado Cvjetičanin i Vlado Puljiz.

Vladimir Bakarić upozorava na to da su pozicije i akcije Saveza komunista još jako orijentirane i vezane za pitanje vlasti i pitanje poduzeća kao cjeline, a mnogo manje za konkretne akcije i kreacije unutar OOUR, kao temeljnice cjelokupnog udruženog rada. Ako je to tako — piše Vladimir Bakarić — onda je pozicija SK unutar OOUR, i upravo tamo treba da se očituju njegove akcije. „Jer", naglašava on, „ako nam Savez komunista nije tu, onda će nam ovaj proces spuštanja dohotka na osnovnu organizaciju trajati dulje, i imat ćemo mnogo veće teškoće nego ako je Savez komunista u samoj takvoj organizaciji."

U tom kontekstu Petar Fleković napominje da pojedini komiteti SK „više djeluju u smislu donošenja direktiva, a manje (...) na osnivanju i organiziranju OOSK unutar svake OOUR, bez čega nema garancije za uspješno provođenje Zakona o udruženom radu". Osim toga, uspješno se provođenje Ustava i Zakona ne može osigurati — upozorava autor — kadrovima koji su godinama navikli da upravljaju u ime radnika, pa im je sada veoma teško prihvatiti upravljanje samih radnika. Jasno, tu se sada točno vidi da jedan dio njih ne zna raditi na nov način, a oživotvorenje ZUR nije, dodaje autor, ni trenutačan niti lak zadatak, nego stalan i konkretan stvaralački rad u kojem moraju biti prisutne ideje i akcije Saveza komunista.

Vrijedan je pažnje prilog Vukašina Pavlovića o socijalnim razlikama i sindikalnoj praksi u nas. Na osnovu istraživanja, autor dokazuje da i u nas postoje brojne razlike: od onih koje proizlaze iz raspodjele dohotka i nejednakih uvjeta rada, preko nejednakih mogućnosti obrazovanja i zapošljavanja, do razlika u posjedovanju, kvaliteti i standardu stanovanja itd.

Vrlo je zanimljiva rasprava u uredništvu o knjizi Stjepana Haladina *Osnove marksizma*, koja je, kao udžbenik, namijenjena srednjoškolskoj omladini. Takvi su razgovori potrebni i mogli bi biti — uz bolju organizaciju i brojnije sudjelovanje onih kojima su namijenjeni — od izuzetne koristi.

Spomenutu knjigu autor naziva priručnikom, odnosno zbornikom originalnih tekstova marksizma, dok Rudolf Bernardić ističe, pored ostalog, da ta knjiga nije ni udžbenik, ni priručnik, niti hrestomatija tekstova iz područja marksizma, već je „zamišljena kao redoslijed tekstova, kao radna knjiga". O vrijednosti takve koncepcije, smatra on, ne može se sada davati sud jer nedostaje iskustvo.

Iz razgovora s učenicima o navedenoj knjizi vidljivo je — kaže Pavle Jurković — s kakvim se teškoćama oni moraju boriti, jer se bez pomoći nastavnika, bez njegove intervencije, nisu kadri služiti tekstovima. Učenici traže štivo koje bi im pomoglo u samostalnom radu.

U raspravi o Haladinovoj knjizi učestvovali su još: Ivan Salečić, Josip Marinković, Dušan Žubrinić, Zlatko Čepo i Vjekoslav Koprivnjak.

Objavljen u februarskom broju „Naših tema", također je instruktivan razgovor u uredništvu časopisa o temi „Društvena funkcija psihijatrije". Izlaganja se odnose i na ulogu psihijatrije u socijalističkom samoupravnom društvu, koje teži oslobađanju čovjeka i ostvarenju istinske ljudske zajednice, mada je neposredni povod diskusije bio film „Let iznad kukavičjeg gnijezda" Miloša Formana.

Nakon uvodnog izlaganja Veselina Golubovića, časopis publicira redigirana i autorizirana izlaganja sudionika razgovora u uredništvu 24. siječnja 1977, ali i tekstove au-

tora koji nisu mogli sudjelovati u raspravi — ukupno devet priloga: Zvonimira Šeparovića, Dušana Kecmanovića, Vladimira Hudolina, Olega Mandića, Ivana Ivekovića, Ivana Šibera, Mihovila Pansinija, Nebojše Lazića i Vladimira Koščevića.

Ovim razgovorom dominira stanovište da je pitanje socijalne funkcije psihijatrije — parafrazirajući Zvonimira Šeparovića — primarno etičko pitanje odnosa sredstava i ciljeva, te da ako psihijatrija nije u cjelini pod neposrednom društvenom kontrolom, kako ističe Vladimir Hudolin, postoji mogućnost da ona ili njezin dio u određenoj situaciji samo poslušno izvršava naloge vlastodržaca, što se u prošlosti nerijetko događalo.

Psihijatriju bi trebalo, po mišljenju sudionika ove diskusije, u svakom društvu staviti pod neposrednu društvenu kontrolu kako bi se razvijala ka većoj humanizaciji odnosa. U socijalističkom samoupravnom društvu nju na prvom mjestu treba razvijati kao oblik svestrane zaštite zdravlja ljudi.

Većina ostalih napisa drugog broja „Naših tema" tiče se privrednog razvoja nerazvijenih i njihove ekonomske razmjene sa socijalističkim i razvijenim kapitalističkim zemljama. Dušan Pirec piše da između tih grupacija u ekonomskoj razmjeni s nerazvijenima nema bitnih razlika i da ta razmjena već nekoliko godina stagnira, jer i neke socijalističke zemlje — posebno u pružanju ekonomske pomoći — dijele zemlje u razvoju na progresivne i reakcionarne. Takvo shematsko cijepanje je — po autoru — negativno, te bi se stoga morala pružiti pomoć i podrška nerazvijenima uopće u mijenjanju sadašnjeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa.

Stane Pavlič razmatra odnos nove američke administracije i zemalja u razvoju, S. K. Sharma objavljuje članak *Zemlje u razvoju i neki aspekti problematike privrednog razvoja*, Anton Ravnič je autor rasprave *Zaštita od nezaposlenosti*.

U rubrici „Kontroverzije i marksistička teorija", februarski broj „Naših tema" donosi članke Živka Surčulije *Uslovljenost podela i kontroverzi u marksizmu i oko njega* i Miše Nikolića *Marksizam II internacionale*, a u rubrici „Iz prakse Saveza komunista" izuzetno aktualnu analizu Ivana Šibera *Konformizam i političko ponašanje*, koja je nastala na osnovu rezultata dobivenih u okviru projekta „Ponašanje članova Saveza komunista u osnovnim organizacijama", koji je na području Općinskog komiteta SKH Zagreb—Medveščak realizirao Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba.

Treći ovogodišnji broj „Naših tema" u cjelini je posvećen Sredozemlju. U prvom dijelu časopisa objavljeni su redakcijski razgovori naših i stranih sudionika o temi „Društvene i političke promjene u mediteranskim zemljama — perspektive razvoja". Drugi, opširniji dio čine brojni prilozi naših i inostranih autora o istoj temi.

U razgovoru su sudjelovali: Jean-Piere Shevement, sekretar u SP i direktor Instituta Socijalističke partije Francuske, Abdel Malek, egipatski historičar i sveučilišni profesor iz Pariza, Enzo Agnoletti, član CK Socijalističke partije Italije, Giuseppe De Felice, član CK Komunističke partije Italije, Eugenio Somaini, profesor Sveučilišta u Bolonji, Fuad Mursi, profesor Sveučilišta u Kairu, i Jusef Abu Seif, urednik časopisa „Al Talia". U ime uredništva razgovore je vodio Ivan Ivekovic, a u njima su učestvovali Zoran Trputec i Faruk Redžepagić.

Da Mediteran ne bi bio i ubuduće ono što je pretežno bio u prošlosti i sada — područje sukoba i borbe osvajačâ, područje konfrontacije interesnih sfera i dominacije velikih — namjena razgovora je bila definiranje faktora suradnje progresivnih snaga Sredozemlja, pa se, u skladu s tim, razgovor i usmjerio na analizu klasnih odnosa u mediteranskim zemljama. Borba za nove međunarodne ekonomske odnose i uspostavljanje prisnijih veza između sjevernih i južnih sredozemnih zemalja ima — istaknuto je u razgovorima — duboku klasnu sadržinu, a rezultira iz sinhroniziranih

akcija radničke klase i svih ostalih progresivnih snaga.

Upravo su te snage zaloga slobode i nezavisnosti vlastitih naroda te ujedno faktor uspostavljanja novih društveno-ekonomskih odnosa i međusobne suradnje među zemljama i narodima. Mediteran treba da postane more mira i faktor spajanja, a ne razdvajanja. To se, dakako, ne može postići osloncem na neku od velikih sila niti ravnotežom njihove moći.

U ovom broju „Naših tema" čitalac nailazi, dakle, na mnoge stavove i mišljenja o problemima i suradnji priobalnih zemalja mediteranskog područja. Premda je većina autora nastojala da iz različitih aspekata sagleda i razjasni određene probleme i proturječnosti mediteranskih zemalja što su nastali penetracijom svjetskog kapitala i sukobom interesa velikih sila, mora se reći da time nije obuhvaćena i razjašnjena sva složena i delikatna problematika Sredozemlja niti su dokraja analizirane određene proturječnosti pojedinih sredozemnih zemalja. Otuda je to samo pokušaj da se ukaže na pravce mogućeg rješavanja problema i da se potakne nova rasprava o tom važnom pitanju.

Savo Pešić

„Teorija in praksa", št. 1—2, 3 i 4/77.

(Revija za družbena vprašanja)

Sa ovogodišnjim svojim januarsko-februarskim dvobrojem, časopis „Teorija in praksa" stupio je u četrnaestu godinu neprekidnog i plodnog delovanja. Pokušaćemo da, u najkraćim crtama, predstavimo prve tri sveske njegovog tekućeg godišta.

Uvodnu rubriku dvobroja 1-2 čine dva zapažena priloga. Prvi je, pod naslovom *Dijalektika nauke i prakse,* zapravo reč Edvarda Kardelja na svečanom proglašenju za redovnog profesora političke ekonomije socijalizma na Ekonomskom fakultetu „Boris Kidrič" u Ljubljani. Kardelj je tom prilikom ukazao na nužnost kritičkog prevazilaženja konzervativnog empirizma, na jednoj, i zatvaranja nauke u kule od slonove kosti, izolacije od društvene prakse, na drugoj strani. Sledeći uvodni prilog je govor Sergeja Krajgera prilikom promocije za počasnog doktora Univerziteta u Ljubljani, pod naslovom *Kontinuitet revolucije i naučne misli.* Krajger je istakao neophodnu potrebu čvrste uzajamne povezanosti naučnog rada i revolucionarnog menjanja društva.

Središno mesto u dvobroju 1-2 zauzima izbor priloga sa međunarodne tribine „Socijalizam u savremenom svetu"; izbor pruža mogućnost uvida u različite tokove savremenog socijalizma. Pošto su naši časopisi već objavili priličan broj referata sa toga skupa, ovde ćemo ih samo pobrojati. Objavljeni su prilozi: Najdana Pašića *Socijalistička demokratija i društveno oslobođenje rada,* Božidara Debenjaka *Samoupravni socijalizam i socijalističke perspektive,* Branka Pribićevića *Razvijeno kapitalističko društvo, radnička klasa i socijalizam,* Lelija Basa *Socijalistički sadržaj antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije u našoj epohi,* Emanuela Argirija *Socijalistički projekt u dezintegrisanom kapitalističkom svetu,* G. N. Volkova *Radnička klasa razvijenog socijalističkog društva i naučno-tehnička revolucija,* Vladimira Bakarića *O koncepciji udruženog rada i dohotka,* Aleksandra Grličkova *Međunarodni uslovi i strategija borbe za socijalizam,* Ivana Kristana *Samoupravljanje i participacija u svetlosti razvoja socijalizma,* Stipe Šuvara *O različnim kvalifikacijama što je socijalizam danas.*

Adolf Bibič je u toj svesci objavio za naše vreme i našu političku nauku vrlo značajno razmišljanje. U *Beleškama o problemu ideologije* on je akcentirao značenje produkcionih odnosa kao unutrašnjeg faktora političkog oblikovanja, pitanje reintegracije rada i uslova rada i pitanje odnosa politike socijalizacije i ideološkog oblikovanja. Ciril Ribičič je, u

članku *Delovanje delegatskog sistema u samoupravnim interesnim zajednicama*, naveo neke od prvih rezultata istraživanja kako se u praksi ostvaruje delegatski sistem u Sloveniji. Milan Divjak razmišlja o oblikovanju sistema obrazovanja nastavnika i vaspitača, a Igor Ravnikar ukazuje na osnovne karakteristike i probleme privredne saradnje Slovenije sa zemljama u razvoju i podvrgava ih analizi.

Neda Brglez je svoju analizu *O Ziherlovom doprinosu pitanjima kulture* zaključila konstatacijom da osnovna karakteristika Ziherlovog doprinosa nije samo neka čista „sociologija kulture" već pre svega opšte shvatanje celovitosti čoveka i socijalističkog humanizma.

U dvobroju su objavljeni i prilozi Jožeta Vilfana *Nove mogućnosti ili zaostajanje na području informisanja*, Boštjana Markiča *Odjeci našeg samoupravnog sistema* i Rudija Lešnika *Slobodno vreme ne isključuje rad*. Albin Igličar je prikazao knjigu Radovana Pavićevića *Država i politika*.

U treći broj nas uvodi napis Savina Jogana *Naš odnos prema jeziku*. Napis je odziv na sve aktuelnije pitanje kakav kvalitativan doprinos daje naše doba razvoju slovenačkog jezika.

Bogdan Kavčič je svom prilogu *Empirijsko proučavanje društvene svesti* dao podnaslov „Kritika anketne tehnike i intervjua". On je u četrnaest tačaka nabrojao vrlo konkretne i, po našem mišljenju, isto tako ozbiljne nedostatke verbalnog merenja stavova. Članak je zaključio mišlju da ograničena upotrebljivost podataka prikupljenih anketom govori i o nužnosti da empirijska sociologija razvije nove istraživačke metode.

Ernest Petrič je objavio odlomak iz obimne studije *Samoopredeljenje i nacionalne manjine*. Poseban je naglasak stavio na pravo nacionalne manjine na nacionalnu egzistenciju i na otadžbinu, te na razliku između samoopredeljenja i plebiscita.

Pod naslovom *Socijalizam, društvene jednakosti i nejednakosti*, Pavel Vindišar objavljuje studiju koja je nastala na osnovu obimnijeg istraživačkog zadatka.

U rubrici „Razgovori o marksizmu" objavljena je rasprava Slavoja Žižeka *Rekonstrukcija istorijskog materijalizma Jirgena Habermasa*, koja je poslužila kao osnova za diskusiju u Marksističkom centru pri CK SK Slovenije. Autor pokazuje da je Habermas nekritički prihvatio rezultate nekih pozitivnih nauka i formalni mehanizam buržoaske demokratije. U diskusiji u Marksističkom centru su učestvovali: Božidar Debenjak, Marko Kerševan, Slavoj Žižek, Andrej Kirn, Viljem Merhar, Rudi Rizman, Adolf Bibič, Matjaž Maček i Ludvik Carni.

Mojca Drčar-Murko je u trećem broju „Teorije in prakse" publikovala analizu različnih tumačenja socijalističkog internacionalizma.

Pomenuli bismo još nekoliko kraćih napisa koji su učinili sadržaj ovoga broja raznolikijim: Franc Šetinc je objavio glosu *Nema sloboda izvan konkretnih društvenih odnosa*, Adolf Bibič obimnu informaciju o međunarodnom kongresu o Hegelu *Hegel i portugalska revolucija* (kongres je održan avgusta prošle godine u Lisabonu), Anton Bebler iscrpnu i produbljenu recenziju knjige Nikole Ljubičića *Opštenarodna odbrana — strategija mira*.

U četvrtom broju uvodnik Vlade Benka nosi naslov *Tri godišnjice*. Kroz prizmu ocenjivanja značaja Osnivačkog kongresa KP Slovenije, dolaska druga Tita na čelo KPJ i osnivanja Osvobodilne fronte slovenačkog naroda, autor odgovara na pitanje u čemu je smisao i značaj proslavljanja tih događaja. U paleti odgovora na to pitanje, izdvaja se problematika prosleđivanja revolucionarnog kontinuiteta u društvu.

Među priloge koji pobuđuju osobito interesovanje spada i napis Marije Vilfan *Šta je u trećoj korpi (završnog dokumenta Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi)*.

U članku *Interesi i pravni sistem*, Anton Igličar polazi od stanovišta da se u opšte pravne norme mogu pretvoriti samo oni društveni interesi koji su u dugoročnom skladu s odnosima u ekonom-

skoj osnovi društva. Problema interesa se dotiče i Drago Zajc u članku *Razvijenost interesa radnih ljudi i građana.*

Franc Šali je objavio članak *Idejna borba za socijalističku samoupravnu kulturu.* To je kompleksna ocena i sinteza jednogodišnjih napora radnih ljudi i komunista Slovenije u okviru akcije „Čovek, rad, kultura". Autor s osobenom kritičnošću ocenjuje tehnokratski i funkcionalistički pogled na kulturu, verbalizaciju kulturnih vrednosti, te elitizam i monopolizam u kulturi.

U rubriku „Nauka i društvo" uvršteni su prilozi Janeza Jerovšeka *Proučavanje produktivnosti rada,* o integraciji ekonomskih i organizacionih nauka u empirijsko proučavanje produktivnosti, i Janeza Pečara *Društvene promene i kriminologija,* u kojem autor polazi od tvrdnje da razvoj kriminologije uveliko zavisi i od toga kako se na nju gleda izvan te discipline.

U četvrtom broju časopisa Rudi Jakhel je objavio refleksiju *Urbanističko planiranje kao dezalijenacija,* a Stojan T. Tomić raspravu *Socijalni sistem i sistem potreba.*

Joco Klopčič

„Opredjeljenja", br. 5—6/77.

(Časopis za teoriju i praksu samoupravnog socijalističkog društva)

Od svog trećeg ovogodišnjeg broja „Opredjeljenja" objavljuju, u rubrici „Aktuelni politički trenutak", izbor radova druga Josipa Broza Tita. Na taj način, kako se ističe u redakcijskom saopštenju, „Opredjeljenja" „žele, pored obilježavanja Titovih jubileja, demonstrirati stalnu aktuelnost Titove misli i djela".

Dvobrojem 5-6 dominira problematika nesvrstanosti, te je, shodno planu časopisa, u rubrici „Aktuelni politički trenutak" ovog puta donijet govor predsjednika Tita na Petoj konferenciji nesvrstanih zemalja 17. avgusta 1976. u Kolombu.

Predsjednik Tito je u Kolombu, da podsjetimo, svestrano ocijenio savremeni položaj nesvrstanih i, iz aspekta novonastalih uslova njihovog djelovanja, jezgrovito izložio osnovne programske ciljeve nesvrstanosti, za koju je rekao, između ostalog, da je postala svjetska politika zato što polazi od integralnih interesa svijeta i zalaže se za univerzalna rješenja. Sumirajući iskustva i rezultate pokreta i politike nesvrstavanja, drug Tito je, i tom prilikom, ukazao na spremnost Jugoslavije da trajno i svestrano doprinosi stvari nesvrstanih.

„Mi pozivamo sve narode i vlade na saradnju u naporima za preobražaj svijeta", rekao je drug Tito u zaključku svog govora u Kolombu, „jer mislimo da je ono što zastupamo u stvarnom interesu svih. Što se nesvrstanih zemalja tiče, uvjeren sam da će one uporno nastaviti sa svojom misijom u saradnji sa svakim ko je prihvati. Sa svoje strane, Jugoslavija će i dalje ulagati sve svoje snage i potencijale u tom našem historijskom poduhvatu.

Na putu nesvrstanosti, za koji smo se opredijelili, bilo je teškoća i biće ih. Savlađivali smo ih dogovaranjem i akcijom i kao cjelina uvijek izlazili ojačani. Ako su danas pokušaji podrivanja i suzbijanja našeg pokreta agresivniji, to je i zato što jačamo i što se mijenja odnos snaga na štetu onih čije su pozicije i neopravdane privilegije sve više ugrožene. U našim odlukama i programima data je vizija sutrašnjeg svijeta, čije se ostvarenje ne može spriječiti. Ali, ta vizija se neće ostvarivati sama po sebi — za nju se treba boriti. Neka ova Konferencija protekne u znaku dogovora za našu još uspješniju borbu i akciju."

Publikovanje integralnog teksta govora predsjednika Tita u Kolombu ima višestruko značenje, a u koncipiranju ovog dvobroja „Op-

redjeljenja" ono ima i ulogu deklarisanja osnovnog polazišta naučno-teorijskog osvjetljavanja i promišljanja naše politike nesvrstanosti u okviru „teme broja", pod naslovom *Jugoslovenska politika nesvrstanosti.*

U toj rubrici „Opredjeljenja" donose rasprave i članke o bitno aktuelnim aspektima nesvrstanosti koje je drug Tito prezentirao skupu u Kolombu. To je očevidno i iz naslova rasprava i članaka, kao i iz izbora autora kojima je časopis ovom prilikom ustupio svoj prostor. Tako „Opredjeljenja" u dvobroju 5-6 objavljuju priloge Slobodana Blagojevića *Nesvrstanost kao izraz demokratizacije države i politike,* Ranka Petkovića *Evolucija kriterija nesvrstanosti,* Vladimira Đure Degana *Temeljna načela međunarodnog prava u politici nesvrstanih zemalja,* Osmana Đikića *Razoružanje i nesvrstane zemlje,* Faruka Redžepagića *Elementi ekonomske strategije nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju,* Todora Džunova *Pravo na raspolaganje prirodnim bogatstvima i nesvrstani,* Zvonka Kneževića *Naučni i tehnološki razvoj* te Tome Martelanca *Nesvrstani u borbi za novi međunarodni informativni poredak.*

Ukazujući na to da je socijalističko samoupravljanje izuzetno značajno za dosljedno prevazilaženje klasne podijeljenosti i, time, „svih oblika društvenog otuđenja radnika i radnog čovjeka od sredstava, dohotka i upravljanja", Slobodan Blagojević piše da novi društveni odnosi u svakoj zemlji ponaosob izravno uslovljavaju pojavu novih odnosa na međunarodnom planu. Dokazujući da je nesvrstanost novi oblik međunarodnih odnosa, naglašava da je nesvrstanost izraz stvarnih kretanja i potreba savremenog čovječanstva, te da, stoga, „nije plod nikakve ideologije, niti je neka efemerna potreba i zahtjev nekih ili pojedinih država".

Ranko Petković razmatra evoluciju kriterijâ nesvrstanosti upoređujući početne kriterije nesvrstanosti, usvojene na Pripremnom sastanku u Kairu i Prvoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Beogradu 1961, sa dopunom kriterijâ uoči Druge konferencije u Kairu 1964. Osnovna je autorova teza da je razvoj kriterija nesvrstanih determiniran razvojem međunarodnih odnosa i samog pokreta nesvrstanih.

Vladimir Degan hronološki analizira najznačajnije političko-pravne dokumente, počevši od Dekreta o miru iz perioda oktobarske revolucije do Povelje Ujedinjenih naroda i ostalih dokumenata usvojenih u Organizaciji ujedinjenih naroda, na konferencijama nesvrstanih i na drugim značajnim skupovima. Određene političke i pravne norme, stvarane i izgrađivane u pojedinim društvima, proširivale su se i na globalni plan međunarodnih odnosa i postajale dio međunarodnih političkih i pravnih normi. Primjenu međunarodnih pravnih pravila Vladimir Degan dovodi u vezu s ukupnim razvojem društva, konstatujući da ih pojedine zemlje nedovoljno poštuju, ali da to ne osporava egzistenciju tih pravila.

Osman Đikić piše o borbi nesvrstanih za mir u svijetu i o njihovom upornom zalaganju za smanjenje trke u naoružavanju i za potpuno razoružanje, ukazuje na neodrživost blokovske podijeljenosti svijeta i naglašava da su borba za mir i potpuno razoružanje dužnost i pravo svih zemalja, te da je to shvatanje potvrđeno i prihvatanjem Rezolucije Generalne skupštine Ujedinjenih naroda o sazivanju Specijalnog zasjedanja Generalne skupštine OUN o razoružanju 1978. godine.

U razmatranju elemenata ekonomske strategije nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju, Faruk Redžepagić navodi tri etape u evoluciji shvatanja međunarodnog ekonomskog sistema. Osvrćući se kritički na klasična i neoklasicistička shvatanja, koncepciju uspostavljanja novog ekonomskog poretka, za koji se zalažu nesvrstane zemlje, obrazlaže kao izraz naraslih potreba i opravdani zahtjev nerazvijenih i nesvrstanih zemalja, odnosno savremenog svijeta u cijelini.

Todor Džunov piše o pravu na raspolaganje prirodnim bogatstvima i o ulozi Organizacije ujedinjenih naroda i nesvrstanih zema-

lja u borbi za uspostavljanje novog ekonomskog poretka. Ističući značaj suverenog prava nacija da raspolažu svojim prirodnim bogatstvima, on navodi i analizira dokumente u kojima je to pravo verificirano — od Povelje Ujedinjenih naroda sve do ekonomskih deklaracija konferencijâ nesvrstanih u Alžiru 1973. i Kolombu 1976. godine.

Sastavni dio borbe za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka i razvoja jeste i borba za humano i svestrano korištenje nauke i tehnologije. Tome posvećuje svoj prilog Zoran Knežević. Pored ostalog, autor pledira za opšte prihvatanje stava specijaliziranih agencija Ujedinjenih naroda da nauka i tehnologija treba da se orijentišu na tri temeljna cilja: (1) savladavanje gladi, nepismenosti i bolesti, (2) osiguranje izvora energije i (3) pravednija raspodjela proizvodnih kapaciteta i mogućnosti zaposlenja.

U rubrici „Konfrontacije", časopis u dvobroju donosi, pod naslovom *Jedna koncepcija i njen filozofski domet*, prilog Rasima Muminovića polemičkoj raspravi, započetoj u prethodnim brojevima „Opredjeljenja", povodom kritike koju je akademik Branislav Đurđev uputio „postmarksističkim" interpretacijama istorijskog materijalizma.

U rubrici „Osvrti", „Opredjeljenja" objavljuju esej Ljubomira Cvijetića *Sloboda stvaralaštva i smisao umjetnosti* o marksističkoj opredijeljenosti književnokritičkih pogleda Elija Fincija. Cvijetić analizira Fincijeve tekstove publikovane tokom tridesetih godina i utvrđuje da se marksistička opredijeljenost Elija Fincija potpuno ogleda u odbrani stanovišta da je „svaka društvena funkcija ekonomski uslovljena, a ako je društvo ekonomskim sistemom podijeljeno na klase, onda je i umjetnost klasno uslovljena".

Od ovog dvobroja, „Opredjeljenja" počinju objavljivanje bibliografije Titovih govora i članaka održanih i nastalih u vremenu od juna 1968. do danas. Prvi bibliografski prilog pripremila je Radmila Buzaljko, pod naslovom *Titovi govori i članci*, obuhvativši period od 12. jula 1968. do kraja 1970, odnosno do početka januara 1971. godine.

Bogdan Gvozdenović

„Međunarodni radnički pokret" 1976.

(Časopis za teoriju i praksu socijalizma)

U 1976. godini je časopis „Međunarodni radnički pokret", koji izdaju Institut za međunarodnu politiku i privredu i Institut za međunarodni radnički pokret, objavio na oko 540 strana šezdesetak priloga domaćih i inostranih autora.

Sredinom februara te godine je Centar za međunarodni radnički pokret Instituta za međunarodnu politiku i privredu organizovao diskusiju o savremenoj zapadnoevropskoj socijaldemokratiji. Povod su bile neke karakteristike najnovijeg razvoja socijaldemokratskog pokreta Zapadne Evrope. U prvom prošlogodišnjem broju časopis je objavio priloge učesnika u toj diskusiji.

U uvodnoj raspravi *Osnovna obeležja zapadnoevropske socijaldemokratije* Brana Smiljanić iznosi skup faktora po kojima je savremena socijaldemokratija postala predmet življih naučnih i političkih interesovanja.

Usled čvrste integrisanosti socijaldemokratskog pokreta u društveno-ekonomski sistem, smatra autor, sva krizna stanja kapitalističkog poretka se najneposrednije ogledaju na stabilnosti političkog uticaja onih socijaldemokratskih partija koje su, kao dugogodišnji nosioci vlasti, neposredno odgovorne za stanje u svojim zemljama. Ponovnom pojavom masovne nezaposlenosti i ekonomskih kriza na drastičan način je dovedena u sumnju mogućnost da se socijaldemokratska doktrina i politika „države blagostanja" ostvare.

U poslednje vreme većina socijaldemokratskih partija dolazi do uverenja da politikom tradicionalnog reformizma socijaldemokratija ne može dalje uspešno ispunjavati svoju dvostruku ulogu u zapadnoevropskom društvu: efikasnog upravljača kapitalističkog sistema i osnovnog predstavnika interesa radničke klase u većini zemalja ovoga područja.

Poslednji skupovi socijaldemokratskih i socijalističkih partija Zapadne Evrope (Stokholm, Helsinger, Pariz), zaključuje Brana Smiljanić, pokazuju da se u Socijalističkoj internacionali sve vidljivije vrši diferencijacija i da postoje znatne razlike u shvatanjima nekih strateški značajnih pitanja, pre svega o saradništvu i savezništvu socijaldemokratskih i socijalističkih partija s komunistima, što istovremeno ukazuje na to da postoje i druge važne nesaglasnosti između socijaldemokratskih i socijalističkih partija (klasna borba, međunarodni položaj Evrope i druge).

Da bi se čitalac mogao bliže upoznati s kretanjima u socijaldemokratskim i socijalističkim partijama, časopis u ovom broju donosi iscrpne naučne analize Branimira Markovića *Laburistička vizija socijalizma*, Brane Smiljanić *Socijaldemokratska partija Švedske*, Zorice Priklmajer-Tomanović *Socijalistička partija Francuske* i Mirjane Janković *Italijanska socijalistička partija*.

Osim toga, u ovom su broju objavljeni i radovi dr Bogdana Ilića *Raspodela prema radu kao kriterijum formiranja cena u ekonomskim odnosima socijalističkih zemalja*, dr Gordane Bogetić *Karakter radne snage i karakter proizvodnje kao determinante raspodele prema radu*, Mirjane Janković *Promene u strategiji italijanskih komunista*, dr Gavre Marjanovića *Širenje ideja Marksovog „Kapitala" u Srbiji XIX veka*, dr Zorice Priklmajer-Tomanović *Strateška opredeljenja evropskih socijalista*, Lasla Sekelja *Lipsetovo shvatanje radničkog pokreta — na primeru knjige „Politički čovek"*.

U drugom broju časopisa osobitu pažnju privlači prilog Zorice Priklmajer-Tomanović *Zapadnoevropski komunistički pokret danas — analiza kongresa 1975—1976.*

Zapadnoevropski komunistički pokret suočen je sedamdesetih godina, konstatuje Zorica Priklmajer-Tomanović, s akutnom krizom kapitalizma. Iako i sam u otežanim društvenim uslovima, on nastoji da iz toga izvede zaključak o nužnosti jačanja borbe za približavanje socijalističke alternative postojećem sistemu, budući da je sistem nesposoban da osigura skladan društveni razvoj u nacionalnim i u međunarodnim okvirima. To približavanje socijalističke alternative se za zapadnoevropske komunističke partije ni u novim uslovima ne postavlja u obliku „oružanog juriša" na sistem koji je poljuljan, već se i dalje afirmiše mirni put u socijalizam, s tim što kriza sistema čini predviđene reforme još urgentnijim, a mogućnost mobilisanja većine društva za socijalistički preobražaj još realnijom.

Zapadnoevropske komunističke partije, naročito one uticajne, zaključuje autor, ne odriču se borbe za menjanje socijalnog i političkog položaja u svojim zemljama, odbacujući politiku podele interesnih sfera velikih sila i politiku negiranja nezavisnosti drugih zemalja. Otuda i jesu životno zainteresovane za to da se očuva mir u svetu, da se razvija detant, da se ostvaruju miroljubiva koegzistencija i međunarodna saradnja kao osnovni prethodni uslovi za realizovanje mirnog puta u socijalizam.

U ovom broju svoje su radove objavili i dr Ulf Himmelstrand: *Socijalizam i socijal-liberalizam u kontekstu švedskih društvenih promena*, dr Arghiri Emmanuel: *Socijalistički projekt u dezintegrisanom kapitalističkom svetu*, dr Frank Deppe: *Kriza modernog kapitalizma i perspektiva radničkog pokreta*, Dejan Kuzmanović: *Vijetnam neposredno posle zadobijanja nacionalne nezavisnosti*, Đorđe Radenković: *Radnički pokret Španije u postfrankističkom periodu*, dr Arsen Jovanović: *Socijalistička internacionala i odnosi među socijalističkim i socijaldemokratskim partijama — nove pojave i tendencije*.

U dvobroju 3-4 naročitu pažnju privlači tekst dr Jokice Hadži Vasileve *Uloga države i učešće radnika u upravljanju preduzećima u afričkim zemljama.* Reč je, zapravo, o delu veće autorove studije o temi *Radnička participacija u Africi,* u kojoj analizira iskustva Alžira, Egipta, Tanzanije, Konga i Zambije.

Jokica Hadži Vasileva smatra da je jačanje ekonomskih i političkih funkcija države u sadašnjem trenutku razvoja afričkih društava uslovljeno njihovim specifičnim objektivnim položajem. Država je, u nedostatku jake radničke klase kao osnovnog organizatora privrede i ekonomskog razvoja, potreban instrument izmene starih društvenih odnosa, nosilac ubrzanog privrednog razvoja i organizator mobilizacije masa. U tome su koreni specifičnih etatističkih karakteristika onih puteva na kojima nedovoljno razvijene zemlje, pa i afričke, traže rešenje svojih problema.

Ali sve dok se ne ostvare uslovi koji će omogućiti da radnička klasa uzme u svoje ruke sredstva društvene reprodukcije, sve dok država ima monopol nad sredstvima za proizvodnju, postoji opasnost da radnička klasa bude onemogućavana u svojim težnjama. Funkcije države na ekonomskom i političkom planu mogu biti osnova budućeg progresivnog razvoja (i razvoja ka socijalizmu) ako uvećavaju prostore za postupno radničko učešće u upravljanju. Potrebe razvoja i sadašnji momenti zahtevaju, dakle, uzajamno prožimanje uloge države i institucijâ radničkog učešća, koje bi trebale da ulogu države svedu na pravu meru, sprečavajući da njeno jačanje preraste u kočnicu društvenog razvitka.

U dvobroju su objavljeni još i ovi radovi: dr Alfreda Sohn-Rethela *Kapitalizam i socijalizam u današnjem svetu — beleške za diskusiju,* dr Fuada Mursija *Kriza Naserove socijalističke formule,* dr Zorice Priklmajer-Tomanović *U čemu je osobenost zapadnoevropskih komunista — na marginama diskusije o ,evrokomunizmu',* dr Franciska Bustela *Od kapitalizma do socijalizma — beleška o španskom slučaju,* dr Staneta Južniča *Ideologija antikolonijalne revolucije,* Sonje Liht i Ljubiše Mojsića *Kongresi komunističkih partija istočnoevropskih zemalja,* Brane Smiljanić *Društveno-politička kretanja u Zapadnoj Evropi 1975,* Zorana Stanojevića *Protivurečnosti u razvoju latinskoameričkih zemalja,* dr Jokice Hadži Vasileve *Društveno-politička kretanja u zemljama Tropske Afrike,* Dejana Kuzmanovića *Godina pobede indokineskih revolucija,* dr Brane Markovića *Direktivni centar ili mesto za razmenu mišljenja — povodom kongresa Socijalističke internacionale,* Zorana Pejića *200 godina ekonomske nauke — povodom jubileja Smitovog ,Bogatstva naroda'.*

Zoran Stanojević

„Marksizam u svetu", br. 1—2 i 3/77.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

U svoje prve dve ovogodišnje sveske (dvobroj 1-2 i broj 3) mesečnik „Marksizam u svetu" donosi raznovrsne priloge koji tematizuju dva aktuelna i, može se reći, akutna odnosa: *intelektualci i radnički pokret,* te *socijalizam i demokratija.*

O različitim stranama odnosa radničkog pokreta i intelektualaca u dvobroju 1-2 objavljeno je dvadeset tekstova mahom poznatih autora: Ž.-P. Sartra, K. Simonija, Ž. Lapasada, E. Morena, P. Fužerola, F. Bona, M. A. Barnijea, N. Čomskog, Š. Frankela, M. Mazole, A. Guldnera, R. Rosande, I. Dojčera, D. Kouta, R. Bernsa, I. Angera, H. Markuzea i M. Lukionija. Uvod u te tekstove napisao je Arif Tanović. Autori kritički pokreću niz opštih i posebnih pitanja odnosa intelektualaca i radničkog pokreta i nude različita rešenja.

Isak Dojčer (*Savest bivšeg komuniste)* analizira stanovišta koja prema pokretu zauzimaju bivši komunisti. Povod mu je pozicija šest pisaca bivših komunista — Kestlera, Silona, Žida, Lujsa Fišera, Rajta, Spendera. Na jednu Kestlerovu izjavu Dojčer kritički odgovara da bivši komunisti nisu jedini koji „znaju o čemu se tu zapravo radi", već da se, uz određenu dozu rizika, može reći da „oni najmanje znaju o čemu se tu zapravo radi". On ukazuje, pre svega, na preuveličane i preterane „pedagoške pretenzije" bivših komunista, i to zbog toga što oni, i kad nisu bili bivši, nikad nisu bili u poprištu borbe, već su se kretali „literarnim ili novinarskim ivicama partijskog rada": njihovo razumevanje komunističkog učenja uslovljeno je, pre svega, vlastitom intuicijom, koja može biti vrlo oštroumna, ali često i pogrešna. Dojčer takođe ukazuje na karakterističnu nesposobnost bivših komunista da stvari posmatraju nepristrasno. Predstava o komunizmu u njihovim delima često je izgrađena kao „polje čiste demonologije", ispunjeno intelektualnim i moralnim grozotama.

Dojčer konstatuje i njihov nedostatak smisla za istoriju, usled čega su ideje revolucije poistovetili sa njihovim ekstremnim i tiranskim izrazima (buržoaske — sa Napoleonom, socijalističke — sa Staljinom).

Delatnost bivših komunista je „samoopravdavanje", a Dojčer im predlaže napor da zadobiju „osećaj kritičnosti i intelektualnu nepristrasnost". U tome on vidi jedinu dostojanstvenu uslugu koju bivši komunista intelektualac može pružiti revolucionarnom pokretu. Kao primer takve alternative, navodi Getea, Džefersona i Šelija.

Tekst H. Markuzea (*Poraz nove levice)* potiče iz 1975. Naslov sugerira poraz nove levice, ali se Markuze ponovo bavi njenim „određenjima" i „izgledima". Ona je, po njemu, skupina „političkih grupa" koje su nemasovne i izolovane od radničke klase; njen pokret nije uspeo da razvije organizacione oblike, atomizirao se i iskazao kao „anarhizam", „narcističko samoprecenjivanje" i „antiintelektualizam".

Svoje ideje o „radikalnom" preobražaju nova je levica ispisala u „jednom bez sumnje haotičnom obliku i na pomalo nezreo način". Nova levica je bila vraćanje „nekoj vrsti individualnog oslobođenja" (droga, kultovi, pseudoreligija) i zagovaranje apstraktnog antiautoritarizma.

Zapravo je cilj napisa (predavanja) da razmotri uzroke poraza nove levice i da naznači eventualne uslove njene „renesanse" u uslovima razvijenog kapitalizma, u čijoj strukturi ona i ima svoj koren. Sadržaj aktivnosti nove levice očigledno ne bi bio izmenjen: na dnevnom redu ostaju protest i političko objašnjavanje, ne i revolucija.

Znatno drugačiju ocenu „izgleda" nove levice daje I. Anger *(Kraj pokreta nove levice u SAD, 1969—1972)*. Iz naslova se vidi da je nova levica bila na vrhuncu 1969, da bi se do 1972. održavala uglavnom kao antiratni pokret, a danas ona — smatra Anger — zapravo više i ne postoji.

U netematskom delu dvobroja objavljeni su i polemički tekst F. Tomberga (*od kritičke teorije do naučnog socijalizma*), napis V. F. Hauga (*Socijalističkom kolektivu potrebne su individue koje misle i obaveznost koju omogućava saznanje)*, te *Politički i filozofski intervju* sa L. Koletijem.

Martovski broj „Marksizma u svetu" sadrži priloge o temi *socijalizam i demokratija:* O. Negta *(Nema demokratije bez socijalizma, nema socijalizma bez demokratije)*, R. Žikena (*Demokratski put u socijalizam*), E. Balibara (*O diktaturi proletarijata*), B. Đovanija (*Lenjin, Gramši i teorijska osnova pluralizma)*, L. Grupija *(Povodom demokratije i socijalizma)*, E. Perna *(Parlament i društveno-ekonomski pluralizam)*, V. Abendrota (*Problem demokratije unutar stranaka i saveza u Saveznoj Republici Nemačkoj)*, G. H. Šahnazarova *(Socijalistička demokratija — neka pitanja o teoriji)* i drugih. Uvodnu studiju, u stvari kritički rezime geneze odnosa socijalizma i demokratije, napisao je Vučina Vasović.

O. Negt (*Nema demokratije bez socijalizma, nema socijalizma bez demokratije)* ističe da „velika laž današnjice glasi: sloboda umesto socijalizma". To mesto, s kojim Negt počinje svoju raspravu, otkriva njegov kritički stav prema uprošćenim shvatanjima socijalizma i demokratije i njihovom svođenju na građanske slobode. Autor piše da demokratija nije više ideal već „pitanje egzistencije ljudi, zahtev svakidašnjice koji pogađa suštinu svakog pojedinca". Međutim, pojam demokratije se zloupotrebljava. Negt misli da svaka generacija „borbenih socijalista" u svakoj etapi klasne borbe mora na specifičan način da oživotvori taj pojam. Stoga je, smatra on, neophodno razvijati pozitivnu i ofanzivnu koncepciju socijalističke demokratije.

Pošto je razvoj socijalizma širok i raznovrstan proces, to socijalizam, koji se poziva na Marksa i Engelsa, mora da sadrži: sinhronizovan razvoj ekonomske organizacije društva i političke demokratizacije njegovog materijalnog i duhovnog procesa života. Negt nužno dolazi i do problema diktature proletarijata. Njegov je zaključak da je proces socijalističke demokratije nerazdvojno vezan za samoupravljanje i da eventualni zastoji u njenom ostvarivanju nisu argument protiv neposredne demokratije, jer su „i najnaprednijim buržoaskim demokratijama bila potrebna stoleća da se ostvare: malo je verovatno da se uspostavljanje socijalističkih demokratija, koje žele da ukinu političku vlast kao takvu, može meriti na decenije ili vremenskom merom konjunkture".

E. Balibar (*O diktaturi proletarijata*) opširno piše o kontroverzama oko pojma diktature proletarijata. Neposredan povod su mu stavovi 22. kongresa KP Francuske. Odmah valja reći da je Balibar pobornik diktature proletarijata. Zato je njegov cilj da kritički raščlani premise na kojima počiva ideja napuštanja diktature proletarijata, odnosno da vrati ideji diktature proletarijata pravi smisao i sadržaj, i to u horizontu Lenjinovog mišljenja. Generalno, on misli da nisu utemeljeni razlozi napuštanja diktature proletarijata, „jednog toliko važnog elementa marksizma-lenjinizma". Potanko analizirajući osobito Lenjinovo teorijsko nasleđe i oportunistička skretanja Druge internacionale, Balibar dolazi do zaključka da je politička osnova i glavni oblik diktature proletarijata „masovna proleterska demokratija".

B. Đovani (*Lenjin, Gramši i teorijska osnova pluralizma*) analizira Lenjinov i Gramšijev pojam posredovanja (između) različitih sfera društva, ekonomije i politike, pre svega. Lenjinove analize iz brošure *Šta da se radi?* i danas su aktuelne, smatra on, jer predstavljaju osnovno istorijsko iskustvo radničkog pokreta s početka XX veka. Idući dalje od Lenjina, Gramši ukazuje na oblike posredovanja u jednoj drugoj istorijskoj fazi (organizovani kapitalizam, fašizam, promena odnosa snaga usled delovanja oktobarske revolucije). Polazeći od Lenjina i Gramšija, Đovani posebno ukazuje na posredovanje partije u uslovima „pluraliteta tačaka organizovanja društvenog života". On misli da „pluralizam nije neophodno tuđ istoriji radničkog pokreta". To međutim, zaključuje Đovani, nije dovoljno uzimano u obzir i zbog toga su komunističke partije često ostajale neizmenjene i neprilagođene ukupnim preobražajima, pre svega preobražajima političkih i ekonomskih odnosa.

U rubrici „Diskusija" raspravlja se takođe o problemu socijalizma i demokratije, ali na sasvim konkretnom istorijskom materijalu. Pod naslovom *Problemi socijalističke demokratije* preneta je diskusija koja se tokom cele 1976. godine vodila u časopisu KP Velike Britanije „Marxism Today". Stavovi britanskih komunista, sudeći po toj diskusiji, izuzetno su heterogeni, međusobno nesaglasni, ali iskazuju težnju KP Velike Britanije da zauzme vlastito stanovište prema „britanskom putu u socijalizam" i odnosima među komunističkim partijama.

U rubrici „Aktuelna tema" objavljen je tekst Mao Ce Tunga *O deset najvažnijih odnosa*, u stvari njegov govor na sastanku Politbiroa CK KP Kine 25. aprila 1956,

koji je objavljen krajem 1976. godine. U tom radu Mao Ce Tung zapravo izdvaja najvažnije probleme ili parove protivrečnih tendencija u izgradnji socijalizma u Kini. Cilj priznavanja tih protivurečja je „mobilizacija svih pozitivnih činilaca" kako bi se „pobeda narodne demokratske revolucije" razvijala kao „socijalistička revolucija". U pozitivne činioce razvoja on ubraja, kao „glavnu snagu", radnike i seljake, a govori i o elementima koje treba pridobiti ili neutralisati.

Sledeći su problemi ili protivurečja kineskog razvoja kako ih je video Mao Ce Tung: odnos između teške industrije, s jedne, i lake industrije i poljoprivrede, s druge strane; odnos industrije u priobalnim područjima i industrije u unutrašnjosti; odnos privredne i odbrambene izgradnje; odnos države, proizvodnih jedinica i proizvođača; odnos između centralnih i lokalnih vlasti; odnos između hanske i manjinskih nacionalnosti; pitanje: partija ili bez nje; odnos revolucije i kontrarevolucije; odnos pravilnog i nepravilnog; odnos između Kine i ostalih zemalja. Otvoreno iskazana pretpostavka Maovih „deset tema" je stav da u Kini „još postoje klase i klasna borba". Zato su i te „teme", to jest te relacije „sve u protivurečnostima".

Ratko Nešković

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

10

1977

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: RO „KULTURA" — štamparija „Slobodan Jović", Beograd.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 10

Studije i članci

Prilozi

Osvrti

Содержание

Contents

Студии и статьи

Приложения

Studies and Articles

Contributions

Aleksandar Grličkov

Šest decenija oktobarske revolucije

I

Preokret — i do tada u istoriji jedinstven prevrat — koji je ostvario ruski proletarijat, petrogradski radnici i vojnici, pod vođstvom Boljševičke partije s Lenjinom na čelu, označio je u isto vreme da su se počela ostvarivati vekovna maštanja i snovi progresivnog čovečanstva. U prvoj pobedonosnoj socijalističkoj revoluciji proletarijat je zbacio okove ropstva i stvorio prvu državu radnika i seljaka. Uspostavio diktaturu proletarijata i stvorio uslove za ukidanje eksploatacije, za rešavanje nacionalnog pitanja, za prevladavanje svih oblika otuđenja. Obeležio je početak nove istorijske epohe — epohe nastanka i razvijanja socijalizma kao svetskog procesa.

Zato je Oktobar simbol borbe radničke klase, praznik sovjetskih trudbenika i narodâ i svih progresivnih snaga u svetu. Duh Velikog oktobra podigao je „prezrene na svetu", neprestano podsticao revolucionarne težnje, usmeravao milione ka socijalističkim ciljevima.

Velika revolucionarna dela ne zastarevaju: ona su nepresušni izvor mladosti revolucija, njihove životne snage. Osnovne parole i prvi akti oktobarske revolucije: „vlast sovjetima", „mir narodima", „zemlja seljacima", učvršćivali su nadu i veru u pobedu u srcima svih potlačenih i podređenih. Istina, revolucionari ne čekaju da se steknu svi povoljni uslovi kako bi se ostvarile njihove zamisli, oni svoja dela ostvaruju u istorijski datim, naj-

češće nepogodnim okolnostima, pa time opredeljujući utiču na celokupan hod istorije, daju pečat zbivanjima koja slede.

Oktobarskom revolucijom Marksova, Engelsova i Lenjinova naučna misao postaje deo zbilje, a ona će potom — u različitim uslovima i u vrtlogu različitih zbivanja i nenaklonjenosti opštih okolnosti — otvarati nove horizonte, istina, uz potrese i napregnutost, uz brojne teškoće, lutanja i stranputice. No njihova misao i dela zajedno, u rukama radničke klase predstavljaju oruđe nesagledivih mogućnosti, i zato revolucionare nisu obeshrabrili neki njima krajnje nenaklonjeni tokovi istorije; oni su svojim pregalaštvom uspevali da usmere kretanja sveta ka socijalizmu, a da socijalizam od prve pobedonosne socijalističke revolucije pretvore u svetski proces.

Sećanja na Oktobar 1917. ne mogu biti samo pogled na prošlost, niti samo divljenje istorijskom događaju koji je bitno promenio tok savremene svetske istorije, — takva sećanja uvek i iznova obavezuju i na neposredno sagledavanje epohe u kojoj živimo, epohe koju obeležava nezaustavljivo napredovanje socijalizma kao novog sistema i svetskog procesa, neopozivo uzmicanje kapitalizma i suton njegovih tvorevina. Duh i poruke Oktobra postali su neodvojivi deo savremenosti, bez obzira na činjenicu što se socijalizam kao svetski proces razvija različitim putevima.

Nedostaju reči da bi se na nov način i celovito izrazila priznanja tvorcu velike oktobarske revolucije, vođi ruske radničke klase, proletarijata i seljaka, vođi Boljševičke partije, tvorcu komunističkog pokreta — velikom Lenjinu, koji je svojom mišlju i delom pokazao kako se stvara i menja istorija. Praktično, nezamenljivi su i nesagledivi vrednost i domašaj samog istorijskog konkretnog čina koji je Lenjin ostvario. Zato su njegova misao i delo poruka i nadahnuće svim radnicima sveta da u sopstvenim, promenjenim uslovima istražuju mogućnosti usmeravanja društvenih tokova ka socijalizmu.

II

Oktobarska revolucija, ponovimo, prvi put je u svoj svojoj veličini pokazala i na delu potvrdila oslobodilačku ulogu i misiju radničke klase. Oktobar je materijalizovao ideju naučnog socijalizma; stvorio je prvu u svetu državu radnika i seljaka, nagovestio novu etapu u istoriji sveta, etapu socijalističkih revolucija.

U pokušaju da se sagledaju uticaj i značaj oktobarske revolucije na opšta kretanja do danas, potrebno je naglasiti da su se revolucionarni i progresivni preobražaji savremenog sveta, da su se svi ti preobražaji u ukupnosti svojoj, bilo u vidu socijalističkih i antikolonijalnih revolucija, bilo ostvarivanjem novih pobeda radničke klase u menjanju svog političko-ekonomskog i socijalnog položaja uopšte, odigravali u društvenim uslovima koji su nastajali i razvijali se kao plod duha i stanja stvorenog nakon

ove revolucije. Jer oktobarska revolucija je izvanredno doprinela rastu uloge i uticaja radničkog pokreta, širenju i produbljivanju procesa dobrovoljne internacionalističke solidarnosti. Oktobarska revolucija se nije razvijala u tom pravcu da bi, prema nekim predviđanjima, bila „prvi korak na putu svetske revolucije", ali je, utičući na svetske tokove, istovremeno pokazala da je put društvenog preobražaja ujedno i put veoma složene i teške borbe, u kojoj je već do sada ostvareno veliko bogatstvo puteva u skladu s različitošću nacionalnih uslova; na tim putevima su milioni novih i aktivnih subjekata doprineli da razvoj revolucionarnih snaga prima nove dimenzije i zamah. Različiti putevi borbe za socijalizam, za izgradnju socijalizma kao objektivne zakonitosti savremenog sveta, postali su osnovna i opredeljujuća snaga razvoja socijalizma.

Slika sveta i odnos snaga u njemu iz korena su promenjeni. Naneti su teški porazi snagama i protagonistima rata i agresije. To na nov način potvrđuje snagu jedne od osnovnih pretpostavki, jednog od prvih akata sovjetske vlasti — Dekreta o miru — da rat nije cilj borbe radničke klase. Naprotiv, uz društveni progres i socijalizam, osnovni sadržaj njene borbe je mir. Snage mira i miroljubive koegzistencije, uprkos mnogim podeljenostima savremenog sveta i trci u naoružavanju, ostvaruju uspehe i doprinose revolucionarnom preobražaju sveta. Impuls koji je oktobarska revolucija dala revolucionarnom pokretu učinio je da se ovaj talas u vremenu i prostoru sa novom snagom obrušava na staro i prevaziđeno.

III

Promene koje su ostvarene u Sovjetskom Savezu u proteklih 60 godina ne mogu a da ne izazovu poštovanje i divljenje svih progresivnih snaga, svih ljudi koji objektivno tumače tokove istorije, ljudske delatnosti i stvaralaštva.

Za nešto više od pola veka svog postojanja prva socijalistička država ostvarila je impozantne rezultate u svom razvoju. O tome najbolje svedoči činjenica da je Sovjetski Savez danas jedna od dve najmoćnije zemlje sveta. Uz to, po svojoj opštoj snazi i dostignućima, sve značajnije doprinosi borbi za dalje menjanje odnosa u svetu. Korak po korak, na ogromnim prostranstvima SSSR-a, na jednoj šestini zemljine površine, stvaraju se materijalne i druge pretpostavke za nesmetan razvoj sovjetskog društva, za svestran prosperitet sovjetskog građanina koji koristi nove plodove i tekovine socijalističke izgradnje. Na tom putu ima i protivrečnosti, jer socijalizam još nije dokraja razvio svoje mogućnosti, nije ostvario sve svoje ciljeve. Međutim, veoma značajna su nastojanja da se izlaz iz protivrečnosti i određenih sukoba u razvoju socijalističkih društvenih odnosa i socijalističkih snaga traži ne samo u odgovarajućem reformisanju postojećih struk-

tura i sistema već i u traganju za novim, progresivnijim putevima. U tome je smisao, na primer, privrednih reformi, manjih ili većih promena ustava, odlukâ i rezolucijâ sadržanih u partijskim, kongresnim ili programskim dokumentima.

Pobeda oktobarske revolucije nije samo pobeda eksploatisanih nad eksploatatorima, nije samo pobeda nad snagama carizma, imperijalizma, hegemonizma, već je to i velika pobeda narodâ i nacionalnosti nad snagama nacionalne neravnopravnosti i obespravljenosti. Zato je Lenjinova proklamacija o pravu naroda na samoopredeljenje usledila neposredno posle ostvarenja revolucije i zato je imala, kao i danas što ima, izuzetnu vrednost. Opcija velikog ruskog naroda i više od stotinu drugih naroda da žive u zajedništvu predstavljala je nezaobilaznu okolnost i preduslov da potkraj 1922. godine nastane Sovjetski Savez, da se zaostalost carske Rusije, te „tamnice naroda", s vremenom nadvlada, da sovjetska republika preživi teške godine oružane intervencije, neprijateljskog zaokruženja i izolacije, da nanese presudni udarac fašizmu i ostvari odlučujući zaokret u velikom otadžbinskom ratu. Razume se, društveni razvitak nije išao pravolinijski, u istorijskoj praksi socijalizma bilo je i biće teškoća, odstupanja i stranputica.

Rastuća uloga Sovjetskog Saveza u međunarodnim odnosima i sve aktivnije njegovo učešće na međunarodnoj sceni rezultat su njegovih dostignuća i težnji za mirom. U novom Ustavu SSSR-a, u posebnom poglavlju posvećenom pitanjima spoljne politike i odnosa sa svetom, kaže se da se odnosi SSSR-a s drugim državama zasnivaju na principima uzajamnog odricanja od primene sile i pretnje silom, na principima potpune ravnopravnosti, nepovredivosti granica, teritorijalnog integriteta država, mirnog rešavanja sporova, nemešanja u unutrašnje stvari drugih, poštovanja prava čoveka i ljudskih sloboda, ravnopravnosti i prava narodâ da odlučuju o svojoj sudbini, saradnje među državama, dobronamernog izvršavanja obaveza koje proističu iz opštepriznatih principa i normi međunarodnog prava i slično. Dosledno primenjivani i poštovani od strane svih subjekata međunarodne zajednice, ti principi mogu savremeno čovečanstvo zaista približiti Lenjinovoj viziji sveta posvećenog stvaralaštvu u miru, oslobođenog ratne opasnosti.

IV

Oktobarska revolucija je dvostruko uticala na kretanja i zbivanja u Jugoslaviji — na globalnom planu, svojim uticajem na ukupnost međunarodnih odnosa, a odatle i neposrednije i na razvoj revolucionarnog pokreta u jugoslovenskim zemljama.

Idejom Oktobra, još od petrogradskih demonstracija julskih dana 1917. godine, napajao se i tadašnji radnik Josip Broz. Nekoliko desetina hiljada boraca iz južnoslovenskih zemalja sa područja današnje socijalističke Jugoslavije — što s ponosom isti-

ćemo — učestvovalo je u oktobarskoj revoluciji, bilo kao crveni gardisti, bilo kao učesnici internacionalističkih odreda, aktivisti radničkih jedinica, predstavnici organa sovjetske vlasti, radničkih i seljačkih deputata.

Jugoslovenski komunisti su se stavili na čelo borbe za „zaštitu tekovina ruske revolucije", za borbu protiv intervencionizma, za razbijanje okruženja mlade sovjetske republike. Poneta poletom oktobarske revolucije i ogromnim talasom revolucionarnih pokreta, KPJ je, uprkos veoma teškim uslovima ilegalnog rada i terora, sa novom snagom stupala u borbu za interese radničke klase. Vođena svojom internacionalističkom solidarnošću, KPJ je ustala u odbranu španske republike. Napad hitlerovske Nemačke na Sovjetski Savez 1941. godine ulio je novo pouzdanje i uverenje da će ustanak narodâ Jugoslavije pod vođstvom KPJ, protiv fašističke okupacije, ustanak koji je bio u završnoj fazi priprema, doneti narodima Jugoslavije nacionalno i klasno oslobođenje.

Zaista, Lenjinovo je delo jugoslovenskim komunistima svagda bilo izvor nadahnuća i oslonac u mnogim, naročito u teškim vremenima, kojih nikako nije bilo malo. Na svom revolucionarnom putu KPJ je upravo u tim izuzetno složenim uslovima shvatila i primenila suštinu poruka koje zrače iz Lenjinovog dela; revolucionarna težnja se formirala i uspešno realizovala samo u najprisnijoj vezi s osobenostima društvenih, ekonomsko-političkih prilika, uz primenu metoda akcije i borbe koji su najbliži ciljevima i očekivanjima radničke klase, radnih masa i narodâ Jugoslavije.

Proteklo je više od tri decenije otkako su narodi i narodnosti Jugoslavije, sa KPJ, odnosno SKJ na čelu, pobedili okupatora i izveli socijalističku revoluciju. Ove godine navršile su se četiri decenije otkako je na čelo jugoslovenskih komunista stao drug Tito — tvorac njihovih pobeda u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji. Od zaostale i ratom razrušene zemlje u međuvremenu je stvorena čvrsta i jedinstvena socijalistička zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Pregalaštvo u pristupu izgradnji socijalizma u našoj zemlji od prvog dana prate naša jednako živa i snažna nastojanja da, u skladu s ukupnošću naše prošlosti i sadašnjosti, istorijskog nasleđa i stvarnosti, primenimo marksističku misao i da, koristeći se i iskustvima drugih u izgradnji socijalizma, gradimo socijalizam zasnovan na samoupravnim odnosima. Rešenja do kojih smo došli, na unutrašnjem i međunarodnom planu, uvažavaju stepen našeg materijalnog i duhovnog razvoja i izražavaju zakonitosti izgradnje socijalističkog društva. Ostvarili smo vanredno visok prosek rasta proizvodnih snaga i celovito razvili ekonomski i politički sistem zasnovan na socijalističkim samoupravnim odnosima. Pred nama je Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije, na kome ćemo izvesti bilans ostvarenog i onog što još nismo ostvarili. Na njemu ćemo osobitu pažnju pokloniti razvoju neposredne socijalističke demokratije u našem društvu da bi tako

naši društveni odnosi bili sve bliže asocijaciji slobodnih ljudi i proizvođača.

I politika nesvrstanosti, kao logično proisteklo opredeljenje iz bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti, savremenu socijalističku Jugoslaviju povezuje i tako prisno zbližava s mnogim narodima i državama sveta. Politika nesvrstanosti, ponikla iz oslobodilačke borbe narodâ kao prepreka imperijalizmu, blokovskoj podeljenosti sveta i svakom obliku ugnjetavanja, stekla je opšta priznanja i ostvarila značajna dostignuća u nastojanjima da se progresivno menja svet i svi odnosi u njemu. Pokret nesvrstanosti je postao izvanredno značajan faktor i revolucionarna snaga međunarodnih odnosa.

V

Nebrojeni primeri svedoče o povezanosti oktobarske revolucije s rastom snaga socijalizma, o njenom uticaju na te snage i doprinosu prerastanju socijalizma u svetski proces. A socijalizam, kao što je rekao Lenjin, „ima snagu primera"; vizijom oslobođenja čoveka koju nudi potvrđuje da će radnička klasa, vršeći svoju istorijsku ulogu i misiju, sve više voditi čovečanstvo iz carstva nužnosti u carstvo slobode.

Obeležavajući 60-godišnjicu oktobarske revolucije, ne možemo a da se ne podsetimo na osnovne preokupacije snaga angažovanih danas u borbi za socijalizam i izgradnju socijalizma. Istorijsko iskustvo razvoja socijalizma utoliko više demantuje mogućnost njegovog razvoja u okviru jedinstvene, uniformne i univerzalne, ekonomske i socijalne organizacije društva ukoliko se više u praksi afirmiše i dalje širi objektivna potreba različitosti puteva borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma.

S druge strane, radikalno promenjene prilike u svetu i svestrana kriza kapitalizma, sistema i strukture odnosâ u njemu, uzrokuju užurbano prilagođavanje i traganje za novim, socijalističkim rešenjima. To u redovima komunista i radničkog pokreta i svih progresivnih snaga uslovljava obimna prilagođavanja potrebama savremenosti i opšterastućim težnjama ka socijalističkom preobražaju. Zbog toga se komunističke partije sve više okreću nacionalnim uslovima u izgrađivanju sopstvenih programskih i strateških opredeljenja. Berlinska konferencija komunističkih i radničkih partija Evrope upravo je najbolje izrazila takvo stanje, naglašavajući značaj otvaranja komunista prema svim drugim progresivnim snagama i razvijanja odnosa i saradnje komunističkih partija međusobno i njihovih odnosa sa svim drugim progresivnim partijama i pokretima, uz punu primenu i poštovanje principa: nezavisnosti, suverenosti, ravnopravnosti, samostalnosti, nemešanja u unutrašnje stvari drugih, odgovornosti svake partije pred sopstvenom radničkom klasom i narodom, kao i principa jednoglasnosti pri odlučivanju o zajedničkim pitanjima. Upravo je to ona nezamenljiva osnova saradnje između partija-pokreta, država i

naroda za čiju su se izgradnju i afirmaciju SKJ i SFRJ i ranije kao i sada uporno zalagali i primenjivali u svojoj sve intenzivnijoj komunikaciji sa svetom. Upravo takav pristup pitanjima saradnje podigao je odnose Saveza komunista Jugoslavije sa više od stotinu komunističkih i radničkih partija, nacionalnooslobodilačkih i progresivnih pokreta na nivo zaista plodne i uspešne saradnje u interesu mira, društvenog progresa i socijalizma.

Obeležavajući 60-godišnjicu Velikog oktobra, te prekretnice u istoriji čovečanstva, sve socijalističke i progresivne snage u svetu, okrenute stvarnim problemima današnjice, dobijaju nove podsticaje u borbi za promenu postojećeg društva, za izgradnju društva na novim osnovama, ali i u skladu sa novim uslovima. A Oktobar je uvek prisutan, stalno ide u susret ljudima koji teže socijalizmu i pokretačka je snaga koja ih na tom putu vodi i nadahnjuje.

Munir Mesihović

Organizacije udruženog rada i njihova reproduktivna i akumulativna sposobnost

Reproduktivna i akumulativna sposobnost privrede već duže vrijeme je jedan od prvorazrednih problema s kojima se suočava naše društvo u naporima da ubrza tempo privrednog razvoja i ostvari politiku ekonomske stabilizacije. Taj problem je postao naročito aktuelan u proteklih nekoliko godina zbog toga što nepovoljno utiče na privredni razvoj u cjelini, a i zbog posljedica koje može imati na ukupni razvoj samoupravnih produkcionih odnosa. Takve se konstatacije zasnivaju na tome što je reproduktivna sposobnost privrede po svojoj suštini materijalni izraz ne samo stepena razvijenosti proizvodnih snaga i društvene produktivnosti rada već i stepena ovladavanja udruženog rada procesima sticanja ukupnog dohotka i raspolaganja njime. Drugim riječima, to znači da reproduktivna sposobnost privrede iskazuje i obim materijalne osnove samoupravnih procesa u društvu i privredi. Viši ili niži stepen reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede pokazuje i stepen ovladavanja udruženog rada dohotkom, odnosno otuđenosti dohotka od udruženog rada, a to znači i otu-

đenosti rezultata privređivanja, minulog rada i viška rada. Riječ je, prije svega, o tome u kojoj mjeri udruženi rad ima kontrolu nad upotrebom cjeline dohotka i u kojoj se mjeri ostvaruje udruživanje rada i sredstava i samoupravna dohodovna integracija pojedinih sfera društvene reprodukcije, preko čega treba osigurati odlučujući uticaj neposrednih proizvođača na cjelokupni razvoj.

Može se reći da je razmatranje reproduktivne sposobnosti privrede istovremeno i rasprava o funkcionisanju cjelokupnog privrednog sistema. Reproduktivna sposobnost povezana je sa svim dijelovima tog sistema, počev od sistema dohotka, društvene proširene reprodukcije, primarne raspodjele, odnosno sistema cijena, planiranja, do svih oblika razmjene i potrošnje. Zbog toga se toj problematici ne može prilaziti prakticistički, već se ona mora posmatrati u cjelokupnosti i povezanosti s razvojem proizvodnih snaga i produkcionih odnosa.

Pri tome moramo izbjeći jednostrano ocjenjivanje te sposobnosti — ocjenjivanje jedino sa stanovišta procenta dohotka kojim raspolaže privreda. Nije riječ samo o jednom ili dva procenta većeg ili manjeg učešća privrede u raspodjeli ostvarenog dohotka, što takođe nije bez značaja, već je, prije svega, riječ o tome u kojoj mjeri udruženi rad ima kontrolu nad upotrebom cjeline svoga dohotka, u kojoj se mjeri ostvaruju odnosi u društvenoj reprodukciji koji udruživanjem rada i sredstava, integracijom prometne i proizvodne sfere društvenog rada, integracijom proizvodnje i drugih društvenih djelatnosti, obezbjeđuju stvarni uticaj udruženog rada na cjelinu društvene reprodukcije.

Ovladavanje udruženog rada cjelinom dohotka i društvene reprodukcije zaista je proces u pravom smislu te riječi, proces koji je prisno povezan i uslovljen ne samo razvojem proizvodnih odnosa već i realnim materijalnim uslovima koji se stvaraju razvitkom proizvodnih snaga zemlje.

Imajući to na umu, ne možemo biti ravnodušni prema tome koliko realnih sredstava ostaje neposredno udruženom radu u proizvodnji, zato što je to materijalna pretpostavka za finansiranje tekuće i proširene reprodukcije. Drugim riječima, istovremeno sa stalnim isticanjem potrebe i stvaranjem uslova koji će omogućiti da radnik u udruženom radu ovlada cjelinom društvene reprodukcije, moramo pratiti šta se događa u konkretnim odnosima raspodjele i usmjeravati našu aktivnost na razvoj dohodovnih odnosa udruženog rada, na obezbjeđivanje normalnih i stabilnih tokova društvene reprodukcije.

Niska reproduktivna sposobnost privrede uveliko izaziva i mnoge druge teškoće, a prije svega prekomjeran rast cijena, usporavanje rasta produktivnosti rada i slabljenje drugih kvalitativnih faktora privređivanja, opadanje konkurentske sposobnosti privrede na inostranom tržištu i drugo. Posljedica svega toga je i nizak stepen samofinansiranja privrede, što dovodi do povećanja zavisnosti organizacija udruženog rada od raznih činilaca van proizvodnje, prije svega, od centara finansijske moći u organizacija-

ma za promet robe i novca, a samu proizvodnju lišava neophodnih pretpostavki ekonomskog suočavanja s teškoćama i pritiscima na domaćem i svjetskom tržištu.

Prema tome, borba za jačanje reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede u svojoj osnovi jeste borba za jačanje uticaja radnih ljudi nad svim dijelovima dohotka i svim sferama društvene reprodukcije. Istovremeno je to pretpostavka stabilizacije naše ekonomije, neophodan uslov za brži, ali i uspješniji privredni rast.

Prilikom razmatranja reproduktivnne sposobnosti privrede, pored ekonomskog položaja osnovnih organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji i njihove sposobnosti da razvijaju materijalnu osnovu svoga rada u proširenim razmjerama sredstvima sopstvene akumulacije, moraju se, razumljivo, imati na umu i drugi uslovi, sredstva i aktivnosti koji su u funkciji privrednog razvoja. Dakle, sa stanovišta „nacionalne ekonomije" i ukupnog društvenog razvoja, odnosno akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede, i te kako je važno imati na umu ukupna sredstva društvene reprodukcije, uključivši ona koja su u funkciji osposobljavanja živog rada za podizanje produktivnosti rada. S prevladavanjem otuđenosti dohotka od proizvođača i s jačanjem, na toj osnovi, njihovog uticaja na cjelinu društvene reprodukcije, nestajaće i podvojenosti između reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede u „užem" i „širem" smislu te riječi. Pretpostavka za takav proces jeste upravo jačanje materijalne osnove samoupravljanja, ubrzanje rasta reproduktivne i akumulativne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi, jačanje njihovih mogućnosti za samofinansiranje udruživanjem rada i sredstava i time stavljanje svih drugih društvenih djelatnosti u funkciju razvoja.

Reproduktivna i akumulativna sposobnost privrede u proteklom periodu

Neki globalni rezultati

Razvoj naše zemlje u cijelom poslijeratnom razdoblju obilježen je brzim ekonomskim usponom, dalekosežnim socijalnim preobražajima i snažnim razvojem socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa. Od 1971. do 1975. godine, u periodu za koji su karakteristični veoma složeni međunarodni ekonomski odnosi, uz prisustvo recesionih elemenata u privredama mnogih zemalja, — Jugoslavija je zadržala brz i dinamičan privredni razvoj, iako nešto niži od planiranog. Ukupan društveni proizvod povećavao se po prosečnoj godišnjoj stopi od 6,3 odsto. Obim industrijske proizvodnje povećavao se po stopi od 8 odsto, a poljoprivredne proizvodnje po stopi od oko 3 odsto. U odnosu na porast društvenog proizvoda ostvaren je visok rast zaposlenosti — po stopi od 4,4 odsto, dok je produktivnost rada bila niža — rasla je po stopi

od 2,5 odsto. U isto vrijeme postignuti su i određeni pozitivni rezultati na području životnog standarda. Sve je to doprinosilo stvaranju solidnih materijalnih i društveno-ekonomskih pretpostavki za dalji i skladniji razvoj proizvodnih snaga i produkcionih odnosa na samoupravnim osnovama.

Nepovoljna kretanja na području reproduktivne sposobnosti privrede

Pozitivne rezultate našeg društveno-ekonomskog razvoja u proteklom periodu pratile su, na pojedinim područjima privredne aktivnosti, nesumnjivo, i neke protivrječnosti i negativne tendencije, koje su prenijete i u period ostvarivanja tekućeg srednjoročnog plana razvoja od 1976. do 1980. godine. Prije svega, dinamični rast u proteklom planskom periodu je znatno oscilirao u pojedinim godinama i bilo je teškoća s rješavanjem problema izraženih u strukturi proizvodnje i društvene reprodukcije. Neke komponente te strukture čak su se i pogoršavale. To je naročito karakteristično za odnose između razvoja proizvodnje i rasta ukupne društvene potrošnje.

Unutrašnje slabosti i protivrječnosti, zajedno s objektivnim spoljnim činiocima, izazvale su na ekonomskom planu pojave nestabilnosti koje su bile smetnja efikasnijem razvoju i promjenama društveno-ekonomskih odnosa na osnovama Ustava i dokumenata Desetog kongresa SKJ. Pored inflacije, neravnoteže u spoljnotrgovinskom, a time i u platnom bilansu zemlje, nelikvidnosti privrede, neravnoteže između ponude i tražnje na domaćem tržištu, neusklađenosti pojedinih vidova potrošnje sa kretanjem dohotka, oscilacija u ritmu privredne aktivnosti i drugog — došlo je do usporavanja rasta društvene produktivnosti rada i pogoršanja drugih kvalitativnih faktora razvoja. Uslijed svega toga je reproduktivna i akumulativna sposobnost privrede opadala, što je u suštini bilo sintetički izraz svih tih i drugih vidova neravnoteže u društvenoj reprodukciji.

Između reproduktivne sposobnosti i privredne razvijenosti postoje, kao što je rečeno, odnosi međusobne zavisnosti i povratnog djelovanja. Poznate su teškoće u vezi s kompleksnijim kriterijumima za mjerenje stepena privredne razvijenosti zbog nepostojanja jedinstveno prihvaćenih pokazatelja za izražavanje stepena reproduktivne sposobnosti. Mada se u posljednje vrijeme u nas dosta ozbiljno razmatraju problemi reproduktivne sposobnosti privrede, dokumentaciona osnova i analitička metodologija još ne zadovoljavaju potrebe.

Treba, takođe, imati na umu izvjesne dileme u vezi s tretiranjem reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede zbog pojednostavnjenog razmatranja tih problema. U stvari, suočavamo se sa dvije krajnosti — jedna reproduktivnu sposobnost privrede svodi na sposobnost osnovnih organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji da obnavljaju i proširuju materijalnu os-

novu svoga rada, a druga reproduktivnu sposobnost privrede izjednačuje s ukupnom sposobnošću čitavog društva da se brzo i stabilno razvija.

Prilikom analize reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede ne bi se smio isključivati ni jedan ni drugi aspekt. Zanemariti stanje materijalne osnove udruženog rada u privredi značilo bi zanemariti sposobnost samofinansiranja privrede, a time i njen realni uticaj na opšta kretanja u materijalnoj proizvodnji i van nje. Istovremeno se ne može smetnuti s uma ni činjenica da od stepena zadovoljavanja ličnih, opštih i zajedničkih potreba radnih ljudi i građana zavisi i razvoj materijalne osnove rada.

Prema tome, pri analiziranju reproduktivne sposobnosti privrede ne bismo smjeli zanemariti ni jedan ni drugi ugao posmatranja, imajući pri tome na umu presudan značaj reproduktivne sposobnosti i akumulativnosti organizacija udruženog rada u privredi za razvoj materijalne proizvodnje i samoupravljanja, upravo zbog toga što su cjelokupna sfera prometa robe i novca i niz drugih društvenih djelatnosti još pretežnim dijelom van kontrole udruženog rada, pa zato često nisu u funkciji njegovog bržeg i skladnijeg razvoja.

U mjeri u kojoj će udruženi rad u privredi ovladivati cjelinom odnosa u društvenoj reprodukciji, bankarske organizacije će prerastati u finansijske asocijacije udruženog rada, a kreditni odnosi biće većma supstituirani udruživanjem rada i sredstava, prometne organizacije udružene sa proizvođačkim, a između njih i organizacija u drugim društvenim djelatnostima uspostavljena slobodna razmjena rada — reproduktivna sposobnost organizacija udruženog rada u privredi sve više će dobijati dimenzije ukupne sposobnosti društva da se ravnomjerno, stabilno i brzo razvija.

Stopa reproduktivne sposobnosti društvene privrede (mjerena odnosom sredstava za reprodukciju i prosječno korišćenih poslovnih sredstava) opala je od 12,1 odsto u 1971. na 7,5 odsto u 1975. godini. U isto vrijeme opšta stopa akumulativne sposobnosti privrede (uzeta kao odnos između ukupne akumulacije i prosječno korišćenih ukupnih sredstava) opala je sa 12,8 odsto na 10,5 odsto.

Razlika između stopa reproduktivne, odnosno akumulativne sposobnosti društvene privrede u 1971. i 1974. godini, i znatno nižih stopa u 1973. i 1975. godini, posljedica je ne samo rezultata u privređivanju već i odnosa u raspodjeli društvenog proizvoda na dio za podmirenje opštedruštvenih i zajedničkih potreba i dio za proširenje materijalne osnove rada.

Veoma je značajno što se u sagledavanju reproduktivne sposobnosti privrede najčešće polazi od odnosa u globalnoj raspodjeli nacionalnog dohotka. Međutim, još potpunija slika se dobija kada se pristupi analizi efikasnosti privređivanja u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Visoki porast proizvodnje u proteklom planskom periodu često je velikim dijelom ostajao u zalihama koje još nisu bile valorizovane u robno-novčanim tokovima na tržištu. Zbog toga su realne mogućnosti od takvog rasta proizvodnje, naročito u odnosu

na jačanje reproduktivne sposobnosti privrede, bile manje nego što bi se moglo očekivati. To je, pored ostalog, bilo omogućeno i samim sistemom obračuna dohotka koji se zasnivao na fakturisanoj realizaciji. Na takvoj osnovi formirani su i svi vidovi potrošnje (lične, opšte, zajedničke i investicione), što nije podsticalo subjekte privređivanja da se racionalnije koriste obrtnim sredstvima i da zalihe svedu u optimalne okvire.

Na opadanje reproduktivne sposobnosti privrede znatno su uticala i neka nepovoljna kretanja na području produktivnosti rada i drugih kvalitativnih faktora privređivanja. U proteklom planskom periodu je prosječan godišnji porast produktivnosti rada iznosio svega 2,5 odsto u društvenom sektoru privrede.

Korišćenje kapaciteta u industriji bilo je ispod mogućnog nivoa. Takođe se neracionalno koristilo radno vrijeme. Neki podaci ukazuju na pojavu nedovoljnog korišćenja ukupnog radnog vremena, što znači da se, pored minulog, ni tekući rad ne koristi dovoljno racionalno. Sem toga, ima slabosti u unutrašnjoj organizaciji rada. Svemu tome treba dodati pojavu visokog rasta materijalnih troškova.

U uslovima ekonomske nestabilnosti, koja je u nekoliko posljednjih godina bila veoma izražena, svi su se ti problemi — na koje je u našoj javnosti često ukazivano — izrazitije isticali, jačajući potrošačku klimu i tendencije da se dohodak stiče izvan realnog podizanja društvene produktivnosti rada. Činjenica da je formiranju nominalnog rasta društvenog proizvoda u proteklih pet godina porast cijena doprinosio sa 71 odsto, a svi ostali faktori sa oko 29 odsto, nesumnjivo je snažno uticala na motive i ponašanje u privređivanju. Naime, u takvim su uslovima subjekti privređivanja bili većma motivisani da probleme rasta dohotka rješavaju neopravdanim rastom cijena nego podizanjem produktivnosti rada i povećanjem efikasnosti privređivanja. Napori za racionalizaciju privređivanja i podizanje produktivnosti rada time su potiskivani u drugi plan, a u prvom planu su bile cijene i potrošnja. U takvim uslovima rast ličnih dohodaka, u težnji da kompenzira rast troškova života, dobijao je karakteristike autonomnosti i postajao snažno dopunsko izvorište nestabilnosti i ubrzane inflacije. O tome će kasnije biti nešto više riječi.

Svi ti i drugi razlozi upućuju na nedvosmisleni zaključak da je jačanje reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede prisno povezano s ekonomskom stabilizacijom, odnosno da je sa njom u uzročno-posljedičnoj vezi.

Poseban je problem slabljenje sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi za samofinansiranjem. Stopa reproduktivne sposobnosti društvene privrede u proteklom planskom periodu, kao što je rečeno, stalno je slabila. Procjenjuje se da je ona opala i u 1976. godini i svedena je na svega oko 6 odsto. Takav odnos sredstava kojima privreda raspolaže za sopstvenu reprodukciju i korišćenih prosječnih poslovnih sredstava na određeni način pokazuje i u kojoj mjeri je materijalnim uslovima ograničeno djelovanje onih društvenih procesa za koje smo se Ustavom i dru-

gim političkim dokumentima opredijelili. Naime, da bi se rad i sredstva udruživali, njima treba i raspolagati, a mogućnosti koje sadašnji materijalni odnosi u društvenoj reprodukciji pružaju za to, najblaže rečeno, nedovoljne su.

To svakako utiče i na konzervisanje starih odnosa u udruženom radu. S druge strane, odnosi između proizvodnje i trgovine još su klasični, a malo je primjera dohodovnog povezivanja banaka i organizacija udruženog rada u privredi na osnovama novih sistemskih rješenja. Takođe još nisu suštinski promijenjeni odnosi između drugih društvenih djelatnosti i privrede. U takvoj situaciji se uveliko obnavljaju tendencije da činioci van privrede zadrže dosadašnji uticaj u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije. To zaoštrava društvene protivrječnosti i otežava borbu za efikasnost poslovanja i razvoja.

Sve to ukazuje na činjenicu da je jačanje reproduktivne sposobnosti privrede veoma složen društveni i ekonomski problem. On zahtijeva svestrano sagledavanje razvoja društveno-ekonomskih odnosa, počev od svake osnovne organizacije udruženog rada pa do nivoa društva u cjelini. Moramo poći od toga da još nije postignuto da radnici u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada u cjelini ovladaju dohotkom — mada se upravo tu i najviše postiglo, s tim što su problemi veći u radnim i složenim organizacijama u kojima je već vidljivije i prisustvo otuđivanja dohotka od proizvođača. Toga ima još više u širim integracionim cjelinama, u kojima se još u priličnoj mjeri privređuje na stari način, a da i ne govorimo o takozvanim društvenim djelatnostima i sferi prometa robe i novca. Zbog toga bi trebalo uložiti napore da se na svim nivoima identifikuju izvori otuđivanja dohotka i da se organizovanom društvenom akcijom što efikasnije otklanjaju.

Zaduženost privrede

Već duže vrijeme se osjeća tendencija da se učešće sredstava privrede za finansiranje sopstvene tekuće i proširene reprodukcije smanji. Organizacije udruženog rada u privredi sve više zavise od pozajmljenih sredstava za finansiranje tekućeg poslovanja i za ulaganje u vlastiti razvoj. Otuda s rastom zavisnosti organizacija udruženog rada u privredi od bankarskih kredita istovremeno raste i njihova zaduženost, koja postaje sve značajniji činilac slabljenja njihove akumulativne i reproduktivne sposobnosti.

Stepen zaduženosti privrede (mjeren odnosom između ukupnih otplata po investicionim kreditima za osnovna i obrtna sredstva i sredstava za reprodukciju) u proteklom planskom periodu kretao se u rasponu od 45,6 odsto u 1971. do 36,2 odsto u 1974. godini.

U ukupnim sredstvima za finansiranje proširene reprodukcije, 42 odsto je bilo angažovano otplatama investicionih kredita za osnovna i trajna obrtna sredstva, što je, između ostalog, posljedica nedovoljnog nivoa vlastitih sredstava za finansiranje proši-

rene reprodukcije. Izvori dugoročnih sredstava iz kojih privreda finansira svoju tekuću i proširenu reprodukciju najvećim dijelom potiču iz sredstava društveno-političkih zajednica i neprivrednog sektora (oko 30 odsto), zatim iz inostranih kredita (oko 25 odsto) i oročenih depozita (oko 20 odsto), u kojima su samo djelimična sredstva privrede, a pretežni dio čine depoziti građana. U izvorima kratkoročnih sredstava privreda učestvuje sa 50 odsto, što takođe ne zadovoljava.

Stepen zaduženosti privrede, uglavnom sa nepovoljnim uslovima kreditiranja, dovodi do visoke zavisnosti reprodukcije od kreditnih odnosa koji se dalje reprodukuju nezavisno od dohodovnih odnosa i od udruživanja rada i sredstava. To u isto vrijeme prekomjerno opterećuje dohodak organizacija udruženog rada u privredi i time sužava njihove mogućnosti za samofinansiranje.

Neki problemi u oblasti raspodjele dohotka

Raspodjela društvenog proizvoda u razdoblju od 1971. do 1975. godine nije bila dovoljno u skladu s politikom jačanja materijalne osnove udruženog rada i podizanja stepena reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi. To se posebno izražavalo u nepovoljnoj strukturi raspodjele društvenog proizvoda na dio za zadovoljenje opštedruštvenih i zajedničkih potreba i na dio koji je privredi ostajao za raspodjelu. U čitavom tom periodu, kao i u prvoj godini ostvarivanja srednjoročnog plana od 1976. do 1980, osjećala se tendencija da se poveća rashod drugih društvenih djelatnosti iznad stvarnih mogućnosti privrede i društva, bez adekvatnog povratnog uticaja, odnosno odgovarajućeg doprinosa tih djelatnosti podizanju produktivnosti rada, porastu dohotka privrede i stabilnosti društveno-ekonomskog razvoja.

Premda su u oblasti opšte i zajedničke potrošnje stalno formulisani zadaci i utvrđivana politika kojoj je bio cilj da se ta kretanja ograniče, odnosno svedu u okvire realno raspoloživog dohotka, praksa je iz godine u godinu donosila suprotna rješenja, čime su se na ovom području snažno izrazili ekonomski problemi. Sredstva za opštu i zajedničku potrošnju stalno su se formirala iznad utvrđivanog nivoa, odnosno preko dogovorenih okvira.

Rashodi za opštedruštvene potrebe su u proteklom planskom periodu prilično intenzivno rasli. Učešće rashoda (neto) za opštedruštvene potrebe* u društvenom proizvodu ukupne privrede kretalo se od 10,2 odsto u 1971. do 11,1 odsto u 1975. godini, a u nacionalnom dohotku od 11,2 do 12,3 odsto. Međutim, ukupni rashodi za zajedničke potrebe (neto bez transfera) od 1971. do 1975. godine rasli su mnogo brže od društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Učešće tih rashoda u društvenom proizvodu kretalo

---

* Bez transfera, bez doprinosa na lične dohotke zaposlenih u organima uprave, bez investicija i intervencija u privredi.

se od 20,2 odsto u 1971. do 21,3 odsto u 1975. godini, odnosno u nacionalnom dohotku od 22,6 odsto do 23,6 odsto u istom periodu.

Još od privredne reforme iz 1965. godine pa nadalje ulažu se napori da se rast opšte i zajedničke potrošnje uspori. Međutim, mjere koje su preduzimane radi ograničavanja prihoda kako bi zajedničke potrebe bile svedene u realne materijalne okvire imale su samo kratkoročni karakter, te je i dalje ostajao nesklad između razvoja društvenih djelatnosti i materijalnih mogućnosti privrede. Ta je potrošnja ograničavana mjerama tekuće ekonomske politike. Na taj način je bilo moguće da se taj rast privremeno relativno uspori. Kako su istovremeno proširivana razna prava na tu potrošnju, i ova ograničenja su mogla samo kratkoročno djelovati.

I u složenim materijalnim uslovima razvoja drugih društvenih djelatnosti i neriješenih naslijeđenih problema iz minulog perioda nastavljaju se tendencije njihovog ekstenzivnog razvoja uz sporo prevladavanje starih odnosa i ponašanja. Na jednoj strani se ističu vrlo složeni materijalni problemi pojedinih djelatnosti, kao što su nedostatak sredstava za normalno poslovanje, gubici i slično, a na drugoj strani i dalje se osnivaju nove institucije i proširuju razna „prava" iznad raspoloživih materijalnih mogućnosti privrede, gomila se administrativni aparat, izgrađuju kapaciteti i nabavlja oprema, od kojih je mnoga već sada predimenzionirana ili neiskorišćena.

Zadržavanje takvih odnosa između drugih društvenih djelatnosti i njihovih korisnika dovodi te djelatnosti u prilično osamostaljenu poziciju, koja ih ne upućuje u potrebnoj mjeri na zadovoljavanje tih potreba u funkciji jačanja reproduktivne sposobnosti privrede. To je i uzrok nezadovoljavajućem razvoju slobodne razmjene rada.

U suštini, radi se o posljedici značajnog stepena otuđenosti čitave sfere vanprivredne potrošnje od udruženog rada. Sistem finansiranja društvene reprodukcije, koji se duže vrijeme zasnivao na fakturisanoj realizaciji i depresiranoj amortizaciji koja je dopuštala potrošnju dijelom i na račun supstancije privrede, stvarao je privid o većim mogućnostima nego što su one realno bile. Usljed toga je bilo moguće finansirati ekstenzivan razvoj društvenih djelatnosti, čime se objektivno sužavala materijalna osnova proizvodnje.

Uprkos utvrđenoj politici, kojom je trebalo osigurati da se izdvajanja za te svrhe postepeno usklade s materijalnim mogućnostima privrede, u posljednjih pet do šest godina ta potrošnja raste za 5 do 10 indeksnih poena brže od rasta društvenog proizvoda. O kakvoj se opterećenosti radi, vidi se iz navedenih podataka, prema kojima društvena privreda izdvaja oko 1/3 ostvarenog dohotka za opštedruštvene i zajedničke potrebe.

Posmatrajući globalna kretanja u raspodjeli i korišćenju dohotka, možemo reći da lična potrošnja ne utiče na snižavanje reprodukcione sposobnosti privrede. Detaljnije analize, međutim, pokazuju da na tom području ima ponašanja i postupaka koji se

nepovoljno odražavaju na akumulativnu sposobnost udruženog rada.

Međutim, u ne malom broju organizacija udruženog rada lični dohoci ne zavise od ostvarenog dohotka. To se odnosi i na brojne organizacije koje posluju s gubicima. Ima radnih organizacija koje smanjuju akumulaciju na račun povećanja ličnog dohotka. Na primjer, prema podacima iz završnih računa za 1976. godinu dohodak je povećan za 18 odsto, a sredstva izdvojena za lične dohotke — 24 odsto, ili za 6 poena više.

Sve to ukazuje na pojave smanjivanja uloge ličnih dohodaka kao podsticajnog instrumenta i, na toj osnovi, podizanja produktivnosti i povećavanja efikasnosti privređivanja. Očigledno je da je usljed dugogodišnje inflacije slabila zavisnost ličnih dohodaka od doprinosa ostvarivanju dohotka. Dugo vrijeme prisutna praksa linearnog prilagođavanja ličnih dohodaka porastu cijena i troškova života suzila je raspon u ličnim dohocima i znatno ih ujednačila.

S druge strane, lični dohoci se sve više izdvajaju za štednju, koja postaje značajan izvor kreditnih sredstava koja su po svojoj ročnosti i kamati nepovoljna za privredu. Zbog svega toga se područje ličnih dohodaka nikako ne može mimoići u analizi i utvrđivanju uzroka koji su izazvali slabljenje reproduktivne sposobnosti privrede.

Opterećenost privrede ugovornim i drugim obavezama iz dohotka

Sa gledišta analize i identifikovanja žarišta koja su uzrok slabljenju reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede značajno je pokloniti pažnju stepenu opterećenosti ukupnog prihoda i dohotka izdvajanjima po osnovu takozvanih ugovornih obaveza. Izdvajanja iz dohotka organizacija udruženog rada privrede za kamate, premije, bankarsku proviziju i slično dostigla su visinu od 3/4 ukupnih sredstava izdvojenih u poslovne fondove za proširenje materijalne osnove rada.

Uslovi kredita za investiciona ulaganja često se ne razlikuju mnogo od uslova za davanje potrošačkih kredita građanima. Privreda je primorana da se koristi tako skupim sredstvima zato što ne raspolaže dovoljnim sopstvenim izvorima. Otuda stalno rastu troškovi kamata i drugih takozvanih ugovornih obaveza, a kamatne stope se nerijetko kreću iznad stopa akumulativnosti privrede.

Međutim, uzrok prekomjernom opterećenju privrede nije samo visina kamate već i prekomjerna zaduženost privrede kod banaka. Činjenica da su u 1976. godini u ukupnom finansiranju investicija bankarska sredstva učestvovala sa 40,7 odsto, a u finansiranju obrtnih sredstava takođe u znatnom dijelu, govori o prezaduženosti privrede i njenoj sve većoj zavisnosti od bankarskih kredita, što preko kamata, bankarskih provizija i drugih oblika odlivanja sredstava utiče na ekonomski položaj osnovnih or-

ganizacija udruženog rada u privredi, odnosno taj se njihov položaj pogoršava. U uslovima prisutnog monopola bankarstva i sve dok privreda ostaje dužnik drugim subjektima društvene reprodukcije, teško je očekivati da će ona presudno uticati na odluke poslovnog bankarstva.

Prava slika ekonomskog položaja privrede dobija se kada se iznosima kamata i provizija doda iznos dospjelih otplata po kreditima. Pri tome bi trebalo imati na umu da naša statistika ne iskazuje indirektno opterećenje dohotka, bez obzira na to da li je riječ o obaveznim zajmovima i drugim obavezama, bilo za sopstvene, bilo za zajedničke rezerve i druga izdvajanja koja objektivno umanjuju realni obim interne akumulacije. Za navedene svrhe. 1975. godine je akumulacija organizacija udruženog rada koja se koristi za proširenje materijalne osnove umanjena za blizu 60 odsto. Pošto je privreda morala platiti sve te i druge obaveze, oko 40 odsto preostalih sredstava moralo je biti angažovano za otplatu dugoročnih kredita.

Neke karakteristike kretanja u 1976. godini

Podaci iz završnih računa ukazuju na to da se ni u 1976. godini nije, uprkos očekivanju, povećala reproduktivna i akumulativna sposobnost organizacija udruženog rada u privredi, koja je trebala da se zasniva na tome što će sporije rasti izdvajanja iz dohotka osnovnih organizacija udruženog rada u oblasti privrede za podmirenje opštedruštvenih i zajedničkih potreba od ostvarenog dohotka. Naprotiv, može se reći da su kretanja znatno odstupila od planiranih proporcija i da se rezultati u tom pogledu ne mogu smatrati zadovoljavajućim.

Naravno, pri svemu tome treba imati na umu da je u 1976, u poređenju sa stanjem iz ranijih godina, došlo do niza kvalitativno novih momenata u privređivanju, što podatke o ostvarenim finansijskim rezultatima za prošlu i ranije godine čini u određenoj mjeri nedovoljno uporedivim.

Raščišćavanjem odnosa u društvenoj reprodukciji i uvođenjem „čistih računa" između subjekata privređivanja, a naročito svođenjem rasta cijena u snošljive okvire, došle su na vidjelo one slabosti u našem privrednom životu koje su godinama bile prikrivene visokim dugovanjima i potraživanjima, deficitarnim finansiranjem i visokom inflacijom. Nezadovoljavajući stepen produktivnosti rada i drugih kvalitativnih elemenata privređivanja, nedovoljna povezanost, odnosno udruženost rada i sredstava na samoupravnim dohodovnim odnosima, predimenzioniranost opšte, a naročito zajedničke potrošnje prema reprodukcionoj i akumulativnoj sposobnosti organizacija udruženog rada privrede, nepovoljni odnosi u internoj raspodjeli i druge slabosti — neposredno su se odslikali na konkretnom položaju svake organizacije udruženog rada i privrede u cjelini.

Ostvareni dohodak privrede povećan je u prošloj godini za 18 odsto, a ukupna izdvajanja po osnovu ugovornih obaveza, poreza iz dohotka i ličnih dohodaka porasla su za 31 odsto. Sredstva dohotka kojima su raspolagale osnovne organizacije udruženog rada u privredi povećana su za 14 odsto, s tim što su izdvajanja iz tih sredstava za lične dohotke i ostala lična primanja povećana za 24 odsto, dok su ukupno izdvojena sredstva za reprodukciju (za poslovni fond, rezerve i zajedničku potrošnju) bila manja za 5 odsto nego prethodne godine. Ako se tim sredstvima doda obračunata amortizacija, koja je u prošloj godini bila veća zbog izvršene revalorizacije osnovnih sredstava, onda su ukupno izdvojena sredstva za reprodukciju bila za 5 odsto veća nego 1975. godine.

Pogoršano je i učešće privrede u ostvarenom dohotku, te je ona u 1976. godini raspolagala sa svega 67 odsto dohotka, prema 69,6 odsto u 1975.

Dio akumulacije koji ostaje organizacijama udruženog rada iznosio je u 1974. godini 9,6 odsto, u 1975. je opao na 7,8 odsto, a u 1976. je još smanjen i iznosio je svega 5,3 odsto.

Kretanja u oblasti opšte i zajedničke potrošnje su i u prošloj godini bila iznad predviđanja i dogovorenih okvira. Rezolucijom o zajedničkoj politici ekonomskog i socijalnog razvoja Jugoslavije i dogovorom o ostvarivanju sredstava i politike finansiranja opštedruštvenih i zajedničkih potreba u 1976. godini bilo je predviđeno da se ta sredstva kreću u skladu s ostalim privrednim kretanjima, odnosno sporije od nominalnog rasta društvenog proizvoda — kako bi se obezbijedilo jačanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi. Porast tih sredstava prema porastu društvenog proizvoda (u indeksima) bio je u 1976. godini sljedeći: društveni proizvod ukupne privrede 114; opšta i zajednička potrošnja 122,4 (opšta potrošnja 117,7; zajednička potrošnja 126,3).

Odnosi ostvareni u društvenoj raspodjeli nisu, dakle, ni u prošloj godini bili na liniji politike jačanja materijalne osnove udruženog rada, i to pretežnim dijelom zbog toga što su izdvajanja za opštedruštvene i zajedničke potrebe te izdvajanja za lične dohotke i lična primanja rasla brže od ostvarenog dohotka. Ti odnosi su na određeni način uticali i na prošlogodišnje rezultate u sticanju dohotka i raspolaganju dohotkom u osnovnim organizacijama udruženog rada u privredi, s jedne, i drugim društvenim djelatnostima i bankama, s druge strane.

Podaci iz završnih računa za 1976. godinu pokazuju primjetne razlike u rezultatima privređivanja osnovnih organizacija udruženog rada u privredi i organizacija drugih društvenih djelatnosti i radnih zajednica banaka.

Ukupan prihod u 1976. godini povećan je u privredi za 13 odsto, u društvenim djelatnostima 20 odsto, a u bankama 34 odsto. Dohodak ostvaren u privredi povećan je za 18 odsto, u društvenim djelatnostima 21 odsto, a u bankama 35 odsto. Slične su razlike i u pogledu ostalih elemenata poslovanja, a posebno povećanja obračunate amortizacije, broja zaposlenih radnika i nivoa

prosječnih ličnih dohodaka. U društvenim djelatnostima gubici su iznosili 2,2 odsto od ostvarenog dohotka, a u privredi su bili tri puta veći (6 odsto).

Sve to upućuje na zaključak da su osnovne organizacije udruženog rada u privredi u pogledu sticanja dohotka i raspolaganja dohotkom u prošloj godini bile u nepovoljnijem položaju nego druge društvene djelatnosti i poslovne banke. Samim tim su i radnici u drugim djelatnostima bili u povoljnijem ekonomskom položaju nego radnici u privredi. To ukazuje na potrebu detaljnije analize navedenih kretanja i odnosa kako bi se što bolje sagledalo ostvarivanje utvrđene politike na tome području i ubrzao proces transformacije društveno-ekonomskih odnosa u vanprivrednim djelatnostima, bankama i drugim sferama društvene reprodukcije.

Pravci akcije na planu jačanja reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede

Jačanje reproduktivne sposobnosti privrede bitan je uslov za ubrzanu transformaciju udruženog rada na osnovama Ustava. Istovremeno, samoupravna transformacija udruženog rada i interesno povezivanje proizvodnje sa sferom prometa robe i novca i s drugim društvenim djelatnostima jesu osnovna pretpostavka za savlađivanje uzroka koji dovode do visoke otuđenosti dohotka od njegovih stvaralaca. Glavna bitka se mora voditi za takve promjene društvenih odnosa i sveukupnog položaja radnog čovjeka koje će udruženom proizvođaču omogućiti da postane odlučujući faktor u ekonomiji i društvu. To podrazumijeva aktivnost na prevladavanju različitih oblika otuđenosti cjelokupne sfere prometa robe, novca i bankarskog sistema od neposrednih proizvođača u oblasti materijalne proizvodnje. Pri tome se nikako ne smijemo zadovoljavati samo organizacionim prestrojavanjima u ovim oblastima jer ona ne dovode do značajnijeg mijenjanja realnih materijalnih odnosa i do jačanja materijalne osnove udruženog rada, odnosno reproduktivne i akumulativne sposobnosti osnovnih organizacija udruženog rada u privredi.

Potrebno je sagledati koji instrumenti i mjere reprodukuju stare odnose i otežavaju uspostavljanje samoupravnih produkcionih odnosa i samoupravnog sistema proširene reprodukcije. Pri tome je neophodno potrebno realno utvrditi gdje se sada nalazimo u razvoju i primjeni novog sistema, jer stari sistem, očigledno, dalje rađa krupne slabosti.

Akcija za jačanje reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi treba svakako da bude usmjerena, u prvom redu, na povećanje proizvodnje i jačanje svih kvalitativnih faktora privređivanja. Samo uvećanjem dohotka, a to znači većom proizvodnjom i porastom društvene produktivnosti rada, moguće je stvoriti dovoljno prostora i za širenje materijalne osnove rada i za podmirivanje rastućih ličnih i zajedničkih potreba radnih

ljudi. Naravno, tu glavnu riječ moraju imati radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada, kao i osnovne organizacije Saveza komunista i komunisti u tim sredinama. Međutim, front borbe za jačanje produktivnosti rada ne smije se ograničavati samo na aktivnost radnih ljudi u materijalnoj proizvodnji, već se ta aktivnost mora razvijati u svim ćelijama društva. To znači da je potrebno da se i efikasnijim i racionalnijim poslovanjem društvenih službi u svim samoupravnim organizacijama i zajednicama i organima društveno-političkih zajednica obezbijedi odgovarajući doprinos jačanju društvene produktivnosti rada. To podrazumijeva, između ostalog, i analiziranje dosadašnje politike upotrebe dohotka i njeno usklađivanje s ustavnim rješenjima i novim sistemskim zakonima, naročito s rješenjima koja pruža Zakon o udruženom radu.

U aktivnosti na planu jačanja reproduktivne i akumulativne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi svakako je potrebno polaziti od našeg opredjeljenja da određeni vidovi raspodjele dohotka treba da budu prilagođeni realnim kretanjima u privredi. To se, prije svega, odnosi na usporavanje rasta opšte i zajedničke potrošnje u skladu s utvrđenim proporcijama u razvojnim i tekućim planovima i programima. S tim u vezi potrebno je postavljati i pitanje odgovornosti za odstupanje od dogovorene politike ograničavanja rasta opšte i zajedničke potrošnje, jer se to kao činjenica stalno opisuje, a stanje se vrlo sporo mijenja.

Bilo bi stoga cjelishodno detaljnije analizirati opštu i zajedničku potrošnju i, posebno, funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica. Potrebno je odgovoriti na pitanje kakvi društveni odnosi stoje iza takvih kretanja i pojava. Sigurno je da će se, pored ostalog, naići ne samo na stare poreske instrumente već i na neizgrađeni i nerazvijeni princip slobodne razmjene rada, budžetsko-fondovsko finansiranje i sve druge neracionalnosti koje iz toga proizlaze.

Neophodno je potrebno ubrzati suštinski preobražaj samoupravnih interesnih zajednica u asocijacije u kojima će se stvarno vršiti slobodna samoupravna razmjena rada. Samoupravne interesne zajednice treba da postanu mjesta dogovaranja o obimu i nivou zadovoljenja potreba i o obimu i nivou sredstava za to, a ne mjesta gdje se koncentrišu sredstva otuđena od radnih ljudi. Zato je bitno da funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica postavimo tako da se preko njih postižu odgovarajući samoupravni sporazumi o osnovama plana razvoja pojedinih društvenih djelatnosti i drugo. U takvoj situaciji došli bismo do prave suštine samoupravnog planiranja i do toga da plan bude sredstvo povezivanja korisnika i davalaca usluga, preko samoupravnih interesnih zajednica.

Više puta je, takođe, konstatovano da je zaštita dohotka organizacija udruženog rada od prekomjernog zahvatanja za račun budžeta i fondova društveno-političkih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica još uvijek nedosljedna i neefikasna. I tu treba uložiti odgovarajuće napore da bi se uklonile ispoljene slabosti.

Valjalo bi razmotriti i mogućnosti uvođenja savremenijeg sistema alimentiranja poreza i doprinosa koji neće značiti izvlačenje sredstava iz privrede da bi se zatim, makar i privremeno, deponovali u bankama. To znači da sredstva ne bi stajala u bankama, osiguravajućim i drugim organizacijama, samoupravnim fondovima, interesnim zajednicama i drugdje, već bi se nalazila u organizacijama udruženog rada u privredi pod neposrednom kontrolom radnika. Tada bi bila manja potreba i za korišćenjem kredita, a samim tim bi i izdaci za kamate i slično bili manji. Time bi se na određeni način stimulisalo i razvijanje novih odnosa udruživanja rada i sredstava. Neke su inicijative u tom pogledu već pokrenute.

Isto tako, trebalo bi da se subjektivne snage više založe ne samo za dosljedno sprovođenje politike u pogledu globalnih odnosa u raspodjeli već i za to da se u svakoj organizaciji udruženog rada poštuje princip raspodjele prema radu i ostvaruje politika raspodjele dohotka utvrđena društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima. Osnovna orijentacija u toj aktivnosti treba da omogući da se kretanje ličnih dohodaka uskladi s kretanjem produktivnosti rada i dohotka i da se u tom pogledu razrade odgovarajući samoupravni mehanizmi kojima će se to osigurati.

Jedno od značajnih područja u aktivnosti društvenih činilaca jeste i prevladavanje visokog stepena zaduženosti privrede i smanjenje njene zavisnosti od kredita i drugih spoljnih izvora finansiranja reprodukcije. Na tom sektoru će biti potrebno da se, istovremeno s transformacijom kreditno-monetarnog sistema i poslovnog bankarstva, uspostavi efikasna barijera radi zaštite dohotka privrede, a takođe da se cijela ta oblast zaista stavi u službu udruženog rada.

Potrebno je bliže razjasniti šta sve utiče na to što bankarski instrumentarijum postaje snažan faktor izvlačenja dohotka iz privrede i na osnovu toga utvrditi pravce aktivnosti kako bi se zaustavio prekomjerni rast kredita, a samim tim i kamata, koje sada nadmašuju iznos sredstava izdvojenih u poslovne fondove organizacija udruženog rada u privredi. I na monetarnom području još ima starih odnosa koji nepovoljno utiču na materijalni položaj organizacija udruženog rada u privredi i na njihovu reproduktivnu sposobnost. Opredjeljenje da radni ljudi u organizacijama udruženog rada ovladaju sferom novca može se ostvariti jedino onda kada emisija novca bude u službi udruženog rada.

Drugim riječima, postavlja se problem nalaženja najprikladnijih metoda za prevladavanje sadašnje prakse i odnosâ visoke zavisnosti udruženog rada od banaka koji proističu iz dosadašnjih veza koje se uporno reprodukuju. Na sva ta pitanja se u budućoj aktivnosti moraju naći praktični odgovori.

Moguće je reći da u akciji za povećanje reproduktivne i akumulativne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi postoje dva osnovna pravca koja moraju biti povezana i predstavljati međusobno jedinstvo. Jedan pravac su kratkoročne mjere tekuće ekonomske politike i aktivnosti subjekata što imaju cilj sa-

niranje neposrednih negativnih posljedica, a drugi — dugoročna strateška orijentacija na stvaranje pretpostavki i uslova u kojima će se nadvladavati uzroci sadašnjih nepovoljnih kretanja i omogućiti stalno jačanje materijalne osnove udruženog rada.

Da bi jačala reproduktivna i akumulativna sposobnost privrede, neophodno je potrebno energičnom akcijom svih društvenih činilaca onemogućiti da se ponovi ranija situacija koja se ispoljavala u visokom porastu cijena, nestabilnosti i inflaciji.

U tom smislu se odgovorni subjekti na svim stepenima moraju založiti da se uspori dosadašnji rast cijena kako on do kraja godine ne bi izašao iz predviđenih okvira, jer bi nas, u protivnom, takva tendencija mogla dovesti u ozbiljnu situaciju. Sprovođenje zadataka na tom planu je upravo u neposrednom interesu udruženog rada i realan je uslov jačanja njegove materijalne osnove. Da bi se postigli planirani rezultati, potrebno je da društveni činioci u svim radnim sredinama usklade svoje ponašanje i postupke s utvrđenom politikom. U protivnom, materijalna osnova udruženog rada će i dalje relativno slabiti, a time će slabiti i materijalna osnova daljeg ubrzanog razvoja socijalističkih samoupravnih dohodovnih odnosa koje izgrađujemo.

Donošenjem preostalog broja sistemskih zakona zaokružuje se novi privredni sistem samoupravnog udruženog rada u svim svojim bitnim elementima. Glavna bitka, koja se sada mora pojačati, vodi se za to da se taj sistem dosljedno sprovodi u praksi, a to je ujedno i pravi način da se dugoročno rješavaju brojni problemi, od kojih je jedan od najznačajnijih — jačanje materijalnog položaja organizacija udruženog rada u privredi i njihove reproduktivne i akumulativne sposobnosti.

To je bitna i najsigurnija zaloga da će dohodak i dalje rasti, da će se raspodjela prema radu afirmisati te tako stati na put i uravnilovci, da će se podizati produktivnost rada, poboljšavati korišćenje kapaciteta i da će jačati drugi kvalitativni faktori privređivanja, — što je jedan od središnih zadataka ekonomske politike i politike ekonomske stabilizacije. Takođe se mora preduzeti niz praktičnih mjera kako bi se poboljšao materijalni položaj privrede u skladu s dokumentima o ekonomskoj politici i političkim opredjeljenjima.

Marijan Rožič

Socijalistički savez i razvoj politilčkog sistema

I

Naš originalni i dinamični društveni razvitak, zasnovan na socijalističkom samoupravljanju, sve više zahteva da subjektivni faktor deluje kao organizovana i pokretačka snaga radnih ljudi utkana u sve institucije političkog sistema socijalističke demokratije. Na tim osnovama politika prestaje da bude osamostaljena i otuđena od čoveka, te sve više prerasta u svestranu stvaralačku angažovanost radnih ljudi, a samoupravni interesni pluralizam izražava se i izvodi, pre svega, iz društvene stvarnosti rada i života samoupravljača u društvenoj bazi.

S tog stanovišta, dva su osnovna razloga koja nameću potrebu da se, uz neposredno povezivanje naučne misli i društvene prakse, deluje na daljem razvoju i doslednijem ostvarivanju društvene uloge SSRN kao najšire društveno-političke osnove i sastavnog dela političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Prvo, značajne su sistemske i praktične promene u društveno-ekonomskim odnosima, u stvaranju uslova i institucionalnih rešenja koji će omogućiti da radni ljudi što neposrednije, bez posrednika, ovladavaju svim poslovima koji društvenu reprodukciju

čine celinom. Na tom kursu naše se društvo uspešno kreće napred, mada istovremeno postoje otpori, ispoljavaju se još stara shvatanja i održava stara praksa, neka rešenja su neefikasna i ne vode boljitku, ima iščekivanja i neverice, raskoraka između načela i prakse, mirenja s postojećim, što sve otežava da samoupravni interesni pluralizam postane oblik izražavanja, demokratskog dogovornog povezivanja i usklađivanja interesa i potreba, pokretačka snaga organizovane društvene akcije samoupravljača.

I *drugo*, promene u političkom sistemu zasnovane su na ustavnim principima koji čine osnovu sadašnjeg i budućeg društveno-političkog razvoja. Međutim, društveno-ekonomski tokovi često se kreću autonomno, neretko su sputavani i potiskivani tehnokratizmom, svojinskim monopolima i administrativno-birokratskim rešenjima, a u akciji društveno-političkih organizacija još ima paralelizma, još ima dosta verbalnog i deklarativnog. To umanjuje akcionu sposobnost, sprečava rast i razgranjavanje institucija sistema i stvara iluzije da se najveći efekti mogu postići osloncem na ostatke starog sistema i prakse i formalnopravnim rešenjima.

Drugim rečima, rasprave o ulozi Socijalističkog saveza treba najneposrednije povezivati s borbom koju vodimo: za sprovođenje Ustava, Zakona o udruženom radu i celine samoupravnog privrednog sistema; za razvitak socijalističkog samoupravljanja u svim oblastima društvenog rada i života; za bogatije stvaralaštvo, veću produktivnost i brži razvoj proizvodnih snaga; za uspešnije funkcionisanje delegatskog sistema; za demokratizovanje političkog života na osnovama samoupravljanja i prava radnih ljudi da odlučuju o svim društvenim pitanjima; za doslednije ostvarivanje ravnopravnih međunacionalnih odnosa na osnovama dogovaranja i sporazumevanja. Takav prilaz je naročito aktuelan posle 30. sednice Predsedništva CK SKJ i objavljivanja rasprave druga Edvarda Kardelja, u kojoj su naznačene idejno-političke osnove budućeg razvoja socijalističke samoupravne demokratije, a u tom okviru i uloga SSRN. Kardeljeva studija, prihvaćena kao osnova za pripremu Jedanaestog kongresa SKJ, zasnovana na dubokoj i kreativnoj marksističkoj analizi našeg razvitka i stvarnosti, ujedno je idejno-politička osnova za kritičku analizu razvoja i delovanja SSRN u svakoj sredini i platforma na kojoj se mogu ostvarivati rešenja koja obezbeđuju da se SSRN po unutrašnjim odnosima i mestu u društvu razvija i usavršava kao integralni deo političkog sistema socijalističke demokratije.

Mnoge analize vršene u poslednje vreme pokazuju da se SSRN uspešno, iako uz različite otpore, slabosti i kolebanja i u dosta protivrečnim uslovima, u političkim akcijama sve uspešnije potvrđuju kao: demokratski i dobrovoljni savez radnih ljudi i građana; akciono-politički oblik povezivanja radničke klase, seljaštva, inteligencije i svih radnih slojeva; najmasovnija i specifična društveno-politička organizacija samoupravljača; najširi oblik društveno-političkog organizovanja; i posebno kao jedinstveni front organizovanih socijalističkih snaga sa SKJ na čelu u borbi

za društveno-ekonomski i socijalni razvoj na osnovama vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi. Dakle, opšteprihvaćeni principi o SSRN, u kome je danas okupljeno više od trinaest miliona članova, svakodnevno se potvrđuju i ostvaruju u praksi. Tome treba dodati sve izrazitije saznanje da samoupravnoj poziciji radnog čoveka smetaju oni društveno-politički organizmi koji i dalje žele da deluju u njegovo ime, a postaju mu sve neophodnije takve organizovane socijalističke snage s kojima će na idejno-političkoj platformi SKJ on sam i u zajedništvu sa drugim ljudima, vlastitom akcijom i udružen na osnovu rada i samoupravljanja, prevazilaziti sve vidove otuđenosti, te neposredno i organizovano u samoupravnim zajednicama i delegatskim odnosima ostvarivati svoju društveno-ekonomsku i političku ulogu.

Danas stotine hiljada aktivista s velikim poletom i upornošću, često u složenim uslovima, uspešno razvijaju stvaralaštvo i vode mnoge akcije inicirane iz baze — od radnih ljudi i građana. To je novi kvalitet u razvoju SSRN, to je ono što treba afirmisati i podsticati kako bi se na takvim primerima inspirisali i okupljali novi aktivisti i razvijale nove aktivnosti. Pri tome je bitno da se društveno-politička aktivnost SSRN integriše u celokupni politički sistem kako bi se postilgo da, umesto elemenata klasične političke vlasti ili stihije, u njemu dolaze do izražaja inicijative, uticaji i odlučivanje najširih slojeva radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih asocijacija. Radni ljudi se, uostalom, u SSRN ne udružuju i ne organizuju iz nekih formalnih, deklarativnih razloga, već da bi neposredno i delegatskim putem izražavali i ostvarivali svoje interese i da bi kao slobodni i odgovorni članovi društva i stvaraoci gradili: socijalističke samoupravne odnose; zajedništvo naroda i narodnosti; nezavisnu i nesvrstanu spoljnu politiku; unutrašnju i spoljnu bezbednost; stabilnost svog materijalnog i društvenog položaja; svoju samoupravnu zajednicu u celini. Delujući tako, oni u suštini podruštvljavaju politiku i pretvaraju je u nezamenljivo sredstvo ostvarivanja svojih svakodnevnih i širih društvenih interesa.

Političko odlučivanje u ime radnih ljudi tako uspešno prerasta u društveno odlučivanje njih samih, i to na svim nivoima — od mesnih zajednica do federacije. Ne može se ostvarivati uloga SSRN ako on deluje kao snaga izvan sistema, ako samo registruje i posmatra društvena kretanja, ili jedino objašnjava i popularizuje zadatke socijalističke izgradnje. U dobroj meri je već pobedilo saznanje da SSRN nije klasična partija, klasična društveno-politička organizacija, već oblik negacije i jednopartijskog i višepartijskog sistema i široka osnova socijalističkog samoupravljanja. Polazeći od osnovnih idejno-političkih pozicija Programa SKJ, SSRN se razvija kao široka platforma političkog delovanja radnih ljudi i građana, koja omogućuje neposredno izražavanje pluralizma interesa svih samoupravnih subjekata, njihovo demokratsko sučeljavanje. Takvim opredeljenjima stvaraju se uslovi za dalje razvijanje socijalističkog samoupravljanja i negaciju klasične borbe za vlast. Kako kaže drug Kardelj: „U takvim uslovima organi-

zovane snage društvene svesti gubiće svojstvo monopolnog raspolaganja političkom vlašću iz koje je neminovno izvirala politička podela na partije, a pojavljuje se kao izraz određenih specifičnih samoupravnih interesa. Drugim rečima, ove snage učestvuju kao faktor društvene svesti u konkretnim oblicima samoupravnog i državnog odlučivanja. A to znači da se društvo više ne deli na neku opštu političku većinu i političku manjinu, odnosno na partiju na vlasti i opoziciju. Ali u svakodnevnom konkretnom odlučivanju radni ljudi — samoupravljači mogu slobodno da se dele na većinu i manjinu, koje se stalno menjaju, tj. oko svakog pitanja koje je na dnevnom redu samoupravnog, odnosno društvenog odlučivanja."

Ostvarivanje takve uloge SSRN je značajno pre svega kao sastavni deo političke borbe za socijalističke samoupravne odnose. Osnovno je da se svuda i uvek iznova ostvaruje utvrđena i na iskustvima Narodnog fronta zasnovana koncepcija SSRN, u kome se sve demokratske organizovane socijalističke snage sa SKJ na čelu bore za socijalizam na osnovama samoupravljanja. To treba da bude front čija je osnova radni čovek i građanin, a ne zbir mehanički udruženih foruma, delegacija ili organizacija. Sada smo još u situaciji da su mnogi vredni ljudi i građani politički neaktivni. Razume se, svaka organizacija koja se udružuje u SSRN deluje samostalno, a sve zajedno jedinstveno, bez paralelizma, transmisionih odnosa, licitiranja oko političkih nadležnosti ili zatvaranja jedne prema drugima, i u odnosu na politički sistem.

Socijalistički savez radnog naroda postaje tako neophodan i nezamenljiv faktor političkog dogovaranja i odlučivanja organizovanih socijalističkih snaga, mesto za izražavanje i ujedinjavanje stavova i akcija, moćna koheziona snaga društva, oblik međusobne koordinacije i dogovaranja društveno-političkih i društvenih organizacija i udruženja građana u usklađivanju programa i vođenju zajedničkih akcija. Delovanjem u frontu ne gubi se autonomnost i autentičnost tih organizacija, niti one prestaju biti samostalne. Kao što Socijalistički savez radnog naroda ne može biti zamena za organizacije koje ga čine frontom, isto tako ni svaka od njih pojedinačno ne može zameniti SSRN kao zajednički front akcije. Front nije hijerarhija, direkcija, vrh „političke piramide", već izraz zajedništva kao najšire osnove pluralizma samoupravnih interesa. Front zato omogućuje sintezu inicijativa, ideja, i programa i koordinaciju političke akcije. Očito je da za delovanje SSRN nisu najbitnija samo institucionalna pitanja, već organsko izrastanje sadržaja njegove aktivnosti iz suštine društveno-ekonomskog položaja radnog čoveka i građanina. Zato je veoma značajno da se SSRN razvija kao orgnizacija radnih ljudi i građana, s jedne, i kao front organizovanih socijalističkih snaga, s druge strane.

Takva orijentacija pretpostavlja stalnu kritičnost i upornost u borbi za pravu suštinu SSRN, i to ne deklaracijama, apelima i uopštenim kritizerstvom, već akcijama. Iza otporâ takvoj orijentaciji i u sredinama u kojima se takvi otpori pojavljuju faktički

se kriju stare težnje za sužavanjem prostora samoupravnom odlučivanju i političkom delovanju radnog čoveka i građanina, a u suštini za otuđivanjem viška rada od radnika. Izvori otuđenosti politike, koja se u takvim uslovima pretvara u osamostaljenu snagu nad radnim čovekom, vezani su s otuđenjem osnovnih društveno-ekonomskih funkcija od radnog čoveka. Etatističkim i tehnokratskim snagama i centrima otuđene moći smeta akciono mobilan i angažovan SSRN; samo sa birokratsko-tehnokratskih pozicija i administrativne prakse dolaze tendencije koje SSRN svode na ulogu transmisije, koje ga usmeravaju ka forumskom delovanju, ka deklarativnosti i pasivnom posmatranju društvenih pojava, koje teže da ga svedu na mehanizam za podršku već donetim odlukama i ostavljaju ga pred vratima društvenog odlučivanja i odgovornosti. Politički aktivi, na primer, u nekim slučajevima u suštini istiskuju SSRN, sužavaju njegovo delovanje i svode ga na klasičnu društveno-političku organizaciju. Veoma su štetne i pojave sektaštva i potcenjivanja društvene uloge SSRN. Sektaštvo se javlja kao svojevrsni oblik zatvaranja vrata širem angažovanju ljudi, kao sužavanje demokratije i svođenje čoveka na pasivnog posmatrača. Ne treba zatvarati oči ni pred drugim slabostima kao što su: forumski rad, verbalizam, manipulisanje interesima i politikom, dupliranje poslova, nedoslednost u ostvarivanju dogovorenih akcija, zaobilaženje osetljivijih društvenih tema, delovanje van delegatskih odnosa, neosetljivost za osnovne i svakodnevne, često „sitne" probleme čoveka, zatim zatvaranje u rukovodstva, ponavljanje poznatih stavova, jalovo sastančenje, donošenje uopštenih političkih deklaracija, nespremnost da se ulazi u konkretne bitke i akcije i slično.

Navedene i druge slabosti imaju različite uzroke. Njihovo savlađivanje nije samo stvar dobre volje pojedinaca ili organa SSRN, već zavisi i od društvenih prilika, odnosa snaga, stepena razvijenosti samoupravnih odnosa, od toga kako se ostvaruje vodeća uloga SKJ i na kakvim se osnovama ostvaruje društvena uloga drugih društveno-političkih organizacija, društvenih organizacija, udruženja građana, nauke i drugih činilaca društvene svesti, kako deluju delegatske skupštine i izvršno-upravni organi itd. Drugim rečima, slabosti su posledica ioš uvek velikog stepena otuđenosti čoveka u raznim oblastima društvenog života, a naročito u upravljanju društvenim sredstvima i dohotkom. Naime, postepenim razvlašćivanjem najkrupnijih centara ekonomske i političke moći (države, banaka, osiguranja, fondova, trgovine itd.) u prazan prostor nedovoljno razvijenih samoupravnih odnosa ubacuju se „decentralizovani" centri, na izgled mali i sitni, ali željni moći, koji delujući „odozdo" prema širim društveno-političkim i samoupravnim zajednicama, a u ime „opštih" interesa prema radnim ljudima, mistifikuju svoj društveni položaj i ulogu i čine tvrdokornu prepreku procesima oslobađanja rada.

Poznato je da se idejno-politička suština SSRN najteže ostvaruje u sredinama u kojima nema dovoljno borbe za samoupravljanje, u kojima su otpori motivisani otvorenim ili prikrivenim zah-

tevima za starom pozicijom Partije još uvek snažni, u kojima se zadržava sektaštvo i začaurenost u političkom radu, a zanemaruje poruka druga Tita da Savez komunista može proveravati sebe i sticati poverenje radnih ljudi i građana pre svega delovanjem u SSRN. Takve pojave i tendencije ipak ne mogu umanjiti značaj konkretnih aktivnosti koje radni ljudi i građani, društveno-političke i društvene organizacije i udruženja građana već ostvaruju. Dosadašnje rezultate možemo smatrati veoma značajnim i inspirativnim za celokupni budući rad na ostvarivanju ustavne uloge SSRN.

II

Politička priroda i društvena uloga SSRN izviru iz suštinskih karakteristika socijalističke samoupravne demokratije i samoupravnog interesnog pluralizma kao njenog bitnog obeležja. SSRN je nezamenljiv organizovani subjekt, kroz koji, uz vodeću ulogu Saveza komunista, a u konkretnoj praksi socijalističkog razvoja, demokratske socijalističke težnje najširih radnih slojeva dobijaju izraz klasne svesti i postaju materijalna snaga socijalističkog demokratskog preobražaja društva.

Suštinska karakteristika samoupravne demokratije ogleda se u snaženju samoupravljanja kao celovitog sistema i u stalnom širenju broja društvenih subjekata u procesu izražavanja, usaglašavanja i ostvarivanja interesa radnih ljudi i njihovih asocijacija. Društveno-ekonomski položaj radnog čoveka jeste izvorište različnih interesa i potreba, koji se suočavaju, usklađuju i ostvaruju, te tako utiču na menjanje položaja radnih ljudi, doprinose njihovom sve bližem povezivanju i uzajamnom razumevanju. Tako pluralizam samoupravnih interesa određuje sadržinu složenog društvenog procesa dogovaranja i odlučivanja u kome raste broj organizovanih faktora međusobno upućenih jednih na druge. Subjekti samoupravnog interesnog pluralizma su pre svega radni ljudi i građani, njihove samoupravne organizacije i zajednice, različite društvene organizacije, opštine, republike i pokrajine i federacija. Mnoštvo subjekata izražava bogatstvo društvene aktivnosti i zahteva suštinske promene u delovanju SSRN.

Polazeći od različitih životnih i drugih interesa radnih ljudi i njihovih zajednica, neophodno je da se sistem samoupravne socijalističke demokratije i uloga SSRN u njemu tako razvijaju da mogu obezbediti efikasno usaglašavanje pluralizma samoupravnih interesa i njihovo ostvarivanje u skladu s razvojem samoupravnih društvenih odnosa i njihove materijalne osnove. Pri tome se ne možemo zadovoljiti takvom organizacijom SSRN u kojoj se samo izražavaju interesi i potrebe, „brine" o čoveku, prati i ocenjuje rad samoupravnih organa i skupštine, utiče na njih izvana itd. Neophodno je potrebno da SSRN sve potpunije i kreativnije deluje i učestvuje u ukupnom procesu samoupravnog odlučivanja unutar samoupravnih organizacija i zajednica, njihovih organa i

celokupnog delegatskog političkog sistema. Zbog svega toga su složenost sistema, brojnost njegovih institucija, različitost funkcija pojedinih njegovih elemenata, bogatstvo delovanja organizovanih subjekata (društveno-političke i društvene organizacije, društva i udruženja) i njihovo objedinjavanje u zajedničkom frontu SSRN nužna osnova daljeg razvoja i obogaćivanja sadržaja samoupravne demokratije.

Da bi SSRN uspešno odgovorio novim obavezama i u svakodnevnoj političkoj praksi delovao kao bitan faktor socijalističkog samoupravljanja, potrebno je da se svi radni ljudi i građani u njemu što više i življe angažuju; da sami izražavaju, usklađuju i ostvaruju svoje uže i šire interese i vode društvene akcije tamo gde rade i žive, tamo gde se i razrešavaju osnovne suprotnosti u društvenom razvoju. Očigledno je da treba još mnogo učiniti da takva orijentacija ovlada u praksi svake organizacije Socijalističkog saveza radnog naroda. Pri tome nam nisu potrebna neka nova strateška opredeljenja. Koncepcija SSRN je jasna i dugoročna. Ona je začeta u našoj revoluciji s ulogom koju je u njoj imao Narodni front, a danas je sastavni deo strategije socijalističkog samoupravnog razvitka naše zemlje. Potrebno je, međutim, tu koncepciju konkretizovati i obogaćivati. U tome je suština napora koji se čine na osnovu studije druga Kardelja.

Samoupravno udruženi i organizovani radni ljudi i građani su osnova postojanja i delovanja SSRN. To je njihova društvena potreba, neposredni interes i ustavno pravo. Kroz tu svoju organizaciju oni slobodno i ravnopravno, na osnovama uzajamne demokratske odgovornosti i solidarnosti, izražavaju svoje težnje, mišljenja, kritike i inicijative, ostvarujući pluralizam samoupravnih interesa. U praksi se ne vodi uvek dovoljno brige o takvom, širokom i stvaralačkom, karakteru političkog delovanja. Često se aktivnost razvija samo na nekim uopštenim ili sporednim pitanjima, a istovremeno se prolazi zatvorenih očiju pored mnoštva otvorenih životnih problema koji na razne načine izražavaju želje i potrebe radnih ljudi. Moramo stvoriti uslove i razvijati svest i uverenje da radni ljudi sve više sami i neposredno u SSRN treba da pokreću sve što traži zajedničko rešavanje u oblasti stanovanja i urbanizma, snabdevanja, komunalnih delatnosti, zdravstva, kulture, obrazovanja, čovekove sredine, građanskih prava, solidarnosti. Pri tom se treba suprotstaviti oportunističkim shvatanjima da radni ljudi nisu zainteresovani za šire društvene probleme, ili za angažovanje na konkretnim pitanjima. Praksa svakodnevno odbacuje takva shvatanja. Razvijajući demokratske odnose i veću širinu u razmatranju pojedinih problema, SSRN sve više postaje potreba radnom čoveku i građaninu. Pretpostavka takve njegove uloge je tolerancija u iznošenju stavova, ocena i pogleda, argumentovana borba mišljenja, konfrontacija različitih pogleda sa pozicija socijalističkog samoupravljanja, i to u svakoj samoupravnoj zajednici. Sada su prostori za takvo stvaralaštvo još uvek ograničeni i suženi, što se negativno ogleda na aktivnosti radnih ljudi i na političkoj klimi, mada radni čovek oseća potrebu da se

društveno izrazi i u aktivnostima potvrđuje. Na toj osnovi moguće je prevladavati protivrečnost između naglašene i preterane aktivnosti foruma, u kojima se namnožavaju deklaracije, stavovi i sastanci, i nedovoljne aktivnosti radnih ljudi, koji su zasićeni govorima, tumačenjima i objašnjenjima, a nisu u mogućnosti da učestvuju u formulisanju politike kao njen aktivni činilac.

Kod radnog čoveka i građanina treba jačati veru u sopstvene snage i sposobnosti, svest da jedino aktivnošću, raznim oblicima samoupravnog delovanja, može postići da se društvena pitanja rešavaju dobro i efikasno. Samo tako će on sve manje biti pred dilemom karakterističnom za savremenog čoveka: da li se prepustiti stihiji života, da samo konstatuje šta ne valja i traži da „društvo" ili država intervenišu, ili da, polazeći od suštine našeg socijalističkog samoupravljanja, neposredno i delegatskim putem nalazi rešenja u okviru datih materijalnih i drugih mogućnosti. Moramo graditi takvu samoupravnu društvenu klimu i takve oblike organizovanja u SSRN da radnom čoveku i građaninu budu uvek otvoreni najširi prostori za političku akciju u kojoj se neće osećati kao izolovana, obezvređena i najamnim odnosima okovana jedinka, već će se potvrđivati kao svesno, slobodno i odgovorno društveno biće. U okviru Socijalističkog saveza radnog naroda se najuspešnije mogu ostvarivati osnovne političke i samoupravne slobode čoveka, graditi humani i demokratski međuljudski odnosi, razvijati dijalozi na osnovu argumenata s raznim alternativama i voditi demokratska borba mišljenja. Širina delovanja SSRN je uslov daljeg uspešnog izgrađivanja društvenih odnosa na principima rada i stvaralaštva, dohodovnih odnosa i oslobađanja rada. Polazna osnova je u tome da, kako ističe drug Kardelj, „naše društveno-političke organizacije nisu i ne treba da budu izborna tela radi borbe za vlast, kao što su političke partije u parlamentarnim sistemima, nego specifičan oblik interesnog organizovanja radnih ljudi i građana u oblasti gde se ti interesi ispoljavaju u obliku ideologije, politike, nauke, opštih društvenih interesa i slično". Suština razvoja SSRN se, dakle, ne svodi na funkcionalizam, na nove forme ili institucije. Socijalistički savez nije vandruštveni arbitar, vatrogasac, faktor koji izvana utiče ili poziva, već svojim delovanjem ostvaruje neposredne i strateške pravce socijalističkog razvitka delujući u institucijama sistema socijalističkog samoupravljanja.

Težište svakodnevnog delovanja SSRN vezano je za mesnu organizaciju, u kojoj je učinjen bitan napredak u konkretnom rešavanju društvenog standarda, socijalne sigurnosti, snabdevanja, stambene izgradnje i slično. Na selu je ta aktivnost okrenuta ka samoupravnom udruživanju radnih ljudi, socijalističkom preobražaju poljoprivrede i ukupnim promenama društvenih odnosa. Međutim, još postoje mesne organizacije SSRN koje se ne snalaze, ne žive samostalnim političkim životom, koje samo slučajno ili po direktivi „uskaču" u povremene akcije, a najčešće nemaju sopstvenu analizu političkog stanja, prilika i odnosa u mesnoj zajednici, analizu koja bi služila kao osnova za uspešno delovanje. Nisu

usamljeni primeri da mesne organizacije SSRN „nemaju vremena" za radnog čoveka jer su u poziciji da deluju samo kao produžena ruka opštinske organizacije SSRN, obavljajući i takve tehničke i administrativne poslove koji nisu njihova obaveza. U velikim mesnim zajednicama, opet, deluju brojčano velike organizacije SSRN u kojima se čovek često izgubi, pa objektivno i ne može biti nosilac društvenih aktivnosti. Zato je nužno da SSRN prilagodi svoju organizaciju i način rada društveno-ekonomskoj suštini mesnih zajednica, njihovoj osnovnoj društvenoj funkciji da radni ljudi sami rešavaju probleme svakodnevnog života i zadovoljavaju svoje zajedničke potrebe. Bolje je zato stvarati više manjih mesnih zajednica i organizacija SSRN, a istovremeno svestrano razvijati rad podružnica, pre svega u većim stambenim zgradama, ulicama i zaseocima. U svakoj mesnoj organizaciji SSRN mogu se isto tako razvijati takvi oblici delovanja, pre svega rad sekcija, u kojima će se većina ljudi prema ličnom interesovanju i društvenim potrebama uključivati u neposrednu političku aktivnost. U sve to treba da bude ugrađena snažna, živa i raznovrsna aktivnost osnovnih oblika delovanja svih društveno-političkih organizacija i drugih društvenih organizacija i udruženja građana. Naročito je pri tome značajna uloga kućnih saveta, organizacija potrošača, delegacija samoupravnih interesnih zajednica i drugih oblika podruštvljavanja javnih poslova.

Široka aktivnost SSRN je osobito značajna za ostvarivanje samoupravne koncepcije opštine, u smislu daljeg razvoja demokratskih odnosa i prevazilaženja tendencije da se opština zatvori i pretvori u nekakvu malu „državu", oslonjenu samo na izvršne organe. Za opštinsku organizaciju SSRN je bitno da se oslanja na široku aktivnost ljudi u mesnim zajednicama i da na tim osnovama vodi akcije. To je uslov da deluje samostalno i da se stvaralački angažuje u skupštinskom životu. Uostalom, niko ne može sebi prisvajati pravo da bez dogovora u SSRN govori i deluje u ime radnih ljudi, jer takva praksa, nezavisno od volje ljudi, navodi vodu na mlin tehnobirokratskih odnosa. Samoupravni organizmi u opštini nisu još potpuno izgrađeni i zasnovani na samoupravnoj praksi u osnovnim samoupravnim ćelijama. Neminovno je zato da opštinska organizacija SSRN pruži sopstven doprinos demokratizaciji svih institucija u komuni i da se sinteza interesa — proizvodnih i ostalih — vrši organizovano uz odlučivanje radnih ljudi i građana. Suprotna praksa, kada se SSRN u opštini identifikuje s izvršnim organima, stvara neko prividno jedinstvo institucija, zaobilazi društveni život u mesnim zajednicama i slično, svodi njegovu ulogu na neubedljivog tumača na brzinu donetih odluka, a najčešće na transmisionu funkciju opštinskih organa i službi. Zaostajanje samoupravnih odnosa u pojedinim opštinama u suštini je posledica potcenjivanja aktivnosti u društvenoj bazi. Značajno je da je u velikim gradovima pobedilo saznanje da bez samoupravne mesne zajednice i opštine nema ni razvijenih samoupravnih odnosa.

Za političko delovanje u mesnoj i opštinskoj organizaciji od bitnog je značaja da se radnici u borbi za svoje klasne interese ne zatvaraju u fabričke okvire, već da ih kroz Socijalistički savez ostvaruju kao opštedruštvene i da kao samoupravljači u mesnoj zajednici neposredno ovladavaju i onim delom dohotka koji udružuju za zadovoljavanje zajedničkih potreba. Ostvarivanje celine dohodovnih odnosa, oslobođenih parcijalnosti i jednostranosti, mogućno je pre svega delovanjem u SSRN. Aktivnost radnika tamo gde žive, aktivnost koja je, inače, sve izrazitija ali još nedovoljna, postaje njihova neposredna potreba, uslov da se ostvaruje suština dohodovnih odnosa i gradi savezništvo svih radnih ljudi na radničkoklasnoj osnovi. Zato je važno da se idejno-političkim angažovanjem komunista, a naročito delovanjem sindikata i omladinske organizacije, sve više razvija kod radnika svest o nužnosti političkog angažovanja u Socijalističkom savezu, u mesnoj zajednici, raznim sekcijama i slično, jer je to pretpostavka sve razvijenijeg neposrednog odlučivanja i demokratizma u društvenoj bazi.

III

U poslednje vreme postoji raskorak između potrebe unapređivanja delegatskih odnosa i angažovanja SSRN i drugih društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu. Ne možemo više samo ponavljati kako SSRN ne deluje na pravi način u političkom sistemu i delegatskim odnosima, već je nužno i moguće sugerisati pravce aktivnosti kako bi se stanje menjalo. Polazna osnova je da delegacije i delegati unutar SSRN u svom delovanju izražavaju opredeljenja svoje izborne sredine i da se osposobljavaju za sporazumevanje radi uspešnog građenja i sprovođenja zajednički dogovorenih stavova u frontu.

Delovanje SSRN u delegatskim odnosima i političkom sistemu može se poboljšati i usavršiti: daljim razvojem društveno-političkih veća na ustavnoj koncepciji i delegatskim razmatranjem, dogovaranjem i odlučivanjem; aktivnim učešćem delegata SSRN u društvenim savetima koji već deluju i nastojanjem da se kao deo skupštinskog sistema i delegatskog odnosa formiraju za druga područja; učešćem u pripremnim i svim drugim fazama sporazumevanja i dogovaranja sa ciljem da se obezbeđuje radničko-klasni sadržaj samoupravnih odluka; razmatranjem osnovnih pitanja o kojima odlučuju delegati u sekcijama SSRN; učešćem u programiranju rada skupštinskih veća; neposrednim učešćem delegata SSRN u radu skupština društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica; unapređivanjem rada klubova delegata koji bi se mogli formirati i za delegate u samoupravnim interesnim zajednicama i u kojima bi se inicirale debate, razgovori i drugi vidovi šireg delovanja delegata u pripremama za odlučivanje; usavršavanjem sistema informisanja i nastojanjem da delegati dobijaju odgovarajući materijal za odlučivanje i da o njemu razgovaraju u sekcijama SSRN i klubovima delegata; povezi-

vanjem delegata preko konferencija i na drugi način i slično. To su samo neke mogućnosti neposrednijeg delovanja SSRN u političkom sistemu.

Bez delegatskih odnosa kao živih veza koordinacije i dogovaranja delegata i delegacija, SSRN ne može prevladati dve negativne tendencije kojima je u praksi stalno izložen: *prvo*, da deluje kao jedna od društveno-političkih organizacija sa svojim posebnim programom aktivnosti, održavajući partnerstvo, paralelizam i druge negativne pojave u društveno-političkom životu koje sužavaju širinu SSRN i radničkoklasni i demokratski karakter svih institucija političkog sistema čija je on osnova; i *drugo*, da se konstituiše kao nadstruktura u kojoj se odlučuje u ime drugih organizacija, narušava njihova samostalnost u organizovanju i delovanju i vuče na svojevrsni oblik transmisije. S razvojem političkog sistema mogu se nadvladati obe te negativne tendencije.

Za budući razvoj SSRN osobito je značajno da se na svim stepenima njegove aktivnosti razvija rad sekcija i drugih specifičnih oblika društveno-političkog delovanja. Sekcije su osnovno područje združene akcije organizovanih socijalističkih snaga; akcijom preko sekcija se postiže da rukovodstva SSRN sve manje deluju na klasični način i sama za sebe, a sve više se javljaju kao koordinatori demokratske saradnje samoupravnih i socijalističkih subjekata. Sekcije nisu klasične komisije ili pomoćni organi foruma, nisu ni zatvoreni organizmi ili „mini"-forumi, već široko otvorene tribine na kojima demokratskim sučeljavanjem dolaze do izražaja inicijative, sugestije i kritike koje su zasnovane na socijalističkim principima, ali izražavaju i razlike u pogledima na način ostvarivanja pojedinih konkretnih ciljeva.

Sekcije su, po pravilu, delegatski sastavljene — što je dobro, jer se na tim principima zasnivaju odnosi u SSRN — ,ali je očito da to nije dovoljno. U njima treba da se okupljaju na konkretnim pitanjima svi koji se ističu svojim progresivnim pogledima, inicijativom, smislom i sposobnošću za dublje prodiranje u suštinu pojedinih problema, spremnošću da uzmu na sebe odgovornost i da deluju na sprovođenju dogovorenog. Sekcije su otvorene za sve predloge kojima je osnova socijalističko samoupravljanje, za inicijative, pa i različite poglede u rešavanju konkretnih pitanja. One bi mogle da okupljaju: *prvo*, zainteresovane radne ljude i građane; *drugo*, delegate društveno-političkih organizacija, društvenih organizacija i udruženja građana; *treće*, delegate, odnosno predstavnike naučnih institucija, univerziteta, samoupravnih zajednica, organa uprave, privrednih komora i drugih; *četvrto*, delegate društveno-političkih i drugih samoupravnih zajednica.

U sekcijama se u otvorenoj raspravi izražavaju različni interesi i vrši njihovo usklađivanje, a širinom okupljanja i rešavanjem problemâ sprečava se stvaranje žarišta za društvene konflikte. U sekcijama se uspešno povezuju nauka i praksa, uži i širi interesi, grade smernice za delegate i delegacije, društveno osmišljavaju praktični problemi, uopštava samoupravna praksa osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i osigurava da se foru-

mi zaista bave samo najvažnijim pitanjima. One su zajedničko telo svih zainteresovanih — od mesne zajednice do federacije, mesto masovnog rada i oslonac delegatima i delegacijama, organizovana tribina i okvir za najšire društveno komuniciranje i izgradnju zajedničkih stavova. Već se pripremaju konkretna rešenja da bi se suština delovanja sekcija doslednije primenjivala u praksi, a u tom smislu predstoje i organizacione izmene u statutima i poslovnicima.

Širina delovanja u SSRN je značajan uslov razvoja socijalističke samoupravne demokratije. Time se objektivno smanjuju prostori za delovanje sa protivničkih pozicija i prevazilazi otuđenost radnih ljudi u političkom životu. Socijalističko samoupravljanje je u svesti naših ljudi već toliko snažno i duboko ukorenjeno u praksi da ne trpi bilo kakva kolebanja i zastoje u ostvarivanju široke društveno-političke akcije. Pogotovu je jasno da treba još šire otvoriti prostore za stvaraoce iz svih oblasti društvenog života, podsticati sve vidove slobodnog stvaralaštva, novih ideja, inicijativa i pristupa u ostvarivanju društvenih zadataka.

Prilikom izbora delegata i rukovodstava treba obezbediti što veću širinu, uz doslednu primenu usvojenih principa kadrovske politike. Niko ko je iskreno opredeljen za socijalističko samoupravno društveno uređenje ne može biti izolovan i otuđen u političkom životu. Sve to mora biti potpuno uvažavano kad su u pitanju, na primer, radni ljudi i građani religioznih shvatanja. Oni u SSRN i društvu u celini nisu građani drugog reda, i nisu, niti smeju biti potcenjivani zbog svog pogleda na svet. Činjenicu da je crkva odvojena od države prihvataju i vernici. Međutim, pravo na ostvarivanje verskih sloboda pobuđuje interes vernika da deluju u SSRN kako bi ostvarivanjem svog ustavnog prava sami onemogućavali da njihova osećanja budu povod za zloupotrebu ili, u nekim slučajevima, za šikaniranje zbog verovanja. U svakodnevnom životu i aktivnosti se gradi zajedništvo radnih ljudi i građana i, u okviru toga, i vernika i drugih radnih ljudi, zajedništvo koje je zasnovano na principima socijalističke samoupravne demokratije. Naša koncepcija fronta omogućuje da i profesionalne organizacije sveštenika deluju kao sastavni deo SSRN i tako doprinose da sveštenici u sopstvenom i opštem interesu aktivno učestvuju u društvenom progresu.

Po sebi se razume da se demokratski odnosi u SSRN ne mogu ostvarivati tamo gde postoji forumsko odlučivanje u ime članstva, ili delovanje na osnovu delegatskog povezivanja foruma, a sve u ime radnog čoveka i građanina. Ostvarivanje delegatskih odnosa, koji se, inače, sporo razvijaju, jedini su realan put da se savladaju slabosti. Pri tome polazimo od suštine samoupravnih odnosa koji se zasnivaju na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i društveno-ekonomskom položaju čoveka, koji odlučuje o uslovima, sredstvima i rezultatima rada. Socijalistička demokratija je stvar konkretnog odlučivanja o svim pitanjima društva. Socijalistički savez radnog naroda je dužan da ta pitanja postavlja na sasvim konkretan način, da izražava realne različitosti i

protivrečnosti interesa u društvu, da pokreće ljude da ih demokratski usaglašavaju i da sporazumno i dogovorno rešavaju sve probleme. U suštini, slobodâ i pravâ ima toliko koliko je radnik u mogućnosti da odlučuje o sebi i društvu. Takva demokratija ne nastaje sama po sebi. Ona se može ostvariti jedino upornom, organizovanom i doslednom političkom bitkom samih radnih ljudi i građana. A SSRN je prava, sve više afirmisana društvena snaga za takvo demokratsko delovanje.

Za ostvarivanje ovakve uloge bitno je da se Savez komunista potvrđuje u samom SSRN, i to pre svega demokratskim i idejno-političkim sredstvima, snagom argumenata, znanja i sposobnošću. Savez komunista je idejno-politička i koheziona snaga uspešnog delovanja SSRN, u njemu se komunisti demokratski bore za svoja idejno-politička opredeljenja i u njemu se kroz neposredan politički rad proveravaju. Takvo opredeljenje je poziv na političku akciju, a ne samo na formalnu disciplinu. Komunisti treba da budu najangažovaniji aktivisti u SSRN, pokretači društvenih akcija, borci za socijalističku sadržinu samoupravne prakse i nosioci aktivnosti na što širem okupljanju radnih ljudi.

Praksa ubedljivo pokazuje da se vodeća idejno-politička uloga SKJ ne osigurava snagom monopola vlasti, transmisionim mehanizmima ili bilo kojim drugim oblicima vladavine u ime radničke klase, već razvijanjem samoupravnih produkcionih odnosa i ugledom koji sami komunisti stiču u borbi za samoupravljanje, za prava i vlast radnih ljudi. Savez komunista ne može svoju društvenu ulogu ostvarivati izvan ili bez SSRN. Naprotiv, delovanje SK u frontu je osnovna pretpostavka ostvarivanja njegove vodeće uloge u društvu. „Tek udružen sa radnim ljudima u njihovim demokratskim zajednicama interesa", kako ističe drug Kardelj, „u političkom sistemu samoupravne demokratije, u delegatskom sistemu, u Socijalističkom savezu radnog naroda itd., on može da bude vodeća idejna i politička snaga većine." Savez komunista je prema tome sastavni deo demokratskog pluralizma samoupravnih interesa, nije snaga iznad ili izvan tih klasnih i opštenarodnih interesa. Razvoj demokratske koncepcije SSRN i zavisi od toga kako se u svakodnevnom životu ostvaruje vodeća uloga SKJ i kako deluju komunisti u svakodnevnom političkom životu.

Za ostvarivanje društveno opredeljene i angažovane uloge SSRN bitno je da se u njemu SK neposredno i svakodnevno potvrđuje, i to pre svega demokratskim i idejno-političkim sredstvima, snagom argumenata, sposobnošću da kreativno ulazi u svakodnevne probleme društvenog razvitka. U svakoj sredini Savez komunista treba da deluje kao idejno-politička i koheziona snaga uspešnog delovanja Socijalističkog saveza; u SSRN se komunisti demokratskim sredstvima bore za svoja opredeljenja, nude moguće alternative, proveravaju svoja politička opredeljenja. U sekcijama SSRN mogu se neposredno sagledavati ona idejno-politička pitanja o kojima treba zauzimati jasnije stavove u SKJ kako bi se aktivnost komunista ostvarivala na čvršćem jedinstvu i neposrednijoj povezanosti s konkretnim životnim pitanjima radnih

ljudi i građana. Takvo delovanje SKJ doprinosi širini okupljanja u SSRN i obezbeđuje da front postaje mesto demokratskog povezivanja različnih interesa u društvu na osnovama socijalističkog samoupravnog razvoja i vodeće uloge radničke klase.

Društveno-političke organizacije, koje zajedno sa SKJ i na njegovoj platformi deluju u SSRN, doživljavaju značajne promene u svojoj društvenoj ulozi. Akcionim povezivanjem, zadržavajući samostalnost delovanja, Savez sindikata, Savez socijalističke omladine i Savez boraca uspešno obavljaju svoju društvenu funkciju, a na takvim osnovama mogu da doprinose i razvoju SSRN. U stvari, tako i dolazi do podruštvljavanja akcija koje bi, inače, ostale izolovane u okvirima određene društveno-političke organizacije. Drugim rečima, razvoj samoupravnih odnosa zahteva samoinicijativu i samostalnost svake društveno-političke organizacije, ali i njihovu koordiniranu aktivnost na pitanjima od šireg društvenog interesa u okviru SSRN.

Sve važnija postaje i uloga društvenih organizacija i udruženja građana. Te organizacije se sve više okreću suštinskim problemima, udružuju se i akciono povezuju u SSRN, a svaka na specifičan način postaje deo političkog sistema. Njihovo mesto u društvu određuje, pre svega, njihova sopstvena aktivnost. Na taj način one se emancipuju od države i budžeta, sve više se okreću članstvu, a unutrašnje odnose grade na delegatskim osnovama.

Kao glavni politički nosilac izbora, SSRN je po svom društvenom položaju obavezan da taj deo sopstvene aktivnosti ostvaruje kontinuirano i povezano s tekućim pitanjima samoupravljanja i društveno-ekonomskog razvoja. Naročito je važno da se SSRN određenije bavi ostvarivanjem demokratske društvene kontrole i javnosti rada samoupravnih organa, organa vlasti i svih nosilaca javnih funkcija. Taj deo aktivnosti se još ne razvija sa zadovoljavajućim intenzitetom. Bitno je da se kroz predizbornu aktivnost svestrano i kritički proceni celokupni razvitak i rad SSRN u proteklom mandatnom periodu, objektivno sagledaju problemi, slabosti i teškoće dinamičnog razvitka i da se u godinama koje predstoje, oslanjajući se na materijalne snage, visoku svest i jedinstvo radnih ljudi, brže ostvaruju zadaci na liniji politike za koju smo se opredelili.

*

Za stabilan razvoj naše zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, SSRN i u federaciji ima nezamenljivu ulogu. Suštinske promene u udruženom radu, zasnovane na Ustavu, neizostavno traže da se osnovne funkcije federacije ostvaruju širim društvenim delovanjem kao integralni deo samoupravljanja i novih odnosa u političkom sistemu. Rasprave o ostvarivanju delegatskih odnosa u Skupštini SFRJ upozoravaju na to da se suštinska pitanja u federaciji ne mogu uspešno i pravovremeno ostvarivati ako u njihovom rešavanju, kao deo samoupravnih institucija u fede-

raciji, ne deluje i SSRN. Praksa ukazuje na potrebu veće konkretnosti, kreativnosti i odgovornosti u toj oblasti. U Saveznoj konferenciji SSRNJ treba i dalje razvijati delegatske odnose putem dogovornog donošenja odluka na zajedničkim pravcima aktivnosti, utvrđenim od strane republičkih i pokrajinskih konferencija SSRN i društveno-političkih organizacija u federaciji. U Socijalističkom savezu radnog naroda je nužno inicirati i ostvarivati dogovore o važnim pitanjima zajedničkog razvoja utvrđenim u Skupštini SFRJ, Saveznom izvršnom veću i drugim samoupravnim organima.

Takva, svestrana aktivnost može samo doprineti afirmaciji Socijalističkog saveza kao nezamenljivog oblika povezivanja svih subjekata samoupravnog pluralizma, kao fronta okupljanja miliona radnih ljudi i građana koje povezuje borba za ostvarenje istorijskih zadataka radničke klase, za samoupravni socijalizam, za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost naroda i narodnosti Jugoslavije.

Dragutin V. Marsenić

Motivaciona osnova samoupravnog udruživanja rada i sredstava

U ovom radu biće izložena osnovna logika ostvarivanja procesa samoupravnog udruživanja rada i sredstava. Glavno pitanje na koje valja odgovoriti jesu ekonomski motivi koji rukovode radnike osnovnih organizacija udruženog rada da svoj rad i društvena sredstva kojima rade i upravljaju udružuju s radom i sredstvima drugih osnovnih organizacija udruženog rada. Prethodno, međutim, moramo izložiti pitanje društvenog karaktera dohotka, budući da je ono u prisnoj vezi sa samoupravnim udruživanjem rada i sredstava. Takođe ćemo učiniti i kratke napomene o društvenom dogovaranju i samoupravnom sporazumevanju kao oblicima u kojima se potvrđuje društveni karakter dohotka i sredstava i ostvaruje samoupravno udruživanje rada i sredstava.

1. Društveni karakter dohotka

Dohodak osnovne organizacije udruženog rada, dohodak koji ona ostvari radom društvenim sredstvima za proizvodnju, društvena je svojina. To je načelno i decidirano opredeljenje Ustava SFRJ iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu iz 1976. Takvo ustavno

opredeljenje snažna je brana mogućnim tendencijama grupnosvojinskog ponašanja i odnosa prema dohotku od strane pojedinih radnih kolektiva. Sa tog aspekta ono nije novo u našem privrednom sistemu, jer sistem nikada nije bio orijentisan na to da podstiče privatizaciju viška rada i da dohodak degradira na nivo grupne svojine radnih kolektiva. Međutim, u sistemu do donošenja Ustava SFRJ iz 1974. godine nisu postojale decidirane ustavne (ili zakonske) norme koje bi eksplicitno potencirale stav o dohotku kao društvenoj svojini. To je, razume se, imalo za posledicu da su se u jednom broju radnih kolektiva ispoljavala grupnosvojinska ponašanja i odnosi prema stečenom dohotku.

Ustavno načelo o dohotku kao društvenoj svojini ima značaja i kao prepreka mogućnim tendencijama etatizacije dohotka. Ono praktično znači da država takođe nije i ne može biti vlasnik dohotka koji osnovna organizacija udruženog rada stiče u primarnoj raspodeli. Društveni karakter dohotka, sa tog gledišta posmatran, u osnovi se izjednačava s nemogućnošću državnog otuđivanja dohotka od radnih kolektiva.

S tim u vezi postavljaju se dva načelna pitanja: prvo, čime je uslovljen i, drugo, u čemu se potvrđuje društveni karakter dohotka?

U odgovoru na prvo pitanje ističemo načelan i neosporan stav da je društveni karakter dohotka prirodna posledica društvenog karaktera sredstava za proizvodnju. U konstelacijama socijalističkih društvenih odnosa nije, naime, moguće zamisliti stanje da sredstva za proizvodnju budu društvena a dohodak i, posebno, višak rada budu privatizovani. To stanje je isto tako nezamislivo kao, na primer, i stanje u kome bi sredstva za proizvodnju bila privatno vlasništvo a višak rada i profit, kao njegovi pojavni oblici, društvena svojina. Dodajmo tome da se i državno vlasništvo potvrđuje tek u raspolaganju viškom rada od strane države.

Sredstva za proizvodnju po jednom zaposlenom predstavljaju takozvanu tehničku opremljenost rada. Od tehničke opremljenosti rada bitno zavisi nivo produktivnosti rada, a samim tim i dohotka koji u primarnoj raspodeli stiče osnovna organizacija udruženog rada. Po pravilu, organizacije udruženog rada s većom tehničkom opremljenošću rada ostvaruju i veći dohodak po zaposlenom ili uslovnom radniku. Dohodak koji one stiču u primarnoj raspodeli nije rezultat samo njihovog tekućeg, živog rada već i upotrebe društvenih sredstava za proizvodnju kao društvenog minulog rada. Samim tim, on ne može biti grupna svojina radnog kolektiva koji ga stiče u primarnoj raspodeli. Postoje i brojni drugi razlozi zbog kojih dohodak stečen u primarnoj raspodeli ne može biti tretiran kao rezultat samo tekućeg ili minulog rada radnog kolektiva. Ti se razlozi uglavnom mogu svesti na povoljnije prirodne uslove, na izuzetne pogodnosti na tržištu, ali i na izuzetne institucionalne pogodnosti. U ovom poslednjem slučaju, ekonomskom politikom može biti favorizovan razvoj određene grane i grupacije na taj način što će joj biti omogućeno da formira cenu tako da

u nju bude unapred ukalkulisana veća akumulacija za njen razvoj nego što bi to bio slučaj da se ta cena formira pod istim uslovima kao i kod drugih grana i grupacija. U svim pomenutim slučajevima imamo faktički prelivanje novostvorene vrednosti iz grana s povoljnijim prirodnim, tržišnim i institucionalnim uslovima sticanja dohotka. Samim tim se sticanje dohotka javlja kao društveni čin uslovljen brojnim činiocima, koji zajedno uzeti govore da je dohodak primarno stečen od strane osnovne organizacije udruženog rada rezultat zajedničkog rada radnika u osnovnoj organizaciji i ukupnog društvenog rada.

Društveni karakter dohotka je u prisnoj vezi i s društvenim karakterom proizvodnje. Proizvodnja je, naime, uvek društvena: Čovek kao pojedinac se u proizvodnji svagda potvrđuje kao društvena individua. Otuda je svaka proizvodnja „društveno određena proizvodnja individua".[1] Društveni karakter proizvodnje potvrđuje se u svakom obliku i načinu proizvodnje i na svakom stepenu razvijenosti proizvodnih snaga. Podela rada i specijalizacija u proizvodnji pojedinih proizvoda ili delova proizvoda svakako su osnova društvenosti proizvodnje.[2] Ta se, međutim, društvenost u kapitalističkom načinu proizvodnje ostvaruje u uslovima osamostaljenosti robnih proizvođača zasnovane na privatnoj svojini sredstava za proizvodnju. Ona se potvrđuje u njihovoj upućenosti da posredstvom robne razmene ostvaruju međusobne dodire. Na taj se način odnosi među robnim proizvođačima ispoljavaju kao odnosi među stvarima koje oni razmenjuju. „Ovde je stvar samo u tome", kaže Marks, „da određen društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantasmagoričan oblik odnosa među stvarima."[3] Društveni karakter proizvodnje u kapitalizmu se potvrđuje na posredan način. Kao robni proizvođači se pojavljuju individualna i osamostaljena preduzeća, a tržište ih povezuje u jedinstven sistem privrede. Za kapitalizam je karakteristično da društveni karakter proizvodnje ne nalazi potvrdu u društvenom karakteru viška proizvoda koji se u obliku profita privatno prisvaja.

Za naš samoupravni privredni sistem karakteristična je takođe robna proizvodnja kao oblik u kome se potvrđuje društveni karakter proizvodnje. Međutim, ta robna proizvodnja ne funkcioniše kao stihijski proces i samotok. Čitavim nizom društvenih institucija i mehanizama obuzdavaju se njena neželjena delovanja

---

[1] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, „Kultura", Beograd, 1956, str. 174. U istom delu nailazimo i na sledeću misao: „Proizvodnja osamljenog pojedinca izvan društva... isto je takva besmislica kao i razvijanje jezika bez individua koje z a j e d n o žive i između sebe govore".

[2] Podela rada i specijalizacija, po prirodi stvari, znače da ljudi proizvode ne za sebe, nego za druge, nezavisno od društvene forme u kojoj se oni koriste proizvodima što ih nisu sami proizveli, odnosno u kojoj zauzvrat proizvode svoga rada ustupaju na upotrebu drugima. „Naposletku", kaže tim povodom Marks, „čim ljudi ma na koji način rade jedni za druge, dobija njihov rad društveni oblik" (*Kapital*, I izdanje, Beogradski izdavačko-grafički zavod i „Prosveta", Beograd, str. 74).

[3] Isto, str. 75.

i posledice; „reč je o svesnom organizovanju tokova i kategorija robne proizvodnje i njenih tržišnih odnosa i izraza, odnosno o organizovanom i kontrolisanom delovanju zakona vrednosti"[4]. Naš se privredni sistem, prema tome, karakteriše isprepletenošću i međusobnim prožimanjem robne proizvodnje i organizovanog razvijanja tokova društvene reprodukcije. Poslednji momenat ukazuje na to da se društveni karakter proizvodnje potvrđuje i neposredno, a ne samo posredno, posredstvom tržišta. Samoupravno udruživanje rada i sredstava je oblik u kome proizvođači međusobnu saradnju i proizvodnju svesno organizuju, kontrolišu i zajednički nadziru. Oni svesno međusobno vrše podelu rada, usklađuju svoje kapacitete, organizuju istraživačku delatnost. U raznovrsnim oblicima udruživanja rada i sredstava ostvaruje se funkcija planiranja proširene reprodukcije, donose se i zajedničkim naporima ostvaruju razvojni programi. Svaki učesnik u tim procesima motivisan je da ostvari veći dohodak. Tako je ostvareni dohodak, bez obzira na to što ga primarno „prisvaja" uvek određena osnovna organizacija udruženog rada, rezultat zajedništva i saradnje udruženih organizacija. On je zbog toga i društveni dohodak, a ne grupna svojina osnovne organizacije koja ga primarno stiče.

Društveni karakter dohotka se potvrđuje u njegovoj raspodeli. Prilika je da se podsetimo Marksovih reči da se odnosi i načini raspodele pojavljuju samo kao naličja agenasa proizvodnje.[5] Ili, na istom mestu, Marks ističe da je struktura raspodele potpuno određena strukturom proizvodnje. „Sama raspodela je", kaže Marks, „proizvod proizvodnje ne samo po predmetu, zato što se samo rezultati proizvodnje mogu raspodeljivati, nego i po obliku, zato što određeni način učešća u proizvodnji određuje naročite oblike raspodele, oblik u kome se učestvuje u raspodeli."[6]

Citirali smo Marksove stavove da bismo i njima potkrepili stanovište da društvena svojina sredstava za proizvodnju, društvenost same proizvodnje posmatrana s gledišta udruživanja rada i sredstava te društveni karakter dohotka moraju po prirodi stvari imati za posledicu i potvrđivati se u podruštvljenosti raspodele. Podruštvljenost raspodele dohotka faktički znači njeno ostvarivanje putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Oni su kao društveni čin prisutni u raspodeli dohotka privrede na deo koji ostaje na raspolaganju osnovnim organizacijama (čist dohodak) i na deo koji se izdvaja za društvene delatnosti. Njima se, takođe, usklađuju ponašanja u raspodeli čistog dohotka osnovnih organizacija udruženog rada u privredi i u društvenim delatnostima na proširenje materijalne osnove rada, na rezerve, lične dohotke i zajedničku potrošnju u samim osnovnih organizacijama i njihovim raznovrsnim asocijacijama. Podruštvljenost raspodele dohotka je značajna upravo zato što je prepreka grupnosvojin-

---

[4] Dr Tihomir Vlaškalić, *Samoupravno udruživanje rada i sredstava*, „Deveti susret samoupravljača", Kragujevac, 1977, str. 17.
[5] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, cit. izd., str. 185.
[6] Isto.

skom odnosu prema dohotku. Naša ekonomska i društvena stvarnost potkraj šezdesetih godina nije bila oslobođena ekscesnih ponašanja u raspodeli u pojedinim radnim kolektivima. Ona su se ispoljavala u suviše naglašenom favorizovanju ličnih dohodaka u određenim organizacijama koje su inače ostvarivale izuzetno visok dohodak po uslovnom radniku. To je sve bilo posledica odsustva društvenih pravila ponašanja u raspodeli. Podruštvljenost raspodele dohotka istovremeno znači i postupno raskidanje sa budžetskim i etatističkim prikupljanjem sredstava za zajedničku potrošnju radi funkcionisanja društvenih delatnosti. Ona (podruštvljenost raspodele) potvrđuje se u primeni načela slobodne razmene rada. Primenom tog načela se obezbeđivanje sredstava za zajedničku potrošnju javlja kao rezultat dogovora i sporazuma radnika iz osnovnih organizacija udruženog rada iz privrede i osnovnih organizacija udruženog rada iz društvenih delatnosti okupljenih u samoupravnim interesnim zajednicama.

Posmatrana iz ugla samoupravnog udruživanja rada i sredstava, raspodela kao društveni čin pre svega treba da osigura dovoljno sredstava za privredni razvoj. Reč je o izdvajanju akumulacije iz čistog dohotka. To izdvajanje mora slediti razvojne težnje radnih kolektiva da uvećavaju društvena sredstva za proizvodnju. Ono kao takvo mora služiti ostvarivanju razvojnih programa, na kojem je zadatku okupljen veći broj osnovnih organizacija udruženog rada.

2. Kratka napomena o samoupravnim sporazumima i sporazumevanju

Samoupravni sporazumi su društveno-ekonomski i pravni instrument regulisanja ekonomskih i društvenih odnosa radnih ljudi u udruženom radu u privredi i društvenim delatnostima. Manje ili više njima se usklađuju interesi radnih ljudi u osnovnoj organizaciji udruženog rada, ali i između osnovnih organizacija udruženog rada u različnim oblicima njihove udruženosti. Posmatrani, međutim, iz ugla udruživanja rada i sredstava, oni se ispoljavaju kao instrument kojim osnovne organizacije usaglašavaju svoje akcije i poduhvate u ostvarivanju proširene reprodukcije i uvećavanju svojih proizvodnih rezultata. To se ponekad može postići i jednostavnim pomeranjima u podeli rada koja podižu stepen specijalizacije svakog učesnika u udruživanju, dovode do boljeg korišćenja kapaciteta, racionalnijeg razmeštaja radne snage i slično. Češće, međutim, okosnicu — glavno pitanje o kome se sporazumevaju osnovne organizacije — predstavlja proširena reprodukcija na osnovi uvećavanja proizvodnih potencijala. To pretpostavlja razvojni program kao stožer okupljanja, kao izraz zajedništva na dužu ili kraću razvojnu perspektivu. U sprovođenju razvojnog programa ostvaruje se potrebna mobilnost sredstava za investicije kao udruživanje rada i sredstava. Neke osnovne organizacije u fazi sprovođenja razvojnog programa imaju

manje sredstava za investicije nego što je obim njihove investicione delatnosti, druge su pak u obrnutoj situaciji. Na toj se osnovi vrši međusobno prelivanje akumulacije, ostvaruje njena mobilnost. Samoupravnim sporazumom osnovne organizacije definišu sve uslove takvog kretanja akumulacije i uopšte sredstava za investicije. Po sebi se razume — u okviru ograničenja predviđenih Ustavom SFRJ iz 1974. godine i Zakonom o udruženom radu. Ta ograničenja se svode na to da pozajmljivanje sredstava među osnovnim organizacijama udruženog rada ne bi smelo prerasti u kapital-odnos.

3. Osnovni modaliteti pokretljivosti sredstava u udruživanju rada i sredstava

Rad i sredstva se udružuju u veoma raznovrsnim modalitetima. Oni se uvek mogu svesti na situaciju u kojoj jedna osnovna organizacija (ili nekoliko njih) sredstva „svoje" akumulacije ustupa na trajnu ili privremenu upotrebu drugoj osnovnoj organizaciji udruženog rada (ili drugim osnovnim organizacijama). Razume se da predmet tog ustupanja mogu biti i sva druga raspoloživa sredstva za investicije, kao što su sredstva amortizacije, odnosno, pod posebnim uslovima, i sredstva rezervnog fonda. To se ustupanje može vršiti na sledeća tri načina:

prvo, jedna osnovna organizacija udruženog rada može da ustupi određeni kvantum svojih sredstava drugoj ili drugim osnovnim organizacijama udruženog rada ne obavezujući ih da im sredstva vrate. Reč je o *trajnom* i *bespovratnom* ustupanju sredstava;

drugo, jedna osnovna organizacija može ustupiti drugoj ili drugim osnovnim organizacijama određeni iznos „svojih" sredstava uz obavezu organizacije (ili organizacija) korisnika tih sredstava da ih vrati u roku koji je određen samoupravnim sporazumom. Sredstva se mogu vratiti u normalno istom iznosu, što će reći bez obzira na stepen njihovog obezvređivanja usled rasta cena. Taj se povraćaj može vršiti i uz njihovo revalorizovanje, u kom slučaju se iznos ustupljenih sredstava uvećava toliko da njihova realna vrednost ostane nepromenjena;

treće, osnovna organizacija može ustupiti sredstva drugoj ili drugim osnovnim organizacijama uz obavezu organizacije korisnika sredstava da ih vrati u nesmanjenoj realnoj vrednosti, ali da istovremeno deo svog dohotka stečenog upotrebom tih sredstava ustupi davaocu sredstava na ime naknade za korišćenje sredstava (to jest, po terminologiji Zakona o udruženom radu — naknade za privređivanje udruženim sredstvima).

Sva tri modaliteta udruživanja rada i sredstava osnovnih organizacija mogu se ostvarivati u njihovim neposrednim dodirima, ali i posredstvom, odnosno u okviru radne organizacije i drugih oblika udruživanja rada i sredstava. Oni se, razumljivo, mogu ostvarivati i posredstvom banke.

Valja se pobliže pozabaviti navedenim modalitetima. Prethodno, međutim, moramo istaći tri bitne karakteristike sva tri modaliteta udruživanja rada i sredstava.

Prvo, oni ne znače otuđivanje sredstava od primarnih osnovnih organizacija udruženog rada koje su ih stvorile. To njihovo obeležje očigledno je u drugom i trećem slučaju. U prvom slučaju, kada osnovna organizacija ustupa trajno i bespovratno „svoja" sredstva drugoj ili drugim osnovnim organizacijama, takođe ne možemo govoriti o otuđivanju, jer se to čini na dobrovoljnoj osnovi i po logici stvari se zasniva na nekim njenim interesima. To nije otuđivanje ni zbog toga što sredstva ostaju u krilu udruženog rada. Ona, dakle, time ne menjaju vlasnika, ne postaju ni državna, ni privatna, niti grupnosvojinska. Ona, jednostavno, u krilu udruženog rada menjaju subjekta njihove upotrebe. Najzad, budući da osnovna organizacija ustupa sredstva drugoj ili drugim osnovnim organizacijama trajno i bespovratno, ona to može da čini uslovljavajući njihovu namenu, način upotrebe i slično. To sve govori da takvo ustupanje sredstava nije akt njihovog otuđivanja.

Drugo, svako udruživanje rada i sredstava u tri pomenuta modaliteta zasniva se na spoznatom interesu radnika osnovnih organizacija udruženog rada da će time popraviti svoj ekonomski položaj. Ono bi, po pravilu, trebalo da ima za rezultat uvećavanje njihovog dohotka. Međutim, ovde valja imati na umu da se to uvećavanje dohotka ne mora neposredno ispoljiti u svakom pojedinom slučaju. Mogućne su situacije u kojima udruživanje nosi u sebi elemente *ekonomske* solidarnosti. Solidarnosti ovde s naglašenim akcentom pripisujemo atribut „ekonomski" stoga što saniranje neke osnovne organizacije koja je u određenom trenutku zapala u teškoće može označavati (i, po pravilu, označava) interes „sanatora" da ta organizacija postoji i uspešno posluje, pošto svojim mestom u određenoj reprodukcionoj povezanosti uslovljava uspešno funkcionisanje drugih osnovnih organizacija koje joj priteču u pomoć „svojim" sredstvima.

Dohodak kao motiv udruživanja rada i sredstava različito se ispoljava u tri pomenuta modaliteta. O tome će biti više reči kasnije.

Treće, svi pomenuti oblici udruživanja rada i sredstava zasnivaju se na obostranom interesu davaoca i korisnika sredstava kako bi se ona što efikasnije koristila. Taj interes u trećem slučaju, kada osnovna organizacija daje sredstva uz njihov povraćaj i uz naknadu za privređivanje njima, dolazi do izražaja i u zajedničkom snošenju rizika. Reč je o tome da naknada za privređivanje udruženim sredstvima, pa i povraćaj sredstava (drugi modalitet) moraju biti u funkciji veličine ostvarenog dohotka radom tim sredstvima. Pa i ustupanje sredstava bez povraćaja ili uz povraćaj, ali bez naknade za njihovo korišćenje, na posredan način uključuje zajedničko snošenje rizika davaoca i korisnika sredstava. Radi se o tome da samo u uspešnom poslovanju i uspešnoj upotrebi sredstava od strane korisnika može davalac sredstava ostvariti interese zbog kojih je sredstva dao.

Tri pomenuta modaliteta udruživanja rada i sredstava predstavljaju i različite „kvalitete" odnosa u sistemu udruženog rada.

Prvi modalitet, kada su sredstva predmet trajnog i bespovratnog ustupanja, očigledno govori o izvanrednoj reprodukcionoj povezanosti. On pokazuje i srastanje interesa organizacija udruženog rada koje su subjekti udruživanja rada i sredstava. Ispoljava se i u onim situacijama kada jedna osnovna organizacija ustupa deo svojih kapaciteta u vrednosnom (amortizacija) i naturalnom obliku (oprema i druga osnovna sredstva). To su, obično, one situacije kada osnovne organizacije međusobno usklađuju svoje proizvodne programe, dalje razvijaju podelu rada i povećavaju stepen svoje specijalizacije. Po prirodi stvari, taj proces pretpostavlja i nov raspored raspoloživih osnovnih sredstava po osnovnim organizacijama udruženog rada. U njemu se osnovna sredstva jedne osnovne organizacije mogu trajno i bespovratno ustupati drugoj ili drugim osnovnim organizacijama.

Ustupanje sredstava jedne osnovne organizacije na trajnu upotrebu i bez nadoknade za njihovo korišćenje drugoj osnovnoj organizaciji zasniva se, po pravilu, na očekivanim visokim indirektnim efektima. Na primer, takvo ustupanje može biti praćeno obavezom korisnika sredstava da za određeni dogovoreni broj godina proizvodnju ostvarenu udruženim sredstvima u celini ili dogovoreni deo isporučuje davaocu sredstava. To, naravno, može da stabilizuje uslove sticanja dohotka davaoca sredstava. Time se može postići viši stepen korišćenja njegovih kapaciteta i na toj osnovi ostvarivati veći dohodak.

Taj modalitet udruživanja rada i sredstava ne proističe iz robnog karaktera privrede i ne oslanja se na tu nezaobilaznu osnovu našeg privrednog sistema. On izražava nove odnose koji će se *postupno* razvijati i biti *preovlađujuća realnost* tek u perspektivi čiju je udaljenost teško bliže odrediti. On izražava društveni karakter proizvodnje, to jest upućenost privrednih subjekata na međusobnu saradnju, u neposrednom obliku, a ne posredstvom tržišta. Ne respektujući ograničenost sredstava, prepuštajući to ustupanje jedino volji i interesu osnovne organizacije koja sredstva ustupa, taj oblik ne može biti ozbiljnije opterećen konfliktnošću interesa osnovnih organizacija koje njime dolaze u međusobni dodir.

U tom se modalitetu udruživanja rada i sredstava može najdoslednije potvrditi društvena svojina. U njemu se osnovno načelo privrednog sistema da samo rad i rezultati rada određuju materijalni položaj čoveka takođe neposredno može potvrditi.

Taj modalitet udruživanja rada i sredstava danas u našoj praksi ne može biti preovlađujući iz nekoliko razloga. Prvo, u uslovima oskudice sredstava za razvoj, osnovne organizacije koje ta sredstva imaju uvek će ih ustupati uz nastojanje da na sve dopuštene načine ostvare najveće „svoje" ekonomske efekte. To, drugim rečima, znači da interesi osnovnih organizacija kao robnih proizvođača taj modalitet udruživanja rada i sredstava čine tek sporadično primenjivim u postojećim uslovima. Drugo, taj moda-

litet ne podstiče korisnika sredstava da ih najefikasnije upotrebi. Naime, korisnik u upotrebi sredstava nije direktno obavezan da ostvari neki, uslovno rečeno, minimalni rentabilitet. Sredstva koja je on dobio na upotrebu tim putem društvena su svojina. Njihov korisnik mora da održava integritet njihove vrednosti. Štaviše, davalac sredstava može ostvariti svoje interese i na taj način što će njihovom upotrebom biti dostignut obim one i onakve proizvodnje (sirovinâ, energije, čak naučnih informacija ili stručno-tehničke dokumentacije kada su ustupljene nekom naučnom institutu ili ekspertnom birou) koja njemu bitno poboljšava uslove sticanja dohotka a da istovremeno korisnik sredstava ne postigne željene dohodne efekte. Sve to, naravno, ne znači da bi taj modalitet udruživanja rada i sredstava trebalo odbaciti. Ukazali smo samo na ograničen domet njegove upotrebe u sadašnjim uslovima velike limitiranosti sredstava za proširenu reprodukciju i drugih sredstava koja mogu biti predmet udruživanja.

Drugi modalitet se ne razlikuje bitno od prvog. On se zasniva na obavezi korisnika da sredstva vrati nominalno u istom iznosu ili revalorizovana. Ipak, ovaj modalitet sadrži neke podsticajne elemente za efikasniju upotrebu sredstava utoliko što se on zasniva na obavezi korisnika sredstava da ih iz ostvarenog dohotka sukcesivno vraća. Drugim rečima, na taj način ustupljena sredstva predstavljaju za korisnika sredstava anticipiranu akumulaciju. Njihovim uzimanjem na upotrebu korisnik se unapred obavezuje na odgovarajuća izdvajanja za akumulaciju i tako formiranu akumulaciju daje ili ustupa osnovnoj organizaciji od koje je sredstva dobio. Za davaoca sredstava, njihov povraćaj u sukcesivnim dogovorenim ratama je faktički učešće u dohotku osnovne organizacije kojoj je sredstva dao na privremenu upotrebu. Visina otplate mora biti u funkciji ostvarenog dohotka, to jest bitno zavisiti od njegove veličine. To praktično znači da vraćanje sredstava ne može njihovog korisnika lišiti mogućnosti da ostvari po samoupravnom sporazumu ustanovljeni nivo ličnih dohodaka i sredstava za zajedničku potrošnju radnog kolektiva, kao i određeni iznos sredstava akumulacije pored onog koji služi za vraćanje sredstava dobijenih na privremenu upotrebu.

Kao i u prvom modalitetu, i ovde očigledno postoji interes davaoca sredstava da poboljšava uslove sticanja dohotka i njegovog povećavanja. Taj interes može biti snažniji od neposrednog naplaćivanja naknade za korišćenje sredstava od osnovne organizacije kojoj su sredstva ustupljena. Ovaj modalitet se takođe zasniva na izvanredno velikoj reprodukcionoj zavisnosti osnovnih organizacija udruženog rada. On znatno više nego prethodni modalitet ujedinjuje interes i napore partnera udruživanja da se efikasnost upotrebe tako ustupljenih sredstava potvrdi u što većem dohotku.

Činjenica je, međutim, da i ovaj modalitet za sada nije i ne može biti preovlađujući. Razlozi za to su manje-više isti kao i za prethodni modalitet. On, naime, predstavlja određeno prelazno rešenje između prvog modaliteta, koji smo opisali, i trećeg, o ko-

me će tek biti reči. Kao takav, on je bliži našoj stvarnosti. Kako organizovanje udruženog rada bude sve više i brže teklo u pravcu zasnivanja mnogobrojnih organizacionih oblika na reprodukcionim vezama osnovnih organizacija koje su u njih uključene i kako sredstva za razvoj (akumulacija) budu sve manje oskudna, tako će i ovaj način udruživanja rada i sredstava bivati sve češće primenjivan u našoj samoupravnoj praksi.

Najzad, treći modalitet zaslužuje da bude posebno razmotren. To zbog toga što je on praktično najaktuelniji i što je u teoriji oko njega bilo (i sada ima) različnih mišljenja.

4. Učešće u zajednički ostvarenom dohotku s nadoknadom za privređivanje udruženim sredstvima

Ovaj se slučaj kratko može definisati na sledeći način: kada jedna osnovna organizacija deo svoje akumulacije ili drugih sredstava ustupi na privremenu upotrebu drugoj osnovnoj organizaciji, ona time stiče pravo na učešće u dohotku koji osnovna organizacija korisnik tih sredstava ostvari njihovom upotrebom. To se učešće sastoji od povraćaja ustupljenih sredstava (razume se, revalorizovanih) i nadoknade za korišćenje tih sredstava (za privređivanje udruženim sredstvima); učešće u dohotku vremenski traje do trenutka kada se ustupljena sredstva u celini vrate davaocu; najzad, učešćem u dohotku ne mogu se osnovnoj organizaciji uskratiti mogućnosti da ostvaruje odgovarajuće lične dohotke i sredstva za zajedničku potrošnju njenih radnika u skladu s odgovarajućim merilima koja važe u organizacijama udruženog rada.

Suštinski se taj modalitet samoupravnog udruživanja rada i sredstava razlikuje od prethodnog po tome što on u obaveze korisnika ustupljenih sredstava uključuje i nadoknadu za njihovo korišćenje.

Jedno od najvažnijih pitanja našeg samoupravnog sistema svakako je priroda i karakter nadoknade za privređivanje udruženim sredstvima, to jest sredstvima koja jedna osnovna organizacija udružuje sa radom druge.

Ta nadoknada ulazi u dohodak osnovne organizacije udruženog rada koja je udružila sredstva sa radom druge ili drugih osnovnih organizacija. Očevidno je da ona ne potiče iz tekućeg rada osnovne organizacije udruženog rada koja je udružila sredstva. Na prvi pogled izgleda da je reč o dohotku koji se ne stiče radom, već koji svoje poreklo zasniva na sredstvima. Sticanje dohotka po osnovu sredstava a ne po osnovu rada moglo bi na izgled da podseća na svojinu kao izvor i osnovu prisvajanja. Nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima istovremeno znači da radni kolektiv koji se koristi udruženim sredstvima deo primarno stečenog dohotka tim putem ustupa davaocu sredstava. To stvara privid eksploatacije.

Da bismo rešili rečenu zagonetku, da bismo, dakle, tačno utvrdili da li je nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima

dohodak od svojine ili pak to nije, moramo imati na umu širi društveno-ekonomski kontekst u kome se ta nadoknada pojavljuje.

Pre svega, ta se nadoknada javlja u uslovima robnog karaktera privrede, te je i sama svojevrstan izraz ispoljavanja robne privrede u našem društveno-ekonomskom ambijentu koji karakteriše društvena svojina i samoupravljanje.

Bitna je karakteristika robne privrede u tome što robni proizvođači u njoj u primarnoj raspodeli ne ostvaruju dohodak koji bi se kvantitativno podudarao s novostvorenom vrednošću koju sadrži roba što je oni proizvode i realizuju. Prema tome, po pravilu, robni proizvođači ostvaruju u svakom posmatranom periodu više ili manje dohotka nego što je novostvorena vrednost, kao vrednosni izraz njihovog tekućeg (novododatog) rada u tom periodu. Uzroci tome su brojni i višestruki. Svakako je jedan od bitnih sadržan u tome što je opremljenost rada sredstvima za proizvodnju različita kod različitih robnih proizvođača. Po pravilu, robni proizvođači, to jest u našim uslovima osnovne organizacije udruženog rada koje su više i bolje opremljene sredstvima za proizvodnju, pod uslovom da se tim sredstvima racionalno i efikasno koriste, ostvaruju veći dohodak nego što svojim radom stvaraju novostvorene vrednosti. Važi i obrnuto. Osnovne organizacije s manjom opremljenošću rada sredstvima za proizvodnju po pravilu će sticati manje dohotka prodajom svojih proizvoda nego što robe koje proizvode i prodaju sadrže novostvorene vrednosti. Deo njihove novostvorene vrednosti preliva se na tržištu drugim osnovnim organizacijama u vidu dohotka.

Postoje i drugi uzroci koji doprinose prelivanju novostvorene vrednosti preko tržišta među osnovnim organizacijama udruženog rada, odnosno kvantitativnoj nepodudarnosti novostvorene vrednosti i dohotka u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada ponaosob. To su različni prirodni uslovi, situacija na tržištu sa pojedinom robom, institucionalne razlike u uslovima formiranja cena i slično. U te razlike ovde ne ulazimo. Važno je istaknuti da su sredstva za proizvodnju bitan činilac primarnog sticanja dohotka. Prema tome, dohodak i kada se stiče prodajom robe i usluga na tržištu nije prosto rezultat tekućeg rada kolektiva koji ga stiče, već njegovo sticanje u mnogome zavisi od sredstava za proizvodnju kojima kolektiv posluje. Tu, dakle, postoji velika sličnost sa dohotkom koji se stiče u obliku nadoknade za privređivanje udruženim sredstvima. Ni jedan ni drugi oblik uticanja sredstava na sticanje dohotka ne možemo da eliminišemo iz sistema ako želimo respektovati robni karakter privrede i služiti se njenim korisnim i podsticajnim momentima za racionalnije privređivanje.

Nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima može, razume se, kod nekih kolektiva biti i značajan izvor dohotka. Opasnosti po raspodelu prema radu ukoliko bi dohodak na osnovi nadoknade za privređivanje udruženim sredstvima postao izvor velikih, te ekonomski neopravdanih a socijalno neprihvatljivih, razlika u ličnim dohocima, zatim opasnosti od grupnosvojinskog pona-

šanja prema tako stečenom dohotku, u sistemu se ipak otklanjaju time što je dohodak društvena svojina. To, drugim rečima, znači da dohotkom raspolažu radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada, ali poštujući pri tome pravila u društvenim dogovorima o njegovoj raspodeli i pridržavajući se odredaba samoupravnog sporazuma o raspodeli dohotka koje zaključuju s drugim osnovnim organizacijama udruženog rada. Sticanje dohotka u obliku nadoknade za privređivanje udruženim sredstvima zaista bi se pretvorilo u određeni oblik svojinskih prihoda ako bi se zanemarivalo osnovno društveno opredeljenje o dohotku kao društvenoj svojini, odnosno ako bi se raspodela tretirala kao izolovan čin svakog radnog kolektiva osnovne organizacije udruženog rada ponaosob, a ne kao društveni čin. No u tom bismo slučaju slične zaključke mogli da izvedemo i za svaku drugu pozitivnu razliku između dohotka koji stiče osnovna organizacija udruženog rada prodajući robu i usluge i novostvorene vrednosti koja je u toj robi i uslugama sadržana. Sa stanovišta tih razmatranja, značajno je to što se ta razlika delom može objasniti i boljom opremljenošću rada sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini.

Nakon ovih načelnih, ali svakako potrebnih razjašnjenja, pobliže ćemo se pozabaviti pitanjem neophodnosti i uloge koju u sistemu ima nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima.

Pre svega, u nadoknadi za privređivanje udruženim sredstvima ne iscrpljuje se motiv udruživanja sredstava jedne ili više osnovnih organizacija s radom druge ili drugih osnovnih organizacija udruženog rada. Jedna će osnovna organizacija ustupiti drugim sredstva na privremenu upotrebu, to jest udružiće ih uz pomenutu nadoknadu, po pravilu onda kada je sa tim osnovnim organizacijama povezana u reprodukcionom lancu, kada jačanje saradnje sa njima i produbljivanje podele rada mogu bitno poboljšati uslove pod kojima ona stiče dohodak. Zakon o udruženom radu daje mogućnosti da se rad i sredstva u sva tri modaliteta udružuju bilo u okviru ustanovljenih organizacionih oblika (radna i složena organizacija udruženog rada i drugi složeniji oblici), bilo mimo njih. U ovom drugom slučaju osnovne organizacije mogu udruživati rad i sredstva neposrednim sporazumevanjem i nezavisno od toga što ne pripadaju istoj radnoj ili složenoj organizaciji udruženog rada, odnosno i nekom još složenijem obliku udruženog rada. One se mogu neposredno sporazumevati i kada pripadaju istom obliku udruženog rada. Bez obzira, međutim, na to što Zakon o udruženom radu pruža široke mogućnosti za udruživanje rada i sredstava, logično je očekivati da će se ono pretežno ostvarivati između osnovnih organizacija u okviru iste radne, odnosno složene organizacije udruženog rada, odnosno i unutar još složenijih oblika udruženog rada. Ovo zbog toga što se upravo ti oblici sastoje od organizacija udruženog rada koje su međusobno i zbog podele rada koja među njima postoji upućene na saradnju. Nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima u takvim uslovima očigledno treba da bude tek dodatni podsticaj za udruživanje. Što su veze uslovljene podelom rada među osnovnim organizacijama

udruženog rada slabije, a efekti na poboljšanje uslova sticanja dohotka manje izraženi kod davaoca sredstava, to će nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima bivati za davaoca sredstava neka vrsta njihove *garantovane dohodovnosti*. To utoliko pre što Zakon o udruženom radu daje i mogućnost da se nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima utvrđuje unapred u određenom iznosu.

Nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima deluje podsticajno na samoupravnu cirkulaciju tih sredstava među osnovnim organizacijama udruženog rada. Na toj osnovi stiču se, isto tako, mogućnosti da se ona racionalno ekonomski upotrebe. To dvojako delovanje nadoknade zasniva se na sledećim momentima:

prvo, tom nadoknadom se subjektu udruživanja sredstava garantuje sticanje dohotka direktno, dakle već na osnovu samog akta ustupanja sredstava na privremenu upotrebu drugoj osnovnoj organizaciji udruženog rada. Zajedno s indirektnim dohodovnim efektima (kada se na osnovu takvog udruživanja poboljšavaju uslovi sticanja dohotka davaocu sredstava), ta nadoknada pojačava interes za udruživanje sredstava, odnosno destimulira osnovne organizacije da sredstva kojima raspolažu ulažu samo ili pretežno u proširenje sopstvenih kapaciteta sa manjim ili manje izvesnim dohodovnim efektima;

drugo, nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima zaoštrava uslove pod kojima se udružena sredstva mogu upotrebljavati. Ona, naime, nameće rigorozne obaveze korisniku da s ustupljenim sredstvima ostvari što veće dohodovne efekte. Ta se nadoknada subjektu udruživanja sredstava (dakle, njihovom davaocu) obezbeđuje iz dohotka koji korisnik sredstava ostvari njihovom upotrebom. Po prirodi stvari, što se ostvari veći dohodak, to je povoljniji ekonomski položaj korisnika sredstava, odnosno on lakše snosi i teret ustupanja dela dohotka davaocu sredstava na ime nadoknade za privređivanje udruženim sredstvima;

treće, nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima, bez obzira na to što može biti i unapred ustanovljena u određenom iznosu, uvek je kao obaveza korisnika sredstava po dinamici plaćanja uslovljena visinom dohotka koji se upotrebom tih sredstava i radom korisnika sredstava ostvaruje. Tu, prema tome, ne postoji nikakvo automatsko pravo subjekta udruživanja sredstava na nadoknadu za privređivanje njima od strane korisnika i nezavisno od dohotka koji korisnik njima ostvari. Time je praktično ujedinjen interes i davaoca i korisnika sredstava da se njihovom upotrebom ostvare što veći dohodovni rezultati. To podstiče saradnju i zajedništvo oba subjekta u više pravaca. Najpre, davalac, po pravilu, ne ustupa sredstva bilo za kakve namene, već se namena sredstava, ciljevi njihovog udruživanja i način njihove upotrebe unapred određuju u samoupravnom sporazumu o udruživanju rada i sredstava. Zatim, korisniku se može dogoditi da u poslovanju udruženim sredstvima ne ostvari programirani dohodak, odnosno on. čak, može u poslovanju da ima i gubitke. U tom slučaju i ko-

risnik sredstava i njihov davalac sporazumom utvrđuju svoje obaveze i odgovornosti i uopšte svoje međusobne odnose u pokrivanju gubitka.

Nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima je oblik u kome se ispoljava interes svakog radnika ponaosob i celog radnog kolektiva osnovne organizacije udruženog rada da se ostvari kontrola nad njihovim i ukupnim društvenim minulim radom. Ta nadoknada, između ostalog, sadrži i podsticaje za uvećavanje minulog rada. Naime, u situaciji kada su radnom kolektivu u određenoj fazi ograničene mogućnosti da racionalno investira u kapacitete kojima posluje (u njihovo širenje i modernizovanje), odsustvo te nadoknade za privređivanje udruženim sredstvima moglo bi umanjiti uopšte interes za izdvajanje dela dohotka za proširenu reprodukciju i usmeriti nesrazmerno veći deo dohotka u lične dohotke. To bi pogotovu mogao biti slučaj kada osnovna organizacija nije najbolje uključena u sklop reprodukcionih veza s drugim osnovnim organizacijama udruženog rada, kada još nije definisan zajednički razvojni program u kome bi ona imala svoje mesto i kada na kraći rok po toj osnovi izostane interes za udruživanje sredstava na osnovu dohodovne zavisnosti i reprodukcione povezanosti s drugim osnovnim organizacijama.

Najzad, ostaje pitanje da li nadoknadu za privređivanje udruženim sredstvima treba subjekat udruženih sredstava da u daljoj upotrebi posebno tretira, izdvojeno dakle od dohotka stečenog po drugim osnovima (od prodaje robe, na primer). Zakon o udruženom radu u tom smislu daje sledeće rešenje:

a. Naknada zajedno sa vraćenim revalorizovanim sredstvima je institucionalno oblik učešća davaoca sredstava u dohotku koji stiče korisnik upotrebom udruženih sredstava. Tako stečeni dohodak je zajednički dohodak;

b. Vraćena revalorizovana sredstva ulaze u sredstva rada i poslovanja one osnovne organizacije koja ih je udružila. To praktično znači da se time održava integritet vrednosti sredstava organizacije udruženog rada koja je bila subjekat njihovog udruživanja. Nadoknada za privređivanje udruženim sredstvima, međutim, ulazi u dohodak osnovne organizacije koja je subjekat udruživanja sredstava. Zakon o udruženom radu ne pravi nikakvu razliku između dohotka stečenog u vidu te nadoknade i drugih vidova sticanja dohotka. U fazi pripreme Nacrta zakona o udruženom radu i u diskusiji o njemu bilo je, međutim, mišljenja da osnovnu organizaciju treba obavezati na to da nadoknadu za privređivanje u celini usmeri u fondove, odnosno u akumulaciju. Osnovni razlog što ta mišljenja nisu prihvaćena sastoji se u tome što bi, u tom slučaju, radnici bili manje podstaknuti na to da udružuju sredstva ako bi bila isključena mogućnost da se i na osnovi dohotka u vidu nadoknade za privređivanje udruženim sredstvima povećavaju lični dohoci. Doista, nema razloga za poseban tretman dohotka u vidu nadoknade za privređivanje udruženim sredstvima ako se već posebno ne tretira i dohodak stečen na osnovu bolje tehničke opremljenosti rada u pojedinim radnim kolektivima.

Iz dosadašnjeg izlaganja je, verovatno, dovoljno vidljivo, mada nije naodmet još jednom to istaći, da udruživanje rada i sredstava motivisano sticanjem zajedničkog dohotka i uz nadoknadu za privređivanje udruženim sredstvima nema karakter običnog kreditnog odnosa. Kreditni odnos, po pravilu, znači pozajmljivanje sredstava jednog privrednog subjekta drugom, i to bilo neposredno bilo posredstvom banke. On je praćen kamatom. Odnosi između ugovornih strana koji nastaju povodom kredita manje ili više se svode na pravo davaoca kredita da mu se sredstva koja je dao na zajam vrate u određenom roku uz ugovorenu kamatu i analogne obaveze korisnika kredita.

Ovom prilikom valja ukazati i na neke razlike između analiziranog modaliteta samoupravnog udruživanja rada i sredstava i kreditnog odnosa.

Prvo, kod kreditnog odnosa kamata se unapred utvrđuje u odgovarajućem procentu i sredstva se vraćaju u odgovarajućim vremenskim ratama nezavisno od toga kakve ekonomske efekte korisnik kredita ostvaruje njegovom upotrebom. Učešće u zajednički ostvarenom dohotku (putem povraćaja sredstava i nadoknade za privređivanje njima) zavisi prvenstveno od poslovnih rezultata, odnosno dohotka koji se ostvari privređivanjem udruženim sredstvima.

Drugo, u kreditnom odnosu davalac kredita, po pravilu, ne utiče na namenu u koju se koriste sredstva koja pušta u kanale kreditne alokacije. Ako sredstva ustupa kao kredit drugom preko banke, on čak i ne mora biti upućen i detaljno informisan o njihovoj upotrebi. Naposletku, ta sredstva on može ustupati na kredit imajući na umu neke šire ciljeve privrede i društva (opšte unapređivanje delatnosti kojom se i sam bavi i slično), čiji su efekti na njegov položaj veoma posredni i često vrlo nestimulativni bez odgovarajuće naknade. Naknada za privređivanje udruženim sredstvima pretpostavlja veoma aktivan i angažovan odnos davalaca sredstava u pogledu načina njihove upotrebe, u pogledu namene i slično.

Treće, kreditni odnos po pravilu se ostvaruje preko takozvanog finansijskog posredovanja. On se, doduše, kao što smo napred istakli, može ostvarivati i u neposrednom dodiru učesnika u njemu. Pravilo je, međutim, da se on ostvaruje uz učešće i posredstvom banaka. Mada njegov društveno-ekonomski karakter, baš kao i karakter banaka, zavisi od društveno-ekonomskog i institucionalnog ambijenta u kome se zbiva, on sadrži neke elemente otuđenosti sredstava za investicije od subjekata kod kojih su ova primarno formirana. Ta se otuđenost ne može ukinuti. Reč je, naime, o tome da je kreditni odnos prosto izdanak robne privrede, njena manifestacija u oblasti alokacije finansijskih sredstava. Učešće, međutim, u zajednički ostvarenom dohotku, koje uključuje i nadoknadu za privređivanje udruženim sredstvima, sadrži elemente prevazilaženja kreditnog odnosa, iako se ono u celini ne može označiti kao potpuna negacija tog odnosa. I jedan i drugi oblik izrastaju iz robnog karaktera privrede. U prvom od njih (učešće

u zajednički ostvarenom dohotku uz nadoknadu za privređivanje udruženim sredstvima) dominira samoupravni odnos uz respektovanje robnog karaktera privrede. U drugom (kreditnom odnosu), u meri u kojoj on postoji kao realnost, imamo nezaobilazno „priznanje" da udruženi rad nije u tom stepenu organizovan, niti su odnosi koje on pretpostavlja toliko razvijeni da bi se mogle ukloniti objektivno date manifestacije robne privrede. Zbog toga je u Zakonu o udruženom radu ispoljen neophodno potreban smisao za realnost kada je kreditnom odnosu dato odgovarajuće mesto u međusobnim odnosima organizacija udruženog rada.[7]

5. Još neke napomene

Na kraju, samoupravno udruživanje rada i sredstava u svim izloženim modalitetima te kreditni odnos u opisanom smislu ne iscrpljuju sve oblike koncentrisanja i mobilnosti društvene akumulacije. Samoupravno udruživanje rada i sredstava kao suštinska komponenta sistema odnosa udruženog rada nalazi se na samom početku. Ono danas prolazi kroz sve početne teškoće koje inače prate svaki proces kvalitativnog menjanja društvenih odnosa. To su, pre svega, teškoće postupnog raskidanja s nasleđenom svešću preduzetničkog ili etatističkog pristupa pitanjima mobilnosti i koncentrisanja sredstava za privredni razvoj.

Samoupravno udruživanje rada i sredstava još nije postalo dominirajući oblik prikupljanja sredstava za izgradnju krupne privredne infrastrukture. To, uglavnom, zbog toga što je za te vrste investicija potreban, u načelu, veći obim sredstava koji nadmašuje mogućnosti radne i složene organizacije udruženog rada, a složeniji oblici udruženog rada, u kojima je takvo okrupnjavanje sredstava jedino moguće, sporije nastaju. Bankarski sistem je u procesu preobražaja na osnovu Zakona o bankama i kreditnim poslovima, donetog početkom ove godine („Službeni list SFRJ", br. 2/1977). Međutim, taj proces još nije u toj fazi da bi se već danas moglo računati s tim da su udružene banke i bankarski konzorcijumi postali sposobni da uzmu na sebe finansiranje objekata kojima se rešavaju najkrupniji privredni problemi zemlje (građenje energetskih objekata, puteva i slično). Jedan je od bitnih zadataka naše ekonomije i ubrzaniji razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajina u zemlji, odnosno i nedovoljno razvijenih područja u pojedinim republikama. Taj problem takođe na sebe nije mogao da preuzme udruženi rad u smislu sopstvenog samoorganizovanja na njegovom rešavanju. Sve to, naravno, govori da u privredni sistem moraju biti ugrađeni društveni mehanizmi i instrumenti

[7] Član 88. Zakona o udruženom radu, štaviše, i zajedničko sticanje dohotka vezuje za kreditni odnos. On glasi: „Osnovne organizacije mogu u zajedničkom ostvarivanju dohotka neposredno zasnivati međusobne kreditne odnose, pod uslovima i na način utvrđen zakonom". Potpuno respektovanje kreditnog odnosa nalazimo u Zakonu o bankama i kreditnim odnosima („Službeni list SFRJ", br. 52/1976).

obaveznog udruživanja rada i sredstava (ali ne i njihovog trajnog otuđivanja) na svim onim punktovima gde se udruženi rad još nije dovoljno organizovao i osposobio da preuzme funkciju finansiranja investicija. U tom smislu članom 23. Ustava SFRJ iz 1974. godine eksplicitno se određuje: „Zakonom se pod uslovima utvrđenim ustavom može privremeno ograničiti raspolaganje radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada delom sredstava društvene reprodukcije ili utvrditi obavezu udruživanja dela tih sredstava za finansiranje određenih neophodnih potreba društvene reprodukcije. Obaveznim udruživanjem dela sredstava društvene reprodukcije ne mogu se trajno oduzeti prava radnika osnovne organizacije udruženog rada u pogledu tih sredstava". Taj ustavni stav široko se koristi u rešavanju napred izloženih problema.

Udruživanju rada i sredstava zasad nedostaju i neki institucionalni podsticaji. Ustavom SFRJ iz 1974. godine i Zakonom o udruženom radu eksplicitno su obavezane organizacije udruženog rada da stalno uvećavaju i poboljšavaju društvena sredstva za proizvodnju. Još nije, međutim, bliže razrađena materija minulog rada. To je u najprisnijoj vezi i s nadoknadom za privređivanje udruženim sredstvima, koja će, bez sumnje, morati da bude i predmet određenije institucionalne razrade nego što se o njoj govori u Ustavu SFRJ iz 1974. godine i u Zakonu o udruženom radu.

Najzad, za samoupravno udruživanje rada i sredstava izvanredno je važno i pitanje sistema cena. Na tom području zasad ima mnogo spornih i otvorenih pitanja ne samo praktične već i najšire teorijske prirode. Novi zakon o cenama neće, verovatno, moći da sve dileme u toj oblasti razreši, ali, i nezavisno od toga, valja očekivati da će on podsticajno delovati na samoupravno udruživanje rada i sredstava.

Alojzij Finžgar

Društvena svojina kao ekonomski, društveno-politički i pravni pojam

Društvena svojina u Jugoslaviji je kategorija koju je posle predaje državnih privrednih preduzeća na upravljanje radnim kolektivima u 1950. godini formirala samoupravna socijalistička praksa.

Na sadašnjem stepenu razvitka našeg društveno-ekonomskog sistema društvena svojina ima sledeće karakteristike:

1. Društvenom svojinom sredstava za proizvodnju i drugih sredstava rada obezbeđuje se svakome da se pod jednakim uslovima uključi u udruženi rad društvenim sredstvima i da stiče dohodak za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba;

2. Između sredstava za proizvodnju koja su radnikov i društveni minuli rad i onima koji njima rade nema više nikakvog posrednika;

3. Za odlučivanje o korišćenju društvenih sredstava i o društvenom proizvodu važi načelo samoupravljanja koje otklanja elemente eksploatacije i dominacije;

4. Pojedine radne jedinice koje rade po slobodnoj inicijativi i načelu materijalne zainteresovanosti povezuju se međusobno preko tržišta, ali sve više i neposredno, i rade po jedinstvenom planu koji neposredno povezuje proizvodnju i potrošnju;

5. Celokupni društveni proizvod i dohodak koristi se po načelu raspodele prema radu, a i po načelu uzajamnosti i solidarnosti za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba radnika i drugih članova društvene zajednice.

Društvenu svojinu pojedini autori različito određuju. Uzrok tome je često taj što se polazi od različnih gledišta, a delimično se mešaju i pravni i ekonomski pojam svojine. Odgovor na pitanje šta je društvena svojina biće, svakako, različit ako je posmatramo samo kao ekonomski, društveno-politički ili kao pravni pojam.

Zastarelo je stanovište da je društvena svojina samo ekonomski ili samo društveno-politički pojam. Na primer, Spaić je smatrao da društvena svojina nije pravna, već ekonomska kategorija, ekonomski pojam, jer nema pravnog subjekta, nosioca svojine.[1] Radanović je držao da naše pozitivno pravo uzima društvenu svojinu kao ekonomsku, a ne kao pravnu kategoriju.[2] Đorđević[3], Gešković[4] i Šnuderl[5] zastupali su stanovište da je društvena svojina sociološki ili društveno-politički pojam. Pravilna je Vedriševa primedba da bi negiranje potrebe da se društveno-ekonomski odnosi koje nazivamo društvenom svojinom pravno regulišu značilo da naše društvo nema potrebe za svesnim pravnim regulisanjem.[6]

Sa ekonomskog stanovišta, društvena svojina je poseban oblik prisvajanja — dakle, svojina u ekonomskom smislu. Svojina u ekonomskom smislu je prisvajanje predmetâ prirode u okviru date društvene formacije i njenim posredovanjem.[7] Ako uzmemo u obzir da radni ljudi društvena sredstva za proizvodnju koriste za određenu delatnost kojom stiču dohodak, da odlučuju o raspodeli tog dohotka i prisvajaju deo dohotka, možemo zaključiti da je društvena svojina sredstava za proizvodnju svojina u ekonomskom smislu. U našoj literaturi već se dugo traži, tako se navodi, pravi odgovor na pitanje da li su klasici marksizma-lenjinizma zaista izjednačavali svojinu sa prisvajanjem. Korać tvrdi da je upoređivanjem gotovo svih mesta gde Marks i Engels upotrebljavaju izraz prisvajanje došao do zaključka da taj izraz ne upotrebljavaju kao sinonim za svojinu.[8] Ali to nije stanovište većine naših

---

[1] V. Spaić, *Novi aspekti prava upravljanja preduzećima*, „Godišnjak Pravnog fakulteta", Sarajevo, 1957, str. 175.

[2] B. Radanović, *Oblici svojine prema Prednacrtu našeg novog ustava*, „Nova administracija", br. 8-9, 1962.

[3] J. Đorđević, *Ustavno pravo FNRJ*, Beograd, 1953, str. 107, 108.

[4] L. Gerškovič, *Društveni i pravni odnosi našeg privrednog sistema*, „Naša stvarnost", br. 4, 1953, str. 37.

[5] M. Šnuderl, *Ustavno pravo FNRJ*, I knjiga, Ljubljana, 1956, str. 168.

[6] M. Vedriš, *Društvene pravne osobe*, „Naša zakonitost", 1960, str. 328.

[7] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, „Kultura", 1956, str. 17.

[8] M. Korać, *Pojam odnosa proizvodnje*, „Nolit", Beograd, 1957, str. 44; cit. u članku D. Dragišića, „Gledišta", br. 3, 1969, str. 453, 454. Vidi i izlaganja M. Koraća o knjizi I. Maksimovića *Teorijske osnove društvene svojine*, „Ekonomska misao", br. 2, 1975, str. 30. i 31.

ekonomista. Pojavilo se i stanovište da kod društvene svojine nema prisvajanja zato što radnici koji rade društvenim sredstvima prisvajaju samo ono što su stvorili svojim radom.[9] No treba uzeti u obzir da se korišćenjem sredstava rada koja su bila stvorena u ranijem produkcionom procesu uvećava proizvod. O društvenoj svojini kao „nesvojinskoj" kategoriji govore i oni koji izjednačuju svojinu u ekonomskom smislu i svojinu u pravnom smislu[10], ili koji pod svojinom u ekonomskom smislu podrazumevaju „davanje pojedinih privilegija na osnovu svojine"[11], što je karakteristika svojine kao monopola, to jest svojine u pravnom smislu. Društvena svojina u ekonomskom smislu kao nesvojina jeste, kao što ispravno utvrđuje Bajt, logički nonsens. To bi, naime, značilo da u socijalizmu niko ne prisvaja i, dosledno tome, niko ništa ne troši. Suština svojine kao društveno-ekonomskog odnosa jeste i u tome ko i koliko prisvaja, a ne u tome da li prisvajanje postoji ili ne postoji.[12]

Navodi se da je svojina društvena kada imamo nemonopolističko korišćenje sredstava za proizvodnju, što je isto kao slobodna konkurencija u pogledu raspolaganja sredstvima za proizvodnju, da u sistemu društvene svojine društveni proizvod prisvajaju radnici i da je svojina društvena ako se proizvod prisvaja na osnovu rada. To znači da nema monopola, da se ukida monopolistička renta, svojinski odnos kao faktor prisvajanja. Nestaje dohodak na osnovu svojine. Dohodak od kapitala se ne može prisvajati ni individualno ni kolektivno. Nemonopolističko korišćenje sredstava za proizvodnju znači da se lični dohoci formiraju jedino na osnovu rada.[13] Navodi se da je to ekonomski najkonzistentnija teorija, da je to sada najveće teorijsko dostignuće.[14]

Neki ekonomisti zastupaju stanovište da u sistemu društvene svojine kapital pripada društvu, neposredni proizvođači, pak, imaju samo određena prava na fizičkim društvenim sredstvima. Tako Vanek govori o „kolektivnom uživanju plodova rada" koje

---

[9] L. Geršković, *Problemi izrade civilnog kodeksa, Polazne osnove pravnog sistema u udruženom radu*, Zagreb, 1972, str. 12.

[10] Vidi Lj. Marković, *Svojina i njena negacija u FNRJ*, „Naša stvarnost", br. 12, 1953; R. Lukić, *O društvenoj svojini*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 3-4, 1965, str. 170. Vidi i dijalog S. Boškovića i D. Dragišića u člancima: D. Dragišić, *Položaj proizvođača u samoupravnom sistemu*, „Gledišta", br. 3, 1968; S. Bošković, *O svojini i nesvojini u samoupravnom socijalizmu*, „Gledišta", br. 10, 1968; D. Dragišić, *Ekonomska suština društvene svojine u samoupravnom socijalizmu*, „Gledišta", br. 3, 1969.

[11] B. Horvat, *Društveno vlasništvo*, „Ekonomist", 1976, str. 393.

[12] A. Bajt, *Društvena svojina u Nacrtu zakona o udruženom radu*, „Ekonomist", br. 3, 1976, str. 376.

[13] Vidi A. Bajt, *Društvena svojina u Nacrtu zakona o udruženom radu*, „Ekonomist", br. 3, 1976. i „Socijalizam", br. 7-8, 1976; *Društvena svojina u Ustavu i Zakonu o udruženom radu*, „Socijalizam", br. 3, 1977; B. Horvat, op. cit., „Ekonomist", br. 3, 1969.

[14] I. Maksimović, *Ekonomski problemi društvene svojine u samoupravnom socijalizmu*, „Pregled", Sarajevo, 1971, str. 222.

pripada radnim kolektivima i o „nacionalnoj svojini kapitala"[15]. B. Horvat drži da „radni kolektiv dobiva koristi od upotrebe produkcionih fondova koji su društvena svojina"[16]. Bajt smatra da su radni kolektivi vlasnici sredstava za proizvodnju, a da je kapital društvena svojina.[17] No zastupa se i protivno stanovište — da nema osnova za takvu deobu svojine na svojinu na osnovu monopola i na svojinu na osnovu poseda, da između društvenosti kapitala i društvenosti fizičkih sredstava nema razlike.[18] Radni narod uzima u svoje ruke i sve ekonomske funkcije kapitala ili sredstava društvene reprodukcije.[19]

Demonopolizacija društvenih sredstava za proizvodnju jeste u tome da su sva sredstva s kojima radnici udruženi u pojedinim radnim jedinicama rade deo zajedničkih sredstava za proizvodnju, „zajednička neotuđiva osnova udruženog rada" (tačka III Osnovnih načela Ustava SFRJ), te da je dohodak koji stvaraju tim sredstvima „deo celokupnog društvenog dohotka" (vidi član 18. Zakona o udruženom radu), da odlučivanje o korišćenju sredstava i raspodeli dohotka nije atribut nekakvog njihovog apsolutnog prava, već da se radi o pravima, obavezama i odgovornostima koje imaju kao upravljači društvenim sredstvima prema drugim radnicima u udruženom radu i prema društvenoj zajednici. Sredstvima za produkciju i reprodukciju ne može niko raspolagati, odnosno niko ne može sebi prisvojiti njihov deo bez odgovornosti prema jednakim pravima drugih.[20]

Istina je da kod društvene svojine postoji prisvajanje koje se osniva na radu. No to važi uglavnom samo za raspodelu dohotka među neposredne proizvođače — dakle, za raspoređivanje čistog dohotka u smislu Zakona o udruženom radu. Ali ovde postoji još deo dohotka koji radnici pri raspoređivanju dohotka izdvajaju za zajedničke i opšte potrebe i gde oni učestvuju kao ostali članovi društva.[21] Prisvajanje u sistemu društvenog samoupravlja-

---

[15] J. Vanek, *Opšta teorija tržišne ekonomije upravljane od strane rada* (na engleskom), Cornell Univerzitet SAD, 1970; citirano prema: I. Maksimović, *Teorijske osnove društvene svojine,* 2. izd. „Savremena administracija", Beograd, 1975.

[16] B. Horvat, op. cit., „Ekonomist", 1976, str. 391.

[17] A. Bajt u „Ekonomistu", 1976, str. 382. Vidi i „Socijalizam", br. 3, 1977, str. 423, 424.

[18] I. Maksimović, *Teorijske osnove...,* str. 235; Vl. Horvat, *O društvenom vlasništvu,* „Naša zakonitost", str. 276, 277.

[19] S. Kraigher, *O minulem delu,* Ljubljana, 1973, str. 11. U čistom dohotku izražava se društveno upravljanje radom i društvenim kapitalom u rukama radnika (E. Kardelj, *Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji, Samoupravljanje u Jugoslaviji,* „Privredni pregled", Beograd, 1977, str. 27).

[20] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi, Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji,* Beograd, 1972, str. 36; *Idejna, društveno-ekonomska i politička opredeljenja Nacrta zakona o udruženom radu,* „Socijalizam", br. 4, 1976, str. 496, 500: *Sistem socijalističkog samoupravljanja,...* str. 19, 24; S. Jurin, *Društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju u samoupravnom socijalizmu,* „Pregled", Sarajevo, br. 2, 1974, str. 137, 138.

[21] Vidi K. Marks, *Kritika Gotskog programa,* „Kultura", 1948, str. 21; I. Maksimović, *Teorijske osnove...,* str. 123, 183.

nja osniva se na pravu radnika da uživa plodove svog rada, a to pravo spojeno je sa dužnošću da obezbeđuje razvitak materijalne osnove rada i da doprinosi zadovoljavanju drugih društvenih potreba (vidi tačku II, stav 3, Osnovnih načela Ustava).

Protivno je društveno-ekonomskim odnosima prisvajanje društvenih sredstava na grupnosvojinskoj osnovi i svaki drugi oblik privatizacije ili monopolizacije društvenih sredstava, a takođe, budući da je bitna karakteristika društvene svojine samoupravljanje, i birokratska samovolja ili tehnokratska uzurpacija (vidi tačku II, poslednji stav, Osnovnih načela Ustava; uporedi s članom 3. Zakona o udruženom radu).

Društvena svojina je „izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima" (tačka III, stav 1. Osnovnih načela Ustava), celokupnost odnosa među ljudima u proizvodnji i raspodeli materijalnih dobara na osnovi samoupravljanja i prava radnog čoveka da uživa plodove svog rada.

Sa društveno-političkog stanovišta je društvena svojina svojina udruženih proizvođača, klasna svojina svih radnika. Društvena sredstva za proizvodnju mogu koristiti samo oni koji njima rade; oni takođe odlučuju o dohotku kao rezultatu svog rada i o korišćenju sredstava koja izdvajaju iz dohotka za zadovoljavanje zajedničkih i opštih društvenih potreba. Društvena svojina je i oblik lične svojine svakoga koji radi; radnik individualno prisvaja plodove svog rada. Društvena sredstva su ujedno i sredstva ličnog rada u okviru zajedničkog društvenog rada i time sredstva kojima radnik stiče lični dohodak. Marks u *Kapitalu* navodi da socijalizam ne uspostavlja privatnu već individualnu svojinu na osnovu kooperacije i zajedničke svojine zemlje te sredstava za proizvodnju koje je producirao sam rad.[22] Društvena svojina je ujedno zajednička klasna svojina svih radnika i oblik individualne svojine svakoga koji radi.[23] Društvena svojina je, prema tački III Osnovnih načela Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, „osnova vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i društvenoj reprodukciji u celini", kao i „osnova sopstvenim radom stečene lične svojine koja služi zadovoljavanju potreba i interesa čoveka". No još je Marks ukazao na mogućnost da društvena svojina izgubi svoj klasni karakter i da se razvije u svojinu svih članova društva. Društvena svojina je u krajnjoj liniji, barem u perspektivi, svojina svih članova društva.[24]

---

[22] K. Marks, *Kapital*, „Kultura", Zagreb, 1947, str. 684.

[23] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine*..., str. 36, *Idejna opredeljenja*... „Socijalizam", br. 4, 1976, str. 495, 496; *Sistem socijalističkog samoupravljanja*... str. 18, 19; S. Kraigher, op. cit. str. 12; J. Đorđević, *Ustavno pravo Jugoslavije*, „Savremena administracija", Beograd, 1975, str. 135; Vl. Horvat, *Pravni subjekti i subjektivna prava radnika u sistemu udruženog rada*, „Naša zakonitost", br. 4, 1976, str. 34.

[24] E. Kardelj, *Idejna opredeljenja*..., „Socijalizam", br. 4, 1976, str. 496; *Sistem socijalističkog samoupravljanja*... str. 19. Uključivanjem drugih slojeva naroda samoupravna i demokratska diktatura proletarijata postaje vladavina naroda (E. Kardelj, *Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji*, „Naša zakonitost", br. 3 i 9, 1976).

Posebno je pitanje šta je društvena svojina kao pravni pojam. Taj problem je nastao posle predaje preduzeća na upravljanje radnim kolektivima. Kod državne socijalističke svojine, kakva je poznata u Sovjetskom Savezu i drugim socijalističkim zemljama i kakvu smo je upoznali i mi, bilo je, naime, jasno da se radi o pravu svojine, da je nosilac tog prava socijalistička država.

Najpre se pojavilo stanovište da je država zadržala pravo svojine na sredstvima za proizvodnju organizovanim u privrednim preduzećima, a da proizvođači na njima imaju određena prava koja ograničavaju to pravo svojine tako da je ono više ili manje samo *nudum ius*[25] ili koja je pretvaraju u pravo svojine države koja odumire[26] ili u podeljenu svojinu.[27] Bilo je, takođe, pokušaja da se pravo svojine priznaje društvu, iako društvo nije organizovano kao pravni subjekt. Prema Eisneru, nosilac društvene svojine je društvena zajednica koju predstavljaju društveni organi kao što su privredne organizacije, političkoteritorijalne jedinice itd.[28] Konstantinović drži da je društvena svojina svojinsko pravo društva koje ima svoju pravnu organizaciju.[29] Blisko tome je stanovište da je društvena svojina zajednička svojina svih radnih ljudi ili svih članova društva. Tako i Kardelj na više mesta govori o društvenoj svojini kao zajedničkoj svojini svih radnih ljudi ili svih članova društva. Govori se, čak, o pravu svojine svakoga i svih na društvena sredstva za proizvodnju.[30] No ekonomski, društvena sredstva ne pripadaju ni svakome članu društva ni svima zajedno[31], a sa pravnog stanovišta možemo govoriti o zajedničkoj ili kolektivnoj svojini onda kada zajedničkom stvari ili zajedničkom imovinom upravljaju i vrše akte raspolaganja svi sopstvenici zajedno. Nema sumnje da kod društvene svojine ne postoji takav pravni odnos, da društvena svojina nije sinonim za zajedničku svojinu.[32]

Neki autori nisu se izražavali o društvenoj svojini kao određenom obliku svojine, ali su tvrdili da svako pravno regulisano prisvajanje koje je ekonomski pojam svojine treba opredeliti kao pravo svojine i da to pravo svojine ima svoj posebni novi oblik i karakter. Tako je Gams na simpozijumu o društvenoj svojini u

---

[25] P. Rastovčan, *Prilog pitanju kodifikacije*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 3-4, 1954.

[26] V. Jokanović, *Socijalistička svojina u FNRJ*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 3, 1952.

[27] A. Gams, *O kodifikaciji imovinskog prava*, „Anali Pravnog fakulteta", br. 4, Beograd, 1954; *O svojini III*, „Naša stvarnost", 1963, str. 563.

[28] B. Eisner, *Prilog diskusiji o problemima našeg stvarnog pravu*, „Naša zakonitost", br. 3, 1955.

[29] M. Konstantinović, *Društvena svojina*, „Anali Pravnog fakulteta", br. 3-4, Beograd, 1962.

[30] A. Bajt u „Ekonomistu", 1976, str. 377, i „Socijalizmu", br. 3, 1977, str. 419.

[31] Vl. Horvat, *O pravu korištenja i pravu raspolaganja, Društveno vlasništvo i minuli rad*, Ekonomski institut, br. 45, Zagreb, 1972, str. 75.

[32] J. Đorđević, *O društvenoj svojini*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", 1966, str. 116.

Srpskoj akademiji nauka i umetnosti godine 1965. tvrdio da je društvena svojina sredstava za proizvodnju subjektivno pravo, s pravnim normama, i regulisani oblik svojine.[33] Perović je tvrdio da je socijalistička društvena svojina poseban, u uslovima društvenog samoupravljanja nastali istorijski oblik svojine kao pravnog izraza prisvajanja, pravnog fiksiranja ekonomskog iskorišćavanja društvenih sredstava.[34] Pop-Georgijev je smatrao da treba društvenu svojinu shvatiti kao pravno normirano prisvajanje koje vrši jugoslovenska socijalistička zajednica u celini i preko odgovarajućih društvenih jedinica koje se pojavljuju kao pravna lica.[35]

Uz to se valja podsetiti da je Ustav iz godine 1963. postavio antitezu: društvena svojina i pravo svojine. U našem pravu je izraz pravo svojine rezervisan za svojinu fizičkih i građanskih pravnih lica. U obrazloženju prednacrta tog ustava kaže se da ustav određuje da društvena svojina nije više pravo svojine bilo privatnopravnog bilo etatističkog tipa.[36] Ali ne postoji samo taj, više ili manje formalni argumenat. Kod društvene svojine postoji prisvajanje na osnovu rada a ne na pravnosvojinskoj osnovi, to jest proizvod ne pripada onome koji ima isključivo pravo da se koristi sredstvom rada i da njime raspolaže, već onome koji ga je radom tim sredstvom rada stvorio. U socijalističkom sektoru svojina se ne može pojaviti kao autonomni osnov prisvajanja[37], posedovanje sredstava ne može biti pravni osnov za ekonomsko prisvajanje proizvoda društvenog rada.[38]

Društvena svojina se ponekad opredeljuje i kao svojina koja pripada „svakome i nikome". Time je parafrazirana već stara misao koja je izražena rečima „što je zajedničko nije moje" i „što je zajedničko je moje". To znači, kao što kaže V. Horvat, samo to da društvena sredstva nisu i ne mogu biti objekat prava svojine ili bilo kakvog imovinskog prava.[39] Slična je Vedriševa definicija da društvena sredstva pripadaju svakom članu društva i svima zajedno, ali nikome u celini, nikome isključivo.[40]

Pripadanje društvenih sredstava „društvu", „svim i svakome" i slično, te različiti obim koristi koje društvena sredstva daju pojedinom članu društva mogu se izraziti samo opštom formulom

---

[33] A. Gams, *Oblici svojine*, SANU, 1965, str. 8.

[34] M. Perović, *O pojmu i suštini svojinskih odnosa*, SANU, 1965, str. 9; *Još o socijalističkoj društvenoj svojini*, „Socijalizam", 1965, str. 1622.

[35] D. Pop-Georgiev, *Građansko pravo*, Skopje, 1966, str. 274.

[36] *Prednacrt Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, „Komunist", Beograd, 1962, str. 134.

[37] A. Vacić, *Robna proizvodnja i društvena svojina*, „Ekonomist", 1971, str. 447.

[38] I. Maksimović, *Ekonomski problemi...*, „Pregled", Sarajevo, 1971, str. 225, 226; *Teorijske osnove...*, str. 108.

[39] V. Horvat, *O društvenom vlasništvu*, „Naša zakonitost", 1973, str. 350.

[40] M. Vedriš, *Osnove imovinskog prava*, 2. izd., Zagreb, 1966, str. 195; vidi i primedbu V. Horvata o ovom opredeljenju u članku: *O pravu korištenja...* Ekonomski institut, br. 45, Zagreb, 1972, str. 74.

da su društvena svojina sredstava koja imaju određenu društveno-ekonomsku funkciju ili, pravno rečeno, da su to namenska sredstva, da su društvena sredstva određena za društvene potrebe[41] ili, što je u tački III Osnovnih načela Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije rečeno, da su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini „zajednička neotuđiva osnova društvenog rada i društvene reprodukcije" namenjena „za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba i interesa radnih ljudi i razvijanju materijalne osnove socijalističkog društva i socijalističkih samoupravnih odnosa".

Slično određuje namenu društvenih sredstava i član 10. Zakona o udruženom radu, u kome se kaže da su sredstva u društvenoj svojini zajednička materijalna osnova održavanja i razvoja socijalističkog društva i socijalističkih samoupravnih odnosa. Prema članu 12. Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, društvena sredstva se, s obzirom na njihovu namenu i prirodu, dele na sredstva za proizvodnju i druga sredstva udruženog rada, na sredstva za zadovoljavanje zajedničkih i opštih društvenih potreba, prirodna bogatstva i dobra u opštoj upotrebi. Prema Zakonu o udruženom radu, društvena sredstva se dele po nameni i u pogledu subjekata koji njima upravljaju. Društvena sredstva su materijalna osnova rada radnika u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i radnim jedinicama ili način ostvarivanja funkcija samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih zajednica (član 10, stav 3); ona su objektivno vezana za potrebe i namene određenog kolektiva.

Prava, obaveze i odgovornosti u pogledu upravljanja, korišćenja i raspolaganja društvenim sredstvima regulišu Ustav i zakon u skladu sa prirodom i namenom tih sredstava (vidi član 13, stav 2, Ustava, član 11. Zakona o udruženom radu). Upravljanjem, korišćenjem i raspolaganjem društvenim sredstvima ostvaruje se namena društvenih sredstava u celini, pojedinih delova tih sredstava i pojedinih sredstava.

Stanovište da društvena svojina nije svojina u pravnom smislu zastupali su naročito Đorđević, Geršković, Legradić, Goričar, Lukić i Vedriš i, naravno, svi oni koji su tvrdili da je društvena svojina samo ekonomski ili društveno-politički pojam. Đorđević je isticao da je društvena svojina samo opšti i globalni pojam za izražavanje određenih društvenih odnosa u procesu proizvodnje, raspodele i razmene. Društvena svojina je oblik „desvojinizacije" sredstava za proizvodnju i osnovnih društvenih odnosa.[42] Gerško-

[41] A. Finžgar, *Društvena lastnina kot temelj našega pravnega sistema*, „Pravnik", br. 10-12, 1954; *Društvena svojina kao osnov našeg pravnog sistema*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 3-4, 1954; vidi i G. Kušej, *Še o pravnih aspektih družbene lastnine*, „Pravnik", br. 9-10, 1962.

[42] J. Đorđević, *Radničko samoupravljanje i naš društveno-politički sistem*, „Nova administracija", br. 6-7, 1960; *O društvenoj svojini*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 2, 1966; vidi i: *Ustavno pravo Jugoslavije*, 1975, str. 135.

vić je smatrao da je društvena svojina opšti teorijski pojam za društveno prisvajanje koji ima samo ustavnopravno značenje.[43] Legradić opredeljuje društvenu svojinu kao opšte društveno dobro, gde nema monopola, nema subjekta koji bi imao monopol prisvajanja.[44] Goričar drži da radničko samoupravljanje pretvara državnu svojinu u društvenu koja se ne može više izražavati s konceptualnom aparaturom nastalom u privatnosvojinskoj ekonomskoj strukturi, koja nije više pravo svojine.[45] Po Lukićevom mišljenju, društvena svojina je društveno dobro. Stvari i prava ovde pripadaju društvu kao trajnoj tvorevini sastavljenoj od niza pokolenja; ovlašćenja na njima ne mogu se vršiti u ličnom interesu i po sopstvenoj volji.[46] Vedriš je smatrao da je društvena svojina nov društveno-ekonomski odnos i da to nije svojinskopravni odnos.[47] I Stojanović sada drži da Ustav iz godine 1963. i novi Ustav, iz godine 1974. ne organizuju više produkcione odnose kao svojinskopravne i društvenu svojinu ne reguliše pomoću prava svojine, već kao nesvojinskopravnu kategoriju.[48]

*

Danas nema i ne može biti više spora o tome da treba prihvatiti nesvojinskopravnu koncepciju društvene svojine. To jasno proizlazi iz tačke III, stava 4, Osnovnih načela i člana 12, stava 2, Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Tačka III Osnovnih načela Ustava glasi: „Polazeći od toga da niko nema pravo svojine na društvena sredstva za proizvodnju, niko — ni društveno-politička zajednica, ni organizacija udruženog rada, ni grupa građana, ni pojedinac — ne može ni po kom pravnosvojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada, ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad ...". Član 12, stav 2, glasi: „Niko ne može steći pravo svojine na društvena sredstva koja su uslov rada u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada ili materijalna osnova ostvarivanja funkcija samoupravnih interesnih zajednica ili drugih samoupravnih organi-

---

[43] L. Gešković, *Osnovni principi novih privrednih propisa*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 3-4, 1954.

[44] R. Legradić, *Dvije teorije o strukturi društvene svojine*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 3, 1955; *Nekoliko pravnih pitanja u vezi sa novim privrednim sistemom*, „Naša stvarnost", br. 6, 1953.

[45] J. Goričar, *Promene u društvenoj svojini nove Jugoslavije i novi Ustav*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 3-4, 1962; *Družbena lastnina po novi ustavi*, „Vprašanja naših dni", br. 17, 24. oktobar 1962.

[46] R. Lukić, *O društvenoj svojini*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 3, 1955; *Društvena svojina i naše pravo*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", br. 3-4, 1965.

[47] M. Vedriš, *Pravo korišćenja*, „Zbornik Pravnog fakulteta", br. 2, Zagreb, 1967; *Nevlasničko-pravna koncepcija društvenog vlasništva*, „Naša zakonitost", br. 9-12, 1962.

[48] D. Stojanović, *Stvarno pravo*, 1976, str. 268.

zacija i zajednica i društveno-političkih zajednica". Akti i radnje koji su protivni toj odredbi su bez pravnog učinka (član 12. Zakona o udruženom radu). Na toj koncepciji izgrađen je i Zakon o udruženom radu, i to je i u obrazloženju nacrta tog zakona na više mesta istaknuto.[49] Svako drugo stanovište je neispravno i protivno je ustavnim propisima.

[49] *Obrazloženje Nacrta zakona o udruženom radu*, Biblioteka Skupštine SFRJ, kolo XIII, sv. 4, 8, 58, 61.

Slobodan Ostojić

Problemi planiranja zajedničkog dohotka

Svako razmišljanje o koncepciji udruživanja rada i sredstava neminovno dotiče četiri kategorije: društvenu svojinu, minuli rad, zajednički dohodak i samoupravno planiranje. U ovom tekstu zadržaćemo se, uglavnom, na dvema poslednjim kategorijama.

Postavlja se pitanje: da li (i kako) društvena svojina, minuli rad i dohodak postavljaju ograničenja (pretpostavke) razvoju samoupravnog planiranja i kakvo je povratno delovanje samoupravnog planiranja na pomenute kategorije? Odgovor je, naravno, jasan: te su kategorije u središtu koncepcije samoupravnog planiranja, pa se teško može i govoriti o samoupravnom planiranju a da se ne suočimo s minulim radom i zajedničkim dohotkom. Dalje razmišljanje nas dovodi do sledećeg stanovišta: koncepcija samoupravnog planiranja (ozvaničena sistemskim zakonima) teorijski je izgrađena (ili neizgrađena) onoliko koliko su teorijski razjašnjene kategorije društvene svojine, minulog rada i zajedničkog dohotka. Svaki pokušaj dubljeg proučavanja koncepcije samoupravnog planiranja, a pogotovu svaki pokušaj njene praktične primene, neminovno nas dovodi do neprilike kad god otkrijemo da te katego-

rije ili nisu dokraja teorijski razvijene ili, pak, nisu dovedene do potrebnog nivoa operacionalizacije.[1]

Posmatrajući naš današnji društveni trenutak nakon donošenja sistemskih zakona (i još nedonesenog ključnog zakona o sistemu cena), možemo sa dosta sigurnosti konstatovati da je praktična primena zakonskih odredaba o samoupravnom planiranju suočena s obe vrste teškoća: niti je teorijska koncepcija dovoljno izgrađena, niti u organizacijama udruženog rada postoje uslovi koji bi omogućili njenu neposrednu primenu.

Ako razmatramo prvu grupu „prepreka", ulazimo u politekonomska razmatranja o dohotku, kriterijumu raspoređivanja dohotka, normalnoj ceni. Ako, pak, sledimo razmatranje druge grupe problema, ulazimo u vrlo jasno uočljivu pojavu da sistem upravljanja u većini naših organizacija udruženog rada uglavnom znatno zaostaje za potrebama koje nameće i dostignut stepen razvijenosti proizvodnih snaga i nova koncepcija društvenih odnosa.

U narednom izlaganju rezimiraćemo zakonske odredbe koncepcije samoupravnog planiranja, formulisati praktične zahteve koje ta koncepcija postavlja organizacijama udruženog rada u pogledu razrade i primene sistema samoupravnog planiranja i osvrnućemo se na neke probleme planiranja zajedničkog dohotka, i to i one teorijskog i one praktičnog (organizaciono-metodološkog) karaktera koje naši politekonomisti često ne uzimaju dovoljno u obzir.

Rezime normativne koncepcije samoupravnog planiranja

Slično kao što *planiranje profita* kroz sebe prelama čitav sistem društveno-ekonomskih odnosa u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, tako i *planiranje dohotka* epitomizira samoupravne dohodovne odnose. Razlika je, naravno, najmanje u veličini koja se planira.

Samoupravno planiranje je specifičan izraz društvenih odnosa koji nastaju u procesu povezivanja organizacija udruženog rada radi sticanja zajedničkog dohotka. *Sistem samoupravnog planiranja* kao organizovan, institucionalizovan skup odnosa u procesu izrade i upravljanja planovima jeste instrument kojim se reguliše proces udruživanja rada i sredstava radi stvaranja zajedničkog dohotka. Društveno-politička sadržina samoupravnog planiranja se prevashodno ogleda u intenciji učvršćivanja položaja radnika u procesu stvaranja i raspodele dohotka. Samoupravni položaj radnika se ne može učvrstiti ako se udruženi rad — ekonomski posmatrano — ne razvija dovoljno brzo. Otud i dijalektička spre-

[1] „...nije moguće doći do novog sistema planiranja ako se centralno pitanje ostavi otvoreno, i to zbog teorijskih, u stvari — dogmatskih razmimoilaženja oko dohotka", ...„odnosno... problema koji se odnose na udruživanje rada i dohotka, kriterijume raspodele zajedničkog dohotka" (E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja*, „Radnička štampa", Beograd, 1976, str. 30).

ga društveno-političke sadržine samoupravnog planiranja (položaj radnika) i ekonomske sadržine (neophodnost efikasnijeg razvoja). Ako je dohodak *osnov* i *sadržaj* planiranja u organizacijama udruženog rada, odnosno osnovna kategorija planiranja, ekonomskih analiza i evaluacije rezultata ostvarenih planova, tada je i cilj samoupravnog planiranja dohotka, *prvo*, kvantitativno povećanje dohotka organizacija udruženog rada i, *drugo*, kvalitativno poboljšanje njegove strukture (porast reproduktivne sposobnosti, na primer). Da bi mogli steći neposredan uvid u kontrolu rezultata svog tekućeg i minulog rada, radnici pre svega moraju biti u mogućnosti da kontrolišu faktore značajne za stvaranje (sticanje) i raspoređivanje dohotka. Razumljivo je da te faktore ne mogu svesno kontrolisati usitnjeni, autonomni proizvođači, već jedino organizacije udruženog rada međusobno povezane materijalnim i dohodovnim osnovama.

Planiranje sticanja dohotka i planiranje raspoređivanja dohotka (dakle, planiranje istog objekta u različitim fazama reprodukcije) imaju tri osnovne funkcije: razvojnu, alokativnu i distributivnu. Te funkcije se *de facto* ne mogu odvajati (razvoj zavisi od načina alokacije, a alocirati se može samo ono što je distribuirano).

U dalje rezimiranje odredaba sistemskih zakona (o samoupravnom planiranju) nećemo ulaziti; preći ćemo na sada aktuelniji problem, koji se može formulisati na ovaj način: kakve zahteve postavlja ta normativna koncepcija teorijskim istraživanjima i praktičnoj obavezi implementacije zakona.

Posmatranjem ciljeva, principa i sadržaja samoupravnog planiranja dohotka, vidljivo je da se njim unosi novi kvalitet u logiku ponašanja samoupravnih proizvođača. Da bismo jasnije pokazali u čemu je ta kvalitativna promena, zadržaćemo se na godišnjem planiranju poslovanja (dohotka). Kao formalnom analogijom poslužićemo se praksom planiranja u korporacijama, u kojima se proces godišnjeg planiranja ne bez razloga naziva *annual profit planning*.

Šta znači odredba da je dohodak polazna tačka, osnov i sadržaj planiranja? Praktično, ta odredba implicira da se u fazi pretplaniranja (dakle, fazi kada se formulišu planske osnove, pretpostavke, kada se analizira poslovna situacija i kritički ponovo ispituju ciljevi poslovanja i razvoja), u kojoj se sklapa samoupravni sporazum o osnovama plana, eksplicitno formuliše kvantificiran globalni cilj organizacije udruženog rada u finansijskim izrazima (na primer: D/R, D/S[2] itd.). Proces planiranja mora poći od prethodno formulisanog globalnog cilja SOUR-a izraženog nekim pokazateljem dohotka. Dohodak se mora eksplicitno planirati!

Da vidimo kakvu promenu u procesu planiranja unosi formulacija cilja u vidu nekog pokazatelja dohotka.

---

[2] D/R — dohodak po radniku; D/S — dohodak u odnosu na sredstva.

Formulisanje ciljeva OOUR-a, RO i SOUR-a u vidu nekog pokazatelja dohotka omogućuje: *prvo*, konsolidaciju ciljeva OOUR-a, RO i SOUR-a, *drugo*, stvaranje integrisanog godišnjeg plana, *treće*, stvaranje alternativa i kontingentnih planova i, *četvrto*, olakšava usklađivanje i konsolidaciju planova OOUR-a, RO i SOUR-a, budući da zajednički formulisani globalni cilj poslovanja i razvoja, izražen nekim pokazateljem dohotka, predstavlja standard poređenja i usklađivanja parcijalnih planova međusobno (na primer, plan realizacije, plan proizvodnje) i planova OOUR-a, RO i SOUR-a. Konačno, globalni ciljni dohodak kao osnova procesa planiranja poslovanja i razvoja omogućava efikasniju i ekonomski zdraviju alokaciju resursa: udruživanje rada i sredstava se može usmeriti ka onim zajedničkim aktivnostima čiji se efekat procenjuje pomoću globalnog finansijski izraženog ciljnog dohotka.

Dosadašnja praksa planiranja u privredi uglavnom je tekla obrnutom logikom: polazna osnova i osnov planova su proizvodno-tehničke veličine (kapaciteti, proizvodnja itd.), na osnovu izrađenih proizvodno-tehničkih planova rade se finansijski planovi (plan ukupnog prihoda i njegove raspodele), te se dohodak javlja kao izvedena veličina krajem ciklusa godišnjeg planiranja u organizacijama udruženog rada. Dakle, dohodak se ne postavlja kao ciljna veličina i osnov izrade svih ostalih parcijalnih planova, već je više finansijski odraz proizvodno-tehničkih planova i služi za korekciju tih planova (smanjenje normativa, troškova, obima i slično ako se utvrdi da planirani finansijski rezultat nije prihvatljiv). Šta je prihvatljiv finansijski rezultat kada se ne raspolaže prethodno formulisanim ciljevima poslovanja i razvoja izraženim u obliku nekog pokazatelja dohotka (D/S, rast, rentabilnost), vrlo je teško odrediti. Obično se kao referentne tačke uzimaju prethodna razdoblja, što čitav sistem planiranja više okreće prošlosti; pored tog problema, nepostojanje globalnog cilja (i na osnovu njega formulisanih ostalih parcijalnih ciljeva dohotka) otežava usklađivanje planova, unoseći arbitrarno, kompromisno menjanje planskih elemenata između OOUR-a, i SOUR-a.

Razumljivo je da se mora poći od zajednički utvrđenog i konsolidovanog, kvantificiranog cilja dohotka OOUR-a, RO i SOUR-a da bi se moglo realno planirati. Godišnji plan poslovanja i razvoja ne može biti integrisan plan ako se prethodno jasno ne utvrde kvantificirani, finansijski izraženi ciljevi poslovanja i razvoja. Do sada je u praksi mnogo više prevladavala „proizvodna" logika nego „dohodovna", odnosno efekti pojedinih planova i akcija (realizacija, zalihe, interne isporuke, troškovi i slično) javljali su se međusobno često nekonzistentno, jer nije bilo globalnog ciljnog dohotka kao osnove plana poslovanja, ili referentne tačke sameravanja svih konkretnih planskih akcija.

Integralni pristup planiranju udruživanja rada i sredstava u okviru OUR-a, odnosno planiranje dohotka, zahteva da se sagledavaju efekti ne samo parcijalnih planova ponaosob (plan proizvodnje, plan realizacije) već i pojedinih planova s obzirom na

integralni uspeh organizacije, predstavljen nekim dohodovnim pokazateljem. To znači da se funkcionalni planovi međusobno usklađuju preko konsolidovanja njihovih efekata na rentabilnost RO i SOUR-a izraženih nekom veličinom ciljnog dohotka. Dakle, planovi se moraju postavljati konzistentno i u odnosu na zajednički utvrđen globalni cilj (na primer, povećanje čistog dohotka za 2%) i u smislu međusobnih proporcija. Taj princip integralnog planiranja dohotka može se ostvariti jedino ako se ciljevi OOUR-a kvantifikuju u finansijskim izrazima i formulišu kao logički razrađeno „klupko" ciljeva. Dosadašnja naša praksa obiluje slučajevima maglovitog, neodređenog formulisanja ciljevą poslovanja i razvoja — ciljeva koji nikoga nisu obavezivali jer *de facto* nisu bili kvantifikovani i razrađeni preko planova i programâ akcija. Znači da osnovni nedostatak dosadašnje prakse planiranja u OUR-ima jeste nepovezanost i neintegrisanost planova (u smislu nedovoljne objedinjenosti svih elemenata reprodukcije).

Principi planiranja dohotka impliciraju sledeće:

— godišnji plan dohotka mora kao celina biti konzistentan u odnosu na osnovni srednjoročni plan;

— pojedinačni planovi (realizacija i slično) moraju se ocenjivati sa stanovišta njihove *realnosti*, međusobne *usklađenosti* i *prihvatljivosti* u pogledu ostvarenja finansijski izraženih ciljeva dohotka;

— godišnji plan dohotka mora osigurati poželjnu alokaciju udruženih sredstava i rada mereno prioritetima koji proističu iz kvantifikovanih ciljeva dohotka (na primer, kvantifikovana stopa povraćaja investicija, kvantifikovana stopa reproduktivnosti i slično).

Godišnji plan dohotka mora da obuhvati sve elemente reprodukcije. Dosadašnja praksa je godišnji plan uglavnom svodila na plan ukupnog prihoda i raspodele i na proizvodno-tehničke planove. Novi sadržaj samoupravnog plana dohotka, međutim, treba da obuhvati: plan dohotka; plan kapitalnih ulaganja; plan novčanih tokova i plan sredstava i njihove izvore.

Potrebno je, prema tome, integrisati sve elemente bilansa uspeha i bilansa stanja i konzistentno povezati dohodak, investicije, sredstva, novčane tokove. Takvo stanovište proizlazi iz sledećeg argumenta: pri postavljanju samoupravnog sporazuma o osnovama plana i formulisanju ciljnog dohotka, nužno je vršiti takozvano bilansiranje resursa. Plan dohotka se ne može realno postaviti ako se ne procene bilansi resursa sa kojima se ulazi u narednu godinu. Finalizacijom godišnjeg plana dohotka potrebno je dati pregled promena u poziciji bilansa stanja, promena koje su posledica plana dohotka, plana kapitalnih ulaganja i plana novčanih tokova. Time bi se obuhvatili svi elementi reprodukcije i konzistentno povezao *dohodak* sa *sredstvima*.

S razvojem planiranja dohotka sve se više ističe nužnost planiranja pozicija bilansa stanja, odnosno sredstava, izvora tih sredstava u procesu stvaranja zajedničkog dohotka i, naročito, planiranja rentabilnosti udruživanja rada i sredstava i brzine povraćaja

tih sredstava (povraćaj udruženih sredstava i naknada za korišćenje tih sredstava pri sticanju dohotka iz ostvarenog zajedničkog dohotka). Taj problem nije kod nas ni teorijski ni praktično rešen. Kapitalizam ga je rešio na dobro poznati način — uvođenjem pokazatelja povraćaja uloženih sredstava, kojim se povezuje kretanje kapitala i profita. Kapitalista posmatra i stopu povraćaja i uzroke koji dovode do variranja te stope, a ne samo parcijalne pokazatelje kao što su realizacija, troškovi. Njega ne interesuje ni minimizacija troškova ni maksimizacija realizacije *per se*, već samo u onoj meri u kojoj doprinose povećanju te stope prema standardnim poređenjima.

Taj problem je značajan i kod nas: s uvođenjem planiranja udruživanja rada i sredstava postavlja se problem postizanja željene stope povraćaja „uloženih" (udruženih) sredstava u procesu stvaranja zajedničkog dohotka. Potrebno je, dakle, analitički planirati stopu doprinosa (povraćaja udruženih sredstava), slično kao što kapitalista planira stopu povraćaja svog kapitala. Argumenti su sledeći:

— društvena sredstva su ograničena i potrebno ih je ulagati na najrentabilniji mogući način;

— u datom momentu, bilans stanja OOUR-a predstavlja sva raspoloživa sredstva i izvore;

— planiranje dohotka implicira planiranje povećanja tih sredstava bilo njihovim apsolutnim povećanjem, bilo povećanjem brzine obrta;

— godišnjim planom dohotka se povezuje planiranje poslovanja i dohotka s planiranjem investicionih ulaganja i planiranjem sredstava i njihovih izvora.

Teorijski i praktični problemi razrade samoupravnog planiranja zajedničkog dohotka

Mislimo da nije sporna interpretacija odredbe da je dohodak osnova, polazna tačka i sadržaj planiranja u OUR-ima. Novi kvalitet je očigledan: samoupravni ekonomski subjekti moraju i u vlastitom i u opštem društvenom interesu da nalaze takvu kombinaciju parcijalnih, funkcionalnih planova kojom se postižu najveći dohodovni efekti. Dakle, irelevantno je u krajnjoj liniji da li je prebačen plan proizvodnje, plan realizacije, plan zaliha itd. ukoliko se ta ostvarenja nisu odrazila na ispunjenje kvantifikovanog ciljnog dohotka, kao osnove planiranja, konsolidacije ciljeva i planova OOUR-a, RO i SOUR-a i slično. *Problem* je međutim i teorijski i praktični: *kako formulisati ciljeve poslovanja i razvoja*, odnosno ciljeve udruživanja rada i sredstava, putem pokazatelja dohotka. Ukratko, kako odrediti obim (kvantitativni element) i strukturu (kvalitativni elemenat) ciljnog dohotka kao ulaznog parametra izrade planova i kriterijuma poslovnog uspeha?

Planiranje kvantiteta i kvaliteta dohotka je jasno istaknuto u sistemskim zakonima, iako opšti principi (princip raspodele

prema radu, zavisnost ličnih dohodaka od porasta dohotka i individualne i društvene produktivnosti, učešće prema doprinosu tekućim i minulim radom, akumulacija kao funkcija ciljeva razvoja, prirode delatnosti, visine organskog sastava itd.) nisu ni blizu nivou operacionalizacije.

U narednom izlaganju razmotrićemo „stare" i „nove" dileme teorijskog izvorišta.

Planiranje dohotka možemo analizirati kao planiranje njegovog sticanja i kao planiranje raspodele i raspoređivanja, pri čemu možemo posmatrati zajednički dohodak stečen učešćem u zajedničkom prihodu ili zajednički dohodak stečen učešćem u zajedničkom dohotku (udruživanje rada i sredstava ili samo sredstava).

Planiranje sticanja dohotka se svodi na planiranje elemenata koji opredeljuju veličinu dohotka: obim realizacije, struktura asortimana (po dohodovnosti proizvoda), prodajna i nabavna cena i materijalni troškovi i amortizacija.

Naša teorija je svoju pažnju najviše poklonila problemu planiranja cena. Razumljivo je da se ne može govoriti o planiranju dohotka ako se cene određuju državnim administriranjem, jer cene su ključni parametar veličine dohotka. Osnovni problem udruženog rada u ovom trenutku *de facto* jeste kako planirati dohodak kada je ključni faktor njegovog sticanja van kontrole udruženog rada!

Mnogi teoretičari sistem planiranja ne odvajaju (s pravom) od sistema cena.[3] „Sistem cijena je posebna operacionalizacija sistema planiranja. Teorijski i praktični problemi sistema cijena kod nas, koji su još uvijek potpuno otvoreni, u velikoj mjeri otežavaju implementaciju zakonskih odredbi o sistemu planiranja dohotka. Do danas, razgovori o sistemu cijena su uvijek doticali „vječne" dileme o normalnoj cijeni, tako da još uvijek nemamo ključni zakon o sistemu cijena. Bez adekvatnog sistema cijena ne može biti ni planiranja dohotka; u ćorsokak ulazimo ako tvrdimo da opet sistem cijena biva izveden iz sistema planiranja. U ovaj problem nećemo ulaziti pošto je dobro poznat."[4]

---

[3] Vidi M. Korać, „Ekonomist", br. 1/1976, str. 108. i 109.

[4] Mnogi teoretičari (M. Korać) smatraju da je osnovni problem konstituisanja sistema samoupravnog planiranja, odnosno njegova osnovna pretpostavka, adekvatno organizovanje reprodukcionih kompleksa i izrada (usklađivanje) planova razvoja unutar njih (op. cit., str. 108). Taj stav je ipak donekle ograničen, jer zahteva samo jednu pretpostavku. Nama se čini da čak i da se organizaciona pretpostavka ispuni (povezivanje), to ne mora rezultirati u stvaranju efikasnog sistema planiranja. Izlaz nije samo u organizacionom povezivanju i usklađivanju nekvalitetnih planova OUR-a, jer stoji činjenica da još uvek stvarno planiranje dohotka u OUR-ima biva otežano nedovoljno razvijenim sistemom planiranja u OOUR-ima, RO itd. Ne može se graditi sistem društvenog planiranja na neefikasnom planiranju u osnovnim organizacijama. A razvoj efikasnijeg planiranja u OUR-ima zavisi od metodologije (koja je neadekvatna) i od teorijskih rešenja u pogledu planiranja obima i strukture potrebnog dohotka, koji nisu razvijeni u smislu operacionalizacije.

Dok su diskusije o planiranju sticanja dohotka manje prisutne, diskusije o planiranju raspodele i raspoređivanja dohotka su dominantne. Međutim, planiranje sticanja i raspodele dohotka ne može se odvajati, što ćemo kasnije i pokazati.

U pogledu planiranja raspoređivanja dohotka, teorijske kontroverze su dobro poznate i svode se na rasprave o normalnoj ceni, proporcijama ličnog dohotka i akumulacije, uvođenju objektiviziranih kriterijuma (cena rada, kamata na sredstva itd.) kako bi se osigurala društvu neophodna masa akumulacije. Osnovna dilema je da li fiksirati delove dohotka za formiranje akumulacije ili ostaviti raspoređivanje udruženom radu i samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima. Mišljenja obuhvataju širok spektar: od programirane akumulacije (akumulacija je funkcija ciljeva razvoja i prioriteta), ukalkulisane akumulacije (specifična cena proizvodnje), minimalne stope reproduktivnosti, do izdvajanja u skladu s organskim sastavom, prirodom delatnosti itd.

I pored brojnih diskusija mi ni danas nemamo teorijski razrađen društveno verifikovan kriterijum kvantifikacije politike dohotka i njene konkretizacije.[5] Ne ulazeći u diskusiju o kriterijumima namenske raspodele dohotka, nameće nam se sledeće pitanje: ako je cilj planiranja dohotka stvaranje osnove i uslova za povećanje dohotka OOUR-a i raspoređivanje dohotka i čistog dohotka na način kojim se unapređuje društvena proizvodnja i stabilizuje razvoj (Zakon o udruženom radu, član 57), tada se postavlja problem određivanja potrebnog nivoa društvene akumulacije kao sastavnog dela dohotka, koji je, opet, primarni ulazni parametar samoupravnog planiranja poslovanja i razvoja.

Problem je, znači, kako odrediti ciljni dohodak, njegov obim i strukturu (stopa reproduktivne sposobnosti, na primer). Da bismo odredili potreban obim dohotka i strukturu, moguće je poći od analize odnosa u raspoređivanju dohotka iz proteklih razdoblja, upoređivanjem određenih izabranih pokazatelja dohotka s prosecima drugih organizacija i grane. Da bi takvo poređenje imalo smisla, mnogi ekonomisti smatraju da je nužno formulisati normalnu meru poslovnog uspeha (normalan dohodak u odnosu na obim sredstava i zaposlenosti).

Međutim, kada se priđe razmatranju šta je normalni dohodak, polazi se od njegovih elemenata koji su uvek rezultat politike (kriterijuma) raspoređivanja dohotka. Tako se između planiranja sticanja dohotka (formulacija ciljne veličine dohotka u fazi sklapanja samoupravnih sporazuma o osnovama plana dohotka) mora uspostaviti veza s planiranjem raspoređivanja dohotka. Tačnije, to je jedinstven proces.

Tom problemu možemo pristupiti na dva načina. Prvi bi bio — kalkulacija potrebnog dohotka (kao ciljne veličine) uzimanjem u obzir nekih prethodno određenih, fiksnih elemenata (programirana akumulacija, kamata itd.) ili elemenata visine organskog sastava, broja radnika, ciljeva razvoja (dugoročnog) koji *ex ante*

---

[5] O različitim stavovima vidi: „Ekonomist", br. 3/1976.

opredeljuju neke fiksne elemente, na primer, potreban iznos samofinansiranja. Drugi pristup ne operiše ni sa kakvim „normiranim" elementima, već se potreban obim dohotka određuje prema stanju u privredi, tačnije — poređenjem s relevantnim organizacijama kako bi se odredio konkurentni položaj organizacije na tržištu, odnosno ekonomska pozicija u odnosu na proseke, koji, opet, mogu odstupati od kalkulisanog, „normalnog" potrebnog stanja.

Ovaj drugi pristup je praktičniji, što ne znači da je teorijski ispravniji. Problem određenja „normalnog" dohotka, uz primenu zakona prosečnog dohotka koji se često ističe u teorijskim diskusijama, metodološki je nekorektan.[6]

Ako odbacimo taj pristup „normiranju", preostaje da udruženi rad (na primer, SOUR) samostalno formuliše onaj obim dohotka koji proizlazi iz već započetih ili planiranih dugoročnih investicija, težnji ka određenom porastu ličnih dohodaka u skladu s troškovima života itd., što je osnovni pristup realno mogućan s obzirom na sadašnje stanje privrede.

Da vidimo kako kapitalista planira svoj profit u procesu godišnjeg planiranja poslovanja (slično kao i pri dugoročnom planiranju razvoja).

Odluku o ciljnom profitu, kao osnovi izrade svih funkcionalnih planova, donosi „top management". Faktički se tom odlukom opredeljuje kakav će biti bilans uspeha u bilansu stanja krajem perioda za koji se postavljaju ciljevi. Parametri kojima korporacije obično operišu jesu ciljevi izraženi stopom rasta i stopom povraćaja na uloženi kapital. Iz praktičnog iskustva mnogih konsultantskih firmi, koje razvijaju sistem planiranja u kompanijama, poznato je da praktično ne postoji naučna (objektivna) teorija o tome šta bi predstavljalo zadovoljavajuću stopu povraćaja. Kriterijumi koji se, obično, uzimaju i kojima se određuje visina stope jesu takvi da stopa povraćaja mora omogućiti: kompenzovanje rizika, stvaranje adekvatnih dividendi akcionarima, kompenzovanje inflacije kako bi se zadržala supstancija kapitala, stvaranje dopunskog kapitala kroz ostatak profita, održavanje nivoa profita i politike dividendi kojom bi se privukao novi kapital uz povoljne uslove i minimiziranje troškova finansiranja putem zaduživanja.

Prema tome, vidimo da praktično ponašanje kapitalista u visokorazvijenim zemljama nema mnogo sličnosti s postulatima građanske ekonomije ili postulatima zakona prosečnog profita.

---

[6] Vrlo iscrpnu analizu tih stavova daje A. Vacić: „...ako je cilj politike dohotka obezbeđenje potrebnog nivoa akumulacije i distribucije tereta akumulacije srazmerno ekonomskoj snazi OOUR-a, autor dolazi do zaključka da nikakav spoljni autoritet ne može normirati namensku raspodelu, već da se razvojem zajedničkog dohotka (povezivanjem) stvaraju stabilniji uslovi razvoja time što radnici lični dohodak i akumulaciju posmatraju kao sastavne delove svog dohotka, koji se mogu povećavati jedino stabilnim ulaganjem u proširenu reprodukciju. Kriterijumi raspoređivanja dohotka se dakle trebaju konstituisati iznutra kao rezultat zajedništva u sticanju dohotka" (*Principi i politika dohotka*, „Radnička štampa", Beograd, 1976, str. 225).

(Ovo samo potvrđuje stav da se opšti politekonomski zakoni, na primer zakon vrednosti, ne mogu prenositi neposredno u privredni život).

Neki od pomenutih elemenata su značajni i za našu privredu. Poznato je da naše organizacije udruženog rada retko vode brigu o inflaciji, odnosno ne čine praktične napore da očuvaju supstancije društvenih sredstava. Istina, to je umnogome uslovljeno nedovoljno razvijenom tehnikom odlučivanja i upravljanja u nas. To naročito važi za planiranje finansijske snage (bilansiranje kapitalnih ulaganja, obrtnih sredstava, novčanih tokova), što odražava već pomenuti nedostatak neadekvatnog povezivanja *dohotka* i *sredstava*.

*

Pri pokušaju praktične implementacije zakonskih odredaba o samoupravnom planiranju u organizaciji udruženog rada javlja se niz problema teorijskog i organizaciono-metodološkog karaktera. Osnovna pretpostavka stvarnog planiranja dohotka jeste uspostavljanje novog sistema cena. U sadašnjim uslovima, kada su cene van kontrole udruženog rada, nestabilnost cena praktično onemogućava planiranje sticanja dohotka, naročito u kapitalno-intenzivnim granama, gde i mali procentualni porast nabavnih cena može „progutati" sve efekte povećane interne ekonomije. To je jedan od uzroka što se u organizaciji udruženog rada dohodak još uvek deklarativno planira putem kvalitativnih iskaza, pri čemu se ne kaže za koliko, sa kakvom strukturom — dakle, nedostaje kvantifikacija i konkretizacija opštih principa.

Ako posmatramo stanje teorije, ni tu organizacije udruženog rada još ne mogu naći kvantifikovane kriterijume koji bi omogućili napredak u planiranju dohotka. To se naročito odnosi na problem kvantifikacije globalnih veličina ciljnog dohotka na nivou SOUR-a i RO. Razumljivo je da nema konsolidacije i „organskog jedinstva" razvoja SOUR-a, naročito vertikalnog tipa, ako se ciljevi OOUR-a ne prevedu u kvantifikovan ciljni dohodak (procesom usklađivanja na nivou RO i SOUR-a).

Još uvek se nedovoljno shvata značaj kvantifikovanja ciljnog dohotka kao prve faze procesa planiranja. Tako se i u novijim radovima iz te oblasti pretpostavlja da su polazna osnova planiranja proizvodno-tehničke veličine.[7] Jasno je da se novi kvalitet privre-

---

[7] Razmatrajući problem raspoređivanja zajedničkog prihoda na bazi internih cena u međusobnom prometu, A. Vacić predlaže metod neposredne raspodele zajedničkog prihoda, čiji je prvi korak planiranje proizvodnje na osnovu koje se izvodi planirani zajednički prihod i elementi: materijalni troškovi, amortizacija i dohodak (op. cit., str. 263). Tim postupkom autor zaobilazi ključni problem, koji se svodi na sledeće: kako planirati i ostvariti veći dohodak, odnosno kako formulisati cilj razvoja i poslovanja, izražen u finansijskim izrazima (kvantifikovan nekim pokazateljem dohotka), kao što *de facto* predviđaju zakonske odredbe po kojima je „... dohodak polazna tačka i osnova pla-

đivanja, u današnjim uslovima promene finansijskog sistema, uvođenja „dohodovne" logike itd., može ostvariti samo ako se dohodak eksplicitno planira. (Proizvodnja služi dohotku, a ne obrnuto).

I, konačno, problem planskih pokazatelja se nameće naročito nakon očitih nedostataka nekih od njih. Kod nas još nije stvoren razuđen instrumentarijum prevođenja ciljeva (dohodak) u konkretne poslovne parametre i indikatore. I dok visokorazvijene kapitalističke organizacije s minucioznom pažnjom kontrolišu svoj profit, naše organizacije udruženog rada još nemaju adekvatne pokazatelje pomoću kojih bi planirale, pratile i kontrolisale sticanje dohotka kao osnovne pretpostavke održavanja supstancije društvene svojine.

---

niranja". Autorov predlog polazi od toga da su proizvodnja, kapaciteti itd. polazna osnova, što ne može biti, ne samo zbog društveno-ekonomske sadržine samoupravnog planiranja već i zbog toga što razvijena privreda uvek u prvi plan ističe probleme finansijskog upravljanja i planiranja profita (na Zapadu, na primer).

Gojko Stanič

Klasna osnova revolucionarne avangarde u uslovima socijalističkog samoupravljanja

Za masovnu i kadrovsku organizaciju komunista

Savez komunista Jugoslavije je inicijator revolucionarnih promena i preobražaja koji nastaju sa sprovođenjem u život novog Ustava i Zakona o udruženom radu. Tako je naš radni čovek u mogućnosti da na tim, novim osnovama neposredno određuje ciljeve svoga rada, da raspolaže sredstvima i rezultatima kako tekućeg tako i minulog rada. Te promene u karakteru društveno-ekonomskih i političkih odnosa nameću same po sebi pitanje: kakav Savez komunista najbolje odgovara sadašnjim društveno-istorijskim odnosima i uslovima borbe komunista za izgradnju socijalizma i samoupravljanja u celokupnom društvu? A iz toga proizlazi još jedno pitanje: kakav mora biti Savez komunista po sastavu svog članstva da bi bio sposoban da usmerava tokove revolucije pri izmenjenoj društveno-ekonomskoj suštini i u znatno izmenjenom političkom sistemu? Ne smemo gubiti iz vida da je neposredni okvir za delovanje društveno-političkih organizacija, uključujući i Savez komunista, pre svega politički sistem.

Sprovođenje utvrđenih političkih programa i zaključaka zahteva sada takvu revolucionarnu avangardu koja će u isto vreme biti i masovna i kadrovska organizacija, prisutna u svim osnovnim samoupravnim zajednicama kao marksističko revolucionarno jezgro najsvesnijeg dela radničke klase i radnih ljudi — socijalne zajednice samoupravljača koja nastaje i temelji se na udruženom radu i sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini.

Hteo bih prvo da obrazložim tu tvrdnju i da upozorim na njenu objektivnu društveno-istorijsku nužnost u sadašnjoj etapi borbe za socijalizam.

Radničkoklasna pozicija — matica revolucionarnog grupisanja

Objektivno, nosioci revolucionarnosti u sadašnjim uslovima su oni slojevi radničke klase koji rade na industrijski, kolektivan način i stvaraju višak rada. Već sam njihov društveni položaj i način rada su takvi da su objektivno zainteresovani, prvo, za likvidaciju društva oskudice i za prevazilaženje rutinskog, teškog rada i, drugo, za realizaciju socijalističkih i samoupravnih odnosa. Njihovo biće određuje njihovu realnu težnju za ravnopravnošću, za stvaralačkim životom — kako u procesu proizvodnje, tako i u slobodnom vremenu. U procesu prelaženja na nivo subjekta istorije oni su ujedno i masovni nosioci političke revolucije.

Međutim, moramo razlikovati objektivni društveni interes tih slojeva radništva od subjektivne svesti o tome interesu. U sadašnjim uslovima oni se većinom i aktivno bore za socijalizam i samoupravljanje i prisutni su u Savezu komunista.

Ali pri tom se među njima i u uslovima socijalizma i samoupravljanja još zadržavaju elementi najamničkog mentaliteta i demagoški način mišljenja i političkog delovanja. Neke obustave rada imale su jedan jedini uzrok i povod: nezadovoljstvo ličnim dohotkom, bez obzira na rezultate rada. Sektaški odnos prema stvaraocima-novatorima — tehničkim i intelektualnim — i nepriznavanje stvarnog doprinosa odista najproduktivnijim stvaraocima, marljivim radnicima i stručnjacima, na šta podstiču razne mediokritetne sile, dobijaju svoju idejnu podršku u teoriji uravnilovke i u delovima najzaostalijih slojeva radnika i službenika.

Savez komunista kao avangarda mora se, dakle, svesno i organizovano suprotstaviti ostacima najamničkog mentaliteta i delovanja. To je aktuelna dimenzija njegovog delovanja.

Objektivno, revolucionarni su i pripadnici onih slojeva koji zbog karaktera proizvodnih snaga, zbog delovanja poluga naučno-tehničke revolucije, svojim znanjem, osposobljenošću, kolektivnim intelektualnim načinom i metodologijom rada, dobrom organizacijom rada i uspešnim poslovanjem najviše doprinose likvidaciji društva oskudice, kao i tome da se na osnovu razvijanja teorije marksizma i samoupravljanja ostvari ravnopravnost ljudi u udruženom radu, što je stvarni interes i najobrazovanijih delova radničke klase i radnih ljudi. Klasno društvo poznaje ne samo otu-

đenje onoga koji je u najamnom položaju već i otuđenje upravljača. Ni za jednoga od njih društvo nema ljudski lik. Doduše, upravljači se, kako kaže Marks, pri tom dobro osećaju, ali su ograničeni na život u „zlatnim kavezima", na život koji je u ljudskom i duhovnom smislu relativno siromašan, koji je otuđen ljudskoj suštini. Zato objektivno sve širi slojevi obrazovanog dela radništva, tehnička i druga inteligencija, čiji broj više nije mali, vide svoju budućnost u socijalizmu, u društvu ravnopravnih ljudi.

Po našoj oceni, većina pripadnika sloja upravljačke strukture, najobrazovanijih i najbolje nagrađenih radnika, kao i onih koji rade na izrazito individualistički način, idejno usvaja socijalizam i samoupravljanje. Mnogi se uključuju u Savez komunista da bi se organizovano borili za socijalizam i samoupravljanje, te time objektivno nadvladavaju svoje biće, koje je ambivalentno u pogledu pripadnosti ovom ili onom društvenom sloju.

Međutim, u socijalizmu se, uglavnom usled zadržavanja podele rada na umni i fizički, još održavaju mogućnosti za elitističko ponašanje i za tehnokratski ili birokratski elitizam kao pogled na političku i društvenu avangardnost.

Klasični međuslojevi postaju u uslovima socijalizma gornji slojevi; oni obnavljaju težnju ka elitizmu u birokratskoj ili tehnokratskoj varijanti i traže za sebe pogodnosti upravljača. Toga ima naročito onda kad i subjektivno prihvataju elitističku avangardnost kao ličnu političku doktrinu ili doktrinu sloja.

Taj elitizam se naslanja na tradicionalni sistem vrednosti, po kome elita mora postojati, po kome ona znači sve, a masa, narod, znači vrlo malo ili ne znači ništa. Prevazilaženje toga sistema vrednosti teorijski, moralno, praktično — otvara nove mogućnosti za samoupravljanje i socijalizam.

Takav elitistički avangardizam i individualizam održavaju se, pa čak i jačaju, u onim periodima kad Savez komunista kao celina ne daje prave revolucionarne odgovore na otvorene probleme, dok još nije postigao potrebno političko jedinstvo u borbi za socijalizam. Međutim, kad Savez komunista deluje jedinstveno, kad na nove dileme daje afirmativne revolucionarne odgovore, te negativne tendencije se i objektivno i subjektivno prevladavaju.

Kad je revolucionarna akcija komunista na menjanju sveta u ofanzivi, kad se otvaraju novi horizonti socijalizma i samoupravljanja, ti slojevi se zbližuju i udružuju s radničkom klasom u jedinstvenu zajednicu radnika u udruženom radu.

Između te dve osnovne pozicije dvaju različitih slojeva u samoj radničkoj klasi, između njih i radnih ljudi u uslovima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, ne postoji apriorni klasni antagonizam. Oba sloja su povezana zajedničkim istorijskim interesom za oslobođenje čoveka, što je objektivno interes svih radnika u udruženom radu.

To znači da se u našoj svakodnevnoj društveno-političkoj praksi borba za socijalizam i komunizam više ne vodi samo kao otvoren klasno-antagonistički sukob s elementima tehnokratizma i birokratizma ili, pak, s onima koji vode frakcionašku borbu za

vlast nad radničkom klasom, gde se radi samo o tome koja će od frakcija elite prisvojiti vlast, niti je ta borba samo hvatanje ukoštac s najamničkim mentalitetom. Revolucija se sve više vodi uz prevazilaženje protivrečnosti i u samoj radničkoj klasi, među različitim njenim slojevima. I upravo ta dijalektika odnosa između onih koji su još i danas u nepovoljnoj radnoj i društveno-ekonomskoj poziciji, sa elementima najamničkog položaja, i onih zaposlenih koji su na osnovu svojih radnih sposobnosti i svojstava, na osnovu pozicije u društvenoj podeli rada i na osnovu kolektiviziranja intelektualnog rada objektivno i subjektivno nosioci napretka u proizvodnji, širenja marksizma i opšte kulture — ta dijalektika postaje sve više pokretač društvenog revolucionarnog napretka u uslovima socijalizma, u uslovima nagrađivanja prema rezultatima rada i solidarnosti među ljudima. Objektivno protivrečje koje nastaje sa sprovođenjem u život načela o nagrađivanju prema rezultatima rada predstavlja jedno od osnovnih konkretnih poprišta te dijalektike.

Savez komunista kao revolucionarna organizacija mora, dakle, u celokupnoj svojoj strategiji i taktici zastupati i izražavati konkretan istorijski interes toga udruženog radnika, toga spleta zajedničkih interesa kako osnovnih slojeva radničke klase tako i onih segmenata u radničkoj klasi i među radnim ljudima koji najsnažnije krče put likvidaciji društva oskudice, a to i jeste objektivni interes baš osnovnih slojeva radničke klase, odnosno i najzaostalijih delova radničke klase.

Ne pristajemo uz one teorije koje jednostrano ističu socijalni sastav političkih organizacija kao ono što apsolutno određuje njihovu klasnu suštinu, mada je socijalni sastav značajan element u celovitom političkom liku revolucionarne avangarde. Ako je u sastavu revolucionarne avangarde najsvesniji deo same radničke klase, rasplinuće se tendencije ka birokratizaciji i nestaće problem otuđivanja revolucionarne avangarde od radničke klase. Posrednici nisu potrebni. Odgovarajući klasno-socijalni sastav je antibirokratsko sredstvo, jedno od najuspešnijih antielitističkih i antifrakcionaških sredstava.

Osnovni smisao borbe za radničku većinu u Savezu komunista upravo je u tome da se obezbedi uticaj radnika komunista u osnovnim samoupravnim zajednicama, da se obezbedi uticaj komunista na zborovima radnih ljudi. Suočeni smo sa situacijom da je mnogo komunista u zajedničkim službama, da je, na primer, 1973. godine celih 28% svih zaposlenih članova Saveza komunista bilo na vodećim radnim mestima. Na drugoj, pak, strani suočeni smo sa situacijom da među mnogobrojnim radnicima u neposrednoj proizvodnji na mnogim mestima gotovo nije ni bilo članova Saveza komunista.

Rad sindikata, rad Saveza socijalističke omladine, zborovi radnika stoga se često razvijaju i protiču bez stvarnog većeg prisustva komunista. Ohrabruje činjenica da je u poslednjim godinama broj radnika komunista u materijalnoj proizvodnji apsolutno, a i relativno porastao od 13% na 16%, mada to povećanje

nije još toliko da bismo mogli govoriti o zadovoljavajućim rezultatima u pogledu prijema u Savez komunista neposrednih proizvođača. Strukturni udeo socijalno-profesionalne kategorije radnika, u koju spadaju i vodeći radnici iz svih područja udruženog rada, stagnira u Sloveniji već četiri godine (od 1973. do 1976. — 31%).

Širina fronta delovanja Saveza komunista

U savremenim civilizacijskim i društveno-političkim uslovima Savez komunista se kao vodeća idejno-politička snaga nužno suočava s vrlo razgranatom društvenom strukturom, s ogromnim proširenjem ljudskih potreba, sa sve većom društvenom podelom rada i sa sve većom međuzavisnošću celokupne društvene zajednice. Jedan od pokazatelja da je to tako jesu, na primer, rezolucije koje donosi Savez komunista na svojim kongresima: one postaju sve kompleksnije, sežu u sve nova i nova područja društvenog zbivanja, otvaraju nove horizonte aktivnosti i razmišljanja Saveza komunista kao kolektivnog revolucionara i mislioca.

U borbi za prevladavanje društva oskudice, u borbi za besklasno društvo, moraju učestvovati svi stvaralački revolucionarni potencijali socijalističkog društva, svi koji na mnogobrojnim frontovima, u uslovima mnogih i zamršenih protivrečnosti, mogu doprineti uspešnoj izgradnji socijalizma kao načina proizvodnje, kao civilizacije i kao društvene formacije.

Savez komunista kao kolektivni aktivist i mislilac mora biti sposoban da vodi bitku na svim frontovima istovremeno i na glavnom frontu posebno. On ne sme dopuštati prazne prostore, jer dosad su se oko onih pitanja na koja Savez komunista nije davao svoje afirmativne teorijske odgovore i kada nije vodio i usmeravao idejno-političku akciju, uvek angažovale reakcionarne snage ili je pak zavladala stihija.

Front delovanja Saveza komunista je vrlo širok i s istorijskim razvojem postaje sve širi. U svojim dimenzijama ta aktivnost se širi od osnovnih samoupravnih zajednica, lokalnih zajednica, republika, pokrajina i federacije do svetskih dimenzija.

Front aktivnosti Saveza komunista je sadržajno vrlo raznolik. U središtu pažnje je problematika slobode u produkcionim odnosima, borba za socijalističko samoupravljanje, za učvršćenje koncepcije društvene svojine i nagrađivanja prema rezultatima rada, za neposrednu kontrolu radnika u udruženom radu nad tekućim i minulim radom. Zatim je posredi prevazilaženje društva oskudice i nadvladavanje zaostalosti. To je veliko područje aktivnosti komunista — borba za produktivnost, za široki inovacijski pokret i pozitivan odnos prema njemu, za podsticanje svestranog stvaralaštva, za razvijanje takve strukture i načina rada da u njemu samom bude sve više kolektivnosti i stvaralaštva. Čovekova sreća se traži i u produkcionim odnosima, pri samom radu, a ne samo u porodičnom krugu i u slobodnom vremenu. Reč je o celo-

vitoj sreći slobodnog čoveka stvaraoca — kolektivnog radnika i samoupravljača.

Savremena civilizacija nas stavlja pred mnoge ograničavajuće okolnosti, koje od komunista zahtevaju stvaralački, kreativan odnos prema razvoju velikih urbanih naselja, prema načinu stanovanja, prema ishrani u kući i ishrani kao svetskog problema, prema korišćenju energetike itd.

Posebno je težak problem nezaposlenosti u socijalističkom društvu. Kakva je sloboda onih koji su nezaposleni? Posleratni istorijski razvoj u Sloveniji je pokazao da naše društvo ni politička ne podnosi nezaposlenost. Možemo s izvanrednom prilagodljivošću i postojanošću podneti mnoge negativne amplitude u privrednim kretanjima. U tom smislu smo mnogo stabilniji od mnogih kapitalističkih, pa i od socijalističkih društava. Ali gde je samoupravljanje, gde je naša prava sloboda ako svaki pojedinac nema mogućnosti da bude uključen u produkcione odnose u udruženom radu?

Pred komunistima se otvara veliko područje borbe sa sadržajima stare ideologije, s konzervativizmom, egoizmom i individualizmom, koji se obnavljaju kao talog prošlosti u sadašnjosti i koji se nanovo rađaju iz sadašnjih protivrečnosti i ograničenih mogućnosti. Radi se o idejnoj borbi, o formiranju marksističke svesti i humanističke i socijalističke moralnosti itd. Front aktivnosti Saveza komunista obuhvata i niz drugih pitanja.

Nijedan pojedinac, nikakva elita nije sposobna ni kadra da u sadašnjim uslovima igra ulogu idejno-političkog usmerivača u svim sredinama, na tolikim frontovima društvenog života. To može obaviti samo sve širi potencijal najsvesnijeg dela radničke klase same i socijalistički opredeljenih radnih ljudi. Pri tom izuzetnu ulogu na mnogim sektorima ima prvenstveno onaj deo klase koji je dobro osposobljen za stručni rad.

Stalno se postavlja pitanje da li sav taj ljudski potencijal ima danas dovoljno jasne i konkretne političke smernice za svoju samostalnu, autonomnu aktivnost na svim navedenim područjima rada Saveza komunista. Da nisu neki delovi političkih platformi Saveza komunista suviše široki, slabo utemeljeni, nedovoljno konkretni? Da pomenemo samo pitanje društvene angažovanosti stručnjaka u rešavanju stručno-društvenih problema.

Da li, možda, izuzetnim naglašavanjem pojedinih strana delatnosti Saveza komunista — kao što je danas, nesumnjivo, borba za socijalističko samoupravno planiranje, za afirmaciju socijalističkih samoupravnih odnosa, u prvom redu dohodovnih odnosa — ne ostavljamo u praksi suviše po strani mnoga druga pitanja? Naravno, to je stalno pitanje taktike i strategije borbe. Uvek se pred Savez komunista kao celinu postavljaju neke ključne, prioritetne teme, koje pomažu da se razreše i mnoga druga pitanja. Ali ni u kom slučaju se više ne možemo ponašati tako da bilo na kom sektoru borbe za revoluciju popuštamo ili pak da stvari prepuštamo stihiji, odnosno da ih, čak, prepuštamo drugim subjektivnim snagama.

Isprepletenost društvenih odnosa

U socijalističkom samoupravnom društvu se prepliću elementi ostataka klasnog društva, elementi obnavljanja birokratskih i tehnokratskih odnosa s elementima socijalističkih samoupravnih odnosa. Protivrečnosti su po sadržaju i obliku njihovog prevazilaženja raznovrsne. Nikad se ne srećemo s crno-belim slikama društvenih odnosa, već s izvanredno složenom društvenom stvarnošću.

Za političku akciju je bitna sposobnost donošenja istančanih političkih ocena, odnosno polazišta za akciju. Vrlo istančana mora biti naša dijagnoza stvarnosti, stvarnih problema, stanja i karaktera protivrečnosti, pravaca kretanja, odnosa snaga i ocena revolucionarnih mogućnosti. U stvarnoj političkoj akciji, u svakodnevnoj praksi se zato ti zadaci ne mogu rešavati tako što će se prepuštati pojedincima, bez obzira na to koliko su ti pojedinci oštroumni, sposobni i pošteni. Nikad oni ne mogu zameniti oči i uši, razmišljanja i ocenjivanja od njih bitno većeg broja i kolektiva aktivista, mislilaca-komunista.

Razvijena idejna borba je jedno od osnovnih sredstava protiv subjektivističkog ocenjivanja stvarnosti društvenih odnosa, to jest naših ishodišta za političku akciju. To su oni društveni odnosi koji zahtevaju izrazito kolektivan način delovanja onih članova Saveza komunista koji stvaraju, razmišljaju, i to u svakoj osnovnoj samoupravnoj zajednici našeg socijalističkog društva i na svakom nivou organizovanosti.

Taj kolektivni revolucionar i mislilac mora u sistem svoga rada uključiti nauku kao osnovni uslov i element; on mora biti organizovan tako da bude najprisnije povezan sa svakidašnjim bićem radničke klase i svih radnih slojeva. Savez komunista mora biti organizovan tako da koristi sva pozitivna iskustva međunarodnog radničkog pokreta i sva progresivna dostignuća savremene ljudske civilizacije. Odnosi u političkom i u društveno-ekonomskom sistemu menjaju se tako da je način organizovanja i delovanja Saveza komunista — način o kome je bilo reči — postao uslov revolucionarnosti. To važi ne samo za centralne forume Saveza komunista već i za opštinska rukovodstva i osnovne organizacije.

Politički sistem i masovnost članstva

Izmenjen politički sistem, uvođenje delegatskog sistema i delegatskih odnosa, zatim odlučivanje o sudbini viška rada, o društvenoj reprodukciji u okviru osnovnih samoupravnih zajednica radnika u udruženom radu, na zborovima radnih ljudi i na zborovima građana — zahtevaju drukčiji sistem i obim prisutnosti Saveza komunista među ljudima.

Raniji sistem i nivo odlučivanja o sudbini viška rada, kao i dosadašnji politički sistem, zadržavali su mnoge, za društvo veoma značajne odluke na nivou predstavničkih tela i na nivou izabranih

organa samoupravljanja, na nivou radničkih saveta i njihovih organa. Od uvođenja samoupravljanja pa sve do godine 1974, odnosno do izglasavanja radničkih amandmana, ključne odluke su donošene još u srazmerno uskim krugovima. U tim krugovima komunisti su bili prisutni u velikom broju. Poznato nam je da su u osnovnim samoupravnim zajednicama, u strukturi članstva radničkih saveta, u strukturi članstva mesnih zajednica itd. članovi Saveza komunista bili na mnogim vodećim dužnostima, pa i kao članovi tih tela.

Sve do uvođenja novog društveno-ekonomskog i političkog sistema Savez komunista je sa srazmerno malim brojem članova mogao uspešno da usmerava i da idejno-politički vodi delovanje samoupravne i političke strukture. Ako je i dolazilo do zapleta, nije bilo naročito teško ostvariti jedinstvo među komunistima ili pak, brže ili sporije, rešiti i dublje sporove i konfliktne situacije.

Sadašnji društveno-ekonomski i politički sistem, u kome se na zborovima radnih ljudi odlučuje o njihovim najbitnijim pitanjima, zahteva od samog Saveza komunista, od njegovih osnovnih organizacija, od svakog člana, da se neposredno obraćaju svojim drugovima radnicima i saradnicima, svojim susedima i građanima. Bez dovoljno masovnog prisustva i kvalitetnog političkog rada članova Saveza komunista među ljudima neće moći da se obezbedi vodeća idejno-politička uloga Saveza komunista kako u vođenju klasne borbe tako i u akcijama za sporazumevanje i dogovaranje, u vršenju integracione društvene uloge svesnog socijalističkog faktora.

Pitanje masovnosti je aktuelno s obzirom na to što se masovni politički rad mora obavljati pre svega u sindikatima, u Socijalističkom savezu, u Savezu socijalističke omladine i Savezu boraca. Podaci iz Slovenije za godinu 1973. su upozorili na to da članovi Saveza komunista pri preuzimanju funkcija shvataju rad u tim sredinama još uvek kao sektor rada samo za to zaduženih članova. Premalo je aktivnih članova baš u tim organizacijama. One još ni izdaleka nisu uspele da razviju masovan i sistematski politički rad sa članstvom. Potencijal članova Saveza komunista se mora povećati i treba pre svega nove članove upućivati na politički rad u društveno-političkim organizacijama. Čisto brojčani odnos između članova i nečlanova je u mnogim sredinama nepovoljan za kompleksno i uspešno delovanje Saveza komunista Slovenije u sadašnjim uslovima borbe za socijalizam.

Imperativ našeg političkog i ekonomskog sistema, imperativ političkog trenutka jeste postojanje takvog Saveza komunista koji će u svakoj osnovnoj samoupravnoj zajednici imati snažno teorijsko i politički stvaralačko i borbeno jezgro komunista-marksista. Uspešnost etape socijalizma koju započinjemo u ovo vreme sudbinski zavisi od stvaralaštva komunista i svih drugih radnih ljudi baš u osnovnim samoupravnim zajednicama. Starim putevima ne smemo, jer se na njima samo zaplićemo u stare dileme, a ne rešavamo klasne antagonizme i protivrečnosti.

Gradimo novo, socijalističko društvo i civilizaciju iz osnovnih samoupravnih zajednica, gradimo takvo novo društvo kakvo nam još nije poznato. Ono se rađa u zahtevu hiljada i hiljada samoupravljača i stvaralaca, u traženju Saveza komunista kao organizovanog kolektivnog mislioca i revolucionara. To je traženje rešenja i na nivou revolucionarne prakse i na nivou teorijskog konstituisanja i uobličavanja.

Radi se o procesu koji se mora vršiti kako u svakoj osnovnoj organizaciji tako i između nje i celokupne strukture Saveza komunista u horizontalnom i vertikalnom sistemu organizovanosti.

Izgrađivanje samoupravnog društva ne može se ni zamisliti bez takvog delovanja subjektivnog revolucionarnog faktora, jer je to društvo u kome se raspravlja i odlučuje u hiljadama i hiljadama autonomnih osnovnih samoupravnih zajednica i u drugim oblicima i na drugim nivoima društveno-političkog sistema. Međutim, svi moraju tražiti i naći put ka zajedničkim ciljevima. Svi zajedno svojom aktivnošću otkrivaju svoj pravi radničkoklasni istorijski interes, zajedno ga utvrđuju i zajedno ga moraju ostvarivati.

Rezultati empirijskih istraživanja među članovima Saveza komunista Slovenije upozoravaju na to da biti član Saveza komunista znači i to da ćeš celog života biti natprosečno društveno i politički aktivan. U tom smislu organizacija Saveza komunista tako utiče na građanina, na radnika da i on stalno bude aktivist socijalizma i samoupravljanja. Što je staž duži, članovi su aktivniji, imaju više političkih škola i seminara i sve se više politički diferenciraju. Ta diferencijacija traje godinama i godinama, celog života. Jezgro Saveza komunista koje se oblikovalo u narodnooslobodilačkoj borbi, u posleratnom periodu se i dalje snažno diferenciralo. Danas se ustaljuje kao srazmerno vrlo čvrsto jezgro. Zato je danas bitno da organizacije u celini upute u političku aktivnost po stažu najmlađe članove. Najznačajnije su prve godine staža. Te konstatacije govore u prilog daljeg aktivnog uvlačenja širokog kruga aktivnih samoupravljača u Savez komunista Slovenije.

Otkako je Savez komunista oštro nastupio protiv nacionalizma, liberalizma i neopravdanih, preteranih socijalnih razlika, otkako je u prvi plan postavio akciju za učvršćenje vlasti radnog čoveka sa njegovog radnog mesta, on je postao privlačan za nove, pre svega mlade revolucionarne potencijale radničke klase, pa i svih drugih radnih slojeva.

Priliv više od 30.000 novih članova u Savez komunista Slovenije u tom periodu svedoči kao značajan indikator o tom izmenjenom odnosu građana prema revolucionarnoj organizaciji. Generacija koja je sada došla u organizaciju nosi ime generacije Ustava celovitog socijalističkog samoupravljanja. Ti mladi članovi su u istoriju stupili zajedno s Ustavom, i upravo oni mogu mnogo učiniti da se on sprovede u život.

Informacije koje imamo o tim članovima ujedno upozoravaju na to da je njihova afirmacija u društvu tek počela, oni još nisu posve ovladali marksističkom teorijom, još nemaju većih političkih iskustava i odgovornosti.

Organizaciji Saveza komunista Slovenije se, dakle, postavlja zadatak da se iz toga latentnog potencijala u političkoj borbi, u proveravanju sopstvene revolucionarne kreativnosti i u teorijskom osposobljavanju stvori nova generacija komunista kao nosilac revolucionarnog kontinuiteta, ili će se, bez toga, organizacija razvodniti.

Zato se kao jedno od najbitnijih postavlja pitanje svestrane odgovornosti za izgradnju toga novog članstva. Naravno, to ne znači da svu pažnju u izgradnji članova, u diferencijaciji i teorijskom osposobljavanju treba usmeriti samo na tu generaciju, a da se srednja i starija generacija ostave po strani. Srednja generacija je u društveno-politički život već moćno uključena. Ona danas nosi breme razvoja, ali je i nešto više opterećena prošlošću. Stalno političko usmeravanje u akciji, sistematsko obnavljanje osnovnog teorijskog marksističkog znanja i funkcionalno osposobljavanje — to je potreba i zadatak svih organizacija komunista.

Revolucionarni preobražaj koji smo nagovestili u ovoj etapi borbe za socijalizam može izvršiti samo takva revolucionarna avangarda koja se sve više pojavljuje kao bezbroj stvaralačkih centara u samoj radničkoj klasi i kao jedan jedini veliki revolucionarni centar — Savez komunista u celini.

Gojko Gruevski

Neki vidovi odnosa radničke klase i Saveza komunista

Problem odnosa između radničke klase i njene avngarde, kakav proizlazi iz procesa razvitka klase i njene revolucionarne prakse u uslovima samoupravnog razvoja društva, mora se razmatrati u prisnoj vezi sa zahtevima koje radnička klasa postavlja svom Savezu komunista, u tom smislu da se mora organizovati za takvu društvenu akciju koja će odgovarati novim, socijalističkim samoupravnim odnosima. Ako bismo taj zahtev izrazili u formi hipoteze, onda se može s pravom pretpostaviti da je ostvarivanje vodeće uloge Saveza komunista neodvojivo od ostvarivanja vodeće društvene uloge radničke klase već samim tim što je SK pozvan da izražava njene interese i da se bori za njihovo ostvarenje. Zato pitanje preobražaja SKJ u organizaciju revolucionarne akcije i jeste uvek aktuelno, te zaslužuje i danas posebnu pažnju.

1. Promene u načinu ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista u funkciji osposobljavanja radničke klase

Na današnjem stepenu razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa i društvene svesti, a u uslovima postojanja određenih društvenih suprotnosti i stihijskih tendencija, ne može radnička klasa

uspešno da krči puteve daljeg razvoja bez svoje borbene avangarde. Jer samo takva avangarda može biti sposobna da utvrđuje jasnu orijentaciju (svesno usmeravanje istorijskih procesa u skladu s racionalno postavljenim ciljevima) i da organizuje borbu klase u društvenoj akciji za ostvarivanje Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu. Ali ako i druge subjektivne socijalističke snage sačinjavaju takođe organizovan deo radničke klase, onda to znači da je samo idejno jedinstven i akciono osposobljen Savez komunista kadar da obezbeđuje i njihovo idejno i akciono-političko jedinstvo u borbi za ostvarenje tih zajedničkih zadataka i ciljeva, što znači i protiv svih manifestacija antisocijalističkih i antisamoupravnih tendencija i snaga. Borba za takvu društvenu poziciju i ulogu Saveza komunista u uslovima razvijenijeg socijalističkog samoupravljanja i jeste borba za njegovo delovanje u funkciji osposobljavanja radničke klase i stvaranja uslova za njeno slobodno samoupravno angažovanje u rešavanju društvenih problema, što ujedno znači i slabljenje stihijskih tendencija i ograničavanje njihovog ispoljavanja. U tome se i sastoji suština aktivnosti komunista: i svesno usmeravanje društvenog kretanja, koje će biti ispunjeno samodelatnošću same radničke klase, dakle i njeno osposobljavanje za takvu ulogu u borbi za sopstveno oslobođenje, ali i organizovanje svih snaga te klase, bez kojih njena borba ne može biti uspešna u sukobu sa nesocijalističkim snagama i tendencijama.

Ideju samoupravljanja SKJ je preuzeo od klasika marksizma, koji su do nje došli uopštavajući raniju praksu i borbu radničke klase za svoje oslobođenje. Ali je put od ideje do društvenog sistema i samoupravne prakse veoma dug. Zato je bilo potrebno podsticati sopstvene marksističke snage na kreativan i samostalan rad, što je samo uslov da se dalje razvija marksistička revolucionarna misao i osigura kretanje društva ka asocijaciji slobodnih proizvođača. Savez komunista Jugoslavije se pokazao na visini svojih zadataka, pa je već na Sedmom kongresu doneo novi Program, u kome su, pored ostalog, izloženi pogledi SKJ na sva bitna pitanja budućeg razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja, čime je komunistima i ostalim radnim ljudima omogućeno da određenije saznaju za kakvo se društvo bore jugoslovenski komunisti, ali i protiv čega se bore. Teorijski doprinos Saveza komunista razvoju samoupravljanja kao revolucionarne misli i društvene prakse radničke klase i njene borbe za sopstveno oslobođenje jeste nesumnjiv, pa to ovde ne treba posebno isticati. Međutim, treba ipak reći da su takvi rezultati bili omogućeni i time što je Savez komunista razvio slobodu stvaralaštva, odnosno antidogmatsku teorijsku misao i društvenu praksu.

Danas samoupravljanje prerasta sve više u vladajući društveni odnos, čiji budući razvoj zavisi od sposobnosti SK da i dalje daje odgovore na sva goruća pitanja društvenog razvoja i na probleme s kojima se nova društvena stvarnost susreće, ali je isto toliko značajno da radničku klasu treba osposobljavati da može nositi to novo društveno kretanje, koje podrazumeva: prvo, for-

miranje i stalno jačanje socijalističke samoupravne svesti svih radnika i radnih ljudi kako bi iskristalizirana klasna svest postala materijalna snaga razvoja i društvenog napretka; i drugo, osloboditi njenu energiju, uliti joj sigurnost da može, zajedno sa svojim organizovanim socijalističkim organizacijama sa Savezom komunista na čelu, biti subjekt društvenog kretanja. Dakle, na relaciji radnička klasa i Savez komunista treba pre svega sagledati *avangardu u funkciji teorijskog prednjačenja*, a to, kako je već naglašeno, podrazumeva i usmeravanje društvenog razvoja i formiranje klasne svesti same radničke klase, što je garancija da društveni preobražaj uzme u svoje ruke — ostvarujući ga kao svoje sopstveno delo.

Razvoj socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa kod nas uneo je više novih momenata u odnose između radničke klase i Saveza komunista, te je on svesno inicirao niz promena u njegovoj društvenoj poziciji i načinu ostvarivanja sopstvene vodeće idejno-političke uloge u društvu. Kako je kod nas reč o radničkoj klasi kao osnovnom subjektu svih društvenih procesa, SKJ je, imajući na umu upravo tu i takvu novu društvenu poziciju radničke klase, svoju raniju rukovodeću političku ulogu (koju je ostvarivao pretežno sa pozicije vlasti i metodima koji su odgovarali takvoj ulozi) morao napustiti, što je učinjeno već na Šestom kongresu — 1952. godine.

Nova društvena pozicija Saveza komunista (ne vladati u ime radničke klase, već je osposobljavati za to da upravljanje društvenim poslovima uzme u svoje ruke) i novi način ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge u samoupravnom društvu (zadržati odgovornost za socijalistički smer razvoja samoupravnih društvenih odnosa, što je zahtevalo dalje osposobljavanje za uspešno obavljanje funkcije teorijskog prednjačenja i borbu za stalan razvoj klasne svesti radničke klase) utiru put izgradnji Saveza komunista u organizaciju revolucionarne akcije u saglasnosti s daljim razvojem socijalističkog samoupravljanja. Zato je bilo neophodno napustiti stare metode političkog rada i primenjivati nove — one koji više odgovaraju novim istorijskim okolnostima u kojima radnička klasa u društveno-ekonomskim odnosima neposredno upravlja celinom društvene reprodukcije, viškom rada i dohotka, dok u društveno-političkim odnosima postepeno zauzima poziciju najuticajnije društvene snage. Uspostavljanjem delegatskog sistema radnička klasa treba da ovlada i centrima političkog odlučivanja.

1.1. *Jedinstvo komunista — uslov jedinstva radničke klase*

Razvoj Saveza komunista Jugoslavije oduvek se zasnivao na principima demokratskog centralizma, što je uslov idejnog i akcionog jedinstva komunista. Stalni zahtev za jačanjem jedinstva Saveza komunista u saglasnosti je s potrebom da se takvo jedinstvo uspostavi u radničkoj klasi, koja svoju vodeću ulogu u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i oslobođenje rada ne može uspeš-

no obezbeđivati bez jedinstva komunista u svim sredinama gde je ona idejno i politički organizovana — kako u samoupravno udruženom radu i u drugim samoupravnim zajednicama, tako u Savezu komunista i u ostalim klasno-političkim organizacijama.

Bitan zaključak koji se iz toga dâ izvesti glasio bi: da je jedinstvo radničke klase povezano s jedinstvom u Savezu komunista, te da radničkoj klasi odgovara samo idejno i akciono jedinstven Savez komunista, odnosno da njegovo delovanje mora biti podređeno uspostavljanju jedinstva unutar klase, bez kojeg nema ni jedinstva ni vodeće uloge njene revolucionarne organizacije. Zato je bilo neophodno utvrditi osnovna pitanja socijalno-klasne delatnosti i idejnih osnova jedinstva SKJ, koji su se nužno izražavali u marksističkoj ideologiji, u Programu SKJ, u zajedničkom izgrađivanju jedinstvenog političkog kursa i jedinstva u akciji, u principima organizovanja, normi unutrašnjeg života i sistema odgovornosti koji su sadržani u principima i praksi demokratskog centralizma. Jasno je utvrđeno da se do zajedničkog stava u SKJ dolazi samo preko zajedničkih rasprava, usaglašavanjem mišljenja i usvajanjem zaključaka u njegovim vodećim organima. SKJ se pri tom jasno distancirao od shvatanja i prakse koji bi vodili njegovom pretvaranju u „federaciju" ili u labilnu koaliciju republičkih i pokrajinskih organizacija, kao i od shvatanja da je on nekakva centralistička, nadrepublička organizacija. Nasuprot tome, SKJ se opredelio za razvoj dinamičkog jedinstva koje se može stvarati i obnavljati samo na osnovu stvaralačke uloge i ravnopravnog učešća svih saveza komunista republika i pokrajina u izgrađivanju i realizovanju usvojene politike. To je odredilo i njihovu zajedničku revolucionarnu i demokratsku odgovornost za rezultate te politike i za efikasno delovanje zajedničkih vodećih organa.

U funkciji ovakve prakse izgrađivanja jedinstva Saveza komunista nalazi se i novi položaj člana SK kao subjekta politike svoje osnovne organizacije i politike širih delova Saveza komunista. To se isto može reći i o položaju osnovne organizacije (povećana je njena samostalnost u utvrđivanju idejno-političkih stavova i u vođenju političke akcije — u okviru Statuta i politike SKJ — što znači i njena neposredna odgovornost za socijalistički sadržaj odluka samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija u svojoj sredini) i o promenama u ulozi organa i rukovodstava Saveza komunista (oni nisu štabovi koji izdaju direktive, već idejno-politički centri koji, na osnovu razvijene razmene i borbe mišljenja članstva i osnovnih organizacija, vrše uopštavanje i stvaralačku sintezu iznetih stavova i pogleda, te na osnovu toga izgrađuju političke stavove Saveza komunista). Pri tome treba imati na umu još i odlučujuću orijentaciju ka javnosti rada organizacija i organa i ka razvoju demokratizma u unutrašnjim odnosima Saveza komunista, što je našlo svog izraza i u određivanju demokratskog centralizma kao osnovnog principa unutrašnjeg života, organizovanja i delovanja Saveza komunista, svih njegovih članova, organizacija, organa i foruma. Taj princip SKJ ostvaruje stalnim raz-

vojem unutrašnjih demokratskih odnosa preko kojih članstvo i organizacije doprinose formiranju politike i stavova na svim nivoima njegovog delovanja, čime se osigurava njegovo akciono jedinstvo i svesna disciplina. Reč je o značajnim promenama koje utiču na uspešno ostvarivanje vodeće idejne i političke uloge SKJ u socijalističkom samoupravnom društvu.

Ta su pitanja istovremeno takve prirode da se tiču i odnosa radničke klase i Saveza komunista. Zar, na primer, javnost rada organa i organizacija SKJ ne dovodi radničku klasu u poziciju da ostvari i kontrolu i uticaj nad radom svoje revolucionarne organizacije? Zar borba mišljenja, kritika i samokritika u Savezu komunista ne doprinose razvoju demokratizma, zar ne omogućuju i analizu društvene stvarnosti, što znači otkrivanje istine i izgrađivanje stava o toj stvarnosti? A upravo radničkoj klasi najviše odgovara istina. Zato sva ta pitanja imaju klasni sadržaj.

1.2. *Savez komunista i društveno-političke organizacije*

Dalje promene u odnosima radničke klase i Saveza komunista bile su uslovljene i promenama na relaciji Savez komunista i društveno-političke organizacije, svake posebno i svih zajedno u okviru Socijalističkog saveza. Trebalo je napustiti ranije uspostavljeni transmisioni odnos, koji je bio prirodan izraz vladajuće pozicije KPJ i uloge radničke klase u periodu revolucionarnog etatizma. Razvoj samoupravljanja zahteva (kao što je rečeno) da SK menja svoj odnos prema društveno-političkim organizacijama u smislu *napuštanja metodâ direktivizma*, jer bi zadržavanje tih metoda sputavalo samostalnost i inicijative milionskog članstva tih organizacija, čija se uloga takođe morala menjati u saglasnosti s razvojem socijalističkog samoupravljanja.

O kakvim je promenama reč?

Pomenimo samo neke, i to one koje su za naše razmatranje osobito zanimljive. Naime, ako su direktivizam i transmisioni odnos prema tim organizacijama odgovarali administrativnom socijalizmu, oni nikako nisu mogli odgovarati socijalističkom samoupravnom sistemu, jer bi time ugrozili već ostvarene tekovine i zadržavali društveno kretanje ka višim oblicima samoupravne prakse. Zato je trebalo razviti nov pogled o mestu i zadacima organizovanih socijalističkih snaga u samoupravnom društvu i, u skladu s njim, inaugurisati novu praksu razvoja tih odnosa. To se prirodno nametalo, pa je Savez komunista na vreme uvideo pravce rešavanja i tih pitanja. Dovoljno je istaći samo poziciju Saveza komunista i njegov odnos s društveno-političkim organizacijama u okviru Socijalističkog saveza pa shvatiti sav njegov značaj i za razvoj odnosa radničke klase i njene revolucionarne organizacije.

Savez komunista u Socijalističkom savezu, kao jedinstvenom frontu borbe za ostvarivanje interesa i ciljeva radničke klase, svih radnih ljudi, naroda i narodnosti, zadržava poziciju vodeće idejne i političke snage radničke klase i samoupravnog društva i

u njemu ostvaruje sebe u funkciji osnovnog pokretača i nosioca političke aktivnosti ove milionske organizacije, u kojoj su ujedinjene sve društveno-političke organizacije i druge organizovane socijalističke snage, kao i svi radnici, radni ljudi i građani koji usvajaju socijalističko samoupravljanje kao put razvoja Jugoslavije. Tako shvaćen, Socijalistički savez predstavlja demokratski politički oblik savezništva radničke klase, radnog seljaštva i svih radnih ljudi, što se za Savez komunista javlja kao područje njegove borbe za radničkoklasni sadržaj politike, socijalističke demokratske politike, odgovornost i samostalnost društveno-političkih organizacija. On se demokratskim metodima i snagom argumenata bori da se njegova politika pretvara u masovnu inicijativu i akciju širokih radnih slojeva samoupravnog društva.

Međutim, Savez komunista time trpi i povratni uticaj najširih radnih slojeva koji svakodnevno pokreću inicijative i izražavaju svoja stremljenja. Upravo time što oni slobodno izražavaju i usaglašavaju zadovoljavanje ličnih, zajedničkih i društvenih interesa, društveno-političke i društvene organizacije, udruženja građana i sva ostala društva doprinose demokratizaciji društvenih odnosa. To je samo dokaz više da je radnička klasa sa svojom avangardom jedina snaga savremenog društva sposobna da otvara prostore i stvara uslove za razvoj istinskog demokratizma.

Aktivnost i odgovornost komunista u Socijalističkom savezu razvijaju se linijom stalnog buđenja inicijativa i slobodne demokratske borbe mišljenja u rešavanju životnih pitanja društva, usvajanju političkih stavova i dogovora o tim pitanjima, osmišljavanja zajedničke i samostalne akcije svih društveno-političkih organizacija i svake posebno. Takvo angažovanje komunista u jedinstvenom frontu organizovanih socijalističkih snaga jeste osnova za stvarno prevazilaženje tendencija i pojava političkog partikularizma, partnerstva, paralelizma i transmisionih odnosa. Tako svaka društveno-politička organizacija može uspešno obavljati svoj deo posla koji je usaglašen sa zajedničkom borbom, te nestaju pojave rasipanja revolucionarne energije, jača efikasnost političkog delovanja i, kao deo socijalističkog samoupravnog sistema, javljaju se u ulozi organizatora i nosioca društvene svesti i akcija.

Dakle, klasna povezanost radničke klase i njene avangarde s društveno-političkim i društvenim organizacijama koje okupljaju radne ljude socijalističkosamoupravno orijentisane pozitivno utiče na njihovo bavljenje politikom, čime se i ta sfera društvenog života podruštvljuje, postaje funkcija svih naprednih radnih ljudi, svakog radnika i radnog čoveka. To je i put da radnička klasa sve radne slojeve društva postepeno prevodi na svoje pozicije — dakako, i promenom njihovog društveno-ekonomskog položaja u skladu s Ustavom SFRJ i Zakonom o udruženom radu, kao i razvojem njihove socijalističke samoupravne svesti i društvenim angažovanjem.

To i jeste dokaz više da Savez komunista ne želi da vlada u ime radničke klase i radnih ljudi.

2. Borba Saveza komunista protiv ideoloških orijentacija suprotstavljenih samoupravnom kursu razvoja našeg društva

Meritorni sud o vezama radničke klase sa Savezom komunista moguće je dati tek pošto se sagleda i njegova borba protiv ideoloških orijentacija koje su se suprotstavljale samoupravnom kursu razvoja našeg društva, pa su se, prema tome, jednako nalazile u flagrantnoj suprotnosti s Programom SKJ. Svejedno da li je reč o dogmatsko-birokratskim ili liberalno-građanskim snagama — one teže ka restauraciji preživelih oblika društvenog sistema. „Za revolucionarnu partiju kao što je SKJ nesporno važi poznata izreka da je svejedno, kada se u rukama drži po jedna žeravica, da li je ona „desna" ili „lijeva". Svaka od njih podjednako prži, i svake od njih revolucionarni organizam teži da se što prije oslobodi."[1]

Bilo bi zaista suvišno ovde raspravljati o sadržaju tih ideoloških orijentacija. Umesto toga, podsetili bismo na Lenjinovu polemiku s istaknutim predstavnicima likvidatorstva, jer je ona veoma poučna i za našu temu. Lenjin je tada izneo da je jedinstvo radnika potrebno, ali da je ono nemoguće bez jedinstva radničke organizacije. Likvidatorstvo je u okviru RSDRP bilo upravo ona pojava i struja koja je smetala jedinstvu partije. U vezi s tim, Lenjin ističe da je „likvidatorstvo *takav* oportunizam koji ide do *odricanja* od same partije".[2] Međutim, likvidatorstvo već tada nije značilo „samo likvidaciju (tj. raspuštanje, uništenje) stare partije radničke klase", već je „ono takođe i uništenje *klasne suprotnosti* proletarijata, kvarenje njegove svesti buržoaskim idejama"[3]. Buržoaski uticaj na proletarijat i skretanja od marksizma dali su povod Lenjinu da radnicima pokaže „*klasno* poreklo i značaj" likvidatorstva. S tim u vezi, on kao bitno izdvaja pitanje „kakvi *klasni* interesi iz neproleterske sredine hrane „razdor" među prijateljima proletarijata"[4]. Stoga ukazuje na to da se radnici moraju snaći u tim sporovima „da bi *sami* rešili sudbinu svoje partije i *odbranili partiju*"[5]. „Svestan radnik" mora težiti tome da sâm o tome stvori određeno mišljenje.

Ti Lenjinovi stavovi su principijelnog karaktera, pa samim tim nisu bez značaja i za savremenu marksističku misao i revolucionarnu praksu radničke klase. Pored ostalog, zar u našim uslovima „nova levica" sa svojom tezom o „novom istorijskom bloku" i neoinformbirovština sa svojom ideologijom „nove komunističke partije" nisu nudile zamenu za Savez komunista?! Ali treba imati na umu i nosioce liberalističke i malograđansko-anarhističke koncepcije o ulozi SKJ kao vaspitne i opšteusmeravajuće organizacije;

---

[1] Fuad Muhić, *Savez komunista Jugoslavije i opozicija 1948—1975*, „Borba", 18. novembar 1975.
[2] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 8, „Kultura", Beograd, 1960, str. 206—207.
[3] Isto, str. 211.
[4] Isto, str. 210.
[5] Isto, str. 208.

njihov je cilj bio da ga pod parolom „nemešanja" potisnu sa područja svakodnevne revolucionarne političke borbe i društvenog odlučivanja. S druge strane, Savez komunista je bio stalno izložen i pritiscima birokratsko-dogmatskih snaga koje su nastojale da obnove njegovu povezanost s državnim aparatom i da ga pretvore u instrument državnosvojinskog monopola.

Istorijska zasluga je Saveza komunista što je pravovremeno uvideo da su „nerazumevanja i sukobi oko njegove društvene pozicije, uloge i načina delovanja bili značajan vid konfrontacija oko prirode i pravca razvoja produkcionih odnosa, oko položaja i uloge radničke klase u tim odnosima. Borba za ostvarivanje vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista Jugoslavije bila je i jedno od najvažnijih područja borbe za socijalističko samoupravljanje, za osvajanje odlučujuće pozicije radničke klase kao vodeće društvene snage"[6]. Zato je Savez komunista morao da jasno i oštro istupi protiv svih varijanata dogmatskog i malograđansko-anarhističkog shvatanja o ulozi avangarde u socijalističkom društvu.

3. Kako doći do radničke većine u Savezu komunista

U borbi za socijalističko samoupravljanje i u svome razvoju Savez komunista se susretao i s raznim vidovima idejne i političke dezintegracije i slabljenjem njegovih veza s klasnom osnovom. Te su tendencije vodile ka pretvaranju nekih njegovih organizacija i organa u predstavnike i zastupnike užeg, partikularnog interesa, odnosno u suprotstavljanje tog interesa radničkoj klasi. Odatle i praksa da se ponekad gubi klasna orijentacija u društveno-političkom radu.

U vezi s tim, Savez komunista je došao do saznanja da je radikalna promena socijalnog sastava članstva bitan uslov za ostvarivanje interesa radničke klase i za ugrađivanje tih interesa u njegovu politiku i praksu. Kao organizacija radničke klase, Savez komunista nije zadovoljan svojom sadašnjom klasno-socijalnom strukturom i zbog toga se opredelio za to da je poboljša prijemom radnika.

Socijalna osnova Saveza komunista je radnička klasa, a pre svega radnici[7] iz materijalne proizvodnje, odnosno ona objektivno najnaprednija sila koja je po svojoj realnoj poziciji u društvu najviše zainteresovana za uspešan razvoj socijalističkog samoupravljanja. Iz toga sledi zaključak da je jačanje klasne suštine i vodeće uloge Saveza komunista uslovljeno i stvaranjem radničke većine u sopstvenim redovima.

---

[6] *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, 1973, str. 40.

[7] Pojam radnik ne rezervišemo samo za nosioce funkcija fizičkog rada — manuelne radnike, već i za sve radnike koji, u okviru samoupravnog udruženog rada, rade društvenim sredstvima i koji neposredno ili posredno stvaraju višak rada.

Danas je, kad je reč o učešću radnika u SK, veoma značajno odgovoriti na jedno osnovno pitanje. Naime, radi se o potrebi otkrivanja onih faktora društvene realnosti koji utiču na to da radnici, kao najbrojnija društvena grupa u ukupnom broju zaposlenih, napuštaju Savez komunista, a, s druge strane, postavlja se i pitanje kako doći do radničke većine.

„Zašto ne zadovoljava učešće radnika-proizvođača u SK, i zašto struktura članstva (i pored svih napora) ne daje željene rezultate? *Šta* ne privlači radnika avandardi vlastite klase."[8] To su zaista bitna pitanja na koja treba odgovoriti ukoliko želimo da promenom klasno-socijalne strukture Saveza komunista osiguramo stalniji i snažniji uticaj komunista radnika na politiku i praksu svoje revolucionarne organizacije.

Uzroci toj pojavi, da i posle tri godine od održavanja Desetog kongresa SKJ pa sve do danas nije obezbeđena radnička većina u SK, mogu biti različiti. Pođe li se od pretpostavke da je napuštanje redova Saveza komunista po svim osnovama najkarakterističnije za nedovoljno angažovane osnovne organizacije u samoupravnom mehanizmu svoje sredine, onda „kad član SK, proizvođač, vraća člansku knjižicu, to je, nesumnjivo, protest protiv uzurpacije i stanja u radnoj zajednici; ili izraz nezadovoljstva zbog teškoća u koje je zapao, u kojima egzistira".[9] On „napušta organizaciju SK, koja nije to što njemu treba, u kojoj ne vidi snagu spremnu, organizovanu i okrenutu, na stvaran i efikasan način, rešavanju problema ove vrste".[10]

Time član SK vrši kritiku *„za odsustvo borbe* protiv uzurpacije; ... zbog toga što *nije prisutan* u njoj sa stvarnim naporima za njen razvoj ... On se, u stvari, bori za samoupravnu praksu suprotstavljajući se u specifičnom obliku pritiska upravo svemu što ga onemogućuje da je ostvari kao vlastiti društveni odnos ... Pitanje je, prema tome, u sledećem: kakav bi interes imao radni čovek za jednu organizaciju SK u svojoj neposrednoj sredini ako je ta organizacija — vlastitim koncepcijama o sebi kao avangardi — načelno situirana da stoji po strani od njegove svakodnevne, veoma konkretne bitke za socijalističke odluke i odnose?"[11]

Rešenje problema koje se ovde nudi glasi: „Nije samo uzurpacija faktor koji imobiliše stvarne snage SK nego da i odsustvo organizovane borbe mase komunista za samoupravnu praksu isto tako omogućava i učvršćuje birokratsku uzurpaciju te prakse".[12] U krajnjoj liniji, „reč je o tome kakvu stvarnu ulogu realizuju organizacije u kretanju odnosa".[13]

---

[8] Mito Hadži Vasilev, *Dva prilaza reorganizaciji Saveza komunista*, u zborniku *SKJ u uslovima samoupravljanja*, „Kultura", Beograd, str. 359.

[9] Isto, str. 360.

[10] Isto.

[11] Isto.

[12] Isto, str. 361—362.

[13] Isto, str. 362.

Međutim, čini nam se da o ovome treba još nešto reći. Savez komunista može ostvariti radničku većinu samo sadržajem svoje politike i doslednošću svoje revolucionarne akcije. Jer svest radnikâ zavisi, pre svega, od životnih iskustava i životnog položaja u koji su oni stavljeni u jednom dužem razdoblju. I baš zato, trajna promena u svesti tih socijalnih kategorija koje neposredno stvaraju ukupno materijalno bogatstvo društva (u konkretnom slučaju u smislu njihovog ideološkog opredeljenja za samoupravni socijalizam i za ulazak u redove Saveza komunista) moguća je samo ukupnim poboljšanjem njihove opšte životne pozicije u društvu, i to u pravcu stalnog formiranja društvenih odnosa u skladu s njihovim neposrednim i istorijskim interesima. Konkretno, trajno povećavanje učešća radnikâ u SK može se obezbeđivati doslednim ostvarivanjem Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu, a to znači jačanjem njihove stvarne pozicije u društvu. To je istovremeno i ključ za savlađivanje negativnih ekonomskih, socijalnih i političkih tendencija kod nas, što može bitno doprineti slabljenju uticaja birokratskih, tehnokratskih i uopšte svih struktura otuđene ekonomske i političke moći.

Može se navesti više indikatora kojima se ta hipoteza dâ verifikovati. Pa ipak, dovoljno je konstatovati da se ona potvrđuje analizom kretanja članstva nakon Desetog kongresa SKJ, odnosno kongresâ SK republika i pokrajina. U ovom periodu se, s jedne strane, izmenio odnos komunista radnika, koji teže i ređe napuštaju redove svoje osnovne organizacije Saveza komunista, a, s druge strane, ojačao je interes ostalih radnika za ulazak u svoju avangardu. Treba napomenuti i to da su brojne teškoće, otpori i nesnalaženja s kojima se susretalo naše samoupravno društvo onemogućavali postizanje većih rezultata u privređivanju i razvoju samoupravljanja, te su te tendencije takođe negativno uticale na opredeljivanje radnika za ulazak u Savez komunista.

*

Da rezimiramo. Sve promene u društvenoj poziciji SK i u društveno-političkim organizacijama bile su uslovljene novom, vladajućom pozicijom radničke klase u socijalističkom samoupravnom sistemu, što je izazvalo i promene u odnosima radničke klase i njene avangarde. Uzajamno prožimanje i uzajamni uticaj promena u samoupravnom produkcionom odnosu na promene u društveno-političkom sistemu — u pravcu njegovog prirodnog izvođenja iz karaktera vladajućih društvenih odnosa, te na poziciju i zadatke organizovanih socijalističkih snaga, kao i, razume se, njihov povratni uticaj, samo pokazuju svu složenost i dijalektički karakter odnosâ radničke klase i Saveza komunista, koji se stalno razvijaju u saglasnosti s promenama u društvenom biću.

Da se pri tome radi o dijalektici tih odnosa, najbolje pokazuje savremeno kretanje kod nas, kome su imanentne brojne re-

volucionarne promene: novonastalo stanje u društvenim odnosima uvek je praćeno odgovarajućim prilagođavanjima i na relaciji radničke klase i SK, koja su takođe omogućavala dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja. To je, u stvari, odnos Saveza komunista prema samodelatnosti radničke klase i prema njenoj borbi za ostvarivanje sopstvenih neposrednih i istorijskih interesa. Sve to samo pokazuje svu životnu sposobnost SK da svoje delovanje situira u kontekstu društvenih preobražaja i zadataka ove faze savremene epohe. Razvoj društvenih odnosa od uvođenja radničkog samoupravljanja do danas — predstavlja istorijski materijal za ovakvo zaključivanje.

Đorđe Popović

Tehnokratija i intelektualni rad

Tehnokratija — kao grupa, društveni odnos, ideologija — decenijama je već jedna od ključnih tema društvene nauke. Deo objašnjenja za njenu relativno brzu društvenu „emancipaciju" sadrži se u osnovnim postavkama tehnokratske ideologije. Prvo, ona je „razvijena" u modernu varijantu ideje o mogućnosti racionalne organizacije ljudskih poslova kako bi se prevladali oblici iracionalnosti, uključiv i liberalni kapitalizam. Drugo, subjekt upravljanja u tehnokratskoj varijanti nisu Platonovi „filozofi", nego novi upravljači — stručnjaci.

Objašnjenje te digresije možemo naći u naučnom i tehničko-tehnološkom razvoju od druge polovine XIX veka do naših dana. U tim uslovima radikalno je izmenjena kvalifikaciona struktura radne snage. Tehničari, inžinjeri, nameštenici postaju sve značajniji činilac u organizovanju društvene proizvodnje, a i njen su neposredni učesnik. Taj obrat se reflektuje i u najvišim sferama upravljanja — vlasnike i klasične birokrate postepeno smenjuju stručnjaci na upravljačkim položajima.

Tehnokratija apsolutizuje značaj tih promena i nekritički ih postulira kao istorijsku smenu, unutar koje stručnjaci postaju nov vladajući sloj umesto liberalnih vlasnika.

U dosadašnjim teorijskim istraživanjima tehnokratije obrađeni su mnogi vidovi i protivrečnosti njenog bića. Zapostavljen je, kao tema, odnos tehnokratije i inteligencije[1], kroz koji, možda najneposrednije, možemo razotkriti *ideološku suštinu teze* o mogućnosti racionalne organizacije ljudskog društva i o ulozi stručne inteligencije u ostvarivanju tog zadatka. Pitanje je: kako se posredovanjem inteligencije i posebno stručnjaka može dopreti do suštinskih protivrečnosti u biću tehnokratije? Kako u isto vreme da objasnimo i protivrečnost u biću same inteligencije, naime, da se ona u isti mah pojavljuje kao *subjekt* tehnokratske dominacije, tehnokrata, s jedne, i kao njen *objekt*, intelektualac u najamnom odnosu, s druge strane?

Protivrečnosti u pojmu inteligencije

Da bismo razumeli pomenutu dvojaku ulogu inteligencije, kao subjekta i objekta tehnokratske dominacije, moraju se analizirati protivrečnosti u određenju samog pojma inteligencije. Najrazrađenija i najraširenija je građanska koncepcija inteligencije, zastupljena pre svega u delu Karla Manhajma.[2] Po toj koncepciji, krajnje uprošćeno uzev, inteligencija je „slobodno lebdeća" grupa, homogena u svom biću, i van svih klasa. Takvo poimanje inteligencije prisutno je i u delu „marksističke", dogmatske misli, što je dokaz da se Marksova razmišljanja kreću, zapravo, u pravcu suprotnom od mišljenja niza njegovih sledbenika.

Marks smatra da je podela na umni i fizički rad jedna od osnovnih odrednica klasnog društva. Umni rad pripada vladajućoj klasi, s tim što se ta podela reflektuje i unutar vladajuće klase — postoje oni koji „intenzivnije", stvaralački misle (ideolozi), i postoji onaj drugi, intelektualno pasivniji deo vladajuće klase koji se bavi pretežno rutinskim intelektualnim poslovima (privredno i političko upravljanje itd.).

U istoriji društva do nastanka kapitalizma postoji jedinstvo vladajućih i umnih funkcija.[3] Tek u *građanskom* društvu dolazi do novih podela rada koje razbijaju dotad relativno homogenu

---

[1] Ovde je potrebna napomena u vezi s izrazima „intelektualac" i „inteligencija". Tomas Botomor ističe da je u anglo-saksonskoj teoriji više u upotrebi izraz „intelektualac", dok se u ruskoj književnosti XIX veka više upotrebljava izraz „inteligencija". U razvoju sociologije, razlika između intelektualaca i inteligencije je dignuta „na viši nivo": pod inteligencijom se danas obično podrazumevaju najšire kategorije nemanuelnih radnika, a pod intelektualcima — stvaralački deo inteligencije, itd.

U ovom radu, pomenuta podela nije bitna, te ćemo izraze „intelektualac" i „inteligencija" upotrebljavati u istovetnom značenju, a to znači u prvobitnom.

[2] Vidi: Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, „Nolit", 1968.

[3] „Misli vladajuće klase su u svakoj epohi vladajuće misli, tj. klasa koja predstavlja vladajuću materijalnu silu društva ujedno je i njegova vladajuća duhovna sila..." (K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija, Dela*, tom 6, „Prosveta", Beograd, 1974, str. 43).

sferu umnog rada. Dva momenta su bitna. Prvo, nastaje „građanska inteligencija", kao specijalizovana „frakcija" građanske klase, koja se bavi tradicionalnim intelektualnim delatnostima — lekari, advokati, političari itd. I drugo, umni rad se iz sfere dominacije širi i u svet materijalne proizvodnje. Intelektualci počinju da se bave „proizvodnim radom"[4], stupaju u najamni odnos, gube status „slobodnih profesija". Marks je anticipirao bitne strukturne promene u sferi nemanuelnog, duhovnog rada, i ukazao na pojavu različnih intelektualnih grupa — od vladajućih do najmljenih, fenomene i procese koji su u savremenom društvu sve prisutniji.

U Manhajmovoj koncepciji o „slobodno lebdećoj" inteligenciji kao nosiocu „duhovne sinteze" stvorena je predstava o inteligenciji kao homogenoj društvenoj grupi. Time se (1) *mistifikuje* stvarni društveni i klasni položaj inteligencije i intelektualnog rada i (2) potpuno ignoriše intelektualno biće vladajuće klase.

Postoje dodirne tačke između tehnokratske ideologije i njenog odnosa prema inteligenciji i građanske koncepcije inteligencije. Tehnokratija ne priznaje mogućnost postojanja klasnih razlika unutar inteligencije, jer bi time morala priznati i svoju klasnu ulogu. Ona sama je inteligencija, intelektualni demijurg. U intelektualnom samodokazivanju tehnokratija je izuzetno agresivna — ona odbacuje u politici i društvenim poslovima kao nerelevantno svako „nestručno" mišljenje. I drugo, kao inteligencija, tehnokratija se identifikuje s građanskom inteligencijom, pre svega tehničkom — kao „najperspektivnijom". U našem vremenu, prema tehnokratskim shvatanjima, društveni uspon i vlast naučnog i tehničkog uma treba da smene „prevaziđene" oblike klasne dominacije.

Pomenuta građanska shvatanja inteligencije i Marksovo stanovište razotkrivaju biće tehnokratije kao duboko protivrečno, kao jedinstvo suprotnosti između tehnokrata, s jedne, i intelektualaca u najamnom odnosu, s druge strane.

Logično je što tehnokratska teorija ignoriše problem „najamnog odnosa", jer bi, u protivnom, time razotkrila svoju koncepciju kao mistifikatorsku. Posmatrano sa tog stanovišta, tehnokratija više ne može paradirati kao predstavnik ukupnih društvenih i intelektualnih potreba čoveka, već samo kao moderni predstavnik vladajuće klase — građanstva.

Tehnokratija se ne može objasniti bez ukazivanja na njene strukturne karakteristike i unutrašnje protivrečnosti, bez objašnjenja suprotnosti između njenih „intelektualnih" ambicija, s jedne, i faktičkog i vrednosnog opredeljenja u skladu sa bitnim interesima vladajuće klase, s druge strane. Kada je tehnokratija, bez obzira na to što se poziva na „*um*", istupila protiv *interesa* kapitala?

---

[4] Da li intelektualni rad može biti i „proizvodan" u smislu proizvodnje viška vrednosti? Negativan odgovor daju oni pisci koji inteligenciju tretiraju kao građansku inteligenciju. Marks je već u *Teorijama o višku vrednosti* (III) ukazao na to da sve veći broj intelektualaca stupa u najamni odnos i učestvuje u stvaranju viška vrednosti.

Savremena teorija, pretežno građanska, nekritički, neposredno, a još češće *posredno* prihvata argumente tehnokratske logike. Ne slučajno, u relativno kratkom periodu, idcja tehnokratije je okupila oko sebe značajne intelektualne potencijale. Ona je najprivlačnija za „apolitične" intelektualce, *imućne* krugove naučnika, stručnjaka, umetnika i političara. Na „naučnoj" osnovi, u okviru univerzalne koncepcije, rešavaju se ne samo boljke transformacije kapitalizma — transformacije iz „liberalnog" u „postindustrijsko" društvo, već se određuju i strukturne, bitne karakteristike „novog" sistema. Tehnokratska vera u stručnost i nauku u stvarnosti računa sa istinom, naukom i stvaralaštvom kao instrumentima dominacije.

Dimenzije svetskog uticaja tehnokratskog uma i jesu razlog da kritički razmotrimo unutrašnju strukturu nekih tehnokratskih „argumenata". Dosadašnja teorija, pre svega marksistička „sociologija", poklonila je veliku pažnju oblicima i uslovima tehnokratske dominacije u oblasti klasne borbe, organizacije rada, kritike hijerarhije, obrazovanja, participacije. Međutim, pogotovu u nekim radikalnijim školama levice u Nemačkoj, Francuskoj i Italiji, ta je kritika bila jednostrana. U kritici tehnokratije, polaznu njihovu osnovu predstavljali su interesi fizičkih radnika, ali nisu dovoljno sagledani ni položaj ukupnog radnika (Gesamtarbeiter) ni celina tehnokratske logike.

Bit tehnokratije je u tome da, podjednako poštujući interese i kapitala i rada (u čemu je nasledila socijaldemokratske ambicije), uvede racionalne principe organizovanja društva. Takav stav tehnokratija opravdava naučnim i tehničkim progresom. Da li je taj progres izmenio i klasne odnose, da li ih je ukinuo?

O korenima duhovne razjedinjenosti građanstva

Da bismo bolje razumeli pojavu i uslove opstanka tehnokratije, treba ukazati i na neke protivrečnosti duhovnog samoodređenja građanstva. Postavka klasika da je podela rada na umni i fizički rad jedno od temeljnih istorijskih određenja klasnog društva podrazumeva i obrnutu konstataciju: da je vladajuća klasa — inteligencija *sui generis*. Ovde treba stalno imati na umu dve okolnosti. Intelektualni rad i stvaralaštvo vladajuće klase određeni su strogim granicama opšte društvene podele rada. To ne znači da se automatski uspostavlja i duhovni monopol. Ako prihvatimo Gramšijevu misao da je svaki čovek po prirodi intelektualac, jasno je da je inteligencija, objektivno uzev, uvek šira kategorija bilo od koje konkretne vladajuće klase.

Buržoazija je još pre poznatih građanskih revolucija izgradila svoj intelektualni, kulturni i naučni ambijent, svoju „nadgradnju". S političkim osvajanjem vlasti, ti prethodno stvoreni duhovni potencijali osmišljavaju njeno osvajanje istorijske pozornice. Ta se činjenica ni danas, u raznim krugovima, ne shvata. U duhu socijaldemokratske tradicije, mnogi mislioci uspon građanstva na vladajući klasni položaj identifikuju s pukim politič-

kim osvajanjem vlasti. Istorijska je zasluga Marksova što je u suštini tog uspona građanstva otkrio bitnu povezanost građanskog duha i klasne pozicije.

Buržoazija je prva definisala podelu vladajućeg uma, na nivou podele intelektualnih funkcija u oblasti političke vlasti. Načelo „podele vlasti" imalo je dalekosežne posledice, koje još nisu u celosti sagledane, kada je reč o podeli vladajuće klase na političku inteligenciju, upravljačke slojeve, birokratiju. Osobito je značajno formiranje „građanske inteligencije", kao sloja koji se bavi tradicionalnim intelektualnim funkcijama. Pošto su nauka i duhovno stvaralaštvo *i* „proizvodne snage kapitala" (Marks), to i građanska inteligencija nužno obavlja vladajuće intelektualne poslove. Teorijske oblike njene svesti, počev od filozofskih pretpostavki pozitivizma, karakterišu težnja ka „čistoj", neposrednoj istini i spoznaji, i društvena „neutralnost" stvaralaštva kao odrednice njene društvene svesti. Te su odrednice u dubokoj suprotnosti spram objektivne društvene uloge tehnokratije.

Građanska inteligencija kao deo vladajuće klase dvojako je otuđena. Klasnu podelu na umni i fizički rad ona tretira kao prirodnu, biološku zakonitost. U ravni ideologije, građanska inteligencija se otuđuje i od sopstvene klase — „neutralizacijom" svoje misli i mistifikacijom društveno protivrečnog bića nauke i duhovnog stvaralaštva.

Buržoazija nije slučajno otvorila pitanja podele vlasti i podele umnog rada uopšte. U istorijsko-političkom smislu, razbijanje duhovnog jedinstva bio je revolucionarni korak u odnosu na feudalno-klerikalno jedinstvo duha. U ranom građanskom društvu podela umnog rada bila je uslov daljeg napretka — u prelasku sa zanatske na industrijsku proizvodnju. Upravo u sve većoj i izrazitijoj intelektualizaciji proizvodnog rada rađa se i „tehnička" inteligencija; reč je o tehničarima, poslovođama i inžinjerima, koji sem određenih materijalnih privilegija u poređenju s manuelnim radnicima, nemaju *objektivno* ništa zajedničko s vladajućom klasom. Radikalna podela intelektualnog rada u građanskom društvu duboko je uticala na klasnu moć buržoazije i na njen duhovni autoritet. Za našu temu bitna je, pre svega, suprotnost između građanske, „slobodno lebdeće" inteligencije, s jedne, i političke, privredne, birokratske inteligencije, s druge strane. Objektivno, i jedna i druga, kao što smo utvrdili, obavljaju vladajuće funkcije — od najnižih upravnih poslova do reglementiranja umetničkog stvaralaštva.

Tehnokratska logika koja se rađa već u prvoj polovini XIX veka, uprkos primesama socijalizatorskog *utopizma*, teži da uspostavi nov duhovni autoritet građanstva. U tim kontroverznim zbivanjima, karakteristična je pojava dva, uslovno rečeno, mita o inteligenciji, koja izražavaju svu složenost postojećih duhovnih podela.

Prvo, reč je o „slobodno lebdećoj inteligenciji". Pomenuta koncepcija izražava svu složenost svesti građanske inteligencije, uključiv, iznad svega, njenu *ideološku* prirodu. Najsmeliji potez

teoretičara „slobodno lebdeće" inteligencije je „eliminisanje" — političke birokratije. Dok je birokratija kod Hegela — „stalež obrazovnosti", dotle teoretičari „slobodno lebdeće" inteligencije ne priznaju birokratiju kao inteligenciju, kao i druge intelektualne grupe. S „otpisivanjem" birokratije iz porodice intelektualnih grupa, automatski se negira i *intelektualna priroda politike.* Upravo je u krilu koncepcije „slobodno lebdeće" inteligencije i rođen „problem" *odnosa politike i intelektualaca.* Veštačko suprotstavljanje intelektualaca i politike, i u tom okrilju izvedenih relacija — intelektualci i revolucija, intelektualci i komunističke partije i slično — izraz je političkih suprotnosti u građanskom društvu. Negiranje intelektualnog bića „staleža obrazovnosti" omogućilo je da se razvije jedna mistifikatorska kontroverza o, tobož, iskonskom sukobu intelektualaca i vlasti. Međutim, umesto da se sagledaju dublji istorijski i klasni *koreni političkih protivrečnosti* u građanskom društvu, problemi su preneti u drugu ravan. Time se čuva klasni *status quo,* a politički sukobi, umesto da se razotkriju u svojoj suštini, ostaju i dalje sfera političke *igre* u kojoj intelektualci kao duhovna elita koriguju ponašanje duhovno „inferiornije" birokratije.

Drugi vid intelektualnog otuđenja plastično izražava mit o *„self made man-u",* o samouku, i do patološkog osobenjaštva razvijenoj individualnosti, koja se ni iz čega uzdiže na pijedestal moći i vladanja.[5] Bez znanja i svojine, „u startu", kroz empirijsko (neteorijsko) iskustvo i „životnu borbu", oni se uspinju društvenim lestvicama mimo svih konvencionalnih regula. Naravno, ne smeta im da uprkos tom „empirijskom" iskustvu *ipak* osnuju svoje univerzitete. Njihovi ideali su dijametralno suprotni idealu „slobodno lebdećeg" intelektualca, koji ceni „znanje po sebi". Takav intelektualac je u suštini pragmatičar, koji prezire znanje „po sebi" ako ne može neposredno da ga plasira u reprodukciju kapitala, ili ako to znanje nije „izvorno", rođeno u neposrednom iskustvu. To su koreni pragmatskog *antiintelektualizma,* koji i danas dominira u malograđanskom „javnom mnenju".

Ti mitovi vidljivo izražavaju duhovne suprotnosti u samoj građanskoj klasi. Podela duhovnih dominacijskih funkcija, njihova parcelizacija, stvaranje intelektualnih frakcija koje jednim delom „monopolišu" pravo na duhovno stvaralaštvo, a drugim se odriču svog intelektualnog bića, i insistiraju samo na pukim upravljačkim, privrednim i drugim funkcijama — svi ti momenti doprinose slabljenju građanstva. Privredna i politička birokratija, „humanistička" i tehnička inteligencija duhovno su razjedinjene — unutar sfere dominacije, a znatan deo inteligencije stupio je u najamni odnos. Potreba za uspostavljanjem jedinstvenog duhovnog autoriteta građanstva, u našem dobu, svakako je jedan,

[5] Najslikovitije i najpopularnije su, i u nas, između dva rata objavljene kratke biografije Karnedžija i Forda. One su i uputstva za „uspeh", u stilu da treba biti lukav, pošten, vredan, i da treba slušati „starije". Jedino nedostaje, na primer, to — *kako izbeći plaćanje poreza.* Tu tajnu su i Ford i Karnedži poneli u grob.

[S]avremena teorija, pretežno građanska, nekritički, nepo[sredn]o, a još češće *posredno* prihvata argumente tehnokratske lo[gike]. Ne slučajno, u relativno kratkom periodu, ideja tehnokratije je [okupila] oko sebe značajne intelektualne potencijale. Ona je [pr]ivlačnija za „apolitične" intelektualce, *imućne* krugove na[ro]da, stručnjaka, umetnika i političara. Na „naučnoj" osnovi, [u okv]iru univerzalne koncepcije, rešavaju se ne samo boljke trans[form]acije kapitalizma — transformacije iz „liberalnog" u „post[indu]strijsko" društvo, već se određuju i strukturne, bitne karak[teris]tike „novog" sistema. Tehnokratska vera u stručnost i na[illegible] [st]varnosti računa sa istinom, naukom i stvaralaštvom kao [illegible] [ele]mentima dominacije.

Dimenzije svetskog uticaja tehnokratskog uma i jesu [illegible] [k]ritički razmotrimo unutrašnju strukturu nekih [illegible] [ar]gumenata". Dosadašnja teorija, pre svega [illegible] [illegible]ja", poklonila je veliku pažnju oblicima i [illegible] dominacije u oblasti klasne borbe, organizacije rada, [illegible] [hij]erarhije, obrazovanja, participacije. [illegible] [illegible] radikalnijim školama levice u [illegible] [illegible], ta je kritika bila jednostrana. U [illegible] [illegible] novu osnovu predstavljali su [illegible] [illegible] voljno sagledani ni položaj ukupnog [illegible] celina tehnokratske logike.

Bit tehnokratije je u tome da [illegible] [k]apitala i rada (u čemu je [illegible] [u]vede racionalne principe [illegible] [teh]nokratija opravdava naučnim i [illegible] [p]rogres izmenio i klasne odnose, [illegible]

[O] korenima duhovne razjedinjenosti građanstva

Da bismo bolje [illegible] treba ukazati i na neke [illegible] građanstva. Postavka klasika da je podela rada na umni i [illegible] rad jedno od temeljnih [illegible] razumeva i obrnutu konstataciju da je vladajuća klasa — [illegible]gencija *sui generis*. Ovde [illegible] Intelektualni rad i stvaralaštvo vladajuće klase [illegible] gim granicama opšte društvene podele rada. [illegible] automatski uspostavlja i duhovni monopol. [illegible] šijevu misao da je svaki čovek po prirodi [illegible] da je inteligencija, objektivno [illegible] koje konkretne vladajuće klase.

Buržoa[illegible] je još pre [illegible] dila svoj [int]elektualni, kulturni [illegible] [illegible] svajanjem vlast[illegible] [illegible] duhov[illegible] [illegible] danas, [illegible] [illegible] trad[illegible] [illegible] pol[illegible]

ali ne i jedini, uzrok razvijanja *tehnokratije*, svesrdno podržane baš od samog građanstva.

Tehnokratska duhovna integracija

Tehnokratija je *projekt* koji nudi „homogen" duhovni svet i u sebi samoj objedinjava sve ispoljene razjedinjenosti i protivrečnosti savremenog kapitalizma. Svojom ideologijom, vrednostima i ciljevima, ona je na tradicionalnom intelektualnom planu potisnula nekad eminentne stvaralačke, filozofske, umetničke i druge kontroverze, pretvorila ih je u teme „drugog reda" prema „progresu" i ulozi „pozitivne" nauke u društvu. Pored tog „intelektualnog" uspeha, tehnokratija unutar svog projekta uspeva da pomiri suprotnosti između „slobodno lebdećih" intelektualaca i njihovih pragmatskih protivnika time što ih *praktično* ujedinjuje u gigantske hijerarhijske komplekse, „organizacije", i *vrednosno* kroz ciljeve ideologije progresa. „Progres" — ta rđava beskonačnost, maglovita, koja obećava evoluciju, ali u okviru klasnog *status quo*, izgleda kao magično rešenje spram neizvesnosti i potresa koje „nudi" revolucija.

Tehnokratija deluje u pravcu velikog pomirenja intelektualnih frakcija unutar buržoazije — njena „duhovna harmonija" je, usled pojave socijalizma, urgentno strateško pitanje kapitala. Tehnokratski um se pojavio kao natklasna „duhovna sinteza" koja je „reinkarnirala" poljuljani civilizacijski, intelektualni i politički autoritet građanske klase.

Tehnička inteligencija nema slučajno *bitnu ulogu* u tehnokratskom projektu. Sa svojom specijalizacijom i tehničkim „umom", ona je plod naučnog i tehničkog razvoja i — zbog *parcijalne svesti* — pogodna je za manipulaciju. Njen sistem vrednosti, izgrađivan decenijama u pedagoškim ustanovama građanstva, odgovara *novim* tendencijama, i ona se stoga pojavljuje kao legitimni duhovni naslednik tradicionalne, humanističke inteligencije. U tehnokratskom projektu „države" ima mesta samo za upravljače-*stručnjake*, za one koji stvaraju i rade u tehničkoj civilizaciji. Pred tim umom iščezavaju i građanske muke s demokratijom, koju je građanstvo *samo stvorilo* i koja se toliko često okrenula protiv nje. Svaka rasprava o demokratiji suvišna je u tehnokratskom društvu, jer „humanizam" tehnokratije počiva na *racionalnim* metodima, sigurnijim od nepouzdanih načela demokratske, parlamentarne igre. Ne slučajno, pojava tehnokratskih ideja praćena je i iščezavanjem parlamentarne demokratije.

Ističući značaj uloge tehničke inteligencije u našem vremenu, *tehnokratija se identifikuje sa njom* — naravno, prividno, jer se ne ukida razlika između vladajućeg i najamnog položaja intelektualaca. Ta činjenica, da je većina tehničke inteligencije u najamnom položaju, jasno govori o *suštini ambicija* tehnokratije, koja priznaje unutar inteligencije samo jednu podelu — na sposobne i nesposobne, odnosno obrazovane i neobrazovane. Druš-

tveni pandan tog prividno neutralnog i „pravednog" pledoajea jesu novi oblici klasnih sukoba, oblikovani u uslovima naučnog i tehničkog napretka.

Tehnokratija je deo vladajuće klase, njena „organska" inteligencija. Angažovana na strateškim tačkama odlučivanja u privredi i upravi, tehnokratija u isto vreme prepušta izvršavanje svojih odluka ambicioznoj, superplaćenoj „intelektualno-radničkoj aristokratiji". Karakterističan je još jedan momenat: mada se pledira za što većim brojem stručnjaka, obrazovanje tehnokrate nije „specijalističko"; on mora dobro da poznaje više oblasti — konkretnu primenjenu nauku, psihologiju, teoriju upravljanja itd. Reč je o svojevrsnom „univerzalnom" obrazovanju koje omogućava vladanje i upravljanje celinom društvenih i privrednih poslova.

Kao tvorevina vladajuće klase, tehnokratija je ideološki, strukturni, politički hermafrodit — intelektualni ataše građanstva, nemoćan da suzbije osnovne klasne suprotnosti. Ona je moderan, „naučno modeliran" refleks vladajućeg uma.

Većina inteligencije je danas u najamnom položaju, bilo da je reč o advokatskim „preduzećima" ili najsavremenijim koncernima. Upravo su ti intelektualci „zla savest" tehnokratske ideologije, „savest" koja tu ideologiju čini bespredmetnom. Klasne suprotnosti u samoj inteligenciji jesu jedan od osnova negacije i same tehnokratske ideologije.

Suprotnost između tehnokratije i intelektualaca u najamnom odnosu svakim danom dobija sve veće razmere. Većina intelektualnih radnika u savremenom klasnom društvu — sa stanovišta svog učešća u stvaranju i raspodeli viška vrednosti, sa stanovišta mogućnosti sindikalnog organizovanja, uslova razvoja klasne svesti u sistemu duhovne manipulacije — u lošijem je položaju nego mnogi slojevi manuelnih radnika. I kada je reč o tržištu radne snage u svetskim razmerama, manuelni radnici su u mnogo povoljnijoj situaciji, jer su mobilniji i time mogu uticati na visinu nadnica. To važi i za tehničku inteligenciju, ali većina — nameštenici, novinari, pravnici, ekonomisti i drugi — nije u takvoj situaciji. Oni su u pogledu svoje pokretljivosti na tržištu radne snage blokirani političkim, pravnim i ideološkim barijerama koje ih drže u faktičkoj, a često i nominalnoj pokornosti.

Tehnokratija polazi od toga da je rešavanje društvenih protivrečnosti — tehničkim i naučnim putem — mogućno. U tom kontekstu, tehnokratska ideologija obuhvata sve filozofske i druge oblike građanskog mišljenja. Sa razvojem savremenog društva tehnokratija je spretno inkorporirala i neke izvorno „leve" teze primenjene u savremenom kapitalizmu: određene oblike planiranja, socijalne zaštite, participacije u privrednom upravljanju i slično. Otuda je tehnokratski um — mehanička sinteza, oslobođena svake suvišne, provokativne stvaralačke, intelektualne kontroverze koja bi mogla izvršiti prevrat u ustaljenim tokovima mišljenja. U isto vreme se ta „sinteza" pokazuje i kao „spasilac" — afirmiše nauku, stručnost, njihove nosioce, s tim što je njihova uloga striktno funkcionalna i pagmatski određena.

Društvena praksa u najrazvijenijim zemljama višestruko je negirala suštinu nekih najrazvijenijih teza tehnokratske ideologije i propagande. Pomenimo najpopularniju „demokratsku" tezu, čijem je „plasiranju" široko pomogao nagli razvoj obrazovnog sistema pedesetih i šezdesetih godina. Reč je o tome da se putem *opšteg* obrazovanja svima pruža prilika za uspeh, prilika za društvenu jednakost, za uspon u društvenoj i profesionalnoj hijerarhiji u zavisnosti od ličnih, prirodnih, umnih sposobnosti.

Teza je postala popularna u posleratnim godinama, kada su potrebe privrede i tercijarnog sektora zahtevale da se radikalno promeni kvalifikaciona struktura radne snage.[6] Na klasne socijalne korene tih promena ukazali su Richard Vahrenkamp i Susane Keller. Po njima, „bum obrazovanja" nije imao „prosvetiteljske motive". Usled koncentracije kapitala i razvoja proizvodnje nakon drugog svetskog rata, došlo je do uništavanja sitne buržoazije — zanatlija, slobodnih profesija itd. Kompenzacija koja im je pružena zbog gubljenja „samostalnosti" i sitne svojine bila je — *obrazovanje sitnoburžoaskog podmlatka*, s jedne, i zamena profita — dohotkom unutar korporacija, s druge strane. Egzistencija tih slojeva osigurana je putem državne službe, tercijarnih delatnosti i sličnog, kroz relativno stabilnu najamninu i osiguranje. Praktično, *rekonstrukcija kapitala je u oblasti radne snage izvršena, dakle, povećavanjem broja intelektualaca u najamnom radnom odnosu. Taj proces je bio praćen tehnokratskom propagandom o demokratizaciji obrazovanja i pružanjem „šansi" svima da preko diplome steknu mogućnost uspona iz jedne klase u drugu.*[7]

Već početkom sedamdesetih godina tako „široko" koncipirano obrazovanje zapada u krizu. *Nekontrolisani proces* obrazovanja doveo je do *nezaposlenosti* intelektualaca, i to onih s najvišim obrazovanjem. Cena intelektualnog rada na tržištu radne snage — pada. Konsekvencije su poznate — počev od štrajkova studenata krajem šezdesetih godina, do štrajkova u fabrikama koji su dvostruko interesantni: prvo se pojavljuju intelektualne revandikacije — zahtevi za „saodlučivanjem", za obrazovanjem i korišćenjem kulturnih dobara; i drugo, manuelnim radnicima se priključuju inžinjeri i tehničari.[8]

---

[6] Nećemo iznositi cifre koje su više puta objavljene, i u našoj zemlji i u svetu. Reč je o podacima iznetim u poznatoj Rihtinoj knjizi *Civilizacija na raskršću* i drugim sličnim delima, u kojima se ističe radikalna promena kvalifikacione strukture zaposlenih u uslovima automatizacije i nagli porast broja visokoobrazovnih kadrova u proizvodnji, ali i u „tercijarnom" i „kvartarnom" sektoru.

[7] Vidi članak: S. Keller i R. Vahrenkamp, *Iluzije klasnog kapitalizma*, „Marksizam u svetu", br. 1/1975.

[8] Reč je o izuzetno velikom broju intelektualaca koji iz slobodnih profesija prelaze u najamni položaj i zavise od nadnice; samo u Velikoj Britaniji gotovo 95% zaposlenog stanovništva prima nadnicu. Time se inteligencija stavlja neposredno pod udar društveno-ekonomskih protivrečnosti koje su dotad pogađale jedino radničku klasu. Otuda Albers, Goldšmit i Elke, autori knjige *Klasne borbe u Zapadnoj Evropi*, i ističu da u najvažnija saznanja iz štrajkova u poslednjim godi-

Takva praksa je do temelja uzdrmala tehnokratsku tezu o „jednakim šansama". Ti su procesi višestruko rasvetljeni u marksističkim krugovima u Zapadnoj Evropi, ali i u građanskim intelektualnim središtima. Pomenimo, pre svega, izvrsnu studiju Kristofera Dženksa[9], koji je s grupom saradnika iz Centra za društvena istraživanja obrazovne politike pri Harvardu istraživao društvene vidove savremenog obrazovanja. (Studija *Jednakost šansi* je 1973. izazvala buru u Sjedinjenim Američkim Državama i Evropi.) Na osnovu obimne analize podataka, Dženksova ekipa je „uništila" tehnokratsku postavku o šansama za društveni uspeh pomoću — pameti i obrazovanja. Suština njihovih analiza je sledeća: šanse za jednakost putem obrazovanja su iluzija. I kada bi školsko znanje moglo biti suštinski reformisano, pa da sva deca doista dobiju kvalitativno jednako obrazovanje, njihove bi šanse kasnije — u životu — bile isto tako nejednake kao i danas. Obrazovna reforma po sebi ne može stvoriti uslove za društvenu i ekonomsku jednakost. Talenat i koeficijenat inteligencije nisu zaloga profesionalnog uspeha i visokog dohotka.

Pomenuli smo namerno ovaj primer zato što se neposredno tiče društvenog položaja intelektualaca u tehnokratskom poretku najrazvijenijih društava.

*

Na kraju ističemo da je analiza odnosa tehnokratije i inteligencije u savremenom društvu samo jedno od mogućnih objašnjenja klasnog bića tehnokratije. Da bismo dospeli do nivoa teorijske kritike tehnokratije, moramo prvo analizirati i rasvetliti konkretne antinomije. Tehnokratija je stvorila, uslovno rečeno, intelektualnu utopiju. Iza njene idealizovane forme, u realnoj društvenoj praksi, u uslovima neprestane i sve složenije klasne borbe, leži istina tehnokratije — očuvanje klasnog poretka. U složenom labirintu društvenih suprotnosti kritika položaja inteligencije je plauzibilan analitički instrument za prodor u suštinu odnosa tehnokratije i savremenog klasnog društva.

---

nama šeste decenije ide i spoznaja da su, u dotad nepoznatim razmerama, u štrajkove stupile mase nameštenika i tehničara, deo inžinjera i deo vodećih nameštenika (*Klassenkämpfe in Westeuropa*, Rowohlt, 1971, str. 62).

[9] Christopher Jencks, *Chancengleichheit*, Rowohlt, Hamburg, 1973.

Milija Komatina

Oktobar i pluralizam stvaralačkih tokova

Tako duboki prevrat kakav je izvršila oktobarska revolucija nije mogao ostaviti po strani ni kulturu. Iz nove, revolucionarne stvarnosti snažno je odjeknuo i glas kulture. Po mnogo čemu izrazito nov, bujan kao i čin revolucije, taj glas se sugestivnom svojom snagom pronio, ostavljajući izvjesnog traga, gotovo cijelom planetom. U retrospektivi svega toga što se tada začelo vidimo ne samo bogato iskustvo već i genezu mnogih danas bitnih pitanja koja se tiču stvaranja moderne civilizacije i kulture, svijeta za čovjeka i njegovu slobodu. Drugim riječima, iz perspektive oktobarske revolucije možemo rekonstruisati kako sudbinu mnogih inicijativa da se stvori autentična ljudska domovina kulture, tako i pretpostavke izražavanja autentičnih ljudskih poriva i stremljenja, pretpostavke pozicije i uloge kulture kakvu ova treba da ima u socijalizmu.

Konstatujmo prije svega tu činjenicu, koja je svih proteklih šezdeset godina zadivljavala svijet, da je revolucija u izuzetno teškoj situaciji, kada se postavljalo pitanje čak i fizičkog opstanka, iznjedrila mnoštvo raznovrsnih stvaralačkih tokova. Naglo su se probudile stvaralačke snage, kao da su upravo čekale taj čin revolucije pa da sa svojim novim, do tada prigušivanim mislima i os-

jećanjima, iziđu na društvenu scenu. Ti tokovi su programatskog karaktera, oni se danas najčešće i spominju s tog stanovišta, ali su bili i plodonosni: stvaralaštvo Oktobra nije samo programski raznovrsno i zanimljivo već je u mnogo čemu visokog domašaja. U svakom slučaju, Oktobar je širom otvorio vrata novoj kulturi, onome što se do revolucije smatralo avangardnim i onome što je zaista avangardno u najširem značenju toga pojma.

Razvile su se sve oblasti kulture i stvaralaštva, sve umjetnosti. Ono što je svijet već poznavao, tražilo je i nalazilo prostora za nastavljanje svoje egzistencije, u nekom novom vidu ili bar sa nekim novim glasom i zvukom i u novoj kulturi. Karakteristično je baš to: iskazati se na nov način, naći nove sadržaje i saopštiti ih novim izražajnim sredstvima. Pri svemu tome bilo je romantičarstva i nerealnih pretenzija, ali najmanje lažnog i vještačkog novatorstva. Autentičnost te kulture se ne može poreći, a to je jedna od bitnih njenih vrijednosti.

Književnost se osvjedočila ostvarenjima koja danas ulaze u tradiciju neprolazne vrijednosti. Književni život je, inače, bio najintenzivniji i najbogatiji. Unutar književnih strujanja i povodom njih vršile su se možda najoštrije konfrontacije; čini nam se, zapravo, da je književni život veoma ilustrativan za rekonstrukciju duhovnog stanja Oktobra i u cjelini kulture koja se stvarala.

Film kao nova umjetnost, bez tradicije, stekao je u mladom sovjetskom društvu, na njegovim prvim koracima, danas već klasičnu tradiciju svjetskog glasa. Revolucionarna po svojim izražajnim mogućnostima, ta je umjetnost, nimalo slučajno, našla zavičaj za svoj plodonosni razvoj u tom društvu koje se revolucionarno začelo i tako moralo potvrđivati. Stvoren je filmski herojski ep novog doba koji neće prestajati da bude uzorom ove umjetnosti sve do naših dana.

Pozorište takođe doživljava preporod. Nove tendencije koje su se javile u književnosti našle su izraza i u ovoj umjetnosti. Stvoren je novi sovjetski teatar koji je odgovarao duhu revolucije.

U slikarstvu i skulpturi u periodu Oktobra kulminirala je, pored ostalih, i tendencija prelaza od akademizma ka apstrakciji, pri čemu su se razvili neki sasvim novi stilovi. „Između 1917. i 1920. nade i oduševljenja ruskih eksperimentalnih umetnika bili su na vrhuncu. Činilo se da je dobijena bitka za novu umetnost."[1]

Muzika se tako reći spontano zaorila iz revolucije. Svjedoci toga doba naglašavaju da se i sama revolucija doživljavala kao muzika. Zato nije neshvatljivo što i ovo stvaralaštvo Oktobra ima draž i snagu novoga.

Posebno je značajno, i sa pozicija aktuelnih pitanja kulture, teorijsko stvaralaštvo Oktobra. U širem značenju kulture, to stvaralaštvo je bilo i sastavni deo teorije revolucije i naučnog socijalizma. Sam Lenjin, sa svojim grandioznim djelom, dovoljan je da tu epohu naznačimo kao epohu gorostasnih dostignuća. Ali i raz-

[1] N. H. Arnason, *Istorija moderne umetnosti*, „Jugoslavija", Beograd.

rada nekih „čisto" kulturnih pitanja dovela je do rezultata kojima se i danas moramo vraćati upravo sa gledišta onoga što su i u naše dane pitanja koja zahtijevaju odgovor ili dileme o kojima se valja opredijeliti.

Kao iskustvo na kojem se možemo učiti predstavlja i atmosfera u kojoj je sve to stvarano. Oktobar je možda neponovljiv po tome kako su se sa najvećom žestinom javila najbitnija pitanja egzistencije čovjeka u društvu, rada, stvaralaštva i slobode, a ipak mogla da se raspravljaju, kako su se otvoreno iznosili problemi dovodeći do polemičkog usijanja, ali ne i do ućutkivanja protivnika. Dijalog ili sagovorništvo imanentni su kulturi. A dijalog se pretvara u svoju suprotnost — monolog — ukoliko ne postoji mogućnost kritike, koja je, opet, uslovljena kako duhovnom snagom sagovornika, tako i karakterom odnosa u kojima se vodi razgovor. Lenjinova epoha imala je takve individualnosti i utemeljivala je takve odnose u kojima je demokratski dijalog bio ne samo mogućan već je bio i neophodna pretpostavka napretka društva i socijalizma. Sporovi nijesu završavani bez ikakvih posljedica u pogledu odnosa snaga i položaja subjekata tih snaga, jer se nijesu ni vodili iz skolastičkih razloga, bez cilja, iako je bilo i takvih, ali se težilo, pa i postizalo, da se konfrontacije i razgraničenja vrše u okvirima nove demokratije koja se izgrađivala. Tražen je način da se ne prekoračuje demokratija ni kada je trebalo izaći u susret surovim zahtjevima vremena.

Taj i takav period trajao je, može se reći, sve do trenutka kada je Staljin konačno učvrstio kult svoje ličnosti, uvodeći i u kulturu „jednonačalije" kao princip, a svoju ličnost, koja stoji na vrhu piramide državno-partijskog monopola, kao neprikosnovenog arbitra u pitanjima šta jeste, a šta nije progresivno, pa prema tome šta može, a šta ne može da egzistira pod okriljem toga monopola.

Posljedice toga monopola i danas se osjećaju, maltene svuda u svijetu. Ona tragalačka i upitnička, afirmativna, ali i kritička kultura dvadesetih godina je pod Staljinovim diktatom zamjenjivana, a velikim je dijelom i zamijenjena, kulturom u kojoj se svijet predstavlja uprošćenom slikom.[8]

---

[8] Makarenko, jedan od onih istaknutih ljudi koji se nijesu slagali s takvim metamorfozama, ostavio je, u članku *Protiv šablona*, napisanom 1938. godine, veoma ilustrativno svjedočanstvo: „Uprošćena predstava o našem sovjetskom čovjeku — ideološki je izvor standardizacije naših literarnih heroja... Kritičari su ga pojednostavnili do posljednjeg stepena, skinuli ga dogola, snabdjeli ga standardnim vrlinama od kojih se na sto kilometara osjeća zadah hrišćanstva. Naučili su ga i da pokorno umire od tuberkuloze, da izgovara nepogrešivo šablonske govore u kojima, razumije se, nema ni rizika. Oslobodili su ga upravo svih konflikata i likuju: Kakvog li sretnog beskonfliktnog stvorenja! Naš heroj se već poodavno odvikao da razmišlja, da s naporom donosi odluke, da pati zbog nezgoda... To je nekakvo uprošćeno stvorenje, kod koga je sve riješeno, kome je sve poznato i kome je nepoznat jedino grijeh... Naša literatura ne treba da se boji konfliktnih situacija. Tajna i ljepota našeg života ne kriju se u odsustvu konflikata, nego u našoj spremnosti i sposobnosti da ih razriješimo" (A. S. Makarenko, *Sočinenija*, tom 6, Moskva, 1958, str. 418—420).

Da staljinistička koncepcija nije imanentna kulturi, govori i to da se ona u svemu i potpuno nije nikada i nigdje mogla ostvariti. Među onim stvaraocima koji su bili podređeni jednom okvirnom programu, uglavnom uprošćenoj predstavi o umjetnosti i njenoj ulozi u društvu, i koji se smatraju privrženicima tog programa, ipak postoje znatne razlike. Mnogi od njih su izašli iz okvira konstruisane dogme, potvrđujući se stvaralački veoma uspjelim ostvarenjima. Kada je poslije Staljinove smrti počeo da se razara staljinistički kult ličnosti, stupile su na scenu i tendencije prevazilaženja staljinističko-ždanovističkih koncepcija ili bar modifikovanja tih koncepcija. Razumije se, taj proces je u kulturi išao onoliko daleko koliko je bio mogućan i u društvenim odnosima.

Danas su na mnogim stranama svijeta uporedo prisutne i dogmatske koncepcije (u raznim varijantama) i tendencije prevazilaženja tih koncepcija.

Reaktiviranjem tekovina i iskustava Oktobra podsticale bi se i snažile antidogmatske tendencije. Neopravdano je ostavljati te tekovine i ta iskustva u sjenci kasnijih staljinističkih izopačenja i zloupotreba unošenjem političkog monopola u kulturni život. Da bi se kultura Oktobra učinila danas djelatnom, treba je, dakako, dobro poznavati u izvornim njenim manifestacijama i značenjima. A da bi se došlo do istina kakve su bile, neophodno je s njih skinuti naslage bjelogardejskih emigrantskih interpretacija, često apriorno negativistički nastrojenih. Valja se kritički odrediti i prema dogmatskim pokušajima da se cijeli razvoj od Oktobra do danas predstavi u apsolutnom pravolinijskom kontinuitetu.

I

Ako se istražuju okolnosti koje su dovele do buđenja i razmaha stvaralačkih snaga, svakako da se mora poći od same revolucije i duhovne atmosfere koju je ona stvorila. Imperativ vremena je bio da se svime i u svemu „čini revolucija". To je za svakoga ko se pozitivno odredio prema revoluciji bilo, prvo, da „izađe iz sebe" i krene tokovima revolucije i, drugo, da u te tokove unese maksimum svojih mogućnosti. Revolucija se u svojim nagovještajima i prvim otkrićima mnogima predstavila ne samo kao mogućnost već i kao potreba da se slobodno i za slobodu u punom smislu aktivistički djeluje svim ljudskim energijama, svim duhovnim i duševnim potencijalom. Sve revolucije su, zapravo, poznate po atmosferi aktivizma. Oktobar, uz to, karakteriše izraziti polet.

Stvaralaštvo Oktobra mora se uporediti i sa onim što mu je prethodilo. S tog gledišta, atmosfera aktivizma došla je i kao nužna reakcija na atmosferu pasivizma i kvijetizma. Perspektiva slobode što se otvorila revolucijom bio je čekani i željeni izlaz iz slijepe ulice beznađa. Uvjerenje da se svijet može uređivati i po nekim svojim težnjama učinilo je prevaziđenim osjećanje uzaludnosti koje je dugo nošeno i umjetnički veoma uspješno transponovano, što je, svakako, rezultat duboke proživljenosti.

Ruska galerija „suvišnih ljudi" koju je stvarala klasična književnost već je bila prepuna. Likovi kojima bi po nekom duhovnom srodstvu bilo mjesto u toj galeriji već su prestajali da budu junaci, zaogrnuti nekim romantičarskim velom. Tokom cijelog devetnaestog vijeka to bijahu uzaludni, a ipak i buntovni i nadareni ljudi. Osim toga, iako su pripadali jednom globalnom duhovnom soju, svi su se oni međusobno veoma razlikovali, bili su upečatljive i snažne individualnosti, manifestujući svoj otpor nazorima sredine kroz koju su se kretali na veoma različit način. Takvi su bili Čacki kod Gribojedova, Onjegin kod Puškina, Pečorin kod Ljermontova, Ruđin kod Turgenjeva, Oblomov kod Gončarova, Bezuhov kod Tolstoja... Likovi Čehova i Andrejeva, pisaca čiji je književni svijet prethodio revoluciji i dominirao u tom periodu, ako i jesu individualnosti, kakvim ih je učinio talenat ovih pisaca, već više nijesu snažni, ako i jesu usamljenici. nijesu gordi, ako su i bili buntovnici, već su postali očajni brodolomnici; od rezignacije već su stigli do potpunog razočaranja, smatrajući suvišnim i društvo, i život, i sebe same.

Odražavajući „prazninu" jednog društvenog i duhovnog stanja, govoreći o neaktivizmu i beznađu, problematika ove „lektire" uveliko je deprimirala. Stoga je jedan od njenih „učinaka" bio upravo taj što je stvarala i stvorila neodoljivu potrebu da se traže programi i ka nekim ciljevima krene novim putevima.

Umjetnosti su takve pokušaje činile i prije Oktobra. Ali dekomponovano, a još ne i stabilizovano oko jednog programa, društvo nije sadržavalo neophodne preduslove da se težnja nečemu novome u stvaralaštvu oplodi i stvarnom i potpunom pobjedom nove kulture.[3] Traženje bijaše više vid bjekstva od postojećeg nego želje da se nešto nađe. Alijansa s progresivnim težnjama išla je najčešće samo donde dok treba nešto rušiti.

Velika socijalna gibanja rađala su osjećanje neizvjesnosti. Pošto su se plašili da dublje proniču u stvarnost u kojoj nijesu očekivali da nađu ništa dobroga, stvaraoci se okreću iracionalnom svijetu, nadajući se da će posredstvom nekih simbola, riječi, zvuka ili sazvučja, stvaranjem zaumnog (iracionalnog) jezika, izazivanjem ekstaze pomoću raznih magija, dakle, na mističan način, otkriti istinu koja je inače nesaznatljiva, jer je „života huk gromovni... samo odjek ružni nezemaljske harmonije" (V. Solovjov).

Svijest o tome „da čovječanstvo stoji na kobnoj granici" i da je umjetnost „važan faktor za spasavanje čovječanstva, a umjetnik propovjednik budućnosti čija se propovijed ne sastoji u racionalnim dogmama, već u izražavanju svoga unutrašnjega „ja"[4],

---

[3] O toj situaciji, s određenim zaključkom o mogućnim posljedicama koje su se pokazale stvarnim, Marks je pisao četrdeset godina prije ruske revolucije: „Svi elementi za to su gotovi... Svi slojevi ruskog društva su ekonomski, moralno, intelektualno u potpunoj dekompoziciji. Revolucija ovog puta počinje na Istoku, koji je do sada bio nerazrušiva tvrđava i rezervna armija kontrarevolucije" (Marx-Engels, *Werke*, tom 14, str. 296).

[4] A. Bjelij, *Arabeske*, Musaget, Moskva, 1911.

rađala se kod sitnoburžoaske inteligencije koja je bježala od proletarijata i njegove borbe, a već nije nalazila realnog oslonca kod buržoazije i u njenom poretku.

Pasivizam te vrste produkt je dezorijentisane inteligencije, uplašene i nemoćne da nađe bilo kakav realni izraz, ali je ipak sugerisao okretanje ka revoluciji, koja je već tutnjala kao iz podzemnih slojeva, jer ju je na to natjerivao baš taj osjećaj tjeskobe od neizvjesnosti. I dok se kod jednih revolucija izrodila u „revoluciju" upotrebe riječi, drugi su htjeli da uživaju u ljepoti rušenja. Dio te inteligencije je apokaliptičke fantazmagorije o revoluciji preobražavao u realnost koja nezadrživo dolazi, stvarana od realnih ljudi i za njihove realne ljudske potrebe.

Revolucija se zbog svega toga željno očekivala. U njoj je viđena mogućnost spoja novog programa za izlaz iz postojećeg stanja i slobode stvaranja. Čak i stvaraoci povlašćenih klasa neskriveno izražavaju to osjećanje. U referatu „Stihija i kultura" Aleksandar Blok 1908. godine piše: „U sve nas je usađeno osećanje nemoći, nemira, katastrofe, eksplozije, sloma... Rusija koja je izašla iz jedne revolucije željno gleda u oči drugoj, možda strašnijoj".[5]

A kada je grunuo Oktobar, silina i radikalnost prevrata učinile su neminovnim isto tako radikalno svrstavanje bilo na jednoj bilo na drugoj strani „barikade". Nemali broj predstavnika stare kulture našao se u emigrantskim kolonama. Mnogi iz te kulture, i dalje se opirući novome, ostali su u zemlji. Njih će zvati „unutrašnja emigracija". A mnogi su učinili napor, uspijevajući manje ili više da se preorijentišu, da nastave svoj put pravcem revolucije. Njih će zvati „saputnici". Razumije se, stvaraoci koji su socijalno pripadali klasi koja se našla na kormilu osjetili su se pozvanim ne samo da se glasno iskažu već i da preuzmu ulogu avangarde u kulturi koja, prema vodećoj klasi društva, mora imati predznak „proleterska".

To su ujedno bile dvije osnovne grupacije — „proletkult", na jednoj strani, i „saputnici", na drugoj strani. Ta podjela, s motivima konfrontacije i oblicima međusobne borbe, odnosi se, uglavnom, na sve umjetnosti, a ne samo na književnost, iako se ona u književnosti možda najdrastičnije manifestovala.

Unutar tih osnovnih „frontova" postojao je veći broj različitih i različito usmjerenih grupa, okupljenih oko pojedinih časopisa ili u kružocima. Brjusov, jedan od učesnika i svjedoka toga života, imajući na umu književnost, veoma je pregledno sumirao to grupisanje: „Ako se sad osvrnemo na savremenu rusku književnost, konkretno na poeziju, pošto je poezija uvek avangarda književnosti, videćemo pre svega proces razdvajanja na znatan broj sitnih pravaca, veoma karakterističan za prelazne epohe. Savremena ruska poezija razbila se u mnoštvo malih kružoka, većinom uzajamno neprijateljski raspoloženih. Još su tu i predstav-

[5] Prema: A. B. Lunačarski, *O ruskoj književnosti*, „Kultura", Beograd, 1959.

nici starih književnih škola koje je život pregazio — realisti u duhu 70-tih i 80-tih godina, ruski parnasovci (kao Bunjin i drugi); simbolisti, koji i dalje pišu po poetici 90-tih godina (K. Baljamont, F. Sologub i drugi); škola neoklasika (O. Leonidov i drugi) stavlja sebi u zadatak da „čuva" tradicije klasične ruske poezije; neoakmeisti uporno nastoje da zapanje čitaoca ostajući verni tradicionalnim formama simbolista; jedna grupa pesnika uporno se drži saveta ranog futurizma (V. Kamenski, V. Hljebnjikov i drugi; Majakovski se odlučno odvojio od njih). Naporedo sa njima postoji niz „škola" koje su ponikle posljednjih godina (B. Pasternak i drugi), njima bliska grupa centrifugista, imažinisti (V. Šeršenjevič, S. Jesenjin i drugi), ekspresionisti, prezentisti i još neki čija imena gotovo ne vredi nabrajati (između ostalih kmematici, akcidentisti, ništaci i slični). Najzad, svima njima suprotstavlja se velika grupa proleterskih pesnika, koja predstavlja udruženje ne samo prema socijalnom obeležju nego i prema određenim književnim strujanjima, s određenim umjetničkim i tehničkim principima."[6]

Svakako da bi bila zanimljiva analiza stvaralaštva toga perioda, što nije mogućno u okvirima ovoga priloga. Ali sa gledišta pluralizma o kome je riječ i kulturne politike koja se stvarala u tom periodu, važno je znati osnovne programe sa kojima su stvaraoci istupili.

„Nova" i „lijeva" kultura i umjetnost bile su dva određenja kojima su željeli da označe svoje programe sve grupe bez izuzetka. Razlika je bila samo u shvatanju tih pojmova i u načinu kako se pristupilo ostvarivanju suštine koja iza njih stoji. To konstatuje i Trocki 1923, kada su već mogle da se jasno raspoznaju ne samo idejne i umjetničke usmjerenosti već i domašaj pojedinih stvaralačkih tokova: „Revolucija obara buržoaziju i ta odlučujuća činjenica prodire u književnost. Raspada se literatura koja se kristalizira oko buržoaske ose. Sve što je ostalo, a što je sačuvalo bar malo životnosti i energije u oblasti duhovnog djelovanja, osobito u literaturi, pokušalo je i pokušava naći novu orijentaciju. Njezinom osom poslije istupa buržoazije postao je narod minus buržoazija. A šta je to? Prije svega seljaštvo, dijelom malograđanska masa, a zatim radnici, ukoliko se uopšte mogu izdvojiti iz narodno-seljačke protoplazme. Takav je osnovni stav svih naših saputnika."[7]

Među „saputnicima" bilo je onih stvaralaca koji su se opredijelili za revoluciju, shvativši i prihvativši njen klasni smisao, ali je više bilo onih koje je opčinila baš ta silina prevrata koji se zbio. U imaginaciji mnogih od njih revolucija se predstavljala ili kao neka ogromna stihija, koja poput neukrotive rijeke sve nosi, ili u obliku neke dotle nečuvene muzike, čijim se zvukom treba oplemeniti.

---

[6] V. Brjusov, *Smisao savremene poezije,* u knjizi: Blok — Brjusov — Majakovski, *Poezija i revolucija,* „Kultura", Beograd, 1959, str. 114.

[7] Lav Trocki u predgovoru za knjigu *Književnost i revolucija,* „Otokar Keršovani", Rijeka, 1971.

„Saputnicima" su smatrani i futuristi, čiji je glavni predstavnik bio Majakovski, iako su među prvima svoje stvaralaštvo vezali za revoluciju, težeći da svojom novom poezijom izađu u mase, agitujući ali i „oblikujući život" socijalističke budućnosti. Oni su smatrali da je raskid s kulturnom tradicijom neophodan i neminovan. Grupu „Serapionova braća" sačinjavali su stvaraoci koji su se neposredno vratili s fronta. Strasno opredijeljeni za revoluciju, oni su, međutim, bili protiv bilo kakvog programiranja umjetnosti. Ovima je bila slična grupa oko časopisa „Prevoj", koja isto tako nije prihvatala gledište da se umjetnički tokovi spolja organizovano usmjeravaju. Urednik je bio istaknuti teoretičar Aleksandar Voronski, koji je dvije godine ranije, to jest 1921, po Lenjinovom odobrenju, došao za urednika časopisa „Crvena ledina". Ovima je dolazio i Gorki. „Serapionovci" i „prevojci", može se zaključiti, mogućnost novoga su vidjeli u revolucionisanju kulture, što nije isključivalo tradiciju, već je pretpostavljalo njeno revolucionarno prevazilaženje na osnovu slobode stvaranja, koja treba da bude imanentno tragalačko otkrivanje novoga.

Započeta prije Oktobra, proleterska kultura dobila je nove snažne podsticaje i izvore, pa se i rascvetavala u različitim varijantama. Na prvom koraku novog sovjetskog društva narodni komesar za prosvjetu A. Lunačarski osnovao je Institut za proletersku kulturu (skraćeno „Proletkult"). Institut je organizovao pozorišne večeri i časove o teatru, slikarske izložbe i škole slikarskog zanata, književne seanse itd. — sve radi osposobljavanja radnika da preuzmu ulogu subjekta kulturnog života i stvaranja. Jer cilj „proletkulta" je bio stvaranje potpuno nove — proleterske kulture. Sam Lunačarski je o tom cilju pisao: „Svi smo potišteni od straha o mogućoj nesreći, svi bičevi sveta vijugaju se nad našim glavama: danas se govori o nestanku hleba, sutra o haranju besposlice, onda o ofanzivi itd. I bio bi lud onaj koji bi zatvarao oči pred ovim opasnostima. Pa ipak se proletarijat požurio, iako se tek probudio u slobodnu životu, da ubere plodove duhovnog užitka, makar na njega, na rubu ambisa, vreba aždaja sa razjapljenim ždrelom. U ovom se ne očituje želja proletarijata da liže što dulje, nego je to velika i stara duhovna glad i katkada dirljiva jasna svest o nuždi da svoju dušu, svoj um i svoj osećaj organizuje, pošto se u tome svaka borba vedri i ojačava."[8]

„Proletkult" je već 1920. okupljao u svoje „studije" oko 80.000 radnika. Od stvaralačkih grupa, prvo se izdvojila grupa „Kovačnica", a zatim „Oktobar", „Na straži", LEF („Lijevi front umjetnosti") i najposlije — u drugoj polovini dvadesetih godina — RAPP („Ruska asocijacija proleterskih pisaca").

Kako je to 1918. definisao A. Bogdanov, jedan od vođa „proletkulta", uloga je umjetnosti „da organizuje putem živih slika socijalno iskustvo ne samo u sferi spoznaje već i u sferi osjećaja i težnji"[9]. Drugi njegov vođa, A. Gastev, 1919. razrađuje ulogu „pro-

---

[8] Prema: A. Lunačarski, *Proletkult*, „Atos", Beograd, 1924.
[9] Prema: *Sovjetska književnost 1917—1932* (uredio A. Flaker), „Naprijed", Zagreb, 1967.

letkulta" kao stvaranje duha kolektivizma, što je analogno anonimnosti života radničke klase u uslovima tehnizacije i mašinizacije. Gastev predlaže stvaranje i novog jezika „za radno-proizvodne ciljeve proletarijata"[10].

Kao što je to uvijek bivalo u istoriji kulture i umjetnosti, stvaraoci se nijesu, na djelu stvaranja, sasvim držali programa grupa kojima su pripadali. Zato je i moglo biti stvarno novoga i lijevoga u značenju progresivnog unutar svih grupa, kao što je bilo i dogmatičnosti, sektaške ograničenosti i „balonske" avangardnosti. Bilo je i pretjeranog eksperimentisanja, ali i kritičkog odustajanja od zamisli. Na primjer, razočaran u smjer razvoja „proletkulta", njegov tvorac Lunačarski će u jednom trenutku izjaviti: „Ja ne vidim više potrebu proletkulta. On nije ništa novoga stvorio. Pesnici ili su učenici Majakovskog ili su bez ikakvog značenja."[11]

Proletkultovski uzleti u budućnost (surova sadašnjost bila je nezamisliva bez rumenih horizonata budućnosti) često su išli toliko daleko da su se gubile veze s realnošću. Pokušaj „oblikovanja novog života", što je takođe bio zahtjev vremena, i kod futurista i kod proletkultovaca izlazio je i izvan mogućeg.

Iz svih tih okolnosti razvila se, neosporno, i avangarda.

Ali kako su i to vrijeme i mnoge od tih težnji bili bremeniti i protivrječnostima, ta avangarda nije svagda stajala na čvrstim osnovama. Duh avangardizma se prirodno javio iz opšte revolucionarne euforije. Bez tog duha se ne bi ni mogli ostvarivati mnogi teški i urgentni društveni zadaci. Ali na specifičnom polju umjetnosti uspješno se može oplođavati samo zrno individualnog talenta. Jedino je film, nova umjetnost, bio u mogućnosti da uspješno savlada mnoge od tih protivrječnosti. Prije svega, film je povezao načelo individualnog s načelom kolektivnog rada. Pronašavši ekspresionistički stil, veliki filmski stvaraoci Ejzenštajn, Dovženko, Pudovkin i drugi, uspješno su povezivali i nezavisne pojedinačne sfere života, čime su pokazali mogućnost prevladavanja njegove iscjepkanosti, suprotno gotovo svim drugim modernim umjetnostima, koje su se bile povinovale upravo toj razdrobljenosti, još više je potencirajući svojim ostvarenjima. Stoga Arnold Hauzer s razlogom smatra film najreprezentativnijom umjetnošću dvadesetog vijeka, a sovjetski, koji, po njemu, znači u najvišem stepenu primjenu istorijskog materijalizma — uzornim.[12]

II

Partijska kulturna politika, takva kakva se zasnivala u Lenjinovo vrijeme i pod njegovim rukovodstvom, doprinosila je razmahu stvaralačkih tokova ili ih bar nije ograničavala, još manje onemogućavala.

---

[10] Isto.

[11] Lav Trocki u predgovoru za knjigu *Književnost i revolucija*, cit. izd.

[12] Arnold Hauzer, *Socijalna istorija umjetnosti i književnosti*, (odjeljak „Filmsko doba"), „Kultura", Beograd, 1962.

Ovo ne treba shvatiti tako da se ta politika nije miješala u stvari kulture, posebno stvaralaštva. Naprotiv. Svaka revolucija je težila, pa je to bio slučaj i s oktobarskom, da obuhvati sve sfere života, da ih poveže sa svojim ciljevima i komplementarno razvija kao svoje autentično djelo. U tom smislu, poslije Oktobra Partija je vršila i pozitivne i negativne intervencije.

Težilo se, pa se u tom pravcu i djelovalo, da se kultura „vrati" društvu, da se reintegriše s društvom i čovjekom. Kao što je rečeno u ovom osvrtu, mnogi i socijalni i kulturni razlozi, a najčešće neslaganje s postojećim uslovima života, bili su odveli mnoge umjetnike u neku vrstu kulturnog „izgnanstva" iz društva. A to nije bila samo ruska situacija niti situacija samo toga trenutka; to se pretvaralo u opšte pravilo, izraženo u više varijanata takozvanog larpurlartizma, modernizma i dekandencije. „Vraćanje" kulture društvu i čovjeku bilo je istorijski opravdano i u „čisto" kulturnom, a ne samo socijalnom kontekstu. Mnoge umjetnosti u svom otporu postojećim normama i oblicima društvenog života, negirajući sve to, pa čak i oblike svoga mogućnog izražavanja, bile su došle do opasne granice da i same sebe negiraju. Izgubivši poziciju aristokratske „gorde usamljenosti" i larpurlartističkog samozadovoljstva — da se bavi sama sobom, što je bila kompenzacija za nezadovoljstvo stvarnošću, kultura, odnosno umjetnost perioda revolucije, kao što smo rekli, suočava se s neophodnošću da svoje dostojanstvo potvrđuje aktivističkim odnosom prema društvu, narodnim masama i njihovom borbom.

Tom novom pozicijom kultura, odnosno umjetnost dolaze u neposredan dodir s ideologijom i politikom, a to znači i s Partijom. Rukovodioci Partije, polazeći od toga da je kultura sastavni dio društvenog života, i da čak ima prilično veliku moć uticaja na društvene procese, jer formira društvenu svijest, morali su se interesovati za idejnu usmjerenost stvaralaštva i za kulturni život u cjelini. Dakako, politika je uvijek, i prije i poslije Oktobra, svuda u svijetu, bila „zainteresovana" za razvoj kulture na određen način i u određenom pravcu. Ovdje je, međutim, riječ — kao što ćemo pokušati da naznačimo — o stvaranju jedne kulturne politike koja bi djelovala kao integralni dio samog kulturnog procesa iznutra; dakle, i snagom argumenata, a ne spoljnim dirigovanjem vlašću.

Takvu politiku prepoznajemo i u toj činjenici što Lenjin i njegovi saradnici, u službenom odnosu, gotovo da nijesu govorili o estetskim pitanjima. Kako je kultura nerazdvojni dio i — ponovimo — dio sa značajnom ulogom, oni su govorili o tome što je društvu potrebno sa gledišta kulture, koji su to društveni zadaci za čije je ostvarivanje neophodan određeni kulturni rad.

Lenjin u tim istorijskim trenucima nije gubio iz vida ni propuštao da se usmjeri na ono što je bitno. Polazio je od toga da treba što brže i što uspješnije razvijati materijalnu osnovu socijalizma, a u tom smislu stvarati modernu radničku klasu, osposobljenu da se što bolje organizuje, da produktivnije radi i što uspješnije ostvaruje svoju istorijsku ulogu. A da bi se to postiglo,

trebalo je otpočeti i kulturnu revoluciju, kao sastavni dio socijalne revolucije. U ovom smislu — pristupiti stvaranju materijalnih, institucionalnih i idejnih pretpostavki za što razvijeniji kulturni život najširih narodnih slojeva. Ti zadaci pak činili su veoma važnim obezbjeđenje uslova da se u najvećem mogućnom stepenu i na odgovarajući način angažuju kulturne snage, stvaraoci. Zato je Lenjin radio kako na stvaranju nove inteligencije iz redova radničke klase, tako i na pridobijanju dijela inteligencije koji se još kolebao u pogledu svog odnosa prema revoluciji.

Kultura je, dakle, bila naročito potrebna u tom njenom društveno-ekonomskom aspektu. Tu je bila snažna izvjesna utilitaristička koncepcija, što Lenjin nije skrivao. Ali pažljivije poznavanje Lenjinova djela, pa i razvoja političkog i kulturnog života u njegovo vrijeme, otkriva da ovdje nije riječ o utilitarizmu u smislu podređivanja kulture i umjetnosti dnevnopolitičkim zadacima, to jest u smislu svođenja njihove uloge na propagandu i pedagogiju. Ipak, kako u novom društvu ni proizvodnja nije razvijana radi proizvodnje, tako nije trebalo ni kultura da se razvija samo radi kulture. Proizvodnja je trebalo da omogući zadovoljavanje ljudskih potreba, pored ostalih i kulturnih, a kultura da tome doprinosi.

Da nije riječ o pragmatičko-ekonomističkoj koncepciji, vidi se i po tome što Lenjin kulturi daje mnogo šire zadatke i veću ulogu od toga da doprinosi podizanju produktivnosti rada. Koliko za materijalnu osnovu, Lenjin je bio zainteresovan i za demokratski karakter društvenih odnosa i politike, što ga je opet dovelo do kulture. Jer: „Nepismen čovjek stoji van politike, treba ga najprije naučiti azbuci? Bez toga nema politike, bez toga postoji samo rekla-kazala, spletke, bajke, predrasude, ali ne i politika."[13]

Lenjin je posebno naglašavao: „Socijalizam ne može da izvede manjina — partija, već samo desetine miliona *kad nauče da sami to rade" (kurziv* — M. K.).

Lenjin i njegovi saradnici bili su, očevidno, preokupirani time kako stvoriti uslove u kojima će se, i kao rezultat kulturnog života, izgrađivati sposobni i angažovani ljudi. Samo ti uslovi i kultura koja tome doprinosi, prema tim teoretičarima i poslenicima revolucije i kulture, a prije svega prema Lenjinu, omogućavaju ne samo to da se ljudi oslobode materijalne nemaštine već i da se vrate svojoj čovječnosti, što je i Marks imao na umu kada je govorio o komunizmu.

Lenjin i njegovi saradnici bavili su se i pitanjima stvaralaštva sa gledišta potreba i zadataka kulturne revolucije. Ova revolucija je, svakako, morala imati za pretpostavku razvijenije stvaralaštvo. Zato su oni davali inicijative da se pomažu sve stvaralačke organizacije i svi stvaraoci ponaosob koji su na platformi revolucije. Ovde dolazimo do pitanja: koje je i kakvo stvaralaštvo (imamo na umu umjetničko) podsticala partija kojom je rukovodio Lenjin? Očevidno, ako se o stvaralaštvu vodilo računa u

---

[13] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 416.

kontekstu kulturne revolucije, da je Partija bila opredijeljena za proletersku kulturu i umjetnost. Lunačarski to i otvoreno naglašava: „Savršeno je jasno da će samo proleterski pisac moći da nas potpuno zadovolji. Samo on će moći da umjetnički obradi ono što nas interesuje i da odatle izvuče prave zaključke".[14]

Lenjin i njegovi najbliži saradnici u to vrijeme čuvali su se, međutim, svakog apriorizma, naročito toga da neki sadržaj proglase „novom kulturom" samo stoga što ima predznak „proleterski". Njihovo shvatanje nove kulture proizlazilo je iz shvatanja revolucije. Kao i revolucija, i kultura podrazumijeva ostvarivanje ciljeva sa značenjem i značajem opštečovječanskim, što isključuje dogmatsko sektašenje i zatvaranje. Usmjerivši svoju pažnju ka graditeljskoj ulozi revolucije, oni su se pitali, prije svega, kako izgraditi tu novu kulturu, što je drugo pitanje za to kako da se ostvari radnička klasa, to jest kako da ona iščezne kao klasa sa svojim nužnim ograničenjima.

Ovo Lenjinovo stanovište veoma se jasno vidi iz nacrta rezolucije koji je on napisao za kongres Proletkulta 8. oktobra 1920. Ističući da čitava organizacija prosvjetnog rada mora biti prožeta duhom klasne borbe proletarijata za uspješno ostvarenje ciljeva njegove diktature, i da se u tu svrhu mora najaktivnije raditi na narodnom prosvjećivanju, Lenjin konstatuje: „Marksizam je izvojevao sebi svoj svetsko-istorijski značaj kao ideologija revolucionarnog proletarijata time što marksizam niukoliko nije odbacio najdragocenija dostignuća buržoaske epohe, već je, naprotiv, usvojio i preradio sve što je bilo od vrednosti u više od dvehiljadugodišnjem razvitku ljudske misli i kulture. Samo dalji rad na toj osnovi i u tom pravcu, oživotvoravan praktičnim iskustvom diktature proletarijata kao njegovom poslednjom borbom protiv svake eksploatacije, može biti priznat kao razvijanje prave proleterske kulture."[15]

Stoga Lenjin predlaže da „sveruski kongres Proletkulta najodlučnije odbacuje kao teorijski netačne i praktično štetne sve pokušaje izmišljanja svoje posebne kulture, pokušaje zatvaranja u svoje izolovane organizacije . . ."[16]

U ovim stavovima je ona tačka gdje se sliva Lenjinovo shvatanje klasnosti kulture i njegovo stanovište da je ta klasnost samo etapa, ali nezaobilazna, osnovni preduslov da kultura dobije smisao i karakter opštečovječanski, što i jeste u njenoj prirodi.

Apriorno i sektaško odbacivanje nasljeđa, u ime potrebe borbe protiv buržoaskih ostataka, Lenjin je upravo zato najenergičnije osuđivao. Na jednom mjestu on kategorički upozorava: „Ako ne shvatimo jasno da se proleterska kultura može graditi samo tačnim poznavanjem kulture koju je stvorio čitav razvitak čovečanstva, samo njenim prerađivanjem, ako to ne shvatimo, mi nećemo moći da rešimo taj zadatak.

---

[14] Prema: S. Lukić, *Ruska književnost u socijalizmu*, „Nolit", Beograd, 1971, str. 45.

[15] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, cit. izd., tom 14, str. 37—38.

[16] Isto.

Proleterska kultura nije nešto što je iskočilo ne znam odakle, ona nije izmišljotina ljudi koji nazivaju sebe specijalistima za proletersku kulturu. Sve je to čista budalaština. Proleterska kultura treba da bude zakoniti razvitak onih zaliha znanja do kojih je čovečanstvo došlo pod jarmom kapitalističkog društva, spahijskog društva, činovničkog društva.

Svi ti putevi i staze vodili su, vode i dalje će voditi proleterskoj kulturi, onako isto kao što nam je politička ekonomija, koju je preradio Marks, pokazala ono do čega mora doći ljudsko društvo, pokazala prelaz ka klasnoj borbi, ka početku proleterske revolucije."[17]

Imajući sve to na umu, Lenjin zaključuje: „Ne izmišljanje nove proleterske kulture, već razvijanje najboljih obrazaca, tradicija i rezultata postojeće kulture s tačke gledišta marksističkog shvatanja svijeta i uslova života i borbe proletarijata u epohi njegove diktature."[18]

Borba protiv svakog monopola, što je zadatak revolucije, nije dopuštala ni favorizovanje, a Partija je bila tako reći pod stalnim pritiskom od strane pojedinih kulturno-umjetničkih grupa da se pojavi u ulozi arbitra. Podsjetili smo na to kako je Partija u liku Lenjina reagovala na pokušaje Proletkulta da se osamostali od Partije i da „laboratorijski" stvara „novu kulturu". Neposredno poslije revolucije Partija je isto tako morala da interveniše protiv pokušaja futurista da monopolski djeluju u „revolucionisanju" kulture, kako su oni taj proces i tu potrebu shvatali. U idejnim borbama oko prestiža, pri čemu se najčešće nastupalo s iskrenim uvjerenjem da je najprogresivniji sopstveni program, grupe „proleterske umjetnosti" sve su više pretendovale na to da budu priznate za jedinog zastupnika proletarijata u kulturi i interpretatora njegovih istorijskih interesa, negirajući i kulturno nasljeđe i programe drugih savremenih grupa. Takve njihove pretenzije i ponašanja koja su polazila od tih pretenzija nepovoljno su se ogledali na stvarnom razvoju kulture i umjetnosti, jer su natjerivali talentovane vanpartijske stvaraoce da se pasiviziraju, pa je to moralo ići na štetu kvaliteta. Poslije živih diskusija i polemika o tome tokom 1924. godine, slijedeće godine CK RKP(b) donio je poznatu rezoluciju. Vjačeslav Polonski, jedan od najistaknutijih književnih teoretičara toga doba, ostavio je svjedočanstvo o toj idejnoj atmosferi:

„Pitanje o partijskoj politici u književnosti bilo je razmatrano u Odsjeku za štampu CK. Prvo se raspravljalo o njemu na savjetovanju 9. maja 1924. godine. Osnovne postavke rezolucije prihvaćene na tom savjetovanju ušle su zatim u rezoluciju o štampi 13. kongresa Partije. Na taj način su teze pomenutog savjetovanja o osnovnim crtama bile potvrđene od najvišeg partijskog organa. Godine 1925. bila je sastavljena specijalna komisija.

---

[17] Isto, str. 11.

[18] Isto, tom 12, str. 145.

Opširnu rezoluciju, koju je Komisija razradila, potvrdio je zatim Politbiro CK, i prvog jula ona je štampana kao definitivna.

Hegemonija proleterskih pisaca — kaže se u rezoluciji — još ne postoji, i Partija treba da im pomogne da osvoje istorijsko pravo na tu hegemoniju.

Treba imati stav pun takta i pažnje prema „saputnicima".

Partija mora da bude tolerantna prema prelaznim ideološkim oblicima... Komunistička kritika mora da odbaci u svojoj praksi ton književnog komandovanja. Ona će imati dubok vaspitni značaj samo ako se oslanja na svoju idejnu nadmoć.

Partija ne može da se ograniči proglašavajući se pristalicom neke određene škole u domenu literarne forme. Novi stil bit će stvoren drugim metodima i još se ne vidi rješenje ovog pitanja. Shodno tome, Partija mora da se izjasni za slobodnu utakmicu različitih struja i grupa na ovom terenu... Nedopustivo je da jedna grupa ili literarna organizacija uzme — zahvaljujući dekretu ili odluci Partije — monopol na izdavačke kuće. Partija ne može da rezerviše monopol ni jednoj posebnoj grupi, neka bi ona bila i najproleterskija."[19]

U ovoj politici, nema sumnje, možemo naći određenu potvrdu i za stanovišta koja danas imamo u socijalističkoj samoupravnoj kulturi.

Na liniji slobode stvaranja, a protiv monopolskih pozicija, veoma su ilustrativne i ove napomene Lunačarskog o opasnostima koje se kriju u prenaglašavanju pojma „proleterski pisac": „Na prvom mjestu, proleterski pisac može da kaže, recimo, ovako: Ja sam proleterski pisac i već samim tim ja sam talentovan. To se događa veoma rijetko. Drugo, proleterski pisac može da misli: Ja ću govoriti samo onu istinu koju od mene očekuje Partija. Ako život govori drukčije — utoliko gore po život. To, naravno, ne smije da se desi ni u kom slučaju. Ja sam već napomenuo da umjetnik mora da bude krajnje istinit. Isto tako, u oblasti svog stvaralaštva on mora da bude maksimalno slobodan. Naročito ako je komunista. Neka umjetnici i ponekad zloupotrebe slobodu — ne mari. To je u svakom slučaju bolje nego odsustvo slobode..."[20]

Stvaralačke slobode izražene takvom šarolikošću, kako smo pokušali da pokažemo, nerijetko oplođavajući se djelima neprolaznih vrijednosti, nijesu dovele, niti su to mogle, do prevazilaženja raskoraka između stvaralaštva i masa. S obzirom na svoje demokratsko shvatanje kulture, Lenjin je u toj činjenici vidio isto tako veliki problem. Ali ni taj problem nije nastojao da riješi na način koji bi bilo u kom smislu značio ograničavanje slobode stvaranja.

S gledišta slobode stvaranja, umjetnost se ne smije ograničavati tako da mora „sačekati" dok se u povoljnim uslovima izgradi odgovarajuća publika. Ali da li to znači da je potpuno neopravdano i neprihvatljivo bilo kakvo usmjeravanje? Lenjin i njegovi najbliži saradnici, da spomenemo Lunačarskog, veoma dobro su

---

[19] S. Lukić, *Ruska književnost u socijalizmu*, cit. izd., str. 47—48.
[20] Isto, str. 45.

shvatali da je riječ o delikatnom problemu. Zato su ne samo dopuštali već i isticali potrebu da sami stvaraoci nalaze odgovarajuća izražajna sredstva. Istina, i u pogledu načina saopštavanja Lenjin nije skrivao svoju naklonost prema onom stvaralaštvu koje može da se razumije, odnosno nesimpatije prema raznim tvorevinama čiji autori i ne pretenduju na to da budu razumljivi. Interpretirajući Lenjinove književne ukuse, već spomenuti Polonski zapaža da je vođa Oktobra bio za novo samo u onom slučaju ako je bolje od staroga, a da ga „novost" sama za sebe nije mogla potkupiti. Polonski citira i ove Lenjinove misli: „Zašto da se klanjamo novome", govorio je Lenjin Klari Cetkin, „kao bogu, kojemu se moramo pokoriti samo zato što je „novo"? Besmislica, posvemašnja besmislica! Ima tu mnogo licemjerstva i, dakako, nesvjesnoga poštovanja umjetničke mode koja vlada na Zapadu. Mi smo dobri revolucionari, ali nekako osjećamo da smo obavezni dokazati kako stojimo „na razini suvremene kulture". Toliko sam smion da mogu izjaviti kako sam „barbarin". Nemam snage da djela ekspresionizma, futurizma, kubizma i ostalih „izama" smatram najvišim ispoljavanjem umjetničkoga genija. Ja ih ne razumijem. Ne osjećam od njih nikakve radosti."[21]

Kao što je smatrao da nije dobro da stvaralaštvo „zaustavi" svoj razvoj, što podrazumijeva i eksperimentisanje, dok ga sustigne mogućna publika, Lenjin je imao rezerve i u pogledu toga da se stvaralaštvo apsolutno nezavisno razvija od masa i stoga što je u tome vidio opasnost udaljavanja od istorijskih ciljeva radničke klase. Kako su ti ciljevi oslobađajući u opštenarodnom smislu, Lenjin je u njihovom poštovanju, a ne negiranju, vidio mogućnost istinske slobode i humanizacije stvaralaštva.

Pri svemu tome čini nam se da je i za rješavanje problema raskoraka između umjetničkog stvaralaštva i masa najvažnija Lenjinova koncepcija kulturne revolucije. Iz te koncepcije, kao iz cjelokupne njegove teorije revolucije, proizlazi da je pomenuti problem rešiv samo u kontekstu prevladavanja podvojenosti subjekta stvaranja duhovne kulture i subjekta stvaranja materijalne kulture, što pretpostavlja potrebu da se proletarijat oslobodi te pozicije da je samo objekat ili samo publika kulturnog procesa. Na putu tog prevladavanja je i proces ostvarivanja proleterske kulture. A ostvarivši se, ta će kultura izgubiti isključivo proleterska obilježja, a dobiće opštečovječanski karakter i značaj.

---

[21] *Sovjetska književnost 1917—1932,* cit. izd., str. 424.

Tone Zorn — Dušan Nećak

O položaju koruških Slovenaca

U časopisu „Socijalizam", broj 2 za ovu godinu, objavljen je zanimljiv prilog Mila Boškovića o položaju slovenačke i hrvatske manjine u Austriji. U prilogu se ističe da se i šira jugoslovenska javnost angažovano bavi problematikom naših manjina u toj susednoj državi. A među tim pitanjima je, razume se, na prvom mestu ostvarivanje onih međunarodnih obaveza koje je Republika Austrija preuzela u pogledu zaštite Slovenaca i Hrvata godine 1955. takozvanim ugovorom o „ponovnom uspostavljanju nezavisne i demokratske Austrije" (kratkoće radi često nazivanim „austrijski Državni ugovor"). Na umu imamo vrlo poznati član toga ugovora, a i još neke njegove odredbe koje se takođe odnose na zaštitu manjina i na odnose s Jugoslavijom. Tu bismo pre svega ukazali na one odredbe ugovora koje se tiču pitanja austrijskog odnosa prema ostacima i idejnim sledbenicima nacizma (član 9) i odredbe koje nalažu Austriji posebne dužnosti u odnosu na grobove palih antifašista, pripadnika antihitlerovske koalicije i spomen-obeležja postavljena u znak sećanja na savezničke pobede nad nacizmom (član 19).

Sve su to pitanja kojih se dotiče i Boškovićeva rasprava. Ovde ćemo pokušati da neka od njih razmotrimo, posebno ona vezana za austrijsku manjinsku politiku. Na primer, razvoj posle drugog svetskog rata pokazuje da je stvarni položaj pojedinih ma-

njina koje žive u Austriji različit, iako za sve manjine važi zajednička odredba da su njihovi pripadnici pred zakonom — formalno doduše — ravnopravni; međutim, ni austrijski pravni sistem ni stvarna politika nisu usmereni na zaštitu nacionalnih manjina kao zajednica i na njihovo očuvanje. Što se tiče pravnog položaja manjina, prava Slovenaca u Koruškoj i Štajerskoj i Hrvata u Gradišću definišu odredbe austrijskog Državnog ugovora, ali su one do danas ostale neispunjene (pored naših dveju manjina, kao priznate manjine žive još i Česi u Beču i njegovoj široj okolini i Mađari u Gradišću). Dok se, na primer, može reći da zvanična Austrija (u određenom smislu) ipak priznaje postojanje Slovenaca u Koruškoj i Hrvata u Gradišću, ne bi se moglo reći da je takav njen stav i prema Slovencima u Štajerskoj. Štaviše, austrijska vlada i politika smatraju da Slovenaca u Štajerskoj uopšte nema, odnosno da su oni već davno asimilovani u većinski živalj. Na austrijskoj strani smo više puta mogli naići čak i na tvrdnju da su se štajerski Slovenci zabunom našli u Državnom ugovoru, ili, drukčije rečeno: pošto štajerskih Slovenaca „nema", za njih ne može ni važiti manjinska zaštita.

Po takvom shvatanju su stoga odgovarajuće odredbe člana 7. Državnog ugovora bespredmetne. To je činjenica koja svedoči ne samo o restriktivnom pristupu Republike Austrije zaštiti naših dveju manjina već i o težnji ka jednostranoj reviziji prihvaćenih međunarodnih obaveza. Karakteristično je, na primer, da Austrija sve do danas nije donela nijedan upravni ili zakonodavni akt namenjen zaštiti štajerskih Slovenaca.[1] U nešto povoljnijem položaju su gradišćanski Hrvati, ali i za njih postoji u Austriji samo zakonodavstvo na školskom području, no i ono je slabije nego kod koruških Slovenaca.

Kada je poznati publicist i poznavalac manjinske problematike profesor Claus Gatterer pre godinu dana raspravljao o nastanku austrijskog Državnog ugovora, on je morao konstatovati da u toku priprema za potpisivanje ugovora „većina Austrijanaca nije mislila na manjine", i dodao da je manjinski problem posle potpisivanja ugovora „s austrijske strane odbačen."[2]

To upozorenje važi naročito za Gradišće i Štajersku, nesumnjivo manje za Korušku, u kojoj se za aktuelnost manjinskog pitanja neprestano „stara" tamošnji nemački nacionalizam. Danas i napredni austrijski poznavaoci koruškog pitanja upozoravaju na to da je protivslovenačko nastupanje toga nacionalizma vidno u Koruškoj unazad sve do sredine prošlog stoleća i da je povezano s ekonomskim i klasnim interesima vladajuće nemačke buržoazije.[3] Kada je u godinama pred drugi svetski rat dr Theodor

---

[1] Navod M. Boškovića da je u Štajerskoj 1959. ukinuta obavezna dvojezična škola nije, dakle, tačan, jer u toj pokrajini posle drugog svetskog rata nije bilo nijedne dvojezične ili slične škole, pa se to ukidanje odnosi jedino na Korušku.

[2] Upor.: Claus Gatterer, *Österreich und seine südlichen Nachbarn*, „Österreichische Zeitschrift für Aussenpolitik", sv. 2, 1976, str. 83—99.

[3] U vezi s položajem koruških Slovenaca u prošlom veku uporedi i nedavno objavljenu studiju: Hans Haas, *Zu einer Strukturanaly-*

Veiter pisao o koruškom nacizmu, on je u vezi s koruškim nemačkim nacionalizmom konstatovao da je nacizam u obliku liberalnog nacionalizma u toj pokrajini već odavno endemičan.[4] Zato nije nikakvo čudo što je posle anšlusa nacistička štampa nazivala Korušku „najvernijom pokrajinom" velikonemačke države; takvo pisanje nacističke štampe potvrđuje i činjenica da je do godine 1941. u nacističku partiju bila učlanjena desetina sveg koruškog stanovništva. Posebno je za nemačko-slovenačke odnose u Koruškoj karakteristično da je nacizam u svoj pogled na slovenačko pitanje uključio i dotadašnji odnos nemačkog koruškog nacionalizma prema slovenačkoj zajednici i, štaviše, taj nacionalizam je u priključenju Koruške nacističkoj Nemačkoj video ostvarenje svojih dotadašnjih težnji.[5] Poznato je, isto tako, da Austrija posle pobede nad nacizmom nije doživela doslednu denacifikaciju. I ne samo to: političke partije su se ubrzo počele otimati za glasove nekadašnjih nacista i uključivati ih u svoje članstvo. Za Korušku je, na primer, poznato da su obe vodeće političke partije, Socijalistička (SPÖ) i Narodna (ÖVP), posle pobede nad nacizmom uključile u svoje redove ukupno 14.000 nekadašnjih nacista (od toga SPÖ 6.000, a ÖVP 8.000)[6]; to se i danas još snažno oseća u odnosu koruškog nemačkog nacionalizma prema slovenačkoj zajednici, pa i u ponašanju jednog dela političkih partija prema slovenačkoj manjini. Očigledno, ta činjenica objašnjava i njihov odnos prema odredbama austrijskog Državnog ugovora o manjinama (član 7), jer njihovo istupanje protiv tih odredaba znači i istupanje protiv antifašističke borbe koruških Slovenaca. Član 7. Državnog ugovora znači u tom smislu naknadu za štetu koju su Slovenci pretrpeli za vreme nacizma i istovremeno priznanje za njihov doprinos u borbi protiv nacizma. To su godine 1945. morale priznati i koruške pokrajinske vlasti. Da bi bar delimično naknadila štetu manjini koju je ova pretrpela zbog genocidnog postupanja domaćih koruških nacista i nemačkih nacionalista, u godini pobede nad nacizmom je tadašnja pokrajinska vlada uvela na teritorijalno kompaktnom području 62 ondašnje južnokoruške opštine obaveznu dvojezičnu osnovnu školu za sve učenike slovenačkog i nemačkog jezika. A da je godina 1945. značila samo vojni slom koruškog nacizma, svedoči činjenica da je dvojezična škola naišla na protivljenje naročito „dotadašnjih" nacista.[7] Do slične konsta-

---

se minderheitenfeindlicher Politik, „Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft", sv. 2, 1977, str. 148—149.

[4] Theodor Veiter, *Die slowenische Volksgruppe in Kärnten*, Wien—Leipzig, 1936, str. 109.

[5] Tone Zorn, *Nacizam i slovenska manjina u austrijskoj Koruškoj do napada na Jugoslaviju travnja 1941. godine*. Objavljeno u zborniku *Fašizam i neofašizam*, Zagreb, 1976, str. 258—264.

[6] Tone Zorn, *Protivmanjinsko delovanje nemačkog nacionalizma u Koruškoj*, u zborniku *Problem manjina u jugoslovensko-austrijskim odnosima*, Beograd, 1977, str. 95.

[7] Upor. izveštaj koruškog pokrajinskog školskog saveta iz godine 1946 (prilog br. 6 u: *Memorandum der Kärntner Slowenen zur Schulfrage*, Klagenfurt, 1959).

tacije su u prvoj posleratnoj školskoj godini došli i Britanci kao saveznička okupaciona sila u Koruškoj. Prema njihovoj oceni, glavni protivnici postojeće dvojezične škole su bili „pangermanisti" i „nacistički prijatelji".[8]

Prve nemačkonacionalističke organizacije obnovljene su u Koruškoj i Štajerskoj ubrzo posle završetka drugog svetskog rata, kao, na primer, Bund der heimattreuen Südkärntner (1947), Kärntner Landsmannschaft (1948), a u Štajerskoj Alpenländischer Kulturverband Südmark (pedesetih godina).

Snage nemačkog koruškog nacionalizma našle su najbolji zaklon u dvema austrijskim građanskim strankama, Narodnoj (ÖVP) i Liberalnoj (FPÖ). Uporedo s tim mogao se primetiti niz antislovenačkih istupanja (od kojih bismo ovde pomenuli naročito „školske štrajkove", za vreme kojih su nemački nacionalisti nekažnjeno sprečavali deci pristup u školu). S potpisivanjem Državnog ugovora snage nemačkog nacionalizma doživljavaju ponovni uspon. Uprkos jasnim odredbama Državnog ugovora, koji zabranjuje aktivnost protivmanjinskih organizacija, koruški nacionalizam već četiri godine posle potpisivanja ugovora beleži osnivanje nemačkonacionalnog udruženja Kärntner Schulverein Südmark (Koruško školsko društvo Južna pokrajina), koje je nastupilo kao jedan od neposrednih naslednika već tridesetih godina nacificiranog Nemačkog školskog društva „Južna pokrajina" (Deutscher Schulverein Südmark). Za ovim je sledilo osnivanje niza novih nacionalističkih društava i organizacija. Njih danas u Koruškoj ima 17, a udružuje ih i povezuje centralna koruška protivmanjinska i protivjugoslovenska organizacija Kärntner Heimatdienst (Koruška domovinska služba), osnovana početkom 1957. godine. Karakteristično je da su u vođstvu te organizacije zastupljene obe pomenute građanske partije, a od 1973. se Heimatdienstu približava i sadašnje rukovodstvo koruških socijalista.

Pažnje vredna je i činjenica da je sadašnje zadatke nemačkog koruškog nacionalizma još 1949. formulisao poznati koruški nacionalist (od 1939. takođe član nacističke partije) dr Hans Steinacher. Po njemu, u koruškoj manjinskoj politici trebalo bi dati značajno mesto takozvanim narodnosno-odbrambenim zadacima, koje je sveo na sledeće zahteve:

— treba pobiti istorijsku laž o germanizaciji;

— obnoviti nemačka nacionalno-odbrambena društva (to znači i one organizacije i društva koje je bio zbrisao vojni slom nacizma);

— u školsku politiku uvesti takozvano roditeljsko pravo, po kome roditelji odlučuju koju će školu pohađati njihovo dete (u koruškom slučaju — nemačku ili dvojezičnu);

— upozoriti na opasnost slovenačke iredente;

— sprečiti svako regulisanje pitanja narodnosti paragrafima i

— sačuvati takozvanu vindišarsku konstrukciju.[9]

---

[8] „Koroška kronika", Celovec, 3. maja 1946.

[9] „Slovenski vestnik", Celovec, 19. oktobra 1949.

Međutim, najjasnije je Steinacherov zahtev izrazilo glasilo Kärntner Heimatdiensta povodom pedesetogodišnjice koruškog plebiscita 1970. godine. Tamo je rečeno da „istorija u Koruškoj" još nije podvukla „poslednju crtu". Ona će je podvući ispod oba naroda tek onda kad jedan od njih više ne bude postojao[10], drukčije rečeno, kad u zemlji više ne bude jednog od ta dva naroda, u našem slučaju Slovenaca.

Jedan od prvih odziva na Steinacherov zahtev iz 1949. nalazimo u Koruškoj već 1951. prilikom tadašnjeg popisa stanovništva, kad su koruške pokrajinske vlasti (pokrajinski poglavar) naredile da se pri obradi jezičkih podataka za Slovence upotrebi izrazito uvredljiva i diskriminatorska jezička kategorija „windisch", zajedno s nizom njenih jezičkih kombinacija.[11] U vezi s tim zahtevom radilo se o ponovnom uvođenju one jezičke kategorije koju su u Koruškoj prvi uveli nacisti 1939. godine (!) i koja kao takva predstavlja jedan od odjeka koruškog nacizma i posle njegovog vojnog sloma.

Pri ozakonjenju jezičke kategorije „windisch" nacisti su se poslužili privatnom tezom predratnih nemačkonacionalnih organizacija, po kojoj slovenački živalj Koruške treba da se deli na dve potpuno odvojene grupe: na „nacionalne" Slovence i na takozvane Windischen. U prve su ubrajali one Slovence koji su se aktivno zalagali za nacionalnu ravnopravnost, a u drugu one koji su se u svemu potčinjavali nemačkom nacionalizmu. Međutim, prema upozorenjima samih Austrijanaca, u pozadini tog nacističkog ozakonjenja bila je težnja da se (doslovno) razbije slovenačka manjina. Karakteristično je, isto tako, da su zvanični austrijski krugovi u vreme pregovora za zaključenje austrijskog Državnog ugovora (1947—1949) znali u Koruškoj, iz razumljivih razloga, samo za Nemce i Slovence. Kao što se vidi, njihova rezervisanost prema nacističkoj jezičkoj kategoriji otpala je do 1951, pa, štaviše, jezičku kategoriju „windisch", zajedno s nizom jezičkih kombinacija, nalazimo i pri obradi dva sledeća popisa stanovništva (1961. i 1971). Ali nije se ostalo samo na popisu stanovništva, već je podela jedinstvenog slovenačkog stanovništva zašla čak i u odnos centralnih austrijskih vlasti prema slovenačkoj zajednici.

Zbivanje u poslednje 22 godine u austrijskoj Koruškoj upozorava na to da tamošnji nemački nacionalizam do danas nije odstupio od linija vodilja koje su date 1949. To važi naročito za vreme posle osnivanja Kärntner Heimatdiensta. Od tada se primećuje pojačan napad koruških nemačkonacionalnih organizacija i građanskog tabora na dvojezično školsko uređenje. Kao što je poznato, vlasti su popustile pred tim napadom: 22. septembra 1958. koruški pokrajinski školski savet je, na zahtev nemačkog

---

[10] „Ruf der Heimat", Klagenfurt, br. 14, oktobar 1970.

[11] Reč je o odluci koruškog pokrajinskog poglavara Zl. 6981/517 od 8. maja 1951.

nacionalizma, administrativnom merom stavio van snage ustavnopravno valjanu odluku o dvojezičnim školama i dvojezičnu nastavu postavio na fakultativnu osnovu, s tim što je roditeljima dao pravo da odjave svoju decu sa dvojezične nastave.[12] Protivzakonitu meru koruških vlasti potvrdio je 19. marta sledeće godine i bečki parlament prihvatanjem takozvanog manjinskog školskog zakona za Korušku, kojim je pogoršan položaj slovenačke manjine čak i u poređenju s odlukom od 22. septembra 1958. I dok se odlukom uvodilo „pravo roditelja" u obliku negativne opcije (slovenački jezik je bio, po pravilu, obavezan, pa su roditelji dobili samo pravo na odjavu), zakon je za dvojezično područje uveo kao pravilo čistu nemačku školu, a eventualna dodatna „dvojezična" nastava postala je sada moguća tek na izričit zahtev roditelja.[13]

Po svom karakteru su septembarska odluka i manjinski školski zakon značili novo bitno kršenje jedne od odredaba člana 7. Državnog ugovora i kao takvi znače prelom u odnosu zvanične Austrije prema Slovencima u Koruškoj. Da se nije radilo o slučajnom kršenju Državnog ugovora, potvrđuje činjenica što je zajedno sa školskim zakonom prihvaćen i zakon o upotrebi slovenačkog jezika pred sudom. Kao i školski, i ovaj zakon je bitno sužavao prava slovenačke manjine pred koruškim sudovima. Dok su dotle pripadnici manjine imali pravo da se, u skladu s važećim ustavnim odredbama, služe maternjim jezikom na celoj dvojezičnoj teritoriji, koja je obuhvatala devet sudskih distrikata, sad je to pravo suženo na svega tri distrikta.[14] Osim toga, zakoni iz 1959. su otvarali mogućnost daljeg sužavanja prava slovenačke manjine predviđanjem posebnog „utvrđivanja manjine" kao uslova za eventualne buduće mere na području „zaštite" manjina.

Već ovde bismo upozorili na to da su oba pomenuta zakona, a i sve buduće „manjinsko-zaštitne" mere austrijske politike doneseni bez saglasnosti manjine na koju se odnose i, čak, uz njene proteste. Takav način „rešavanja" manjinske problematike još jedan je dokaz o nedobronamernosti zvanične Austrije. Pored toga, Austrija se nije obazirala na proteste i upozorenja Jugoslavije koje joj je ova upućivala povodom svakog kršenja Državnog ugovora i prilikom svih susreta predstavnika dveju država.

Zakonskim predviđanjem „utvrđivanja manjine" ozakonjen je zahtev koruških nemačkih nacionalista, koji je istaknut jedva

---

[12] Više o tome: Janko Pleterski, *Materinščina otrok in pouk na koroških osnovnih šolah, Zbornik Koroške*, Ljubljana, 1959, str. 113—120.

[13] Janko Pleterski, *Manjšinska zakonodaja na Koroškem po drugi svetovni vojni*, „Razprave in gradivo", br. 2, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 1960, str. 48—50. — Boškovićeva tvrdnja da se učenici u toku školske godine moraju više puta prijavljivati za dvojezičnu nastavu očigledan je lapsus, jer je dovoljna jedna prijava.

[14] Pod „dvojezičnom teritorijom" podrazumevamo celokupnu teritoriju Koruške gde žive Slovenci (i tamo gde su u većini). Tim izrazom je označavamo stoga što tamošnje stanovništvo, naročito Slovenci, vladaju i jednim i drugim pokrajinskim jezikom, slovenačkim i nemačkim.

godinu dana posle potpisivanja Državnog ugovora. Pomenimo i to da je takav zahtev prvi postavio još 1927. godine koruški nacionalistički istoričar i stvarni otac „vindišarske teorije" Martin Wutte. Po toj zamisli, pri „utvrđivanju" bi se primenilo tajno glasanje (!) o pripadnosti jednoj ili drugoj nacionalnosti, ili drukčije rečeno: „utvrđivanje" bi značilo ponavljanje atmosfere plebiscita iz 1920. godine.[15]

Od godine 1956. naovamo zahtev za „utvrđivanje" Slovenaca je stalan zahtev koruških protivmanjinskih snaga. Kao što je poznato, on je svoje ostvarenje doživeo 14. novembra prošle godine s takozvanim popisom posebne vrste. Pozadinu zahteva za „utvrđivanje" manjine (sada nazvanog „popis posebne vrste") instruktivno je pre godinu dana objasnila publikacija koruškog pokrajinskog muzeja, u kojoj čitamo da bi takvo „utvrđivanje manjine" pokazalo da popisi stanovništva daju previsoke „vrednosti" za Slovence.[16] Preciznije objašnjenje o austrijskim namerama s „popisom posebne vrste" nismo mogli dobiti!

Na zakonodavnom području je 6. jula 1972. sledio zakon o dvojezičnim topografskim (pravilnije: mesnim) natpisima za Korušku. I za taj zakon je karakterističan restriktivan pristup slovenačkoj manjini, jer uvodi dvojezične nazive samo za 205 naselja razbijenog tipa u južnoj Koruškoj (a ima više od 700 mesta!).

Kao što je poznato, zakon nije stupio na snagu. Tek što su bile postavljene prve table s dvojezičnim nazivima mesta, izbila je erupcija nemačkog koruškog nacionalizma, u kojoj su protivnici Slovenaca uklonili sve do tada postavljene dvojezične natpise i nekažnjeno sprečili postavljanje novih. Karakteristično je da su vlasti ustuknule pred nemačkim nacionalizmom, i umesto da se pobrinu za zaštitu zakonitosti, počele su da traže novo, „kompromisno" rešenje u dvojezičnom obeležavanju naziva mesta („kompromisno" sa stanovišta nemačkog nacionalizma, a protivno Državnom ugovoru). Na zahtev građanskog tabora, koji je u celini podržao nasilno uklanjanje tabli s dvojezičnim nazivima mesta, kancelar Krajski je još iste godine osnovao takozvanu Studijsku komisiju za probleme slovenačke manjine (nazvanu i Komisijom za obeležavanje mesta). U nju je pored predstavnika parlamentarnih političkih partija i eksperata pozvao i predstavnike slovenačke manjine, ali su ovi bili primorani da istupe iz komisije, jer je u nju kao predstavnik građanske Narodne partije bio uključen i potpredsednik Kärntner Heimatdiensta, centralne protivmanjinske organizacije u Koruškoj.[17] Već ta činjenica je u mnogo čemu nagoveštavala buduće postupanje zvanične Austrije sa slovenačkom manjinom.

---

[15] Upor.: Herbert Paschinger, *Kärnten. Eine geographische Landeskunde*, I Teil, Klagenfurt, 1976, str. 169.

[16] Na istom mestu, str. 169—170.

[17] U istom smislu treba razumeti Boškovićev navod da „predstavnici manjina (!) nisu imali mogućnosti da u komisiji utiču na ispunjavanje predviđenih obaveza..."

Za vezu sa slovenačkom manjinom je zatim kao uporedno telo osnovan takozvani kontaktni komitet, u kome su se posebno sastajali predstavnici vlade i slovenačke manjine. Međutim, uprkos mnogobrojnim zasedanjima, komitet nije ispunio očekivanja manjine, jer je vlada u stvari odbacila sve njene sugestije. A uskoro se i pokazalo da su i „studijska komisija" i „kontaktni komitet" služili vladi samo kao sredstvo pomoću kojeg će odugovlačiti s ispunjavanjem manjinskih odredaba člana 7. Državnog ugovora. Što je još gore, sad je manjinsko pitanje postalo predmet dogovaranja triju parlamentarnih partija (Socijalističke, Narodne i Liberalne). Kao rezultat međustranačkog licitiranja na račun pogođene manjine došao je, konačno, 17. septembra 1974. godine prihvaćeni dogovor tih stranaka o ozakonjenju „utvrđivanja" koruških Slovenaca. S tim dogovorom, koji je značio ne samo diskriminaciju Slovenaca kao autohtonog stanovništva Koruške i kršenje člana 7. Državnog ugovora već i neuvažavanje odgovarajućih preporuka Organizacije ujedinjenih nacija — preporuka koje govore da broj pripadnika nije značajan za kvantitet i kvalitet manjinskog naroda[18] — Austrija je još jasnije stupila na put revizije Državnog ugovora. A pri tom treba imati na umu činjenicu da se težnje za njegovom revizijom pokazuju ne samo na području manjinske zaštite nego i u sferi drugih odredaba tog ugovora (na primer, vojnih). Manjinsko pitanje je sada postalo isključivo pitanje međustranačkog pogađanja, i to na račun neposredno zainteresovanih Slovenaca i Hrvata i mimo njih. Jedna od posledica dogovaranja pomenutih triju stranaka bilo je i donošenje takozvanog zakona o narodnosnim grupama.

Od svih austrijskih zakona namenjenih zaštiti manjina taj je zakon najvećma diskriminatorski. Osnovna njegova karakteristika jeste težnja da zakonitim predstavnicima dveju naših manjina oduzme pravo da zastupaju Slovence i Hrvate, a pored toga uvodi i „određen broj" manjine kao uslov za uvođenje manjinske zaštite. Bez obzira na to što su Slovenci i Hrvati neposredno zaštićeni Državnim ugovorom, zakon ove dve manjine i ne pominje, već kaže da će manjine za koje će važiti zakonom predviđena zaštita biti određene tek dogovorom između Beča i odgovarajuće pokrajinske vlade.[19]

Analiza koju smo u Jugoslaviji izvršili pre donošenja toga zakona[20] već je upozorila na izrazito diskriminatorski karakter novog austrijskog zakona o manjinama. Utvrđeno je da zakon, protivno Državnom ugovoru, obezbeđuje pripadnicima manjine, na što užem prostoru, samo personalnu, a ne, kako je bila težnja

[18] *Definition and Classification of Minorities*, New York, 1950.

[19] Svakako u tom smislu treba razumeti Boškovićevu tvrdnju da se u unutrašnjem austrijskom zakonodavstvu „manjine (se) i ne pominju". Slovenci su u zakonu o narodnosnim grupama pomenuti samo u onoj odredbi kojom se ukida zakon o dvojezičnim topografskim natpisima iz godine 1972.

[20] *Sodobna vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Avstriji*, Ljubljana, 1976.

potpisnica Državnog ugovora, teritorijalnu zaštitu koruških Slovenaca na teritorijalno kompaktnom prostoru. O toj volji autorâ člana 7. Državnog ugovora svedoči činjenica da su prilikom formulisanja toga člana odbačena oba predloga koja su predviđala ozakonjenje „znatnog udela" pripadnika slovenačke ili hrvatske manjine kao uslov za priznavanje određenih manjinskih prava i težnja da se Slovenci i Hrvati označe kao „jezičke manjine".[21]

O tome šta se stvarno skriva iza personalnog principa zaštite manjine, koji sada ozakonjuju Austrijanci, na nedavnom simpozijumu o jezičkim manjinama (održanom u Kanadi) jedan od učesnika je pored ostalog rekao da personalno načelo daje prednost jačem (u našem slučaju neslovenačkom elementu), jer mu pored sopstvenog izbora omogućava i to da određuje, odnosno ograniči izbor slabijem (Slovencu i Hrvatu). Zbog toga su se, prema tom upozorenju, dominantne nacije u istoriji zalagale (u Austriji, kao što vidimo, to je slučaj i danas) za personalno načelo, a nedominantne za teritorijalno.[22] Očevidno je, dakle, da se odbacivanjem personalnog načela pri sklapanju austrijskog Državnog ugovora pokušalo da se Slovenci i Hrvati, kao nedominantne manjine, zaštite od nemačkog koruškog nacionalizma.

Karakteristično je, isto tako, da su pred međunarodnom javnošću predstavnici Republike Austrije više puta pokušavali, u suprotnosti s Državnim ugovorom, da označe naše manjine kao „lingvističke", a ne kao nacionalne manjine, te da na taj način protumače član 7. Državnog ugovora u smislu senžermenskog mirovnog ugovora iz 1919. godine. U tom smislu je u navedenom broju časopisa „Socijalizam" pogrešna interpretacija odgovora austrijskog predstavnika u Komitetu Ujedinjenih nacija za sprečavanje rasne diskriminacije da se, navodno, na jezičke manjine (to jest na Slovence i Hrvate) ne odnose odredbe Državnog ugovora, jer se pri toj interpretaciji radilo samo o pokušaju smisaone reinterpretacije člana 7. Državnog ugovora.

Pored navedenih zakonskih odredaba, austrijske vlasti su iz materije člana 7. Državnog ugovora donele za Korušku još neke mere, ali one nemaju zakonsku snagu.[23] Među njima je nesumnjivo najznačajnija osnivanje gimnazije za Slovence u Celovcu (1957. godine), do sada jedine srednjoškolske ustanove namenjene slovenačkoj manjini.[24] Karakteristično je da je gimnazija sve do

---

[21] Gerald Stourzh, *Kleine Geschichte des Österreichischen Staatsvertrages*, Graz—Wien—Köln, str. 56—58.

[22] „Delo", Ljubljana, 9. jul 1977, subotnji prilog, str. 24.

[23] Te mere su podrobno navedene u raspravi: Tone Zorn — Janko Pleterski, *Nekateri pravni vidiki položaja slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem*, „Razprave in gradivo", sv. 6, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 1974, str. 89—90.

[24] Iz Boškovićeve rasprave moglo bi se zaključiti da je gimnazija ustanova u kojoj je slovenački jezik potisnut u pozadinu, što, međutim, ne stoji. Pogrešna je i tvrdnja da je gimnazija „prvi put tek 1975. godine dobila mogućnost i olakšicu da časove na slovenačkom jeziku drži pre podne, ali nisu prihvaćeni zahtevi slovenačkih roditelja da se nastava na slovenačkom jeziku proširi i na niže razrede". Radilo se o tome da je gimnazija te godine dobila sopstvenu školsku zgradu, dok

osnivanja bila predmet stalnih napada nemačkog koruškog nacionalizma, čiji pobornici su je na jednom od skupova Kärntner Heimatdiensta čak označili kao „veliki otrov za Korušku".

---

je do toga vremena bila smeštena u zgradi jedne od nemačkih celovečkih gimnazija i u toku svih tih godina imala isključivo popodnevnu nastavu. Tako je tek tada počela sa prepodnevnom nastavom. Nastava se, razumljivo, od prvog razreda gimnazije (po našem starom uređenju) izvodi uglavnom na slovenačkom jeziku (nemački jezik je jedan od predmeta koji se uče), pa zato niko nije imao potrebe da zahteva proširenje nastave na slovenačkom jeziku. Do prošle godine Slovenci su imali i privatnu poljoprivrednu školu, koja danas više ne radi. Još bismo upozorili da su dečji vrtići koje Bošković pominje u privatnim slovenačkim rukama i da austrijske vlasti sve do danas nisu ništa učinile za vaspitanje slovenačke predškolske dece na maternjem jeziku.

U Boškovićevom prilogu ima još nekih netačnosti, na primer tvrdnja da se pri poslednjim pokrajinskim izborima radilo o „masovnom opredeljivanju boraca slovenačkog porekla za listu koruškog jedinstva dr Pavela Apovnika". Kao što je poznato, to je lista jednog dela koruških Slovenaca (pri čemu, razume se, nije reč o borcima). Isto tako, želeli bismo objašnjenje otkud autoru podatak o postojanju koruške protivmanjinske organizacije „Osvetnici koruške domovine", a mogli bismo navesti i još neka pitanja.

Veljko Radović

Moderno pozorište u traženju novih oblika

(Povodom Jedanaestog beogradskog internacionalnog teatarskog festivala)

Jedanaesti BITEF odvijao se, po projekcijama i zamisli selektorâ, pod neodređenim i „elastičnim" imenom *Postavangarda 77*, formulišući „opšte stanje stvari" u današnjem evropskom (i vanevropskom) pozorištu i ukazujući na preovlađujuće pravce kretanja u njemu. Kakvi su odjeci pozorišne avangarde šezdesetih godina i njeni uticaji na tradicionalno pozorište? „Paralelna", vaninstitucionalna pozorišta ostavila su tragove, jer su njihovi rezultati i novatorski doprinosi očito već prihvaćeni i tako asimilovani u „neavangardnim" pozorištima da sada toj nekadašnjoj avangardi prijeti neposredna opasnost novog akademizma i — smrti. To je jedan od osnovnih paradoksa svake protivistorijske avangarde (njena priroda, dakle, nije samo aistorijska): prvo se pripremi i dogodi pobuna protiv oblikâ oficijelne umjetnosti i ustaljenih vrijednosti, bučan raskid s dosadašnjom tradicijom i uspostavljanje poretka diskontinuiteta; zatim se pobuna polako smiruje, priklanjajući se najprije „srednjem putu" mudrosti i uravnoteženosti, ali to je, istovremeno, i nesumnjiv znak umora i zastanka

avangardizma u kojem će se, možda, osloboditi energija za nove raskide i stvaralačka traženja. Jučerašnja avangarda tako postaje, po evolucionoj logici, današnjom *školom;* nešto što je po pobudi i misiji bilo tek predstil, rušenje osvojenih formi, postaje akademizirana, manirom prožeta akcija pozorišta koje se bori protiv sopstvene prirode i konzervacije oblika. Ta kulturna dijalektika, naravno, obilježava i avangardu šezdesetih godina, a sadašnji trenutak označava smirivanje dinamizma avangarde ne samo u pozorišnoj nego i u ostalim umjetnostima. *Postavangarda* sedamdeset sedme godine našega vijeka ljulja se između formi prošlosti i nagovještaja budućnosti, ne uspijevajući da se izbori ni za vlastitu sadašnjost. Povratak neoklasicizmu i njegovim obrascima i povremeni radikalizam što traži nemoguće — to karakteriše umjetnost našeg vremena, vremena „crnih proroka" koji stavljaju svoje uloge na sigurnu katastrofu moderne umjetnosti. Nije lako pratiti ta nejedinstvena i često veoma oprečna kretanja moderne umjetnosti, jer ona se nekontrolisano razvija mimo dominantnih načela, te je teško ustanoviti i formulisati neke principe koji je konstituišu. Tu nejedinstvenost izrazile su i predstave ovogodišnjeg BITEF-a, pokazujući da nema nikakve homogenosti niti monolitnosti u postavangardnom pozorišnom pokretu naših dana. Sâm šarolik izbor pedstava prikazanih na toj smotri ove godine — često čudan i samome sebi protivrječan — znak je, isto tako, nesvodljivosti savremenog pozorišta na opštevažeća načela.

Jedanaesti BITEF je otvoren predstavom *Mrtvi razred* „scenarista" Tadeuša Kantora, u izvođenju Teatra Cricot (Krakov), i u režiji autora tog „scenarija". Teatr Cricot je, inače, marginalno pozorište istomišljenikâ, i ne prima nikakve dotacije od države. Glumci se okupljaju oko Kantora, rodonačelnika i osnivača ovog pozorišta, i oko njegovih „projekata". To avangardno poljsko pozorište načelno je antiliterarno, nepomirljivo autonomističko prema dramskoj riječi. Ono slabo poštuje riječ, ne smatrajući je naročito značajnom komponentom pozorišnog čina. Riječ je, misli Kantor, naturalistički „materijal" koji lažno i vanestetički izražava mnogostruku i neulovljivu stvarnost. Pozorište Evrope je pomalo napustilo takve radikalističke zaključke, i vratilo se riječi kao prvobitnom i nezamjenjivom sredstvu izražavanja ljudske stvarnosti, ali Kantor ostaje i dalje „autonomist" koji iz svog pozorišta čistunski strogo progoni riječ. Kantor u tome nije, razumije se, nikakav novator: sve je to, davno prije njega, formulisao engleski reditelj Gordon Krejg, nepomirljivi protivnik literarnog pozorišta (sem toga, to smo vidjeli i u Beketovom pozorištu). Kantor, stoga, nije novatorska pojava, on je tek sljedbenik. Stoga ne znam otkuda mu takva reputacija obnovitelja evropskog pozorišta, uveliko neosnovana i nezaslužena. Krejg je davno rekao, a Kantor to samo vjernički ponavlja u svojim deklaracijama i predstavama, da je čovjek strano tijelo u apstraktnom tkivu umjetničkog djela (Krejg: „Najozbiljnije zahtijevam da se marioneta vrati u pozorište i, čim se ona bude pojavila, moći ćemo da uživamo u radostima života i u odavanju dužnog poštovanja smrti").

Oduševljeni krejgovac, Kantor će u svojim predstavama apstrahovati realnost gotovo do same granice neprepoznavanja. Sem toga, davaće prednost mehaničkom u odnosu na organsko, jer je Krejg naslutio i najavio pobjedu automatskog i robotskog u doba koje je do krajnosti racionalističko. Povratak lutaka na evropsku scenu jeste, dakle, zakonit, jer je „višak nečega nedostatak nečega" (što manje ljudskog, to više neživog). Tadeuš Kantor je slikar, i to veoma ugledan, i pozorište ga zanima, prije svega, kao vizuelni događaj. Očit je njegov pouzdani likovni ukus, a ima i lijepu sposobnost za komponovanje prizora i nepogrešivo osjećanje ritma svojih „hepeninga". Sve su to osnovni teatarski kvaliteti, ali iz predstave koju smo vidjeli gotovo potpuno odsustvuje sadržajna komponenta. Predstava je, inače, pretjerano „filozofska", iako je morala da bude samo atmosfera „stanja smrti", s asocijacijama na djetinjstvo i smrt iluzija. U *Mrtvom razredu* riječ je, naime, o grupi staraca i starica koji dolaze u negdašnju učionicu s lutkama — vlastitim dvojnicima na leđima. Oni to nose terete svojih iluzija, nekadašnjih vjerovanja. Predstava sugeriše stanje okamenjenosti, metamorfozu ljudi u lutke. Samo ih stalni muzički lajtmotiv — nostalgični valcer „Fransoa" — diže iz tih crvotočnih klupa, odajući tako počast i divljenje vlastitoj mladosti i njenom sada ugašenom zanosu. To ih njihova mladost podsjeća i zove, pitajući ih šta su radili cijelog života te su postali to što jesu — beživotne lutke. Predstava je gotovo bez riječi, a i kad je ima — gotovo je beznačajna i nesuvisla kao i životi onih koji je izgovaraju. To je zbir jalovosti, nezavršenih akcija, neispunjenosti, nedomašenosti. Kantoru je za uspostavljanje tog „hepeninga" poslužilo, „kao izvor inspiracije", djelo *Tumor Mozgovic* poznatog nadrealističkog pisca Stanislava Ignacija Vitkijevića. No to je samo osnovni povod za predstavu, pa Kantor kaže: „Ja stvaram realnost, jedan splet raznih realnosti bez ikakve veze sa logikom ili igranom dramom, ja stvaram polja napetosti koja će biti u stanju da razbiju narativnu strukturu drame. Sve ovo činim u atmosferi šoka i skandala." Kantor je, inače, uvijek u središtu svojih predstava (i u doslovnom smislu riječi!), jer je prisutan kao organizator prizorâ i „dirigent", da bi predstavu uvijek mogao da poremeti i usmjeri ka nadrealnom kad ona počinje da biva „normalnom"?! Njemu nije do rekonstrukcije stvarnosti, već do njene „atmosfere", njenog „duha", jer je očito da i ovu njegovu predstavu pamtimo „preko forme" (Tadeuš Ruževič). Ovdje je mjesto, možda, da se prisjetimo dijalektičke konstante Vasilija Kandinskog o dva pôla umjetnosti, „velikog realizma" i „velike apstrakcije". Tadeuš Kantor je, naravno, na pôlu „velike apstrakcije", i to fanatično. To njegovo pozorišno čistunstvo daje ponekad i u ponečemu rezultate, osobito ako je riječ o ritmičkom i vizuelnom aspektu predstave. Ali takvom pozorištu, pozorištu koje se bavi „stanjem smrti", prijeti izražajna monotonija, jer nema ni razvoja ni bilo kakve dramatike u konstataciji „stanja smrti". Dovoljno je vidjeti samo nekoliko minuta tog „hepeninga", i vidjeli ste sve. On nigdje ne počinje i nigdje se ne završava; ali to ne kažemo zato da

bismo odali počast takvom pozorištu statičnosti. Naprotiv. Na kraju, da se pomene i to da je Kantor i scenograf te predstave, a ako je potrebno isticati nekog glumca u ovoj tipično rediteljskoj predstavi, onda bi to mogla biti Marija Strangret-Kantor u ulozi Žene s mehaničkom kolijevkom.

Neodređenost i „proizvoljnost" teme ovogodišnjeg BITEF-a došle su, možda, do potpunog izražaja kad je beogradskoj publici, i to odmah poslije *Mrtvog razreda*, prikazana njoj upravo antipodna predstava Teatrul Bulandre (Bukurešt), *Promaja* Marina Soreskua, u režiji Dan Micua. Ako predstavu *Mrtvog razreda* prati oskudica riječi, Soreskuovo djelo, i predstava ne manje ako ne i više, preplavljeno je obiljem riječi ne uvijek sceničnih i funkcionalnih. Soresku je poznato pjesničko ime rumunske i evropske književnosti, a sada smo ga upoznali i kao dramatičara. Jedva da bi trebalo reći da je Soresku-pjesnik znatno uspješniji od Soreskua-dramatičara, iako mu se ni ta vrsta talenta ne može osporiti. „Moj teatar je egzaktan, ali u kretanju", ističe Soresku vlastito shvatanje pozorišta. Njegovo djelo odista je egzaktno, čini se isuviše, ali ovaj prikazivač ne misli da u takvoj vrsti pozorišta ima strasti i kretanja, pa ni mnogo unutrašnjeg pokreta. Soreskuu je stalo da rekonstruiše davnu realnost Moldavije, posmatrajući je kao jedan od nebrojenih apsurda istorije. On egzaktno izlaže istorijske činjenice, ironično ih osvjetljavajući kad prikazuje vlaške velmože i otomanske osvajače u šatoru pobodenom usred pale Vizantije. Da Soresku nije, ipak, odveć vješt dramatičar i konstruktor dramske radnje, svjedoče dva gotovo paralelna i shematska toka njegove drame: u prvom dijelu prikazani su osvajači i domaća vlastela, a drugi dio drame je „etnički", na izvjestan način folkloran. Ta dva toka povezuju samo ideja i tema, dramaturške veze jedva da ima. Soresku je, svakako, imao ozbiljne stvaralačke i istorijske razloge što se obratio davnoj moldavskoj istoriji zime između 1461. i 1462. godine, kada je Mehmed Drugi pokorio Vizantiju. Prikazan je moldavski dvor izolovan od vlastitog naroda i njegove istorijske sudbine, i istovremeni strah tog naroda — to jest njegovih iskonski osviješćenih predstavnika — od asimilacije, gubitka nacionalnog identiteta i samobitnosti. Ako se osnovne ideje *Promaje* tako protumače, onda je jasna istorijska analogija i bitni razlog što je ova drama napisana i izvedena. U drugom dijelu predstave pojavljuje se anonimni čovjek — predstavnik neuništivog narodnog bića i simbol njegove vječitosti. Čini nam se da je taj dio drame podlegao izvjesnoj vrsti retoričnog patriotizma, ali svejedno iskrenog i budničkog. Vjerujem da je *Promaja* u tamošnjoj sredini imala življi i snažniji odjek; ovdje je publika, iako blagonaklona unaprijed, nije primila s osobitim simpatijama i oduševljenjem, premda se ta drama prividno bavi jednom univerzalnom temom i realnošću savremenog svijeta. Biće da sve to dolazi od iskonstruisanosti drame i njene pomalo intelektualističke suvoće. Reditelj Dan Micu, svojim prilično neteatarskim rješenjima i shematskim scenskim mišljenjem, samo je podvlačio diskusionu prirodu Soreskuovog djela. To je njena osnovna, i ne-

mala, mana. Stoga predstava nema pravog scenskog ritma i dinamike, a radnja se razvija shematski i pravolinijski, na tlocrtu jednog krutog i ukočenog mizanscena. Micu time nije pomogao Soreskuu, naprotiv, jer je previše poštovao svaku piščevu riječ, i onda kad ta riječ nije bila scenična niti sceni primjerena. Ulogu Mehmeda Drugog u vrlo dobrom ansamblu bukureštanskih glumaca tumači Virgil Ogasanu.

Pisac ovoga osvrta nije mogao ni da pretpostavi da će vrhunac ovogodišnjeg BITEF-a biti jedna tako „neavangardna" predstava kao što je *Heda Gabler* Henrika Ibzena, u izvođenju zapadnoberlinskog Schiller-Theatera, i u režiji Nils-Peter Rudolfa. Ta predstava simbolizuje povratak klasici i duhu klasičnog, ali u jednom veoma modernom osvjetljenju i „ključu". Reditelj Rudolf, mlad i darovit čovjek, preciznog scenskog mišljenja, promijenio je čak i idejni tlocrt i značenje ove Ibzenove drame, prilagođavajući neke pomalo odživjele ideje duhu preinačene i simbolizmu ibzenovskog tipa nesklone realnosti. Otuda ta predstava, mada tako malo „novatorska", postaje modernom scenskom evokacijom jednog pomalo debatnog djela kao što je *Heda Gabler*. Reditelj Rudolf očito ne vjeruje u održivost nekih moralističkih Ibzenovih ideja posijanih po ovoj drami, pa podvrgava ironiji taj smiješni, užasno uredni i mediokritetski svijet norveške provincije (maskama ih je učinio čak i fizički neprivlačnim!). Kći generala Gablera, Heda, poslije jednog tragikomično proživljenog medenog mjeseca, ulazi u dom muža Tesmana, nedarovitog, dosadnog i „pravolinijskog" čovjeka, iz nekog neobjašnjivog i bezrazložnog samoinaćenja u kome se može prepoznati i odsjaj maskiranog mazohizma podređenih. Heda, po sopstvenom priznanju u vidu samoranjavanja, ima samo jedan jedini dar: „dar da se dosađuje". Rudolf u takvoj Hedi, naravno, ne može da vidi nikakve naročito plemenite težnje ka nekoj mističnoj „ljepoti" koja obitava negdje izvan Tesmanove kuće i izvan svijeta što oko nje steže gvozdeni obruč. Tako prazna i pusta, ne može biti nosilac pozitivnih načela, a u toj predstavi gotovo i nema „pozitivnih" likova. Istina je da je Ibzen neke likove u toj drami stvarao s određenim naklonostima, ali Rudolf ne nalazi da bilo koji lik ove drame provincijskih sablasti može da zasluži našu naklonost. Heda je, inače, čistokrvno Norino čedo, ali ona neće da napusti „lutkinu kuću", kao što je Nora hrabro i bučno zalupila vrata doma u kojem je živjela tako „dobro" i tako „uredno". Hedu uzalud zovu sirene vozova što muklo prolaze pored njene kuće, ona neće otići; prije će izabrati samoubistvo nego slobodu, iz straha od nje i od života goreg i od same smrti. Ostaće do kraja u kući mediokriteta Tesmana, bezličnog pedanta koji neprestano prevrće pergamente tražeći u njima neke svoje istine, ne videći oko sebe žive i život. Ta drama je tragedija neosmišljenosti, prije svega, jer se u njoj niko ne ostvaruje — pored njih postoje neke ljepote i istine, ali ih, slijepi i gluvi, obilaze. Heda u svom biću nosi prirodnu, ali i očajničku potrebu da privuče pažnju na sebe, na „svoj slučaj", ali je ti otupjeli i inertni ljudi nikako ne primjećuju: čak i kad se pojavi među njima odje-

vena u providnu pletenu haljinu kroz koju se nazire njeno živo i puteno tijelo, ti umrtvljeni filistri ni tada neće zapaziti „ništa naročito". Stoga je *Heda Gabler* neka vrsta sumorne snage, obilježena nordijskom opsesijom sukoba muškog i ženskog principa, u apoteozi proždiranja i uzajamne negacije polova. Predstava Schiller-Theatera je pomalo pedantna, s mnoštvom simboličnih i lijepo pronađenih detalja velike asocijativnosti. Rudolf vješto pronalazi odgovarajuće scenske simbole, ispunjavajući scenu mnogostrukim značenjima. Svaki prizor je brižljivo komponovan, svaki gest i najsporednijeg lika diskretno je istaknut taman toliko koliko valja. To, istina, nešto usporava radnju, ali ne smeta mnogo utisku o savršenosti i mislilačkoj prirodi ove predstave. Možda je reditelj Rudolf suviše poštovao integralnost *Hede Gabler*, ali, svejedno, on je ostvario monolitnu, veoma dobru predstavu neobične scenske discipline. U ekipi izvanrednih glumaca ističe se Heda sjajne glumice Gizele Štajn, naročite erotičnosti i „demonskih" svojstava koja tako pristaju kćeri generala Gablera. Predstava je igrana u scenografiji Rodžera fon Molendorfa, punoj sjevernjačke svjetlosti i glečerske hladnoće koja situaciju čini zimomornom, ali ne u doslovnom smislu, naravno.

The Lindsay Kemp Company (London) predstavila je Beogradu dva svoja djela: *Klovnove*, koje je „smislio, naslikao i režirao" vođa trupe Lindzi Kemp, i *Salomu* Oskara Vajlda („adaptaciju i dodatni scenario" uradio je Dejvid Houton). *Klovnovi* su, ni manje ni više, cirkusko-kabaretski zbir „tačaka" — istina, dosta lijepe vještine i neospornog igračkog dara. No teško je prodrijeti u pozorišnost takvih prizora, ukoliko se pod *pozorištem* ne podrazumijeva baš sve što čovjek čini u težnji za izrazom. Uopšte, na ovogodišnjem BITEF-u bilo je mnogo „zalutalih" predstava, a uzroci tome što je bilo tako razni su (ne vjerujem da je uvijek bio posrijedi novac, jer mnoge suvišne predstave koje smo vidjeli djeluju po opremi prilično raskošno). Koja je to jedinstvena tema i ideja koja bi združila, recimo, jedno podosta arhajsko pozorište kakvo je predstava *Promaje* i cirkuske atrakcije *Klovnova*? BITEF više ne poštuje formule koje su ga omogućile i konstituisale; on sada ima svaštarski karakter, odnosno na putu je da ga stekne. A što se tiče *Salome*, to je već epizoda skandalozne podzemne istorije koja traje, sprečavana i osujećivana koliko se moglo, evo već decenijama. Saloma, biblijska kći Irodova „sa sedam velova", označava raskalašnu i razobručenu prirodu u potpunoj svojoj neograničenosti. Saloma je legendarna „proždiračica" muškaraca u toj „orijentalnoj" i „egzotičnoj" varijanti zore istorije, požudna bogomoljka što guta muškarce „nakon upotrebe". Oskar Vajld — inače čovjek koji je volio da dodirne dno i koji je uživao u iskustvima bez granica — zahtijevao je, još 1890. godine (u *The Critic as Artist*), da se „modernom umjetniku omogući sloboda ispitivanja najmračnijih i socijalno najnezgodnijih osobina ljudske duše". Tim zahtjevom svrstao se među prve relativiste našeg doba, poricatelje i učitelje seksualnog nereda. I nesrazmjerno veći pisci nego što je „laki" Vajld bavili su se, takođe, „ispitivanjem najmračnijih i

socijalno najnezgodnijih osobina ljudske duše", ali to bavljenje se svagda kristalisalo u vrhunsku poeziju koja, poričući, proslavlja ljudski rod i njegove težnje, doprinoseći čistotom nesreće njegovom samopoštovanju u „mudrosti patnje". Njihova negacija je uvijek pjesnička i konstruktivna (Šekspir i Dostojevski, prije svih). Ali novo evropsko libertenstvo rodilo je „mirisne" plodove takvog libertenstva: totalnu erotsku neograničenost, težnju ka idealu androginosti, ka stvaranju ljudskog hibrida. Dobili smo, 1977. godine, *Salomu* čiji naslovni lik tumači navodni muškarac, Lindzi Kemp. Nije prvi put da muškarci tumače likove žena, ali za to su uvijek postojali estetski razlozi (u Belovićevom *Dundu Maroju* uloge žena tumače muškarci, ali samo stoga što su u srednjovjekovnim samostanima monasi igrali ženske likove; takođe, u predstavi *Dom Bernarde Albe* ulogu gospođe Albe tumačio je muškarac, ali je to bila predstava u kojoj je sjajno dominirao kruti despotizam te žene-muškarca). Ovdje o estetskim razlozima ne može biti ni riječi, a vidjeće se zašto. Ne samo stoga što je to predstava deklarisanih travestita, otpadnika od muškog roda! Govorilo se da *Saloma* u ovakvom tumačenju sija nekakvom posebnom vrstom ironije na tu starozavjetnu legendu, da je neviđeni scenski kič te predstave „tražen" i svjesno realizovan, i tako dalje. Što se pisca ovoga teksta tiče, on od svega toga nije vidio ništa: to je, jednostavno, bio trijumf kičerskog načina mišljenja i rđavog ukusa, navodna ironija nigdje nije, ili jedva da je ponegdje funkcionisala — tek toliko da se prikrije „angažman" u kome se prepoznaje himnička radost „ružičaste internacionale". Da je ta predstava, u kojoj ima toliko pretjerivanja i uživanja u opscenom i gadnom, obilježena pornografskim duhom tog novog „bratstva", svjedoče i riječi tvorca ovog „spektakla", Lindzija Kempa: „U *Salomi* sam prepoznao priču kojom se mogu izraziti ljubav i ona osjećanja koja svakog dana primam ili stičem. Igrajući Salomu, želio sam da baletu vratim erotiku, koje već tako dugo nema u njemu"! Kemp i njegova orna družina odista su „erotizovali" *Salomu*, ali na način svojstven klimi pada Rimskog carstva. Ta predstava bila je ispunjena tako nedvosmislenim gestovima i simboličnim „radnjama" da je bilo očito da prisustvujemo jednoj nakaznoj apoteozi u mirisu tamjana što je punio nozdrve gledalaca u podrumskom „sakralnom" zanosu. Iako u njoj ima scenske discipline, i dobre muzike i ritma, ova predstava nije uspjela — tim formalnim karakteristikama pozorišnog prizora — da skrije svoju očitu vanestetsku tendenciju, koju, eto, ne skriva ni Kemp govoreći o povratku „ljubavi" — kako je on shvata. Ovakve predstave korisne su i stoga da se obriše magla s ogledala koje tako otkriva groteskne vidove jedne umorne civilizacije, što je nepobitan znak totalnog udaljavanja od ideala diferenciranog tipa čovjeka za koji se zalagala svaka istorija u kulturnom usponu. Ako, dakle, ovakva predstava odslikava tu „novu realnost" savremenog svijeta — a ona nikako nije nastala slučajno, već na osnovu izvjesnih rđavih zakonitosti i analogija — onda bi trebalo oduševljeno poželjeti da takav svijet nestane u katastrofi koju takva „djela" duhovno pri-

premaju i omogućuju. Mislim, stoga, da ova predstava donosi neka korisna saznanja, ako je takav paradoks mogućan.

Moskovski Teatr satiri prikazao je dvije predstave, *Stjenicu* Vladimira Majakovskog i *Nevolju od pameti* Aleksandra Gribojedova, obje u režiji Valentina Plučeka. „Vilinska komedija" Majakovskog živi je dokaz njene neugašene scenske snage i aktuelnosti. Složene i pomalo „nescenične" strukture, ta komedija je i te kako scenski upotrebljiva i podsticajna, ako se maštovito uobliči. Premda ju je Majakovski stvorio u interesu jednog sasvim određenog trenutka, ona tome aktuelizmu nimalo ne robuje. On nije svoja scenska djela smatrao ničim drugim do običnim scenarijima i povodima za izgradnju pozorišnog čina koji nije samo u govornom nego isto toliko i u autonomnom pozorišnom jeziku. To je zanimljivo kao stanovište jednog pjesnika, nimalo sujetnog na svoju „božansku" riječ. To što je *Stjenica* i danas živa po problemima koje nosi, po svojim kritičkim svojstvima, po tipičnim i koloritnim karakterima iz jednog doba birokratizacije revolucije u sovjetskoj Rusiji, znak je da ona nije samo aktuelnostima popunjeni „spisak grešaka" mlade sovjetske države. Majakovski je, dakle, zahvatio trajnô i tipičnô; revolucionaran kakav je bio, predstavnik „borbene klase", on je „potvrđivao poricanjem", stavljajući se svojom scenskom kritikom na stranu mladog društva napadnutog „stjenicama" malograđana i jare gospode, birokratizma, parazitizma, licemjerja. Iako ju je označio kao „komediju fantastičnog sadržaja", Majakovski u njoj fiksira određenu realnost. „Pozorište nije ogledalo, nego uveličavajuće staklo", pisao je Majakovski, a Teatr satiri, to moskovsko „nestašno pozorište", upravo je tako tumačilo njegov svijet: groteskno uveličan, kao pod lupom, karikaturalan, svjesno izbjegavajući scensku nijansiranost (počesto je to prilična mana, rjeđe vrlina). Istina, ovo je borbeno pozorište, i nijanse jedva da ga se tiču. Mada „šareno pozorište", vedro samo na izgled, ono ne skriva i da je moralističko i propovjedničko. Sâm Majakovski, koji je više intuicijom nego darom bio čovjek pozorišta, tražio je da njegove agitke budu „vesele i zvučne", jer ako već jeste borbeno i propovjedničko, takvo pozorište ne smije biti — dosadno. „Moja komedija je publicistička, problematska i tendenciozna", rekao je Majakovski, uvjeren da je njegovo djelô „tek jedan od sastavnih elemenata" scenskog čina. Kako je reditelj Pluček vidio taj ponešto nahereni mikrokosmos Majakovskog, model birokratske države — Prisipkinovog polisa? Vidio ga je bez dovoljno oštrine i scenske mašte, samo u početku maštovito, „vedro i zvučno". Drugi dio predstave je znatno slabiji, nejasno oblikovanog žanra. Zatim, pojedini glumci kao da nisu previše skloni nerealističkim, stilizovanim formama izražavanja. Dobija se utisak stilske nehomogenosti ove predstave sastavljene od izvanrednih scenskih „tačaka" koje često smjenjuju razne konvencionalnosti i scenski shematizmi. Dogodovštine Prisipkina („bivšeg radnika, bivšeg partijca, sada mladoženje") i njegove družine davale su mnogo više mogućnosti nego što ih je reditelj Pluček iskoristio. Djelo Majakovskog modernije je i životnije od ove pred-

stave stvorene pedesetak godina poslije nastanka *Stjenice*. Futurističku duh Majakovskog „virio" je iz ove predstave tek ponekad. Prisipkina tumači N. G. Penjkov, pomalo tvrdo i realističkim manirom, a Olega Bajana sjajno igra A. A. Mironov, glumac nesvakidašnjeg scenskog magnetizma najvišeg reda. Neskladna likovna oprema predstave Valerija Leventalja i Nikolaja Kašinceva još više je tu predstavu udaljavala — i činila je, ponekad, nedopušteno arhaičnom — od duha novog vremena koje je Majakovski naslućivao u svom pjesničkom nadahnuću.

Druga predstava Teatra satiri bila je *Nevolja od pameti* (ponekad se prevodi i kao *Teško pametnome*) Aleksandra Gribojedova i u režiji Valentina Plučeka. Svoju čuvenu komediju napisao je Gribojedov 1829. godine, i do danas je ona živi izvor bitnih istorijskih, filosofskih i psiholoških podataka iz Rusije kojom je vladao samodržac Nikolaj I. I ne samo to; njene ideje, u nešto promijenjenim spoljnim istorijskim uslovima, i danas su i te kako aktuelne. Gribojedov je, osim ove, napisao još nekoliko komedija, ali je on sav svoj dar, izgleda, unio u komediju *Nevolja od pameti*. Pa ipak, i to jedno djelo učinilo je ime njegovog tvorca znamenitim i do danas. Njega, ruskog diplomata u Persiji, ubili su vjerski fanatici u Teheranu, 1829. godine, i taj glupi, varvarski čin kao da je čudovišno nastavio duh njegove gorke komedije o gluposti. Komedija *Nevolja od pameti* je po mnogo čemu sudbonosno i prekretničko djelo rusko; ono je pripremilo prostor i za velikog pisca Nikolaja Vasiljeviča Gogolja (*Revizor* svakako ponešto duguje Gribojedovu, makar „obrazac"). Ne mislim da je Gogolj došao na raskrčenô, jer je nesrazmjerno veći pisac od Gribojedova, ali je istina to da je Gribojedov rodonačelnička pojava „začinjavca" u čijem djelu je progovorio ruski narodni duh, do njega gotovo nijem. Gribojedovljeva komedija, u kojoj se ogledala sva Rusija toga vremena, kružila je po tajnim kružocima Rusije i raznim prevratničkim, anarhističkim društvima koja su pripremala ustanak protiv despotizma i nikolajevskog mraka. Poslije dekabrističke zavjere uhapšen je i sâm pisac komedije *Nevolja od pameti*, jer je u tom djelu scenski formulisan dekabristički duh pun baruta. Spasen je tamnice i Sibirije „milošću gosudarja", jer je bilo teško nasrnuti — čak i svemogućem „carju" — na Aleksandra Gribojedova, slavnog širom Rusije (njegova krivica „nije dokazana", on je bio neimenovani duhovni vođa dekabrističkog ustanka). On je opisao svijet koji će istorija kad-tad opozvati: svijet pun mržnje prema knjizi, svakoj učenosti, pameti, dobru, i koji obožava samo mundir i knut. U središtu tog gnijezda pokvarenosti i gluposti stoji, kao na krateru živog vulkana koji samo što nije „proradio", mladi zanesenjak Čacki, čovjek-simbol, razum u beslovesnom. On će, još dugo pošto ga je stvorio Gribojedov, biti otjelovljenje poštenog čovjeka kojeg pamet stavlja na muke, predstavnik ugnjetavane manjine. U takvom svijetu na cijeni nije umni Čacki, već stupidna vojničina Skalozub kojeg najavljuje zveckanje mamuza. *Nevolja od pameti* je komediografsko svjedočanstvo o nekim rđavim konstantama ljudske istorije, i stoga predstava

na ovom djelu ostvarena ima potpuno opravdanje zbog mogućnih i direktnih analogija. U glumačkom smislu, ta predstava moskovskih umjetnika je veoma dobra; i najmanji lik u toj ansambl-predstavi brižljivo je i hudožestveno oblikovan. No ako ima kakvih zamjerki predstavi, a ima ih dosta, onda se one mogu odnositi na režiju Valentina Plučeka i scenografiju Valerija Leventalja (bez obzira na to što je njegov dekor omogućavao izvjesnu scensku razigranost, on je trpio od prilične stilske nejedinstvenosti prednjeg, srednjeg i daljeg plana). Gribojedovljeva komedija može da podnese znatno moderniju scensku koncepciju i veću žestinu izraza, bolje uspostavljen ritam i znatno više stilske homogenosti, koja Plučeku, izgleda, teško polazi za rukom. *Nevolja od pameti* je za Plučeka, simbolično rečeno, nedodirljiva „sveta krava" u koju se ne smije taknuti, a njegova predstava je pokazala da su skraćenja Gribojedovljeve komedije neminovna. Brižljiv i odgovoran rediteljski „štrih" dao bi komediji veću „brzinu" i jasnoću žanra, a predstava bi dobila u ubojitosti i jezgrovitosti. Bilo je nekih odista izvanrednih scena (scena bala, zatim ona sa zaljubljenom mladom sluškinjom iz naroda, a bilo ih je još dosta), ali i onih koje kvare opšti utisak o ovoj nejedinstvenoj predstavi, u kojoj su odlične uloge ostvarili A. A. Mironov (Čacki), A. D. Papanov (Famusov) i M. M. Deržavin (Skalozub).

Venecuelanski Rajatabla taller de teatro del ateneo (Karakas) predstavio se beogradskoj publici predstavom *Gospodin predsjednik* Migel Anhel Asturiasa, u režiji Karlosa Himeneza. Reditelj i njegova trupa napominju da to što su nam prikazali nije scenska adaptacija Asturiasovog istoimenog romana, nego „samostalan rad, inspirisan ovim djelom". Uostalom, i bez te napomene moglo bi se shvatiti da je iz romana uzeta samo njegova osnovna tema: diktator i podanici. I to ne bilo koji diktator, nego izvjesni latinskoamerički despot koruptivno podržavan novcem „Velike Zemlje Sjevera" („mali šef koji polaže račune sopstvenicima preduzeća"). Diktator pompezno sjedi u dvorani za bankete, izolovan od naroda i stvarnosti koju dijabolično usmjerava da služi čemu i on služi, taj „ustavni opunomoćenik" kome je sve dopušteno sve dotle dok se oko te dvorane za gozbe ne stegne obruč osviješćenog naroda što će oboriti „gospodina Predsjednika". To je, dakle, tema te predstave, scenski istraživana preko svake mjere. Stoga u njoj ne bi trebalo tražiti neke naročite pozorišne vrijednosti, jer ni reditelj ni ansambl, izgleda, ne drže previše do toga (ili im to izmiče iz drugih, stvaralačkih razloga?). To pozorište se ne trudi da skrije vlastite direktne političke pobude i usmjerenost. Zato je moralno svojstvo ove venecuelanske predstave stavljeno u prvi plan kao njen prvostepeni cilj. Sâm reditelj Himenez izjavio je kako je ta predstava „opomena venecuelanskom narodu", jer mu ona pokazuje stvarnost nekih susjednih država s militantnim i fašističkim sistemima. Dakle, vrsta pedagoškog pozorišta koje ne preodijeva u pjesničkô i umjetničkô činjenice istorijske realnosti, u ovom slučaju uzrujanog latinskoameričkog kontinenta u očekivanju promjene. Predstava *Gospodin predsjednik*, zbog svega toga,

pokazuje neke vrline — a mnogo češće ograničenosti i slabosti — do značajne mjere direktnog političkog pozorišta s njegovim uprošćenim agitacionim djelovanjem. U moralnost takvog scenskog čina nije moguće sumnjati, on ima puno ljudsko opravdanje; sa stanovišta „čisto pozorišnog", ova predstava ni izdaleka nije toliko opravdana.

Centre dramatique national des alpes (Grenobl) prikazao je predstavu *Mentalna palata* Pjera Buržada i u režiji Žorža Lavodana. Ovakvo pozorište — barem prema onome kako se deklariše — hoće da osvoji nevidljivô i podsvjesnô. Racionalnim izraziti iracionalnô, u pozorištu jedva da je moguće; ipak, ono pokušava da pronađe dovoljno scenskih izraza veće asocijativnosti koji bi mogli pokrenuti „nevidljivi dio sante" podsvjesnog i predsvjesnog. „Za uživljavanje u predstavu takve vrste gledaoci su pozvani da napuste svoja racionalna shvatanja", kaže se povodom ove predstave što hoće i pokušava „prodor u oblast mašte i simbolike". Istina, podsvijest je dosta nepodesan i nepozorišan „materijal", ali umjetnost oduvijek pokušava da osvoji i ono što izgleda neosvojivim. U ovom „glaziranom kolažu" pojavljuju se, inače, i svijetle sjeni Marsela Prusta i Franca Kafke u svojim neuhvatljivim i simboličnim metamorfozama.

Jugoslovensko pozorište i njegove savremene rezultate predstavljale su na BITEF-u dvije predstave: *Vasa Železnova* Maksima Gorkog (reditelj Dejan Mijač, izvođač Jugoslovensko dramsko pozorište, Beograd) i, van konkurencije, *Čaruga* Ivana Kušana u režiji Tomislava Radića (Teatar u gostima, Zagreb). O ovoj drugoj predstavi pisao sam već u „Socijalizmu", povodom ovogodišnjeg Sterijinog pozorja. Ne znam zašto je na smotri kao što je BITEF — pa ni „van konkurencije" — prikazana jedna pučka predstava (istina, dobra), ali ovogodišnji BITEF daje nam mnogo primjera čudovišne nedosljednosti koncepcije (svaka predstava je poglavlje za sebe, tu nema nikakvog jedinstva!). Što se, opet, *Vase Železnove* tiče, njen reditelj izrazio je čuđenje što je ta predstava, inače nimalo „avangardna", dospjela na BITEF. Iako ozbiljan rezultat, njoj tamo nije bilo mjesta, uostalom kao ni mnogim drugim, da ne kažem — gotovo nijednoj. Mijač je uzeo da režira prvu, „jeretičku" verziju *Vase Železnove*, iz 1905. godine, jer mu se „vjernička" verzija iz tridesetih godina učinila jednostranijom u pozorišnom i psihološkom smislu. Železnovi su čudni „svatovi": to je porodica kastinski prosto rodovski zatvorena prema spoljnom svijetu. Ona živi mimo istorije, i protiv nje, a odvažna Vasa Železnova bezuslovno hoće da se toj istoriji odupre, motivisana razlozima „porodične firme", „mišljenja novcem", strahom za posjed, strahom od same promjene i propasti koja porodici prijeti. Ona je na komandnom mjestu broda što opasno propušta vodu, a to Mijač ističe time što često ubacuje scene s radnicima koji čekaju svoj čas, kao preteča revolucionarne promjene. Na uzdignutom mjestu tog „broda" umire stari Železnov, ali to s njim umire jedna klasa na vrhuncu svoje agonije. U Mijačevim režijama ništa nije slučajno, pa ni to što je stavio veliku gvozdenu kasu na „po-

časno" mjesto pozornice. Mijač se izražava metaforično, ali svakad pozorišnim, a ne literarnim sredstvima. On je djelo Gorkog — koliko je god mogao — pokušavao da oslobodi izvjesne patetičnosti i deklarativnosti, i u tome je imao prilično uspjeha. Ne samo to; time je on uništavao i određenu shematičnost ovog djela Gorkog. U ansamblu dobrih glumaca isticala se Ljiljana Krstić (Vasa Železnova), ali pomalo „tvrda" izraza koji je lik Vase Železnove pretvorio u lik žene-vučice, što ona i jeste — ali uz neke kontrastne karakteristike koje bi tom liku dale veću mnogoznačnost. Takođe vrijedna ostvarenja donijeli su i Stojan Dečermić (Prohor Železnov), Mirjana Vukojičić (Ljudmila) i Rada Đuričin (Ana). Predstava je igrana u scenografiji Vladislava Lalickog, svoj u sugestiji porodične tamnice i gazdinskog uporišta koje se ruši, i u kojem se pojavljuju skele neke nove „građevine".

*

Na Jedanaestom BITEF-u nije, dakle, prikazana nijedna izuzetno značajna predstava, kao što se uvijek dešavalo na prethodnim smotrama. Da li je baš takvo stanje stvari u savremenom svjetskom pozorištu, ili je pretencioznost svoje vrste to što se od beogradske smotre traži da ostvari nemoguće, i da svoju koncepciju ostvaruje bez mnogo novčanih sredstava, pa i bez subjektivnih snaga? Nisam siguran da je *ovakav* BITEF koristan i kao informacija, jer, koliko je poznato, siromašna je i jednostrana informacija koja ne otkriva kompleksno stanje današnjeg pozorišta u svojim stremljenjima i traženjima novog izraza. BITEF čini ono što može, on je učinio dovoljno za našu kulturnu i pozorišnu situaciju. Ima dosta razloga zbog čega je ovogodišnja smotra bila tako bezlična, i u te razloge valjalo bi prodrijeti. Ono u šta bi trebalo vjerovati, to je da je takva koncepcija BITEF-a apsolutno neodrživa. On mora pronaći svoju „temu", inače će postati suvišnim. Još jednom valja istaći da je potrebno mnogo razumijevanja, neviđene širokogrudosti pa naći nešto naročito zajedničko među predstavama kao što su: *Promaja*, *Mrtvi razred*, *Heda Gabler*, *Čaruga*, *Saloma*, *Klovnovi*, na primjer. A ako bi se sudilo o savremenom svjetskom pozorištu samo na osnovu dovedenih predstava, onda bi se moglo tvrditi da pozorište podnosi jednu od najtežih kriza. Te predstave su znak zastoja avangarde, one su često samo manje ili više vješte tautologije. Možda savremeno pozorište samo svodi neke istorijske račune, da bi onda krenulo u nova protivljenja i raskide s klasicizmom i tradicionalizmom. U pokušaju svođenja pozorišnog čina samo na igru i prvobitne gestove, današnje pozorište pokušava da ostvari možda nemogućnu sintezu najnesrodnijih i zasad teško uskladivih sredstava pojedinih rodova umjetnosti: baleta, opere, pantomime, muzike... Dakle, ni opera, ni balet, niti drama: šarene kolažne forme! U tom intermedijalnom prožimanju raznolikih jezika pozorište će, možda, naći nove mogućnosti samorazvoja i spas od manirizma. Mada to nije tema

ovog osvrta, možda bi trebalo otkriti i međuzavisnost kriza pozorišta i kriza nekih oblika ljudskog postojanja. U svakom slučaju, pozorište našeg vremena moraće da pronađe nove oblike, da se prilagodi duhu vremena. Konstatujući nesnalaženje i umor savremenog pozorišta, biće možda najbolje ako se ovaj osvrt završi srazmjerno optimističkim riječima Klod Levi-Strosa: „Istorija nije pravolinijsko napredovanje, već je puna preloma i skandala, a mogućnosti čovjeka neće čekati da ga iznenade."

Vladimir Sultanović

Marksizam i samoupravljanje

Zbornik radova u dva toma pod naslovom *Marksizam i samoupravljanje*, u redakciji Predraga Radenovića, nesvakidašnji je izdavački poduhvat.* Uz izuzetnu trotomnu ediciju *Marksizam — misao savremene epohe* (Beograd, 1976), pojava ovog zbornika označava novi ozbiljan korak u prezentiranju naše teorijske misli, koja svojom širinom, kvalitetom i osobenošću pruža, nesumnjivo, značajan doprinos razvoju savremenog marksizma. Ovom su prilikom radovi preko četrdeset naših poznatih autora svrstani u četiri osnovne tematske cjeline.

Prilozi u prvom dijelu, pod zajedničkim naslovom *Marksizam — teorija revolucije*, govore o epohalnom značenju Marksove misli, bez koje je nemoguće shvatiti savremene društvene tokove, revolucionarna kretanja, egzistirajuće društvene protivrječnosti, duboke promjene u društvenim odnosima, bogatstvo puteva socijalističkog razvoja, niti objasniti cjelinu društvenih zbivanja. Sadržavajući u sebi ogroman revolucionarni potencijal i snažno naglašenu ideju vodilju za korjenito mijenjanje svijeta, marksizam jeste i ostaje teorija koja neprestano pokreće na akciju i otvara neslućene perspektive i nove horizonte oslobođenju čovjeka i rada.

---

* *Marksizam i samoupravljanje — marksistička teorija samoupravljanja*, prvi i drugi tom; redaktor prof. dr Predrag Radenović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1977, strana 772 i 840.

„Nadmoć Marksove misli nije u tome što je Marks istinitije, umnije nego njegovi prethodnici, opisao društvo, već što je to misao revolucije", ističe Miroslav Pečujlić. „Njeno nepresušno vrelo leži u osobenom sjedinjavanju saznanja i praktične delatnosti velikog pokreta za izmenu sveta. To nije samo misao o svetu već i misao za promenu sveta; nije samo tumačenje već i odlučan čin revolucionarnog obrta sveta. Ranije teorije bile su misao vladajućih elita, priručnik za usavršavanje velike socijalne mašinerije za ceđenje ljudskog rada, za vladanje ljudima. Marksizam je misao prevratničke klase. On nije opis nekog stanja ili ideala — on stremi drugačijem stanju ljudske egzistencije, i označava puteve i snage za njeno ostvarenje. To je naučno saznanje, duhovna moć koja osposobljava ljude da izađu na kraj sa uzavrelim protivrečnostima naše civilizacije. Marksizam je *jedinstven po svojoj socijalnoj sadržini* — on je *teorijska* kritika i *praktična kritika*, živo iskustvo radničkog pokreta u borbi za ukidanje klasnog društva (ekonomske eksploatacije, političke dominacije i duhovne hegemonije), za zajednicu slobodnih proizvođača (besklasno društvo)."

Od posebnog značaja je stvaralačka primjena Marksove teorije u jugoslovenskoj praksi i revolucionarnom djelovanju Saveza komunista koji su po mnogo čemu odigrali istorijsku ulogu u razvoju naučnih saznanja savremenog socijalističkog društva.

„O tome govori", naglašava Edvard Kardelj, „već sama činjenica što je Komunistička partija Jugoslavije bila predvodnik jednog od najoriginalnijih oblika oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u savremenom svetu, što je Savez komunista došao praktično i teorijski u konflikt sa staljinističkim dogmatizmom i što je izvršio duboku marksističku teorijsku analizu, kritiku te pojave, što je bio inicijator i graditelj samoupravljanja, odnosno njegovih teorijskih temelja i praktičnih rešenja, što je otvorio perspektivu novog tipa demokratije, to jest samoupravne demokratije, što je bio inicijator i motorna snaga u grčevitom probijanju našeg društva ka novim društveno-ekonomskim odnosima, zasnovanim na jedinstvu živog i minulog rada, odnosno rada i kapitala u rukama radnika-samoupravljača i na specifičnim socijalističkim dohodovnim odnosima, što je kao vodeća snaga naše zemlje i njene spoljne politike odigrao značajnu ulogu u razvijanju pokreta nesvrstavanja i u oblikovanju njegovog praktično-političkog i idejnog koncepta..."

U ovo nekoliko redova sažeto su izražene osnovne linije jednog kontinuiranog revolucionarnog djelovanja i označene glavne tekovine jugoslovenske revolucije koje predstavljaju bitni doprinos marksističkoj teoriji i praksi svjetskog socijalizma.

U prvom dijelu, pored radova E. Kardelja i M. Pečujlića, objavljen je opširniji prilog o samoupravnoj koncepciji kao integralnom dijelu marksizma (P. Radenović); u tom prilogu se daje geneza ideje o asocijaciji proizvođača, kritički razmatraju oblici upravljanja u socijalističkom društvu i izlažu osnovne razvojne linije i tendencije u savremenom društvu koje vode prema razvijenoj marksističkoj teoriji samoupravljanja. Na kraju prvog dije-

la Ž. Surčulija piše o činiocima koji uslovljavaju osnovne razlike u marksizmu, u svjetlu temeljnih protivrječnosti savremenog društva i stanja u radničkom pokretu, a J. Đorđević o univerzalnosti ideje samoupravljanja.

Drugi dio zbornika, pod naslovom *Kriza i klasne borbe u savremenom kapitalizmu — zahtev za samoupravljanjem. Marksizam kao kritika kapitalizma i revolucionarna samosvest radničkog samoupravljanja*, upravo pokazuje koliko su Marksova teorija i Marksov metod i način mišljenja nezamjenjivo naučno oružje u kritičkom rasvjetljavanju složenih protivrječnosti i tendencija razvoja modernog kapitalizma. I ne samo to. Očevidno je da su marksizam i marksistički pristup ona teorijska snaga pomoću koje je jedino moguće spoznati i uobličiti puteve oslobodilačke revolucionarne prakse radničke klase u razvijenom kapitalizmu. Prva grupa priloga odnosi se na Marksovo shvatanje i kritiku političke ekonomije. Tu se nalaze studije o Marksovom ekonomskom djelu (I. Stojanović), robnoj proizvodnji i kapitalističkom načinu privređivanja (Z. Pjanić), akumulaciji i reprodukciji kapitala (A. Žilić-Jurin) i dinamičkim zakonitostima kapitalističke privrede (D. Žarković). Zatim slijedi pet zapaženih priloga Z. Vidakovića koji tretiraju nekoliko bitnih, a međusobno povezanih, problema savremenog kapitalističkog društva. Vidaković najprije raspravlja o protivrječnostima, krizi i transformaciji kapitalizma, a potom o promjenama u položaju i strukturi osnovnih društvenih klasa u savremenom kapitalizmu. Ta obimna analiza dopunjena je razmatranjima o prirodi klasne svijesti i klasnih borbi u kapitalističkom društvu, otkrivajući jasnu tendenciju da je ona suštinski usmjerena ka korjenitom mijenjanju društvenih odnosa i socijalističkom samoupravljanju. Dosljedno se služeći Marksovim metodom u objašnjavanju savremenih zbivanja, Vidaković zaokružuje svoje poglede poglavljem o prirodi cjeline društvenih promjena u kapitalizmu u odnosu na svjetski proces socijalizma. Pri tome konstatuje da „praksa emancipacije od kapitalističkog procesa ili istorijska praksa socijalizma ima univerzalan, mondijalan karakter i, jednako kao i kapitalistički pol, dejstvuje na sva inače veoma različita pojedinačna društva i u njima takođe tendencijski obuhvata sve osnovne društvene procese. Univerzalna pretpostavka procesa socijalizma izražava se najpre u novim nužnostima ljudske egzistencije, a i novim mogućnostima; nužnostima i mogućnostima povezanim sa visokim stepenom podruštvljavanja prirodnih uslova i proizvodne prakse, ukupnih materijalnih i socijalnih uslova proizvodnje života ljudi. Te nužnosti i mogućnosti kapitalistički proces sve manje, ili više nikako, zadovoljava i pokriva. Zato se ispoljavaju kao imperativ ili pokretačke pobude životne prakse ne samo za pojedine segmente društva već se ispoljavaju univerzalno, za sva društva i sve njihove segmente. [...] Proces socijalizma nije zaokružen u društva sa institucionalnim socijalizmom, niti se tiče samo međunarodnog delovanja i dejstvovanja iz tih društava, već se — u veoma različitim, i za sad pretežno parcijalizovanim oblicima — prostire na sva pojedinač-

na društva, u njima ima jezgra, žarišta u svim osnovnim kategorijama ljudske i društvene stvarnosti".

U ovom odjeljku nalaze se i prilozi nekolicine mlađih autora koji obrađuju problematiku klasne svijesti (B. Sekulić), zatim, kulture u epohi strukturalne krize kapitalizma (H. Repovac), kao i prilog o kritičkoj valorizaciji teorija konvergencije (N. Kecmanović).

U trećem dijelu, pod zajedničkim naslovom *Socijalizam — tokovi, osnovne protivrečnosti i perspektive daljeg razvoja*, obrađuje se nekoliko temeljnih problema vezanih za razvoj socijalizma kao procesa. Nalazeći ishodište za teorijska razmatranja u izvornoj misli klasika marksizma, J. Đorđević raspravlja o državi i dezalijenaciji političke moći, B. Perović o diktaturi proletarijata, a A. Grličkov o nacionalnom pitanju i komunističkom i radničkom pokretu. Na osnovu proučavanja bogatog teorijskog opusa Marksa, Engelsa i Lenjina, Aleksandar Grličkov dolazi do saznanja „da je socijalizam klasno društvo i društveno-ekonomski odnos u kojem je radnička klasa vodeća društvena snaga i koja se, da bi to bila, istovremeno, identifikuje i sa klasnim interesom. Kao takvo, socijalističko društvo je bremenito protivrečnostima, [...] koje su rezultat postojanja svojine, robne proizvodnje, klase, nacije itd. Pobedom socijalističke revolucije proletarijat ne može ukinuti ove kategorije. One u suštini ostaju sastavni deo mozaika političkih, ekonomskih i socijalnih sadržaja socijalističkog društva u socijalističkim zemljama i odnosima među njima, u odnosima između komunističkih partija. Uvažavajući te činjenice, u stvari uvažavamo i sve njihove posledice na domen klasnog i nacionalnog među socijalističkim zemljama i komunističkim partijama koje su protivurečne i koje će, po svemu sudeći, dejstvovati u celokupnom procesu prerastanja socijalizma iz klasnog u besklasno društvo".

Pažnju čitalaca privući će i odeljak *Socijalizam i sloboda — kreativnost i kritika*, u kome F. Cengle piše o socijalizmu i slobodi, M. Perović o marksističkim osnovama kritike kao društvene prakse, R. Božović o granicama pragmatizma i utilitarizma u savremenoj kulturi i P. Ralić o razvoju marksističke teorije revolucije sa stanovišta novih potreba.

Posebnu cjelinu čine radovi koji govore o socijalizmu kao prelaznoj eposi i mogućnim pravcima njegovog razvoja. U okviru ove teme S. Šuvar piše o osnovnim oblicima i alternativama u razvoju socijalizma, S. Živanov o sovjetskoj koncepciji razvijenog socijalističkog društva, a N. Pašić o bitnim elementima i pretpostavkama socijalističke demokratije i društvenog oslobađanja rada. Ovaj dio se završava studijom M. Stojkovića *Koegzistencija i socijalizam*. U njoj autor dolazi do principijelnog zaključka da „ukupan posleratni razvoj i spoljnopolitička aktivnost Jugoslavije pokazuju da su nacionalna sloboda i nezavisnost osnovna pokretačka snaga socijalizma, da razvitak svestrane međunarodne saradnje pretpostavlja poštovanje nacionalne slobode i nezavisnosti, da se nezavisnost ne shvata kao podvajanje i izolacija, nego kao

uslov onakve međunarodne saradnje kakva jedino može značiti ostvarivanje aktivne miroljubive koegzistencije i socijalističkog internacionalizma, da nezavisnost znači takav položaj zemalja i naroda i takve odnose među njima koji im obezbeđuju stvarnu ravnopravnost i dobrovoljnost stupanja u te odnose. Samo kroz takav odnos međunarodne saradnje i nezavisnosti država može se obezbediti nedeljivost borbe za mir i socijalizam. Sloboda razvitka pojedinih naroda istovremeno je i sloboda razvitka socijalizma kao celine".

Drugi tom zbornika *Marksizam i samoupravljanje* u cjelini je posvećen razvoju marksističke teorije i prakse samoupravljanja u jugoslovenskom socijalističkom društvu. Kompleksno zahvatajući problematiku našeg ukupnog društvenog razvoja, brojni prilozi svrstani su u nekoliko tematskih oblasti.

Na prvom mjestu nalaze se radovi koji govore o socijalističkoj revoluciji i karakteristikama društveno-ekonomskog i političkog razvitka Jugoslavije (J. Đorđević i R. Smiljković), a zatim slijedi čitav niz studija koje se odnose na društveno-ekonomske aspekte samoupravljanja kao temeljnog produkcionog odnosa. Ovdje su objavljene rasprave o karakteru društvene svojine (I. Maksimović), ulozi udruženih proizvođača u razvoju samoupravnog sistema (Milentije Popović), organizaciji udruženog rada kao osnovi samoupravne strukture udruživanja proizvođača (P. Radenović), teorijskim osnovama društvene reprodukcije u socijalizmu (V. Bakarić), modelu društvenog planiranja i njegovim strukturalnim karakteristikama (R. Lang), raspodjeli prema radu (T. Konevski), načelu dohotka i njegovim funkcijama (S. Jurin, Lj. Marković), robnoj proizvodnji u socijalističkom samoupravnom sistemu (I. Stojanović) i o ciljevima privrednog i društvenog razvoja (M. Macura).

Posebnu cjelinu čini prilog generala armije N. Ljubičića o društvenim osnovama i suštini opštenarodne odbrane.

U odjeljku o klasnom karakteru samoupravljanja objavljena je poznata studija M. Pečujlića o promjenama u socijalnoj strukturi jugoslovenskog društva. U toj studiji, reljefno ocrtavajući društvene protivrječnosti svojstvene današnjem periodu, prepreke koje društvo svakodnevno savlađuje i iskušenja kojima je izloženo, autor naglašava da je u sadašnjem trenutku izuzetno značajno *„poimanje klasne borbe, borbe za izmenu klasnih snaga.* Uporedo sa suzbijanjem birokratske i građanske tendencije, to je i borba za ljude, osobito one radno-profesionalne grupe (srednjih slojeva) čije je društveno biće višeznačno, protivrečno. Reč je, u stvari, o tome da se potiskuju ona strana bića, one orijentacije, aspiracije, načini života i zasnivanja socijalnog položaja koji znače održavanje klasne podele rada, prisvajanje tuđeg rada. I, obrnuto, da se afirmišu one orijentacije, društvena ponašanja, težnje i načini zadovoljavanja potreba koji u perspektivi vode integraciji sa radničkom klasom. To je, dakle, istovremeno i borba *protiv* održavanja klasnih položaja, ali i borba *za* ujedinjavanje sveta rada i

znanja, za formiranje velikog socijalnog saveza ove etape, koji će izdržati burna vremena i biti nosilac istorijske perspektive".

Na istom mjestu Mihailo Popović piše o klasnom karakteru samoupravljanja, a Vladimir Milić o osobenostima klasno-socijalne strukture u razvoju socijalističkog samoupravnog društva.

Suština i način ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista u našem društvu predmet su obimnije rasprave B. Šoškića; u njoj se avangardna uloga Saveza komunista posmatra u prisnoj vezi s promjenama u društveno-ekonomskom sistemu socijalističkog samoupravljanja, razvojem socijalističke demokratije i specifičnostima jugoslovenske socijalističke zajednice.

U odjeljku o klasnoj i samoupravnoj svijesti P. Radenović analizira nastanak i karakteristike samoupravne svijesti obuhvatajući i korijene i vidove antisamoupravnih ideologija, P. Matvejević raspravlja o samoupravljanju u svjetlu kulture, a V. Štambuk o uticaju tehnoloških promjena i razvoja proizvodnih snaga na kulturu u samoupravnom društvu.

Poseban odjeljak je posvećen nacionalnom pitanju i prirodi nacionalizma. Tu su objavljene dvije obimnije studije koje se tiču te problematike. Ž. Surčulija piše o korijenima nacionalizma uopšte, a posebno u savremenom jugoslovenskom društvu, a J. Raičević kompleksno izlaže problematiku odnosa Saveza komunista Jugoslavije prema nacionalnom pitanju, uključujući i genezu tog odnosa i sadašnja rješenja koja se odnose na afirmaciju nacionalne ravnopravnosti, a koja su konstitutivni dio politike i akcije Saveza komunista.

Samoupravljanje kao društveni sistem, kao revolucionarna praksa i kao pravac u razvoju savremenog socijalizma danas je predmet širokih rasprava u cijelom svijetu. Otuda različite koncepcije samoupravljanja, različita tumačenja i, po svojoj prirodi i namjerama, različite kritike. O razvoju teorijske misli i prakse samoupravljanja i njegovoj kritici u nekim teorijskim pravcima polemički raspravlja nekoliko naših autora. J. Đorđević analizira razvoj ideje samoupravljanja i različita shvatanja tog procesa, da bi se na kraju kritički osvrnuo na neke kritike samoupravljanja u Jugoslaviji koje su se javile među stranim autorima. V. Milanović piše o neoanarhističkoj kritici savremenog jugoslovenskog društva, a I. Stojanović o tome šta savremena ekonomska teorija govori o samoupravnoj privredi. Na kraju ove tematske cjeline B. Pribićević piše o međunarodnom značaju i okvirima borbe za socijalističko samoupravljanje i ukazuje na činjenicu da su se „prvi put u istoriji socijalizma revolucionarne snage jedne relativno male zemlje, uz to i nedovoljno razvijene, našle u samom fokusu novih idejnih i političkih strujanja. Pošto smo još uvek jedina zemlja relativno razvijene prakse socijalističkog samoupravljanja, moramo stalno voditi računa da se svaki čas naš uspeh ili neuspeh u rešavanju pojedinih društvenih problema vrlo brzo i neposredno prelama na širem međunarodnom planu. U rešavanju ovih problema moramo se još uvek oslanjati skoro isključivo na sopstvene snage — političke, društvene i naučne potenci-

jale. Zato višegodišnja borba jugoslovenskih naroda za socijalističko samoupravljanje ima tako veliki značaj za sadašnji istorijski trenutak međunarodnog socijalizma. Mogućnosti koje nam ovaj istorijski trenutak pruža stvarno su velike, ali i obaveze i odgovornosti ništa manje".

Drugi tom zbornika *Marksizam i samoupravljanje* završava se studijom Z. Vidakovića *Razvojne tendencije i perspektive strukturalnih promena jugoslovenskog društva*, u kojoj se opsežno raspravlja o totalitetu društvenih pretpostavki za ostvarivanje nove etape razvoja socijalizma i socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. One su vezane za ostvarivanje neposredne vlasti proizvođača nad viškom proizvoda, za razvoj društvene organizacije na osnovu stvaranja asocijacija slobodnih proizvođača u udruženom radu, razvoj radničkog sistema planiranja, informisanja i odlučivanja, dalje razvijanje avangardne idejno-političke uloge komunističke organizacije radničke klase i uticaja ostalih organizacija i drugih komponenata i faktora emancipacije ekonomske i političke moći proizvođača.

U kratkom osvrtu nije moguće iole potpunije analizirati svaki pojedini prilog, a još manje iscrpnije ih kritički opservirati, ne samo zbog njihovog broja nego i zbog raznovrsnosti tematike. No moguće je, makar u nekoliko riječi, nešto kazati o značaju ovakvih izdavačkih poduhvata.

U cjelini posmatrano, prikupljeni radovi pružaju impozantnu sliku o doprinosu naše teorije razvoju marksizma i samoupravljanja. Taj doprinos se sastoji ne samo u sveobuhvatnosti i originalnosti pristupa nego i u tome što je on zasnovan na stvaralačkoj razradi marksističke teorije. Marksizam nije dogma, nego teorija revolucije, koja nije nikad završena i koja uvijek iznova pred čovjeka postavlja nove zahtjeve i traži nove stvaralačke i misaone napore. Zato se i vrijednost teorijskog osmišljavanja stvarnosti mjeri po tome koliko je ono kadro da svestrano dijalektički sagleda sve procese i tendencije koji se prepliću, da uoči bitne protivrječnosti koje se ispoljavaju, da kritički pronikne u postojeće, ali istovremeno da iznađe nove puteve revolucionarne prakse koji će biti istinsko prevladavanje dostignutog. Živa i nedogmatska misao neprestano otvara nove probleme i postavlja nova pitanja, ali to ona ne čini sebe same radi, nego društva i čovjeka radi. Na taj način se ona potpunije teorijski uobličava, a njen stalni angažman i aktivistički stav neprestano joj služe kao podsticaj da produbljenije osmišljava stvarnost i radikalne društvene promjene koje se u njoj zbivaju. Drugim riječima, njena je revolucionarnost i u tome što je stalno okrenuta „stvarnoj ljudskoj emancipaciji", oslobođenju rada i vraćanju čovjeku od njemu otuđenih moći. Otud izvire i njen humanistički karakter svojstven Marksovoj misli.

Vrijednosti zbornika *Marksizam i samoupravljanje* doprinosi i njegova dobra kompozicija, koja omogućuje, s jedne strane, da se sagleda širina problematike koju zahvata naša teorija marksizma i samoupravljanja, a, s druge strane, da se obuhvate poje-

dini konkretni, uži problemi od bitnog značaja za teoriju i praksu savremenog socijalizma i samoupravljanja. Pri tome valja primijetiti da još uvijek nemamo cjelovitijih empirijskih istraživanja koja bi na osnovu odgovarajuće marksističke metodologije i teorijskog okvira rekla nešto više i konkretnije o bogatoj riznici društvenih pojava i promjena u svim oblastima društvenog života. Primijetili bismo i to da se u zborniku ne nalaze radovi pojedinih istaknutih teoretičara i marksista starije i srednje generacije iz naših drugih sredina, o čemu bi ubuduće možda trebalo više voditi brigu prilikom izdavanja cjelovitih i reprezentativnih zbornika kao što je ovaj pred nama. Time bi se, pored autora koji se ovdje s pravom pojavljuju, cjelovitije i još reprezentativnije izrazila ukupna jugoslovenska teorija marksizma i samoupravljanja.

Josip Broz Tito: Samoupravni socijalizam

(„Školska knjiga", Zagreb, 1975, II izdanje, strana 232)

Kao što je narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija jugoslovenskih naroda i narodnosti nerazdvojno vezana za Titovo ime, tako su i Titova revolucionarna misao i delo jednako neizlučivo utkani u viziju i praksu ostvarivanja socijalističkog samoupravljanja. Nadahnjujući se Marksovim i Lenjinovim revolucionarnim učenjem, Tito je — snagom originalnog mislioca i inventivnom smelošću iskusnog revolucionara — uspevao da i u najsloženijim situacijama prepozna celinu i suštinu unutardruštvenih i svetskih zbivanja, da uoči potrebe sadašnjosti i oseti impulse budućnosti. Ta bitna obeležja Titove istorijski stvaralačke ličnosti jasno i impresivno se iskre i u izboru Titovih tekstova objavljenih pod opštim naslovom *Samoupravni socijalizam*, koji je priredio Mirko Bolfek u nameri da nam celovito predoči Titovu živu misao i prodornu reč o samoupravljanju kao magistralnoj deonici našeg socijalističkog društvenog razvitka. Predgovor je napisao Dušan Bilandžić.

Titova maksima da „u središtu socijalizma mora biti čovjek" mora se uzeti za moto ovog izbora, jer ona sadrži upravo onaj mislilački, idejni, politički, etički i kulturni revolucionarni naboj koji socijalističkoj praksi daje karakter *društvenog novuma* na putu oslobođenja rada i čoveka, a koji socijalističku teoriju oplemenjuje realno-humanističkim projektivno-stvaralačkim mogućnostima. Zapravo, po bitnom značenju te maksime, za Tita „socijalizam i jeste historijski proces socijalnog i nacionalnog oslobođenja ličnosti, što treba da dovede do toga da čovjek postane stvarni gospodar svoga života i rada kako bi mogao svestrano razvijati svoje stvaralačke snage" (str. 49). Baš po toj maksimi, za Tita „revolucionarna teorija nije dana u gotovom obliku, za sve društveno-historijske situacije u kojima se nalaze i djeluju pojedini radnički pokreti", kao što se i „naučnost mora spajati s konkretnom revolucionarnošću" (str. 29), jer „nauka nije dogma, već sredstvo za rukovođenje" (str. 18).

Titov stav prema temeljnim problemima socijalističke teorije i

prakse je principijelno antidogmatski i taj je stav još prije narodnooslobodilačkog rata došao do potpunog izražaja u Titovom odgovoru na suštinsko pitanje socijalističke revolucije: kako postići da se latentna revolucionarna energija i aktivizam najširih radnih i narodnih masa pretoče u praksu realizacije Marksove vizije „asocijacije slobodnih proizvođača". Titov odgovor je bio: izgradnja socijalističkog samoupravnog društva.

Deviza „Fabrike radnicima" ima, po Titu, „duboki sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji: u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika i — prema tome — može se i mora ostvariti u praksi, ako mislimo da zaista izgradimo socijalizam" (str. 14).

I nije napad Informbiroa na KPJ 1948. godine opredeljujući činilac pojave samoupravljanja, niti je zakon iz 1950. rezultat toga napada. Po Titu, „zakon o davanju na upravljanje radnim kolektivima fabrika, preduzeća i tako dalje logična je posljedica razitka socijalističke izgradnje naše zemlje. To je dosljedan nastavak u nizu mjera koje naša narodna vlast sprovodi na svom nepokolebljivom putu u socijalizam" (str. 14). Zakon je, dakle, konkretizacija akcione parole radničkog pokreta „Fabrike radnicima" i našeg vlastitog revolucionarnog razvitka, a stoga on nije ni preuranjen, već naprotiv. Otuda i Titova kritika, decidirana i aktuelna: „Možda neko misli ... da radnici neće moći da savladaju komplikovanu tehniku upravljanja u fabrikama i drugim preduzećima. Tko tako misli, taj se vara, a takvo gledanje na to pitanje značilo bi imati nepovjerenje u naše trudbenike, značilo bi ne vidjeti kakve će ogromne stvaralačke snage baš to upravljanje razviti kod naših trudbenika ..." (str. 15).

Samoupravljanje se razvijalo i u otporu etatističkom, birokratsko-centralističkom sistemu. Tendencije da državne funkcije natkrile sve oblasti društvenog života i rada, a demokratske društvene odnose da uzurpira kruta birokratska vlast, trebalo je neprestano seći u korenu novim merama i opredeljenjima za sve širu i dublju inauguraciju samoupravljanja u realne društvene odnose.

Tito o tome kaže: „Jedna od bitnih karakteristika naše socijalističke izgradnje bila je upravo u tome što nismo dopustili da ogromne teškoće sa kojima smo se suočavali pomute naš pogled u budućnost i pokolebaju naše povjerenje u stvaralačku snagu radničke klase" (str. 49).

Tendencije etatizacije i birokratizacije su tim manje dolazile do izražaja što je više jačala moć samoupravljanja, a ta moć se ogleda, ističe Tito, „u tome što oslobađa stvaralačku inicijativu najširih masa i otvara puteve oslobođenja rada i čovjekove ličnosti, što ubrzava stvaranje svijesti i uzdiže dostojanstvo radnih ljudi kao nosilaca stvaralaštva i napretka" (str. 57). Drugim rečima, u meri u kojoj udruženi proizvođači postaju suvereni odlučivanja o uslovima „svoga rada, života i razvoja", sužava se i prostor državne neprikosnovenosti, odnosno menja se uloga i karakter države: „stvaranjem slobodne zajednice udruženih proizvođača, koja se razvija na osnovama svjesnog planskog usmjeravanja svih tokova društvene reprodukcije, sve više se mijenjaju i ograničavaju ranije klasične funkcije državnog aparata na putu historijski neminovnog i postepenog odumiranja države" (str. 88).

Osnovni revolucionarni subjekt — nosilac tog procesa — radnička je klasa. Izgrađujući po dubini i širini sve celovitiji sistem samoupravnih društvenih odnosa, radnička klasa — iako mlada — delom i svešću potvrđuje da prevladavanje vekovnih odnosa dominacije, protivrečnosti rada i upravljanja, izvršavanja i odlučivanja, privređivanja i raspodele, privatnog i javnog — rečju: klasno-eksploatatorske razmrvljenosti društvenog proizvođenja, odnošenja i življenja, jeste njen neposredan i trajan zadatak, područje i sadržaj borbe za svoje sopstveno samooslobođenje i oslobođenje svih ljudi kao ljudi. U tom svom re-

volucionarnom pohodu radnička je klasa decenijama u neprestanom klasnom konfliktu s antisamoupravnim pojavama i snagama.

„Iskustva prethodnog perioda pokazala su nam", reći će Tito na Desetom kongresu SKJ, „da najveću opasnost za socijalizam i samoupravljanje predstavljaju tehnokratizam i birokratizam, sa nacionalizmom, liberalizmom i dogmatizmom kao svojim ideološkim paravanima. Osnova svih antisocijalističkih i antisamoupravnih tendencija i pojava je u otuđivanju sredstava i funkcija društvene reprodukcije od radnika, i u osamostaljivanju, na toj osnovi, različitih centara ekonomske i političke moći. Razumije se, njih omogućuju i razne subjektivne slabosti u redovima socijalističkih snaga, a pogoduju im i takve pojave kao što su karijerizam, liderstvo, grupaška borba za vlast i slično" (str. 171—172).

Mera uspešnosti borbe radničke klase ogleda se prvenstveno u tome da se potrebe i interesi radnog čoveka — proizvođača izražavaju i ostvaruju na svim stepenima samoupravnog demokratskog odlučivanja i u svim oblastima društvene reprodukcije (ekonomskoj, političkoj, kulturnoj itd.). Pri tome proizvodno i svako drugo društveno organizovanje na samoupravnim osnovama mora izvirati i biti primereno smislu borbe radničke klase. Smislu te borbe Tito daje ljudsku meru:

„Borba za ljudsko među ljudima, za sve bolje i humanije odnose, za čovjeka kao slobodnog proizvođača i stvaraoca — to je krajnji cilj i smisao borbe radničke klase. Institucionalni oblici organizovanja društva nisu svrha sami sebi. Oni su tu da služe čovjeku, ostvarivanju njegovih neposrednih i dugoročnih materijalnih, kulturnih i drugih potreba. Oni su tu radi čovjeka. To je suština socijalističkih samoupravnih odnosa za čije se ostvarivanje bori radnička klasa Jugoslavije i njen Savez komunista" (str. 104—105).

U Titovom viđenju samoupravnog socijalističkog preobražaja našeg društva, uloga svesti i subjektivnog faktora, osobito Saveza komunista, ima prvorazredni značaj. To je i razumljivo kad se zna da samoupravni socijalizam podrazumeva svesno usmeravanje svih tokova društvenog života i razvoja na najširoj demokratskoj osnovi. Kao avangarda i deo radničke klase, komunisti su — svešću i akcijom — u čelnim redovima borbe: s jedne strane, u razvijanju i bogaćenju oblika i sadržaja samoupravne demokratije, a s druge, u prepoznavanju, razobličavanju i pobijanju pojava i struja koje pokušavaju da deformišu samoupravne tokove, a društvene interese da podrede svojim parcijalnim interesima. Stoga se aktivnost komunista i njihovih organizacija ocenjuje, po Titu, „prema stvarnom političkom i društvenom ponašanju u praksi, prema rezultatima njihove akcije". Savez komunista, dakle, nije avangarda po tome što mu je takva društveno-istorijska uloga dodeljena, već po tome što on svoju avangardnost neprestano dokazuje na delu. Zato se menja i sâm Savez komunista uporedo s ukupnim društvenim promenama.

„Pokrećući svjesne društvene snage", naglašava Tito na Devetom kongresu SKJ, „u borbu za radničko samoupravljanje, za izgradnju i razvoj cjelokupnog društvenog sistema na osnovama samoupravljanja, Savez komunista je započeo proces i svog sopstvenog mijenjanja i preobražaja od klasične partije u vodeću idejno-političku organizaciju novog tipa, u unutrašnju — pokretačku i usmjeravajuću — snagu socijalističkog samoupravljanja" (str. 134).

Samoupravljanje stvara i društveno-ekonomske, društveno-političke, kulturne itd. pretpostavke svestranog slobodnog ispoljavanja nacionalnog bića i razvijanja ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije na temelju bratstva i jedinstva. Samoupravljanje se, prema tome, javlja kao logičan sled one lucidne politike s kojom je Komunistička partija Jugoslavije i otpočela narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju: tek rešavanjem nacionalnog i socijalnog pitanja može se ostvariti jedinstvena jugoslovenska društvena zajednica.

„Mi smo uvijek", podseća Tito, „polazili od toga da se kao internacionalisti u ovoj zajednici potvrđujemo, prije svega, obezbeđujući i budno čuvajući nacionalnu ravnopravnost i suverenitet i njegujući takve odnose u kojima će se svaki narod i narodnost, u svakoj društveno-političkoj zajednici, osjećati kao svoj na svome. Mi smo našu politiku zasnivali na principijelnom stanovištu da u našoj zemlji ne može biti vodećih nacija niti prevlasti velikih i jačih nad manjim i slabijim. Stvarno jedinstvo i stabilnost naše zajednice zavise od slobode stvaralaštva i inicijative proizvođača, od pune ravnopravnosti svakog naroda i narodnosti, njihovog slobodnog razvoja i ravnopravnog učešća u odlučivanju i realizovanju zajedničke politike" (str. 112).

Duboko ponirući u suštinu savremenih svetskih procesa i otkrivajući čvrstu povezanost unutrašnjeg socijalističkog samoupravnog razvoja i karaktera međunarodne politike, Tito je inspirator i realizator i one politike u međunarodnim odnosima koja uistinu otvara perspektivu mira i socijalizma svakoj zemlji i svakom narodu, te svetu u celini. To je politika nesvrstavanja i aktivne miroljubive koegzistencije.

„U stvari naša spoljna politika", eksplicira Tito, „proizilazi iz samoupravnog socijalističkog bića naše zemlje, koja je sastavni dio progresivnih i revolucionarnih snaga svijeta. Ona je izraz naših gledanja na savremena kretanja i međuzavisnost svih dijelova svijeta, kao i naše ne samo iskrene želje i spremnosti nego i obaveze da damo svoj doprinos opštem napretku..." (str. 195). „Mi se, dakle, ne borimo za naše bolje mjesto u sadašnjem svijetu: mi se borimo za jedan bolji svijet uopšte" (str. 215).

Doslednim sprovođenjem principa i politike nesvrstanosti i aktivne miroljubive koegzistencije, Jugoslavija je stekla nepodeljeni ugled među svim zemljama i naprednim snagama sveta, a Tito poštovanje i autoritet istorijske ličnosti koja idejom i delom obeležava svoju epohu.

Jovan Gagrica

Dušan Plenča i Radule Vasović: Tito očima sveta

(„4. jul", Beograd, 1977, strana 400)

Zbornikom *Tito očima sveta* Radule Vasović i Dušan Plenča na originalan su način prikazali ličnost i delo druga Tita: izborom autentičnih izjava i ocena najistaknutijih ljudi našeg vremena — državnika i političara, vojskovođa i diplomata, književnika i umetnika iz celog sveta. Tako je ujedno prikupljen i sistematizovan ogroman dokumentarni materijal o ličnosti i delatnosti predsednika Tita.

Autori su uložili, očigledno, jedinstven napor i da sistematizuju mnoštvo izabranih izjava, te da priređe ediciju trajne vrednosti i višestruke namene. Knjiga ima jedanaest poglavlja.

„Iznenađenje i nada čovečanstva". Ovo poglavlje nam predočava šta su sve savremenici rekli o Titovom geniju i njegovoj sveukupnoj ulozi u tokovima istorije dvadesetog veka. Hauard Fast, književnik iz Kanade: „Tito nije stupio na pozornicu javnog života kao Ruzvelt, Čerčil ili Staljin. Ovi poslednji bili su poznati kao državnici mnogo godina pre nego što su postali ratni rukovodioci. Tito je izašao na površinu iz dubine neodoljive težnje Jugoslavije za slobodom, iz njedara njene potresne istorije pune borbi, nacionalnog ugnjetavanja, unutrašnjih razmirica, da bi ujedinio svoj narod i poveo ga ka slavi. Kakva magična snaga leži u njegovom imenu? Nekada smo mislili da je on bio legenda koja je nastala u dalekim brdima i šumama Jugoslavije. Danas je njegovo ime ispisano na zlatnim stranicama borbe demokratije protiv varvarizma".

„Od Kumrovca do Pantovčaka". U tom poglavlju autori su prezentovali svedočenja o životnom putu druga Tita do februara 1928. godine, kada na Osmoj partijskoj konferenciji u Zagrebu ulazi u vrhove jugoslovenskog komunističkog pokreta.

U poglavlju „Kroz trnje ka zvezdama" sretamo se sa Josipom Brozom koji se nalazi na čelu komunističkog i radničkog pokreta Jugoslavije i sa njegovom ulogom u pripremanju naroda i narodnosti naše zemlje za sudbonosne dane koji su predstojali.

„Vojskovođa bez izgubljene bitke". Ovo poglavlje dokumentuje briljantnu strategiju genijalnog vojskovođe jedinstvene narodnooslobodilačke i socijalističke revolucije u svetu, na čelu pobedničkih partizanskih jedinica i narodnooslobodilačke vojske.

„Sa čistih izvorišta marksizma". Ovo poglavlje obrađuje istorijski značaj i veličinu Titovog teorijskog i praktičnog doprinosa marksističkoj i lenjinističkoj riznici, posebno odlukama da uđe u sukob s dogmatizmom i da sa marksizma skine lažne velove.

„Ljubav i poverenje". Misao danskog književnika Hulnara Vulfa „dok na svetu ima ljudi poput Tita, za ovaj svet biće nade" izvanredno se uklapa u ovo poglavlje. Poglavlje je posvećeno Titovoj večitoj i bezgraničnoj veri u ljude, ljubavi za čoveka, pre svega — radnika.

„Izabrali smo ga zauvek". Sedmo poglavlje govori o predsedniku Titu kao najvećem državniku veka, čije je delo snažno podiglo ugled Jugoslavije u svetu. „Tito, to je jedan trenutak savesti čovečanstva. Tako oseća svako ko se s njim sreo i ko se upoznao s vašim narodima", izjavio je francuski književnik Žan Kasu.

„Ka zvezdanim visinama slobode". U tom poglavlju sadržano je gotovo sve što su najveći ljudi sveta rekli o Titovom doprinosu izgradnji socijalističkog samoupravnog društva. Objavljena je i beleška Amerikanca dr Stanlija Fiklina, publiciste iz Čikaga: „Čovečanstvo će odbrojavati svoje buduće tokove od onog dana kada je Tito pred svojom Skupštinom proklamovao staru parolu „Fabrike radnicima". Međutim, on se na tom pitanju nije zadržao! Od „Fabrike radnicima", „zemlja onima koji je obrađuju", „bolnice doktorima i bolesnicima" do „škole učenicima i profesorima", do aksioma „čovečanstvo čoveku", Tito je krenuo kroz kosmos apsolutne slobode za sve ljude. A mora se priznati — to još niko nije pokušao".

„Pravo na sopstvenost". Deveto poglavlje posvećeno je Titovoj borbi za pravo svakog naroda i svake zemlje na samostalan put razvitka bez tutorstva i straha od velikih i jačih. Italijanski književnik Alberto Moravija kaže: „Tito je jedna od vrlo retkih ličnosti, danas još živih, koje se mogu nazvati istorijskim, jer se istorija potpuno poistovećuje s njihovim životom. Tito je jedan od najotpornijih, najsposobnijih i najsmelijih takmičara u trci istorije. Neki od takmičara su napustili trku zbog godina; neki su sleteli sa piste i izgoreli zajedno s automobilom; drugi su odustali zbog kvara. Izgleda da će jedino Tito, koji je krenuo bez posebnih prednosti, trku privesti kraju. Može se tvrditi da je u trci istorije Tito ostavio za sobom mnoge takmičare i da ga, valjda, niko nije pretekao".

„Kako ga vide oči sveta". Najlepši opisi Tita naći će se u ovom poglavlju. To je portret satkan od oko pedeset izjava. „Tito je najmarkantnija ličnost današnjice", kaže Trigve Li, nekadašnji generalni sekretar Ujedinjenih nacija. „Odlikuje se otporom prema agresiji i ratu i nametanju stranih dominacija u miru. To će zauvek ostati u istoriji primer inspirisane hrabrosti i nezavisnosti".

U poglavlju „Tvorac novog sveta" donose se izjave kojima se ističe istorijska veličina druga Tita u projektovanju i izgradnji sveta nesvrstanih. Kairski „Al Gumhurija" je zabeležio: „Posle bogova Olimpa i filozofa drevne Grčke, nijedno ime nije tako blistavo sijalo širom Balkanskog poluostrva i neće kroz istoriju imati tako magično dejstvo i izazvati takva osećanja širom sveta kao ime „Tito".

U *posebnom dodatku* predstavljena su odlikovanja Josipa Broza Tita koja je primio u više od pedeset zemalja sveta i u nas.

Predgovor knjizi napisao je Dušan Petrović Šane, nedavno preminuli predsednik Savezne konferencije SSRNJ i predsednik Sa-

veznog odbora za obeležavanje Titovih jubileja.

„Duboko sam uveren da će svako ko pročita tekstove ove knjige biti bogatiji za mnoga saznanja, koja je svakako u sebi osećao i nosio, a možda nije umeo da ih izrazi", piše Dušan Petrović. „Istovremeno sam uveren da će ova knjiga dobro poslužiti onima koji se kao naučnici i publicisti bave izučavanjem jugoslovenske revolucije i ličnosti druga Tita."

Najveća vrednost ove knjige-portreta, od preko sedam stotina autentičnih izjava, upravo je u tome što svestrano osvetljava svetskoistorijsku veličinu našeg Predsednika, čoveka čije delo ima bitnog uticaja na tokove istorije i odnose među državama i narodima.

U zbornik su uvrštene i izjave: Edvarda Kardelja, Miroslava Krleže, Vinstona Čerčila, Seku Turea, Alberta Moravije, Stevana Doronjskog, Koste Nađa, Vladimira Bakarića, Staneta Dolanca, Leonida Brežnjeva, kao i izjave još nekoliko stotina savremenika druga Tita sa svih kontinenata.

Iako donosi samo izbor iz svega onoga što su savremenici kazali o Titu, ovo će delo — jedinstveno u ovoj vrsti monografskih ostvarenja — biti prihvaćeno s osobitom zainteresovanošću i u nas i u svetu.

Đurica Labović

Todo Kurtović: Politika SKJ i vjerske zajednice

(NIŠP „Oslobođenje", Sarajevo, 1977, strana 114)

Knjigom *Politika SKJ i vjerske zajednice* Todo Kurtović sa društveno-političkog stanovišta osvjetljava mnoga pitanja iz područja djelovanja vjerskih zajednica i aktuelizira zadatke subjektivnih snaga društva u daljem ostvarivanju utvrđene politike u toj oblasti. Značajnim dijelom Todo Kurtović se osvrće i na bosanskohercegovačke prilike, koristeći se pri tom i svojim dugogodišnjim političkim iskustvom i dostignućima marksističke teorijske misli, posebno Marksovim, Engelsovim i Lenjinovim djelom. Polazeći od jedinstva kako marksističke koncepcije religije i crkve, tako i odnosa Saveza komunista Jugoslavije spram djelovanja vjerskih zajednica, autor argumentovano izvodi zaključak o kontinuitetu politike našeg društva, kao i o pozitivnim i negativnim iskustvima u domenu odnosa crkve i države u nas.

U pristupu crkvi i religiji Todo Kurtović polazi od njihovog stava prema klasnoj borbi i od položaja radnog čovjeka u procesu izgradnje socijalizma na samoupravnim osnovama. On veoma reljefno i ubedljivo prikazuje konkretne manifestacije u pojedinim fazama naše narodnooslobodilačke i socijalističke revolucije, i središnje mjesto daje radnom čovjeku i građaninu u borbi za vlastito socijalno i nacionalno oslobođenje, u izgradnji našeg socijalističkog samoupravnog društva, i dosljednom ostvarivanju stečenih sloboda. Vjerskim slobodama pristupa kao sastavnom dijelu ljudskih sloboda koje su, kao neotuđive, zagarantovane Ustavom i zakonima. S tim u vezi naglašava da se Savez komunista uvijek izjašnjavao i borio za potpunu slobodu vjeroispovjesti, smatrajući da su i religijski i ateistički pogled na svijet privatna stvar čovjeka, građanina.

Todo Kurtović ističe: „Komunisti su, pokazalo se, iako ateisti, dosljedni borci za obezbjeđenje vjerskih i svih drugih sloboda; oni su realizovali politiku koja to obezbjeđuje; to je sastavni dio naših sloboda u cjelini. To je dio našeg i političkog kapitala i ugleda. To nije bila i neće nikada biti naša taktika, nego trajna orijentacija i suština naše politike, politike radničke klase" (str. 36).

Takva politika je, između ostalog, izravno doprinijela jačanju svijesti radnih ljudi i građana da njihova vjerska uvjerenja nisu i ne mogu biti prepreka njihovom najširem angažovanju u izgradnji

socijalizma i socijalističkog samoupravljanja.

„Svi naši građani", naglašava autor, „bili oni religiozni ili ne — imaju jednaka prava, jednake obaveze i jednake odgovornosti. U središtu njihove pažnje je izgradnja novih društvenih odnosa, nacionalne ravnopravnosti, a ne teizam ili ateizam. Partija je avangarda i vodeća snaga naših naroda, ona je takvu politiku gradila i izgradila. U toj politici je i njena funkcija u toj oblasti, a to što su u njoj ateisti, ni u kom slučaju nije uticalo na principijelnost komunista u razvijanju i izgradnji takve politike" (str. 41).

Naročito su zanimljiva i poučna gledišta o socijalno-istorijskim korijenima i oblicima ispoljavanja klerikalizma u našim uslovima. Po autoru, klerikalizam je u biti na pozicijama građanske klase i političko je otjelovljenje njene klasne i ideološke svijesti. On teži restauraciji odnosa i mentaliteta građanskog društva zloupotrebljavajući pri tome i religiju i crkvu. Klerikalizam je uvijek i u svim svojim oblicima reakcionaran, antisocijalistički usmjeren. Njegov sadržaj je kontrarevolucionaran i uperen protiv tekovina koje obezbjeđuju slobodu čovjeka uopšte, pa i vjerske slobode. Zato je borba protiv klerikalizma istovremeno i zalaganje za potpunu slobodu vjeroispovjesti.

Osobena i bitna značajka autorovih teorijsko-političkih promišljanja o temi „Politika SKJ i vjerske zajednice" jeste stvaralačka analiza procesa i pojava — na osnovi marksističke teorije i politike Saveza komunista — u okvirima konkretnih socijalno-istorijskih uslova naše sredine. Autor se argumentovano razračunava s dogmatskim pristupom tim pitanjima i s paušalnim ocjenjivanjem pojava i tendencija koje se rađaju na tlu religijskog fenomena i djelovanja vjerskih zajednica.

Zalažući se za stvaralačku primjenu politike SKJ, Todo Kurtović razotkriva svu društveno-političku štetnost sektaštva i liberalizma, te šablona i „recepata" u rješavanju pitanja iz domena odnosa sa vjerskim zajednicama. Negativne implikacije antireligioznog stava, voluntarističkog odnosa i „bogomoljačke" politike, autor potkrepljuje konkretnim primjerima iz prakse nekih socijalističkih zemalja i komunističkih partija. Upozoravajući i na neke nedosljednosti u provođenju politike SKJ u pojedinim sredinama, on ističe da su to — sa stanovišta naših zadataka — iskustva koja nas uče da u praktičnom opredjeljivanju naših akcija jasno istaknemo za šta smo, a protiv čega se moramo odlučno boriti.

U metodološkom pogledu, osim uvodnog dijela, u kome se obrazlaže cilj i namjena rasprave, knjiga sadrži nekoliko odjeljaka koji se međusobno nadopunjuju čineći jedinstvenu i zaokruženu tematsku cjelinu.

U prvom odjeljku „Neka načelna pitanja i naša praksa", autor dijalektički povezuje autentična teorijska gledišta Marksa, Engelsa i Lenjina sa uslovima i praksom revolucionarnog djelovanja SKJ, naznačavajući ona područja u kojima se ispoljava stvaralački smisao marksističke teorije i revolucionarne prakse, posebno one segmente djelovanja gdje je dolazilo do raskoraka između proklamovanog stava i praktičnog djelovanja.

U stvaralačkom susretu marksističke misli i revolucionarne prakse u uslovima razvoja našeg samoupravnog društva razotkrivaju se uspjeh i kontinuitet politike SKJ. O tome se raspravlja u odjeljku „Uspjeh naše politike i njen kontinuitet".

U trećem odjeljku govori se o diferencijaciji u vjerskim zajednicama, čije uzroke autor vidi u stalnim socijalnim preobražajima našeg socijalističkog samoupravnog društva i u svjetskim zbivanjima koja imaju značajan uticaj i na pozitivna prestrojavanja unutar pojedinih vjerskih zajednica. O fenomenu prilagođavanja vjerskih zajednica savremenim kretanjima u svjetskim relacijama i konkretnim društvima raspravlja se u četvrtom odjeljku: „Neka novija kretanja i pogledi u crkvama". Te promjene se dovode u vezu s razvojem socijalizma kao svjetskog procesa, jačanjem socijalističke svijesti, oslobađanjem nacija, propašću kolonijalizma,

težnjama ka samostalnosti i povezivanju u svijetu, politikom mira, saradnjom i politikom nesvrstanosti u međunarodnim odnosima, brojnim socijalističkim revolucijama i jačanjem uloge i uticaja radničke klase na sva ta zbivanja.

U odjeljku „Držanje crkava u ratu i poslije rata" Todo Kurtović iznosi u istorijskoj retrospektivi pozitivne i negativne strane odnosa klera prema NOP-u i socijalističkoj revoluciji, a u odjeljku „Još nešto o klerikalizmu u nas i njegovim pojavama u praksi" ukazuje na najčešće motive ispoljavanja klerikalističkih shvatanja. Odgovarajuću pažnju poklanja, dakako, i ekumenizmu, dok o pojavama sektaštva i liberalizma raspravlja nešto šire u odjeljku „Pojave sektaštva i liberalizma u sadašnjoj fazi", te naznačuje negativne implikacije sektaškog odnosa prema vjernicima. Na kraju daje rezime najznačajnijih zadataka Saveza komunista u federaciji, socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama.

Na osnovu svega što je rečeno, ostaje nam da konstatujemo teorijsko-političku valjanost ove knjige, koja će naročito biti od koristi svima onima koji se u društveno-političkom radu susreću s pitanjima religije i djelovanjem vjerskih zajednica. Osim toga, knjiga Tode Kurtovića inspiriše na naučna istraživanja i teorijska osmišljavanja, a sadrži i dosta iskustvene građe iz svakodnevne društveno-političke aktivnosti subjektivnih snaga našeg društva.

Ibrahim Bakić

Lazar Mojsov: Sodobni svet in mi

(ČZP „Komunist", Ljubljana, 1977, strana 336)

Razmišljajući o značaju i vrednosti knjige Lazara Mojsova, nikako ne možemo zaobići dugogodišnju piščevu političku delatnost, izraženu u celoj njenoj sadržini. Pojedinosti iz biografije Lazara Mojsova čitalac lako može saznati iz neke enciklopedije ili slične publikacije, jer je reč o veoma poznatoj ličnosti. Napomenimo ukratko da je, kao napredni student, doživeo svoje revolucionarno krštenje pre rata na beogradskom Pravnom fakultetu i da je u narodnooslobodilačkom ratu vršio odgovorne dužnosti u Makedoniji, odakle je rodom. Posle rata je u Makedoniji neko vreme bio republički javni tužilac, direktor izdavačkog preduzeća i, zatim, prešao u diplomatsku službu. Napisao je više knjiga, među njima i raspravu o odnosu Komunističke partije Bugarske prema makedonskom nacionalnom pitanju i o položaju makedonske nacionalne manjine u Grčkoj. Sve to jamči da pred sobom imamo priznatog i iskusnog poznavaoca političke istorije i, posebno, međunarodnih odnosa, čoveka koji je, povrh toga, kao vodeći društveno-politički radnik i diplomat, lično učestvovao u donošenju mnogih odluka o raznim krupnim pitanjima. To je znatno doprinelo prisnoj povezanosti njegove publicističko-naučne delatnosti s praksom.

Čitalac koji se udubi u knjigu *Sodobni svet in mi* odmah će zapaziti da su prilozi sabrani u njoj nastali u različitim periodima, a najstariji od njih su od pre dvadeset godina. Čitalac će takođe primetiti da prilozi karakterišu njihovog autora kao svestrano angažovanog pobornika principijelne spoljne politike socijalističke Jugoslavije, u Ujedinjenim nacijama i drugde, koji naučno utemeljeno i s izuzetnim entuzijazmom — u zavisnosti od povoda i okolnosti — izlaže, tumači, obrazlaže, argumentuje, objašnjava i

zastupa ideje i praksu naše nesvrstane politike. Knjiga *Sodobni svet in mi* otkriva čitaocu ne samo to kako je autor u mnogim složenim situacijama zastupao interese socijalističke Jugoslavije, već mu predočava i sve mnogobrojne oblike te njegove aktivnosti.

Primera radi, potrebno je navesti da knjiga sadrži članke objavljene u „Borbi", „Međunarodnoj politici", „Socijalizmu" i drugde, istupanja na kongresima Saveza komunista Jugoslavije i SSRNJ, govore i referate na Dvadeset prvom kongresu Socijalističke partije Čilea, Četvrtoj konferenciji predstavnika nacionalnih komiteta za balkansku saradnju, Međunarodnoj konferenciji protiv atomske i hidrogenske bombe, Međunarodnoj konferenciji na Institutu za pomorsko pravo u Kingstonu. Ona sadrži mnogobrojna autorova predavanja (u Centru za istraživanje demokratskih institucija u Santa Barbari, Udruženju Ujedinjenih nacija SR Srbije, u Centru za političke studije u Beogradu, u Institutu za međunarodne odnose u Nju Džersiju, Novoj školi za socijalna istraživanja i Savetu za međunarodne odnose u Njujorku, na Severozapadnom univerzitetu u Ivenstonu, Političkoj školi SKJ u Kumrovcu, Kraljevskom institutu za međunarodne odnose u Briselu itd.), zatim izlaganja za okruglim stolom s raznim temama i u drugim raspravama (o Ujedinjenim nacijama, odnosima Istoka i Zapada, popuštanju zategnutosti i bezbednosti, problemima razvoja i ekološke ravnoteže, međuzavisnosti savremenog sveta itd.), kao i niz drugih priloga. Ukratko, knjiga *Sodobni svet in mi* na svojevrstan način reljefno dokumentuje veoma plodnu naučnu, teorijsko-političku i spoljnopolitičku Mojsovljevu delatnost, koja je prethodila njegovom izboru za predsednika sadašnjeg zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija.

Priloge sakupljene u ovoj knjizi — namenjene različitim auditorijima u različitim vremenskim razdobljima, punim naglih promena i specifičnosti — autor je razvrstao u tri poglavlja: „Međunarodni radnički pokret", „Ujedinjene nacije", „Savremeni svet i međunarodni odnosi". Prvo poglavlje obuhvata šest priloga, drugo — deset, treće — dvadeset. Već to je prilično očigledan pokazatelj razvoja i širenja pokreta nesvrstanih, a na drugoj strani i ugleda Jugoslavije u savremenom svetu.

U uvodu pisac je dao neku vrstu rezimea knjige i izložio načela kojima se rukovodio, ujedno i načela naše spoljne politike. Istovremeno je iskazao uverenje da će ova knjiga doprineti razmatranju i razumevanju mnogih pojava i procesa u savremenom svetu.

Međutim, to autorovo uverenje zaslužuje posebnu pažnju. Ono polazi od jedne velike istine koje ponekad nismo dovoljno svesni: sve što se zbiva danas, zasniva se na nečem što je već bilo. Ono što se, naime, događalo u prošlosti obično zovemo istorijom, a suviše često zaboravljamo da je istorija učiteljica i za sadašnjost i za budućnost. Nad knjigom Lazara Mojsova takođe ćemo stoga ubrzo otkriti i njenu sličnost s nekom istorijskom raspravom.

Analizirajući sadržaj knjige naići ćemo u svakom pojedinom prilogu, mada ponegde manje očevidno, na još jedan element. To je uzajamna zavisnost našeg unutrašnjeg razvoja i delatnosti naše Komunističke partije, a zatim i naše zemlje, na području međunarodnih odnosa. Pisac je uspeo da tu povezanost dâ na nenametljiv način i da, takođe, na savremen marksistički način dokaže da je spoljna politika svake zemlje samo izraz njenog unutrašnjeg razvoja, jer ni naša nesvrstanost ni naša uloga u svetskom pokretu nesvrstavanja nisu nastale slučajno niti nezavisno od odnosa u samoj Jugoslaviji.

Jedva da je potrebno uveravati da bi bilo sasvim drukčije da naša partija nije još pre dobrih četrdeset godina krenula putem koji vodi samostalnosti, odnosno afirmaciji načela specifičnosti puta u socijalizam u svakoj zemlji. Bez takve orijentacije ne bi 1941. godine došlo do ustanka protiv okupatora i do socijalističke revolucije. Spajanje ta dva elementa, uprkos svim dotadašnjim modeli-

ma i receptima, bilo je korak napred u afirmaciji načela specifičnog razvoja svake zemlje na njenom putu u socijalizam. Posle pobede, za koju je Jugoslavija, u srazmeri sa brojem stanovnika, doprinela vrlo mnogo, našli smo se između čekića i nakovnja. Nekadašnji saveznici, inače svetske sile, brzo su se podelili u dva suprotna tabora. Nastao je period „hladnog rata". Suočeni s pokušajima da nas odvuku u njihovo „okrilje", sačuvali smo svoju samostalnost zahvaljujući pre svega tome što za svoju slobodu nikom ništa nismo dužni.

Suprotnosti dvaju tabora, koji su se uskoro organizovali i u vojne blokove, bile su povod za početak dubljeg razmišljanja o perspektivama svetskog socijalizma. Većina čovečanstva je trpela veliku oskudicu dok su velesile davale ogromna sredstva za naoružanje. Mnogi narodi su još uvek stenjali pod kolonijalnim jarmom ili je njihova nezavisnost bila sasvim ograničena. Razvijeni su — pomoću klasičnog kolonijalnog sistema ili na razlikama u cenama sirovina i industrijskih proizvoda — bezobzirno eksploatisali većinu svetskog stanovništva.

Učvrstilo se uverenje da su takvi odnosi smetnja svetskom socijalizmu i da trka u naoružavanju jača svetski kapitalizam, a time u beskonačnost produbljava jaz između razvijenih i nerazvijenih. Zatim je kolonijalni sistem počeo naglo da se raspada, ali je ostalo iskorišćavanje nerazvijenih putem razlika u cenama sirovina i industrijskih proizvoda; čak se ono i pojačalo. Trka u naoružavanju se takođe nastavlja.

Jugoslavija je u celom poslератnom razdoblju uživala u naprednoj svetskoj javnosti velik ugled. U početku zbog junačkog otpora nacističkim osvajačima, a kasnije i zbog odlučnog odbijanja pokušaja da bude potčinjena. Sledećih godina afirmisali smo radničko i društveno samoupravljanje, te sproveli niz mera na liniji sve veće demokratizacije, široko otvorili granice itd. Sve je to znatno uvećalo broj naših prijatelja.

Međutim, popularnost Jugoslavije bila je samo jedna od pretpostavki da ona u pokretu nesvrstanih zadobije ulogu i značaj koje i danas ima. Drugi, mnogo važniji uslovi su bili — politička iskustva pojedinih vodećih članova Saveza komunista Jugoslavije i kolektivna iskustva Saveza kao celine. Na njihovim temeljima se zatim izgradila politika nesvrstanosti.

Mnoga takva iskustva analizirana su u prilozima Lazara Mojsova. Zato je ogromna vrednost njegove knjige i u tome što će se preko nje srazmerno velik broj ljudi, osobito mladih, upoznati baš s tim iskustvima i što će ona, u skladu s ustavnim promenama, doprineti i afirmaciji težnje za sve većim podruštvljavanjem spoljne politike.

Ako bi trebalo i posebno ukazati na pojedine priloge Lazara Mojsova objavljene u knjizi *Sodobni svet in mi*, onda bismo se, nezavisno od njihove forme, morali svakako opredeliti za one u kojima se analiziraju zbivanja od presudnog značaja za savremenu istoriju čovečanstva. Među takve, bez sumnje, idu prilozi o vijetnamskom ratu.

U tom smislu mogli bismo izdvojiti i članak *Povodom Dvadeset drugog kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza*, objavljen godine 1961. Dobar poznavalac prilika u Sovjetskom Savezu, u kojem je više godina bio jugoslovenski ambasador, Lazar Mojsov je mogao da ukaže na pravce kretanja unutrašnjeg političkog razvitka u toj zemlji i na uticaj tog razvitka na međunarodni radnički pokret. Svojom jezgrovitošću, nepokolebljivom privrženošću istini, te svojom tolerantnošću, taj bi prilog mogao poslužiti za ugled mnogima. U tom pogledu Mojsovljev stil podseća na Kidričev.

Osobitu pažnju zaslužuju i prilozi o aktuelnim međunarodnim pitanjima. Mogli bismo ih navesti više; poslednji nije „star" ni godinu dana. U njima autor analizira i pojedine događaje i njihove uzroke — sažeto i celovito.

Mile Pavlin

Dr Vojislav Mićović: Otvorenost Jugoslavije prema svetu

(„Sloboda", Beograd, 1977, strana 150)

I kao zamisao i kao ostvarenje, knjiga dr Vojislava Mićovića *Otvorenost Jugoslavije prema svetu* došla je u pravo vrijeme. Dakako, ne samo zbog vremenske podudarnosti sa Beogradskim sastankom Konferencije o evropskoj bezbjednosti i saradnji nego, u prvom redu, zbog svakom dostpune istine da socijalistička Jugoslavija ima šta da kaže o svom stvarnom, konkretnom odnosu prema najširim, ukupnim pravima i slobodama ljudi — svrstavajući svoje državne granice među najotvorenije u svijetu.

Autor knjige je i motivisan izuzetnim moralnim atributima našeg društva, u kome se ostvaruju sasvim nove dimenzije ljudskih sloboda i prava. „Ne negirajući značaj klasičnih, tradicionalnih građanskih sloboda i prava", kaže drug Kardelj u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, „naše društvo učinilo je ogroman korak napred u odnosu na ta prava time što je bitno ojačalo društveni položaj radnog čoveka, to jest ogromne većine ljudi u društvu, posebno u procesu društvene reprodukcije i u upravljanju čoveka svojim životom i svojom sudbinom. Jer, uz klasične slobode i prava, socijalistička samoupravna demokratija uspostavlja i obezbeđuje pre svega slobodu čoveka da u najvećoj mogućoj meri on sâm — u uslovima i odnosima uzajamne zavisnosti, međusobne demokratske odgovornosti, solidarnosti i ravnopravnosti sa drugim ljudima — upravlja svojim interesima, što u suštini i jeste istinska ljudska sloboda."

Socijalističko samoupravljanje je, dakle, onaj stvaralački osnov na kojem se oblikuju, ostvaruju i stalno reprodukuju uslovi za istinsko zadovoljavanje mnoštva različitih interesa slobodnih i ravnopravnih ljudi — samoupravljača. To je i osnovna pretpostavka stabilnosti i snage jugoslovenskog društva, koje je — samo takvo — i moglo široko, slobodno, bez ikakve bojazni da otvori svoju zemlju prema svijetu, da svoje građane, svoje narode i narodnosti i njihovo duhovno i materijalno stvaralaštvo učini bliskim svima ljudima, svim narodima i državama svijeta — i obratno — na principima ravnopravnosti, uzajamnog uvažavanja i ljudskog dostojanstva.

Mićović, međutim, nije imao ni jednostavan ni lak zadatak da nam sve to uobliči i predstavi između korica jedne knjige. Uprkos nedostatku pisane građe i sređenih podataka u toj oblasti, napravljen je cjelovit pregled o tome kakvo mjesto danas Jugoslavija ima u svijetu razvijene međunarodne razmjene materijalnih i duhovnih dobara i komuniciranja ljudi i ideja, odnosno kako i koliko je regulisana njena saradnja s drugim zemljama u svim oblastima uzajamnog komuniciranja, a posebno u oblasti široke i slobodne razmjene informacija. Otuda su i mogle snažno da odjeknu riječi druga Tita izgovorene na Konferenciji o bezbjednosti i saradnji u Evropi 1975. u Helsinkiju: „U sve većoj mjeri je prisutno saznanje ljudi i naroda da ih savremeni uslovi i sredstva rada, kao i potrebe naučno-tehnološkog, ekonomskog, društvenog i kulturnog napretka imperativno upućuju na zbližavanje i udruživanje. Jer, u naše doba, samo udruženi narodi mogu da rješavaju kako zajedničke probleme čovječanstva, tako i one koji se tiču rada, života i napretka pojedinih naroda. Zato su danas, više nego ikada, narodi spremni da preuzmu na sebe i uzajamne odgovornosti koje proizlaze iz takve historijske neminovnosti integracije čovječanstva, ali samo kao slobodni i ravnopravni narodi u zajedničkom miru i bezbjednosti, i u aktivnoj miroljubivoj koegzistenciji, a ne u sistemima jednostrane zavisnosti, potčinjavanja i nesigurnosti."

Nije potrebno ovdje iznositi bilo šta iz velikog mnoštva činjenica kojima se i Mićović obilato koristio u ilustrovanju tih tvrdnji u svojoj knjizi. Možda, ipak, samo to — da je Jugoslavija, pravnički kazano, stranka najvećeg broja ugovora o pravima čovjeka zaključenih u Ujedinjenim nacijama. Osim Jugoslavije, ni jedna druga zemlja u svijetu nije vezana za 16 konvencija o zaštiti prava čovjeka i ni jedna ih sa tolikim angažovanjem i tako dosljedno ne sprovodi. S druge strane pak, neke su zemlje, koje su danas najbučnije u tobožnjoj zaštiti prava i sloboda ljudi, upravo među onima koje su prihvatile najmanji broj takvih konvencija. Nije stoga ni čudno što se baš iz takvih sredina razvija i propagandna aktivnost koja pokušava da negira ili krivotvori istinu o socijalističkoj Jugoslavji i u oblasti njenih konstruktivnih doprinosa u borbi za istinska prava i slobode ljudi i naroda u svojoj zemlji i u svijetu uopšte.

A baš u takvim sredinama se podstiče zatvorenost, pothranjuju neslobode i obespravljuju ljudi. U njima se i danas štite legla raznih zločinaca, tobože u ime slobode, neposredno im dajući brojne šanse da ugroze slobodu, prava i mir ljudi. Već odavno je, prije gotovo 200 godana, čuveni jakobinac Sen-Žist (Saint-Just), književnik i jedan od vođa francuske buržoaske revolucije, rekao: „Za neprijatelje slobode — slobode nema". Time su je, dakako, i sami sebi uskratili.

Jugoslavija kao osvjedočeni borac za slobodu, svoju i svih drugih, ne može da se drukčije osjeća nego slobodnom, otvorenom i sigurnom. Upravo u tumačenju i argumentovanju toga i jeste najveća vrijednost Mićovićeve knjige *Otvorenost Jugoslavije prema svetu*. To je, zapravo, autorski napor vrijedan pažnje i sa stanovišta istraživanja i informativnog sublimiranja naše bogate prakse na području svekolikog komuniciranja socijalističke samoupravne Jugoslavije sa čitavim svijetom.

Šime Kronja

Grupa autora: Zapadna Evropa i socijalizam

(Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1977, strana 268)

Na Zapadu — ipak nešto novo. Posle decenija zastoja u razvoju društvenih odnosa, relativne političke stabilnosti, ravnoteže osnovnih klasnih i socijalnih snaga, ekonomskog prosperiteta, kontinuiteta, mirovanja, samouverenosti i sigurnosti vodećih i vladajućih političkih snaga — nastupila su, očigledno, drugačija vremena. Na dnevnom redu su promena, nemir i neizvesnost. Duboka strukturna kriza širi se u obliku koncentričnih krugova iz njenog ekonomskog žarišta u gotovo sve oblasti sistema.

U središtu tih krupnih promena i poremećaja nalaze se organizovane radničke i socijalističke snage Zapada. Pred našim očima pucaju šavovi petrificirane podele koja je decenijama držala gotovo sve socijalističke snage ovoga područja „svrstane" u dva antagnistička tabora — komunistički i socijaldemokratski. Svedoci smo postepenog ali sigurnog „omekšavanja", a zatim i postepenog nadvladavanja bifurkacije zapadnoevropskog socijalizma.

Grupa autora koja je pripremila ovaj zbornik nastojala je da što preciznije odredi sadašnji trenutak socijalističkih snaga Zapadne Evrope i da ustanovi šta se sve promenilo poslednjih godina u doktrini i politici najvažnijih organizovanih socijalističkih snaga u tom delu sveta.

U uvodnom delu zbornika, koji je napisala Zorica Priklmajer-Tomanović, obrađena su dva krupna teorijska i društvena pitanja — novo poimanje socijalističke revolucije i razvoj klasne borbe u tim zemljama. Autor dobro zapaža da partije „evrokomunističke" orijentacije i partije socijaldemokratske provenijencije različito poimaju strategiju mirnog puta. Zanimljiva je misao da je strategiji mirnog puta ima-

nentna zamena redosleda socijalne i političke revolucije. U svim dosadašnjim socijalističkim revolucijama je osvajanje političke vlasti (politička revolucija) bilo ne samo prvi korak već i neizbežna pretpostavka otvaranja procesa socijalnih preobražaja (socijalna revolucija). U razvijenim zapadnim zemljama „reforma prosocijalističkog i socijalističkog karaktera treba da omoguće socijalističkim snagama preuzimanje vlasti".

U narednoj glavi Zorica Priklmajer-Tomanović polemiše s prilično raširenim tezama o zamiranju klasne borbe u uslovima relativnog materijalnog blagostanja. Ona ističe značaj promena u klasnoj strukturi i globalnom ambijentu u kojem se vodi klasna borba i konstatuje konvergentne procese „intelektualizacije najamnog rada" i „najamnizacije intelektualnog rada". Analizirajući talas štrajkačkih borbi s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina, ona zaključuje da je u toku proces postepenog pomeranja težišta klasnih konfrontacija iz područja borbe za preraspodelu bogatstva prema preraspodeli društvene moći.

U narednom delu knjige analiziraju se promene u koncepcijama komunističkih partija koje su (promene) dovele do oblikovanja bitno nove orijentacije u ovom krilu međunarodnog socijalizma („evrokomunizam"). Autori — Zorica Priklmajer-Tomanović i Mirjana Janković — ukazuju na središni značaj demokratije za novu koncepciju puteva socijalizma, ali i suštine novog poretka. Ističu da nova orijentacija nije rezultat manje ili više slobodnog, još manje proizvoljnog izbora, već da je ona duboko određena i istorijom i savremenim uslovima u kojima deluju te partije. U tom kontekstu razmatraju problem alternacije vladajućih snaga, odnosno opozicije posle osvajanja vlasti od strane socijalističkih snaga. Prihvataju procenu „evrokomunista" da nova strategija mora da sadrži i garantuje pravo delovanja opozicije, uključujući i antisocijalističku opoziciju. Jedini način da se u razvijenom zapadnom društvu na putu socijalističkog preobražaja izbegne opasnost kapitalističke restauracije jeste stalno držanje inicijative i proširivanje masovne baze i podrške.

U završnim odeljcima ovog dela knjige razmotreni su razlozi i smisao napuštanja koncepcije diktature proletarijata i novi prilaz internacionalizmu.

Treći tematski krug sačinjavaju prilozi u kojima se ispituju promene u socijaldemokratskim i socijalističkim partijama. Dva su problema u središtu pažnje — proces unutrašnje diferencijacije i uočljiv porast levičarskih raspoloženja i tendencija. Brana Smiljanić, Brana Marković i Arsen Jovanović precizno određuju korene i domašaj unutrašnjih raslojavanja u doskoro pretežno jedinstvenoj grupaciji. Podela na socijalističke i socijaldemokratske partije sada više nije formalno-terminološke prirode. Pojavila se grupa partija, naročito u jugozapadnoj Evropi, koje su u mnogim bitnim određenjima svoje politike i doktrine nesumnjivo nadišle okvire klasičnog socijaldemokratizma. To se s puno osnova ocenjuje jednom od najkrupnijih novina u razvoju zapadnoevropskog socijalizma.

Razmatrajući tekući zaokret ulevo, „vraćanje socijalizmu", koji se zbiva u većini socijaldemokratskih partija, Brana Smiljanić analizira savremena shvatanja društvenog preobražaja,a u tom sklopu i shvatanja krize kapitalizma, te karaktera „demokratskog socijalizma".

Brana Marković u svom prilogu ispituje nove tendencije u spoljnoj politici socijaldemokratije. Autor pokazuje da u mnogim važnim pitanjima ima nesumnjivo pozitivnijih tonova. S druge strane, upozorava na to da još nema stvarne rešenosti da se okrene novi list. Tačno je zapažanje da socijaldemokratija još nije izborila potpunu spoljnopolitičku samostalnost prema vodećim snagama zapadne vojno-političke alijanse, u svakom slučaju ne u krupnim strateškim pitanjima.

Arsen Jovanović ispituje nastojanja nekih vodećih socijaldemo-

kratskih snaga da ojačaju i aktiviraju svoj međunarodni „centar" — Socijalističku internacionalu. Autor pokazuje da inicijative te vrste imaju neizbežno ograničen domašaj. Internacionala je preživela sve dosadašnje oscilacije i teškoće u razvoju socijaldemokratije samo zato što nikad nije bila koncipirana kao stvarni direktivni centar.

U završnom delu Zorica Priklmajer-Tomanović i Đorđe Radenković ispituju stanje odnosa komunista i socijaldemokrata i izglede za potpunije prevladavanje posledica dugogodišnjeg sukoba. Procenjuju, takođe, pojedine oblike savezništva i izglede za konvergenciju stavova, ali smatraju da je nerealno očekivati potpuno prevazilaženje razlika. „Istorijski susret" može doneti političku saradnju, ali nikako i organizaciono i političko jedinstvo.

Ovaj zajednčki rad naših poznatih stručnjaka podstiče na stvaranje dva zaključka kao najvažnija. Prvo, posle pola veka žestokih konfrontacija i stalnog udaljavanja glavnih socijalističkih snaga otvoreno je novo razdoblje: počelo je polagano ali sigurno približavanje. Međusobni odnosi postaju raznovrsniji i gipkiji, izgledi za saradnju — mnogo povoljniji. Drugo, socijalistička alternativa je dobila novu aktuelnost u Zapadnoj Evropi.

Branko Pribićević

Dr Rikard Štajner: Crisis

(„Socialist Thought and Practice", Beograd, 1976, pp. 252)

Kriza kapitalizma pokreće i sledeća pitanja: gde su zapravo njeni koreni? je li prolazna i uobičajena za kapitalizam? da li će posle nje uslediti period prosperiteta i konsolidacije vladavine kapitalističke klase? ili se može očekivati drugačiji njen ishod? Razmatrajući ta i druga teorijska i praktična pitanja, autor u uvodnoj napomeni ove svoje knjige naglašava da je ta kriza zanimljiva za proučavanje sa najmanje dva aspekta: prvo, ona nastaje u vrlo značajnoj fazi kapitalizma, pa će njen ishod biti izuzetno važan za procenu budućih trendova; i drugo, kako će se kriza odraziti i u našoj zemlji s obzirom na mnogostruku trgovinsku, industrijsku, finansijsku i tehnološku povezanost naše privrede s privredom zapadnih zemalja.

U prvom poglavlju, pod naslovom „Sadašnja kriza", autor ukazuje na to da se sadašnja kriza nije neočekivano ispoljila i da su joj prethodili mnogi nagoveštaji. Već od sredine šezdesetih godina, nakon dve decenije vrlo uspešnog razvoja, javljaju se, uz uvažavanje razlika u pojedinim zemljama, „klasični" znaci teškoća i slabosti mehanizma kapitalističke reprodukcije: postepeno opadanje stope rasta (od zavidno visoke do nulte i negativne), prestanak perioda potpune zaposlenosti i pojava hronične inflacije.

Znaci poremećaja ukupnog privrednog mehanizma praćeni su merama antikrizne politike. Moglo bi se očekivati da će u suzbijanju sadašnje krize antiinflatorne mere, po tradiciji, slediti antidepresivne mere. Međutim, posebne teškoće u tom pogledu nastale su s obzirom na to što kriza već od početka pokazuje sasvim drugačiji tok: različito se ispoljava od prethodnih. Posle perioda ekspanzije i povoljnih poslovnih okolnosti, kriza se, obično, pojavljivala u obliku usporavanja i postepenog opadanja investicija, proizvodnje i zaposlenosti. Ovog puta, uz ove pokazatelje, protivno očekivanjima, uz recesiju se pojavila i inflacija. Stoga gotovo svaka anticiklična i antikrizna mera neizbežno izaziva i neželjene efekte.

U poglavlju „Teorije ciklusa i kriza" autor ukratko podseća na osnovne postavke marksističke nauke o ciklično-kriznim kretanjima kapitalističke privrede i na neka stanovišta predstavnika gra-

đanske misli. U delu o marksističkoj teoriji on veli da nijedan sistem proizvodnje pre kapitalističkog nije znao za krizu i da glavni uzrok krize u kapitalizmu leži upravo u karakteru kapitalističke reprodukcije i suprotnosti sadržanih u njoj. Potom se zadržava na motivisanosti kapitala da do krajnosti uvećava profit. Građanska misao, ističe autor, preokupirana je problemima krize: cikluse prihvata kao nužno zlo, a krize kao pojave koje nastaju i koje se mogu (uspešno) otkloniti u okviru kapitalističkog načina proizvodnje. U ovom poglavlju autor izlaže i neka empirijska zapažanja o trajanju krize, pa navodi da su krize u prošlosti trajale prosečno nešto više od osam godina, da postoje male (kratke), srednje i „velike" krize i da se, prema tome, određeni periodi u razvoju kapitalizma mogu naznačiti kao prevashodno depresivni ili prevashodno prosperitetni i slično. Na kraju analizira opšte karakteristike sadašnje antikrizne i anticiklične politike i ukazuje na to da je Kejnsovim učenjem o privatnom kapitalističkom sektoru (kao osnovnom uzročniku nestabilnosti kapitalističke privrede otvorena nova era u regulisanju i stabilizovanju privrednih tokova merama poreske i monetarne politike.

U sledeća dva poglavlja, „Gledišta Zapada o krizi" i „Ranije krize — paralele i iskustva", dr Rikard Štajner izlaže konkretne karakteristike sadašnje krize. Podvlači da procene iz 1975. godine govore, između ostalog, i o tome da se kapitalizam nalazi na pragu dugoročne krize, da je industrijska država u procesu dezintegracije, da kriza ne obuhvata samo privredu nego i obrazovanje, da označava kraj epohe u kojoj su bogati bivali bogatiji a siromašni siromašniji itd. Poređenje sadašnje krize sa ranijim krizama korišćenjem nekih osnovnih pokazatelja (društveni i industrijski proizvod, međunarodna trgovina, proizvodnja čelika, (ne)zaposlenost i slično) upućuje na to da bi se, s ekonomskog gledišta, ova kriza mogla smatrati „znatno blažom" od velike krize između dva rata.

U petom, glavnom i najobimnijem poglavlju — „Teorija kriza u neoimperijalističkoj fazi razvoja kapitalizma", autor se bavi teorijama ciklusa i kriza u najnovijoj, „neoimperijalističkoj fazi razvoja kapitalizma". Po njegovom mišljenju, kapitalizam je primio nove karakteristike iz kojih se rađaju nove pojave, kojima se menja i način otklanjanja krize.

Široko analizirajući uzroke te krize, autor potvrđuje da i ovog puta izbijanju krize prethode pad profitne stope i hiperprodukcija kapitala. Istovremeno otkriva i neke nove pojave, na primer: stvarno opadanje stope profita nije toliko koliko statistički pokazatelji sugerišu; ostvaren je veći profit od deklarisanog, itd.

Prodoru inflacije autor je poklonio dosta pažnje i stoga što se ovaj put inflacija javlja istovremeno s recesijom. Upozorava na pojavu „indukovanja" inflacije, naime, da inflacija nije puka posledica suprotnosti sistema, nego je stavljena u službu određenih interesa vlasnikâ kapitala koji je najpre tolerišu, a potom indukuju i doziraju. Dokazuje, uz ostalo, da je proces inflacije otpočeo znatno pre „krize nafte" i da sve manje potiče iz odnosa cena i tržišta, jer su i cene sve manje pod neposrednim uticajem tržišta. Odbijanje razvijenih zemalja da se nađe prihvatljivo rešenje za problem sirovina pre svega je uzrok „šoka" koji je zadesio Zapad, a ne izraz dubine krize po sebi. Tvorevine krupnog kapitala sve više ispoljavaju svoju moć na planu spekulativnih mera, koje u krajnjoj liniji vode tome da ceo svet plaća račun sadašnje krize kapitalizma.

Otklanjanje krize i dalje je vrlo aktuelno, iako je ona danas, što autor s pravom kaže, daleko od onog što je nekad bila — kataklizma koja je okrutnom snagom rušila sve pred sobom. Krizi danas na putu stoje zaista znatno moćnije snage. To su ne samo i pre svega mere efikasnije anticiklične i antikrizne politike već, naročito, moć ogromnih ekonomskih grupacija koje imaju sred-

stava da se neposredno suoče s krizom i da u tome istraju. Cena koju one tome plaćaju uglavnom se uključuje u račun koji, u krajnjoj liniji, kapital šalje na naplatu radničkoj klasi. Međutim, ta kriza kapitalizma nije poslednja i biće, kao i prethodne, otklonjena uz veće ili manje tegobe. Kapitalista realno više plaća sirovine i najamnine (radnu snagu). No cene proizvoda zaostaju za porastom troškova proizvodnje. Kapitalizam posle krize doseže stanje rekonvalescencije a ne potpunog izlečenja, a očekuje i nove krize. Mere za savlađivanje krize i za oporavak diverzifikuju se i sužavaju. Svojevremeno su ratovi bili sredstvo „lečenja" privrede i donosili potom godine prosperiteta. Tom apsurdu je i ovde posvećen odgovarajući prostor. Međutim, intenzivno i trajno ubrzanje ekonomske aktivnosti moglo se uvek ostvarivati bez ratnih razaranja (podizanjem prihoda stanovništva, što bi izazvalo ekspanziju proizvodnje, ulaganjem u društveni standard i pomoć zemljama u razvoju, na primer).

Dugoročno posmatrano, kapitalizam je, u borbi protiv kriza, menjao sebe, bio primoran da sve više odstupa od svojih principa. Uz to, i snage koje se protive rešenjima kapitala jačaju svoje pozicije. Kratko rečeno, kapitalizam će u procesu transformacije iznalaziti i nova rešenja za mnoge, stare i nove, teškoće, ali će se sve više spoticati o temeljnu sopstvenu protivrečnost, koja će i dalje biti izvor novih kriza različitog intenziteta i u različitim intervalima.

Knjiga dr Rikarda Štajnera *Kriza. Anatomija savremenih kriza i (jedna) teorija kriza u neoimperijalističkoj fazi kapitalizma* značajan je doprinos naučnom definisanju dominantnih problema našeg vremena. Samim tim je podjednako značajan i njen doprinos marksističkoj teoriji kriza savremenog kapitalizma. Univerzitetski profesor i jugoslovenski ambasador pri EEZ, dr Rikard Štajner je bio u mogućnosti da, tako reći, na licu mesta opservira mnoštvo pojava u toj oblasti i da ih, kao istaknuti naučni radnik, kompetentno interpretira na stranicama ove svoje knjige, koja se pojavila na više stranih jezika u izdanju časopisa „Socijalistička teorija i praksa", odnosno „Aktuelna pitanja socijalizma".

Žarko Milošević

Fašizam i neofašizam

(FPN i Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatske, Zagreb, 1976, strana 404)

Fašizam je na prvi pogled široko tematiziran u literaturi; pa ipak, potaknuti pojavom neofašizma u suvremenim društveno-povijesnim okolnostima, mnogi su protagonisti društvene teorije prisiljeni priznati da fašizam još nije teorijski dovoljno osvijetljen da bi se njegove osobine mogle prepoznati u njihovoj današnjoj pojavnosti. Nedostaju sistematska istraživanja fašizma, djelomice i zato što je pojava fašizma „predmet" istraživanja različitih posebnih znanosti. Pogotovu nedostaje elaborirana marksistička analiza fašizma, kako konstatira u uvodu ove knjige dr Ivan Prpić, jedan od organizatora međunarodnog simpozija o fašizmu održanog u Zagrebu krajem 1975. godine.

Ovaj zbornik zapravo i obuhvaća radove koji su bili podneseni na simpoziju o fašizmu i neofašizmu, u organizaciji Fakulteta političkih nauka iz Zagreba. Pedesetak učesnika ovog naučnog skupa pokušalo je dati odgovor na pitanje: koja se prava suština fašizma pojavljuje i u suvremenim izdanjima takvog tipa društva? Razumljivo je da je velika pažnja poklonjena upravo ponovnoj pojavi fašizma, u njegovoj „neo"-varijanti, što je još više aktuelizirala potrebu za dubinskom analizom fašizma.

U prvom tekstu uvodnog poglavlja „Prilozi za definiciju fa-

šizma" talijanski marksist Umberto Cerroni upozorava na nedostatke dosadašnjih definicija fašizma. Smisao mnogih definicija bilo je zapostavljanje političke naravi fašizma i njegovo objašnjavanje ekonomističkim redukcijama, što je rezultiralo ispuštanjem iz vida značaja političkih institucija i procesa u njima koji su doveli do njihovog pretvaranja u autoritarne institucije. U biti, konstatira Cerroni, fašizam želi održati strukture liberalne države, ali ispunjavajući ih novim autoritativnim sadržajem i uspostavljajući novu vodeću elitu. Ovdje treba istaknuti i prilog Branka Pribićevića, koji pristupa definiciji fašizma kroz prizmu njegove masovnosti i prihvaćenosti u širokim slojevima društva: fašizam je dobio masovnu podršku zato što je gotovo svim klasama i socijalnim grupama obećavao izlaz iz društvene krize, no srednji društveni slojevi su ipak predstavljali glavnu snagu fašizma. Nasuprot klasičnom fašizmu, neofašizam je ostao bez masovne baze.

Zoran Vidaković analizira različite definicije fašizma, da bi naširoko elaborirao tezu o fašizmu kao jedinstvu kapitalističke reprodukcije i kontrarevolucionarnog klasnog poretka: strukturna kriza kapitalističke formacije društva primorava kapitalističku klasu da negativno rješava klasne antagonizme pomoću bitne promjene klasnih odnosa proizvodnje, koja ni u kom slučaju ne označava kolaps ili sumrak takvog načina proizvodnje, kako su mnogi naivno zaključili.

Po mišljenju Radomira Lukića, fašizam je oblik državnog kapitalizma u kojem nema nacionalizacije kapitalističkih sredstava za proizvodnju i u kojem država snažno intervenira u privredi da bi sačuvala kapitalistički poredak. Zanimljivi su i prilozi Ivana Perića, Vojislava Stanovčića, Lea Matesa i drugih učesnika ovog skupa.

U drugom dijelu knjige, pod naslovom „Fašizam u nekim evropskim državama", štampani su većim dijelom prilozi koji govore, čas deskriptivno čas analitički, o konkretnim pojavama fašizma. Većina autora prikazuje pojavu fašizma u Njemačkoj, te i ovdje dominira povijesna analiza zbivanja. Izuzetak čine tekstovi Eugena Pusića i Radovana Pavića. Pusić prilazi fašizmu s aspekta nauke o upravi i stavlja pod lupu njemačku državnu upravu u doba nacionalsocijalizma. Državni aparat je, po njemu, odigrao značajnu ulogu u dolasku nacista na vlast i uspostavljanju nacističkog totalitarizma. Pavić pak ukazuje na nacionalsocijalističku recepciju nekih ideja njemačke geopolitičke škole, posebno teorijâ Haushoffera i Mackindera.

Zanimljivi su pokušaji da se pronađu ideološki korijeni fašizma i nacizma, od društvene teorije do literature i umjetnosti, što je predmet istraživanja nekoliko tekstova objavljenih u ovom dijelu knjige. Ovdje su obuhvaćene i analize španjolskog i portugalskog fašizma, iz pera Antona Beblera i Radovana Vukadinovića.

Treća cjelina tekstova, pod naslovom „Fašizam i antifašizam u Jugoslaviji", obuhvaća uglavnom priloge, koji iz povijesnog rakursa osvjetljavaju pojedine aspekte pojave fašizma i borbe protiv fašizma: Mira Kolar-Dimitrijević piše o ekonomsko-socijalnoj politici Hrvatske do aprila 1941, a Fikreta Jelić-Butić o ustašama u drugom svjetskom ratu, dok Stanislava Koprivica-Oštrić prikazuje prva reagiranja komunističkog pokreta u Jugoslaviji na pojavu fašizma kroz analizu partijske štampe. Treba istaći rad Fabijana Trge o odnosu Komunističke partije Jugoslavije prema fašističkoj agresiji. Trgo upozorava na to da je KPJ ispravno ocijenila opasnost od fašizma, čak i kad je Staljin preko Kominterne, nakon potpisivanja pakta između Njemačke i Sovjetskog Saveza, pokušao ublažiti oštre sudove komunista o fašizmu. U KPJ je prevladalo dalekovidno uvjerenje da će upravo Sovjetski Savez imati presudnu ulogu u razrješavanju međunarodne krize izazvane novim svjetskim ratom. Stavovi KPJ su se razlikovali od stavova Kominterne, pogotovu od

njene klasične sheme o dvije etape revolucije: prve — etape nacionalnooslobodilačke borbe, i druge etape — proleterske revolucije. Tako je KPJ ispravnije ocijenila i fašizam i potrebu borbe protiv njega; u tim nesporazumima i leži začetak Staljinovog pokušaja da ozakoni neravnopravne odnose između komunističkih partija.

Posebno zanimljiv čini nam se rad Stojana T. Tomića o spoznaji fašizma u seoskim sredinama uoči rata i prvih dana ustanka 1941. godine. Tomić pribjegava socijalno-psihološkom instrumentariju da bi prikazao teškoće s kojima se suočavao narodnooslobodilački pokret u samom početku oružane revolucije. Od predrasude seljačkog stanovništva da će okupator „zavesti red" do nepoznavanja suštine i brutalnosti fašizma, Tomić analizira konzervativni mentalitet seoskog stanovništva, dajući time vrijedan doprinos.

Integralni dio ove tematske oblasti čine i prilozi Tone Zorna o nacizmu i slovenskoj manjini u Koruškoj i Dušana Bibera o britanskim ocjenama Stojadinovića i njegove politike utiranja puta fašizmu.

Četvrta tematska cjelina — „Teorije o fašizmu" — počinje tekstom Zlatka Čepa o Kominterni i fašizmu. Prikazujući evoluciju stavova Kominterne o fašizmu, Čepo je ukazao na zakašnjeli otpor fašizmu i na tragičnu tezu o „socijaldemokraciji kao posestrimi fašizma" — tezu koja je nanijela veliku štetu efikasnoj mobilizaciji najširih narodnih slojeva i svih slobodoljubivih snaga protiv rastuće fašističke opasnosti. Čepo posebno razmatra Staljinov „zaokret" u ocjeni fašizma i svjetskog sukoba nakon sklapanja sporazuma s Njemačkom, kada su mnoge komunističke partije otjerane u pasivnost i kapitulantstvo. Radikalni zaokret u politici Kominterne nastupio je tek nakon napada na Sovjetski Savez, dok se KPJ distancirala mnogo ranije od Kominterne. Sličnu temu obrađuje i Sava Živanov, koji se posebno zaustavlja na doprinosu Sedmog kongresa Komunističke internacionale određivanju socijalne prirode fašizma.

Žarko Puhovski je potanko iznio kritiku nacionalsocijalizma u radovima suradnika „frankfurtske škole", smatrajući da je ona veoma rano uspjela dati vrijedni prilog demistifikaciji fašizma.

Posljednje poglavlje — „Neofašizam" — okuplja mnoge autore, pretežno inozemne. Ipak, dva teksta zaslužuju osobitu pažnju: Dušan Čalić upozorava na tendencije neofašizma našeg doba s aspekta jačanja multinacionalnih kompanija, dok Rikard Štajner obrađuje neke ekonomske vidove korijena nacizma i potencijalnih uzroka neofašizma. Najzanimljiviji dio njegovog rada je zaključak o budućem svijetu tehnološkog savršenstva i političkog terora, o čemu se prepiru futurolozi, proričući orwelovsku budućnost suvremenom društvu.

Izvan svake je sumnje da je naša društvena misao ovim zbornikom postala bogatijom za jedan dragocjen doprinos razjašnjenju fenomena fašizma i neofašizma. Uspoređujući letimice doprinos jugoslavenskih i inozemnih učesnika ovog simpozija, može se izreći konstatacija da su prilozi jugoslavenskih autora konzistentniji i temeljitiji i uspijevaju doprijeti do suštine problema, dok se kod jednog dijela autora osjeća ili nemoć nemarksističkog pristupa, ili pak uskogrudnost dogmatske interpretacije.

Damir Grubiša

Dr Nedim Šarac: Uspostavljanje šestojanuarske diktature 1929. godine

(„Svjetlost", Sarajevo, 1975, strana 318)

Knjiga ova, rekao bih, plodno muči čitaoca: obaveštavajući ga — zadaje mu pitanja, sudeći o svojim predmetima — stavlja odredbe i ujedno podstiče na raspravu. I sve, s najvišom merom jedne stručne spreme i njoj prikladne piščeve darovitosti. Stoga radije reč-dve o piščevom postupku, koji je za ugled, nego o njenim predmetima.

Nedim Šarac je ovom knjigom dao delo koje izvrsno sklapa čitav opseg literature i naučnog znanja o jugoslovenskoj monarhističkoj državi u prvoj deceniji njenog postojanja. Knjiga je, nema sumnje, proizvod golemog rada, dugotrajnog istraživanja i široko zainteresovanog biranja u gotovo nemerljivoj zapremini građe koja pisca privlači. Čitaocu se čini da je ovaj rad morao biti svojevrstan, dugotrajan tečaj, lakši u zbiranju izvora, uzimanju sadržaja negoli u metodičnom poniranju kroz to jedva sagledivo mnoštvo saopštenja. Takvo je ovde obilje ličnih pojava i uloga, činjenica i procesa, i o svima toliko vesti i podataka da je čvorno u postupku moralo biti: u kojem obliku i kojim redom obraditi temu.

Nedim Šarac je izabrao sintezu, nesumnjivo vrstu sintetičkog pregleda, ne hroniku i spomen svega viđenog i zanimljivog, već skupan obuhvat zglobova i onoga što je bilo trajno pratilaštvo, unutrašnje i spoljno svojstvo celog razvoja istorijske radnje. U središte prosuđivanja stavljena je politička akcija vladajućih i opozicionih građanskih snaga u državi. Borilaštvom tih sila bivala je politička istorija.

Nedim Šarac je uvažio predašnja naučna saznanja i svedočenja učesnika i posmatrača. I poneo se dostojno, prema svima ispravno. Postupak Šarčev, prijatan i za osobitu pohvalu, potpuno jasno otkriva iz kojeg je mnoštva zapisanog i cenjenog ta sinteza crpla svoje. I još: izneo je toliko izvoda iz onovremenih zapisa i odredaba, iz naučnih i drugih kazivanja, da čitaoca prosto daruje: uvodi ga u same izvore i vrlo smišljeno o stvarima obaveštava i preko onog opšteg okvira koji se sintezom odredio. To je reljef, pogdegde i fina plastika, sveukupno jedno jarko, svuda razastrto rasvetljenje duge i prostrane gromade, gde je udoli više nego visova, i njom više porinuća i moralnih slomova nego dobrih zakoračaja, mnogo jeda i uzaludnosti i nijednog uzvišenog uspona.

Da bi se sopstvenim pisanjem držao stupnja sinteze, dovoljnog razmera njenoj potrebi, Šarac je veliku zapremu dao beleškama i napomenama, tu stavljajući sasvim potpune bibliografske oznake i sve što je od drugih citirao, iz izvora i autorskih sastava. Ima u knjizi odeljaka u kojima, na primer, beleške i napomene iznose (petitom složene) jednako strana (187—193) koliko i Šarčevo štivo, ili čak i više (146—186) od njegove sintetičke obrade. Ovoj knjizi, i zamisli pisca, odlično pristaje ta korisna raspodela: omogućila je autoru da sopstveno rasuđivanje ne optereti spominjanjem bezbroja nezamenljivih pojedinosti, te dala ugodnu stranu za smeštaj i nizanje tih crtica koje — spojem — prave reljef što potkrepljuje objektivnu vrednost njemu nadređene sinteze. To raznovrsno gradivo u beleškama i napomenama olakšava razumevanje piščevog- razlaganja i doista čitaocu pomaže da njegove sudove bolje pamti. (Možda i sam razvoj u knjizi — skupno ređanje beležaka i napomena iza svakog odeljka — uvećava pažnju čitaočevu i pomaže da se kao u nekom razrastu ponovo vide pojmovi i zaključci koje sinteza sadrži.) Te beleške i napomene, kako vrlo sadržajne, jednako su i uputne, da mnogu

pomisao dobro navedu, ako bi trebalo oko nečega posebnog pro širiti krug saznanja. Te navode iz sećanja i onovremenih saopštenja ponekad dopunjuje svojim kratkim tumačenjem, nijednom s neopravdanom zamerkom, a ponegde blago ispravljajući greške u njima. Proširio je naučno poznavanje arhivskih fondova, naročito je pokazao izvornu građu o Bosni i Hercegovini. Sa izvora se otkriva koja je to umna muka i borba piščeva kad se iz protivrečnog mnoštva, gotovo preobilja raznovrsnog u podacima i kazivanjima, mora izvesti razbor i sud o suštastvenoj spojnici svega stvarnog bivanja i njom vezanih društvenih snaga prema njihovim posebnim oličenjima.

Vodio je rad ispravno: hvatao jugoslovenski prostor, pa iza prikaza celokupnog stanja zemlje ocrtavao njegove krugove i posebnosti u Bosni i Hercegovini.

Pisac karakteriše monarhiju Jugoslaviju kao zajednicu: nacionalno iskonfrontiranu, privredno nerazvijenu, nerasudnu zbog nesloge između mnogobrojnih buržoaskih stranaka i političkih grupa, nedemokratsku, i u vrsti vladavine preveć podređenu apsolutnoj volji kralja. I pokazuje kako se vlast održava imajući podršku, labavu ili preoštru, a svagda zadobijenu preko kratkotrajnih sporazuma između građanskih stranaka i grupa. Ove nijednom, iako je nekih sklopova bilo, nisu izgradile trajan savez niti narodu dale program koji bi se ukorenio. Bile su na vlasti, i pri vlasti, duhom puste, uzaludne. Njihove su brige smene vlada i zaposedanje „mjesta" u upravi, a posao — agitacija u narodu i debata u parlamentu; i tek posredstvom tih zgoda ako je bilo mogućno da se ponegde štogod i korisno podigne.

Tu zamršenost i smućeno stanje teško je razabirati, mučno je pogledom njihov razvoj slediti. To je Nedim Šarac uspeo svojim razlaganjem i vrlo vešto odabranim svedočenjima učesnika i posmatrača desetogodišnjeg razvoja političke stvarnosti monarhističke jugoslovenske države. Uspeo je da, tako reći, s umetničkom veštinom predstavi zbrku stanja, i usred njega onoliko nerazgovetnog, da se ipak vidi ona ruka koja drži moć i koja s pomoću lukavstva i pritiska određuje ishod koji nije bolji od onoga što ga uslovljava, iz čega proističe. To je zaplitanje teškoga u mučno, na čvor prošli dodavanje novog zamršaja, neprestano slabo nagađanje nad prejakim zavadama, sve do ivice samoga raskida, a bez nade i čvrstoga verovanja u mogućnost potpune sloge i trajnog jedinstva. I mnoštvo pojava, i raznoglasje partija i grupa, sva nemera nerazumnog postupanja i razdešenosti u nezreloj građanskoj demokratiji — kako je to stanje Nedim Šarac predstavio — otkrivaju kakva nepovoljna ispoljenja je dalo jugoslovensko društvo. To je drama koja plaši, i — pretnjom poučava.

Prestrogo ceneći i previše tražeći, čitalac pomišlja kako bi ovoj knjizi vredelo da je u ponečem šira, ponegde obuhvatnija, tu i tamo u štivu nešto jasnija.

Nedim Šarac je prikazao stanje u ekonomici zemlje, već prema opštim promenama koje su se zbivale, s nešto utanačenja za prilike u Bosni i Hercegovini. Za vrstu i opseg ove studije ne bi bio opterećujući i nešto opširniji pregled stanja u materijalnoj proizvodnji, kao uslovu življenja i rodilištu motiva za društvene borbe i političke zamisli.

I ceo onaj opseg odnosa i poduhvata nazivanih spoljna politika dobio je mesto u Šarčevoj studiji. To je samo sobom takva oblast da se pred naukom otvara kao bezmerje. Pa se mora, kako izgleda, jasno odrediti onaj podeljak u koji se zalazi, i ne menjati raspon predviđenog zahvata. Nedim Šarac je to izveo. Pisao je prvenstveno o inostranom odzivu na jugoslovenske unutrašnje rasprave i borbe; i gde su usred neke preoštre zategnutosti u svojoj zemlji jugoslovenski prvaci tražili razumevanja stranih vlada i javnosti, i kad su neke inostrane istaknute ličnosti dolazile da pitaju i rešavale se da svoje viđenje kažu. Da je Šarac pisao i o mnogobrojnim inostranim uticajima na jugosloven-

ski razvoj, neiskazano kakvim sve mešanjima i prodevanjima, čak i bezmilosnim prinudama, to bi sinteza koju je pravio mogla lepo da obujmi. No znao je on da bi zalazeći s te spoljašnje strane, preko inostranog delovanja u stvarima jugoslovenskim, dospeo na teren koji nije po načelu njegovog izbora. Očigledno, klonio se neprohoda i posla drugome namenjenog.

Čini mi se da je odeljak o podeli monarhije Jugoslavije na banovine mogao u ponečem biti još potpuniji. I da se radi toga hronika malko produžila, ne bi vređalo zamisao autorovu da napiše istoriju političkog razvoja jugoslovenske države u periodu građanskog parlamentarizma.

Nedim Šarac je napisao naučnu prozu, kako struka istoriografije nalaže za štivo sinteze. Gusta je, sva od dugih rečenica, i mahom dužih pasusa. Čitalac često hoće da je taj sklop gdešto prozračniji: rečenica kraća, manje složena i prostija, i mnogi dugački posusi podeljeni na dva i tri kraća. No to je stil piščev, tako reći osobina, i ne mora biti drukčiji. Ne doprinosi mu to što je Šarac premnožio upotrebu stranih reči, jer mogućnosti su Nedima Šarca upravo književne (kaže, na primer, da je Bosna i Hercegovina predugo provela „na nemirnim ivicama" dveju carevina „u statusu osvojene provincije koja je trebalo da služi potrebama metropole"). I njegovo je znanje srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika takvo i toliko (jer ga nasleđuje u kraju u kojem je taj jezik raskošan bogatstvom reči i lepotom izgovora) da mu je, zacelo, retko kad potrebno da posegne za rečju tuđeg porekla.

Šarac je iskusan pisac. Njegovo je štivo visoka intelektualna proza, sva od znanja koje stvaraocu daju filozofija, istoriografija i sociologija, i, dabome, sam književni dar piščev. Često je pred čitaocem samo jedna jedina rečenica dovoljna da se zapazi to dragoceno sjedinjenje. Tako, premda celinom istoriografska studija, Šarčeva knjiga ima mnoga u sebi mesta gde daje sociološko nazvanje naučne stvari, i neretko ima takve odredbe koje pripadaju filozofskom suđenju o prošlosti.

U Nedima Šarca je veliko samopouzdanje, i nesumnjivo je kod njega ne manja smelost mislioca, što zaista mora biti svojstvo tvorca sinteze. Jer on izvodi i svodi, određuje, ispunjujući jednu ličnu mogućnost nad predmetom opšteg značaja i svačijeg posmatranja. I kako su mogući i drukčiji lični pristupi, pa višestruka procenjivanja, onda je drukčije i, čak, suprotno suđenje o mnogo čemu, ta verovatnost koju je autor predvideo. Ali je Nedim Šarac tako rečju ozbiljno i toliko naučno pouzdano merio da svaki odziv može vredeti ako će pravo ceniti tu dostojnost i njoj se primaći. Ni ogorčenost ni aktivistički patos ne bi valjali, te ih stoga i nema u stilu i štivu Šarčevom. On je odmereno pisao, nigde neutralno, ali ni toliko napregnuto da uznemirenom jakošću preteže njegovo mišljenje i sud.

Knjiga dakle celovita, savremena po metodu, dragocena ostvarenim postignućem.

Vlado Strugar

Dr Ivan Jelić: Komunisti i revolucija

(Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1977, strana 276)

Djelo *Komunisti i revolucija* iz pera dr Ivana Jelića sastoji se od jedanaest povijesnih rasprava o organiziranju, djelovanju i razvojnom putu komunističkog pokreta i ostvarivanja ciljeva i sadržaja socijalističke revolucije na području Hrvatske od 1937. do 1945. godine.

Na uvodnom je mjestu rasprava o značaju dolaska druga Tita

na čelo Komunističke partije Jugoslavije 1937. godine, što je — kako ocjenjuje autor — veoma pozitivno uticalo i na komunistički pokret u Hrvatskoj. Osnovna je Titova misao još prije njegova dolaska na čelo KPJ bila da će Partija — piše autor — „uspješno pronaći svoj put i ostvariti svoju zadaću tek onda kada njeno rukovodstvo dođe u zemlju i tu joj se stavi neposredno na čelo. Ta će ga ideja iz dana u dan sve više zaokupljati i on će se čitavim svojim bićem zalagati za njeno ostvarenje" (str. 20). Upravo formiranje novog rukovodstva KPJ i njegovo djelovanje u zemlji, te sve veće osamostaljivanje KPJ od tutorstva Kominterne, osnovni su uvjeti brže konsolidacije, uspona i afirmacije avangarde čiji se vrhunac — po autoru — očitovao na Petoj zemaljskoj konferenciji, održanoj u Dubravi kod Zagreba listopada 1940. godine.

Premda su rasprave, pa donekle i naslov knjige, tematski usmjereni na povijesne događaje, organiziranost i djelovanje komunističkog pokreta Hrvatske, njihovi su sadržaji — što je očigledno — svestrano situirani i konzekventno osmišljavani u kontekstu djelovanja KPJ i kretanja revolucionarnog komunističkog pokreta Jugoslavije u cjelini. Suglasno tome, u prilozima objavljenim u ovoj Jelićevoj knjizi ne ostaje se na iznošenju i utvrđivanju povijesnih činjenica, nego im je u prvom redu svrha da se čitalac „uputi u dublje razmatranje pojedinih historijskih pojava i problema u navedenim razdobljima. Dakako da je stupanj poniranja u tu problematiku bio u mnogo čemu ovisan i o dostignućima naše historiografije, pred kojom se nalaze otvorene brojne teme i problemi iz sklopa problematike o kojoj je riječ".

Pišući o značaju osnivanja Komunističke partije Hrvatske, autor tako ističe da je „rukovodstvo KPJ bilo u prvom redu zainteresirano za stvaranje nacionalnih komunističkih partija u onim nacijama u kojima je građanski pokret svojom koncepcijom rješavanja nacionalnog pitanja postizao veće rezultate. Dalje jačanje buržoaskog nacionalizma u Hrvatskoj i u Sloveniji, koji je mogao dobiti još veći zamah u najširim društvenim razmjerima, nametalo je potrebu pravovremenog suprotstavljanja Komunističke partije takvoj opasnosti" (str. 46).

Valja napomenuti da je KPJ držala potrebnim da u polemici s građanskom opozicijom u Hrvatskoj pobija optužbe kako proleterski internacionalizam — navodno — isključuje ispravno rješavanje nacionalnog pitanja. Komunistička partija Jugoslavije je tih godina polazila od konstatacije, kaže utor, da je revolucionarni radnički pokret internacionalan po tome što je klasno obilježje borbe svih radnika isto, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. To znači da komunisti, zbog toga što su internacionalisti, ne prestaju pripadati svome narodu. Naprotiv, oni su na prvom mjestu odgovorni svom narodu i posebno svojoj radničkoj klasi u ostvarivanju klasnih interesa, a to su ujedno interesi ogromne većine stanovništva određene nacije ili državne zajednice.

U raspravi *O nekim pitanjima razvoja revolucionarnog omladinskog pokreta u Hrvatskoj 1937-1941* ističe se da je KPJ u godinama početka fašističkih agresija bila najrevolucionarniji dio omladinskog antifašističkog pokreta u Hrvatskoj. Jer je upravo u žestokim međusobnim sukobima i političkim kontroverzama, koje su davale pečat raspravama o fašizmu između pojedinih reakcionarnih političkih grupacija i progresivnih snaga, uloga mlade generacije bila velika. O tome autor, pored ostalog, piše:

„Na pitanju potrebe odlučne borbe protiv fašizma, koji od početka drugog svjetskog rata sve očiglednije prijeti i daljoj sudbini naroda Jugoslavije, te, nasuprot tome, sve vidljivijem izražavanju tendencija da se u „novom evropskom poretku" treba sagledati perspektiva hrvatskog naroda, postojala je sve oštrija diferencijacija političkih snaga koja nije mogla mimoići ni omladinski

pokret, u najširem smislu riječi. Dapače, na tom je pravcu mlada generacija u Hrvatskoj, najvećim svojim dijelom, počela sve odlučnije isticati svoju antifašističku orijentaciju pod vodstvom Komunističke partije i SKOJ-a. Napori koji su se u vezi s tim ulagali imali su za rezultat potpunije i jasnije programatsko formuliranje bitnih ciljeva koji su stajali pred naprednim omladinskim pokretom" (str. 61).

U raspravi *Borbeni put žena Hrvatske u godinama uoči revolucije,* govoreći o angažiranju i poduzimanju političkih akcija komunista na selu, Jelić napominje da je „uloga žena, poglavito intelektualki (učiteljica, nastavnica, studentica) došla do izražaja uključivanjem u borbu protiv nepismenosti, osnivanjem Radničke kulturno-prosvjetne zajednice i prikupljanju pomoći za Španjolsku, španjolske dobrovoljce i njihove obitelji" (str. 89-90). Gotovo svaka veća, pa čak i manje političke akcije — naglašava autor — „što su se vodile putem različitih oblika (reagiranje na zabranu URS-a, kraći štrajkovi u tvornicama i radionicama, brojni kraći mitinzi, upućivanje protestnih rezolucija banskoj vlasti i vladi u Beogradu i brojne druge) nisu mogle biti organizirane bez prisutnosti žena koje su se ravnopravno, u njih uključivale..." (str. 95).

Raspravljajući o sporazumu Cvetković—Maček i formiranju Banovine Hrvatske, u poglavlju „KPH uoči sloma Kraljevine Jugoslavije", autor podsjeća na to da se u vrijeme krupnih političkih promjena nužno postavilo rješenje takozvanog hrvatskog pitanja kao „osnovne parole s kojom je hrvatski nacionalizam pružao otpor velikosrpskom hegemonizmu." Tim sporazumom izvršena je — kako veli on — raspodjela vlasti između srpske i hrvatske buržoazije, odnosno njihovih predstavnika, ali i promjena u stavovima najistaknutijih građanskih stranaka Hrvatske.

U raspravi *O pitanjima periodizacije narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj* autor polazi od stavova dr Vladimira Bakarića i izdvaja tri temeljne razvojne etape narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj: prva etapa, koju naziva etapom utemeljenja, traje od travnja 1941. do početka jeseni 1942; druga etapa ubrzanog uspona narodnooslobodilačke borbe traje od jeseni 1942. do Drugog zasjedanja AVNOJ-a 1943; treća je etapa pobjednog hoda od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačnog oslobođenja zemlje, svibnja 1945. godine.

U poglavlju „Hrvatska uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a" autor ukazuje na izuzetnu važnost odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, odnosno ZAVNOH-a za revoluciju u Hrvatskoj. „Stvaranje vrhovnog političkog predstavništva naroda Hrvatske u smislu središnjeg i jedinstvenog političkog rukovodstva i njegova službena formulacija osnovnih ciljeva narodnoosolobodilačke borbe u Hrvatskoj, u zajednici s borbom svih jugoslavenskih naroda i narodnosti, bilo je momenat od presudnog značenja za pospješenje tog procesa izgradnje široke i čvrste političke osnovice revolucije u Hrvatskoj..." (str. 211).

U istom tekstu Jelić zaključuje da je Drugo zasjedanje ZAVNOH-a bilo manifestacija pobjede komunističkog pokreta u Hrvatskoj i njegova rukovodstva predvođenog centralnim rukovodstvom s drugom Titom na čelu. „Bili su to, dakle, momenti koji su ukazivali na najužu povezanost i suživljenost procesa uspona NOP-a u Hrvatskoj s rješavanjem vitalnih pitanja sudbine hrvatskog i jugoslavenskog naroda i narodnosti u cjelini. Prema tome, Drugo zasjedanje AVNOJ-a, koje je postalo nosilac suvereniteta nove Jugoslavije prekinuvši državnopravni kontinuitet sa starom monarhijom, bilo je ujedno i puna afirmacija takvog procesa oslobodilačke borbe u Hrvatskoj" (str. 217).

Visoka razina objektivno-znanstvenog osvjetljavanja izuzetno složene političke situacije u Hrvatskoj postignuta je u raspravi *O nekim političkim značajkama narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj u toku 1944. godine.* Tu autor analizira Mačekovu politiku

čekanja i njegove tajne veze s Dražom Mihailovićem, kao i pokušaje Božidara Magovca da omete kritiku Mačekove politike i pretvaranje HSS u političku stranku NOP-a. KPH je na vrijeme politički razobličila te pokušaje, i krajem travnja 1944. podržala konstituiranje Izvršnog odbora HSS s Franjom Gažijem na čelu.

U pretposlednjem poglavlju dr Ivan Jelić raspravlja o počecima narodnooslobodilačke borbe u Istri, a u posljednjem o značenju tradicije velike seljačke bune 1573. u povijesti komunističkog pokreta i socijalističke revolucije u Hrvatskoj.

Na kraju valja zaključiti da je knjiga *Komunisti i revolucija* u svojoj cjelokupnosti važan doprinos svestranom rasvjetljavanju i boljem razumijevanju nekih prijelomnih razdoblja u revolucionarnom razvoju i usponu komunističkog pokreta u Hrvatskoj i Jugoslaviji uoči oružane revolucije i u njezinu toku.

Objavljivanje ove knjige Ivana Jelića u jubilarnoj godini proslave četrdesete godišnjice dolaska druga Josipa Broza Tita na čelo KPJ i osnivanja Komunističke partije Hrvatske bez sumnje će umnogome doprinijeti da se proširi spoznaja o tim tako važnim događajima u razvoju našeg komunističkog pokreta.

Savo Pešić

Dr Miodrag Višnjić: Delegatski sistem

(Zajednica klubova samoupravljača, Beograd, 1977, strana 258)

U izdanju Zajednice klubova samoupravljača Beograda upravo je izašla iz štampe monografska studija dr Miodraga Višnjića *Delegatski sistem*. Pisana s ozbiljnim naučnim pretenzijama i ukazujući na delegatstvo kao put za prevazilaženje ograničenosti političkog predstavništva, te izvodeći zaključak da samo delovanjem cele klase može biti ostvaren istorijski smisao delegatskog sistema, „da radnička klasa organizovana kao država" preko delegatskog sistema stalno izrasta u vodeću ekonomsko-političku silu u društvu, ova studija nesumnjivo doprinosi osmišljavanju samoupravnog demokratskog političkog sistema Jugoslavije, ali je i prilog teoriji samoupravne socijalističke demokratije uopšte.

Mada na uvodnim stranama naglašava da je predmet ove studije smo jedan „segment" složenog ostvarivanja delegatskog sistema u skupštinama društveno-političkih zajednica, autor se razmahnuo i šire. Pratio je genezu ideje delegatstva uopšte, i posebno u Jugoslaviji, ponudio svoje definicije i osvetlio neke ključne tačke i probleme budućeg razvoja delegatstva.

Marksistička misao je utvrdila da se ograničenost političke reprezentacije ne može otkloniti u onim društvima u kojima je politika izdvojena u posebnu sferu, u silu izvan i iznad društva. Tek u besklasnom društvu, u kome je politika vraćena u svoju društvenu osnovu kao neposredna moć udruženih ljudi, moguće je, ističe Višnjić, da predstavljanje ne bude više politička, već socijalna funkcija.

Zbog toga se problem političkog predstavništva na nov način postavlja i u praksi socijalističkog samoupravnog društva, čija je ideja vodilja stvaranje besklasnog društvenog totaliteta. On se prevazilazi i razrešava putem delegatstva, kao načina spajanja društva i politike i kao oblika političke organizacije društva koji se zasniva na kvalitativno novim osnovama, na udruženom radu. Zapravo, uvođenjem i ostvarivanjem delegatskog principa samoupravljanje postepeno prerasta u integralni sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa, jer se funkcije upravljanja podređuju i izvode iz funkcije rada. Samoupravljanje je danas, rezimira autor, teorijska i praktična kritika i realna alternativa

svim oblicima otuđivanja politike i političke vlasti.

Objašnjavajući nastanak i razvoj ideje delegatstva i istorijske pokušaje njenog ostvarivanja (Pariska komuna, Lenjinovi sovjeti, Mađarska Sovjetska Republika, itd.), Višnjić sagledava suštinsku razliku između svih ranijih dostignuća i samoupravnog jugoslovenskog opredeljenja. Naime, u istorijskim pokušajima i kratkim periodima svog realnog postojanja delegatski princip je uvek bio osnova samo za konstituisanje i rad organa vlasti, odnosno političkih organa, a tek sa Ustavom SFRJ iz 1974. godine na delegatskoj se osnovi konstituišu ne samo organi vlasti već i organi samoupravljanja. Otud prodor delegatskog principa u sferu društvenih poslova predstavlja doprinos jugoslovenske teorije ideji delegatstva.

Mada savremeni delegatski sistem u Jugoslaviji ima svoje inspiracije u stavovima klasika marksizma i pozitivnim iskustvima radničkog pokreta, najbitniji njegovi sadržaji proističu iz odgovarajuće socijalističke društvene osnove iz koje je ponikao, te iz iskustava socijalističke revolucije u našoj zemlji i njenih originalnih puteva razvoja. S tim u vezi, Višnjić postavlja i metodološki ubedljivo i argumentovano obrazlaže tezu da opredeljenje jugoslovenskog društva za delegatsko konstituisanje sistema političkog odlučivanja zakonito proističe iz socijalističkog razvoja društva i revolucionarnog preobražaja političkog sistema na samoupravnim osnovama. Od narodnooslobodilačkih odbora, preko veća proizvođača, do komunalne delegacije po Ustavu iz 1963. godine, stalno su umnožavani elementi delegatskog konstituisanja sistema. Delegatski sistem utvrđen Ustavom SFRJ iz 1974. godine nastavak je tih procesa, ali i nova revolucionarna tvorevina ustavnog sistema zasnovana na društvenoj svojini i socijalističkom samoupravljanju.

Ovu genezu delegatstva u nas Višnjić zaokružuje postavkom da delegatski sistem jedna od suštinskih karakteristika društveno-političkog sistema Jugoslavije („jedno od temeljnih, konstitutivnih načela društvenog uređenja"), instrument njegove samoupravne integracije i činilac njegovog preobražaja od političkog sistema u socijalističku samoupravnu organizaciju društva.

Naglasivši da je „delegatski sistem instrument kojim se promenjeni položaj radnog čoveka u produkcionim odnosima izražava u političkoj organizaciji društva i političkom odlučivanju", autor ukazuje na to da su promene u društveno-ekonomskim odnosima, a pre svega u materijalnoj proizvodnji, i sve dominantnija uloga udruženog rada uslovile i uslovljavaju i odgovarajuće promene u političkoj organizaciji društva. Samim tim, ostvarivanje delegatskog sistema zavisi od realnih mogućnosti u društvu, i ono ne može „preskočiti" granice koje postavljaju opšti društveno-istorijski uslovi razvoja. Realni okvir koji u ovom trenutku valja imati na umu jeste da je politički sistem bitno domen klasnog odlučivanja i da favorizuje interese najnaprednije društvene klase — radničke klase („koja teži sopstvenom prevazilaženju i nestajanju klasa uopšte").

Zadržavajući se ne samo na teorijskim okvirima delegatskog sistema već i na njegovom praktičnom domašaju u ovom trenutku, autor kritički ukazuje na nedograđenost nekih njegovih početnih oblika, na pitanja za koja još nisu pronađeni pravi odgovori, i zagovara ili sugeriše određena poboljšanja. U tom smislu, ovaj Višnjićev rad je i svojevrstan prilog pretkongresnim razgovorima o pravcima budućeg razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Izborni sistem je u savremenim uslovima stvorio realnu osnovu za sve šire učešće samoupravljača u vršenju poslova vlasti, smatra Višnjić. Na taj način je otvorena i perspektiva njegovog postepenog prerastanja iz klasičnog biranja u zajedničko delegiranje. Ipak, ono što u ovom trenutku čini smetnju njegovom daljem preobražaju jeste složenost procedure (pre svega oko dopun-

skih izbora i opoziva), neadekvatno formiranje izbornih (delegatskih) jedinica, nedovoljna gipkost, previše formalnosti i slično. Zbog toga bi, prema oceni autora, pri formiranju izbornih jedinica ubuduće trebalo uzeti u obzir i postojanje dohodovnih veza između pojedinih organizacija udruženog rada, a ne samo teritorijalni i granski kriterijum. Takođe, s obzirom na to da „izjašnjavanje" radnih ljudi i građana za listu koju utvrđuju društveno-političke organizacije za opštinsko društveno-političko veće ne predstavlja klasično glasanje, već svojevrsnu verifikaciju istaknutih kandidata, predlaže se da se izjašnjavanje sprovodi za listu u celini, a ne za pojedine kandidate, što se sada čini. Uz to se autor zalaže za to da se u društveno-politička veća skupština delegiraju i „čelni ljudi" iz Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, Saveza boraca, Saveza socijalističke omladine i Saveza komunista, jer oni snose i najveću odgovornost za rad organizacija i organa na čijem se „čelu" nalaze.

Podsetivši na značaj saradnje, povezivanja i zajedničkog delovanja delegacija, koje su okosnice novog političkog sistema, autor kaže da za to još nisu pronađena teorijska i praktična rešenja. To je svakako, po njegovoj oceni, problem celog sistema, bez čijeg rešavanja delegatski sistem ne može ostvarivati svoju integrativnu funkciju. Višnjić se, zatim, zalaže za uvođenje promenljivog mandata delegata, jer smatra da je on bliži prirodi delegatskog sistema. Ipak, ukazuje na to da je, zapravo, stvar najšire procene da li u društvu u ovom trenutku postoje svi potrebni uslovi za uvođenje čistog promenljivog mandata delegata.

Osobitu pažnju autor poklanja ulozi društveno-političkih organizacija u funkcionisanju delegatskog sistema. Delegatski sistem, naime, neće sam po sebi osigurati dominantan položaj radničke klase. Zato je neophodna stalna i organizovana akcija subjektivnih snaga na menjanju odnosa u društvu. Ta akcija, prirodno, ne treba da teče spolja i mehanički, već iznutra, i treba da, kao vezivno tkivo, ispuni sve pore delegatskog života. Međutim, sposobnost vođenja idejno-političkih akcija, način organizovanja i delovanja subjektivnih snaga još prilično zaostaju u odnosu na potrebe delegatskog načina odlučivanja. Nove načine rada, uticaja i akcije subjektivnih snaga socijalizma u delegatskom sistemu stoga tek valja iznaći i odrediti. To ostaje jedan od glavnih zadataka i u okviru priprema za predstojeće kongrese Saveza komunista.

Višnjićev rad — po oceni profesora dr Jovana Đorđevića, iznetoj u predgovoru za ovu knjigu — ističe se po širini zahvata, svestranosti i ozbiljnosti teorijskog i kritičkog pristupa kako ideji delegatstva tako i praksi njegove dosadašnje primene. To je prva i uspešna monografija posvećena delegatstvu shvaćenom kao „sistem", odnosno kao „podsistem" u globalnom društveno-političkom sistemu samoupravne socijalističke demokratije uopšte, a posebno u savremenoj Jugoslaviji.

Dušan Vasić

Dr Žarko Papić: Samoupravljanje i inteligencija

(„Mladost", Beograd, 1976, strana 184)

Knjiga dr Žarka Papića posvećena je političkim, socijalnim, ekonomskim i drugim vidovima odnosa samoupravljanja i inteligencije. Sastavljena je iz tematski kompleksnih i zanimljivih članaka.

Autor obrađuje ove grupe pitanja: „O problemu inteligencije"; „Samoupravljanje i inteligencija" (podela rada, naučno-tehnička revolucija i drugo); „Perspektiva stvaralaštva" (o kulturi, umetnosti i drugom); „Za i protiv

stvaralaštva" (o „dva fronta desnice", marksističkoj kritici itd.); „Mogućnosti samoupravne transformacije univerziteta". Poslednje poglavlje posvećeno je marksističkoj teoriji samoupravljanja.

U pitanju su žive, aktuelne teme — i teorijske i političke — koje po svom značaju prelaze granice našeg iskustva. Međutim, osobito je vredno u knjizi to što autor obrađuje ta pitanja sa stanovišta razvoja socijalističkog samoupravljanja. Takav je pristup redak, jer se inteligencija najvećma obrađuje iz ugla građanske, pozitivističke spoznaje.

Tema — kojoj autor kompetentno pristupa — jedna je od najzanimljivijih, ali ujedno i najmanje razjašnjenih u društvenoj teoriji. Koliko god da je o tome — i u svetu i u nas — pisano, činjenica je da — i u političkom životu i u teorijskim raspravama — postoje još mnoge kontroverze i nerazjašnjena pitanja o osnovnim momentima klasnog bića intelektualnog rada, njegovog društvenog i političkog položaja, mesta u ukupnom proizvodnom radu i druga. Na tragu Marksove misli autor je uspeo da rekonstruiše problemski blok pitanja koja su od prevashodne važnosti za savremeno razumevanje inteligencije i odnosa u vezi s njom.

Bez obzira na to što u knjizi većim delom govori o sasvim konkretnim i živim temama, autor ne ispušta iz vida *izvor suprotnosti* — društvenu podelu rada, te uspešno povezuje dva nivoa rasuđivanja, to jest ne zapostavlja ni teoriju ni društvenu praksu. Štaviše, on vrlo smelo ulazi u neke osnovne teorijske kontroverze, unutar kojih se mnogi i danas — pre svega dogmatičari — kreću kao u začaranom krugu. Ovde posebno mislimo na pitanje „ukupnog radnika" i na problem „proizvodnosti" intelektualnog rada.

Zašto se autor bavi tim pitanjima? On, pre svega, ističe da „problemi inteligencije, stvaralaštva itd. ulaze u red problema koji su veoma prisutni i u našem političkom životu. Nasuprot mnogim tradicionalističkim, konzervativnim pristupima ovim problemima, koji ih tretiraju mimo i izvan realiteta i istorijskih perspektiva samoupravne prakse, sve je značajnije razmatrati ih u konkretnom i istorijskom kontekstu kontinuiteta naše socijalističke revolucije, razvoja socijalističkog samoupravljanja".

Kroz položaj inteligencije višestruko se prelamaju mnoge društvene suprotnosti i protivrečnosti. Otuda je vrlo značajno autorovo insistiranje, u prvom delu knjige, na Marksovim razmišljanjima o podeli rada, jer su intendirana težnjom da se pomenuta društvena i politička pitanja sagledaju i u horizontu Marksovih analiza i unutar razvoja socijalističkog samoupravljanja. Pomenimo samo pojmovno određenje radničke klase: u situaciji kada smo suočeni sa spektrom različnih „definicija", a koje su istovremeno i ideološki izraz interesa pojedinih grupacija u radničkom pokretu, smatramo da je naročito značajno to što autor, ističući Marksov pojam „ukupnog radnika", ujedno doprinosi i kritici sektaških i dogmatskih „teorija" o radničkoj klasi kao „manuelnoj klasi".

Problemski kompleks inteligencije je akutan i u građanskom i u socijalističkom društvu. Reč je o ozbiljnim političkim i teorijskim problemima koji su se u poslednjih petnaest godina višestruko reflektovali u klasnim konfliktima u Evropi i koji su stavili pod znak pitanja i građansku i dogmatsko-marksističku koncepciju inteligencije. I jedna i druga koncepcija polazi od toga da je inteligencija „besklasan sloj", s tim što se u dogmatskoj varijanti inteligencija tretira kao „privesak" radničkog pokreta, dok se u građanskoj varijanti ističe pre svega elitistički aspekt društvene egzistencije duha i uma, ali su krajnje konsekvencije u oba slučaja iste: prikriva se realno klasno i političko biće intelektualnog rada. Autor je uspeo da odredi i kritički analizira ta prividno suprotna shvatanja inteligencije i da razvije marksističko stanovište o tim pitanjima.

Smatramo da posebno treba ukazati na jedan krug pitanja

značajnih za našu savremenu političku situaciju, kojima i sam autor poklanja pažnju. Reč je o onim „nedoumicama" koje se tiču slobode ličnosti i stvaralaštva, demokratije i drugih relacija u savremenom socijalizmu. Autor ta pitanja razmatra ponekad više a ponekad manje kompleksno, ali uvek dosledno razbija mistifikacije koje se javljaju u toj oblasti.

Bilo da je reč o „ugroženosti" slobode i stvaralaštva ili nekom drugom „problemu", autor, sledeći Marksovu misao, kritički ponovo ispituje „pozadinu" tako postavljenih problema. Ako je pitanje o inteligenciji i stvaralaštvu, po njegovom mišljenju, postavljeno u okvirima logike prethodnih društveno-ekonomskih pretpostavki, koje svoje ishodište nalaze u podeli rada, ono ne može dobiti odgovor adekvatan novim pretpostavkama, realitetu i perspektivama naše revolucije i socijalističkog samoupravnog društva.

Idealistička i konzervativna svest dela inteligencije takođe „nameće" mnoge teorijske i političke „probleme", čiji se ideoljeno u okvirima logike prethodnih nih društveno-ekonomskih pretpoblem odnosa inteligencije i revolucije, tako što analizira šta stoji iza ovako postavljene teme. On smatra da to nije „naše pitanje", te da je pretpostavka tako definisanog odnosa odeljenost „historijski večite i nedodirljive inteligencije", s jedne, i revolucije, s druge strane. U celini uzev, tako postavljen odnos implicira problem njihovog uzajamnog „mirenja" (i da dodamo — postojanje nekog iskonskog sukoba).

Marksistički postavljeno pitanje jeste ono koje implicira prevazilaženje društvene „posebnosti" inteligencije i stvaralaštva, odnosno koje shvata revoluciju kao „kontinuitet opštih stvaralačkih ciljeva."

Ta i druga autorova razmišljanja su osobito značajna zato što omogućuju da se razluče prividne protivrečnosti od stvarnih, od onih koje zapažamo u celini našeg društvenog i političkog života. Kada se Savez komunista u ime socijalističkog samoupravljanja i temeljnih istorijskih i društvenih interesa naše radničke klase odlučno suprotstavlja antisamoupravnim idejno-političkim koncepcijama, istina te borbe nije nikakva „neminovnost sukoba", nego je, zapravo, reč o uklanjanju veštačkih tvorevina „duhovnih" laboratorija ostataka građanske inteligencije, čiji se ograničeni, privatni interesi suprotstavljaju interesima socijalističkog samoupravnog društva i stvarnog *oslobođenja intelektualnog rada* i stvaralaštva.

Govoreći o slobodi stvaralaštva kao jednom od osnovnih opredeljenja našeg društva i Saveza komunista, autor ističe da se sloboda ne može svesti na odnos „politike i stvaralaštva", jer je *takvo postavljanje problema* mogućno jedino u optici posebnih interesa građanske inteligencije.

Boriti se za slobodu stvaralaštva znači, smatra autor, „boriti se za opšte društvene uslove i odnose koji će omogućavati društveni totalitet slobode stvaralaštva, boriti se protiv svih realnih ograničenja slobode i stvaralaštva".

Sem tih političkih i teorijskih pitanja, autor, naglašavajući važnost udruživanja rada, obrađuje i konkretne protivrečnosti u pojedinim oblastima: nauci, obrazovanju, kulturi, stvaralaštvu, proizvodnji. Posredi je dosledno sprovedena kritika i argumentacija, konsekventno razmišljanje koje u svakoj od tih oblasti razbija tradicionalne predrasude, a istovremeno ukazuje na aktuelne aspekte politike koju Savez komunista vodi na tom području.

Predrag Đorđević

Radoslav Đokić: Prožimanja kultura

(Univerzitet umetnosti, Beograd, 1976, strana 70)

Nema nijedne tačke na zemlji koja danas nije obuhvaćena integracionim procesima u svim oblastima društva — počev od naučne delatnosti, preko tehnologije, ekonomike do vojnih i političkih odnosa. Sva ta prožimanja nisu ista i nisu jednako vredna. Kako ona utiču na kulturu? Upravo na to pitanje pokušava autor ove rasprave da odgovori orijentišući se prvenstveno na suštinsku, a ne na kvantitativnu stranu te problematike.

Kako je Đokić odredio samu kulturu? Kao univerzalan proces nastao u krilu prirode, ali i kao nastojanje da se nadvladaju prirodna stanja i da se priroda humanizira; kao sferu koja prožima sve ostale sfere, sve ostale čovekove odnose „i njegovu ukupnu delatnost shvaćenu kao društvena praksa" (str. 15). Po svojoj genezi, funkciji i strukturi, kultura „nema svoj pandan u prirodi" (str. 19). Ona se može shvatiti „kao nivo razvoja društva, grupa i ličnosti u određenoj istorijskoj eposi, nivo koji je uslovljen stepenom ovladanih prirodnih sila, dostignutim stepenom nauke i umetničkog stvaralaštva i formama zajedničkog društvenog života" (str. 19). Društveni život sadrži raznovrsne elemente, a među njima i način prenošenja kulturnih vrednosti, društvenu organizaciju, stvaralačku ekspresiju i mnoge druge. Svaka zajednica gradi svoj model kulture, koji je istovremeno i poseban, ali se i uklapa u opšte tokove kulture. Šta u svemu tome sačinjava nacionalnu kulturu? Uskogrudo, nacionalističko shvatanje nacionalne kulture kao sistema zatvorenih vrednosti, koje, navodno, izražavaju neki superiorni nacionalni mentalitet, samo dokazuje, smatra Đokić, da pojedinci sa takvim shvatanjima „nisu dovoljno razvili svoju ličnost, da još osećaju potrebu za nekom nadindividualnom silom oličenom u nacionalnom koja bi ga idejno, intelektualno i moralno učvršćivala" (str. 21).

Ipak, u svakoj nacionalnoj kulturi, koja uvek predstavlja relativno samostalnu celinu, nalazimo izvesne osobenosti u čijoj osnovi leže specifične konstante locirane u društveno-ekonomskim i drugim odnosima. Kulture se međusobno povezuju, prožimaju, integrišu, ali s nejednakim efektima za svaku od njih ponaosob. U tom odnosu odvija se i proces selekcije, spajanja, odbacivanja, nestajanja jednih i stvaranja drugih kultura. Izvesni kulturni sistemi pokazuju visok stepen rezistencije uticajima sa strane. Taj otpor nikada nije suviše trajan, a rezultat kulturne integracije je gotovo uvek pozitivan. Nova celina koja je rezultat integracije ne uključuje sve elemente koji se integrišu, nego predstavlja nov kvalitet. Postoje li neka pravila po kojima se određeni uticaji prihvataju, a drugi odbacuju?

Prof. dr Miloš Ilić naziva onaj deo kulturne osnove koji igra ulogu neke vrste selektora uticaja, njihovog prihvatanja ili odbijanja — kulturnim fokusom, dok ga Herskovic naziva modelom ili uzorkom. Model predstavlja jednu celinu koja kulturne uticaje prihvata, odbija ili ih pak saobražava postojećem fondu kulturnih činjenica. Đokić zapaža da se takav proces upravo odigrava prilikom kritičke asimilacije pozitivnog naučnog nasleđa koje od građanskog društva preuzima socijalističko društvo. On se takođe odvija u socijalističkom društvu u procesima rezistencije suprotnim ideološkim uticajima i građanskom mentalitetu. Tim procesima se omogućuje kulturna i naučna integracija, razvitak kulture i nauke. Interesni i socijalni momenat koji izaziva otpore integrisanju ima svoju racionalnu, ali ponekad i svoju alogičku stranu — oprez i nepoverenje rađaju uskogrudost, frontalno odbacivanje svega, zatvorenost, izolovanost od univerzalnih tokova kulture, a time i kulturnu stagnaciju.

Gde se odigravaju svi ti procesi kulturnog stvaranja? U nacionalnim kulturama, ali i u procesima njihovog kreativnog integrisanja. Integrisanje ne teče u pravcu stvaranja neke nadnacionalne kulture. U tom procesu učestvuju samo kreativne, dinamične sredine, te nema opasnosti od utapanja u neku tuđu kulturnu celinu. Upravo od toga strahuju statična, zatvorena društva — društva koja se plaše promena.

Đokić razlikuje u kulturnom kontaktu proces prihvatanja pozitivnih, stvaralačkih vrednosti od onih negativnih, prirodne, spontane interakcije kultura od nasilnih, kreativne procese integracije od asimilacije, dominacije i agresije. Zaostajanje i izrazitija transformacija manje razvijene kulture su pod uticajem one više razvijene donekle neminovni. Zato se „bogatstvo jedne kulture i meri stepenom samostalnosti i brojem posebnih, samostalnih i specifičnih osobina i crta" (str. 32). U osnovi Đokić prihvata mišljenje Levi-Brila da proces adopcije kulturnih, pre svega tehničkih i tehnoloških tekovina može da teče na površini društva ne zadirući dublje u društveni sistem, društvena ponašanja i društveno mišljenje. Jer kulturna integracija dovodi i do prožimanja društava u celini, do globalnog kontakta s društvenim i političkim tokovima, koji za svoj rezultat ima svojevrsno stvaralaštvo. Parcijalni kontakti kultura u slučajevima kad nemamo potpunu kulturnu kooperaciju, ili, čak, preuzimanje samo pojedinih kulturnih činjenica retko ostaje sasvim parcijalizovano. Pojedini kulturni elementi mogu da utiču na brojne kulturne sadržaje i da dinamiziraju kulturni razvitak.

Kakav je odnos između nižih primitivnijih kultura i viših? Primitivni način mišljenja karakterističan za niže faze razvitka ne samo što egzistira u savremenoj kulturi nego je, prema Lefevrovim rečima, „prisustvo neovladanog područja fascinantnije i više zastrašujuće za nas nego za primitivca" (str. 40). Đokić, naravno, ne nalazi uzroke potrebe za mitom izvan, nego unutar samih modernih društava, ali smatra da se i time „uspostavlja komunikacija između dva kulturna etosa". Vremenski faktor ima „spoljašnje obeležje jednog fluidnog procesa" „koji rađa nove kvalitete, nove vrednosti" (str. 40—41).

Objašnjavajući neke veoma često upotrebljavane a sasvim sporne termine kulturne promene, akulturacije, difuzije, adaptacije i izolacije, Đokić je ukazao na kontroverznost, ali i na izvesnu unutarnju koherenciju stavova, dajući im i svoja tumačenja. Shvatajući akulturaciju kao vid kulturne promene koja ima različita značenja u sociologiji, socijalnoj psihologiji i socijalnoj antropologiji, on je ukazao na potrebu kompleksnog multidisciplinarnog proučavanja tog fenomena u njegovom socijalnom i istorijskom kontekstu. Akulturacija svakako ima dublje značenje od difuzije, koja podrazumeva, pre svega, mehaničko prenošenje kulturnih elemenata iz jednog kulturnog sistema u drugi sistem, no koji je i sam praćen procesom prožimanja i kulturnog stvaranja u dužem vremenskom i prostornom kontinuitetu. Podsticajna je stvaralačka funkcija difuzije bez obzira na to da li je ona predmetnog ili tehničkog karaktera, jer proizvodnja, primena tehnike, organizacija industrijskih procesa zahtevaju niz modifikacija u mišljenju, ponašanju, obrazovanju ljudi. Na vrstu kontakata i njihovu motivaciju utiče i tip zajednice, smer kontakata — mada se uticaji ostvaruju ne samo u procesima kooperacije nego i u sukobima, neprijateljstvima. Kulturna adaptacija, opet, obuhvata čitav niz dinamičnih procesa izazvanih kulturnim kontaktima, procesâ koji u krajnjoj liniji vode promenama kulturnih obrazaca.

Đokić, takođe, kritički interpretira shvatanje odnosa izolacije i adaptacije koji nalazimo u svetskoj literaturi. Očigledno je da je ovde, čak i u onoj marksistički orijentisanoj literaturi, proces izolacije — shvaćen kao posledica napetosti između određene populacije i ekoloških uslova egzisten-

cije — bio suviše i geopolitički interpretiran. Autor ukazuje na to da je nosilac tog procesa sam čovek, i da, uprkos tome što su neki prirodni uslovi manje a drugi više tolerantni, pojava novih vrednosti nije ograničena prirodom okoline, nego odsustvom stvaralačkih napora samog čoveka.

Pitanje tradicionalizma u kulturi jedno je od najznačajnijih, a ujedno i najosetljivijih. Đokićevo shvatanje tradicionalizma je isključivo negativno (težnja „da se zadrže prevaziđeni i postojeći odnosi u svim sferama ljudske delatnosti, a u prvom redu u kulturi") (str. 58). To je, dakle, fenomen koji se karakteriše prvenstveno otporom procesu promena, a time i procesu informacija i kulturnih komunikacija. Izolacija koja ga prati štiti integritet postojećih sistema mišljenja, ponašanja, informisanja. U osnovi tog ponašanja leži svest o promeni, pa čak i o potrebi promene. Ona je zasnovana petrificiranom dihotomijom na „nas" i „njih", na „svoje" i „tuđe". A šta je „tuđe", gotovo je nemoguće konzekventno definisati, — automobil ili informacije specifične vrste bivaju prihvaćene i u najkonzervativnijim sredinama, a one, pre ili posle, rastaču i ideološke i kulturne brane i sistem u celini. Naravno, vojni, politički i veliki ekonomski procesi u izvesnim razdobljima svetske istorije odigravaju ulogu velikih retorti u kojima se u kosmopolitskim i internacionalnim razmerama stapaju čitavi sistemi u velike celine. Bez obzira na to što izvestan broj kontakata ima negativan efekat, što informacije specifične vrste imaju nasrtljiv karakter, što se ne daju integrisati u pozitivne konstruktivne tokove, sve veća i življa kulturna dinamika u osnovi je izvor sve snažnijih podsticaja u procesima integrisanja, povezivanja kultura i kulturnog stvaranja uopšte.

Đokićeva studija u celini, premda se nešto opširnije bavi interpretacijom i kritikom mnoštva protivrečnih teorijskih stavova u pitanjima o kojima je reč, ima cilj da ukaže na složenost i aktuelnost te problematike, da nas približi jednom dubljem, istinitijem marksističkom shvatanju kulture. Verujemo da će ona budućim istraživačima poslužiti kao podsticaj i kao njihova metodološka osnova.

Vladimir Milanović

„Međunarodni problemi" 1976.

(Časopis Instituta za međunarodnu politiku i privredu)

Časopis „Međunarodni problemi" namenjen je istraživanju osnovnih političkih, ekonomskih i pravnih problema savremenih međunarodnih odnosa, a naročitu pažnju pridaje problemima međunarodnih odnosa Jugoslavije. Izlazi četiri puta godišnje, od 1949, u izdanju beogradskog Instituta za međunarodnu politiku i privredu.

Dominantno mesto u proteklom godištu „Međunarodnih problema" imaju prilozi o Konferenciji o bezbednosti i saradnji u Evropi. Taj najznačajniji i najširi međudržavni skup u istoriji Evrope već duže vreme privlači pažnju naše i svetske javnosti. Razvoj ideje o sazivanju Konferencije, rad pripremnog sastanka i pregled njenog dvogodišnjeg rada (od 1973. do 1975), posebno druge — pregovaračke faze Konferencije, analizirani su u članku *Konferencija o bezbednosti i saradnji u Evropi,* čiji su autori Ljubivoje Aćimović i Vladimir Bilandžić (br. 1). Doprinos Konferencije unapređivanju međunarodnih odnosa u Evropi autori vide prvenstveno u usvajanju Završnog akta, u čijem se sastavu nalazi Deklaracija o principima međunarodnih odnosa država učesnica.

U članku *Balkan u sklopu evropske bezbednosti i saradnje*

(br. 3—4), Ranko Petković ukazuje na političke odluke i pravne akte koji su uticali na posleratnu političkoteritorijalnu organizaciju Balkana. Vrlo iscrpno obrađuje i stav SSSR — SAD, NR Kine, Francuske i SR Nemačke prema Balkanu.

Nastanak i institucionalizacija nemačkog pitanja predmet su članka *Razvoj nemačkog pitanja i politika velikih sila* iz pera Tomislava Mitrovića i Lenka Mandića. U članku su analizirani Međusaveznički sporazumi i ugovori o normalizaciji odnosa u Evropi, usvojeni u periodu od 1970. do 1975. Zaključak je autora da Završni akt Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji očigledno ostavlja nedirnuta četvorna prava i odgovornosti velikih sila u odnosu na dve nemačke države.

Članak Milana Šahovića *Nesvrstanost i međunarodno pravo* (br. 2) posvećen je procesu stvaranja međunarodnog prava pod uticajem politike nesvrstanosti. Autor se ograničava na pitanja afirmacije principa nesvrstanih zemalja u oblasti međunarodnog prava i na akcije koje su nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju preduzimale u organima Ujedinjenih nacija. Te akcije bile su usmerene prvenstveno na ponovnu afirmaciju Povelje Ujedinjenih nacija, kao i na donošenje pojedinih akata, od kojih su najvažniji Deklaracija o principima međunarodnog prava, o prijateljskim odnosima i saradnji država (1970), Deklaracija o definiciji agresije i Povelja o ekonomskim pravima i dužnostima, obe usvojene 1974.

Problemima uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka u broju 2 bave se Đorđe Jerković i Malik Imeri, a u broju 1 i A. Katiramalainatan, iz Ministarstva odbrane i spoljnih poslova Šri Lanke.

U dvobroju 3—4 Đorđe Jerković analizira dosadašnje aktivnosti na području razoružanja, naročito nesvrstanih, kao i mogućnosti predstojećeg Specijalnog zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija o razoružanju, u proleće 1978.

O nerešenom pitanju zaštite slovenačke i hrvatske nacionalne manjine na teritoriji Republike Austrije, za čije je rešavanje Jugoslavija vitalno zainteresovana, piše Miodrag Mitić u članku *Obaveze Republike Austrije u pogledu zaštite prava slovenačke i hrvatske nacionalne manjine prema članu 7. Državnog ugovora*, takođe u dvobroju časopisa.

„Međunarodni problemi" u svom drugom broju donose članak Branka Brankovića *Naučno istraživanje na morima i Konferencija o pomorskom pravu*, nakon završetka pete faze Treće konferencije o pomorskom pravu.

U prvom broju „Međunarodnih problema" za 1976. objavljeni su članci *O ograničavanju prava na rat i određivanju napadača*, iz pera Vladimira-Đure Degana, i *Nagrada i kazna kao spoljnopolitička sredstva*, iz pera Vojina Dimitrijevića. U prvom članku se ukazuje na postavke nauke međunarodnog prava o ratu i na akcije koje su u međunarodnoj zajednici preduzimane da bi se pravo na rat ograničilo. Osobitu pažnju privlači analiza Rezolucije Generalne skupštine o definiciji agresije i analiza odnosa te rezolucije prema sistemu kolektivne bezbednosti ustanovljenom Poveljom.

O nagradi i kazni kao sredstvima za ostvarivanje spoljnopolitičkih ciljeva, o tome kako i pod kojim uslovima doprinose opredeljenju subjekta međunarodnih odnosa, o njihovoj primeni kada druga raspoloživa sredstva ne daju zadovoljavajuće rezultate, o konkretnim primerima nagrađivanja i kažnjavanja u međunarodnim odnosima, prerastanju kazne iz isključivog političkog sredstva u pravnu sankciju, te o drugim pitanjima u vezi s nagradom i kaznom — piše u svom članku Vojin Dimitrijević.

Iz oblasti ekonomskih odnosa časopis objavljuje 1976. godine takođe više priloga. U prvom broju Đorđe Lađević piše o redovnom godišnjem (1975) zasedanju bretonvudskih ustanova, a Dragoslav Avramović u drugom broju časopisa piše o odlukama IV zasedanja UNCTAD-a, 1976. u

Najrobiju, o izvozu primarnih proizvoda zemalja u razvoju, zatim o tome koliko su te odluke ispunile prvobitne zahteve i očekivanja zemalja u razvoju, kao i o istupanju pojedinih grupa država na zasedanju (Grupa 77, zemlje OECD-a, socijalističke zemlje).

Transnacionalnim kompanijama posvećeni su članci Milana Vojnovića (br. 2) i Brede Pavlič (br. 1). Prvi, o poslovanju transnacionalnih kompanija u najrazvijenijim industrijskim zemljama i protivrečnostima imperijalističkih zemalja, nosi naziv *Transnacionalne kompanije i kapitalističke industrijske zemlje*. U članku Brede Pavlič, pod naslovom *Uloga transnacionalnih kompanija u filmskoj i televizijskoj industriji*, pristup transnacionalnim kompanijama ograničen je na njihov udeo u sredstvima masovnih komunikacija (radio i televizija) i na odnose koji se između razvijenih industrijskih zemalja i zemalja u razvoju uspostavljaju posredstvom tih sredstava komunikacije.

Problemi zaposlenosti i položaja radnika migranata predmet su članaka *Međunarodna organizacija rada i zaposlenost*, čiji je autor Bertil Bolen (br. 2), i *Radio i televizijski program za finske i jugoslovenske radnike na radu u inostranstvu*, čiji je autor Taisto Hujanen (br. 3—4). Problem radnika migranata definisan je u Završnom aktu KEBS-a i njegovo rešavanje postavljeno je na toj konferenciji kao jedna od smernica budućih odnosa među evropskim državama. Dva su puta za rešavanje toga problema: s jedne strane, treba preduzeti sve mere kako bi se ostvarili uslovi za repatrijaciju radnika migranata, a s druge, u slučajevima koji se tako ne mogu rešiti, migranti se u pogledu prava na zapošljavanje i socijalno osiguranje moraju smatrati sastavnim delom radne snage zemlje koja ih prima.

U drugom broju časopisa objavljen je članak Radoslava Stojanovića *O odnosu ljudske destruktivnosti i rata*, a u dvobroju 3—4 članak Frana Cetinića *Rat i čovjekova agresivnost*. Drugi broj časopisa donosi i skraćenu verziju predavanja o situaciji u Aziji posle završetka rata u Vijetnamu, predavanja koje je 1976. u Institutu za međunarodnu politiku i privredu održao Akire Sono, bivši ambasador Japana u Jugoslaviji.

Poseban odeljak u časopisu „Međunarodni problemi" redovno je posvećen prikazima novih i aktuelnih knjiga, kao što je u svakom broju časopisa određen broj članaka opremljen i rezimeima na ruskom i engleskom jeziku. Izbor priloga iz sva četiri broja jednog godišta objavljuje se u posebnoj svesci časopisa na engleskom jeziku — „International Problems".

Momirka Arbutina

„Economia", br. 1/77.

(Časopis za pitanja ekonomske teorije i prakse)

Kada se, pre četiri godine, pojavio prvi broj časopisa „Economia", čiji je izdavač Zavod za ekonomska istraživanja Ekonomskog fakulteta u Prištini, redakcija se obratila za saradnju naučnim i stručnim radnicima iz cele zemlje. Svesna da je poduhvat ovakve vrste ozbiljan i da zahteva angažovanje stručnih saradnika različitih profila, redakcija je naročito naglasila potrebu za takvim ekonomskim glasilom koje bi, u sredini u kojoj tek izrasta mladi stručni i naučni kadar, odigralo značajnu ulogu u pogledu uzdizanja ekonomista i podsticanja razvoja teorijske i naučne misli u oblasti ekonomije. Osnovna orijentacija da časopis naučno postavlja, razmatra i predlaže rešenja aktuelnih pitanja iz oblasti privrednog i društvenog razvoja naše zemlje, a posebno Kosova kao najnerazvijenijeg područja, privukla je brojne saradnike. Činjenica da časopis već nekoliko godina redovno

izlazi, da je raznovrsnošću i kvalitetom sadržine uspeo da zainteresuje širu jugoslovensku stručnu i naučnu javnost i da zadobija za saradnju i mlad kadar ekonomista sa Kosova, potvrđuje optimističko očekivanje, izneto u uvodnoj reči Ilijaza Kurtešija povodom izlaska prvog broja, da će se „okupljanjem eminentnih i mladih talentovanih kadrova oko ovog časopisa stvoriti povoljne mogućnosti za razvoj naučnog rada i primenu nauke u službi čoveka i za bolje uslove života i da je realno očekivati da će časopis naići na podršku naše šire javnosti, stručnih kadrova i najšireg broja radnih ljudi".

U prvom broju svog tekućeg godišta „Economia" objavljuje više članaka, četiri prikaza i rečnik ekonomskih termina i pojmova na albanskom i srpskohrvatskom jeziku.

Dr Pajazit Pomak u prvom delu obimnijeg rada pod naslovom *Teorija i sistem cena u SSSR i predlozi za objektivno određivanje normativne „normalne cene"* (drugi deo biće objavljen u narednom broju časopisa), bavi se razmatranjem teorijskog i praktičnog značaja cene kao najznačajnije kategorije svih savremenih ekonomskih sistema, posebno se zadržavajući na prikazu pojedinih stanovišta o sistemu cena, te na načinima i metodama njihovog formiranja u SSSR-u. Autor je u ovom delu studije, iznoseći mišljenja nekih sovjetskih ekonomista, osobitu pažnju poklonio kritičkom razmatranju pojedinih funkcija cena (planska, stimulativna funkcija, funkcija raspodele nacionalnog dohotka, funkcija usaglašavanja ponude i tražnje i druge).

U radu *Primena metoda operacionih istraživanja u ekonomskoj analizi* dr Šerifa Kuke, obrađen je, sa matematičkog i ekonomskog gledišta, problem višedimenzionalnih modela i njihove praktične primene ne samo radi postizanja ekonomske dobiti i najpovoljnijeg korišćenja kapaciteta već i radi što delotvornije primene osnovnih načela Zakona o udruženom radu.

Rad Boška Dimitrijevića *Saobraćajna politika Jugoslavije* upoznaje nas sa složenom problematikom u saobraćaju naše zemlje. Autor je izložio osnovne ciljeve, načela i kriterijume za utvrđivanje saobraćajne politike i izrazio nadu da će njena dosledna primena vrlo mnogo značiti za privredu i društvo u celini, ali istovremeno i za veću bezbednost saobraćaja.

Dr Stanko Žuljić je, u radu *Urbanizacija — bitna značajka suvremenog razvoja društva*, obradio aktuelno pitanje intenziteta procesa urbanizacije u svetu i kod nas. Pošto je, na osnovu uporednih pokazatelja, ukazao na suštinu problema, autor je izložio osnovne karakteristike kojima se odlikuje proces urbanizacije u našoj zemlji, zalažući se za rešenje koje se sastoji u ekspanziji urbanih standarda života na sva područja gde žive ljudi kako bi se izbegla preterana koncentracija stanovništva u gradovima.

U radu pod naslovom *Model razvoja vodoprivrede*, dr Vera Popović razmatra više aspekata koncepcije razvoja ove grane privrede i daje opšti i regionalni model razvoja, uz navođenje mogućnih izvora finansiranja za njegovu realizaciju.

U prilogu *Jedan od mogućih modela za utvrđivanje osnova i merila za raspodelu ličnih dohodaka u radnim zajednicama i stručnim službama*, Rizah Visoka razmatra pitanje raspodele ličnih dohodaka i kriterijuma kojima bi trebalo vrednovati rad i radno mesto, ističući potrebu da se ti kriterijumi što objektivnije utvrde kako bi rezultati analitičke procene radnih mesta i radnika mogli pozitivno uticati na produktivnost rada.

Koristeći simpleks-metodu, mr Dragoljub Đurović je, u radu *Primena metoda operacionih istraživanja u organizacijama udruženog rada obojene metalurgije*, izneo optimalne tehno-ekonomske parametre proizvodnje rude i koncentrata olova i cinka u kopaoničkim rudnicima Belo Brdo, Crnac, Žuta Prlina i Koporić.

Pažnju privlači i prilog mr Hivzije Isljamija *Preobražaj eko-*

nomske strukture aktivnog stanovništva Kosova, u kome se razmatraju faktori koji su delovali na razvitak stanovništva u Jugoslaviji i posebno na Kosovu. Autor je naročito istakao značaj brže industrijalizacije za razvoj aktivnog stanovništva na Kosovu, kao najnerazvijenijem regionu zemlje, u periodu od 1961. do 1971. godine.

U rubrikama „Naučni život" i „Prikazi" Rifat Bljaku se osvrće na rad Prvog jugoslovenskog simpozijuma o iseljenicima i njihovoj vezi sa domovinom, Agim Paca prikazuje knjigu dr Radmile Stojanović *Planiranje u samoupravnom društvu,* mr Radmila Stožinić knjigu Save Kržavca i Dragana Markovića *Informbiro — šta je to?,* a Jadranka Rodići knjigu dr Mihajla Kovačevića i mr Mitra Mitrovića *Finansijska situacija osnovnih organizacija udruženog rada.*

Na kraju ovog broja „Economia" mr Hajrulah Gorani objavljuje više stotina ekonomskih termina uporedo na albanskom i srpskohrvatskom jeziku koji počinju slovom „b", što predstavlja značajan doprinos stvaranju ekonomske terminologije na albanskom jeziku, a biće od osobite koristi ekonomistima u praksi, učenicima ekonomskih škola i studentima ekonomije.

Konačno, potrebno je napomenuti da časopis „Economia" priloge objavljuje — u zavisnosti od slobodnog opredeljenja autorâ — bilo na albanskom bilo na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku, a rezimea na jednom od ta dva i na engleskom jeziku.

Dragoljub Moračić

„Marksizam u svetu", br. 4—5/77.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

Tema ovog dvobroja časopisa „Marksizam u svetu" je: „Teorija i praksa socijaldemokratije". Šesnaest priloga i dvanaest prikaza knjiga na oko šest stotina stranica (što već postaje previše za časopis koji izlazi mesečno) tematizuje različite strane političke prakse socijaldemokratije. Teorijske osnove te prakse razmatraju se tek ovlaš.

U uvodnoj studiji, pod naslovom *Dileme i protivrečnosti socijaldemokratije,* Branko Pribićević kritički analizira savremenu socijaldemokratiju, genezu njene organizacije i ideologije, položaj u odnosu snaga „međunarodnog socijalizma" i njen teorijski fond danas. On polazi od toga da socijaldemokratija u ovom veku zauzima značajno mesto u rasporedu snaga „međunarodnog socijalizma" (izraz B. Pribićevića), mada je postala i središte oko kojeg se okupljaju različite desničarske i centrumaške snage i struje u međunarodnom radničkom pokretu koje su s vremenom objedinjene na „izrazito desničarskoj platformi". Tako je socijaldemokratizam postao „najvažniji izraz reformizma, konformizma, oportunizma i interklasizma u modernom radničkom pokretu".

Pribićević beleži i nove tendencije u praksi socijaldemokratije: raslojavanje i razilaženje u samom pokretu (levičarske i desničarske grupe i socijaldemokratski „centrum") povodom različitih pitanja, pre svega ciljeva pokreta i odnosa prema komunistima; nova politička raspoloženja i radikalniji stavovi prema kapitalizmu i radničkom upravljanju; ublažavanje ranije militantnog antikomunizma. Pribićevićeva je osnovna ocena da „sadašnje nove tendencije nemaju karakter radikalnog raskida sa ranijom politikom, karakter korenitog obrta; one se ostvaru-

ju u okviru ranije utvrđene dugoročne strategije. Prema tome, nije reč o novoj strategiji već o novoj taktici". Kakve su perspektive socijaldemokratije? Pribićević joj ne zatvara svaku perspektivu zbog prošlosti i sadašnjosti, jer nalazi značajne diferencije unutar savremene socijaldemokratije, adaptivnu sposobnost i izvesne veze s radničkom klasom.

W. Müller i C. Neussüss *(Iluzija državnog socijalizma i protivurečnost između rada i kapitala)* daju „sinopsis" raznih verzija revizionističke teorije države. Istovremeno kritički analiziraju stanovište o državi kao nezavisnoj sferi. „Shvatanje o državi kao relativno *nezavisnoj* instituciji koja stoji po strani od protivurečnosti društva bilo je i još uvek jeste osnova celokupne revizionističke strategije i prakse". Autori ukazuju na to da je reč o napuštanju Marksovog stanovišta po kome je „buržoasko društvo sadržano u državnom obliku", odnosno da je ono osnova za državu. To implicira da se kritika revizionizma proširi na temeljna pitanja reprodukcije kapitalističkog društva. Autori kritički raspravljaju i o teoriji „državnog socijalizma", odnosno o stanovištu po kome država u kapitalizmu, nezavisna u sferi raspodele („država raspodele", „država blagostanja", „intervencionistička država", „uslužna država", „država koja ostvaruje zahteve"), može svesno i sveobuhvatno da reguliše ekonomske, društvene i političke procese, čak da prevede kapitalizam u socijalizam.

H. J. Sandkühler *(Kant, novokantovski socijalizam, revizionizam)* nalazi da je ne samo u marksizmu s kraja devetnaestog veka već i danas, na primer u licu R. Garodija, prisutna tendencija da se rehabilituju Kant i Fihte kao bitni izvori Marksove misli. On, štaviše, misli da je „slučaj Garodi", u analogiji s nekadašnjim revizionizmom, teorijski takođe uslovljen parolom: povratak Kantu.

A. B. Veber *(Dileme socijaldemokratije)* razmatra današnju praksu socijaldemokratije, i to u horizontu Trinaestog kongresa Socijalističke internacionale. On polazi od stanovišta, koje je izrekao Palme, da socijaldemokratske partije „žive u stanju simbioze s kapitalizmom", ali da ne mogu naći mesto između kapitalizma i socijalizma zato što se „pokušaji konsolidacije socijaldemokratskog pokreta na osnovi takozvanog „trećeg puta" sukobljavaju sa sve većim teškoćama".

Razgovori i pisma Branta, Krajskog i Palmea tematizuju, kako je Brant naslovio, „partijske programe i praksu vladanja", tačnije — tri teme: osnovne vrednosti, shvatanje države i „politiku za ljude". Brant polazi od potrebe da se raspravlja o osnovnim vrednostima socijalizma, a Palme od toga da je demokratski socijalizam „pred izazovom", ali misli da je reformizam ipak „jedina moguća alternativa konzervativizmu i kapitalizmu". Bruno Krajski smatra da je savremena socijaldemokratija suočena s potrebom stvaranja „nove demokratske koncepcije".

H. Heimann *(Diskusija o teoriji u Socijaldemokratskoj partiji Nemačke)* ukazuje na kritično stanje teorijskog nivoa u SPD, odnosno na deficitarnost teorije. To znači, po njemu, da nedostaju jasni teorijski stavovi o najbitnijim pitanjima (pojmovi kapitalizma, industrijskog društva, razlika ekonomskog i privrednog sistema i drugo) i otuda uvoz teorije, na primer: kod svih frakcija mladih socijalista, a i duhovni uticaj akademske levice. Svoje nezadovoljstvo stanjem teorijskog nivoa u vlastitoj partiji Heimann iskazuje stavom da socijaldemokrati „u poslednjih deset godina nisu izneli ni jednu jedinu intelektualno relevantnu i atraktivnu ideju" i tako eventualno uticali na opoziciono raspoložene mlade snage.

D. Coates *(Laburistička partija i borba za socijalizam)* analizira sedamdesetogodišnje delovanje Laburističke partije i ističe da je „neispunjeno socijalističko obećanje" osnovna karakteristika laburističke politike. I što je još važnije, dodaje on, ta partija i

nije nameravala da stvara socijalističku zajednicu jer je uglavnom insistirala na povećanju proizvodnje, a odustajala od „glavnine društvenih reformi": raspodela dohotka, odnos poslodavaca i radnika, stambena izgradnja, reforma obrazovanja i zdravstva. I ovaj autor nalazi da socijaldemokratija, ovde: laburisti, očekuje previše od autonomne državne mašine i parlamentarizma.

U raspravi *Švedska socijaldemokratija na pragu sedamdesetih godina* (K. Kvist—G. Agren) stanje švedske socijaldemokratije ocenjuje se kao krizno. Iako partija može da mobiliše članstvo i simpatizere, ona sve teže održava dominantnu ulogu u radničkom pokretu.

F. F. Ordonez *(Ekonomski program socijaldemokratije u današnjoj Španiji)* iznosi stavove Socijaldemokratske federacije Španije o ekonomskoj perspektivi ove zemlje. Polazeći od postojećeg (nizak dohodak, primetna, ali nejednaka stopa rasta, nejednak regionalni razvoj, iscrpljenost glavnih činilaca takozvanog španskog privrednog čuda: prihodi od turizma, doznake radnika iz inostranstva, strana ulaganja, problem nezaposlenosti, trgovinski deficit, kapitalizacija javnog sektora, porast cena), Ordonez govori o tome šta bi socijaldemokrati hteli da postignu. To su: društvena ravnoteža, jačanje javnog sektora, sigurnost privatnih preduzeća, sloboda i pravda. „Našoj zemlji potreban je za naredne godine ekonomski model koji će, polazeći od tržišne privrede i sa jednim konkurentnim privatnim sektorom, biti sposoban da potčini privatne interese kolektivnim potrebama; ali našoj zemlji potreban je i politički mehanizam koji dozvoljava narodu da sa punom efikasnošću odlučuje o društvenim opcijama koje su sadržane u alternativama ekonomske politike". Taj program „odustaje od revolucije i velikih skokova", a oslanja se na „izvesnost jednog mogućeg i željenog društva koje otvara druge staze, druge prohodne puteve".

O teoriji i praksi socijaldemokratije pišu još: U. Jaeggi *(Taktika, nezadrživi proces socijaldemokratizacije ili „novi komunizam"?)*, G. Minnerup *(Zapadna Nemačka od rata do danas)*, J. P. Dubois *(Savezna Republika Nemačka posle Branta: strahovanja i nevolje nemačke levice)*, W. Brandt *(Godesberg znači humano ustrojstvo čitavog društva)*, teze Mladih socijalista *(Reforma i država):* E. Wimmer *(„Moderan" buržoaski socijalizam)*, D. Priscott *(Komunistička i laburistička partija)* i drugi.

Ovaj dvobroj objavljuje i Predgovor drugom izdanju Marksovih i Engelsovih celokupnih dela (MEGA). Reč je o zajedničkom radu Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS i CK JSP Nemačke. Predgovor polazi od toga da je Marksovo i Engelsovo stvaralaštvo jedinstveno, da je naučnost istorijskog materijalizma uslovljena primenom materijalizma i dijalektike na oblast društva i da je istorijski proces za Marksa i Engelsa zakonita uzastopnost ekonomskih društvenih formacija.

Ratko Nešković

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

11
1977

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: RO „KULTURA" — štamparija „Slobodan Jović", Beograd.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 11

Studije i članci

Содержание

Contents

Dušan Pirec

Dodatni izvori finansiranja nerazvijenih zemalja

U ekonomskoj publicistici (mada ne i u ekonomskoj nauci) često se govori o ovakvom ili onakvom finansiranju razvoja zemalja u razvoju. Štaviše, pri tom se ne tako retko implicite pretpostavlja neki idealni način finansiranja, a to je, čini se, pogrešan put, jer ne odslikava realne mogućnosti. Takav teorijsko-metodološki postupak ne samo što je u suprotnosti s marksističkim polazištem, već pre može da odmogne nego da pomogne.

S obzirom na to, trebalo bi nešto reći o dosadašnjim iskustvima u finansiranju razvoja zemalja u razvoju, pa i o njihovoj zaduženosti, pre nego što se pristupi izlaganju o mogućnim izvorima sredstava za razvoj zemalja u razvoju i o njihovim eventualnim efektima na dati međunarodni finansijski sistem. Naime, pod pretpostavkom da je taj sistem neodvojiv od sistema finansiranja unutar kapitalističkih zemalja (nezavisno od toga da li se pojedini modaliteti, manje ili više, razlikuju), kao i da ne postoji još dovoljno uverljiv protivargument tezi o jedinstvu svetske privrede, zasnovanoj na odnosima kapitala u međunarodnim ekonomskim relacijama — razumljivo je i zašto se ne može, kada se govori o promenama u finansiranju razvoja zemalja

u razvoju, zanemariti ni to kako će upravo ta činjenica delovati na dalju „eroziju" sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, posmatranih u njihovoj celini. Jer, bilo kakve frikcije u oblasti finansiranja razvoja moraju, *volens-nolens*, uticati na celinu sistema međunarodnih ekonomskih odnosa.

Posle nekih opštih napomena o osnovnim obeležjima „trenutka", izložićemo ukratko značaj spoljnih izvora finansiranja razvoja nedovoljno razvijenih zemalja, zatim ćemo govoriti i o sve bržem i sve većem zaduživanju tih zemalja, pa i o efektima toga na dati sistem međunarodnih finansijskih odnosa. U daljem izlaganju razmotrićemo i dodatne mogućnosti povećanja sredstava namenjenih zemljama u razvoju.

I

1) Data međunarodna podela rada uglavnom je uslovljena kapitalističkim načinom proizvodnje. Njome je određeno mesto pojedinih zemalja (pa i celih regiona) u strukturi svetske proizvodnje, a time i u oblasti međunarodne razmene i raspodele. Prema tome, zakonitosti robne proizvodnje deluju i na svetskom tržištu, nezavisno od stepena modifikacije robnih vrednosti usled ovakve ili onakve spoljnotrgovinske politike ove ili one zemlje. Samim tim, ni međunarodna razmena dobara i usluga ne razvija se samo po uzlaznoj liniji, niti teče po nekom utvrđenom planu, kojim bi bio usaglašen porast pojedinih njegovih delova. Delovi celine razvijaju se skokovito i neujednačeno. Jednom rečju, mehanizam međunarodne razmene dobara, zasnovan na robnoj proizvodnji, oduvek je ispoljavao tendenciju neravnomernosti. On je, s jedne strane, delovao na favorizovanje jednih zemalja na račun drugih, a, s druge, podsticao tendenciju isključenja jednog dela sveta iz tog procesa, pa i njegovu polarizaciju na zemlje visokoindustrijalizovane i zemlje proizvođače sirovina i drugih primarnih proizvoda. Razumljivo je, otuda, zašto su se, uporedo sa naglim razvojem međunarodnih ekonomskih odnosa posle rata, sve više na svetskom planu ispoljavale protivrečnosti između samog ekonomskog rasta, odnosno prirode procesa rada i njegovih razvojnih tendencija i logike postojećeg sistema i institucija međunarodnih ekonomskih odnosa. No, te protivrečnosti nisu znatnije uticale na stabilnost međunarodnih ekonomskih odnosa dokle god su pretpostavke na kojima je ta stabilnost počivala bile u skladu sa supremacijom privrede Sjedinjenih Američkih Država (i dolarom kao osnovnim sredstvom međunarodnog plaćanja) i na tome zasnovanoj harmoniji ekonomskih interesa najznačajnijih partnera u svetskoj razmeni.

Međutim, neravnomerni razvoj svetske privrede erodirao je, sve više i sve brže, takve preduslove stabilnosti. Pre svega, relativno je oslabljen ekonomski položaj SAD (čime je obezvređen dolar), a ojačan položaj zemalja Zapadne Evrope, Japana i zemalja

SEV-a u distribuciji ekonomskog i industrijskog potencijala sveta, u rasporedu i strukturi deviznih rezervi, u obimu i strukturi međunarodne razmene itd. S druge strane, u posleratnom razdoblju je, uglavnom, likvidiran kolonijalizam. Ali je i dalje ostao nepromenjen međunarodni ekonomski poredak. Stoga nije ni moglo doći, posmatrano na određen rok, do nekih spektakularnih promena u međunarodnoj podeli rada na relaciji: razvijene — nerazvijene zemlje. Jer, iako je sticanje političke samostalnosti do juče kolonijalnih ili polukolonijalnih zavisnih zemalja pružalo razvijenim kapitalističkim zemljama povećane mogućnosti za eksploataciju nerazvijenog sveta, ono je istovremeno podsticalo pojavu, pa i jačanje elemenata kojima se negirala sama osnova te eksploatacije.[1]

2) Ako pođemo od teorije sistemâ, onda se pod pojmom kriza podrazumeva stanje u kome date strukture jednog tipa društva ne pružaju više mogućnosti za rešavanje otvorenih problema (ili bar ne na stari način), a time ni mogućnosti da se reprodukuju u proširenom smislu te reči. Posmatrano kroz tu prizmu, možemo reći da je kapitalistički sistem *tel-quel* (to jest datih institucionalnih pretpostavki) u krizi.[2] Poremećaj u dominantnom delu, to jest u celini, morao je delovati i na druge segmente celine, pa i na samu celinu. Jedan vid te krize manifestuje se danas u oblasti finansiranja razvoja.

Time, međutim, nije rečeno da se zasad može predvideti i vremenski odrediti i potpun slom kapitalističkog sistema. Jer, kao što krize društvenog sistema ne nastupaju slučajno, tako se i sve protivrečnosti imanentne datom društvenom sistemu ne moraju nužno i u isto vreme do te mere zaoštriti da odlučujući deluju na to da se on izmeni u celini. Poznato je, uostalom, da kapitalizam, u procesu svog razvoja, stalno nailazi na svoje granice. On ih savladava, ali i ponovo postavlja. Savladavajući, pak, granice na datoj etapi svog razvoja, on *via facti* erodira (brže ili sporije) ova ili ona obeležja sopstvenog sistema, iako u osnovi zadržava ono što je određujuće u njegovom društvenom ustrojstvu. Ako je tako, postavlja se pitanje: je li onda dati sistem danas ono što je bio juče?

---

[1] Upravo „energetska kriza" je osvetlila i unutrašnje protivrečnosti razvijenih kapitalističkih zemalja i protivrečnosti koje izviru iz datih međunarodnih ekonomskih odnosa (posmatrano u njihovoj međuzavisnosti), ali je ubrzala i proces strukturnih promena na međunarodnom ekonomskom planu (mada ne samo na njemu).

[2] Jer, kako možemo drugačije okarakterisati situaciju kada gotovo sve industrijske zemlje (bar koliko se sada može sagledati) ne mogu istovremeno delovati i na ublažavanje inflacije, i na smanjenje platnobilansnih deficita, i na stopu rasta i na zaposlenost. Budući, pak, da se (uglavnom) sve razvijene kapitalističke zemlje nalaze u identičnoj situaciji, ne može se isključiti mogućnost zaoštravanja njihovih međusobnih konflikata.

II

1) Inostrana sredstva imala su i dalje će imati značajnu ulogu u ekonomskom razvoju nedovoljno razvijenih zemalja već time što doprinose boljem korišćenju raspoloživih resursa. Otuda i porast ukupnog *outputa* biće nužno veći no bez tih sredstava. Samim tim se povećava i proširuje mogućnost razvitka date privrede uz veći oslonac na sopstvene snage. Upravo stoga priliv ovih sredstava je prerastao (u izvesnom smislu) u specifičan činilac proizvodnje. Najverovatnije, to je jedan od efikasnijih načina korišćenja upravo date međunarodne podele rada radi stvaranja nove. Sve to nije sporno ni u teorijskoj misli ni u samoj praksi.[3] Brojne analize međunarodnih institucija pokazuju, naime, da se problem razvoja zemalja u razvoju, po pravilu, ne dâ rešiti bez spoljnih finansijskih sredstava. Razumljivo je onda zašto ne prestaje isticanje potrebe za što većim prilivom kapitala radi ostvarivanja inače sasvim opravdanih razvojnih planova. Pri tom se, štaviše, često i ne postavlja pitanje izvorâ tog kapitala. Doduše, ima slučajeva kada se tom kapitalu pripisuju sve nedaće sa kojima se zemlje uvoznice susreću u procesu ekonomskog razvitka. Svakako, daleko smo od tvrdnje da uvoz kapitala nije često praćen brojnim i izrazito negativnim posledicama (na primer, političkom zavisnošću). Ali, te posledice su jedna, a teorijsko-metodološko određenje zakonitosti na datom nivou razvitka sasvim druga stvar. A upravo to previđaju oni koji u inostranim ulaganjima vide jedino negativne strane. No, nezavisno od toga da li ima ili nema mesta takvim tvrdnjama, nesumnjivo je da se time samo reflektuju njihovi dublji razlozi. Ovde je, pre svega, reč o težnji bilo za sticanjem nacionalnog identiteta od strane novooslobođenih zemalja bilo za njegovim očuvanjem.

Međutim, značaj priliva finansijskih sredstava u zemlje u razvoju je samo jedna strana problema. Nalaženje puta i načina kako da se ograniči odliv finansijskih sredstava iz tih zemalja (pored ostalog, preko službe otplate dugova) druga je strana tog

---

[3] U teorijskoj misli na Zapadu ima i stanovišta po kojima preteran priliv inostranih sredstava može da deluje negativno na domaću akumulaciju u zemljama u razvoju (T. Haavelmo, Comment on W. Leontief's, *The Rates of Longrun Economic Growth and Capital Transfers from Developed to Underdeveloped Areas, Study Week on the Econometric Approach to Development Planning,* Noth-Holland Publ. Comp., Amsterdam, 1965; M. A. Rahman, *Foreign Capital and Domestic Savings: A Test of Haavelmo's Hypothesis with Cross-Country Data,* Review of Economics and Statistics, February 1968; N. Ahmad, *A Note on the Haavelmo Hypothesis,* Review of Economics and Statistics, November 1971), ali i onih koja dokazuju suprotno (I. W. Christian and E. Pagoulatos, *Foreign Capital, Domestic Finance and Saving in Developing Countries,* Economia internationale, 1—2, 1976; E. Hagen, *The Economics of Development;* R. Irwin, *Homewood,* III, 1968; R. Ghenery, A. Strout, *Foreign Assistance and Economic Development,* The Amer. Economic Review, September 1966; Gregor Dolenc, *Spoljni izgledi finansiranja privrednog razvoja,* „Problemi spoljne trgovine i konjunkture", br. 1/1971. i druga).

istog problema.[4] Pogotovo ako se ima u vidu da je porast zaduženosti[5] i otplata dugova brži od porasta izvoznih prihoda. Očevidno, ovde je reč o efektima uslova pod kojima su zemljama u razvoju dostupna eksterna finansijska sredstva. Otuda, bilo kakve projekcije o potrebnom obimu finansijskih sredstava ne daju prihvatljiv odgovor ukoliko tim projekcijama nisu utvrđeni uslovi pod kojima ta sredstva mogu biti dostupna zemljama u razvoju.[6] I što je zemlja nerazvijenija, to je njen položaj nepovoljniji.[7] Stoga je i razumljivo zašto je problem zaduženosti prerastao u jedan od središnih zahteva pokreta nesvrstanosti i drugih zemalja u razvoju.

Istina, ne postoji jednodušnost u pogledu prevladavanja takvih ekonomskih posledica. Tako, jedni stoje na stanovištu da treba tražiti globalno rešenje problema zaduženosti zemalja u razvoju; drugi, opet, smatraju da bi trebalo praviti razliku između zemalja dužnika, u zavisnosti od ekonomske situacije date zemlje. Prvi vide rešenje, pre svega, u konsolidaciji svih dugova zemalja u razvoju (produženje roka otplate i sniženje kamatnih stopa) pod jednakim uslovima; drugi predlažu slična rešenja, ali samo za najnerazvijenije zemlje. No, nije, rekao bih, zasad toliko bitno to da li će biti prihvaćeno ovo ili ono konkretno rešenje, već da li će se problem rešavati od slučaja do slučaja ili globalno kao što to zahtevaju nesvrstani.

No, bilo kako bilo, sve nas to ipak upućuje da se zapitamo: Zašto je politika „pomoći" zemljama u razvoju predmet širokih međunarodnih rasprava, a u isto vreme govori se i o tome da bi na planu pomoći trebalo mnogo štošta menjati.[8] Naime, bilo bi, pre svega, neophodno da se i za već odobrene kredite smanje kamatne stope (i to znatno) i produži otplata (s tim da se sa ot-

---

[4] Ceni se da zaduženost zemalja u razvoju danas iznosi oko 180 milijardi dolara. Ako se zaduživanje bude povećavalo dosadašnjim tempom, može se pretpostaviti da će se služba otplate u 1980. godini povećati na 18 milijardi dolara godišnje.

[5] Tokom poslednjih godina zaduženost je rasla po stopi od 14% godišnje, to jest znatno iznad rasta bruto nacionalnog proizvoda ovih zemalja i stope ekspanzije njihovog izvoza. U posebno teškoj situaciji su zemlje sa niskim *per capita* dohotkom i visokom zaduženošću (Bangladeš, Egipat, Pakistan i druge).

[6] Prema oceni Svetske banke, potrebe zemalja u razvoju će po tom osnovu rasti nominalno oko 10 do 12 milijardi dolara godišnje.

[7] One zemlje u razvoju čiji je *per capita* dohodak iznosio ispod 100 dolara učestvovale su 1970. godine sa 16% u ukupnoj zaduženosti 80 zemalja u razvoju, a u bruto društvenom proizvodu samo sa 8%. Učešće zemalja čiji je dohodak po stanovniku premašivao 500 dolara iznosilo je 26%, a u bruto društvenom dohotku 38%. („Dept Problems of Developing Countries. Dept Problems in the Context of Development". Rapport by the UNCTAD Secretariat, Document nr. TD(B)C. — 109; cit. prema S. Ficowski, *Regiony nedzy a miedzynarodowa wsolpraca gospodarcza*, PWN, Warszawa, 1976, str. 272).

[8] Prema podacima Svetske banke, 81 zemlja u razvoju primila je, u razdoblju 1965—1972. godine, 72,4 milijarde dolara dodatnih sredstava za finansiranje privrede. U toku istog perioda one su isplatile na ime dugova 33,4 milijarde dolara. Prema tome, 47% dobijenih sredstava upotrebljeno je za otplatu anuiteta.

platom otpočne najranije deset godina po dobijanju kredita); zatim, trebalo bi da se reformiše postojeći sistem finansiranja razvoja zemalja u razvoju tako da se on, najvećim delom, odvija preko međunarodnih institucija (a da mera uticaja u tim institucijama, prilikom odlučivanja, ne bude u zavisnosti od finansijskog učešća pojedinih zemalja), i to pod uslovima koji moraju biti mnogo povoljniji nego što je to sada slučaj, odnosno da to bude na nivou koji će, zajedno sa akumulacijom nerazvijenih zemalja, do kraja ovog veka obezbediti porast učešća industrijske proizvodnje zemalja u razvoju u svetskoj industrijskoj proizvodnji sa sadašnjih 7 na 25% (zahtev iz Lime). Naposletku, trebalo bi razmisliti i o mogućnostima da nerazvijene zemlje izvozom svojih roba otplaćuju deo ili celinu svojih dugova.

2) Nema nikakve sumnje da dati priliv sredstava u zemlje u razvoju neće obezbeđivati ostvarivanje predviđene stope rasta tih zemalja (procene Svetske banke, UNCTAD-a, grupe zemalja „77" i drugih). Otuda i potreba za povećanjem pomoći zemljama u razvoju u visini od 0,7% od bruto nacionalnog proizvoda razvijenih zemalja, kako je to ponovo naglašeno u akcionom programu samita iz Kolomba.

Doduše, u vezi s tim se postavlja pitanje: da li kapitalistički svet može odvajati znatno veća sredstva za razvoj nerazvijenih zemalja?

Da vidimo, pre svega, kako stoji stvar sa mogućnošću razvijenih kapitalističkih zemalja da odvajaju, *in ceteris paribus*, bar 0,7% od svog bruto proizvoda za razvoj zemalja u razvoju. Teorijski posmatrano, svako odvajanje sredstava smanjuje, u izvesnom roku, raspoloživ kapital za zemlju zajmodavca. Tome bi se, doduše, moglo dodati i to da razvijene kapitalističke zemlje, inače, izvoze kapital (potfoglio ili direktne investicije). Kada je već tako, zašto bi onda one morale više ulagati u razvoj zemalja u razvoju? Sasvim je moguće tako rezonovati kad kapital ne bi bio kapital, to jest kad ne bi tražio, po svojoj unutrašnjoj logici, udomljenje tamo gde je plasman osiguran (brojni uslovi obezbeđuju sigurnost plasmana) ili, pak, kad stepen oplodnje ne bi bio dovoljno podsticajan. Kad su posredi zemlje u razvoju, prvo svakako nije slučaj (s obzirom na logiku kapitala), dok drugo izrazito opterećuje devizne prihode zemalja u razvoju (visoke otplate), što je sada slučaj. Istina, mogli bismo se zapitati: zašto se onda privatni kapital ne supstituiše javnim? Ali, i to se mora staviti pod znak pitanja. Naime, kapital ne čini samo ovoliku ili onoliku sumu novca (u svom materijalnom ili novčanom obliku), već je to (pre i iznad svega) određen društveni odnos. To, u stvari, znači da privatni i javni kapital ove ili one kapitalističke zemlje, pa i kapitalizma u celini, treba posmatrati u njihovom jedinstvu. U ovom konkretnom slučaju reč je, posmatrano u kontekstu postojećeg teorijskog arsenala, o tome da bi neko veće zahvatanje profita privatnog kapitala radi pružanja pomoći zemljama u razvoju pod povoljnijim uslovima od onih na tržištu kapitala uticalo dvostruko nepovoljno (a time i multiplikativno) na reprodukciju sistema

kao takvog, i to: s jedne strane — smanjila bi se raspoloživa sredstva za njihovu samooplodnju, a s druge — to bi nepovoljno uticalo na tržište kapitala. I jedno i drugo delovalo bi negativno na stopu akumulacije kapitalističkih zemalja, a time i na reprodukciju sistema. Što se, pak, tiče zemalja u razvoju, povećanje privatnih zajmova (pod uslovima po kojima se nude na tržištu kapitala) opteretilo bi njihove ionako relativno skromne izvozne prihode, a time suzilo obim raspoložive akumulacije, sa svojim implikacijama i na kraći i na duži rok.

Ali, poznato je i to da je tendencija za oplodnjom kao preduslovom proširivanja reprodukcije vrednosti osnovna zakonitost kapitala. Otuda je i razumljivo zašto su, u uslovima nedovoljne sklonosti za investiranjem u razvijenim kapitalističkim zemljama, raspoloživa finansijska sredstva na tržištu kapitala otišla tamo gde postoji glad upravo za tim sredstvima, nezavisno od uslova pod kojima se ona odobravaju. Doduše, i Svetska banka i Međunarodni monetarni fond isticali su potrebu da zemlje u razvoju uvoze iz razvijenih zemalja radi podsticanja međunarodne razmene, kao jednog od osnovnih pokretača posleratnog dinamičnog razvoja svetske privrede.[9] Stoga je i insistirano na tome da razvijene zemlje izađu u susret zahtevima nerazvijenih zemalja za kreditima.[10] To je i bitan preduslov povećanja uvoza iz razvijenih zemalja. Pa i same zemlje u razvoju pribegavale su zaduživanju tamo gde su mogle dobiti kredite, ne bi li olakšale ostvarivanje sopstvenih razvojnih aspiracija, koje su podstaknute samim sticanjem političke nezavisnosti.[11] S druge strane, razvijene zemlje ili banke su, verovatno, pretpostavljale, odobravajući kredite zemljama u razvoju, da će se, kad-tad, morati uspostaviti platnobilansna ravnoteža.[12] Pošto se *in ceteris paribus* teško može poći od toga da će zemlje u razvoju u bliskoj budućnosti moći znatnije povećavati svoje izvozne prihode (ovde smo apstrahovali konjunk-

---

[9] Istina, valja napomenuti da mnoge indikacije već nekoliko godina unazad upućuju na razmišljanje: nije li svetski razvoj došao u fazu kada *spoljna trgovina prestaje jedno vreme da bude jedna od osnovnih poluga rasta* (ili se nalazi neposredno pred njom).

[10] Por. Ch. Payer, *Third World Dept Problems: The New Wave of Defaults*, „Monthly Review", September 1976, str. 3.

[11] Prema projekcijama Svetske banke za period 1976—1981, otplate dugova apsorbovaće 1981. godine oko 71% kredita.

[12] „...prosečni profit pojedinačnog kapitaliste ili svakog pojedinog kapitala ne određuje se viškom rada koji ovaj kapital prisvaja od prve ruke, nego količinom ukupnog viška rada koji prisvaja ukupni kapital i odakle svaki posebni kapital vuče svoju dividendu samo kao srazmerni deo ukupnog kapitala. Ovaj se društveni karakter kapitala postiže i potpuno ostvaruje tek posredstvom punog razvitka kreditnog i bankovnog sistema. S druge strane, ovaj ide dalje. On stavlja industrijskim i trgovačkim kapitalistima na raspolaganje sav raspoloživi kapital društva, tako da ni pozajmljivač ni primenjivač tog kapitala nisu njegovi vlasnici ili proizvođači. On time ukida privatni karakter kapitala. Ali banka i kredit postaju i najsnažnije sredstvo da se kapitalistička proizvodnja istera preko njenih sopstvenih granica" (K. Marks, *Kapital*, BIGZ, Beograd, 1974, str. 1684).

turna kolebanja cena proizvoda koje izvoze zemlje u razvoju i efekte tih kolebanja na akumulativnu sposobnost zemalja u razvoju), onda — verovatno — privatni zajmodavci računaju da će razvijene zemlje, na ovaj ili onaj način, ipak rešiti problem zaduženosti zemalja u razvoju.[13] Zar se i ovde, po svemu sudeći, ne radi o obrnutom procesu, to jest o tihom (mada ne i zadovoljavajućem) prelivanju dela društvenog proizvoda iz razvijenih u nerazvijene zemlje? Tačnije, o vraćanju (makar kao tendenciji) ranije prelivene vrednosti u toku razvoja kapitalizma iz nerazvijenih u razvijene zemlje.

Šta će se, međutim, desiti ako razvijene zemlje ne prihvate uopšte tu soluciju ili je ne prihvate u potrebnom obimu? Šta će se desiti sa privatnim kreditorima? U tom slučaju se ne može odbaciti mogućnost ponavljanja (u izvesnom smislu) 1929. godine, kada je došlo do kraha, pojavno posmatrano, zato što su banke postale nelikvidne.[14] Doduše, može kapitalistička država (nema bitnih razlika, u krajnjoj konsekvenci, u isprepletenosti robne i monetarne matrice u socijalističkim zemljama, nezavisno od toga da li i u kojoj meri one to priznaju i kako postupaju) intervenisati ne bi li preprečila put pogoršanju ekonomske situacije.[15] Ako i prihvati tu soluciju, kapitalistička država će morati da pribegne unutrašnjem ili spoljnjem zaduživanju (alternativno ili simultano), sa svim njegovim posledicama. Rekao bih da to govori u prilog tezi da je u interesu i kapitalističkih zemalja da se što pre reši problem i sadašnje i buduće zaduženosti zemalja u razvoju.

Ako je već tako, postavlja se pitanje nisu li krediti i platni bilans zadržali, kao kategorije, samo deo svojih prvobitnih obeležja. Jer, kako god uzmemo, nije sporno da se frikciji platnobilansne ravnoteže suprotstavlja činjenica permanentne neravnoteže. S obzirom na to, nema sumnje da se taj deficit može pokrivati samo putem odobravanja sve novih i novih kredita, koji moraju obuhvatiti službu otplate ne samo za nove već i za stare kredite. Naravno, teško je pretpostaviti da se taj proces, u *nepro-*

---

[13] „Kad u jednom sistemu proizvodnje gde čitava povezanost procesa reprodukcije počiva na kreditu, kredit odjedared prestane, te važi samo plaćanje u gotovu, očigledno mora nastupiti kriza... stoga se na prvi pogled cela kriza predstavlja samo kao kreditna i novčana kriza" (K. Marks, *Kapital*, str. 1551).

[14] V. A. Gamble i P. Walton, *Capitalism in Crisis*, Macmillan, London, 1976, str. 145. i dalje; Heywood Flesing, *War-Related Depts and the Great Depression*, „The American Economic Review", May 1976, str. 52. i dalje; J. Galbraith, *La crise economique de 1929. Anatomy d'une catastrophe financière*, Payot, Paris, 1970; J. Galbraith, *The Great Crach 1929*, Penguin Books, 1972 (revidirano izdanje); R. Štajner, *Kriza — Anatomija savremenih kriza i (jedna) teorija kriza u neoimperijalističkoj fazi razvoja kapitalizma*, „Savremena administracija", Beograd, 1976, str. 44. i dalje; *The Economic Crisis*, „Monthly Review", vol. 26, 10, 11, 1975.

[15] „... stvarni novac je uvek novac svetskog tržišta, a kreditni novac uvek počiva na novcu svetskog tržišta" (K. Marks, *Kapital*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 1590).

menjenim uslovima, može odvijati u nedogled. No, da pogledamo o tome i malo posleratne istorije.

Što se tiče otplata dugova, međunarodni kapitalistički sistem suočio se svojevremeno sa izrazitim teškoćama zemalja u razvoju (1963. i 1964. godine). Tada je taj problem rešen znatnim povećanjem javne pomoći. Ali, time je rešenje problema ipak samo odloženo. Jer, ništa se bitno nije promenilo u prirodi sistema na relaciji: razvijene — nerazvijene zemlje. Stoga su deficiti i dalje egzistirali, a dugovi rasli. Štaviše, poslednje tri godine problem zaduženosti se samo zaoštrio. Doduše, neposredna opasnost od krize zaduženosti je, na neki način, „odložena", zahvaljujući, pre svega, ekspanziji privatnog finansiranja.[16] Otuda i strahovanje da krediti neće biti isplaćeni ili će jednostranim aktom biti proglašen moratorijum. Takva situacija nije ostavila ravnodušnim kreditore, pogotovo privatne.[17] Istina, privatne banke danas još učestvuju samo sa oko 20% (prema nekima čak i 60%) u ukupnim dugovima zemalja u razvoju, dok oko 65% dugova otpada na vlade i međunarodne agencije (Payer). No, ne sme se pri tom izgubiti iz vida ni činjenica da se rizik privatnih banaka povećava (pa i Svetske banke, s obzirom na to da ona emituje obveznice na tržište kapitala ne bi li prikupila sredstva pomoću kojih kreditira zemlje u razvoju), kako usled koncentracije oko 2/3 kredita na 6 najvećih banaka tako i koncentracije dobrog dela zaduženosti na nekoliko zemalja u razvoju.

Ali, kad već govorimo o zaduženosti zemalja u razvoju, ne bismo nikako smeli izgubiti iz vida to da se ovde ipak radi samo o jednom, doduše, specifičnom vidu nesrazmerne ekspanzije kredita.[18] To, zapravo, znači da se problem kredita, efekti i rizici

---

[16] Prema izveštaju američkih banaka (Ch. Payer, *Third World...*, str. 4), neto krediti odobreni zemljama u razvoju povećali su se sa 882 miliona dolara u 1971. na 2.131 u 1973; 6.648 u 1974. i 6.878 u 1975. godini. Javno objavljeni krediti u evrovalutama tih zemalja porasli su sa 1.475 milijardi dolara u 1971. na 4.080 u 1972; 9.116 u 1973; 9.605 u 1974. i 11.530 milijardi dolara u 1975. godini. Pri tom treba imati na umu da se ne publikuju svi krediti u evrodevizama. Ceni se, naime, da se samo oko 50% svih kredita u evrodevizama publikuje (Aziza F. Mohamed and Saccomanni, *Short-Term Banking and Eurocurrency Credits to Developing Countries*, Staff Pappers, vol. 20, 1973, str. 625).

Odobravajući kredite (inače, pod nepovoljnim uslovima od uobičajenih), banke su pretpostavljale da će zemlje kojima je kredit odobren povećati izvoz, te tako otplatiti kredit o roku.

[17] D. Levine, *Developing Countries and the $ 150 Billion Euro-market Financing Problem*, Euromoney, December 1975; H. Bitterman, *The Refunding of International Debt*, Duke Univ. Press, Durham, 1973.

[18] „...nikad se ne sme zaboraviti, prvo, da novac — u obliku plemenitih metala — ostaje podlogom od koje se kreditni sistem po prirodi stvari *nikad* ne može otkačiti. Drugo, da kreditni sistem ima za pretpostavku monopol društvenih sredstava za proizvodnju... u rukama privatnih lica; da je, s jedne strane, on sam imanentan oblik kapitalističkog načina proizvodnje, a s druge strane, snaga koja njegov razvitak tera do najvišeg i poslednjeg mogućeg oblika", (K. Marks, *Kapital*, cit. izd., str. 1648).

moraju teorijsko-metodološki posmatrati u celini. Jer, kao što zemlje u razvoju relativno „lako" dobivaju kredite (tu smo apstrahovali postojanje ovih ili onih kriterijuma pri odobravanju kredita), tako isto kredite dobivaju i veće korporacije, i to iznad limita sigurnosti. Jer, što su sopstvena likvidna sredstva korporacija manja, to je za kreditora rizik veći, i obrnuto. I, ukoliko se dato preduzeće nalazi u većim teškoćama, usled čega „zapinje" sa otplatom kredita, utoliko su banke primorane da i dalje odobravaju, pa i povećavaju iznose kredita ne bi li sprečile zajmoprimaoce da im voda dođe do grla i da uopšte odbiju da izvršavaju službu otplata. Jednom uvučene u proces, banke, htele to one ili ne, dele sudbinu onih kojima su odobrile kredite.

Istina, ne može se reći da banke nisu svesne rizika pozajmljujući finansijska sredstva zemljama u razvoju. Jer kako bi se, inače, mogao tumačiti institut saučestvovanja banaka u odobravanju samo jednog kredita, bilo putem konzorcijuma banaka ili putem formiranja sindikata od 20—30 banaka. I u jednom i u drugom slučaju rizik je podeljen (Payer).

Fluktuiranje kamatnih stopa je drugi oblik kojim se banke koriste za zaštitu svojih interesa. Ovde se, zapravo, radi o šestomesečnom prilagođavanju interesnih stopa kretanjima London Interbank Offer Rate (LIBOR). Zemlje koje koriste ove kredite mogu, u prvo vreme, biti zadovoljne kamatnom stopom po kojoj su zaključile kredit. Međutim, teško se može pretpostaviti (bar posmatrano na srednji rok) da će se kamatne stope smanjiti. Naprotiv, što je rok otplate duži, to će kamatne stope biti relativno veće. S druge strane, i samim bankama koje odobravaju kredite može to pružiti, na prvi pogled, izvesnu sigurnost, a time ih podstaći na odobravanje kredita. No, i u ovom slučaju se radi o maču sa dve oštrice. Jer, upravo tendencija povećanja kamatnih stopa znači istovremeno i otežavanje službe otplate zemalja u razvoju, što pretpostavlja da će one zahtevati ili moratorijum ili konsolidaciju kredita, odnosno da će pribeći neplaćanju svojih obaveza. Najzad, treći vid neke sigurnosti, na koju se oslanjaju banke iz razvijenih zemalja odobravajući zajmove nerazvijenim zemljama, jeste političke prirode. Naime, banke pretpostavljaju da će dobiti podršku bilo od međunarodnih institucija bilo od svoje vlade. One, zapravo, smatraju da ni jedna vlada neće dozvoliti da dođe do bankrotstva neke veće banke, jer bi to moglo izazvati nesagledive posledice. Ima predloga da Svetska banka i Međunarodni monetarni fond jemče privatnim kreditorima zajmove koje odobravaju zemljama u razvoju kako bi ih podstakli na plasman kredita u te zemlje.

Zar sve to, ipak, ne pokazuje da se nešto menja? Upravo stoga bi se, možda, moglo nazreti rešenje problema povećanja priliva finansijskih sredstava, pa i poboljšanja uslova kreditiranja zemalja u razvoju. U stvari, to su dve strane istog problema. Možda bi, uslovno rečeno, neki novi program finansiranja na međunarodnom ekonomskom planu i uz učešće *svih zemalja* bio put za brže rešavanje problema zemalja u razvoju.

3) Kao što smo videli, jedna od bitnih prepreka, koja stoji i na putu bržem razvitku nedovoljno razvijenih zemalja, ogleda se i u povećanju priliva finansijskih sredstava u te zemlje i u poboljšanju uslova pod kojima se ta sredstva odobravaju.[19] Osvrnuli smo se pri tom i na protivrečnosti koje prate taj proces. Stoga problem finansiranja razvoja i traži teorijski osmišljena i praktički izvodljiva rešenja.

No, da se podsetimo i na neke predloge, kako bismo podstakli raspravu o traganju za najboljim mogućim putem. Naravno, bliža razrada tih predloga zahtevala bi daleko minucioznije i teorijsko i empiričko testiranje od onoga što smo ga mogli dati na ovom ograničenom prostoru.

Sredstva namenjena razvoju zemalja u razvoju mogu poticati iz više izvora.[20] Pre svega, trebalo bi razmisliti o uvođenju *poreza na izvoz* koji bi uplaćivale razvijene zemlje u korist fonda u određenim vremenskim razmacima. Da pogledamo argumente koji govore u prilog uvođenja ovakve vrste poreza. Izvozom industrijskih proizvoda (pa i nekih proizvoda poljoprivrede) razvijene zemlje ostvaruju kroz „terms of trade" određene koristi. Zapravo, i na taj način se stalno reprodukuje nerazvijenost (odlivanje dela akumulacije). Otuda je sasvim na mestu da se određeni deo tako ostvarene dobiti uplati u korist pomenutog fonda. Pitanje je samo veličine tog dela. Štaviše, nije neophodno da ona bude zauvek data, već se može s vremena na vreme menjati. Odluka o tome bila bi doneta u Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija putem konsenzusa. Porast izvoza, kao što je poznato, utiče na poboljšanje platnog bilansa i na povećanje priliva deviznih sredstava. Ukoliko bi priliv deviza u razvijene zemlje bio veći, utoliko bi se veća masa sredstava odlila u fond, i obrnuto. U fond bi se uplaćivalo u konvertibilnim valutama, odnosno zemljama SEV-a bi trebalo omogućiti (bar za jedno vreme) da uplaćuju u domaćoj valuti ili konvertibilnoj rublji. Svaka industrijska zemlja raspolaže izvornom statistikom izvoza. Nema razlika među zemljama u definisanju pojma robnog i nerobnog izvoza. Stoga neće biti ni teškoća pri obračunu dela koji ove zemlje treba da uplate. Međutim, postoje razlike u stepenu razvijenosti među zemljama. Stoga bi bilo celishodno da visina dela uplate u korist fonda zavisi od stepena razvijenosti pojedinih zemalja. Sve zemlje čiji je *per capita* dohodak veći od 1000 dolara (alternativno 1500 dolara) mogu se klasifikovati u pet grupa. Uplatu u fond vršile bi vlade odnosnih zemalja. Naravno, to bi samo bio obavezni minimum, što znači da neka zemlja može uplatiti i veći procenat. Dalje, deo sredstava mogao bi poticati i od *multinacionalnih kompanija.* Naime, i te bi

---

[19] Prema studiji UNCTAD-a, zemljama u razvoju bi trebalo odobriti prosečni godišnji priliv kapitala u visini od 65 milijardi dolara (30 milijardi prema Svetskoj banci), da bi mogle ostvariti ciljeve postavljene Drugom dekadom razvoja.

[20] S. Ficovski, *Regiony nedzy a miedzynarodowa wsolpraca gospodarcza,* cit. izd., str. 259. i dalje.

se kompanije mogle obavezati (kao i razvijene zemlje) da uplaćuju određen porez, nezavisno od poreza zemlje u kojoj one posluju. Visinu tog poreza obračunao bi neki međunarodni biro, čiji bi zadatak bio da kontroliše poslovanje multinacionalnih kompanija. Koliko-toliko poznat je promet multinacionalnih kompanija. Može se, orijentacije radi, pretpostaviti, znajući kolika je prosečna godišnja stopa porasta prometa multinacionalnih kompanija, obim prometa određene godine. Zatim, deo sredstava crpio bi se iz povećanja *prihoda zemalja proizvođača nafte*, a eventualno i još nekih drugih sirovina (pre svega onih kojima raspolažu razvijene zemlje). Zahvaljujući povećanjima cena, zemlje proizvođači nafte, posmatrano u celini, ostvaruju veću akumulaciju od njihove apsorpcione moći. Povećanje cena sirove nafte i njenih derivata uticalo bi, opet, nepovoljno na akumulativnu sposobnost onih zemalja u razvoju koje ne raspolažu sopstvenim izvorima energije. Otuda je, čini se, sasvim opravdano da zemlje proizvođači nafte (što one, uostalom, već sada rade) odvajaju za te potrebe deo sredstava ostvarenih izvozom nafte. Doprinos ovih zemalja razvoju nerazvijenih zemalja mogao bi se vršiti oporezivanjem vrednosti izvoza sirove nafte i naftinih derivata ili uplatom dela dobiti ostvarene prodajom nafte. No, nezavisno od ovog ili onog načina priticanja sredstava po tom osnovu, u svakom slučaju bi trebalo, upravo zbog razlika u broju stanovnika među pojedinim zemljama proizvođačima nafte, dovesti taj porez u vezu sa dohotkom po stanovniku.[21]

Sledeći izvor sredstava poticao bi od *kreiranja specijalnih prava vučenja*. Tu postoje dve varijante (S. Ficowski): prva varijanta počiva na dodeljivanju pomenutom fondu određene kvote specijalnih prava vučenja (bilo neposredno preko Međunarodnog monetarnog fonda bilo preko industrijski razvijenih zemalja kojima su dodeljena specijalna prava vučenja); prema drugoj, pak, varijanti industrijski razvijene zemlje bi doznačile fondu određen iznos svojih konvertibilnih valuta. Taj iznos bio bi određen u zavisnosti od visine dodeljenih specijalnih prava vučenja. Ukupni obim sredstava po ovom osnovu odredio bi se u zavisnosti od ekonomske situacije u svetu, odnosno od tekuće svetske platne i monetarne situacije. Prema tome, veličina sredstava, transferisana fondu po ovom osnovu, bila bi u funkciji svetske alokacije specijalnih prava vučenja.[22] Najzad, poslednji, ali ne i najmanje značajan, izvor sredstava mogao bi se crpsti iz sredstava utvrđenih u slučaju postizanja sporazuma o razoružanju.

Na taj način bi ukupna masa sredstava premašivala svotu koja se sada daje za razvoj nerazvijenih zemalja po svim osno-

---

[21] Na primer, Kuvajt proizvodi tri puta više sirove nafte od Alžira, a ima oko sedamnaest puta manje stanovnika.

[22] Socijalističke zemlje Istočne Evrope nisu članice MMF. Da bi i te zemlje uključio u proces finansiranja zemalja u razvoju na međunarodnoj osnovi, S. Dell je predložio da i one mogu učestvovati u alokaciji specijalnih prava vučenja bez sticanja punopravnog članstva u MMF.

vama, kao što bi se obezbedio i relativno stabilan i siguran priliv sredstava. Istina, svako posredno ili neposredno zahvatanje u profit kapitalističkog preduzeća utiče *in ceteris paribus* na povećanje cena. Ali, tačno je i to da povećanje troškova kapitala podstiče i tehnološke inovacije. Najzad, i samo smanjenje izdataka za naoružanje uticalo bi na suzbijanje potencijalnih inflatornih impulsa usvajanjem pomenutih načina prikupljanja sredstava.

Osim pomenutih izvora sredstava fonda za razvoj nerazvijenih zemalja, već sada se koriste ili će se uskoro koristiti i drugi oblici priliva sredstava. Tako, na primer, povećane su *kvote* MMF, čime je povećana i kreditna sposobnost zemalja članica. Funkcioniše i specijalni *trust fonda*, iz kojeg se finansira razvoj zemalja u razvoju. Sredstva za taj fond dobijaju se prodajom zlata i zlatnih rezervi MMF.[23] Svetska banka je otvorila i *„treći prozor"*, odakle odobrava kredite zemljama u razvoju pod uslovima nešto povoljnijim nego što je to uobičajeno, ali nepovoljnijim kad su u pitanju zajmovi Međunarodne agencije za razvoj (afilijacija Svetske banke). Predložena je i peta popuna fondova IDA. Osnovan je i *fond za razvoj poljoprivrede*. Na svetskoj konferenciji o hrani (Ajova, 1976) predloženo je osnivanje *svetskih stokova* za neke prehrambene proizvode. U okviru MMF postoje i tri vida *olakšica* u pogledu korišćenja sredstava fonda (uključujući i kompenzatorno finansiranje).

III

Ukupan društveni razvoj u svetu bogat je protivrečnostima i složenim, pa po mnogo čemu i neistraženim procesima. Takozvana energetska kriza je te procese samo zaoštrila. Sve su veće materijalne i tehničke mogućnosti za sužavanje, pa i (u dogledno vreme) za zaustavljanje i otklanjanje jaza između razvijenog i nedovoljno razvijenog dela sveta, ali, na žalost, taj je jaz iz godine u godinu sve dublji. Posleratno političko oslobođenje mnogih dojučerašnjih kolonija koincidira sa pojačanim pritiscima ovog ili onog oblika neokolonijalizma. Jer pojedine zemlje, koristeći se ravnotežom na globalnom planu, nastoje da dobiju određene prednosti na taj način što pribegavaju ili agresiji na „perifernim" tačkama ili povećanoj ekonomskoj eksploataciji. Žrtve te igre su uvek nerazvijene

---

[23] Angelos Angelopoulos (*Le Tiers Monde face an pays riches. Perspectives pour l'an 2000*, Presses universitaires de France, Paris, 1972, str. 158—160) predložio je svojevremeno revalvaciju cene zlata na 60 dolara po unci. Jedna trećina bila bi namenjena razvoju nerazvijenih zemalja. S obzirom na stanje rezervi zlata centralnih banaka, on je ocenio da bi priliv, po ovom osnovu, iznosio oko 13 milijardi dolara. Od tada je cena zlatu na svetskom tržištu povećana oko 5 puta. To je, naravno, bio predlog. On nije prihvaćen onako kako je ovaj autor predložio. Angelopoulos je predložio i uvođenje poreza na proizvodnju zlata u visini od 25% od vrednosti proizvodnje u periodu od tri godine po revalvaciji cena zlatu, a 15% za sledeće četiri godine. To bi moglo, po njemu, doneti fondu sredstva u visini od oko 3,8 milijardi dolara.

zemlje. Jačaju tendencije tehnološkog, trgovinskog i finansijskog povezivanja među zemljama, naporedo sa tendencijom podvajanja, autarkizma i regionalnog zatvaranja. Među velikim silama stvara se specifična ravnoteža snaga, ali se istovremeno rađaju političke i ekonomske suprotnosti koje prete da poremete ravnotežu. Unutar velikih političkih, ekonomskih i vojnih formacija jačaju istovremeno i centrifugalne i centripetalne snage. Sve brži progres nauke i tehnologije prati zaostajanje društvenih odnosa. Talasi protekcionizma i novi polet koncentracije i centralizacije proizvodnje i kapitala dovode do stvaranja žarišta otpora. Tendencije ka demokratizaciji međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa prepliću se sa etatističkim. Živimo u vremenu u kome se, uporedo sa razvojem proizvodnih snaga, „razvija i jedna ugnjetačka sila", a naporedo sa proizvodnjom bogatstva — „proizvodi se i beda" (Marks). Jednom rečju, stepen protivrečnosti, kao i njihova ravnopravnost (što, svakako, usložnjava problem, a time otežava i nalaženje trajnijeg rešenja u okviru datih odnosa), čime se karakteriše „ovaj najbolji mogući svet" (Voltaire) — ukazuje na dubinu krize sa kojom je suočena današnjica, ali i na potrebu za dubljim promenama i u oblasti društveno-ekonomskih odnosa u svetu. Istina, sprovođenje u život bilo kakvih promena u svetskim ekonomskim odnosima uvek nailazi na otpore, zbog čega je obično postojao „time-lag" od uočavanja tih promena do njihovog sankcionisanja u praksi.

I posleratno razdoblje dekolonizacije bilo je (a rekao bih da je i danas) praćeno ne malim teškoćama i otporima. Ali, to razdoblje je karakteristično istovremeno i po vanrednom ekonomskom i tehnološkom prosperitetu, pre svega već razvijenih zemalja. Da bi se učinio korak dalje u tom pogledu, neophodno je potrebno da se uspostave ravnopravniji međunarodni ekonomski odnosi. Jer od toga, u krajnjoj liniji, mogu dobiti svi — i razvijene i nerazvijene zemlje.

Jedna od osnovnih protivrečnosti sadašnjeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa sadržana je baš u političkoj jednakosti zemalja i u njihovoj ekonomskoj nejednakosti. Stoga, i u razvijenim zemljama sazreva (doduše, isuviše sporo) saznanje da će i proces preraspodele svetskog dohotka, koji je (i pored svih svojih nedostataka) započet ekonomskom i tehničkom pomoći, jačati kako rešavanjem problemâ cena sirovina i ulaganja u njihovu proizvodnju tako i odgovarajućim povećanjem pomoći iz svih razvijenih zemalja. Naravno, pri tom ne bi trebalo prevideti otpore takvom procesu, sa bilo koje strane i s bilo kakvim obrazloženjem oni bili dati. Upravo zbog toga jedinstvena i koordinirana aktivnost nesvrstanih zemalja i ostalih zemalja u razvoju, uporedo sa većim zalaganjem progresivnih snaga u razvijenim zemljama, postaje neophodno potrebna komponenta uravnoteženja svetske privrede na višem nivou.

Nema nikakve sumnje da taj proces dovodi istovremeno i do erodiranja kapitala, čak nezavisno od toga da li i u kojoj meri velike zemlje još igraju odlučujuću ulogu u rešavanju međuna-

rodnih ekonomskih problema. Očito, ovde je reč o jačanju uloge nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju na području svetskih ekonomskih i političkih odnosa. Te zemlje usklađuju svoje stavove i svoje interese kako bi izborile ne samo svoje mesto u svetskim ekonomskim odnosima već i obezbedile uslove za izgradnju novih međunarodnih ekonomskih odnosa. Otuda je potrebno dalje razvijati i jačati napore pokreta da zemlje u razvoju, u skladu sa odlukama Pete konferencije nesvrstanih u Kolombu, vlastitim snagama rešavaju probleme razvoja, ali i da se bore za nove međunarodne ekonomske odnose u svetu, upravo radi premošćivanja jaza u razvijenosti, a time i jačanja solidarnosti među narodima na novim osnovama. Pogotovo što to već dosad ima značajne rezultate.

Očigledno je, prema tome, da odgovor na sve probleme zemalja u razvoju može dati samo usmerena akcija nesvrstanih. Upravo stoga bi trebalo još više jačati napore da se zaključci konferencija nesvrstanih (a pre svega Konferencije u Kolombu) što pre i što potpunije sprovedu u život. Ukoliko se, u skladu s tim predlozima, brže i efikasnije ne pristupi rešavanju otvorenih problema, sam život će — na ovaj ili onaj način — nametnuti rešenja. Jer tada se ne može zanemariti mogućnost unutrašnjih socijalnih napetosti u zemljama u razvoju, multipliciranih tenzija koje proističu iz neostvarenih nacionalnih i ekonomskih aspiracija. I zbog toga se pred nesvrstane zemlje postavlja nužnost da istraju na ostvarenju svojih predloga. Nove okolnosti tome, svakako, idu u prilog.

Radovan Vukadinović

Détente — sadržaj i perspektive

Politika détente postala je sastavni dio suvremenih međunarodnih odnosa, a njezini rezultati čvrsto su ugrađeni u postojeću praksu međunarodnog djelovanja. Međutim, unatoč razvijenosti ideje, njezine stvarne primjene i većeg broja nosilaca političke akcije, dosta je teško ustvrditi karakter détente, njegovu trajnu suštinu i sve oblike u kojima se manifestira, odnosno područja na kojima bi se ta politika mogla reflektirati.

1. Različita shvaćanja détente

Stanovita nepreciziranost pojma i sadržaja détente nema samo epistemološko značenje, niti je prvenstveno izraz nastojanja da se i u tekućim međunarodnim odnosima pokuša točno ustvrditi definicije tako značajnih pojava, u koje svakako spada i političko djelovanje nazvano détente. Težnje za ustvrđivanjem karaktera détente i njegovih dometa sastavni su izraz nastojanja da se pronikne u postojeći sadržaj međunarodnih odnosa, u oblike njihovog pojavljivanja na međunarodnoj sceni i, na kraju, da se putem te analize ustvrde glavni nosioci političke akcije. Jer, bez obzira na to kako se détente shvaća, činjenica je da je on pronikao u sve pore današnjeg međunarodnog razvoja i da je, una-

toč nastojanja stanovitih aktera da ostanu izvan tog kretanja, on i dalje glavno označje tekuće međunarodne političke djelatnosti.

Za détente se u najširem smislu može ustvrditi da je to politika međunarodnog popuštanja koja otvara značajne mogućnosti za mirno rješavanje svih međunarodnih sporova i unapređivanje svestrane međunarodne suradnje. U tom smislu détente se može shvatiti kao trajan, vremenski neograničen proces u kome nema niti geografskih limita njegovog stvarnog odražavanja, niti pak ograničavanja kruga nosilaca ili, točnije rečeno, sprovodilaca politike détente. Trajan i univerzalni détente odgovarao bi, po tom shvaćanju, najširim nastojanjima za realizacijom takvih međunarodnih odnosa koji će pokazati svoju globalnost i istodobno nedjeljivost najvišeg zajedničkog interesa — mira u svijetu.

U užoj interpretaciji détente se promatra kao težnja čvrsto integriranih blokovskih snaga za uspostavljanjem njihovog novog međusobnog odnosa, uz traženje nove osnove za trajno uporedno koegzistiranje. Koegzistencija među blokovima trebala bi otvoriti put za realiziranje boljih veza i odnosa, najprije među samim blokovskim strukturama, kako bi se postigao stupanj međunarodnih odnosa u kome bi blokovi sporazumno rješavali sve svoje uzajamne sporove i probleme. Realizacijom takvih odnosa, koji bi težili eliminiranju neprijateljstava i oštre polarizacije, nastajala bi nova međunarodna klima u kojoj bi bilo sve više prostora za razvijanje korisnih oblika uzajamne suradnje između blokovskih cjelina i njihovih članica. Sve to zajedno moralo bi imati i svog pozitivnog refleksa na ukupnost međunarodnih zbivanja, što znači da bi se efekti détente osjetili i u ostalim područjima svijeta, koja se nalaze izvan blokova. No u takvoj varijanti blokovski organiziranog prihvaćanja i razvijanja détente vanblokovske zemlje trebale bi biti stavljene u situaciju iščekivanja, ne upuštajući se samostalno u realizaciju značajnijih međunarodnih poteza. Sve one zajedno promatrale bi se kao stanoviti ili dodatni rezervoar aktivnosti ili, pak, kao određene snage koje bi mogle tek u stanovitim situacijama posredno djelovati. Drugim riječima, vanblokovske zemlje bi u tom slučaju bile svedene na objekt, a ne na aktivni subjekt međunarodnih odnosa.

Najuža varijanta détente shvaća takvo stanje međunarodnih odnosa kao svjesnu djelatnost superdržava ugrađenu u sve oblike njihove međusobne aktivnosti, što znači da bi détente trebalo vremenski promatrati najprije u vezama dveju glavnih sila; zatim u sadržaju uzajamnih odnosa i, na kraju, da bi i pravce budućeg djelovanja trebalo vidjeti upravo u njihovoj spremnosti daljeg razvijanja détente. S obzirom na brojne zajedničke interese dveju superdržava, posebno one vojne prirode, to bi trebalo voditi stvaranju međunarodnih odnosa u kojima će popuštanje biti praćeno stalnim aktivnostima i posebnom brigom najvećih sila, koje bi na stanovit način bile permanentno zadužene za unapređivanje mira, sigurnosti i suradnje u globalnim relacijama.

Razumljivo da bi u takvom shvaćanju détente svi ostali akteri bili svedeni na puke promatrače koji bi trebali prihvaćati inicijative superdržava. Praktički, to znači da bi oni morali iščekivati s različitim osjećajima razvoja odnosâ na vrhu svjetske politike i pažljivo pratiti akcije velikih lidera, kako bi se pravodobno mogli uključiti sa svojim vlastitim reakcijama.

Već iz ovih sumarno iznesenih glavnih shvaćanja, koja bi detaljnija analiza sigurno mogla još više raščlaniti dograđujući nove grupe i podgrupe, moguće je vidjeti da su osnovne interpretacije politike koju nazivamo détente izvanredno složene i različite. Počev od shvaćanja détente kao povijesnog procesa; zatim nosilaca te političke akcije; broja ostalih aktera i stvarnog sadržaja, različite interpretacije jasno upućuju i na različitu praktičnu usmjerenost, koja na stanovit način mora naći svog izraza u tekućem političkom djelovanju pojedinih zemalja.

Od nastojanja za univerzalnim prihvaćanjem détente i isto tako sveobuhvatnim djelovanjem svih država, pa preko užeg blokovskog dijaloga integriranih suprotnih koalicija, i posebnog karaktera odnosâ supersila kristaliziraju se mnoga razmišljanja teorijske prirode, ali isto tako i mnogi politički potezi koji se poduzimlju na međunarodnom planu. Uostalom, kao i u nizu prošlih faza međunarodnih političkih odnosa, sve teorije o karakteru ili sistemu međunarodnih odnosa imale su uvijek svoje uporište u sredini iz koje su dolazile i čije stavove su na određen način nastojale prenijeti iz teorijske sfere u područje konkretne vanjskopolitičke aktivnosti.

Već iz ovakvog postavljanja različitih shvaćanja détente vidljive su i moguće kritike na sam koncept, a prije svega na mogućnosti njegove stvarne realizacije. U tom istom sklopu moguće je, također, staviti i kritičke akcente na skup aktera, odnosno uže skupine koje bi, po nekim mišljenjima, trebale biti glavni zagovornici i nosioci détente. Te kritike, koje dolaze iz različitih sredina, također su dio nastojanja da se politika détente promatra u skladu s postojećim koncepcijama pojedinih društava i mogućnostima razvoja na međunarodnoj sceni onako kako se oni vide u pojedinim centrima.

U shvaćanju univerzalnog détente, dakle politike koja bi imala univerzalne vrijednosti po svojim akterima, a s druge strane, bila globalna po geografskom zahvatu, pobornici takozvane „realpolitik" ističu da je nemoguće očekivati da bi brojni akteri bili u tolikoj mjeri uvijek zainteresirani za razvijanje novih odnosa i da, bez obzira na svu važnost mira, sigurnosti i općeg razvoja u današnjim uvjetima, postoji ipak velika podjela država, a isto tako i veliko neslaganje o tempu, karakteru i pravcima budućeg razvoja tih novih odnosa. U tom smislu se détenteu kao univerzalnoj politici odriče trajnost i punovrijednost, uz prvenstveno isticanje različitosti koje postoje u današnjem svijetu i na kojima je navodno nemoguće graditi neki univerzalni koncept suvremenih međunarodnih odnosa.

Blokovski prilaz détenteu također doživljava svoje kritike. On se automatski kritizira iz velike skupine blokovski nevezanih zemalja — nesvrstanih i neutralnih — koje najvećim dijelom smatraju da je u sadašnjim uvjetima nemoguće međunarodne odnose zatvarati u neke kanale uskog blokovskog pregovaranja, te da je to prevladana politička platforma s koje se ne može trajno djelovati. U tim kritikama ne samo da se konstatira da međunarodni odnosi ne mogu biti svedeni na odnose između dva bloka već se isto tako skreće pažnja na brojnost nesvrstanih zemalja i mjesto koje one objektivno imaju u današnjem globalnom sistemu međunarodnih odnosa, što nikako nije činjenica od formalnog, već od velikog suštinskog značenja.

Na kraju, détente kao politika dveju superdržava sa svim mogućim posljedicama koje bi otuda proizašle u najvećem broju sredina izaziva asocijacije na stanovite oblike kondominijuma i rješenja koja po svojoj stvarnoj suštini ne bi imala demokratski karakter. Već samo isticanje odgovornosti dveju najsnažnijih zemalja i pokušaji izjednačavanja pravca ukupnog razvoja međunarodnih odnosa s pravcem razvoja njihovih veza, znači pokušaj bitnog sužavanja détente i mora izazvati kritike s raznih strana. Identičnosti interesa supersila, odnosno takozvane posebnosti njihovog položaja u suvremenim međunarodnim odnosima, nisu takvog karaktera da bi im trebalo dati primarno mjesto u bogatom spletu današnjih tokova međunarodnog djelovanja. Snaga strategijskog nuklearnog naoružanja i politički interesi zasnovani na toj sili nikome ne mogu biti jamstvo stvarno demokratskog djelovanja za koje se danas zalaže većina zemalja članica međunarodne zajednice. Stoga i taj najuži détente, po nekima historijski početan i funkcionalno najtrajniji, ne može biti trajniji temelj stvaranja politike popuštanja u međunarodnim odnosima iz kojeg bi se trebali razviti kvalitativno drukčiji međunarodni odnosi.

2. Temeljni faktori koji su utjecali na nastanak détente

U pokušaju da se naznače *središnji faktori* koji su utjecali na détente nalazi se istodobno i nastojanje da se ukaže na suštinu politike koja je danas vodeća i koja je kao nova etapa međunarodnih odnosa zamijenila prijašnje poslijeratne faze. Ako se za razdoblje drugog svjetskog rata može tvrditi da je bilo karakterizirano djelovanjem velike antihitlerovske koalicije, a da je prvih godina nakon rata nastala nova faza međunarodnih odnosa nazvana hladnim ratom, počeci šezdesetih godina označili su razdoblje ni rata ni mira, da bi sedamdesete godine izbacile u prvi plan détente kao specifičnu fazu i stratešku osnovu razvoja međunarodnih odnosa, kao jedino mogućnu alternativu hladnom ratu.

Tako vremenski situiran détente svakako se može tumačiti kao proizvod svog vremena, a osobito djelovanja niza značajnih faktora međunarodnih odnosa koji su doprinijeli njegovom razvijanju i konkretnoj materijalizaciji. U traženju mjesta i uloge

osnovnih faktora treba najprije poći *od razvoja znanosti i tehnologije,* koje su se toliko dinamično razvijale poslijeratnih godina da su posebno na području vojnog razvoja dovele do neslućenih razmjera rušilačku snagu čovjeka. Na taj način realizirana su i neka davnašnja predviđanja klasikâ marksizma koji su smatrali da će upravo takav razvoj sredstava sile tu istu fizičku silu učiniti iz niza razloga neprihvatljivom, pa samim tim i neprimjenjivom u međunarodnim odnosima. Razvojem raznih vrsta nuklearnih oružja, stvaranjem gotovo sigurnog pariteta uništenja i stalnim inovacijama, koje međutim ne mijenjaju ukupan odnos snaga, vojna je tehnologija postala glavna kočnica primjene tog oružja ukoliko se svijet želi sačuvati od totalnog uništenja. A kako je politika u osnovi ipak proizvod racionalnog razmišljanja i djelovanja, tako je usporedo sa stalnim razvojem vojne sile jačalo i uvjerenje u to da eventualni sukob globalnih, svjetskih razmjera postaje sve manje moguć. Samim tim i oružja koja su imala značajnu funkciju u držanju druge strane u neprekidnom strahu izgubila su na svojoj apsolutnoj vrijednosti zastrašivača onoga trenutka kada je i druga strana ravnopravno ušla u veliku utakmicu smanjujući jaz i prelazeći iz inferiornog stanja sve više u poziciju partnera koji je u stanju da raspolaže sličnom ili gotovo istom silom.

U takvim kalkulacijama treći svjetski rat postao bi u osnovi jednak općem uništenju čovječanstva, za što bi se vrlo teško opredijelila bilo koja zemlja, odnosno njezini lideri. Nemogućnost upotrebe golemih arsenala oružja i stalno gomilanje tog oružja u blokovskim stokovima nisu utjecali na mogućnosti realizacije nekih jednostranih prednosti. Faza američkog takozvanog atomskog monopola bila je vrlo kratkotrajna i praćena nekim komponentama koje su u biti umanjivale njezinu stvarnu primjenjivost. Takav razvoj morao je utjecati na stvaranje jedne nove slike svijeta kod glavnih protagonista hladnoratovskog sučeljavanja, kojima je postalo jasno da novi svjetski sukob, kojem su zaoštreni međunarodni odnosi mogli voditi, ne bi imao pobjednika i da bi se mogao u potpunosti identificirati s općim razaranjem svijeta u kome živimo.

Sve to zajedno doprinosilo je postupnom prevladavanju hladnog rata kao specifičnog modela međunarodnih odnosa u poslijeratnom razdoblju i vodilo je prihvaćanju realnosti suvremenog trenutka, sa svim specifičnostima i bogatstvima tradicije koje pojedini akteri posjeduju. U tom kontekstu je tačna Kardeljeva ocjena da je upravo u odnosu na pitanje mogućnosti upotrebe, odnosno neupotrebe oružja i pokretanje trećeg svjetskog rata détente nastao kao „sazrelo saznanje protagonista dominantnih suprotnosti u suvremenom svijetu", te da je, istodobno, i čitav proces moguće odrediti kao „subjektivno sagledavanje i priznanje jedne objektivne neizbježnosti".

A toliko snažna objektivna neizbježnost kao što je suvremena vojna tehnologija, sa svim svojim daljim pravcima razvo-

ja, bila je dostatna da utječe na traženje novih mogućnosti uzajamnog postojanja i djelovanja u međunarodnim odnosima.

Osim toga, u toku rata, a pogotovo u poslijeratnom dinamičnom razvoju nastupile su *duboke strukturne promjene* u svijetu kao središnjem međunarodnom političkom sistemu. Kao rezultat takvog razvoja došlo je i do novih odnosa između pojedinih naroda i država. Narodnooslobodilački, socijalistički i demokratski pokreti u nizu zemalja gotovo na svim kontinentima izmijenili su sliku međunarodnih odnosa, počev od geografsko-političkih pa do socijalnih inovacija, stvarajući potpuno novi raspored snaga i odnosa. Opći interesi brojne skupine tih novih aktera, mahom novostvorenih država, još u početku njihove akcije usmjerili su ih u borbu protiv kolonijalizma, imperijalizma i hegemonizma, stvarajući od njih značajne snage angažirane u pravcu razvoja mirnih odnosa i novih međunarodnih tendencija.

Na toj osnovici postupno se stvarao i sazrijevao pokret nesvrstavanja koji se zbog interesa skupine zemalja jasno opredijelio protiv hladnoratovske napetosti i zaoštravanja međunarodnih odnosa. Socijalni, ekonomski i politički interesi novih zemalja, koje su se opredijelile za politiku nesvrstavanja usmjerili su ih protiv rata, imperijalizma i dominacije hegemonističkih sistema.

S druge strane, kao nosioci novih političkih opredjeljenja šireg, univerzalnog karaktera, kao i zbog nekih svojih specifičnih traženja, nesvrstane zemlje su se morale suočiti i sa sistemom blokovske podjele u međunarodnim odnosima i s nosiocima takve bipolarizirane politike. Iako su zbog svojih unutrašnjih potreba, a jednim dijelom i nekih političkih ili ideoloških orijentacija, nesvrstane zemlje u različitim odnosima spram blokova i njihovih lidera, činjenica je da se one godinama s dosta uspjeha suprotstavljaju blokovskoj podjeli svijeta i svojoj zavisnosti od blokova, videći u ponovnom jačanju blokovskog nadmetanja opasnosti za svoju vlastitu nezavisnost. Kao blokovski nevezane zemlje, bez obzira na svoje potrebe i brojne teškoće u razvoju, nesvrstane zemlje su svjesne vrijednosti svojih pozicija i mogućnosti šireg djelovanja koje im upravo daje politika nesvrstavanja kao trajan temelj zajedničkog dogovaranja u pravcu sporazumijevanja i aktivne i ravnopravne suradnje između svih naroda.

Suprotstavljajući se blokovima, a prije svega politici koju blokovi iniciraju i vode, nesvrstane zemlje nigdje nisu formalno tražile njihovo potpuno likvidiranje, svjesne da je razrješavanje blokovskih suprotnosti i stvaranje novog svijeta bez blokova moguće sagledati tek kao dugotrajan povijesni proces, sa svim usponima i padovima kroz koje on mora proći. Shvaćanje da se svijet mora mijenjati kao ukupnost političkih i ekonomskih odnosa daleko je prisutnije u većine nesvrstanih zemalja nego vjerovanje u to da bi samim trenutkom raspuštanja blokova nastali novi uvjeti za realizaciju bitno drukčijih odnosa u međunarodnoj zajednici.

Stoga su nesvrstane zemlje vrlo spremno i organizirano dočekale početke sporazumijevanja između nosilaca hladnoratovske konfrontacije, vjerujući da je upravo u zajedničkom traženju novih putova sporazumijevanja trajna vrijednost tog konstruktivnog prilaza svjetskoj politici. Pokušaji nadmetanja blokova; nastojanje za održavanjem interne ravnoteže snaga po svaku cijenu; naoružavanje i traženje novih oblika djelovanja u trećim zemljama, sve više uvjeravaju nesvrstane zemlje da perspektiva globalne blokovske podjele svijeta, čak ni u trenucima popuštanja, nije dugoročna i perspektivna slika stabilnog svijeta. Zainteresirane za realizaciju mira, sigurnosti, demokratizacije međunarodnih odnosa i brži opći socijalni i ekonomski razvoj, nesvrstane zemlje su se stoga pojavile kao značajan faktor koji je stalno podržavao sva kretanja sadržana u détente. Istodobno, one su budno pratile njegove glavne tendencije, u nastojanju da se détente između blokova ne pretvori u politiku koja bi mogla imati negativne reflekse na drugim područjima svjetske politike.

Uz golemu skupinu nesvrstanih zemalja, koje su praktički još od Beogradskog sastanka značajan faktor koji je doprinio stalnom razvijanju politike popuštanja među blokovima, ne smije se zaboraviti na aktivnost niza drugih zemalja u kojima su također sazrele ideje o potrebi stvaranja i sprovođenja nezavisne politike. Uopće, ako bi se tražile neke središnje tendencije i suštinske karakteristike razvoja međunarodnih odnosa nakon razdoblja hladnoratovske konfrontacije, sigurno je da je upravo *težnja za samostalnim i nezavisnim pristupom* međunarodnim odnosima, a isto tako i pitanjima svog vlastitog općeg razvoja, postala vrlo prisutna u nizu zemalja.

Dio tradicionalno neutralnih zemalja u izmijenjenim uvjetima nastojao je stvoriti takvu političku liniju koja će promicati ideje aktivne neutralnosti, odnosno nezavisne politike i samostalne procjene međunarodnih odnosa. Neke neutralne države, umjesto pasivnog promatranja međunarodnih odnosa i stalnog nastojanja da se izbjegne konflikt ili bilo kakvo zamjeranje velikim silama, razvile su svoje vanjskopolitičke inicijative, nastojeći da djeluju kao stanovit most u procesima popuštanja i doprinoseći time približavanju glavnih aktera iz razdoblja oštre konfrontacije. Samim tim ponovno se potvrdilo da male zemlje mogu također biti samostalni inicijatori značajnih međunarodnih procesa i da svojim potezima mogu aktivno doprinositi pozitivnom razvijanju novih međunarodnih odnosa.

Novi tokovi međunarodnih odnosa, ekonomske i političke potrebe, a donekle i izmijenjeni sadržaji unutrašnje politike, utjecali su na to da se i jedan dio nekada čvrsto integriranih i blokovski opredijeljenih zemalja sve više počeo priklanjati samostalnoj političkoj akciji. Na taj način težnja za nezavisnim djelovanjem dobila je globalne razmjere. Od svjesnog nezavisnog djelovanja skupine nesvrstanih zemalja, preko značajne aktivizacije nekih

neutralnih zemalja (na primjer, Finska) nezavisnost i samostalnost ušle su i u blokovske strukture, donekle rastvarajući njihove oblike zajedničkog djelovanja.

Popuštanje u međunarodnim odnosima sa svim komponentama novih vojnih, političkih, ideoloških i ekonomskih odnosa otvorilo je po prvi put nakon rata prostor za stanovito multipolariziranje snaga i nicanje niza novih vlastitih nacionalnih koncepata unutrašnjeg i međunarodnog razvoja. De Gaulleova samostalna politika u duhu francuskih tradicija, bez obzira na svoje vremenske i materijalne ograničenosti, otvorila je put djelomičnom mijenjanju odnosa u NATO-u, a rumunjska nezavisna vanjska politika utjecala je na mijenjanje odnosa u nekada čvrstoj koherentnoj strukturi Varšavskog ugovora. Nakon toga je takozvano lijevo nordijsko krilo NATO-a također započelo s umjerenijim pristupima u međunarodnim odnosima, otvarajući mogućnosti za brže realiziranje popuštanja i stvaranje sporazuma između Istoka i Zapada.

Taj značajan proces promjena u okviru détente bio je međuzavisan u svojoj evokaciji. Koliko se détente pod utjecajem različitih faktora više razvijao, otvarale su se sve veće mogućnosti za sprovođenje nezavisne politike. A veći broj samostalnih i nezavisnih aktera iz različitih sredina povećavao je krug nosilaca politike popuštanja; proširivao je njeno značenje i doprinosio je stalnom dinamiziranju tog novog procesa međunarodnih odnosa.

U doba pojačanog razvoja znanstveno-tehničke revolucije, kada se pružaju neslućene mogućnosti razvoja u svim dijelovima svijeta, svako kočenje i sputavanje nacionalnih snaga izaziva otpore u većoj ili manjoj mjeri u zavisnosti od općeg položaja pojedine zemlje i njezinog unutrašnjeg razvoja, međunarodnog položaja i povijesnih tradicija. No unatoč svih tih razlika činjenica je da se u današnjem svijetu bilo koji monopol ekonomske ili političke prirode teže održava i da narodi i pojedinci ulažu sve veće napore da se oslobode zavisnosti i potčinjenosti, bez obzira na razloge koji se navode kao opravdanja takvog stanja. Emancipacija na političkom i ekonomskom planu izraz je novih društvenih kretanja, ali i novih mogućnosti razvoja današnjeg svijeta, u kome su tehnološke promjene, novi oblici društvenog razvoja i djelovanje svjesnih snaga otvorili nove horizonte.

U takvim dinamičnim uvjetima promjena i sazrijevanja novih gledanja na svijet i položaj pojedinih zemalja i naroda rastu i zahtjevi za slobodnijim povezivanjem na raznim područjima. Pokušaji odvajanja tržišta i stvaranja posebnih zatvorenih integracionih cjelina gotovo ni u jednom slučaju nisu dali šire pozitivne rezultate. Upravo razvoj posljednjih godina jasno potvrđuje da svijet postaje sve povezaniji u novoj formi integrirajuće međuzavisnosti. Integriranje rada i sredstava za proizvodnju uspostavlja nove mogućnosti unutrašnjeg djelovanja u nizu zemalja — otvara nove kanale komuniciranja i izgrađuje drukčije oblike unutrašnjeg organiziranja. U fazi veće pokretljivosti nužno se otvaraju granice, zbližavaju i udružuju narodi u regionalnim i širim rela-

cijama; naravno, pod uvjetima da se radi o oblicima ravnopravnog i uzajamno korisnog djelovanja u kojem svaka od zastupljenih strana ima jednake uvjete.

Ali, *otvorenosti koju nužno stvaraju današnji objektivni ekonomski uvjeti,* prijete organizirane neokolonijalističke snage i krupne multinacionalne kompanije, što je isto toliko opasno u ekonomskim relacijama kao imperijalističke ili hegemonističke tendencije političkog djelovanja. Međutim, zatvaranje u uske nacionalne granice ili pokušaji blokovskog dirigiranja odnosa ne mogu biti sredstva uspješne akcije. Samo slobodna i organizirana suradnja na političkom i ekonomskom polju može pospješiti promjene, pa samim tim otkloniti i sve danas postojeće opasnosti.

Promjene u društvenim, političkim, tehnološkim i ekonomskim relacijama utjecale su na to da se u suvremenom svijetu brže nego ikada prije u ljudskoj povijesti integriraju zajednički interesi i mnogobrojne zavisnosti. Svijet na taj način postaje globalno društvo koje mora zajednički rješavati niz vitalnih problema vezanih za dalje mogućnosti svog opstanka. Postupno otvaranje nacionalnih društava nužno otvara državne granice, ekonomske potrebe vode povezivanju i udruživanju različitih nacionalnih snaga, a sve to zajedno utječe na stvaranje nove svijesti o potrebi i korisnosti zajedničkog djelovanja.

Pojačano uvjerenje u objektivnu međuzavisnost gotovo svih zemalja bez obzira na njihov položaj, stupanj ekonomskog razvoja ili politički sistem; zatim potrebe udruživanja na međunarodnom planu i brže korištenje tekovina tehnološke revolucije mnogo djelotvornije nego u prijašnjim fazama utjecali su na *prihvaćanje ideje miroljubive aktivne koegzistencije kao trajnog i jedino mogućeg izlaza iz postojećeg stanja.* Uostalom, u doba kada je proklamirana ideja miroljubive aktivne koegzistencije u modernom obliku kapitalistički svijet nije imao potreba niti interesa da zasniva svoje odnose na tim načelima s tada jedinom socijalističkom zemljom. Tek u poslijeratnim uvjetima jačanjem promjena u svjetskim relacijama; stvaranjem novih zemalja i proširenjem kruga socijalističkih država, uz intenzivno jačanje njihove ekonomske i vojne moći — ideje koegzistencije počele su postupno prodirati u međusobne odnose Istoka i Zapada.

Potreba zajedničkog opstanka, ekonomska međuzavisnost i brojni problemi koje treba danas zajednički rješavati doprinijeli su tome da miroljubiva aktivna koegzistencija postane platforma mogućeg zajedničkog ne samo egzistiranja, već i razvijanja svestrane i aktivne suradnje. Novi stupanj razvoja međunarodne zajednice i narasle potrebe tog sve razvijenijeg globalnog tijela nužno zahtijevaju čvršću osnovicu trajnog i garantiranog usporednog postojanja, ali isto tako i dinamičnog usklađenog djelovanja na ravnopravnim osnovama. U takvim uvjetima prihvaćanje miroljubive aktivne koegzistencije značilo je potvrdu zrelosti članica međunarodne zajednice i potvrdu uvjerenja u to da jedino na tim načelima suvremeni svijet može prosperirati.

Iako je do definitivnog prihvaćanja miroljubive aktivne koegzistencije na Zapadu došlo relativno kasno, američko-sovjetska izjava iz 1972. godine u kojoj se jasno ističe da ne postoji u nuklearno doba nikakva druga alternativa za razvijanje odnosa između dvije superdržave osim miroljubive koegzistencije, stavila je svakako poseban akcenat na vrijednost takvog modela međunarodnih odnosa koji se automatski ugradio kao šira platforma détente.

U nekim interpretacijama tvrdi se ponekad da se détente i miroljubiva aktivna koegzistencija mogu izjednačiti i da se zapravo radi o identičnom procesu s istim krajnjim ciljevima. Međutim, ni ovdje takvo izjednačavanje nema puki teorijski karakter. Stoga ne treba zaboraviti da je miroljubiva aktivna koegzistencija razrađeni model međunarodnih odnosa, s točno zacrtanim načelima, formalno prihvaćena od velike većine zemalja. S druge strane, treba i ovdje istaknuti da još uvijek postoje pokušaji postavljanja koegzistencije kao isključivog modela u odnosima samo između dva suprotna društveno-politička sistema, prije svega dvije vojno-političke i ekonomske cjeline, što također sužava vrijednost i domašaj koegzistencije. U svojoj današnjoj razrađenosti miroljubiva aktivna koegzistencija sa svojim preciziranim načelima mora se shvaćati kao univerzalan i globalno primjenjiv političko-pravni koncept modela međunarodnih odnosa, koji je primjenjiv u odnosima između svih zemalja, bez obzira na njihovo društveno-političko uređenje, veličinu, međunarodnu orijentaciju ili geografski položaj.

Međutim, détente, iako dobiva obrise jedne faze međunarodne politike, još uvijek ne može biti nazvan modelom međunarodnih odnosa kako zbog sadržajnih tako isto i zbog nekih vanjskih označja. Détente je povijesni proces specifičnog razvijanja međunarodnih odnosa u doba napuštenih ili prevladanih oblika hladnog rata u kome, zajedno s ostalim faktorima, ideje miroljubive aktivne koegzistencije mogu naići na svoju punu razradu, pod uvjetom da se politika détente sprovodi u najširim svjetskim relacijama.

3. Materijalizacija détente

U naporu za prezentiranjem sadržaja détente potrebno je, naravno, zaustaviti se na pitanju konkretnih rezultata ili sadržaja tog vremenskog procesa. Ako se za proteklo doba hladnog rata može ustvrditi da je bilo karakterizirano neprijateljstvima, konfrontacijama i blokovskim integracijama, faza détente, onako kako se on dosad odvija, mogla bi se predstaviti u obliku triptiha „konfrontacija, pregovaranje i suradnja". Ističući sva ta tri elementa, čini nam se da ne dajemo samo karakteristiku procesa koji su dosad ostvareni, odnosno rezultata koji su zabilježeni u dosadašnjoj političkoj praksi, već da jednim dijelom dajemo i prognozu budućeg stanja za bliže razdoblje.

Nepobitno je da je détente kao proizvod novog vremena ubrzao pozitivne procese i pokrenuo brojne nove snage, ali je isto tako jasno da détente nije mogao lako i brzo prevladati sve teškoće i razlike natložene u godinama hladnog rata. S druge strane, te razlike, ekonomske ili političke prirode, dio su objektivnih razvojnih kretanja koja će ostati i dalje vrlo prisutna i u budućnosti, što znači da bi u okviru ove formule trebalo tražiti i buduće sadržaje détente.

Pobornici pristupa détenteu kao procesu pregovaranja superdržava u analizi materijalizacije ističu na prvom mjestu sporazume između Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza, stavljajući posebno težište na njihovu zajedničku spremnost za postizanje sporazuma. Iako taj pristup ne vodi računa o faktorima koji su utjecali na stvaranje détente i djelovanje svih onih snaga koje su u većoj ili manjoj mjeri doprinijele njegovoj realizaciji, on može ipak biti koristan u nastojanju da prezentira materijalizaciju ostvarenu u toj fazi međunarodnih odnosa.

Kako su najveći protagonisti konfrontacije bile velike sile, posebno superdržave, sasvim je razumljivo da se u fazi početaka popuštanja otvorio najveći prostor upravo njima da usklađenim aktivnostima riješe neke svoje specifične probleme i da na taj način otvore putove šireg međusobnog sporazumijevanja.

Stoga je sasvim razumljivo da bi prilikom politički svjesnog djelovanja u pravcu traženja novih mogućnosti trebalo u prvi plan postaviti pitanja oružja. Oružane snage i vojna sila kojom država raspolaže nikako nisu samostalan činilac, već su čvrsto integrirani dio politike koju država sprovodi na međunarodnom planu. Zbog toga se i u materijalizaciji détente na samom početku postavilo pitanje mogućnosti povezivanja političkog i vojnog popuštanja. Sigurno da u naporu za sagledavanjem prvih konkretnih rezultata popuštanja, dio vojnih aranžmana, koji su na stanovit način doprinijeli smanjivanju opasnosti od izbijanja nuklearnog sukoba, ima posebnu važnost i da je sa svoje strane dalje djelovao na dopunjavanje političkog détente.

U tom spletu političkih i vojnih koraka koji su u biti započeli détenteom moraju se svakako istaknuti ugovori o ograničavanju nuklearnog oružja. Bez obzira na sve različitosti i specifičnosti, svaki od tih ugovora bio je direktan proizvod svog vremena i istodobno sastavni dio politike détente u najširem smislu. Tako je Ugovorom o neširenju nuklearnog oružja donekle smanjena mogućnost nastanka novih nuklearnih zemalja; Ugovorom o zabrani postavljanja nuklearnog oružja na morsko dno i podmorje i Francusko-sovjetskim ugovorom o sprečavanju nesankcionirane upotrebe nuklearnog oružja smanjene su opasnosti od primjene nuklearnog oružja. Sovjetsko-američki ugovori o sprečavanju nuklearnog rata, kao i sporazumi o zabrani ispitivanja nuklearnih oružja u atmosferi, svemiru i pod vodom doprinijeli su razvijanju détente i, posebno, unapređivanju američko-sovjetskih veza.

U tom sklopu napora za smanjivanjem ili, kako neki kažu, kontroliranjem oružja, osobito onog nuklearnog, izvanredno mjesto zauzimaju pregovori o kontroli strategijskog nuklearnog oružja, pregovori koje već godinama vode dvije superdržave. Nakon prvih uspjeha sa defenzivnim SALT-I zabilježen je zastoj u realizaciji SALT-II koji bi inače trebao limitirati ofenzivno strategijsko naoružanje. No to ipak i dalje ostaje namjera obje strane, koje zbog unutrašnjih razloga i dalje stavljaju te pregovore u sam vrh svojih uzajamnih odnosa.

Ako se za američko-sovjetske pregovore o kontroli strategijskog nuklearnog oružja može reći da su predstavljali dio bilateralnog dijaloga, razgovori što se više od pet godina vode u Beču poznati pod nazivom Pregovori o uzajamnom balansiranom smanjivanju vojnih snaga (MBFR) izraz su šireg, svakako, regionalnog pregovaranja u kome dvije blokovske cjeline traže, zasad neuspješno, mogućnosti smanjivanja svojih vojnih snaga. Slično SALT-u, koji se svakako nalazi u središtu détente, i bečki pregovori znače već stanovitu institucionalizaciju specifičnih odnosa, koja ima svoje trajnije vrijednosti i koja, bez obzira na to što nisu zabilježeni nikakvi uspjesi, ipak potvrđuje jasnu želju skupine blokovski vezanih država za pregovaranjem.

U kontekstu détente, nakon ovih vojno-političkih mjera koje su potvrdile primjenjivost ideja popuštanja, došlo je do Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji koja se danas sve više ističe kao trajan proces dogovornog rješavanja svih problema koji tište 33 evropske države, SAD i Kanadu. No za razliku od aranžmana vojne prirode, Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji sadrži, uz izrazito sigurnosne, odnosno vojno-političke aspekte, značajne komponente koje omogućavaju razvijanje svestrane suradnje — na ekonomskom, kulturnom, znanstveno-tehničkom i informacijskom planu. Time je zapravo Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji dosad najširi i najrazvijeniji oblik détente i stalne primjene njegovih mogućnosti u daljoj razradi.

S druge strane, za razliku od bilateralnih odnosa superdržava ili, pak, regionalnog blokovskog pregovaranja, Konferencija o evropskoj sigurnosti pokazala je da je krug aktera znatno širi i da praktički u radu Konferencije ravnopravno sudjeluju sve zemlje, bez obzira na veličinu, snagu ili, pak, blokovsku pripadnost, odnosno nepripadnost blokovima. To je svakako značajan pokazatelj novih odnosa i spremnosti, prije svega neblokovskih zemalja, da ravnopravno sudjeluju u velikom dijalogu. Proširenjem kruga aktera Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji postala je najrazvijeniji izraz mogućeg détente u regionalnom pogledu i pruža, svakako, izvanredan primjer mogućeg djelovanja i u ostalim dijelovima svijeta.

Različitosti u društveno-političkim uređenjima, tradicijama i fizičkoj sili pojedinih aktera nisu zapreka da se strpljivo traže rješenja koja će zadovoljiti interese svih i da, istodobno, konsensus postane izraz nove ravnopravnosti u međusobnom dogova-

ranju. Naravno, nemoguće je na bazi bilo kakvog dokumenta brzo i jednostavno riješiti sve probleme koje su nagomilale prošle faze polariziranih odnosa u Evropi. Međutim, isticanje novih principa odnosa i težnje velike većine država da se ti pristupi u praksi poštuju već su danas dosegli toliki stupanj zajedničkog stava da bi bilo vrlo teško pronaći zemlju koja bi se odlučila na kršenje onog što je već postignuto.

Sigurnija Evropa može biti sve više ispunjena svestranom suradnjom, a, s druge strane, takva Evropa u kojoj se zajedno sa SAD i Kanadom nalazi najrazvijeniji dio naše planete može i mora postati glavna snaga bržeg rješavanja problema s kojima se danas suočavaju zemlje u razvoju. Komponenta Sjever-Jug nije neka imaginarna prijetnja razvoju modernog svijeta ili, pak, artificijelna postavka teoretičara, već je to konkretan pokazatelj stanja neravnomjernih ekonomskih odnosa iz kojih mogu proizaći goleme i vrlo opasne posljedice za ukupnost današnjeg svijeta.

Zbog svega toga upravo détente otvara moguće putove drukčijeg djelovanja, pruža mogućnosti smirivanja, zasad u regionalnim razmjerima, i daje nadu da će se zajedničkim snagama rješavati brojni postojeći problemi razvoja.

Naravno, ni u svojoj materijalizaciji détente nije lišen brojnih teškoća. U naporima za razvijanjem odnosa na užem planu između superdržava ili pak među blokovima dolazi do povremenih zastoja, kalkuliranog otvaranja ili pak traženja kompenzacija za određene mjere. S druge strane, prisutna je i zabrinutost za pravce i razmjere politike popuštanja u kojoj težnje za nezavisnim i demokratskim razvojem sve više dominiraju. Zbog toga je gotovo sigurno da će proces popuštanja i dalje teći paralelno s nastojanjima organiziranih snaga da se čuvaju blokovske grupacije, bilo one političke ili ekonomske prirode i da se u trenucima takozvane ugroženosti cjeline poduzimlju koraci koji se mogu okarakterizirati kao mješanja u unutrašnja pitanja drugih zemalja. Evropski razvoj u tom smislu može biti najbolji primjer preplitanja takvih tendencija i pokazatelj formi mogućeg kretanja.

*

Na kraju potrebno je osvrnuti se i na perspektive détente kao političkog procesa koji traje i za koji se u nizu službenih izjava, a isto tako i radova teorijske prirode, tvrdi da je to jedina alternativa današnjeg razvoja svijeta.

Dosadašnji tokovi détente kao i rezultati koji su zabilježeni u međusobnim odnosima država, unatoč svih zamjerki, u osnovi su pozitivni i ohrabrujući. Ako bi se sumarno nastojalo zaključiti razmišljanja o détente u ovom trenutku, onda se može istaknuti:

1) Détente kao proces političkog razvoja svijeta nakon faze hladnog rata i striktno polariziranih međunarodnih odnosa unio je nove dimenzije u svjetsku politiku. U fazi postojanja golemih

arsenala nuklearnog oružja, pod utjecajem subjektivnih saznanja o mogućnosti uništenja, bitno je umanjena vjerojatnost izbijanja svjetskog sukoba i stvoreni su uvjeti za prihvaćanje miroljubive aktivne koegzistencije kao jedinstvene platforme zajedničkog djelovanja različitih država.

2) Détente su pokrenule glavne snage koje su konfrontirane u periodu hladnog rata i koje su, zbog svoje političke, vojne i ekonomske moći, kao i zbog stupnja bipolarnosti prijašnje faze međunarodnih odnosa, postale glavni akteri početnog détente. Međutim, usporedo s njihovim prvim aranžmanima na scenu su stupile nesvrstane zemlje koje su i ranije u svoj koncept međunarodnog djelovanja ugradile težnje za politikom popuštanja i očuvanjem mira i međunarodne suradnje. Zajedno s drugim progresivnim snagama, one su postale značajan činilac razvijanja détente.

3) Po svojim dosad zabilježenim rezultatima i dijelu aktera, détente je posebno sveden na najrazvijeniji dio naše planete. Vojna i ekonomska moć koncentrirana je u tim područjima, što daje materijalnu snagu popuštanju, ali stvara i obavezu otvaranja prema ostalim dijelovima svijeta.

4) Kao i u nizu prethodnih faza razvoja međunarodnih odnosa, détente je također pokazao da, ukoliko se želi realizirati trajna i dugoročna politika, on mora biti shvaćen u globalnom smislu, što znači da se politika popuštanja mora sprovoditi aktivno u svim dijelovima svijeta. Na taj način détente može postati funkcionalno širok po svom obimu i može preći od uskog vojno-političkog popuštanja na sveobuhvatno razvijanje svestranih odnosa na području ekonomike, znanosti, kulture, informacija, sporta itd.

5) Nesvrstane zemlje među prvima su razradile platformu međunarodnog popuštanja i dosljedni su borci za realizaciju načela miroljubive aktivne koegzistencije. Niti prije, a pogotovo danas, bez angažiranja i aktivnog sudjelovanja tako velike skupine zemalja ne može se zamisliti politika uspješnog i trajnog détente. S druge strane, nesvrstane zemlje već godinama budno prate sve pravce i rezultate zabilježene u realizaciji détente, nastojeći da objektivno sagledaju perspektive daljeg djelovanja i mogućnosti ostvarivanja svojih težnji. One u osnovi podržavaju détente, ne propuštajući međutim istaknuti njegovu sadašnju ograničenost po opsegu i geografskoj raširenosti. Zalažući se za ravnopravan i široko prihvatljiv dijalog, nesvrstani koriste sve prilike (konferencije nesvrstanih u Alžiru, Colombu, zasjedanja UN itd.) da skrenu pažnju na to kako popuštanje međunarodne zategnutosti ne može biti ostvareno politikom ravnoteže snaga, pokušajima stvaranja sfera utjecaja, stalnim suparništvom blokova, jačanjem vojnih saveza i daljom utrkom u naoružavanju.

6) Jugoslavija je, kao dio skupine nesvrstanih zemalja, svjesna značenja i vrijednosti détente kao tekućeg procesa međunarodne politike, ali isto tako i pokreta nesvrstanih koji se sve

više pojavljuje kao važan nosilac promjena kroz koje na ekonomskom, političkom i kulturnom planu prolazi suvremeni svijet. Zalažući se za nastavljanje popuštanja, Jugoslavija, zajedno s drugim nesvrstanim zemljama, traži njegovo proširenje uz aktivno i ravnopravno sudjelovanje svih članica međunarodne zajednice. Samo na takvoj osnovici détente može postati globalno prihvaćena politika koja će rezultatima opravdati svoje postojanje i istodobno pomoći rješavanju problema s kojima se susreće suvremena civilizacija. A u tom procesu značajnog mijenjanja bitnih ekonomskih i političkih odnosa mora biti mjesta za sve zemlje i mogućnosti za davanje njihovog vlastitog doprinosa.

Đuro Kovačević

Tendencije i promene u savremenom građanskom društvu

Savremeno građansko društvo je društvo razvijenog državnog kapitalizma, koji je rezultat unutrašnjih zakonitosti istorijskog razvoja i ukupnih uslova u međunarodnoj zajednici u kojima se taj razvoj ostvaruje.[1]

U celini uzev, to je društvo koje odlikuje proces neprekidne koncentracije, centralizacije i monopolizacije uslova i sredstava materijalne reprodukcije, a, ujedno, i ekonomske i političke moći.[2] Saglasno tom procesu razvili su se savremeni ekonomski i politički sistemi građanskog društva, vrednosni sistem i ideologija, društveni sistem u celini. Reč je o klasnom društvu za koje su konstitutivni sukobi i antagoniziranost interesa.

---

[1] U Lenjinovom delu *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma* jedna od središnih ideja je upravo nužnost takvog razvoja kapitalizma koji vodi sve većoj koncentraciji, centralizaciji i monopolizaciji ekonomskih uslova društva i snažnoj ekonomskoj ulozi države.

[2] Da to nije posebna odlika savremenog kapitalizma nego tendencija koja je za kapitalizam generički bitna, pokazao je već Marks. Vidi posebno: *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, „Kultura", Beograd, 1949, str. 111—112.

Savremeni kapitalizam kao društveni sistem dominacije kapitala nad radom, uz svu različitost društveno-istorijskih uslova u kojima se ta dominacija ostvaruje, predstavlja sistem državnog korporativnog kapitalizma.[3]

Korporativno organizovanje privrede i razvijena, snažna ekonomska uloga države, doprinose tome da su korporacija i država bitni subjekti procesa koncentracije kapitala i proizvodnje, što stvara nove oblike i sredstva ekonomske institucionalizacije. U svemu tome jača tendencija stalnog rasta korporacija, i u smislu strukture proizvodnih aktivnosti koje razvijaju i kojima se bave i u pogledu monopolizacije i obuhvatnosti materijalnih (sirovinskih, energetskih itd.) izvora, a i društvenih pretpostavki ekonomske reprodukcije društva. Te korporacije sve više imaju poziciju odlučujućeg faktora u određivanju samih ciljeva razvitka proizvodnih snaga društva, što logično podrazumeva i odgovarajući uticaj na konstituisanje i strukturu društvenih ciljeva.[4]

Uporedo s tim razvija se snažna i sve više centralizovana država, koja preuzima ulogu planera, najkrupnijeg investitora i nosioca privredne inicijative. Ona politički obezbeđuje opšte društvene uslove za *stabilan privredni rast* koji je pretpostavka kapitala i njegove dominacije u savremenim društveno-istorijskim kretanjima.[5]

Spajanje i sprega korporacija i države ne znači ukidanje posebnosti ekonomske i političke sfere. Međutim, politika sve neposrednije i šire utiče na ekonomiju, kontrolišući i obuzdavajući konkurenciju i logiku tržišta, a, s druge strane, ekonomija sve direktnije utiče na političku vlast i na politiku u celini. Šta to znači? To znači (apstrahujmo za trenutak druge činjenice i dimenzije društvene, ekonomske i političke strukture) da korporacije od ekonomske postaju i sve neposrednija politička sila u društvu, a da država, od spoljašnjeg okvira ekonomije, izrasta u bitnu unutrašnju snagu ekonomskog razvoja zasnovanog na kapitalu, u skladu sa uslovima i ciljevima savremene dominacije kapitala.

Taj proces u primarnim odnosima društva, koji je u velikoj meri politički uslovljen, omogućen i obezbeđen, sa svoje strane utiče na političke odnose, njihovu kompoziciju, to jest politički sistem. Ovde je potrebno ukazati i na to da je, pored ekonomske centralizacije, bitna karakteristika savremenog kapitalizma i politička centralizacija. Očigledna je kompleksna uslovljenost ta

---

[3] Na obeležja savremenog kapitalizma, imajući u vidu pre svega SAD, kao državno-korporativni oblik kapitalizma, posebno je ukazao Galbrajt u svom delu *Nova industrijska država*, osobito u odeljku „Mijena i industrijski sistem", „Stvarnost", Zagreb, 1970.

[4] Tako je kod A. Gorza u knjizi *Radnička strategija i neokapitalizam* ovo jedna od osnovnih ideja. Naravno, ona nije nova.

[5] Ideju o stabilnom rastu Galbrajt vezuje za održanje tehnostrukture; to jest obezbeđenje stabilnog rasta je uslov održanja njene moći. Međutim, ono što on ne vidi, to je da je rast samo drugi naziv za profit koji je uslov održanja i vlasti kapitala.

dva fenomena, koji su suštinski za logiku razvitka građanskog društva, organizovanje, strukturu i uslove kapitalističke proizvodnje i njoj odgovarajuću političku i društvenu strukturu.

1. Korporativna ekonomija i stvarne promene

Reč je o društvu koje je došlo u sukob sa temeljnim, klasičnim principima sopstvene ideologije. Mada ih je nekada proglašavalo večitim, ono je sve više prinuđeno da te principe napušta, ograničava i suzbija, da bi obezbedilo onaj osnovni uslov — vlast kapitala, to jest poziciju i interese sada već kolektivno organizovanih vlasnika društvenog bogatstva.

Sve to pokazuje da je u toku proces definitivnog dokidanja (mada on nije svuda iste snage, intenziteta i širine) uslovâ i principâ, oblikâ i strukture liberalnog kapitalizma — slobodne privatne inicijative individualnog preduzetnika, privatne svojine kao osnove društvenog sistema; slobodne i neometane tržišne konkurencije; uloge države kao spoljašnjeg okvira ekonomske sfere. Iz toga proizlazi i zahtev da se racionalizacija u samoj ekonomiji prevede na celokupni plan društva, da bi se otvorena i slobodna socijalna i politička sukobljavanja pretvorila u legalnu konkurenciju interesa i snaga na osnovu poštovanja određenih „pravila igre", kojima je granica i smisao da sistem i njegove vrednosti ne budu suštinski dovedeni u pitanje.[6] Time je data osnova na kojoj su utemeljene i svrhovito određene i ekonomska i politička centralizacija, od koijh se ekonomska sprovodi putem novih sredstava i oblika, a politička — pomeranjem uloge i značaja pojedinih centara društvene i političke moći. Uz insistiranje na tradicionalnosti i celovitosti klasičnog političkog sistema, to jest klasične političke demokratije građanskog društva, analiza savremenog kapitalizma — sa stanovišta njegovih formi i institucija — ukazuje na to da je došlo do određenog raskoraka između ekonomske i političke institucionalizacije u građanskom društvu. Međutim, tradicionalnost političkih formi u njegovom organizovanju stoji u dubokoj vezi sa savremenošću njegove ekonomske strukture i njene institucionalizacije, i to iz razloga što se time prikriva faktička eksproprijacija većine članova društva (pa čak i nekih delova same kapitalističke klase) i ističe činjenica da se na političko odlučivanje i tokove razvoja društva može demokratski i sa svom socijalnom širinom i lepezom interesa uticati, bez obzira na nastale promene.[7] Naravno, tradicionalne institucije političkog sistema su uglavnom ostale — u ideološkom smislu njihov se značaj nije promenio, ali u stvarnim odnosima jeste, i to do te mere da je prodor određenih socijalnih i političkih težnji

---

[6] U ovom smislu vrlo je indikativno razmatranje J. Šumpetera u poglavlju „Može li kapitalizam ostati u životu", u delu *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, „Kultura", Beograd, 1960.

[7] To tvrdi klasična demokratska teorija.

i interesa preko političkih partija do parlamenta izgubio dublji značaj, jer „volja" parlamenta sve manje određuje stvarno ponašanje izvršne političke vlasti.

Racionalizam kapitaliste priklonio se neumitnim zakonitostima istorijskog razvitka, egoizam buržuja-pojedinca, takođe, ustupajući pred neophodnošću da opstane „podruštvljen" u interesu je njegove klase u celini. Da bi se ostvarivao profit, privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju transformisala se i stalno se transformiše u korporativnu svojinu klase. Slobodni preduzetnik i slobodna privatna inicijativa, te nekad osnovne poluge ekonomskog uspona i društvenog prosperiteta[8], morali su biti zamenjeni centralizovanom inicijativom klase, da bi ta inicijativa sve više prelazila na novi, specijalno obučen i visokoobrazovan sloj ljudi, regrutovan iz građanske klase, ali i iz drugih struktura društva. On se javlja u funkciji savremenog organizatora transformisanog privrednog sistema, u njegovoj tehnološkoj i društvenoj elaboraciji.[9]

To ne znači da je proces depersonalizacije privatne svojine ukinuo vlasnički monopol. Ne, umesto pojedinca kao subjekta svojine sve više nastupaju kolektivno-privatni vlasnici, bilo u obliku korporacija, bilo u obliku države, bez obzira na to što se država uvek ne javlja i kao glavni formalno-pravni titular svojine (mada se ona javlja i u toj ulozi, koja je različita od zemlje do zemlje). Bitno je da država sve više posreduje i usmerava ekonomske odnose koji se razvijaju na tim oblicima svojine. Sve to samo ukazuje na činjenicu kako se u savremenim uslovima kapitalističke proizvodnje (čija je osnova njeno neprekidno ukrupnjavanje i koncentracija, a cilj stabilan rast, koji treba da onemogući krize) vlasništvo moralo razdvojiti od svoje elaboracije, da ga razvitak proizvodnih snaga ne bi doveo u pitanje.[10] Zato tehnokratija uživa određenu autonomiju u pogledu ovlašćenja i inicijative za uspeh i rast preduzeća i korporacije, sve dotle dok njen rad garantuje dalji rast privatnih bogatstava koja su sada na novi način organizovana, drukčije se stiču i raspodeljuju.

Klasa se udružila da bi kao celina sačuvala svoje ekonomske pozicije, svoje privilegije, svoju moć i vlast — jednom rečju, svoju dominaciju. Da bi to postigla, ona se morala nečega i odreći. Činjenica da su pojedinačni ili udruženi vlasnici sve manje neposredni nosioci privredne inicijative, organizatori i planeri proizvodnje (mada to još u priličnoj meri i jesu) nikako ne daje pravo na zaključak da su oni već sišli sa ekonomske scene i da njihovi interesi više ne dominiraju ciljevima ekonomije, pa time

---

[8] Što je bilo karakteristično za same početke i takozvanu liberalnu epohu kapitalizma.

[9] Tako je tehnokratija preuzela čitav niz funkcija koje je ranije, u uslovima liberalnog i nerazvijenog kapitalizma, obavljao privatni pojedinačni vlasnik sredstava za proizvodnju.

[10] Ovo razdvajanje vlasništva od razvoja proizvodnih snaga je ono što je Marks podrazumevao pod dinamikom odnosâ proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.

i politike. Njihova uloga je i dalje velika, samo se ispoljava na jedan savremeniji način. Uslovi koji ih u ozbiljnoj meri osporavaju i ograničavaju zahtevaju i velike kompromise i reorganizacije. Zato je njihova dominacija dobila novi vid, vid participacije u njoj od strane novih društvenih struktura bez kojih ne bi mogla opstati a da pri tom ne dovede do vrlo ozbiljnih i složenih kriza.[11] Time se uspelo da se savremene snage, koje su se mogle konfrontirati, putem participacije uvuku u službu dominacije i na taj način, u određenoj meri, iako ne konačno, funkcionalizuju.

To što je privatna svojina dobila novi oblik (korporacija) i što je država u velikoj meri, na posredan ili neposredan način, postala najkrupniji vlasnik kapitala, nije dovelo i do zamene privatnog prisvajanja u suštinskom smislu. Uglavnom se samo povećao krug učesnika u privatnom prisvajanju na bazi vlasništva ili rukovođenja monopolom nad sredstvima i uslovima društvene proizvodnje. Izvršena koncentracija i centralizacija putem „menadžerske reorganizacije" privatne svojine nije dovela do podruštvljavanja i eksproprijacije pojedinačnih vlasnika kapitala samom činjenicom pretvaranja njihovog vlasništva u akcije.[12] Ostvarenje toga podrazumevalo bi da je razvitak privatne svojine konzekvencirao do takve njene negacije koja vodi konstituisanju društvene svojine na bazi novih odnosa u proizvodnji i društvu. Pa ipak, prisutna je objektivna tendencija koja privatnu svojinu, kao pravno-politički izraz odnosa zasnovanih na kapitalu, dovodi u pitanje i osporava, ali ta tendencija nije još dobila i svoj adekvatni subjektivni izraz i snagu. Očigledno je da ni korporacija, a ni država, ne predstavljaju taj subjektivni izraz, a isto tako da ni tehnokratija i birokratija ne reprezentuju tu snagu.[13]

Savremena država, uz veća ili manja odstupanja, — što je uslovljeno različitošću društveno-istorijskih uslova u razvitku pojedinih kapitalističkih zemalja, nivoom dostignutog ekonomskog razvoja, stepenom razvijenosti društvene strukture, klasne svesti i efikasne političke organizovanosti radničke klase — ostaje u biti klasna država. Ona, međutim, ima i određene socijalne funkcije, jer mora udovoljavati određenim interesima i potrebama radnih slojeva društva, pre svega da bi se opšti ciljevi kapitala mogli ostvarivati i, u krajnjoj liniji, reprodukovati. Zbog toga su njena savremena snaga i njene kompetencije dvostruko uslovljene i motivisane, sa ciljem da se društvena zgrada u celini obezbedi

---

[11] Izuzetna je važnost znanja i stručnosti u elaboraciji savremene kapitalističke proizvodnje. To je i osnov inkorporiranja tehnokratije.

[12] Empirijske analize raspodele akcija pokazuju da je velik postotak akcija u malom broju ruku. To znači da je kontrola ostala pravo malog broja pojedinaca. Posebno o tome vidi: Baran i Svizi, *Monopolni kapital.*

[13] Vidi A. Gorz, *Radnička strategija i neokapitalizam*, „Komunist", Beograd, 1970, str. 103—108.

racionalizacijom egoizma buržuja (kresanjem njegovih profita putem poreza itd.) i uvažavanjem i rešavanjem određenih potreba materijalne i društvene egzistencije većine članova društva.

Evolucija i spontanitet kapitalističkog društva ne dovode do njegove neklasne strukture, te i moć unutar njega ne može biti situirana u rukama klasno indiferentnih društvenih slojeva ili grupa. Otuda država i nije postala opšti predstavnik društva, jednako otvoren prema svim njegovim strukturama i funkcijama njihovih interesa kao međusobno jednakih i ravnopravnih.[14] Država se bitno prilagođava savremenim uslovima, kako bi moć i dominacija klase vlasnika krupnog kapitala mogli biti u aktuelnom smislu prihvatljivi na bazi stalnog materijalnog progresa društva.[15]

Otuda je i došlo do takvih promena u ideologiji koje se manifestuju kao veličanje neograničenih mogućnosti industrijskog, tehnološkog i naučnog razvoja i, u vezi s tim, do neprekidnog porasta materijalnog izobilja, a sve to u okviru društvenih odnosa kakvi sada postoje, koji se uzimaju kao pretpostavka racionalnog ustrojstva društva, njegove strukturiranosti i institucionalizacije. Iz te logike slede i pokušaji naučne elaboracije koji imaju za cilj da utvrde: sredstva društva i znanje u društvu ne mogu biti drugačije organizovani i raspoređeni već samo, i nužno, monopolisani (takozvana demokratska misao ne dovodi u pitanje sam monopol, nego racionalnost njegove strukturiranosti), i, drugo, radne strukture društva svoje oslobođenje mogu ostvariti samo jačanjem materijalnih uslova egzistencije (otuda koncepcija o društvu masa koje treba kulturno emancipovati putem prosvetiteljske misije države, to jest njenog sistema obrazovanja i „nove" uloge inteligencije).

Iz činjenice da je ublažena žestina klasnih sukoba (mada ne svuda u istom stepenu i obliku) često se izvode zaključci o tome da se radnička klasa konformirala i funkcionalizovala u uslovima građanskog društva, da je „urasla" u postojeći establišment. Kao osnovni argument za ovu tezu uzima se poboljšani životni standard radničke klase i radnh slojeva društva uopšte, što je osnova takve uslaženosti i umrtvljenosti klasnog sukoba.[16]

---

[14] Da država to ne može biti, osnovna je Lenjinova teza u *Državi i revoluciji*. Inače, čak i po takozvanoj demokratskoj teoriji, država favorizuje jače interese nasuprot slabijim. To je pitanje posebno razmatrano kroz kritiku takozvane „welfare state" u delu S. Zavadskog *Država blagostanja*, „Radnička štampa", Beograd, 1975.

[15] Međutim, pitanje je u tome da li kapitalizam, s obzirom na profit kao osnovni motiv, respektuje stvarne materijalne poslove društva i individue koje su konstitutivne za stvarnu čovekovu emancipaciju.

[16] Treba podsetiti na prividno nestajanje sukobljenosti u takozvanim stabilnim periodima koji su praćeni ekonomskim prosperitetom. Međutim, rast zapadnoevropskog radničkog pokreta i osobito nove orijentacije u njemu, na primer „evrokomunizam", ukazuju na to da osnova strateške sukobljenosti nije eliminisana, te da se samo na jedan savremeniji način uobličava i iskazuje.

Postavlja se pitanje: da li je poboljšanjem životnog standarda i povećanjem mogućnosti potrošnje materijalnih dobara ostvaren cilj emancipacije proletarijata ili tek sledi njegovo oslobađanje? Neći li se, sve više i zakonito, sa takvog nivoa rešenosti materijalnog položaja, postavljati zahtevi od strane radničke klase i drugih struktura rada za učešćem u odlučivanju i, na toj osnovi, za temeljitijom rekonstrukcijom društva? Ta pitanja dolaze sve više na red. O tome svedoče i kretanja u savremenom zapadnoevropskom radničkom pokretu, kojima se dovode u pitanje pretpostavljena racionalnost strukture savremenog građanskog društva i raspodele moći u njemu.

Poprište socijalnog i političkog sukobljavanja se umnožava pojavom masovne birokratije, tehnokratije i inteligencije.[17]

Kapitalizam nužno razvija proizvodne snage društva u celini, a to ne može ostati bez reperkusija na karakter proizvodnih i društvenih odnosa. Sa tog je stanovišta jedino i moguće razumeti pojavu tehnokratije i birokratije, ali i tendenciju proletarizacije intelektualnog rada. Ako su se u određenom momentu razvoja kapitalističkog društva korporacije i država, s jedne, i tehnokratija i birokratija, s druge strane, javili kao racionalan odgovor sa stanovišta interesâ krupnog kapitala i razvitka proizvodnih snaga društva, nasuprot slobodnom preduzetništvu, konkurencije i ekonomski neaktivnoj državi, pitanje je danas — kada je liberalni kapitalizam u svojim bitnim dimenzijama uglavnom prevladan — kako naći rešenje za postojeći jaz između sve više monopolisanog društvenog bogatstva i na njemu zasnovanog odlučivanja u društvu. Taj jaz postaje središno pitanje za stabilnost razvijenog kapitalizma, odnosno moguća osnova za njegovu istorijsku rekonstrukciju.[18]

Autonomnost političke sfere iznad određenih granica ponekad može značiti to da je klasa koja treba da vlada u stvari klasa u ime koje se vlada, odnosno da vladajuća klasa, u ekonomskom, socijalnom i ideološkom smislu, nije dovoljno integrisana, da nije ovladala uslovima svoje egzistencije i da nema razvijenu klasnu svest.

Da li je to slučaj sa savremenom krupnom buržoazijom posle njenog viševekovnog iskustva, posle svih mena i modaliteta koje je doživela? Danas, kada je ona integrisana više nego ikada

---

[17] Tako se inteligencija javlja kao višestruko značajna: kao proizvođač nauke koja je osnova nove tehnologije, kao nosilac znanja koje je pretpostavka savremene i racionalne organizacije društva, osobito njegove ekonomske sfere i kao ona struktura iz koje se regrutuju ne samo birokratija i tehnokratija nego sve više i jezgro savremene strukture društvenog rada.

[18] Tako se samoupravljanje, kada je reč o radničkom pokretu i njegovoj strategiji, sve više vidi kao odgovor na nepostojanje industrijske demokratije. Međutim, i sam kapitalizam pokušava da uvede različite oblike participacije i saodlučivanja. Jedan od prvih pokušaja u tom pravcu je ideja o participaciji za vreme vladavine De Gola.

Otkuda taj raskorak u vrednosnom i realnom značenju demokratije u njenom početku i demokratije kako se ona danas vidi?

Prva koncepcija, koncepcija klasične demokratije, izražavala je shvatanje i ideologiju buržoazije u usponu, kada se ona nasuprot feudalnom poretku objektivno javljala u funkciji opšteg predstavnika društva, kada je njen uspon, kao moderne klase datog vremena, omogućavao i značio uspon celog društva na jedan novi i savremeniji nivo. Druga koncepcija, po kojoj narod uopšte nije sposoban da vlada niti može vladati, već može birati skup pojedinaca koji će njime upravljati, ukazuje na potrebu ideološkog obrazloženja vladanja preko predstavnikâ, kao i na promenu realnih uslova klasne vladavine i načina njenog održanja. Stvarni razvoj društva doveo je do toga da su nestale, i nestaju, čak i iluzorne predstave o buržoaskoj klasi kao opštem predstavniku društva, što za posledicu ima kako njenu vlastitu tako i širu svest o tome da je ona predstavnik sopstvene dominacije i utoliko društva ukoliko se na dominaciju pristaje, to jest ukoliko dominacija ne samo što nije ukinuta nego je čak i dobro i savremeno obezbeđena.

Zbog toga je narod „morao koncepcijski da evoluira" od univerzalno sposobnog, sa jasnim ciljem i odlučnog, do nesposobnog, bez mogućnosti da sazna sopstvene interese i da stekne samosvest da sobom, odnosno društvom upravlja. To, pored ostaloga, pokazuje da vladajuće ideje buržoazije nisu više društveno vladajuće. Otuda i mistifikacija pravog stanja stvari kao nužnog i nepromenljivog.

Dakako, treba prikriti dve činjenice: prvo, vlast u interesu vladajuće klase i, drugo, vlast radničke klase kao nove vodeće klase društva, utemeljene na ukupnim i bitno novim mogućnostima i potrebi ukidanja sadašnje dominacije.

Klasični odnosi između institucija političkog sistema (jedinstvo vlasti izraženo u supremaciji zakonodavne vlasti, parlamenta ili podela, to jest ravnoteža vlasti — zakonodavne, izvršne i sudske) danas su bitno narušeni jačanjem sve superiornije izvršne vlasti (vlada na evropskom kontinentu i predsednik sa svojim savetnicima u SAD). Parlament, međutim, usled sve manje potrebe da rešava sporna pitanja unutar klase ili sa preostalom aristokratijom evropskog Zapada (a često i usled postojanja sve realnijih izgleda da se kroz njega institucionalizuju, ojačaju i dođu na red sporna pitanja i sa narodom), sve više je obezvlašćen i sveden na mesto na kome se vodi igra oko pojedinih zakona (koje predlaže i faktički utvrđuje vlada) i između političkih partija predstavljenih u njemu.

Elegični patos za „starim dobrim vremenom", „zlatnim dobom kapitalizma", pretvara liberalni kapitalizam u „izgubljeni dokaz" o nekad pravom ljudskom društvu, a novo vreme se ne utvrđuje u svom pravom značenju, pa, s obzirom na to, ni budućnost. Zbog toga je neophodno potrebno da se sve završi u postojećem, jer ono što je valjalo u nepovrat je izgubljeno, a ne-

što bolje od toga ionako nije moguće. Tako kapitalizam, utvrđujući za sebe da to više nije, osporavajući realnu budućnost koju u sebi nosi kao sopstvenu i definitivnu negaciju, zaključuje da je od svih mogućih stanja društva najbolje stanje sam kapitalizam, njegova demokratija posebno. Međutim, da li je sadržaj i sadašnji izraz te demokratije alogičan njenom početku, koji je značio uspon i dominaciju kapitala — to je pitanje na koje se često izbegava pravi odgovor.[25]

Savremeno stanje političkog sistema ukazuje na to da je u njegovom formalnom okviru, koji je ostao gotovo nepromenjen, došlo do takvih promena odnosa i snaženja uloge njegovih centralnih institucija, koje se sve više temelje na gubitku kompetencija i izostajanju upliva društvene baze, to jest izbornog tela, na političku vlast. Imajući na umu naglašenu ulogu politike u ukupnoj strategiji razvitka građanskog društva danas, postaje jasno u kojoj meri je raskorak između konstitucionalnih, formalnih prerogativa naroda i njegovog stvarnog učešća u određivanju politike indikativan za neprekidnu formalizaciju političke demokratije.

O tome svedoče promene odnosa među tradicionalnim institucijama građanske političke demokratije, to jest političkog sistema, što se ispoljava kroz sve izrazitije jačanje izvršne vlasti i aparata koji je u njenoj funkciji, slabljenje uloge parlamenta, a preko njega i uloge samog izbornog tela.[26] Dobar deo članstva masovnih političkih partija, zatim radničke partije i sindikati koji su realno i u sve većoj meri svesno i subjektivno suprotstavljeni takvoj kompoziciji političkih odnosa, s atakom na društvene pretpostavke i ekonomske uslove na kojima se politički sistem temelji i u čijoj se službi nalazi — bivaju funkcionalizovani stvarnim odnosima savremenih institucija političkog sistema savremenog kapitalizma. Te erozivne tendencije u ekonomskim i političkim sadržajima savremenog kapitalizma neumitno i sve više bacaju na periferiju i one socijalne slojeve koji mu po prirodi nisu suprotstavljeni.[27]

---

[25] Problem političke građanske demokratije treba videti u logičnosti njene formalizacije, koja je neizbežna utoliko što nije bila izraz i komponenta stvarne socijalne demokratije koja bi bila ekonomski utemeljena.

[26] Ovaj proces promena naročito utemeljeno i ilustrativno dat je kod R. Milsa u *Eliti vlasti* i kod M. Diveržea u delu *Demokratija bez naroda*.

[27] Ovde su posredi ne samo predstavnici agrarne strukture i nasleđene i nove aristokratije već i sami vlasnici sitnih i srednjih preduzeća, koje sve zajedno, sa različitim posledicama po njih, savremeni industrijski razvoj (institucionalizovan kroz korporacije koje su često multinacionalnog karaktera) neumitno sve više potčinjava, apsorbuje i, što je najbitnije, udaljava od stvarnih centara društvenog odlučivanja. Otuda i njih zabrinjava rast birokratije u politici i tehnokratije u ekonomiji kao dva sloja na koja se savremeni građanski ekonomski i politički sistem sve ozbiljnije i sve više moraju oslanjati da bi uopšte funkcionisali u okviru logike kapitala koja ne želi samu sebe da ospori i ukine.

Nastale promene žele se prikazati kao ekonomska i politička eksproprijacija kapitalista, putem korporacija i jake, administrirajuće države. Međutim, da li su buržuji postali isto što i narod?

Posle zadobijanja političke vlasti i stvaranja novog društvenog poretka osnovni cilj buržoazije bio je da stabilizuje uslove sopstvene vlasti i obezbedi integraciju naroda u novi poredak. To dovodi do reprezentativnog koncepta demokratije koji se u institucionalnom smislu izražava kroz političke partije i parlament. Trebalo je opoziciju u narodu, kao moguću i stvarnu društvenu opoziciju prema buržoaskoj vlasti, pretvoriti u opoziciju u parlamentu preko predstavnikâ naroda, kome su data prava da ih bira, ali kome oni posle izbora više nisu odgovorni. Osobito je značajno da se putem nametanja „pravila igre" i legalnog okvira sukobljavanja donekle i uspelo u obuzdavanju revolucionarnih težnji radničke klase i drugih struktura društva.

Parlament je, dakle, imao funkciju da obezbedi demokratski okvir za vladavinu buržoazije, to jest njenih bitnih delova. Problem pred kojim se danas nalazi vlast krupnog kapitala jeste kako pomiriti demokratske institucije društva sa stvarnim centrima društvene moći i vlasti. Kako pomiriti iluzornu predstavu o vladavini naroda sa uslovima sve izrazitije dominacije i sve veće koncentracije sredstava i moći u sve manjem broju ruku. Da se moć ne bi svela na svoj sopstveni princip, da se vladanje ne bi pretvorilo u čistu i golu vlast, potrebno je bilo obezbediti okvir demokratije na osnovi inicijative i učešća naroda, koje — putem određenih pravila igre i ponašanja — može da kanališe njegove ozbiljnije težnje, dakle, da ih funkcionalizuje i integriše u poredak koji favorizuje interese krupnih vlasnika kapitala. Time ekonomske pozicije na posredan način dobijaju i široku socijalnu podršku. Ujedno se pojavio i problem kako stvarne principe i načine vladanja obezbediti kao legalne, dovesti ih u sklad sa demokratijom i na taj način učiniti prihvatljivim od većine članova društva. To je postalo tim značajnije što je više odmicao proces otuđivanja ekonomske, političke i društvene moći.

Pošto je moć u društvu sve više otuđena, centralizovana i monopolisana, ona postaje po dejstvu sve univerzalnija, te njen bitni oblik i način ispoljavanja postaje savremena politička vlast, koja, da bi na društvo mogla uticati, mora biti oslonjena na šire socijalne osnove od onih koje sama klasa čini. Da bi se to ostvarilo, politička vlast, to jest savremena država, mora udovoljavati nekim egzistencijalnim i nužnim potrebama većine članova društva.

Centralizacija političke vlasti u okviru države ima za nužnu posledicu prevazilaženje i destrukciju klasičnih oblika, institucija i načinâ funkcionisanja političkog sistema, što se, u većoj ili manjoj meri, ispoljava kao neprekidno jačanje izvršne vlasti i kao neprestana kriza parlamenta, koji se sve više funkcionalizuje

potrebi jačanja izvršne vlasti. To za sobom povlači formalizovanje principâ na kojima počiva politička demokratija (formalizovanje izbora i određene reperkusije na ulogu političkih partija).

Taj proces u sferi političkih odnosa, to jest u političkom sistemu i odnosima između njegovih osnovnih institucija, u sebi je protivrečan. On proizvodi i takve promene u političkom sistemu koje ga saobražavaju osnovnim promenama u društvu, ali i insistira na odnosima, institucijama i snagama koje mogu obuzdavati i kočiti društvene preobražaje.

Boris Nonevski

Javno mnenje

(Drama rađanja — metamorfoze — perspektive)

Javnost i javno mnenje u sadašnjem smislu reči — kao elemente političkog života, političkog sistema i, naposletku, samog političkog procesa — anticipira građanska politička filozofija[1]. Otada se naovamo u svim progresivnim političko-filozofskim refleksijama, nezavisno od teorijskih ishodišta autorâ, javnost javlja kao „apsolutno tipična kategorija", a javno mnenje kao njena neizbežna senka. U praktičnim, pak, aplikacijama takvih teorijskih pogleda u formi pluralističkog političkog sistema njegovi konstruktori su uvek ostavljali kanale, ako ne više, a ono bar formalne, kojima će cirkulisati misli, ideje, stavovi, emocije, potrebe i akcije „demosa" ka političkom umu i centrima moći i odlučivanja.

---

[1] Javno mnenje kao društveni fenomen nije bilo sasvim nepoznato u predgrađanskim društveno-ekonomskim formacijama. Pri tom mislimo, pre svega, na antičku Grčku i Rim. Tamo je — onda kada je politički život imao demokratski tok — „glas naroda" bio činilac izuzetne težine i prilikom donošenja političkih odluka i prilikom usmeravanja života zajednice uopšte. Antički „polis" je, uostalom, i prapostojbina javnog mnenja. Međutim, *za razliku od građanskog društva (gde se ono javlja kao planetarna institucija, ali i kao reakcija posredovanja i protivteže u odnosu na izvršnu vlast), javno je mnenje u antičko doba neposredno integrisano i „povezano sa društvenom izvršnom vlašću"*.

Time je javna vlast dobila, i normativno, partnera na koga će morati da računa u igri političke interakcije, a politički odnosi, i zajedno sa njima politički sistem, dotad neviđenog perpetuatora političke dinamike.

Tako se javno mnenje kao relativno autonomno stanje svesti društva već na početku, pretvarajući se u element političkog procesa, počelo razlikovati od opšteg stanja duha. Međutim, javno se mnenje ne rasprostire obavezno, jednovremeno i sa istim intenzitetom na svim geografskim, niti na svim socijalno-političkim meridijanima. Da bi postalo proces ili institucija, nužno je da budu obezbeđene neke osnovne pretpostavke u okviru društveno-ekonomskih odnosa, odnosno političkog sistema zajednice. Među njima osnovna je i najbitnija — demokratski sadržaj političkog života[2], to jest onakav njihov oblik „gde je odnos javna vlast — društvo tako uređen da to obezbeđuje stalan i organizovan uticaj društva (tj. onih snaga koje u datom načinu proizvodnje i raspodele predstavljaju društvo) na državnu vlast i kontrolu nad onima koji vrše vlast. *Nema demokratije bez demokratskih institucija koje izražavaju i osiguravaju podređenost državne vlasti slobodno izraženoj volji i potrebama vodećih društvenih snaga.*"[3] Ako je, pak, javno mnenje slobodno formirana masovna refleksija o javnim odnosima u društvu, tada se ono u stvarnom političkom životu pojavljuje kao konstitutivni elemenat svake demokratije. Njegovo mesto. domet i uticaj u oblikovanju i usmeravanju života u zajednici[4] određeni su globalnim relacijama u strukturi demokratije. Ukoliko su institucionalni kanali kroz koje cirkuliše „glas naroda" ili njegovih predstavnika prema tačkama odlučivanja suženi ili se sužavaju, utoliko se glas javnosti sve slabije čuje, a sam se politički sistem sve više okreće autokratskom modelu. Time se, pak, otvara opasnost da arbitar u odlu-

---

U srednjem veku se „glas naroda" u političkom životu pretvara u tiho šaputanje ili sasvim iščezava iz dnevne politike. Embrion njegovog novog rađanja zameće se u političkim teorijama monarhomaha (Marijana, Belarmin, Suarez), koji prave napore da se za račun narodnog suvereniteta ograniči kraljevska vlast. Na ove se mislioce nadovezuju teoretičari „društvenog dogovora". Ruso, na primer, pojam javnosti dovodi u vezu sa svojom teorijom o „opštoj volji" naroda. U daljim raspravama teoretičari „društvenog dogovora" (Neker, Viland Bentam) razlučiće pojam javnog mnenja od „opšte volje", odnosno „nacionalne volje".

[2] „Pojam javnog mnenja najtešnje je povezan sa pojmom demokratije." — Rudi Supek, *Ispitivanje javnog mnenja,* drugo, prošireno izdanje, „Naprijed", Zagreb, 1968, str. 41.

[3] Prof. dr Najdan Pašić, *Klase i politika,* „Rad", Beograd, 1976, str. 72 (*kurziv* — B. N.).

[4] „Pomoću parlamentarne diskusije javno mnenje upoznaje vladu sa svojim željama, a vlada upoznaje javno mnenje sa svojom politikom" (*Parlament und öffentliche Meinung,* u: *Festgabe für Herzfeld,* Berlin, 1957, S. 182).

Na to će Habermas dodati: „Javno mnenje vlada, ali ne upravlja" (Jirgen Habermas, *Javno mnenje,* „Kultura", Beograd, 1969, str. 300).

čivanju postane autoritet sile na račun razuma. Gubi se autonomija javnog mnenja, a ustanove vlasti jačaju, s tendencijom da bez ostatka i do kraja pokriju sav politički život zajednice. I obrnuto, što se više u političkom sistemu jedne konkretne socijalno-ekonomske zajednice otvara prostor za prodor uticaja (ideja, mišljenja, stavova, rešenja) kroz institucionalne organizacije do predstavničkih tela u kojima se donose konačne odluke o usmeravanju globalnih tokova društva, te i takve zajednice tim više inkliniraju demokratskim tokovima političkih procesa u njima. U tom slučaju autoritet moći stišava se pred slobodnim i argumentovanim rasuđivanjem i odlučivanjem[5], a većina pojedinaca dobija šansu da bude aktivan činilac u igri političkih odnosa.

Građanska destilacija javnog mnenja

Nesumnjivo da je u prvobitnoj, izvornoj konceptualizaciji javno mnenje bilo tretirano i ostvarivano kao mehanizam i pretpostavka moći masa u političkom odlučivanju. U stvari, ono je i uspelo da se realizuje u tom vidu, ali to je trajalo samo onoliko koliko je bilo potrebno novoj socijalnoj sili da postane i politička sila. Kada je ona (građanska klasa) uspela da svoje parcijalne interese inauguriše kao opšte interese društva i sâmo je javno mnenje bilo isparcijalizirano, i to u zavisnosti od njegovih socijalnih nosilaca. Ubrzo se pokazalo da u takvoj političkoj javnosti „imaju pravo na javnu upotrebu uma samo oni koji su za to kvalifikovani, tj. oni koji imaju privatnu svojinu, obrazovanje, političko-moralne kvalitete buržoaske klase, pravo na glasanje itd."[6] Pravo nametanja „konsenzusa" (sporazuma) o opštim pravcima društvenog razvitka redukuje se na jednu određenu publiku, ali se time ne zaustavlja započeti proces sužavanja javnosti i javnog mnenja u političkom odlučivanju u građanskom društvu.

Koje su to transformacije unutar samog kapitalističkog društva koje izbacuju javno mnenje iz njegovog autonomnog ležišta? Zašto se sužava društvena osnova njegovog ispoljavanja?

Kada je u mislima buržoazija anticipirala stvarnu prevlast nad plemstvom, a time i nad feudalnim odnosima, ona je istupila sa programima u kojima je zastupala slobodu i jednakost za svakog pojedinca u društvu, a isto tako i demokratski politički sistem u kome će se ostvarivati ti principi, kao i prevazilaženje

[5] „Moderna država pretpostavlja narodni suverenitet kao princip sopstvene istinitosti, a ovaj treba da bude javno mnenje. Bez ovog dodatka, *bez supstitucije javnog mnenja kao izvora svakog autoriteta odluka obaveznih za celinu, modernoj demokratiji nedostaje supstitucija njene sopstvene istinitosti.*" (Landshut, *Volkssuveränität und öffentliche Meinung*, u: „Festschrift für Laun", Hamburg, 1953, S. 586. (*kurziv* — B. N.).

[6] France Vreg, *Funkcija javnog mnenja u delegatskom sistemu*, „Gledišta", br. 4/1975, str. 357.

apsolutističkih monarhija (autokratizma), koje su već bile pre-tesne za nadošle vode progresa. Na osnovu takve političko-filozofske platforme ona je i uspela da oko sebe okupi sve socijalne strukture koje su bile u podređenom položaju. Samo je tako ona jedino i mogla da izvrši nasilni i politički čin revolucije, pošto je u početku svog formiranja bila malobrojna i slaba u odnosu na vladajuću feudalnu klasu.

U tom periodu, kada su nove socijalno-političke snage, koje su bile začete u nedrima feudalnog društva, kolektivno raskidale onemoćalo telo aristokratske socijalno-političke zajednice, kada su se u euforičnom rađanju novog društva ujedinjavali vizija i čin, snovi i stvarnost, kada su srastale želja i stvarnost, sve je agense preokreta, i pored njihovih objektivnih međusobnih razlika u materijalnom i društvenom položaju, ujedinjavao jedan cilj — rušenje kastiniziranog feudalnog društva. Zato su i fizički nosioci takve ideje (šegrt i majstor, kalfa i preduzimač, bankar i dužnik, seljak i građanin) imali homogeni stav i bili jedinstveni u praktičnoj akciji rušenja *privilegija* monarhokneževske elite, a za račun *pravâ* naroda.

Međutim, ovaj trijumf jedinstva iskovan u ognju revolucije biće kratkog veka. Ubrzo će mlado društvo, još u dečjim cipelama, vođeno rukom sada već iskusne buržoazije, zaplivati vodom kapital-odnosa. Vrhovni će princip predvečerja revolucije, koji je bio ispisan na svim njenim zastavama: „Sloboda — bratstvo — jednakost", građanska klasa ideološki ograničiti i tumačiti po meri svojih klasnih interesa. Odbaciće totalitet slobode, svodeći je na formu sistema koji omogućava „slobodna i individualna preduzeća", „sistem (slobodne — B. N.) tržišne privrede" ili „privrede slobodne konkurencije i jednakih mogućnosti za sve". Sloboda se, međutim, niti daje niti uzima na parče. Kao što nismo slobodni ako nam je vezana ruka, iako sa drugim delovima tela to nije slučaj, isto tako sloboda u jednom domenu života nije dovoljna za slobodu života u celini. U tom smislu Marks piše: „Kao što se u Sunčevom sistemu svaka pojedina planeta okreće oko Sunca okrećući se oko same sebe, tako se i u sistemu slobode svaki od njenih svetova okreće oko središnjeg sunca slobode okrećući se oko samoga sebe."[7] Marksov iskaz nedvosmisleno ukazuje na povezanost oblikâ slobode. Dovođenje u pitanje ili gaženje nekog elementa njenog totaliteta dovodi u pitanje nju samu. „Svaki oblik slobode uslovljava ostale, kao jedan deo tela druge. Uvek kada je dovedena u pitanje jedna sloboda, dovedena je u pitanje sloboda. Uvek kada je odbačen jedan oblik slobode, odbacuje se sloboda. I ona može da vodi samo prividan život. Jer je zaista puki slučaj na kom će se predmetu pojaviti nesloboda kao vladajuća snaga" — piše Marks.[8]

---

[7] K. Marx — F. Engels, *Werke*, Band I, Berlin, 1957, S. 69—70.
[8] Ibid., S. 76—77.

Da je formalna sloboda, odnosno ograničen njen prostor u društvenom životu, samo lepa fasada jedne trošne arhitekture, videće se ako u kratkim crtama prosledimo suštinu kapital-odnosa, to jest realne manifestacije „sistema tržišne privrede" ili njenog sinonima, „privrede slobodne konkurencije i jednakih mogućnosti za sve".

U takvim uslovima neminovno dolazi do izneveravanja principa slobode proklamovanog u predrevolucionarnoj etapi. Sada motiv i smisao sopstvenog postojanja isto društvo traži u svom pravom životnom impulsu i pokretaču — profitu, odnosno u prisvajanju viška vrednosti.[9] Njegova realna manifestacija u društvenim odnosima i uopšte uslov njegovog postojanja mogući su samo ako je društvo podeljeno na klase, od kojih će jedna biti vlasnik sredstava za proizvodnju, a druga samo sopstvene radne snage. To se višestruko reflektuje.

1) Iako je javno mnenje u svom modernom značenju proizvod buržoaskog društva, ono u njemu ne može da se materijalizuje kao slobodan stav pojedinca ili šire grupe i, konačno, cele zajednice — (a) zato što sloboda kao takva ne može objektivno da bude realizovana u celini u uslovima klasne podeljenosti, pa čak i ako je to poslednja klasna podela u istoriji; (b) drugi obruč pred javnim mnenjem postavljen je samim njegovim predmetom. Iz njegovog domena izuzeta je privatna sfera na kojoj počiva cela zgrada građanske javnosti. Javnost i javno mnenje u kapitalističkom društvu mogu da reaguju, da predlažu, pa čak i presudno da utiču na zbivanja, ali samo do one mere u kojoj nije ugrožen osnovni proizvodni odnos i klasni raspored ekonomske moći. Preko te granice — *istorija* to bar do sada pokazuje — građanin nema razumevanja za intelektualnu i političku raspravu. On poseže za oružjem i fizičkim „objašnjenjem".

2) Klasna podela u građanskom društvu, kao i u prethodnim, neminovno dovodi do globalnog međusobnog suprotstavljanja radnika i buržuja, nosioca fizičkog i nosioca umnog rada, seljaka i građanina itd. U stvarnosti se ove globalne grupe i dalje strukturiraju u zavisnosti od veličine sredstava za proizvodnju koja poseduju, stepena obrazovanja, mogućnosti i ostvarivanja tih mogućnosti u društvenoj mobilnosti, u zavisnosti od uloge koju imaju u reprodukciji života i društva i od kulturnih navika i potreba, tako što se u okviru dveju globalnih klasa formira više slojeva (inteligencija, birokratija, radnička aristokratija, lumpenproletarijat, malograđanstvo) sa svim svojim specifičnim karakteristikama kako po svom materijalnom položaju tako i po oblicima svesti koji se kod njih nadgrađuju. Time se ne završava

[9] Zato klasici naučnog socijalizma, a pre svega Marks, u ekonomskoj analizi i registraciji tačaka protivrečnosti u kapitalizmu polaze od elementarne kategorije tržišne privrede — robe, otkrivajući njenu dijalektičku strukturu sastavljenu od protivrečnih elemenata, a naročito do kraja rasvetljavajući kategorije „vrednosti", „viška vrednosti", „profita" i „tendencijskog opadanja opšte profitne stope".

niti iscrpljuje mozaik stratifikacije društva. Slojevi se dalje diferenciraju na podslojeve, grupe i podgrupe, opet po istim kriterijumima. Shema stratifikacije građanskog društva ima nebrojeno mnog segmenata, koji počinju od dna života, pa idu sve do finansijskih magnata i vlasnika multinacionalnih kompanija.

Zašto je sve ovo — s obzirom na istraživanje javnog mnenja — važno?

Pre svega zato što u javnom mnenju pojedinac ne razmišlja kao što to rade filozof, matematičar ili fizičar u svom kabinetu ili laboratoriji. On ne poznaje apstraktne kategorije i principe logike. Individua — u određenim društvenim okolnostima i u jednom, u odnosu na istorijsku perspektivu, mikrovremenskom prostoru — u svoj stav, u određenje, čak i u akciju unosi dozu emocije, koja je strana laboratorijskom, logičkom mišljenju i protiv koje je ono izgradilo ceo jedan spoznajno-metodološki odbrambeni bedem. Čak i nešto više i značajnije od toga. Dok je logičko, naučno rezonovanje individualna kategorija u kojoj je mišljenje odvojeno od delovanja na socijalno-političkom planu „ovde" i „sada", kod javnog mnenja, i u njegovom pokretanju i u njegovom delovanju, preovlađuju socijalni impulsi. Ovim ne želimo da sasvim isključimo značenje socijalne situacije kada je reč o logičkom mišljenju niti da javnom mnenju odreknemo logičnost. Radi se jednostavno o prioritetnosti njegovih sastavnih elemenata. Uostalom, spoznajni domašaji i logička strukturiranost nisu *differentia specifica* javnog mnenja. Tačka težišta njegovog pojmovnog određenja leži u njegovom kolektivnom poreklu i pojavi.

Osnova i prapočetak svakidašnjeg, praktičnog i zdravorazumskog nasuprot gnoseološko-akademskom mišljenju je određena socijalna situacija, ali ne ona pojedinca, već grupe. Isto je i sa javnim mnenjem. Zašto? Pre svega zato što, i pored relativne samostalnosti i autonomije ličnosti, odnosno pojedinca, ljudi u društvu ne žive kao odvojene matematičko-fizičke jedinice. U praktičnom životu oni su „okrenuti prema" i povezani (formalno i neformalno) sa mnoštvom drugih pojedinaca sa kojima obrazuju grupe na raznim nivoima i na osnovu više klasifikacionih kriterijuma (socijalnih, profesionalno-obrazovnih, demografskih itd.). Unutar, pak, svake grupe posebno se javlja mnoštvo odnosa i ostvaruju se višedimenzionalne uloge (vođa, sledbenika, autoriteta itd.), koje ne samo što određuje odnose, karakter i intenzitet pripadnosti, već determinišu i sam način mišljenja, u grupi. Tako, pored materijalnog položaja iz kojeg proizlaze određeni interesi, aspiracije i akcije u okviru globalnog društva, društvene grupe se nužno odlikuju i specifičnim kulturnim profilom, izvesnom tradicijom i adekvatnim vrednosnim sistemom, što opredeljuje njihov identitet u mozaiku društvene stratifikacije. Sve ove odlike nužno se odražavaju i na pojedinca, odnosno na njegovo mnenje, tako da se ono javlja kao nekakva rezultanta celokupnih odnosa u grupi i njegove manje ili veće autonomne misaone re-

akcije[10]. Društvena grupa kao socijalna tačka teže javnog mnenja nije uvek i zauvek čvrsto data u mozaiku društvene strukture. Naprotiv. Ona je živa kategorija kako unutar sebe tako i u odnosu na šire zajednice, sve do globalnog društva. U komešanju sličnih, većih ili manjih, superiornijih ili inferiornijih grupa, u društvu se svaka od njih integriše kroz jedinstvo ili suprotstavljanje interesima i ciljevima drugih. Presudni činilac za integraciju i raspored grupa u društvu je njihova klasna pripadnost. Generalno uzeto, njihov se tok u klasno izdiferenciranom društvu, analogno klasnoj podvojenosti, deli na dva rukavca. Istu sudbinu, možda još rastrganiju dnevnim protivrečnostima života, doživljava i javno mnenje na putu ka sopstvenom institucionalizovanju i integrisanju u proces odlučivanja. Međutim, kanali kroz koje ono cirkuliše do centara odlučivanja i javne vlasti nisu jednako propusni za sve njegove manifestacije, oblike, a naročito ne za njegovu sadržinu. Najmanji je otpor mogućnosti da se „glas naroda" najdalje „čuje" kroz kanale legalnih institucija u onom društvu u kome je javno mnenje homologno sa interesima vodećih grupa, slojeva i, naposletku, vladajuće klasne strukture.

Ako prethodno skicirano izlaganje o odnosu socijalno-ekonomskog bića građanskog društva i njegovog refleksa na javno mnenje sugeriše neke zaključne izvode, tada bi oni mogli da se svedu na sledeće:

1) I pored svih ograničenja, od kojih su najveća ona koja su uslovljena klasnom osnovom, građansko društvo se pred istorijom legitimiše takvim (demokratskim) političkim sistemom koji omogućuje konstituisanje javnog mnenja kao elementa političkog života. Razume se da u celom svom toku kapitalizam ne ostvaruje osnovne odnose u okviru demokratskih institucija. Kada biva zahvaćen ciklusima kriza i neizvesnosti, on poseže i za najtotalitarnijim modelima političkog organizovanja (fašizam, na primer). Javno mnenje, pak, u takvim situacijama do te mere atrofira da se pretvara u reprezentativno mišljenje elite na vlasti koja sama sebi pridaje ulogu tumača „istorijskih interesa nacije". U zamenu za oduzeto pravo na javno mnenje, masama tada ostaje jedan socio-psihološki hibrid tajnog mišljenja i šaputanja, ali u tom slučaju one, osim pasivnog otpora, nisu u stanju da išta značajnije menjaju u političkim odnosima. Ovi totalitarno-autokratski periodi u razvitku buržoaskog društva su uglavnom prolazni. Kada ono sanira pukotine koje na njemu otvara njegovo protivrečno biće, ponovo se uspostavljaju institucije parlamentarne demokratije, predsedničkog ili konventskog političkog sistema — građansko društvo poznaje ta tri demokratska oblika političkog sistema. U tim okvirima, pak, treba li to reći, i javno mnenje nalazi onoliko mesta pod suncem građanskog društva koliko dozvoljavaju njegove klasne institucije.

---

[10] O ovom fenomenu, o tome kako socijalna situacija određuje mnenje, videti opširnije u studiji Karla Manhajma *Ideologija i utopija;* bliže u poglavlju „Sociološki pojam mišljenja" (Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, „Nolit", Beograd, 1968).

2) U svim definicijama fenomena javnog mnenja razni autori insistiraju na slobodi i njegovom slobodnom formiranju kao njegovim stožernim konstitutivnim elementima. Međutim, videli smo da u uslovima vladavine kapitala i klasne podele društva ova sloboda nema mogućnosti da bude ostvarena do kraja i za sve članove zajednice. Nije dovoljno da je jedan pojedinac, grupa, sloj ili cela klasa zamišljaju i projektuju u glavi. Sloboda je ostvarena ili se ostvaruje kada je i stvarni svet (a ne samo onaj u mislima) organizovan po njenim principima. U protivnom, ona je samo lepa želja. A kada je reč o javnom mnenju, to znači da njegov domen — s obzirom na predmet — obuhvata samo jedan deo društvenog totaliteta (javne sfere), a da je fundament na kome počiva kapitalističko društvo — privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju i tome adekvatna raspodela rezultatâ rada — van njegovog domašaja. Na ovoj liniji javno mnenje može onoliko slobodno da deluje i da usmerava opšte tokove koliko to dozvoljava segment javnih poslova društvenog totaliteta.

3) S obzirom na svoje fizičke nosioce i njihove interese, a analogno klasnoj strukturi, postoje u osnovi dva toka javnog mnenja koji su međusobno suprotstavljeni. Njihov je cilj jedinstven — da se utiče, odnosno da se stavi pod kontrolu javna vlast. Dalje se, pak, u praktičnim rešenjima i sadržinama misli ova dva toka razjedinjuju, pošto su različito programski orijentisani u pitanjima uređenja društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema.

Kapitalistička država i javno mnenje

U dosadašnjem razmatranju fenomena javnog mnenja više smo govorili oo uslovima njegovog nastanka. Javnu vlast, prema kojoj je usmerena njegova emisija, uslovno smo pretpostavljali, iz razloga sistematike, u formi relativno date i nepromenljive kategorije. U građanskom društvu, međutim, nestalnost, protivrečnost i promenljivost njegove socijalno-ekonomske ontologije pripada i oblicima njegove političko-pravne nadgradnje; *mutatis mutandis* i javnoj vlasti.

Nastankom kapitalizma kao političkog društva, u praksi njegovog života legitimišu se principi građanske političko-pravne filozofske misli o podeli vlasti na zakonodavnu, sudsku i izvršnu, nasuprot feudalnom društvu gde je sa neznatnim odstupanjima ovo trojstvo bilo sjedinjeno u instituciji kralja, odnosno vladaoca. Takva podela vlasti ne samo što je bila ideal svake nacionalne buržoazije u epohi njenog juriša ka osvajanju komandnih pozicija u društvu, već se i u praktičnom funkcionisanju sistema pokazala kao pogodan oblik za realizovanje interesa građanske klase u periodu liberalizma. Tada kada je kapitalističko društvo svoje životne sokove crplo iz svog imanentnog zakona postojanja — profita, uloga se države iscrpljivala funkcijom čuvanja

poretka („noćni čuvar"!), odnosno garantovanja zakonitosti. Sfera ekonomskih odnosa, proizvodnja, raspodela, razmena i potrošnja bili su, pak, u isključivoj kompetenciji privatnih građana. Jedina briga države u tom domenu bila je ta da obezbedi sigurnost i pravo na odvijanje tih procesa u smislu kapitalističkih pretpostavki. I ne samo što je država bila javni čuvar privatnih (ekonomskih) interesa vladajuće klase, već ih je kao opšte interese zajednice, zakonski sankcionišući pravo njihovog postojanja, istovremeno predstavljala (reprezentovala) u međunarodnim okvirima i pred subjektima koji su im se iznutra suprotstavljali. Privatni interesi i adekvatna inicijativa su se počeli proglašavati javnom brigom. Otuda je normalno (!?) što će i unutrašnja institucionalna arhitektura takve „javne" vlasti biti „propustljiva" za ideje onih koji su vlasnici sredstava za proizvodnju, čija je nadgradnja i sama takva država.

Pošto kapitalizam živi logikom istorijskih kategorija, njegov prosperitet ima i svoje unutrašnje, imanentne granične linije rasta. Naime, profit na određenom stepenu razvitka prestaje bivati dovoljnim koncentratom energije koji bi iznutra pokretao životne impulse društva. Kada opšti pad profitne stope do te mere iznuri telo buržoaskog društva da ono samo od sebe više ne može da reprodukuje odnose i zapada u „krize hiperprodukcije", njemu ne preostaje ništa drugo do da traži nove impulse, ali sada ne u svojim početnim „unutrašnjim rezervama", kojih, usput rečeno, nema ili su svedene na minimum, nego u formi spoljašnje intervencije.

Jedina sila koja je sposobna da sanira te krizne situacije je država. Ali samom svojom intervencijom u sferi ekonomskih odnosa ona neminovno menja i svoju ulogu i odnose u društvu. Raniji „noćni čuvar" poretka pretvara se u aktivnog činioca ekonomskog sistema i na sebe preuzima nove funkcije koje dotad nije imao. „Savremena buržoaska država ne samo što presudno utiče na celinu privrednog života (elementima planiranja, državnim narudžbinama kod privatne industrije, politikom cena i plata, poreskom, kreditnom i carinskom politikom i sl.), već ujedno vrši neposrednu privrednu delatnost (upravljanjem državnim preduzećima, investicijama, javnim radovima itd.) i reguliše privredne odnose sa drugim državama."[11]

Takvim zahvatima u društvenu reprodukciju država ne uspeva da nađe leka hroničnoj bolesti kapitalizma. Naprotiv. Preuzimajući izvesne kompetencije iz njegove podloge (privatnu inicijativu) i „podruštvljavajući ih" (i kao državni kapital i kao dirigovanje privrednim životom), sama država postaje izvor novih protivrečnosti[12].

---

[11] Silvester Zavadski, *Država blagostanja, — prilog kritici savremene buržoaske teorije države*, „Radnička štampa", Beograd, 1975, str. 131—132.

[12] Ibid., str. 132—133.

Ta činjenica na prvi pogled izgleda kao da proširuje polje delovanja javnog mnenja u okviru celine građanskog društva. Ali samo na prvi pogled. Stvari praktično stoje drukčije. Zašto? Pre svega zato što se emisija javnog mnenja, nošena eterom političkih institucija, ne obraća direktno državnom aparatu, i pored toga što je njen cilj da ga stavi pod svoju kontrolu. Cilj javnog „glasa naroda" je vrhovno predstavničko telo u zemlji — parlament, odnosno scena na kojoj se (formalno) donose odluke o usmeravanju tokova društvenog života. Uloga države u idealno izbalansiranom političkom sistemu pluralističke parlamentarne demokratije sastojala bi se u izvršavanju odluka donetih parlamentarnim i demokratskim (sa učešćem javnosti) putem. Međutim, kvantitativnim povećanjem svojih funkcija, a naročito svojim direktnim angažovanjem u ekonomskoj reprodukciji života, neumoljivom dijalektikom stvari, država ne samo što se izdvaja kao „treća sila" iznad samog društva, već narušava i balans stvarnih političkih procesa. Centar političkog odlučivanja pomera se od parlamenta (predstavničkih tela) u prvom redu prema drugim izvršnim državnim organima. Ali sada ona, kao i svaka politička država, i pored toga što računa sa raspoloženjem javnog mnenja, nije obavezna, zaštićena gromobranom svog statusa izvršnog organa, da radi po njegovom diktatu, da ga ugrađuje u svoju akciju. I čak nešto više. Socijalno-politički ekstrakt (birokratsko-tehnokratska sprega) koji oko sebe luče etatistički odnosi zabiće najveći klin između javnog mnenja i njegove materijalizacije u političkom životu.

Birokratska atrofija

Koncentracijom i centralizacijom kapitala, stvaranjem mamutskih preduzeća (monopola, kartela, trustova), u građanskom se društvu menjaju uslovi i u proizvodnji i na tržištu. Ekonomske veze se do te mere umnožavaju i bivaju sve složenije da vlasnici kapitala nisu u stanju da u rukama drže „sve konce" svojih firmi. Pred njima neumoljivo stoji potreba za okupljanjem ekipe stručnjaka (menadžera, pravnika, tehničara, statističara itd.), koje će voditi evidenciju o kretanju na tržištu, praviti analize o efikasnosti proizvodnje, istraživati odnose na domaćem i svetskom tržištu itd. I što više odnosi u proizvodnji i na tržištu postaju razgranatiji i zamršeniji, kao i sa pojavom finansijskog i državnog kapitala sa spojim kompletnim produžecima: akcijama, berzom, špekulacijama, kreditima, garancijama itd., to se više progresivno povećava uloga stručnog aparata u reprodukciji kapitala; ujedno se povećava i njegov fizički obim. Nekoliko sledećih empirijskih pokazatelja o porastu broja službenika u državnom aparatu su najrečitiji dokaz.

Porast broja državnih službenika u Francuskoj, Engleskoj i SAD u periodu 1861—1950. godine[13]

Francuska		Engleska		SAD	
1861.	248.000				
1881.	379.000				
1901.	451.000	1901.	153.000		
1921.	1,212.000			1929.	506.000
1945.	1,429.000	1946.	2,336.000	1939.	968.000
				1950.	2,081.000

Postojanje ovako glomaznog aparata uslovljeno je novom podelom rada koja u buržoaskom društvu diktira prerastanje organizacije proizvodnje u državni kapitalizam. Time nastaje rascep u svojinskim odnosima. Vlasnik sredstava za proizvodnju nije više objektivno u stanju da u sebi ujedinjuje pravo posedovanja i upravljanje proizvodnim procesom. U tom slučaju, nužno, nosioci svojine iznajmljuju profesionalne upravljače — stručnjake, koji će u ime privatnog vlasnika (buržuja) ili kolektivnog (države) upravljati celokupnim kapitalom *inclusive* i najamnim radom. Znači, novi se socijalno-politički sloj — birokratija — u savremenom značenju te reči izdvaja kao zasebna struktura u društvenoj stratifikaciji u onoj etapi kada funkcija upravljanja dobija odgovarajuće mesto u društvenoj podeli rada. U izvesnom smislu, kapital već sa prvim koracima ka okrupnjavanju vezuje za sebe određen broj stručnjaka, ali tek u etapi etatizma, kada se država emancipuje kao autonomna sila društva — nastaju kvalitativne promene i u biću birokratije. Tada se i ona, zajedno sa državom, izdvaja kao moćna i relativno autonomna upravljačka sila, prisvajajući za sebe ulogu tumača opštih interesa društva.

Ako se pomeranjem centara političkog odlučivanja sa vrhovnih predstavničkih i zakonodavnih tela ka izvršnim organima u političkom sistemu građanskog društva zatvara prvi krug pred javnim mnenjem, drugi krug oblikuju principi birokratske organizacije, njeno delovanje i njena socijalna psihologija. I to je uslovljeno sledećim razlozima:

1) Birokratija u savremenom građanskom društvu, kao poseban društveni sloj, nema, bar ne u načelu, svoju autentičnu ideologiju. Prema tome, ona i nije u stanju da ideološki doktrinira javno mnenje; ali to ipak često čini po zahtevu vladajuće klase. Mnoge brane koje ona podiže pred njim su tehničko-organizacione prirode. Odsustvo ideološke svesti birokratija rekompenzuje na socijalno-psihološkom planu određenim aspiracijama. Naime, njen protežman je da stalno jača državu, koja je glavna osnova njene egzistencije, odnosno koja stoji iza njene moći.

[13] Podaci u tabeli koji se odnose na Francusku i Englesku preuzeti su iz studije Blaženke Despot *Humanitet tehničkog društva*, Centar za društvene djelatnosti omladine RK SOH, Zagreb, 1971, str. 80.

Jedino tako može da se shvati činjenica da je ona sposobna da se prilagodi promenama kroz koje prolazi država, a koju njena senka — birokratija — uporno prati od velikog Vavilona, drevnog Egipta, stare Indije i Kine, sve do savremene građanske i socijalističke države.

2) Relativno samostalan, takav socijalno-politički sloj za sebe prisvaja ulogu tumača opštih društvenih interesa. Monopolizirajući pravo na političku upotrebu uma, birokratija isključuje mase ili, blaže rečeno, njena je tendencija da ih isključi iz realnih procesa političkog odlučivanja i uticaja na javnu vlast, a njeno obrazloženje za to — mase su nestručne da se bave tako kvalifikovanom delatnošću kao što je političko odlučivanje. Nasuprot tome, pak, ona ne pravi nikakve napore da razobliči „misteriju" politike, već je još više mistifikuje, zatvarajući je u tesan socijalan prostor koji obuhvata samo onoliko društvene površine koliko je ona sama zahvata. Odbijajući se o zidove kojima birokratski aparat ograđuje javnu sferu, i „glas naroda", javno mnenje, atrofira na nivo socijalno-psihološke kategorije, na šaputanje, vic, anegdotu, satiru itd. Jedina satisfakcija za nosioce takvih oblika svesti je jedno duhovno bogatstvo, koje je svojevrsni „nusprodukt" hermetizovanih političkih odnosa i institucija. Tako se politička moć izrođava u duhovnu-estetsku superiornost masa koja bôri čelo zabrinutog birokrate.

3) Rešenje za sve probleme i protivrečnosti u društvu birokratija nalazi u prisilnoj intervenciji država. Demokratski dijalog sa javnošću, ugrađivanje javnih ideja i rasprava u razrešavanje problemâ ne samo što ne odgovara njenom matematičko-geometrijskom konceptu političkog kretanja, već remeti i komoditet rukovođenja društvom sa aspekta zelene čohe biroa. Ideal birokrate je da društvo pretvori u šahovsku tablu sa dva jednobojna kralja na kojoj bi on igrao partiju bez protivnika. Zato je on i u praksi opsednut jačanjem države, koja će mu, s jedne strane, garantovati sigurnost, a, s druge, eliminisati protivnike koji su se drznuli da se suprotstave njegovoj genijalnoj jednostavnosti (!?) u prevazilaženju društvenih protivrečnosti i pronalaženju „najracionalnijih" puteva u usmeravanju političkih tokova.

4) Birokratski model je do kraja hijerarhizovana relacija u društveno-političkim odnosima. U njegovoj osnovi i praksi piramida vlasti je stožerni model za regulisanje odnosâ po principu nadređenosti i podređenosti, dominacije i podvlašćenosti. Zato su impulsi u političkom životu pri takvim odnosima jednodimenzionalni. Rešenja, odnosno odluke fabrikuju se u vrhovnom, najvišem (što ne znači i najpametnijem) mozgu i sa same stratosfere vlasti se sprovode, ako treba, čak i prinudom, do najniže instance. Nasuprot ove i ovakve konstelacije, integrisanje javnog mnenja u politički život traži takav sistem političkih odnosa u kome će partneri u političkom životu biti ravnopravni subjekti. Pri tom, u njihovoj međusobnoj komunikaciji informacije nisu

naredbe, već poruke i ideje. U tom slučaju iza elemenata koji ulaze u igru političkih odnosa ne stoji argument sile, već moć saznavanja.

5) Na šalteru političkog života birokrat ne prima čoveka sa svim njegovim svetom kao zasebnu autentičnu ličnost. U njegovoj svesti i praksi izvršena je kastracija individue od svih posebnosti. Za njega je ona „stranka", koja nema ničeg više za pokazivanje osim svojih formalnih generalija i kvalifikacija. Po takvoj logici stvari, i Petar Petrovski i Stojan Stojanovski i Pavle Pavlovski su samo numerisani predmeti, vezani u fascikiu, a međusobno se razlikuju samo po redosledu. S druge strane, pak, javno mnenje, ukoliko je ugrađeno kao element u politički život, u njegove procese i odnose, pretpostavlja čoveka kao celovitu ličnost koju odlikuju klasna pripadnost, profesionalno određenje, a pre svega njegov misaoni i emotivni svet u celini. Samo po sebi to nije garancija nepogrešivosti i nekakve arhigenijalnosti javnog mnenja u osmišljavanju i usmeravanju tokova u zajednici. U dosadašnjoj se istoriji uostalom već mnogo puta pokazalo da jedan čovek može da „vidi" dalje od miliona drugih[14]. Ali izuzeci ne samo što ne isključuju pravilo, već su njegov dijalektički dvojnik. Uključivanje javnog mnenja u politički život nosi garanciju druge vrste. Onu, da će odnosi u političkom sistemu dobiti demokratski tok.

6) Jednom ugrađeni i učvršćeni u društvu, birokratski odnosi sobom nose potrebu dodatne podele rada zato što otvaraju dotad nepoznate forme upravljanja i diktata. Međutim, za taj zanat nisu sposobni obični „smrtnici", već pojedinci sa specifičnim kvalifikacijama, stručnjaci, koji, koristeći svoje obrazovanje, politiku, tu „kraljicu svih nauka" (Aristotel), svode na običnu rutinu. U ovom slučaju je kreativnost u tome što se stvaralački um zamenjuje tehničkim. Ovaj je oblik vladanja na prvi pogled efikasniji od demokratskog dijaloga koji respektuje javno mnenje, ali ima bar jedan nesrećan nedostatak. Tek što je „rešio" neki društveni problem, neku protivrečnost, odmah iza njega nastupaju drugi sa još većim tektonskim nabojem, i tako sve u nedogled; umesto da rešava, geometrijskom progresijom povećava protivrečnosti u zajednici. A za to vreme javno mnenje, koje je zajedno sa svojim fizičkim nosiocima organski povezano u Gordijev čvor protivrečnosti i čiji — u ime nekompetentnosti i nestručnosti — potisnuti aktivizam nosi pravo razrešenje zagušenog toka zbivanja, pritajeno čeka „svojih pet minuta" (dok suprotnosti ne dostignu tačku usijanja) da radikalnim preokretom snaga i odnosa datog društva naiskap ispije „prepunjenu čašu".

7) I krajnji, ali ne i poslednji, kolizioni korelat na nivou odnosa između javnog mnenja i birokratije — tajnost delovanja

---

[14] Samo kao primer: britansko i američko javno mnenje, rukovođeno egoističkim nacionalnim interesima, previđalo je fašističku opasnost i direktno se suprotstavljalo odlukama Čerčila, odnosno Ruzvelta, o ulasku u rat sa nacističkom Nemačkom.

birokratskog aparata. „Opšti duh birokratije, piše Marks, tajna je koja misteriju održava u njoj samoj putem hijerarhije, a prema spolja kao zatvorenu korporaciju".[15] Tom svojom dimenzijom birokratija vrši direktan atak na predmet javnog mnenja. Ako se, naime, javnost ograniči, ako društvene stvari ne dobiju publicitet, tada se dovodi u pitanje i sama kategorija javnog mnenja. Ljudi su u tom slučaju kao kolektiv upućeni samo na izvršavanje odluka u čijem donošenju uopšte ne učestvuju, a one se za njih manifestuju kao spolja nametnuta volja, ali ne plebiscitarna, već elitna, izgrađena u zatvorenim epruvetama birokratske laboratorije. I ovo nije samo stanje, već tendencija koja po svojoj prirodi teži ekspanziji. Birokratija prikriva naročito one pojave, one procese i stvari čije obelodanjivanje direktno ugrožava njen integritet. I što dalje ide u tminu hijerarhijske tajne, toliko je koprena tamnija, da bi se na najvišim terasama vlasti čovek našao pred šifrom zatvorenim trezorima tajne. Bezbednost države od pamtiveka, a naročito u savremenoj epohi, nalaže da izvesne informacije budu pod strogom kontrolom uskog kruga ljudi i u tome nema ničeg neobičnog. To praktikuje svaka država koja je bar na jednoj stepenici iznad laikoumne naivnosti. Međutim, birokratija to proglašava generalnim principom odnosâ u intergrupnoj, interinstitucionalnoj i međuljudskoj komunikaciji, pa i na sasvim banalne dokumente, pojave i odnose bez potrebe stavlja etiketu „tajne" (službene, poslovne itd.).

Masovna hipnoza

Za emancipaciju javnog mnenja od opšteg stanja duha nije dovoljna samo politička emancipacija same društvene svesti, pošto svaka javnost, a tako i javno mnenje koje ona omogućava kao autonoman izraz, stav i mišljenje, pretpostavlja i instrumente, sredstva i medijume kroz koje će se izraziti interpersonalna i intergrupna komunikacija u jednoj konkretnoj i društveno određenoj zajednici. Tako je i građanska javnost bila omogućena tehnološkim, materijalnim progresom u oblasti sredstava masovne komunikacije. „Gutenbergova galaksija" ne samo što je omogućila stvaranje publike (javnosti), već je i dovela javno mnenje do političkog horizonta u pluralističkom političkom sistemu građanskog društva.

Apstraktno uzevši, kompleks mass-medijâ politički je neutralan. Međutim, u jednom konkretnom društvu sredstva masovne komunikacije i njihove poruke su u najmanju ruku dvostruko određeni. *Prvo*, svojinskim odnosom (kojoj klasi pripadaju nosioci njihove materijalne vrednosti) i, *drugo*, a što je u zavisnosti od prethodne odredbe, vrednosnim i idejnim sistemom kome pripadaju sadržine njihovih poruka.

[15] Karl Marx, *Aus der Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, Kritik der Hegelschen Staatsrechts*, u: Marx — Engels, *Werke*, Band I, S. 249.

Sva dosadašnja istraživanja koja tretiraju fenomen sredstava masovne komunikacije[16] pokazala su ne samo da njihove poruke određuju nosioci njihove materijalne vrednosti, već da i same poruke uspostavljaju najprijemčiviji odnos sa kulturnim i vrednosnim stavovima njihovih tvoraca ili onih koji ih u njihovo ime stvaraju. „Delovanje sredstava masovnog komuniciranja efikasnije je ukoliko poruka teži da pojača već postojeće stavove, manje efikasno kada nastoji da izazove blage promene, a najmanje efikasno kada pokušava da izazove potpunu promenu direkcije stava..."[17]. Sasvim je logično da će mass-mediji podržavati i „pojačavati" one stavove koji su u skladu sa globalnim trendovima vladajućih političkih stavova i ona, skoro po pravilu, to i rade.

Međutim, delovanje sredstava masovnog komuniciranja ne ostaje na toj ravni. Ona su u stalnoj „potrazi" za novim vernicima u vladajuće političko mišljenje. Koristeći svoju persuazivnu („ubeđujuću") moć na stavove pojedinaca, ona neprekidno „vrbuju" nove „istomišljenike". U stvari, „objekt" njihovog napada je onaj deo populacije koji nema izdiferenciran politički stav ili koji je labavo vezan za neko drugo (ne)oficijalno političko stanovište[18]. Nestalnost političkog opredeljenja Marks vezuje za socijalnu psihologiju malograđanina, određujući ga sentencom: „Malograđanin... je sastavljen od 'jedne' i od 'druge strane'...". Zatim nastavlja: „Takav je on u svojim ekonomskim interesima, pa *zato* i u svojim političkim, u svojim religioznim, naučnim i umetničkim pogledima. Takav je on u svom moralu, takav je on u svemu. On je ovaploćena protivrečnost."[19] Stavljajući ekonomski interes u centar svemira malograđanina, Marks ne samo što je odredio njegovo praktično političko odnošenje, već je i teorijski anticipirao homologiju između socio-ekonomske strukture pojedinca i većih društvenih grupa i oblikâ i strukture svesti koji iz nje proizlaze. U našem slučaju, pak, između prvog i stavova, mišljenja, aspiracija i akcija javnog mnenja.

Tako dolazimo do prvog paradoksa koji se začinje na relaciji javno mnenje — sredstva masovne komunikacije. Ako su ova njemu u početku omogućila da se realizuje u tehničko-tehnološkom smislu, ako su omogućila njegovu javnu materijalizaciju, stavljena u realitet određenih (građanskih) društvenih i političkih odnosa, ona naplaćuju danak javnom mnenju oduzimajući mu prvobitnu, izvornu materijalnost — metamorfoziraju njegovu

[16] Opširnije o ovom fenomenu kod Ljiljane Bačević, *Sredstva masovnog komuniciranja kao faktor dinamike javnog mnenja*, „Gledišta", br. 4/1975, str. 376—381.

[17] Ibid., str. 378.

[18] Ovakva praksa negovana je u zapadnim zemljama parlamentarne predstavničke demokratije, naročito u predizbornim kampanjama u takozvanoj „borbi za glasove". Više istraživanja ukazuje na to da su izbornu pobedu u mnogim slučajevima doneli glasovi takozvanih „neopredeljenih" birača.

[19] Marks u pismu J. B. Švajceru, London, 24. januara 1865. Citirano prema: Marks — Engels, *Za umetnosta i literaturata*, „Kultura", Skopje, str. 242.

autonomiju, permanentno priklanjajući se utilitarnim ciljevima vladajućeg političkog mnenja. Ovde izbija na svetlo dana demagogija građanskog društva, građanske političke prakse i građanskog političkog procesa. S jedne strane, proklamuje se javnost i respektovanje javnog mnenja u postizanju konsenzusa o globalnom usmeravanju društvenog razvitka, a, s druge, stalno se radi (a nekad i uspeva u tome) na sterilizaciji njegovog delovanja, podvrgavajući ga mamutskom sistemu ideološke indoktrinacije. Time se i mass-mediji preobražavaju ne u sredstvo širokog informisanja, već u medij masovne ideološke hipnoze.

Životnost sredstava masovne komunikacije ostvaruje se „proizvodnjom" informacija. A ova njihova osnovna funkcija kod njih se razvila do te mere, naročito zahvaljujući naučno-tehnološkom progresu, da su ona dostigla nivo planetarnog sistema. „...U velikom planetarnom telu otvoren ie fantastičan nervni sistem: teleprinteri, rotacione mašine, filmske i magnetofonske trake, radio i televizijske antene u rojevima emituju reči i slike; novine i ilustrovani časopisi izveštavaju o svemu što se kreće na zemlji, plovi, leti; nema nijednog molekula vazduha koji ne treperi od poruka..."[20]. A još pre nego što je Edgar Moren skicirao mamutske dimenzije mass-medija na makrosvetskom planu, ona su se uplela u paukovu mrežu buržoaskih tržišnih odnosa kao posebna industrijska grana. Stvorena je ogromna materijalna baza sa velikim proizvodnim serijama[21]. Počelo se sa jednom novom

---

[20] Edgar Moren, *Duh vremena*, „Kultura", Beograd, 1967, str. 39.

[21] Proces koncentracije, povezujući se sa finansijskim kapitalom, prva je započela novinska industrija (krajem prošlog i početkom ovog veka).

„Prvi veliki koncern štampe u Velikoj Britaniji stvorio je lord Nortklif, poznat i kao „Napoleon štampe" (1865—1922), koji je bio vlasnik desetina dnevnih i nedeljnih listova... Tiraž novina zakonito je rastao. Godine 1829, na primer, 17 londonskih dnevnika štampalo se u tiražu od 40.000 primeraka. Krajem prošlog veka „Daily Mail" je imao dnevni tiraž od oko 1,000.000, a 1929. godine oko dva miliona primeraka. Posle drugog svetskog rata „Daily Express" i „Daily Miror" imaju tiraž od pola miliona, dok nedeljnik „News of the World" (koji se specijalizovao za skandale svih vrsta) dostiže tiraž od 8 miliona primeraka. Četvorica magnata štampe (Rotmer, Biverbruk, Kinsli i „Daily Miror Sunday Pictorial") kontrolišu 60% tiraža periodične i 90% dnevne štampe...

Radio je po mišljenju mnogih sociologa najmoćnije sredstvo propagande... Godine 1969. bilo je 300,000.000 radio-pretplatnika (u celom svetu — B. N.), u Velikoj Britaniji 18,008.000, u SR Nemačkoj 28,500.000 itd.

Televizija je najsavremenije sredstvo masovnog komuniciranja... Mreža televizijskih studija i relejnih stanica se stalno povećava, pa se na većem delu naše planete može pratiti televizijski program. Povećava se i broj televizijskih pretplatnika. U SAD, na primer, 1969. godine bilo je 81,000.000 televizijskih pretplatnika, u Velikoj Britaniji 15,729.000, u SR Nemačkoj 15,970.000, u Japanu 21,879.000.

Film je isto tako sredstvo masovnog komuniciranja i masovne kulture... Danas se godišnje u svetu proizvede više od 2.500 dugometražnih filmova, a u prometu je oko 25.000 filmova... Danas u svetu ima više od 100.000 stalnih bioskopa sa preko 55,000.000 sedišta." — *Politička enciklopedija*, „Savremena administracija", Beograd, 1975, strana 453.

proizvodnjom specifičnih „predmeta" (informacije, poruke itd.) — po važećim zakonima tržišne efikasnosti i profita. Sada već čista materijalna korist sve više postaje pokretačka poluga njihove delatnosti, dok se interes za dnevnu politiku i politički um pomera iz njihovog epicentra. Programi novih radio-stanica, televizijskih centara, koncepcije listova sve se više grade po meri profita i tržišnih odnosa, zapostavljajući ukus i potrebe stvarne vlasti i političkog mnenja. „Ako zakoni tržišta, koji određuju sferu robnog prometa i društvenog rada, prodru i u sferu koja je rezervisana za privatne ljude kao publiku, javlja se tendencija da se rezonovanje pretvori u potrošnju, a kompleks javne komunikacije raspada se u akte pojedinačne recepcije"[22] — piše Habermas u svom nadahnutom delu.

Proizvodeći za tržište, ovakva industrija paralelno izgrađuje i model sopstvenog potrošača. Njeni „proizvodi" su serijskog tipa; zato i konzumenti postaju standardizovani modeli ljudi ili cele grupe. Njihove potrebe, ne uspevajući da se „uzdignu iznad stanja koje ih određuje", zadiru u jedno novo područje „masovne industrijske razonode". Raniji *homo politicus* metamorfozira u *homo ludensa*. Savremeni čovek, izmoren sivilom svakidašnjice, uhvaćen u paučinu usamljenosti i beznačajnosti vlastitog života, dosadu amortizuje novim religijskim vrednostima masovne kulture, novim „opijumom za narod" XX veka, koji od njega ne traži da se umara u potrazi za nekim uzvišenim sadržajima. Nude mu se nadohvat ruke „homogenizirane" sve vrednosti sveukupne ljudske civilizacije. Od njega se traži samo da je sposoban da kupuje. Pri tom nisu važna politička ubeđenja, socijalne razlike, barijere između socijalnih i kulturnih grupa, nacionalna pripadnost...

Ideal masovne kulture je stvaranje jednog planetarnog modela ličnosti, ličnosti „rasterećene" svih posebnosti, ličnosti koja će moći da prihvati njene univerzalne minimizirane vrednosti. Tvorci njenih vrednosti pred sobom imaju jednog „imaginarnog čoveka" i na njegovoj prosečnosti grade lažni svet neke projektovane nestvarne „druge realnosti". U stvari, i oni sami dele sudbinu onih kojima se obraćaju. I njihov je položaj predodređen apetitima profita i kapitala, a kreacija i stvaralaštvo zakonima serijske proizvodnje.

Koncentrišući pažnju pojedinca u slobodnom vremenu na proizvode masovne kulture, industrija informacija vrši anesteziju javnog mnenja i same javnosti. Time se pokazuje druga velika protivrečnost između javnosti i javnog mnenja, s jedne, i sredstava za masovnu komunikaciju, s druge strane. Ako su u početku emancipacije javnosti i javnog mnenja od opšteg stanja duha građanskog društva oni bili instrumenti, sredstva i medijumi njegove transmisije i eksponiranja, sada se mass-mediji pojav-

---

[22] Jirgen Habermas, *Javno mnenje — Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, „Kultura", Beograd, 1969, str. 203.

ljuju kao zasebna profiterska aktivnost koja ima svoje konkretne (profitne) interese nasuprot „opšteg" interesa javnosti i javnog mnenja. Tako oni probleme političkog života potiskuju u daleke predele ljudske svesti, manipulišući njihovom neodlučnošću u okvirima postojećih društveno-političkih odnosa i njihovih legalnih regulativa. Na račun toga oni grade vlastitu autonomiju nasuprot nekadašnje autonomnosti javnosti i javnog mnenja.

Ka kopernikanskom preokretu

Otkako se eksponiralo kao element političkog procesa i odnosa u politici javno mnenje okupira interes praktičnog političkog uma (političkog praktičara) i politične teorije. Začeto u nedrima građanskog društva kao protivteža javne vlasti i korektor političke dinamike, ono se razvija ruku pod ruku sa demokratskim tokovima društvenog razvitka, preživljavajući sve metamorfoze pluralističkog političkog sistema. Zato je ono element političke kulture svih savremenih društava demokratske orijentacije sa trendom da postane planetarna institucija.

Kao demokratsku instituciju njega preuzima i socijalističko društvo, ali pri tom menja i tradicionalnu svest o njemu i njegovu faktičku političku ulogu.

— Ako je u građanskom društvu institucija javnog mnenja bila kanal i mehanizam *korigovanja, pa čak i osvajanja vlasti* preko kojeg je opozicija nametala, a ponekad i ostvarivala vlastite interese, u socijalističkom društvu javno mnenje postaje element *nadopune u ostvarivanju vlasti i volje* radničke klase — osnovnog socijalističkog subjekta političkog kretanja.

— Zato se javno mnenje u socijalizmu (posebno u samoupravnom) ne pojavljuje kao protivteža javnoj vlasti u procesu odlučivanja, već se *konstituiše kao sistem obostrane kritičke komunikacije* preko koje se u kretanju političkih odnosa formiraju (racionalno moguće) odluke o usmeravanju društvenog razvitka.

— Zbog toga su neminovni poremećaji i u samoj *koncepciji javnosti*. Nasuprot tradicionalnoj javnosti, koja u savremenom svetu ostvaruje trend povlačenja u „tišinu ministarskih kabineta", socijalistička (posebno samoupravna) javnost se u delatnosti javne vlasti i nosilaca javnih funkcija širi, a to i jeste osnovni uslov za formiranje javnog mnenja.

— Potpuna obaveštenost fizičkih nosilaca javnog mnenja je uslov, pak, da se ono *kvalifikovano* i *kompetentno* odlučuje prilikom zauzimanja stava o društvenim pitanjima za koja je pozvano da dâ svoje mišljenje.

— Delegatski sistem preokreće tok javnosti. Dok se u građanskoj javnosti politička volja formira u visokim partijskim forumima, a u parlamentima ona kao politički stav dobija vizu za javnu upotrebu, u delegatskom toku javnosti reč je o „artikulisa-

nju" interesa koji se nameću u samoj bazi društva. Otuda putem samoupravnog dogovaranja i sporazumevanja radni ljudi i građani delegiraju svoje stavove višim nivoima, a na kraju se u centrima samoupravnog odlučivanja usklađuju stavovi i interesi, postiže se zajednički konsenzus — konstituiše se delegatska volja.

— U socijalističkom društvu uporedo sa *globalnim istorijskim interesom radničke klase* (kao rezultata neiznivelisanog socio-ekonomskog, kulturnog, profesionalnog itd. položaja pojedinca i šire društvene grupe i u zavisnosti od položaja i uloge koju oni zauzimaju u društvenoj podeli rada, u društvenoj reprodukciji i u udruženom radu) postoje i *posebni, parcijalni interesi*. Parcijalizacija interesa dalje dovodi i do diferenciranja stavova, mišljenja, aspiracija i potreba pojedinca i većih društvenih grupa. Zbog toga pri izučavanju javnog mnenja uvek treba uzeti u obzir ovaj realitet: homologiju socio-ekonomske strukture i stavova pojedinaca i širih društvenih grupa.

Ako izvršimo sintezu iznesenih premisa, javno mnenje u socijalističkom društvu možemo odrediti kao: *javno i demokratski izneto, kompleksno, kvalifikovano i kritički diferencirano razmišljanje pojedinca (radnog čoveka ili građanina) o najcelishodnijem artikulisanju individualnih i grupnih interesa u usmeravanju razvitka sopstvenog društva.*

Iz ovako definisanog javnog mnenja proizlazi da je:

1. načelo javnosti u delatnosti javne vlasti, odnosno u okviru samoupravnog odlučivanja i u radu nosilaca javnih i samoupravnih funkcija pretpostavka za eksponiranje javnog mnenja, jer je i samo informisanje dobilo karakter društvenog odnosa;

2. delovanje javnog mnenja moguće samo ako se pri donošenju odluka o usmeravanju društvenog razvitka vodi demokratski postupak. Pri tom mogućnost i šansu za raspravu u takvom demokratskom odlučivanju imaju samo oni stavovi i ideje što su utemeljeni na realnim odnosima i obuhvaćeni legitimnim institucijama političkog sistema. Nasuprot ovome, javno mnenje koje se formira neorganizovano (kao difuzan supstrat stavova, mišljenja i aspiracija) van institucionalne organizacije političkog sistema, može samo da se naslućuje i, po pravilu, ostaje na marginama političkog života;

3. javno mnenje kadro da utiče na usmeravanje društvenog razvitka ako su njegovi fizički nosioci informisani o osnovnim pitanjima koja postavljaju na dnevni red demokratski tokovi društvenog razvitka. Tek tada ono poprima kvalitet kompetentnosti i kvalifikovanosti. U suprotnom, ono devalvira na nivo opredmećenosti i omogućava da se njime manipuliše;

4. i, još jednom, javno mnenje ima smisla i moć da utiče na usmeravanje društvenog razvitka ako je u stanju da učestvuje u donošenju odluka, ako postavlja alternative, ako se kritički i argumentovano javlja kao ravnopravan partner u oblikovanju (tokom rasprava) odluke. Tek tada se ono oslobađa patosa mase, političkih emocija i uzdiže do subjekta političke dinamike.

Dva koloseka ispoljavanja

Javno se mnenje u stvarnom životu manifestuje u dva oblika. Jedan je *institucionalan (formalan)* i izražava se u okviru legalnih institucija političkog sistema, a drugi je *difuzan (neformalan)* i najčešće predstavlja poseban i neintegrisan stav pojedinca u tokove odlučivanja. Međutim, u sondaži javnog mnenja prevalencija je na strani ovog drugog oblika, iako to ne znači da je prvi sasvim zapostavljen. Koji je praktično-politički utilitaran, a koji naučno-spoznajni interes ovakvog određenja za istraživanje neformalnog javnog mnenja?

Prvo, difuzni oblik manifestovanja javnog mnenja ima trošnu arhitektoniku, ali predstavlja i faktum političkog „materijala". U njemu se neposredno pojavljuje mnoštvo stavova i mišljenja koji svoje ishodište imaju u socio-ekonomskom, kulturnom, etničkom, profesionalnom itd. statusu pojedinca u hijerarhiji stvarnog života. Obuhvatanjem dela svesti pojedinca koja participira u javnom mnenju, pojedinačni se stavovi relevantnim i proverenim metodološkim postupcima sistematizuju u jedan relativno homogeni sistem na grupnoj ravni. To, s jedne strane, daje uvid i omogućava sagledavanje aktuelnog stanja duha jedne društvene zajednice u jednom određenom vremenskom razdoblju, a, s druge, nudi i spoznajni materijal za dublja teorijska uopštavanja.

Drugo, stavovi, mnenja, opredeljenja itd. ljudi stanje su duha i predstavljaju potencijalnu osnovu za njihovo međusobno odnošenje trajnijeg karaktera. Zato njihovo saznanje omogućava predviđanje odnošenja ljudi za jedan duži vremenski period.

Treće, samim aktom publikovanja (publiciteta) sondiranog javnog mnenja (difuznog) ono stiče novi kvalitet u sopstvenom življenju. Podiže se na nivo institucije. Postaje element koji se nameće (i uzima se u obzir) pri donošenju odluka o usmeravanju društvenog razvitka. Drugim rečima, na specifičan način sledi logiku institucionalizovanog javnog mnenja.

Četvrto, sondaža difuznog javnog mnenja omogućuje poređenja stavova, mišljenja, aspiracija itd. nosilaca neformalnog javnog mnenja sa institucionalnim tokovima javnog mnenja. U tom smislu ono može da bude značajan pokazatelj o (ne)odstupanju i stepenu diferenciranja ovih dvaju tokova javnog mnenja, kao i značajan pokazatelj kako se odnose i kakve praktične mere preduzimaju nosioci javne samoupravne vlasti.

Peto, izbor difuznog toka javnog mnenja za predmet sondaže daje mogućnosti da se otkriju stvarni uticaji raznih socijalnih, individualnih, institucionalnih, grupnih i kulturnih činilaca u formiranju stava pojedinca, odnosno javnog mnenja. Time se, pak, ostvaruju pretpostavke o mogućnosti upoređenja javnog mnenja na regionalnom, etničkom, kulturnom i socijalnom planu.

Teodosije Čelenković

Teorijsko-metodološki problemi definisanja društvene svojine

Razmatranje metodoloških problema istraživanja u društvenim naukama, a posebno istraživanja društvene svojine, korisno je i neophodno iz više razloga. Na suštinski razlog, odnosno na neodvojivost metode od samog predmeta istraživanja, ukazao je još Hegel.[1] Ponovnim ispitivanjem primenjene metode u istraživanju određene društvene pojave mi, u stvari, istovremeno preispitujemo sopstvena saznanja o toj pojavi. Apsolutni naučni metod, kao logički ključ za razumevanje svih društvenih pojava, i upravo zbog toga nezavisan od svih njih, ne postoji.

Rasprava o *metodi* istraživanja društvene svojine je, dakle, istovremeno rasprava o samoj *društvenoj svojini.*

Svojina i nesvojina

Teorijski pokušaj da se društvena svojina definiše kao nesvojina nailazi kod nekih autora na odlučno odbijanje. Kao najjači protivargument najčešće se ističe sledeći Marksov citat:

---

[1] „Međutim, naučno saznanje zahteva, naprotiv, da se oda životu predmeta ili, što je isto, da ima pred sobom unutrašnju nužnost toga života i da je izrazi" (G. V. F. Hegel, *Fenomenologija duha,* BIGZ, Beograd, 1974, str. 31).

„Svaka proizvodnja jest prisvajanje prirode od strane individuuma u okviru i posredstvom nekog određenog društvenog oblika. U ovom je smislu tautologija kazati da je vlasništvo (prisvajanje) uvjet proizvodnje. A smiješno je odatle napraviti skok na neki određeni oblik vlasništva, na primjer privatno vlasništvo. (Što povrh toga pretpostavlja kao uvjet također i suprotni oblik, nevlasništvo.) Naprotiv, historija pokazuje da je zajedničko vlasništvo (na primjer kod Indijaca, Slavena, starih Kelta itd.) bilo prvobitniji oblik, oblik koji pod vidom općinskog vlasništva još dugo igra značajnu ulogu. Ovdje još nikako nije riječ o pitanju da li se bogatstvo razvija bolje pod ovim ili pod onim oblikom vlasništva. Ali da ne može biti govora o proizvodnji, pa, dakle, ni o društvu gdje ne postoji neki oblik vlasništva, jest tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jest contradictio in subjecto."[2]

Na osnovu ovog Marksovog stava određenje društvene svojine kao nesvojine proglašava se čistom teorijskom besmislicom.[3] Takav teorijski stav u našoj literaturi nije nov[4], zbog čega je nužan nešto širi osvrt na Marksovo shvatanje pojma svojine.

Do citiranog stava Marks nije došao odmah. U jednom od svojih prvih radova on privatnu svojinu definiše kao „pravo sebičnosti", a izvodi je iz čovekove sebične volje da raspolaže sopstvenom imovinom i uživa njene plodove.[5] Da je čovekova volja, bila ona sebična ili altruistička, i sama u krajnjoj instanci uslovljena odnosima ljudi u materijalnoj proizvodnji, do toga Marks ovde još uvek nije došao.

U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844. godine*, međutim, već nalazimo potpuno teorijsko određenje odnosa otuđenog rada i privatne svojine.[6] Marks eksplicitno zaključuje da je privatna svojina *rezultat* otuđenog rada i da radnik pomoću otuđenog rada proizvodi i društveni odnos drugog lica prema sebi kao odnos vlasnika uslovâ i rezultatâ rada. Od ne manjeg je značaja i

---

[2] K. Marx, *Temelji slobode — Osnovi kritike političke ekonomije*, (izbor iz *Grundrisse...)*, „Naprijed", Zagreb, 1974, str. 12.

[3] Stojan Andov, *Kako pristupiti istraživanju društvene svojine*, „Socijalizam", 6/1977, str. 1078.

[4] Videti, na primer: Blaž Bošković, *O svojini i nesvojini u samoupravnom društvu*, „Gledišta", br. 10/1968.

[5] „Dakle, čovjekovo pravo na privatno vlasništvo jeste pravo da se po svojoj volji, bez obzira na druge ljude, nezavisno od društva, uživa sopstvena imovina i da se njom raspolaže, to je pravo sebičnosti" (K. Marks, *Prilog jevrejskom pitanju*, u: *Sabrana dela Marksa i Engelsa*, tom III, „Prosveta" i IMRP, Beograd, 1972, str. 139.

[6] „Dakle, pomoću otuđenog, ospoljenog rada radnik proizvodi odnos nekog čovjeka prema tome radu koji je radu tuđ i koji se nalazi izvan rada. Odnos radnika prema radu proizvodi odnos kapitalista — ili, kako se on inače naziva, poslodavca — prema radu. Privatno vlasništvo je, dakle, proizvod, rezultat, nužna posljedica ospoljenog rada, spoljašnjeg odnosa radnika prema prirodi i prema samome sebi.

Privatno vlasništvo proizlazi, dakle, pomoću analize iz pojma ospoljenog rada, tj. ospoljenog čovjeka, otuđenog rada, otuđenog života, otuđenog čovjeka" (K. Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, u: *Sabrana dela Marksa i Engelsa*, tom III, cit. izd., str. 214).

njegovo metodološko upozorenje da se do pojma „privatna svojina" dolazi analizom otuđenog rada, a ne obrnuto.[7]

Otuđeni rad i privatna svojina su i sami rezultat dugog istorijskog razvoja čoveka i ljudske zajednice. Međutim, ovo teorijsko određenje je i suviše apstraktno da bi moglo zadovoljiti zahteve jedne rigoroznije naučne analize. U krajnjoj liniji, sve društvene pojave bi se mogle objašnjavati kao rezultat istorijskog razvoja čoveka i ljudske zajednice. Otuđeni rad i privatna svojina su polovi iste suštine. Koje?

Da bi došao do preciznijeg određenja pojma privatne svojine, Marks je morao da utvrdi šta je zajednička osnova otuđenom radu i privatnoj svojini. On to i čini u svom sledećem značajnom radu, u *Nemačkoj ideologiji:*

„Različiti razvojni stupnjevi podele rada predstavljaju isto tako i različite oblike svojine, tj. svaki stupanj podele rada određuje i uzajamne odnose individua u odnosu na materijal, oruđe i proizvod rada."[8]

Marks ovde čini korak dalje u objašnjavanju pojma „privatna svojina". U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844. godine* on polazi od privatne svojine kao „proizvoda, rezultata, posledice ospoljenog rada", dakle, od date istorijske činjenice, i iz nje izvodi pojam „privatna svojina". Za objašnjenje kapitalističke privatne svojine, kao istorijskog rezultata, to je možda dovoljno. Međutim, za objašnjenje privatne svojine uopšte, njenog istorijskog nastanka i razvoja, to nikako nije dovoljno. Postavlja se pitanje otkud otuđeni rad (istorijski posmatrano)?

Podela rada je, odgovara Marks, zajednička osnova otuđenom radu i privatnoj svojini. Nastankom i razvojem podele rada povećava se stepen međuzavisnosti ljudi u okviru tako podeljenog rada, ali istovremeno nastaje i razvija se protivrečnost individualnih, grupnih i zajedničkih interesa.[9] Podela rada uslovljava i omogućava otuđivanje duhovne od materijalne proizvodnje, uživanja od rada, potrošnje od proizvodnje, jednom rečju, otuđivanje rada. Zbog toga se ova protivrečnost čovekove egzistencije i razvoja može ukinuti samo ukidanjem njenog uzroka, same podele rada. Kasnije Marks precizira da nije reč o ukidanju podele rada, već o njenom prevazilaženju prerastanjem u novi kvalitet, u svesnu organizaciju rada.[10]

U kapitalističkim proizvodnim odnosima odnos između podele rada i privatne svojine manifestuje se kao rascep između kapitala i najamnog rada, kao akumulacija kapitala, s jedne, i kao

---

[7] Čini se da je savremena teorija društvene svojine zanemarila ovaj vrlo važan metodološki stav. Ako se privatna svojina izvodi iz otuđenog rada, da bi na kraju postala proizvod i sredstvo otuđenja, onda bi se analogno društvena svojina morala izvesti iz razotuđenosti rada, da bi na kraju postala proizvod i sredstvo razotuđenja.

[8] K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija,* u: *Sabrana dela Marksa i Engelsa,* tom VI, cit. izd., str. 20.

[9] Ibid., str. 31.

[10] K. Marx, *Temelji slobode — Osnovi kritike političke ekonomije,* cit. izd., str. 64.

akumulacija siromaštva, s druge strane. Što se podela rada više razvija, produbljuje se i ovaj rascep. Rad se u kapitalizmu može organizovati samo pod pretpostavkom razdeljenosti materijalnih uslova rada od samih radnika.

Dok u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844. godine*[11] Marks na neki način apsolutizuje odnos otuđenog rada i privatne svojine, dotle u *Nemačkoj ideologiji* na sličan način apsolutizuje odnos podele rada i privatne svojine, proglašavajući ih čak „identičnim izrazima"[12]. Šira interpretacija ovog stava upućuje, međutim, na drugačiji zaključak. Značenje „podele rada" Marks bliže određuje kao odnos ljudi „u vezi sa delatnošću" (čime se približava pojmu proizvodni odnosi), a značenje „privatne svojine" kao odnos „u vezi sa proizvodom delatnosti" (čime se približava pojmu raspodela). U tom smislu ovaj stav je rudimentarni oblik njegovih razvijenijih teorijskih određenja ovih pojmova u kasnijim radovima.

Za definitivno uobličavanje Marksovog shvatanja pojma „privatna svojina" od presudnog je značaja (u metodološkom pogledu) njegovo saznanje do kojeg je došao u *Bedi filozofije:*

„U svakoj istorijskoj epohi svojina se razvijala drukčije i pri sasvim različitim društvenim odnosima. Stoga definisati buržoasku svojinu znači isto što i izložiti sve društvene odnose buržoaske proizvodnje.

Htjeti dati definiciju svojine kao nekog nezavisnog odnosa, kao neke posebne kategorije, apstraktne i vječite ideje, može biti jedino iluzija metafizike ili jurisprudencije."[13]

Polemišući sa Prudonom, Marks izoštrava svoj stav u metodološkom i sadržinskom pogledu.

Njegove su definicije iz *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844. godine* i *Nemačke ideologije* na neki način jednostrane, mada se ne mogu okarakterisati kao „posebne kategorije", još manje kao „nezavisni odnosi", jer Marks privatnu svojinu uvek dovodi u vezu sa nečim (otuđeni rad, podela rada). Ipak, tek u *Bedi filozofije* on prvi put eksplicitno izlaže stav da se pojedini konkretno-istorijski oblici svojine moraju posmatrati u direktnom odnosu sa konkretno-istorijskim odnosima proizvodnje, a ne kao rezultat razvoja svojine uopšte kao neke „večite ideje". Na osnovu toga on i dolazi do treće (najpotpunije) definicije buržoaske (dakle, konkretno-istorijskog oblika) svojine, koja u sebi sublimira i saznanja do kojih je ranije već došao, po kojoj je ona izraz ukupnih „društvenih odnosa buržoaske proizvodnje".

---

[11] K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija,* u: *Sabrana dela,* cit. izd., str. 65.

[12] „Uostalom, podela rada i privatna svojina *predstavljaju identične izraze (kurziv* — T. Č.) — u jednom se u vezi sa delatnošću govori o istom onom o čemu se u drugom govori u vezi sa proizvodnom delatnosti." Ibid., str. 32.

[13] K. Marks, *Beda filozofije,* u: *Sabrana dela,* tom VII, cit. izd., str. 131.

Ako se nakon ovog sažetog prikaza razvoja Marksovog shvatanja pojma privatne svojine vratimo stavu iz *Grundrisse*... (koji je u ovom članku citiran na samom početku), onda treba primetiti sledeće:

Prvo, u njemu se Marks suprotstavlja nastojanju klasične političke ekonomije da definiše večite zakone društvene proizvodnje, pri čemu je pod tim podrazumevala zakone kapitalističke robne proizvodnje. Na najvišem stepenu apstrakcije, kada se u istraživanju zanemare specifičnosti pojedinih istorijskih epoha, kada se, dakle, zanemari sama istorija, dolazi se do stvarnog poistovećivanja značenjâ pojedinih pojmova (proizvodnja, prisvajanje, svojina), zbog čega se analiza (u ovom slučaju, klasične političke ekonomije) stalno vrti u krugu raznih tautoloških iskaza i kontradiktornih zaključaka. Drugim rečima, ako se na najvišem nivou apstrakcije pojam „svojina" izjednačava sa pojmom „proizvodnja" (a i jedno i drugo se označava kao „prisvajanje prirode od strane individuuma u okviru i posredstvom nekog određenog društvenog oblika"), onda je zaista tautologija reći da ne može biti govora o proizvodnji bez nekog oblika svojine. Društvo bez proizvodnje nisu do sada projicirali ni najsmeliji pisci naučno-fantastičnih romana.

Drugo, upravo je u *Grundrisse*... Marks na najpotpuniji način razvio i objasnio svoju naučnu metodu, osobito odnos između takozvanih „najjednostavnijih apstraktnih određenja" i konkretnih teorijskih određenja koja se odnose na date istorijske načine proizvodnje, mada je samu metodu najsvestranije primenio tek u *Kapitalu*. U tom kontekstu je i njegovo metodološko upozorenje (koje poznajemo još iz *Bede filozofije*) da je smešno sa opšteg pojma svojine (kada se na najvišem nivou apstrakcije ovaj pojam izjednačava sa pojmom „proizvodnja") „napraviti skok na neki određeni oblik vlasništva, na primer, privatno vlasništvo".

Iz prethodnih razmatranja jasno je da je pokušaj da se svojina definiše kao „večita ideja", „nezavisan odnos" i tome slično — iluzija S. Andova i drugih interpretatora Marksovih saznanja, a ne Marksova iluzija. Obrnuto, određenje društvene svojine kao nesvojine nije tako besmisleno, kao što to tvrdi S. Andov u citiranom članku, da se pod tim podrazumeva negacija proizvodnje, negacija prisvajanja prirode. Biće, na iznenađenje njegovih kritičara, da ono ima i neko svoje racionalnije jezgro.

Definicija društvene svojine kao nesvojine[14] predstavlja negativno teorijsko određenje ovog pojma. Da takvo teorijsko odre-

---

[14] U našoj literaturi o tome je najopširnije pisao Dragoljub Dragišić u sledećim radovima: *Položaj proizvođača u samoupravnom sistemu*, „Gledišta", br. 3/1968, *Suština samoupravnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju*, „Ekonomska misao", br. 4/1974. i *Samoupravni socijalistički odnosi proizvodnje*, IDN, Beograd, 1976.

Polazeći od stava da se u socijalističkom samoupravnom društvu razvijaju nesvojinski odnosi, ovaj autor umesto termina „društvena svojina" upotrebljava formulaciju „samoupravni način raspo-

đenje za potpunu definiciju društvene svojine nije dovoljno, to se samo po sebi podrazumeva. Ali, isto tako je nesporno da to može biti odlučujući korak u dolaženju do njenog pozitivnog teorijskog određenja.

Naučna vrednost same definicije može se testirati dvojako: sa teorijsko-metodološkog i realno istorijskog stanovišta.

U teorijsko-metodološkom pogledu određenje društvene svojine kao nesvojine znači sledeće: razvoj socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa predstavlja istovremeno proces negacije bilo kog oblika monopola nad društvenim sredstvima za proizvodnju. Drugim rečima, određenje društvene svojine kao nesvojine na određenom nivou apstrakcije pretpostavlja shvatanje pojma svojine kao društvenog odnosa u kome ne postoji bilo koji oblik monopola nad društvenim sredstvima za proizvodnju; jedino pod tom pretpostavkom ona ima određenog teorijskog smisla. Nije, dakle, reč o negaciji proizvodnje, odnosno negaciji „prisvajanja prirode od strane individuuma u okviru i posredstvom nekog određenog društvenog oblika", kao što to uporno žele da joj imputiraju njeni kritičari.

Zbog čega određenje društvene svojine kao nesvojine potencira značaj kategorije monopola? Iz prostog razloga što ona tu nalazi plodan trag za pozitivno određenje suštine društvene svojine. Monopol nad sredstvima za proizvodnju, apstrahujući njegove konkretno-istorijske oblike, uvek izražava manji ili veći stepen posredovanosti odnosa među ljudima u društvenoj proizvodnji, u procesu „prisvajanja prirode u okviru i posredstvom nekog određenog društvenog oblika". Ukoliko, naime, između čovekove proizvodne delatnosti i njegovog proizvoda rada postoji jedan posrednički čin — mogućnost i pravo pojedinca, grupe, države itd. da u skladu sa svojim uskim interesima proizvodno koristi sredstva za proizvodnju i da na osnovu toga prisvaja rezultate tako organizovanog rada — onda je jasno da se celokupna društvena proizvodnja može organizovati samo pod pretpostavkom postojanja određenog oblika monopola nad sredstvima za proizvodnju i da takva društvena proizvodnja stalno reprodukuje taj određeni monopol. Isto tako, jasno je da u ovom društvenom procesu posredovanja između neposredne proizvodne delatnosti i proizvoda te delatnosti nužno nastaje otuđivanje rada, proizvoda rada i samog čoveka. Kada se, dakle, na jednom nivou apstrakcije kaže da je društvena svojina u svojoj biti nesvojina, onda se time u stvari tvrdi da društvena svojina izražava takav konkretno-istorijski oblik proizvodnih odnosa koji negira bilo koji oblik monopola nad društvenim sredstvima za proizvodnju; bilo koji oblik posredovanih odnosa među ljudima u proizvodnji njihovog života, a to je

---

laganja sredstvima za proizvodnju". Time se čini teorijski pokušaj da se što adekvatnije izraze novi društveni odnosi koji nastaju povodom raspolaganja i korišćenja društvenih sredstava za proizvodnju u samoupravnom socijalističkom načinu proizvodnje.

zapravo osnova procesa razotuđivanja rada, proizvoda rada i čoveka uopšte.[15]

Da li je takvo shvatanje pojma „svojina", koje definicija društvene svojine kao nesvojine pretpostavlja, uobičajeno u teoriji? Ovde treba podsetiti da je o protivrečnostima pojmova „svojina" i „nesvojina" raspravljao (naravno, u drugačijem teorijskom kontekstu) još Hegel u *Fenomenologiji duha*.[16] On je „nesvojinu" definisao kao „bezvlasnost stvari ili zajednicu dobara", iz čega proizlazi da je pod „svojinom" podrazumevao društveni odnos u kome postoji puna vlast pojedinaca nad materijalnim dobrima (klasična definicija rimskog prava: *ius utendi, fruendi et abutendi*). U našoj literaturi poznati su pokušaji da se utvrdi razlika između termina „prisvajanje" i „svojina"[17] i između termina „svojina" i „posed"[18] u Marksovim radovima.

Nezavisno od tih teorijskih rasprava ili od eventualne konvencije o značenju ovih termina u budućim istraživanjima, treba reći da je nedopustivo da se bilo koji od njih proglasi „nezavisnom kategorijom", „večitom idejom" itd. Ta takozvana najapstraktnija teorijska određenja imaju u marksističkoj metodologiji ograničeni značaj (uštećuju nam ponavljanja — rekao bi Marks).

Zbog toga je nužno određenje društvene svojine kao nesvojine testirati i sa realno istorijskog stanovišta. Time se, u stvari, apstraktno teorijsko određenje društvene svojine putem mišljenja reprodukuje do „konkretnog", na koji način se i dolazi do njenog celovitog teorijskog pojma.

U realnom istorijskom smislu određenje društvene svojine kao nesvojine znači sledeće: razvojem socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa negiraju se svi prethodni istorijski oblici svojine koje je socijalistička revolucija zatekla ili koji su se razvili u njenom krilu u početnoj fazi razvoja socijalističkog društva (privatna kapitalistička, državna, sitnosopstvenička itd. svojina)[19],

---

[15] Da li sam termin „nesvojina" najadekvatnije izražava ono što se želi, drugo je pitanje. Po mom mišljenju, ovaj termin nije najpodesniji za ispoljavanje suštine same ideje. Naprotiv, on je do sada često izazivao neplodotvorne teorijske rasprave. Indikativno je, međutim, da je na izgled terminološka rasprava o pojmovima koji se ovde razmatraju vodila ka širim i dubljim teorijskim razlikama i shvatanju prirode socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa.

[16] G. V. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, cit. izd., str. 251—253.

[17] Miladin Korać, *Pojam odnosa proizvodnje*, „Nolit", Beograd, 1957.

[18] Dragoljub Dragišić, *Suština samoupravnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju*, „Ekonomska misao", br. 4/1974.

[19] Formulacije „negacija klasične svojine" i „negacija svojine kao takve", koje sam upotrebio u svom članku *Otkud „teorija tržišta radne snage" u samoupravnom društvu*, „Gledišta", br. 7—8/1975, imaju *teorijsko-metodološki*, a ne realni istorijski smisao. S. Andov u svom citiranom članku pridaje im, međutim, realni istorijski smisao u očiglednom naporu da pronađe veštački iskonstruisanu tačku oslonca za svoju kritiku. O značenju termina „svojina" bilo je u dosadašnjim razmatranjima već dovoljno reči. Termin „klasična svojina" upotrebio sam u istom smislu, mada u pravnoj teoriji on ima značenje definicije koja je data još u rimskom pravu.

čime se na praktičan način negiraju svi zatečeni i novoformirani monopoli nad društvenim sredstvima za proizvodnju. Da se upravo takav istorijski proces stvarno odvijao i odvija u Jugoslaviji još od 1950. godine, to valjda ne treba posebno dokazivati.

Rezime razmatranja o društvenoj svojini kao nesvojini, sa teorijsko-metodološkog i realnog istorijskog stanovišta, mogao bi se formulisati pomoću jedne već izrečene misli: određenje društvene svojine kao nesvojine je pre svega *negativno teorijsko određenje* pojma društvene svojine. U kom smislu ono pruža plodnu osnovu za dolaženje do celovitog pojma ovog društvenog odnosa?

Bez pretenzija da se dâ potpun odgovor na postavljeno pitanje — jer bi to podrazumevalo svestranu analizu socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa — u narednom razmatranju ukazaće se sažeto na mogući teorijsko-metodološki pristup.

Društvena svojina

Društvena svojina je *neposredni izraz* ili, još preciznije, *rezultat raspodele* u dvostrukom smislu reči.

Prvo, ona je *rezultat prethodne raspodele materijalnih uslova za proizvodnju* na različite radne zajednice neposrednih proizvođača. Taj rezultat je nastao, apstraktno govoreći, istorijskim razvojem rada, njegovim razdvajanjem unutar sebe (razvojem društvene podele rada do današnjeg stupnja), jednom rečju, dosadašnjim razvojem ljudske zajednice.

Zanemarujući prethodne istorijske faze razvoja jugoslovenskog društva, treba reći da predajom fabrika radnim kolektivima na upravljanje (počev od 1950. godine) u praksi započinje proces nastajanja i razvoja društvene svojine, čime se u stvari vrši jedan specifični istorijski vid raspodele materijalnih uslova za proizvodnju na pojedine radne zajednice. Sticanjem prava da upravljaju određenim društvenim sredstvima za proizvodnju radnici su stekli konkretno-istorijsku mogućnost da ih neposredno proizvodno koriste, da njima proizvode materijalna dobra, robe, da posredstvom njihove realizacije zadovoljavaju lične, zajedničke i društvene potrebe i da na taj način ovladaju društvenom proizvodnjom u celini.

Pored toga, nastajanjem svake nove fabrike, novog pogona, vršio se u proteklom periodu istovremeno i novi istorijski akt raspodele sredstava za proizvodnju na postojeće ili nove radne zajednice, a na taj način se društvena svojina sve više širila i razvijala.

Prema tome, jasno je (i bez posebnog upozorenja S. Andova) da „klasična svojina" i „svojina kao takva" u realnoj istorijskoj zbilji ne postoje. Međutim, da takozvana „najjednostavnija apstraktna određenja" („svojina kao takva", „rad kao takav", „roba kao takva" itd.) imaju svoj strogo određeni teorijsko-metodološki smisao u naučnom istraživanju društvenih pojava — verujem da je poznato i S. Andovu.

Jedom rečju, društvena svojina u Jugoslaviji nastala je kao rezultat neposrednog spajanja (u okviru i posredstvom mnogobrojnih radnih zajednica) radnika sa društvenim materijalnim uslovima rada.

Naravno, taj proces nije tekao pravolinijski, ravnomerno i „pravedno", kao što je to, uostalom, slučaj sa istorijom uopšte. Jedne radne zajednice stekle su mogućnost da rade sredstvima za proizvodnju u najpropulzivnijim industrijskim granama, dok su druge tu mogućnost stekle u tekstilnoj industriji; neke radne zajednice stekle su mogućnost da rade najsavremenijim sredstvima za proizvodnju, dok su druge (u istoj grani) morale da rade sa zastarelim itd. To je, nesumnjivo, uticalo na stvarnu sadržinu socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa, a time i na stvarnu sadržinu društvene svojine. Protivrečnosti koje su iz toga proistekle nalazile su svoj izraz, kada je reč o društvenoj svojini, u elementima tehnokratskog, državnog i grupnog monopola, koji su bili stalni pratilac dosadašnjeg razvoja društvene svojine.

Prema tome, raspodela materijalnih uslova za proizvodnju, zatečenih i novostvorenih, na pojedine radne zajednice neposrednih proizvođača, njihova rascepkanost ili integrisanost u ukupnom lancu društvene proizvodnje, stepen zajedništva koji je ostvaren u pojedinim segmentima i u celini društvenog rada, u bitnoj meri uslovljava konkretno-istorijsku sadržinu društvene svojine u različitim fazama njenog razvoja, kao i protivrečnosti koje iz toga proizlaze.

Drugo, društvena svojina se javlja i kao *rezultat raspodele proizvoda rada.*

U socijalističkoj robnoj proizvodnji, koja počiva na mašinskom radu, društvenoj i tehničkoj podeli rada i robnom obliku proizvodnje, udruženi radnici imaju stvarnu mogućnost da u okviru i posredstvom radnih zajednica neposredno proizvodno koriste društvena sredstva za proizvodnju, a time i da neposredno ostvare svoje proizvodne sposobnosti. Apstrahujući određene protivrečnosti koje su s tim povezane, iz toga dalje proizlazi da radne zajednice udruženih radnika, nakon realizacije proizvedenih roba, neposredno[20] prisvajaju rezultat rada, dohodak. Činjenica da udruženi radnici neposredno prisvajaju rezultat rada (dohodak), čime se i izražava društveno-ekonomska suština društvene svojine, prethodno je već bila sadržana u socijalističkim samoupravnim proizvodnim odnosima, odnosno u takvim međusobnim odnosima radnika u društvenoj proizvodnji u kojima oni neposredno koriste sredstva za proizvodnju kako bi proizveli robu, kao i iz raspodele prema radu i rezultatima rada koja nastaje kao „naličje" socijalističkih samoupravnih proizvodnih od-

---

[20] Ovaj neposredni odnos ostvaruje se u okviru radne zajednice neposrednih proizvođača. Jasno je, naime, da je u razmerama celokupne društvene proizvodnje prisvajanje dohotka posredovano društvenom razmenom rada između različitih radnih zajednica.

nosa. Tako dolazimo do suštinskog metodološkog zaključka: teorijsko određenje društvene svojine nastaje pomoću analize socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa i raspodele prema radu i rezultatima rada, a ne obrnuto.

Tek kada je društvena svojina objašnjena kao rezultat prethodne raspodele uslova rada (u istorijskom smislu) i kao rezultat konkretno-istorijskih odnosa proizvodnje i raspodele (u teorijsko-metodološkom smislu), može se ona u analizi uzeti i kao *pretpostavka* socijalističke samoupravne proizvodnje. Tada nam ona ne deluje kao „večita ideja", kao plod čiste invencije marksističkih teoretičara, već kao proizvod realnog istorijskog razvoja društva i konkretno-istorijskih odnosa proizvodnje i raspodele, koja se i sama, u dijalektičkom kretanju, javlja kao pretpostavka čitavog procesa.

Neke teorijske kontroverze

Umesto da pomoću analize socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa dođe do pojma društvene svojine, jedan deo naše teorijske misli u svojim istraživanjima uporno polazi od pitanja: ko je stvarni *vlasnik* sredstava za proizvodnju u socijalističkom načinu proizvodnje[21], pri čemu se pod pojmom svojine, direktno ili indirektno, podrazumeva definicija data u rimskom pravu. Zbog čega se u okviru ovog metodološkog okvira ne može doći do celovitog teorijskog pojma društvene svojine? Iz prostog razloga što socijalistički samoupravni proizvodni odnosi podrazumevaju po definiciji *nepostojanje bilo kog istorijski poznatog oblika monopola nad društvenim sredstvima za proizvodnju.* Teorijski napor da se utvrdi koji društveni subjekt u socijalističkom načinu proizvodnje ima „punu vlast nad stvarima" dolazi zbog toga u nepomirljiv sukob sa pretpostavkom od koje se polazi (socijalistički samoupravni proizvodni odnosi). Rešenje ove kontradikcije moguće je na dva načina: (a) da se redefiniše pojam socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa u tom smislu da oni podrazumevaju neki od istorijski poznatih oblika monopola ili neki novi oblik monopola, ili (b) da se, polazeći od date definicije socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa, izvede konsekventan zaključak po kome u socijalističkom načinu proizvodnje ni jedan društveni subjekt (individua, grupa, sloj, klasa) nije *vlasnik* (nema „punu vlast nad stvarima") društvenih sredstava za proizvodnju.

S. Andov pronalazi „rešenje" ovog problema jednom oprobanom metodom, zamenom teza: umesto da govori o *vlasniku*

[21] U već citiranom članku S. Andov zaključuje: „U istraživanju društvene svojine treba da se pođe od pitanja njenog subjekta" (str. 1079).

sredstava za proizvodnju, on govori o *subjektu društvene svojine*.[22] Radnik je subjekt društvene svojine — to je suština teorijskog pronalaska S. Andova. Koji je stvarni smisao tvrdnje da je radnik subjekt društvene svojine?

Da udruženi radnik nije objekt socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa, a time i društvene svojine, već njihov delatni subjekt, to nije otkriće S. Andova. Smisao istorijskog procesa razotuđivanja rada valjda i jeste u tome da formalni subjektivitet, koga je radnik ostvario već u kapitalističkim društvenim uslovima, razvojem socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa dobije svoju realnu društvenu sadržinu. Ideja o radniku kao subjektu društvene svojine nema, međutim, u vidu tu vrstu subjektiviteta. „*Biti subjekt* (podv. S. A.) znači imati volju i imati moć za ostvarenje te volje kroz određene odnose" — kaže S. Andov.[23] Drugim rečima, termin „subjekt" treba da zameni termin „vlasnik". Umesto da kaže: „radnik je vlasnik sredstava za proizvodnju", Andov, u skladu sa novom terminologijom, kaže da je „društvena svojina, u stvari, *radnikova* (podv. S. A.) društvena svojina"[24]. Pomoću kategorija „volje" i „moći" Andov prvobitno teorijsko određenje da je „radnik subjekt društvene svojine" bliže određuje definicijom po kojoj je „društvena svojina radnikova društvena svojina". Kako razumeti ovu definiciju: da li tako što je društvena svojina jednaka društvenoj svojini (tautologija) ili pak tako što je društvena svojina jednaka radnikovoj svojini? Imajući u vidu naglašenost prisvojnog prideva „radnikova", izgleda da je ovo drugo značenje bliže autorovoj izvornoj misli.

Da je poslednji zakjučak tačan, pokazuje i jedan drugi red misli. Andov društvenu svojinu određuje kao društveni odnos. Prilikom bližeg određenja tog pojma on, međutim, tvrdi da društvena svojina „*konkretno postoji* (podv. S. A.) u obliku vrednosti sredstava za proizvodnju (materijalnih sredstava za proizvodnju, prava i potraživanja, kao i novčanih sredstava) osnovnih organizacija udruženog rada"[25]. Ukoliko društvena svojina u stvarnosti postoji kao stvar (a ne kao društveni odnos), onda je sasvim logično da se zaključi da je radnik, zajedno sa drugim radnicima u radnoj organizaciji, „subjekt *tog* (podv. S. A.) kvantuma od

---

[22] Pravo je svakog istraživača da u teorijskoj analizi primeni razne metode. Nije, međutim, korektno da se u teorijskim raspravama primeni metod imputiranja. Nije mi, naime, jasno zbog čega mi S. Andov podmeće termin „subjekt društvene svojine" kada u citiranom članku ja upotrebljavam isključivo termin „vlasnik sredstava za proizvodnju". Zar treba dokazivati da ove formulacije nemaju isto značenje?

[23] Cit. članak, str. 1081.

[24] Ibid.

U skladu sa pojmovnom aparaturom koju nudi Andov, kapitalističku privatnu svojinu bi trebalo redefinisati na sledeći način: kapitalistička privatna svojina je, u stvari, kapitalistova kapitalistička privatna svojina. Neka se ovde snađe ko može!

[25] Ibid., str. 1080—1081.

njih proizvedene društvene svojine"[26], odnosno da radnik, zajedno sa drugim radnicima, ima „punu vlast" nad određenim delom društvenih sredstava za proizvodnju.

Pošto radnik u socijalističkom načinu proizvodnje ne proizvodi kao Robinzon, već u zajednici sa drugim radnicima, nastaje jedan problem koji je tipičan za ovu teorijsku koncepciju: „Zbog čega se radnikov subjektivitet nad društvenom svojinom nužno ugrađuje u osnovnu organizaciju udruženog rada kao subjekta društvene svojine i kako dolazi do tog ugrađivanja."[27] Sažeto interpretiran odgovor glasi: do „ugrađivanja" dolazi nužno zbog dvostrukog karaktera svojine u socijalističkom načinu proizvodnje (privatna svojina nad radnom snagom i društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju), a samo „ugrađivanje" vrši se posredstvom robnog karaktera radne snage.[28]

Tako se oda o radniku kao subjektu društvene svojine završava, na iznenađenje čitaoca, na potpuno neslavan način, tvrdnjom da njegova radna snaga ima još uvek robni karakter. Ostaje, naravno, pitanje u čemu je smisao radnikovog subjektiviteta u socijalističkom načinu proizvodnje ukoliko njegova radna snaga ima robni karakter?

Na kakva ograničenja nailazi teorijska koncepcija koju razvija S. Andov, pokazaćemo još na nekim primerima.

U vezi sa jednim karakterističnim problemom u okviru ovog teorijsko-metodološkog postupka Andov formuliše sledeće pitanje: ukoliko radnik u socijalističkom načinu proizvodnje nije vlasnik sredstava za proizvodnju, „u kom svojstvu, onda, on prodaje taj proizvod i da li ga on zaista prodaje? Jer — nastavlja Andov — ne sme se zaboraviti, robu može prodavati samo njen vlasnik"[29]. Iz samog pitanja proizlazi da, po Andovu, udruženi radnik (pod pretpostavkom robnog oblika društvene proizvodnje) može prodavati proizvedenu robu samo kao vlasnik sredstava za proizvodnju i samo zato što je vlasnik tih sredstava.

Udruženi radnik, u okviru i posredstvom radne zajednice čiji je član, zaista prodaje proizvod svoga rada kao robu. Međutim, roba je u socijalističkom načinu proizvodnje *rezultat radnikovog rada sa društvenim sredstvima za proizvodnju,* a ne rezultat fetiškog delovanja nekog otuđenog društvenog odnosa (kapitala, na primer). Udruženi radnik, dakle, prodaje proizvedenu robu zbog toga što je, u okviru i posredstvom radne zajednice čiji je član, stekao društveno-istorijsku mogućnost i pravo da neposredno proizvodno upotrebljava deo društvenih sredstava za proizvodnju, da upravlja procesom proizvodnje, da razmenjuje proizvode svoga rada i da vrši raspodelu ostvarenih rezultata rada, — a ne zbog

---

[26] Ibid., str. 1081.

[27] Ibid., str. 1082.

[28] Pored citiranog članka, vidi i sledeći članak istog autora: *Protivurečno društveno biće samoupravljača i proizvodnja vrednosti u sosocijalizmu,* „Socijalizam", br. 1/1973.

[29] Cit. članak, str. 1084.

toga što je vlasnik sredstava za proizvodnju. Kada prestaje da radi određenim društvenim sredstvima za proizvodnju, on prestaje i da prodaje robe koje se proizvode tim sredstvima. Isto tako, on neposredno prisvaja rezultate rada zato što radi društvenim sredstvima za proizvodnju (i proporcionalno njegovom udelu u zajedničkom radu), a ne zato što je vlasnik sredstava za proizvodnju (i proporcionalno udelu njegovog vlasništva). Društveni karakter robe i dohotka proizlazi iz socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa. Zbog toga što je u društvenom procesu proizvodnje, u okviru određene radne zajednice, direktno spojen sa delom društvenih sredstava za proizvodnju (čime je stekao mogućnost da neposredno realizuje svoju radnu sposobnost), udruženi radnik direktno vrši funkciju razmene proizvoda svoga rada i neposredno odlučuje o raspodeli ostvarenih rezultata rada. U onoj meri u kojoj je radnik subjekt društvenog procesa proizvodnje u toj meri je on i subjekt svih ostalih faza društvene reprodukcije (razmene, raspodele, potrošnje). U procesu razotuđivanja rada radnik istovremeno ovladava sredstvima za proizvodnju, svojom proizvodnom delatnošću i proizvodima rada.

Drugi problem, koji se javlja u teorijskoj koncepciji S. Andova, odnosi se takođe na razmenu, ali ovoga puta na razmenu radne snage kao robe. Na pitanje između kojih subjekata se vrši prodaja i kupovina radne snage kao robe i kako se ova prometna transakcija odvija u socijalističkom načinu proizvodnje, S. Andov odgovara na način koji smo već upoznali, zamenom teza. Radnik prodaje proizvode svoga rada u svojstvu udruženog radnika, kaže Andov, a u svojstvu potrošača on te iste proizvode kupuje. Prema tome, zaključuje Andov, u dva različita društvena određenja radnik i prodaje i kupuje sopstvenu radnu snagu kao robu.[30] Govoreći jednom o razmeni proizvoda rada, a drugi put o razmeni radne snage kao robe, Andov „srećno" rešava problem, što ne znači da nije ostao dužan odgovora na pitanje ko i kako vrši razmenu *radne snage kao robe* u socijalističkom načinu proizvodnje i zbog čega je takva razmena nužna.[31]

*

Od kakvog je značaja Marksov metod za istraživanja koja je obavio, pokazuje i ovaj njegov stav:

„Kao što smo iz pojma *otuđenog, ospoljenog rada* našli pomoću *analize* pojam *privatnog vlasništva*, tako se pomoću tih dvaju faktora mogu razviti sve nacionalnoekonomske *kategorije*,

---

[30] Ibid., str. 1085—1086.

[31] Svestranija analiza teorijske koncepcije o dva oblika svojine u socijalizmu (društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i privatna svojina nad radnom snagom) pokazala bi i druga ograničenja ovog teorijsko-metodološkog postupka. Takva je analiza, međutim, izvan okvira ovog članka.

a u svakoj ćemo kategoriji naći, kao na primer u trgovini, konkurenciji, kapitalu, novcu, samo *određeni i razvijeni izraz* tih prvih osnova" (*kurziv* — K. M.).[32]

Ovaj stav otkriva da je u osnovi svih Marksovih analiza kapitalističkog društva otuđeni rad, da sve druge kategorije, direktno ili indirektno, izvodi iz ovog pojma, ili ih na njega svodi kao na svoju prvobitnu osnovu. Iz ove perspektive posmatrano, u *Kapitalu* se ništa drugo ne radi, već se, posredstvom vrlo razuđene teorijske pojmovno-analitičke aparature, analizira na koji način se u ekonomskoj praksi kapitalističkog društva ispoljava otuđeni rad i kako se svi pojavni oblici funkcionisanja kapitalističke privrede u krajnjoj liniji svode na njega.

Međutim, za naše razmatranje je značajno to da je Marks, zahvaljujući prvenstveno svom metodu istraživanja, bio kadar da već u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844. godine* ukaže na suštinu društvenih odnosa u kapitalizmu (otuđeni rad) i da uspostavi naučno zasnovane relacije između te suštine i njenih pojavnih oblika u kapitalizmu (trgovina, konkurencija, novac, kapital itd.), što će biti predmet njegovih detaljnih istraživanja u kasnijim radovima, a posebno u *Kapitalu*.

To upečatljivo pokazuje da rasprava o metodu istraživanja društvene svojine nije rasprava o pojedinim terminima, već o supstancijalnim problemima naše teorijske misli i društvene prakse.[33]

---

[32] K. Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, cit. izd., str. 225.

[33] U tom smislu se slažem sa S. Andovom da „svesne snage" treba „da znaju koji je najbolji put u razrešavanju njihovih istorijskih zadataka, a gde su stranputice i ćorsokaci". Društvene nauke bi, nesumnjivo, trebalo da im pomognu u zaobilaženju tih stranputica i ćorsokaka. Nadam se da sam ovim člankom bar delimično doprineo da se razbistri šta je „obična opsena", a šta „u suštini ideološko prikrivanje nemoći da se prevlada najamni odnos".

Dušan Ičević

Društvena svojina i društveno biće nacije

Društvena svojina, samoupravljanje i dohodak čine osnovu, supstancu i oblik udruženog rada kao istorijski novog načina društvene proizvodnje. Oni su osnova i modernog transformisanja nacije, istovremeno (a) oslobađanja nacije od svih društveno-antagonističkih svojstava, (b) ostvarivanja nacije u najboljim društvenim vrijednostima, i (c) postepenog prevazilaženja nacije kao oblika društvenog grupisanja i posebne ljudske zajednice.

Samoupravno udruženi rad čini osnovu svih odnosa u društvu, pa, prema tome, i osnovu nacionalne ravnopravnosti. Po Marksu, svojinski odnosi su istovjetni produkcionim odnosima. U nas društvena svojina bitno određuje samoupravne proizvodne odnose. Društvena svojina je, prema Ustavu, izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima. Samoupravljanje je oblik produkcionih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini.

Neki autori smatraju društvenu svojinu, a ne samoupravljanje, mjerilom socijalizma. No, mislimo da se društvena svojina i samoupravljanje ne mogu odvajati, niti mogu, u suštinskom društveno-ekonomskom i klasnom smislu, kod nas postojati jedno bez drugoga. „Društvena svojina bez samoupravljanja vodi u

obnovu svojinskih prava i time u izjednačenje svojine sa vlašću. Samoupravljanje bez društvene svojine vodi u atomiziranje privrede i društva i time u parcelizovanu vlast ili totalnu autokratiju."[1]

Može izgledati da se neposrednim povezivanjem društvene svojine i društvenog bića nacije pravi konstrukcija. Ali činilo nam se da to ima smisla, uprkos mnogim iskušenjima i teškoćama na koje se teorijski i praktično-politički nailazi u „nacionalnom" imenovanju osnovnog produkcionog odnosa, odnosno da je opravdano da se upravo: (a) sve promjene u društvenom biću nacije osmisle polazeći od suštine samoupravnih produkcionih odnosa i cjelokupnosti udruženog rada, od supstance društvene svojine, i (b) da se relativno samostalno samokretanje nacije ne izdvaja u sopstveni hermetički svijet, već i da ono bude „svezano", svojom autonomnošću i djelovanjem, za karakter produkcionih odnosa i samoupravno podruštvljavanje čovjekove egzistencije. Utoliko nam se činilo da je uputnije nalaziti moguća prožimanja samoupravnog produkcionog odnosa, čiji je izraz društvena svojina, i nacionalnog bića, jer se pojam nacije ne može svesti na emocionalnu kategoriju i poistovećivati sa pojmom nacionalne svijesti, „prebaciti" samo u kulturno-psihološku i ideološko-duhovnu sferu. Nacija je, naime, realno utemeljena zajednica, specifični kolektivitet sa kompleksom ekonomskih, političkih, kulturnih, uopšte društvenih svojstava i odrednica. A društvenu svojinu kao osnov slobodnog, samostalnog i samoupravnog života i razvoja svake nacije i istovremeno dobrovoljne, ravnopravne i samoupravno-političke udruženosti u jugoslovensku federaciju — takođe determiniše kompleks odnosa između slobodno udruženih ljudi. Samoupravno udruživanje na društvenoj svojini daje novi smisao samoupravnom organizovanju i samoupravljanju svake nacije. Samoupravljanje se ostvaruje kao novi vid samoopredjeljenja nacije. Samoupravljanje na društvenoj svojini postaje osnova i mjera vrijednosti svih odnosa u društvu. Otuda je u ovom radu učinjen pokušaj da se uspostave, koliko je moguće, što neposredniji spojevi društvene svojine i nacionalnog organizovanja u sistemu socijalističkog samoupravljanja.

I

Društvenost svojine kao, u tendenciji, nesvojine sve više omogućuje podruštvljujuću funkciju nacije u samoupravnom udruživanju ljudi i njihovih globalnih zajednica za ovladavanje sopstvenim, prirodnim i društvenim silama. Ukoliko je svojina zaista društvena, a time oprečna svakom prisvajanju mimo rada i rezultata rada, utoliko se odstranjuje posjednička i posrednička

[1] Upor.: Dr J. Đorđević, *O samoupravnom i odgovornom društvu*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1971, str. 47.

moć određenih socijalnih slojeva, a svaka nacija ispunjuje interesima i društvenom moći radničke klase i svih radnih slojeva, utoliko se eminentno samoupravljački determiniše i pretvara iz „iluzorne" zajednice, građansko-privatne i državno-socijalističke asocijacije nejednakih u ljudsku zajednicu ravnopravnih subjekata.

Nacija je nastala na određenom stepenu društvene podjele rada i kao oblik borbe za višak rada u obliku globalnih zajednica. Građanskoj klasi u nastajanju nacija je u stvari bila pogodan oblik za ekonomsku, političku i kulturno-jezičku integraciju radi protezanja svog interesa na globalno društvo i zavladavanja kapitalističkih produkcionih odnosa. Uprkos svojim objektivnim podruštvljavajućim svojstvima nacije, privatno-kapitalističko biće je davalo osnovni smjer njenog razvoja i razrješenja nacionalnih protivurječnosti. Naime, čim je osvojila vlast, građanska klasa je „riješila" nacionalno pitanje. Nacija služi kapitalističkoj klasi za opravdavanje eksploatacije „sopstvene" radničke klase i za ekspanzionističke namjere prema drugim nacijama i državama. Uprkos proglašenju nacionalne monolitnosti, nacija je iznutra duboko pocijepana klasno-antagonističkim sukobima i suprotnostima. Istovremeno, kapital se predstavlja da je nenacionalan, svejedno mu je kojeg je nacionalnog porijekla samo ako može da se neprestano oplođuje. Međutim, cjelokupni višak rada prisvaja vladajuća kapitalistička klasa u obliku profita ili izvlačenja ekstraprofita u sopstvenoj naciji i iz nerazvijenih zemalja. Iako na izgled denacionalizovan, kapital je veoma nacionalan kada u klasnom interesu kapitalista treba da se upregne čitava nacija u ekspanzionističkim namjerama prema drugima. S druge strane, iako su se u klasičnim nacijama zbile mnoge promjene, one još nijesu u nacionalnom subjektivitetu istrošile funkcije političko-teritorijalnog organizovanja i samostalnog odlučivanja o svojim sredstvima i pravima. Činjenica je, naime, da u savremenom svijetu, uprkos sve moćnijih nadnacionalnih ekonomskih i političkih integracija, vojnih i blokovskih grupacija, nacije posredstvom svojih država istrajno zadržavaju težnje i pravo za suverenim odlučivanjem o svojim poslovima i interesima u međunarodnim relacijama. Građanska klasa u svom nastajanju i nastajanju svoje nacije „ognjem i mačem" je homogenizovala etničku strukturu, nasilno asimilovala ili sasvim potisnula sve nacionalno-etničke posebnosti, osim vodeće nacije. Ponovno ispoljavanje nacionalnog fenomena u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama i u složenim polietničkim zajednicama (Velika Britanija, Belgija, Španija itd.) i u zvanično jednonacionalnim državama (Francuska), uslovljeno je prije svega težnjom određenih etničko-nacionalnih grupacija, koje se nijesu „podvele" pod vodeću naciju — da prevladaju ekonomsku, političku i kulturnu neravnopravnost prema najbrojnijoj naciji. Nacionalno-etničko samoidentifikovanje i samoorganizovanje, naime, postaje mobilan socijalni faktor za veću slobodu, pravo i ravnopravnost obespravljenih nacionalnih manjina. Stegnuti pod dvostrukom — klasnom

i nacionalnom — izrabljenošću, nepriznati narodi se bore da za-
dovolje svoje socijalne i nacionalne težnje političkim organizova-
njem u nacionalne pokrete sa programima za veću autonomnost
i ravnopravniji društveni razvoj. U sistemu parlamentarne demo-
kratije građanskog tipa, koji se temelji na privatnoj ili podržav-
ljenoj nacionalizovanoj svojini, bitno su, uprkos dugim demo-
kratskim tradicijama i formalno-demokratskim pravima i slobo-
dama građana, stiješnjene šanse za stvarnu ljudsku, klasnu i
nacionalnu emancipaciju.

Radnička klasa se i u socijalističkim zemljama, u kojima
dominira etatistička centralizovana državna mašina utemeljena
na državno-svojinskim odnosima, takođe zadržava u specifičnom
najamnom položaju, ali sada prema, zvanično, sopstvenoj državi.
Radničku klasu kao vodeću društvenu snagu nacije i radničku
klasu organizovanu kao država zamjenjuje birokratsko-uprav-
ljački politokratski sloj, koji svemoćno raspolaže cjelokupnim
viškom rada. Naravno, ne može se izjednačiti privatno i državno-
-kapitalističko profitsko prisvajanje viška rada radnika sa dr-
žavno-socijalističkim raspolaganjem sredstvima koja stvara rad-
nička klasa; ali u esencijalnom klasno-socijalnom smislu svako
razdvajanje radničke klase od uslova, sredstava i rezultata rada
i monopolno raspolaganje viškom rada izvan radničke klase bit-
no ne premašuje okvire građanskog društva, sem što se mijenjaju
titulari svojine i „ovlašćeni" nosioci prava odlučivanja. Na držav-
no-socijalističkoj svojini nacionalne protivurječnosti miruju pod
nadzorom države. Nacija se ispunjava državno-svojinskom supstan-
com, a politička organizacija društva, iako oficijelno institucio-
nalno izražava subjektivitet nacionalnih zajednica u ustrojstvu
federativnog političkog sistema kroz republike i druge oblike po-
sebnih jedinica, niveliše sve nacionalne osobenosti i autentičnosti.
Krajnji izraz i domet do sada podržavljenog tretmana nacionalnog
totaliteta jeste koncepcija o socijalističkoj naciji. Ona nastaje,
prije svega, na dominantnosti državne svojine, a racionalizuje
potrebu političko-upravljačkih slojeva da učvrste svoj monopol i
umire sve socijalne i etničke protivurječnosti. Proglašavanjem
jedinstvene nacije nastoje da homogenizuju čitavo društvo. U teo-
rijskoj oblandi i u praktičnim konsekvencama konstrukcija o
socijalističkoj naciji dovodi, a dijelom stoga i nastaje, do apso-
lutne premoći većinske nacije, do nasilne denacionalizacije i asi-
milacije svih nacionalnih manjina i etničkih skupina u jednoj
državi koje se proglašuju pripadnicima države, praktično vodeće
nacije, a ne posebnih nacionalno-etničkih grupa. Etatizam zvanič-
no „dovršava" naciju time što je tobože ukida kao posebnu za-
jednicu i izjednačava sa globalnim društvom u kome su svi jed-
naki. No, ipak se ni na taj način ne ukida osnovni socijalni sukob
koji latentno postoji između radničke klase i svemoćne državno-
-upravljačke strukture. Iako je nacija, odnosno nacionalno jedin-
stvo, i ovdje upotrijebljena za izmirenje socijalnih protivurječ-
nosti i napetosti, dvostruka, klasna i nacionalno-etnička izdiferen-
ciranost društva u svom dijalektičkom jedinstvu neminovno, brže

ili sporije, zavisno od konkretnih okolnosti, dovodi do postepenog raskidanja ili naglog pucanja etatističkog omotača, bez obzira na to kakva se, dobrovoljna ili prinudna, sredstva upotrebljavala za konzerviranje državno-svojinskih odnosa i monopola politokratskih elita.

Samo dosljedni demokratizam — kako je pisao V. I. Lenjin — može dovesti do stvarne nacionalne ravnopravnosti, a stapanje nacije u više jedinstvo, opet, najviše će zavisiti od razvoja proizvodnih snaga i društveno-ekonomskih odnosa, od modernog načina privređivanja, međunarodnog udruživanja i klasne borbe proletarijata. Sve dok je radnik u najamnom odnosu, da parafraziramo K. Marksa, ni nacija ne može biti slobodna.

II

Nacija nije kompaktna, homogena zajednica na teritorijalno-političkom prostoru koji nastanjuju pripadnici iste etničke formacije. U svijetu su malobrojne čiste nacionalne države sa jednorodnom etničkom strukturom. Samo oko 4% svjetskog stanovništva živi u nacionalno homogenim zajednicama, ali ni tamo nije apsolutno ista nacionalna pripadnost. Pogotovo je u izrazito polietničkim zajednicama, kao što je SFRJ, čak i teorijski neizvodljivo na takozvanom čistom modelu iznaći „obavezno" ponašanje koje bi idealno reprezentovalo i omogućilo određeno apstraktno-teorijsko viđenje nacionalnog sklopa. Nacija je kompleks društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog življenja ljudi. Ona je sastavni dio društvenih odnosa; nalazi se u supstratu realnih odnosa i zbivanja, a nije za sebe izdvojeni entitet, nesvodljiv na društvenu podlogu. U uslovima uspostavljanja društvene svojine nacija se bitno socijalizuje iz dubine samoupravnih produkcionih odnosa. Odatle je, na eminentnom internacionalnom biću moderne radničke klase, nacija istovremeno oblik internacionalizacije odnosâ i života ljudi, momenat podruštvljenosti čovječanstva. Istovremeno, i internacionalizacija ekonomskog, političkog i kulturnog života, sveobuhvatni sistem komunikacija, primjena moderne tehnologije, tehnike i znanja koji probijaju nacionalnu granicu, uprkos još velikim razlikama u razvijenosti, mijenjaju sa svoje strane unutrašnje društveno biće svake nacije, čineći je „propusnom" za iskazivanje sopstvenih društveno-internacionalističkih svojstava i sopstvenog dejstva na svoj nacionalno-politički identitet u međunarodnim odnosima i za prijemčivost najprogresivnijih opštedruštvenih svjetskih tokova.

Na temelju društvene svojine u samoupravljanju i s obzirom na društveni karakter dohotka, nacija se postepeno konstituiše kao posebna zajednica i poprima univerzalnije oblike ljudskog grupisanja, pri čemu se obezbeđuju uslovi za sve veću sopstvenu društvenost i demokratičnost. Stvaranje ovih oblika se neće kretati u pravcu formiranja novih nacionalnih ili nadnacionalnih tvorevina koje bi eksproprisale prava postojećih nacija i narodnosti,

već u pravcu izgrađivanja društvenih kolektiviteta sa novim svojstvima udruženosti ljudi. Cjelokupni društveni razvoj će se u stvari kretati ka stvaranju udruženjâ slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvjesno troše kao jednu društvenu radnu snagu.[2] Otuda je i konstrukcija o jugoslovenskoj naciji oprečna sa takvim društveno-istorijskim razvojem koji u podruštvljavanju čovjekove egzistencije i ostvarivanju istorijskih interesa radničke klase nosi samoupravljanje na društvenoj svojini. Nove nacije se u savremenim uslovima ne stvaraju iz postojećih nacija, niti fizičkim srastanjem nacija. U Programu SKJ se ističe da se ne radi o stvaranju neke nove jugoslovenske nacije umjesto postojećih nacija, već o organskom rastu i jačanju socijalističke zajednice proizvođača, odnosno radnih ljudi svih naroda Jugoslavije, o afirmaciji njihovih zajedničkih interesa na bazi socijalističkih odnosa.[3] „Savremeno jugoslovenstvo — to je samoupravljanje" (V. Vlahović). Jugoslovenstvo je pripadnost samoupravnoj socijalističkoj zajednici, a ne nadnacionalna tvorevina, nadnacija. Na višim nivoima razvoja proizvodnih snaga, savremene društvene podjele rada i samoupravnih produkcionih odnosa odigravaće se procesi u kojima će nacija i „cvjetati" i „spajati" se, ali ne kao etnička posebnost, već kao visokopodruštvljena asocijacija slobodnih proizvođača, ljudi.

III

U socijalističkom samoupravljanju otpočinje proces stvarnog spajanja radnika sa uslovima, sredstvima i rezultatima rada. Pod vlašću radnikâ ujedinjuju se minuli i živi rad. Istovremeno se spajaju potrebni rad i višak rada pod kontrolom onih koji ga stvaraju. U ukupnom radu stalno se povećava potreban rad. Suvereno raspolaganje svake nacije sopstvenim društvenim viškom rada sve više se zasniva upravo na vladanju radničke klase cjelokupnim dohotkom i svim sredstvima društvene reprodukcije. U uslovima socijalističkog samoupravljanja to vladanje znači društveni odnos u kome druga nacija ili osamostaljena savezna država ne mogu uzurpirati prava niti prisvajati društvena bogatstva određene nacije, dok u samoj naciji niko ne može monopolno raspolagati viškom rada radničke klase. Premda niko nema pravo svojine, društvena svojina nije izgubila svako svojstvo svojinskog odnosa u praksi. Ona obuhvata i pravo raspolaganja materijalnim sredstvima za proizvodnju i rezultatima rada onih koji rade i stvaraju. Otuda je u procesu odumiranja svojinskog oblika, a uspostavljanja neposrednog odnosa ljudi povodom stvari, društvena svojina prije svega pravo samoupravno udruženih radnika da raspolažu cjelokupnim dohotkom koji stiču.

[2] Upor.: K. Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura", Beograd, 1947, str. 42.
[3] Upor.: *Program SKJ*, „Kultura", Beograd, 1958, str. 195.

Nacija se takođe utoliko više podruštvljuje što se više „čiste" svi oblici i ostaci privatno, grupno i državno-svojinskih odnosa, a uspostavlja društvenost u raspolaganju sredstvima za proizvodnju i rezultatima rada udruženih proizvođača i svih onih koji u procesu slobodne razmjene rada učestvuju u društvenoj proizvodnji. A to znači da se i nacija oslobađa svojinskih i svih drugih društveno antagonističkih protivurječnosti i zaista raspolaže cjelokupnim društvenim viškom svog rada. A to je ujedno i postepeno prestajanje nacionalnog oblika prisvajanja i prelazak na neposrednu raspodjelu koju više ne apsorbuju globalni oblici organizovanja, već se to čini zaista neposredno. U procesu nestajanja svakog svojinskog odnosa kao monopolnog prava svojina sve više postaje svojstvenost, a etnička pripadnost čovjekovo lično, privatno osjećanje, individualnost.

Prema tome, pravo svake nacije da raspolaže sopstvenim društvenim viškom rada „opredmećuje" se u sistemu samoupravljanja na društvenoj svojini u faktičkoj mogućnosti radničke klase da odlučuje o cjelokupnom dohotku koji stvara. Uostalom, otkad postoji, nacija nije nikad kao cjelokupnost svojih pripadnika prisvajala višak rada. Uvijek su u naciji i u ime nacije vladajući i vlasnički slojevi i klase zahvatali višak rada i raspodeljivali ga i upotrebljavali shodno svojim interesima. Tek u konstituciji udruženog rada i sistemu samoupravljanja kao osnovnog produkcionog odnosa i globalnog sistema društva, radnička klasa i svi radni ljudi imaju realne mogućnosti da vladaju društvenim sredstvima. Društvenost svojine omogućuje društvenost dohotka uopšte i podruštvljenost nacionalnog dohotka. Društvena svojina kao sistem odnosa među ljudima, a ne kao odnos između čovjeka i stvari, kako piše E. Kardelj, „postaje zajednička svojina svih ljudi koji rade, to jest klasna svojina, a to, u krajnjoj liniji, znači da postaje svojina i svih članova društva"[4]. Ona je oprečna svakom klasičnom svojinskom pravu, pa i nacionalno-svojinskom statusu. U društvenosti dohotka se ekonomski izražava smisao socijalističke samoupravne društvene svojine. Naime, cjelokupni dohodak u udruženom radu, stvoren u svim oblicima udruživanja rada i sredstava — društvena je svojina. Društvenost dohotka se objektivizira u pravu udruženih radnika da odlučuju o cjelokupnom minulom radu i novostvorenoj vrijednosti, ali ne proizvoljno niti kao grupni vlasnik, već u skladu s karakterom samoupravnih produkcionih odnosa i s načelima raspodjele prema radu. Na toj osnovi i svaka nacija raspolaže rezultatima svog društvenog rada i ravnopravno se udružuje u višenacionalnu zajednicu. To je istovremeno osnova cjelokupnog razvoja nacije. „Naime, svaka nacija svojim radom i ostvarenim društvenim proizvodom — a u našim uslovima dohotkom stečenim iz udruženog rada — održava ne samo tokove svog privrednog razvoja, već i celokupnu svoju društvenu nadgradnju, kulturu i civilizaciju,

[4] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1977, str. 19.

što je uslov za njenu afirmaciju i slobodan razvoj. Svako nasilno prelivanje tog društvenog proizvoda, bilo na osnovi ekonomske snage ili političke prinude, bezuslovno mora izazivati međunacionalne konflikte. Istorijski opravdano, prihvatljivo i progresivno je samo ono udruživanje sredstava među nacijama u našoj zemlji koje se bazira na samoupravnom udruživanju rada i dohotka, a ne na etatističkoj ili birokratsko-monopolističkoj centralizaciji društvenog kapitala."[5]

IV

No, i društvena svojina i nacija imaju brojne protivurječnosti, koje se u određenim „presjecima" i procesima i prožimaju. Samoupravno udruženi radnici materijalno proizvode u uslovima robne proizvodnje, koja je, uz tržište, mjerilo uspješnosti privređivanja, osnova samostalnosti i samoupravnosti proizvođača. Primarna raspodjela dohotka se vrši posredstvom tržišta i djelovanja zakona vrijednosti. U uslovima robne proizvodnje i konstituisanja udruženog rada, — društvenost svojine i dohotka, raspodjela prema rezultatima rada i solidarnost omogućuju da se istovremeno oslobađaju objektivne ekonomske zakonitosti, a sprečava stihijnost tržišta i tendencije podrivanja društvene svojine i samoupravljanja. Sve moderne nacije su zajednice robnih proizvođača. U njima se globalno vrši integracija proizvodno-materijalnih, tehnoloških, komunikacijskih potreba ljudi. Odnosi u nacionalnim i višenacionalnim zajednicama na temelju društvene svojine i samoupravnosti udruženog rada sve više se determinišu samoupravno dogovorenom društvenom podjelom rada i razvojnim programima i pravcima zasnovanim na osnovnim interesima i planovima organizacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica, mjesnih i društveno-političkih zajednica, a zajedništvo interesa i razvoj SFRJ na ravnopravnom dogovoru nacija i narodnosti, odnosno njihovih republika i autonomnih pokrajina, bitno opredijeljenih osnovnim jedinstvenim interesom radničke klase i ravnopravnošću nacija i narodnosti. Društvena svojina je nova osnova ubrzanijeg razvoja svih republika i autonomnih pokrajina i otpočinjanja postepenog smanjivanja i relativnih razlika u razvijenosti. U „demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa" (E. Kardelj) podrazumijeva se i slobodno, kompleksno izražavanje interesa svih nacija i narodnosti i nužnost dogovornog, ravnopravnog i zajedničkog usklađivanja svih. Federativno ustrojstvo u sistemu samoupravne socijalističke demokratije se kod nas upravo isprobava i potvrđuje u svojim pravim vrijednostima, u tome što uspijeva da, bez majorizacije i veta, dostigne takav smisao i stepen dobrovoljne saglasnosti da je

[5] Upor.: E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, „Radnička štampa", Beograd, 1972, str. 126.

svako egzistencijalno zainteresovan i odgovoran da se svi ubrzano udruženo razvijaju na modernim osnovama samoupravljanja i tehničko-tehnološke revolucije.

Svakako je nužna, i još dugo će biti neophodna, primjena i određenih administrativnih mjera u ekonomskom životu. Međutim, potrebno je takođe stalno odmjeravanje kolikog obima i kakvo treba da bude državno posredničko „umetanje" federacije u produkcione odnose, u regulisanje uslova privređivanja, u nacionalno-teritorijalnu podjelu rada i prelivanje dohotka preko republičkih granica. Isto tako je značajno da se realno cijeni koliko još postoji nacionalno-državno posredovanje u teritorijalizaciji viška rada i blokiranju slobodnog samoupravnog udruživanja rada i sredstava nezavisno od lokalnih, regionalnih i republičkih granica.

Činjenica je da je državno-regulativno posredovanje, uprkos izvršenim promjenama, još veliko u ekonomskim odnosima, a još su veoma izrazite funkcije izvršno-upravnih organa koje u praksi znatno opredjeljuju odlučivanje delegatskih skupština. Protivurječnosti u samom društvenom biću republike i kao nacionalne države, pogotovo ako se državno apsolutizuje kao njeno jedino svojstvo, vode ka etatizaciji nacije, a u uslovima višenacionalnosti svake republike — u specifični unitarizam. Razložno je što se koncept nacionalne države u nas samoupravno objektivizira u ostvarivanju republike sve više u svojstvima samoupravne društveno-političke zajednice kojom se prevazilazi tradicionalna teritorijalno-politička organizacija vlasti, pri čemu se i nacionalna država kao garant nacionalne ravnopravnosti, kao svaka državnost koja odumire, iznutra transformiše i podruštvljuje u svojim funkcijama. Ipak, nije naodmet da se stalno vodi briga o mogućem koncentrisanju političke vlasti u vrhu republika i pokrajina koje bi bilo odvojeno od neposrednosti samoupravnih produkcionih odnosa u udruženom radu, delegatskog sistema i temeljnih vrijednosti samoupravne socijalističke demokratije. A to istovremeno znači da se u samoupravno udruženom radu uspostavljaju neposredni odnosi odlučivanja radnikâ o svim sredstvima društvene reprodukcije, da se samoupravnim udruživanjem rada i sredstava ispunjavaju zajedničke društveno-ekonomske i razvojne potrebe proizvođača i njihovih organizacija; samoupravnim sporazumima, društvenim dogovorima i funkcionisanjem delegatskog sistema ujedinjuju raznovrsni protivurječni interesi svih radnih ljudi, djelovanjem organizovanih snaga socijalističke svijesti sa SKJ kao vodećom idejno-političkom snagom usmjerava i integriše samoupravna i višenacionalna jugoslovenska zajednica. Ravnopravnim dogovaranjem u federaciji omogućiće se brže dolaženje do saglasnosti, izbeći će se nepotrebno odugovlačenje ili blokada nekih predloga utoliko pre ukoliko udruženi rad i čitava samoupravna struktura u republikama, pokrajinama i federaciji budu, pogotovo u bitnim zajedničkim interesima, učestvovali, na određen način, u procesu usaglašavanja.

U socijalističkom samoupravljanju je istorijski prvi put otvorena, i u društvenoj praksi se neprekidno stvara, mogućnost da oni koji stvaraju višak rada, oslobođeni najamništva i prema kapitalisti i prema sopstvenoj državi, njime zaista i raspolažu. No, uprkos ustavnim i zakonskim proklamacijama i promjenama koje su organizaciono-institucionalno izvršene u udruženom radu, te faktički sve većim odlučivanjem udruženih radnika o dohotku, još je znatan dio sredstava izvan upravljanja i kontrole proizvođača nove vrijednosti. Nije sasvim dokinuta posrednička moć i sprega tehnobirokratije i upravljačkih slojeva u privredi, društvenim djelatnostima i društveno-političkim zajednicama. Na tim osnovama nastaju protivurječnosti u svakoj naciji i u odnosima među nacijama i narodnostima na globalnom društvenom planu.

Tehnobirokratija je, pored ostataka građanske klase, malograđanštine i tradicionalističke inteligencije, osnovni nosilac nacionalizma. Na Desetom kongresu SKJ Tito je kao najveću opasnost po socijalizam i samoupravljanje označio tehnokratizam i birokratizam, sa njihovim ideološkim paravanima: nacionalizmom, liberalizmom i dogmatizmom. Pokušaji tehnobirokratije da održi monopol u upravljanju i raspolaganju sredstvima neposredno, u uslovima višenacionalne strukture, proizvode nacionalistička trvenja. Obično se samoupravljanje okrivljuje za ono što posrednički slojevi pod vidom samoupravljanja čine da bi sačuvali svoje privilegovane pozicije. Iako se u novije vrijeme slobodnije otvaraju procesi samoupravnog udruživanja rada i sredstava, nezavisno od teritorijalnih granica, još su jake lokalne i regionalne zapreke, još se takozvane integracije najčešće završavaju u opštinskim i republičkim granicama. Istovremeno, jedinstveno jugoslovensko tržište je još pocijepano; česte su diskriminacione mjere prema „tuđim" organizacijama udruženog rada. U realnim okolnostima je to kod nas odvajkada izazivalo nacionalističke netrpeljivosti i pružalo mogućnost da nacionalisti svukuda optužuju one druge za nepravdu, da protiv drugih nacija usmjere svoje nacionalističke „žaoke" i namjere.

Zasnovana na društvenoj svojini, modernoj organizaciji rada i samoupravnom udruživanju rada i sredstava u udruženom radu, na slobodnoj razmjeni i solidarnosti i delegatskom sistemu, svaka nacija i narodnost, odnosno njihove republike i pokrajine, ostvaruju sopstvenu samoupravnu organizaciju i demokratsku strukturu i odnose višenacionalne federacije. U samoj naciji se postepeno ukidaju otuđujuće i posredničke moći prema svojim pripadnicima, koji prestaju biti podanici države (i „svoje" nacionalne, i savezne, i „lokalne" države), a sve više se na interesima radničke klase oslobađaju svakog tutorstva i dominacije i ujedinjuju u ravnopravnu zajednicu slobodnih ljudi. To je dug i protivurječan istorijski proces otvoren socijalističkom revolucijom i samoupravljanjem, koji će se utoliko potpunije ostvari-

vati ukoliko se, u skladu sa objektivnim zakonitostima, društvenom sviješću i organizovanom akcijom, uz svestraniju primjenu nauke, bude sposobnije djelovalo i uspješnije razrješavale složenosti društvenog razvoja.

•

Društvena svojina integriše ljude i zajednice. Oslobađanje radničke klase i svih radnih ljudi otuđenosti i odvojenosti od uslova, sredstava i rezultata rada, osnova je stvarnog oslobađanja svake nacije i narodnosti, svestranog i slobodnog razvitka svih. Odlučivanje radničke klase o višku rada, koji se na taj način više ne javlja kao suprotstavljena sila u posjedu osamostaljenih slojeva, istovremeno omogućuje da i svaka nacija i narodnost, samoupravno organizovani u svojim republikama i autonomnim pokrajinama i u federativnoj zajednici, upravljaju svojim radom i rezultatima rada. Društvena svojina, kao nevlasnička kategorija, pravo je udruženih radnika da rade društvenim sredstvima, stiču i raspodjeljuju dohodak prema rezultatima rada i upravljaju svim tokovima društvene reprodukcije i društvenim poslovima. Ostvarivanje društvene svojine ide od „pripadanja" svim ljudima koji rade, onda svim članovima društva, najprije na nivou nacije, i višenacionalne zajednice, a zatim u međunarodnim razmjerama. Društvena svojina se tako pojavljuje u društvenoj funkciji upravljanja sredstvima za proizvodnju, koju vrše samoupravno udruženi radnici, a ne država, birokratija, tehnokratija, nacionalne elite ili kakvi drugi ovlašćeni nosioci svojinskih prava. Tako shvaćena i „opredmećena" u stvarnim odnosima, društvena svojina je oprečna nacionalnoj svojini državno-monopolnog posjedovanja i upravljanja.

Zeki Bejtulahu

Osnove sistema ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih područja

Heterogeni nivoi društveno-ekonomskog razvoja pojedinih krajeva Jugoslavije nastali su kao posledica različitih istorijskih uslova u okviru kojih su se odvijali tokovi razvoja u ovim krajevima. U ovoj oblasti postavljeni su, odmah posle oslobođenja, krupni ciljevi na kojima se i gradila posleratna politika uravnoteženijeg razvoja. Neprestanom brigom, koja se u našem društvu poklanjala takvim zahtevima zahvaljujući stalnom privrednom razvoju Jugoslavije kao celine, omogućene su duboke promene u strukturi društveno-ekonomskih odnosa u nas. To je, naravno, nastalo stvaranjem i održavanjem kontinuiteta masovne podrške koja je pružana naporima radnih ljudi u celoj zemlji i u pojedinim regionima, pogotovu onim čiji je nivo razvoja bio niži.

Jedinstveni društveno-ekonomski odnosi u privrednom i društvenom razvoju Jugoslavije zapravo proizlaze iz osnovnih ciljeva i zadataka koji predstavljaju suštinu ključnih interesa razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva. Društveno-političke i ekonomske pretpostavke, na kojima se zasniva ravnomerniji razvoj materijalne osnove sistema reprodukcije, uvek su polazile od zahteva da se uspostave prikladnije strukture razvoja

pojedinih privrednih oblasti i grana na nivou cele zemlje, uz integralno ubrzano aktiviranje privrednih i socijalnih resursa nedovoljno razvijenih područja.

Društveni i privredni sistem u nas, tokom celog razdoblja od oslobođenja do danas, konstituisan je u skladu sa stvaranjem povoljnijih uslova ukupnog razvoja, uz posebne materijalne podsticaje razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja. Različitost agregatnog osposobljavanja celokupnog jugoslovenskog prostora za što ravnomerniji razvoj reprodukcione snage u savremenom privrednom razvoju, iako predstavlja vrlo složen kompleks, postala je moguća i sa uspehom se sprovodi.

Prostorna, odnosno regionalna karakteristika različitog stepena razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, na kojem se pojedina područja nalaze, ima opšti društveno-politički značaj i veoma izražene kvalitativne i kvantitativne odlike, što se reperkutuje na opšta kretanja u procesu intenziviranja tokova. Prvo, ravnomerni privredni razvoj je tesno povezan sa materijalnom osnovom određenih područja i u isto vreme se neposredno manifestuje na planu ekonomske ravnopravnosti radnih ljudi, odnosno naroda i narodnosti. Drugo, delovanje jedinstvenog sistema, koji se temelji na tržišnim odnosima u privređivanju — kao jasno opredeljenje našeg društva u razvijanju socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa — iziskuje stvaranje osnovnih materijalnih preduslova približno sličnih faktora privređivanja. Treće, aktiviranje resursa lociranih najvećim delom na nedovoljno razvijenom području označava viši stepen u daljem opštem razvoju zemlje. Četvrto, viši stepen uključivanja Jugoslavije u šire spoljnoekonomske odnose zahteva stvaranje uslova za viši nivo društvene podele rada i integracije privrede, pri čemu se mora više aktivirati privredni potencijal nedovoljno razvijenih područja. Peto, razvoj samoupravljanja, kao originalan društveno-ekonomski odnos u socijalističkoj izgradnji Jugoslavije, podrazumeva, kao ključnu komponentu, stvaranje solidne ravnoteže u materijalnom položaju privređivanja i društvenom i ličnom standardu radnih ljudi. Šesto, što brži privredni razvoj pojedinih nedovoljno razvijenih područja omogućava stvaranje novih tržišta, sredstava za proizvodnju i sredstava opšte potrošnje u okviru zemlje itd. Prema tome, intenziviranje razvoja nedovoljno razvijenih područja, koliko je jasno u opštem opredeljenju jugoslovenskog društva toliko je složeno u identifikaciji ciljeva, funkcija i implikacija. To se, kao višedimenzionalno, može kategorisati kao zahtev i obaveza što ih je naše društvo utvrdilo u pogledu potreba za humaniziranjem odnosâ u reprodukcionom i opštedruštvenom ponašanju radnih ljudi, pri čemu se pojavljuju faktori njihove solidarnosti. I, zatim, svu tu politički motivisanu dimenziju prate i ekonomski zahtevi. Faktori iz prve i druge grupe slivaju se u opšti sistem takozvanog podsticanja razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja. Na njima se gradi opšta politika razvoja i na njima se, između ostalog, zasniva uspešnost daljeg

bržeg razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa u celini i posebno u pojedinim regionima na relativno niskom nivou razvijenosti.

Komponente prostornog razmeštaja nedovoljno razvijenih područja i njihove podsticajne politike

Pod nedovoljno razvijenim područjima u Jugoslaviji, od oslobođenja naovamo, smatraju se uži ili širi regioni čiji je stepen razvijenosti na nižem nivou od određenog proseka. Otuda je i izvedena identifikacija nedovoljno razvijenih područja u okviru zemlje, kao nedovoljno razvijene republike i autonomne pokrajine, na nivou Jugoslavije, s jedne, i nedovoljno razvijena područja, odnosno regije ili opštine u okviru republika i pokrajina, s druge strane.

Prvu grupu, izuzev izvesnih promena do 1956. godine[1], uglavnom su sačinjavale i danas predstavljaju SR Bosna i Hercegovina, SR Crna Gora, SR Makedonija i SAP Kosovo, koje se — s manjim ili većim razlikama u privrednom razvoju — nalaze ispod proseka razvijenosti Jugoslavije. One su takav tretman imale u odredišnim ciljevima razvoja i angažovanja sredstava u osnovne funkcije federacije, kao opšteprihvaćeno opredeljenje svih republika i pokrajina.

U drugu grupu spadaju regije, odnosno opštine, koje se nalaze na manjem ili većem stupnju razvoja ispod proseka republike i pokrajine. Zato su takva regionalna heterogenost i zahtev za njeno prevazilaženje predstavljeni u politici razvoja unutar republika i pokrajina.

Na tim osnovama je uspostavljen i sistem ubrzanog i uravnoteženog razvoja Jugoslavije. U tome se ogleda i dalekosežnost ciljeva za uspostavljanje ravnomernosti u uslovima procesa reprodukcije u celini u svakoj radnoj sredini, koja je tokom čitavog posleratnog razvoja, održavanjem određenog kontinuiteta, dovela do uspostavljanja brojnih komponenti ubrzanja razvoja

[1] Na nivou Jugoslavije, teritorijalno obuhvatanje nedovoljno razvijenih područja bilo je sledeće: od 1947. do 1956. godine NR Bosna i Hercegovina, NR Crna Gora i NR Makedonija; od 1957. do 1960. godine NR Crna Gora, NR Makedonija i Kosovo i Metohija; od 1961. do 1965. godine NR Crna Gora, NR Makedonija, Kosovo i Metohija, južni deo NR Srbije, Sandžak, istočni deo NR Bosne i Hercegovine, Lika i deo Dalmacije iz okvira NR Hrvatske; od 1965. godine, a prema Društvenom planu razvoja Jugoslavije do 1980, nalaze se SR Bosna i Hercegovina, SR Crna Gora, SR Makedonija i SAP Kosovo.

Primera radi, skrećemo pažnju da je u Društvenom planu Jugoslavije za 1955. godinu predviđeno da se iz Opšteg investicionog fonda odobravaju sredstva za investiranje po određenim namenama na područjima NR Srbije — za Beograd 221,6 miliona dinara — NR Makedonije 56,5 miliona dinara — NR Crne Gore 100,0 miliona dinara i NR Slovenije — srez Buje 5,0 i Kopar 7,5 miliona dinara.

nedovoljno razvijenih područja. To je uvek imalo za pretpostavku njihovo brže uključivanje u strukturalne rezultante koje se nadovezuju na uravnoteženje prostornih i vremenskih kvaliteta. Te dve dimenzije čine osnovne faktore koji, naravno, na sadašnjem stupnju razvoja, nisu uspeli da se dokraja usklađuju. Otuda i vremenska dimenzija prostorne sinhronizacije privredne razvijenosti ostaje i ubuduće faktor opštedruštvene brige, na putu daljeg razvoja nedovoljno razvijenih područja i prvenstveno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Isti problem postoji i između nedovoljno razvijenih područja, što znači da se pri naporima za uspostavljanje ravnoteže razvoja ozbiljno računa i sa tim razlikama, u okviru čijih kvaliteta se Kosovo još uvek nalazi na poslednjem mestu.

Problem razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo nadovezuje se i na strukturu društvenih i privrednih odnosa svih njih, što ima različite karakteristične uticaje na sistem reprodukcije u svim tokovima privrednog rasta. Razgraničavanje odnosa između kvaliteta privređivanja i privredne strukture veoma je složeno. U globalnim posmatranjima takvi odnosi se mogu razdvajati kao *specifični* faktori teritorije sa svim geografskim, materijanim, socijalnim i drugim uslovima privređivanja određenog područja, i *opšti*, koji proizlaze iz osnove privrednog sistema i ekonomske politike. Pored ostalog, dejstvo ovih faktora stoji u neposrednoj korelaciji sa materijalnim, odnosno finansijskim tokovima koji se efektuiraju na relacijama izvora: dohodak — akumulacija — investicije — zapošljavanje i tržište. Ovaj je kompleks za nedovoljno razvijena područja manje ili više u izvesnom raskoraku sa razvijenim. Zbog toga, pored napora što se ulažu na ovim područjima, stalno je pružana materijalna podrška iz određenih izvora odakle su priticala dodatna sredstva. Ali, nedovoljno izgrađeni odnosi unutrašnje strukture nedovoljno razvijenih područja, kao i neredovno usklađeno dejstvo opštih strukturnih oblika privrede, zatim dejstvo privrednog sistema na uslove privređivanja, onemogućili su da se postignu optimalni, odnosno još veći efekti uz korišćenje izdvojene dodatne akumulacije, koja je ovim područjima stavljena na raspolaganje.

Međutim, i pored takvih disproporcija, koje se dobrim delom mogu razvrstavati u okviru onih koje možemo smatrati da su izazvane objektivnim faktorima, prema dosadašnjem tempu razvoja postignuto je više nego što bi pod nekim drugim usmerenim uslovima bilo moguće. Prema tome, u čitavom proteklom razdoblju razvoja nedovoljno razvijenih područja ovim krajevima pružana je velika opšta materijalna podrška. Izvestan izuzetak čini SAP Kosovo, u kojoj se u takvom dinamiziranju šire materijalne podrške započelo sa zakašnjenjem. Ali, ovo područje je u poslednje vreme dobilo i poseban status najnerazvijenije teritorije, pa zbog toga i izvesne posebne uslove razvoja, što znači da se jugoslovenska zajednica obavezala na pružanje veće podrške koja će se ubuduće još više pojačati.

Funkcionisanje sistema podsticajne politike nedovoljno razvijenih područja

Sistem i metodi stvaranja dopunskih uslova za ostvarivanje politike bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja i njihov teritorijalni obuhvat bili su stalno uslovljeni opštim materijalnim i društvenim razvitkom zemlje u celini. Oni su u velikoj meri odražavali odlike etape razvoja kroz koje je prolazila celokupna jugoslovenska privreda. Takve promene su težile ka evoluciji samih metoda i njihovom prilagođavanju izmenama i dopunama u sistemu privređivanja. U tom kompleksu posebno mesto zauzima sistem obezbeđenja dopunskih sredstava, a zatim deo privrednog sistema koji čine preferencirani uslovi privređivanja, odnosno pojedinih grana privrede nedovoljno razvijenih područja, što se obezbeđuju i ostvaruju tekućom ekonomskom politikom.

Nadoknađivanje materijalnih potreba nedovoljno razvijenih područja, koje su znatno ispod novostvorene vrednosti, doprinosi približavanju kvalitetima koji imaju višedimenzionalni značaj. Pri tome se, kao faktor od posebne ekonomske važnosti, može napomenuti ubrzanje cirkulacije materijalnih dobara i jačanje ekonomske povezanosti privrede. Preraspodelom sredstava društvene akumulacije stalno su se usmeravali tokovi proširenja materijalne baze i razvoja društvenih aktivnosti na nedovoljno razvijenim područjima. Takav proces, koji teče posle oslobođenja, funkcioniše i danas i verovatno će još dugo funkcionisati. Na tom putu su se promenili kvaliteti i kvantiteti sredstava i odnosa pod kojima je sprovedena podsticajna politika nedovoljno razvijenih područja. U određenim razdobljima, koja su stalno unosila nove kvalitete i povećanje izdvojenih sredstava i preferenciranih uslova podrške razvoju ovih područja — nastala u skladu sa procesom ekonomskog rasta i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa u reprodukciji — takav sistem i politika postepeno su izrastali u efikasnije metode, pri čemu se javljaju i novi i jači efekti.

Radi bližeg sagledavanja širine društvene intervencije u razvoju nedovoljno razvijenih područja, u evolutivnom procesu sistema i politike, valja posmatrati izdvojeno metode i širinu mehanizama podsticajne politike, organizaciono funkcionisanje i institucionaliziranje sistema, materijalne efekte, odnose u društveno-ekonomskom razvoju i drugo.

a) *Metodi i širina mehanizama podsticajne politike*

Osnove politike razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina utvrđene su u prvim merama ekonomske politike, koje su obuhvaćene u društvenim planovima razvoja Jugoslavije. Donošenjem Prvog petogodišnjeg plana Jugoslavije za-

pravo i počinju prvi veći napori društvene zajednice za stvaranje uslova bržeg ravnomernog razvoja zemlje, pri čemu se posebno angažovanje koncentriše na razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja.

Promene nastale u društvenom i privrednom sistemu, koje su usledile pedesetih godina, unele su novine u uslove dopunskog finansiranja u poboljšanju materijalne osnove ovih područja. I pored toga što je i dalje zadržano namensko finansiranje određenih objekata naznačenih u godišnjim planovima razvoja, uvedene su i novine koje se ogledaju u olakšicama obezbeđenim takvim vidovima dopunskog finansiranja — beskamatni krediti za dopunska sredstva, posebni investicioni krediti po povlašćenoj kamatnoj stopi i posebne globalne dotacije investicionim fondovima privredno nedovoljno razvijenih područja iz Opšteg investicionog fonda. U ovom periodu kvalitativno najkrupniji poduhvat učinjen je ustupanjem anuiteta iz sredstava federacije investicionim fondovima nedovoljno razvijenih područja. Značaj takvih mera posebno se ogledao u početnom stvaranju sopstvenih samostalno formiranih materijalnih izvora za investicionu izgradnju ovih područja.

Viši stepen stvorene materijalne osnove privrede Jugoslavije do 1956. godine i dalji razvoj sistema samoupravljanja doveli su do toga da se u ekonomskoj politici učine novi poduhvati u pravcu angažovanja većeg obima dodatnih investicija, uvođenjem takozvanih „garantovanih investicija".

Sledeće razdoblje označava se uvođenjem Saveznog fonda, kao posebnog vida materijalne intervencije za razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja, što je usledilo od 1961. do 1965. godine. A najvažnije je to što su sredstva iz ovog fonda — specijalizovanog zbog namene koju je imao — ustupana republikama i pokrajinama u svrhu njihovog neposrednog i samostalnog usmeravanja.

Za razliku od politike društvene materijalne intervencije sa elementima izvesnog centralno-administrativnog uticaja na obim i strukturu ulaganja na nedovoljno razvijenim područjima, od 1965. godine, izmenama u privrednom sistemu, nastale su i promene koje su obezbedile novi kvalitet u ovoj podsticajnoj politici.

U drugoj polovini 1965. godine, kao obaveza iz ustavnih i ostalih institucionalnih načela izgrađenih na osnovu jasnih političkih opredeljenja SFRJ, određeno je konstituisanje Fonda federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva. Za razliku od ranijeg sistema izdvajanja materijalnih izvora dopunskih sredstava, preko ove specifične organizacije nastavljala se ustavna obaveza društvene zajednice u obezbeđenju dopunskih sredstava, ali na dugoročnijoj osnovi. Zatim, u tom novom sistemu došlo je do jačanja odgovornosti nedovoljno razvijenih područja u izboru pravaca za usme-

ravanje dodatnih sredstava, jer je ceo taj sistem imao za cilj dugoročnost i obezbeđenje pune samostalnosti u ostvarivanju programiranog razvoja ovih područja.

U sistemu dalje transformacije oblikâ formiranja sredstava u funkcionisanju Fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina, zatim osnivanjem fondova republika i pokrajina za brži razvoj nedovoljno razvijenih regiona i opština, stalno se išlo za prilagođavanjem novokonstituisanog društvenog i privrednog sistema, u čemu posebnu komponentu u celini podsticajne politike predstavlja uvođenje samoupravnih odnosa udruživanja. Samoupravno dogovaranje, koje se sve više institucionalizira kao pogodan oblik, zasnovano na ustavnim amandmanima iz 1971. godine i na Ustavu iz 1974. godine i, kao njihova implikacija i obaveza, Zakonu o udruženom radu donetom 1976. godine, stvara pogodnu osnovu da se udruživanjem sredstava i rada, u tokovima ukupne privrede, što više uključuje u društvenu podelu rada i privreda nedovoljno razvijenih područja.

Polazeći od širine društvene intervencije za razvoj privrede ovih područja, koja je prema tome u višestrukoj frekvenciji razvojnih mogućnosti, proizlazi da funkcionisanje Fonda federacije i fondova republika i autonomnih pokrajina predstavlja samo jedan segment materijalnih i društvenih mera koje se nalaze u funkciji takvog sistema. Ali, Fond federacije, a u manjoj meri i pojedini fondovi republika i pokrajina, predstavlja najsigurniji, najstabilniji i za pojedine delove zemlje i najobimniji materijalni poduhvat u podsticajnoj politici nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

Ne pretendujući da se obuhvate svi postojeći mehanizmi, preko kojih se otvaraju brojne mogućnosti razvojne politike na putu ravnomernog privrednog razvoja, ukazaćemo samo na pojedine od njih. To je, zapravo, domen koji se neposredno tiče oblikâ, metodâ, sredstava i mehanizama ekonomske politike za usmeravanje privrednog i društvenog razvoja u širem smislu ili određenih područja privrednog sistema. Ovde se ubrajaju različite materijalne intervencije društveno-političkih zajednica u samim nedovoljno razvijenim područjima, kao i posredni i neposredni uticaji na reproduktivnu sposobnost na nivou Jugoslavije.

Posmatrano sa nivoa cele zemlje, podsticajna politika prema nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo može se razvrstati u *direktne* i *indirektne mere*, koje mogu imati *dugoročni* i *privremeni* karakter.

U *direktne dugoročne mere mogu se ubrojiti:* (1) Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina; (2) budžetske dotacije ovim republikama i SAP Kosovo za finansiranje društvenih službi i društvenih delatnosti, i (3) prioriteti u raspodeli sredstava međunarodnih kredita i drugo. Takve materijalne participacije određuju se društvenim planom Jugoslavije za svako petogodišnje razdoblje.

U *direktne privremene mere* uglavnom spadaju posebne intervencije u obezbeđenju olakšavajućih uslova privređivanja pojedinih privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, kao što su: obrtni krediti pod posebnim povoljnim uslovima, zatim carinski kontingenti sa umanjenom carinom za uvoz opreme koja se ne proizvodi u zemlji, oslobođenje — izuzimanje — od depozita za određene investicije propisane zakonima i podzakonskim aktima, obezbeđenje garancije Narodne banke Jugoslavije za pojedine namenske međunarodne zajmove i drugo.

Kao *indirektne mere* mogu se, po pravilu, smatrati određeni segmenti privrednog sistema i mehanizmi ekonomske politike u delu koji pojedinim privrednim oblastima i granama obezbeđuje posebne uslove razvoja zbog prioriteta što imaju u interesu za celu zemlju. Prioritetne grane kao: energetika, bazična industrija i agroindustrijski kompleks, prema tome, u delu lociranom na nedovoljno razvijenim područjima, odnosno privredno nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo, uključuju se u povoljne mehanizme takve razvojne politike. Tako je bazična industrija dobrim delom locirana na ovim područjima, zatim energetika, ugalj i slično. Što se tiče ovih prioriteta, oni se ugrađuju u *dugoročne mere*, dok se, kao *privremene indirektne mere*, mogu smatrati različite sistemske olakšice što se obezbeđuju uglavnom za ostvarivanje bržeg razvoja privrednih oblasti i grana kao dugoročni ili privremeni prioritet i drugo.

Međutim, takva razmatranja mogu da se kategorišu samo u teorijskim uopštavanjima. Pored toga, takvim pristupom bila bi zamagljena realna predstava o veoma složenim odnosima između privrednog sistema i privredne strukture, tako da u objektivnom usmeravanju razvoja privrede u skladu sa socijalističkim tržišnim zahtevima i odnosima, razvijajući konkurenciju i kvalitete ekonomisanja, zbog privredne strukture koju imaju razvijenija područja u odnosu na nedovoljno razvijena u opštim merama — van onih njima namenjenih — imaju, naravno, povoljniji položaj u privrednom sistemu i u ekonomskoj politici.

Otuda se budući razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, odnosno nedovoljno razvijenih područja Jugoslavije, usmerava u pravcu izmene privredne strukture, da bi se homogenizirali uslovi pod kojima će se ostvariti privređivanje. Zato, kada se ukazuje na komponente takvog razvoja, uvek se ima na umu zahtev za komplementarnim usklađivanjem ciljeva i sredstava ukomponovanih u sistem širenja i intenziviranja materijalne reprodukcije u zemlji i, posebno, podsticanjem razvoja na pojedinim područjima koja i na sadašnjem nivou beleže veći ili manji stupanj nedovoljne razvijenosti. U tome optimizacija treba da se odvija aktiviranjem resursa po usklađenoj vremenskoj i prostornoj dimenziji, što istovremeno, pored ekonomskih, uključuje i društveno-političke ciljeve koji stalno treba da se koordinirano ostvaruju.

b) *Organizaciono funkcionisanje i materijalni efekti institucionaliziranog sistema na nivou federacije*

U kontinuelnoj politici bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja, na nivou federacije, u skladu sa obogaćivanjem metoda razvoja kao odraz kvalitativnijih promena u društvenim i privrednim domenima — osnivanjem Fonda federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva[2] — obeležava se nova etapa materijalne podsticajne politike.

U procesu konsolidacije i transformacije Fonda zapažaju se odgovarajuće promene. One se poklapaju sa vremenskim razdobljima društvenih planova, što znači da su od osnivanja Fonda prikazana tri razdoblja:

U prvom razdoblju, koje počinje aktiviranjem rada Fonda 1966. i traje do 1970. godine, njegova sredstva utvrđivana su u visini 1,85% od vrednosti društvenog proizvoda društvene privrede Jugoslavije. Izdvajanje sredstava se vršilo u odgovarajućem procentu od iznosa kamate na poslovne fondove privrede. Zatim, deo sredstava Fonda se alimentirao od prihoda anuiteta po kreditima datim u periodu od 1961 do 1965. godine. Formirana sredstva preneta su na nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo u sledećim odnosima: Bosni i Hercegovini 30,7%, Crnoj Gori 12,1%, Makedoniji 26,2% i Kosovu 30,0%. U ovom razdoblju prikupljeno je oko 9 milijardi dinara. Uslovi plasmana su bili sledeći: rok vraćanja 19,5 godina, kamata 2,1% sa periodom od isteka 3 godine za početak otplate. Ova sredstva su u celini preneta na republike i SAP Kosovo gde su plasirana i transformisana u sredstva udruženog rada.

U drugom razdoblju, to jest od 1971. do 1975. godine, sredstva Fonda obrazovana su od obaveznih zajmova što uplaćuju radne organizacije privredne delatnosti i poslovne banke, u visini od 11,94% vrednosti društvenog proizvoda društvene privrede Jugoslavije. Njihov plasman na nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo izvršen je u sledećim odnosima: Bosna i Hercegovina 32,4%, Crna Gora 11,5%, Makedonija 22,9% i Kosovo 33,2%. Ukupan obim priliva i plasmana sredstava u ovom periodu iznosio je 26,5 mlrd dinara u tekućim cenama. Plasiranje ovih sredstava usledilo je pod uslovima: za republike sa rokom vraćanja od 15 godina i kamatom 4%, dok za SAP Kosovo sa rokom vraćanja od 19 godina i kamatom od 3%. Početak otplate kredita je, takođe, nakon tri godine.

U sadašnjem periodu, to jest u razdoblju Društvenog plana Jugoslavije od 1976. do 1980. godine, formiranje sredstava vrši se

---

[2] Pod ovim nazivom Fond je uveden 1965. godine, dok od 1971. godine nosi naziv Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina. U cilju skraćivanja, dalje u ovom tekstu, nazivaćemo ga Fond.

prema visini ostvarenog društvenog proizvoda privrede iz društvenog sektora od 1,97%. Ona se na nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo raspoređuju u sledećim procentima: Bosna i Hercegovina 30,5%, Crna Gora 10,8%, Makedonija 21,6% i Kosovo 37,1%. Kvaliteti plasmana su: za republike rok vraćanja 14 godina, a za Pokrajinu Kosovo 17,5 godina i kamatom za republike od 4,16% i Pokrajinu Kosovo 3% godišnje. Takođe kao, i za dva prethodna perioda, početak otplate je nakon tri godine. U okvirima ovih odnosa za period 1976—1980. godine određeno je formiranje sredstava od 52 milijarde dinara po cenama iz 1975. godine, što, izraženo u tekućim cenama, čini oko 75 milijardi dinara.[8]

Bližim sagledavanjem funkcionalnog angažovanja sredstava Fonda — načina njihovog alimentiranja i plasmana uočavaju se velike razlike koje su u ovom sistemu dolazile do izražaja od jednog do drugog perioda. U prvom periodu, pored relativno manjeg iznosa u obuhvatanju mase sredstava u odnosu na društveni proizvod, najkarakterističnije je plasiranje sredstava bez obaveze vraćanja Fondu, odnosno privredi koja ih je izdvojila. Takvo angažovanje rezultiralo je iz potrebe da se ojača privreda nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, prvenstveno stvaranjem investicionih fondova za veće osposobljavanje i ostvarivanje što višeg stepena samostalnog privređivanja.

Sa stvaranjem snažnije privrede i, uporedo s tim, mogućnostima za veće izdvajanje sredstava, počeli su dolaziti do izražaja kvalitativniji odnosi u funkcionisanju Fonda i njegovog materijalnog položaja u odnosima između ukupne privrede, odnosno svih republika i autonomnih pokrajina, na jednoj, i nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, na drugoj strani. Takva obeležja karakterišu period od 1971. godine i posebno od 1976. godine. Razvijajući na višem stupnju socijalističke samoupravne odnose u društvu i u privrednim tokovima, stvorili su se povoljniji uslovi za usmeravanje dela sredstava preko udruženog rada, što predstavlja posebnu karakteristiku perioda od 1976. do 1980. godine, od kada se jedan deo obaveznih zajmova kanališe preko neposrednih aranžmana organizacija udruženog rada.

Pored materijalnih odnosa u funkcionisanju Fonda, sprovedene su i transformacije njegove organizacione strukture, u čemu poseban značaj ima osnivanje novih organa Fonda, čime se označava realizacija delegatskog sistema u cilju većeg, šireg i neposrednijeg uticaja na rad Fonda, svih republika i autonomnih pokrajina.

---

[8] Postoje različite varijante izražavanja vrednosti cena iz 1975. godine u tekuće cene do 1980. godine. Zavisno od obračunskih elemenata o očekivanom porastu cena, transformisani iznos bi se kretao od 72 do 81,5 mlrd dinara. Ovi varijantni obračuni izvršeni su u službi Fonda.

Koliki je značaj Fonda, odnosno njegovih materijalnih efekata u privrednom razvoju nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, pokazuje i sledeća tabela o učešću sredstava što se usmeravaju preko Fonda u društvenim bruto investicijama u osnovna sredstva privrede:

Učešće sredstava Fonda u vrednosti utrošenih investicija za osnovna sredstva[4]

Učešće u % u ukupnim vrednostima osnovnih sredstava

	Ostvareno			Očekivano učešće u periodu 1976—1980.
	1966—1970.	1971—1975.	1976.	
a) *U ukupnom utrošku investicija*				
SFRJ	5,0	6,41	5,4	6,9
Nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo	18,0	23,21	20,7	21,4
Bosna i Hercegovina	14,7	14,60	13,4	12,5
Crna Gora	20,5	26,83	30,3	25,0
Makedonija	12,5	22,55	21,5	18,8
Kosovo	38,0	55,23	44,0	56,3
b) *U utrošku privrednih investicija*				
SFRJ	6,9	9,35	8,0	9,6
Nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo	24,2	32,47	30,2	28,5
Bosna i Hercegovina	20,5	22,14	20,8	17,8
Crna Gora	25,5	33,53	40,5	30,9
Makedonija	17,6	30,10	29,1	23,4
Kosovo	45,6	70,78	61,5	61,4

Kada se bliže sagledava struktura učešća sredstava što ih jugoslovenska privreda usmerava preko Fonda, onda se s pravom može izvesti konstatacija da u nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo ona čine uslov za normalno odvijanje razvojnog procesa. Sa izvesnim odstupanjima iz perioda u period, sredstva

[4] *Izvor:* SDKJ, „Investicije", posebni statistički bilteni br. 109, 118, 122, 126, 131, 134, 137, 139, 142. i 145.
SDKJ, „Statistički bilten", br. 12/1976.
Očekivano učešće sredstava Fonda u planskom periodu 1976—1980. godine predstavlja ocenu Fonda federacije, utvrđenu na bazi elemenata datih u materijalu Saveznog zavoda za društveno planiranje „Osnovni elementi razvoja po republikama i autonomnim pokrajinama za period od 1976. do 1980. godine" D—159/75.

Fonda na ovim područjima učestvuju u vrednosti osnovnih sredstava privrede od 24,2% do 30,2%, odnosno u ukupnim investicijama za osnovna sredstva od 18,0% do 23,2%. Kosovo, uglavnom, investicione fondove svoje privrede razvija učešćem od oko 2/3 sredstava Fonda u ukupnim raspoloživim sredstima za investicionu izgradnju, što je i razumljivo, s obzirom na to da u ovoj pokrajini postoji niska materijalna baza i još uvek relativna ograničenost peprodukcionih fondova privrede. Prema tome, sredstva Fonda za SAP Kosovo su uslov za dalji razvoj. Zatim, iza Kosova sledi SR Crna Gora, koja ima prosečno učešće od preko 1/2 u formiranju osnovnih fondova privrede u proseku za desetogodišnji period. SR Makedonija oko 1/3 i SR Bosna i Hercegovina oko 1/4 u desetogodišnjem proseku zasnivaju investicionu izgradnju privrede na osnovu učešća sredstava Fonda.

Da bi se iskazao materijalni položaj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u odnosu na razvijenije, radi uzgredne ilustracije, uporedićemo dva elementa čija indikativnost, iako može biti ograničena, ipak pruža uvid u proces sporog ili bržeg napredovanja pojedinih delova zemlje. Međutim, valja imati u vidu da su u pojedinim oblastima privredne, a naročito društvene delatnosti, ostvarivani veoma pozitivni procesi, čije kvantificiranje u ovom radu, iako bi bilo korisno, ipak nije mogućno. Zbog toga ćemo izneti samo dva pokazatelja — relativne odnose društvenog proizvoda po stanovniku (u kom slučaju se stanje razvijenijih područja određuje kao 100) i broj zaposlenih na 1000 stanovnika.

Relativni odnosi promena u procesu razvoja među pojedinim republikama i autonomnim pokrajinama

	Društveni proizvod po stanovniku u godinama (razvijena područja=100)		Broj zaposlenih na 1000 stanovnika u godinama	
	1947.	1975.	1952.	1975.
SFRJ	89,6	81,6	100	219
Razvijenija područja	100,0	100,0	110	215
Slovenija	139,4	157,6	171	373
Hrvatska	94,0	99,0	117	215
Srbija (van pokrajina)	90,4	82,3	84	202
Vojvodina	103,2	98,7	95	237
Nedovoljno razvijena područja				
Bosna i Hercegovina	72,0	51,9	95	168
Crna Gora	72,3	51,1	72	178
Makedonija	63,6	57,4	70	190
Kosovo	43,5	27,2	46	96

Složenost zadataka u ostvarivanju ciljeva bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, prema indikativnosti ovih pokazatelja, može se u dobroj meri shvatiti. Iako je u dosadašnjim naporima uloženo najviše mogućnih i sredstava i napora, još uvek predstoje novi zahtevi za koje je naše društvo stvorilo dovoljno snaga — da obezbedi nove poduhvate u celini podsticajne politike. Otuda postaje jasno koliki je značaj Fonda i drugih materijalnih i institucionalnih mera što se ugrađuju u sistem bržeg opšteg razvoja nedovoljno razvijenih područja. U Jugoslaviji se izdvaja oko 3% nacionalnog dohotka za brži privredni i društveni razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Međutim, u skladu sa razvojnim ciljevima koji se u delu sredstava što se izdvajaju za njihovo ispunjenje obogaćuju, uvek se radi o dopunskim merama koje se obezbeđuju na opštem jugoslovenskom nivou. To znači da se prvenstvena briga na opštoj bržoj ekonomskoj i društvenoj emancipaciji nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo nadovezuje na zadatke i obaveze radnih ljudi u njima. Koordinirani napori na jednom i drugom nivou treba i sigurno će dovesti do toga da se dobrim delom prevladavaju još uvek postojeće manje ili veće disproporcije u materijalnoj osnovi celine reprodukcionih odnosa.

Komponente razvoja u procesu samoupravnog dogovaranja

Socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi, koji se u jugoslovenskoj praksi sve više razvijaju i organizuju kroz dinamično stvaranje neposrednih oblika povezivanja društvenih i privrednih subjekata, obezbeđuju preuzimanje prava, obaveza i odgovornosti u svim oblastima stvaralačkog rada. Društveni dogovori i samoupravni sporazumi predstavljaju institucionalizirane metode novog razdoblja u razvoju jugoslovenskog društva. Na njih se nadovezuje i postepeno uhodavanje sistema podsticajne politike u prevladavanju nedovoljne razvijenosti pojedinih krajeva. Povezivanje radnih organizacija u neposrednoj deobi dohotka i odgovornosti, odnosno akumulacije i rizika, na principima uloženih sredstava i rada, u skladu sa uzajamnim motivima i interesima, postavlja se kao imperativ budućnosti. Od toga su polazile i osnove sistema podsticajne politike u celini privređivanja u Jugoslaviji i nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo posebno.

Na sadašnjem stepenu razvoja produkcionih odnosa, koji su prožeti težnjom ubrzanog progresa na osnovu samoupravnih oblika i metoda razvojne politike, obezbeđeni su institucionalni okviri koji su predmet prevladavanja stupnja nedovoljne razvijenosti pojedinih područja. Sama funkcija sistema koji se odvija

kroz Fond ima za pretpostavku usmeravanje takvog razvojnog puta preko stabilnih izvora sredstava i na osnovu udruživanja sredstava i rada. Polazeći od toga da se institucija Fonda pokazala kao jedna od najsigurnijih i najstabilnijih mera jugoslovenske politike[5], u novim osnovama sistema ugrađena je koegzistentnost takvih materijalnih mehanizama sa samoupravnim institutima povezivanja privrednih subjekata i u uslovima udruženog rada. Zakon o Fondu, odnosno Zakon o stalnim sredstvima obaveznog zajma i Zakon o udruženom radu, u delu koji se tiče ubrzanog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, sa sadašnje perspektive, otvaraju zaista nove horizonte za još veći napredak u kontinuitetu opšte razvojne politike.

Društveni dogovori i samoupravni sporazumi postepeno supstituišu ranije metode rada, a sa većim uhodavanjem u sistemu neutrališu svaki uticaj subjektivne volje na bilo kom nivou i, tom celinom samoupravnog dogovaranja, sigurno se otvaraju novi putevi neposrednijeg uticaja udruženog rada. Integracija, poslovno, tehničko i tehnološko povezivanje, kao i drugi oblici koordinacije projekata, kooperacija i drugi oblici saradnje radnih organizacija iz razvijenih i nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina, dolaženjem do većeg izražaja, stvaraju nove mogućnosti u podeli rada u samom procesu razvoja. Zapravo, nedovoljno razvijena područja oskudevaju ne samo u sredstvima za materijalnu reprodukciju nego i u sistemu razvijenijih informacija, izboru projekata, tržišta i tehnologije i drugom. Sve to predstavlja novu dimenziju sistema razvojne politike, od koje se s pravom mnogo očekuje.

Međutim, valja imati na umu da, kada se razgovara o nedovoljno razvijenim područjima, gotovo uvek se izražavaju prosečna stanja određenih regiona, ali u okviru njih susreću se brojne radne organizacije koje vrlo uspešno posluju. Među njima ima i takvih koje su na višem stepenu efikasnosti od radnih organizacija u svojoj grupaciji, a lociranih na razvijenijim područjima. Zatim, postojanje određenih privrednih resursa, naročito određenih sirovina, na nedovoljno razvijenom području predstavlja ekonomska preimućstva, po čemu se ispoljava i značaj uzajamnog interesa ostvarivanja šireg povezivanja i društvene podele rada na celom prostoru zemlje.

U dosadašnjem razvoju očevidna su pozitivna iskustva prakse povezivanja radnih organizacija sa sedištem na različitim po-

---

[5] Sredstva Fonda predstavljaju veoma stabilne izvore, na osnovu čega se redovno ispunjavaju sve projekcije s kojima se planira razvoj nedovoljno razvijenih područja — republika i SAP Kosovo. Nadalje, ova sredstva dobrim delom neutrališu inflatorna kretanja u konstrukciji i realizaciji, jer u tekućim vrednostima redovno prate masu ostvarenog društvenog proizvoda. Otuda proizlazi i njihov naglašeni značaj u razvojnoj politici.

drućjima zemlje i, naravno, između razvijenih i privredno nedovoljno razvijenih. Međutim, u tom procesu su evidentna i iskustva koja nisu uvek bila motivisana racionalnim poduhvatima. Institucionalizirani sistem novijeg razdoblja u nas zato uvodi kvalitativnije odnose, u okviru kojih su uzajamna odgovornost i zajednički interesi radnih organizacija, odnosno radnih ljudi, dovedeni u sasvim određene pozicije, a pravila ponašanja su sankcionisana. Zbog toga se mogu očekivati dinamičniji i intenzivniji poduhvati u razvojnim procesima.

Mirjana Pavlović

Primena Zakona o udruženom radu i problemi zajedničkog prihoda

I pre donošenja Zakona o udruženom radu bilo je organizacija udruženog rada koje su uspostavile ekonomske odnose u oblasti stvaranja i raspoređivanja zajedničkog prihoda na onim principima koje je kasnije Zakon formulisao i konkretizovao. Njihov broj je, međutim, bio vrlo mali. Udružene osnovne organizacije koje učestvuju u proizvodnji jedinstvenog proizvoda razvijale su uglavnom različite oblike razmenskog odnosa, primenjujući pri tom razne varijante cena u internom prometu, bez zajedničkog rizika i bez utvrđivanja stvarnog doprinosa pojedinih OOUR-a kroz njihov tekući i minuli rad.

Posle usvajanja Zakona o udruženom radu, započela je u velikom broju OUR-a intenzivna aktivnost, koja je već dala početne rezultate u primeni ovog zakona u oblasti zajedničkog prihoda. Prvo, u sve većoj meri se prihvata opredeljenje za takav model sticanja dohotka iz zajedničkog prihoda koji će sve učesnike motivisati za puni doprinos pri stvaranju zajedničkog proizvoda, a ekonomski položaj udruženih OOUR-a dovesti u zavisnost od relativnog udela u njegovoj proizvodnji i od prihoda realizovanog na tržištu. Od takvog modela se u sve širim razme-

rama polazi kada se traže i primenjuju praktična rešenja za raspoređivanje zajedničkog prihoda. U vezivanju položaja svih učesnika za sudbinu zajedničkog proizvoda sadržana je kvalitativna promena u odnosu na dosadašnje preovlađujuće kupoprodajne veze reproduktivno zavisnih OOUR-a. Osim ovih jasnih idejnih opredeljenja, u OUR-ima se grade organizacione i normativne pretpostavke za dosledno razvijanje dohodovnih odnosa na osnovama Zakona o udruženom radu, a u nekim organizacijama su već usvojeni i primenjuju se samoupravni sporazumi o zajedničkom prihodu.

Praktični efekti su ipak još skromni, ako se ima na umu koliko je opštih modela do kraja razrađeno i u kojim razmerama se zajednički prihod u praksi stvara i raspoređuje. To se, donekle, može objasniti relativno kratkim periodom primene Zakona i složenim odnosima koji postoje u samom sticanju i raspodeli zajedničkog prihoda.

Opšte je prihvaćena orijentacija da se ekonomski odnosi između osnovnih organizacija udruženog rada, koje imaju zajednički proizvod, uspostave u skladu sa Zakonom o udruženom radu. Međutim, u dosadašnjoj aktivnosti na njegovoj primeni bilo je ipak i neprihvatljivih prilaza — kako u opštim opredeljenjima tako i u njihovoj konkretizaciji — što pokazuje da ni sve načelne dileme još nisu do kraja raščišćene.

I

U raspravi o celokupnoj problematici zajedničkog prihoda ispoljile su se i neke tendencije koje vode udaljavanju od suštine Zakona o udruženom radu. S jedne strane, ima sporosti u radikalnijem menjanju sadašnjih ekonomskih odnosa između OOUR-a i pokušaja da se zadrže dosadašnji razmenski odnosi, iako postoje svi uslovi za primenu odredaba Zakona o udruženom radu o zajedničkom prihodu. S druge strane, u nekim slučajevima se insistira na zajedničkom prihodu, mada za to ne postoje uslovi, jer nema zajedničkog proizvoda niti proizvodno-prometne povezanosti.

Usporavanju promena zatečenih odnosa doprinosi niz uzroka.

a) U nekim slučajevima je posredi nedovoljno razumevanje kategorije zajedničkog prihoda i novog kvaliteta ekonomskih odnosa povodom njegovog stvaranja i raspoređivanja. Bitna obeležja tih odnosa su u tome da se učešće u zajedničkom prihodu ostvaruje na bazi doprinosa koji su tekućim i minulim radom dali pojedini učesnici, odnosno na bazi relativnog udela učesnikâ u zajedničkom proizvodu, da apsolutni iznos tog udela zavisi od realizacije zajedničkog proizvoda. Bez tih elemenata ne može se govoriti o zajedničkom prihodu. Ukoliko učesnici fazne proizvodnje ili proizvodno-prometne celine prodaju jedni drugima delove proizvoda ili gotov proizvod, a rizik realizacije snosi samo

finalist ili prometna organizacija, onda je zadržan razmenski odnos i pri tom nije bitno da li se ta razmena obavlja po tržišnim cenama ili po nekoj varijanti interne cene. U nekim organizacijama udruženog rada se, međutim, ostalo na toj modifikaciji tržišne cene u internom prometu i smatra se da su time postojeći odnosi kvalitativno izmenjeni. Praksa je do sada pokazala veliku raznovrsnost rešenja, od kojih se neka manje, a neka više približavaju intencijama Zakona o udruženom radu i sva ta praktična iskustva treba procenjivati, pre svega, sa stanovišta koliko se njima ostvaruju bitna obeležja zajedničkog prihoda, odnosno da li je ili nije povređen osnovni princip da je dohodak neotuđiv od osnovnih organizacija udruženog rada koje su ga stvorile.

b) Dosadašnje iskustvo pokazuje da ima ozbiljnih teškoća u pogledu izučavanja doprinosa učesnikâ i da je bilo lakše doći do opšteg modela nego do konkretnih relativnih i apsolutnih iznosa kojima OOUR učestvuju u zajedničkom prihodu. Pri tom su nedovoljno analizirana praktična rešenja do kojih su neke organizacije udruženog rada već došle i primenjuju ih. Ta se rešenja, razumljivo, ne mogu prenositi mehanički, ne samo zbog specifičnosti organizacija udruženog rada već i zbog toga što su mnogi od usvojenih samoupravnih sporazuma ostali uopšteni, nedorečeni u bitnim odredbama ili su se već ispoljili problemi u njihovoj primeni. Potrebno je, međutim, šire upoznavanje, razmena mišljenja i iskustava, kao i organizovan zajednički rad OOUR, umesto pojedinačnih izolovanih akcija, koje su do sada preovlađivale.

U proteklom razdoblju primene Zakona o udruženom radu relativno mali broj organizacija udruženog rada je do kraja razradio i počeo da primenjuje osnove i merila raspoređivanja zajedničkog prihoda.

— U složenoj organizaciji udruženog rada „Iskra", na primer, u tezama za samoupravni sporazum — koje su u dosadašnjim diskusijama vrlo povoljno ocenjene — načelno je regulisano učešće OOUR u zajedničkom prihodu (konkretizaciju treba da pruži sam sporazum): osnovne organizacije u prvoj fazi stiču sredstva samo za prostu reprodukciju, i to na osnovu planiranih cena svojih proizvoda i planirane realizacije zajedničkog proizvoda; sredstva akumulacije se u drugoj fazi, posle realizacije zajedničkog proizvoda, raspoređuju na osnovne organizacije udruženog rada srazmerno njihovom učešću u prostoj reprodukciji; planske cene OOUR se zasnivaju na svetskim cenama, normiranom obimu materijalnih troškova, zakonskoj stopi amortizacije i normiranom utrošku živog rada.

— U okviru radne organizacije „Energoinvest-armature" (SOUR „Energoinvest") zajednički prihod ostvaruju proizvodne osnovne organizacije i prometna organizacija „Energokomerc", koja obezbeđuje plasman zajedničkog proizvoda. Učešće u zajedničkom prihodu regulisano je na sledeći način: sve potpisnice sporazuma učestvuju na osnovu doprinosa, koji se utvrđuje na bazi internih cena pojedinih faza rada; u okviru zbirne cene in-

terne cene se određuju godišnjim planom, na temelju zajednički utvrđenih standarda troškova materijala, alata, sredstava za rad i ostalih tehničko-tehnoloških i ekonomskih elemenata koji se mogu fizički meriti (ostali elementi cene koštanja utvrđuju se zajednički, na osnovu empirijskih podataka i matematičko-statističkih pokazatelja). Jedan od izuzetno detaljno razrađenih samoupravnih sporazuma primenjuje se u RTB — Bor, u kome, zbog visoke vertikalne tehničko-tehnološke povezanosti, veliki broj OOUR-a stiče dohodak učešćem u zajedničkom prihodu. Osnovne organizacije udruženog rada učestvuju u zajedničkom prihodu putem svojih cena proizvoda i usluga, koje se utvrđuju na taj način što se prethodno dogovorene polazne (bazne) cene OOUR-a uvećavaju ili smanjuju srazmerno ostvarenoj prodajnoj ceni zajedničkog proizvoda i usluga; bazne cene se zasnivaju na tehničko-tehnološkim parametrima i obezbeđuju približno jednak položaj svih OOUR-a sa stanovišta proizvodnih, tehničko-tehnoloških i drugih uslova; odnosi u konačnim cenama, kojima OOUR-i učestvuju u raspoređivanju zajedničkog prihoda, imaju stalni karakter i odražavaju doprinos svake osnovne organizacije udruženog rada ostvarenom zajedničkom prihodu. U samoupravnom sporazumu su detaljno razrađeni elementi i način formiranja baznih cena, kao i drugi bitni ekonomski odnosi povodom zajedničkog prihoda.

Ta i mnoga druga normativna rešenja i praktična iskustva nisu još dovoljno poznata i analizirana u drugim organizacijama udruženog rada. U njima se mogu naći nedorečenosti i slabosti, ali ona pokazuju da je kroz samoupravne sporazume i njihovu primenu počeo da se ostvaruje kvalitativan skok ka zajedništvu u proizvodnji i ka sticanju dohotka iz zajedničkog prihoda prema stvarnom rezultatu rada.

c) Pored navedenih, jedan od ozbiljnih uzroka usporavanja promena je težnja da se zadrži privilegovan položaj onih OOUR-a koje imaju monopolsku poziciju u sistemu cena ili ostvaruju dohodak pod drugim izuzetno povoljnim uslovima, zahvaljujući odsustvu samoupravnog uređivanja odnosa na tržištu. Dohodovno povezivanje razbija monopole, a njegova pretpostavka je samoupravno regulisanje sistema cena. Zahvaljujući nasleđenim neravnopravnim odnosima, neki subjekti udruživanja trenutno nemaju interesa da dosledno razvijaju dohodovne veze, jer im zatečeni odnosi cena obezbeđuju povoljniji materijalni položaj kroz prostu kupoprodaju unutar radne i složene organizacije ili na eksternom tržištu. U prevazilaženju takvog kratkoročnog sagledavanja parcijalnih interesa veliku ulogu imaju društveno-političke organizacije, ali bi njihova akcija morala biti usmerena pre svega na bržu izgradnju samoupravnog privrednog sistema, čime bi se suzbili uzroci protivrečnosti interesa.

Uz težnje da se zadrže zatečeni odnosi između OOUR-a ponegde se neopravdano insistira na zajedničkom prihodu, iako za to ne postoje uslovi koje je Zakon o udruženom radu precizirao

u članu 67. Tu se radi o prihodima koji su rezultat zajedničkog rada radnika u dve ili više osnovnih organizacija udruženog rada, odnosno o proizvodnji jedinstvenog proizvoda (fazna proizvodnja), ili o prihodima ostvarenim u saradnji između proizvodnih organizacija i organizacija prometa robâ i usluga. Zajednički prihod se, dakle, može ostvarivati ako postoje takve reproduktivne proizvodne i proizvodno-prometne veze. Mnoge radne organizacije su, međutim, konstituisane prema organizacionim i drugim principima, preuzete su zatečene celine u kojima osnovne organizacije imaju paralelnu, istu ili sličnu proizvodnju, a ne zajednički proizvod. U takvim uslovima se ne može insistirati na zajedničkom prihodu, već se mogu podstaći procesi rekonstituisanja i adekvatnijeg organizovanja, ako za to postoji stvarna potreba, i u širim razmerama razvijati dohodovni odnosi sa osnovnim organizacijama iz drugih radnih i složenih organizacija.

Osim toga, ni u okviru radnih organizacija, u kojima su osnovne organizacije u velikoj meri vertikalno povezane, ne postoji u praksi samo taj jedan oblik sticanja dohotka (iz zajedničkog prihoda), već i drugi izvori koje navodi Zakon o udruženom radu: zajednička ulaganja, prodaja proizvoda i usluga, slobodna razmena rada, kompenzacije, regresi i drugo.

Naposletku, neke organizacije će i dalje nalaziti interes za udruživanje pretežno na osnovi podele rada i specijalizacije proizvodnje. To se odnosi osobito na radne organizacije koje se udružuju u složene organizacije radi uvođenja razvijenije tehnologije i podele rada. Zakon o udruženom radu je predvideo i taj osnov udruživanja: ravnopravno sa udruživanjem radnih organizacija po reproduktivnom principu. Prisutno je, međutim, shvatanje da je preporučljivo, pre svega, udruživanje radnih organizacija koje su povezane u proizvodnji i prometu, a ne i udruživanje na temelju podele rada i specijalizacije. U praksi se do sada pokazala potreba i za udruživanjem i po ovom osnovu. Na tom principu je, na primer, konstituisana složena organizacija „Iskra". Iako je to glavni cilj udruživanja, u „Iskri" će se između OOUR-a uspostavljati i reproduktivne veze, bez obzira na to da li su u sastavu jedne ili više radnih organizacija, tako da će se kombinovati osnove udruživanja i ostvarivati zajednički prihod po repro-grupama osnovnih organizacija.

II

Pri određivanju relativnog udela učesnika u zajedničkom proizvodu, od kojeg zavisi i apsolutni iznos udela u realizovanom prihodu, u praksi se ispoljavaju i neke tendencije koje nisu u skladu sa Zakonom o udruženom radu.

a) Kada se radi o raspoređivanju zajedničkog prihoda, Zakon jasno formuliše da su „cene ili drugi osnovi i merila" polazne osnove. „Ako se raspoređivanje zajedničkog prihoda vrši po osno-

vu cena utvrđenih samoupravnim sporazumom, prilikom utvrđivanja tih cena moraju se imati u vidu trajniji odnosi u kretanju cena na tržištu za iste ili slične proizvode i usluge" (član 68. i 69).

Vođenje računa o trajnijim odnosima cena ne znači negiranje tržišnih cena, već je to usmereno na eliminisanje trenutnih oscilacija i postizanje stabilnijih uslova privređivanja i sticanja dohotka. Međutim, često se pri utvrđivanju cena ne vodi briga o trajnijim odnosima, već se polazi od zatečenih trenutnih cena na tržištu, koje pojedinim učesnicima sporazumevanja osiguravaju povoljniji položaj. Samoupravni sporazum između Industrije motora — Rakovica i Industrije motora i traktora — Novi Beograd jedan je od ređih i značajnih primera ostvarivanja zajedničkog prihoda osnovnih organizacija iz različitih OUR-a, ali su u njemu prihvaćene cene zatečene na dan sklapanja sporazuma, kao osnova za raspoređivanje zajedničkog prihoda. Svaki učesnik ovog sporazuma ostvaruje svoj deo zajedničkog prihoda preko cena delova, sklopova i agregata koje ugrađuje u zajednički proizvod; u slučaju povećanja ili smanjenja cene zajedničkog proizvoda, posledice snose svi učesnici srazmerno učešću njihovih pojedinačnih cena u zbirnoj ceni. Iako se pošlo od zatečenih cena, treba ipak dodati da su — u cilju utvrđivanja adekvatnijeg udela u zajedničkom prihodu, potpunijeg ostvarivanja raspodele prema tekućem i minulom radu i stvaranja ravnopravnijih uslova privređivanja — učesnici sporazuma postigli saglasnost da kasnije utvrde standarde materijalnih troškova, amortizacije i ličnih dohodaka, po jedinstvenoj metodologiji; predviđeno je i korigovanje postojećih cena i utvrđivanje novih odnosa u raspodeli zajedničkog prihoda, na osnovu dogovorenih standarda i praktičnih iskustava.

Uspostavljanje čistih ekonomskih odnosa između OOUR-a ne znači da treba konzervirati zatečene razlike u tehničko-tehnološkoj opremljenosti i da trenutni odnosi cena na tržištu mogu biti isključiva osnova raspoređivanja zajedničkog prihoda. Posle izvršenih deobnih bilansa i konstituisanja OOUR-a zatečene su velike tehničko-tehnološke neravnomernosti i ogromne razlike u vrednosti sredstava po radniku u pojedinim OOUR-ima. Cena odražava društvenu valorizaciju rada pojedinih učesnika, ali se ona kroz samoupravno sporazumevanje, na temelju dugoročnijih zajedničkih interesa i ciljeva, može, a ponekad i mora korigovati. Time se ne negiraju ekonomski zakoni niti se solidariše sa onima koji loše posluju, već se, na bazi jasne razvojne politike, zajedničkog programa razvoja i investiranja, prevazilaze zatečene neravnomernosti i stvaraju ravnopravniji uslovi privređivanja. A dok se takvi ekonomski odnosi među OOUR-ima ne uspostave, neophodno je — naravno, u meri koju oni što se udružuju sami utvrđuju — ugrađivati i elemente solidarnosti, kao izraz dugoročnijih zajedničkih interesa.

b) Nasuprot fetišiziranju trenutnih i konjunkturnih tržišnih odnosa javlja se tendencija negiranja zakona vrednosti i tržišta. Orijentacija na priznavanje svih individualnih troškova pojedinih

učesnika u stvaranju zajedničkog proizvoda dosta je jaka i podriva opšte napore za povećanje produktivnosti rada i ekonomičnosti poslovanja, jer destimuliše racionalnije poslovanje, uštede minulog i živog rada, povećava troškove i cene, otvarajući put inflaciji. Naime, pri raspoređivanju zajedničkog prihoda ne uzima se uvek u obzir cena koja se zajedničkim proizvodom postiže na tržištu, kao okvir za raspoređivanje. Zato se javlja nesklad između internih cena, po kojima se vrši promet između OOUR-a, i konačne cene zajedničkog proizvoda, koju tržište priznaje, između prihoda osnovnih organizacija i ukupnog prihoda koje je tržište verifikovalo.

Odnosi između osnovnih organizacija moraju da se kreću u granicama cene koja se ostvaruje na eksternom tržištu zajedničkog proizvoda, a raspoređivanje zajedničkog prihoda treba da se obavlja na temelju unapred utvrđenih relativnih odnosa njihovih cena, koji polaze od objektivnih standardnih elemenata — utroška materijala, sredstava i rada. Ako se javi potreba za odstupanjima od dogovorenih standarda, onda to uvek mora da bude rezultat međusobnog sporazuma OOUR-a, iza kojeg stoji dogovoreni zajednički interes i preciziran rok njegovog trajanja. I tada, međutim, u odnosima između OOUR-a deluje zakon vrednosti. Njihovo pojedinačno angažovanje tekućim i minulim radom se valorizuje kroz cene, prema kriterijumima društveno potrebnog rada, a ne prema tome koliko je pojedina organizacija uložila rada. Dogovorene korekcije polaze od te cene kao objektivne ekonomske kategorije.

Cilj utvrđivanja „standarda materijalnih troškova, kriterijuma za utvrđivanje stopa amortizacije" — na to Zakon o udruženom radu i obavezuje u članu 68 — upravo je suprotan efektima „individualnog troškovnog principa": da se putem prosečnih i društveno priznatih troškova nagradi visokoproduktivan i ekonomičan rad, a proizvođači koji rade iznad društvenih proseka stimulišu na smanjenje troškova. Automatsko ugrađivanje individualnih troškova u internu cenu deformiše i predimenzionira cenu finalnog proizvoda i neopravdano štiti niskoproduktivne proizvođače. Takvo narušavanje zakona vrednosti nema ničeg zajedničkog sa solidarnim prevazilaženjem tehničko-tehnoloških i drugih neravnomernosti u razvoju udruženih OOUR-a, kroz dugoročnu dogovorenu razvojnu politiku.

Analiza samoupravnih sporazuma o zajedničkom prihodu pokazuje da u njima nisu uvek jasno formulisane polazne osnove za utvrđivanje pojedinih standarda. Kada se, na primer, radi o standardima materijalnih troškova, u jednom od sporazuma se navodi da se oni utvrđuju prema „projektovanim veličinama ili na osnovu ostvarenja u prethodne tri godine". Dosta je raširena praksa da se standardi utvrđuju na osnovu pojedinačnog iskustva, zanemarujući društvene proseke i komparacije sa istovrsnim ili srodnim proizvođačima. Nepreciznosti i nedorečenosti u samoupravnim sporazumima mogu da pothranjuju takvu praksu.

•

Posle donošenja Zakona o udruženom radu učinjen je korak napred ka bržem i širem udruživanju rada i sredstava, što je, između ostalog, i temelj ostvarivanja zajedničkog prihoda. To omogućava racionalnije korišćenje sredstava udruženih OOUR i efikasnije postizanje zajedničkih interesa i ciljeva reproduktivno povezanih organizacija. Prevazilaženje tendencija koje su suprotne duhu i odredbama Zakona o udruženom radu, kontinuirano praćenje i organizovano upoznavanje praktičnih rešenja i problema koje primena Zakona aktuelizuje, može da doprinese da se od sadašnjih početnih rezultata dođe do potpunije afirmacije kategorije zajedničkog prihoda u praksi.

Krsto Kilibarda

Prepreke razvoju ekološke aktivnosti i svesti

Socijalističko samoupravljanje je otvorilo određene mogućnosti i podstaklo razvoj društvenog angažovanja i svesti i u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine. Postepeno i čovekova sredina postaje mogućnost i vid razvoja samoupravne inicijative, uticaja, odgovornosti, kritičnosti, formiranja socijalističkog samoupravnog mentaliteta i slično. Ipak, ako se pogleda stanje prirodne, radne i životne sredine, naročito u određenim mestima, uočićemo i mnoge pojave njihove degradacije, kao i činioce koji usporavaju razvoj ekoloških aktivnosti i svesti[1]. O tome svedoče

[1] U radu se iznose određeni činioci koji usporavaju razvoj ekološke aktivnosti i jačanje svesti u ovoj oblasti. Do saznanja o ovim činiocima došlo se na temelju više istraživanja koja je autor vodio o određenim pitanjima samoupravnog angažovanja i zaštite i unapređenja čovekove sredine, a delom i na osnovu istraživanja o određenim pitanjima ostvarivanja Ustava (istraživanje sprovedeno u Beogradu, Kraljevu, Bihaću, Nikšiću, Cetinju i Titogradu, a finansirao ga je fond za naučnoistraživačku delatnost Saveza sindikata Jugoslavije).

Istraživanja pokazuju da se postepeno razvija aktivnost i svest radnih ljudi i građana o čovekovoj sredini i o preprekama koje sprečavaju humanizaciju radne i životne sredine. Ipak ona pokazuju da

mnoga prljava naselja, zagađen vazduh, voda, zemljište i slično. Mnogi se građani ne trude da spreče zagađenost, ne reaguju na kršenje ekoloških normi, što govori o nerazvijenoj ekološkoj svesti. Na primer, u jednom naselju blizu velikog industrijskog preduzeća, na određenim mestima je izmereno i do stotinu puta veće prisustvo hroma u vazduhu, a ipak oko 70% anketiranih građana izjavilo je da nikada nije raspravljalo o zagađenosti vazduha ne samo na sastancima raznih organa i društveno-političkih organizacija, već ni u krugu poznanika, prijatelja i rodbine. Ovde je, verovatno, u znatnoj meri u pitanju i neznanje, ali i nenaviknutost i slično. Svakako da su brojni činioci uticali na to da se ekološka aktivnost i svest sporo razvijaju. Ovde će biti reči samo o nekima od njih.

1) Razvoj ekoloških aktivnosti i svesti je ograničen materijalnom osnovom. Između ostalog, to znači da bi se mogla očekivati relativno veća aktivnost i razvoj svesti u ovoj oblasti ako bi postojale veće materijalne mogućnosti. Između ostalog, o tome govore i predlozi koje su anketirani dali opredeljujući se za zaštitu i unapređenje čovekove sredine, o čemu govori i jedna anketa[2]. Premda je normalno očekivati da će oni koji imaju bolji ekonomski položaj ispoljiti i veću aktivnost u zaštiti i unapređenju čovekove sredine, praksa ipak otkriva znatna odstupanja i u tim slučajevima. To je već uočeno kada je posredi radna sredina. Tako je na Osmoj plenarnoj sednici Veća Saveza sindikata Jugoslavije istaknuto da ima niskoakumulativnih organizacija udruženog rada koje su uložile značajna sredstva u zaštitu na radu i poboljšanje uslova rada, ili i onih koje imaju visoke dohotke i loše uslove rada, a i lošu zaštitu na radu. Pomenutih i sličnih nesrazmera između ekonomske moći i ulaganja u zaštitu i unapređenje čovekove sredine ima i kod društveno-političkih zajednica.

---

mnogi građani nisu postali razvijeni samoupravni subjekti u ovoj oblasti. Između ostalog, i zbog toga što ne uviđaju značaj rešavanja ovih pitanja i ne sagledavaju činioce koji usporavaju razvoj ekoloških aktivnosti i svesti. To su delom i razlozi zbog kojih postoje velike razlike u odgovorima na određena pitanja.

Na primer, pomenute razlike mogu se uočiti i u odgovoru na pitanje da li ima činilaca koji usporavaju ili sprečavaju aktivnosti zaštite i unapređenja čovekove sredine u naselju. Od 314 omladinaca i omladinki na saveznoj omladinskoj radnoj akciji ekološke prirode 26% je odgovorilo da tih činilaca ima, 38% da nema, a 31% odgovara da ne zna. Ipak, brojne činjenice ukazuju da postoje činioci koji usporavaju razvoj ekoloških aktivnosti, pa i razvoj svesti o njima.

[2] Reč je o rezultatima ankete sprovedene, između ostalog, u industrijskoj radnoj organizaciji LR, u kojoj su anketirani davali predloge kako da se utroše dve milijarde starih dinara: na sprečavanje zagađenosti vazduha i vode ili na ravnomernu raspodelu svim punoletnim građanima opštine. Od 160 anketiranih ljudi 76% (što znači preko tri četvrtine) opredelilo bi se, sudeći prema izjavama u anonimnoj anketi, da se pomenuti novac utroši na sprečavanje zagađenosti vazduha i vode, a svega 4% na ravnomernu raspodelu svim punoletnim građanima opštine, dok je 11% odgovorilo „podjednako".

2) Pri razmišljanju o dobijenim i sličnim rezultatima koji svedoče o nerazvijenoj ekološkoj svesti, kao i prilikom njihovog objašnjenja, treba imati na umu mogućnosti i sposobnosti čoveka za adaptaciju čak i u zagađenoj sredini. Poznati su primeri ljudi iz zdrave planinske životne sredine koji su imali znatne teškoće u prilagođavanju određenim gradskim naseljima koja su zagađena, ali su se ipak do te mere navikli na život u novoj sredini da ne reaguju ni na visok stepen zagađenosti, mnogo viši od dozvoljenog. Istina, ima i takvih pojedinaca koji se nisu mogli adaptirati, pa su se neki od njih vratili u zdravu prirodnu sredinu iz koje su došli.[3]

3) Već i na prvi pogled zapažaju se razlike[4] i suprotnost interesa u društvu, pa i u oblasti zaštite čovekove sredine. Suprotnosti mogu biti otvorene, ali i prikrivene, a ponekad i dublje maskirane tako da ih je teško otkriti i sagledati njihovu stvarnu društvenu prirodu i smisao. Iako socijalističko samoupravljanje otvara mogućnosti usklađivanja ekonomskih i ekoloških vrednosti, na sadašnjem stupnju razvoja dolazi do određenog nesklada i izraženih suprotnih interesa. Takve se suprotnosti ispoljavaju između onih koji hoće da neracionalno koriste prirodu, degradirajući je radi zadovoljenja svojih užih interesa i onih snaga koje se bore za pravilan odnos prema prirodi, ulažući napore za njenu zaštitu i unapređenje. Ta suprotnost dolazi do izražaja u svakodnevnom životu. U toku istraživanja su uočeni različiti stavovi, na primer, između vlasnikâ privatnih automobila i onih koji ih nemaju u pogledu regulisanja njihovog korišćenja, odnosno regulisanja saobraćaja u naselju itd. Slično tome, postoje razlike i između pušača i nepušača u oceni pušenja, pa čak i u oceni posledica takvog ponašanja.

Pomenute suprotnosti interesa dolaze do izražaja i prilikom izbora lokacija određenih industrijskih postrojenja koja zagađuju čovekovu sredinu. Odnos prema tom pitanju zavisi od niza činilaca, pored ostalog i od saznanja šta određena fabrika znači ne samo ekonomski nego i ekološki. Dešava se da određene snage, delom i zbog neznanja, ulažu znatne napore da izgrade neku fabriku u svome mestu i onda kada ona može ozbiljno da naruši zdravlje radnih ljudi i građana. U vezi s tim ima pojava i fetišizma ekonomskih vrednosti, što se ogleda i u spremnosti da

---

[3] Tako izvesni agrarni kolonisti iz brdsko-planinskog područja kolonizirani u Vojvodini nisu se mogli prilagoditi uslovima života i rada u ravničarskim naseljima, pa su se vratili u svoja planinska sela. Neki od njih su se vratili u lošije ekonomske uslove života, ali u zdraviju životnu sredinu.

[4] Razlike postoje i između tipova naselja i raznih ekoloških sredina. Na primer, anketirani u industrijskoj radnoj organizaciji LR u gradskom naselju opredeljuju se prilikom predloga u šta da se utroši dve milijarde starih dinara: na izgradnju šetališta i parkova (54%), na proširivanje kolovoza (9%), podjednako (26%). U planinskom selu gde je saobraćaj nerazvijen i priroda nezagađena dobijeni su drukčiji odgovori: na izgradnju šetališta i parkova (5%), proširivanje kolovoza (46%), podjednako (41%).

se one ostvare čak i po cenu ugrožavanja ekološke sredine. Ali treba imati na umu da suprotnosti između ekoloških i ekonomskih vrednosti mogu da podstaknu razvoj ekološke aktivnosti i svesti, da mnogi radni ljudi i građani postanu subjekti zaštite i unapređenja čovekove sredine baš putem suprotstavljanja snagama koje je degradiraju. Isto tako, u toj borbi mnogi koji su prvobitno bili na liniji ekonomskog fetišizma mogu da postanu borci za humanizaciju prirode i čovekove sredine uopšte.

4) Na razvoj samoupravnog angažovanja i svesti u oblasti čovekove sredine utiče i tip svojine, kao i karakter ostalih proizvodnih odnosa. Može se očekivati da će društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju omogućiti veće angažovanje u ovoj oblasti, kao i veći razvoj ekološke svesti nego što to može privatna svojina. Privatna svojina nepovoljno utiče na zaštitu i unapređenje čovekove životne sredine u meri u kojoj omogućuje nesocijalističke pojave, jer pruža mogućnosti dolaženja do dohotka bez rada ili bez odgovarajućeg rada, između ostalog, i zbog neracionalnog odnosa prema prirodi. Ali, poznato je da društvena svojina, a osobito državna, može da ima u sebi određene protivrečnosti od kojih pojedine mogu da vode i svojevrsnoj pasivizaciji radnih ljudi i građana da pokreću određene inicijative i akcije u oblasti čovekove sredine. Prema tome, rešenje nije ni u privatno-kapitalističkoj ni etatizovanoj svojini. Značajno je pri tom da li se privatna svojina socijalistički preobražava, da li gubi eksploatatorski karakter. Delovanje stihije privatne svojine i robno-novčanih zakona izaziva specifičnu aktivnost jednih, ali i pasivizaciju drugih radnih ljudi i građana i u oblasti zaštite čovekove sredine, Ali i mere kolektivizacije, ako ne vode računa o uslovima socijalističkog podruštvljavanja, ako se ne zasnivaju na principima socijalističkog humanizma, ne mogu obezbediti zaštitu čovekove sredine.

5) Poznato je da među osnovne karakteristike i vidove ispoljavanja birokratije i tehnokratije spada i fetišizam rukovodećih funkcija do te mere da one postaju jedna od otuđenih osnova birokratsko-tehnokratskih snaga. Funkcije postaju osnovni, pa čak i jedini kriterijum prihvatanja predloga i rešenja društvenih pitanja, društvenog uticaja i ugleda. Takav odnos prema rukovodećoj funkciji i funkcionerima predstavlja mogućnost za koncentraciju društvene moći i uticaja, što može da uspori razvoj društvenog angažovanja i jačanja svesti u ovoj oblasti. Time se onemogućuje i razvoj samoinicijative i samosvesti radnih ljudi i građana. Isti je slučaj i u društvenom angažovanju u oblasti zaštite čovekove sredine. O tome govore oni anketirani građani koji su se u samoupravnom odlučivanju o pitanjima čovekove sredine opredeljivali za predloge određenih rukovodilaca i onda kada su na osnovu argumenata i socijalističkih vrednosti mislili da se treba drukčije opredeliti.

Birokratsko-tehnokratske snage i sistemom direktivizma smanjuju društveno angažovanje i slabe svest i u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine, jer ne dozvoljavaju mogućnosti inicijative i kritičkog mišljenja i odnosa radnih ljudi i građana koji, po njima, treba samo da izvršavaju direktive. O tome u izvesnoj meri govore i oni radni ljudi i građani koji izjavljuju da u njihovoj sredini ima određenih grupica ljudi koji stalno daju[5] predloge rešenja društveno značajnih pitanja, dok se ostali uzdržavaju. Istina, uzdržavanje može da bude uslovljeno iz više razloga. Ali je često u pitanju i koncentracija društvene moći i uticaja, što može u manjoj ili većoj meri da ima birokratsko-tehnokratski karakter.

Birokratsko-tehnokratski odnosi predstavljaju prepreku demokratizaciji znanja uopšte, pa i saznanja o čovekovoj sredini. Takva saznanja mogu da vode oslobađanju inicijative, razvoju svesti i samosvesti, što nije u sklopu sa koncepcijom koncentracije moći i uticaja birokratsko-tehnokratskih snaga.

Jedna od posledica birokratsko-tehnokratskih odnosa može da bude i diferencijacija u zaštiti i unapređenju čovekove sredine u zavisnosti od mesta rada i stanovanja radnih ljudi i građana prema društvenoj moći, uticaju i funkcijama. I po nekim selima se čuje kako je asfaltirana ulica, uređen deo naselja u kojem stanuje određeni funkcioner; ili da mu je uveden telefon u stan pre nego što je otvorena javna govornica i slično, iako takve prednosti po objektivnim kriterijumima ne bi imao. Izvesnim proveravanjem ustanovljeno je da su ovi subjektivni iskazi u određenim slučajevima tačni. To svedoči da ovakve pojave, ponekad, odslikavaju stvarne društvene procese i odnose.

6) U etatističkom sistemu postojala je manje ili više izražena klasična suprotnost između direktive i inicijative i u oblasti zaštite čovekove sredine. Socijalističko samoupravljanje i u ovoj oblasti otvara mogućnosti oslobađanja inicijative, razrešavajući suprotnosti direktivizma negacijom klasične direktive. Pri tom se ona zamenjuje stvaralačkom sintezom kao rezultantom novih inicijativa, izražene volje i interesa radnih ljudi i građana. Time se stvaraju uslovi da radni ljudi sve više iniciraju društvene procese i odnose koji vode zaštiti i unapređenju čovekove sredine.[6]

---

[5] Oko 60% anketiranih samoupravljača iz određenih velikih organizacija B smatraju da postoje grupice ljudi u njihovoj radnoj organizaciji koji isključivo pokreću inicijativu o određenim samoupravnim pitanjima, dok se ostali samoupravljači uzdržavaju.

[6] Na sadašnjem stepenu razvoja postoje značajne razlike u pogledu inicijativa i diskusija između ostalog i zbog razlika u stepenu ugroženosti životne sredine i prepreka koje usporavaju njenu humanizaciju. Tako, u industrijskoj radnoj organizaciji LR raspravljalo je o zagađenosti vazduha na sastancima određenih organa i organizacija 34% anketiranih, a u planinskom selu S svega 5%, pošto je reč o nezagađenoj životnoj sredini, a vazduh je jedan od njenih konstitutivnih činilaca. To pokazuje kako ugrožavanje životne sredine podstiče ekološku aktivizaciju.

Ali, na sadašnjem stepenu razvoja društvenih procesa i odnosa mnoge pojave u procesu oslobađanja inicijative mogu u manjoj ili većoj meri da smanjuju ekološku aktivnost i svest i da vode pasivizaciji. Tako pojava određenih dirigovanih inicijativa (onih koje su rezultat napola savladanih etatističkih odnosa, nedovoljno savladane birokratije i tehnokratije, gde se pojavljuje klasična direktiva kao izvor inicijativa itd.) i nije prava samoaktivnost, već često poluaktivnost u razvoju ekoloških aktivnosti i svesti. Na sadašnjem stupnju razvoja socijalističkog samoupravljanja dolazi do izražaja i nesamoupravni mentalitet koji se ispoljava u tome da se čeka na direktivu i u vezi sa onim pitanjima o kojima je prirodno očekivati pokretanje incijative od strane radnih ljudi i građana. Tako se čekaju određene direktive kojima će se zaštititi i unaprediti čovekova sredina, iako je normalno da se umesto direktive pojave građani sa svojim inicijativama.

Nema sumnje, društveno angažovanje u zaštiti i unapređenju prirodne sredine i razvoja svesti o odnosu čoveka i prirode zavise od mogućnosti društvenog uticaja, odnosno od razvijenosti društvenih procesa i odnosa na socijalističkim samoupravnim osnovama od značaja za čovekovu sredinu. Između ostalog, to angažovanje zavisi i od ocene o tome da li postoje i kakve su mogućnosti uticaja. Mnogi anketirani samoupravljači misle da su njihove mogućnosti uticaja (prihvatanja inicijativa, ostvarivanja interesa i volje itd.) male[7] (na primer, u pogledu čuvanja zelenih površina), što može da usporava njihove ekološke aktivnosti:

Kao što se vidi, dominira ocena „malo". Nije zanemarljiv ni broj onih koji ove mogućnosti ocenjuju kao nikakve sa ocenom „nimalo". Kao i u nizu sličnih pitanja, mogućnosti zavise od razvijenosti društvenih procesa i odnosa, kao i od toga u kojoj je meri građanin samoupravni subjekt. Ali, ocenjujući ove mogućnosti, mnogi se nisu pitali koliko su stvarno pokušavali da utiču na stvaralačko rešenje ekoloških pitanja. Mnogi su, na primer, posmatrali kako drugi bacaju otpatke na zelene površine, ali nisu na to reagovali. Uostalom, znatan broj anketiranih je i sâm to činio. Međutim, treba imati u vidu da ni sistem odnosa nije do te mere razvijen da potpunije omogućuje i odgovorni socijalistički uticaj građana u zaštiti i unapređenju čovekove sredine.

[7] Evo šta o tome kažu anketirani samoupravljači industrijske radne organizacije LR i seoskog naselja S:

	LR	S
Nimalo	19%	17%
Malo	33%	22%
Osrednje	20%	15%
Mnogo	14%	19%
Vrlo mnogo	9%	9%
Ne zna	1%	18%

Slične posledice može da ima i nepoznavanje mogućnosti ostvarivanja društvenog uticaja. Na sadašnjem stupnju razvoja mnogo je radnih ljudi i građana koji izjavljuju da ne znaju da li i koliko mogu da utiču na rešavanje društveno značajnih pitanja čovekove sredine, što ukazuje na to da se samoupravnom angažovanju i jačanju svesti u ovoj oblasti ne pridaje potrebna pažnja. Na primer, od 735 građana naselja S. 82% izjavljuje da ne zna da li ima mogućnosti da utiče na gradski vodovod i komunalno-građevinske službe opštine u onim pitanjima koja se odnose na njihovo naselje.

7) Uzrok pasivizacije u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine delom može biti i u specifičnom neskladu između formalne i neformalne strukture. Tako i u ovoj oblasti neformalne grupe mogu da podstiču razvoj ekološke aktivnosti i svesti na socijalističkim samoupravnim osnovama, ali ima i onih koje su činilac pasivizacije.

Naravno, uzrok obrazovanju neformalnih grupa može da bude ostvarivanje određenih interesa koji potiču iz oblasti zaštite čovekove sredine ili su prisno povezani sa njom. Na primer, može da se obrazuje neka neformalna grupa da bi se zaštitila i unapredila određena prirodna sredina, ali do njenog formiranja može da dođe i radi neracionalnog iskorišćavanja prirode ili ostvarivanja određenih sebičnih interesa koji nisu u skladu sa principima unapređenja čovekove sredine. U skladu s tim jedan od činilaca formiranja određenih neformalnih grupa može da bude i sâm pogled na život i svet, a u okviru toga i pogled na čovekovu sredinu. Takvi pogledi su u manjoj ili većoj meri povezani sa određenim materijalnim interesima. I u oblasti zaštite čovekove sredine mnoga pitanja još nisu našla svoje adekvatno pravno rešenje, odnosno nisu u potrebnoj meri pravno regulisana. Tako u određenim situacijama dolazi do izvesne „pravne praznine" nestankom etatističkih ekoloških regulativa u pogledu zaštite čovekove sredine, jer samoupravno regulisanje nije razvijeno u potrebnoj meri. Na taj način se stvaraju uslovi da grupe i pojedinci ostvaruju određene sebične interese, na primer, u iskorišćavanju prirodne sredine i slično, „loveći u mutnom".

Već i pomenuti uslovi nastanka određenih neformalnih grupa u oblasti zaštite čovekove sredine svedoče o tome da može doći do specifične aktivizacije određenog broja subjekata u ovoj oblasti, pa čak i do njihovog formiranja u specifične strategijske klike koje u manjoj ili većoj meri ostvaruju monopol moći i uticaja u rešavanju određenih pitanja zaštite čovekove sredine. Ako se formira takva struktura moći i uticaja, onda se često znatan broj ostalih radnih ljudi i građana pasivizira u rešavanju društveno značajnih pitanja iz ove oblasti.

Uzajamno besprincipijelno podržavanje, bez obzira na vrednosti, dakle uzajamno pomaganje i onda kada se zna da ono nema osnova, takođe smanjuje mogućnost razvoja ekoloških aktivnosti i svesti.

8) Socijalističko samoupravljanje otvara društvene procese i odnose koji radne ljude i građane čine odgovornim samoupravnim subjektima i u oblasti zaštite čovekove sredine. To pretpostavlja i njihovu samoupravnu aktivizaciju u toj oblasti. Jačanje odgovornosti radnih ljudi i građana za stanje i kvalitet čovekove sredine ima višestruki značaj za afirmaciju ličnosti i njenog ljudskog dostojanstva. Time radni ljudi i građani sve više postaju stvaralačke i samostvaralačke ličnosti, onemogućujući takav razvoj u kojem bi oni mogli biti „privesak" i objekt u svojoj radnoj i životnoj sredini.

Na sadašnjem stupnju razvoja socijalističkog samoupravljanja i društvene odgovornosti postoji određeni nesklad između uloge i odgovornosti u zaštiti i unapređenju čovekove sredine, s jedne, i stvarnog znanja i sposobnosti za odgovorno delovanje, s druge strane. Ukoliko su te razlike veće, utoliko je više mogućna pasivizacija radnih ljudi i građana.

Smanjenju aktivnosti može da vodi i situacija u kojoj određena pitanja nisu regulisana, kada nije definisan odnos radnih ljudi i građana prema čovekovoj radnoj i životnoj sredini. S druge strane, i preterano regulisanje u ovoj oblasti može da smanji razvoj ekološke aktivnosti i svesti.

Jedna od posledica neregulisanih ili nedovoljno regulisanih odnosa jeste prebacivanje odgovornosti na drugoga, odnosno izbegavanje odgovornosti. Tako dolazi do pojave da određeni organi prebacuju odgovornost u oblasti zaštite čovekove sredine na građane, a građani na njih. Ta pojava je uslovljena i mnoštvom drugih činilaca, kao što su heterogenost interesa i pogleda na život i svet, priroda i struktura društvene moći i uticaja, odnos formalne i neformalne strukture, heterogenost u kulturi i obrazovanju i slično. Ali bez obzira na to čime je i koliko određena pojava prebacivanja i izbegavanja odgovornosti u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine, ona može da smanji razvoj (ekološke) aktivnosti i svesti, između ostalog, i zbog straha koji se javlja kod određenih građana da neko na njih ne prebaci odgovornost ili da je posredstvom njih ne izbegne.

I u oblasti zaštite čovekove sredine čest je slučaj da se ne preduzimaju adekvatne sankcije protiv prekršilaca određenih normi radi unapređivanja zaštite čovekove sredine. S tim u vezi znatan broj radnih ljudi i građana ocenjuje da su sankcije prema prekršiocima ekoloških normi blage. O tome, svakako, svedoče i odgovori na pitanja postavljena u pogledu oštrine kažnjavanja onih koji izazivaju zagađenost vazduha.[8] Dominiraju, naime, shva-

---

[8] U ILR od 160 anketiranih radnih ljudi dobijeni su sledeći odgovori:

— više nego do sada 90%,
— isto kao do sada 6%,
— manje nego do sada 2%,
— ne zna 1%

tanja da treba više nego do sada kažnjavati one koji izazivaju zagađenost vazduha, što pokazuje da jača svest o odgovornosti u oblasti zaštite čovekove sredine.

Pojava da se ne primenjuju sankcije prema onima koji se neodgovorno odnose prema čovekovoj sredini, kao i pojava da se sankcije neopravdano ublažavaju, može da smanji razvoj ekološke aktivnosti i svesti. Takva praksa u pogledu odgovornosti uslovljava da radni ljudi i građani ne traže da se potvrđuju kao odgovorne ličnosti i time što će polagati računa pred društvom i time što će pozivati i druge na odgovornost.

Sve to govori o velikim prednostima socijalističke samoupravne odgovornosti i u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine, posebno prednostima u pogledu mogućnosti aktivizacije u ovoj oblasti. Socijalistička samoupravna odgovornost polazi od dijalektike odnosa odgovornosti i polaganja računa pred društvom i pred samim sobom. Pri tom se ima na umu da jednog nema bez drugog. Pre svega, ovde se polaganje računa pred društvom ne svodi na polaganje računa samo pred odgovarajućim funkcionerom. Stvara se takva odgovorna socijalistička zajednica u kojoj svaki njen član može da postavi pitanje odgovornosti svakog drugog člana na način i u skladu sa odgovarajućim normama te zajednice. Nema sumnje da se takvim polaganjem računa pred društvom doprinosi razvoju odgovornosti, a time i razvoju ekološke aktivnosti i svesti.

Ostvarivanje Ustava i Zakona o udruženom radu vodi afirmaciji i odgovornosti putem usklađivanja objektivne i subjektivne njene strane i komponente. Poznato je da i samoupravni subjekti, po ulozi koju imaju u društvu, po onome kako je ona definisana, mogu biti odgovorni i za zaštitu čovekove sredine u sasvim određenom smislu, ali da je njihova svest o toj odgovornosti nerazvijena i da subjektivno nisu na njenom nivou. To, takođe, može biti jedan od uzroka pasivizacije. Razvoj društvenih procesa i odnosa na osnovama socijalistički i samoupravno udruženog rada, na osnovu Zakona o udruženom radu, doveli su radne ljude i građane u položaj subjekata odgovornosti, čime se otvaraju mogućnosti aktivizacije radnih ljudi i građana.

9) Metod društvenog angažovanja u oblasti zaštite čovekove sredine takođe može da bude činilac koji vodi aktivizaciji, a u izvesnim slučajevima može i da je usporava, pa i da vodi pasivizaciji. To zavisi, između ostalog, i od toga da li su i koliko su subjektivne snage uspele da odaberu metod delovanja adekvatan objektivnim uslovima i suprotnostima. Ima i određenih slabosti u metodu društvenog angažovanja koje vode pasivizaciji. To su, pre svega, stihijnost i shematizam u delovanju na području zaštite i unapređenja čovekove sredine. Postepeno se ulažu napori za osavremenjavanje metoda društvenog angažovanja u ovoj oblasti, ali za to su potrebna i mnoga znanja. Otuda se može pretpostaviti da

su oni obrazovaniji, a posebno u ekološkom pogledu, nešto kritičniji prema pomenutom metodu od onih koji su manje obrazovani.

10) Na razvoj ekološke ativnosti i svesti utiče i prostorna pokretljivost stanovništva, a između ostalog i odlazak iz poljoprivrede u druge oblasti društvenog rada, kao i odlazak iz sela u grad. Poznato je da je to dovelo do starenja seoskog stanovništva, jer sa sela odlaze pretežno mladi. Često se dešava da muškarci odlaze na rad u nepoljoprivredne delatnosti, a u poljoprivredi i na selu ostaju uglavnom žene i deca.

Starenje seoskog stanovništva nepovoljno utiče i na stanje privrede u selu, prirodu i nivo razvijenosti samoupravnih odnosa, pa i na stanje zaštite i unapređenja čovekove sredine. Pojedini samoupravljači postaju u manjoj ili većoj meri svesni ovih posledica.[9] Stihijni odlazak stanovništva iz sela u grad obično vodi smanjenju inicijativa na selu, između ostalog, i inicijativa iz oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine. Slično je i kada je u pitanju samoupravni uticaj, jer se iz sela i poljoprivrede preseljavaju u grad često baš oni samoupravljači kod kojih je moguće očekivati relativno najveći uticaj. Poznato je da je za samoupravni uticaj potrebno poznavati argumente i socijalističke vrednosti, a selo često napuštaju upravo oni koji to ponajbolje poznaju. Ima indikatora koji govore o tome da iz sela često odlaze u grad upravo oni koji su relativno najviše prevazišli tradicionalistički, a razvili samoupravni mentalitet, što takođe smanjuje društveno angažovanje u selu, pa, između ostalog, i u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine.

11) Jedan od činilaca od kojih zavisi angažovanje u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine jeste i mentalitet, naročito stepen razvijenosti socijalističkog samoupravnog mentaliteta. Razni oblici nesocijalističkog i nesamoupravnog mentaliteta otežavaju razvoj ekološke aktivnosti i svesti. Tako tradicionalistički mentalitet svojim fetišizmom tradicije i običaja ne podstiče angažovanje u oblasti zaštite čovekove sredine. Birokratski mentalitet koji se održava na strogoj hijerarhiji odnosâ polazi i u aktivnosti u zaštiti i unapređenju čovekove sredine od pomenute hijerarhije, pa ljudi takvog mentaliteta vide kao ekološki aktivne uglavnom nosioce rukovodećih funkcija, a radne ljude i građane samo kao puke izvršioce, što ometa razvoj njihovog stvaralaštva i u ovoj oblasti. Ljudi snobovskog mentaliteta takođe u ovoj oblasti ističu lažne umesto stvarnih vrednosti. Ni malograđani, stvaranjem senzacija i intriga i u oblasti čovekove sredine, ne doprinose razvoju

[9] Od ukupno 229 nosilaca društvenih javnih funkcija iz nekih opština u kojima je sprovedeno istraživanje 22% njih je ocenilo da preseljavanje seoskih stanovnika u grad ima pozitivnih rezultata po razvoj samoupravnih odnosa na selu, 45% da nema, a 30% da o tome ne zna. Oko 1/3 anketiranih je izjavilo da to ima negativnih posledica.

aktivnosti i svesti. Na sadašnjem stupnju razvoja društva i u oblasti čovekove sredine se pojavljuje mentalitet dvostruko, trostruko ili višestruko podeljene ličnosti, što takođe vodi degradaciji ekološkog angažovanja i svesti. Naravno, sve ovo zavisi ne samo od ličnosti već i od toga koji ljudi prosperiraju u društvu, od odnosa između mentaliteta i prosperiteta, to jest od prirode i stepena razvijenosti društva.

I socijalistički samoupravni uticaj u oblasti čovekove sredine u znatnoj meri zavisi od ekološkog obrazovanja, kao i od poznavanja društvenih procesa i odnosa, ukoliko se on ostvaruje na bazi argumenata i socijalističkih vrednosti. Tako ekološki uticaj kao demokratska javna borba argumentima na socijalističkim osnovama može podsticati ekološko samoobrazovanje radnih ljudi i građana.

Naravno, bilo kakav uticaj u oblasti čovekove sredine ne podstiče ekološko obrazovanje. Tako anonimni uticaj ne podstiče obrazovanje mnogih radnih ljudi i građana ako njihove aktivnosti nisu usmerene na to da demaskiraju takav uticaj.

Opredeljenje prema formalnim autoritetima u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine, umesto prema istini, argumentima i ekološkim vrednostima, delimično je posledica i nedovoljnog ekološkog obrazovanja. I to ne samo onda kada je reč o nepoznavanju mogućnosti, puteva i snaga za borbu protiv degradacije čovekove sredine, već i onda kada je posredi nepoznavanje vlastitih prava i uloge u zaštiti i unapređenju čovekove sredine u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Ali neznanje može da bude uzrok nedovoljne ekološke aktivnosti i nerazvijene ekološke svesti znatnog broja radnih ljudi i građana, na šta ukazuju i neka istraživanja. Bez adekvatnog znanja ne mogu se u pravoj meri sagledati sve posledice zagađenosti vazduha, zemljišta i vode. Bez znanja se ne mogu adekvatno sagledati ni uzroci ni vidovi zagađenosti. Znanje je potrebno i da bi se upoznali odgovarajući vidovi borbe za zdravu životnu sredinu. Isto tako, znanje je potrebno i da bi se sagledale mere koje treba preduzeti radi ostvarivanja ciljeva unapređenja čovekove sredine. Ako su radni ljudi i građani u takvoj situaciji da stvarno ne znaju pomenute činioce od značaja za pokretanje ekološke aktivnosti, onda postoji mogućnost da se pasiviziraju ili da se neadekvatno aktiviziraju. Iz svega toga proističe značaj ekološkog obrazovanja.

12) Na razvoj ekološke aktivnosti i svesti radnih ljudi i građana u određenoj meri utiče i društveni ugled, to jest kako društvo uvažava i ceni pomenute aktivnosti i svest. Odmah se može reći da je diferencijacija društva u ovom pogledu očevidna.[10] Tako

[10] Na pitanje šta bi bilo sa njihovim društvenim ugledom ako bi postali udarnici u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine, 88 anketiranih kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika trgovinske radne organizacije B odgovorilo je relativno najčešće da bi taj ugled bio veći (42%), ali nije mali broj ni onih koji su odgovorili da

u našem društvu ima i onih koji nisu u potrebnoj meri svesni društvenog značaja zaštite i unapređenja čovekove sredine, kao i onih koji ovo pitanje dramatizuju. To znači da društveni ugled pomenute aktivnosti ne zavisi samo od njenog objektivnog značaja, već i od idejnog i moralnog nivoa i orijentacija ljudi koji vrednuju ovu aktivnost.

O društvenom ugledu ove aktivnosti govori i ugled raznih organa i organizacija čiji je zadatak zaštita i unapređenje čovekove sredine. Ima indikatora koji govore da društveni ugled organizacijâ (na primer, gorani) nije na nivou njihovog društvenog značaja, bar ne u očima pojedinih radnih ljudi i građana.

Iako je društveni ugled dobrim delom rezultat angažovanja, ipak on ima povratno dejstvo na ekološku aktivnost i razvoj ekološke svesti. Tako se relativno nizak društveni ugled određenih aktivnosti javlja kao jedna od prepreka daljem ekološkom angažovanju, odnosno kao jedan od činilaca pasivizacije.

•

Ipak, sve više se shvata značaj zaštite i unapređenja čovekove sredine, što vodi jačanju i društvenog ugleda ovog angažovanja, a to takođe doprinosi daljoj aktivizaciji u ovoj oblasti.

Dakle, ne treba prihvatiti ni intelektualističku dramatizaciju niti potcenjivanje značaja i aktuelnosti sadašnjeg trenutka čovekove životne sredine, već iskoristiti mogućnosti koje pruža socijalističko samoupravljanje i naučno-tehnološka revolucija, ulažući napore za stvaralačko razrešavanje društvenih suprotnosti čovekove radne i životne sredine, uz istovremeno savlađivanje prepreka razvoju ekološke aktivnosti i svesti.

---

bi ostao isti (33%), kao ni onih koji su odgovorili da ne znaju (24%). Povoljno govori o društvu to što nema anketiranih u pomenutoj organizaciji koji smatraju da bi ih društvo manje cenilo ako bi postali udarnici u oblasti zaštite i unapređenja čovekove sredine, ali je nepovoljno to što mnogi smatraju da bi njihov ugled ostao nepromenjen ili ne znaju da li bi ova činjenica uticala na njihov ugled.

Milorad Popović

Klasna suština socijalističke samoupravne demokratije

(Povodom studije Edvarda Kardelja „Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja")

Studija *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, koja je nedavno izašla iz štampe[1], nastala je od uvodnog izlaganja i rasprave što ih je Edvard Kardelj podneo 30-toj sednici Predsedništva CK SKJ. U pripremi za izdavanje ovog rada autor je dopunio i proširio pojedina poglavlja o kojima se govori u uvodnom izlaganju i raspravi. Kao što je poznato, ova rasprava i uvodno Kardeljevo izlaganje prihvaćeni su kao osnova za pripreme Jedanaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije.

Objavljivanje ove studije značajan je događaj u našem političkom i društvenom životu uopšte, a i sam trenutak kad se ona javlja takođe je veoma značajan, jer se, pored ostalog, nalazimo u jeku priprema za Jedanaesti kongres Saveza komuni-

[1] Studiju je izdao Izdavački centar „Komunist" (Beograd) u tiražu od 300.000 primeraka na pet jezika naroda i narodnosti Jugoslavije.

sta Jugoslavije i ostvarivanja zadataka u dogradnji političkog sistema. Ne treba posebno naglašavati značaj sledećeg kongresa jugoslovenskih komunista, ali ako se imaju u vidu sve promene koje su do sada izvršene u našem društveno-ekonomskom i političkom sistemu i društvu uopšte, kao i zadaci koji stoje pred njim, onda svakako za ovaj Kongres može da se kaže da ima izuzetno mesto i značaj ne samo u sagledavanju dosadašnjih iskustava već i u daljem trasiranju pravaca revolucionarne akcije i ostvarivanju ciljeva revolucionarnog kretanja jugoslovenske socijalističke zajednice.

Po zahvatu broja vrlo važnih pitanja i njihovog analitičko-kritičkog sagledavanja i uopštavanja za ovaj se Kardeljev rad s pravom može reći da predstavlja marksističku studiju o političkom sistemu socijalističkog samoupravnog društva, i to u širem smislu te reči pošto zahvata celu društvenu nadgradnju. Zatim, mnogi problemi o kojima je reč u studiji nisu predmet samo naše socijalističke prakse, već i širih savremenih kretanja socijalizma i sadašnjeg sveta, pa su uporedne analize snažno došle do izražaja i zaista su od ogromnog značaja. I, naposletku, autor je znatnu pažnju poklonio raščišćavanju i otklanjanju dilema koje se javljaju ne samo u našoj revolucionarnoj socijalističkoj praksi već i teorijskoj naučnoj misli, jer — kako i sam kaže — „nije zadatak marksizma da veštački konstruiše subjektivističke nacrte socijalističke demokratije", nego da „otkriva objektivne zakonitosti socijalističkih proizvodnih odnosa i njihov uticaj na karakter političkog sistema" (str. 51).

Poseban kvalitet ove studije je njen kritičko-analitički pristup. Ona nije ni apologetika ni hvalospev našim dostignućima, ni *en bloc* odbacivanje elemenata i rezultata, a pogotovo ne pozitivnih koji su u savremenom svetu postignuti u demokratskom razvoju i praksi, već objektivno kritičko osvetljavanje i ukazivanje na one probleme koji zaista imaju suštinski značaj.

Kad se čita ova studija, nameće se utisak da se u njenom središtu nalazi klasna i samoupravna sadržina socijalističke demokratije, odnosno klasne vlasti i interesa radničke klase i svih radnih ljudi i stvaralačka uloga i odgovornost organizovanih snaga socijalističke svesti, o čemu autor sa različitih aspekata govori tako reći u svakom poglavlju. Zato će u ovom osvrtu biti nešto više reči samo o nekim načelnim stavovima i polaznim tačkama vezanim za ova pitanja, dok će o pluralizmu samoupravnih interesa i političkim sistemima i partijskim monopolima takođe kratko biti govora, jer su oni direktno povezani sa dva navedena pitanja.

Partijski sistemi i monopoli

Govoriti o višepartijskom ili jednopartijskom sistemu, odnosno o privatnom ili državno-sopstveničkom monopolu, nije stvar istorijske retrospektive. Reč je, naime, o dve vrste društveno-eko-

nomskih i političkih sistema koji su danas dominantni. Za razliku od navedena dva sistema, sistem socijalističke samoupravne demokratije polazi i razvija se na drugačijim osnovama. Zato je jedan od polaznih stavova u Kardeljevoj studiji — ako socijalističko društvo ima za cilj da „postane „asocijacija slobodnih proizvođača", onda u njemu ne može biti mesta ni za čiji politički monopol", odnosno da „razvijeni socijalistički odnosi ne mogu da trpe ni vladavinu političkog aparata centralizovane države ni politički monopol za koji je centralizovana država uslov" (str. 44). Marksove reči da su „revolucije lokomotive istorije", najuopštenije govoreći, danas znače da je njihova veličina u tome koliko rad i radničku klasu, to jest njihove pojedinačne konkretne i opšte dugoročne interese, oslobađaju svih vrsta monopola.

Na to se mora ukazivati i zbog istorije, a i zbog sadašnjih i budućih društvenih kretanja. Jer, jedna od najžešćih i najdužih istorijskih drama — rat između rada i kapitala, a danas možemo reći i monopola bilo koje vrste — i sada traje na najširem planu. Osim klasnog sukoba, te drame se javljaju i u drugim vidovima. Iako nije tako jednostavan, može se reći da je razlog tome upravo taj što su dva velika istorijska bloka: rad i monopol i danas tako snažno suprotstavljeni.

U Kardeljevoj studiji relativno dosta prostora je posvećeno konkretnoj analizi suštine obe vrste monopola, jer to nije samo teorijsko nego i konkretno društveno pitanje. Za sagledavanje suštine tih monopola vrlo je značajno to da i privatni i državno-sopstvenički monopol, odnosno jednopartijski i višepartijski sistemi, kao funkcija i instrument društveno-ekonomskih i klasnih odnosa, na svoj način razdvajaju rad i odlučivanje, interese i institucije, državu i građanina i čoveka. Državno-sopstvenički monopol i jednopartijski sistem, po Kardeljevim rečima, vrši „istu ulogu koju vrši i višepartijski sistem građanskog pluralizma, s tom razlikom što se u političkoj vlasti ne smenjuju vrhovi nekoliko političkih partija, nego tu ulogu kontinuirano vrši jedna partija" (str. 47).

Ali, treba odmah reći da ni naše društvo, odnosno njegov sistem nije čist, niti oslobođen monopolističkih tendencija, koje su uslovljene bilo ostacima prošlosti bilo posledicama sopstvenog razvoja. No, njegov pravac je usmeren ka prevazilaženju i ukidanju takvih tendencija i možemo tvrditi da su njihove klasne i društveno-ekonomske osnove značajno sužene. Ali neke su još prisutne. To Kardelj posebno ističe kada kaže da „borba za demokratiju u našem društvu... znači istovremeno i stalno potiskivanje i ukidanje svih oblika ekonomskog, političkog i drugog monopola, a samim tim i ostataka političkih sistema koji su izraz tih monopola" (str. 93). Sve to otvara i ukazuje na jedno veoma značajno pitanje, jer se ne radi samo o prevazilaženju postojećeg stanja. Naime, reč je o tome da se ne samo razmišlja nego i nastoji da se tok kretanja usmeri u jednom od tih pravaca. Objektivno, bez obzira na to što je većina radnih masa opredeljena za samoupravljanje, negativnih tendencija u našem razvoju ima i da-

...s, delom zbog unutrašnjih protivrečnosti socijalizma, a pre ...ega objektivnih materijalnih uslova izgradnje socijalizma, nivoa ...sti, nerazvijenosti demokratskih formi samoupravne demokra...e, ostataka starog sistema, činjenice da nasleđe i tradiciona...am vrše veoma jak pritisak, a isto tako i zbog pritiska global...h svetskih suprotnosti koje one vrše na socijalizam i socijali...ičku praksu.

Šire razmatrajući to pitanje, Kardelj ističe da se za nas ne ...stavlja dilema — jedan od ta dva sistema, nego je pitanje — ...amoupravljanje ili jedan od tih sistema. A na to pitanje je dat ...govor. Prihvatanje bilo kog od tih sistema za samoupravnu ...ocijalističku demokratiju i sistem samoupravljanja značilo bi — ističe Kardelj — vraćanje na preživele oblike društvenih od...osa. No, kako su osnove našeg društvenog sistema društvena ...ojina, samoupravljanje i odgovorna uloga organizovanih stva...alačkih snaga socijalističke svesti, i pošto su udruženi rad i dele...atski sistem njegova polazna tačka, onda pravac i cilj kretanja ...ašeg društva može da bude samo socijalistička samoupravna ...emokratija u kojoj se ostvaruje vlast interesâ radničke klase i ...vih radnih ljudi.

U sistemu buržoaske demokratije građanin, radni čovek i ...adnička klasa u osnovi su isključeni iz političkog života i mo...gućnosti uticaja na vlast i odlučivanje. Građanski politički plura...izam nije ništa drugo nego ogledalo privatno-sopstveničkog mo...nopola. Čovek se praktično nalazi u lavirintu borbe interesâ pri...vatno-sopstveničkog monopola, a time i u mreži manipulacije i otuđenja koji štite i brane taj monopol. Politički monopol se, kako naglašava Kardelj, nalazi u vrhovima političkih partija, tako da se prava čoveka svode na prava koja mu ne donose ništa drugo do fikciju učešća u vršenju javne vlasti, ostvarivanja slobode i demokratije uopšte. Lenjin je, nasuprot tome, pisao da parola „vlast sovjetima" znači „radikalnu promenu čitavog starog državnog aparata, tog činovničkog aparata koji koči sve što je demokratsko, uklanjanje tog aparata i njegova zamena novim, narodnim, to jest istinski demokratskim aparatom sovjeta,... davanje inicijative i samostalnosti većini naroda ne samo u biranju deputata nego i upravljanju državom, u ostvarivanju reformi i preobražaja"[2].

Državno-sopstvenički monopol, pa i jednopartijski sistem, bio je tako reći zakonitost dosadašnjeg kretanja posle prelaza na socijalističke oblike društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Taj sistem je do krajnjih konsekvenci doveo staljinistički dogmatizam i pragmatizam. Tamo gde kolosalna birokratska mašinerija zamenjuje stvarne i predstavlja „više" interese, što je takođe veoma snažan oblik otuđenja i manipulacije, čovek je van mogućnosti da vrši uticaj na odlučivanje. Pravo na samoupravljanje kao jedno veoma kompleksno pravo — da pomenemo samo njega —

[2] V. I. Lenjin, *Jedno od bitnih pitanja revolucije,* u knjizi *Izabrana dela,* tom 11, „Kultura", Beograd, 1960, str. 167—168.

ima sasvim drugu sadržinu i obezbeđuje radničkoj klasi i svim radnim ljudima realne mogućnosti da bez pokroviteljstva države ili bilo kog monopola odlučuju o najvažnijim pitanjima rada i stvaranja.

No, i mi smo u našem razvoju takođe prešli fazu državno-svojinskog monopola i jednopartijskog sistema u vreme revolucionarnog etatizma. Međutim, ona je relativno brzo savladana baš zahvaljujući opredeljenju vodećih progresivnih socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu, za otvaranje puteva jedne drugačije logike razvoja — demokratije socijalističkog samoupravljanja. Ali time nisu otklonjeni svi elementi monopola. Danas, na primer, još uvek postoje elementi monopola i u političkom odlučivanju. Ali on se, kako ukazuje Kardelj, iz oblasti opšte politike preselio u oblast samoupravljanja, a „izražava se u takvim pojavama kao što su preovlađujuća uloga poslovodnog aparata u donošenju odluka, tehnokratizam, zanemarivanje demokratskih oblika odlučivanja u kolektivu, pasiviziranje radnikâ u oblasti samoupravljanja i slično" (str. 23).

Klasni sadržaj samoupravne socijalističke demokratije

Marksove reči da je „demokratija rešena zagonetka svakog ustava", da se „demokratija odnosi prema svim ostalim državnim formama kao prema svom starom zavetu", da „čovek tu nije radi zakona, nego je zakon radi čoveka", te da „sve državne forme imaju u demokratiji svoju istinu i baš zbog toga, ukoliko nisu demokratije, one nisu istinite"[3] — zvuče kao da su danas kazane i zaista imaju veliki značaj kao putokaz i pravac, ali i kao konkretni zadatak u razrešavanju protivrečnosti socijalističke prakse, konflikata i sukoba, povezivanja interesa i institucija. Jer, stvaralačke snage mladog socijalističkog društva moraju stalno probijati puteve napred da bi se savladale njegove nasleđene i sopstvene protivrečnosti.

Danas nema zemlje koja u svom ustavu ili programskim načelima nije kao karakteristiku sistema i program izgradnje društva istakla upravo demokratiju i slobodu. No, činjenica je da je demokratija najčešće u istoriji bila, a i danas je, proceduralna, formalna, politički „l'art pour l'art", dekorativna demokratija.

No, raskorak i jaz koji postoje između demokratije „načela" i demokratije „prakse" zaista su jedna od osnovnih protivrečnosti savremenih društava. Ni jedno od njih tog jaza nije pošteđeno. Taj nesklad postaje u stvari specifična zakonitost.

---

[3] K. Marx, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, „Veselin Masleša", Sarajevo, 1960, str. 41—42.

Pitanje demokratije može se razmatrati samo na osnovi argumentovane kritičke analize proizvodnih odnosa, jer to je njena baza i izvor, a ne neka demokratija „uopšte". Ako je demokratija suštinsko pitanje socijalizma — i ne samo njega — onda svaki drugi, a posebno „metodološki" pristup u stvari odvraća pažnju od srži problema. Stoga je razumljivo što Kardelj snažan naglasak stavlja na analizu društveno-ekonomske, klasne sadržine demokratije, a ne nekih uopštenih načela, jer demokratija ne može biti cilj sama sebi niti predmet fetišizacije i apsolutizacije bez obzira na njene domete i sadržaje. Ona ima svoje realne dimenzije. Kardelj u tom smislu naglašava „da je i demokratija politički sistem vlasti i da ta vlast izražava određenu klasnu i društveno-ekonomsku i političku strukturu društva, kao i pravo na prinudu u ime odbrane takve vlasti" (str. 127). Isto tako, Kardelj podvlači da pored osnovnih funkcija koje vrši „naš sistem samoupravne demokratije u današnje vreme... mora biti takođe instrument održavanja, odbrane i funkcionisanja sistema klasne vlasti, to jest samoupravne vladavine, odnosno vodeće društvene uloge radničke klase u demokratskoj povezanosti i uzajamnoj zavisnosti sa svim radnim i demokratski orijentisanim ljudima našeg društva" (str. 83). To je, takođe, vrlo značajan element njenog klasnog karaktera. Jer, društvo je primorano, zbog postojanja protivrečnosti, da brani svoje revolucionarne društveno-ekonomske i političke osnove. Zato i država, bez obzira na to koliko se promenila, mora da se zadrži kao instrument prinude radi odbrane klasne vlasti radnih ljudi. To je njena, ako može tako da se kaže, klasno-samoupravna uloga, odnosno država je instrument koji uvek stoji na raspolaganju radničkoj klasi radi ostvarivanja i zaštite njenih istorijskih interesa i ciljeva.

Demokratija socijalističkog samoupravljanja, kao specifičan vid demokratije, ruši mit o buržoaskoj demokratiji kao čarobnoj formuli građanskog društva, a u sistemu socijalizma otvara nove i šire perspektive čovekove slobode i snažnijeg društvenog položaja radničke klase i svih radnih ljudi i njihovih interesa. To je demokratija otvorena za stvaralačku ulogu i širok prostor delovanja svih snaga koje stoje na pozicijama socijalizma i samoupravljanja. U tom smislu ona je i izazov, jer demokratiju, kako Marks kaže, treba osvajati.

Kao što je rečeno, Kardelj snažan naglasak stavlja na društveno-ekonomske pretpostavke demokratije, na njenu klasnu sadržinu. Takav pristup je značajan, i zbog načelnih marksističkih opredeljenja i zbog praktično-političkih razloga. To potvrđuje i njegov stav da se „ni teorijski, a ni u društvenoj praksi ne može demokratiji pripisivati nekakav natklasni karakter. Demokratija kao oblik političkog sistema može da se razvija samo u određenoj klasnoj strukturi i u određenoj društvenoj svesti koja odgovara takvoj strukturi" (str. 80). Ni u našem sistemu, ni u bilo kom drugom, demokratija nije ništa drugo do sintetički vid klasnih odnosa. Zato ona ne može biti ni vanklasna, ni natklasna,

ni međuklasna, pa prema tome *ne može biti ni neutralna*, i stoga sve one teorije koje polaze od demokratije kao ideala i samosvrhe kreću se u iluzijama ili su posledica reakcionarne ideologije.

Demokratija socijalističkog samoupravljanja polazi od klasno-istorijske osnove, to jest od opredeljenja za takav put razvoja u kome interesi radničke klase i radnih ljudi imaju odlučujuću i vladajuću poziciju u svim oblastima rada i stvaralaštva i društva u celini. Drugim rečima, osnovno pitanje izgradnje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja je u tome kako samoupravne proizvodne odnose u udruženom radu čvrsto povezati i pretvoriti u bazu političke vlasti radničke klase, a time i demokratije socijalističkog samoupravljanja. Zato ni naš politički sistem, o čemu se, inače, šire govori u celoj prvoj glavi Kardeljeve studije, ne može biti ništa drugo nego izraz i funkcija njegove društveno-ekonomske klasne osnove i suštine, odnosno — kako autor kaže — „njegove ekonomske duše".

Za socijalističku samoupravnu demokratiju od izvanrednog značaja je to da suština proizvodnih odnosa bude baza političke, klasne nadgradnje, odnosno cilj je — kako je Lenjin govorio — pronalaženje onih „finih niti" koje će povezati samoupravne društveno-ekonomske i proizvodne odnose sa institucijama političkog sistema. Upravo te institucije treba da budu direktan njihov izraz, da nose u sebi njihovu sadržinu. Kardelj piše: „Naš glavni cilj mora da bude prilagođavanje svih institucija političkog sistema socijalističkom i samoupravnom karakteru proizvodnih odnosa, kao i delegatsko-skupštinskom sistemu, odnosno njegovoj samoupravnoj delegatskoj bazi" (str. 136). Reč je, upravo, o tome da socijalistički samoupravni proizvodni odnosi vrše direktan pritisak i imaju odlučujući uticaj na oblikovanje, mehanizam i funkcionisanje demokratije kao njihove nadgradnje. To se nalazi duboko u korenima socijalizma, odnosno to su njegovi koreni. Naime, sve dok proizvodni odnosi i političke institucije budu delovali kao „dva" sistema, odnosno sve dok ne budu u direktnoj funkcionalnoj vezi, postojaće „dualizam" vlasti, specifična vrsta dvovlašća. Ni naš sistem nije imun od toga. A ta dva paralelna sistema — shematski govoreći — čine raskorak koji samoupravna demokratija mora da prevaziđe pre svega prodorom snage proizvodnih odnosa u oblikovanju i funkcionisanju ukupnog društvenog mehanizma. U tome se sastoji snaga i realna sadržina sistema socijalističkog samoupravljanja.

Socijalistička samoupravna demokratija, shvaćena u klasno-istorijskom smislu i kao novi odnos među ljudima, nema, dakle, za ideal demokratiju „trgova i ulica", a pogotovu ne ritualnu. Ona mora da bude dubinska, višesmerna i višedimenzionalna, kao što je i samo biće radničke klase i radnih ljudi i njihovi interesi i potrebe. To je klasna osnova samoupravne demokratije i cilj dalje dogradnje našeg političkog sistema. Reč je, dakle, o integraciji samoupravno organizovanog rada i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi u jedinstvenu organsku i funkcionalnu

celinu. Zato demokratija nije i ne može biti parcijalna, već integralna, organska. Jer, jedinstvo rada i odlučivanja, to je radnička demokratija. Usput da dodamo da nije slučajno što su mnogi marksistički mislioci govorili o republici rada, radničkoj klasi organizovanoj kao država, socijalnoj republici, radničkoj državi itd. A sve su to ne samo duboko klasne kategorije već i ciljevi fundamentalnih izmena društvenih odnosa.

Zato su Ustav, Zakon o udruženom radu i delegatski sistem, uz vodeću ulogu kreativnih snaga socijalističke svesti sa Savezom komunista na čelu, od globalnog značaja za ostvarivanje takve klasne sadržine samoupravne socijalističke demokratije. To su čvorišne tačke i najvažnije karike rada i samoupravljanja — dostignuća revolucionarnog stvaralaštva širokog klasnog pokreta radničke klase i svih radnih ljudi jugoslovenske socijalističke zajednice. To je u isto vreme i odgovor na pitanje kako obezbediti da radnička klasa u savezu sa svim radnim ljudima ima odlučujući uticaj i položaj u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima i društvu uopšte. Jer, samoupravna radničko-klasna demokratija nosi u sebi nove proizvodne odnose kao trajnu komponentu i dugoročan strateški put revolucionarne akcije socijalističkih snaga naše zajednice. To postaje neotuđivo pravo radničke klase i radnih ljudi. A za to radni ljudi imaju mnoga snažna oružja, osobito Zakon o udruženom radu i delegatski sistem.

Stabilnost svakog sistema zavisi od odnosâ moći klasnih snaga i utemeljenosti proizvodnih odnosa. Samoupravni proizvodni odnosi čine glavnu osovinu naše samoupravne demokratije, a *unutrašnja snaga samoupravljanja* je tačka oslonca i snaga stabilnosti njenog političkog sistema. Baza za te odnose može biti samo ovladavanje celokupnim procesom društvene reprodukcije od strane radničke klase u savezu sa svim radnim ljudima. Jer, kako je to više puta isticao Kardelj, jedno od središnih pitanja socijalizma jeste u tome da ko vlada viškom rada — taj vlada i društvom. U našem sistemu su još ranije otvoreni kanali i putevi društveno-ekonomskog oslobađanja rada. Višak rada kao ekonomska kategorija i dalje postoji, ali, kako ističe Kardelj, kao „društveno-ekonomska kategorija, to jest kao elemenat klasnog odnosa među ljudima, u stvari, prestaje da postoji jer njime kao delom ukupne vrednosti koju je radnik svojim radom proizveo raspolaže on sâm ..." (str. 16—17). Dakle, iako gubi klasnu sadržinu, višak rada ostaje kategorija odnosa među ljudima i njihovim samoupravnim zajednicama, ali se on sada kreće, ili treba da se kreće, isključivo unutar samoupravno organizovanog rada. On više ne treba da ide kanalima hijerarhijske piramide da bi se u posredovanim i izvedenim oblicima samo delimično vratio bazi, to jest onima koji su ga stvorili. Otuda i sukob parcijalnih i „viših" interesa gubi svoju klasnu oštrinu i on se razrešava na samom svom izvoru. To je Engels veoma sažeto izrazio kad je rekao da je radnik slobodan samo kad je vlasnik sredstava svoga rada.

Naš sistem polazi od čoveka, ali ne kao apstraktnog građanina, podanika države, odnosno monopola, objekta, već od radnog čoveka, samoupravno organizovanog subjekta u udruženom radu i u njegovim klasnim organizacijama. Naš Ustav je prvi ustav u istoriji koji reguliše odnose između ljudi, a ne države, njenih institucija i čoveka. Sada, kako Kardelj kaže, „svest pasivne odgovornosti prema državi počinje da zamenjuje svest o stvaralačkoj odgovornosti čoveka prema drugom čoveku i njegovim interesima, a time i prema društvu uopšte" (str. 94). To je osnovna razlika između našeg sistema i institucionalne, hijerarhijske arhitektonike drugih sistema.

Interesi u samoupravnom društvu

U Kardeljevoj studiji vrlo važno mesto zauzima razmatranje pluralizma samoupravnih interesa. Tom pitanju je, inače, u mnogim raspravama i diskusijama posvećena znatna pažnja. Ali u svemu tome, čini se, ima i nerazumevanja. Kad se kaže „pluralizam samoupravnih interesa", kako sam Kardelj naglašava, to ne znači ništa drugo nego priznavanje stvarnosti koja postoji u nas skoro tri decenije, odnosno koliko i samoupravljanje. To je, dakle, jedno teorijsko uopštavanje samoupravne prakse i našeg razvoja. Stoga, to nije neki nov teorijski i politički smer, pa ni politički oblik našeg sistema. Ono se u suštini nalazi u temeljima marksističke teorije. Radi se, naime, o razlikovanju karaktera i suštine samoupravnih autentičnih interesa od političkog pluralizma predstavničke demokratije i svih drugih sličnih oblika, odnosno o priznavanju činjenice da su klasni interesi radničke klase i radnih ljudi u našem sistemu njihovi stvarni interesi i potrebe, pa se stoga i javljaju kao baza i funkcija svih oblika društvene nadgradnje takvog sistema. Zato upoređivanje pluralizma samoupravnih interesa sa političkim pluralizmom buržoaske demokratije, odnosno traženje zajedničkih komponenti, a takvih pojava već sad ima, nije adekvatan pristup, pošto se radi, kao što je rečeno, o dve sasvim različite vrste interesa, i po svom karakteru i po suštini. Jer, dok su u buržoaskoj demokratiji interesi u prvom redu izraz polarizovanih klasnih političkih odnosa, pa se pretvaraju u apstraktne političke formule, u socijalističkom samoupravnom sistemu oni suštinski ne menjaju svoje osobine i dimenzije, to jest ispoljavaju se u autentičnom vidu. Prema tome, polazna osnova im je sasvim različita. Kardelj o tome kaže: „U socijalističkom samoupravnom društvu većina interesâ i problemâ upravljanja društvom ne politizira se kao u uslovima stranačkog političkog pluralizma, i to iz prostog razloga što je rešavanje tih problema stvar samih samoupravljača" (str. 108). Isto tako, dok se u parlamentarnom sistemu interesi nalaze u stalnoj konfrontaciji i „poništavanju", autentični samoupravni interesi usmereni su ka integraciji i sintezi. Razlike su, ukratko, u klasnom karakteru vlasti i društvenih odnosa. Jer, kao što je Marks

rekao, „gde se javlja njegova *samosvrha*, njegova *duša*, tamo socijalizam odbacije politički plašt"[4]. Važno je, isto tako, istaći da se radi ne samo o parcijalnim i konkretnim interesima rada i upravljanja, već i o dugoročnim zajedničkim interesima i njihovom jedinstvu, pošto je samoupravno organizovani rad okosnica političkog sistema i samoupravne demokratije uopšte.

U našem sistemu povezivanje interesa i njihova integracija vrši se na samoupravnoj, a ne na političko-predstavničkoj osnovi, i to u svim pravcima, nivoima i segmentima rada i odlučivanja. Organska veza je njihova osnovna karakteristika, jer celokupni naš društveni i politički sistem — kako ističe Kardelj — građen je na principu samoupravljanja i demokratskog pluralizma samoupravnih interesa i on se proteže do vrha, tako da se i narodi i narodnosti izražavaju i kao samoupravni subjekti (str. 120). To je od krupnog značaja, jer nema samoupravljanja ako je ono samo „političko" ili samo „ekonomsko", odnosno ako izražava samo pluralizam jedne posebne oblasti rada. U samoupravnom sistemu pluralizam interesa podrazumeva demokratiju u njegovim temeljima. Stoga su, kako ističe i Kardelj, delegatskim sistemom obuhvaćeni i kroz njega se „izražavaju svi subjekti samoupravnog društva i njihovi interesi, pa time i čovek-pojedinac i njegov interes i njegova zajednica interesâ, kao i društvo i njegovi interesi u celini" (str. 144).

Klasne idejne i stvaralačke snage u sistemu samoupravne demokratije

U revolucionarnim promenama koje su kod nas izvršene pre svega u oblasti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa središno mesto zauzima položaj radnog čoveka. On više nije u položaju podanika ili najamnika ni prema privatno-sopstveničkom monopolu ili državi, ni prema bilo kome drugom. U tom smislu, celu istinu nosi u sebi sledeći Kardeljev stav: „Sreću čoveku ne može doneti ni država, ni sistem, ni politička partija. Sreću čovek može sebi stvoriti samo on sâm. Avangardne snage socijalizma i socijalističko društvo, prema tome, mogu imati samo jedan cilj — da prema mogućnostima datog istorijskog trenutka stvaraju uslove u kojima će čovek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju da može — na osnovi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju — slobodno raditi i stvarati za svoju sreću. To je samoupravljanje" (str. 10). Prinuda države ostaje ograničena samo na određenim područjima zaštite samoupravnog poretka. Kako Kardelj ističe, centri političke moći ne nalaze se više u državnom aparatu i merama koje on donosi, već u samoupravno organizovanim oblicima života i rada. Interesi i po-

---

[4] K. Marx, Kritičke primedbe uz članak *Pruski kralj i socijalna reforma*..., u: K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed", Zagreb, 1961, str. 319.

trebe rada nisu više ograničeni administrativnim merama i prinudom. Oni su slobodni, jer samoupravna i politička delatnost radnih ljudi i građana ima svoje široko demokratsko polje. Ali samoupravni sistem nije, razume se, doveden do automatizma, nije „perpetuum mobile" i ni njemu nije strano sukobljavanje interesa i unutrašnje zaoštravanje. Demokratija, kao sloboda rada u širem smislu, podrazumeva i red i odgovornost. O tome Kardelj kaže: „Samo onaj čovek koji preuzme i odgovornost za svoju slobodu može biti slobodan. A samo onaj čovek koji je u položaju da demokratski odlučuje može da preuzme takvu odgovornost" (str. 212).

U takvim odnosima, a posebno kad se uzmu u obzir i „prirodne" protivrečnosti i konflikti koji nastaju u biću socijalističke prakse, odgovorna uloga stvaralačkih subjektivnih snaga socijalističke svesti ima neosporno nezamenljiv značaj, jer njihova prevashodna odgovornost je — obezbeđivanje i ostvarivanje najvećeg i najprogresivnijeg interesa — interesa radničke klase i svih radnih ljudi. Da bi se to postiglo, te snage kao avangarda ne mogu imati samo ulogu usmeravanja pravaca razvoja već moraju da budu unutrašnji, sastavni deo samoupravno organizovanog rada i da, sjedinjujući nauku i praksu, i same, u savezu sa svim drugim demokratskim snagama, čine sastavni deo klasne svesti i akcije samoupravljača. Samoupravljanje nije samo ni oblik, ni društveno-ekonomski odnos, nego i *svest*, nova kultura rada. Jer, samoupravna delatnost utemeljena na svesti o jedinstvu neposrednih i dugoročnih istorijskih interesa radničke klase baza je njihove stvaralačke revolucionarne uloge. Zato socijalističke snage sa Savezom komunista na čelu ne mogu biti na periferiji društvenih zbivanja, van sistema. Kardelj kaže da „subjektivne snage kreativne društvene svesti moraju da budu organizovani sastavni deo sistema samoupravne demokratije i izraz demokratske samoupravne aktivnosti samih samoupravnih zajednica" (str. 148). Očito, to je njihova klasna pozicija. To je od posebnog značaja, jer se društveno-istorijski procesi nikada nisu mogli stihijski, autarkično i spontano razvijati, kao ni svakodnevna praksa. Njihova klasna pozicija i uloga u suštini sada dobijaju na značaju, jer i same društveno-političke organizacije, ideologija, nauka i celokupni stvaralački potencijal i energija snažnije se povezuju i same postaju sastavni deo i „nosilac" samoupravnih odnosa. One nisu i ne mogu biti samo snage regulisanja opštih društvenih tokova, nego i njihova *unutrašnja* snaga, njihov *revolucionarni sadržaj*.

Na kraju krajeva, to znači odgovornost prema revoluciji, prema širokom pokretu istorijskog stvaralaštva u toku NOB, socijalističke revolucije i daljim dostignućima socijalističkog samoupravnog razvoja. Jer, revolucije koje se kreću sa pogledom unazad i stagniraju stavljaju pod znak pitanja ukupna svoja dostignuća. I više od toga. Isto ono što je Marks rekao za socijalne revolucije XIX veka, to jest da one „ne mogu crpsti svoju poeziju iz prošlosti nego samo iz budućnosti", i danas ima i dugo će

imati svoj suštinski značaj. Zato socijalističke snage ne snose samo odgovornost za smer kretanja, nego isto tako i za samoupravnu sadržinu demokratije i socijalizma. Na to se ne sme zaboraviti, jer je to put i oblik ostvarivanja njihove klasne revolucionarne uloge. Dakle, te snage mogu odigrati svoju ulogu ne kao nosioci monopola bilo koje vrste, već samo kao klasne snage samoupravno udruženog rada, kao unutrašnji sastavni deo samoupravljanja, odnosno oblik svesne organizovane akcije samoupravljača.

*

Studija Edvarda Kardelja ukazala je i osvetlila brojna pitanja samoupravljanja i samoupravne demokratije. A njihova suština su temelji na kojima počiva socijalistička samoupravna demokratija i snage koje naše društvo „vode" ka samoupravnoj zajednici rada, odnosno „asocijaciji slobodnih proizvođača".

Marksove reči da proletarijat „ne može osloboditi samog sebe a da ne ukine svoje vlastite životne uslove", a naročito da „on ne prolazi uzalud kroz surovu, ali prekaljujuću školu *rada*"[5], imaju dalekosežan društveno-istorijski smisao. Domet tog oslobađanja i „škole rada" danas je samoupravljanje, socijalistička samoupravna demokratija, ***društvena pozicija*** i ***suverenitet*** radničke klase i svih radnih ljudi što se ispoljava kroz jedinstvo rada i samoupravljanja. Time i rad stiče svoj autoritet i dostojanstvo, jer je i socijalistička samoupravna demokratija poseban vid demokratije zato što je ***demokratija rada koji se oslobađa***. Slobodni udruženi rad, kao osnova i temelj „socijalnog sistema", samoupravno organizovani radni ljudi i njihove klasne organizacije znače otvaranje epohe ***vlasti rada***, jer „društvo neće naći svoju ravnotežu dok se ne bude okretalo oko sunca rada" (Marks).

Kreativnost, kontinuitet i autentičnost su glavne karakteristike jugoslovenske socijalističke revolucije. Središnje mesto u njoj je ostvarivanje klasnih interesa radničke klase i svih radnih ljudi, a time i svestranije i potpunije afirmacije čoveka. Otuda i naš ukupni sistem počinje i završava se sa čovekom. Isto tako, to je i koračanje ka onom cilju koji je Marks izrazio rečima: „***ljudsko biće*** je ***prava zajednica*** ljudi".

---

[5] K. Marks — F. Engels, *Sveta porodica*, „Kultura", Beograd, 1959, str. 81.

Dragan Taškovski

Bugarska komunistička partija i makedonsko pitanje u periodu 1944—1948. godine

Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima i danas je ponovo izvanredno aktuelno. Odricanje postojanja makedonske nacionalne posebnosti u celini, a time i negiranje prava Makedonaca u pirinskom delu Makedonije pod Bugarskom od strane Bugarske komunističke partije (BKP) i bugarske vlade, a ujedno i oživljavanje sanstefanske aveti, čime se otvoreno ispoljavaju teritorijalne pretenzije Bugarske protiv integriteta Socijalističke Federativne Republike Juugoslavije, u prvom redu na teritorije Socijalističke Republike Makedonije i jugoistočni deo SR Srbije — nužno izaziva poremećaje u jugoslovensko-bugarskim međususedskim odnosima, što može imati i negativan uticaj na stabilnost odnosâ na Balkanu i šire. Na žalost, to stanje, uprkos naporima jugoslovenske strane, traje više od dve decenije i ono se, između ostalog i usled negativne eskalacije bugarske politike i prakse u makedonskom pitanju — sve više komplikuje. Napori koje ulaže jugoslovensko rukovodstvo da se prevaziđe takvo stanje ne nailaze na pozitivan odjek kod bugarskih rukovodilaca, koji,

na insistiranje Jugoslavije da se u Bugarskoj prestane sa negiranjem makedonske nacionalne individualnosti i prihvati postojanje makedonske manjine u Bugarskoj, posebno u pirinskom delu Makedonije, — odgovaraju da se „takav Centralni komitet i takva vlada u Bugarskoj ne mogu naći, a ako bi se i našli, oni bi bili oboreni". U suštini, bugarski rukovodioci kao da zaboravljaju da je u Bugarskoj postojala takva vlada, vlada Georgi Dimitrova, koja ne samo što je priznala makedonsku nacionalnu posebnost u celini, već je praktično radila i na pripajanju pirinskog dela Makedonije NR Makedoniji, a da pri tom nije pala, nego je čak među bugarskim stanovništvom uživala takav autoritet kakav nije uživala ni jedna bugarska vlada ni pre ni posle nje.

Studija mr Nikole Činga pod naslovom *Politikata na BRP(k) sprema makedonskoto prašanje vo periodot 1944—1948*, koju je objavila „Naša kniga" iz Skopja, prezentira i dokumenta o tome da je BKP, bugarska otečestvenofrontovska vlada i država u celini, posle 9. septembra 1944. ustala u odbranu makedonske nacionalne posebnosti od naleta buržoaske opozicije u Bugarskoj, pa je čak i radila na pripremama za pripajanje pirinskog dela Makedonije NR Makedoniji, a baš ta dokumenta demantuju navedenu tvrdnju današnjih bugarskih rukovodilaca.

U osam obimnih poglavlja propraćenih faktografskim materijalom, računajući predgovor, uvod i zaključak, mr Nikola Čingo ne samo što onemogućava da se ova dokumentacija preda zaboravu — u čemu današnje bugarsko partijsko i državno rukovodstvo čini posebne napore kako bi se ta dokumentacija zaobišla i prekrila debelim slojem prašine — već ukazuje na to da posleratni period nove Bugarske predstavlja i najozbiljniji pokušaj i napor BKP i bugarske otečestvenofrontovske vlade da se radikalno prevaziđe velikobugarski odnos prema Makedoniji i Makedoncima, u ime marksističko-lenjinističkog rešavanja makedonskog pitanja, tačnije: poštovanja prava samog makedonskog naroda na samoopredeljenje do otcepljenja, što je i za samu BKP, koja je imala negativan odnos prema makedonskom pitanju pre 9. septembra 1944. godine — predstavljalo novost.

Ovaj korenit preokret u pristupu makedonskom pitanju kako u državnoj tako, osobito, u partijskoj politici BKP, bio je ne samo rezultat pravilnog i marksističkog zalaganja Georgi Dimitrova, koji je permanentno ukazivao na nužnost da BKP napusti nemarksistički velikobugarski šovinistički pristup makedonskom pitanju (a takav pristup je došao do izražaja naročito tokom drugog svetskog rata kada je CK BKP, poput fašističkih Borisovih snaga, okupaciju Makedonije proglasio „oslobođenjem i ujedinjenjem bugarskog plemena"), već i onog silovitog pritiska samih makedonskih masa u Bugarskoj, osobito u pirinskom delu Makedonije, koje su posle 9. septembra 1944, ne čekajući na bilo kakvu direktivu od strane CK BKP, počele vrlo živo da rade na afirmaciji makedonske nacionalne samobitnosti i da izražavaju težnje za ujedinjenjem sa svojom braćom u Narodnoj Republici Makedoniji u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije. Te težnje

dolazile su do izraza još više stoga što se i NR Makedonija, sa svim ostalim jugoslovenskim narodima i narodnostima, zalagala za priznavanje nacionalnih prava Makedonaca u druga dva dela Makedonije, egejskom pod Grčkom i pirinskom pod Bugarskom, te insistirala na doslednom poštovanju principa samoopredeljenja makedonskog naroda.

Na takav radikalan preokret u pristupu makedonskom pitanju u politici BKP imale su svakako uticaja i druge unutrašnje i spoljne prilike u kojima se našla otečestvenofrontovska Bugarska posle 9. septembra 1944. godine. Da bi, s jedne strane, razbila blok reakcionarnih buržoaskih snaga u zemlji — iza kojih su stajale SAD i Engleska, a, s druge, izvukla zemlju iz totalne međunarodne izolacije — otečestvenofrontovska vlada, uz SSSR, čije su vojne snage bile stacionirane na teritoriji Bugarske, morala je da se okrene novoj, socijalističkoj Jugoslaviji, koja je jedina mogla da odluči da na našoj teritoriji i bugarska armija učestvuje u završnim operacijama protiv hitlerovske soldateske, pa da time i Bugarskih nacionalnih ideala" i pod lažnom parolom „ujedinjenja gućilo i povoljnije uslove za primirje u Parizu. U takvom sklopu unutrašnjih i spoljnopolitičkih događaja, a sučeljena sa doslednim marksističkim rešenjem makedonskog pitanja u okvirima nove Jugoslavije, zahvaljujući principijelnoj politici KPJ, Bugarska komunistička partija ne samo što je priznala makedonsku naciju kao posebnu slovensku naciju na Balkanu već je to njeno priznanje postalo i štit protiv buržoaske opozicije u samoj Bugarskoj. I dok je buržoazija ustajala u odbranu tobožnjih „bugarskih nacionalnih ideala" i pod lažnom parolom „ujedinjenju bugarskog plemena" okrivljavala BKP za „nacionalnu izdaju", BKP i njezini članovi u otečestvenofrontovskoj vladi ne samo što su se suprotstavili velikobugarskom šovinizmu u odnosu na Makedoniju (čiji su nosioci bili fašistički krugovi i reakcionarni deo finansijsko-kapitalističkih krugova, fašizirana omladina iz organizacije ratnika, legionara, otecpaisevaca i drugih fašističkih organizacija i prevratnika Bugarske), već su i otvoreno počeli da izjavljuju da je nužno prisajedinjenje pirinskog dela Makedonije Narodnoj Republici Makedoniji kao matičnoj zemlji svih Makedonaca.

Dolaskom Georgi Dimitrova na čelo bugarske države 6. novembra 1945. godine još je više istaknuta potreba primene ovih progresivnih rešenja makedonskog pitanja. Boreći se protiv velikobugarskog nacionalizma buržoaske opozicije, Georgi Dimitrov, a sa njime i BKP, ovom je izvanredno važnom pitanju pristupio sa pozicije marksizma i lenjinizma. Kao rezultat toga, na Desetom plenumu CK BKP bila je doneta i posebna rezolucija o makedonskom pitanju, kojom ne samo što je priznata i pozdravljena NR Makedonija u okvirima Demokratske Federativne Jugoslavije kao nacionalna država Makedonaca, već se, priznavajući makedonsku naciju u celini, BKP zalagala da u praksi realizuje nacionalna prava Makedonaca u Bugarskoj, makedonske emigracije, a osobito Makedonaca u pirinskom delu Makedonije koji su

trebali da ostvare ujedinjenje sa svojom braćom u NR Makedoniji. Ovi stavovi CK BKP o makedonskom pitanju, o čemu je bio obavešten i CK KPJ, dobili su svoje zaokruženje u Bledskom sporazumu, avgusta 1947. godine, između vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Bugarske, kada je pitanje pripajanja pirinskog dela Makedonije NR Makedoniji bilo samo pitanje dana.

Međutim, kada je prisajedinjenje pirinskog dela Makedonije NR Makedoniji trebalo i da se ostvari, došlo je do neočekivanog obrta. Rezolucija Informbiroa ne samo što je pokrenula ceo socijalistički blok protiv socijalističke Jugoslavije, već je pružila mogućnost neiživljenim nacionalističkim snagama u rukovodnim strukturama BKP, osobito posle smrti Georgi Dimitrova 1949. godine, da odstupe od već zauzetog pravilnog stava o makedonskom pitanju. Umesto da se zadrži marksističko-lenjinistički stav o makedonskom pitanju, što su prihvatili Bugarsko narodno sobranje i bugarska vlada, a proklamovao i Deseti plenum CK BKP, napadom Informbiroa na socijalističku Jugoslaviju počele su da dejstvuju one mračne snage koje su vukle bugarsko društvo nazad u blato velikobugarskog nacionalizma, od čega je svojevremeno strahovao i sam Georgi Dimitrov, koji je u razgovorima sa jugoslovenskim drugovima o pitanju južnoslovenske federacije više bio sklon stvaranju konfederacije između Jugoslavije i Bugarske negoli stvaranju federacije, potkrepljujući tu tezu „da tokom drugog svetskog rata velikobugarski nacionalizam nije dobio odlučujući udarac, kao što je to bio slučaj sa Jugoslavijom, gde su jugoslovenski narodi sa puškom u ruci razbili velikosrpsku četničku ideologiju, odnosno velikohrvatsku sa porazom ustaša, već je naprotiv u Bugarskoj dobio u intenzitetu i pustio duboke korene, zapljuskujući čak i samu Bugarsku komunističku partiju. Iz tih razloga — zaključuje Georgi Dimitrov — strahujem mnogo za odnose u budućoj federaciji. Lično sam više sklon stvaranju konfederacije. Treba prepustiti vremenu da i mi (Bugari — D. T.) savladamo naš nacionalizam".

I dok su Makedonci iz egejskog dela Makedonije, sa demokratskim snagama Grčke, doživljavali poraz u građanskom ratu Grčke, koji je završio 1949. godine, u Bugarskoj postepeno, uz podršku Informbiroa, eskalira negativna politika o makedonskom pitanju, da bi se 1958. godine, u najotvorenijem vidu pojavila i sanstefanska avet na bugarskom političkom i naučnom nebu. Nadahnute zloslutnim duhom sanstefanskih „ideala", bugarska vlada i konzervativne snage u CK BKP ukinuli su, posle smrti Georgi Dimitrova, sva nacionalna prava Makedonaca u pirinskom delu Makedonije, a došlo je i do negiranja makedonske nacije u celini. Stvari su dovedene dotle da se avet San Stefana opet pojavila na bugarskoj društvenoj pozornici i da je postala čak polazna tačka današnje bugarske državne i partijske politike.

Iako mr Nikola Čingo u svojoj studiji ne analizira uzroke preokreta u politici BKP i bugarske vlade: od priznavanja do negiranja makedonske nacionalne posebnosti, i prelaska na pozicije

velikobugarskog nacionalizma, protiv koga se ona borila u posleratnim godinama, sve do rezolucije Informbiroa u leto 1948, studija mr Nikole Činga je izvanredan dokument o jednom značajnom razdoblju BKP i bugarske države. To je u suštini bio i njen najveći domet u vezi sa ovim pitanjem, od čega je umnogome zavisila izgradnja nove Bugarske, bez buržoazije i njene velikobugarske ideologije. U suštini, kroz pitanje priznavanja ili nepriznavanja makedonske nacionalne posebnosti, a naročito prava Makedonaca u Bugarskoj, rešavao se i fundamentalan problem budućeg bugarskog društva: da li će se ono kretati u okvirima buržoaskih ili socijalističkih odnosa. To je proizlazilo iz samog stanja u kome se našlo bugarsko društvo u uslovima kada, i pored stvaranja otečestvenofrontovske vlade u kojoj su komunisti bili manjina, Bugarska nije predstavljala suverenu zemlju, već se nalazila pod kontrolom predstavnika Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i SAD. U vezi sa rešenjem makedonskog pitanja izdiferencirale su se dve suprotne strane: na jednoj — buržoaska opozicija, podržavana od Engleske i SAD, na drugoj — otečestvenofrontovska vlada, na čelu sa BKP koja je imala podršku Sovjetskog Saveza i nove Jugoslavije, zemalja koje su rešenju makedonskog pitanja pristupile dosledno u duhu marksizma-lenjinizma. Da bi sačuvala svoje ekonomske pozicije i vlast kapitala, koji su devetoseptembarskim promenama bili dovedeni u pitanje, buržoaska opozicija i ceo reakcionarni blok počeli su, na idejama San Stefana i „nacionalnih zaveta za ujedinjenje bugarskog plemena", da okupljaju sitnosopstveničke mase frustrirane decenijama u duhu San Stefana, i krenuli u borbu protiv BKP optužujući je za „veleizdaju nacionalnih ideala" i prikazujući je kao „neprijatelja bugarskog naroda" itd. Buržoaskom štampom i publicistikom, i na javnim skupovima i usmenom agitacijom, slanjem memoranduma Mirovnoj konferenciji u Parizu, buržoaska opozicija u Bugarskoj započela je sa žestokom kampanjom protiv BKP i njene politike, odnosno, kako smo već rekli, priznavanja NR Makedonije kao države Makedonaca, i priznavanja makedonske nacionalne posebnosti, zasnovane na marksističko-lenjinističkom konceptu rešavanja pitanja Makedonaca u Bugarskoj, osobito onih u pirinskom delu Makedonije, koji su na NR Makedoniju gledali kao na svoju matičnu zemlju. U suštini, buržoaska opozicija u Bugarskoj, po direktivama onih koji su je štitili, to jest SAD i Engleske, htela je u prvom redu da dovede u pitanje čvrsto prijateljstvo i zbližavanje Bugarske sa novom Jugoslavijom, čija je pomoć, kao i pomoć Sovjetskog Saveza, bila od neprocenjive važnosti za bugarski narod, posebno za radničku klasu i izgradnju nove Bugarske na socijalističkim osnovama.

Buržoaska opozicija u Bugarskoj pokazala je naročitu osetljivost u vezi sa pitanjem budućeg statusa pirinskog dela Makedonije. Ona nije mogla da se pomiri sa činjenicom da makedonski narod u NR Makedoniji doživljava svojevrsnu nacionalnu renesansu, o čemu nije mogla ništa da rešava, jer je ovaj deo Makedonije bio van bugarskih državnih granica; još manje je mogla

da se pomiri sa činjenicom da se pirinski deo Makedonije pripoji NR Makedoniji kao matičnoj zemlji, gde je i živela većina makedonskog stanovništva. Pripajanje pirinskog dela Makedonije NR Makedoniji, za što se zalagala BKP, buržoaska opozicija je ocenila kao „komadanje zdravog bugarskog tela", pa je takvo rešenje makedonskog pitanja okarakterisala kao „najveću nesreću bugarskog naroda". Da bi ironija bila veća, ona je apelovala na Georgi Dimitrova da „urazumi" CK BKP od „nerazumnih i neprihvatljivih rešenja za bugarski narod".

Ocenjujući da buržoaska opozicija manipuliše makedonskim pitanjem na isti način kao i fašizirane bugarske snage, organ BKP „Rabotničesko delo", od 3. novembra 1945. godine, u članku *Ostavite Makedonce da sami grade svoju sudbinu*, piše: „U poslednje vreme stari grešnici — girginovci, pastuhovci i drugi špekulanti makedonskim pitanjem, ponovo su „zabrinuti" za sudbinu Makedonije. Sa podizanjem reakcije i fašizma kod nas, ponovo se prave pokušaji da se oživi velikobugarski šovinizam i avanturizam, koji je naneo tolike štete bugarskom narodu. S raspadom fašističke bande nemačkih najamnika, borisovaca i filovaca, 9. septembra zadat je smrtonosan udarac i velikobugarskom šovinizmu. Sprovodnici nemačkog imperijalizma kod nas prikrivaju svoju izdajničku, avanturističku politiku hegemonijom (Bugarske — D. T.) na Balkanu, stremljenjem tobožnjem ostvarenju „nacionalnih idala" bugarskog naroda, „ujedinjenju bugarskog plemena"... Mi potpuno razumemo „tragediju" velikobugarskih reakcionara i šovinista, koji ležu i ustaju sa „Velikom Bugarskom". Zašto se u suštini danas ljute gospoda girginovci i pastuhovci, pa, ako hoćete, i nikolapetkovci? Umesto da pospu glavu pepelom, jer je baš takva njihova protivnarodna i katastrofalna politika nanela neizmernu štetu makedonskom narodu, a gotovo da je iskopala grob i samoj Bugarskoj, — oni se danas pojavljuju u ulozi tužioca. A koga mislite kriviti? Okrivljujete pre svega Makedonce u Vardarskoj Makedoniji, zbog toga što su stvorili svoju sopstvenu državu i što su se oformili kao posebna makedonska narodnost, što se nazivaju i osećaju Makedoncima, što čitaju i pišu na makedonskom jeziku itd. Kako je nastala makedonska narodnost, makedonski jezik — zlobno se pitaju dopisnici girginovskog „Zname" i trude se od 99 protoka da dovedu vodu i pruže „istorijske činjenice" protiv toga. Svi ti „dokazi", razume se, ne vrede ni prebijene pare pred istorijskom činjenicom koju mi danas vidimo u Makedoniji... Pogledajte samo šta se događa u Vardarskoj Makedoniji. Tamo je makedonsko pitanje rešeno na najbolji mogući način u današnjim uslovima. Makedonci su u slobodnoj federativnoj i demokratskoj Jugoslaviji u kojoj imaju svoju makedonsku državu sa svojom sopstvenom makedonskom vladom i makedonskim parlamentom. Sa mladalačkim žarom, retko poznatim u istoriji, Makedonci su u Vardarskoj Makedoniji započeli danas da grade svoju državu, da razvijaju svoju kulturu, da jačaju svoju nacionalnu svest kao samostalna makedonska nacija. U Vardarskoj Makedoniji ostvaren je princip, zave-

štan od velikana oslobodilačke borbe Goce Delčeva, Dame Grueva, Pere Toševa, Đorče Petrova, Jana Sandanskog, Hadži Dimova i drugih: „Makedonija Makedoncima!"... Makedonska sloboda rodila se u borbi protiv fašizma. Makedonska država stvorena je na ruševinama velikobugarskog i velikosrpskog šovinizma i hegemonizma. Makedonski narod izvojevao je svoje pravo na samoopredeljenje kao rezultat pobede demokratije u Jugoslaviji. To su istorijske činjenice. Zadatak balkanske demokratije jeste da delo oslobođenja i ujedinjenja makedonskog naroda izvede do kraja. I taj će zadatak, nesumnjivo, biti ostvaren sa uspehom."

I dok je BKP napisima u novinama i časopisima, pozdravnim govorima i proklamacijama branila makedonsku naciju i njena prava na samoopredeljenje od naleta bugarske buržoazije, u toj borbi demokratije i progresivnih snaga Bugarske stupili su u dejstvo i Makedonci u Bugarskoj. U članku pod naslovom *Plač tupoglavaca*, štampanom u makedonskom listu „Dobrovolec" br. 17/1946, na poviku reakcije i buržoaske opozicije u vezi sa priznavanjem makedonske nacije, stoji: „Vičite, tupoglavi, imate i razloga da vičete. Na liniju bugaraštine vikali su mnogi kao vi. Vi možda poslednji vičete, ali niste prvi. Vičite onako kako je vikao 1844. godine ruski carski poslanik Viktor Grigorovič, koji je, može se reći, bio prvi koji je natukao bugarsku oznaku Makedoncima i Miladinovce nazvao Bugarima. Vičite onako kako viču svi šovinisti „prekodunavskog psalma". U članku *Zmija otrovnica u Makedonskom naučnom institutu*, u istim novinama, br. 20, iste godine, kao odgovor na tvrdnju da je „ideal sanstefanske Bugarske nailazio na mnogo veći odziv kod Makedonaca negoli u samom bugarskom kneževstvu", makedonski autor piše: „Nikada Makedonci nisu bili za sanstefansku Bugarsku i nisu verovali u reči i dela bugarske državne politike, koja je bila instrument u rukama dinastije Koburgovaca za vršenje nasilja nad bugarskim i makedonskim narodom."

Borba koju su Makedonci vodili zajedno sa BKP protiv reakcije i buržoaske opozicije koristila je i bugarskom i makedonskom narodu, jer je vođena u bastionu velikobugarskog nacionalizma, čime se oslobađala i pobedonosna energija progresivnih snaga Bugara i Makedonaca u Bugarskoj. Zato je i oduševljenje stvaranjem Narodne Republike Makedonije u okvirima Demokratske Federativne Jugoslavije bilo zajedničko i kod komunista Bugarske i uopšte kod Makedonaca.

Dok je Gorgi Trajkov u „Rabotničeskom delu" od 4. avgusta 1946. godine, povodom Prvog kongresa Narodnog fronta Makedonije, pisao: „Mi se od srca radujemo pravilnom rešenju makedonskog pitanja, celovitoj slobodi Narodne Republike Makedonije u okvirima Titove Jugoslavije" — dotle je Kosta Lambrov, na istom kongresu u Skopju, u ime Saveza makedonskih bratstava i organizacija u Bugarskoj, pozdravio Kongres sledećim rečima: „Mi, emigranti u Bugarskoj, živimo ubeđeni da oslobođenje Makedonije predstavlja delo samog makedonskog naroda unutar same Makedonije i da je to oslobođenje bilo moguće samo zbog

toga što je makedonski narod našao pravilan istorijski put, put Goce Delčeva. On je krenuo putem demokratskog razvitka naroda Jugoslavije, u savezu sa svim jugoslovenskim narodima. On je prolivao svoju krv u borbi protiv zajedničkog neprijatelja — nemačkih fašističkih osvajača. Zahvaljujući toj borbi, makedonski narod je izvojevao svoju slobodu. Makedonska emigracija u Bugarskoj poštuje ta izvojevana prava makedonskog naroda da bude slobodan, srećan i ujedinjen sa bratskim narodima Jugoslavije."

Šta je Narodna Republika Makedonija u okvirima Demokratske Federativne Jugoslavije značila za celokupni makedonski narod, a posebno za Makedonce u druga dva dela Makedonije, egejsku pod Grčkom i pirinsku pod Bugarskom, najbolje možemo videti iz reagovanja grčke buržoazije, a osobito buržoaske opozicije u Bugarskoj. Da bi sprečili ujedinjenje makedonskog naroda u okvirima Narodne Republike Makedonije, odnosno u okvirima nove Jugoslavije, gde je makedonsko pitanje bilo rešeno na najbolji mogući način, buržoaska opozicija u Bugarskoj i ceo reakcionarni blok, koji su u ovome videli gubljenje bitke i izmicanje tla pod nogama za eventualnu obnovu svoje zavojevačke politike naspram Makedonije, ne samo što su hulili na Makedonce zbog „rodoostupljenja", koji se tobož iz inata „odriču" svoje „bugarske narodnosti", već su učinili i poslednji pokušaj da onemoguće ovo ujedinjenje. U memorandumu koji je buržoaska opozicija u Bugarskoj poslala mirovnim silama u Parizu izričito se zahtevalo da se Makedonija izdvoji iz sastava nove Jugoslavije i stvori „autonomna Makedonija" pod protektoratom velikih sila, čime bi makedonsko pitanje ponovo došlo u orbitu velikobugarskog nacionalizma. Protiv teze o „autonomnoj Makedoniji" istupila je BKP i progresivni blok sa Makedoncima u Bugarskoj. U brošuri *Aktuelni problemi Makedonije* Vasil Ivanov, braneći Narodnu Republiku Makedoniju u okvirima nove Jugoslavije kao matičnu zemlju svih Makedonaca, u vezi s tim velikobugarskim vrhovističkim tezama, piše: „Kada iz usta pastuhovaca i svih oruđa reakcije slušamo glasove za autonomnu Makedoniju, mi ne možemo a da ih ne upitamo: Gde ste bili ranije, gospodo, i zašto Makedoniju niste učinili autonomnom u vremenu dok ste vi vladali njome? I još jedno pitanje: S kakvim ste se pravom vi, koji niste Makedonci, „zabrinuli" zbog Makedonije i ko je vas opunomoćio i dao vam pravo na to?"

Ne ulazeći dublje u izlaganje svih ovih pozitivnih stavova BKP i progresivnih snaga u Bugarskoj o makedonskom pitanju, jer je mr Čingo ovaj problem savesno i dokumentovano obradio u svojoj studiji, činjenica je da je BKP te stavove, sa izvesnim oscilacijama, zastupala i branila sve do 1958. godine, kada je prvi put posle 9. septembra 1944. godine, povodom 80-te godišnjice oslobođenja Bugarske iz osmanlijskog ropstva, na svečanoj akademiji u Sofiji 3. marta 1958, član Politbiroa CK BKP Enčo Stajkov u svom referatu javno proklamovao „novi" kurs BKP u vezi sa makedonskim pitanjem, koji je bio dijametralno suprotan onome koji je BKP više od deset godina uporno branila. U sušti-

ni, to najbolje govori i o proizvoljnim ocenama današnjeg bugarskog rukovodstva da je priznavanje makedonske nacionalne individualnosti i posebnosti, a naročito Makedonaca u Bugarskoj i pirinskom delu Makedonije, bilo „greška" i „levo sektaštvo" Georgi Dimitrova, i da još punih devet godina sama BKP nije odstupala od tog kursa, već se zalagala za pravo Makedonaca, sve do 3. marta 1958. godine, kada je ponovo u najotvorenijem vidu ustoličena sanstefanska ideologija. Glorifikacija sanstefanske Bugarske i prisajedinjenja Makedonije Bugarskoj kao tobož matičnoj zemlji ne samo da predstavlja čudno srozavanje BKP u blato velikobugarskog nacionalizma i šovinizma već nameće i pitanje uzroka koji su doveli BKP da stavove buržoaske opozicije o makedonskom pitanju proglasi „pravilnim", a „pogrešnim" stavove bugarskog radničkog pokreta iz vremena Dimitra Blagoeva-Dedotoa i Hrista Kabakčieva, čiji logički produžetak nalazimo u stavovima Georgi Dimitrova i posleratnoj delatnosti BKP. Ono što je BKP u vremenu 1944—1948. godine žigosala kao velikobugarski nacionalizam i šovinizam ona danas naziva „patriotskim vaspitanjem" bugarske omladine i bugarskog građanina, pa zagovara čak i takvo „rešenje" makedonskog pitanja kojim se makedonski narod potpuno negira i prikazuje kao deo „bugarskog" naroda, a Makedonija proglašava „bugarskom zemljom", i to proglašava marksističko-lenjinističkim pristupom nacionalnom pitanju.

Zato i studija mr Nikole Činga ne samo što pruža detaljni prikaz borbe BKP protiv velikobugarskog nacionalizma buržoaske opozicije i reakcionarnog bloka u Bugarskoj u vremenu 1944—1948. godine, već može da bude i inspirator za jednu sintetičniju analizu uzroka koji su naveli BKP da napusti marksističko-lenjinističke pozicije o makedonskom pitanju, na koje je, posle tolikog lutanja u istoriji svoga postojanja, godine 1944—1948. stala, jer makedonsko pitanje je u bugarskom društvenom i političkom životu, od nastanka Bugarske 1878. do danas, izvanredno aktuelno, a aktuelno je, dakako, i izvan Bugarske.

Josip Broz Tito: Ndërtimi i Jugosllavisë së re 1937-1977

(„Rilindja", Prishtinë, 1977)

Povodom Titovih jubileja — osamdeset pete godišnjice rođenja i četrdesete godišnjice na čelu Partije, izdavačka redakcija prištinske „Rilindje" izdala je — u izboru svog urednika Ali Rexha — knjigu radova Josipa Broza Tita na albanskom jeziku, pod naslovom *Ndërtimi i Jugosllavisë së re 1937—1977*, odnosno u prevodu: *Izgradnja nove Jugoslavije 1937—1977.*

U uvodnoj reči redakcije ističe se da su izabrani radovi sistematizovani shodno karakterističnim periodima delovanja i života predsednika Tita.

U prvom delu knjige objavljeni su radovi iz predistorije razvoja nove Jugoslavije. Bio je to period konačnog obračuna sa frakcionaštvom u našem revolucionarnom pokretu i svestrane mobilizacije radnih masa u borbi protiv fašizacije zemlje i protiv rata. Stoga 1937. godine nastupa jedna od najznačajnijih prekretnica u istoriji naroda i narodnosti Jugoslavije, a presudni momenat tog razvitka je dolazak druga Tita na čelo KPJ.

S posebnom pažnjom se pristupilo periodu 1941—1945, koji u svemu nosi pečat organizatora i stratega naše narodnooslobodilačke borbe Josipa Broza Tita i njegove genijalne političke i vojne strategije koja je pokrenula sve narode i narodnosti Jugoslavije u oružanu borbu za njihovo nacionalno, socijalno i ekonomsko oslobođenje.

U nastavku prethodna dva, treći i četvrti period takođe su izuzetno karakteristični za istoriju nove Jugoslavije kako po obnovi zemlje tako i po izgradnji socijalizma, a u tom kontekstu osobito po uvođenju radničkog i društvenog samoupravljanja — novoj etapi oslobađanja čoveka i revolucionarne radničke klase. Istorija nastanka i razvoja socijalističke Jugoslavije bitno je, stoga, istorija ostvarivanja principa i oblika socijalističkog samoupravljanja, kao i iniciranja i afirmacije novih međunarodnih odnosa — politike nesvrstavanja, a počasno mesto u toj istoriji pripada njenom tvorcu Josipu Brozu Titu, čije je ime u savremenom svetu simbol borbe za mir i slobodu.

Takvim prezentiranjem dela Josipa Broza Tita, „Rilindja" je uspešno ostvarila svoj osnovni zadatak — najavljen u prigodnoj

reči redakcije — da čitaocima na albanskom jeziku ponudi najznačajnija pisma, referate, članke i govore predsednika Tita, revolucionara, vojskovođe, državnika, mislioca, marksističkog stvaraoca. Upravo u tome je osnovna vrednost ove publikacije, sa više od 500 stranica srednjeg formata.

Prvi deo knjige ima simboličan naslov „Borba komunista u ilegalnim uslovima i konsolidacija Komunističke partije Jugoslavije 1937—1941." U tom delu je objavljeno poznato pismo Georgi Dimitrovu, a najviše prostora zauzima Titov referat na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u Zagrebu 1940. godine. Taj je referat obimna studija dotadašnjeg rada i zadataka Partije.

U drugom delu knjige, pod naslovom „Narodnooslobodilačka borba — narodna revolucija 1941—1945," sistematizovani su radovi druga Tita o zadacima narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i KPJ. Vredno je zabeležiti da je ovde i Titov govor na Prvom zasedanju AVNOJ-a i prvi govor u oslobođenom Beogradu. Međutim, bogatstvo tog dela knjige sastoji se u analizama nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u svetlu narodnooslobodilačke borbe i razvitka oslobodilačke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije u vezi sa međunarodnim događajima. Inače, taj deo se završava govorom na beogradskom radiju 9. maja 1945, pod naslovom „Praznik pobede".

„Obnova i izgradnja zemlje 1945—1950", naslov je trećeg dela knjige. U Jugoslaviji se posle pobede revolucije, što je poznato, počeo izgrađivati sistem državnog socijalizma. To je bila karakteristika svih zemalja u kojima je na vlast došla radnička klasa. Početni politički oblik socijalističkog društva bila je diktatura proletarijata s jakom i čvrstom državom kao instrumentom radničke klase. Taj se sistem u to vreme pokazao pogodnim i za jugoslovenske prilike. Etapni cilj koji je tada postavila Komunistička partija Jugoslavije bio je materijalni razvitak društva, razvoj proizvodnih snaga, industrijalizacija zemlje, pomoću socijalno-političkog uređenja i ekonomske strukture koja obezbeđuje vlast predstavnicima radničke klase. Međutim, taj put nije bio ni brz a ni lak. Godine 1948. došlo je do dramatičnog napada Kominforma, zbog našeg napuštanja etatističke koncepcije, odnosno naše afirmacije specifičnih oblika izgradnje socijalizma.

U ovom delu knjige objavljen je i Politički izveštaj CK KPJ na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije 1948. godine iz pera druga Tita.

Istorijska prekretnica u posleratnom razvoju Jugoslavije zbila se 1950. godine, a bit te prekretnice Tito je na najbolji način izrazio u ekspozeu povodom Predloga zakona o radničkom upravljanju privrednim preduzećima:

„Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke još nije bila ostvarena akciona parola radničkog pokreta ‚Fabrike radnicima', jer parola ‚Fabrike radnicima, zemlja seljacima' nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi dubok sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji: u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika i prema tome — može se i mora ostvariti u praksi, ako mislimo da zaista izgradimo socijalizam".

Četvrti deo knjige počinje upravo Titovim rečima o radničkom upravljanju privrednim preduzećima. Kao što je poznato, uvođenjem radničkog upravljanja, Jugoslavija je ušla u novu fazu svog razvoja koju označava novo revolucionarno ekonomsko povezivanje radničke klase i daljnjeg jačanja njenog uticaja u izgradnji vlasti. Ostvarivanje radničkog samoupravljanja, međutim, nije prošlo bez teškoća i problema. Samoupravljanje je donelo nova iskušenja, a upravo u njihovom uklanjanju osobito se ispoljila snaga Titove ličnosti. Izdavač je učinio dobar izbor tekstova, objavljujući u ovom delu knjige i Titov govor na Prvom kongresu radničkih saveta.

Inače, u ovom delu, čitaoci mogu da se upoznaju i sa Titovim govorima u indijskom Parlamentu,

kao i na velikom mitingu u Moskvi.

Iako nosi naslov „Afirmacija politike nesvrstanosti 1961—1977", u petom delu knjige se prezentuje širok i raznovrstan izbor tema iz našeg društvenog života, pa u tome kontekstu i iz oblasti politike nesvrstavanja. Ukazivanjem na samo neke naslove tog poglavlja — „Pedeset godina revolucionarne borbe komunista Jugoslavije", „Nacionalizam je kontrarevolucija", „Protiv liberalizma i oportunizma", „Socijalizam ne priznaje manjinu i većinu" itd. — možemo konstatovati da se u ovom delu knjige prezentuju neki od najznačajnijih doprinosa Josipa Broza Tita marksističkom osmišljavanju savremenog socijalističkog razvitka u nas i u svetu.

Knjiga Josipa Broza Tita *Izgradnja nove Jugoslavije 1937—1977.* jedan je od najznačajnijih izdavačkih poduhvata prištinske „Rilindje", koja je pristupila — pomenimo i to — izdavanju i Sabranih djela predsednika Tita na albanskom jeziku. Izuzetan doprinos našoj društveno-naučnoj i političkoj misli i literaturi na albanskom jeziku, ova je knjiga ujedno dokaz i podsticaj stvaralačkog i svestranog razvitka izdavačke delatnosti na jezicima svih narodnosti u novoj — socijalističkoj Jugoslaviji.

Esat Stavileci

Josip Broz Tito: Poruke revolucije

(BIGZ, Beograd, 1973, strana 190)

Istorija čovečanstva zna za velike socijalne pokrete i velike revolucije. No, ona zna i to da je nemalo revolucija posustalo na putevima kojima nema kraja, da su se mnoge ideje i pokreti transformisali u svoje suprotnosti i nadredili se očekivanjima i potrebama ljudi. Zato svaki govor o revolucijama pobuđuje osobitu pozornost savremenog čoveka. One su bile i uvek će biti izvorišta nove snage i novih oblika života.

Poruke revolucije Josipa Broza Tita, i svojim naslovom i svojim sadržajem, razrešavaju temeljne dileme savremenog čoveka. One već naslovom sjajno izražavaju nasušnu potrebu savremenog čoveka i društva za neprekidnom razvojnošću, za permanentnošću revolucionarnih promena, u kojima ciljevi definisani juče dobijaju već danas novo i dublje značenje, svoju realizaciju. *Poruke revolucije* su istovremeno delo i jedne ličnosti i svih naših naroda i narodnosti, izraz našeg vremena i svetske istorije. Ali, one nisu samo to, jer u njima istorija ne zastaje, ma koliko njeni rezultati bili veliki. *Poruke revolucije* pulsiraju u svakodnevici života, žive svoju budućnost, tu među nama.

Koji je osnovni karakter Titovih poruka? Titova je revolucija — socijalistička i samoupravna, revolucija radničke klase, revolucija naroda i narodnosti, a i opštečovečanska. Ona u samoj svojoj biti nosi humanistička obeležja, internacionalizma, bratstva među narodima. Rešavajući stvaralački i originalno, na autentičan i neponovljiv način pitanja pre svega opstanka jugoslovenskih naroda i narodnosti, oslobođenja rada putem socijalističke revolucije, u jednoj specifičnoj konkretno istorijskoj konstelaciji unutarnjih i međunarodnih odnosa, ona otelotvoruje univerzalne zakone društvenog kretanja, ali i onaj poseban, samosvojan i naš izraz njihove realizacije. Zato njene poruke i pronose duh otvorenosti, saradnje i solidarnosti sa svima koji se bore, a hoće mir. One pronose i duh nepomirljivog otpora dogmatskom sivilu, sumornom i nasilnom uniformiranju, birokratskoj nadmenosti i subordinaciji koja nam je kroz istoriju neprekidno nametana kao zakon ponašanja. *Poruke revolucije* su poruke slobode, orijentacije na čoveka. One revitaliziraju Marksov zahtev da se odnosi među ljudima, među državama, među na-

rodima i među radničkim pokretima urede na istim principima slobode, humaniteta i digniteta, čiji je najopštiji izraz — ravnopravnost. Po tome, i po mnogo drugom, naša socijalistička revolucija i Tito postali su simbol slobode i ljudskog dostojanstva u savremenom svetu.

Istorija revolucija zna za mnogo teorija i mnogo postupaka genijalnih ličnosti. Neretko, ljudi su verovali da će prostim ponavljanjem tih teorija i postupaka biti jednako genijalni ili bar jednako uspešni kao i njihovi veliki prethodnici. Titove *Poruke revolucije* karakteriše, međutim, odsustvo svakog šablona, ma kolika bila njegova egzaktnost i vrednost. „Zajedno sa vama" Titov je princip rešavanja problema, koji veoma često nalazimo ponovljen u njegovim tekstovima. Njegov je program oslobađanje klase i čoveka, razmah njihovih inicijativa i stvaralaštva, izgradnje novih oblika ljudskog zajedništva, ali i nove individualnosti, prožete samosvešću o sopstvenom značenju i odgovornosti. To je novi čovek kojim niko i nikada više neće moći da manipuliše.

Sukobljen s egoizmom i raspadanjem građanske klase, klase zaslepljene predrasudama i mitovima, mrakom ideologije nacionalizma, šovinizma i fašizma, bolesnom mržnjom i nasiljem, eksterminacijom čitavih pokreta i naroda, suočen s besmislom razaranja, gladi i umiranja nevinih, Tito formuliše poruke što proizlaze iz uma i srca običnog čoveka, što govore njegovim jasnim, jednostavnim, svima razumljivim jezikom. To su poruke bratstva i jedinstva, ravnopravnosti, uzajamnog poštovanja, razumevanja, solidarnosti. Te poruke nisu nikakav spekulativni model, nego prirodan način mišljenja čoveka čiji je život ispunjen poštenjem, radom i stvaranjem, čoveka koji voli ljude i stremi svetlostima istine. Zato te Titove reči i jesu ona ogromna dinamična sila istorije, akcelerator socijalističke revolucije, kojom je naš čovek odbranio svoju sopstvenu egzistenciju. One su generator ogromne moralne energije naše socijalističke revolucije, duboke revolucionarne transformacije svih sfera našeg mišljenja i ponašanja. One su osnova jednog novog morala — morala socijalizma. Upravo u tome su neiscrpne mogućnosti etičke analize *Poruka revolucije*.

Jedinstvo moralno-vrednosne i naučne dimenzije Titovih poruka ogleda se u stavovima da samo čovek svojom revolucionarnom praksom menja materijalne i socijalne uslove sopstvenog života, menja sebe samog. Tito je konzekventan protivnik birokratskog i tehnokratskog mehanizma koji recidivira, koji se i u novim uslovima regeneriše, usporava hod revolucije i pokušava da skreće njene tokove. Poruke su svim svojim smislom i svom svojom energijom usmerene protiv neljudskog i nadljudskog mehanizma birokratskog odlučivanja, a za afirmaciju i realizaciju suverenog prava radnog čoveka da kreira sopstvenu sudbinu. Radni čovek u Titovim je porukama dinamična stvaralačka sila. On je taj koji gradi sve — od materijalne osnovice novih odnosa, do raznovrsnih formi organizacije društvenog i političkog života koje vode oslobađanju rada i otvaranju sve novih i novih mogućnosti reafirmacije čoveka, vraćanja čoveku njegovog punog digniteta. Tito se njemu obraća, njega svojim porukama poziva da rešava ne samo nove probleme nego da ih rešava i na nov način.

Na kraju: kakav je odnos autora ovih poruka i revolucije, njega i klase koju predstavlja i vodi, naroda i narodnosti čija snaga njegovim idejama daje neprikosnovenost istorijske realnosti? Čini nam se uputnim reći da su te poruke i velike misli ujedno misli svakog našeg čoveka. One su usmeravajuća sila revolucije, izraz njene suštine. Upravo u tome je i odnos ovih misaonih poruka i konkretne revolucionarne prakse, velike Titove ličnosti i društva, Tita stvaraoca i njegovog dela, koje ga povezuje sa vremenom sadašnjim i onim što dolazi.

Sve to je odlično znao i Tihomir Stanojević koji je pažljivo iza-

brao tekstove i ovoj koherentnoj zbirci dao fascinantan naslov. Posve adekvatno izuzetnom mislilačkom opusu Josipa Broza Tita.

Vladimir Milanović

Михајло Поповски: Светот за Тито и нашата револуција

(„Наша книга", Скопје, 1977, страна 186)

Knjiga publiciste Mihajla Popovskog *Svet o Titu i našoj revoluciji* — nedavno objavljena u izdanju „Naše knige" iz Skopja — značajna je kako po tome što je još jedan zapažen prilog proslavi jubileja druga Tita tako i po tome što ujedno označava korak dalje ka celovitijem tumačenju ličnosti i dela Josipa Broza Tita.

Izabirati i editorski prezentovati napise o Josipu Brozu Titu, velikanu XX veka, nije nimalo lak zadatak. Osnovna je, naime, teškoća kako da se iz mnoštva izjava, studija, članaka i knjiga o Josipu Brozu Titu izdvoji i prezentuje ono iz čega se najbolje vidi Titova istorijska uloga u stvaranju nove Jugoslavije, jačanju bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti, iniciranju i razvoju narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, nesvrstanoj politici, borbi za mir u svetu, uspostavljanju ravnopravnih odnosa između naroda i zemalja, osobito istinski internacionalističkih odnosa u međunarodnom radničkom, komunističkom i socijalističkom pokretu itd.

Suočen sa stalno prisutnom teškoćom — kada se piše o velikanima — da štogod bitno ostane nedorečeno ili nedovoljno objašnjeno, autor je izdvojio iz mnogobrojnih napisa i izjava o drugu Titu upravo ona kazivanja mnogih stranih državnika, vojnika, pisaca i mislilaca — dakle ljudi raznih ideoloških pripadnosti — iz kojih se vidi da je drug Tito dobio najveća priznanja i kao vojskovođa i državnik i kao političar i mislilac, čime je ujedno rastao i ugled nove Jugoslavije u svetu.

Inače, knjiga Mihajla Popovskog je podeljena na šest poglavlja. U prva dva poglavlja („Jugoslavija u ratu" i „Balkan — treći front") date su ukratko karakteristike sloma bivše Jugoslavije i Hitlerove politike odmazde, te početaka i rasplamsavanja ustanka naroda i narodnosti Jugoslavije. Uglavnom na osnovu dokumenata nemačke i talijanske provenijencije, autor zatim sistematizuje mnoge izjave o zverstvima nemačkih, talijanskih, mađarskih i bugarskih okupatora i kvislinga u pokušajima gušenja svenarodnog ustanka pod vođstvom KPJ i druga Tita. Izabrani dokumenti govore i o prerastanju ustanka u narodnooslobodilački rat, te je tako pažnji čitaoca predočena i konstatacija talijanskog radija: „u Jugoslaviji imamo pravi i jedini front. Svugde nas čekaju metak i smrt".

U drugom poglavlju baca se svetlo i na pojavu četništva i, uopšte, kontrarevolucionarnih snaga, a u tome kontekstu i na aspiracije nekih krugova iz redova antihitlerovske koalicije.

Završetkom druge godine rata narodnooslobodilački pokret naših naroda i narodnosti toliko je ojačao da je čitava Jugoslavija pretvorena u novo veliko ratište za sile Osovine. Zato je Hitler naredio da se u borbi protiv partizana u SSSR i na Balkanu upotrebljavaju bez ograničenja sva raspoloživa sredstva, ne isključujući ni ubijanje žena i dece.

Nakon tih poglavlja, koja su svojevrstan uvod, Popovski pristupa sistematskom prezentiranju izjava državnika, vojnika itd. iz savezničkog i neprijateljskog tabora o Josipu Brozu Titu. Naime, iz izjava objavljenih u preostalim poglavljima knjige može se, pored ostalog, direktno zaključiti da narodnooslobodilačke i partizanske

snage postaju iz dana u dan sve značajnije i da se na njih apsolutno mora računati. O tome i načelnik operativnog odeljenja nemačke vrhovne komande za Jugoistok, J. Šalmar kaže: „Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije već predstavlja savezničku armiju". Opisujući taktiku partizanskog ratovanja u Jugoslaviji, u tom smislu i V. Čerčil, osim ostalog, piše: „Vođeni vrlo vešto, organizovani po principu gerile izbegavajući jake snage neprijatelja, partizani mu nanose smrtonosne gubitke..."

O neuspehu neprijatelja u Četvrtoj ofanzivi nedvosmisleno govori i izveštaj nemačkog generala Litersa: „Tok borbe je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vešto vođene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva čuđenje. Neprijateljska komanda je bila izvanredno pokretna, a isto tako i u odbrani aktivna...". O tom uspehu glavnine NOV Jugoslavije, predvođene drugom Titom, komandant Šestog talijanskog korpusa konstatuje, u izveštaju komandi Druge armije, da su Nemci — izigrani.

U nizu izjava o drugu Titu kao strategu narodnooslobodilačkog rata i vrhovnom komandantu NOV i POJ, interesantan je i iskaz feldmaršala Lera na saslušanju 1945. godine o tome da u Petoj ofanzivi nije postignut prvobitni zadatak, naime oslobođenje nemačkih snaga, koje su bile vezane u Jugoslaviji, i njihovo slanje na istočni front, već da je, naprotiv, bilo potrebno dovesti u Jugoslaviju nove nemačke snage i komande.

Ništa optimističkiji nije u tom smislu ni navod generala Lotara Rendulica, takođe nemačkog komandanta, da je tokom nekoliko nedelja nakon svoga dolaska na Balkan dobio od vojnih lica svih činova preko 1000 molbi za premeštaj na istočni front. Tako se još jednom potvrđuju značaj i težina narodnooslobodilačkog rata koji se vodio u našoj zemlji, te se posredno odaje priznanje i strategiji Josipa Broza Tita.

Ovo je samo nekoliko ocena o veštini ratovanja pod neposrednim rukovodstvom druga Tita. One su značajne stoga što dolaze iz redova neprijatelja, ali i stoga što ih specijalizovani oficiri donose o čoveku koji je razvio pobedonosnu strategiju i taktiku narodnooslobodilačke borbe i time prevazišao znanje i najsposobnijih generala.

U okviru tih poglavlja, takođe su prezentovana mišljenja o vojničkoj snazi oslobodilačkog pokreta naroda i narodnosti Jugoslavije vodećih ličnosti antihitlerovske koalicije: Čerčila, Staljina, Kalinjina, Trumana, Montgomerija i drugih. Tako Vinston Čerčil, u jednoj poruci generalu Aleksanderu, kaže: „Oni su (misli na jedinice NOV i POJ) u vojničkom pogledu od takve vrednosti za nas da ih moramo podržavati do krajnjih granica, potčinjavajući političke obzire vojničkim". A Staljin je, odgovarajući na čestitke druga Tita povodom 26. godišnjice Crvene armije, pored ostalog, naveo: „Herojska borba bratskih jugoslovenskih naroda i njihove slavne NO vojske protiv nemačkih osvajača izaziva duboke simpatije naroda Sovjetskog Saveza i služi kao primer nadahnuća svim porobljenim narodima Evrope."

U tom delu knjige prezentovane su i ocene, mišljenja i uspomene niza savezničkih oficira, novinara, pisaca koji su za vreme narodnooslobodilačkog rata boravili u našoj zemlji. Na kraju knjige objavljene su izjave stranih državnika o Josipu Brozu Titu, osim ostalih: Gamala Abdela Nasera, Vili Branta, Leonida I. Brežnjeva, Luiđi Longa, Džona Kenedija, Džavaharlala Nehrua.

Jordan Jovanovski

Titovo vojno delo

(„Narodna armija", Beograd, 1977, strana 288)

Knjigom *Titovo vojno delo* obeležena je promocija druga Tita za prvog doktora vojnih nauka, koja se simbolično podudarila sa početkom proslava Titovih i naših jubileja — 85. rođendanom i 40. godišnjicom dolaska na čelo Partije.

Odluka Nastavno-naučnog veća Centra visokih vojnih škola o promociji maršala Tita za doktora vojnih nauka jednodušan je izraz želja naših naroda i narodnosti i njihovih oružanih snaga da se drugu Titu i na taj način izrazi priznanje i zahvalnost za veliko delo pripreme i izvođenja oružanog dela revolucije, te izgradnje socijalističkog samoupravnog društva slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije.

General armije Nikola Ljubičić piše u uvodnoj reči: „Kao legendarni vojskovođa oslobodilačke armije i jugoslovenskih naroda i narodnosti i vrhovni komandant oružanih snaga SFRJ drug Tito je izuzetna ličnost našeg vremena" (str. 11). Takve ličnosti daju progresivnim istorijskim zbivanjima pečat svoje vlastite revolucionarne, intuitivne i stvaralačke izuzetnosti. Hvatajući se ukoštac s nemogućim, Tito „nije znao za poraz", za njega nije bilo bezizlaznih situacija. Tako je bilo 1937, kada je Partiju odbranio od raspuštanja, tako je bilo 1941, kada je doneta istorijska odluka o oružanom ustanku, tako je bilo 1948. godine, kada je objavljen rat staljinizmu, tako je bilo u svim fazama revolucije.

Tito je, nastavlja Nikola Ljubičić, „dublje nego iko razumio ne samo šta se može već i šta se mora u datom istorijskom trenutku učiniti za slobodu, socijalizam i međunarodni progres" (str. 15). Upravo zato što je nastalo u izuzetnim uslovima, što je originalno, humanističko i oslobodilačko, „Titovo djelo je trajno i neizbrisivo. Stopljeno je sa stoljećem u kome je nastalo, ono će ostati riznica vrijednih poruka i pokretačka snaga za sve one koji hoće i koji žele da sačuvaju mir, slobodu i nezavisnost".

Tadašnji načelnik Centra visokih vojnih škola, general-pukovnik Mirko Jovanović, u Obrazloženju Odluke o promociji druga Tita konstatuje da je Titovo delo „svojom dubinom i snagom preraslo okvire u kojima je nastalo i postaje svojina svih naprednih snaga koje u njemu nalaze podsticaj u borbi za mir, nezavisnost, socijalizam i društveni progres" (str. 18). Sledeći Titovu koncepciju vođenja rata, Jugoslavija je bila jedina zemlja u okupiranoj Evropi koja je, kako zapaža Mirko Jovanović, već 1941. imala u partizanskim odredima 8000 boraca, angažovanih u borbi protiv 30 okupatorskih divizija i preko 200.000 pripadnika kvislinških formacija.

Centralno mesto u knjizi zauzima govor druga Tita povodom promovisanja za doktora vojnih nauka.[1] Moto čine Titove reči: „Ogromne žrtve koje smo podnijeli u oslobodilačkom ratu i revoluciji nisu bile uzaludne". Sve što danas imamo rođeno je i utemeljeno upravo u oružanom delu revolucije: vlast radnog naroda, samoupravljanje, nesvrstavanje, bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti, grandiozni uspesi u materijalnom i kulturnom razvoju, revolucionarna armija itd.

Sve smo to stvorili sami, sledeći Titove reči: „Ko će nam donijeti slobodu ako se za nju mi sami nećemo boriti?" (str. 35). Oslonac na sopstvene snage i autentičnost revolucije jesu osnovna vrednost i vrelo našeg revolucionarnog razvitka.

Za razliku od drugih evropskih antifašističkih pokreta, koji su „čekali trenutak akcije", Tito afirmiše oružani ustanak i narodnooslobodilački rat. Od partizanskih odreda prelazi na stvaranje brigada, divizija, korpusa — operativnih jedinica, sposobnih da se bore gde god je potrebno. U vreme kada su fašističke trupe nadirale prema današnjem Volgo-

[1] U „Socijalizmu" br. 6/1977, str. 1197—1200, Dušan Dozet je objavio iscrpan prikaz govora druga Tita.

gradu, uz istovremeni prodor na Kavkaz, a u Africi do El Alamejna, u drugoj polovini 1942, mi smo imali NOVJ od 150.000 boraca i slobodnu teritoriju od oko 50.000 km². Godinu dana kasnije broj boraca NOVJ se udvostručio i popeo na 300.000.

Oktobra 1944. godine, kada je usledila molba bugarske otečestvenofrontovske vlade Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije da dozvoli učešće jedinicama Bugarske narodne armije u borbi protiv fašizma na delu jugoslovenske teritorije, mi smo imali preko 400.000 boraca, tj. 50 divizija.

Imajući u vidu moguće negativne posledice saradnje sa bugarskim jedinicama, drug Tito je pisao Glavnom štabu Makedonije: „Još uvijek mislim da bi saradnja bivše okupatorske vojske s našom vojskom bila nama od veće štete nego koristi" (str. 61). Na molbu bugarske vlade ipak je pozitivno odgovorio, želeći time da olakša međunarodni položaj nove Bugarske i da pruži uveravanja o spremnosti naroda i narodnosti Jugoslavije za razvijanje dobrosusedske saradnje, uprkos lošim iskustvima sa monarhističkom i fašističkom Bugarskom.

Jedinice nove Bugarske uzele su učešće u završnim operacijama protiv fašizma na teritoriji Jugoslavije, ali do njihove istinske saradnje sa jedinicama NOVJ nije ni došlo. Najpre, bugarske jedinice, što je bilo razumljivo zbog kratkoće vremena, nisu bile politički pripremljene i motivisane za borbu protiv Nemaca, čiji uticaj su do tada trpele, a mnogim komandantima bio je važniji propagandni efekat nego stvarni rezultati borbe, pa su borbene uspehe NOVJ pripisivali bugarskim jedinicama. Na naše reagovanje, neki komandanti bugarskih jedinica su odgovarali: „Pa, to vama ne smeta, a nama je veoma korisno za podizanje morala". Međutim, radilo se već tada o umanjivanju rezultata borbe NOVJ.

Drug Tito citira tekst publikacije u izdanju Bugarskog izdavačkog zavoda iz 1975, u kojoj se veliča doprinos bugarskih jedinica u operacijama protiv fašizma: "... Jugoslovenska armija nije postojala, u to vrijeme samo su se po putevima, tu i tamo, mogle sresti partizanske grupe loše odjevene i još lošije naoružane. Veći dio partizana, umjesto pušaka nosio je na ramenima debele toljage..." (str. 58).

Takva tvrdnja bugarskih istoričara je u suštoj suprotnosti i sa sadržinom pisma CK BRP(k) upućenog drugu Titu upravo krajem 1944, u kome je stajalo da su jugoslovenski narodi pod rukovodstvom druga Tita „pokazali svim porobljenim i potlačenim narodima put ka slobodi. Na vašem svjetlom primjeru se i naš prevareni i opljačkani narod nadahnjivao i učio za oružanu partizansku borbu protiv hitlerovskih i bugarskih agenata" (str. 51).

U svojoj studiji *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju* Edvard Kardelj ukazuje na Titovu nedostižnu stvaralačku misao i praksu u ovoj oblasti.[2] Titova sposobnost da vidi dalje od drugih, piše Kardelj, ogledala se i u tome što je vizionarski pristupio organizovanju oružane sile revolucije. Od partizanskih jedinica — odreda i brigada, stvorio je snažnu revolucionarnu armiju. Polemišući s onima kojima je smetalo prerastanje partizanskih odreda u brigade, divizije i korpuse, Edvard Kardelj naglašava da je „za nas partizanski rat bio polazna faza formiranja narodne revolucionarne armije ustanka koja će biti sposobna da samostalno, u ravnopravnosti sa armijama naših saveznika učestvuje u donošenju konačnih odluka drugog svetskog rata uopšte i posebno u pogledu budućnosti Jugoslavije" (str. 122).

U prilogu *Vojskovođa oslobodilačkog rata* Kosta Nađ ističe da su jugoslovenski narodi i narodnosti u Titovoj ličnosti otkrili inicijatora i organizatora naše revolucije, legendarnog vojskovođu oslobodilačke armije, čoveka i revolucionara koji je „nadahnjivao

[2] U pomenutom broju „Socijalizma", str. 1205—1208, Mile Pavlin je objavio iscrpniji prikaz studije Edvarda Kardelja.

oslobdilačke, antikolonijalne i revolucionarne pokrete mnogih zemalja koje su tražile sopstveni put ka slobodi i socijalizmu" (str. 161). Drug Tito je, piše Nađ, umeo da nađe rešenja i za najteže borbene situacije, a ljude je cenio po sposobnosti da doskoče složenim zadacima što ih je rat nametao. Sredinom 1942. godine, seća se general armije Kosta Nađ, Tito je govorio da umešnost, hrabrost i sposobnost starešine treba ceniti prema tome koliko su u stanju da u konkretnoj borbenoj situaciji izaberu one oblike borbenih dejstava koji donose pobedu.

U studiji *Titovo stvaralaštvo svestrano kao revolucija* Džemil Šarac ističe da je „do Tita i naše epohe, epohe političkog sazrijevanja i revolucionarne borbe radničke klase Jugoslavije, svijet znao za nas na balkanskoj vjetrometini po seljačkim i drugim bunama" (str. 171). Danas, međutim, zaslugom radničke klase, KPJ i druga Tita, koji su stajali i stoje na čelu borbe naših naroda i narodnosti — ime i delo Jugoslavije poznati su širom sveta.

Iz autentičnosti naše revolucije proističu sva naša originalna rešenja. Jedno od takvih, autentičnih rešenja, jeste i organizacija oružane sile revolucije na principima opštenarodne odbrane, koja se u socijalističkom samoupravnom društvu razvija kao neotuđivo pravo radnih ljudi i građana, svih radnih i društveno-političkih asocijacija. U tom smislu general Šarac zaključuje da je „naša borba izraz onog najplemenitijeg iz naše prošlosti, oplođenog humanizmom Marksove vizije svijeta i čovjeka, idealima socijalističke revolucije i ličnim, izuzetnim stvaralaštvom velikog revolucionara — Tita" (str. 172).

U članku *Titova koncepcija narodnooslobodilačkog rata* Pero Morača analizira razvoj narodnooslobodilačkog rata iznoseći argumente o istorijskoj ulozi KPJ i druga Tita, generalnog sekretara KPJ i vrhovnog komandanta NOVJ. Morača je impresioniran Titovim revolucionarnim optimizmom i vizionarstvom, te navodi da drug Tito maja 1942, u jeku najžešćih neprijateljskih ofanziva sledećim rečima otvara perspektivu jedinicama i borcima: „Uvjeren sam da kada mi krenemo sa jedno četiri do pet proleterskih brigada u jednom pravcu, da neće biti te sile koja bi nas zaustavila" (str. 201).

U prilogu *Borbeni moral — odlučujući činilac Titove strategije* Dane Petkovski piše da je „borbeni moral naroda i narodnih oružanih snaga bio jedan od osnovnih elemenata strategije i taktike u narodnooslobodilačkom ratu. Na visokom moralu boraca i naroda drug Tito je zasnivao svoje smele strategijske odluke" (str. 210). Titova briga o čoveku, ratniku, bila je okosnica moralne snage jedinica NOVJ. General Petkovski citira i Titov stav iz jednog naređenja od 8. januara 1943: „U našem oslobodilačkom ratu najveću dragocenost predstavljaju naši borci — ratnici".

U prilogu *Oslonac na vlastite snage — bitno obilježje Titove strategije* Fabijan Trgo navodi Titove reči iz proglasa CK KPJ od jula 1941: „Znajte da vaše oslobođenje može i mora biti izvojevano vašim sopstvenim snagama" (str. 228). General Trgo konstatuje da je oslonac na sopstvene snage bitno obeležje i čitavog našeg posleratnog razvoja, te bitan faktor naše nezavisnosti i samostalnosti.

Branko Mamula upoznaje čitaoce sa razvojem ratne mornarice i pomorstva. Ističući istorijsku ulogu druga Tita u formiranju NOVJ, a u tom okviru i Mornarice, admiral Mamula podseća na Titovu poruku mornarima: „Naše su obale veoma velike, veoma duge. Tu je i granica. I tu granicu treba u prvom redu da čuvate vi mornari... Mi tuđe nećemo, ali kao što uvijek govorimo — ni svoje ne damo" (str. 252).

Enver Ćemalović piše o odlučujućem udelu druga Tita u stvaranju jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane. Iznoseći interesantne detalje o razvoju tog vida naših oružanih snaga, akcentira kontinuiranu brigu druga Tita za izgradnju i modernizaciju RV i PVO i zaključuje da su se RV i PVO od samog formiranja Vazduhoplov-

nog odeljenja, polovinom septembra 1943, i Prve vazduhoplovne baze NOVJ, oktobra iste godine — izuzetno brzo razvijali i da je njihov razvoj osobito dinamiziran afirmacijom koncepcije opštenarodne odbrane.

U raspravi *Tito — tvorac naše savremene koncepcije opštenarodne odbrane* Veljko Kadijević pokazuje, između ostalog, da naša koncepcija ONO ima svoje začetke u delovanju KPJ u predratnom periodu: Drug Tito je upozoravao još u vreme „anšlusa" Austrije da je odbrana nezavisnosti Jugoslavije u rukama samog naroda pod rukovodstvom radničke klase i KPJ; na Petoj konferenciji KPJ su preduzete i konkretne mere, pored ostalog, izabrana je Vojna komisija, sa drugom Titom na čelu, koja je imala zadatak da organizuje opštenarodnu odbranu zemlje.

Navodeći reči druga Tita da „naša današnja koncepcija opštenarodne odbrane nije ništa drugo nego dosledna i odlučna primjena velikih iskustava iz narodnooslobodilačkog rata u našim današnjim uslovima" (str. 278), Kadijević analizira klasno-politička obeležja opštenarodne odbrane, kao i aspekte kontinuiteta revolucionarnog, klasnog i narodnog karaktera Jugoslovenske narodne armije.

Blažo Nikolovski

Kosta Nađ: Ratni susreti s Titom

(„Dečje novine", Gornji Milanovac, 1977, strana 140)

Ova vredna knjiga kazuje kako ratnik vidi ratnika u vatri borbe i u vremenu kada narodi i narodnosti donose i sprovode u delo svoje sudbonosne istorijske odluke: da izbore i izgrade humaniju i srećniju budućnost. Proslavljeni vojskovođa i revolucionar, Kosta Nađ piše o svojim ratnim susretima sa drugom Titom s dubokom privrženošću idejama i delu svog vrhovnog komandanta.

Autor i izdavač ovu su knjigu posvetili četrdesetogodišnjici Josipa Broza Tita na čelu Partije, a namenili su je i obeležavanju osamdeset petog Titovog rođendana. Stoga ona nije uobičajeno memoarsko štivo nego angažovano viđenje revolucije jednog od njenih istaknutih učesnika.

Autor jasno izlaže razloge nastanka i svrhu svoje knjige: „Mene, međutim, obično pitaju: kakav je Tito kao vojskovođa, kakav je strateg? Pa kad sada, sećajući se na naše davne, ratne susrete, pokušavam da na to pitanje odgovorim, ne želim docirati, jer bi to bilo suprotno Titovom karakteru. Samo ću ispričati svoj doživljaj tih susreta, onako kako sam ih poneo u sebi i koliko sam se sad podsetio na neke detalje listajući davne zapise, pisma, zapovesti, uputstva..."

Ta pitanja što su ih drugi postavljali Kosti Nađu i on je sam sebi postavio pre svog prvog susreta s drugom Titom. Ali, ono u što je bio siguran i pre tog prvog susreta — piše on — jeste da drug Tito „duboko shvaća da uspeh ustanka ne zavisi samo od vojne akcije, već da, zapravo, uspeh vojne akcije zavisi od neprekidnog političkog angažovanja širokih narodnih masa i da zato uporedo treba da se ostvaruju progresivne promene u političkoj i društvenoj strukturi Jugoslavije". I još nešto je znao autor: naš vrhovni komandant i Partija nisu se opredelili za neki podzemni pokret otpora, „na kavansko antiokupatorsko došaptavanje", na poneki prokrijumčareni letak ili antifašističku parolu ispisanu hrabrošću nekog skojevca, nego su se odlučili — za rat, za oružani ustanak i svenarodnu oslobodilačku borbu protiv agresora, za socijalističku revoluciju.

„Klasični oblik revolucionarnih ustanaka, vođenih i razbuktavanih u gradovima, Tito je odbacio: on je išao na partizanski rat. I to je bilo otkriće", piše Nađ.

Prvi put sa drugom Titom Kosta Nađ se susreo decembra 1941. godine u Rogatici. Interesantna

su sećanja autora o tome kako je došlo do tog susreta, ali je, čini se, vrednije reći nešto o emocijama o kojima Nađ ubedljivo govori. Tog se trenutka setio, kaže, misli jednog svog saborca da je Tito „raspirio pomamnu ambiciju u srcima našeg sveta", a onda mu se nametnula spoznaja da sedi naspram „čoveka koji je neodoljivo nametao potrebu pretvaranja zbrke u red. Jednom su mi rekli da je to potreba svih istorijskih ličnosti".

Zatim su navrla razmišljanja o našim ambicijama, seća se Nađ, i o tome da snagu crpimo iz morala, iz uverenja da ćemo se održati kao ljudi i kao drugačije društvo — jedino ako ustrajemo.

Nije stoga reč samo o genijalnoj ličnosti nego i o njenoj stopljenosti sa pokretom:

„I u onom prvom dijalogu s drugom Starim, kada mi je postajalo potpuno jasno da smo „u pravim rukama", shvatio sam da revoluciju vodi ličnost koja će je znati i dovesti do pobede, vodeći znalački snage ustanka tako da dekoncentrišu moć neprijatelja i da se sukobljavamo sa neprijateljskim delovima tamo gde smo sposobni dobiti bitke. Mudar, hrabar, vizionar, jednostavni prijatelj ali i zapovednik, koji ume izbeći sve Scile i Haribde."

Ređaju se susreti i događaji. Uvek su ilustrovani lucidnim zapažanjima i nenametljivim divljenjima ličnosti vrhovnog komandanta: „Misao je njegova jednostavna, reč jasna, program snažan, ali realan". Tito misli na sve, predviđa sve, kaže Nađ. Tito upućuje brigade: „u pokretu pazite se od avijacije". Prilikom provođenja operacija kod Mrkonjić Grada insistira: „jedinice neka vam budu što pokretljivije". Savetuje štabovima brigada da „komore, ranjene i iznemogle drugove sklone u sigurne udaljenije baze", pa i lokacije predlaže, ali prepušta neposrednoj komandi da na licu mesta reši: „kako to nađe za shodno Operativni krajiški štab".

Svaki susret sa Titom je imao svoje draži i bio novi doživljaj za proslavljenog španskog ratnika, partizanskog komandanta i revolucionara, Kostu Nađa. U svakom susretu je otkrivao nove vrednosti i vrline druga Tita, a u ovoj knjizi ih je lepo i specifičnom literarnom ležernošću opisao. U susretu avgusta 1943. godine, Nađ je ovako video druga Tita: „Ovalno lice splasnulo, bore ga isekle, dve duge spuštaju se pored lepo vajanih usana i padaju preko brade sve do vrata. Imao sam utisak da je to lice kao karta samih patnji i sve se na toj karti moglo pročitati: i napor traženja izlaza na Neretvi, i strpljivi hod preko Prenja, i silina udara na četničku glavninu, i prodor preko Drine na Foču, i sve smrti Pivske planine, Durmitora, Vučeva, Sutjeske i Zelengore".

Uverljiva i vredna svedočanstva o našoj slavnoj narodnooslobodilačkoj epopeji i njenom velikom vođi uvek su dobrodošla. Izvirući iz pera ratnika i saborca druga Tita, nadahnuta mišlju koja osvaja i oplemenjuje, svedočanstva Koste Nađa dragocena su istina o prošlosti kojom se ponosimo i o savremenosti što je živimo.

Živorad Đorđević

Branko Obradović: U blizini Tita

(„Četvrti jul", Beograd, 1977, strana 148)

Velikom broju publikacija, objavljenih od kraja rata do danas na temu veličine izuzetnog vojskovođe, državnika i najmlađeg vrhovnog komandanta jedne vojske u drugom svetskom ratu — maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita — pridružilo se i delo general-potpukovnika u penziji Branka Obradovića. Njegova knjiga *U blizini Tita* oblikovana je, ne samo po svojoj osnovnoj koncepciji, po opisivanju događaja iz stvarnog života i načinu kazivanja, već po duhu, hronologiji slika i to uglav-

nom onih koje izražavaju Titovu ličnu neposrednost, odlučnost, humani odnos, vojnopolitičke procene i dar vizionara u najkritičnijim trenucima naše nove istorije.

Branko Obradović se od novembra 1942. do kraja rata, i izvesno vreme posle rata, često nalazio u blizini druga Tita, koji je kad god mu se ukazala prilika obilazio Haubički divizion Vrhovnog štaba i bio stalno u toku njegovih uspona i mogućnosti, još od onog dana, kada je u oslobođenom Jajcu naredio njegovo formiranje. Prvi komandant tog diviziona, Branko Obradović je poneo mnoga sećanja i, zahvaljujući svom publicističkom daru, prezentirao ih u vidu jedne dragocene knjige. To su zanimljiva kazivanja i o tome kako se otimanjem od neprijatelja dolazilo do topova, haubica i municije, kroz kakve se vrleti i gotovo besputne planinske predele artiljerija povlačila i prenosila, da bi u najkritičnijem trenutku mogla da pruži vatrenu podršku i olakša našim jedinicama izvršavanje zadataka, da se ne mora sve grudima osvajati i dragocenim životima najboljih boraca plaćati.

Branko Obradović mirno pripoveda o dramatičnim situacijama u kojima krvlju stečene topove artiljerci moraju uništavati, bacati u Neretvu ili se rastati s njima zakopavanjem, jer nema puta kojim bi mogli da ih vuku. Provejava kroz ove tekstove i to da je uvek, kada se divizion mora rastajati od topova, bio prisutan titovski optimizam koji je drug Tito ulivao, da će se ubrzo doći do drugih topova, kako je i bilo.

Knjiga istovremeno autentično svedoči o neposrednom angažovanju druga Tita da realizuje revolucionarnu koncepciju rodovskog kompletiranja regularnih jedinica i operativne grupe s kojom Vrhovni štab brzo menja svoje položaje, a koncentracijama većih snaga na određenim pravcima prenosi težište dejstava na nova operativna područja i nanosi neprijatelju teške udarce. Naše artiljerijske jedinice nisu bile velike, municije je retko bilo dovoljno, ali je njihova vatrena podrška imala ogroman moralni značaj za naše borce i zbegove, jer je vrlo efikasna upotreba oruđa, najčešće neposrednim gađanjem ciljeva sa bliskog odstojanja, unosila paniku u redove neprijatelja. Uostalom, i Obradović ističe da divizion po pravilu nije bio daleko od streljačkog stroja jedinice koju je podržavao.

Obradović je nesumnjivo imao prilike da često bude u blizini Vrhovne komande i da neposredno doživljava Titovu ličnost u raznim situacijama i najtežim trenucima naše narodnooslobodilačke borbe, po bosanskim i crnogorskim šumama i gudurama, kao i ravnicama Srema. Gde su se odigrali prelomni događaji naše revolucije, vodile se odsudne bitke za opstanak, slobodu i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije, prisutan je Tito, njegova poruka i njegov uticaj. Iz tog zanimljivog dela Branka Obradovića takođe se jasno vidi da se naš Vrhovni komandant nalazi na položaju diviziona, kod baterije, i u blizini jednog jedinog topa, ako je i on imao posebnu ulogu u rešenju situacije.

Na tom, četiri godine dugom putu narodnooslobodilačke borbe, snagom vere u čoveka i toplinom brige o ljudima zračila je snaga ličnosti Vrhovnog komandanta, „druga i borca na vatrenim položajima, u maršu i kraj logorske vatre, u trenucima predaha". To su priče u kojima je Tito viđen ne samo kao vojnopolitički strateg naše revolucije, nego i kao običan i posve jednostavan čovek, drag i blizak drug i prijatelj, čiji je lični primer izvor moralne inspiracije za svakog borca kao čoveka i čoveka kao borca.

Ova knjiga, koju je novinsko-izdavačka ustanova „Četvrti jul" uvrstila u svoja izdanja posvećena velikim Titovim jubilejima, svedoči o velikoj stvaralačkoj prošlosti, a sadrži i poruke za budućnost, pre svega o tome kako nastaju velika istorijska dela.

Đurica Labović

Ustavodajna skupščina

(„Komunist", Ljubljana, 1977, strana 668)

Obeležavajući jubileje predsednika Tita, ljubljanska izdavačka kuća „Komunist" objavila je — na slovenačkom jeziku — obiman zbornik dokumenata o ustavnom konstituisanju socijalističke Jugoslavije, januara 1946. godine, pod naslovom *Ustavotvorna skupština*. Tako je ljubljanski „Komunist" priveo kraju deo onog editorskog poduhvata, koji je počeo ostvarivati 1973. godine objavljivanjem građe Prvog i Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, a 1975. godine izdavanjem knjige dokumenata Trećeg zasedanja AVNOJ-a i zasedanja Privremene narodne skupštine DFJ. Nakon te tri knjige, „Komunist" će — u sklopu istog izdavačkog poduhvata — slovenačkom čitaocu celovito predočiti i građu o genezi i razvoju slovenačke državnosti u narodnooslobodilačkoj borbi naših naroda i narodnosti, te u okviru socijalističke Jugoslavije.

Pojavivši se u godini Titovih jubileja, zbornik *Ustavotvorna skupština* akcentuje — simbolički i faktički — sve one izuzetne istorijske doprinose što ih je drug Tito ostvario otkako je, nakon 1937. godine, na čelu Komunističke partije, odn. Saveza komunista Jugoslavije. Tim se zbornikom, zapravo, dokumentuju i jedinstveni lični doprinosi Josipa Broza Tita, genijalnog vojskovođe i državnika, u stvaranju socijalističke Jugoslavije, bratske zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti. Stoga je pojava zbornika *Ustavotvorna skupština* dobar povod da se, ukratko, osvrnemo i na prethodna dva zbornika koji podjednako prodorno osvetljavaju istorijsku ulogu predsednika Tita u konstituisanju socijalističke i samoupravne Jugoslavije.

Knjigu *Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije* ljubljanski je „Komunist" objavio 1973. godine, povodom tridesetogodišnjice Drugog zasedanja AVNOJ-a — prema srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom izdanju (Beograd, 1953) što ga je, pod neposrednim rukovodstvom Moše Pijade, priredio Slobodan Nešović. Budući da je priređivač u međuvremenu nastavio da prikuplja istorijsku građu, to je slovenačko izdanje te knjige znatno potpunije. Uvodnu reč je napisao Maks Šnuderl, eminentni pravni teoretičar, i sam većnik na Drugom zasedanju AVNOJ-a, te član Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte od jula 1941.

Za slovenačkog čitaoca je posebno zanimljiva građa o Prvom zasedanju AVNOJ-a, jer na njemu slovenački izaslanici, zbog ratnih prilika, nisu mogli da učestvuju. Kao što je inače poznato, novembra 1942. u Bihaću, jugoslovenski oslobodilački pokret nije formirao svoju vladu, stoga što je Kominterna, pod uticajem Staljina, strahovala od teškoća koje su mogle nastati u odnosima između Sovjetskog Saveza i njegovih zapadnih saveznika, od kojih je SSSR dobijao i znatnu materijalnu pomoć.

U želji da ne naškodi međusavezničkim odnosima, naš oslobodilački pokret je prihvatio sugestije Kominterne. Prema svedočenju dr Vladimira Bakarića, drug Tito je samo napomenuo da međunarodni odnosi još ne dopuštaju obrazovanje naše revolucionarne vlade.

U vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a ti uslovi su bili znatno izmenjeni. Na svetskim bojištima već je bio nastupio odlučan preokret u korist saveznika. Kod nas je oslobodilački pokret pod rukovodstvom KP postao preovlađujuća politička i vojna sila, a istina o tome ko se stvarno bori protiv trupa Osovine već je bila prodrla u svetsku javnost.

Zato je na Drugom zasedanju AVNOJ-a učinjeno ono što nije na Prvom. Izabrano predsedništvo je imenovalo vladu, odnosno Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. Sledila je odluka o zabrani

povratka kralja u zemlju, da posle rata narod odluči o tome da li će Jugoslavija biti monarhija ili republika, i o oduzimanju prava izbegličkoj vladi da zastupa narode Jugoslavije. AVNOJ je takođe potvrdio dotadašnji rad Vrhovnog štaba NOV i POJ i u znak priznanja dodelio drugu Titu naziv maršala Jugoslavije. Drug Tito je izabran za predsednika NKOJ-a i poverenika za narodnu odbranu.

Sledeća knjiga — *Treće zasedanje AVNOJ-a i zasedanje Privremene narodne skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije* — pojavila se 1975, povodom tridesetogodišnjice oslobođenja i pobede nad fašizmom. I nju je pripremio Slobodan Nešović, koristeći se knjigom stenografskih beležaka, koja je objavljena već 1945. Razume se, građa je opet znatno dopunjena, naročito arhivskim dokumentima i člancima iz svetske štampe. Nešović je dodao i prilično obiman uvod, pod naslovom *Pogled na spoljnopolitičke odnose u vezi sa sazivanjem Trećeg zasedanja AVNOJ-a*.

Treće zasedanje AVNOJ-a otpočelo je 7. avgusta 1945. u Beogradu. U to su se vreme suprotnosti među nekadašnjim saveznicima sve više zaoštravale. Zapadne sile su negodovale naročito zbog razvoja događaja u Jugoslaviji. Preko bivših članova parlamenta — izabranih 1938, koji su, po preporuci konferencije „velike trojice" u Jalti, uključeni u AVNOJ marta 1945, pod uslovom da u toku rata nisu sarađivali s okupatorom — zapadne sile su pokušale da utiču na našu orijentaciju. Pored toga su i otvoreno pretile, čak i oružjem, osobito u vezi sa Trstom, Istrom i Koruškom.

Zbog učešća članova bivšeg jugoslovenskog parlamenta, AVNOJ je već 10. avgusta 1945. promenio ime i konstituisao se kao Privremena narodna skupština, te je do kraja zasedanja (26. avgusta) radio pod tim imenom. U Privremenoj narodnoj skupštini većina članova bivšeg parlamenta je obrazovala i nekakvu „opoziciju", u skladu sa svojim gledanjima iz 1938. i pod uticajem spolja. Naročito je oštra bila diskusija o nacrtu izbornog zakona, jer je on, u obliku kako ga je predložio Zakonodavni odbor, polazio od stava da na izbore treba da iziđu svi građani, a oni su bili — znalo se — odlučno za tekovine narodnooslobodilačke borbe.

Knjiga *Ustavotvorna skupština* je plod dugogodišnjeg rada Slobodana Nešovića. Prvi put su stenografske beleške pod istim naslovom objavljene na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku još 1946. godine. Nešović je i ovde mnogo šta dodao, pre svega razna objašnjenja i napomene. Knjiga obuhvata dokumente iz perioda od 29. novembra 1945. do 1. februara 1946.

Jedanaestog novembra 1945. bili su izbori za narodne poslanike u celoj zemlji, a izabrani poslanici su se sastali 29. novembra, to jest na godišnjicu Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Izbori su potvrdili moć Narodnog fronta: za kandidate Narodnog fronta glasalo je 90,48% birača. Još istog dana kad se skupština prvi put sastala, to jest 29. novembra, ona je izglasala Deklaraciju o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, kako se od toga dana počela nazivati naša država, umesto pređašnjeg naziva Demokratska Federativna Jugoslavija. Od ukupnog broja 349 poslanika prisutno ih je bilo 344, i svi su glasali za Deklaraciju. Time je u Jugoslaviji bila konačno ukinuta monarhija. Zatim je počeo rad na oblikovanju novog ustava, pa se i skupština do njegovog proglašenja 31. januara 1946. počela nazivati „ustavotvornom". Ustavotvorni odbor Skupštine je 10. decembra 1945. podneo Nacrt ustava. Počela je diskusija kako u samoj Skupštini tako i u svim društvenim telima, organizacijama, i u najširoj javnosti. Taj rad je morao biti obavljen temeljito, jer je prvi ustav socijalističke Jugoslavije značio ozakonjenje svih tekovina oslobodilačke borbe, koja je ujedno bila i socijalistička revolucija, a isto tako tekovina vekovnih borbi naših naroda i narodnosti za slobodu.

Savremeni čitalac koji se bude udubio u reči poslanikâ objavlje-

ne u ovoj knjizi biće fasciniran njihovom originalnošću: krajem 1945. godine mnogi su naglašavali specifičnosti našeg razvoja i isticali niz istorijskih ocena tadašnjih međunarodnih odnosa.

Savremeni čitalac će u sve tri knjige naići na pravu riznicu činjenica o rađanju i razvoju nove Jugoslavije u ognju narodnooslobodilačke borbe i posleratne izgradnje. Njihovim izučavanjem, on će otkrivati i kakvu je ogromnu i presudnu ulogu imao u tome drug Tito, inspirator svih naših pobeda i dostignuća, među kojima je jedno od najznačajnijih i stvaranje i izgradnja nove — socijalističke, samoupravne, federativne — Jugoslavije, zajednice zbratimljenih jugoslovenskih naroda i narodnosti, istinski slobodnih i ravnopravnih.

Upravo to je navelo ljubljansku izdavačku kuću „Komunist" da se prihvati sistematičnog objavljivanja ove dragocene građe iz naše najnovije istorije. Pošto je pretežan deo te građe sada prvi put preveden i objavljen na slovenačkom jeziku, to će slovenački čitalac moći da ostvaruje svestraniji uvid u našu blisku prošlost i da se na tom izvoru autentičnih revolucionarnih iskustava nadahnjuje velikim delom našeg radničkog, komunističkog i narodnooslobodilačkog pokreta, na čelu s drugom Josipom Brozom Titom.

Mile Pavlin

„La Battana", n. 43

(Rivista di cultura)

Već četrnaest godina izlazi u Rijeci časopis italijanske narodnosti „La Battana" koji se bavi pitanjima kulture i umetnosti i kome je osnovni cilj: upoznavanje i zbližavanje kultura jugoslovenskih naroda i narodnosti i kulture italijanskog naroda. Te kulture su, tokom istorije, često bile sastavljane i rastavljane razvojem događaja koji nisu uvek išli na ruku prijateljstvu i zbližavanju, ali u novoj Jugoslaviji i u Italiji, u kojoj je vlast zasnovana na republikanskom ustavu proizašlom iz pokreta otpora protiv fašizma, uspostavljeni su svi uslovi za plodnu i potpunu saradnju. Uzajamnom razumevanju dao je svoj doprinos i mali čamac *(battana)* koji je u toku poslednje decenije neumorno plovio između dve obale Jadrana i donosio, s jedne strane, poruke napredne italijanske kulture, a sa druge, poruke svega onog što je najznačajnije u kulturi naših naroda i narodnosti. Golem je rad koji je na prezentiranju naše kulture obavio u Italiji časopis „La Battana". S pravom se može tvrditi da je malo koji časopis i malo koja kulturna aktivnost toliko učinila na planu upoznavanja jedne od velikih evropskih kultura sa našim kulturnim vrednostima. Pri tome se časopis „La Battana" nije ograničavao samo na hrvatske i slovenačke kulturne i književne stvaraoce, već je, sledeći puteve bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti, prikazivao stvaralaštvo Albanaca i Turaka na Kosovu, Mađara i Rumuna u Vojvodini, pesnika i proznih pisaca Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Makedonije i Srbije. Taj stalni napor da se celovito prikaže delatnost naše višenacionalne zajednice na kulturnom polju svakako je naveo uredništvo časopisa „La Battana" na originalnu zamisao da četrdesetogodišnjicu druga Tita na čelu Partije i osamdesetpetogodišnjicu njegova života obeleži naučnim skupom na Rijeci na kojem se 2. aprila 1977. govorilo o kulturnoj delatnosti Italijana u narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji i da u svom 43. broju — izašao u junu 1977. godine — objavi izlaganja učesnika tog skupa, zapravo veoma zanimljiv materijal o tome kako se na terenu Rijeke, Istre i Slovenskog primorja kovalo bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

U uvodnoj reči Eros Sekvi, glavni i odgovorni urednik časopisa, upozorio je na pritisak

fašizma na italijansku kulturu koji je, po njegovom mišljenju, bio apsolutno negativan. Dve su osnovne karakteristike italijanske kulture u doba dvadesetogodišnjeg perioda fašizma koje je potrebno posebno istaći — veli Sekvi. Prva je bila „apolitičnost" kulture, najveća moguća fraktura između kulture i naroda-nacije u gramšijevskom smislu, dok je druga karakteristika bila pokušaj režima da kulturnu aktivnost podredi svojim ciljevima i svojoj ideologiji, ma koliko ta ideologija bila siromašna i reakcionarna. Svakako, i to je uslovilo izvesnu nepripremljenost italijanskih masa da u prvim godinama rata pristupe antifašističkoj borbi u onom obimu i obliku koji se iskazao posle 9. septembra 1943. godine, kada je italijanski narod listom pristupio borbi protiv fašizma da nađe svoje mesto u zajednici slobodnih naroda Evrope i sveta. To se iskazalo i u graničnim područjima tadašnje kraljevine Italije, te i o tome Sekvi kaže da su Italijani iz ovih krajeva učestvovali u slobodarskoj i antifašističkoj narodnoj eksploziji s istim onim oduševljenjem koje je nadahnjivalo Hrvate i Slovence i da je njihovo neposredno i sve veće pristupanje zajedničkoj oslobodilačkoj borbi dokaz njihove istinski internacionalističke svesti i solidarnosti sa borbom drugih autohtonih naroda iz tih krajeva, hrvatskog i slovenačkog naroda, za koje je oslobodilačka borba bila i borba za nacionalni identitet.

„Tako su se hiljade Italijana iz Istre i Slovenskog primorja — nastavlja Sekvi — pridružile narodnooslobodilačkoj borbi, kao i desetine hiljada italijanskih vojnika koje je fašistički režim poslao da okupiraju jugoslovenske zemlje. To što danas možemo tvrditi, da je broj naših zemljaka koji su u Jugoslaviji pali na bojnom polju rame uz rame sa jugoslovenskim narodima za zajedničko oslobođenje veći od broja poginulih u toku fašističkog osvajanja i okupacije, može da nas ispuni zadovoljstvom i ponosom."

Da bi italijanski vojnici i stanovnici područja anektiranih posle prvog svetskog rata mogli svesno da se uključe u narodnooslobodilačku borbu bio je potreban veoma složen i intenzivan idejno-politički rad. Taj se rad nije sastojao samo u političkom objašnjavanju, već je imao mnogo šire okvire i značio je opšte kulturno uzdizanje i prevazilaženje rascepa između kulture i naroda u doba fašizma. Đuzepe Maras, komandant divizije „Italija" koja se borila u sastavu NOV i Inoćente Kocolino, kulturni referent divizije, u svom zajedničkom referatu podvlače tu kulturnu komponentu: „Ne bismo želeli da preterujemo, ali verujemo da možemo da tvrdimo da je kulturna aktivnost posle političke aktivnosti najznačajniji vid italijanskog učestvovanja u narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji". Malo nas je bilo — nastavljaju oni — istinskih antifašista. „Međutim, kada smo se, posle dvadeset meseci borbe vratili u Italiju, svi smo, sem ono malo 'nepopravljivih', postali ubeđeni antifašisti... To je bilo toliko ukorenjeno ubeđenje da još i danas, trideset godina posle tih događaja, najveći deo nas aktivno učestvuje u radu italijanskih levih partija ili ispoveda i propagira njihove ideje."

Svi učesnici naučnog skupa posvećenog jubilejima druga Tita posebno su istakli značaj pisane reči u borbi naroda Istre i Slovenskog primorja, a osobito one na italijanskom jeziku. Bilo je potrebno što potpunije i adekvatnije objasniti italijanskim stanovnicima tih krajeva značenje oslobodilačke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije, koja je postala i njihova borba za nacionalnu ravnopravnost i socijalnu pravdu. U pulskom kraju izlazio je list „La Nostra Lotta" (Naša borba), dok je u Istri izlazio „Il Nostro Giornale" (Naš list). Od novembra 1944. godine počeo je da izlazi i list „La Voce del Popolo" (Glas naroda) namenjen prvenstveno stanovnicima Rijeke (taj list i danas izlazi na Rijeci kao dnevni list italijanske narodnosti), kao i drugi specijalizovani listovi. Pored toga, Italijanima koji su se borili u raznim jedinicama NOV bio je namenjen list „Lottare"

(Boriti se), koji je za mnoge italijanske borce bio značajna veza sa domovinom pošto je donosio vesti i informacije na italijanskom jeziku. Međutim, razne jedinice sastavljene od Italijana, i to ne samo one na teritoriji Istre i Slovenskog primorja, imale su svoja glasila. U Splitu su 13. i 23. septembra 1943. godine izašla dva broja lista „Libertà" u kojima su se pozivali još neopredeljeni italijanski vojnici da stupe u NOV. Književnik Đakomo Skoti iznosi kako je u XIII hercegovačkoj udarnoj brigadi izlazio list „La Nuova Meta" (Novi cilj), čija su tri broja veoma mnogo značila za podizanje borbenog morala italijanskih boraca u toj jedinici. Isto tako, prema saopštenju Ante Zemljara, jedan list su objavljivali i Italijani koji su se borili u XIII Primorsko-goranskoj diviziji. Italijanske jedinice sa graničnog područja, poput brigade Garibaldi „Triestina", izdavale su veći broj listova na italijanskom jeziku. Svi su ti listovi, kako naglašava Sekvi, više negovali „stil stvari" nego „stil reči", to jest više su se bavili konkretnim činjenicama nego književnim delovanjem, ali, veli on, „nalazili smo mogućnosti da na najistaknutijim mestima objavimo i skromne literarne priloge koji su nam stizali: stihove, pripovetke i slično".

Kao što se vidi, problemu tekstova poklanjala se posebna pažnja. Lućano Đuričin iz bataljona „Pino Budičin" iznosi popis tekstova koji su štampani kao posebne brošure. Na prvom mestu je govor druga Tita na Drugom zasedanju AVNOJ-a, zatim *Živjelo talijansko-hrvatsko bratstvo*, *Značaj odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a* i drugi. Rikardo Đakuco donosi izveštaje propagandnog odeljenja XIV brigade Garibaldi „Trieste" iz kojih se vidi da se najveća pažnja posvećivala govorima druga Tita. „Dobili smo iz Jugoslavije — iznosi Đakuco — i razdelili drugovima oko dve hiljade brošura sa govorom maršala Tita na italijanskom jeziku i oko hiljadu primeraka lista „Corriere Partigiano" (Partizanski kurir). Naša štamparija je isto tako štampala članke za političko odeljenje te jedinice".

Kulturna aktivnost italijanskih boraca nije se zaustavljala samo na izdavačkoj delatnosti. Ona je obuhvatala i scensku umetnost, posebno priredbe na kojima su igrani razni skečevi i pevale se partizanske i antifašističke pesme. Naročito su bili cenjeni horovi italijanskih boraca. Đuričin iznosi da je hor bataljona „Pino Budićin" — od tridesetak dobro uvežbanih članova — bio najbolji u brigadi, a možda i u čitavoj diviziji, i da je učestvovao u svim značajnim kulturnim manifestacijama na tom terenu. Scenska aktivnost italijanskih boraca analizirana je u izlaganjima E. Sekvija, A. Dobrile, Đ. Marasa, L. Martinija i ostalih, te ocenjena kao jedan od značajnih doprinosa razvijanju antifašističke svesti italijanskih boraca i njihovom uključivanju u tokove oslobodilačkog rata naroda i narodnosti Jugoslavije.

Srđan Musić

„Мост", кн. 45

(Литература, изкуство, наука, обществени въпроси)

Četrdeset peti broj „Mosta", časopisa za književnost, umetnost, nauku i društvena pitanja, koji na bugarskom jeziku izdaje Novinska ustanova „Bratstvo" u Nišu — u celini je posvećen velikim jubilejima naših naroda i narodnosti: 40. godišnjici dolaska druga Tita na čelo KPJ, odnosno SKJ, i 85. godišnjici njegova rođenja. U ovoj jubilarnoj godini „Most" je pokrenuo i stalnu rubriku posvećenu Titovim i našim jubilejima.

Na uvodnom mestu „Most" 45 donosi, u prevodu na bugarski, četvrto predavanje druga Tita polaznicima Političke škole „Josip

Broz Tito" u Kumrovcu, od 27. marta ove godine: *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.*

U tom predavanju drug Tito celovito osvetljava revolucionarnu aktivnost Komunističke partije Jugoslavije krajem 1940. i sudbonosne 1941. godine, kada KPJ diže naše narode i narodnosti na svenarodni ustanak protiv četiri okupatora i u socijalističku revoluciju. U tom dramatičnom razdoblju naša Partija, rečima druga Tita, bez kolebanja preuzima istorijsku odgovornost za sudbinu naroda i narodnosti Jugoslavije.

„Mi smo morali", ističe drug Tito, „unaprijed kazati šta treba da budu rezultati borbe koju će narod voditi i koja je bila veoma krvava. To je značilo da više nema povratka na staro, na staru Jugoslaviju u kojoj su radne mase bile ugnjetene i eksploatisane, a narodi obespravljeni, te da buduća Jugoslavija može biti samo slobodna, bratska zajednica ravnopravnih naroda.

Mislim da je historijski značaj Proglasa od 15. aprila, koji je zapravo bio izraz političke platforme usvojene na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, upravo u tome što je Partija u tom kritičnom času ukazala svim narodima Jugoslavije na društveni smisao i perspektivu predstojeće borbe protiv faštističkih okupatora. Bez tako jasne perspektive naša narodnooslobodilačka borba ne bi dobila zamah, širinu i snagu kakvu je imala, već bi se ubrzo pretvorila u puki pokret otpora kakvih je bilo u nekim zemljama Evrope. Nama još uvijek neki pripisuju da je to bio otpor, da to nije bio rat nego otpor — Bugari su na tome najviše insistirali, a ja sam im odgovorio u govoru u Vojnoj akademiji."

Analizirajući stavove i odluke sednice CK KPJ od 10. aprila 1941, drug Tito napominje da je CK KPJ uputio novi proglas narodima i narodnostima Jugoslavije povodom Prvog maja 1941, u kome je istaknuto da će KPJ još upornije organizovati i voditi borbu naroda protiv okupatora i njihovih domaćih slugu.

„Odmah zatim, prvih dana maja" — nastavlja drug Tito — „Centralni komitet je organizovao savjetovanje rukovodećeg aktiva KPJ. Cilj je toga Majskog savjetovanja bio, prvo, da se Partija brzo organizaciono prilagodi novim uslovima; drugo, da se izvuku pouke i zaključci iz minulih događaja; i treće, da se utvrde zadaće koje su stajale pred KPJ u uslovima okupacije.

Partija je u događajima u aprilskom ratu sačuvala svoje organizaciono jedinstvo. Ona nije priznala okupaciju, okupatorsko komadanje jugoslovenske državne teritorije. Time je ona ostala jedina jedinstvena revolucionarna politička snaga koja je obuhvatala sve krajeve zemlje, sve narode i narodnosti Jugoslavije."

Ukazujući i na to da je „koncepcija borbe KPJ izlazila iz okvira tadašnjih stavova Kominterne", te rezimirajući delatnost KPJ u sudbonosnoj 1941. godini, drug Tito zaključuje svoje predavanje *KPJ u pripremama NOB i socijalističke revolucije* sledećim rečima:

„Dakle, kad je Evropom vladao fašizam, kada se u njoj osim KPSS nije javljala nijedna partija, Komunistička partija Jugoslavije digla je svoju revolucionarnu zastavu i povela radničku klasu, radne mase, narode i narodnosti u pobjedonosni narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju. Time je na djelu časno ispunila svoj revolucionarni i internacionalistički dug".

U rubrici „Titovi savremenici o njegovom delu", časopis „Most" u svom četrdeset petom broju donosi na bugarskom jeziku radove naših najistaknutijih marksističkih teoretičara i revolucionara: dr Vladimira Bakarića, Edvarda Kardelja, Rodoljuba Čolakovića, Svetozara Vukmanovića — Tempa i Koste Nađa.

U celini je preveden i objavljen referat dr Vladimira Bakarića, člana Predsedništva CK SKJ, *U Titovom vremenu i na Titovom putu,* održan na svečanoj sednici CK SKJ 24. maja 1977. godine posvećenoj Titovim jubilejima.

Da podsetimo, u uvodnom delu referata drug Bakarić ukazuje

na istorijsku ulogu druga Tita kao komuniste i marksiste, borca i revolucionara u periodu konsolidacije i uspona KPJ, kada je Partija zapravo „stala na svoje noge i zauzela svoje mjesto u povijesti". Pod neposrednim rukovodstvom druga Tita, generalnog sekretara KPJ, naši narodi i narodnosti prošli su kroz najsudbonosnije bitke za svoje socijalno i nacionalno oslobođenje. „Tito nas je vodio — naglašava drug Bakarić. — Bio je i ostao čovjekom koji je jednim suvremenim radničkim osjećanjem shvatio modernu stvarnost, pažljivo osmatrao promjene koje je život nosio i sve to prenosio u političke odluke i aktivnosti, te tako borbu radničke klase obogaćivao saznanjima potrebnim za njeno ponašanje i shvatanje kako neposrednih tako i dugoročnih ciljeva. Sve to s revolucionarnih i lenjinskih pozicija."

Iz pera druga Edvarda Kardelja „Most" objavljuje deo njegove studije *Politička i vojna strategija Komunističke partije Jugoslavije*. Autor razmatra, kao što je poznato, razvoj vojno-političke strategije KPJ, te doprinose druga Tita koncepciji našeg narodnooslobodilačkog rata uoči drugog svetskog rata, u toku narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Drug Kardelj naročitu pažnju posvećuje najvažnijim faktorima uspešnog razvoja naše socijalističke revolucije: dobrovoljno opredeljenje narodnih masa, socijalna perspektiva za koju se bore, prožimanje narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, vizija nacionalnog oslobođenja, borbena platforma Narodnog fronta i vodeća uloga KPJ. Revolucionar, vojnik i političar, drug Tito je genijalni tvorac političke i vojne strategije naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije; on je ujedno tvorac naših oružanih snaga koje su se od partizanskih odreda i četa, proleterskih brigada, ustaničke narodnooslobodilačke vojske razvile u snažnu svenarodnu revolucionarnu armiju. Pri tome drug Tito se nije držao nikakvih dogmi, šema ili modela, nuđenih sa strane, već je stvaralački primenio marksizam i lenjinizam u konkretnim uslovima, odnosno izuzetno složenim istorijskim prilikama. „Naš narodnooslobodilački rat — ističe Edvard Kardelj — kvalitativno se razlikuje od svih pokreta otpora u Evropi u drugom svetskom ratu. Naša borba protiv okupatora nije bila samo partizanski rat, čak ne samo i narodnooslobodilački rat, već opštenarodna demokratska i socijalistička revolucija koja je sopstvenim snagama uspela — prirodno u uslovima opštih uspeha antihitlerovske koalicije — da uspostavi revolucionarno-demokratsku vlast naroda na čelu sa radničkom klasom."

Iz knjige Rodoljuba Čolakovića *Kazivanja o jednom pokolenju* „Most" objavljuje odlomak *Borba za Partiju i kadrove*. U njemu se govori o danima kada drug Tito preuzima dužnost generalnog sekretara KPJ 1937. godine, o složenim odnosima na relaciji Moskva — Pariz — Jugoslavija i o Titovoj dalekosežnoj odluci da rukovodstvo Partije pređe u zemlju, gde će postati štab revolucionarne borbe. U Kominterni tu Titovu borbu podržava Georgi Dimitrov, koji u Titu vidi vrsnog revolucionara i pravog sina radničke klase naših naroda i narodnosti.

Odlomak iz memoara *Revolucija koja teče* Svetozara Vukmanovića — Tempa svedoči o atmosferi u kojoj je doneta istorijska odluka Politbiroa CK KPJ o oružanom ustanku.

Iz knjige *Ratni susreti sa Titom* generala armije Koste Nađa, „Most" donosi odlomke o susretima španskog borca i partizanskog ratnika sa svojim vrhovnim komandantom drugom Titom — u Bosni 1941. i Vojvodini 1944. godine. Svaki susret sa drugom Titom je poseban doživljaj, a njegova ličnost neiscrpan izvor topline, brige o čoveku, nadahnuće za još veće napore i rezultate u revolucionarnoj borbi, piše Kosta Nađ.

U rubrici „Pisci i umetnici o Titu", časopis prezentuje esej Miroslava Krleže *Titove stvaralačke inicijative*, napis Jare Ribnikar *Lik maršala Tita*, odlomak iz

dnevnika Čedomira Minderovića *Za Titom*, uspomene Božidara Jakca *Kako sam portretirao Tita* i Antuna Augustinčića *Poznanstvo sa inženjerom Tomanekom*.

U rubrici „Putnik mira" objavljen je članak Igora Mandića *Na Galebu u Kolombu*, u kome se na zanimljiv način svedoči o neumornoj državničkoj aktivnosti predsednika Tita u toku Pete konferencije nesvrstanih u Kolombu, 1976. godine.

Ilustrovan umetničkim reprodukcijama sa tematikom iz narodnooslobodilačke borbe, časopis „Most" u ovom svom broju donosi i antologiju pesama o drugu Titu iz pera pesnikâ jugoslovenskih naroda i narodnosti: Milorada Panića — Surepa, Otona Župančiča, Dušana Kostića, Šukrije Pandže, Ace Šopova, Karola Ača, Jure Franičevića Pločara, Alija Beriše, Đakoma Skotija.

Stojan Stankov

„Ideje", br. 2/77.

(Jugoslovenski studentski časopis za teoriju savremenog društva)

Časopis „Ideje", koji četvrtu godinu izlazi kao dvomesečni periodik SSOJ, posvetio je drugi broj svog osmog godišta — jubilejima predsednika Tita. Izbor članaka i govora druga Tita, te priloga o drugu Titu, izražava, u stvari, nastojanje redakcije „Ideja" da u osnovnim crtama prikaže stvaralaštvo predsednika Tita, velikana socijalističke epohe i izuzetne istorijske ličnosti.

Zadatak očigledno nije bio jednostavan, kako zbog veličine Titovog dela, tako i zbog toga što se upravo navršilo 85 godina njegovog života i 40 godina otkako drug Tito presudno utiče na sva zbivanja u nas. Trebalo je, zapravo, na svega 280 strana prikazati našu društvenu i istorijsku stvarnost, koja je neraskidivo vezana za Titovo ime — bogato iskustvo, vizionarske ideje i revolucionarni doprinos druga Tita, marksiste, revolucionara i državnika.

Stoga i tematsku podelu sadržaja na dva osnovna dela — (prvi) socijalistička revolucija, narodnooslobodilačka borba, samoupravljanje i (drugi) nesvrstanost, uz sećanja Edvarda Kardelja, izneta u razgovoru za TV seriju „Titovi memoari" i nekoliko odlomaka iz tekstova Miroslava Krleže o Titu — treba shvatiti kao pokušaj da se posebno naglase osnovna područja rada i neprekidne borbe Josipa Broza Tita tokom poslednje četiri decenije.

Izborom tekstova što su ga ponudile „Ideje", stalno nam je pred očima ličnost koja se neprekidno bori i s puškom u ruci, i britkom reči, i jasnom idejom. Ona vidi dalje nego ostali, pronalazi puteve, podstiče, hrabri, kritikuje i ličnim primerom vuče napred. To je ličnost koja sagoreva na svom poslu, koja postavlja putokaze tamo gde je istorija otvorila raskršća i koja je stalno u narodu da bi iskazivala ono što narod misli. Čovek taj ne uzmiče. Pred njim padaju neprijatelji — fašisti i domaći izdajnici, pred njim uzmiču klasni protivnici i njihovi poslednji izdanci — nacionalisti i liberali. O njegovom mišljenju i oceni vode računa svi državnici sveta, a s njim koračaju napred sve najprogresivnije snage čovečanstva. U njemu svi radnici vide svog najiskrenijeg druga, a on u radnicima — istinske revolucionare.

U prvom tekstu, iz „Borbe", br. 8—9, od 1941. godine, pod naslovom *Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnoj oslobodilačkoj borbi*, upoznajemo se sa Titovom ocenom značaja i dometa narodnooslobodilačke borbe (borba za opstanak i slobodu, socijalnu i nacionalnu ravnopravnost) i ocenom uloge i zadataka KPJ.

U drugom tekstu (koji je objavljen u „Biltenu" VŠ NOPOJ 1. oktobra 1941) susrećemo se i sa sugestijama druga Tita izrečenim

na savetovanju predstavnika štabova i komandanata narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. On ukazuje na rezultate dotad veoma uspešne borbe, ali i na neke slabosti partizanskog pokreta u pojedinim delovima zemlje.

U članku objavljenom u „Proleteru", br. 14—15/1942, drug Tito podseća na značaj organizacionog jačanja KPJ za uspešni razvoj narodnooslobodilačkog rata. Nešto kasnije, u decembru 1942, takođe u „Proleteru", Tito se obraća najširim narodnim masama i ističe nerazdvojnu povezanost narodnooslobodilačke borbe i nacionalnog pitanja.

Neminovnost izmene unutrašnjeg društvenog poretka (kako političkog, tako i ekonomskog), kao preduslova za ostvarenje istinski narodne demokratije i socijalističke izgradnje zemlje, Tito je izložio u članku *Temelji demokratije novog tipa* („Komunist", br. 2/1946).

Iz Titovog referata na Šestom kongresu KPJ (3. novembra 1952) možemo sagledati uspehe u posleratnoj izgradnji zemlje, razvitak KPJ i idejno-vaspitni rad u Partiji u to vreme, a nailazimo i na Titove reči o dalekosežnom značaju decentralizacije i demokratizacije upravljanja u privredi i narodne vlasti, kao osnovnih pitanja našeg unutrašnjeg razvitka.

U sledećem prilogu, u stvari referatu na Osmom kongresu SKJ (decembar 1964) drug Tito definiše ulogu SKJ u daljoj izgradnji socijalističkih društvenih odnosa i aktuelne probleme u međunarodnom radničkom pokretu i borbi za mir i socijalizam. U članku za moskovsku „Pravdu" povodom 100-godišnjice rođenja V. I. Lenjina drug Tito podvlači da revolucionarna teorija nije data u gotovom vidu, već da je treba stvaralački primenjivati prema sopstvenim uslovima.

Pismo Predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, iz 1972, poziv je svim komunistima da odlučno otklanjaju slabosti u Savezu komunista, i u društvu uopšte, i da jačaju snage revolucionarnog razvoja.

Nesumnjivo, najpotpuniji prikaz posleratnog razvitka i najvažnijih zadataka socijalističke izgradnje, dat je u Titovom referatu na Desetom kongresu SKJ (27. maj 1974), pod naslovom *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga Saveza komunista Jugoslavije*. Referat je objavljen u celini.

Zatim slede sećanja Edvarda Kardelja o drugu Titu i Partiji, koja obuhvataju vreme od prvog susreta s Titom, u julu 1934. godine, do razbijanja frakcionaškog uticaja Petka Miletića, u samo predvečerje drugog svetskog rata. O tim burnim vremenima, vraćajući se na 1928. godinu, govore i Krležini izabrani tekstovi o drugu Titu. Reč je zapravo o pokušaju da se na literaran način predstavi Titova ličnost, ličnost „dramatskog simbola pokoljenja svih naših naroda".

Iza toplog, osećajnog i uzbudljivog kolaža Krležinih tekstova o Titu oblikovan je odeljak o socijalističkom samoupravljanju. Taj odeljak započinje Titovim ekspozeom 26. juna 1950. u Narodnoj skupštini, uoči donošenja Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva. Titov pogled na ključna pitanja i pravce razvoja samoupravljanja, kao i na ulogu komunista može se dalje pratiti kroz izlaganje na Devetom kongresu SKJ (1969. godine), reč na završnoj sednici Drugog kongresa samoupravljača (8. maj 1971), govor na Opštem saboru federacije (23. april 1973) i govor na proslavi 30-godišnjice Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu (29. novembar 1973).

Drugi deo časopisa nudi nam izbor nekoliko priloga posvećenih osnovnom spoljnopolitičkom opredeljenju Jugoslavije — nesvrstanosti, čiji je utemeljivač i neposredni graditelj sam drug Tito.

Taj deo počinje govorom druga Tita u Skupštini SFRJ 26. novembra 1976, povodom izveštaja Predsedništva SFRJ, u kome se iscrpno govori o rezultatima u našem društveno-političkom i ekonomskom razvoju i spoljnoj politici,

te postojećim i predstojećim zadacima. Na taj način je redakcija „Ideja" želela da ukaže na organski spoj prvog i drugog dela ovog broja časopisa, to jest unutrašnje i spoljne politike naše zemlje, respektujući konstataciju koju je drug Tito izrekao: „Naša politika nesvrstanosti je izraz historijskog kontinuiteta jugoslovenske revolucije i samog bića socijalističke samoupravne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti".

U deo o nesvrstanosti uvršteni su zatim: izvod iz ekspozea druga Tita na zasedanju Narodne skupštine 27. aprila 1950, govor uoči Nove 1958. godine, izlaganje prilikom otvaranja Beogradske konferencije šefova država i vlada neangažovanih zemalja 1. septembra 1961. godine i govor na Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji u Helsinkiju 31. jula 1975. godine. Ovde je uvršten i govor na Konferenciji komunističkih i radničkih partija Evrope u Berlinu 30. juna 1976. godine, u kome drug Tito kaže i sledeće: „U savremenim uslovima borba naroda za političku i ekonomsku emancipaciju, za nezavisan i slobodan nacionalni razvoj, za ravnopravnu i demokratsku međunarodnu saradnju svih naroda i zemalja bez obzira na razlike u društvenim sistemima, za mir i bezbjednost u svijetu, najsnažnije se izrazila u velikom pokretu nesvrstavanja".

Poslednji prilog je govor predsednika Tita na Petoj konferenciji nesvrstanih u Kolombu 17. avgusta 1976. Naš Predsednik je tada naglasio da je u odlukama i programima nesvrstanih data „vizija sutrašnjeg svijeta, čije se ostvarenje ne može spriječiti. Ali, ta vizija se neće ni ostvariti sama po sebi — za nju se treba boriti".

Dušan Vasić

„Пракса", бр. 3/77.

(Часопис за друштвена питања)

Velikom broju publikacija, koje u godini Titovih jubileja analiziraju tokove naše socijalističke revolucije i revolucionarno Titovo djelo, pridružila se i titogradska „Praksa", između ostalog i prvim dijelom svog trećeg ovogodišnjeg broja.

U uvodniku, pod naslovom *Putem Titove samoupravne demokratije udruženog rada*, „Praksa" objavljuje referat Voja Srzentića na svečanoj sjednici CK SK Crne Gore povodom 40. godišnjice druga Tita na čelu SKJ. „Tito je neponovljiva ličnost jugoslovenske i svjetske istorije, koja je dala i daje snažan pečat čitavoj savremenoj epohi", ocjenjuje Srzentić analizirajući istorijsko značenje Titovog doprinosa likvidaciji frakcionaštva, sektaštva i oportunizma u našem radničkom pokretu, organizacionom učvršćenju i povezivanju KPJ sa radnim masama naših naroda i narodnosti. Taj se proces na specifičan način odvijao u Crnoj Gori, ali je u svemu bio motivisan svestranim pripremama za oružani ustanak protiv okupatora; povezanost Komunističke partije sa radničkom klasom Crne Gore i drugim slojevima društva potvrdila se u svoj svojoj revolucionarnoj kreativnosti i neraskidivosti osobito u trinaestojulskom ustanku, jednom od najmasovnijih u Jugoslaviji, da bi se neprestano obogaćivala u borbi za bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda i narodnosti za afirmaciju specifičnog rješavanja nacionalnih, socijalnih, političkih i drugih pitanja, što je našoj narodnooslobodilačkoj borbi dalo obilježje autentične socijalističke revolucije.

Ta se autentičnost naše socijalističke revolucije ispoljila i u odbijanju napada Informbiroa 1948, predajom fabrika radnicima 1950. i u decentralizaciji, razvoju komunalnog sistema, privrednoj i druš-

tvenoj reformi, savremenoj praksi udruženog rada, prije svega zaslugom druga Tita i njegove energične borbe „da se razgraničimo od svakog sistema i oblika demokratije koja nije u funkciji vitalnih interesa radničke klase i ne odgovara našim uslovima i našim revolucionarnim opredjeljenjima i težnjama", a za „istinsku demokratiju".

Vojo Srzentić dalje govori o Titovom konceptu izgradnje ravnopravne zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti, ukazujući posebno na to da je Tito osvijetlio nove prostore u kojima je crnogorski narod nalazio „garanciju za ostvarenje svojih slobodarskih i nacionalnih ciljeva", a Crna Gora „znatno razvila sve dimenzije svog materijalnog i duhovnog života".

S posebnom pažnjom Srzentić analizira doprinose druga Tita na planu međunarodnih odnosa i u međunarodnom radničkom pokretu. Pokret nesvrstanosti, čiji je Tito začetnik i nosilac, danas je jedan od najznačajnijih faktora svjetske politike u borbi za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog i političkog poretka, za izgradnju jednog novog svijeta.

Da bi što više istakla Titovu ličnost i njegovo revolucionarno djelo u „razvoju revolucije, komunističke avangarde, samoupravne socijalističke demokratije, udruženog rada, politike i prakse nesvrstanosti u svijetu", „Praksa" prenosi u rubrici „Jubileji koji nadahnjuju", iz junskog broja časopisa „Socijalizam" pojedine dijelove iz rasprava Edvarda Kardelja *Tito i Komunistička partija Jugoslavije*, dr Vladimira Bakarića *U Titovom vremenu i na Titovom putu*, Budislava Šoškića *Titova koncepcija organizovanja narodnih masa*, Nikole Ljubičića *Titova vojna strategija i opštenarodna odbrana* i Miloša Minića *Tito — neimar pokreta nesvrstanosti*.

U rubrici „Aktuelna tema", „Praksa" objavljuje članak Emina Dobardžića *Društvena akcija na povećanju produktivnosti rada*. Ta akcija „sve više dolazi u središte društveno-političke aktivnosti organizovanih socijalističkih snaga", ističe autor i dodaje da se samo putem povećanja produktivnosti mogu trajnije rješavati sva značajna pitanja našeg daljeg razvoja. Istupajući protiv kampanjskog prilaza, ukazuje i na značaj produktivnosti rada za razvoj produkcionih odnosa na bazi Ustava i Zakona o udruženom radu.

Dobardžić smatra da razvojna politika treba da bude direktno u funkciji povećanja produktivnosti rada, i obratno, jer, u suprotnom, neće biti mogućno efikasno otkloniti postojeće neusklađenosti između produktivnosti rada i potrošnje, pogotovu opšte i zajedničke. Raspravljajući o potrebi permanentnog povećavanja produktivnosti rada na sadašnjoj i narednoj etapi našeg razvoja, Dobardžić se zalaže i za „radikalnije mijenjanje postojećeg sistema valorizacije rada", te upućuje na upoređivanje kao metod vrednovanja sopstvenih rezultata — ne samo u okviru grana na globalnom planu već i u okviru istorodnih radnih organizacija određenog regiona.

Proleterski internacionalizam u kontekstu sukoba KPJ sa Kominformom naslov je priloga Radovana Radonjića što ga „Praksa" objavljuje u rubrici „Istraživanja". Napad Kominforma na KPJ imao je, zbog različitog shvatanja suštine socijalizma, svoje konsekvencije i u domenu shvatanja i prakticiranja proleterskog internacionalizma, samim tim što su kominformovski teoretičari — kako piše Radonjić — proglasili antimarksističkim i kontrarevolucionarnim „svaki pokušaj odstupanja u teoriji i praksi neke partije" od „univerzalnog modela", kao i stoga što takav birokratsko-etatistički koncept jugoslovenski komunisti nisu prihvatili, jer je bio u suprotnosti sa principima istinske solidarnosti radničke klase, te logično i sa našom unutrašnjom i spoljnom politikom.

U istoj rubrici „Praksa" donosi rad Slobodana Blagojevića *Nesvrstanost kao izraz demokratizacije države i politike*.

Blagojević dokazuje da današnju fazu razvoja ljudskog društva karakterišu visok stepen i neočekivana dinamika razvoja materijalnih proizvodnih snaga, mno-

ge promjene na planu politike, države i prava. Blagojević pokazuje da su te promjene u oblasti političke nadgradnje bitno izazvane uticajima socijalističkih revolucija, te narodnooslobodilačkih i antikolonijalnih pokreta, a među njima i uticajima socijalističke samoupravne demokratije koja „zapljuskuje sva područja političkog i društvenog života svih zemalja i naroda". Polazeći od analize uticaja našeg unutrašnjeg političkog razvitka na međunarodne odnose, autor konstatuje da se zahvaljujući socijalističkom samoupravljanju nesvrstanost svestrano afirmisala kao novi oblik međunarodnih odnosa. S obzirom na to da je izraz „unutrašnjeg i spoljnog, nacionalnog i međunarodnog", nesvrstanost utiče na stanje klasnih odnosa, a samim tim i na odnose moći društveno-političkih snaga u savremenom svijetu.

Radom Slobodana Vukićevića *Šta je pokazalo jedno istraživanje o raspodjeli dohotka i radničkoj svijesti*, „Praksa" afirmiše nastojanja da se empirijskim istraživanjima doprinese kvalitetnijem teoretskom osmišljavanju pojedinih pitanja naše samoupravne prakse. Iako je ovdje riječ o tome „šta su pokazala" desetogodišnja sociologijska istraživanja u radnom kolektivu Željezare „Boris Kidrič" u Nikšiću, rezultati kvalitativne analize mogu imati i opštije značenje, a prije svega ocjene o nedovoljnoj informisanosti radnika „o pojedinim veoma bitnim pitanjima društveno-ekonomskog sadržaja dohotka" i zaključci o različitom stepenu informisanosti pojedinih kategorija zaposlenih: rukovodioci su u najpovoljnijem položaju, dok su radnici iz neposredne proizvodnje „na poslednjem mjestu", što dovodi do monopolnog položaja rukovodećeg kadra pri odlučivanju, a, između ostalog, i do toga da se dohodak u svijesti radnika poistovećuje sa sredstvima za lične dohotke. Dakako, Vukićević izdvaja i sva pozitivna iskustva, otkrivajući modalitete jačanja pozitivnih tendencija.

Djelo Antonija Gramšija, velikog italijanskog mislioca i revolucionara, ne pomjera se iz fokusa marksističke teorijske i istraživačke misli. U ovom broju „Praksa" objavljuje raspravu dr Dimitra Mirčeva *Samoupravljanje u političkoj misli Antonija Gramšija*. Mirčev podsjeća da su na Gramšijevu misao bitno uticala revolucionarna kretanja u Evropi poslije prvog svjetskog rata, osobito pobjeda oktobarske revolucije, kada su u nizu zemalja stvoreni savjeti i drugi oblici samoorganizovanja proletarijata. Pošto je obrazložio zašto do socijalističke revolucije na zapadu nije došlo, jer su, osim ostalog, u zapadnim zemljama stvoreni i militantni antipodi radničke demokratije, Mirčev dokazuje da takav razvoj odnosa i procesa ničim ne umanjuje, nego da, naprotiv, reaktuelizuje Gramšijeve koncepcije istorijske preživjelosti kapitalističkog sistema i mogućnosti uspostavljanja političke vlasti radničke klase: Radnička klasa može, naime, kroz fabričke savjete — u kojima Gramši vidi „obrazac proleterske države" — da izvrši takve i tolike revolucionarne promjene da konačno preuzme i političku vlast. Mirčev ovdje ukazuje na „autentičnu samoupravnu koncepciju prevrata" i negira neka mišljenja koja tu koncepciju ne vide u Gramšijevom djelu. Takođe dosta prostora posvećuje Gramšijevom „kritičkom prilazu političkoj organizaciji proletarijata" kao „kolektivnog intelektualnog bića klase".

Na kraju, valja pomenuti još i instruktivan članak Avdula Kurpejovića *Saniranje gubitaka u privredi i društvenim djelatnostima*.

Drago Radonjić

„Lumina", nr. 5/77.

(Revistă pentru literatură, cultură, artă, si probleme sociale)

„Lumina" (Svetlost) — mesečni časopis za književnost, kulturu, umetnost i društvena pitanja, te jedna od četiri periodične publikacije na rumunskom jeziku što ih izdaje Novinsko preduzeće „Libertatea" iz Pančeva za pripadnike rumunske narodnosti u Vojvodini — svojim majskim brojem uključuje se integralno u proslavu jubileja četrdesetogodišnjice dolaska druga Tita na čelo Partije i osamdeset petog njegovog rođendana. Kažemo da se uključuje integralno, jer i tekstualni sadržaj i likovna oprema, od korica do priloga i reprodukcija, participiraju ravnomerno u kreiranju svečanog karaktera ove sveske smišljeno usmerene obeležavanjem svenarodnih jubileja. Na koricama je — u ofset tehnici — fotografija spomenika palim herojima na Kozari, monumentalno delo Dušana Džamonje u obliku okrugle kule, gigantskog stuba na čijoj površini duboko usečene vertikale, ritmičkim rasporedom paralelnih linija, kao da sugerišu transcendentalnost jedne herojske epopeje, a obline što zaustavljaju i smenjuju vertikale na površini kule kao da potcrtavaju unutarnju, organsku snagu i najavljuju grananje i preobražaj geometrijskih formi u žive oblike koji će se dograđivati i dopunjavati poput stabala borova kojima je ovaj spomenik okružen. Sa tom fotografijom, na prvoj, i crvenom bojom na zadnjoj strani, korice najavljuju jednu umetničku ediciju. Na unutrašnjoj strani naslovnih korica na beloj površini, ponovo visoke vertikale ispunjavaju stranu — četiri slova: TITO. Ispod providnog pausa sledi reprodukcija portreta druga Tita na svetlo smeđem kartonu — delo Božidara Jacka.

Tekstualni deo počinje izborom fragmenata književno-esejističkih meditacija Miroslava Krleže o ličnosti druga Tita: metalskom radniku, borcu u redovima radničkog pokreta, organizatoru Partije i NOB, komandantu ustaničkih, revolucionarnih jedinica u antifašističkom ratu, predsedniku socijalističke republike, čoveku iz naroda... Ta široka lepeza Krležinih razmišljanja o Titu, preciznije rečeno: Krležine impresivne i sugestivne fiksacije Titove ličnosti u vremenskom rasponu od preko osam decenija, koje su magistralno utkane u modernu istoriju jugoslovenskih naroda i narodnosti, prvi put se pojavljuju na rumunskom jeziku, u prevodu iskusnog prevodioca Florina Ursuleskua. Širinom izbora tih fragmenata, kojima je ispunjeno prvih dvanaest strana časopisa, redakcija je obezbedila celovitost ove istorijske fiksacije Titove ličnosti i njegovog dela, od njegove mladosti do današnjih dana. Multidimenzionalnost Krležinih meditacija o Titu potcrtala je redakcija kako naslovima fragmenata tako i kompozicijom u kojoj su ključni tekstovi raspoređeni po unutrašnjim principima jednog kreščenda koji istovremeno otvara sve šire perspektive istorijskom portretisanju, mada je istorijska komponenta sadržana u gotovo svim fragmentima pojedinačno uzetim:

„Kada se pojavio godine 1921, sa svojom sivom astrahanskom šubarom, na kojoj se u vunenim kovrčicama primećivalo izblijedelo mjesto skinute metalne petokrake zvijezde, on je već tada sugestivno zavladao svojom okolinom. Njega su drugovi gledali kao putnika, koji je doputovao sa daleke obale lenjinskog kontinenta i koji je „svojim očima vidio sve ono" o čemu se tada po sindikatima romantično maštalo".

Na pojedinim mestima Krležini tekstovi kao da su fragmenti široke romaneskne proze:

„Stoji Tito pred svojom kućom, a misli mu kruže u ogromnim krugovima oko starog kumrovečkog krova obraslog mahovinom. Razmišlja o sebi, o svom žalosnom djetinjstvu, o svjetskom ratu, o kasarnama, o Karpatima, i

logorima i o bojištima, o bitkama kroz koje je prolazio i o velikim sibirskim rijekama, o ruskom jeziku, što oplakuje kao more kitajske zidine i mongolske daleke zemlje i narode, razlijevajući se sve tamo preko Azije do Tihog oceana. Razmišlja Tito o svom vlastitom životu, o fabrikama po kojima je radio, o sindikatima, o drugovima, o štrajkovima, o pokretu kome stoji na čelu, o čitavom jednom ljudskom životu, što se preko Lepoglave i Španjolske zatvara danas u ogroman krug bitaka i borbi od Madrida do Kumrovca, i taj nedogledni životni krug jednog putovanja oko svijeta traje, eto, već čitav jedan život, a ovdje, u Kumrovcu, laju psi kao što su lajali prije trideset i četrdeset godina. Ni vrata nisu podmazali i krepane mačke bacaju u potok, ni gnojnice nisu podizali, kao da se u svijetu ništa ne događa i kao da se uopšte ništa nije dogodilo i kao da Evropa ne stoji pred novim svjetskim ratom!"

Uz ovaj tekst koji je ispisala ruka velikog romanopisca inspirisanog Titovom gigantskom istorijskom ličnošću, nosiocem novih vizija i novih humanih vrednosti (a uz koji je Redakcija mogla da insenira ne manje impresivni tekst lirske intonacije: „...sjedi Tito pred pergamenom fjorentinske svjetiljke, u žućkastom sjaju rasvjetljenog, gregorijanskog korala sa starinskim, četverouglastim notama u krvavoj, transparentnoj boji karminskih slova i priča o kumrovečkom Nokturnu...", koji takođe spada u antologijske tekstove o Titu), stoje tekstovi-svedočanstva o našoj 1948. koji ocrtavaju jednu dramu, koja nije samo naša, već čitavog radničkog i komunističkog pokreta, odnosno tekstovi koji grade sintezu jednog dela:

„Kada netko može da kaže: borio sam se po crti svog moralnog uvjerenja, vidio sam mnoge zemlje i gradove, vojske i ratove i civilizacije, društvene sisteme i revolucije, proživio sam život zarađujući hljeb svojim vlastitim rukama, bio sam robijaš i ratnik, političar i organizator velikog masovnog pokreta za oslobođenje proletarijata, digao sam ustanak protiv slijepe stihije, očistio sam zemlju od tuđinaca u teškom i krvavom ratu, vratio sam svojoj domovini oteto more, njene otoke i njene gradove, oslobodio sam svoj narod od klasnog izrabljivanja, položio sam temelje socijalizmu i danas dižem zemlju iz njene zaostalosti u red civiliziranih naroda, onda takav čovjek može s punim pravom da kaže: izvršio sam svoju ljudsku i građansku dužnost..."

Sledi tekst Moše Pijade *Susreti s Titom* — u prevodu mlade pesnikinje Ileane Ursu — gusto ispunjen činjenicama, autentičnim sećanjima. Briljantnim ocenama, Pijade prezentira druga Tita kroz analizu osnovnih kvaliteta njegove ličnosti, sažetih u političkom radniku, borcu i organizatoru Partije i genijalnom vojnom komandantu.

Posebnu pažnju redakcija je posvetila izboru pesama za ovaj svečani broj. Pored pesama Branka Miljkovića *Tito,* Dušana Matića *Uspavanka...,* Vaska Pope *Oči Sutjeske* i Blaže Koneskog *Belašica* u prevodu Julijana Bugariua, Jona Markovićana, Nikite Staneskua i Dimitru M. Jona, stihove potpisuju i pesnici iz redova rumunske narodnosti Florika Štefan i Olimpiu Baloš. Svojom poemom *Tito,* Florika Štefan je obogatila svoj obiman lirski opus koji gradi od prvih posleratnih godina na rumunskom i srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku. Senzibilan pesnik setnog doživljaja, zamišljen pred međama ljudskog trajanja, ali ne manje angažovano usredsređen na sadašnji trenutak, Florika Štefan je poemom *Tito* bitno obogatila svoje pesničko iskustvo. Potpuno okrenuta budućnosti, u jednom svečanom, himničkom raspoloženju ona doziva setu samo kao moralnu komponentu svoje poetske vizije sadašnjeg i budućeg:

„U ime patnji neka ovde niču gradovi svetlih bulevara / u ime palih neka se ovde rađaju hrabri / u ime obešenih neka ovde prkosni nastave radostan smeh / u ime gladnih neka ovde bude hleba za sva usta / u ime imenih i bezimenih grobova neka ovde ljuljaš-

ke i kolica beo dečji plač pronose / u ime konclogora neka se zelene parkovi sa klupama u hladu i na suncu...".

Gradeći tako svoju viziju na disparatnim osećanjima bola i nade, tragike jedne herojske epopeje i vere u duboki smisao i opravdanost žrtve za budućnost, potcrtavajući tu dijalektički isprepletenu disparatnost doživljaja ponavljanjem istog početka stihova „u ime..." i iste njihove sredine „neka ovde...", Florika Štefan gradi istovremeno i široku osnovu na kojoj će projicirati lik druga Tita, i sredstva poetskog izražavanja, jer će nastaviti stihovima koji takođe počinju ponavljanjem istih reči i suočavanjem dijalektički različitih a jedinstvenih elemenata — jednine i množine:

„Jedan je od nas samo nesebičnije opterećen zajedničkom sudbinom / jedan je od nas samo hrabriji na zajedničkom putu / hrabrima da ne dâ da klonu klonulima da snagu vraća / jedan je od nas samo odlučniji kad imenuje mržnju i ljubav / samo odlučniji kad suncu kaže sunce a mraku kaže mrak / jedan je od nas i po njemu prepoznajemo sve majke, očeve, sinove i braću / jedan je od nas i po njegovim rečima i delima znamo s koliko snage i volje rastemo u vremenu LJUDI. — Kada radost u očima nosi to smo mi milionski umnoženi / opet vraćeni sebi i danu koji nam pripada kao rođeni život / Kada tugu naziremo negde duboko iza očnog vida / to smo opet mi ljudski zaustavljeni u njegovoj misli / Odvaže tren i sa večite straže i bdenja ruku podiže/ Drugovi, Zemljo!"

Uz ovu poemu od preko sto stihova, časopis objavljuje i pismo Florike Štefan *Kako je nastao ciklus — Tito.* U pismu se autor vraća jednoj temi koja je prisutna i u samoj poemi — mogućnost pesničke reči da dosegne domete i potencijale izražajnosti da bi se iskazalo bogatstvo misli i emocija, asocijacija i činjenica što ih Titova ličnost i delo nude književnom stvaraocu. U tom pismu Florika Štefan, između ostalog, piše: „Ciklus pesama pod naslovom TITO nastao pod utiskom poznatog splitskog govora koji je Predsednik Republike održao pre 15 godina. Bila sam mlad pesnik. Uzbudio me je taj događaj. Priznajem da sam pod utiskom tog govora živela godinu dana, preciznije do 26. maja 1963. kada tema mojih poetskih preokupacija počinje da dobiva onu nužnu poetsku formu. I tada sam, nakon 7 dana, uspela da uobličim taj ciklus, ma da sam potpuno svesna da stihovi nisu dosegli onu dimenziju koju nameće ta poetska tema. U tom ciklusu i jeste dominantna samokritična nota".

U ovom svečanom broju „Lumina" objavljuje — u rubrici „Književna mladost" — sedamnaest pesnika najmlađeg naraštaja: učenika gimnazije „Borislav Petrov-Braca" i Pedagoške akademije iz Vršca. Neki od tih debitanata — kaže se u redakcijskom tekstu — imaju jedva petnaest godina, ali njihove preokupacije nadmašuju njihovu generaciju. To su pesnici-početnici: Jonel Krdu, Nelu Bakaluca, George Isak, Eudjenija Besu, Marija Ranisav, Marčel Stanku, George Bokšan, Jonjaua Uzoni, Lućijan Turika, Jonel Čebzan, Rodika Điban i Jonel Uzoni, koji publikuju stihove, i Marija Čobanu, Rodika Roman i Lidija Manđuli, koje objavljuju svoju poetsku prozu.

Sadržaj ovog broja obogaćuju eseji Umberta Ekoa *Otvoreno delo,* prof. dr Jovana Đorđevića *Omladina i revolucionarna etika,* Dojne Buja, mlade publicistkinje iz Novog Sada — *Kriza koncepta lepog u XX veku,* zatim prozni tekstovi Bena Zupančiča, Branka Ćopića, Georgine Berlovan i Blaže Koneskog. U rubrici prikaza novih knjiga objavljena je kritika Georgine Berlovan prve knjige pesama Euđenije Čobanu-Olteanu koju je izdalo Novinsko preduzeće „Libertatea", decembra 1976. U ovom broju su publikovane i fotografije spomenika palim herojima i žrtvama revolucije u Kragujevcu, na Sutjesci, u Podgori i grafički triptih mladog slikara Doru Bosioka iz Novog Sada. Likovna komponenta u uređivačkoj koncepciji nove redakcije i novog glavnog urednika časopisa, knji-

ževnika Slavka Almažana, inače je stalna preokupacija, ispoljena od prvog broja tekućeg godišta, kada je izmenjeno ruho časopisa najavilo i izvesne izmene u uredivačkoj koncepciji. Uvedene su neke nove rubrike: „Fragmenti" su rubrika u kojoj se skreće pažnja na pojedina relevantna stanovišta i koncepcije iz oblasti kulturologije, filozofije ili sociologije kulture i umetnosti, ili donosi pojedina dokumenta iz prošlosti, kao što je bio napis o Vuku Karadžiću, objavljen 1827. u rumunskoj publikaciji *Fama Lipskaj penntru Dacija*, kojim se popularizuje Vukova pravopisna koncepcija; u rubrici „Jedan plus dva" objavljuje se po jedna pesma u originalu, uz dva prevoda te pesme na rumunskom jeziku da bi se istakla kreativnost prevodilaštva; rubrika „Ekskluzivno" rezervisana je za poznate autore koji daju svoj tekst specijalno za „Luminu" i dr. Uporedo s tim, redakcija nastoji — što je u prvim brojevima tekućeg godišta samo delimično uspela da ostvari — da sa više doslednosti i uz strože kriterije neguje tridesetogodišnju orijentaciju časopisa na realizaciju prioritetnih zadataka: okupljanje što većeg broja saradnika iz redova stvaralaca rumunske narodnosti u Vojvodini, negovanje kritičke misli uporedo sa stvaralaštvom, otkrivanje novih imena iz redova mlađih pesnika, proznih pisaca, kritičara, esejista, prezentiranje na stranicama časopisa književnog i kulturnog stvaralaštva svih naroda i narodnosti Jugoslavije, upoznavanje čitalaca sa klasičnim i modernim tekovinama rumunske i svetske književnosti i kulture.

Vredno je napomenuti da ova pojačana nastojanja — da se poboljša kako sadržaj tako i ruho časopisa — postaju sve evidentnija što se „Lumina" više približava svojoj tridesetogodišnjoj proslavi, decembra 1977, za koju se priprema i posebna tridesetogodišnja bibliografija časopisa „Lumina" (1947—1976), te jubilarni, decembarski broj.

Aurel Gavrilov

„Socialist Thought and Practice", May 1977.

(A Theoretical, Political and Informative Journal)

Majski broj političkog, teoretskog i informativnog mesečnika „Socijalistička misao i praksa" (izlazi na engleskom, francuskom, ruskom, nemačkom, španskom i arapskom jeziku u izdanju Novinskog izdavačkog preduzeća „Komunist") karakterišu prilozi posvećeni 40-godišnjici dolaska druga Tita na čelo Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije.

Na uvodnom mestu ovaj broj donosi prva dva, od ukupno četiri, predavanja Josipa Broza Tita na Političkoj školi SKJ u Kumrovcu, marta 1977. godine, pod naslovom: *Borba i razvoj KPJ između dva rata*. Oba predavanja odnose se na relativno dug period delovanja KP Jugoslavije, praktično od osnivanja. U prvom predavanju naročito se razmatra pitanje borbe protiv frakcionaštva u KPJ i borbe za njeno jedinstvo, dok se u drugom predavanju razmatraju pitanja odnosa KP Jugoslavije i Kominterne.

Istorija KPJ, s obzirom na krajnje složene uslove u kojima je KPJ delovala i razvijala se, veoma je interesantna. Tome posebno doprinose i sâma Titova izlaganja, puna dragocenih podataka o njegovoj neposrednoj ulozi u tim istorijskim zbivanjima. Tekst naprosto pleni neposrednošću i jednostavnošću objašnjenja mnogih složenih zbivanja, i tako bitno doprinosi celovitom poimanju istorije KPJ u tom periodu.

Referat dr Vladimira Bakarića na svečanoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, održanoj 24. maja 1977. godine u Beogradu povodom 40-godišnjice Titovog dolaska na čelo Partije i njegovog 85. rođendana — drugi je prilog u ovom broju.

Period od Titovog dolaska na čelo Partije, kaže dr Bakarić, period je konsolidacije i uspona

Partije, period u kome su naši narodi upravo pod vođstvom KPJ prošli najodlučnije bitke za socijalno i nacionalno oslobođenje. Dolazeći na kormilo KPJ drug Tito je imao izgrađene polazne osnove i pravce daljeg razvoja Partije. U tome su mu izuzetno mnogo pomagala njegova ranija iskustva i saznanja: vrlo rano je stupio u redove radničke klase i spoznao uslove života i rada proletarijata pred prvi svetski rat u raznim delovima tadašnje Austro-Ugarske Imperije, stradanja narodâ tokom toga rata, a posebno iskustva stečena njegovim učešćem u oktobarskoj revoluciji. Po povratku u zemlju predano je radio na suzbijanju građanskih uticaja i frakcionaštva u Partiji, rukovođen saznanjem da je socijalistička revolucija stvar relativno bliske budućnosti.

Dolaskom na kormilo KPJ, drug Tito je Partiju usmerio na povezivanje sa borbom narodnih masa. S obzirom da je fašizam ugrožavao čitav svet, Partija je stalno ukazivala na rastuću opasnost i organizovala, i putem širokog narodnog fronta, svenarodni otpor fašizmu, mada nije imala iluzija da će takva njena politika, inspirisana VII kongresom Kominterne, u svemu naići na podršku i prihvatanje od strane građanskih partija.

Pošto je ukazao da je nakon aprilskog rata 1941. godine Partija odbila da prizna poraz i da se orijentisala na opštenarodni ustanak, dr Bakarić je govorio i o drugim značajnim, „prelomnim" godinama u istoriji Jugoslavije, između ostalog i o 1948. i Staljinovom napadu na KPJ, o uvođenju radničkog samoupravljanja, o našim iskustvima na tom planu, koja „nisu za 'izvoz'... ali su doprinos razvoju svetskog procesa".

Dr Bakarić je govorio o mestu, ulozi i ugledu druga Tita i Jugoslavije u svetu danas, posebno među nesvrstanim zemljama i u radničkom i revolucionarnom pokretu u svetu uopšte.

Naredni prilog čine izvodi iz izlaganja druga Edvarda Kardelja na sastanku sa predstavnicima izdavačkog, štamparskog i knjižarskog preduzeća „Svjetlost" iz Sarajeva. U opširnijem izlaganju *Revolucionari u svojim vizijama i realisti u procenjivanju mogućnosti,* drug Kardelj je, među brojnim pitanjima, posebno izdvojio značenje marksističke literature za teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja, i naročito ukazao na potrebu da ova literatura bude brže, celovitije i direktnije dostupna radničkoj klasi. Naša revolucija ne bi bila svestrana i celovita kada istovremeno i stalno ne bi bila i kulturna revolucija. Potrebno je izdavačku delatnost uskladiti sa našom društvenom praksom, spoznati da su knjige nezaobilazna potreba radnika. Interes našeg društva je da između radnika i inteligencije gradi jedinstvo, a ne deobe i barijere. Promene u našem društvu ostavljaju sve manje prostora delovanju sa pozicija dogmatizma i slično. Edvard Kardelj je govorio i o rastućem interesovanju u svetu za samoupravljanje, a u tom smislu i za naša iskustva.

U delu razmatranja o razvoju revolucionarnog društvenog procesa u svetu, drug Kardelj se osvrnuo i na pojavu „evrokomunizma" koju smatra vrlo značajnom za komunistički pokret. Kardelj ukazuje da se marksistička misao, kao kritička i kreativna snaga, ne može identifikovati sa bilo kojim postojećim oblikom društvene prakse i da je proces demokratizacije svudge potreban.

U obimnijem prilogu *U mariborskoj kaznionici,* Rodoljub Čolaković piše o mnogim aspektima života komunista u zatvorima režima koji je pripadnost Komunističkoj partiji i komunističku delatnost smatrao najvišim oblicima antidržavne aktivnosti. Najsuroviji uslovi nisu mogli sprečiti komuniste-kažnjenike da tamnicu pretvore u školu revolucionara, mesto gde se prevode i proučavaju dela klasika marksizma, marksistički i filozofski spisi i časopisi.

U tekstu se govori o načinu komuniciranja među kažnjenicima, u stvari o borbi komunista za interese Partije i radničke klase i u tim, veoma teškim uslovima. Go-

vori se i o štrajku glađu da bi se iznudile i najmanje olakšice.

Među brojnim imenima najistaknutijih rukovodilaca i pripadnika našeg revolucionarnog pokreta pominje se i ime Josipa Broza Tita, koji je 1928. godine u Zagrebu osuđen u „bombaškom procesu" na 5 godina zatvora i iz Lepoglave premešten na izdržavanje kazne u mariborsku kaznionicu.

U prilogu Rodoljuba Čolakovića paralelno se razmatraju stanje u Partiji i opšte prilike u društvu. To u velikoj meri doprinosi objašnjenju stanja duha i među kažnjenicima, u redovima Partije, u društvu uopšte.

Završni prilog u ovom broju predstavlja vrlo zanimljiv tekst Fabijana Trge *Oslonac na vlastite snage — bitno obeležje Titove strategije*, u kome se govori kako je Partija pod Titovim rukovođenjem koncipirala i razrađivala političku platformu i programske ciljeve revolucionarne borbe u različitim uslovima. Koristeći se, u velikoj meri, brojnim izvornim Titovim tekstovima, naročito onim koji se odnose na period priprema KPJ za oružanu borbu protiv fašističkog porobljavanja zemlje i na period oružanog dela naše revolucije, autor ukazuje na nezamenljiv doprinos i značaj Titovog načela — oslanjanja na sopstvene snage i u izgradnji sopstvenih oružanih snaga, sposobnih za oslobođenje zemlje i za uspešan otpor svakom eventualnom agresoru. Dolazak druga Tita na čelo Partije, u stvari, predstavlja početak procesa njenog osamostaljivanja, drugačije rečeno: oslanjanja na sopstvene snage. Taj princip je temeljna karakteristika narodnooslobodilačkog rata, a u sadašnjim uslovima je sastavni, suštinski deo našeg savremenog koncepta otpora agresoru i čuvanja tekovina naše revolucije — sistema opštenarodne odbrane.

Autor dokazuje da ta koncepcija „objedinjava napore cijelog naroda", i da ne vodi izolaciji socijalističke i nesvrstane Jugoslavije od spoljnjeg sveta, već da je, naprotiv, upravo takva doprinela našem ugledu u svetu. Uostalom, zaključuje Fabijan Trgo, mi smo i u narodnooslobodilačkom ratu počeli dobijati pomoć od saveznika tek kad smo svojim vlastitim snagama ostvarili odlučujuće pobede na jugoslovenskom ratištu.

Žarko Milošević

„Istra", br. 4, 5 i 6-7/77.

(Časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja)

Po svojoj tematskoj opredijeljenosti, časopis „Istra" je otvoren širokom području literarnog i publicističkog stvaralaštva — od tradicionalnih literarnih žanrova do marksističke teorije i društvenih nauka. S druge strane, časopis „Istra" prezentira rezultate znanstvenog, literarnog i drugog stvaralaštva na prostoru Istre, te stimulira i obradu zavičajnosti. No, to nije diskriminanta što suzuje prostor djelovanja i značenje ovog časopisa, koji objavljuje priloge autora iz cijele Jugoslavije i koji, sljedstveno tome, neprestano širi svoj tematski dijapazon. Na stranicama ovog časopisa čas se objavljuju prilozi književnika dobro poznatih hrvatskoj kulturnoj javnosti, Mirka Božića, Marina Franičevića i Sime Vučetića i drugih, a čas antologijski izbori moderne srpske poezije, te literarne i historijske valorizacije takvih ličnosti jugoslavenskog značaja kao što je Kosta Racin, ili pak opsežni prikazi talijanske književnosti itd., itd.

Drugi aspekt koji nas u ovom trenutku interesira je društvena misao. U posljednje tri ovogodišnje sveske časopis „Istra" donosi na uvodnim mjestima studije i članke posvećene drugu Titu, kao vlastiti doprinos proslavi Titovih jubileja. Tekstovi su različitog dometa, ali, ako je suditi po namjeri

redakcije, oni zaslužuju osobito priznanje.

U broju 4/1977. pažnju privlači veoma dokumentirana i iscrpna studija riječkog historičara Petra Strčića pod naslovom *Tito u Primorju između dva rata.* Strčić analizira Titovo djelovanje u Hrvatskom primorju, u radničkoj Kraljevici, gdje je radio i širio komunističke ideje 1925. i 1926. godine. Titov dolazak u Kraljevicu koincidira s organizacionim učvršćenjem Partije i s prvim većim uspjesima radničkog nukleusa Kraljevičkog brodogradilišta. Zahvaljujući Titovoj neumornoj aktivnosti, radnički pokret je prešao i na prve organizirane akcije radi revandikacije svojih prava. Tako je to malo mjesto na sjevernom Jadranu ubrzo postalo rasadište revolucionarnih utjecaja. Metalski radnik Josip Broz je razvio neumornu aktivnost i po okolnim selima, agitirajući za Komunističku partiju i za radnička prava. Iz Kraljevice datira i jedan od prvih članaka Josipa Broza, objavljen u „Organizovanom radniku", beogradskom izdanju glasila Centralnog sindikalnog odbora Jugoslavije. Strčić prenosi integralno taj napis, koji dokumentira izuzetno poznavanje problema i fascinira zaključivanjem o suštini stvari na osnovu tek malobrojnih podataka. Titovo analitičko zapažanje o prilikama u Kraljevičkom brodogradilištu i špekulacijama privatnog kapitala inkorporirano je u njegovu projekciju političke akcije radničke klase — da uzme svoju sudbinu u svoje ruke. Represija buržoazije dovodi do onemogućavanja Titova rada i otpuštanja s posla, i u taj kraj će se on vratiti tek kao prvooptuženi na poznatom Ogulinskom procesu.

U istom broju časopisa „Istra" objavljen je i znanstveni tekst Ive Rudana pod nazivom *NOB i Tito u narodnom izričaju Istre.* Rudan analizira pjesničko stvaralaštvo Istrana u narodnooslobodilačkom ratu, a koje kao motiv ima lik maršala Tita, vođe revolucije.

U svom petom broju, „Istra" donosi, mjesto uobičajenog uvodnika, nadahnutu crticu književnika Mirka Božića, pod naslovom *Titova privrženost čovjeku.* Božića motiviraju gigantske, epske dimenzije Titove ličnosti koja uvijek u žarištu svojih preokupacija ima čovjeka: čovjeka u revoltu protiv okova izrabljivanja, čovjeka kao protagonista revolucije, čovjeka kao graditelja socijalizma. Božić je literata, te posebno akcentira Titov odnos prema čovjeku kao subjektu stvaralaštva.

U drugom dijelu časopisa objavljen je mozaik raznih tema: Marin Franičević piše o Kosti Racinu, Zvane Črnja polemizira s „tezom" o „provincijalnom značaju" čakavske književnosti, a muzikolog Slavko Zlatić piše o istarskom muzičaru Antoniu Smaregliju.

Dvobroj 6—7/1977. ovog časopisa zanimljiv je i po osvjetljavanju više pojedinih aspekata narodnooslobodilačke borbe u Istri. Tu valja istaknuti zanimljiv napis Darivoja Žilića *Istarska partizanska početnica* i prilog Boža Jakovljevića *Pretisak Istarske početnice.* Istarska početnica, o kojoj je riječ, štampana je 1944. godine kao napor narodnooslobodilačkog pokreta Istre da dopuni vojnopolitičku komponentu revolucije i kulturno-prosvjetnom aktivnošću — prvi put nakon toliko godina na autohtonom jeziku istarskog naroda. Treba stoga shvatiti značenje tog poduhvata u realnom povijesnom kontekstu borbe protiv denacionalizacije, kojoj je talijanski fašizam podvrgnuo istarsko stanovništvo. Pojava *Istarske početnice* je ujedno, kako kaže i Žilić, jedinstven primjer da se kod nas i u okupiranoj Evropi bez grafičke tehnike, u nestašici papira, u podzemnim bunkerima, „pod nosom" neprijatelja prione takvom kulturno-prosvjetnom poslu. *Početnica* je štampana u 2.000 primjeraka, a u njenom pripremanju učestvovala je cijela ekipa prosvjetnih i kulturnih radnika, likovnih umjetnika i drugih stvaralaca. Poslužila je nastavi u partizanskim školama, ali je više od polovine izdanja propalo u njemačkoj ofanzivi u tom kraju, ujesen 1944. Pažnju zaslužuje i podatak da je u sklopu proslave tridesete godišnjice oslobođenja naše zemlje riječko izdavačko poduzeće

„Otokar Keršovani" priredilo reprint-izdanje te *Početnice*.

Titovom djelu i ovog je puta posvećen uvodni članak časopisa. Književnik Zvane Črnja, u napisu *Titova slika svijeta*, metaforički određuje Titovu ulogu u historiji južnoslavenskih naroda kao kormilara „pučke korablje" koja odolijeva vihoru uzburkane pučine. Međutim, u literarnu naraciju i metaforički tretman Črnja interpolira i autentične odlomke Titovih članaka, govora, iskaza pred sudom nenarodnog režima itd. Rezultat toga je kolaž u kojem je posebno akcentirana Titova vizija rješenja nacionalnog pitanja i Titova vizionarska projekcija buduće federativne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti: od *Pisma za Srbiju* iz 1936, preko poziva KPJ na općenarodni ustanak, sve do konstituiranja socijalističkog samoupravljanja i pokreta nesvrstanih. Titova je revolucionarna misao — zaključuje Črnja — homogeni teorijski i akcioni *corpus* čije se izuzetno povijesno značenje za razvoj ideja, pojava i procesa u sadašnjem i sutrašnjem svijetu još ne može dokraja procijeniti.

Treba spomenuti da je u ovom dvobroju „Istre" objavljen i prilog Josipa Demarina, učesnika oktobarske revolucije, koji, u članku *Borci za ideje Oktobra*, piše o učešću Jugoslavena, a posebno ljudi iz istarskog kraja, u dramatičnim zbivanjima u Rusiji za vrijeme revolucije. Dijelom autobiografskog, a dijelom i historiografskog karaktera, taj prilog nudi podatke primarno o mnogim Istranima učesnicima oktobarske revolucije koji su inače malo spominjani u sličnim publikacijama, kao što je, na primjer, i Emil Čop iz Senja koji je u Kijevu aktivno sudjelovao u organiziranju odreda Crvene armije i koji je završio u Sovjetskom Savezu kao general Crvene armije u penziji.

Damir Grubiša

„Dometi", br. 5-6-7/77.

(Časopis za kulturu i društvena pitanja)

Mjesečnik „Dometi" izdaje Izdavački centar Rijeka, a njegovo izdavanje sufinanciraju samoupravne interesne zajednice kulture općine Rijeka i SR Hrvatske. Časopis svoje stranice otvara temama iz revolucionarnog radničkog pokreta, narodnooslobodilačke borbe i revolucije, kulture i povijesti, umjetnosti i književnosti, sociologije i marksizma, te raznolikim pitanjima iz područja socijalističkog samoupravljanja, politike, obrazovanja, nesvrstanosti itd. Otvoren je, prema tome, i za široki krug tema iz znanosti i kulture, ali i za sva ostala aktualna pitanja iz ostalih područja društvenog života. Njegovo desetogodišnje izlaženje, kao i drugih časopisa na riječkoj regiji („Jadranski zbornik", „La Battana", „Istra", „Riječka revija", „Krčki zbornik", „Vjesnik historijskih arhiva" itd.) rezultat je našeg dinamičnog društvenog i kulturnog razvoja.

Trobroj časopisa „Dometi" posvećen je jubilejima druga Tita, te u svom uvodnom dijelu donosi nekoliko priloga o radu i ličnosti druga Tita.

Pod naslovom *Titova riječ u Istri i Primorju*, „Dometi" donose kraći izbor tekstova druga Tita iz knjige *Tito — Istra, Primorje i Gorski kotar* koju na Rijeci priprema Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, u povodu 40. obljetnice Josipa Broza Tita na čelu KPJ, njegova 85. rođendana i 40. obljetnice osnutka KPH. Taj izbor je za „Domete" priredio Antun Giron, opredijelivši se da izdvoji niz Titovih misli o bratstvu i jedinstvu, socijalističkom samoupravljanju, te privredi riječke regije, iskazanih prilikom posjeta druga Tita mjestima i radnim organizacijama u Istri.

Vitomir Grbac je autor članka *Tito — strateg naše revolucije*.

Autor raspravlja o Titovoj vojnoj strategiji u narodnooslobodilačkoj borbi, te o njenoj nerazdvojnoj svezi sa Titovom političko-revolucionarnom vizijom. Drug Tito ih je objedinio u jedinstvenu vojno-političku strategiju, u kojoj se obje međusobno prožimaju i uvjetuju. U drugom dijelu članka autor obrađuje jedan od najkrupnijih doprinosa druga Tita i rukovodstva KPJ nakon napada fašističkih snaga na Jugoslaviju: pravilan izbor oblika ratovanja. Opširno je iznijeta Titova procjena unutrašnjih i međunarodnih uvjeta koji su doveli do neprihvaćanja klasičnih oblika rata, te do Titovog opredjeljenja za općenarodni oslobodilački i revolucionarni rat kao najcjelishodniji oblik ratovanja.

U prilogu *Susreti s Titom* Kosta Nađ iznosi svoja sjećanja na ratne susrete sa vrhovnim komandantom Josipom Brozom Titom na području zapadne Bosne. Nađ osvjetljava ličnost Josipa Broza Tita, velikog vojnog stratega i revolucionara, koji je nepogrešivom intuicijom u pravom trenutku pronalazio najbolja rješenja ratne taktike i strategije. S druge strane, iz sjećanja Koste Nađa upoznajemo druga Tita kao borca i čovjeka koji je uvijek vodio računa o ljudima-borcima.

Rasprava *Tito u podacima talijanske vojnoobavještajne službe 1943*, iz pera Mladena Plovanića, značajan je doprinos rasvjetljavanju djelovanja talijanske vojnoobavještajne službe, to značajniji što se tim pitanjem dosad u nas bavio vrlo mali broj autora. (Pored navedenog, poznat je još i rad general-majora Slavka Jankovića u „Vojnoistorijskom glasniku" br 1/1965, pod naslovom *Iz rada talijanske vojnoobavještajne službe protiv narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.)* Plovanić istražuje pokušaje talijanskih obavještajnih organizacija (isto tako njemačkih i ustaških) da identificiraju istaknute rukovodioce našeg narodnooslobodilačkog pokreta, osobito ličnost koja im je 1941. bila poznata samo kao „Tito", za koju su raspolagali podacima da je najistaknutija ličnost iz „odmetničkog rukovodstva". Iako su talijanske, njemačke i ustaške vojnoobavještajne službe već 1941. znale da se na čelu „pobunjenika — komunista" nalazi ličnost sa imenom Tito, autor na osnovu podataka zaključuje da su tek početkom 1943. godine okupatorske vojnoobavještajne službe utvrdile da je Tito identičan Josipu Brozu Titu, za kojeg su podaci postojali u evidenciji bivše jugoslavenske policije još znatno prije 1941. godine.

„Dometi" donose i nekoliko rasprava posvećenih političkim zbivanjima između dva rata, NOP-u i revoluciji na riječkoj regiji. Iz tog odjela izdvajamo samo neke.

U rubrici „Analize", Ljubo Drndić, u raspravi *Klasni i nacionalni aspekti NOP-a Istre* rekonstruira sliku uvjeta i specifičnosti u kojima se razvijala revolucija u Istri i ističe da je nacionalna i klasna borba naroda Istre bila sastavni i nerazdvojni dio jedinstvene jugoslavenske revolucije, te baca novo svjetlo na odnose i suradnju predstavnika KP Hrvatske i KP Italije tijekom narodnooslobodilačkog rata.

Silvano Benvenuti autor je priloga *Radničke i socijalne borbe u Istri između dva svjetska rata.* Opisom seljačkih nemira i radničkih štrajkova nakon Mussolinijevog dolaska na vlast, autor pobija historiografsku tezu po kojoj je istarski proletarijat napustio političku i socijalnu borbu poslije 1923. godine i bio pasivan sve do početka narodnooslobodilačkog rata.

Marginalije uz opatijske memoare fašističkog skvadriste, iz pera Olega Mandića, predstavlja doprinos izučavanju fašističkog mentaliteta, stajališta i postupaka njegova djelovanja. Komentirajući ulomke iz „uspomena" jednog skvadriste, autor analizira kako je fašizam djelovao u svojim počecima i kojim se sve nasilnim metodama služio na području Liburnije, odnosno Ičića, Lovrana, Medveje, Mošćenica itd.

U povodu 50. obljetnice smrti istaknute socijalistkinje i komunistkinje Giuseppine Martinuzzi u ovom trobroju „Dometa" je objavljena rasprava Marija Mikolića *Zadnje godine života i rada Giu-*

seppine Martinuzzi. Iako je o toj istaknutoj ličnosti radničkog pokreta Trsta i Istre u nas dosta pisano (Marija Cetina, Giacomo Scotti), spomenuta rasprava osvjetljava neke nove momente iz njenog života i revolucionarnog rada. Kroz različite životne trenutke i događaje kojih je G. Martinuzzi bila sudionik, autor nas upoznaje sa svim značajnijim zbivanjima u redovima radničkog pokreta Trsta i Istre od 1920. do 1925. godine.

Pored navedenih priloga i rasprava trobroj „Dometa" donosi više književnih ostvarenja, te osvrta i recenzija.

Na kraju, možemo reći da „Dometi", objelodanjujući stručne i znanstvene radove s područja revolucionarnog radničkog pokreta i NOB, daju značajan prilog izučavanju i te problematike, kao što su i ovaj put, u povodu obilježavanja Titovih jubileja, dali također zapažen prilog.

Zdenko Pleše

„Naše teme", br. 7-8/77.

Julsko-avgustovski dvobroj „Naših tema" u cjelosti je posvećen ličnosti i djelu druga Tita, te osnivanju i usponu Komunističke partije Hrvatske, posvećen je, dakle, četrdesetoj godišnjici organizirane i uspješne borbe našeg revolucionarnog komunističko-radničkog pokreta s Titom na čelu. Upravo to razdoblje uokviruje povijesno vrijeme afirmacije radničke klase Jugoslavije kao samosvjesnog revolucionarnog kreatora, subjekta vlastite povijesti (u sklopu povijesti suvremenog svijeta) čije su bitne komponente: samoupravna praksa, miroljubiva koegzistencija i nesvrstana politika.

Na tim se postavkama jedino i može razvijati politika miroljubive koegzistencije, prevladavati postojeće suprotnosti i usmjeravati čovječanstvo prema budućnosti. Jer, realno moguća budućnost svjetske zajednice ljudi na tim principima postala je — kaže se u uvodnom komentaru redakcije — „u Titovoj verziji zamašnija, više mobilizatorska i ažurnija od najsmionije pjesničke parole, znanstvene konstrukcije ili utopijske nade — budući da je upravo takva najbolji izraz potpunog zadovoljenja konkretnih potreba živih ljudi".

Na uvodnom mjestu prvog dijela ovog dvobroja, pod naslovom *Ličnost i djelo Josipa Broza Tita*, „Naše teme" prezentiraju tri govora druga Tita: *Značaj VIII konferencije zagrebačke organizacije KPJ*, povodom četiri decenije Osme konferencije, *Revolucionarna samodjelatnost radničke klase*, prilikom proglašenja za počasnog člana ANU Bosne i Hercegovine, i *Praksa socijalizma nema gotovih i zauvijek datih rješenja*, na Konferenciji komunističkih i radničkih partija Evrope u Berlinu.

Od svojih mladenačkih dana pripadnik revolucionarne klase proletarijata, Tito spoznaje njezinu ulogu i mogućnosti, te potrebe formiranja i djelovanja proleterske avangarde lenjinističkog tipa, čiji će zadaci proizlaziti iz konkretnih uvjeta i političkih okolnosti u kojima klasa djeluje. Zbog toga je potrebno — kako je drug Tito naglasio na svečanoj sjednici Gradskog komiteta Saveza komunista Zagreba 20. marta 1968 — da i rukovodstvo „bude iz redova one klase iz koje je ta Partija izrastala i kojoj je pripadala".

Tito je u svom dugogodišnjem revolucionarnom radu — da parafraziramo riječi dr Vladimira Bakarića na svečanoj sjednici CK SKJ 24. maja 1977 — marksizam i lenjinizam koristio kao instrument, metodu analize stvarnih događaja i svojim radničkim genijem uvijek je u konkretnoj stvarnosti, konkretnoj povijesnoj situaciji, nalazio sredstva bitke za humanistički razvoj međusobnih odnosa u povijesnom procesu socijalnog i nacionalnog oslobađanja čovjeka od svega što ga steže i ograničava u dokazivanju i samopotvrđivanju ličnosti.

„Kao samoupravno socijalističko društvo" — ističe drug Tito u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 30. novembra 1969 — „mi smo dužni da podižemo na viši nivo međuljudske odnose i da ih stalno obogaćujemo novim humanim sadržajima. Jer, zaboraviti na radnog čovjeka, znači zaboraviti na suštinu i smisao socijalizma."

Ta humanistička inspiracija Josipa Broza, njegova analitičko-marksistička misao i, iznad svega, konkretno-dijalektička mjera razumijevanja i osmišljavanja društveno-ekonomskih kretanja u različitim povijesnim, geografskim, političkim i materijalnim okolnostima — omogućili su udaranje čvrstih temelja politike pokreta nesvrstanih kao progresivne snage u rješavanju bitnih pitanja današnjice.

„Politika nesvrstavanja je trajna orijentacija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i našeg Saveza komunista. Učestvujući aktivno u međunarodnom životu i posebno u pokretu nesvrstanih, radnička klasa, narodi i narodnosti Jugoslavije izvršavaju svoj internacionalistički dug prema svjetskoj zajednici i ljudskom napretku. To smo i na djelu u svim prilikama pokazali, podržavajući sve one koji su se borili i bore za slobodu, nezavisnost i društveni progres uopšte", rekao je drug Tito u govoru na Konferenciji komunističkih i radničkih partija Evrope u Berlinu 30. juna 1976. godine.

Tito je ličnost našeg stoljeća, akcentira Dušan Plenča već u naslovu svog priloga objavljenog u ovom dvobroju „Naših tema". Plenča zaključuje da je Tito „učinio kraj frakcijskim borbama, osposobio Partiju za njenu društveno-istorijsku ulogu, sprečio tragediju bratoubilačkog rata, izveo autentičnu revoluciju, dobio pobjedu protiv neuporedivo nadmoćnijeg neprijatelja, osujetio smicalice onih koji kroje interesne sfere, uništio mitologeme kulta ličnosti i razorio slepu pokornost dogmatizmu, obuzdao neukrotive imperijalističke pomame i hegemonističke aspiracije, razbio čemer samotinjskog izolacionizma i stvorio svetski pokret nesvrstanih, oslobodio internacionalizam lagerske majorizacije, očistio marksizam i radnički pokret od korozije birokratizma, iz osnova izmenio društveno-ekonomski položaj radnika... i u jugoslavensku stvarnost ugradio nemjerljiva načela nove etike samoupravnog socijalističkog društva — čovjek, humanizam, sloboda, vlast radničke klase, ravnopravnost, bratstvo i sloga ljudi, naroda i narodnosti".

U prvom dijelu ovog dvobroja, koji nosi nadnaslov *Ličnost i djelo Josipa Broza Tita*, „Naše teme" donose iz pera dr Vladimira Bakarića, pored referata na svečanoj sjednici CK SKJ 24. maja 1977, još i govor na svečanoj sjednici JAZU 8. decembra 1963, te dio referata na Drugom kongresu KPH 21. decembra 1948. Prvi dio dvobroja „Naših tema" završava prilogom Branka Đukića *Tito u stranim enciklopedijama*.

U drugom dijelu svog julsko-avgustovskog dvobroja, na temu „Osnivanje i razvoj Komunističke partije Hrvatske", „Naše teme" objavljuju govor dr Vladimira Bakarića na proslavi tridesete godišnjice KPH, pod naslovom *Osnivanje KPH i njena uloga u našem revolucionarnom razvoju*, te govor dr Dušana Dragosavca 31. srpnja 1977. u Samoboru u povodu četrdesetogodišnjice KPH, pod naslovom *Osnivanje KPH — izraz marksističkog pristupa KPJ rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji*, te znanstveno-interpretativni esej *Dokumenti o osnivanju Komunističke partije Hrvatske*, iz pera dr Ivana Jelića. Taj Jelićev esej je zapravo vrst sintetičkog pristupa njegovoj zbirci dokumenata o osnivanju KPH, što je „Naše teme" takođe objavljuju u ovom svom dvobroju.

U govoru *Osnivanje KPH i njena uloga u našem revolucionarnom razvoju*, dr Vladimir Bakarić ističe da je značenje Osnivačkog kongresa Komunističke partije Hrvatske bilo „u praktičnom definiranju i učvršćivanju one političke linije koju je Komunistička partija Jugoslavije počela praktički razrađivati, a koja je linija bila od članstva primljena s ogromnim oduševljenjem i koja mu

je dala mnogo novog poleta", jer je „Kongres praktično počeo rad na ostvarivanju onih formi zajedničke borbe radničke klase i naroda Jugoslavije koja je već počela ostvarivati elemente oblika zajednice naroda Jugoslavije kakvi su ostvarivani u toku narodnooslobodilačke borbe, poslije oslobođenja a i danas".

Dr Dušan Dragosavac također analizira razloge i motive osnivanja KPH i KP Slovenije, osobito izdvajajući klasno-političku dimenziju pravilnog rješavanja nacionalnog pitanja, i upozorava na štetnost dogmatskog i revizionističkih pristupa naciji. „Nacije ne treba ignorirati ali ni fetišizirati", ističe on, pošto se nacije inače „ne mogu dekretima mijenjati i ukidati. Samo njihovim punim razvojem i punom ravnopravnošću stvara se prirodna osnovica i za njihovo sve veće zbližavanje". Zato je i u kontekstu realizacije Ustava i Zakona o udruženom radu bitno da na osnovu udruživanja rada razvijamo i ravnopravnost radnih ljudi i ravnopravnost nacija i nacionalnosti, a to je posebno važno i s obzirom na neravnomjernu ekonomsku razvijenost dijelova Jugoslavije:

„Mi u tom sklopu gledamo i na naše obaveze prema nerazvijenim krajevima u SR Hrvatskoj i na obaveze prema nerazvijenima u Jugoslaviji, kao i na potrebu da dajemo svoj daljnji doprinos nerazvijenim zemljama u svijetu. Zbog toga smo bili i ostali kritični prema onima koji traže da budemo u društvu bogatih i koji nas na taj način žele odvući od žarišta revolucionarnih zbivanja i pretvoriti u privjesak velikih i razvijenih. Razvijajući naš socijalizam i dalje ćemo biti samostalni subjekt u međunarodnoj politici, povezani s revolucionarnim zbivanjima u svijetu, i na toj osnovi izgradnjom socijalizma izgrađivat ćemo naše društvo da bude materijalno i kulturno bogatije, još demokratskije i humanije".

Interpretirajući dokumente o osnivanju KPH, Ivan Jelić piše da je Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske još 1937. godine „oštro osudio nacionalističke i šovinističke pojave i tendencije koje teže rušenju zdravih i progresivnih međunacionalnih odnosa, ističući da su perspektive i slobode hrvatskog naroda zajamčeni i jedino se mogu osigurati u bratskoj slozi i suradnji s ostalim jugoslavenskim narodima".

Na kraju valja istaći da i ovaj dvobroj „Naših tema" dorinosi učvršćivanju spoznaje — da je konkretno-povijesna i stvaralačka marksistička analiza omogućavala našem radničkom i komunističkom pokretu kako sagledavanje izvora proturječnosti tako i uspješno ovladavanje dijalektikom povijesnih procesa.

Savo Pešić

„Pregled", br. 4, 5, 6 i 7-8/77.

(Časopis za društvena pitanja)

Jedno od bitnih obilježja tekućeg godišta sarajevskog „Pregleda" čini serija studija, rasprava i članaka o revolucionarnom djelu predsjednika Tita. Potičući iz pera naših najistaknutijih teoretičara, naučnih i javnih radnika, ti se prilozi odlikuju tematskom raznolikošću i temeljitošću naučnog pristupa ličnosti i opusu druga Tita. Uzeti zajedno, oni obrazuju jedinstven korpus kojim sarajevski „Pregled" obilježava naše i Titove jubileje — četrdeset godina na čelu Saveza komunista Jugoslavije i osamdeset pet godina života.

Aprilskim brojem „Pregleda" dominira rasprava Edvarda Kardelja *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizaciji.* U istom broju, časopis donosi i esej Besima Ibrahimpašića *Titova misao i moderna politička filozofija.*

Svoju poznatu studiju Edvard Kardelj otpočinje razmatranjem jedinstva političke i vojne strategije Komunističke partije Jugoslavije i izdvaja bitne elemente te strategije: svjesno i dobrovoljno učešće osnovnih slojeva naroda — radnika, seljaštva i demokratske inteligencije u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, zastupljenost njihovih interesa u političkoj platformi narodnooslobodilačkog fronta i u sistemu narodne vlasti, povezanosti narodnooslobodilačkog rata sa socijalističkom revolucijom, ujedinjenost naroda i narodnosti u jedinstvenom narodnooslobodilačkom ustanku.

Garantujući uspjeh narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, ti bitni elementi jedinstvene političke i vojne strategije KPJ i druga Tita potvrđuju ujedno njenu demokratsku širinu, piše Edvard Kardelj, posebno ističući Titov stvaralački doprinos sagledavanju uzajamne zavisnosti političke i vojne komponente takve strategije i Titove osobine revolucionara-realiste. Raspravljajući o širini našeg narodnooslobodilačkog pokreta, autor napominje da je glavni cilj bio „da sukob svedemo stvarno na sukob sa pravim neprijateljem — sa okupatorom i onima koji su najneposrednije bili vezani za okupatora". Zato su se morale uvažavati i sve specifičnosti i razlike, pa je, zavisno od konkretnih uslova, KPJ stavljala akcenat i na borbu protiv neprijatelja i na ostvarivanje socijalističke revolucije.

Edvard Kardelj se, osim ostalog, kritički osvrće na neke jednostrane istoriografske interpretacije naše revolucije. Naročito skreće pažnju na neprihvatljive pokušaje da se politička strategija KPJ prikaže kao sektaška samo zato što smo pod idejnim rukovodstvom KPJ čvrsto bili opredijeljeni za ostvarivanje klasno-političkih ciljeva narodnooslobodilačkog fronta. U stvari, „mi ne bismo bili revolucionari-realisti da nismo imali neprekidno u vidu činjenicu da sudbina ustanka zavisi prvenstveno od toga da li ćemo biti u stanju da stvorimo i održavamo takav odnos snaga u narodnooslobodilačkom pokretu i u društvu uopšte koji će obezbijediti da u novoj Jugoslaviji vodeću ulogu imaju one snage koje su stvarno vodile narodnooslobodilački ustanak i rat", definiše Edvard Kardelj i dodaje da bi sve drugo bio neoprostiv oportunizam.

Argumentovano odbacujući neadekvatne istoriografske interpretacije, uključujući jednostranu istoriografsku interpretaciju pokrajinskog savjetovanja KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Ivančićima, januara 1942. godine, po kojoj je, navodno, „to savjetovanje proklamovalo klasni rat i uopšte zauzelo sektaške stavove". Edvard Kardelj obrazlaže uslove i razloge zbog kojih je u to vrijeme bilo potrebno akcentirati „klasne suprotnosti i njihov uticaj koji su one mogle imati na razvoj narodnooslobodilačkog ustanka", što nije sektaštvo već realno sagledavanje situacije i zauzimanje odgovarajućih stavova na tom savjetovanju, koje je bitno doprinijelo baš suzbijanju sektaštva. Za pravilno objašnjenje narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije, ističe Kardelj, mora se poznavati dugoročna politička i vojna strategija i njena primjena, a osobito Titov stvaralački doprinos u koncipiranju te strategije.

U eseju *Titova misao i moderna politička filozofija*, Besim Ibrahimpašić piše da se svojom stvaralačkom mišlju i ukupnim revolucionarnim djelom, predsjednik Tito izravno svrstava u red najznamenitijih istorijskih ličnosti. Razmatrajući uslove razvitka našeg revolucionarnog pokreta, autor ukazuje na izuzetne teorijske i konkretno-istorijske doprinose druga Tita savremenom marksističkom koncipiranju i ostvarivanju revolucionarne uloge subjektivnog faktora, naročito u vremenu nakon 1937, otkad je na čelu našeg komunističkog, radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta, ali i znatno prije — recimo: na Osmoj konferenciji zagrebačkih komunista 1928. godine — Ibrahimpašić dokazuje da je razvoj narodnooslobodilačkog po-

kreta i socijalističke revolucije svestrano afirmirao Titovo političko mislilaštvo — marksistički i lenjinistički utemeljeno i oplemenjeno vlastitim revolucionarnim iskustvom.

„To ogromno revolucionarno iskustvo — akcentira Besim Ibrahimpašić — taložilo se dugo u Titovoj ličnosti i sazrijevalo u svojevrsnu političku filozofiju koja je neodvojiva od njegove revolucionarne akcije. (...) On se pripremao za budućnost, duboko ubijeđen da je budućnost bremenita najkrupnijim događajima u kojima njegova revolucionarna partija, KPJ, ima da odigra značajnu ulogu, i u kojima on, po svom revolucionarnom opredjeljenju i iskustvu, mora kao revolucionar-marksista da učini sve što je u njegovoj moći da ta Partija bude na visini svojih historijskih zadataka. Zato nije nimalo slučajno što je on jedan od rijetkih marksista koji se suprotstavio raspuštanju KPJ od strane Kominterne i koji je vjerovao da će KPJ, uprkos svih slabosti, frakcionaške borbe, i nedovoljne organizacione izgrađenosti, uspjeti da postane istinska revolucionarna Partija. Zato je i njegova odluka da se vrati u zemlju i da u zemlji formira novo revolucionarno rukovodstvo KPJ samo prirodna konsekvenca njegovog dubokog povjerenja kako u KPJ tako i vjere u svoju vlastitu odlučnost da istraje na tom teškom putu."

U svom majskom broju, „Pregled" objavljuje uvodnik Nikole Babića, svog glavnog i odgovornog urednika, pod naslovom *Josip Broz Tito — prva stvaralačka ličnost jugoslavenske revolucije*. U toj svojoj raspravi, Nikola Babić konstatira, između ostalog, da najnovija istorija naroda i narodnosti Jugoslavije predstavlja njihovo veliko vrijeme, prelomnu epohu u kojoj su utrti putevi njihovog punog društveno-političkog, ekonomskog i kulturnog preobražaja. Probuđene i revolucionarno usmjerene snage naroda, vijekovima sputavane nacionalnim i socijalnim ugnjetavanjem, ostvarile su takva materijalna i duhovna dostignuća, koja bi bez te revolucionarne erupcije bila nezamisliva. Svi događaji koji su odlučujuće djelovali na tako snažan revolucionarni preobražaj jugoslavenskog društva neraskidivo su vezani za istorijsku ulogu i stvaralačko revolucionarno djelo Josipa Broza Tita. U velikoj misiji borca i predvodnika borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje, on već preko šest i po decenija najaktivnije djeluje u jugoslavenskom revolucionarnom radničkom pokretu; punih četrdeset godina nalazi se na čelu Komunističke partije, odnosno Saveza komunista, a utemeljivač je i prvi građanin nove jugoslavenske zajednice — Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

U svom majskom broju sarajevski „Pregled" donosi i raspravu Vojmira Kljakovića *Neki momenti u politici saveznika prema Jugoslaviji 1941—1945. godine*, u kojoj se osvjetljavaju pojedini aspekti toga veoma složenog i aktuelnog znanstvenoistraživačkog predmeta.

U kontekstu analize razvitka našeg narodnooslobodilačkog pokreta i odnosa pojedinih saveznika prema našoj oružanoj borbi, Vojmir Kljaković definira presudnu ulogu druga Tita u političkoj borbi na međunarodnom planu u vremenu 1941-1945. godine. U tome smislu, zanimljivo je izdvojiti sljedeći fragment Kljakovićeve analize:

„Raščišćavajući sve sumnje i nejasnoće o ciljevima naše borbe, u drugoj polovini aprila 1942. Tito je stavio na znanje Kominterni: ‚Naš politički program je sada slijedeći: borba protiv okupatora i njihovih agenata, borba za oslobođenje naroda Jugoslavije, za jedinstvo i bratstvo svih naroda Jugoslavije. Tome moraju biti potčinjene sve političke i ekonomske akcije narodnooslobodilačkih odbora. To je program KPJ'. Dan-dva kasnije učinio je prijekor zašto radio-stanice u Sovjetskom Savezu ne populariziraju rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Ponovo je pokrenuo pitanje pružanja pomoći u oružju, toliko potrebne u okolnostima nove, tzv. treće ne-

prijateljske ofanzive i ukazao na ozbiljnost situacije, tražeći da sovjetska vlada intervenira u Londonu protiv neprijateljske aktivnosti kraljevske jugoslavenske vlade prema narodnooslobodilačkom pokretu, protiv dezinformacija londonske radio-stanice koje govore o četnicima kao borcima protiv okupatora".

U šestom ovogodišnjem broju, sarajevski „Pregled" donosi, na uvodnom mjestu, jedan od najuspjelijih priloga ovog svog — šezdeset sedmog godišta: filozofski esej Muhameda Filipovića *Titovo djelo i njegovo mjesto u razvoju teorije marksizma-lenjinizma*. Riječ je o konciznom i preciznom definiranju mislilačke konstitucije ličnosti i revolucionarnog djela Josipa Broza Tita u kontekstu „cjelokupne dosadašnje historije marksizma, od Marksa, pa do naših dana", unutar koje „možemo jasno uočiti jednu konstantnu i stabilnu tendenciju tematske i problematske konkretizacije marksizma u pravcu konkretnog definiranja njegove biti kroz sve dublje i neposrednije povezivanje i međuzavisnosti teorijsko-metodskih postulata marksizma sa konkretno historijskom situacijom izraženom u osobinama upravo ovog vremena i prostora u kojem marksistička teorija djeluje posredstvom realnog pokreta radničke klase".

Drug Tito je jasno pokazao — naglašava Muhamed Filipović — da je za teoriju marksizma bitno da bude konkretna, da zbiljski bude u funkciji razvoja revolucionarnog radničkog pokreta i svih njegovih specifičnih zadataka, kao što je afirmirao i stanovište da je „samo ona teorija bitna, i da postaje to, koja rješava stvarne probleme epohe i revolucionarnog pokreta te epohe".

Ogromno uvažavanje i prestiž kojeg predsjednik Tito danas uživa u radničkom pokretu u svijetu — zaključuje Muhamed Filipović — ima zaista čvrst i siguran temelj. On je nesumnjivo jedan od onih jedinstvenih ljudi koje vrijeme veoma rijetko stvara, a koji razmiču i pomjeraju granice povijesti i šire svijet čovjeka.

U julsko-avgustovskom dvobroju „Pregleda" objavljena je — takođe na uvodnom mjestu — opširna rasprava Dušana Dozeta *Tito i revolucionarna strategija opštenarodnog rata*.

Tito je — piše Dušan Dozet — u potpunosti ostvario marksistički koncept narodnog rata i revolucije i proširio ih u opštenarodne. Cjelokupna Titova revolucionarna strategija usmjerena je na to da se oslobode pokretačke snage društva, da se one izbore za sopstvene društvene, ekonomske i političke interese. Međutim, za razliku od revolucionarnih borbi u prošlosti, u našem narodnooslobodilačkom ratu drug Tito je prvi te interese usko povezao sa nacionalnooslobodilačkom borbom, a nacionalni aspekt sa klasnim. Tek u našem svenarodnom ratu ostvareno je — zahvaljujući Titovom genijalnom razumijevanju i predviđanju društvenih kretanja — jedinstvo borbe za nacionalne i socijalne ciljeve u formi narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije istovremeno.

Bogdan Gvozdenović

„Filmska kultura", br. 110-111.

Časopis „Filmska kultura" — jedna od naših najboljih filmskih revija koja kontinuirano izlazi, o čemu svedoči više od stotinu njenih brojeva — obeležio je svojim dvobrojem 110—111 dvadesetogodišnjicu svog izlaženja. To je učinjeno na radni, i publicistički odgovoran način. Dvobroj obiluje značajnim sintetičkim prilozima na najaktuelnije teme naše filmske umetnosti i filmske situacije uopšte.

U vreme kada se vode razgovori i polemike o stanju na našem filmu, te o odnosu našeg filma i društva, od posebnog je značaja intervju što ga je predsednik Tito

Tadej, Fadil Hadžić, Mirko Bošnjak, Vefik Hadžismailović, Rajko Grlić, Vatroslav Mimica, Bogdan Žižić, Veljko Bulajić, Veselin Golubović, Tomislav Sabljak, Ranko Munitić, Smajo Crnovršanin, Darko Zubčević, Branko Bauer i Krešo Golik.

Časopis „Filmska kultura" prenosi i referat filmskog režisera Predraga Golubovića na Stručnoj tribini filmskih i televizijskih radnika SR Srbije za vreme festivala u Puli 1976. godine. Tema referata: „Ide li jugoslovenski film ka savremenoj temi".

Golubovićevo je stanovište da savremenost jednog umetničkog dela ne leži u prikazu činjenica iz današnjice, nego u idejama koje prepoznajemo i u ovom i u svakom drugom vremenu. Po tome je savremenost, kaže Golubović, vremenski neograničena, za razliku od aktuelnosti koja ima svoj ograničeni prostor i ograničeno delovanje. Ne mogu se, zato, jugoslovenskom filmu nametati ograničenja — vremenskim granicama, „već se savremenost jugoslovenskog filma određuje prostorom ideja koje su njegova inspirativna žila. A to je revolucija. Sve ostalo, same teme, oblik su njene pojavnosti" — veli Predrag Golubović. Našem vremenu, zaključuje on, nije potrebna lažna, ulizivačka pokornost, već borbeno razvijanje svih njegovih situacija, „a to je savremena tema — koju ovo društvo očekuje od našeg filma."

Ovaj, jubilarni dvobroj časopisa „Filmska kultura" sadrži još čitav niz značajnih priloga od kojih ovde možemo — zbog prostora — pomenuti samo neke. Tu je, najpre, jedan važan analitički tekst o aktuelnim društveno-ekonomskim, samoupravnim i idejnim pitanjima kinematografije Zagreba „danas i sutra". Đuro Plemenčić piše o televiziji i savremenom životu, Guido Aristarco analizira novi pojam umetnosti u „znaku filma", John Hubley nam otkriva nove tendencije u području animacije, Igor Pretnar analizira probleme scenarija u našoj filmskoj proizvodnji, dr Ante Peterlić ukazuje na osnove teorije filma, a značajan je i prilog dr Dušana Stojanovića koji traga za estetikom ekrana. Dvobroj donosi i druge autorske priloge vredne pažnje, kao i mnoge informativne beleške.

Izdavač časopisa „Filmska kultura" je Zajednica kinematografije SR Hrvatske.

Prvoslav Ralić

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

12
1977

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: RO „KULTURA" — štamparija „Slobodan Jović", Beograd.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XX 1977 Broj 12

Содержание

Contents

Josip Vrhovec

Značaj Titove teorijske misli i revolucionarnog djela*

Izučavanje Titove misli i Titovog djela ima višestruko značenje. Titova misao nije samo svjedočenje o jednoj revoluciji i jednom vremenu. Njome je izražena sama bit jugoslavenske revolucije u njenom dijalektičkom kontinuitetu, njen historijsko-specifični hod, njen ulazak u svjetsku historiju i komuniciranje sa svjetskom historijom. Naučno osvjetljavanje Titovog djela čini pretpostavku izučavanja jugoslavenske revolucije u njenoj punoj sadržajnosti i trajanju.

Titove su ocjene prelomnih trenutaka i poruke koje su iz toga proizlazile nosile u sebi duboki teorijski smisao. One nisu bile politička pragmatika određenog trenutka, već osmišljavanje zakonitosti razvoja, shvaćanje uslova borbe i realnosti postavljenih ciljeva. Ukratko, one su jasno i za svakoga razumljivo govorile odakle dolazimo i kamo idemo. Upravo u tome je bila Titova magična moć čovjeka i u tome su se ispoljavala njegova najpro-

---

* *Napomena redakcije.* Na kraju ove godine, u kojoj je cela naša zemlja proslavljala dva značajna jubileja u životu druga Tita: 85. rođendan i 40. godišnjicu od njegovog dolaska na čelo naše partije, bilo je održano i više naučnih skupova posvećenih Titovom revolucionarnom delu i misli. U ovom broju donosimo priloge Josipa Vrhovca i Ivana Laće, priloge koji su bili predmet rasprave na naučnom skupu „Tito i revolucija", održanom od 12. do 14. decembra u Kumrovcu.

gresivnija stremljenja u vjekovnoj borbi za oslobođenje i napredak. Tito je umio te kvalitete da prenese na partiju kojoj je stajao na čelu. Zapravo, bilo je to nešto mnogo dublje i suštinskije. Tito je marksističkom analizom i revolucionarnom odlučnošću postepeno ali sigurno, u okviru svoje temeljno razrađene koncepcije revolucije, gradio i pripremao Partiju za njenu avangardnu ulogu, za predvodnika radničke klase u predstojećim revolucionarnim zbivanjima.

Revolucionarna teorija je bitna za osmišljavanje revolucionarne prakse. Revolucionarna praksa je verifikacija i poticaj daljeg razvoja revolucionarne teorije. Sveukupno Titovo djelo marksističkog mislioca i revolucionarnog stratega impresivno je potvrđivalo tu tezu. Nigdje tako izrazito kao u načinu na koji je svoju koncepciju revolucije pretvarao iz teorijski sagledane vizije u stvarnu društvenu praksu.

Proces pripremanja jugoslavenske revolucije može se danas pratiti kao na dlanu zahvaljujući upravo vrijednom izdavačkom poduhvatu koji nam je nedavno prvi put učinio dostupnim pet tomova Titovih radova do 1941. godine. Premda je drug Tito, u toj gotovo dvije decenije dugoj pripremi naše revolucije, govorio i pisao inspiriran neposrednim aktuelnim društveno-političkim trenutkom, građa sakupljena u tim tomovima čini konzistentnu i cjelovitu teorijsku misao koja se u kritičkoj valorizaciji tadašnjih teorijskih koncepcija i same društvene prakse nametala kao okosnica izgradnje svih nužnih pretpostavki za provedbu ne bilo koje, po općevažećoj šabloni izmjerene, već sasvim određene, konkretne i osobene jugoslavenske revolucije.

Nakon Titovih izlaganja „Borba i razvoj KPJ između dva rata", održanih u Političkoj školi SKJ u Kumrovcu, čitanje i razumijevanje građe sakupljene u ovim tomovima mnogo su olakšani. No treba reći da ta građa od neprocjenjive historijske i naučne vrijednosti tek čeka istraživače i analitičare da bi bila teorijski potpuno produbljena i osmišljena, da bi dala i potvrdila još jednu dimenziju Josipa Broza Tita kao historijske ličnosti, kao velikog stratega revolucije i istinskog marksističkog mislioca, koji je ne samo razumijevao vrijeme u kojem je živio i bio sposoban da vizionarski gleda u budućnost već je i svojom ukupnom djelatnošću tu budućnost pretvarao u stvarnost našeg života.

Titovo djelovanje između dva rata nisu bile bitke usmjerene na poboljšanje konkretnih stanja i odnosa u KPJ, već izgradnja same KPJ sa zadatkom da u trenutku kad ga historija nametne bude sposobna da uspješno provede revoluciju. Tek završni čin mogao je verificirati sve ono što je u međuvremenu rađeno.

Titova borba protiv frakcionaštva za jedinstvo Partije na VIII zagrebačkoj konferenciji; insistiranje da se partijsko rukovodstvo vrati u zemlju; financijsko osamostaljenje KPJ; borba protiv opasnosti raspuštanja KPJ; rad na realizaciji odluka IV zemaljske konferencije o osnivanju KP Slovenije i KP Hrvatske; stvaranje širokog antifašističkog fronta demokratskih snaga zemlje; osmišljavanje i proširivanje sindikalnog pokreta i klasne bor-

be; razumijevanje uslova borbe protiv fašizma kao glavne opasnosti u Evropi i priprema za odbranu od fašističke agresije, — bili su ishodišne točke Titovog pripremanja revolucije.

Za kretanje na tom pravcu nisu bile dovoljne samo ispravne političke odluke, u njihovoj osnovi morala je biti duboka i promišljena teorijska analiza i marksistička misao kao djelatno oružje klase i partije. A Tito je upravo to pružio Partiji i klasi. Svoju koncepciju revolucije, zasnovanu na marksizmu-lenjinizmu, Tito je morao graditi mimo i nasuprot vladajućim i dogmatizirajućim shemama staljinizma, mimo i nasuprot nedosljednostima i lutanjima III internacionale i nesnalaženjima i krizama što su ih staljinizam i Kominterna izazvali u evropskom komunističkom pokretu.

Da bi to mogao ostvariti, Tito nije polazio od partije ka radničkoj klasi, nego od radničke klase ka partiji. Utvrđujući historijske zadatke i revolucionarnu ulogu radničke klase u preobražaju društva, on je iz toga izvlačio i historijske i revolucionarne zadatke partije.

Titov doprinos razvoju društvenih nauka i marksizma uopće ima svoje specifično obilježje. Veoma često ono je izrečeno u formi „običnog", „svakodnevnog" govora, svakodnevne komunikacije s radničkom klasom i narodom. Titova misao se odlikuje genijalnim smislom za pravilnu procjenu realnih mogućnosti za akciju na osnovu duboke i objektivne marksističke analize datih uslova i odnosa. O tome svjedoči cjelokupno njegovo stvaralaštvo kao teoretičara, revolucionarnog vođe i državnika. To je misao koja je u stalnom traganju za novim rješenjima i odgovorima na krupne izazove savremene epohe.

Do sada objavljeni radovi o Titovom djelu imali su pretežno parcijalni prilaz. Međutim, upravo ova jubilarna godina uveliko je stimulirala izučavanja motivirana širim i dubljim prilazom. Njih bi trebalo još više da karakterizira pristup koji bi istovremeno istraživao Titovo teorijsko djelo i glavne osobenosti naše revolucije i naše epohe.

Riječ je o potrebi produbljenijeg prikaza magistralnih historijskih zbivanja epohe socijalnih preobražaja (socijalističkih i antikolonijalnih revolucija) i odgovora na te velike i nove historijske izazove koje je davala naša revolucionarna praksa i misao, što je našlo svoj sintetički izraz u djelu druga Tita. Riječ je o potrebi naučnih istraživanja one logike naše historije koja je otvarala novu, socijalističku perspektivu, pokretala žive ljudske snage, ubrzavala naše društveno kretanje, održavala dijalektički kontinuitet revolucije i vlastiti lik socijalizma.

Titova marksistička analiza konkretne društvene stvarnosti je svestrana. On kritički analizira prošlo da bi u njemu nalazio elemente novog, ukazao na njih ne samo kao mislilac već i kao društveni borac — osiguravši sve da to novo jača i pobjeđuje. Tako se revolucija, zahvaljujući prije svega Titovoj sposobnosti da ujedinjuje teoriju i praksu, kontinuirano nastavlja i traje.

I u jugoslavenskom slučaju pitanje vlasti, kao bitno pitanje revolucije, riješeno je uspješno. Ali trebalo je osjetiti historijski određen trenutak da se djela kako bi se spriječilo da se jedna tekovina revolucije pretvori u svoju suprotnost, pa time dovede u pitanje i sama priroda revolucije. Teorijski i praktički, jugoslavenska revolucija reagirala je na pravi način. Partija, koja je u etapi revolucionarnog etatizma vršila vlast u ime klase, morala se odvojiti od države da se ne bi odvojila od klase kojoj pripada i kojoj služi. Time je kao istinska revolucionarna avangarda vršila dva bitna zadatka: otvorila je proces odumiranja države i započela proces konstituiranja radničke klase kao klase po sebi i za sebe, to jest obezbjeđivala je rukovodeću ulogu klase u sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Teorijski polazeći od Marksove teze o asocijaciji slobodnih proizvođača, krenuli smo putem socijalističkog samoupravljanja i udruživanja rada. Ukazujući na bitne karakteristike dubokog i dalekosežnog društvenog preobražaja, Tito je taj proces „razvlašćivanja" socijalističke države i partije označio kao specifični oblik diktature proletarijata u kojoj radnička klasa ne samo što preuzima vlast u sferi političkog sistema već uzima na sebe i presudnu ulogu odlučivanja o uvjetima i rezultatima svoga rada. Taj Titov teorijski zaključak imao je epohalno značenje za dalji razvoj marksističke teorije i njezino povezivanje sa suvremenom borbom za socijalizam u današnjem svijetu.

I ovdje se, naime, potvrdilo da naša partija ostvaruje svoju avangardnu ulogu utoliko uspješnije ukoliko stvaralački razvija i u praksi primjenjuje marksističku teoriju.

Izučavanje kompleksnog Titovog djela — izučavanje bilo koje vrste i bilo u kom smislu — ne bi moglo da zaobiđe kritičku, nedogmatsku, stvaralačku komponentu njegove misli, jedinstvo teorije i prakse, veliko umijeće da nalazi plodan spoj između historijskih ciljeva i suvremenog trenutka revolucionarne borbe. Plodonosno izučavanje Titove misli, međutim, može se postići samo ako je stalno povezano sa živom stvarnošću, stalnim kretanjem društva, sa glavnim problemima našeg vremena i odgovorima koji se na njih pružaju.

Iz tog širokog horizonta jugoslavensko iskustvo se može promatrati ne kao model za oponašanje, ali svakako kao jedna od bitnih univerzalnih svjetskih tendencija. To iskustvo, iako uslovljeno našim specifičnim i neponovljivim okolnostima, sadrži i suštinske historijske novosti, predstavlja jedan od izvornih odgovora na velike i univerzalne dileme suvremenog socijalizma i svijeta uopće.

Taj istovremeno specifični i univerzalni momenat, organska veza između strategije jugoslavenske revolucije uobličene u djelu druga Tita i njen širi smisao, — predstavljaju ključnu vezu i u našoj komunikaciji sa vanjskim svijetom, koji sve više postaje svjestan značaja Titovog djela i koji pokazuje rastući interes za to djelo. Naša naučna elaboracija tog djela morala bi brže slijediti taj interes.

Samostalnost Partije, njezina odgovornost svojoj klasi i svom narodu, odvajanje Partije od države da se ne bi odvojila od klase (o čemu Tito govori 1950. godine), pravo na vlastiti put u socijalizam, samoupravljanje i udruživanje rada, socijalizam i nacionalna ravnopravnost, socijalizam kao svjetski proces i nesvrstanost — to su glavne koordinate Titove teorijske koncepcije i revolucionarne strategije. One čine ono što postaje trajno, historijsko Titovo životno djelo.

Titova koncepcija revolucije i njegov praktični rad na njezinom ostvarivanju duboko su prožeti dijalektikom na djelu, traženjem i nalaženjem najadekvatnijih rješenja u konkretnim historijskim situacijama i dilemama u razvoju naše revolucije. Tu misao i djelo karakterizira antidogmatizam od početka Titovog revolucionarnog predvođenja našeg pokreta do današnjih dana. Titu je strano svako kopiranje tuđih iskustava, premda je on neprekidno vodio brigu o iskustvima revolucionarnog pokreta u našoj zemlji i u svjetskohistorijskim okvirima i znao iz njih izvući prave zaključke za konkretne revolucionarne akcije. On je znao da bez kritičke prerade tih iskustava, bez duboke analize društvene stvarnosti u kojoj se nalazila naša partija i revolucionarni pokret u cjelini, bez nalaženja novih rješenja koja odgovaraju na specifična pitanja razvoja naše revolucije, revolucionarni pokret ne može imati izgleda na uspjeh.

To stalno traženje novog, suvremenog koje je izraz konkretnih historijskih uslova i potreba razvoja revolucije u svim njenim etapama, neprekidna živa veza Titove misli i djela sa društvenom stvarnošću, ostaju bitne odlike njegove ličnosti i revolucionarne djelatnosti. To nije nikakav „lokalizam", niti neka zatvorena strategija „nacionalnog komunizma". To je u suštini jedini ispravan izvorni put razvitka socijalističke revolucije kojim se može izbjeći njeno vlastito stagniranje i okoštavanje i kojim se hvata stvarna veza sa specifičnostima društvenih uslova u kojima se ona razvija.

Sa stanovišta takve strategije, čije je temelje postavio Tito, postaje jasno zbog čega je revolucija u Jugoslaviji mogla da uspije, zbog čega se ona nije svela na kratkotrajni ustanak, pokret otpora ili spontani bunt. Sa tog istog stanovišta, a ono je u suštini istinska dijalektika revolucije, njenog neprekidnog potvrđivanja kao pokreta, — postaje jasan njen kontinuitet i svjetskohistorijski značaj. Otuda izučavanje svih onih konkretnih rješenja koja je Tito davao u prelomnim momentima razvoja naše revolucije, sagledavanje geneze njegove strategije revolucije i onog što čini okosnicu te strategije — neprekidne čvrste povezanosti Partije s radničkom klasom i svim progresivnim snagama — nemaju samo historijski nego i najširi aktuelni društveni značaj.

Tito ne zatvara i ne ograničava revoluciju na neko posebno područje društvenog života. On je shvaća kao neprekidni proces koji obuhvaća društvo u cjelini. Ta Titova koncepcija reljefno se izražava u ovim njegovim gledištima: „Revolucija će trajati dokle god socijalizam ne bude izgrađen... Naša revolucija teče, jer

stvaranje socijalizma je revolucionarni put. Kažem revolucija, jer to je revolucionaran preobražaj društva u svakom pogledu".

S druge strane, Titovo shvaćanje revolucije odlikuje se dosljednom klasnom orijentacijom. Osnovna snaga revolucije za Tita je uvijek bila radnička klasa.

„Radnička klasa je", ističe Tito, „motorna snaga socijalističke revolucije. Njena revolucionarnost je data u njenom društvenom biću".

Međutim, Tito ne shvaća radničku klasu kao izoliranu socijalnu grupu, nego svagda u savezu sa svim progresivnim snagama društva, svim radnim ljudima. Revolucionarni aktivizam, čitav jedan životni stav eminentnog revolucionara kakav je Tito, prema smislu i sadržaju revolucije iskazan je u njegovim riječima prema kojima je „revolucija nešto drugo od običnog mirnog života".

S pravom se može reći da je Tito u sklopu takve strategije revolucije dao i novu koncepciju Partije. Temelji te koncepcije bili su: ukorijenjenost Partije u radničkoj klasi i najširim progresivnim snagama društva, njena odgovornost vlastitoj klasi i narodu a ne bilo kojem stranom centru, unutrašnja čvrstina i jedinstvo na osnovi demokratskog centralizma, revolucionarni moral, humanizam i demokratičnost života Partije.

Za Tita je Partija uvijek bila vodeći činilac širokog revolucionarnog pokreta, koji stalno provjerava svoju avangardnu ulogu u praksi jačanjem jedinstva s radničkom klasom i svim progresivnim društvenim snagama. Ističući pretpostavke kontinuiteta revolucionarnog preobražaja našeg društva i uloge Partije, Tito kaže da su „naše oslanjanje na marksizam kao revolucionarnu teoriju, naše razumijevanje društvene stvarnosti u kojoj smo djelovali, izbor odgovarajućih oblika organizovanja revolucionarnih snaga i metoda borbe" omogućili našoj partiji da bude organizator narodnooslobodilačkog rata i da stalno razvija našu revoluciju, produbljujući njenu oslobodilačku i humanu suštinu.

Tito je gradio revolucionarnu partiju marksističko-lenjinističkog tipa. Ona je izrastala iz društvene situacije, potreba i uslova klasne borbe. Mogli bismo reći da je djelovala i kao kolektivni intelektualac u Gramscijevom smislu. Tito je nepogrešivo umio da povezuje dugoročne revolucionarne ciljeve radničkog pokreta s borbom masa i njihovim svakodnevnim ekonomskim, socijalnim, političkim i kulturnim htijenjima. Samo na taj način, povezujući revolucionarnu marksističku misao s razumijevanjem dugoročnih ciljeva radničkog pokreta i svakodnevnim potrebama narodnih masa, Titova je partija mogla uspješno ostvarivati svoju avangardnu ulogu.

Titovu strategiju revolucije odlikuje širina koncepcije revolucionarnih snaga. Titu je bilo strano sektaštvo i shematizam u shvaćanju revolucionarnog procesa i snaga koje ga realiziraju. On je odbacivao shemu o nužnosti „dvije etape" socijalističke revolucije, potcjenjivanje uloge revolucionarnog seljaštva i dogmu da revolucija mora najprije da pobijedi u gradovima.

Titov teorijski smisao za shvaćanje društvenih zakonitosti i njihovo pretvaranje u realnu društvenu praksu izrazio se i u onom kritičnom pitanju procjene revolucionarnih mogućnosti u našoj zemlji u trenutku nacističko-fašističke okupacije zemlje. On je shvatio da bi formalno ostajanje na klasičnoj, oktobarskoj shemi revolucije značilo gurnuti i partiju i klasu u bitku tamo gdje su pozicije kontrarevolucije najjače — u velikim gradovima. Tito ide drugim putem. On težište revolucionarne borbe prebacuje na teren gdje je kontrarevolucija najslabija, a gdje se revolucija može izraziti u najjačoj svojoj potenciji, prebacuje je van gradova. Kičma revolucije i dalje će biti radnička klasa, ali u ovoj strategiji i seljaštvo postaje masovna baza revolucije. Ta antisektaška i antidogmatska koncepcija širokog demokratskog fronta postaje jedna od uporišnih točaka Titove koncepcije revolucije.

Tu novu koncepciju fronta progresivnih društvenih snaga Tito je, zapravo, inicirao i gradio u godinama pred drugi svjetski rat. Ona se nije zasnivala na savezu partija, nego na savezu radničke klase i svih patriotskih i naprednih društvenih snaga pod rukovodstvom KPJ, kao jedine partije sposobne da pruži izlaz iz postojeće situacije i da organizira borbu protiv nadolazeće fašističke agresije. To je kasnije omogućilo širinu narodnooslobodilačke borbe i jedinstvo te borbe sa socijalističkom revolucijom.

Logični elemenat Titove strategije revolucije bila je orijentacija na traženje onih oblika društvenog sistema koji pružaju mogućnosti za najšire stvaralaštvo radničke klase i revolucionarnih masa u cjelini, slobodu čovjeka, ukidanje svih vidova eksploatacije. Ta orijentacija rađala se još u narodnooslobodilačkoj borbi. Zbog toga orijentacija na samoupravljanje nije ni slučajna niti je izazvana sukobom sa Staljinom, nego je bila sadržana u karakteru naše revolucije. Tito već 1942. godine govori o narodnooslobodilačkim odborima kao novim i trajnim oblicima demokratske vlasti.

U njima moramo tražiti genezu samoupravljanja, i to kao nastavak onih osnovnih načela koja su došla do izražaja u Pariškoj komuni i u Lenjinovim sovjetima u oktobarskoj revoluciji.

Tito u samoupravljanju vidi historijski viši oblik socijalističke revolucije, oblik koji omogućava njeno produbljivanje i kontinuitet nakon perioda „revolucionarnog etatizma". On uvijek polazi od stava da su temelji samoupravljanja u odlučujućoj ulozi radničke klase u društvu, njenoj mogućnosti da raspolaže rezultatima svoga rada. To Titovo shvaćanje klasne suštine samoupravljanja sadržano je u njegovom čuvenom referatu u Skupštini 1950. godine prilikom donošenja Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva: „Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke još nije bila ostvarena akciona parola radničkog pokreta „Fabrike radnicima" jer parola „Fabrike radnicima, zemlja seljacima" nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi duboki sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji: u pogledu

društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika i prema tome — može se i mora ostvariti u praksi, ako mislimo da zaista izgradimo socijalizam".

Titova koncepcija uspješnog razvoja naše revolucije, stalnog produbljivanja njezinih suštinskih tokova tražila je istovremeno teorijski osmišljenu i idejno-politički jasno određenu bitku na dva fronta: protiv snaga restauracije buržoaskog društva i protiv snaga birokratizma i državnovlasničkog monopola. Tito se stalno i dosljedno zalagao za odlučujuću ulogu radničke klase i jačanje klasnog sadržaja samoupravljanja. U njegovom teorijskom djelu to se jasno izražava kao precizno definirana i dosljedno protkana crvena nit, koja se kretala od Zakona o radničkim savjetima do Zakona o udruženom radu. Na tom dijagramu društvenih pregnuća bilo je zastoja i prepreka, krupnih dilema i nepredviđenih teškoća. Izlaze iz njih Tito je nepokolebljivo nalazio u uvjerenju da radnik treba da stiče što neposredniju kontrolu nad materijalnim i drugim sredstvima od kojih zavisi uspjeh njegovog rada i samoupravljanja.

Istovremeno je Tito odbacivao svako spontano vanklasno shvaćanje samoupravljanja. On kaže: „Čitavo dosadašnje iskustvo potvrđuje da se samoupravljanje može razvijati jedino svjesnom društvenom akcijom. A to se ne može osigurati, niti radnička klasa može osvajati odlučujuće pozicije u društvu, bez Saveza komunista kao idejno-politički jedinstvene i akciono sposobne organizacije radničke klase".

Cjelokupna Titova misao i djelo prožeti su idejom revolucionarnog humanizma, oslobađanja radničke klase i čovjeka. „Borba za ljudsko među ljudima", ističe Tito, „za sve bolje i humanije odnose, za čovjeka kao slobodnog proizvođača i stvaraoca — to je krajnji cilj i smisao borbe radničke klase."

U Titovom revolucionarnom djelu i misli jedno od najznačajnijih mjesta pripada teoriji i praksi rješavanja nacionalnog pitanja, nacionalnih sloboda i ravnopravnosti kako unutar Jugoslavije tako i šire, u odnosima u međunarodnom radničkom pokretu i u svijetu uopće. Poslije Lenjina teško da je u XX vijeku ijedan revolucionar i mislilac kao Tito tako svestrano shvatio pravo značenje nacionalnog pitanja u velikoj epohi prelaza iz kapitalizma u socijalizam i otvorio nova rješenja u dijalektici borbe za klasno i nacionalno oslobođenje.

Tito je nacionalno pitanje shvatio kao suštinsko strateško pitanje socijalističke revolucije. Nasuprot koncepcijama integralnog, unitarnog jugoslavenstva ili koncepcijama o razbijanju Jugoslavije — koncepcijama koje su se dugo vrijeme održavale u predratnoj KPJ, postepeno je prevladavalo Titovo stanovište o pravu nacija na samoopredjeljenje, potpunoj ravnopravnosti kao osnovi za stvaranje Jugoslavije kao jedinstvene državne zajednice.

Malo je gdje tako upečatljivo došla do izražaja naša antidogmatska i stvaralačka primjena marksizma-lenjinizma kao u nacionalnom pitanju, inače jednom od teorijski slabo razvijenih, a u praksi veoma spornih pitanja komunističkog i radničkog pokreta.

Štaviše, i sama KPJ je upravo u nacionalnom pitanju iskazivala najveću teorijsku konfuziju i praktičku nedosljednost. I nacionalno pitanje moralo je čekati dolazak Tita na čelo KPJ da bi na pravilan način bilo uvršteno u političku strategiju revolucionarne borbe jugoslavenskih komunista.

Samo su Titov temeljni marksistički pristup stvarnosti i sposobnost naučnog sagledavanja budućnosti bili razlog što je KPJ uoči dramatične 1941. godine zaokružila svoj cjelovit program revolucije u kojem je i nacionalno pitanje našlo svoje nužno mjesto. Bez toga KPJ ne bi mogla biti ona snaga čiji je zov na ustanak i oslobodilačku borbu bio neposredno prihvaćen od širokih slojeva naroda i narodnosti Jugoslavije.

Titov članak iz 1942. *Nacionalno pitanje u svjetlu narodnooslobodilačke borbe* trajne je vrijednosti sa stanovišta i naše društvene prakse i naše marksističke teorijske misli.

„Narodnooslobodilačka borba bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi osim općejugoslavenskog smisla imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, ... kada ne bi imala tu sadržinu da nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije."

To je bila Titova koncepcija nacionalnog pitanja kao bitnog pitanja revolucije. No nacionalno pitanje nije statički, već živi (i proturječni) društveni odnos. I njegov razvoj trebala je pratiti teorijska misao i kritička analiza. Tito baš to čini i pravovremeno upozorava da su federativni karakter Jugoslavije iz Ustava 1946. godine i privredni sistem zasnovan na centralizaciji svih materijalnih sredstava i proizvodnih snaga zemlje morali doći u sukob. Centralistički sistem upravljanja viškom rada vodio je zaoštravanju odnosa među republikama. Upravo je to trebalo teorijski sagledati i naznačiti pravac društvenog rješenja te značajne proturječnosti našeg socijalističkog razvoja. Za Tita, to je bilo stalno insistiranje na klasnom karakteru samoupravljanja.

Ustavnom reformom 1971. godine, kada se izvlačimo iz društvene stagnacije, dajemo novu relaciju odnosa federacija — republike. Međutim, tu je prisutan pomalo jednostrano definiran nacionalni momenat reforme i drug Tito intervenira i traži da se ustavnoj reformi dodaju takozvani radnički amandmani koji kompletiraju cjelovitost društveno-proizvodnih odnosa i čine direktan korak ka Ustavu iz 1974. godine, iz kojeg proizlazi i Zakon o udruženom radu.

Tri navedena Titova stava izrečena u rasponu od tri decenije, iako s izrazitim akcentom političke aktuelnosti, čine zapravo uporišne točke konzistentne teorijske koncepcije o nacionalnom pitanju i njegovom rješavanju u konkretnim jugoslavenskim prilikama. Okosnica te teorijske koncepcije koja sjedinjuje u sebi jedinstvo klasnog i nacionalnog nalazi se u ovoj Titovoj misli: „U socijalističkim samoupravnim odnosima interesi radničke klase koja se izborila za položaj vladajuće klase u naciji postaju interesi nacije, a interesi nacije postaju interesi klase."

Titove ideje o principima i karakteru međunarodnih odnosa logički proizlaze iz Titovih shvaćanja o unutrašnjem društvenom razvoju, pa i iz teorije i prakse rješavanja nacionalnog pitanja. Principi nezavisnosti, samostalnosti, suverenosti i ravnopravnosti, slobodno odlučivanje o vlastitom putu razvoja svoje zemlje, pravo svakog naroda da sam odlučuje o svojoj sudbini, čine ideje vodilje Titove revolucionarne misli i njegove cjelokupne aktivnosti kako na domaćem tlu — u radu na organizacionom jačanju KPJ do 1941, u genijalnom rukovođenju našom narodnooslobodilačkom borbom i socijalističkom revolucijom, kao i u socijalističkom razvoju Jugoslavije — tako i u njegovoj izvanredno plodnoj i vizionarskoj djelatnosti na međunarodnom planu.

Prvih dana oslobođenja Tito je u Ljubljani rekao: „Mi tražimo da svako bude gospodar u svojoj kući. Mi nećemo da budemo zavisni ni od koga... sa ovom Jugoslavijom nema mešetarenja, nema trgovine". U ovoj izjavi lako je nazreti jezgro buduće politike nesvrstanosti.

Već 1948. godine, u sukobu sa Staljinovom politikom pritiska na našu zemlju, jasno se pokazalo da su te i slične Titove misli postale osnovni principi koje su radnička klasa i narodi i narodnosti Jugoslavije prihvatili i najodlučnije branili.

Pojava nesvrstanosti bila je izraz shvaćanja nužnosti koju su historija i društveni razvoj već nametali tog trenutka, ali koju je mogao spoznati i pretvoriti u realnu političku akciju mislilac sposoban da dublje ponire u zakonitosti društvenog razvoja.

Cijeli smisao te „akcije" bio je u tome da se novooslobođene, nerazvijene zemlje (a to znači golem dio čovječanstva) konačno pretvore iz objekta u subjekt svjetske historije, da svojom borbom na svjetskoj razini osiguraju mir kao nužnu pretpostavku vlastitog oslobođenja i napretka.

Tito je odmah zapazio još jednu bitnu karakteristiku tih promjena. Izrazila se tu jedna društvena tendencija: bježeći iz kolonijalne zaostalosti, te su zemlje shvatile da im klasični kapitalistički put razvoja ne može pružiti nikakvu perspektivu. Tražili su izlaz u socijalizmu. To preskakivanje jedne društveno-historijske formacije značilo je, zapravo, povezivanje socijalizma s nesvrstanošću i definitivno prerastanje socijalizma u svjetski proces.

Bila su to epohalna teorijska otkrića vezana i neposredno verificirana u revolucionarnoj društvenoj praksi na svjetskoj razini. Ona su potresla okoštale odnose u starom svijetu i otvorila prolaze za novi međunarodni ekonomski poredak. Titova teorijska misao i politička akcija imale su avangardnu ulogu u svemu tome.

SKJ i Jugoslavija su time na djelu, u okviru svog shvaćanja proleterske solidarnosti, doprinosili unapređivanju uvjeta i jačanju perspektiva borbe za socijalizam u svijetu, potvrđujući nedjeljivost naše revolucije i naše zemlje kao nesvrstane i socijalističke zemlje, što samo izražava jedinstvenost našeg društvenog bića.

Teorijska misao druga Tita i njegova revolucionarna društvena djelatnost osposobljavale su Savez komunista da nalazi odgovore na probleme koji su izvirali iz proturječja našeg društve-

nog razvoja. Rješavajući ih s pozicija marksističkog shvaćanja svijeta, krčili smo nove puteve razvoja našeg socijalizma i činili ga poprištem samooslobođenja radničke klase koja je historijski pozvana da oslobađajući sebe oslobađa društvo u cjelini.

Ali Titovi su pogledi obuhvatili i najvažnije dileme suvremenog čovječanstva, koje su u njegovim koncepcijama dobile svoj najadekvatniji izraz. To se odnosi kako na neophodnost prevazilaženja blokovske podijeljenosti u pravcu stvarnog popuštanja, tako i na ulogu komunističkih i radničkih partija i neophodnost njihove političke širine i uspostavljanja mostova suradnje sa svim progresivnim snagama radi zajedničkog rješavanja društvenih proturječnosti. To važi i za Titove ocjene uloge pokreta nesvrstanosti, kao jedne od najmoćnijih snaga današnjice koja utiče na uspostavljanje nužne ravnoteže, a time i na postepeno prevladavanje blokovske podijeljenosti i suvremenih konfrontacija, a u pravcu konkretnih promjena međunarodnih odnosa koji će pogodovati daljem progresivnom razvoju čovječanstva, kao prirodnom, neophodnom uslovu svake istinske ljudske egzistencije.

Titova uloga u suvremenoj historiji potvrđuje i jednu od Marksovih teza — da uspjeh revolucionarnog pokreta umnogome zavisi i od toga kakve se ličnosti nalaze na njegovom čelu. To naročito važi za revolucionarni pokret kad se on nalazi u odsudnim bitkama, a mogli bismo dodati — i u svim prelomnim historijskim trenucima.

Ivan Laća

Tito — historijska ličnost

Analiza Titove uloge u historiji naših naroda i narodnosti pretpostavlja da se razlože najkrupnija pitanja koja su bila na dnevnom redu društva i koja su i danas aktuelna, kao i da se razmotre društvene protivrječnosti i načini njihovog rješavanja pod Titovim rukovodstvom. Jer tu je ulogu moguće analizirati i sagledavati samo u nerazdvojnoj povezanosti s potrebama ove historijske epohe i sa zahtjevima koje je ona postavila pred jugoslovenski revolucionarni radnički pokret.

Na poseban značaj Titove uloge ukazuju i savremena historija naših naroda i narodnosti i stanje i razvoj međunarodnih odnosa. Taj značaj se izražava prije svega u tome što je Tito duboko i svestrano pronikao u zakonitosti i tendencije razvitka današnjeg društva, razumio probleme i zahtjeve svoga vremena i svojim djelom ukazao na sredstva i puteve njihovog rješavanja. Čovjek se potvrđuje svojom ulogom u zbivanjima, svojim djelom. Iza Titove ličnosti i njegove ljudske veličine stoji djelo: marksistička izgradnja revolucionarne partije — Saveza komunista, pobjedonosna narodnooslobodilačka borba kao specifičan oblik socijalističke revolucije, teorijsko formuliranje i praktično ostvarivanje originalnog samoupravnog puta razvoja socijalizma u Jugoslaviji, i takva koncepcija međunarodnih odnosa koja je zasnovana na ob-

jektivnim tendencijama savremene historije i izražena u politici nesvrstavanja.

Ta ostvarenja pokazuju da Tito djeluje u duhu naučne, marksističke misli, da je stvaralački marksist, da se uvijek suprotstavljao svakom dogmatizmu i shematizmu. Na osnovu analize društvenih procesa Tito daje prave odgovore na žarišna pitanja ekonomskog, socijalnog i političkog razvitka zemlje i takvim svojim kvalitetima postaje kreator autentične socijalističke revolucije. Zbog toga ta ostvarenja, koja imaju historijski značaj, sama po sebi dovoljno ocrtavaju Titovu ulogu ne samo u revolucionarnim preobražajima jugoslovenskog društva nego i u svjetskim procesima. Stoga se o Titu s pravom govori kao o historijskoj ličnosti.

Time se u ovoj našoj raspravi otvara pitanje: šta je, zapravo, historijska ličnost, koji su osnovni kriteriji koji je određuju, što o tome kaže marksistička teorija, da li su ideje osnivača marksizma o tome i danas u cjelini aktuelne itd.?

Napominjem da su filozofsko-sociološke, političko-pravne, historijske, etičke, psihološke i druge interpretacije fenomena velike ličnosti od strane građanskih mislilaca izvan okvira ove naše teme. Te interpretacije karakteriše, najvećma, preuveličavanje uloge ličnosti u društvenim zbivanjima, što je mnoge od njih neizbježno odvelo u mistificiranje realnih odnosa, pa i u vulgariziranje sadržine tog fenomena. Nenaučna shvatanja društveno-historijske stvarnosti i pravaca razvitka, pa i uloge velikih ličnosti, koja su bila dominantna prije Marksa, prisutna su i danas. Predstavnici tih shvatanja ne polaze od objektivnih zakonitosti društvenog kretanja, od promjena u ekonomskoj i društvenoj strukturi, od socijalnih protivrječnosti i, unutar toga, od realnih interesa klase, pojedinaca i njihovih sukoba kao izraza datih protivrječnosti. Umjesto toga se uloga ličnosti objašnjava izvedenim faktorima — uvjetima i načinom života date ličnosti, raznim slučajnostima, samovoljom, fanatizmom ili pak frojdističkim, biološkim i drugim sekundarnim obilježjima. Polazna tačka ove rasprave jesu, dakle, opći marksistički stavovi o ulozi ličnosti u historiji. To i čini okosnicu u razmatranju nekih aspekata Titove uloge na revolucionarnim raskršćima savremene historije.

I

Ličnost je veoma kompleksan fenomen, ne samo biološki nego, u prvom redu, društveni. Ona se ne svodi samo na jedan vid, samo na jednu stranu njenog života. Ličnost je višestruko određena i ona, pored ekonomske, uključuje socijalne, političke, psihološke i druge komponente, to jest ukupan položaj pojedinca. Da parafraziramo Marksa — čovjek je sveukupnost društvenih odnosa. Otuda analiza individue nije jednostavan zadatak. Prilikom definiranja velike, historijske ličnosti teškoće se umnožavaju kako zbog njenog krupnog društvenog utjecaja, osobito putem mehanizma vlasti i koncentracije socijalne moći, a i zbog njenog relativno au-

tonomnog djelovanja, tako — i na toj osnovi — zbog uočljive tendencije mitologiziranja i uopće ideologizirajućeg interpretiranja njene uloge u društvenom životu i historijskom razvitku. Istraživačke poduhvate i ocjene uloge velike, historijske ličnosti otežavaju u nekim društvima i druge okolnosti, na primjer, — nedovoljna razvijenost ekonomske, socijalne i političke strukture i sužene mogućnosti ispoljavanja i razrješavanja političkih i idejnih kontroverza, osobito kada su u pitanju društva s izrazito niskim stupnjem razvitka proizvodnih snaga i tome odgovarajućim skučenim odnosima među ljudima.

Hegel, najznačajniji mislilac njemačke idealističke filozofije i veliki prethodnik Marksov i Engelsov, dao je u *Filozofiji povijesti*, po mom sudu, jedno izuzetno misaono tumačenje velike ličnosti u historiji:

„To su oni veliki ljudi u povijesti, kojih vlastiti partikularni ciljevi sadržavaju supstanciju, koja je volja svjetskoga duha. Njih valja nazvati herojima utoliko ukoliko su svoje ciljeve i svoj poziv crpli ne samo iz mirnoga, određenoga toka stvari, koji je posvećen postojećim sistemom, nego i iz izvora, kojega je sadržaj skriven i koji nije sazreo za sadašnji bitak iz unutrašnjega duha, koji je još podzeman, koji kuca na vanjskome svijetu kao na kakvoj ljusci, pa je razara, jer je on druga jezgra nego što je jezgra ove ljuske, — dakle koji kao da crpu iz sebe i djela su im proizvela stanje i svjetske odnose, za koje se čini da su samo njihova stvar i njihovo djelo."[1]

Kada se Hegelova idealistička struktura „okrene s glave na noge", to jest kada se skine njen mistični omotač, onda ostaje suština od koje i polazi marksistička teorija, odnosno ostaje zakonitost historijskog razvitka, uključujući ulogu i značaj genijalnih pojedinaca i njihov utjecaj. Ličnost koja utječe na sudbinu društva u smislu njegovog progresivnog razvitka, koja svojim radom i kvalitetima simbolizuje revolucionarno kretanje naprijed, koja dublje vidi složenost i zakonitosti razvitka stvarnosti i otkriva ono što je na određenom stupnju razvitka zrelo da bude otkriveno, dakle, koja ima svoju viziju cjeline i cilja, — takva se ličnost s pravom ocjenjuje kao velika, znamenita, historijska.

Uopće uzev, čovjek je proizvod društveno-historijskog razvoja. Tek s modernim građanskim društvom nastaju uvjeti u kojima se ljudi (individue) razvijaju kao ličnosti u još širim razmjerama nego ranije. Razumije se, mogućnosti razvitka ličnih sposobnosti i dalje ostaju privilegij vladajućih klasa i slojeva društva. Ličnost može svestrano da se razvije tek u socijalizmu, u kome se konačno ukida otuđenost čovjeka od njegove ljudske suštine i u kome će neko novo pokoljenje, izraslo u novim slobodnim društvenim uvjetima, odbaciti svu starudiju mašinerije klasnog društva.[2]

---

[1] G.W.F. Hegel, *Filozofija povijesti*, „Kultura", Zagreb, 1951, str. 44—45.
[2] Vidi Engelsov uvod za Marksov *Građanski rat u Francuskoj*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom I, Kultura", Beograd, 1949, str. 461—462.

Nasuprot dotadašnjoj historiografiji, koja je nastojala da otkrije osnovne pokretačke snage društveno-historijskog razvitka u svijesti, razumu ljudi, u njihovim idejama i idealima, u uprošćenoj interpretaciji i vulgarizaciji uloge istaknutih ličnosti, Marks i Engels insistiraju na proizvođačima, na radnom čovjeku, na radničkoj klasi i uopće na utjecaju klasnih odnosa u materijalnoj proizvodnji. Oni stavljaju akcent na narodne mase, na proletarijat i njegovu klasnu borbu, kao osnovni subjekt savremene društvene historije. Oni u klasnoj borbi, u rješenju klasnih suprotnosti vide put oslobađanja čovjeka. U tome i jeste suština prevrata koji su izvršili Marks i Engels u shvaćanju historije.

„Vrijeme iznenadnih prepada, revolucije koje su izvodile male svjesne manjine na čelu nesvjesnih masa — prošlo je. Tamo gdje se radi o potpunom preobražaju društvene organizacije, tamo mase moraju uzeti učešće, one same moraju shvatiti o čemu se radi, za što zalažu svoje živote."[3]

„Teorijske postavke komunista nipošto ne počivaju na idejama, na načelima koje je izmislio i otkrio ovaj ili onaj popravljač svijeta. One su samo opći izraz stvarnih odnosa postojeće klasne borbe, historijskog kretanja koje se vrši pred našim očima."[4]

Međutim, za Marksovo i Engelsovo shvatanje uloge ličnosti karakteristično je i njihovo isticanje uloge političke organizacije u klasnooslobodilačkoj borbi proletarijata, pa u tom kontekstu oni raspravljaju i o ličnosti. Oni su, dakle, suprotno dotadašnjim teoretičarima, položaj i ulogu pojedinca, kao i društveno-historijski tok, objašnjavali klasnim odnosima, klasnim suprotnostima. Time su učinili da suština historijskog kretanja postane razumljiva, što je omogućilo organizovanu akciju za stvarno oslobođenje čovjeka. Osnivači marksizma govore o čovjeku kao o stvaralačkom biću, o mogućnosti njegovog svestranog razvoja, povezujući to s prevladavanjem društvene podjele rada koja je uzrok alijenaciji jedinke, to jest s ukidanjem klasnih društvenih odnosa uopće. U *Njemačkoj ideologiji, Kapitalu, Anti-Diringu* oni ističu ideju o realnim mogućnostima da se jednostrana, ograničena individua kapitalističkog društva zamijeni svestrano razvijenom ličnošću.

Za debatu je, međutim, pitanje, koje je isticano i u nekim ranijim raspravama: da li su i koliko Marks i Engels zanemarili utjecaj drugih faktora na razvoj i ulogu ličnosti, suviše naglašavajući utjecaj klasnih odnosa i univerzalni značaj njihovog ukidanja? Nema sumnje, za Marksa i Engelsa je bilo bitno i prvenstveno isticanje materijalističkog principa nasuprot dominirajućem idealističkom shvatanju historije (naročito u *Ranim radovima, Svetoj porodici*, prepisci i drugom), naglašavanje da se „ideja brukala uvijek kad iza nje nije stajao interes", ukazivanje na to da je moderni proletarijat po svom društvenom biću po-

---

[3] Engelsov uvod za Marksov rad *Klasne borbe u Francuskoj od 1848—1850, Izabrana dela*, tom I, cit. izd., str. 113.

[4] *Manifest komunističke partije;* K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom I, cit. izd., str. 27.

zvan da ukine odnose koji porobljavaju čovjeka i sprečavaju njegov razvoj kao slobodnog i stvaralačkog bića, i, u vezi s tim, da je proletarijat upravo zbog toga ona klasa koja „u ime općih prava društva" može polagati „pravo na opću vlast" i slično. Zastupajući svoju materijalističku poziciju i objašnjavajući socijalno-klasne osnove idejnih tvorevina, Marks i Engels su s istom snagom isticali da ideje postaju materijalna sila kad obuhvate mase. Engels u pismu J. Blohu upozorava na to da su Marks i on „prema protivnicima morali isticati glavni princip koji su oni osporavali i da tu nije uvijek bilo vremena, mjesta i prilike da se u dovoljnoj mjeri uzmu u obzir i ostali momenti koji imaju udjela u uzajamnom dejstvu".[5] Drukčije rečeno, orijentacija na istraživanje suštine, zakonitosti, odnosno osnovnih poluga historijskog razvoja, neizbježno je potisnula u drugi plan razmišljanja o ostalim komponentama društveno-historijskog kretanja. U svakom slučaju, u marksističkoj literaturi, bar po mojim saznanjima, pitanju uloge istaknutih historijskih ličnosti nije poklonjena neka posebna teorijska pažnja.

Istina, Plehanov je 1898. godine objavio rad pod naslovom *K pitanju o ulozi ličnosti u istoriji*. To je, valjda, najcjelovitije što je u marksističkoj literaturi dato o toj temi. (Danas bi, vjerovatno, o istoj temi bio koristan nov rad, koji bi, na osnovi dosadašnjeg razvitka i novih saznanja, odslikao sadašnju epohu i tendencije njenog kretanja.) Iz bogate historijske građe Plehanov izvodi teorijske zaključke od kojih neki imaju opći, univerzalni značaj. Evo nekoliko karakterističnih mjesta:

„Danas za krajnji i najopštiji uzrok istorijskog zbivanja čovečanstva treba smatrati razvitak proizvodnih snaga, kojima su uslovljene postupne promene u društvenim odnosima među ljudima. Pored tog opšteg uzroka deluju i posebni uzroci, tj. ona istoriska situacija u kojoj se vrši razvitak proizvodnih snaga kod datog naroda i koja je i sama, u krajnjoj instanciji, stvorena razvitkom tih istih snaga kod drugih naroda, tj. tim istim opštim uzrokom.

Najzad, uticaj posebnih uzroka dopunjava se delovanjem pojedinačnih uzroka, tj. ličnih osobina javnih radnika i drugih „slučajnosti", usled kojih događaji najzad dobijaju svoju individualnu fizionomiju. Pojedinačni uzroci ne mogu proizvesti korenite promene u delovanju opštih i posebnih uzroka, kojima su, pored toga, uslovljeni pravac i granice pojedinačnih uzroka. Ali je ipak nesumnjivo da bi istorija imala drugu fizionomiju kad bi pojedinačni uzroci, koji su na nju uticali, bili zamenjeni drugim uzrocima istoga reda."[6]

I dalje:

„Veliki čovek nije veliki zato što njegove lične osobine pridaju velikim istoriskim događajima individualnu fizionomiju, već

---

[5] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom II, „Kultura", Beograd, 1950.

[6] G. V. Plehanov, *K pitanju o ulozi ličnosti u istoriji*, „Kultura", Beograd, 1959, str. 49—50.

zato što on ima osobine koje ga čine najsposobnijim za služenje velikim društvenim potrebama svog vremena, nastalim pod uticajem opštih i posebnih uzroka. Karlajl u svome poznatom delu „O herojima" naziva velike ljude začetnicima (Beginners). To je veoma uspeo naziv. Veliki čovek je upravo začetnik, jer vidi d a l j e od drugih i želi j a č e od drugih. On rešava naučne zadatke koje stavlja na dnevni red prethodni tok intelektualnog razvitka društva; on ukazuje na nove društvene potrebe, stvorene prethodnim razvitkom društvenih odnosa; on uzima na sebe inicijativu zadovoljavanja tih potreba. On je heroj. Heroj ne u tom smislu što tobože može da zaustavi ili izmeni prirodni tok stvari, već u tom smislu što je njegova delatnost svestan i slobodan izraz toga nužnog i nesvesnog toka. U tome je sav njegov značaj, u tome je sva njegova snaga. Ali je to kolosalan značaj i strašna snaga."[7]

Tu svoju opću odredbu Plehanov ilustruje na pojedinim primjerima:

„Da su bilo kakvi mehanički ili fiziološki uzroci, koji ne stoje u vezi s opštim tokom socijalno-političkog i duhovnog razvitka Italije, još u detinjstvu ubili Rafaela, Mikelanđela i Leonarda-da-Vinčija, italijanska umetnost bila bi manje savršena, ali bi opšti pravac njenog razvitka u doba Renesanse ostao isti. Rafael, Leonardo-da-Vinči i Mikelanđelo nisu stvorili taj pravac: oni su samo bili njegov najbolji izraz. Istina, oko genijalnog čoveka nastaje obično čitava škola pri čemu se njegovi učenici staraju da usvoje čak i njegove najsitnije metode. Stoga bi praznina koja bi ostala u italijanskoj umetnosti u doba Renesanse, usled rane smrti Rafaela, Mikelanđela i Leonarda-da-Vinčija, izvršila veliki uticaj na mnoge drugostepene osobine u daljoj istoriji te umetnosti. Ali se ni ta istorija ne bi u suštini izmenila, ako samo usled nekih opštih uzroka ne bi došlo do bitne promene u opštem toku duhovnog razvitka Italije.

Poznato je, međutim, da kvantitativne razlike prelaze najzad u kvalitativne. To je svuda tačno; prema tome, tačno je i u istoriji. Data struja u umetnosti može ostati sasvim bez iole znatnijeg izražaja ako nepovoljan sticaj okolnosti odnese jednog za drugim nekoliko talentovanih ljudi koji bi mogli da postanu njen izražaj. Ali prevremena smrt tih ljudi sprečiće umetnički izražaj te struje samo u tome slučaju ako je ona nedovoljno duboka da bi mogla istaći nove talente. A kako je dubina svakog datog pravca u književnosti i umetnosti uslovljena značajem toga pravca za onu klasu ili sloj čije ukuse on izražava, kao i društvenom ulogom te klase ili sloja, — to i ovde sve zavisi u krajnjoj liniji od toga društvenog razvitka i od odnosa društvenih snaga."[8]

Već je napomenuto da su marksistička teorijska gledišta u ovoj oblasti najmanje razvijena. Bez pretenzija pokušaću da ukažem samo na dva pitanja koja zaslužuju raspravu. Prvo, da li bi trebalo jače istaći razliku između pojedinih sfera društvenog živo-

---

[7] Isto, str. 50.
[8] Isto, str. 46—47.

ta sa stanovišta uloge velike ličnosti? Čini mi se da je uloga velike ličnosti u historijskim zbivanjima, pogotovu u velikim klasnim sukobima, više uvjetovana neposrednim potrebama društva i zahtjevima vremena negoli pak, na primjer, u oblasti nauke, umjetnosti itd., gdje veze s potrebama društva nisu tako neposredne. Drugo, da li je uloga istaknutih ličnosti različita u pojedinim epohama, na različitim stepenima društveno-historijskog razvitka?

U dosadašnjem historijskom razvitku prevladavalo je stihijsko djelovanje objektivnih zakonitosti, pa je društveni razvoj izmicao svjesnoj kontroli. Otuda i pitanje: što će biti u društvu u kojem će se objektivne zakonitosti planski, relativno svjesno voditi i usmjeravati, to jest što će biti u epohi koja tek nailazi? Kakva će u takvom društvu biti uloga velikih ličnosti, odnosno da li će iščeznuti društvena potreba za njima?

Zaključujući na osnovu onoga što je već prisutno u današnjoj društvenoj praksi, to jest polazeći od realnih faktora a ne od priželjkivanja i od apstraktnih konstrukcija o nekakvom društvenom stanju koje je stvar daleke budućnosti, mogu se pretpostavljati nove krupne promjene: znatno viši stepen organizovanosti i svijesti društva, mnogo veće, svestranije mogućnosti ispoljavanja pojedinca, preuzimanje rukovođenja i rada u politici, privredi, nauci itd. od strane većeg broja visokokvalifikovanih ljudi. Sve postaje proizvodnja u najširem smislu riječi — proizvodnja materijalnih dobara, proizvodnja politike, proizvodnja nauke. Otuda, vjerovatno, već u današnjoj visokorazvijenoj kapitalističkoj privredi nema onako krupnih imena kao početkom XX vijeka (Krup, Ford, Rokfeler i drugi). Sada se javlja mnoštvo manje-više anonimnih organizatora procesa proizvodnje, menadžera, biznismena itd. Karakteristično je da se i u nauci sve rjeđe javljaju takve individualnosti kao što su Njutn, Paster, Tesla, Ajnštajn i drugi i pored velikog broja izvanredno značajnih naučnih otkrića i mnoštva nobelovaca. Slične su tendencije i u politici. Svakako, na političkoj pozornici danas djeluje niz vrlo značajnih ličnosti, ali čini se kao da je njihova individualnost manje izražena nego kod nekih njihovih prethodnika. Znači li to da više nema takvih ličnosti koje daju pečat svom vremenu ili je pak posrijedi nešto drugo? Uostalom, tendencije o kojima se govori i koje su već vidljive označavaju, u stvari, početak jednog vremena dugoročnog procesa u kome će se — da se poslužimo Marksovom, često citiranom duhovitom sentencom — svako u kome se jedan Rafael krije moći nesmetano i razviti. U tome procesu postepeno će iščezavati i uvjeti koji su izazivali, kako veli Plehanov, optičke varke:

„Rasuđujući o ulozi velikih ličnosti u istoriji, mi gotovo uvek postajemo žrtva neke optičke varke, na koju će biti korisno upozoriti čitaoce.

Pojavivši se u ulozi „valjane sablje" koja spasava društveni red, Napoleon je samim tim odstranio od te uloge sve druge generale, od kojih bi neki možda odigrali tu ulogu isto onako ili gotovo onako kao on. Kad je društvena potreba za energičnim vojnim

upravljačem bila jednom zadovoljena, društvena organizacija sprečila je svim drugim vojnim talentima put ka mestu vojnog upravljača. Njena snaga postala je snaga koja je nepovoljna za ispoljavanje talenata te vrste. Usled toga i nastaje ona optička varka o kojoj govorimo. Napoleonova l i č n a snaga pojavljuje nam se u krajnje preuveličanom vidu, jer mi njoj pripisujemo svu onu d r u š t v e n u snagu koja ju je istakla i potpomagala. Ona nam izgleda kao nešto sasvim izuzetno zato što druge snage, slične njoj, nisu prešle iz mogućnosti u stvarnost. I kada nam kažu: a šta bi bilo da nije bilo Napoleona, onda se naša uobrazilja zapliće i nama izgleda da se bez njega uopšte ne bi mogao izvršiti onaj društveni pokret na kojem su se zasnivali njegova snaga i uticaj".[9]

Veliku ličnost, dakle, traže društvene potrebe i društvene snage, te zbog toga ona ne može stvoriti ništa što potencijalno već nije objektivno dato.[10] Međutim, velika ličnost se ne može svesti na objektivno i ona nije jednostavan izraz određenog nivoa razvijenosti proizvodnih snaga i društveno-historijskih odnosa. Ona je nešto više i zbog toga i jeste velika. Ona je sposobna da ono što je dato kao mogućnost, ono što tek tinja u društvu, da to sagleda, razumije i oslobodi, a to i jesu kvaliteti koji nju izdvajaju od ostalih ljudi. Prema tome, uloga velike ličnosti se ne može poreći ni sa društveno-političkog ni sa psihološkog stanovišta (problematika talenta — prirodne privilegije). Ovdje podsjećam na Engelsove riječi da je Marks genije, a oni ostali su u najboljem slučaju talenti.[11] Ako je Bizmark u pravu kada kaže da velika ličnost nije tvorac historije, ipak ostaje da su te ličnosti u dosadašnjem razvitku bile, više ili manje, usmjerivači historijskog razvitka društva.

Drugim riječima, velika, historijska ličnost je izraz društveno-historijskih okolnosti. Ali velika ličnost je i stvaralac okolnosti. Razumije se, naučno shvatanje društvene historije odbacuje krajnosti — i vulgarnu materijalističko-determinističku tezu i uopštenu antropologističku tezu u tumačenju čovjeka i društveno-historijskog kretanja.

Analiza ljudske prakse pokazuje da dijalektički odnos velika ličnost — društvene okolnosti važi, naravno, u drukčijem smislu, i — da kažem — za slabe ličnosti. U *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte* Marks analizira kako je „*klasna borba* u Francu-

---

[9] Isto, str. 43—44.

[10] Vidi Engelsovo pismo H. Štarkenbergu od 25. januara 1894; Marks i Engels, *Odabrana pisma*, „Kultura", Zagreb, 1955, str. 321.

[11] Takvo viđenje Marksa može se naći u pojedinim Engelsovim pismima, na primjer, u pismu Libknehtu, kada kaže: „Bez njega (to jest Marksa — moja primjedba) mi bismo još uvijek sjedili u blatu konfuzije" (Marks i Engels, *Odabrana pisma*, cit. izd., str. 270); ili povodom Marksove smrti, u pismu F. Zorgeu: „Čovječanstvo je postalo za jednu glavu kraće, i to za najznačajniju glavu koju je u današnje vrijeme imalo" (isto).

skoj stvorila okolnosti i odnose koji jednoj osrednjoj i groteskno
ličnosti omogućuju da igra ulogu heroja".[12]

Postojanje Plehanovljevih „optičkih varki" vezano je, u stvari, za savremeno političko društvo u cjelini u kome ljudi još nisu ovladali svojim društvenim odnosima, te zbog toga još stvaraju iluzorne predstave i ideje o putevima svoga oslobođenja. Čini nam se da će još dugo živjeti shvatanja da vođe partija nisu izabrane, da se vođe rađaju i da će biti žalostan dan kada se one budu birale.[13] S takvim i sličnim shvatanjima, koja imaju i svoje „racionalno jezgro", povezana su i pitanja koja traže šire razmatranje, na primjer: što je to stvarni autoritet vođe, a što negativni autoritet? Tu su i pitanja koja proizlaze iz međusobnog odnosa autoriteta vođe, s jedne, i vlasti i moći, s druge strane; zatim, o neophodnom društveno-političkom autoritetu i o štetnom kultu ličnosti; o evoluciji tipa društvenog autoriteta itd.

Završiću ova uvodna razmatranja konstatacijom da će velika ličnost, nesumnjivo, imati izvjesno mjesto i u budućem društvu. U tom društvu će kolektivni um doći znatno više do izražaja. U društvu bez klasa i eksploatacije iščeznuće i Plehanovljeva „optička varka". Međutim, u svakom slučaju, ostaje onaj psihološki, iracionalni momenat genijalnosti koji će pojedincu omogućiti veći društveni utjecaj, to jest ostaje talenat pojedinca kao nepredvidljiv, neponovljiv, nesvodljiv na ono što nazivamo objektivnim.

II

U naprijed skiciranom okviru mislim da je moguće potpunije raspraviti i izvjesna viđenja Titove historijske uloge. Jugoslovenska politička i teorijska misao je prezentirala mnoge aspekte Titove uloge i ličnosti, posebno u sadašnjem periodu. Opće je usvojeno da je ta uloga izvanredno velika — historijska u pravom smislu riječi. Mislim da je suštinsko viđenje Titovog djela i ličnih osobina sadržano ponajviše u tekstovima E. Kardelja. Osvjetljavajući ulogu Josipa Broza Tita kao organizatora Komunističke partije Jugoslavije i vođe revolucije, Kardelj je pisao:

„Istinsku marksističku i lenjinističku koncepciju Partije mogao je u našim uslovima da formuliše i da se za nju uporno bori do pobede samo čovek koji je bio sam uvek povezan sa radničkom klasom i narodom i koji je posedovao izvanredan talenat da oseti i da najadekvatnije formuliše njihove težnje i zahteve, a da pri tome ne padne pod uticaj oportunizma kome su često podlegali ljudi pod izgovorom taktičkog manevrisanja, prakticizma i borbe za svakodnevne zahteve. Od takvih skretanja Tita je štitilo to što je njegov pogled uvek bio uprt u budućnost, u dugoročne revolucionarne zadatke radničkog pokreta, u nastojanju da Partija svojom akcijom i svojim idejnim i političkim uticajem borbu masa

[12] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela,* tom I, cit. izd., str. 221.
[13] Vidi R. McKenzije, *British political parties,* London, 1963.

za svakodnevne zahteve i neposredne ciljeve socijalne, demokratske, kulturne i progresivne prirode uopšte poveže upravo sa tim dugoročnim revolucionarnim ciljevima radničke klase."[14]

I dalje:

„Prava snaga Komunističke partije Jugoslavije nije bila samo njena ideologija i njen revolucionarni program, niti samo nekoliko hiljada njenih organizovanih i revoluciji predanih boraca. Njena prava snaga bila je upravo u činjenici što ona nije htela da bude sama sebi dovoljna, i da se zatvara u sebe, nego je upravo u smislu ranije citiranih Marksovih reči stvarno bila deo, ali vodeći i povezujući deo, to jest avangardno jezgro veoma širokog demokratskog i revolucionarnog pokreta i fronta narodnih masa. Njen najveći istorijski uspeh je upravo u tome što je bila sposobna da postane takvo jezgro, što je tako shvatila svoju ulogu i pronalazila adekvatna sredstva i puteve za njeno ostvarivanje.

U tome je, po mome mišljenju, i najveći istorijski značaj Titovog ličnog stvaralačkog udela kako u izgradnji Partije tako i u formulisanju njene politike, strategije i taktike. Naravno, u toj borbi Tito nije bio sam. To što je on osećao, osećali su i mnogi drugi najbolji ljudi u Partiji. Ali Tito je bio onaj čovek koji je te razvojne tendencije u našoj Partiji najdublje sagledao i najdoslednije i najkvalifikovanije izrazio i koji je znao da se uspešno, to jest odgovarajućim sredstvima bori za njihovo ostvarenje. Upravo takvim svojim kvalitetima i rezultatima rada Tito je stekao autoritet i ugled neospornog vođe naše Partije."[15]

Tito je, dakle, velika, historijska ličnost zato što je sagledao, razumio i dešifrovao probleme i zahtjeve svoga vremena, što je stalno zastupao „interese cjelokupnog pokreta", što je u velikim revolucionarnim kretanjima, u novim društvenim fenomenima — za koje nema gotovih odgovora i rješenja — uviđao ono što je bitno, što je dato kao mogućnost, i što je nalazio odgovarajuća sredstva za rješavanje datih zadataka epohe.

U Titovoj ulozi, koja se stalno ostvaruje i obogaćuje kao i sama jugoslovenska socijalistička revolucija, uočljive su, a što proizlazi i iz navedenih Kardeljevih opservacija, izvjesne konstante koje se kao crvena nit provlače u svim fazama razvoja njegove revolucionarne ličnosti i razvoja same revolucije. Te konstante, koje su, u stvari, fundamentalne vrijednosti našeg revolucionarnog razvoja, važno je imati na umu da bi se moglo potpunije sagledati Titovo djelo, njegova uloga, kao i njegove lične osobine. Želim da istaknem neke od najvažnijih među njima.

1. U prvom redu i polazeći od iskustava naše revolucije, valja istaći Titovu borbu za Komunističku partiju Jugoslavije, za njenu marksističku izgradnju, za jedinstvo njenih redova, za njeno djelovanje u narodnim masama itd. Tito je, zapravo, sasvim dobro znao da bez revolucionarne organizacije nije moguća uspješna proleterska borba i revolucija. „Jačanje vodeće uloge Saveza ko-

---

[14] E. Kardelj, *Tito i Savez komunista Jugoslavije*, „Radnička štampa", Beograd, 1975, str. 34.

[15] Isto, str. 40.

munista isticali smo kao naš stalni zadatak u svim fazama revolucije."[16] Tito u svojim radovima politički i teorijski oblikuje i uopćava neposredna iskustva i, nadovezujući se na prethodna marksistička saznanja, razvija i obogaćuje koncepciju revolucionarne partije u savremenim uslovima borbe za socijalizam.

2. Za Titovu ličnost i praktičnu revolucionarnu djelatnost karakteristična su i njegova shvatanja revolucije. Zapravo, u središtu Titove cjelokupne praktične i teorijske djelatnosti su pitanja naše socijalističke revolucije u svim fazama njenog razvitka, kontinuitet revolucionarnog preobražaja društva. Titova koncepcija revolucije je neodvojiva od borbe za Partiju, i obrnuto. U toj dijalektičkoj uslovljenosti revolucije i Partije razvijale su se, jačale i obogaćivale i revolucija i Partija. U dosljednom ostvarivanju Titove koncepcije revolucije — može se sa sigurnošću tvrditi — „tajna" je svih uspjeha našeg socijalističkog razvitka. Upravo u tome je presudan udio Titove uloge, u tome je „Titova stvaralačka misao došla do punog izražaja i ostvarenja"[17].

Od naročitog značaja je to što je naša partija sa Titom na čelu razumjela da će se revolucionarni preobražaj savremenog svijeta u pravcu progresa vršiti pretežno preko oblika nacionalnooslobodilačkih ratova (Jugoslavija, Kina, Kuba, Alžir, Vijetnam itd.) i da borba za nacionalno oslobođenje, nezavisnost i pravo na samostalan razvitak ima, u stvari, duboku klasnu sadržinu. Na tome se, uostalom, i zasniva naša politika nesvrstavanja. Na tim pitanjima smo se sukobili i sa Staljinom, sa koncepcijom i praksom hegemonizma u odnosima među socijalističkim zemljama. Nije slučajno što Tito svagda insistira na širini revolucionarnog svenarodnog fronta. Iz Titove strateške koncepcije o pravu svakog naroda na nacionalnu slobodu, nezavisnost i slobodan unutrašnji razvoj i o odgovornosti svakog revolucionarnog pokreta pred vlastitom radničkom klasom i narodom i proizlaze osnove naše politike u unutrašnjim odnosima (socijalističko samoupravljanje) i u spoljnoj politici — nesvrstanost.

U kontekstu takve Titove borbe za „interese cjelokupnog pokreta" moguće je shvatiti i Titovo odlučno obračunavanje sa sektaštvom i svakim dogmatizmom, a za stvarno najširi demokratski front koji je ujedno i duboko klasne prirode. U tome su, prije svega, korijeni uspjeha i snage naše revolucije.[18]

---

[16] J. B. Tito, referat na Desetom kongresu SKJ, *Dokumenti*, Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1974, str. 52.

[17] E. Kardelj, *Marksističke studije*, br. 7, Izdavački centar „Komunist", 1977, str. 5.

[18] Opredjeljenje Komunističke partije Jugoslavije sa Titom na čelu za najširi demokratski i ujedno klasni front došlo je do izražaja još u godinama teške ilegalne borbe jugoslovenskih komunista najtješnje povezanih s radnim ljudima. Ta izvorna povezanost i djelovanje unutar radnih masa, pa time i idejna, politička i organizaciona osposobljenost Partije za najteže klasne bitke, omogućili su uspješan tok razvitka jugoslovenske socijalističke revolucije.

V. Dedijer obrazlaže tezu da u evropskim pokretima otpora fašizmu subjektivni faktori nisu svuda isti niti su podjednako djelovali u svim zemljama. Naime, izvjesni postupci pojedinih partija nisu

3. Treća konstanta koja proizlazi iz cjelokupne Titove političke i teorijske aktivnosti odnosi se na ulogu komunista i na razvijanje njihovih idejnih, političkih i etičkih kvaliteta. Osnovu razvijanja tih kvaliteta Tito vidi u postojanju unutrašnjih demokratskih odnosa u Partiji, u prirodi odnosa između partijskih organizacija i rukovodstava, u realnim mogućnostima članova SKJ da stvaralački učestvuju ne samo u ostvarivanju već i u formuliranju partijske politike. Za Tita je komunista onaj ko je u prvom redu borac, revolucionar, vojnik revolucije, onaj ko neprekidno razvija ideju i praksu revolucije, kome je revolucija „ušla u krv i meso" — čovjek bez posebnih prava (privilegija), a sa visokom društvenom odgovornošću. Od početka organiziranja KPJ kao revolucionarne marksističke organizacije pa do naših dana, takve ideje i misli Tito uporno i dosljedno ističe.

„Bilo je i u ratu vrlo teško", kaže Tito, „ali, drugovi i drugarice, uvjeravam vas da komunistima neće biti lakše ni sada, u izgradnji... Ja vas pozivam da kao što ste bili prvi na polju boja, da ni sada ne štedite svoje živote i napore da bismo postigli cilj..."[19]

Danas, tri decenije kasnije, sa prvim koracima ka istinskom oslobođenju rada i suverenom odlučivanju radnih ljudi o svojoj sudbini, Tito se ko zna po koji put ponovo vraća i aktualizira zahtjev o visokoj odgovornosti komunista, i podsjeća da je na nama komunistima ogromna odgovornost jer „naša revolucija još nije završena".[20] Prema tome, stav o vodećoj idejno-političkoj ulozi komunista predstavlja, očigledno, jednu od konstanti u svim etapama razvitka našeg revolucionarnog pokreta. U vezi s tim je i Titova konstatacija koja predstavlja lajtmotiv svih njegovih istupanja: komunisti treba da budu zaista pravi komunisti, a ne samo članovi Partije. Tito, naime, ne stavlja znak jednakosti između člana Partije i komuniste. Za Tita pojam komunist uključuje više komponenata i od „komuniste se traži jako mnogo"[21].

4. Analogno odnosu prema Partiji, revoluciji, ulozi i kvalitetima komunista, konstantan je i Titov odnos prema radničkoj klasi.

„Revolucionarni kurs naše Partije uvijek i, prije svega, zavisio je od njenog odnosa prema radničkoj klasi..."[22] „Izgradnja socijalizma identična je sa procesom oslobođenja rada i radničke

---

proizlazili iz razumijevanja realnih procesa i interesa svoje radničke klase i narodnih masa uopće (vidi *Istoriju Jugoslavije*, II izd., Beograd, str 558—559).

[19] Iz govora na Osnivačkom kongresu KP Srbije, 12. maja 1945, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1972, str. 211.

[20] Vidi govor na svečanoj sjednici CK SK Slovenije, „Borba" od 26. aprila 1977.

[21] Iz izlaganja političkom aktivu SR Hrvatske, 20. aprila 1972. J. B. Tito, *Izbor iz djela*, knjiga 2, „Svjetlost", Sarajevo, str. 462.

[22] Iz referata na Desetom kongresu SKJ, *Dokumenti*, cit. izd., str. 54.

klase i uspostavljanja slobodnih asocijacija neposrednih proizvođača."[23]

5. Istovetan je i Titov odnos prema nacionalnom pitanju. Zapravo, Tito je cjelokupnom svojom djelatnošću izražavao težnje i interese radničke klase i ostalih radnih ljudi i istovremeno težnje i interese naroda i narodnosti Jugoslavije. To su dvije strane jedne suštine — revolucionarno-klasne, to jest stalno jačanje društvene uloge radničke klase i učvršćivanje zajedništva naših naroda i narodnosti na osnovama potpune ravnopravnosti, bratstva i jedinstva.

Naznačene konstante u Titovoj djelatnosti, njegova jasna, koherentna i dosljedna političko-ideološka i teorijska orijentacija predstavljaju i ključne karakteristike jugoslovenskog socijalističkog pokreta. Vjerovatno da nijedna revolucionarna politička misao ne bi mogla zanemariti te karakteristike, koje imaju svoj ne samo poseban nego i opći smisao. Tito se na osnovu saznanja realnih zadataka ove historijske epohe, posebno jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, opredijelio za odgovarajuću koncepciju partije, za adekvatne oblike i metode njenog djelovanja, za taktiku i strategiju razvijanja socijalističke revolucije koje su prilagođene izmijenjenim odnosima u društvu itd., što i predstavlja istinski doprinos marksističkoj teoriji. Jer riječ je o obradi fundamentalnih pitanja revolucionarnog pokreta u duhu zahtjeva marksističke misli. Tito se očigledno koristi marksizmom kao teorijskim oruđem u smislu poznatih Lenjinovih riječi: „Mi ne pretendujemo na to da Marks ili marksisti znaju put ka socijalizmu u svoj njegovoj konkretnosti. To je glupost. Mi znamo pravac tog puta; mi znamo koje klasne snage vode tim putem, a konkretno, praktično, pokazaće samo *iskustvo miliona* kada se oni prihvate posla."[24] Zbog toga je upravo Titova uloga od kardinalnog značaja za razumijevanje razvitka naše revolucije i njenih historijskih smjelih ideja i ostvarenja. Rekao bih da tek predstoji zadatak izvođenja, na osnovu tog bogatog iskustva, dubljih teorijskih zaključaka. Štaviše, dublja obrada Titove ličnosti zadatak je koji predstavlja svojevrstan istraživački izazov za politikologe, sociologe, historičare i druge naučne radnike, — izazov za istraživače marksiste. U društvenom istraživanju stvari su do te mjere povezane i uslovljene da je gotovo neizvodljivo razmatrati Titovu ulogu samo u svjetlosti jedne ili druge naučne discipline. Istraživanje Titove uloge usložnjava i to što je pravi značaj te uloge potpuno vidljiv tek u analizi i u uopćavanju prakse klasne borbe, u revolucionarnim procesima, to jest organski je dio revolucionarne prakse miliona koji neutrvenim putevima pokreću naprijed i društveni razvoj i ljudsku misao.

---

[23] Iz govora na Konferenciji komunističkih i radničkih partija Evrope, 30. juna 1976. u Berlinu, „Komunist" — Tanjug, Beograd, 1976, str. 140.

[24] V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, tom 11, „Kultura", Beograd, 1960, str. 101.

Pri tome treba uvijek imati na umu da sâm Tito, kao dosljedni marksist i revolucionar, stoji na gledištu protivnom apsolutizaciji ličnosti uopće i njenom idealiziranom i ideologiziranom tretiranju. On je u tom smislu, u raznim prilikama, davao izričite izjave.

Razmatranja o Titovoj ulozi mogla bi se svesti na ove dvije osnovne konstatacije:

prvo, u Titovom revolucionarnom djelu i misli došli su do izražaja stvarni interesi radničke klase i radnih ljudi uopće, interesi svih naroda i narodnosti Jugoslavije;

drugo, radi se i o Titovom stvaralaštvu i ličnim osobinama. Ali da bi se nešto više o tome moglo reći, nije dovoljno samo poznavanje Titove misli i djela, već se također moraju neposrednije poznavati i nijanse njegovih ličnih, ljudskih osobina. Razumije se, osobenosti Titove ličnosti su neodvojive od njegove socijalno-klasne uloge, to jest od njegove misli i djela u cjelini.

Socijalno-klasna analiza Titove uloge mora polaziti od objektivnih zakonitosti društvenog razvoja ili, drugim riječima, od toga u kojoj je mjeri Tito svojim djelovanjem izrazio interese, zahtjeve i potrebe svoga vremena i dao doprinose koji će ući u temelje budućeg društveno-historijskog razvitka. Međutim, Titove stvaralačke i lične osobine ne mogu se objašnjavati općim zakonitostima, jer to je sfera pojedinačnog, osobenog, individualnog, neponovljivog — dakle, sfera u kojoj također djeluje veliki broj uzroka koji utječu na ličnost i njenu ulogu u društvu, pa i historiji. Po Kardeljevim riječima, Titove lične osobine su upravo „jedan od bitnih izvora njegove stvaralačke snage i njegove uloge u revolucionarnom radničkom pokretu naroda Jugoslavije"[25].

Tita karakteriše snažno uvjerenje u ispravnost ciljeva i puteva koji ka njima vode. U njegovoj su ličnosti do te mjere utkani fundamentalni interesi radničke klase, naroda i narodnosti Jugoslavije, socijalistički humanizam i demokratizam, antidogmatizam i vjera u samoupravljačku moć radnih ljudi da je Tito, što pokazuje cjelokupan razvoj naše revolucije, uvijek bio beskompromisan u odbrani tih vrijednosti, da je uvijek nalazio snage da odbaci i sve ono što je smetalo ostvarenju bitnih interesa jugoslovenske socijalističke zajednice. Ta izuzetna snaga volje, njegova odlučnost da brani i sprovodi te interese s upornošću koja je omogućila da se prebrode sve teškoće na tom putu, spremnost na rizik od historijske važnosti, — to su, mislim, posebna Titova svojstva i zaslužuju da se istaknu. Da Tito nije bio tako odlučan i hrabar, on ne bi savladao raznovrsne i velike prepreke, nego bi takve okolnosti pobijedile njega.

U vezi s tim, evo jednog primjera koji osvjetljava tu crtu Titove ličnosti. Primjer je iz 1948. godine, to jest iz onog dramatičnog vremena „biti ili ne biti", a odigrao se na historijskoj sjednici CK KPJ od 22. aprila 1948. godine. Protiveći se hegemonističkim

---

[25] E. Kardelj, isto, str. 79.

pritiscima i nametanju neravnopravnosti u odnosima među socijalističkim zemljama i komunističkim partijama, Tito kaže „...Sve ono što smo postigli u ovome ratu predstavlja doprinos socijalizmu u svijetu. I naša nacionalna ravnopravnost, i prvi put istinska sloboda ovog naroda. Što bi rekli talijanski narod, francuski narod ili drugi narodi kad bismo se mi odrekli svega toga, kad bismo se odrekli prava da idemo u socijalizam ovim putem kojim smo krenuli...? Kako bi to na njih djelovalo?"[26]

Obilježja Titove ličnosti vrlo plastično izražavaju i mnoga druga općepoznata krupna zbivanja: Titova dramatična borba za Partiju 1937, u vrijeme kada u Komunističkoj internacionali jača stav o raspuštanju KPJ; ili, Titov odlazak na razgovore u štab Draže Mihailovića u jesen 1941. Ova posljednja činjenica očevidno pokazuje svu dubinu i smisao Titove koncepcije narodnooslobodilačkog rata, ali istovremeno rizičnost takvog Titovog postupka šokira i najhladnijeg analitičara.

Gdje su izvori takvih Titovih osobina? To je, rekao bih, stvar posebne studije, ukoliko je uopće moguće preciznije fiksirati momente koji već zalaze u najsuptilnije ljudske sfere. Možda je sam Tito objasnio odakle takva njegova svojstva kada je ukazao na svoj teški životni put, na svoje porijeklo, na uporan rad od najranijeg djetinjstva:

„Možda je, dakle, taj tegobni život učvrstio i mene tako da sam mogao da izdržim mnoge oluje i teškoće na mome životnom putu."[27]

Možda je Titova prednost u tome što potiče iz narodnih dubina i što baš zato u složenim društvenim situacijama nalazi snage da donese pravu odluku. Titova ličnost, njegov moralni, politički i idejni integritet izgrađivao se u direktnim klasnim okršajima — od oktobarske revolucije u Rusiji do nebrojenih bitaka jugoslovenske radničke klase. U svakom slučaju, mislim da su Titova strategija i taktika uspješnog vođenja revolucije u prvom redu stvar njegovog vizionarstva, dubokog razumijevanja društvenih tokova i ogromnog životnog iskustva. Tito je, po riječima V. Bakarića, „marksizam i lenjinizam koristio kao instrumenat, metodu analize stvarnih događaja i svojim radničkim genijem nalazio sredstva bitke za socijalizam"[28].

*

Ovaj načelni osvrt na ulogu, kvalitete i osobine Titove ličnosti završiću jednim karakterističnim Kardeljevim razmatranjem:

„Za nas revolucionarne marksiste veličinu istorijske ličnosti čini pre svega njena stvaralačka uloga u borbi za svestran ljudski progres i za oslobođenje čoveka od svih oblika eksploatacije i pot-

---

[26] V. Dedijer, *Josip Broz Tito, prilozi za biografiju* „Kultura", Beograd, 1953, str. 521.

[27] Iz razgovora u Kumrovcu, „Borba" od 27. aprila 1972.

[28] Referat na svečanoj sjednici CK SKJ, „Borba" od 25. maja 1977.

činjenosti. Stoga među istorijskim imenima izuzetan značaj imaju ona koja su ne samo postala izraz progresivnih stremljenja ugnjetene klase i čoveka i njihov borbeni poklič već su na pojedinim istorijskim prekretnicama stvaralački uticala na donošenje takvih revolucionarnih, progresivnih i humanističkih odluka koje su stvarno donele uspehe i pobede takvim stremljenjima.

Tito je jedno od najizrazitijih imena u redovima takvih istorijskih ličnosti.

Titovo ime odavno je prešlo i granice naše zemlje i postalo svojina svih onih kojima je mir egzistencijalna potreba, koji ustaju u odbranu svog nacionalnog bića i postojanja, nezavisnosti, izgradnje ravnopravne zajednice naroda, oslobođene od svih oblika izrabljivanja, pokoravanja i tlačenja, otklanjanja sile u odnosima među državama i narodima."[29]

---

[29] E.Kardelj, isto, str. 81.

Ivo Paić

Klasna diktatura proletarijata i socijalistička revolucija

U marksizmu, i izvan marksizma, i danas postoje različita i oprečna shvaćanja biti i međusobnog odnosa klasne diktature proletarijata[1] i socijalističke revolucije. Opreke i razlike u shvaćanjima jasno izlaze na vidjelo u odgovorima do kojih se dospijeva. Izvjesno je, međutim, da su ti odgovori — u međusobnoj različitosti i oprečnosti — na bitan način omogućeni kakvoćom pitanja iz kojih izviru. Metodički primjer sveze „pitanje-odgovor" nalazi se u Marxovoj i Engelsovoj primjedbi njemačkoj filozofijskoj kritici: „Ne samo u njenim odgovorima, nego u samim njenim pitanjima ležaće mistifikacija."[2] Pitanja, naime, svagda imaju neponovljivu povijesnu (ideologijsku, znanstvenu, praktičku), aktualnu-akcijsku i (ili) pragmatističku karakterizaciju. U ovisnosti o prevlađujućoj karakteristici njihova sadržaja razvija se put traženja odgovora, nastaje i sâm odgovor koji — kao rezultat, ostavivši za sobom vlastito nastajanje — nerijetko prikriva i prekriva kvalitetu pitanja iz kojega se razvio, uključujući tu i ideologijsko jezgro vlas-

[1] Pridjev „klasna" uz naziv „diktatura proletarijata" upotrebljavam — kako ću u tekstu obrazložiti — za oznaku samog jezgra proleterske diktature.

[2] Marx — Engels, *Ausgewählte Werke*, Dietz Verlag, Berlin, 1970, Bd. I, S. 204.

tite uvjetovanosti.[3] Zato će se naše razmatranje prvenstveno usmjeriti prema sadržaju pitanjâ. Iz spoznaje njihove biti ono će proslijediti prema odgovorima; pitanja i odgovori smješteni su unutar slijedećeg problemskog sklopa: (1) Bit i domašaj ideologijskog mišljenja klasne diktature proletarijata; (2) Marxovo djelo kao podloga i kao „alibi" teoretskog značaja interpretacija — metodički uvodni stavovi o odnosu klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije; (3) Kako čitati Marxa u pitanju o biti i odnosu klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije; (4) Izvorno povijesno-materijalističko (Marxovo) shvaćanje biti i odnosa klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije — njegovo suvremeno značenje; (5) Obrisi povijesnog i pragmatističkog shvaćanja klasne diktature proletarijata — Lenjin, Staljin; (6) Obrat prema transpolitičkom shvaćanju klasne diktature proletarijata; samoupravljanje: novi vidokrug pitanja o biti i odnosu klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije; (7) Klasna bit diktature proletarijata i njene povijesne granice.

1. Bit i domašaj ideologijskog mišljenja klasne diktature proletarijata

Razmatranje biti i međusobnog odnosa klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije nerijetko ide u dva smjera, koji — u svojoj poziciji, izvedbama i konačnim rezultatima — promašuju bit marksističkog revolucionarnog mišljenja.

a) Ispod razine filozofijskih i znanstvenih uvida ide — u dijelu marksizma uvriježeno — razmatranje koje počinje i završava u prostoru *odgovorâ*. Naspram postojećem mnoštvu različitih i oprečnih odgovora na pitanje o biti i međusobnom odnosu klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije, ono *postulira* apsolutno mjerodavno značenje *odgovorâ* klasikâ marksizma za ocjenu njihova filozofijskog, znanstvenog i povijesnog statusa.[4] Tako se uspostavlja tipična posve ideologijska situacija, ideologijski tip odnosa u kojem jedna naspram drugoj stoje već obliko-

---

[3] O nekim značajnim dimenzijama pitanja o klasnoj diktaturi proletarijata — kad ono zaposjedne aktualno ideologijsko područje — na jasan način govori i slijedeći tekst: „...ako klasne i političke snage koje se nalaze na vlasti u građanskom društvu negiraju da je ta vlast njihova diktatura — iako ona to jest — zašto bi socijalističke snage morale da isticanjem pojma diktature proletarijata *stvaraju utisak* (*kurziv* — I. P.) kao da se razlika između socijalističkog i građanskog društva ne sastoji samo u klasnom karakteru vlasti, nego u tome što je jedno društvo diktatura, a drugo demokratija" (Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1977, str. 82).

[4] Tome osobito pogoduju često površni hrestomatijski prikazi Marxova, Engelsova i Lenjinova shvaćanja „diktature proletarijata" i (odvojeno od toga) „socijalističke revolucije": za volju iscrpnosti predmetno-evidentičarskog odabiranja, izvlačenja svega što su klasici u raznim prilikama o tome napisali, žrtvuje se cjelina njihove misli; istrgnuti citati služe „teoretičarima" i propagandistima kao skladište i kao organon citatomanijskog samozadovoljnog „učenog" argumentiranja.

vane (skrutnute) teorijske tvorevine[5]: izostaje misaoni napor koji — idući *kroz* odgovore — reduktivnim postupkom dospijeva do sadržaja pitanjâ, a potom i u prostor onih ideja i one prakse koje iziskuju takva pitanja.[6]

b) Ako je prethodni postupak zarobljen u ideologijskom području, slijedeći smjer promišljanja — napuštajući pojmovno mišljenje — na čelo svojih pitanja i svojih odgovora stavlja lozinku: nisu važni pojmovi, važna je praksa! U svojoj „djelatnoj" strani to se u prvi mah primamljivo geslo ovako razlaže: *Prvo*. Odbaci se marksistička tvorba pojmova, odbace se marksistički bitni pojmovi, *kao da* u njima — upravo toliko koliko su marksistički — nije riječ o nečemu što je bitno za slobodno revolucionarno bivstvovanje čovjeka, radničke klase i narodâ. *Drugo*. Marksističko shvaćanje revolucionarne prakse, to jest cjeline povijesno primjerenog djelovanja-prevladavanja građanskog i, istovremeno, proizvođenja socijalističkog sadržaja života, potiskuje se pragmatističkom idejom prakse. *Treće*. U jedinstvu bespojmovnog mišljenja i pragmatističkog nazora o revolucionarnoj praksi otvara se — u pogledu prosuđivanja klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije — prostor proizvoljnostima, „dijalektičkim" obratima oslobođenim strogosti znanstveno-revolucionarnog mišljenja. U ishodima tako usmjerena mišljenja (također zatvorena u ideologijsku krletku) paradoksalno se sjedinjuju i poistovjećuju ontološki i fenomenološki neistovjetne činjenice povijesne proizvodnje života: stavlja se znak jednakosti između samoupravljanja, klasne diktature proletarijata i države. Olako prelazeći preko činjenice prožimanja, ali i distinktivnih, metodički bitnih granica pojmova i prakse o kojoj je u njima riječ, ta „dijalektika" izjednačuje povijesno nastajuću cjelinu proizvodnje materijalnog i duhovnog života — *samoupravljanje*, povijesni klasni sadržaj biti te prakse — — *klasnu diktaturu proletarijata* i, naposljetku, jedno od značajnih načelno prolaznih sredstava razvitka samoupravljanja i prakticiranja klasne diktature proletarijata — *državu*.[7]

---

[5] „,Istine' nema bez čina preobrazbe. Jasnoća nastupa u vremenu nakon i ne postiže se razrješenjem teoretskih proturječnosti, već praktičnom revolucijom" — ponešto odsječno zaključuje Sarah Kofman pri kraju analize Marxove metafore o *camera obscura*. (*Camera obscura ideologije*, „Biblioteka", Zagreb, 1977, str. 23). Ako je pak točno da *cameru obscura* ne može zamijeniti *camera lucida* — osobito u smislu bitnih intencija Marxove druge teze o Feuerbachu —, onda što da se kaže o optimističkim nastojanjima koja „cjelokupnu" istinu i sredstvo spoznavanja povijesnih sadržaja života izravno preuzimaju iz gotovih odgovora klasikâ kad je riječ o klasnoj diktaturi proletarijata i socijalističkoj revoluciji?

[6] Na primjer: kako dospjeti u taj prostor ako se već na početku promišljanja naprosto postulira lista od desetak pojmova — među njima i „diktatura proletarijata" — uključenih u „znanja koja se u okviru ukupne marksističke misli smatraju neospornim istinama" (uspor.: Miladin Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, I, Izdavački centar, „Komunist", Beograd, 1977, str. 11—16).

[7] Primjedbe ove vrste mogu se pročitati i na stranicama časopisa „Gledišta", br. 4/1974, za okruglim stolom „Samoupravljanje — oblik diktature proletarijata".

Promišljanje biti i međusobnog odnosa klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije može se razviti i „vraćanjem" Marxu. U temelju „povratka" Marxu nerijetko se nalazi pitanje: je li Marxovo shvaćanje na neki način „zaboravljeno" (praksom potisnuto, prekriveno interpretativnim nanosima), a toliko je važno da bez njega ne možemo bitno misliti klasnu diktaturu proletarijata i socijalističku revoluciju, ne možemo razvijati svjesnu revolucionarnu praksu — pa ga treba „nanovo" oživjeti? Recimo odmah: pitanje nije bez razloga, ono se utemeljuje na iskustvu tegobnog proturječnog razvitka socijalizma — jedna od karakteristika njegova realnog povijesnog sadržaja i lika jest nedvojbeno izobličenje (ponekad i do točke iščezavanja prepoznatljivosti) ideje i zbilje klasne diktature proletarijata. Također je potrebno istaknuti: u često opetovanom pozivu „Natrag Marxu!" nalaze se višeznačne teoretske i praktične intencije, namjere koje ne uspostavljaju bitan (suvremen) odnos s Marxom i povijesnom zbiljom. Jednom je riječ o „vraćanju" Marxovu djelu kao zatvorenom sustavu istinitih iskaza koji se povijesno *ne propituju*, nego ih — kao istinu koja načelno nadmašuje svaku konkretnu povijesnu zbilju — treba *primjenjivati* na sadržaje povijesnog života, na prostor (vrijeme) u koji se te istine, po vlastitoj mjeri, naprosto „utiskuju". Drugi put, na razini praktičnih kritičkih prosuđivanja o neprimjerenosti prakse idejama, riječ je o „vraćanju" Marxu kao stavljanju „u zagrade" povijesne zbilje koja „ne odgovara" *pojmu* revolucije, *pojmu* klasne diktature proletarijata; nezadovoljstvo time što se povijesna zbilja (danas i ovdje) ne može izravno „utjerati" u projektiranu budućnost, skrojenu po mjeri ove ili one ideologijske interpretacije Marxovih temeljnih misli.

U oba bliska (*de facto* ideologijska) načina „vraćanja" snižavaju se i unizuju i Marx i zbilja tako što se Marx svodi na nepovijesnog mislioca, budući da se izravnom primjenom njegovih misli nastoji zahvatiti zbilja ili, primjereno njegovim mislima, proizvesti lik zbilje (bez povijesnih praktičkih posredovanja) — čime se odriče moć vlastitosti samoj zbilji.[8]

2. Marxovo djelo kao podloga i kao „alibi" teorijskog statusa ideja o klasnoj diktaturi proletarijata i socijalističkoj revoluciji

Pitanje o biti klasne diktature proletarijata — u brojnim načinima njena prihvaćanja, odbacivanja i „prevladavanja" — dospijeva u okružje pažnje teoretičara u povodu različito motiviranih nastojanja na *praktičkim* i *praktičnim*[9] zadacima pokreta. Ta nastojanja

---

[8] Opširnije o tome: I. Paić, *Filozofija između nepovijesnog kategorijskog konstruktivizma i autoriteta rada*, „Socijalizam", br. 1/1977, str. 28—48.

[9] Pod riječju „praktičko" podrazumijevam ovdje sve ono što pripada revolucionarnom djelovanju: prevladavanju građanskog sadržaja života, bilo da je riječ o „ostacima" starog društva ili o sadrža-

teže da produbljuju dostignute sadržaje dijalektike revolucionarnih promjena, usmjerena su prema teoretskom i akcijskom osvješ-tenju gledom na skorašnju ili daleku revolucionarnu praksu, pripomažu (ili odmažu) „zaokruživanju" onoga što je već učinjeno, ili je u tim nakanama riječ o smiraju dijalektike revolucije — na temelju jednom stečene svijesti o dovršenosti revolucionarnoga djela. Nadalje, pitanje o klasnoj diktaturi proletarijata — u prošlosti i danas — uglavnom oživljuje *preko* oštrih pojednostavnjenih alternativa (najčešće: demokracija-diktatura); alternative se u teoretskim sporovima nerijetko rješavaju na način apsolutnog isključenja jednog pola suprotstavljenih stavova o njihovu sadržaju. U temelju svih tih nastojanja nalaze se nekakva — izričita ili prešutno data — shvaćanja socijalističke revolucije, biti povijesnog vremena, subjektiviteta radničke klase i drugih za cjelinu „socijalističke revolucije" konstitutivnih pojmova, odnosno momenata cjeline revolucionarne prakse. Na razini početnih postavki možemo ustvrditi:

a) Ako je „klasna diktatura proletarijata" jedan od takvih pojmova i konstitutivnih momenata revolucionarne prakse, onda je izvjesno da se ispod različitih odgovora na pitanje o njenoj biti *ne mogu nalaziti ista*, možda ni međusobno bliska, shvaćanja socijalističke revolucije.[10] Zadaća je istraživanjâ da pokažu bit i način veze određenog shvaćanja klasne diktature proletarijata i određenog shvaćanja socijalističke revolucije, čime se, dakle, pitanje o klasnoj diktaturi na suštinski način smješta u vidokrug pitanja o cjelini pojma i prakse revolucije.

b) Ako se u odgovorima na pitanje o klasnoj diktaturi proletarijata indicira razlika shvaćanjâ socijalističke revolucije (a misao revolucije u marksizmu se odnosi na promjenu temelja društvene proizvodnje života, na bit društva, bit čovjeka i praksu slobode), onda slijedi: nije dovoljno samo isticanje socijalističkog i građanskog shvaćanja „demokracije" i „diktature", nego je također neophodno — u zahvatu različitih odgovora o klasnoj diktaturi proletarijata — problematizirati i razlike shvaćanja „demokracije" i „diktature" kako se one javljaju na podlozi različitog shvaćanja socijalističke revolucije u marksizmu i njegovim „kontroverzama".

Izvorna argumentacija teoretičarima još prispijeva iz Marxova djela: ono je podloga i „alibi" gotovo svake više ili manje solidne, marksologijske, marksističke i antimarksističke tipologije i klasifikacije stavova *pro et contra* klasne diktature proletarijata.

---

jima proizvedenim minulom revolucionarnom praksom — ako oni, kao zapreka, stoje na putu sve slobodnijeg revolucionarnog djelovanja. Pod riječju „praktično" ovdje razumijem sve ono što se u domeni konkretne prakse želi ostvariti, ostvaruje se ili je ostvareno a nije *praktičko*.

[10] Načelnu strukturu ovoga priloga naznačio sam u članku *Što jest klasna diktatura proletarijata* („Student", br. 17/1977), neke sam ideje izložio za okruglim stolom o radničkom pokretu Zapadne Evrope („Marksistička misao", br. 5/1977, str. 65—73), neke pak u diskusiji vođenoj u Cavtatu 1977.

Mogući su doista različiti putevi prema Marxu i njegovu shvaćanju klasne diktature proletarijata. Različiti su i njihovi domašaji:

a) Marx se može čitati postupkom koji — koliko je uopće moguće — odbacuje sve interpretativne naslage, uz nastojanje da se razumiju i objasne stavovi-iskazi o klasnoj diktaturi proletarijata s obzirom na njihovo značenje u cjelini Marxova djela: dakle, pod pretpostavkom da je to djelo razvojni sustav različitih spoznaja pod vidom jedne ideje. Prednost je takvoga čitanja što precizno iznosi na vidjelo pravo značenje teksta u okvirima misaone cjeline kojoj tekst pripada. Nedostatak je što — u nastojanjima da se izbjegnu predrasude ili mnijenjem, znanjem i uvjerenjem usmjereno čitanje — apstrahira od biti i odnosa suvremenosti i Marxova shvaćanja klasne diktature proletarijata.

b) U marksizmu su, uključujući i neke karakteristike Lenjinove analize Marxovih izjava o klasnoj diktaturi proletarijata[11], najčešća posredovana čitanja Marxa: prvo, pristup tekstu je nošen bitnim pitanjima orijentacije revolucionarnog pokreta — Marxovo djelo je izvor razumijevanja i teoretske formulacije revolucionarnog stava; drugo, pristup je tekstu uvjetovan aktualitetom — Marxovo djelo nerijetko služi kao potvrda „teoretske utemeljenosti" praktičnih namjera i postupaka. U oba slučaja, koji se po temeljnoj usmjerenosti međusobno razlikuju, ostaje otvoreno pitanje: po čemu su tako odabrani, a ne i neki drugi stavovi-iskazi Marxa doista mjerodavni za njegovo cjelovito shvaćanje biti klasne diktature proletarijata?

c) U posebnom tipu čitanja uspostavlja se ovakav krug promišljanja: suvremene i (ili) aktualne potrebe; određena shvaćanja i određene interpretacije klasne diktature u Marxa (na primjer: Lenjin, R. Luxemburg, Lukács, Staljin, Korsch...); čitanje Marxa kroz postojeće interpretacije; povratak teoriji suvremenosti ili teorifikaciji potreba aktualiteta. U rezultatima takvoga istraživanja nalaze se bar ova otvorena pitanja: može li se prihvaćanjem mjerodavnog značenja neke od interpretacija (Lenjinove, Korschove...) dospjeti do izvornog smisla Marxovih tvrdnji; mogu li se tako „objašnjeni" Marxovi stavovi povijesno primjereno aktualizirati — i s obzirom na mogućnost da su neka od mjerodavno prihvaćenih tumačenja dijelom ili u cjelini već prevladana samom povijesnom revolucionarnom zbiljom?

---

[11] U svesci *Marksizam i država*, dakle u predradnji za knjigu *Država i revolucija*, Lenjin sebi postavlja pitanje: „Naći i informisati se da li su Marks i Engels *pre* 1871. govorili o ‚diktaturi proletarijata'?" Njegov je odgovor: „Čini se da nisu" (K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, „Kultura", Beograd, 1959, str. 97). Lenjin nije imao na umu Marxove misli o klasnoj diktaturi proletarijata iz 1850. i 1852. godine — stavove koji posebnu svjetlost bacaju na njenu bit i na njen odnos prema cjelini socijalističke revolucije (vidi o tome i Korschove primjedbe u: *Radno pravo za savjete poduzeća, Spisi o socijalizaciji*, „Stvarnost", Zagreb, 1974, str. 199. i dalje). No Lenjin je u Marxa pronašao ono što je za nadolazeću revoluciju bilo neophodno znati. Drugo je pitanje: jesu li Lenjinovi stavovi dostatni za cjelinu pojma i cjelinu prakse klasne diktature proletarijata?

Sva ukratko naznačena „vraćanja" Marxu, bez obzira na međusobnu razliku motiva i ishoda, svjedoče o tome da je taj mislilac doista *nezaobilazan* za promišljanje klasne diktature proletarijata.[12] Marxovi su tekstovi podloga obrazlaganja „marksističkog izvornog" statusa i „teoretske utemeljenosti" čak međusobno nespojivih teoretskih, praktičkih i praktičnih stanovišta. Je li u Marxa — kako misli Bloch — već položen zametak tolikih nesporazuma, jedna nedovršenost misli[13] koja otvara prostor različitim i oprečnim interpretacijama i pozicijama?

3. Kako čitati Marxa s obzirom na pitanje o klasnoj diktaturi proletarijata

Iz činjenice po kojoj je Marxovo djelo nezaobilazno u naporima promišljanja biti klasne diktature proletarijata slijedi da se Blochova primjedba tiče Marxa i naših nastojanja koja idu za suvremenim mišljenjem te klasne diktature. Zato, prije nego što se i pokuša odgovoriti na Blochovu oprezno izrečenu sumnju, potrebno je razjasniti ono što svakoj takvoj primjedbi već logički prethodi: kako uopće postaviti metodički osigurano i povijesno utemeljeno pitanje o biti klasne diktature proletarijata, dakle i pitanje Marxu?

a) Na bitan (dakle povijesan, suvremen) način to je pitanje već postavljeno. Na ovom mjestu možemo ga izraziti tvrdnjom: *već je jugoslavenska programatska orijentacija na samoupravljanje posuvremenila bit Marxova transpolitičkog razumijevanja klasne diktature proletarijata i njenu (teoretsku i praktičku) nedjeljivost od pojma i povijesnih (aktualnih i namjeravanih) sadržaja cjeline momenata dijalektike revolucionarnih promjena.* Ako je tako, onda više nije riječ o „vraćanju" Marxu, nego o stalnoj, neodložnoj zadaći ozbiljenja jedinstva temeljnih Marxovih uvida i naših bitnih

---

[12] Od Marxa polaze i građanske interpretacije biti klasne diktature proletarijata. Tako se u *Grand Larousse — encyclopedique* (Paris, 1961, Vol 4, str. 66) interpretira Marxovo shvaćanje u smislu političkog sistema i jedne načelno prolazne etape historijske evolucije „kojom i za vrijeme koje klasa radnika i seljaka imaju jedino pravo upravljanja državom, isključujući predstavnike starih eksploatatorskih klasa". Zatim se Marxu pripisuje misao po kojoj „nestajanje buržoaske klase automatski ima za posljedicu nestajanje proleterske klase i ukidanje države kao izraza klasnog antagonizma". Time je, dakako, početno relativno široko određenje klasne diktature proletarijata bitno suženo, pa Marx slovi kao mislilac koji posve nedijalektički gleda na razdoblje prelaženja od građanskog društva prema društvu bez klasa. *Encyclopedia Britannica* (London, 1969, Vol. 18, str. 576A) temeljnije određuje klasnu diktaturu proletarijata — kao vlast koja se „koristi za ukidanje društvenih odnosa proizvodnje koji stvaraju profit i rentu". Međutim, nalazeći „nejasnoće oko pojma proletarijat, koje dolaze do izražaja u odredbi klasne diktature proletarijata", *de facto* se stavlja u pitanje sam subjekt prakse prevladavanja profita i rente, pa i djelotvornost klasne diktature proletarijata.

[13] Opširnije o tome: *Uspravan hod, konkretna utopija*, „Pregled", br. 5—6/1968, Sarajevo, str. 444.

izvornih povijesnih programatskih načela. U tome zadatku teorija može surađivati na razvijanju samorefleksije o biti i odnosu klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije u okružju naših vlastitih nastojanja da, na Marxovu tragu, osloncem na *mišljenje* ove stalno nastajuće zbilje, doprinosimo korjenitom obratu svega građanskog u novo, socijalističko. Naravno, samorefleksija uključuje i samoosvještenje o *mjeri povijesnosti* (suvremenosti) vlastitih namjera i ostvarenja — ona je, dakle, *nužno kritički čin.*

b) Odlučno je pitanje postavljeno i s obzirom na jedan od ključnih, a ipak dvoznačnih, Marxovih iskaza. Na stranicama Marxova *Građanskog rata u Francuskoj* nalazi se stav koji se posve rijetko dovodi u pitanje u „toploj struji" (Bloch) marksizma usmjerena prema ideji i zbilji samoupravljanja: „... prava tajna (Komune — I.P.) bila je ovo: ona je po svojoj suštini bila vlada radničke klase, rezultat borbe proizvođačke klase protiv prisvajačke klase, ona je bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada" [14]. U prvom dijelu ove rečenice Marx iznosi jednu činjenicu: Komuna je vlada radničke klase, rezultat klasne borbe. U drugom dijelu *ocjenjuje* značenje te činjenice: Komuna je bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvesti ekonomijsko oslobođenje rada. Ovdje nas zanima drugi dio Marxove rečenice. Prije svega: je li primjereno biti Marxove misli očekivanje da se bilo pod kojim političkim oblikom može izvesti ekonomijsko oslobođenje rada? Pitajući radikalnije — i vodeći brigu o jugoslavenskom povijesnom iskustvu — tome treba dodati: može li se uopće bilo pod kojim političkim oblikom (neka je taj oblik i vlada radničke klase) zaista izvesti ekonomijsko oslobođenje rada? Je li politička vladavina proizvođača u komuni i trajno djelujući dovoljan uvjet „pod kojim" se može razviti ne samo komunalno uređenje nego i oslobođenje, ekonomijsko oslobođenje rada?

c) Nekoliko redaka ispod navedene rečenice Marx ipak umekšava vlastitu odsječnu ocjenu domašaja „političkog oblika" za „ekonomijsko oslobođenje rada". Komuna je „imala *da posluži kao poluga* za rušenje ekonomskih temelja na kojima se osniva postojanje klasa, a time i postojanje *klasne vladavine*" [15]. Metafora *poluge* objelodanjuje da je Komuna („vlada radničke klase", „politički oblik") ipak *sredstvo*. Pomoću njega se može — osloncem na „čvrstu točku", na praksu radništva — pokrenuti i veća sila, ono ekonomijsko: može se to ekonomijsko i srušiti, međutim, ne i *prevladati* „političkim oblikom". Komuna je sredstvo rušenja ekonomijskih temelja postojanja klasa i klasne vladavine (dakle, i vladavine radničke klase u smislu „političkog oblika"): ona, prema tome, *ne pripada samom jezgru prakse prevladavanja tog ekonomijskog temelja*. Kao sredstvo i kao moment te prakse, „vlada radničke klase" („politički oblik") biva po mjeri prevladavanja i

---

[14] Marx — Engels, *Izabrana djela*, tom I, „Kultura", Zagreb, 1949, str. 473.
[15] Isto, str. 474.

vlastitog ekonomijskog temelja sama dovođena u pitanje. Prema tome, nije tajna Komune politički oblik *pod kojim* se može izvesti ekonomijsko oslobođenje rada, nego je tajna Komune praksa prevladavanja ekonomijskog temelja klasa, a politički oblik je sredstvo i jedan od bitnih uvjeta (momenata) te prakse — u protivnom, *nema* ekonomijskog oslobođenja rada.[16] Nesustavno čitanje Marxa ističe „politički oblik": zajednica kommnâ (općinâ) pod „političkom vladom" proletarijata pokazuje se kao dovoljan okvir i sadržaj ekonomijskog oslobođenja rada; čitanje koje pak vodi računa o cjelini Marxove misli i njegovu shvaćanju biti i odnosa ekonomijskog i političkog „područja" naglašava *rad:* radni proces i odnosi u njemu postaju jezgro i poprište revolucionarne prakse ekonomijskog oslobađanja rada — bit i okvir takvoga oslobađanja jest *zajednica rada* kojoj je politički oblik jedno od bitnih sredstava razvitka, a nipošto ono „pod čime" se može izvesti ekonomijsko oslobođenje rada. Naše se revolucionarno mišljenje oslobađa predominacije prvog protumačenja Marxa, u svojim najdubljim domašajima ono se probija prema drugom — dubljem — razumijevanju koje i klasnu diktaturu proletarijata, kako ćemo još pokazati, sve više razumije kao nešto *transpolitičko*.[17]

d) U pitanju o klasnoj diktaturi proletarijata, ova preinaka („oblik"-„sredstvo", „poluga") ima metodičko značenje. Njome

---

[16] Marxova se tvrdnja o Komuni kao konačno pronađenom političkom obliku pod kojim se moglo izvesti ekonomijsko oslobođenje rada može interpretirati i prihvatiti s obzirom na stav: „Ona (radnička klasa) nema da ostvaruje nikakve ideale: ona ima samo da oslobodi one elemente novog društva koji su se već razvili u krilu starog buržoaskog društva koje se nalazi u raspadanju" (isto, str. 475). To je pak *oslobađanje* rada, negativno prevladavanje građanskog društva, a ne i njegovo pozitivno prevladavanje, koje, ostavljajući za sobom građanske pretpostavke — nadmašuje i učinke vlastitog političkog oslobađajućeg djelovanja.

[17] U točkama usporenja kretanja našega društva — tamo gdje i kada zataje očekivanja u pogledu domašaja „političkog oblika", čini se da izlaze na javu, na različite načine, problemske dimenzije pitanja o klasnoj diktaturi proletarijata. Na primjer, 1966. godine: „A ono što bi stvarno trebalo postaviti to je Savez komunista, samoupravljanje i diktatura proletarijata u sadašnjoj etapi našeg razvitka. Ali na diktaturu proletarijata se najčešće zaboravlja. To je možda centralna točka" (V. Bakarić u listu „Vjesnik", navedeno prema V. Cvjetičanin, *Uloga i struktura Saveza komunista u sistemu diktature proletarijata*, „Naše teme", br. 11/1966). Ili: „Nakon Lenjinove ‚Države i revolucije' nemamo za današnje uvjete, i na osnovu dosadašnjih iskustava, jednu zadovoljavajuću teoriju diktature proletarijata, odnosno prelaznog perioda od kapitalizma u socijalizam, takva nam teorija u ovom slučaju nije potrebna samo kao sistematizacija već prijeđenog iskustva, nego i kao vodilja za 'akciju' " (R. Supek, „Praxis", br. 1—2/1966, str. 8). U krajnjim izvodima, prema transpolitičkom sadržaju klasne diktature proletarijata usmjerene su i Korschove slijedeće misli: „Konačni cilj proleterske klasne borbe nije zapravo bilo kakva još 'demokratskija', 'komunalnija' ili ‚također, i više na savjetima utemeljena država, već besklasno i bezdržavno komunističko društvo u kojem *obuhvatni oblik* više nije bilo kakva politička vlast..." *(Radno pravo za savjete poduzeća...* str. 205). Također, Balibarova tvrdnja po kojoj se ne može misliti klasna diktatura proletarijata bez jasne svijesti o biti komunističkog društva.

se primjereno biti Marxove misli ograničuje teoretski domašaj rasprava o klasnoj diktaturi proletarijata onoliko koliko one ostaju pri nekim karakteristikama i pri oblicima klasne diktature proletarijata: ova ispravna preinaka dovodi u pitanje *predikativno mišljenje* koje, olako definirajući „oblike" — kao da je već nekako razumljivo što je bit klasne diktature proletarijata —, ispušta iz vida činjenicu da se tako kreće na obilaznici još nedovoljno promišljenog pitanja — *što jest* klasna diktatura proletarijata. Dvije su slabosti ograničenja klasne diktature proletarijata isključivo na politički oblik „vlade proizvođača". Gledano prema Marxu, takvo ograničenje usmjeruje istraživanja na „političku dimenziju" njegova djela, na spise koji izričito govore o politici i u tom okviru o klasnoj diktaturi proletarijata kao isključivo političkom obliku.[18] S obzirom na bit i zadaću revolucionarnog mišljenja, takvo tumačenje Marxa promašuje: ono vodi prema segmentaciji praktičkih pitanja klasne diktature proletarijata na „sferu politike" i, uže, samo na pitanja „vlasti". Kao isključivo „politički oblik", klasna diktatura proletarijata se — unatoč pozivima na Marxa, ili upravo zbog promašenosti pitanja Marxu — politologijski raščlanjuje i derivira na povijesne i aktualne oblike jedne „esencije" kakva je „politički oblik" koji, kao politički, nema *temelj u sebi*, on se nužno utemeljuje u sferi društvenog bitka koji takvim raščlanjenjem ostaje nedovoljno problematiziran. Kao što bezrezervno prihvaćanje Marxove tvrdnje o konačno pronađenom političkom obliku ekonomijskog oslobađanja rada proturječi Marxovu razumijevanju odnosa „ekonomijskog" i „političkog" područja, tako i teoretsko ograničavanje klasne diktature proletarijata na „politički oblik" vodi prema precjenjivanju dometa „političkog oblika", točnije govoreći, prema precjenjivanju domašaja jedne od bitnih „poluga" ekonomijskog oslobađanja rada.

e) Nije svrha ukazivanja na granice „političkog" oblika u tome da se nasuprot njemu iz cjeline Marxova djela rekonstruira neki drugi mjerodavan *oblik*, da se naspram brojnim idejama o klasnoj diktaturi proletarijata postavi jedna za sve mjerodavna *ideja*. Naprotiv, mora se radi dostojanstva mišljenja (koje nerijetko, i u današnjim pervertiranim izdancima marksizma, ugrožava bezrezervna odanost idejama kao samostalnim entitetima) i radi dostojanstva prakse (koju je uvijek ugrožavalo tako ispražnjeno mišljenje) metodički naglasiti: svi bitni Marxovi i na njegovu misaonom tragu razvijani pojmovi načelno se moraju povijesno vrednovati, a praktički toliko koliko revolucija oslobađa-razvija

[18] U našoj društvenoj znanosti klasna diktatura proletarijata je gotovo u cijelosti postala predmetom politologije, što znači da su u tome na djelu teorijske i metodologijske implikacije kakve nužno izviru iz posebnoznanstvenog ograničenja pojave na političko, iako sama pojava svojim temeljem, izvorom, rasprostiranjem itd. ne može stati u predmet jedne znanosti. Istina je pak da upravo iz dijela naše široko shvaćene političke znanosti dolaze i poticaji koji proširuju vidokrug pitanja o klasnoj diktaturi proletarijata! Uspor. u tom smislu J. Đorđević, *Politički sistem*, odjeljak o diktaturi proletarijata, posebno misao o sociološko-političkom supstratu države.

mogućnosti povijesnog vremena. Ta postavka ne govori protiv Marxa i njegove cjelokupne misli revolucije. Ako je, naime, marksizam doista povijesno (suvremeno) mišljenje, ako svijetu donosi „principe iz svijeta", onda je *marksističko bavljenje pojmovima* moguće kao istraživanje dinamičkog teorija-praksa sklopa u kojem su sve „veličine" načelno promjenjive. Marksistički, takav pristup Marxu kao misliocu revolucije dospijeva do ispravnih uvida o teoretskoj-bitnoj osiguranosti njegovih pojmova — pa, dakle, i do točke njihova prihvaćanja, odbacivanja, mijenjanja — nužno kroz pitanje i odgovor na pitanje o *rangu i položaju* određenoga pojma u cjelini razvojnog sustava Marxovih misli i odnosa te „teoretske cjeline" prema suvremenosti. Ako se pri tome zaključi da jedan pojam izvorno i nužno pripada cjelini Marxove misli revolucije, onda njegovo prihvaćanje *i* njegovo odbacivanje *ne ostavljaju tu cjelinu nepromijenjenom*. Štaviše: može li se ta cjelina — kao razvojan sustav teoretskih tvorevina — uopće održati bez jednoga pojma ako je on konstitutivan za tu cjelinu i ako cjelina konstituira njegovo bitno značenje? S pitanjem o biti klasne diktature proletarijata — ako je riječ o bitnom pojmu — nastaje obrat: ono se pretvara u pitanje o cjelini misli revolucije i, koliko je ta misao suvremena, o cjelini momenata revolucionarne prakse. No možda je ipak u Marxa riječ o jednom pojmu koji svojim rangom i svojim položajem ne pripada na nužan način iskazima konstitutivnim za cjelinu pojma revolucije. Potvrdan odgovor — dok se krećemo u zahvatu izvorne marksističke misli revolucije — oslobađa nas za odbacivanje, pa i mijenjanje sadržaja toga pojma, bez opasnosti da ćemo u tome odbacivanju i mijenjanju promijeniti odnos prema Marxu i njegovoj misli revolucije ukoliko je suvremena. Nadalje, tada bismo mogli odbaciti taj „sporni pojam" na temelju argumenata onog dijela prakse *koji nije bitan za revoluciju* i, na koncu, mogli bismo misliti klasnu diktaturu proletarijata tek u povodu nečega, a da sama klasna diktatura proletarijata ne bude povod bitnom (revolucionarnom) mišljenju i promicanju sadržaja revolucionarne prakse.

4. Marxovo shvaćanje biti i međusobnog odnosa klasne diktature proletarijata i socijalističke revolucije

Prvo ćemo razmotriti Marxov metodički stav o mjestu klasne diktature proletarijata u cjelini prijelaza od građanskog prema socijalističkom, komunističkom sadržaju bivstvovanja. U trenutku nadahnute samorefleksije Marx piše Weydemeyeru, 1852. godine: „Ono novo što sam učinio bijaše: 1. dokazivanje da je egzistencija klasa povezana samo s određenim historijskim razvojnim fazama proizvodnje; 2. da klasna borba nužno vodi diktaturi proletarijata; 3. da ta sama diktatura tvori upravo (*nur*, tek?) prijelaz k ukidanju svih klasa i besklasnom društvu ..."[19]

[19] Marx — Engels, *Ausgewählte Werke*, Bd. II, S. 523.

a) Vidljivo je da Marx ne govori o diktaturi proletarijata kao o *obliku nečega* (recimo: države, političkog sistema, demokracije i drugog), niti je riječ o određenom povijesnom obliku klasne diktature proletarijata, nego o njenom položaju i značenju *u cjelini* prelaženja od klasnog prema društvu bez klasa. Kakvo je njeno mjesto? Prema Marxovu sudu, ona nije nešto što može a ne mora postojati u tome prelaženju: klasna borba *nužno* vodi prema diktaturi proletarijata. Za sada pribilježimo pitanje: je li u Marxa klasna diktatura proletarijata samo *ishod* klasne borbe, ili je ona *klasna borba;* ako jest, onda treba odgovoriti što je sadržaj te borbe i što su njene povijesne *granice*. U pogledu značenja klasne diktature proletarijata Marxov je odgovor: klasna diktatura proletarijata je praksa koja *tvori* (tiska, gura, omogućuje, proizvodi) to *prelaženje* od klasnog prema društvu bez klasa.

b) Iz Marxova stava slijedi: prvo, *nema* prelaženja od klasnog prema društvu bez klasa, *bez* klasne diktature proletarijata; drugo, klasna diktatura proletarijata je *djelatni zbiljski princip* (revolucionarne) prakse prelaženja prema besklasnom društvu; treće, kao nužan uvjet i kao djelatni princip samog prelaženja ona je pojam koji izvorno i nužno *pripada cjelini Marxove misli toga prelaženja*, to jest misli revolucije.

Što je za Marxa sadržaj klasne diktature proletarijata? Marxov odgovor na to pitanje, mislim, raspršuje Blochove spomenute sumnje o dorečenosti tvrdnji tvorca marksizma: „... proletarijat se sve većma grupira oko revolucionarnog socijalizma, komunizma. Taj socijalizam je objava permanentne revolucije, *klasna diktatura proletarijata* kao nužan prijelazni stupanj prema ukidanju svih klasnih razlika uopće, ukidanju svih odnosa proizvodnje na kojima se one temelje, ka ukidanju svih društvenih odnosa što odgovaraju tim odnosima proizvodnje, prema prevratu u svim idejama što proizlaze iz takvih društvenih odnosa"[20].

a) Kao praksa koja vodi prema društvu bez klasa, *klasna* diktatura proletarijata dovodi u pitanje *sve* elemente strukture građanskog društva i *sve* momente konstitutivne za građansku proizvodnju života. Ona, dakle, *vodi prema* korjenitom prevladavanju građanskog svijeta, to jest prema promjeni njegova temelja, prevladavanju njegove biti i svih izdanaka njegove materijalne i duhovne produkcije.

b) Primjereno takvoj zadaći, Marx dovodi u odnos klasnu diktaturu proletarijata i socijalističku revoluciju na jedan općenit i na jedan specifičan način koji se tiče dinamike revolucionarnih promjena. *Prvo.* U svome najopćenitijem određenju socijalistička revolucija je praksa prevladavanja građanskog odnosa čovjeka (radničke klase, narodâ) prema svemu što jest i, po mjeri toga prevladavanja, razvijanje novog — socijalističkog, komunističkog — sadržaja odnosa čovjeka prema prirodi, prema svim povijesnim bićima i prema samome sebi; revolucija razvija novi temelj društva, novu bît društva i novu bît čovjeka. Klasna dikta-

[20] Isto, str. 104.

tura proletarijata, kako njenu zadaću vidi Marx, *rasprostire se na sve momente*, „aspekte" dijalektike revolucije: ona vodi ukidanju *temelja* klasnog društva („ukidanju svih klasnih razlika uopće"); *građanske ekonomijske „sfere"* („ukidanju svih odnosa proizvodnje" na kojima se temelje klasne razlike uopće); cjelokupnosti društvenog odnošenja, *„socijalni aspekt revolucije"* („ukidanju svih društvenih odnosa što odgovaraju tim odnosima proizvodnje"); i *duhovne proizvodnje* građanskog društva („prema prevratu u svim idejama što proizlaze iz takvih društvenih odnosa").

Drugo. Socijalizam je „objava permanentne revolucije, klasna diktatura proletarijata, prijelazni stupanj prema ukidanju svih klasnih razlika uopće..." Što to znači? Ključne su riječi „klasna" i „permanentnost". Prva nam riječ govori o *jezgru* diktature proletarijata: u njoj je na djelu klasni stav (autoritet potreba, interesa i ciljeva radničke klase); taj praktički stav uključuje za neko vrijeme nužni „egoizam" radništva kao posebne strane društva, razvijanje subjektiviteta radničke klase, ali i — po mjeri prelaženja prema društvu bez klasa — *samodjelatno* prevladavanje pozicije radničke klase kao posebne strane društva, praktičko prelaženje na transklasno stajalište. Toliko koliko je klasni sadržaj diktature proletarijata stalno na djelu, permanentnost revolucije je način na koji ona povijesno-praktički postoji.

c) Slijedom Marxovih bitnih uvida o odnosu klasne diktature i socijalističke revolucije zaključimo: klasna diktatura proletarijata zahvaća transpolitičko, transekonomijsko i transideologijsko „područje" života — ona se rasprostire na cjelinu društvene proizvodnje života kao mjerodavno misaono i praktičko *klasno* držanje koje vodi prema društvu bez klasa, kao mjerodavan stav i uvjet permanentnosti revolucije sve „dok nije stvorena situacija koja onemogućuje svaki povratak i dok same okolnosti ne viknu: Hic Rhodus, hic salta"[21]. Posebno ćemo razmotriti što znači dospijeće u te okolnosti. Dovoljno je da sada formuliramo i konsekvencu prethodnih tvrdnji: klasna diktatura prelazi legitimno polje politologijskog, politekonomijskog, pravnoznanstvenog, pa i filozofijskog vidokruga; naravno, nije riječ o odbacivanju, nego o sabiranju različitih vidokruga, njihovu transcendiranju i njihovu stalnom prevrednovanju, toliko koliko klasna diktatura proletarijata pripada cjelini pojma socijalističke revolucije, koliko sama klasna diktatura proletarijata „vodi prema" prevladavanju svih klasnih razlika uopće i koliko se rasprostire na transpolitička područja života, te naposljetku: koliko klasni sadržaji diktature proletarijata čine revoluciju permanentnom u cjelini povezanih momenata društvene proizvodnje. I dalje: dok mislimo na Marxovu tragu, klasna diktatura proletarijata nije jednokratan čin (dovršen bilo u kojem političkom obliku vladavine radničke klase); kao ideja i praksa, ona je nužan i aktualan zadatak — sve dok postoje otpori klasnoj biti djelovanja.

---

[21] K. Marx, *Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparte*, „Naprijed", Zagreb, 1973, str. 149.

5. O biti i razlici između Lenjinova i Staljinova shvaćanja klasne diktature proletarijata

Lenjin je povijesno primjereno čitao Marxa: on je povijesna pitanja nadolazeće revolucije preveo u vlastita pitanja i pitanja Marxu. Lenjinovo je temeljno pitanje: kako se *moć* radničke klase i njena volja *za moći* (posredovana revolucionarnom organizacijom) mogu izraziti kao *vlast*. Odgovor je nađen prvenstveno u državi radničke klase kao sabranom izrazu tih dviju moći, kao sredstvu ugnjetavanja poražene klase i njenih ostataka, sa perspektivom odumiranja države putem razvijanja različitih sadržaja i oblika radničke demokracije i neposrednog upravljanja društvom: sovjeti su isprva shvaćeni kao eminentno politički, a zatim i kao ekonomijski sadržaj revolucionarne prakse, pa i prakse prevladavanja klasne diktature proletarijata u njenom *državnom* određenju. Lenjinova je koncepcija povijesno osigurana: prvo, u njoj je nedvojbeno naglašen *politički* sadržaj klasne diktature proletarijata, upravo kao što i revolucije do pedesetih godina (uz povremene izuzetke) rješavaju politički „aspekt" dijalektike revolucionarnih promjena — radi osiguranja pretpostavki vladanja ekonomijskim područjem, a ponekad i na račun oslobađanja revolucionarnih mogućnosti toga područja; drugo, ta je koncepcija *načelno otvorena* za prodor klasne diktature proletarijata u transpolitička područja (sovjeti) — pod pretpostavkom praktičkog razvijanja temeljnih stavova (osobito Lenjinova, od Engelsa preuzeta, stava o odumiranju države) ta koncepcija ne proturječi izloženom Marxovom ukazu na suštinu klasne diktature proletarijata. Lenjin ju zaoštrava na pitanjima političke vlasti proletarijata, ali mu politička vlast proletarijata nije cjelina te koncepcije, nego bitan moment njena razvijanja, moment koji u njegovoj trajnijoj djelotvornosti — s gledišta korjenitog mijenjanja građanskog društva — određuju i suodređuju i drugi nedržavni sadržaji klasne proleterske prakse. Za Lenjinova života ta se ideja nije razvila u punini svoga sadržaja.

Vlastito shvaćanje biti klasne diktature Staljin razvija čitajući Lenjina. Bit je toga čitanja: prvo, apstrahiranje od Engelsova — Lenjinova stava po kojem odumiranje države otpočinje s proleterskim osvajanjem vlasti; drugo, minimiziranje značenja sovjeta; i treće, isticanje Lenjinovih misli koje se odnose na urgentne zahtjeve osvajanja vlasti. Tako se dospijeva u točku kad bitan moment klasne diktature proletarijata (vlast-državna organizacija i pravni poredak) postaje, prikazuje se, kao *cjelina pojma* klasne diktature proletarijata.

a) Taj *quid pro quo* sažimlje se u svega tri pitanja: „diktatura proletarijata kao oruđe proleterske revolucije"; „diktatura proletarijata kao vladavina proletarijata nad buržoazijom"; „sovjetska vlast kao državni oblik diktature proletarijata"[22]. Što, međutim,

[22] Stalin, *Ob osnovah leninizma, Sočinenija*, 1947, T. 6, str. 108. — Nije naodmet spomenuti da je ta koncepcija diktature proletarijata, pa s tim u vezi i biti revolucije, izložena 1924. godine!

ostaje od klasne diktature proletarijata kad se u razmjerama koje — kako s pravom piše Staljin — obuhvaćaju „cijelu historijsku epohu"[23], izgrade „društvene i kulturne pretpostavke pune pobjede socijalizma" — kad se proletarijat odgoji i sebe iskali „kao silu sposobnu da upravlja zemljom", kad preodgoji i prevlada sitnoburžoaski sloj?[24] Što ostaje od klasne diktature proletarijata kad nema buržoazije, pa ni potrebe „vladavine proletarijata nad buržoazijom"? Ostaje „sovjetski oblik države", „privlačenje masovnih organizacija trudbenika i izrabljivanih k stalnom i bezuvjetnom sudjelovanju u državnom upravljanju". Ta je *državna forma*, prema Staljinovu mišljenju, „sposobna pripremiti to odumiranje državnosti, koje se pokazuje jednim od temeljnih elemenata *budućeg* bezdržavnog, komunističkog društva"[25]. Dakle, klasna diktatura je prevladana, ostala je država.

b) Ove i druge Staljinove „teorijske" intervencije — posve oprečne Lenjinovim temeljnim nakanama i cjelini Marxove misli revolucije — nisu tek nekakav ideologijski pomak od marksizma: Staljin *poništava razliku moći i vlasti!* Na mjesto Marxova pitanja o tome kako se moć radničke klase i njena volja za moći mogu razviti kroz cjelinu revolucionarnog praxisa, kroz praksu koja „vodi prema" prevladavanju temelja svih klasnih razlika uopće — koja se zato nužno rasprostire na cjelinu momenata, „aspekata", postojećega, Staljinovo je pitanje: kako se proleterska moć i volja za moći mogu razviti kao vlast, te kako vlast (državna organizacija i pravni poredak) — za sve vrijeme prijelaza prema društvu bez klasa — raščlaniti na cjelinu društva. Ne klasa, nego država sada postaje *subjekt*, ili — Hegelovim riječima — umna volja koja sebe zna i hoće, a državni ustav se, kao sredstvo te volje, naprosto raščlanjuje na cjelinu društva.[26]

c) Moguća su bar tri povijesna lika volje za moći koja postaje vlast: prvo, u okvirima zakona disciplinirana, objektivizirana, birokratska volja za moći — birokracija se *prikazuje* kao puko sredstvo „umne volje", kao sredstvo posredovanja razlika i proturječnosti „staleža", klasa; drugo, birokratska volja za moći sabrana u vlasti, — zbiljska samovolja birokracije zadobiva legitimnost „umne volje" koja (na primjer: u ime „komunističke" budućnosti) svako sredstvo opravdava: nasilje budućnosti nad sadašnjošću, birokracija je objavitelj budućnosti, interpretator sadašnjosti; treće, birokratska volja za moći, kao vlast, zadobiva legitimitet i objektivnost preko *znanosti:* moderna matematizirana znanost, s pomoću računa i broja, određuje što je objektivno (proračunljivo) i što se sve može — u ekonomijskoj, političkoj i duhovnoj proizvodnji učiniti predmetom vlasti (birokratske volje za moći), svođenje svega subjektivnog (osjetilnog, „neplaniranog") na subjektivizam. Tamo pak gdje se *subjektivitet radničke*

---

[23] Isto, str. 111.
[24] Isto, str. 112.
[25] Isto.
[26] Uspor.: Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, par. 537—539.

klase gotovo u cijelosti prenosi u vlast, a vlast zahvaća društvo (uključujući i klasu) preko etatističkih modela planova, vladanja i upravljanja, tamo se nužno rastavlja djelatnost klase od njene samodjelatnosti — postaje bespredmetan razgovor o klasnoj diktaturi proletarijata, dakle i o subjektivitetu radničke klase: marksistička terminologija, marksistički pojmovi („klasna borba", „otuđenje", „odumiranje države", „samodjelatnost u radu"...) postaju neprimjereni za razumijevanje stvarnosti koju vlast — kao Apsolut, kao Subjekt, kao Država — već unaprijed planira i zahvaća.[27]

d) Teoretsko promišljanje mogućih konzekvenci Staljinova poništavanja razlike moći i vlasti[27] — uključujući i znanstveno prepariranje birokratske (samo)volje — dovodi u točku paradoksalnog zaključka: apsolutizacija „političkog oblika" klasne diktature proletarijata, njegovo sužavanje na vlast, a vlasti na objektiviziranu (s pomoću tehnicistički shvaćene biti znanosti) birokratsku volju za moći, *ukida politiku.* Kako je to moguće? Odgovor je jednostavan dok se misli i djeluje u okvirima Staljinove postavke: prevladavanje buržoazije i ispunjenje društvenih i kulturnih pretpostavki „pune pobjede socijalizma" oslobađaju državu za natklasnu funkciju. Natklasna funkcija države realizira se u objektivnom (znanstvenom) rukovođenju cjelinom materijalne i duhovne produkcije — upravljanje društvom postaje stvar znanstvene tehnologije u kojoj „općedruštveni interes" dobiva kvantitativnu potvrdu i povratnu informaciju kao radni zadatak kolektiva, klase, u apsolutnom stupnju izvršilačke obveznosti. Politika, dakle, postaje *tehnologika* upravljanja socijalnim i tehničkim sistemima: umijeće političkog usmjeravanja pretvara se u tehničko umijeće i „stvar tehnike"; logiku politike — to jest stalnost borbe za ozbiljenje revolucionarnih potreba i interesa u prostoru proturječne društvene prakse — zamjenjuje logika izrade modela rješavanja socijalnih i tehničkih situacija, sistema) sa varijablama koje su *unaprijed* regulativno fiksirane (na primjer: što je to „državni interes"?) ili su uključive u tehnički sistem koji, svojom prirodom, također određuje što je u njega uključivo da bi uopće funkcionirao.[28] Društvena znanost, koliko kao društvena uopće tu postoji, izražava svoju djelotvornost onoliko koliko pripomaže

---

[27] Vidjeti o tome Franz Neuman, *Demokratska i autoritarna država,* „Naprijed", Zagreb, 1974, str. 69. i dalje. Također: Niklas Luhman, *Macht,* Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1975.

[28] Razvijanje implikacija Staljinove postavke o klasnoj diktaturi proletarijata i državi kao Subjektu, Apsolutu društvene proizvodnje života, pada u okružje i humanističkih kritika modernog građanskog društva: „Biti uman najčešće znači ne biti tvrdoglav, što redom ukazuje na usklađenost s realnošću kakva jest. Princip podešavanja se uzima kao gotova činjenica. Kad se zamislila ideja uma, njome se namjeravalo postići *više od puke regulacije odnosa između sredstava i ciljeva:* ona se smatrala sredstvom razumijevanja ciljeva, *njihovog određivanja...*" (Max Horkheimer, *Pomračenje uma,* „Logos", Sarajevo, 1963, str. 16).

smiraju otpora sistemu, odnosno uključenju društvenih (u biti, na račun i broj nesvodivih) činjenica u varijable proračuna.[29]

e) Na koncu: može li država „pripremiti... odumiranje državnosti, koje se pokazuje jednim od temeljnih elemenata budućeg bezdržavnog, komunističkog društva"? Marksistička je formulacija istoga pitanja: može li se sistematskim i sistemskim razdvajanjem djelatnosti od samodjelatnosti uopće dospjeti do „bezdržavnog", „komunističkog društva"? Programatski odgovor na ovo, nego vrijeme doista zaboravljeno temeljno pitanje revolucije, temeljno pitanje *klasne* diktature proletarijata — ako ona zbiljski „vodi prema" društvu bez klasa — u nas je izgovoren na bitan način. Razmotrimo ga.

6. Obrat prema transpolitičkom shvaćanju klasne diktature proletarijata

Na razini *programatskog* uvida u nas je 1950. godine oživljeno transpolitičko shvaćanje klasne diktature proletarijata smjerom ovdje prikazanih Marxovih misli i temeljnih Lenjinovih ideja koje, da ponovimo, nisu praktički razvijene za Lenjinova života, a Staljin ih je — ukidanjem razlike moći i vlasti — potisnuo za duže vrijeme iz vidokruga teorije i prakse. Tada je, 1950, na pomalo zaboravljen način izrečena stara parola radničkog pokreta: Tvornice radnicima, zemlja seljacima! — tako što se ustvrdilo: „Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke *još nije* bila ostvarena akciona parola ‚Fabrike radnicima', jer parola ‚Fabrike radnicima, zemlja seljacima' nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi duboki sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi *čitav* program socijalističkih odnosa u proizvodnji: u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika i — prema tome — *može se i mora ostvariti u praksi, ako mislimo izgraditi socijalizam*... Hoćemo li čekati da svi radnici budu jednako pametni i sposobni da upravljaju preduzećima? *Razumije se* da nećemo, jer bismo u tom slučaju *beskrajno* dugo čekali. Baš u procesu upravljanja, *u neposrednom procesu rada i upravljanja* svi radnici će steći potrebno iskustvo" (Tito, „Borba" od 26. lipnja 1950).

a) U tekstu je riječ o kritičkoj i samokritičkoj refleksiji spram ideje i prakse koje u državnom vlasništvu nalaze *dovoljan* uvjet ozbiljenja spomenutog radničkog gesla. Ta je refleksija poduzeta u momentu *prijeloma:* od naglašenog regulativnog značenja državnog vlasništva prema novom tipu vlasništva; prijelom otvara vidokrug novom, u praksi socijalizma zaboravljenom čitanju njena značenja. Sa novog stajališta postaje vidljivo da je tu riječ o „čitavom programu socijalističkih odnosa" u proizvodnji:

[29] Nije bez značajne veze takva, modelski izvedena, situacija s izjavom: „Sve u svemu, mi smo u ritmu stvari..." (vidjeti H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, „Logos", Sarajevo, 1968, str. 42).

zato je ozbiljenje tako shvaćena sadržaja parole *nužan uvjet* „izgradnje socijalizma".

b) Programatska aktualizacija ovako protumačenog značenja radničke lozinke zaoštrava pitanje *o subjektivitetu radničke klase:* prvo, revolucionarni subjekt ne može razviti vlastiti subjektivitet na temelju *razdvojenosti* rada i upravljanja; drugo, dakle „preuzimanjem sredstava za proizvodnju u državne ruke" nije trajno osiguran rast subjektiviteta radničke klase; treće, to je pak moguće samo u „neposrednom procesu rada i upravljanja".

c) U temelju takvog shvaćanja nalazi se stav *o biti samodjelatnosti radništva.* U Marxa je taj stav-uvid izražen filozofijskim govorom: „*Podudarnost* mijenjanja okolnosti i ljudske djelatnosti ili *samopromjene* može se shvatiti i racionalno razumjeti samo kao *revolucionarna praksa.*"[30] Marxova teza o odnosu „samopromjene" i „revolucionarne prakse" nije shvatljiva iz etatističkog obzora koji premješta regulative djelovanja u državu te tako razdvaja *svrhu djelovanja* od radništva: kao sredstvo i predmet mjerodavne državne volje radništvo je — na građanski način — blokirano u razvitku vlastitih (ljudskih) potencija, njegova osjetila zakržljavaju, postaju konstruktivna za njemu vanjske svrhe i potrebe; rastavljanje radništva od samodjelatnosti, ma i za kraće vrijeme, vodi i prema umrtvljenju volje za subjektivitetom, osobito danas kad država raspolaže neslućenim mogućnostima i sredstvima upravljanja stvarima i upravljanja ljudima kao stvarima.[31] Razumijevanje biti Marxove izreke o samopromjeni, samodjelatnosti, implicira razumijevanje *nespojivosti* jačanja države i subjektiviteta radničke klase; dakle, i neutemeljenosti teze po kojoj jačanje države vodi prema bezdržavnom, komunističkom društvu. Zato: nema čekanja! „*Razumije se* da nećemo čekati." Čekanje, odlaganje, sve više produbljuje rascjep između rada i upravljanja, rascjep između višestruko posredovanog subjektiviteta klase (državom, partijom) i izravnog razvijanja sadržaja njena subjektiviteta. Spoznaja toga rascjepa, spoznaja biti Marxova uvida prepoznaje se preko jednostavne i metodički odlučne rečenice: nećemo čekati „jer bismo u tom slučaju *beskrajno dugo čekali*".

d) U teoretskom pogledu taj obrat prema samodjelatnosti klase *nije novost:* on je sustavno promišljen u Marxovu djelu i teorijskim naporima brojnih marksista od Marxa do danas. Međutim, činjenice su: prvo, taj je misaoni obrat k izvornom marksističkom razumijevanju samodjelatnosti izveden *nasuprot* praksi koja, kao socijalizam u „etatističkom ruhu", sustavno blokira samodjelatnost klase; drugo, taj je obrat *programatski i akcijski plaidoyer* za razvoj prakse subjektiviteta klase; i treće, on je, po

---

[30] K. Marx, *Thesen über Feuerbach,* III *(Ausgewählte Werke,* Bd. I, S. 199).

[31] Na ravni empirijskih nalaza Josip Županov dokazuje — na primjerima „poduzetničkog rizika" — kako se nerazvijena samodjelatnost u radnim kolektivima priklanja zaštitničkoj ulozi države (*Samoupravljanje i društvena moć,* Zagreb, 1969).

mjeri napredovanja rečene samodjelatnosti, bitan metodologijski organon razumijevanja zbiljskog-praktičkog rasta subjektiviteta radničke klase.

U pogledu ideje i prakse klasne diktature proletarijata, taj obrat prema samodjelatnosti, prema jedinstvu rada i upravljanja, u svojoj temeljnoj upravljenosti znači:

a) Kritiku misaonih pretpostavki i kritiku prakse koja diktaturu proletarijata ograničuje na „sferu političkog", dakle i kritiku znanstvene svijesti koja „problem" diktature proletarijata zatvara u neko od posebnoznanstvenih područja, prije svega u područje političke znanosti.

b) Otvaranje programatskih intencija koje, vodeći brigu o značaju i domašaju politike i „političkog oblika" vladavine radničke klase, *upućuju u radno proizvodno jezgro klasne diktature proletarijata, u teorijom davno naznačeni, a socijalističkom praksom trajnije neiskušani sadržaj.*

c) Iz bezuvjetne veze ozbiljenja sadržaja parole „Tvornice radnicima..." i „izgradnje socijalizma", to jest kretanja prema besklasnom društvu, slijedi: prvo, kritika shvaćanjâ po kojima se klasna diktatura proletarijata može prevladati tek u „sferi" politike i, uže, usavršavanja države kao organizacije i njena pravnog poretka; drugo, klasna diktatura proletarijata nije samo praksa negativnog prevladavanja građanskog svijeta (u smislu ukidanja kapitalističkog tipa vlasništva, uništenja buržoazije, odgoja masa, njihova privlačenja u upravljanje državom...) nego i moment prakse razvijanja pozitivnog programa: programa razvijanja sadržaja *novog temelja* društva, prvenstveno korjenitim mijenjanjem *odnosa* u sferi rada i proizvodnje samodjelatnošću klase; to nadalje znači da klasna diktatura proletarijata nije kratkotrajan (odmah definitivan) čin preuzimanja vlasti: ona se rasprostire na prostor-vrijeme revolucionarnog praxisa do točke prevladanosti uvjetâ produkcije i reprodukcije *čovjeka kao radnika.* Što to znači?

7. Klasna bit diktature proletarijata i njene povijesne granice

Vidjeli smo da Marx piše o *klasnoj* diktaturi proletarijata. Nije to neki pleonazam, nego isticanje onoga bitnoga za odgovor na pitanje *što jest* diktatura proletarijata, onoga što je temelj i bît njene određenosti i njene „sposobnosti" da *vodi prema* društvu bez klasa, da osigurava *permanentnost* revolucije u cjelini prelaženja od građanskog društva prema društvu bez klasa. U Marxovu stavu je i implicirana tvrdnja o razlici klasnog i proleterskog.

a) Klasno jest jezgro proleterskog. Karakteristike proleterskog statusa zadobivaju — u krajnjoj instanci — svi oni dijelovi stanovništva koji u svome životnom položaju trpe (bez obzira na stupanj osvještenosti o tome) kapital-producirajuću djelatnost, koji su sredstvo i funkcija kapitala, koje kapital *upotrebljava* bilo

da je riječ o njegovu rasprostiranju u materijalnom i (ili) duhovnom sektoru. Naime, ne mogu se razumjeti pogubni učinci rasprostiranja kapitala na cjelinu modernog građanskog društva a da se riječi „proleter" ne dadu ona značenja koja — osim materijalne egzistencijske ugroženosti — uključuju i nove dimenzije osiromašenja kakve, mislim, najcjelovitije obuhvaća naziv *kapitalska upotreba čovjeka:* vidljivo i prikriveno upotrebljavanje, funkcionaliziranje ljudskih potencija za svrhe i potrebe kapitala. Takvo je osiromašenje (proletariziranje), kojim je zahvaćena većina stanovništva, prvorazredna činjenica i *potencija antikapitalističke borbe.* Zapadnoevropske komunističke partije su, *konačno*[32], tu činjenicu učinile sastavnim dijelom vlastitih programatskih stavova. U ovom širem značenju i nastajuće socijalističko društvo može proletarizirati znatne dijelove stanovništva onoliko koliko se mjerodavna svrha djelovanja sabrano i operativno (bilo kao birokratska samovolja bilo kao znanošću objektivizirana samovolja) učvršćuje u središtu otuđene moći klase i, odatle, rasprostire na sve društvo. *Klasno* se pak sabire na proizvođačkom dijelu stanovništva kroz praksu kapitalske ili birokratske (državne) proizvodnje čovjeka kao radnika, to jest bića (klase) koje u svojoj životnoj djelatnosti (u radu i proizvodnji) bivstvuje po mjeri *njemu vanjske sile,* kapitala i vlastitih otuđenih moći u liku države ili bilo koje — čak i znanstveno oblikovane, za njegov položaj mjerodavne — vanjske mu sile.

b) Naglašavanje proleterskog u diktaturi proletarijata ima funkciju *spajanja* svega što je spojivo u otporu *momentima* građanske i još-neprevladane građanske proizvodnje života u razvitku socijalizma. Naglašavanje klasnog ima funkciju *razlikovanja* otpora proletariziranih dijelova stanovništva pojedinim momentima postojećega (građanskog i još-neprevladanog građanskog), i načelne radikalnosti, trajnosti, otpora *klase svim* momentima postojećega koliko je ono zapreka na putu subjektivitetu klase i praksi prevladavanja klase kao „posebne strane društva". Klasna je bit diktature proletarijata u tome što na svakoj točki kretanja aktualizira klasno držanje: s obzirom na takvu svoju bit, diktatura proletarijata (ako doista permanentno vodi prema društvu bez klasa) svaku točku prakse zahvaća po njenoj prolaznoj strani i kao moment utemeljenja *nove* cjeline; proletarizirani dijelovi stanovništva nisu egzistencijski nužno upućeni na takvo povezivanje momenata i cjeline obrata: njima se mogu pojedini momenti prikazati kao ispunjenje cjeline revolucionarne zadaće, u ovisnosti o

[32] „Konačno" — u smislu orijentacije na pitanja i odgovore kakvi izrastaju na *osebujnom povijesnom tlu* evropskog Zapada: jedino se *kroz* te povijesne uvjete može probiti misao i čin revolucije: sva koncepcijska rješenja razvijena pod drugim okolnostima moraju misaono i praktički biti prevrednovana — ako se uopće misli dopustiti činjenicama života da dođu do riječi. Odnos „evrokomunizma" spram klasnoj diktaturi proletarijata jest jedno takvo prevrednovanje koje postaje svjesno autoriteta povijesnih činjenica razvijenog građanskog društva i do sada nepoznate proletarizacije masa, njihove revolucionarne potencije.

stupnju njihove ugroženosti postojećim. Napuštanje *klasnog* jezgra diktature proletarijata, prerano zatvaranje pitanja o nosiocu prakse koja vodi prema društvu bez klasa, implicira sužavanje programa diktature proletarijata, sužavanje vidokruga o biti revolucije, njeno zaustavljanje i prijelaz na „usavršavanje" dostignutog kakvo ono jest, bez obzira na njegov još nerazvijeni socijalistički temelj. Kako pak nerazvijeni temelj socijalizma proizvodi — za svijest koja momente revolucionarnog preobražaja prihvaća cjelinom — „nenadane" učinke, to se na te temeljne nagovore nalaze „odgovori" posve u skladu s idejom usavršavanja postojećega: privremeni smiraj fundamentalnih potresa postiže se putem njihova institucionalnog (državnog) okivanja. Stalna briga zakonodavca o postojećem zvanično se legitimira kao njegovo usavršavanje, zbiljski pak kao sputavanje njegovih revolucionarnih mogućnosti, prvenstveno onih koje se mogu osloboditi samodjelatnošću radništva.

c) Napokon: do koje „točke" klasna diktatura proletarijata ima svoj oslobodilački povijesni razlog? Na prethodnim stranicama ponovili smo za Marxom: „. . . dok nije stvorena situacija koja onemogućuje *svaki* povratak, i dok se same okolnosti ne viknu: Hic Rhodus, hic salta". Sada već možemo reći: klasna diktatura proletarijata ostaje programatski i aktualan zadatak dok postoje odnosi proizvodnje čovjeka kao radnika. Ti odnosi *načelno postoje* sve dok nije na djelu *proizvodnja ljudske biti kao cjelokupnosti odnosa slobodnog udruženog vladanja proizvođača (samoprevladanog radnika)*[33] *cjelinom proizvodnih snaga društva*. Takva se bît čovjeka ne može zadobiti mimo klasnog mjerodavnog značenja prakse. Revolucionarni put razvijanja situacije „koja onemogućuje *svaki* povratak" praktično je ništenje, prevladavanje momenata društvene proizvodnje života koji (kao ostaci staroga društva i kao skrutnuti oblici minule revolucionarne prakse) priječe ozbiljenje rečene biti čovjeka, koji — ako ostanu po strani klasnog sadržaja prakse — prijete permanentnosti revolucije. Zato se cjelina puta osvajanja biti čovjeka kao sveukupnosti udruženog slobodnog vladanja cjelinom proizvodnih snaga društva nužno pokazuje i kao klasna borba: nije klasna diktatura proletarijata tek ishod klasne borbe, ona *jest* klasna borba. Bit je te borbe u stalnosti prakse prevladavanja otpora subjektivitetu klase i osvajanje povijesnih prostora samodjelatnog prevladavanja klase. Opisani, mahom u metodologijskim naznakama dati, obrat prema transpolitičkom programatskom shvaćanju biti klasne diktature proletarijata prijelomna je misaono-djelatna refleksija o putu kretanja prema zajednici slobodnog udruženoga vladanja proizvođača cjelinom proizvodnih snaga društva. Takva zajednica još ne postoji. Klasna diktatura proletarijata nije prevladana.

[33] Uspor. poticajne Gramscijeve misli o okretanju klasne borbe unutra, „kad će se u svakoj svijesti novi čovjek morati boriti svjesnim činom protiv 'buržoazije u zasjedi' " („Ordine nuovo", 4. rujna 1920).

*

Na prethodnim stranicama jedva da smo spomenuli bit i odnos „demokracije" i „diktature"; kretali smo se po strani već „uobičajenog" razmatranja diktature proletarijata. Čemu obilaženje jednom ustanovljenog načina razgovora o klasnoj diktaturi proletarijata? Odgovorimo ukratko: prije nego što se uopće pokuša raspravljati o „oblicima klasne diktature proletarijata", prije nego što se različiti oblici suze na ono političko i na samu vlast (kao cjelinu pojma i prakse klasne diktature proletarijata) — istom je potrebno sabrano prozboriti o transpolitičkom sadržaju klasne diktature proletarijata, o sadržaju koji u vidokrug misli i djelokrug prakse stavlja *zajednicu rada. Odatle* se tek treba probiti prema biti u odnosu „demokracije" i „diktature". Zato nalazim da zbiljski razgovor o klasnoj diktaturi proletarijata tek otpočinje.

Vera Pilić

„Teorije o višku vrednosti“ — četvrti tom Marksovog „Kapitala“

1. Marksov rad na rukopisu

Rukopis *Teorije o višku vrednosti* Marks je napisao, kao što je poznato, još 1862—1863. godine. Prvi put su *Teorije*, u izdanju Kauckog, publikovane tek u periodu 1905—1910, a u autentičnom obliku 1954—1961. godine. Tačnije, prvi deo se pojavio u Moskvi 1954. i ponovo je izdan 1955, a drugi 1957. godine, dok je treći deo postao dostupan čitaocima početkom 1961. godine.[1] Gotovo naporedo s ruskim izdanjem pojavilo se i analogno izdanje na jeziku originala u Berlinu, u periodu od 1956. do 1962. godine.

Iz ovoga se vidi da je izdanje Kauckog dostupno čitaocu počev od 1910. godine, a autentični tekst se pojavio u celini mnogo kasnije, no ipak od 1961, odnosno 1962. godine dostupan je na dva svetska jezika.[2] S tim u vezi se postavlja pitanje: zašto nakon ovih

[1] U izdanju Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS u Moskvi. Takođe postoji i drugo izdanje ove studije, u izdanju ovog instituta, koje se pojavilo 1962. godine. Sadržano je u tri knjige 26-og toma sabranih dela Marksa i Engelsa. Ovo izdanje se od prvog razlikuje samo neznatnim detaljima: statističkim ispravkama, bogatijim napomenama koje su adekvatnije prezentirane itd.

[2] U našoj zemlji ovaj autentični Marksov rukopis objavljen je u okviru izdavanja ukupne Marksove i Engelsove zaostavštine, u prevodu i sa informativnim predgovorom Mare Fran.

nabrojanih izdanja, posle više od decenije i po, govoriti o novom pogledu na taj Marksov rad i u čemu je smisao naglašavanja potrebe njegovog temeljitog izučavanja i korišćenja? Takva potreba danas postoji, i to iz više razloga.

1) *Teorije o višku vrednosti* su od 1910. pa sve do 1961—1962. godine bile dostupne i poznate u okrnjenom vidu, u delimično pogrešnom obliku, a naročito u pogrešnoj interpretaciji. Ovo poslednje je najvidljivije dolazilo do izražaja u tome što one nisu smatrane četvrtim tomom *Kapitala*. Kaucki ih tako ne posmatra i ne tumači. Njegovo izdanje i interpretacija najšire su rasprostranjeni, i to kako zbog toga što su dugo vreme bili jedini raspoloživi izvor Marksovih shvatanja sadržanih u ovom delu, tako i zbog relativne pojednostavnjenosti tumačenja Marksovog ekonomskog učenja.[3] To je, razume se, dovelo do toga da se Marksove *Teorije o višku vrednosti* citiraju i koriste onako kako je godinama činjeno, prema izdanju Kauckog, pa otuda i posebna potreba za novim pogledom na taj Marksov rad.

2) Bez obzira na to što je više od decenije i po raspoloživ Marksov tekst i što je dokazano da on nesumnjivo predstavlja četvrti tom *Kapitala*, a ne neku „paralelnu studiju", kako je to objašnjavao Kaucki, uprkos objašnjenju koje mu je svojevremeno dao Engels, poveravajući mu original rukopisa radi pripreme za štampu, ovo delo u svojoj pravoj verziji vrlo je malo komentarisano. Vrlo malo je činjeno da postanu poznate dugogodišnje zablude o njemu i da se ono koristi na način kako bi se celina Marksovog učenja bolje i pravilnije pojmila. O ovome delu na nov način, na osnovu celine Marksovog rukopisa, pisali su gotovo jedino oni istraživači koji su ga detaljno upoznali, pripremajući ga za objavljivanje.[4] Zbog toga nije čudno što se danas sve češće čuju pozivi (i to posebno iz kruga marksista i marksologa koji žive i rade u razvijenim kapitalističkim zemljama) da se priđe detaljnom

[3] U Jugoslaviji su *Teorije o višku vrednosti* u redakciji K. Kauckog objavljene u tri toma, s njegovim predgovorom godine 1953, u izdanju beogradske „Kulture". Drugi tom se pojavio 1954, a treći 1956. u istom izdanju.

[4] Original Marksovog rukopisa su pripremili za štampu prvi put V. K. Brušlinski i već preminuli I. I. Preis, uz učešće V. S. Vigodskog. Iz njihovog pera su i ponikla tumačenja i analize novog rukopisa, i to ne samo u svojstvu sastavljača merodavnog predgovora, nego i u vidu posebnih članaka. Poznati su sledeći njihovi radovi o četvrtom tomu *Kapitala:* (1) V. K. Brušinskij, I. Preis, *O podgotovke naučnogo izdanija „Teorii pribavočnoj stoimosti"* K. Marksa, u „Voprosi ekonomiki", No. 9/1950; (2) I. Preis, *Veliko istoriko-kritičeskoe proizvedenie K. Marksa. K vihodu v svet pervoj časti „Teoriji pribavočnoj stoimosti"*, u „Voprosi ekonomiki", No. 8/1954; (3) V. K. Brušinskij, *Novoe izdanie „Teorii pribavočnoj stoimosti" K. Marksa*, u „Komunistu", No. 6/1960; (4) Od studija u vidu posebnih knjiga poznata je: V. S. Vigotskij, *Mesto „Teorii pribavočnoj stoimosti" v ekonomičeskom nasledii K. Marksa,* izd. VPŠ i AON, M. 1963; (5) Takođe je širu studiju u vidu knjige napisao A. V. Tušunov, *„Teorii pribavočnoj stoimosti" (IV tom Kapitala) i ih mesto v ekonomičeskom učenii K. Marksa*, izd. Mysl, Moskva, 1969. Dok se prva knjiga studija bavi i problemom strukture Marksovog dela, druga se ograničava na tumačenje sadržine.

istraživanju strukture ovog Marksovog dela, a što, po njihovom mišljenju, još nije učinjeno. S tom konstatacijom bismo se složili, uz dopunu da se može reći da to još nije dovoljno učinjeno. Naime, originalni Marksov rukopis je nakon izdanja u Moskvi (na ruskom) i Berlinu (na jeziku originala) preveden i u Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Rumuniji, Poljskoj, Bugarskoj, Italiji i, koliko nam je poznato, u Japanu. Ti su prevodi propraćeni jedino tačnim informacijama, prenetim iz radova onih koji su rukopis prvi put pripremili za štampu, i sem visokih opštih ocena ne sadrže nikakve nove rezultate istraživanja ni o strukturi ni o Marksovom metodu primenjenom u ovom delu.[5]

3) Jedan od razloga koji ukazuje na potrebu novog pogleda na *Teorije o višku vrednosti* jeste i taj što se ne radi samo o skidanju pogrešnih premaza koje je K. Kaucki svojom redakcijom i komentarom naneo na ovo Marksovo delo; bilo je, naime, i drugih pogrešnih interpretacija, poniklih nezavisno od navedenih prvobitnih zabluda, ali su i one ipak samo posledica izdanja Kauckog. Prvi pokušaj da se originalni Marksov rukopis pruži javnosti, u jednom svom delu, učinio je A. Leontjev 1941. godine (ponovljeno izdanje se pojavilo 1948). Bio je to samo odlomak rukopisa pod naslovom: *K. Marks — Teorija akumulacije.* Radilo se o tekstu XIII sveske Marksovih rukopisa iz 1861—1863. u kome je data kritika Rikardove teorije akumulacije i izvedeni uzroci kriza iz osnovnog oblika kapitala. A. Leontjev je, međutim, tom odlomku dao takav naslov kao da se radi o uopštavanju Marksovih teorijskih pogleda na pomenute probleme. Iako je redaktor Leontjev napomenuo da se radi o prevodu s originala, u njegovom radu su ponovljene mnoge greške Kauckog koje menjaju smisao. Na tome bi se valjalo i posebno zadržati u okvirima jedne šire analize.[6] Ono što iznenađuje jeste činjenica da greške u tome izdanju potiču od redaktora koga inače ubrajamo, po ranijim radovima, u kritičare K. Kauckog, bar po suštinskim pitanjima. Zapravo, Kaucki je od Leontjeva pretrpeo kritiku upravo na pitanjima „modernizacije terminologije", odnosno Leontjev je isticao zahtev za objavljivanjem autentičnog Marksovog rukopisa i terminologije koja bi pokazivala genezu Marksovih ekonomskih kategorija itd. Ali Leontjevljeve greške su, međutim, značile podgrejavanje i oživljavanje starih zabluda o Marksovom delu.[7]

---

[5] Zbog toga smatramo da sva merodavna izdanja saradnikâ Instituta društvenih nauka u Frankfurtu na Majni, publikovana u poznatom Suhrkamp Verlag, sadrže pozive da se priđe razmatranju strukture *Teorija o višku vrednosti,* jer je to neophodno u cilju daljeg razvoja Marksovog metoda i daljeg razvoja nauke. (U vezi s tim videti posebna izdanja posvećena aspektima teorije vrednosti u sedam knjiga.)

[6] V. S. Vigodski u svojoj pomenutoj studiji dodiruje ovu problematiku (vidi str. 66—68).

[7] A. Leontjev i L. Segal razradili su principe novog izdanja *Teorija o višku vrednosti* i kritikovali K. Kauckog (vidi detaljnije: „Proleterskaja revolucija", No. 5/1935, str. 81—93). Šest godina, odnosno trinaest godina kasnije (u drugom izdanju) oni se ne pridržavaju tih principa. A. Leontjev i na delu od njih odstupa. Postepeno i u sve

4) Smisao novog pogleda na *Teorije o višku vrednosti* kao na četvrti tom *Kapitala*, nalazi se u tome što on iznosi na videlo da je Marksov *Kapital* u četiri toma jedna celina, „umetnička celina", kao što su govorili najbolji njegovi poznavaoci i tumači. Osim toga, novim pogledom se objašnjava, kao što smo već naglasili, geneza Marksovog učenja, posebno ekonomskog učenja. To je od značaja u borbi protiv dogmatske interpretacije marksizma, ma sa koje strane dolazila i ma u kom vidu se pojavljivala. Kao što je poznato, dogmatsko tumačenje *Kapitala* i marksizma insistiralo je i uvek ostajalo na objašnjavanju *jedino* Marksovog metoda izlaganja. I sâm Marks je to u različitim prilikama naglašavao. Smisao tih njegovih reči je zaboravljan u dogmatskoj interpretaciji, a akcenat je stavljan samo na metod izlaganja Svako dublje izučavanje Marksovog i marksističkog metoda analize, i posebno ekonomske analize, stoji daleko od takve simplifikacije koja u Marksovom metodu izlaganja vidi početak i kraj izučavanja metoda.[8]

Upravo izučavanje strukture Marksovog autentičnog rukopisa, njegove kritike dotadašnjih teorija o višku vrednosti, kroz celinu njegovih navoda, otvara pred savremenim čitaocem nove vidike. Tako se osvetljava nastanak Marksovog dela, ruše i brišu sve tobožnje kontroverze raspirivane oko Marksovog dela više od jednog stoleća.[9] A to je značajno iz više razloga.

5) Novi pogled na ovo Marksovo delo ne znači samo pravilno poimanje i tumačenje istorije političke ekonomije, odnosno ekonomske misli, jer ono svojom celinom i posebno svojom istorijskom metodom pruža teorijsko-kritičku analizu shvatanja dotadašnje političke ekonomije. Iako ni taj rezultat nije od malog značaja, možda je u pitanju i nešto mnogo važnije: izučavanje *Teorija o višku vrednosti*, posmatranih kao četvrti tom Marksovog *Kapitala* i u povezanosti s ukupnim Marksovim radom, posebno sa njegovim radom na ekonomskim problemima, omogućuje konstituisanje i dalji razvoj danas toliko nužnog metoda ekonomske analize, pa i novih ekonomskih kategorija koje su u različitim delovima sveta izrazi novih društveno-ekonomskih odnosa. To izučavanje pomaže i

---

širim razmerama objavljivanjem ranije nepoznate Marksove zaostavštine, predgovori i komentari ovih izdanja širom sveta redovno sadrže pozive i zahteve da se Marksov sistem učenja prikaže u nastanku i razvoju, a ne samo da se upozna u obliku koji je dat u tri toma *Kapitala*.

[8] Autor ovog priloga ne deli (zbog svega gore pomenutog) gledište E. V. Iljenkova u radu pod naslovom: *Dijalektika apstraktnog i konkretnog u Marksovom „Kapitalu"* (Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1975, str. 97) koji smatra dovoljnim metod izlaganja u tri toma *Kapitala*.

[9] Dovoljno je samo podsetiti na tobožnje kontroverze između prvog i trećeg toma *Kapitala*, koje je svojim studijama inaugurisao Böhm-Bawerk, na kontroverzna tumačenja takozvanog transformacionog problema, kao i na različita tumačenja Marksove teorije radne vrednosti i delovanja zakona vrednosti. Takođe je neophodno ukazati i na očekivanja da savremeni „marksisti preformulišu nekadašnju Marksovu teoriju radne vrednosti" (Samuelson, *Economics*, 10th ed. 1976). Tome treba dodati i polemike o tome da li se Marksovim učenjem može objašnjavati stvarnost itd.

rešavanju danas aktuelnih problema. Sve to ukazuje na potrebu, smisao i značaj današnjeg novog pogleda na ovo Marksovo delo. Ukoliko se u to delo dublje ponire, ukoliko se brižljivije analiziraju Marksova shvatanja i metod u kontinuitetu njegovog nastanka, utoliko se nalaze sve novi i novi razlozi koji čine opravdanim ovakav pristup.

Držeći se označenih kontura našeg priloga, želimo rezimirati sve argumente koji *Teorije o višku vrednosti* potvrđuju kao četvrti tom *Kapitala*.

Odmah na početku osvetljavanja tih argumenata ponovo nam se značaj *Teorija o višku vrednosti* prikazuje u jednom novom vidu: ovim svojim rukopisom Marks je *započeo svoj rad na Kapitalu*. Mnogi dokazi o tome, u najautentičnijem vidu, mogu se naći kod samog Marksa, rasuti u njegovim rukopisima, zatim u njegovoj prepisci s Engelsom i sa trećim licima. Jedan od neposrednih izvora, podesan za brzu orijentaciju i proveru tih argumenata, jeste posebno izdanje te prepiske, poznato pod naslovom *Pisma o „Kapitalu"*. U pismu Zigmundu Šotu, od 3. novembra 1877. godine, Marks piše:

„In der Tat begann ich „das Kapital" privatim genau in der umgekehrten Reihenfolge (beginend mit dem dritten historischen Teil) ..." [10]

Marksov rad na *Teorijama o višku vrednosti*, to jest tok toga rada, ako se pažljivo razmotri, osvetljava i druge značajne pojedinosti u vezi sa celinom nastanka *Kapitala*. Tek na kraju svoga rada na *Teorijama o višku vrednosti* Marks odabira naslov *Kapital* za svoje delo koje misli da izda kao jednu celinu. O tome svedoči njegovo pismo Kugelmanu od 28. decembra 1862. u kome mu on to saopštava, pominjući i podnaslov: *Kritika političke ekonomije*.[11]

Ako bi se tražio datum od kojeg Marks *Teorije o višku vrednosti* naziva *istorijskim delom* svoga opusa, onda se može reći da je poznato da on to čini od 1863. godine, na osnovu pisma koje je 15. avgusta te godine napisao Engelsu i u kome ga izveštava o svome radu na tim problemima.[12] Iz toga pisma jasno proizlazi da Marks *Teorije o višku vrednosti* posmatra kao prvu varijantu četvrtog toma *Kapitala*.

Nakon izmena prvobitnog plana celog *Kapitala*, Marks je kasnije, to jest godine 1864. i 1865, prerađivao sva tri toma *Kapitala* i lično ih prepisivao.[13] Tom prilikom iz rukopisa 1861—1863. je

---

[10] *Briefe über „Das Kapital"*, Bd. 34, str. 235: „U stvari, „Kapital" sam počeo privatim upravo obrnutim redom (počinjući sa trećim istorijskim delom..." Iz izloženog se može zapaziti da Marks u to vreme istorijski deo naziva trećim delom. U to vreme je Marks nameravao da drugi i treći tom *Kapitala* izda u jednoj knjizi.

[11] Pismo Kugelmanu, interpretirano prema: Marx — Engels, *Werke*, Bd. 30, str. 639.

[12] Pismo Engelsu, prema: *Werke*, Bd. 30, str. 368.

[13] O promeni plana Marksovog *Kapitala* i o uzrocima te promene pisali smo u Predgovoru našem prevodu VI glave *Kapitala* koja nije ušla ni u jedan od četiri toma. Rezultate te analize ne ponavljamo na ovom mestu, ali ih imamo u vidu. Vidi ovu studiju u izdanju „Komunista" 1977.

ostao u istom obliku samo deo koji se odnosi na četvrti tom *Kapitala*. Poznato je da Marks u svom pismu Engelsu od 31. jula 1865. govori kako mu predstoji posao da napiše još tri poglavlja pa su prve tri knjige *Kapitala* gotove, a onda ostaje poslednji, četvrti deo „u istorijsko-literarnom vidu koji je najlakši, jer je već sve ranije gotovo... i jer se radi o ponavljanju svega što je već ranije raščišćeno"[14]. No Marks nije stigao da obavi taj posao, a, kao što je poznato, ni Engels, i otuda su nastale sve zablude i greške, koje su se zadržale sve do autentičnog izdanja rukopisa.

S tim u vezi je značajno raspraviti i odnos četvrtog toma prema prva tri toma *Kapitala*. To je *odnos istorijskog prema logičnom*. Prvo je bilo preduslov nastanka drugog, a oba dela nisu razdvojena, nego čine celinu. Naravno, već i površni poznavalac prva tri toma *Kapitala* i starog izdanja *Teorija o višku vrednosti* zna da Marks nije samo u spisu vršio teorijsko-kritičku analizu dotadašnje i tadašnje političke ekonomije, nego da je to činio i u prva tri toma. To slikovito objašnjava Luj Altiser kada govori kako dok čitamo *Kapital* imamo utisak da se nalazimo zajedno s Marksom u sobi i da on čita za nas dela mnogih autora naglas...[15] Mnogo ranije o tome piše i Veselin Masleša povodom našeg prevoda *Kapitala*, ističući da postoje teškoće samo dok se ne prouče prve tri glave, a da kasnije upoznavanje sa svim gledištima prerasta u „golemo zadovoljstvo" itd. Mogli bismo navesti i mišljenja bilo kog drugog ranijeg ili savremenog komentatora Marksovog *Kapitala*. Iako Marks tek od 1864. *Teorije o višku vrednosti* naziva četvrtim tomom *Kapitala*, jasno je da je, u toku rada na njima, smatrao da je to delo neraskidivo povezano sa celinom *Kapitala*. Sam tok toga rada nije išao po planu koji je Marks prvobitno postavio, pre svega zbog toga što se obim njegovih istraživanja i izlaganja, sudeći prema raspoloživom rukopisu, značajno proširio. To je činjenica, uprkos tome što je Marks to delo mislio nazvati „Istorija teorije" (IV tom *Kapitala)*. Želeo ga je započeti istorijom političke ekonomije počev od sredine XVII veka, ali je od toga odustao i izlaganje počeo tek od sredine XVIII veka (Džems Stjuart i fiziokrati). No, bez obzira na to, rad je po obimu dostigao razmere znatno šire od predviđenih.

Kritička analiza gledištâ Marksovih prethodnika o višku vrednosti u tom radu se smenjuje s kritičkom analizom njihovih drugih kategorija, posebno profita, rente itd. Sve je to dato u uzajamnoj povezanosti i uslovljenosti. U svom pogledu na to Marksovo delo, smatramo da treba naglasiti dve značajne pojedinosti.

Prvo, razmatranje Marksovog rada na *Teorijama o višku vrednosti* omogućuje nam da jasnije sagledamo ono što je posebno u marksizmu poznato pod nazivom: istorija nastanka *Kapitala*.[16] Drugo, da vidimo kako je Marks, uporedo s istorijom po-

---

[14] Marx — Engels, *Werke*, Bd. 31, str. 132.

[15] L. Althusser, *Pour Marx*, Fr. Maspero ed., Paris, 1965. i L. Althusser et E. Balibard, *Lire le Capital*, Fr. Maspero Paris, 1963 (u 2 knjige).

[16] Naravno, s tim je u tesnoj vezi i sve ono što spada u oblast izučavanja o promeni plana (prvobitnog) celog *Kapitala*.

litičke ekonomije, sa njenom teorijsko-kritičkom analizom, izgrađivao i svoj sistem kategorija, posebno ekonomskih kategorija. Taj sistem je u to vreme, istina, već bio započeo, ali — kao što znamo — još nije bio i izgrađen. Isto tako, vidimo da se nova, marksistička politička ekonomija izgrađivala uz prethodno teorijsko-kritičko upoznavanje i vrednovanje svega onoga što je nauka dotle na tom području dala. *Teorije o višku vrednosti* su, dakle, najpre napisane, pa tek onda u strukturi *Kapitala* označene kao četvrti tom. U pismu Kugelmanu iz 1866. godine Marks kaže da prvi tom govori o proizvodnom procesu kapitala, drugi o procesu obrta kapitala, treći o ukupnom procesu, a četvrti o istoriji teorije.[17] Marksove promene plana *Kapitala*, zatim obraćanje velike pažnje strukturi dela, ali i njegovom obliku, tekli su uporedo s prethodnom teorijsko-kritičkom analizom dotadašnje ekonomske teorije. To ne znači ništa drugo nego danas, od svih ozbiljnih istraživača i poznavalaca marksizma, prihvaćenu činjenicu: kod Marksa i u marksizmu nema rastavljanja metoda od sadržine. S tim u vezi treba dodati da su brojne devijacije u istoriji razvoja marksizma značile istovremeno i različite varijante tog rastavljanja.

Kada se sve to ima na umu, onda se logično postavlja pitanje: zašto je Marks svoj *Kapital* započeo obrnutim putem, to jest od istorije teorije, a u izlaganju je išao „tačno obrnuto"? Za sve, pa i za najsloženije probleme metoda i teorije, u razvoju marksizma odgovore je najbolje tražiti kod samog Marksa. Danas je već svakome jasno da to ne može biti doslovno ponavljanje slova i reči, nego to da je Marksov metod prisno povezan s njegovom teorijom, da je on polazna nit u istraživanju. Valja podsetiti na poznati Marksov *Uvod u Prilog kritici političke ekonomije*, koji je od ogromnog značaja za sve one koje bilo na koji način i bilo iz kog aspekta interesuju metodološki problemi. Ponovno izučavanje ovog *Uvoda* uvek daje nove podsticaje i za dalju izgradnju metoda, danas toliko neophodnog za razvoj ekonomske teorije i ekonomske nauke u celini. U tom delu Marks govori o prelazu apstraktnog u konkretno. Zapravo, Marks objašnjava da je naučni metod istraživanja — metod prelaska od apstraktnog ka konkretnom. Radi se o apstraktnim uopštavanjima koja vode ka reprodukciji konkretnog u ljudskom mišljenju. Reč je o materijalističkom metodu, jer konkretno nije samo rezultat nego i polazna pretpostavka svakog istraživanja. Po Marksu, i najapstraktnije kategorije, uprkos tome što — baš zbog svoje apstraktnosti — važe za sve epohe, u samoj svojoj određenosti su isto toliko proizvod istorijskih prilika i u punoj meri važe samo za te prilike i u njihovom okviru.[18] Još u to vreme ta Marksova objašnjenja anticipiraju odgovore na savremene dileme i pseudodileme o tome da li Marksova teorija vrednosti i njegov *Kapital* u celini mogu da objasne stvarnost, da

---

[17] Pismo od 13. oktobra 1866 (Marx — Engels, *Werke*, Bd. 31, str. 534).

[18] K. Marks, *Uvod u kritiku političke ekonomije* (uz *Prilog kritici političke ekonomije*, treće izdanje, „Kultura", Beograd, 1969, str. 209—241).

li se zasnivaju na empirijskim podacima koji su prethodili teorijskom uopštavanju ili su samo „misaoni model" ili „tehničko pomagalo" da se razume kapitalistička stvarnost itd.[19]

U vezi s tim Marks govori i o metodu dotadašnje, građanske ekonomije kroz komparativnu analizu gledištâ pojedinih pravaca i njihovih predstavnika. To naglašavamo i zbog onoga što je Marks merodavno rekao u predgovoru drugom izdanju prvog toma *Kapitala*.[20] Marks na tom mestu dovodi u vezu prvi tom s *Uvodom u kritiku političke ekonomije*. Marks je celinom tih svojih shvatanja pokazao dokle je građanska politička ekonomija, i posebno klasična politička ekonomija, mogla biti nauka i sadržati brojne racionalne elemente. To je trajalo sve dotle dok su oblici klasne borbe bili manje ispoljeni. U uslovima njihovog zaoštravanja, ta građanska misao se transformiše u oblike vulgarne, apologetske teorije.[21] Marksovi zaključci nisu ni kao metod ni kao teorija prevaziđeni i u izmenjenim uslovima; pa i danas, kada se iznova želi konstituisati građanska politička ekonomija, zaslužuju osobitu pažnju.

Iz celine Marksovog rada na četvrtom tomu *Kapitala*, to jest na *Teorijama o višku vrednosti*, sem navedenih značajnih rezultata metodološkog karaktera, proističe i neposredan odgovor na pitanje zašto je on najpre radio na istoriji teorije, na teorijsko-kritičkoj analizi gledišta ranijih teoretičara, odnosno zašto je u istraživanju išao upravo obrnutim redom. Premda ekonomska teorija ne odslikava doslovno ekonomsku stvarnost, jer nije njena puka fotografija, ipak, po Marksu, *istorija političke ekonomije* izražava razvoj ekonomske stvarnosti, jer teorija političke ekonomije i kategorije koje sadrži nisu ništa drugo do izraz društveno-ekonomskih odnosa datog perioda i konkretne ekonomske stvarnosti i stupnja njenog razvoja. Marksu je bilo potrebno da upozna tu stvarnost, ali i njen nastanak, to jest njega je interesovala kapitalistička stvarnost i u njoj položaj radničke klase, kao i nastanak kapital-odnosa. Zbog toga on pristupa najpre izučavanju teorijâ o višku vrednosti, do tada poznatih, i kritički ih analizira. Njegovo delo narasta na 110 štamparskih tabaka i on pri tom konstituiše i svoj metod i svoj sistem učenja. Marks je dosledno stajao na pozicijama izučavanja stvarnosti i u prvom i u drugom razdoblju svog stvaralaštva. U *Bedi filozofije* (str. 146—147) on artikulisano govori

[19] Ove dileme i pseudodileme su karakteristika ili, bolje rečeno, jedno od obeležja savremene literature o Marksu i marksizmu koja svakodnevno niče, posebno u razvijenim zemljama kapitalističkog sveta i u redovima takozvane nove levice. O stavovima koji dominiraju na ovom planu opširnije smo pisali u našem radu *Semjuelson o Marksu i marksizmu* (zbornik *Problemi i kretanja u savremenoj ekonomskoj teoriji*, „Ekonomski biro", 1977, Beograd).

[20] Vidi K. Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura", Beograd 1947 (Pogovor II izdanju).

[21] Na simpozijumu u Berlinu, prilikom proslave 100-godišnjice *Kapitala*, ove Marksove ideje, kao polaznu osnovu analize, koristi L. B. Aljter u prilogu: *K. Marks i savremena buržoaska politička ekonomija*, u potpunom izdanju *Izabrana dela — kritike savremene buržoaske političke ekonomije*, Moskva, 1972, izd. „Nauka".

o ekonomskim kategorijama kao koncentrisanom izrazu društveno-ekonomskih odnosa, a već prvi počeci Marksovog bavljenja političkom ekonomijom iz 1844. godine svedoče o tome da proces njegovog istraživanja počinje studijom istorije političke ekonomije. Excerpti iz tog perioda obiluju dokazima koji to potvrđuju.

Tu je još jedna činjenica značajna za našu temu. Pri pisanju četvrtog toma *Kapitala* Marks se vraća na svoje izvode iz dela različitih autora koji se bave ekonomskom problematikom, a te izvode je pravio u toku 1843. ili 1844. godine.[22] Zapravo, Marks i pravi te izvode s ciljem da oni, u kasnijem periodu, posluže kao materijal za kritičku obradu ukupnog sistema političke ekonomije. Mnogi delovi su veoma opširno napisani, a mnogima je imanentno Marksovo kritičko preispitivanje shvatanja ranijih i tadašnjih ekonomista, a te delove nalazimo kasnije u sva četiri toma *Kapitala*. Proučavanje tih Marksovih izvoda i njihova relevantnost za kasnije nastale *Teorije o višku vrednosti*, makar i u fragmentarnom obliku, uz neophodnu komparativnu analizu s *Teorijama*, omogućeno je tek nakon isteka mnogo vremena od njihovog nastanka.

Naime, dokumenti koji sadrže te Marksove excerpte objavljeni su prvi put tek 1932. godine, i to delimično u vidu izvoda, a delimično u vidu jednog rukopisa, pod naslovom *Politika i ekonomija*.[23] Može se reći da je među autorima koji se bave istraživanjem geneze marksizma i marksološkim studijama mali broj onih koji citiraju ili bilo na koji drugi način imaju na umu te Marksove rukopise. Novi pogled na četvrti tom *Kapitala* stoga nužno uključuje i sve ono što ima značaja za nastanak *Teorija o višku vrednosti* i za njihovu strukturu.[24]

Ti, inače manje poznati, izvodi svakako su važan deo celine Marksovih rukopisa. I po sadržini, i po opširnosti, i po tome što svedoče o nastanku Marksovog metoda ekonomske analize ne daju se zaobići ni pri jednom pokušaju da se Marksovo delo i pravilno shvati i adekvatno iskoristi za rešavanje danas otvorenih problema teorije i metoda u ekonomskoj nauci.[25]

Analiza nastanka *Teorija o višku vrednosti* i njihovo posmatranje kao prvobitno nastali rukopis koji je Marks u metodu izla-

---

[22] Obe godine se ovde pominju kao početak Marksovih studija ekonomskih problema, jer prvu pominje Engels u svome predgovoru drugom tomu *Kapitala* 1885. godine, dok pisani dokumenti govore da taj početak pada u prvu polovinu 1844. godine. Izlaz iz ove dileme se traži u tome što se Engels seća da je Marks 1844. godine već bio poodmakao u ekonomskim studijama itd.

[23] Marx — Engels, *Gesamtausgabe*, Bd. 3, Erste Abteilung (MEGA), 1932.

[24] Detaljnije o ovim rukopisima vidi W. Tuchscheerer, *Bevor das Kapital entstand*, Berlin, 1968.

[25] U ovim Marksovim izvodima naročito impresionira, na primer, deo teorijsko-kritičke analize stavova Dž. Mila, i to svojom potpunošću, preciznošću i bogatstvom tumačenja. To je naročito bitno istaći zbog toga jer je reč o periodu kada Marks tek ulazi u problematiku, odnosno tek započinje svoje ekonomske studije. Temeljitost Marksovog izučavanja se i ovde potvrđuje.

ganja označio kao četvrti tom pokazuju *istrorijsku* podlogu i zasnovanost celine Marksovog *opusa magnum*. Pokazuju i to da ekonomske kategorije jesu sublimirani izraz društveno-ekonomskih odnosa, kao što smo već naglasili, ali i to kako su ti društveno-ekonomski odnosi prikazani u delima građanske ekonomije, u delima klasične, vulgarne i apologetske ekonomske teorije.

Nisu to beznačajni rezultati koji se kao na dlanu pružaju svakom ko proučava četvrti tom Marksovog *Kapitala* i njegovu genezu. Nakon toga nameće se novo pitanje na koje je nužno, ovom prilikom, makar i ukratko odgovoriti: kako je moguće da takvo bogatstvo rezultatâ nije ranije moglo biti iskorišćeno, kako je moglo doći do kasnog objavljivanja ovog Marksovog rada i kako su bile moguće tolike zablude i greške u vezi s njim?

2. Engelsov rad na objavljivanju Marksove zaostavštine; „Teorije o višku vrednosti" i doprinos, zablude i greške K. Kauckog

Nema nikakve sumnje — a to je moguće zaključiti i na osnovu pisama i izjava samog Engelsa — da je Marks *Teorije o višku vrednosti* smatrao četvrtim tomom *Kapitala*. To je naročito vidljivo iz nekoliko značajnih Engelsovih pisama iz perioda kada se on, u stvari, i upoznao s ovim rukopisom 1883—1884, pisama koje je uputio Lauri Lafarg, K. Kauckom i E. Bernštajnu.[26] Uz ta pisma treba dodati i ono koje je napisao 1885. N. Danijelsonu.[27]

Svi ti dokumenti, kao i Engelsov predgovor drugom tomu *Kapitala* iz 1885. godine, svedoče da se Engels relativno kasno upoznao (detaljno) s Marksovim rukopisima iz 1861—1863. Taj period je istovremeno i period Engelsovog rada na izdavanju drugog i trećeg toma *Kapitala*. Engels je pisao Kauckom i Bernštajnu da se prihvate posla oko izdavanja četvrtog toma *Kapitala*, naglašavajući posebno Kauckom da je potrebno pre toga da ga uputi u razumevanje Marksovog rukopisa, u snalaženje u njemu. Pre toga je imao nameru da mu oni rukopis prepišu kako bi bio dostupan i pregledan. Nakon toga je Engels mislio da iz rukopisa treba da izostane ono što je već, bilo na koji način, našlo mesta u drugim Marksovim radovima. Kao što je poznato, nakon toga prolazi opet jedan period, Engels ne stiže da na tome radi, i prepiska govori o tome da veoma žali što Kaucki ne izvršava povereni zadatak. On, čak, moli da mu se rukopis vrati.[28] Kaucki, međutim, nikako ne stiže da obavi posao, zauzet je radom na istraživanju i formulisa-

---

[26] F. Engels, P. et L. Lafargue, *Correspondence*, T. I, Paris, 1956, kao i pisma K. Kauckom od 16. februara i 24. marta 1884. i E. Bernštajnu od avgusta 1884. godine.

[27] Pismo je upućeno 23. aprila 1885. (Svi podaci dati na bazi dokumentacije Staatsbibliotheke iz Berlina i upoređeni sa navodima u sabranim delima.)

[28] Ovo je Engels pisao 12. aprila 1890. strahujući da može umreti pre no što bi mogao pomoći u razumevanju i izdavanju ovog Marksovog rukopisa.

nju složenog agrarnog pitanja. On nije ni slutio da u rukopisu koji je Marks ostavio ima toliko značajnih delova o teoriji rente, o društveno-ekonomskim odnosima u domenu agrara, o *metodu pristupa* tim problemima, nije ni slutio da ostavljajući Marksov četvrti tom *Kapitala* za kasnije lišava i sopstvena istraživanja i rad svih ostalih koji se za ove probleme interesuju za čitav jedan adekvatan metodološki pristup. Kaucki, na žalost, celog svog života nije spoznao celinu Marksove dijalektike, svu njenu suštinu i bogatstvo. To treba jasno reći!

Kaucki stiže da radi na Marksovom rukopisu tek posle Engelsove smrti, i *Teorije o višku vrednosti* izlaze u periodu od 1905. do 1910 — kao deo Marksovog rukopisa *Prilog kritici političke ekonomije*, a ne, kao što se logično očekivalo, kao četvrti tom *Kapitala*. To izdanje je, kao što je poznato, bilo veoma rasprostranjeno u svim zemljama. Prevedeno je, kao što smo već istakli, i u našoj zemlji. Kaucki je u poznatom Predgovoru tom izdanju naglasio da se ne radi o četvrtom tomu *Kapitala*, kao i da je iz rukopisa izbacio mnogo štošta, da ne zna kako je Engles mislio da izostavi neke delove (koji su već bilo u kom vidu bili objavljeni), zatim da nije bilo moguće to uvek činiti s obzirom na neraskidivu povezanost itd. Ne zadržavajući se na ovom mestu (više nego što je to potrebno) na tim poznatim činjenicama o publikovanju rukopisa u redakciji Kauckog, nužno je ipak ukazati na suštinu novog pogleda na četvrti tom Marksovog *Kapitala*, prevazilazeći ujedno i pojedina gledišta Kauckog. Pri tom imamo na umu ona gledišta koja je on izričito istakao kada je govorio o načinu, obliku i suštini ovog Marksovog rukopisa, kao i ona koja proizlaze iz strukturiranja rukopisa, iz zabluda i grešaka koje je počinio.[29]

Stojimo na gledištu da pre neposrednije analize zabluda i grešaka K. Kauckog u vezi s ovim poslom, postoji potreba da se nešto kaže i o njegovom doprinosu. U protivnom, mogle bi ostati upečatljive samo njegove greške i zablude.

Pre svega, u vreme rada na ovom Marksovom rukopisu Kaucki još nije identifikovan kao revizionista, kao renegat itd. Ne treba zaboraviti da Engles njemu poverava, u nedostatku vremena, taj odgovorni i složeni zadatak. U to vreme je i sâm Kaucki vodio borbu s revizionistima, stojeći na marksističkim pozicijama. Smatra se, međutim, da je on baš u toku rada na ovom rukopisu prelazio sa tih pozicija na revizionističke, odnosno da su se one u to vreme u njemu rađale.

Bitno je naglasiti da se zasluga i doprinos K. Kauckog u vezi s *Teorijama o višku vrednosti* sastoje u tome što je taj rukopis pripremio za štampu i što je uopšte došlo do njegovog objavljivanja. Isto tako, u redakciji Kauckog nije sve bilo pogrešno, jer su mnogi adekvatni delovi Marksovog rukopisa postali dostupni javnosti zahvaljujući upravo njegovom trudu. Pa ipak, novi pogled na četvrti tom *Kapitala* iziskuje korekciju u predstavi o toj Markso-

---

[29] Detaljnije o pogledima Kauckog vidi P. Vranicki, *Historija marksizma*, tom I i II, „Naprijed", Zagreb, 1946—1971.

voj studiji kod svih onih koji su poznavali varijantu u redakciji Kauckog. Komparativna analiza koju su izvršili izdavači autentičnog Marksovog rukopisa s izdanjem Kauckog početna je nit u tome poslu i prilikom istraživanja i prilikom izučavanja i tumačenja ovog dela Marksovog opusa. Osim toga, treći tom u redakciji Kauckog i treći tom autentičnog rukopisa uglavnom se poklapaju u pogledu rasporeda građe.

Ako bismo danas sumirali šta je suština zamerki upućenih Kauckom u vezi s rezultatima i izdavanjem Marksovog rukopisa, onda bismo u najsažetijem vidu mogli reći sledeće:

1) K. Kaucki nije shvatio suštinu i duh Marksovog metoda analize, pogotovu teorijsko-kritičku analizu građanske ekonomije. Njegova poznata konstatacija o tome da građanska ekonomija „duguje zahvalnost" Marksu zato što njegove *Teorije o višku vrednosti* nužno oživljavaju interes za okretanje pogleda ka građanskoj ekonomiji — ne samo što je nepotpuna nego je i netačna. Izostalo je isticanje kritičkog preispitivanja građanske ekonomije. Po tome je Kaucki svrstan među one koji revidiraju Marksovo učenje. Posledice takvog postupka Kauckog i reakcije na njega bile su velike, pa nije naodmet i sada im se vratiti.[30]

2) Zamerka koja sledi nakon prve konstatacije, i zapravo iz nje i proističe, jeste odsustvo klasnog, revolucionarnog pristupa u interpretaciji ovog Marksovog dela na stranicama komentara Kauckog, ali i (to je još teža zamerka) prigušenje klasno-revolucionarnog pristupa pogrešnim strukturiranjem Marksovog rukopisa i proizvoljnim tumačenjem. Uporedo sa detaljnijim upoznavanjem autentičnog Marksovog rukopisa i u njemu primenjenog metoda narastaće i značaj tog Marksovog rada za savremenost. Zablude i greške Kauckog ostaće relevantne za istoriju ekonomske misli, za genezu marksizma i izučavaće se uporedo sa štetnim posledicama koje su imale na tokove ekonomske nauke. No prethodno ih je nužno upoznati kao greške kako se ne bi dalje ponavljale i ometale konstituisanje metoda analize u ekonomskoj nauci.

Treba li išta više reći nego to da verzija Kauckog i njegovo tumačenje ovog Marksovog rada gube suštinski iz vida Marksovu osnovnu metodološku napomenu koja je i u ono vreme, kasnije, pa i danas delila Marksovu i marksističku ekonomsku teoriju od građanske time — kako kaže Marks — što „svi polit-ekonomisti greše u tome što ne razmatraju višak vrednosti u čistom vidu, ne kao takav, nego u posebnim oblicima profita i rente". Marks zatim naglašava da će u trećoj glavi rada raspraviti kakve teorijske zablude niču iz takvog metodološkog postupka.[31]

Upoređujući sadržaj i redosled, raspored i tok Marksovog izlaganja u verziji Kauckog i u autentičnom rukopisu, vidimo da se ne može stati samo na konstataciji da je Kaucki mehanički ili

[30] Ovo tim pre što do sada u literaturi posebnih studija o tome nije bilo.

[31] U prvom izdanju autentičnog Marksovog rukopisa, kao i u ponovljenom nalazi se ova metodološka primedba na početku rukopisa (vidi str. 6, oznaku VI-220).

eklektički menjao i raspoređivao građu rukopisa.[32] Ovim mislimo reći da greške i zablude nisu slučajne, sporadične ili nehotične. Gotovo bi se moglo govoriti o zakonomernosti tih grešaka, koje u svojoj povezanosti odista znače menjanje Marksovih shvatanja. Marks, na primer, počinje rukopis s Dž. Stjuartom, a Kaucki s fiziokratima i nekima od njihovih prethodnika (Petty, d'Avenant, North itd.). Kaucki ubacuje pojedine odlomke i kao rezultat toga javlja se činjenica da u „mozaiku" koji daje nigde nema viška vrednosti u prvom planu. Ništa nije manja greška — koja naročito izaziva teškoće u poimanju jednog od najznačajnijih delova Marksovog ekonomskog sistema (koji je usvojila i svakodnevno sve više usvaja od Marksa građanska ekonomska teorija, odnosno najvitalniji deo njenih struja) — ni nelogično strukturiranje gledišta iz domena *teorije društvene reprodukcije*. Izmene su dovele do toga da Kenejeva gledišta slede posle Smitovih. Dovoljno je podsetiti na to da su Smitova gledišta o tim problemima (Smitova dogma itd.) značajan korak nazad od Kenejevih. Devetnaesta glava drugog toma Marksovog *Kapitala*, uz sve što je ranije i kasnije napisano o problemima koji ulaze u okvire društvene reprodukcije, bilo iz Marksovog, Engelsovog i Lenjinovog pera, bilo iz pera savremenih marksista i marksologa, uključujući i najistaknutije predstavnike savremene građanske ekonomije — predstavlja ogromno bogatstvo obrazloženih dokaza koji posredno svedoče o zabludama Kauckog.[33] One su postale vidljive njegovim površnim prilazom strukturiranju Marksovog rukopisa. Značaj novog pogleda na četvrti tom *Kapitala* vidi se u ovoj dimenziji komparativne analize oba rukopisa. Marksova teorija društvene reprodukcije bila je i ostala

---

[32] Upoređenje ovih rukopisa u vidu sažete tabele koja prikazuje razliku prema sadržaju dao je V. S. Vigodski u svojoj pomenutoj studiji na str. 37. Nužno je, međutim, izvršiti upoređenje od strane do strane, u svrhu detaljnije analize, kao i poimanja strukture Marksovog rada koja nije nastala slučajno u Marksovom delu.

[33] Videti Dr Branislav Šoškić, *Fiziokrati, Kene* — u studiji *Razvoj ekonomske misli*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1968, str. 62—71.

Što se tiče radova koje su Marks i Engels pre *Kapitala* napisali, a odnose se na ovaj domen, nužno je videti i njihove rukopise do 1848. godine. Ovo znači da je reč o Marksovim rukopisima iz 1844. godine i dalje, odnosno o Engelsovim *Skicama za kritiku političke ekonomije* iz 1843—1844. godine i njihovim kasnijim ekonomskim radovima posebno. O ovome detaljnije u knjizi dr Vere Pilić *Savremeni problemi političke ekonomije*, II, Beograd, 1973, str. 30—47. Naravno, nakon Marksovih i Engelsovih radova relevantna je Lenjinova razrada teorije društvene reprodukcije (*Delo*, 4-to izd. Moskva, 1956). Kao podsetnik za „Istorijski prikaz problema" vidi istoimeni odeljak u studiji R. Luksemburg, *Akumulacija kapitala*, Beograd, 1955. Relevantni su i svi Grosmanovi radovi. U savremenosti, na primer, studija P. Sweezyja *Teorija kapitalističkog razvitka* i dodatak Sh. Tsuru, *O reprodukcionim shemama*, „Naprijed", Zagreb, 1959. Drugi aspekt povezan sa temom je razrada ove problematike u radovima Oskara Langea i V. Leontiefa. Od građanskih ekonomista danas Marksovu teoriju društvene reprodukcije u svojim poslednjim radovima interpretiraju P. Samuelson i japanski ekonomista M. Miroshima. Vidi našu napomenu pod br. 15 i br. 25.

osnova svih kasnijih interpretacija teorije društvene reprodukcije. Taj deo Marksove teorije i metoda bio je prvi deo koji je građanska teorija, i to u jeku borbe protiv Marksove teorije vrednosti i viška vrednosti, počela da priznaje kao teoriju koja je ugrađena u *temelj savremene teorije razvoja.*

Među problemima koji su od prevashodnog značaja za savremeni razvoj, za konstituisanje savremene ekonomske teorije i metoda istraživanja sigurno je i kompleksna *analiza robne proizvodnje, njenih specifičnosti, njenog nastanka, dijalektičkog razvoja i uslova njenog nestanka.* Marksova shvatanja i njegova analiza robne proizvodnje u kapitalizmu predmet su velikog interesovanja svih istraživača već više od jednog veka, i to kako teorijsko-metodološke tako i istorijsko-kritičke prirode. Dovoljno je podsetiti na heterogena gledišta o tim problemima koja ne gube u intenzitetu ni u poslednjim decenijama ovoga veka, pa čak ni u mnogim socijalističkim zemljama. Čini nam se da stoga posebnu težinu ima postupak Kauckog koji je u odeljku *Teorija o višku vrednosti* što se odnosi na kritičko razmatranje teorije Rodbertusa (osma glava) izostavio neke značajne delove (deo II). Svi kasniji sporovi i nerazumevanja nastajali su često zbog tumačenja pojedinih Marksovih reči ili stavljanja posebnog akcenta na neke od njih, a u rukopisu koji čini četvrti tom *Kapitala* izostavljeni su delovi koji se odnose na Marksovu analizu odnosa i veza između grana proizvodnje, na njegovu analizu faza proizvodnje, na važne pojmove *formalnih* i *stvarnih* odnosa u robnoj proizvodnji.[34] Taj deo ima značaja i za teorijsko-kritičku analizu teorije rente kod Rodbertusa, odnosno za teoriju rente u celini. Ovo poslednje, međutim, nije privuklo pažnju pisca *Agrarnog pitanja* K. Kauckog, koji je odložio izdavanje Marksovog rukopisa jer je studirao društveno-ekonomske odnose u poljoprivredi (kao što smo već napred naglasili)!

U okvirima ovog rada nema prostora da se uđe u sve zablude i greške K. Kauckog i u sve štete koje su iz takvog pristupa nastale za dalje tokove ekonomske misli. To pogotovu nije moguće ako želimo sagledati značaj pojedinih prob'ema u savremenosti.

Međutim, uprkos tome što je sažimanje bilo nužno, nemoguće je zanemariti sve ono neadekvatno, pogrešno i izopačeno što je Kaucki učinio pripremajući Marksov rukopis za izdavanje i sve ono što je definitivno učinio izdajući drugi tom *Teorija o višku vrednosti*. Rasparčavanje Marksovog rukopisa pod vidom očuvanja njegovog jedinstva i dovođenja u sistem, kao i pod vidom očuvanja Marksovog duha i metoda, jasno su vidljivi upoređenjem verzije Kauckog s autentičnim Marksovim rukopisom. U predgovoru dru-

---

[34] Dovoljno je podsetiti na sve stare i nove diskusije o ovim pitanjima. One su u vezi i sa shvatanjem o tome dokle će postojati robna proizvodnja, odnosno u vezi su sa pitanjem smene društveno-ekonomskih formacija, pa i sa gledištima o tome dokle će postojati politička ekonomija kao nauka. Od dvadesetih godina ovog veka, pa sve do danas, u različitim varijantama ne smanjuje se frekvencija pojavljivanja rasprava na ovu temu. Detaljnije vidi glavu IV naše citirane studije *Savremeni problemi političke ekonomije.*

gom tomu *Teorija o višku vrednosti* Kaucki sâm kaže da je o napušten način koji je bio zastupljen prilikom izdavanja pr toma. On koncentriše sadržinu saglasno problemu o kome je i deli drugi tom na dva dela. Smatra da obuhvata izloženu pro matiku na takav način da ostaje veran sistemu trećeg toma Ma sovog *Kapitala*, osećajući i sâm da u tome u celini ne može uspe. Najzad odustaje od toga. To je i razumljivo, jer t tom *Kapitala* nije istorija teorije, nego Marksova teorija u č osnovi leži samo teorijsko-kritička analiza. U prvi deo drugog ma Kaucki uključuje sve što se odnosi na stopu profita i o proizvodnje, a u drugi deo sve što se odnosi na zemljišnu re Zbrka postaje gotovo totalna. Time Kaucki narušava Marksov strukturu i njegov metod. Ne ostaje ni kamen na kamenu od dinstva Marksovog metoda istraživanja i metoda izlaganja. Kri teorije rente kod Rodbertusa i Rikarda menjaju mesta u ver Kauckog u odnosu na Marksov rukopis. Osim toga, celina Rik dovih pogleda o zemljišnoj renti rasparčana je na dva dela, s o širnim izlaganjem koje se ne odnosi na to područje. Na taj na upravo veoma značajna Marksova gledišta i metodološki prist u analizi zemljišne rente kod Rikarda bivaju potisnuti i nesum vo su teže shvatljivi. Od kolikog je to značaja, jasno je ako se i na umu Marksovo gledište da su *Rikardove greške u teoriji ze ljišne rente bile presudne za Rikardovu teoriju profita, odnosno c linu njegovog učenja.*[35]

Kako svi dosadašnji stupnjevi i faze našeg razmatranja kom parativne analize oba rukopisa, tako i ovaj poslednji zaključa predstavlja, u stvari, niz pojedinačnih i posebnih tema. Zaprav to razmatranje otvara pred nama nove vidike i iziskuje dopuns istraživanja u vidu posebnih, specijalizovanih studija. U ovom s čaju je reč, na primer, o svim posledicama najpre na planu n kome se sagledava uticaj koji je pogrešno Rikardovo shvatanj profita i rente izazivalo, a zatim na planu na kome su nicale stu dije koje su nastojale da se nadovezuju na Marksa, a ne na Rikar da, no u tome nisu otišle daleko napred. Izvesno je jedno: da nam je ranije bio na raspolaganju Marksov autentični tekst i da nij bilo proizvoljne verzije Kauckog, naročito u ovom delu, odavn bi ekonomska teorija bila bogatija za značajna saznanja. Kad se uzme da su društveno-ekonomski odnosi u poljoprivredi izvan redno složeni, a putevi razvoja te oblasti u ekonomiji urgentni, i ako tome dodamo još celu problematiku agrara u zemljama u raz voju, kao i pitanje subjekta socijalne revolucije koje se u hetero genim shvatanjima danas različito interpretira, onda je znača *Teorija o višku vrednosti*, posmatranih kao četvrti tom *Kapitala* svakome više nego jasan.

Uz sve rečeno treba dodati i to da je Kaucki u svojoj verzij rukopisa doveo do zabune i time što je niz reči i izraza ili izosta

[35] O ekonomskoj analizi D. Rikarda detaljnije vidi studiju dr Branislava Šoškića *Teorija vrednosti — klasična ekonomska analiza*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1971.

vio ili drugačije pročitao, pa je na taj način izmenio njihov smisao, i to često na mestima presudnim za Marksova shvatanja.[36]

Novi pogled na četvrti tom Marksovog *Kapitala* omogućava da se ne samo adekvatnije i potpunije shvate svi oni problemi i oblasti kojima se Marks bavio u toku svog života nego, pre svega, da se ispravljaju i brišu dosadašnje zablude, neadekvatne i nepotpune interpretacije u ekonomskoj teoriji u celini; i iznad svega pomaže konstituisanju savremene ekonomske teorije i njenog metoda istraživanja i izlaganja. Sve nabrojano je vredno pažnje i truda i danas i u budućnosti.

[36] U opširnijem radu, koji je u pripremi za štampu, pisac ovog priloga upoređuje i analizira i sve druge greške Kauckog, upoređujući ih sa tekstom Marksovog originala.

Mitar Mihaljica

Sticanje dohotka učešćem u zajedničkom dohotku

(Iskustva i problemi u primeni Zakona o udruženom radu)

1. Društveno-ekonomski značaj koncepcije zajedničkog dohotka

Ključni elementi koje daje Zakon o udruženom radu o zajedničkom dohotku su sledeći:

— zajednički dohodak je dohodak koji zajednički ostvare osnovne organizacije udruženog rada koje se u svom poslovanju koriste sredstvima drugih osnovnih organizacija i onih OOUR koje su udružile ta sredstva, pa po tom osnovu imaju pravo učešća u zajedničkom dohotku;

— učešće u zajedničkom dohotku zavisi od rezultata postignutih u udruživanju rada i sredstava i od doprinosa koji su radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada dali svojim tekućim radom i upravljanjem i privređivanjem udruženim sredstvima u ostvarivanju tog dohotka;

— pravo osnovnih organizacija udruženog rada na učešće u zajedničkom dohotku po osnovu minulog rada (pravo na povraćaj

vrednosti udruženih sredstava i na naknadu po osnovu privređivanja i upravljanja udruženim sredstvima) ostvaruje se nakon obezbeđenja sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju radnika osnovne organizacije koja se u svom poslovanju koristi ustupljenim sredstvima, i to u skladu sa zajedničkim osnovama i merilima koji važe u osnovnim organizacijama udruženog rada koje udružuju rad i sredstva;

— povraćaj udruženih (ustupljenih) sredstava i naknada za privređivanje udruženim sredstvima u vidu godišnjeg učešća u zajedničkom dohotku zavise od povećanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada koja se koristi udruženim sredstvima. Učešće u zajedničkom dohotku prestaje vraćanjem vrednosti ustupljenih sredstava. Pri tome, osnovna organizacija udruženog rada koja je ustupila svoja sredstva drugoj osnovnoj organizaciji ima mogućnost da se odrekne prava bilo na naknadu bilo na povraćaj ustupljenih sredstava.

Navedene odredbe Zakona o udruženom radu o zajedničkom dohotku u načelu omogućuju da se uspešno reši mnoštvo društveno-ekonomskih problema, među kojima se ističu tri osnovna.

Prvo, tekući rad radnika u procesu proizvodnje bio je mahom glavna i, uz radni staž radnika, jedina komponenta ličnog dohotka. To je dovelo do razdvojenosti između živog i minulog rada radnika, a time i do razdvojenosti ličnog dohotka radnika od dohotka osnovne organizacije udruženog rada, čime je slabio interes radnika za racionalno korišćenje materijalnih i finansijskih sredstava. Stoga sticanje dohotka osnovne organizacije učešćem u zajedničkom dohotku, po osnovu udruživanja slobodnih finansijskih sredstava, i proširivanje komponenata ličnog dohotka radnika omogućuju da se uspostavi zavisnost između tekućeg i minulog rada radnika, odnosno ličnih dohodaka i dohotka osnovne organizacije udruženog rada, a time i između pojedinačne i društvene produktivnosti rada.

Drugo, ostvarivanje suštine zajedničkog dohotka omogućuje da se ostvari već odavno postavljeni cilj — a to je jačanje reproduktivne i akumulativne moći privrede i, u vezi s tim, samofinansiranje organizacija udruženog rada, odnosno privrede u celini. Udruživanje rada i sredstava putem zajedničkog dohotka, u čijoj osnovi leži zajedničko snošenje poslovnog rizika, omogućuje da se slobodna finansijska sredstva neposredno kreću unutar privrede, ali i da se iz međusobnih odnosa osnovnih organizacija udruženog rada ukloni zelenaški i klasični kreditni odnos, to jest obogaćivanje jednih organizacija na račun drugih.

Treće, već duže vreme je naša privreda suočena s problemom osrednjeg ili nedovoljnog korišćenja kapaciteta i građenjem novih koji ne odgovaraju apsorpcionoj moći našeg ili inostranog tržišta. Sve su to pojave ozbiljne strukturne prirode, koje su — prema nekim proračunima — naročito prisutne od 1965. godine naovamo. Njihovi uzroci leže pre svega u tome što nakon povlačenja države, odnosno društveno-političkih zajednica iz oblasti proširene reprodukcije (napuštanjem kamate na poslovni fond),

nije pronađen adekvatan način za formiranje i alokaciju društvenog minulog rada. Dakle, takav model koji će obezbediti ravnopravan društveno-ekonomski položaj subjekata udruživanja rada i sredstava i istovremeno njihovu zainteresovanost za kretanje i korist od kretanja slobodnog društvenog „kapitala" ka onim tačkama privrede gde je prirast dohotka po jedinici društvenih sredstava najveći. Takvu ulogu, kao što je poznato, obavljale su i još obavljaju banke na poznat način, čime je moć države u formiranju i alokaciji društvenog „kapitala" zamenjena logikom i moći banaka i bankarskog kapitala.

U dosadašnjoj praksi, usled odsustva navedenog modela, u osnovnim organizacijama udruženog rada nije bilo ekonomske zainteresovanosti za udruživanje rada i sredstava, pa su se slobodna sredstva prelivala delom u lične dohotke i zajedničku potrošnju, a delom je njihovo kretanje bilo pod uticajem faktora izvan osnovne organizacije, što je izazivalo deformaciju privredne strukture.

Dosledno ostvarivanje suštine zajedničkog dohotka, uz stvaranje neophodnih materijalnih, organizacionih i idejnih pretpostavki za njegovo sprovođenje u život, trebalo bi, putem povećanja dohotka OOUR, da osigura: a) zamenu suviše naglašenog bankarskog mehanizma samoupravnim načinom alokacije slobodnih društvenih sredstava, b) ravnopravnost subjekata udruživanja rada i sredstava, c) ekonomsku zainteresovanost tih subjekata za racionalno ulaganje i efikasno korišćenje sredstava i d) efikasnu i brzu cirkulaciju slobodnih sredstava bez obzira na regionalne i teritorijalne granice.

2. Osnovna obeležja investicione aktivnosti i akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada

Da bi se dobila realnija predstava o uslovima u kojima se razvija proces udruživanja rada i sredstava, potrebno je bar u najkraćim crtama izneti neke činjenice.

1. Udeo bruto-investicija u osnovna sredstva u društvenom proizvodu[1] u periodu od 1971. do 1976. iznosio je 30,19%. On je nešto manji od udela za period 1965—1971 (30,26%)[2], dok je osetno manji od tog udela za period 1960—1968 (33,08%)[3]. Međutim, ka-

[1] Uzete su bruto a ne neto-investicije zbog toga što nejednake stope amortizacije znatno utiču na veličinu neto-investicija, a time i na njihov udeo u društvenom proizvodu.

[2] U ovom delu rada korišćeni su sledeći izvori: Statistički godišnjak Jugoslavije za 1977. godinu, Statistički bilten SDK za 1976. i 1977. godinu. Finansijski rezultat poslovanja OUR u 1976. godini i Finansijski rezultati poslovanja OOUR za period I—IV 1977. godine SDK, 1977. godine.

[3] Međunarodne komparacije pokazuju da je navedeni udeo bruto-investicija u društvenom proizvodu u našoj zemlji još uvek relativno visok. Premda nema čvrste povezanosti između nivoa privredne razvijenosti i učešća investicija u društvenom proizvodu, u većini razvijenih i srednjorazvijenih zapadnih zemalja, kao i u nekim istočnoevropskim zemljama, taj udeo se kreće oko 25% društvenog proizvoda, dok kod najdinamičnijih zemalja prelazi 25%.

da se bruto-investicije u osnovna sredstva umanje za priliv kapitala iz inostranstva, u okviru kretanja platnog bilansa (što je neophodno učiniti), tada se udeo bruto-investicija u osnovna sredstva u društvenom proizvodu znatno smanjuje. U periodu 1970—1976. taj udeo je 26,10%; u periodu 1965—1971 — 27,62%; u periodu 1960—1966 — 30,56%.

Pri tome udeo bruto-investicija u osnovna sredstva u društvenom proizvodu, kada se uzme i priliv kapitala iz inostranstva, pokazuje da se u našoj zemlji investira i u fazi ubrzanja i usporavanja privrednog rasta, kao i u fazi ekspanzije i kontrakcije novčane mase i kredita. U fazi monetarnih i kreditnih restrikcija dolazi do većeg zaduživanja privrede u inostranstvu, odnosno do deficita platnog bilansa, i obrnuto.

2. Osnovna sredstva po zaposlenom u privredi u celini rasla su u periodu 1970—1976. godine po stopi od 3,5%, a društveni proizvod po zaposlenom po stopi od 2,2%. To znači da je stopa efikasnosti osnovnih sredstava u prethodnom petogodišnjem periodu bila negativna, to jest negativna razlika iznosila je 1,3%. Da bi se produktivnost rada povećala za 1%, mora se investirati u osnovna sredstva po stopi od 1,6%.[4]

3. U periodu od 1971. do 1977. organizacije udruženog rada iz privrede učestvovale su u ukupnim investicijama u proseku sa 54,6%. Najveći udeo u ukupnim investicijama zabeležen je 1971. godine (57,4%), a najmanji 1972 (51,4%). U 1976. je taj udeo iznosio 53,7%, što je samo za procentni poen manje od proseka, a za 1,4 od nivoa iz prethodne godine.

Učešće *poslovnih sredstava* organizacija udruženog rada iz privrede u ukupnim sredstvima za investicije iznosilo je u istom periodu u proseku 24,6%. Najveće učešće ostvareno je 1974 (27,7%) i 1971. godine (27,3%), a najmanje 1972 (20,0%) i 1973. godine (23,1%). U 1976. je to učešće bilo manje prema proseku za jedan procentni poen, dok je prema prethodnoj godini manje za 1,8 procentnih poena.

4. Učešće drugih subjekata u formiranju investicionih sredstava (dakle, primarnih subjekata — organizacije udruženog rada van privrede, društveno-političke zajednice, stanovništvo), bez inostranih zajmova i kredita, iznosilo je u posmatranom periodu u proseku 31,8%. Polovinu toga učešća čine sredstva stanovništva (1976. godine 20,5%), a drugu polovinu čine sredstva organizacija udruženog rada van privrede (6,8% iste godine) i sredstva društveno-političkih zajednica (6,0% iste godine). Dok učešće sredstava stanovništva i sredstava društveno-političkih zajednica u društvenom proizvodu ne pokazuje znatna odstupanja u 1976. prema 1971. godini, dotle je učešće sredstava organizacija udruženog rada van privrede u istim godinama povećano sa 4,4% na 6,8%.

---

[4] Pri tome sve industrijske grane uglavnom podjednako, to jest nepromenjenim tempom investiraju, što ukazuje na slabu pokretljivost akumulacije, odnosno na nepostojanje adekvatnog alokativnog modela. (Šire o tome videti u knjizi M. Korošića *Cijene i strukturne promjene u privredi*, „Informator", Zagreb, 1976, str. 182).

Sredstva iz inostranih zajmova i kredita u ukupnim investicijama za osnovna i obrtna sredstva učestvovala su u istom periodu u proseku sa 13,4%. U tom periodu ta sredstva su najveći udeo zabeležila u 1972. godini (14,8%), a najmanji u 1974 (12,3%). U 1976. godini prema 1975, sredstva iz tog izvora povećana su neznatno (0,2 procentna poena).

5. Učešće svih izvora, izvan organizacija udruženog rada u privredi, u formiranju sredstava za investicije u osnovna i obrtna sredstva u periodu od 1970. do 1976. relativno je visoko i iznosilo je u proseku 45,4%. Najveće učešće zabeleženo je 1972. godine, a najmanje 1971. U 1976. godini prema 1975. zabeležen je porast od 1,4 procentna poena (od 44,9% na 46,3%).

6. Akumulativna sposobnost privrede, počev od 1971. pa sve do 1977. godine, neprekidno je slabila. Učešće akumulacije za poslovna sredstva u raspodeljenom dohotku imalo je sledeći tok: 1970 — 12,9%; 1971 — 14,8%; 1972 — 12,8%; 1973 — 11,5%; 1974 — 13,7%; 1975 — 10,8%; 1976 — 7,9%. Drastično smanjenje je, dakle, zabeleženo u 1976. prema 1975. godini.

Stopa reproduktivne sposobnosti privrede (odnos sredstava za reprodukciju — amortizacija, poslovni fond i deo sredstava na osnovu izuzetnih pogodnosti i prosečno korišćenih poslovnih sredstava) u godini 1976 (6,3%) prema 1975 (7,6%) manja je za 1,3 procentna poena.

7. Međutim, akumulativna sposobnost privrede u prvih 6 meseci 1977. godine prema istom periodu 1976. znatno je poboljšana. Privreda je u prvih šest meseci 1977. godine prema istom periodu 1976. na 100 dinara prosečno korišćenih poslovnih sredstava ostvarila 1,9 dinara akumulacije, dok je u prošloj godini ostvarila 1 dinar. Zatim je učešće akumulacije u dohotku ove godine prema istom periodu prošle godine povećano od 9,3% na 13,9%, što znači da je ostvaren porast od 49%. Napokon, učešće akumulacije u čistom dohotku je u prvom polugodištu 1977. godine prema istom periodu 1976. povećano sa 9,5% na 16,8% u 1977. godini, što je više za 77%.

3. Faktori koji usporavaju udruživanje slobodnih sredstava osnovnih organizacija udruženog rada na osnovu zajedničkog dohotka

Mada koncepcija zajedničkog dohotka, data još u Ustavu SFRJ (1974. godine), a docnije razrađena u Zakonu o udruženom radu, ima veliki značaj za rešavanje ključnih problema u sistemu proširene reprodukcije — ipak sticanje dohotka učešćem u zajedničkom dohotku nije doživelo širu društvenu primenu. Sredstva osnovnih organizacija udruženog rada za zajedničko poslovanje (bez obzira na oblike udruživanja) iznosila su 3,1 mlrd u 1975. i 5,2 mlrd u 1976. godini, što čini samo 3,8%, odnosno 5,3% ukupnih investicija.

Stoga osnovni problemi na području udruživanja rada i sredstava putem zajedničkog dohotka ne leže u ovakvim ili onakvim praktičnim rešenjima, već upravo u sasvim malobrojnim primerima udruživanja rada i sredstava na toj osnovi.

Faktori koji usporavaju proces udruživanja rada i sredstava, na osnovama koje daje Zakon o udruženom radu, veoma su raznovrsni i mnogostruki, a uz to i međusobno isprepleteni i uzajamno povezani. Pri tome je njihovo ishodište u ranijim institucionalnim i u još neprevaziđenim materijalnim, organizacionim i drugim prilikama. Navođenje svih, pa i veoma važnih faktora, i uzimanje u obzir svih okolnosti koje na posredan ili neposredan način utiču na usporavanje udruživanja rada i sredstava nisu predmet ove analize. Stoga se ograničavamo na one najglavnije.

Prvo. Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada, u celini uzevši, ne odlučuju o dohotku, i to iz dva osnovna razloga. S jedne strane, odlučivanje o dohotku još uvek nije „spušteno" na radnike u osnovnoj organizaciji, već se o dohotku pretežno odlučuje u uskom krugu poslovodnih organa bilo na nivou osnovne organizacije udruženog rada ili radne organizacije. Jedan broj primera udruživanja rada i sredstava pokazuje da se investicionim zahvatima na nivou radne organizacije najčešće prilazi bez prethodnih demokratskih rasprava o alternativama, mogućnostima i efektima udruživanja rada i sredstava.

Prema tome, ono što se u praksi naziva zajedničkim dohotkom često je rezultat udruživanja sredstava na osnovu neraščišćenih društveno-ekonomskih odnosa između osnovnih organizacija udruženog rada i centralizacije sredstava osnovnih organizacija. Pod vidom zajedničkog dohotka još se uveliko koncentrišu sredstva za investicije na nivou radne organizacije a da nije raščišćen niz pitanja u vezi s poreklom sredstava, načinom udruživanja, njihovom pravom namenom i korišćenjem. To se opravdava solidarnošću, potrebom jedinstva radne organizacije, teškoćama da se razgraniče doprinosi, prava i obaveze osnovne organizacije udruženog rada i drugim. Ima pojava da se one osnovne organizacije udruženog rada koje se koriste sredstvima drugih osnovnih organizacija ili zajednički formiranim sredstvima, veoma rasipnički i sopstvenički ponašaju, čak i na takav način kao da su ta udružena sredstva samo njihova. Tako se zajednički udružena sredstva ili sredstva drugih osnovnih organizacija udruženog rada neopravdano prelivaju u lične dohotke i zajedničku potrošnju onih osnovnih organizacija koje se koriste tim sredstvima, ili se, s druge strane, sa njima neracionalno posluje.

Krupnim investicionim zahvatima ne prethodi, dakle, raščišćavanje osnova i principa udruživanja, a time i utvrđivanje osnova, merila i kriterija raspodele zajednički ostvarenog dohotka. Investicije se pokrivaju iz zajedničkih sredstava, o kojima su, po pravilu, odlučivali radnički saveti radnih organizacija ili velikih složenih sistema, na osnovi generalne odluke da se određen procenat

slobodnih sredstava osnovne organizacije udruženog rada automatski udružuje za potrebe razvoja. Srednjoročni planovi razvoja osnovne organizacije udruženog rada, čija su sredstva na ovaj način centralizovana, zasnovani su, uglavnom, na starom sistemu planiranja. Pri tome objektivnu teškoću za šire udruživanje rada i sredstava predstavlja i to što u mnoštvu organizacija udruženog rada nisu na adekvatan način izvršeni deobni bilansi između osnovnih organizacija udruženog rada. A u tome je i delimičan razlog što spuštanje dohotka do nivoa osnovnih organizacija udruženog rada i do svakog radnika u njima nailazi na teškoće. Adekvatno razgraničenje sredstava u radnoj organizaciji između osnovnih organizacija udruženog rada, prema tome, javlja se kao jedna od pretpostavki za bržu afirmaciju udruživanja rada i sredstava na samoupravnim osnovama kako na nivou radne organizacije tako i šire. Osim toga, nesumnjivo je da bi uspešna primena koncepcije zajedničkog dohotka na nivou radne organizacije ohrabrila udruživanje slobodnih sredstava i izvan nje, jer bi se u radnoj organizaciji, koja je radnicima bliža, stekla neophodna iskustva u primeni koncepcije zajedničkog dohotka.

Pored nesamoupravne koncentracije sredstava, pod firmom zajedničkog dohotka provlače se i klasični kupoprodajni odnosi, bilo da se radi o kreditnom odnosu bilo o nekim drugim oblicima kreditiranja.

Međutim, u nekim radnim organizacijama u toku je proces transformacije tih zatečenih odnosa. Raniji kupoprodajni ugovori, nastali pre donošenja Zakona o udruženom radu, preinačavaju se u samoupravne sporazume o zajedničkom dohotku i na osnovama Zakona regulišu zajednička ulaganja u nove proizvodne pogone.

Drugi je razlog već poznat, i on je u vezi s obimom izdvajanja za zajedničke i opštedruštvene potrebe. Međutim, čak i u uslovima kada radnici imaju formalne mogućnosti, odlučivanje o dohotku je umanjeno time što je deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada često već predodređen obavezama otplate anuiteta za pozajmljena sredstva. Na primer, otplate po investicionim kreditima u privredi kao celini u 1976. su godini prema 1975. povećane sa 29,3 na 39,7 milijardi, ili za 36%. U istoj godini su izdvajanja za anuitete bila veća od izdvajanja privrede za poslovni fond, a u nekim granama i grupacijama taj je odnos bio još nepovoljniji. Posle otplate kredita privredi ne ostaju sredstva dovoljna ni za prostu reprodukciju. Godine 1976. osnovne organizacije udruženog rada su platile bankama na ime kamate za kredite 27,6 mlrd dinara, dok su banke istovremeno isplatile osnovnim organizacijama udruženog rada iz privrede kamatu za korišćenje njihovih sredstava u ukupnoj visini od 5,3 mlrd dinara.

Očigledno je da proces transformacije banaka sasvim sporo odmiče. Banke još nisu dovoljno prerasle u finansijske asocijacije udruženog rada. Klasični kreditni odnosi u plasmanima sredstava čine dominantan oblik poslovanja bankarskih organizacija. To do-

imosi da banke egzistiraju kao centri finansijske moći izvan uti-ja i potreba udruženog rada.[5]

Međutim, kritika upućena bankama najčešće nije objektivna. apravo, suviše se naglašava nespremnost banaka da se transfor-išu u skladu sa zahtevima Ustava i Zakona o udruženom radu, ok se zanemaruju drugi i, po pravilu, važniji uzroci. Baš stoga nema transformacije banaka, bar ne onim tempom kojim bismo ili zadovoljni. Žilavost banaka i njihov otpor promenama imaju ato dublje korene. Treba imati na umu tri odlučujuća momenta: *rvo,* nedostajanje takvog alokativnog modela za udruživanje slo-odnih sredstava koji bi osigurao ekonomsku zainteresovanost adnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada za njihovu efikas-ıu upotrebu; *drugo,* veoma visoku stopu inflacije u proteklih deset odina; i *treće,* negativnu kamatnu stopu (prosečna kamatna stopa a sve vrste kredita sada je oko 6%, a ranije je bila i manja). Čak ii maksimalna kamatna stopa ne prelazi stopu inflacije.

Sve tri činjenice su ostavile veoma dubok trag u svesti i u ponašanju radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i ekonomski ih motivisale da vrše pritisak na sredstva banaka, da se, dakle, *investira iz tuđih sredstava,* a da vlastita sredstva preli-vaju u lične dohotke i zajedničku potrošnju. A bankama je takav pritisak dobrodošao. Dakle, banke svoju moć ne zasnivaju na visi-ni kamatne stope, odnosno na razlici između pasivne i aktivne kamate, već na kvantitetu plasiranih finansijskih sredstava, odnos-no na raširenoj praksi po kojoj su osnovne organizacije udruženog rada koristile relativno jeftina sredstva „banaka", bilo usled poli-tike niske kamatne stope bilo usled erozije vrednosti novca.[6] Razume se, raspodela dohotka na nivou zajednice i raspodela na nivou osnovnih organizacija udruženog rada, ako se ne poštuje ekonomska struktura dohotka, još više pojačavaju pritisak osnov-nih organizacija na sredstva banaka. Iz dosadašnje prakse je oče-vidno sledeće: čim se od strane zajednice, odnosno od strane sub-jekata izvan osnovne organizacije udruženog rada vrši pritisak na dohodak osnovne organizacije, unutar osnovne organizacije udru-ženog rada troškovi poslovanja i lični dohoci vrše pritisak na aku-

---

[5] Dosadašnji rezultati transformacije bankarskog sistema ogle-daju se, uglavnom, u institucionalnom prilagođavanju poslovnih ba-naka i narodnih banaka ustavnim promenama, u formiranju poslov-nih banaka i samoupravnom uređivanju odnosa s osnovnim organi-zacijama udruženog rada na osnovi samoupravnih sporazuma, u delimičnom jačanju uticaja udruženog rada i drugih osnivača na pos-lovnu i kreditnu politiku banaka preko delegata u izvršnim, kredit-nim i nadzornim odborima, odnosno u telima banaka, u odvajanju stručnih službi banaka od organa upravljanja banke, u obezbeđivanju ravnopravnosti osnivačâ banke u upravljanju bankom, te u otklanja-nju cenzusa sredstava kao osnove za razlikovanje prava upravljanja u bankama, u identifikovanju takozvanog državnog i takozvanog ano-nimnog kapitala i njegovom prenošenju na udruženi rad itd.

[6] Veoma su zanimljiva zapažanja o ponašanju privrednih jedi-nica u uslovima samoupravljanja izneta u knjizi: R. Carson, *Com-parative Economic Systems,* Njujork, 1973, str. 636—638.

mulaciju. I krug se zatvara time što se emisijom novca, kroz bankarske kanale (u vidu kedita osnovnim organizacijama udruženog rada), za trenutak uklanja pritisak osnovnih organizacija na sredstva „banaka". Prema tome, uslovima za transformaciju banaka mora se prići i s te strane.

Nedovoljna akumulativna sposobnost osnovne organizacije udruženog rada i orijentacija osnovne organizacije na korišćenje „bankarskih" sredstava negativno su uticale i na razvoj internih banaka, a i na obilnije korišćenje vrednosnih papira u ekonomskim odnosima između osnovnih organizacija. Do sredine 1977. godine u celoj zemlji bilo je ukupno 37 internih banaka, a samo je jedan mali deo tih banaka osnovan u skladu sa Zakonom o udruženom radu. Usled slabe materijalne osnove organizacija udruženog rada interne banke često za svoje poslovanje koriste sredstva poslovnih banaka. Navedeni razlozi uticali su na to da se interne banke pretežno bave poslovima platnog prometa, dok se manji broj bavi poslovima plasmana sredstava, i to jedino putem klasičnog kreditnog odnosa. Mada je Zakon o osnovama bankarskog i kreditnog sistema precizirao položaj i ulogu internih banaka (kao specijalizovanih finansijskih službi osnovnih organizacija udruženog rada), ipak je potrebno istaći da su (uz jačanje materijalne osnove osnovne organizacije udruženog rada) izrastanje radne organizacije i složene organizacije udruženog rada, kao samoupravnih asocijacija, te povezivanje proizvodnje i prometa, nauke i privrede itd. osnovna pretpostavka jačanja uloge i značaja internih banaka. Zapravo, tek na toj osnovi one mogu biti glavni okvir za udruživanje rada i sredstava osnovnih organizacija udruženog rada na samoupravnim osnovama.

Drugo. Veza između efikasnosti korišćenja slobodnih društvenih sredstava i ličnih dohodaka radnika je neznatna. Lični dohodak radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada ne zavisi od toga kako se koristi i upravlja slobodnim sredstvima, a ako i postoji veza između ličnih dohodaka radnika i dohotka osnovne organizacije, ona je jednostrana jer se ostvaruje jedino putem tekućeg rada radnika, čime se umanjuje značaj drugih radnih komponenata. A u tome i jeste razlog slabe motivacije kod radnika za racionalno gazdovanje minulim radom. Osnovna komponenta ličnih dohodaka radnika je, za sada, njihov tekući rad i radni staž, dok je upravljanje sredstvima proširene reprodukcije u rukama manje ili više otuđenih centara odlučivanja. Prema tome, podruštvljavanje rizika na svim stepenima je drugi i jednako bitan kao i prvi razlog koji se negativno ogleda na motivaciji radnika u procesu proizvodnje (i to na sve tri komponente: radnu, inovatorsku i upravljačku), a time i na radnikovoj zainteresovanosti za racionalno upravljanje i gazdovanje slobodnim sredstvima proširene reprodukcije. Podruštvljavanje (socijalizacija) rizika poslovanja nalazi potvrdu i u tome što se u mnogim osnovnim organizacijama udruženog rada teži povećanju ili autonomnom kretanju ličnih dohodaka čak i u uslovima negativnih rezultata poslovanja (pri pojavi

poslovnog gubitka, zaliha, opadanja produktivnosti rada i slično). Premda je apsolutna individualizacija rizika poslovanja na svim stepenima — počev od radne organizacije, osnovne organizacije udruženog rada, sve do pojedinaca u osnovnoj organizaciji (bez uzajamnih prava, odgovornosti i solidarnosti ovih subjekata i slično) — za socijalističko društvo neprihvatljiva, ipak je odsustvo neophodnog stepena individualizacije rizika poslovanja prepreka otklanjanju ravnodušnosti radnika prema upotrebi i kretanju društvenog minulog rada.

U pravilnicima o raspodeli sredstava za lične dohotke nema u duhu Zakona o udruženom radu razrađenih osnova i merila za minuli rad radnika, kao komponente i sastavnog dela njegovog ličnog dohotka. Deo ličnog dohotka radnika po osnovu minulog rada (za povećanje akumulacije, bolje korišćenje sredstava i predmeta rada, inovatorstvo, upravljanje slobodnim sredstvima proširene reprodukcije) veoma je malo i slabo razrađen, a često i nije prisutan u tim pravilnicima.

Treće. Postoji manje ili više izražena tendencija teritorijalizacije finansijskih tokova, odnosno slobodnih društvenih sredstava u okvirima užih i širih područja i društveno-političkih zajednica. To se može delimično i na posredan način ilustrovati podacima o izvršenim integracijama u privredi. Godine 1975 (za 1976. ne postoje podaci) izvršeno je ukupno 397 integracija osnovnih organizacija udruženog rada, odnosno organizacija udruženog rada. Od toga, 263 (ili 66,2%) odnosi se na integracije izvršene u opštini, 50 (ili 12,6%) na područje susednih opština, 75 (ili 18,9%) unutar republike i samo 9 (ili 2,3%) u okviru više republika. Navedena struktura integracija uveliko je rezultat tehnobirokratskih otpora širim i raznovrsnijim procesima i oblicima udruživanja rada i sredstava. Međutim, ona je, svakako, i plod odgovarajućeg uticaja bankarskog mehanizma i same uloge banaka u društvenoj reprodukciji. Pošto su osnovne organizacije udruženog rada u velikoj ekonomskoj zavisnosti od banaka, to su i procesi udruživanja rada i sredstava pod njihovom kontrolom. S druge strane, na poslovanje banaka veoma utiču faktori i izvan osnovne organizacije udruženog rada, pa i izvan banaka, pod čijim se uticajima donose odluke o visini i plasmanu kreditnih potencijala banaka.

Na veliku zavisnost materijalnih, robnih i finansijskih tokova od odluka banaka ukazuje i to što u strukturi sredstava poslovnih banaka sredstva privrede učestvuju sa jednom petinom, a najviše do jedne trećine. Najveći deo sredstava poslovnih banaka čine sredstva stanovništva, samoupravnih interesnih i društveno-političkih zajednica; dakle, onih subjekata na koje udruženi rad još ne vrši veliki uticaj. Ima i pojava monopolskog ponašanja pojedinih banaka, odnosno zatvaranja određenog područja za druge banke. A ima i pojava da pojedine poslovne jedinice banaka uslovljavaju davanje kredita organizacijama udruženog rada prenošenjem njihovih depozita, žiro-računa, udruživanjem sredstava sa

tom jedinicom i slično, što svakako snažno utiče na teritorijalizaciju materijalnih, robnih, finansijskih i drugih tokova, te na hipertrofiranje privredne strukture (nedovoljno korišćenje kapaciteta), pad pojedinačne i društvene produktivnosti rada itd.

Četvrto. Kod osnovnih organizacija udruženog rada koje imaju slobodna sredstva javlja se opreznost kad je u pitanju udruživanje sredstava putem zajedničkog dohotka, naročito kada je u pitanju udruživanje sredstava više osnovnih organizacija udruženog rada ili kad osnovne organizacije udružuju sredstva ne radi finansijskih efekata, već radi uklanjanja uskih grla u procesu proizvodnje (snabdevanje sirovinama, repromaterijalom, energijom, obavljanje naučnoistraživačkog rada itd.). U navedenim uslovima, tokom poslovne saradnje, nastaju mnoge nepredviđene i složene situacije, pa i takve koje dovode u pitanje zajedničke poslovne poduhvate.

S druge strane, osnovne organizacije udruženog rada su oprezne i zbog veoma čestih promena i nedoslednosti u tekućoj ekonomskoj politici, kako na području carinskog, trgovinskog i deviznog režima, tako i na unutrašnjem tržištu. Neusklađenim promenama često se izuzetno rentabilni plasmani sredstava pretvaraju u hipoteku (primer bele tehnike), i obrnuto, rentabilni plasmani u nerentabilne (primer rudnika uglja).

Peto. Institucija zajedničkog dohotka nameće izvesne obaveze i davaocima i primaocima sredstava, koje, uz sve navedeno, utiču na to da se osnovne organizacije, bez studioznosti, izvesnosti i istraživanja, lako ne odlučuju na udruživanje rada i sredstava putem zajedničkog dohotka. Naime, iz zajedničkog dohotka (koji ostaje za raspodelu osnovnim organizacijama srazmerno njihovom učešću u stvaranju tog dohotka) treba osnovnoj organizaciji udruženog rada koja daje sredstva, s jedne strane, obezbediti sredstva za: a) vraćanje dela ustupljenih sredstava; b) naknadu za korišćenje tim sredstvima (koja, po pravilu, mora biti veća od bankarske kamate), i s druge strane, c) deo za lične dohotke; d) deo za zajedničku potrošnju i e) deo za proširenje materijalne osnove organizacije udruženog rada koja se koristila ustupljenim sredstvima. Pri tome, visina ličnih dohodaka i zajedničke potrošnje osnovne organizacije koja se koristi sredstvima drugih organizacija udruženog rada ne može se odrediti bilo na kojem nivou, nego mora biti u izvesnoj korelaciji sa ličnim dohocima i zajedničkom potrošnjom osnovnih organizacija udruženog rada koje ustupaju svoja sredstva.

Prema tome, investicija mora biti izuzetno rentabilna da bi se zadovoljili zahtevi obe strane, što nije uvek tako lako predvideti i obezbediti. Usled toga se osnovne organizacije koje imaju sredstva i one kojima su potrebna sredstva pre odlučuju na klasične kreditne aranžmane.

Praktična iskustva u primeni koncepcije zajedničkog dohotka

onim malobrojnim osnovnim organizacijama udruženog rada u jima se radi o sticanju dohotka učešćem u zajedničkom do- tku (u smislu Zakona o udruženom radu) i u kojima su usvojeni moupravni sporazumi o zajedničkom dohotku, analiza tih spo- zuma pokazuje da su odredbe Zakona o sadržini tih samoup- vnih akata jednim delom našle primenu. Odredbe o ciljevima lruživanja pokazuju da se prevladavaju klasični kreditni odnosi la je posredi dugoročnije udruživanje rada i sredstava za zajed- čko poslovanje. To udruživanje rada i sredstava je u funkciji rtikalnog povezivanja proizvodnje, modernizacije starih i izgrad- e novih kapaciteta, podele rada, specijalizacije i povećanja pro- ıktivnosti rada, zatim usklađivanja proizvodnih programa, obez- eđenja plasmana proizvoda i redovnog snabdevanja sirovinama i spromaterijalom. Ostvarivanjem tih ciljeva, dakle, uklanjaju se ıska grla" proizvodnje, jača konkurentska sposobnost osnovnih rganizacija udruženog rada i omogućava povećanje njihovog ohotka.

Međusobna saradnja, obaveze i uzajamne odgovornosti za po- lovne rezultate uređuju se i utvrđuju srazmerno učešću u stvara- ju zajedničkog dohotka, odnosno prema doprinosu zajedničkom ohotku koji daju radnici osnovne organizacije koji udružuju rad sredstva. Međusobni uticaj na proizvodnu, razvojnu i poslovnu olitiku, kad je reč o udruživanju rada i sredstava kojim se ukla- ıjaju uska grla proizvodnje, ogleda se u koordinaciji rada i usa- glašavanju međusobnih zahteva u oblasti planiranja proizvodnje, racionalnog korišćenja kapaciteta i zajedničkog ispitivanja tržišta.

Za proizvode koji su predmet zajedničkog poslovanja i pu- tem kojeg se stiče zajednički dohodak posebnim sporazumom (osim sporazuma o udruživanju rada i sredstava) utvrđuju se cene, plasman tog proizvoda, te način ispitivanja domaćeg i inostranog tržišta i slično. U sporazumima o udruživanju rada i sredstava daju se principi ili osnove za utvrđivanje cena proizvoda koji su predmet zajedničkog poslovanja, principi po kojima se (prilikom zajedničkog utvrđivanja cena tih proizvoda u sporazumima) ne mogu predvideti i odrediti cene ili drugi materijalni uslovi u međusobnoj saradnji koji bi bilo koju od osnovnih organizacija (koje udružuju rad i sredstva) doveli u neravnopravan položaj prema drugim organizacijama udruženog rada, proizvođačima i prodavcima istih ili sličnih proizvoda na tržištu i u drugim me- đusobnim odnosima.

U samoupravnim sporazumima takođe se regulišu način ut- vrđivanja zajedničkog dohotka i učešće u zajednički ostvarenom dohotku. Zajednički dohodak raspodeljuje se u celini između os- novnih organizacija koje su učestvovale u njegovom stvaranju, i to prema doprinosu koji su svojim tekućim i minulim radom dali radnici tih organizacija stvaranju zajedničkog dohotka.

Zajednički neto-dohodak za raspodelu ili ostatak dohotka (koji se raspodeljuje na osnovne organizacije) dobija se na taj način što se iz zajedničkog dohotka prethodno podmire zakonske i ugovorne obaveze (bez kamate na kredite za osnovna sredstva uložena radi ostvarivanja zajedničkog dohotka). Pri tome elemente učešća osnovne organizacije udruženog rada u zajedničkom dohotku, koja se koristi pozajmljenim sredstvima, nakon odbijanja zakonskih i ugovornih obaveza, čine: a) bruto lični dohoci; b) zajednička potrošnja radnika u tekućoj godini; c) vrednost postojećih (ranijih) osnovnih sredstava za zajedničko poslovanje te osnovne organizacije; i d) vrednost osnovnih sredstava koja se udružuju sa drugom osnovnom organizacijom.

Na drugoj strani, učešće one osnovne organizacije udruženog rada u zajedničkom dohotku koja je uložila svoja sredstva čine upravo ta sredstva.

U sporazumima se normira i obaveza osnovne organizacije udruženog rada koja se koristila sredstvima druge osnovne organizacije da ta sredstva vrati bilo iz zajedničkog dohotka (na primer: 15% na ostatak dohotka) bilo iz drugih sredstava. (Sporazum između OOUR „Montaža" — ZCZ — Kragujevac i OOUR „Guma" — „Kraguj" — Batočina.) U njima se regulišu i pitanja revalorizacije sredstava koja se udružuju, kao i vreme učešća u zajednički ostvarenom dohotku. Kao i po Zakonu o udruženom radu, učešće u raspodeli zajedničkog dohotka po osnovu uloženih sredstava prestaje kada se u celini povrate revalorizovana sredstva.

Snošenje zajedničkog rizika i odgovornosti koji proizlaze iz udruživanja rada i sredstava i zajedničkog poslovanja regulisano je i vrši se u istom odnosu kakvo je i koliko učešće osnovnih organizacija udruženog rada u ostvarivanju zajedničkog dohotka, dakle srazmerno sredstvima koja se ulažu. Pri tome se u nekim sporazumima jasno definiše šta su objektivne promene i stanja na koje osnovne organizacije ne mogu da utiču, a šta promene i stanja koji nisu predmet zajedničkog rizika i za koje su osnovne organizacije isključivo same odgovorne. (Sporazum između OOUR „Montaža" i OOUR „Guma".) U sporazumima se, takođe, regulišu nadležnosti zajedničkog poslovnog organa, odnosno poslovnog odbora u skladu s odredbama Zakona o udruženom radu.

Naposletku, u svim analiziranim sporazumima se reguliše način rešavanja sporova i trajanje tih sporazuma. U nekim sporazumima je regulisano da njihova važnost prestaje danom vraćanja vrednosti revalorizovanih udruženih sredstava, zajedno s naknadom za njihovo korišćenje. U nekim se zadržava obaveza saradnje i međusobnih obaveza osnovnih organizacija udruženog rada i nakon povraćaja udruženih sredstava. (Sporazum između dva OOUR-a iz Beogradskog grafičkog zavoda, s jedne strane, i OOUR-a iz „Matroza" — Sremska Mitrovica, s druge.)

Nedostatak sadašnjih samoupravnih sporazuma jeste taj što u njima nisu sadržani svi elementi koje Zakon o udruženom radu predviđa, što se nije dalje otišlo u razradi osnovnih odredaba koje su date u Zakonu i u tim sporazumima. Nisu razrađeni os-

novi i merila za utvrđivanje doprinosa osnovnih organizacija udruženog rada stvaranju zajedničkog dohotka, a taj doprinos je osnova sticanja dohotka iz zajedničkog poslovanja i jedan od najvažnijih elemenata za uspostavljanje čistih ekonomskih odnosa između osnovnih organizacija. Po pravilu se unapred osiguravaju sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju radnika osnovne organizacije udruženog rada koja koristi sredstva drugih osnovnih organizacija, dok se osnovi i merila za utvrđivanje doprinosa po osnovi minulog i živog rada ne regulišu. U analiziranim samoupravnim sporazumima još nema odredaba o standardima materijalnih troškova i standardima živog rada za jedinicu proizvoda koji je predmet zajedničkog poslovanja. Isto tako, nema odredaba o primeni i korišćenju kvalitativnih finansijskih pokazatelja za poslovanje osnovne organizacije udruženog rada koja se koristi udruženim sredstvima (ne primenjuju se, na primer, sledeći pokazatelji: dohodak ili akumulacija prema prosečno korišćenim sredstvima, dohodak ili akumulacija prema radniku, ili neki drugi).

Iako bi sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju radnika osnovne organizacije udruženog rada koja koristi sredstva drugih osnovnih organizacija morala biti određena prema usvojenim osnovama i merilima samoupravnog sporazuma o raspodeli sredstava za lične dohotke i u zavisnosti od visine zajedničkog dohotka, ona se samoupravnim sporazumima o zajedničkom dohotku određuje prema prosečnim ličnim dohocima osnovne organizacije koja je (i koje su) udružila sredstva. To destimulativno deluje na rad i produktivnost u osnovnoj organizaciji koja koristi sredstva drugih osnovnih organizacija udruženog rada, jer nije u skladu s načelom raspodele sredstava za lične dohotke prema stvarnom doprinosu radnika stvaranju zajedničkog dohotka.

Odsustvo standarda za materijalne troškove i živi rad ukazuje na to da se kroz zajednički dohodak još uvek provlače ostaci klasičnih kreditnih odnosa, koji još nisu prevladani i koji još uvek čine skrivenu osnovu udruživanja rada i sredstava. Nepostojanje tih standarda znači da nedostaju podsticaji da se racionalnije posluje udruženim sredstvima. Premda je u jednom broju samoupravnih sporazuma o zajedničkom dohotku predviđeno da osnovna organizacija koja je udružila sredstva ima pravo uvida i kontrole poslovnih knjiga osnovne organizacije koja radi udruženim sredstvima, to ipak nema praktičnog značaja u uslovima kada ne postoje standardi za materijalne troškove i živi rad.

Posledice neregulisanih odnosa osnovnih organizacija koje udružuju rad i sredstva i nepostojanje objektivnih kriterija i operacionalizovanih merila za utvrđivanje doprinosa zajedničkom dohotku, a time i za njegovu raspodelu, pre ili kasnije se moraju ispoljiti sukobom interesa subjekata udruživanja, uzajamnim nepoverenjem i sporovima, ili čak raskidom poslovne saradnje. Problemi sada i nisu toliko vidljivi — jer se radi o fazi formiranja slobodnih sredstava, modernizacije, rekonstrukcije ili građenja novih kapaciteta, koliko će biti vidljivi u fazi kada sredstva treba da se vraćaju i stiče dohodak iz zajedničkog poslovanja, odnosno

kada treba stvarno deliti zajednički dohodak. Takvi problemi mogu samo slabiti interes za dalje udruživanje kako na strani onih osnovnih organizacija udruženog rada koje raspolažu slobodnim sredstvima, tako i na strani onih koje bi mogle racionalno da ih koriste.

Činjenica je međutim, isto tako, da je većina sporazuma usvojena pre donošenja Zakona o udruženom radu, i to daje realne osnove očekivanju da će se oni poboljšati, dalje razraditi i da će novi sporazumi potpunije regulisati društveno-ekonomske odnose u oblasti sticanja i raspodele zajedničkog dohotka. U prilog tome govori i to što su već stečena neka iskustva u toj oblasti i što se radi na traženju što adekvatnijih osnova i merila za utvrđivanje realnog doprinosa osnovnih organizacija udruženog rada ostvarivanju zajedničkog dohotka.

5. Zaključna razmatranja

Već ono što je napred navedeno pokazuje da udruživanje slobodnih sredstava proširene reprodukcije putem zajedničkog dohotka nailazi na brojne prepreke i da one u kratkom roku ne mogu biti brzo savladane. Osnovne pretpostavke za bržu afirmaciju institucije zajedničkog dohotka jesu:

a) potpuna afirmacija ustavnih prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada da, u uslovima uzajamne povezanosti i odgovornosti prema drugim radnicima, odlučuju o celokupnom dohotku i njegovoj upotrebi;

b) dovođenje svih vidova opšte i zajedničke potrošnje na svim stepenima u sklad i zavisnost sa kretanjem pojedinačne i društvene produktivnosti rada i s povećanjem dohotka osnovnih organizacija udruženog rada;

c) transformacija banaka u skladu s važećim zakonskim propisima (povezivanje sa osnovnim organizacijama udruženog rada putem zajedničkog dohotka, praćenje potreba privrede i slično), ali i stvaranje realnih pretpostavki za sužavanje moći bankarskog kapitala[7];

d) organizovanje i obezbeđivanje kvalifikovane rasprave u osnovnim organizacijama, u kojoj će radnici odlučivati o raspodeli dohotka, odnosno o nameni upotrebe pojedinih delova dohotka, a time i o delu namenjenom proširenoj reprodukciji; takvu raspravu treba osigurati kad je u pitanju i rasprava o elaboratima, predlo-

---

[7] Tu idu i primena i dalji razvoj sistema samoupravnog planiranja i na toj osnovi dohodovno povezivanje i saradnja međusobno zavisnih privrednih i drugih subjekata; stvaranje stabilnih uslova privređivanja; kontrola emisije novca; efikasnije uvođenje vrednosnih papira u ekonomske odnose između osnovnih organizacija udruženog rada; jači uticaj osnovnih organizacija na carinski, devizni i trgovinski sistem, ekonomsku politiku, priliv kapitala iz inostranstva, stvaranje organizacionih i drugih pretpostavki za jačanje uloge internih banaka u udruženom radu.

jima za udruživanje rada i sredstava, odnosno o samoupravnim sporazumima o udruživanju rada i sredstava;

e) iznalaženje što objektivnijih merila i kriterija za određivanje doprinosa pojedinaca stvaranju dohotka osnovne organizacije udruženog rada, te vezivanje ličnih dohodaka radnika za dohodak osnovne organizacije na osnovu tih merila, jer je adekvatno i objektivno utvrđivanje tog učešća i vezivanje ličnih dohodaka radnika za dohodak osnovne organizacije udruženog rada jedini način da se obogate i prošire njegove komponente i da se radnici istovremeno podstaknu na to da efikasno upotrebljavaju sredstva za proširenu reprodukciju;

f) utvrđivanje i primena standarda materijalnih troškova (za proizvode koji su predmet zajedničkog poslovanja), jer neracionalno korišćenje minulog (i živog) rada neposredno rezultira u nižem zajednički ostvarenog dohotka, te, u vezi s tim, korišćenje kvalitativnih finansijskih pokazatelja (dohodak, odnosno akumulacija prema prosečno korišćenim sredstvima, dohodak, odnosno akumulacija prema radniku itd.).

*

Premda bi ostvarenje navedenih pretpostavki ubrzalo udruživanje slobodnih sredstava putem zajedničkog dohotka, ipak je potrebno skrenuti pažnju na to da se time ne rešavaju svi problemi. Već je ukazano na to da i same odredbe Zakona o udruženom radu nisu dovoljno stimulativne ni za osnovne organizacije udruženog rada koje imaju slobodna sredstva, a ni za one kojima su ta sredstva potrebna. Očevidno je da se zakonodavac kolebao između dva oprečna zahteva: (1) zahteva da se osigura efikasan način za formiranje slobodnih društvenih sredstava na onim tačkama privrede i kod onih osnovnih organizacija gde su ta sredstva najpotrebnija i (2) zahteva da se osigura jednak društveno-ekonomski položaj osnovnih organizacija koje se koriste sredstvima drugih organizacija udruženog rada sa tom organizacijom. I problem je rešen na kompromisan način, kako je to navedeno u tekstu (deo 3, tačka 5), čime se obeshrabruju i jedne i druge osnovne organizacije udruženog rada, mada je intencija zakonodavca bila upravo suprotna. U vezi s tim se postavlja pitanje da li je pronađeno najpovoljnije rešenje, koje će, uz uvažavanje interesa osnovnih organizacija koje imaju slobodna novčana sredstva i onih kojima su ta sredstva potrebna, snažnije podstaći procese efikasnijeg formiranja i alokacije slobodnih finansijskih sredstava. Odredbe Zakona o udruženom radu, bez sumnje, zaštićuju osnovne organizacije udruženog rada koje se koriste sredstvima drugih osnovnih organizacija, ali i onih koje imaju slobodna sredstva. Da su odredbe Zakona o udruženom radu o ekonomskim interesima obe strane gipkije rešene i blaže postavljene — udruživanje slobodnih finansijskih sredstava imalo bi življe tokove. Međutim, tada bi se već postavilo pitanje sadržine ekonomskih i socijalnih odnosa između osnovnih organiza-

cija udruženog rada na toj osnovi. Ali ako uzmemo u obzir to da u nas postoje značajne razlike u ekonomskom položaju celih oblasti i grana proizvodnje (poljoprivreda prema industriji, a zatim unutar industrije, na primer, položaj tekstilne, drvne industrije i industrije kože i obuće prema elektroprivredi, industriji nafte i hemijskoj industriji itd.) koje se tolerišu i koje se, usled pritiska nezaposlenosti, ali i nepostojanja efikasnog alokativnog modela, moraju tolerisati — onda se gipkije rešavanje divergentnih interesa osnovnih organizacija koje udružuju rad i sredstva pojavljuje u drugoj svetlosti. Tada bi privremeno „stezanje kaiša" onih osnovnih organizacija udruženog rada koje koriste sredstva drugih osnovnih organizacija i omogućavanje ulaženja u veći rizik onih osnovnih organizacija koje ustupaju svoja sredstva drugim organizacijama udruženog rada (uz veću naknadu za ustupljena sredstva i povraćaj *samo jednog dela* ustupljenih sredstava) verovatno bili za osnovnu organizaciju udruženog rada ekonomski prihvatljivije rešenje. Treba imati na umu da se osnovne organizacije, u uslovima važenja tržišne ekonomije, ne mogu silom nagoniti na neekonomsko povezivanje i ponašanje. Stavljanje visokih prepreka osnovnim organizacijama udruženog rada, odnosno unošenje krutih neekonomskih konsideracija u poslovne odnose između tih osnovnih organizacija, ma koliko i bilo poželjno, a u daljoj budućnosti i nužno, — na sadašnjem stepenu ekonomskog razvoja (to jest u uslovima kada osnovne organizacije, kao robni proizvođači, dele sudbinu svoga proizvoda i u kojima tržište nateruje na racionalnost, poslovnost, okretnost, te efikasnost i ekonomiju živog i minulog rada) ne može doneti očekivane ekonomske rezultate. Insistiranje na krutim neekonomskim rešenjima (a to se već nazire i u Predlogu zakona o obračunavanju ukupnog prihoda i dohotka OOUR — na primer, ograničavanje naknade OOUR-u za ustupljena sredstva do visine koju propiše SIV) već u klici onemogućuje udruživanje slobodnih finansijskih sredstava na osnovici ekonomske zainteresovanosti osnovne organizacije udruženog rada.

Ako se, prema tome, žele zadržati prednosti tržišnoplanskog modela privrede, te osigurati efikasnije formiranje i cirkulaciju slobodnih finansijskih sredstava — tada je očigledno da ekonomski interes osnovne organizacije udruženog rada (i svakog radnika u OOUR) mora biti okosnica i pokretačka snaga tog modela i procesa udruživanja rada i sredstava na toj osnovi.

Marko Kerševan

Marksistički pristup fenomenu religije

Marksistički pristupati fenomenu religije znači pristupiti joj teorijski i praktično na terenu klasne borbe u sferi društvene svesti i njenih učinaka na druge sfere: dakle, *na području klasne borbe i sa gledišta klasne borbe*. Marksistička nauka o društvu-istoriji pristupa, dakako, i religiji kao predmetu izučavanja; marksistička filozofija polazi od svojih pretpostavki i konsekvencija, jer marksizam kao pogled na svet ne može a da ne konkuriše religijama. Ali osnovni kriterijum aktivnog društveno-političkog marksističkog odnosa prema religiji nije ovakvo ili onakvo naučno saznanje o religiji kao takvoj, nije ni saglasnost ili suprotnost apstraktno uzetih principa religije i marksističke filozofije, niti je činjenica „konkurencije" religije i marksizma kao pogleda na svet. Osnovni kriterijum je uloga koju imaju *konkretni* istorijski oblici religije i *konkretan odnos* prema njima u datim uslovima klasne borbe za stvarni preobražaj društvenih odnosa. Nije stvar u tome da se svet drugačije (ateistički, marksistički) interpretira, već da se menja (Marks). Time se ne zalažemo za nekakav neprincipijelan pragmatizam prema religiji. Naprotiv, nastojimo da se prema religiji uvek zauzima principijelan marksistički stav, stav koji ima na umu „razvijanje klasne borbe" (Lenjin) za stvarnu promenu društvenih odnosa. U protivnom bismo zapali u doktrinarnu principijelnost,

u lošem značenju te reči; ostali bismo na predmarksističkoj, racionalističkoj poziciji borbe protiv religije kao takve, zato što je u suprotnosti sa nekom idejom kao takvom (idejom Razuma, Humaniteta, Čoveka, Istorije, itd., itd.).[1]

Religija kao društvena pojava

Često pokušavamo da nađemo odgovor na pitanje o genezi, suštini i funkciji religije a da se nismo opredelili na šta, u stvari, mislimo kada kažemo „religija". Za našu problematiku neće biti suvišno ako bar naznačimo „fenomenološko" određenje religije i podsetimo na neke najnužnije distinkcije.

Religija je način ljudskog „prisvajanja sveta" (Marks), „društveni oblik svesti" u kome ljudi dele svet na jedan „profani" za ljudski razum i snagu, barem u principu, dostupan svet, kojim čovek može raspolagati, te na drugi „svet", u principu nadmoćan, tajanstveni svet koji je, ipak, na specifičan način okrenut čoveku i njegovim potrebama — svet boga i bogova, duha svetoga itd.[2] Predstave o tom drugom, natprirodnom i tajanstvenom svetu su kod religioznih ljudi, po pravilu, povezane s onim pojavama i vidovima sveta, prirode, društva i čoveka koje ljudi datog društva, sloja i kulture na datom stupnju razvoja doživljavaju kao nadmoćne, neshvatljive, nesavladive, s pojavama koje vladaju ljudima. Takve predstave i religiozno doživljavanje jesu društveni („religiozno osećanje isto tako je društveni proizvod" — Marx, *Teze o Feuerbachu)* barem u dva vida:

1. pojave za koje je vezano religiozno doživljavanje jesu neposredno društveni problemi, ili su — kao neki prirodni i psihički problemi — bitno društveno uslovljeni. Izvan društvenog kulturnog konteksta nije moguće unapred odrediti koje su prirodne pojave i psihički problemi predmet religioznog prisvajanja. To nije moguće reći čak ni za problem smrti, odnosno konačnosti svake individue;

2. problemi sa kojima se pojedinac suočava uvek su već zahvaćeni u određenim predstavama i pojmovima, koji ih kao „probleme" tek uspostavljaju i artikulišu i daju osnovu za određen odnos i ponašanje prema njima. Pojedinac je, po pravilu, izložen uticaju postojećih društveno formiranih predstava, pojmova, pravila ponašanja i simbola i pre nego što se konkretno suoči s određenim životnim problemima. Te društveno formirane predstave, ponašanja i simboli pobuđuju i u određenom smislu proizvode određeni način doživljavanja i ponašanja.

Ukazivanjem na Marksovo određenje religije kao „načina čovekovog prisvajanja sveta" želeli bismo istaći da religijske predstave, ponašanja i doživljavanja nisu samo „odsjaj", refleks nekih

---

[1] Više o tome: M. Kerševan, *Lenjin i religija*, „Teorija i praksa", br. 1—2/1976, Ljubljana.

[2] Opširnije: M. Kerševan, *Religija kao društvena pojava*, „Mladinska knjiga", Ljubljana, 1975, str. 51, 69—95.

društvenih stanja, odnosno nisu samo pasivan njihov otklik. Oni su i jedan specifičan način čovekovog „prisvajanja" tih stanja, ovladavanja tim stanjima — njihovim (iluzornim) ukidanjem ili osmišljavanjem. Imaju, dakle, određen uticaj na ponašanje ljudi i time određenu funkciju, s obzirom na stanje u društvu i same probleme i na konkretne pojedince koji se s njima sreću.

Ne smemo zaboraviti da ne postoji svagda podudarnost između stvarnog religioznog doživljavanja i već formiranih religija i crkava: u društvu možemo susresti religiozno doživljavanje u vezi s nekim predstavama i ponašanjima koji nisu institucionalizovani u nekoj posebnoj crkvenoj religiji, kao i crkvene predstave, rituale i simbole koji više uopšte ne izazivaju religiozno doživljavanje kod mase vernika — održavaju se kao tradicija zbog drugih, u suštini, nereligioznih značenja i funkcija.

Već iz takvog letimičnog opisnog opredeljenja religije proizlazi da ona kao društvena pojava u klasnim društvima u principu ne može biti izuzeta iz procesa klasne borbe, borbe između tendencije obnavljanja i tendencije promene klasne podele i njene društveno-ekonomske osnove.

Pokušaj rekonstrukcije marksističke analize religije klasnih društava

U marksističkoj teoriji prevladava stanovište da je religija nastala još u pretklasnim društvima, kao izraz nemoći prvobitnih zajednica prema prirodi i kao način shvatanja i regulisanja odnosa između pojedinaca, grupa i između različitih grupa.

„Svaka je religija samo fantastičan odraz u ljudskim glavama onih vanjskih sila koje vladaju njihovim svakodnevnim životom, odraz u kome zemaljske sile dobivaju oblik vanzemaljskih sila. U početku historije ponajprije se tako odražavaju prirodne sile ... ali uskoro pored prirodnih sila stupaju u djelovanje i društvene sile, koje su ljudima isto tako tuđe i u početku isto tako neobjašnjive, koje nad njima vladaju s onom istom prirodnom nužnošću kao i prirodne sile."[3]

„Oni stari organizmi društvene proizvodnje znatno su jednostavniji i providniji od buržoaskih, ali počivaju ili na nezrelosti individualnog čovjeka, koji se još nije otrgao od pupčane vrpce, koja ga je sa ostalima vezivala u prirodnu rodovsku cjelinu, ili na odnosima neposrednog gospodstva i potčinjenosti. Oni su uslovljeni niskim stupnjem razvitka proizvodnih snaga i odgovarajućim skučenim odnosima ljudi u okviru procesa proizvodnje njihovog materijalnog života, pa uslijed toga i skučenim odnosima među njima samima. Ova se stvarna skučenost ogleda idejno u starim prirodnim i narodnim religijama."[4]

---

[3] *F. Engels, Antidühring*, „Naprijed", Zagreb, str. 333.
[4] K. Marx, *Kapital*, „Kultura", Zagreb, str. 43—44.

Međutim, religije koje danas postoje dobile su svoje suštinske karakteristike, svoj sadašnji lik u uslovima klasnih društava i ti su uslovi još temelj njihovog postojanja i menjanja.

Hrišćanstvo je, po klasicima marksizma, nastalo kao religijski izraz bede i protesta nižih i potlačenih klasa i slojeva; mada se kasnije u periodu feudalizma preoblikovalo u religiju koja se zalagala za postojeće klasno-društvene odnose, zbog svog porekla ipak je zadržalo bar potencijalnu kritičku dimenziju i elemente. Ta kritička mogućnost došla je u istoriji najviše do izražaja u brojnim pokretima, koji su u ime ostvarivanja principa jevanđelja, ili čak „božjeg carstva na zemlji", utopijski zahtevali promenu klasnih odnosa. Međutim, bar potencijalno bila je prisutna i u učenju oficijelnih crkvi, koje su inače idejno posvećivale postojeći društveni poredak i zalagale se za njega, ali je već sama hrišćanska predstava o drugom, pravom i pravednijem svetu u životu posle smrti istovremeno posredna kritika postojećeg sveta, priznanje i saznanje da on nije najbolji od svih mogućnih svetova, kakvim bi ga ideologije vladajuće klase želele da prikažu.

U pretkapitalističkim klasnim formacijama bila je očigledna klasna eksploatacija. Zato što je posedovao zemlju, feudalac je preko rente, kuluka i dažbina prisvajao i proizvode i deo tuđeg rada. Zbog toga je bilo potrebno odgovoriti na pitanje: odakle upravo određenim ljudima pravo i mogućnost da raspolažu zemljom, da se rode kao plemići s određenim posebnim pravima i dužnostima, odakle, zašto i po kojoj ceni moraju drugi da pristaju na manja prava i veće obaveze? Ideologija, a posebno religija vladajuće klase, morala je legitimisati, posvećivati i obećanjima nadoknade na onom svetu činiti prihvatljivim očevidno neravnopravne i eksploatatorske društvene odnose.

U kapitalističkoj klasnoj formaciji stvar stoji drugačije: samo klasno iskorišćavanje nije očigledno. Prisvajanje tuđeg rada razvija se u kapitalističkoj proizvodnji, koja je robna proizvodnja, posredstvom razmene rada, odnosno proizvodâ rada. Razmenu obavljaju ugovorom slobodni, ravnopravni subjekti — vlasnici.

„Oblast prometa ili robne razmene... uistinu je pravi raj prirodnih čovekovih prava. U njoj vladaju jedino Sloboda, Jednakost, Svojina...

Sloboda: jer se kupac i prodavac neke robe — recimo radne snage — opredeljuju samo svojom slobodnom voljom. Oni ugovore zaključuju kao slobodne i pravno jednake ličnosti. Ugovor je krajnji rezultat u kome njihove volje zadobijaju zajednički pravni izražaj.

Jednakost: jer se jedan prema drugom odnose samo kao „vlasnici robe i razmenjuju ekvivalent za ekvivalent."[5] Tako Marks ironično komentariše činjenicu da, kako sam kaže, u robnoj razmeni stoje ljudi jedni naprama drugima, kao nezavisne ličnosti, slobodni vlasnici robe, čak i kad je ta roba, na primer, sama radna snaga.

---

[5] K. Marks, *Kapital I*, „Kultura", Beograd, 1964, str. 185.

Ta se razmena razvija po zakonima koji se učesnicima razmene čine zakonitim odnosima među stvarima — odnosima koji ne zavise od volje ugovornih partnera. Roba, uključujući rad, odnosno radnu snagu, ima određenu vrednost i cenu, koja ne zavisi od ugovornih partnera (od njih zavisi samo ako su spremni da je prodaju ispod cene ili njene vrednosti); kapital donosi kamate, profit, odnosno kapitalist mora prema njemu tako da se odnosi da donosi profit ako želi da se uopšte održi kao ugovorni partner i poslodavac. Društveni produkcioni odnosi, odnosi proizvodnje, raspodele, razmene i prisvajanja (tuđeg) rada ispoljavaju se na jednoj strani kao „postvareni odnosi ljudi i društveni odnosi stvari" (Marks, *Kapital);* na drugoj strani — „robe ne mogu same ići na tržište" (Marks) — kao odnosi slobodnih (ravno)pravnih subjekata, vlasnika. Klasni odnos, kao odnos eksploatisanja jedne društvene grupacije od druge, nije očigledan: na jednoj strani su „prirodno zakoniti" odnosi među stvarima (robe i robe, robe i kapitala, kapitala i radne snage), kretanje stvari, a na drugoj strani su ravnopravni, ugovorni odnosi u kojima se iskorišćavanje može javiti samo kao *zloupotreba*, dok sami odnosi nisu eksploatatorski. Tu „postvarenost društvenih odnosa i personifikaciju stvari", tu karakteristiku robnog, i posebno novčanog oblika da pokazuje „ljudima društveni značaj njihovog rada kao predmetni značaj proizvoda rada, kao društvenu prirodnu osobinu samih stvari", tu osobinu kapitala da deluje kao „automatski subjekat" — Marks označava kao fetišizam, kao „religiju svakodnevnog života", „mistifikaciju", nešto što ima „analogiju u maglovitim sferama religioznog sveta", u „teološkim ćudljivostima".

Taj fetišizam, mistifikacija — tačnije, dvostruka mistifikacija (moramo, naime, uzeti u obzir i drugu stranu — uslov robnog fetišizma, pojavu robnih proizvođača i učesnika kapitalističke robne proizvodnje kao slobodnih ravnopravnih subjekata) društvenih produkcionih odnosa u kapitalističkoj robnoj proizvodnji, čini suvišnom potrebu za *posebnom* religioznom mistifikacijom klasnih odnosa, jer upravo zbog nje klasni, dakle eksploatatorski odnosi uopšte nisu jasni njihovim učesnicima. U tom smislu robni, novčani i kapitalistički fetišizam predstavljaju surogat religije; čine posebnu institucionaliziranu religiju suvišnom u reprodukciji kapitalističkih klasnih odnosa. Odatle proističe i očevidno smanjena društvena uloga religije u društvima u kojima prevladava kapitalistički način proizvodnje u poređenju s feudalnim. Istovremeno robno-kapitalistički svet i njegova nužna dvostruka mistifikacija daju novu osnovu postojanja religije.

Postvareni društveni odnosi, kao odnosi među stvarima, čine se učesnicima tih odnosa kao nova „društveno-prirodna sila" (Marks), kojom ne vladaju oni, već ona vlada njima. Kao i odnos prema ostalim nesavladanim prirodnim silama, tako i ovaj može postati izvor religiozne orijentacije. Već su klasici marksizma, a za njima i nemarksistička sociološka misao, na primer Maks Veber, ukazali na vezu između nesigurnosti sitnog proizvođača na tržištu i protestantske, naročito kalvinističke radne etike

i religijske ideje predestinacije. Raširenost različnih predstava o sudbini i „sreći" takođe možemo povezati sa čovekovom zavisnošću od nesigurnosti i ćudljivosti tržišta. Kao i u svim drugim navedenim zakonitostima, može se i u društveno-prirodnim videti manifestacija božjeg poretka. Međutim, istina je da je taj vid kapitalističkih robnih odnosa u vezi s religijom aktuelan pre svega na početku nastanka kapitalističkog društva i kod sitnih robnih proizvođača. Kao i ostale prirodne sile i zakonitosti, čovek građanskog društva pokušava da i tu društveno-prirodnu zakonitost naučno spozna i praktično njom ovlada. Već je klasična građanska politička ekonomija — kako kaže Marks u *Kapitalu* — u određenoj meri „razložila" tu religiju svakodnevnog života. Kao i za prirodne pojave, i tu nije od bitnog značaja da li su stvarno spoznate njihova suština i zakonitost ili nisu; što se tiče religija, bilo je značajno već i to da se prema njima zauzeo metodično-ateistički naučni i praktičan stav, da su one postale objekt naučnog rada i pokušaja racionalnog ovladavanja i time prestale da budu neposredan predmet i izvor religijskog prisvajanja. Razumljivo je da je takvo naučno razmatranje ostalo samo na površini, jer je za predmet svog izučavanja uzelo društvene odnose i procese u njihovom pojavnom obliku, kao društvene odnose među stvarima, kao kretanja stvari — tržišna kretanja, kretanja kapitala, kamate i kamatne stope itd. I pored toga, naučno razmatranje je na tom stepenu dovelo do saznanja koja su omogućila delimično ovladavanje tim procesima i održavalo uverenje da se oni u principu mogu urediti racionalnim sredstvima, iako to u celini nije bilo odmah moguće. Ta su saznanja najvećma koristila krupnoj buržoaziji, koja ima sredstava da spomenute tržišno-produkcione procese aktivno usmerava u svoju korist. Na drugoj strani, i proletarijat je spontano i uz pomoć marksističke nauke iskoristio značaj svog povezanog i organizovanog nastupa u sklopu kapitalističkih odnosa.

Organizovanom svesnom jezgru obeju osnovnih klasa njihov položaj ne nameće poseban religijski odnos. Druga je stvar s međuslojevima sitnih robnih proizvođača. Saznanja dostupna njima ne mogu im praktično pomoći da utiču na sopstveni položaj: njima, a time i njihovom sudbinom upravljaju procesi prema kojima su nemoćni. To je, takođe, uzrok što su baš ti slojevi često najreligioznije usmereni.

Sve to treba istaći radi toga da karakterističnost položaja i usmerenosti sitnih robnih proizvođača ne shvatamo kao opšte karakteristike „društva robnih proizvođača", kakvo je kapitalističko društvo, a naročito da ih ne prenosimo nekritički na radništvo. Izolovani, radnici, koji jedni drugima konkurišu, uz prisustvo rezervne radne armije, svakako su prepušteni na milost i nemilost njima otuđenim snagama tržišta i kapitala. Međutim — kako je to još Lenjin istakao — organizovan proletarijat, koji zna da se bori za svoja prava, oslobađa se već u toj borbi i religije koja izvire iz vladavine kapitala u svim oblicima!

Pojava ljudi kao subjekata-ličnosti uslov je funkcionisanja kapitalističke robne razmene i time kapitalističke robne proiz-

dnje. Pojam stvari i (pravnog) lica su međuzavisni pojmovi. Lič-
st (subjekat) na osnovu definicije može da raspolaže stvarima,
sa njima ne može raspolagati samo kao sa stvarima (svojinom).
lov kapitalističke proizvodnje je radna snaga kao roba, kao
edmet razmene, dok je radnik kao subjekat ličnost, vlasnik rad-
snage. Za uspostavljanje i reprodukciju kapitalističkih odnosa
je potrebno posebno isticati, veličati, utvrđivati i mistifikovati
osebna prava i dužnosti konkretnih ljudi — kao što je to slučaj
feudalnim odnosima, koji su se zasnivali na nejednakosti ljudi i
ihovoj zavisnosti. Treba uspostavljati i obezbeđivati jednakost,
vnopravnost i slobodu ljudi uopšte kao ličnosti, (ravno)pravnih
bjekata, vlasnika. (Kroz tu ugovornorazmenjivačku slobodu i
vnopravnost realizuje se i održava društvena nejednakost, us-
ostavlja se kretanje stvari, koje reprodukuje pojedince kao vlas-
ike kapitala, a druge samo kao radnu snagu.) Tu funkciju obavlja
ravo svojom kategorijom pravnog subjekta, pravna država, for-
alna demokratija s apstraktnim „građaninom", tome odgovara-
juće pravne i političke ideologije, pa sve do opšte ideologije prava
slobode čoveka kao čoveka, do ideologije apstraktnog humanizma.

U skladu s Marksovim ranim radovima, to bismo mogli pred-
taviti i na sledeći način:

Ljudi, koje privatna svojina i robna proizvodnja razdružuju
i egoistične i izolovane pojedince, u svojoj težnji za ostvarivanjem
judske suštine — koja podrazumeva život u pravoj zajednici —
tvaraju državu kao navodno pravu, „idealnu" zajednicu jednakih i
lobodnih građana. Država je samo iluzorna dopuna, zamena, pri-
idno ostvarivanje prave ljudske zajednice, pošto ona ne ukida
goističnog pojedinca i privatnu svojinu, stvarne društvene nejed-
akosti u stvarnom, praktičnom životu. Takvoj iluzornoj mistifi-
kovanoj zajednici potrebne su dalje mistifikacije i iluzorne do-
pune: druge ideologije, koje je ili tumače kao pravu zajednicu,
ili pokušavaju — kao religija — same da predstavljaju ostvariva-
nje onoga što država ne može. „Religija je fantastično ostvarenje
čovekovog bića, jer čovekovo biće nema istinsku stvarnost" (Marks)
niti u građanskom društvu, društvu privatne svojine, niti u državi,
apstraktnoj zajednici slobodnih građana. „Ta država i to društvo
proizvode religiju, izvrnutu svest o svetu, jer je i sama izvr-
nuti svet."[6] Takva je predstava još apstraktna. Ona ne ukazuje i na
aktivnu klasnu ulogu takve države i takve religije prilikom uspo-
stavljanja i obnavljanja njihove društvene baze, građanskog dru-
štva, sfere razmene, i, preko nje, kapitalističkog načina proizvodnje
i eksploatacije.

U to potvrđivanje čoveka kao subjekta (nasuprot drugim sub-
jektima i stvarima) uključuje se i religija: očevidno ne svaka, ne
ona koja posvećuje konkretne ljude, institucije, uređenja. „Za dru-
štvo robnih proizvođača, čiji se opći društveni odnos sastoji u
tome što se prema svojim proizvodima odnose kao prema *robama*,
dakle kao prema *vrijednostima* u tom materijalnom obliku dovode

[6] K. Marks, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava.*

svoje privatne radove u međusoban odnos kao *jednak ljudski rad*, *najpriličniji* je oblik religije kršćanstvo sa svojim kultom apstraktnog čovjeka, osobito u svom buržoaskom razvitku u protestantizmu, deizmu itd." [7]

Hrišćanstvo je stvorilo svoj „kult apstraktnog čoveka" — Hrista kao Boga-čoveka, zastupnika svih i svakog pred Bogom i Boga za svakog čoveka („To što ste nekom i najmanjem od mojih učinili, učinili ste meni") — kao religijski izraz odnosâ u kojima je robovlasnički sistem rimske imperije izmešao ljude različitih narodnosti i kultura, istrgnuo ih iz njihovih prirodnih zajednica i ispostavio ih kao gole pojedince, za koje se nije više postavljalo pitanje sudbine imperije, plemena, institucije, već pitanje čoveka kao pojedinca, njegove egzistencije i njenog smisla; najmasovnije i najoštrije u velikim gradovima, među Jevrejima u dijaspori, kod robova. (Ne može se zanemariti ni konstatacija da se takvo shvatanje boga, kao univerzalnog posrednika i predstavnika, moglo pojaviti i učvrstiti samo u društvu koje je u svom svakodnevnom materijalnom životu poznavalo taj pojam u opipljivom obliku novca, kao univerzalnog opšteg ekvivalenta, predstavnika svih roba i suštine svake robe prema drugim robama.)

Kapitalistička robna razmena i prateće pojave kapitalističkog načina proizvodnje (urbanizacija, migracije, raspad porodice), koje uspostavljaju i ispostavljaju čoveka kao izolovanog pojedinca, slobodnog subjekta i ličnosti, ponovo su u religijska tumačenja i „posvećivanja" vratile apstraktni humanizam i time aktualizovale humanističke sadržaje i interpretacije hrišćanstva, potisnute u feudalnom srednjem veku.

Engels: „Religija, jednom stvorena, sadrži uvijek izvjestan materijal naslijeđen od ranijih vremena, kao što uostalom u svim ideološkim oblastima tradicija predstavlja veliku konzervativnu silu. Ali promjene koje se događaju s tim materijalom potječu iz klasnih odnosa, dakle iz ekonomskih odnosa ljudi, koji vrše te promjene." [8]

Društveno-klasna funkcija takvog hrišćanskog kulta apstraktnog čoveka i hrišćanske zajednice kao zajednice ljudi (a ne nosilaca određenih društvenih položaja, uloga, statusnih simbola itd.) takođe je ambivalentna: na jednoj strani, pojavljuje se kao religiozni izraz i dopuna rascepa društvenih odnosa na svet ljudi i svet stvari, pa na taj način učestvuje u prikrivanju, mistifikovanju klasno-eksploatatorske prirode kapitalističkih produkcionih odnosa; na drugoj strani, uz to, a ne umesto toga, može se javiti i kao ishodište kritike položaja proizvođača u kapitalističkoj robnoj proizvodnji, položaja u kome se čovek, koji je inače u odnosima razmene, politike, ideologije, ličnost, subjekat, ne pojavljuje kao subjekat, već kao oruđe, privesak, stvar radnog procesa; u kome se radnik, koji je kao apstraktni čovek vlasnik stvari, ne pojavljuje

---

[7] K. Marx, *Kapital I*, „Kultura", Zagreb, 1977, str. 43.

[8] F. Engels, *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*; prema: Marx — Engels — Lenjin, *Izabrana djela*, tom V, „Naprijed", Zagreb, 1963, str. 245.

kao vlasnik svojih sopstvenih proizvoda; u kome je, ukratko, otuđen od statusa slobodnog subjekta i ličnosti i podređen stvarima, odnosno kao stvar, drugim ljudima. Takva kritika, kao i svaka apstraktno-humanistička kritika, još ne znači spoznaju osnova takvog položaja radnika i stvarnih perspektiva njihovog prevladavanja. Potpun progresivni efekat ona dobija tek onda ako se usmeri na povezivanje s radničkim pokretom i marksističkom naučnom teorijom o društvu. Bez toga ostaje na tlu retorike, a praktično najčešće preusmerava interes ljudi na područja izvan produkcionih odnosa, u sfere „slobodnog vremena", gde se čovek u svojoj delatnosti može potvrditi kao slobodan subjekat ili bar imati iluziju o tome. Religiozno življenje i život u religioznoj zajednici mogu se u tom slučaju javljati kao takva alternativa: „prostor slobode", „prava zajednica" nasuprot svetu produkcije i političkog društva — a da pri tom neslobodu, „otuđenost" itd. u produkcionim odnosima ne ukida taj način; upravo suprotno — održava je kao svoju pretpostavku.

Na osnovu marksističke teorije, prema tome, kapitalističko-robni odnosi *osnovni* su uzrok postojanja i stvarna osnova glavnih konkretnih oblika savremenih religija. Te su religije proizvod „izvrnutog sveta" (Marks), u kojem se društveni odnosi ljudi prikazuju ljudima, na jednoj strani, kao društveni odnosi između stvari, a na drugoj, kao odnosi volje apstraktno jednakih ličnosti — subjekata: sveta u kome nad ljudima vladaju njihovi sopstveni proizvodi. Međutim, i religije su „izvrnuta svest tog izvrnutog" sveta: religijski produkti takođe — od religioznih predstava do crkvenih institucija — teže da podređuju ljude, iako su ih ljudi stvorili da bi pomoću njih na specifičan način pobedili otuđenost sveta u kome žive.

Pitanje perspektive i odumiranja *takve* religije u *socijalističkom* društvu bilo bi, po klasicima marksizma, u suštini pitanje procesa prevladavanja kapitalističko-robnih odnosa:

„Uopšte, religiozan odraz stvarnog sveta može se izgubiti tek onda kad odnosi praktičnog svakodnevnog života budu iz dana u dan pokazivali ljudima providno razumne odnose među njima i prema prirodi. Proces društvenog života, odnosno proces materijalne proizvodnje, skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kada kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svesnom planskom kontrolom. Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovicu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikao proizvod dugog i bolnog istorijskog razvitka."[9]

Ukidanje kapitalističke privatne svojine posle revolucije, upravljanje tom svojinom od strane neposrednih proizvođača u okviru radničkog samoupravljanja, prvo unutar radnih organizacija, i nastojanje da preko udruženog rada i slobodne razmene rada proizvođači ovladaju celokupnom društvenom produkcijom i re-

[9] K. Marks, *Kapital I*, „Kultura", Beograd, 1964, str. 88—89.

produkcijom — sigurno su značajni koraci i u prevladavanju klasnog položaja proizvođača i u prevazilaženju kapitalističke — robne proizvodnje. Međutim, još uvek imamo posla sa tržišno-robnom privredom, još se proizvodi pojavljuju kao roba; sredstva za rad i novac kao „društveni kapital", pomoću kojih je moguće prisvajati i rezultate rada drugih ljudi. Ukratko, još smo — unutar „dugotrajnog i istorijskog razvoja punog teškoća", o kome je govorio Marks. Time je takođe data i osnova, iako oslabljena, labava — ako tako možemo reći — da proces društvenog života bar za neke i na nekim područjima ostane „mističan magleni veo".

Ne smemo zaboraviti da Marks s tim „mističnim velom" ne misli samo — i ne u prom redu — na formirane religije, kakva je, na primer, hrišćanstvo, već i, pre svega, na fetišizam robne proizvodnje i na pojave koje proizlaze iz njega, na onu „religiju svakodnevnog života" koja je istovremeno osnova i zamena, konkurencija formama tradicionalnih religija.

U prelaznom periodu država može, takođe, predstavljati privremenu zamenu i sredstvo za još neostvareno udruživanje slobodnih proizvođača. Što je teže sagledati ostvarljivost takvog udruživanja, tim više jačaju težnje za predstavljanjem države kao već postojećeg ostvarenja takvog udruživanja, i obrnuto: što su jače takve tendencije — povezane s interesima sloja koji je neposredni nosilac i posrednik državne vlasti — teže se napreduje u ostvarivanju društva udruženog rada. Takve tendencije rađaju nove ideološke mistifikacije o državi i njenim reprezentantima, ali istovremeno bude i tradicionalne religiozne reakcije, bilo kao idejnu samoodbranu pojedinaca pred kultom države, njenih institucija i nosilaca, bilo kao kompenzaciju za nemoć pojedinca pred njima, bilo pak kao čisto tradicionalan religijski produžetak vlastite nemoći i posvećivanja strane, otuđene moći.

Takođe ne smemo zaboraviti da ni u jednom konkretnom društvu ne postoji samo jedan način proizvodnje, samo jedan tip produkcionih društvenih odnosa, i da i sami produkcioni odnosi ne ukidaju relativnu samostalnost drugih odnosa i vidova društvenog života, odnosno života pojedinaca u društvu, premda ih, po pravilu, znatno determinišu. Ni u jednom konkretnom društvu kapital-robni odnosi nisu jedini odnosi produkcije, niti podređuju i prema sebi određuju u celini druge društvene odnose i vidove, iako tome teže. Treba razlikovati apstrakcije „kapital-robnog društva", „kapitalističku društvenu formaciju", „socijalistička društva prelaznog perioda" od konkretne istorijske kompleksnosti i životne raznolikosti datog globalnog društva, kao što je, na primer, jugoslovensko društvo danas.

To znači da se i pitanje religije u datom društvu ne iscrpljuje analizom onih uslova i oblika religioznosti koji se vezuju za osnovne društveno-produkcione odnose obuhvaćene pojmom kapital-robni odnosi, kapitalističke klasne formacije itd. i na njihovo menjanje ili ukidanje. Tako u društvima u kojima dominiraju kapitalistički društveni odnosi, kao i u društvima sa osnovnim karakteristikama prelaznog perioda, postoje i drugi tradicionalni

i novi izvori i oblici religioznosti. Postoje tradicionalni oblici porodičnog života i života u seoskoj ili malovaroškoj zajednici, koji su procesom socijalističkog preobražaja samo malo zahvaćeni, u njihovim običajima, navikama i moralom tradicionalno religiozno zasnovanim; pojedinac ili pojedine zajednice žive oči u oči s mogućnošću prirodnih i drugih slučajnih nesreća (prirodne katastrofe — uključujući ratove, koje pojedinac može doživljavati kao od njega nezavisnu „prirodnu" nesreću, bolesti, nesreće pri radu i u saobraćaju); s tim u vezi su i egzistencijalna pitanja smrti, patnje, smisla života, koja se inače ne pojavljuju nezavisno od društvenih vidova života pojedinca, ali se i ne mogu svesti samo na njih; filozofska pitanja savremenih nauka i njihovog razvitka, naročito kod intelektualaca, a i kod drugih itd.

Zbog toga promene ili nestanak takvih izvora i oblika religioznosti nisu u neposrednoj vezi s promenom osnovnih društvenih odnosa i religije koja je neposrednije, po svom postanku ili po funkciji, povezana s njima.

Opstanak i perspektivu religije u socijalizmu takođe ne smemo izjednačiti s ulogom i perspektivom crkava u određenom društvu. Posebnim profesionalnim radom crkve su kao organizovane zajednice u različitim sredinama uzele na sebe vrlo različite društvene funkcije, koje drugde mogu postojati izvan crkveno-religioznih okvira. Tako su i u Jugoslaviji crkve i crkvena religioznost ponegde u prošlosti bile ideološki ili, čak, ideološko-organizacioni okvir povezivanja određenih narodnosnih zajednica, pa se zato još i danas pokušavaju predstaviti kao nosioci i čuvari nacionalne tradicije, svesti i interesa.

Bez obzira na sva navedena gledišta i razloge, zbog kojih je religija aktuelna u konkretnim socijalističkim društvima, na osnovu klasične marksističke teorije, *osnovni* razlog njenog postojanja i istovremeno stvarna osnova *glavnih* oblika religije u savremenim društvima su kapital i robni odnosi.

(Kad kažemo „glavni", to ne znači automatski da su statistički najrašireniji među ljudima ili za ljude kao pojedince i najznačajniji. Radi se o religijskim oblicima i sadržinama, koji imaju — u poređenju s drugim religijskim oblicima — dominantnu ulogu u očuvanju ili promeni postojećih (klasnih) društvenih odnosa, dakle, u klasnoj borbi. Takvu ulogu mogu imati upravo oni religijski oblici i sadržine koji su povezani s osnovnim produkcionim odnosima i njima odgovarajućom ideološkom strukturom.)

Zato što su se ti odnosi formirali u klasnom društvu, takođe i religija, koja se zasniva na njima, nije i ne može biti izuzeta iz klasne borbe za njihovo obnavljanje ili promenu. Klasna borba zahvata i religiju. Ništa nije specifično za religiju ako su prevlađujući oblici i sadržina religije u klasnim društvima po osnovnoj svojoj funkciji sastavni deo ideologije vladajućih klasa, jer „ideje vladajuće klase su takođe i vladajuće ideje" (Marks). To važi i za religiju i za druge oblike svesti. Religijski oblici i sadržaji, koji su izražavali položaj i interese podređenih klasa u klasnoj borbi, bili su i sami podređeni, progonjeni ili izmanipulisani. Međutim, bez

obzira na ulogu koju su konkretni religijski oblici i sadržaji imali u klasnoj borbi, religija je — bar po klasicima marksizma — kao relativno samostalan oblik svesti proizvod ograničenosti odnosa među ljudima i između njih i prirode u pretklasnim društvima i izopačenosti odnosa u klasnim, naročito kapitalističkim društvima. Zbog toga će zajedno sa njima u dugom procesu nastajanja besklasnih odnosa u komunističkom društvu i nestajati.[10]

Marksistička analiza religije i praktično-istorijski odnos prema religiji danas

Marksistički odnos prema religiji, marksistička praksa u odnosu na religiju ne može da bude jednostavno realizovanje neke posebne teorije religije, makar i marksističke. Ako teorija religije postavlja pitanje o mestu, funkciji i statusu religije, marksizam kao teorija klasne borbe za socijalistički preobražaj društva mora sebi da postavi pitanje o statusu te teorije i konsekvencijama koje iz nje proizlaze. Nešto drukčije formulisano: marksistički odnos prema religiji zahteva da uskladimo s razvojem klasne borbe ne samo pitanja religije (i ateizma) već i pitanja teorije religije (i ateizma).

Kakve su konsekvencije takve rekonstruisane marksističke analize religije za praktično-istorijski odnos prema religiji, uzimajući u obzir status te teorije unutar marksizma? Ili: na kakav praktično-istorijski odnos prema religiji upućuje marksizam u našem društvu, uzimajući u obzir marksističku teoriju religije, koja je bila stvorena prilikom analiza klasnih, i u prvom redu kapitalističkih, društvenih formacija?

1. Marksizam, kome je glavni zadatak razvijanje klasne borbe za socijalistički preobražaj društva, ne može biti nezainteresovan i neutralan prema religiji, jer i sama religija nije izuzeta i nije neutralna u toj borbi.

2. Bez smisla bi bila ma kakva izolovana borba protiv religije koja bi zaboravljala kako religija raste iz otuđenog sveta i živi od njega i kako je kompleksan proces borbe za prevladavanje tog sveta istovremeno i borba za prevladavanje religije, koja je povezana s njim.

3. Prema klasicima marksizma, prevladavanje religijskih formi, vezanih za pretklasno i klasno društvo, istovremeno je i prevladavanje religije uopšte, jer je religija pojava čija su osnova ograničeni ili izvrnuti odnosi dosadašnjih društava. Prevladavanje konkretnih oblika religije bilo bi prevladavanje religije uopšte, kao otuđenog proizvoda otuđenog sveta.

Na apstraktno-teorijskom nivou mogu se javiti pitanja o valjanosti ovakvog zaključivanja: nije li moguće da religija (kao druge društvene pojave i potrebe) nadživi osnovu i uslove u kojima je nastala, pa da se održi na drugoj osnovi i sa drugim funkcijama i u besklasnom društvu kao zadovoljavanje drugih potreba; nije li

[10] K. Marx, *Kapital I;* F. Engels, *Antidühring.*

ogućna religija koja ne bi značila samo „duhovno ugnjetavanje i raničavanje" čoveka već koja bi bila i sastavni deo i sredstvo njevog oslobađanja? Ako to nije moguće u klasnim društvima i u virima ideologije vladajućih klasa, nije li to moguće u religiji ko bi bila vezana za interese podređenih klasa i za religiju u besasnom društvu; da li je religija sama po sebi otuđenje ili je sao, isto kao, na primer, umetnost, nauka itd. u klasnim društvima, odvrgnuta procesu otuđenja?

Slična pitanja, kako je poznato, često postavljaju naročito apredno usmereni teolozi. Mada su kod njih ta pitanja samo ačin za afirmisanje unapred poznatog pozitivnog odgovora, to as ne sme ometati da takva pitanja, kao stvarna metodska pitaja, i hipoteze ne postavljamo i u okviru marksističke analize. Nije adatak marksista da se trude da zamišljaju razne oblike i sadrine religije, koji bi omogućili potvrdan odgovor na neko od gorjih pitanja. Njihov je zadatak da pokušaju da analiziraju stvarnu ruštvenu funkciju, genezu i perspektivu različitih postojećih, naočito novih ili ponovo aktuelizovanih, oblika i sadržina religije.

Pri tome marksisti ne treba da ustuknu ako im analiza odreenog religioznog fenomena pre potvrdi neku od gornjih hipoteza ego tradicionalnu marksističku tezu o klasnoj prirodi i perspekivi religije uopšte. To još nikako ne znači dezorijentaciju u markističkom odnosu prema religiji, niti to zahteva nekakvu rehabiliaciju religije kod marksista, a time i u našem društvu, za šta se strajno zalažu neki teolozi. Ishodište i kriterijum marksističkog odnosa prema religiji (i u socijalističkom društvu) nije neka opšta makar i marksistička) teza, teorija o suštini, funkcijama i perspektivama religije uopšte. Do sada je u marksističkoj teoriji religije prevladavao negativan opšti sud o religiji uopšte, u vezi s njenom genezom, osnovnom društvenom funkcijom i perspektivom. Događalo se da su i kratki spojevi između takve opšte teorije i svakidašnje prakse podsticali pojave „sektašenja" prema religiji i vernicima. Međutim, osnovna smernica odnosa komunista prema religiji nije nikad bila apstraktno uzeta ocena religije uopšte. Baš zbog toga što uključuje odnos prema religiji u celovit kontekst klasne borbe za socijalistički samoupravni preobražaj jugoslovenskog društva, Program SKJ, koji se inače oslanja na tradicionalnu negativnu marksističku ocenu geneze, funkcije i perspektive religije uopšte, nema apriorno negativan odnos prema oblicima i sadržinama religioznog života u našem društvu, premda bi neki zlonamerni teolozi kao „sektaši" želeli da pokažu upravo to. Na prvi pogled i van konteksta Programa, takve bi njihove interpretacije mogle, štaviše, biti pravilne. Program govori o religiji samo u vezi s „materijalnom i duhovnom zaostalošću ljudi", govori samo o „borbi protiv religioznih i drugih zabluda", „predrasuda", „slepila", samo o „preživelim religioznim i mističnim narkozama".

Međutim, koliko god se smernice Programa povezivale s određenim opšteteorijskim tezama o religiji i koliko god se dokazivalo da su *svaka* religijska sadržina i oblik povezani sa zaostalošću, kao „narkoza", zabluda itd., činjenica je da Program izričito govori sa-

mo o prevazilaženju „religije, koja se rađa i održava u određenim uslovima materijalne i duhovne zaostalosti", pa, prema tome, ne isključuje mogućnost religije koja ne bi izvirala iz zaostalosti, i upravo zbog toga što govori o borbi protiv „religioznih i drugih zabluda i predrasuda", dopušta mogućnost religioznih pojava, koje nisu jednostavna zabluda ili predrasuda. Program baš zbog takvog stava u suštini zahteva stalnu analizu konkretnih religijskih pojava da bismo mogli konkretno utvrditi njihov karakter „zablude", „slepila" itd., pošto ne poziva na idejnu borbu s religijom uopšte, već sa („religioznim i drugim") zabludama i slepilom.[11] Isto važi i za često navođeno osnovno stanovište marksista da se zalažu za oslobođenje čoveka od svih uslova i oblika otuđenja, pa i religijskog. U marksističkoj teoriji svakako prevlađuje koncepcija, koja se naročito može oslanjati na Marksovu misao o religiji u *Ranim radovima*, misao koja je još bila veoma bliska Fojerbahovom shvatanju, — da je svaka religija, kao takva, oblik otuđenja. Međutim, zaboravili bismo da se po Marksu „kritika religije... završava... kategoričkim imperativom da se sruše svi odnosi u kojima je čovek poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće"[12]. Teoriju bismo pretvorili u dogmu kad bismo se u ime te teorijske teze borili protiv religije uopšte, a ne protiv religioznog otuđenja, znači, kad ne bismo stalno proveravali koliko se stvarno radi o pojavama koje predstavljaju otuđenje, koje odražavaju i učvršćuju odnose u kojima je čovek poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće...

Problemi apstraktno-teorijskog uopštavanja i pitanja koja ono izaziva mogu naći rešenje samo u praksi. Konkretna istorijska praksa susreće se samo sa konkretnim istorijskim oblicima religije i njihovom ulogom u procesu klasne borbe, pa je to i ishodište marksističkog odnosa prema njima, bez obzira na moguća apstraktno-teorijska uopštavanja i predviđanja i moguće apstraktno-teorijske prigovore. Konkretno-istorijske oblike i funkcije religije nije moguće dedukovati iz pojma religije uopšte.[13]

---

[11] Takva interpretacija teksta Programa može se oceniti kao sofizam, koji koristi nepažljivost pisaca teksta pri izražavanju njihovog krajnje oštrog (i prosvetiteljskim racionalizmom opterećenog) stava prema svakoj religiji (izjednačavanje religije sa zabludom) — uz pretpostavku da se mimo teksta zna šta su tada pisci konkretno mislili. Međutim, ne može samo nepažljivost biti uzrok što tekst nema naslova „idejna borba protiv religije" ili „religioznog ubeđenja", već „idejna borba protiv religioznih zabluda". U samom tekstu — tamo gde je bilo potrebno izričito jasno reći da je članstvo u SK nespojivo sa „bilo kakvim religioznim ubeđenjima" — to tako i piše, a to znači da tekst Programa pravi razliku između „religioznog ubeđenja" i „religioznih zabluda", predrasuda, slepila.

Analogni problem nalazimo i kod Lenjina, koji takođe govori o religiji samo kao o religioznom mračnjaštvu itd. Lenjin pri tome takođe kaže da smatra da je *svaka* religija, *svaka* predstava o bogu reakcionarna. Međutim, Lenjin je zapisao i sledeće: „istina je uvek konkretna" i „značenje svake ideje određuje odnos društvenih snaga, objektivni odos među klasama" (pismo Gorkom). O tome: M. Keršovan, *Lenjin i religija*.

[12] K. Marx, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*, u: *Rani radovi*, 1961, str. 89.

[13] K. Marks, *Grundrisse...*, Uvod.

Marksizam se susreće s konkretnim oblicima religije na raz-
itim nivoima i u različitim okvirima.

1. S njima se sreće kada mobiliše i usmerava ljude na preo-
ažaj onih klasnih društvenih odnosa koji su — prema marksis-
:koj teoriji — osnova određenih oblika religije i religije kao ob-
:a društvene svesti u savremenim društvima uopšte. Odumiranje
ligije s istovremenim preobražajem otuđenih klasnih odnosa u
novi je *hipoteza* marksističke teorije religije, a ne nekakav po-
ban neposredni cilj marksizma kao teorije klasne borbe. Prven-
veni cilj marksizma je preobražavanje stvarnih društvenih od-
›sa, stvaranje društva bez klasa, a ne društva bez religije. Zato je
smislena (i zlonamerna) tvrdnja da religiozni ljudi ne smeju
rađivati s komunistima i marksistima u izgradnji socijalizma,
ır bi time kopali grob vlastitoj religiji.

Marksizam teži promeni društvenih odnosa, oslobođenju čo-
ıka: odnos prema religiji i borba s religijom funkcija su te
ediśne preokupacije marksizma, a ne obrnuto. Upravo je zato
esmislen trijumfalizam i zabrinutost prilikom utvrđivanja stanja
i predviđenih tendencija u vezi s rasprostranjenošću religije u
ocijalističkom društvu. Rasprostranjenost religije može ukazivati
a nepotpunost marksističke teorije religije, a istovremeno ona sa-
ıa po sebi ne predstavlja indikator neuspešnosti socijalističke
ıarksističke prakse, naročito ako se pri tome sama religioznost
nenja pod uticajem te prakse; slabljenje religioznosti u određenim
avremenim sredinama može (bar na prvi pogled) potvrditi hipote-
u marksističke teorije, iako nije praćena odgovarajućim uspesima
lasne borbe u socijalističkom preobražaju društva. Marksistička
ocena, prema tome, zahteva pažljivo praćenje zbivanja na religij-
kom planu i preciznije odgovore na pitanja: *kakva* religioznost,
ı *kojim* sredinama, pod uticajem *kojih* činilaca slabi, održava se,
jača, ili se čak ponovo pojavljuje.[14]

2. Marksizam se suočava s konkretnim oblicima religije i ne-
posredno, kada se bori protiv onih oblika manifestovanja religije
koji znače neposrednu prepreku klasnoj borbi proletarijata. Ali
ta borba treba da se vodi tako da i ona sama ne postane prepreka
razvijanju klasne borbe u osnovnim društvenim odnosima (Le-
njin). Do toga može lako doći ako se borba protiv određenih reli-
gijskih formi ne vodi kao borba protiv političkih i drugih efekata,
već u ime borbe protiv religije kao takve. Posledica je stvaranje
podele, pregrade, ne između progresivnih i konzervativnih, već
između religioznih i nereligioznih ljudi. Uvek treba da bude otvo-
rena mogućnost da se religiozni ljudi mogu progresivno opredeliti

---

[14] Uopšteno bismo mogli reći da osnovni razlozi i uzroci sve manje rasprostranjenosti religije kod nas, njenog uticaja na život pojedinaca i njene transformacije na različitim nivoima nisu specifično naši. Glavni činioci tih promena su procesi urbanizacije, industrijalizacije, raspad tradicionalnog seoskog života, potrošačka usmerenost itd., slično onome što se događa i u drugim industrijski razvijenim ili kapitalističkim i savremenim socijalističkim društvima u razvoju, iako u tome imaju udela i karakteristike samoupravnog socijalističkog preobražaja društvenih odnosa.

uprkos postojanju konzervativnih ili reakcionarnih težnji određenih religijskih formi ili da razvijaju druge religijske forme koje nisu u suprotnosti sa socijalističkim preobražajem društva.

O kakvim se religijskim idejama i formama radi, treba utvrditi marksističkom analizom njihove uslovljenosti i efekata; svakako da sâmo uverenje njihovih nosilaca, iskreno ili samo deklarisano, još ne predstavlja odgovarajuće merilo. Takođe bi bilo pogrešno kada bismo svim religijskim nastojanjima stavljali unapred pripremljenu etiketu, bez stvarne analize, bez obzira na uverenje njihovih nosilaca i stvarne efekte određene religioznosti na ponašanje ljudi. Naznačeno protivrečje geneze i ambivalentnost društvenih efekata, danas tako rasprostranjenih humanističkih interpretacija hrišćanstva (koje se primenjuju u teologiji i kod nas), dovoljno rečito upozoravaju na neophodnu potrebu konkretne i neapriorne analize i ocene novih religijskih tokova.

3. Marksizam se suočava s religijama i konkuriše religijama kao poseban pogled na svet. Marksisti nastoje da pridobiju ljude za taj svoj pogled. To je sastavni deo njihove borbe za revolucionarnu promenu društva. Međutim, ako to rade tako da time otežavaju jedinstvo religioznih i nereligioznih prema programu i borbi radničkog pokreta, onda mogu biti „sektaši". Pogotovu u onim slučajevima kada bi to ometalo slobodu religioznih ljudi u izražavanju i nastavi religije, kada se ne bi poštovala građanska prava vernika prema slobodi verskog opredeljenja i veroispovesti, kada bi vodilo, u odnosu na religiozne ljude, uvredljivoj i nasrtljivoj antireligioznoj propagandi. Širenje marksizma kao celovitog pogleda na svet mora, kao što smo rekli, uvek biti podređeno osnovnom zadatku — razvijanju klasne borbe. To svagda zahteva konkretnu ocenu kada i na kakav način je pridobijanje ljudi da prihvate marksizam kao celovit pogled na svet uslov uspešnog razvitka socijalističkih odnosa, kada i na kakav način može pri tome doći do pretvaranja marksizma u „državnu religiju", koja, po logici svake državne religije, rađa otpor marksizmu u celini od strane pripadnika drugih religija.

Za razvoj socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, koji ne može biti efikasan bez marksizma, nije značajno samo koliko ljudi u celini „prihvata" marksizam, koliko ljudi se „smatra marksistima", već i kakav odnos oni imaju prema onome što je središno u marksizmu, to jest prema teoriji i praksi klasne borbe, socijalističkom preobražaju, radničkom pokretu i partiji, pa čak i oni ljudi koji zbog verskog uverenja ne prihvataju marksizam u celini, zajedno sa njegovim ateizmom. Marksizam nije samo „pogled na svet", već i teorija i praksa promene klasnog društva u besklasno. Zato središno mesto u njemu nemaju klasična pitanja pogleda na svet u užem značenju, kao što su pitanja o početku i kraju sveta i čoveka, o krajnjem smislu ljudskog života, o sreći i slično.

Ako marksizam želi da konkuriše drugim pogledima na svet, naročito religijskim, on mora svakako pružiti neke odgovore i na ta pitanja, — marksisti moraju davati odgovore i na njih. Pri tome

mogu koristiti bogatstvo Marksove filozofske i humanističke misli i humanističku tradiciju uopšte, misli i primere velikih ličnosti revolucionarnog i, naročito, radničkog pokreta, da pokušavaju stvaralački da uključe shvatanja nemarksističkih mislilaca itd. Ukratko, moraju razvijati marksističku filozofiju čoveka. Međutim, greška je ako se u nastojanju da marksizam uspešnije konkuriše religioznim pogledima na svet, ili, na primer, egzistencijalističkoj filozofiji čoveka, težište prenese — svesno ili nesvesno — na ta područja, ako se u tome, u drugačijim odgovorima na ista pitanja pogleda na svet, vidi njegova specifičnost ili suština.

Marksizam nije nastao kao nov odgovor na klasična pitanja pogleda na svet, već je pre svega postavio nova pitanja i time drugačije usmerio pažnju i doživljavanje ljudi.

Unutar marksizma kao teorije i prakse izgradnje socijalističkog, besklasnog društva klasična pitanja pogleda na svet su sekundarna, s obzirom na pitanja i odgovore koji usmeravaju i formiraju doživljavanje društva, društvenog događanja i sopstvene uloge u tome od strane pojedinca. Na tim pitanjima treba kresati duhove, raščišćavati poglede, formirati marksistička shvatanja, i primerom, delovanjem, argumentima i njihovim autoritetom.

Svakako, treba imati u vidu i klasična pitanja pogleda na svet. Međutim, u procesu izgradnje socijalizma moramo biti svesni njihovog sekundarnog značaja (to jest da proširujemo horizonte, načinjemo pitanja, objektivno dajemo različite odgovore, posebno da vodimo brigu — s argumentima, primerom i delovanjem — o osnovanosti i privlačnosti marksističkih odgovora). Ali sve to treba činiti tako da ostvarena mogućnost slobodnog izbora bilo kog odgovora na ta pitanja olakšava svesno prihvatanje marksističkog pogleda u vezi s osnovnim društvenim pitanjima. A ne obrnuto: da opredeljenje izgurano na silu i samo na izgled marksističko (ateističko) pospešuje isto tako površnu i prividnu marksističku usmerenost u društvenim pitanjima. Kada je reč o školi, tu nema dilema, u njoj marksizam kao teorija i pogled na svet mora imati središno mesto. Na sreću (međutim, ne slučajno), i sama priroda obe vrste pitanja (uza sve posredne veze između njih) ne samo što omogućava već i nameće takav diferenciran pristup. Dok iza prvih stoji sav autoritet marksističke društvene nauke, istorijskih iskustava radničkog i revolucionarnog pokreta, neposredni interesi opstanka i socijalističkog razvoja jugoslovenskog društva, druga — filozofsko-egzistencijalna pitanja — po svojoj prirodi uveliko se mogu kretati u sferi pretpostavki i ličnih opredeljenja, a tada marksizam kao naučni pogled na svet zadobija svoju teorijsku prednost.

Marksizam i ateizam

Na kraju još nekoliko reči o često postavljanoj, i nametanoj, temi — o odnosu između marksizma i ateizma, iako je karakteristika marksističkog „ateizma" da uopšte ne postavlja dilemu:

teizam ili ateizam. Marksizam je ateizam, jer može bez religije, zato što se oslanja samo na poznavanje (materijalnih) prirodnih i društvenih zakonitosti i na moć ljudske prakse, i što i u religiji vidi samo oblik, mada otuđene, ljudske prakse. Marksizam se ateistički ispoljava samo u suočenju s teističnim, odnosno religijskim postavkama. S tog gledišta marksizam je svakako ateističan, jer isključuje materijalističke (ontološke i gnoseološke) pretpostavke i humanistički princip po kome je „čovek koren i najviše biće za čoveka" (Marks). Takva suočavanja nikako nisu samo intelektualna igra nego su i konkretna istorijska stvarnost.

Upravo se takva istorijska stvarnost, posebno prelazak iz feudalne u građansku kapitalističku strukturu, a ne samo apstraktno metodološko načelo, nalazi u osnovi poznate Marksove misli iz 1843: „Kritika religije pretpostavka je svake kritike". Marks, naime, — što je poznato, a manje isticano — istovremeno kaže: „Kritika religije je za Nemačku u suštini završena". Tu izjavu možemo i čak moramo shvatiti doslovno: u Nemačkoj su kritiku religije uspešno obavili Fojerbah i mladohegelovci, te se Marks mogao baviti drugim područjima. Ipak, Marks sâm, i posebno njegov (i Engelsov) budući rad ukazuju na druge dimenzije i konsekvencije stavova o definitivnosti kritike religije. Marks, i posebno Engels, često su se kasnije vraćali analizi i kritici religije, ističući nepotpunost, nenaučnost, nematerijalističnost Fojerbahove i svih dotadašnjih analiza i kritika religije.

S tog gledišta „kritika religije" za njih nije, u stvari, bila završena. Međutim, više se nisu vraćali kritici religije kao „pretpostavci svake kritike". Kritika religije prestala je da bude pretpostavka svake kritike, jer je religija u građansko-kapitalističkoj društvenoj strukturi i ideologiji, a da ne govorimo o socijalističkoj, izgubila dominantnu ulogu koju je imala u feudalnim odnosima.

Marksizam nije teorija koja bi, kao religija, videla svoj glavni cilj u pridobijanju ljudi za ateističke principe i pretpostavke; marksizam je misao realnog procesa klasne borbe za socijalistički preobražaj društva: uloga u tom procesu jeste osnova i kriterijum za ocenu njega samog i drugih društvenih pojava, uključujući konkretne oblike religije i ateizma (raznih oblika: praktičnog, naučnog, humanističkog, filozofskog). Pošto osnovna klasna logika ne ide i ne može ići linijom religiozni—nereligiozni, zbog toga i svaki ateizam nije unapred ni objektivno ni subjektivno na pozicijama socijalističkh snaga. Uzdizanje ateizma i odnosa prema religiji na nivo kriterijuma podele ljudi znak je ozbiljnih deformacija u razvijanju klasne borbe i samog marksizma, ukoliko se to radi u njegovo ime. Marksizam je, istina, nespojiv s religijom u tom smislu da se ne može „povezati sa religijom" ili je uključivati, ali to ne znači da ne može podneti njeno prisustvo u društvu. Marksizam i religija nisu pojave iste vrste, marksizam nije nova religija koja isključuje druge.

Jokica Hadži Vasileva

Radnička participacija u Africi

I. Specifičnost radničkog učešća u afričkim zemljama

1. Ideja radničkog učešća u upravljanju preduzećima postaje privlačna i značajna u zemljama u razvoju, kao sastavni deo procesa dekolonizacije, jačanja nezavisnosti i demokratizacije političkog života. Ekonomski, društveni i politički razvitak sve većma stvara i u ovom delu sveta uslove i mogućnosti za ostvarivanje demokratskih prava proizvođača da upravljaju preduzećima.

Učešće radnika u upravljanju preduzećima probija se raznim putevima i ispoljava se u različitim oblicima, noseći obeležja privrednog i društvenog razvitka i društvenog sistema u kome se razvija. Pojava učešća radnika u upravljanju preduzećima karakteristična je za mnoge zemlje, ali je društvena sadržina te pojave različita u raznim zemljama, kao što su različiti oblici, stepeni i motivi radničkog učešća.

2. Oblici radničkog učešća u upravljanju privredom u afričkim zemljama nisu izraz klasnog kompromisa, kao što je slučaj sa strukturama takozvane industrijske demokratije. Oni su takođe, specifični i u odnosu na savetodavne organe upravljanja radnika u privredi u socijalističkim zemljama, a razlikuju se i od sistema samoupravljanja kao globalnog društvenog sistema (Jugoslavija), premda se može zapaziti i niz dodirnih tačaka sa pomenutim sistemima. Treba imati na umu različite društveno-ekonomske strukture, različit odnos klasnih snaga, različite nosioce vlasti.

Najveći interes je do sada pobuđivalo alžirsko iskustvo (i ono je bilo predmet većeg broja studija), premda institucije radničkog učešća u upravljanju preduzećima postoje i u drugim arapskim i afričkim zemljama — u Tanzaniji, NR Kongu, Egiptu, Zambiji, Somaliji, Etiopiji, Angoli i drugim. Te institucije radničkog učešća su se pojavile u zemljama koje su ispoljile težnje ka dubljim društvenim preobražajima i koje su preduzele značajne napore kako bi ojačale svoju političku i ekonomsku nezavisnost.

3. Analiza akata o radničkom učešću u upravljanju preduzećima u tim zemljama govori o razlikama u stepenu razrađenosti pravnih akata i institucija, kao i u vezi s pravima i kompetencijama pojedinih organa, struktura i načinom njihovog biranja. Zapažaju se razlike u broju organa radničkog učešća, u njihovom sastavu, u integrisanosti tih organa u širi društveno-politički sistem.

Pa i pored svih tih raznolikosti, reč je o organima radničkog učešća koji poseduju i zajedničke karakteristike. Nastajanje institucija radničkog učešća u afričkim zemljama je u prisnoj vezi s obezbeđenjem proizvodnje, porastom produktivnosti rada, ali i s težnjom za humanijim, demokratskijim društvenim odnosima, s antikapitalističkim raspoloženjima u tim zemljama. One su na liniji socijalističke orijentacije koja se proklamuje u tim zemljama.

4. Većina organa radničkog učešća u tim zemljama ima jedino savetodavnu ulogu, to jest svedena je, uglavnom, na davanje predloga i preporuka. Mali je broj organa koji imaju neposredno pravo da donose odluke koje su obavezne za upravu u preduzeću. Mnogi od tih organa imaju, pre svega, ideološko-vaspitnu funkciju usmeravanja radnika ka što efikasnijem sprovođenju ciljeva i planova koje su doneli državni i partijski organi. Postepeno pretvaranje organa radničkog učešća u organe odlučivanja zavisi od društveno-ekonomskih mogućnosti (koje danas nisu baš najpovoljnije) i idejne usmerenosti vodećih snaga.

5. Organi radničkog učešća u afričkim zemljama nose u sebi pečat snažnog državnog intervencionizma. Država uglavnom koncipira i razvija to radničko učešće. Ona radi na uključivanju tih institucija u globalni mehanizam ekonomske i socijalne politike. Svojom opštom politikom, merama nacionalizacije, finansijskom i drugom pomoći, merama decentralizacije vlasti, obrazovnih akcija i slično — država stvara uslove koji su od presudnog značaja za pojavu i razvoj radničkog učešća u upravljanju preduzećima. Ali, pored tih pozitivnih državnih intervencija, svugde su došle do izražaja (negde više, negde manje) svojevrsne administrativne tendencije.

Mogućnosti daljeg razvoja primene principa radničke participacije u afričkim zemljama leže, nesumnjivo, u doslednom sprovođenju onih zadataka i ciljeva koji su definisani dekretima i propisima, a to u većini slučajeva nije ni približno ostvareno. Kao što postoje neujednačenosti u razrađenosti zakonskih akata, u kompetencijama organa radničkog učešća, u njihovoj proširenosti na raz-

ne sektore privrede, pa i drugih oblasti društvenog života — tako postoje i razlike u samoj praksi.

Egipat je, na primer, posle stečene nezavisnosti pristupio stvaranju javnog sektora i uvođenju radničkog učešća. Međutim, Alžir ga je veoma brzo pretekao, i konceptualno i na planu praktičnih ostvarenja. S obzirom na to, u ovoj analizi bismo se i opravdano najviše zadržali na alžirskim koncepcijama i praksi radničkog učešća u upravljanju preduzećima.

II. Alžirsko iskustvo

1. Svi autori se slažu da je odlazak velikog broja Evropljana olakšao 1962—1963. godine uvođenje „kolektivističkih struktura" u Alžiru, da su sami radnici uzeli u svoje ruke napuštena krupna poljoprivredna dobra francuskih kolona i napuštena preduzeća francuskih kapitalista, da se to desilo na inicijativu samih radnika. Dok sa drugim državama to nije slučaj, ovde je institucionalizacija prošla prvo kroz fazu empirizma, a kasnije je bila i zakonski institucionalizovana organizovanjem takozvanog samoupravnog sektora u poljoprivredi i industriji. Oktobra 1962. godine, to jest tri i po meseca posle sticanja nezavisnosti, donet je Dekret o uspostavljanju upravnih odbora na napuštenim poljoprivrednim dobrima, a marta 1963. usvojena su tri dekreta, poznati kao „Martovski dekreti". Tim aktima je samoupravni sektor proširen i na nacionalizovana industrijska, rudarska i zanatska preduzeća.

Dekretom od 22. marta stvoren je mehanizam upravljanja koji su sačinjavali: opšta radnička skupština, radnički savet, upravni odbor i direktor. Trebalo je da opšta radnička skupština, koja je proglašena osnovnim organom samoupravljanja, odlučuje o svim bitnim pitanjima (plan razvoja preduzeća, pravilnik o organizaciji posla, odobravanje završnog računa itd.). Izvan tog mehanizma stvoren je i mehanizam kontrole i tutorstva, koji je po svojim ovlašćenjima znatno opterećivao ceo samoupravni sistem i otežavao njegovo razvijanje i osamostaljivanje. To se naročito tiče delatnosti Nacionalne službe za agrarnu reformu.

2. Samoupravni poljoprivredni sektor u Alžiru obuhvata oko 2,500.000 ha zemlje, što iznosi više od 40% ukupne obradive površine, daje 60% ukupne poljoprivredne proizvodnje i zapošljava 270.000 radnika (od kojih oko 100.000 sezonskih). Od oktobra 1963. godine taj sektor se nije povećavao. Tek sa sprovođenjem poznate agrarne revolucije početkom sedamdesetih godina stvorene su mogućnosti da se on znatno proširi. Reč je o sektoru sa oko 2.000 proizvodnih jedinica značajnijeg obima, koje grupišu više farmi, reč je o poljoprivrednim dobrima koja raspolažu tehnički formiranim kadrom i poljoprivrednim radnicima čija je radna disciplina na stepenu savremenog poljoprivrednog preduzeća.

3. Samoupravni sektor je obuhvatao i oko 450 industrijskih preduzeća, uglavnom poluzanatskog tipa, od kojih su jednu trećinu činila građevinska, a jednu četvrtinu prehrambena preduzeća.

U njima je bilo zaposleno svega oko 10.000 radnika, to jest 12% svih radnika zaposlenih u industriji. Naime, samoupravni sektor nije podrazumevao industriju s visokom tehnikom i brojnom radnom snagom. Broj preduzeća u industrijskom samoupravnom sektoru postepeno se smanjivao — bilo da su prestala da rade, bilo da su data alžirskim sopstvenicima ili komunama, bilo da su ih pak apsorbovala nacionalna društva. Godine 1969. bilo ih je samo još 225, a od toga tek 90 rentabilnih. Primenom statuta „socijalističkih preduzeća", koji je stupio na snagu 1971. godine, industrijski samoupravni sektor je iščezao.

4. Svi autori koji su pisali o alžirskom samoupravljanju slažu se u tome da sistem predviđen „Martovskim dekretima" nije nikada funkcionisao onako kako je zamišljen. Slažu se i u tome da su i radnički saveti, kao i opšte skupštine, imali veoma slab značaj u životu poljoprivrednih dobara. Naime, na mnogim dobrima radnički saveti nisu ni postojali, a bili su uspostavljeni tek tokom 1966. godine. U stvarnosti su komiteti upravljanja postali najznačajnija tela, glavni organi upravljanja. Može se reći da je samo jedan manji broj ljudi bio stvarno vezan za upravljanje, dok se uloga kolektiva radnika nije osećala. Ali stavljeni pod tutorstvo administrativnih organa, i ovi malobrojni „odgovorni ljudi" raspolagali su veoma uskom bazom odlučivanja, ograničenom na organizaciju tekućih poslova.

Novo rukovodstvo od 19. juna 1966. godine donelo je mere koje su značajno podstaknule razvoj samoupravljanja, naročito u pravcu prevazilaženja birokratskih protivrečnosti, uvođenjem decentralizacije i donošenjem novih zakonskih akata. Novo rukovodstvo je ukazivalo na potrebu organizovanog rukovođenja, bez kojeg komiteti upravljanja nisu kadri da utvrde bilans, a starateljski organi da vrše finansijsku kontrolu. Isto tako se uviđalo da kreditni sistem nije prilagođen potrebama preduzeća. Ukizivalo se na neophodnu potrebu kreditne reforme i rentabilnijeg poslovanja. Od 1966. godine je mnoštvo mera bilo preduzeto radi ostvarenja autonomije dobara u upravljanju i finansiranju i većeg radničkog učešća. Sa istom namenom ukinuta je Nacionalna služba za agrarnu reformu.

5. Reorganizacija samoupravnog sektora u poljoprivredi ostvaruje se na osnovu Naredbe od 30. decembra 1968. godine i pet dekreta za primenu Naredbe od februara 1969. godine. Tim dokumentima preciziraju se prava i obaveze države i radničkog kolektiva, kompetencije raznih organa upravljanja i njihovo funkcionisanje. Na osnovu novih zakonskih tekstova izabrani su i predviđeni organi upravljanja. Usvajanje te naredbe i februarskih dekreta smatra se obogaćivanjem onih od marta 1963. koji su stupanjem na snagu ovih normativnih akata prestali da važe.

Novim zakonskim aktima definisani su organi preko kojih se radnički kolektiv izražava. Reč je o opštoj radničkoj skupštini, „koja je najviši organ samoupravnog poljoprivrednog dobra", radničkom savetu, komitetu upravljanja i predsedniku. Organizacija data „Martovskim dekretima" uglavnom je održana, s tom razli-

kom što je pojačana uloga predsednika. U dekretu br. 69-16, koji definiše kompetencije i funkcionisanje organa samoupravljanja, date su precizne odredbe kako bi se osigurala periodičnost i legalnost sastanaka, kao i javnost zapisnika, a i raspodela kompetencija raznih organa je preciznija nego što je to bilo u „Martovskim dekretima".

6. Zakonskim aktima definisani su fondovi samoupravnog poljoprivrednog dobra, precizirani su metodi procene godišnjeg prihoda i pravila amortizacije. Dekret ograničava deo prihoda namenjen državi i lokalnim zajednicama. Deo koji je njima namenjen prema dekretu br. 69-17 ne može premašati 30% prihoda samoupravnog dobra (ranije 50%). Čist prihod dobra raspodeljuje se na fondove poljoprivrednog dobra (rezervni, tekući, investicioni) i prihod kolektiva radnika, koji se deli na tri fonda: fond za raspodelu radnicima (akontacija dohotka), premijski fond koji se dodeljuje članovima kolektiva za vanredna zalaganja i društveni fond namenjen finansiranju u oblasti zdravstva, obrazovanja, stanovanja i odmora. Zakonskim aktom iz 1975. godine učinjen je korak napred u finansijskom jačanju samoupravnog poljoprivrednog dobra.

Primena zakonskih tekstova iz 1968. i 1969. godine dala je nov podsticaj razvoju samoupravnog sektora u Alžiru, kako u pogledu osamostaljivanja samoupravnih gazdinstava i razvijanja demokratičnosti unutar uvedenog samoupravnog mehanizma, tako i u pogledu modernizovanja tehničke i finansijske službe.

7. U najvećim industrijskim preduzećima i ostalim sektorima društvene delatnosti dugo vreme nisu postojali nikakvi oblici radničkog učešća u upravljanju, za što su državna i politička rukovodstva bila, naročito od strane sindikata, oštro kritikovana. Ali usvajanjem „Povelje o socijalističkoj organizaciji preduzeća" i Naredbom 71-74 od 16. novembra 1971. godine, sva su preduzeća stavljena pod jedan pravni režim. Od donošenja tih zakona u Alžiru je u upotrebi pravni pojam „socijalističko preduzeće". Ta preduzeća, koja su vlasništvo države, imaju režim centralističkog upravljanja, uz izvesno uključivanje radnika u upravljanje, koje se razlikuje od samoupavljanja u poljoprivrednom sektoru, a naziva se radničkom participacijom. Odredbe Naredbe primenjuju se na organizaciju i upravljanje „socijalističkog preduzeća" koje ima za predmet ekonomsku, društvenu ili kulturnu aktivost, izuzev samoupravnog ili kooperativnog sektora. Ta nova organizacija ne odnosi se samo na industriju i druge privredne jedinice već se proširuje i na ostala područja društvenih delatnosti. Sličnu situaciju nalazimo, takođe, u Tanzaniji i DR Kongu.

Upravljanje radnika u „socijalističkim preduzećima" ostvaruje se prema Povelji putem radničkih skupština na nivou preduzeća i radničkih skupština na nivou proizvodnih jedinica. Radničke skupštine su istovremeno i sindikalne organizacije u datim preduzećima. One imaju mnogo manje kompetencije od opštih radničkih skupština u samoupravnim poljoprivrednim dobrima.

U većini slučajeva skupštine daju samo savete i preporuke, a jedino u nekim slučajevima imaju i pravo odlučivanja.

Da bi radničko učešće bilo efikasnije, Poveljom je predviđeno i osnivanje raznih specijalizovanih komisija. Te komisije, čiji broj varira od jedan do pet (prema značaju i potrebama preduzeća ili proizvodne jedinice), proučavaju ekonomska, finansijska, socijalna, kulturna, kadrovska pitanja i pitanja higijene i bezbednosti na radu.

Radnicima su Poveljom data znatna prava, ali ipak direkcija — upravni odbor s direktorom na čelu — upravlja preduzećem, istina, u saradnji s radnicima. Ta saradnja se ogleda ne samo u uzimanju u obzir preporuka koje u vezi s raznim pitanjima dolaze iz radničkih skupština i komisija već i u tome što se u upravnim savetima preduzeća i upravnim savetima proizvodnih jedinica nalaze jedan do dva izabrana predstavnika radnika.

Uvođenje takvog načina radničkog učešća u „socijalističkim preduzećima" alžirski političari i autori objašnjavaju još uvek znatnom potrebom za stranim kapitalom i planovima ubrzanog ekonomskog razvoja zemlje, kojima su nužni metodi značajnije centralizovane uprave.

8. Primena Povelje o organizaciji „socijalističkih preduzeća" zahtevala je dugotrajne i obimne pripreme. Izbori za prve radničke skupštine, predviđeni da se održe novembra 1973, prebačeni su za januar 1974. Tokom prvih nekoliko meseci 1974. godine radničke skupštine i ostali organi izabrani su u jedanaest velikih nacionalnih preduzeća u kojima je bilo zaposleno oko 90.000 radnika. Sprovođenje Povelje u život smatra se veoma značajnim za preobražaj alžirskog društva u pravcu socijalizma, za neposrednije jačanje uloge radničke klase.

Na Drugoj nacionalnoj konferenciji o socijalističkom upravljanju preduzećima, održanoj decembra 1975, konstatovano je da je Povelja primenjena u 32 nacionalna preduzeća, to jest da je izabrano 32 radničke skupštine, oko 540 radničkih skupština po jedinicama i veliki broj komisija radničkih skupština, odnosno da je u tim organima sada već obuhvaćeno oko 150.000 radnika (prema 700.000 u ekonomskom državnom sektoru) i službenika zaposlenih u nepoljoprivrednom sektoru. Osnovne parole ove konferencije bile su: jačanje i širenje organizacije socijalističkog upravljanja i borba za povećanje proizvodnje i produktivnosti rada.

Učesnici konferencije istakli su da je socijalističko upravljanje u preduzećima postalo stvarnost, usvojivši zaključak da se ono što pre primeni ne samo na sva industrijska preduzeća nego i na ustanove socijalno-kulturnog sektora (kulturni, socijalni, javni radovi, građevinarstvo i delatnost u lokalnim zajednicama). Konferencija je, takođe, donela zaključak da je potrebno definisati uslove primene Povelje na preduzeća vilaja i na komunalna preduzeća.

Konferencija je zapazila niz slabosti u radu organa radničke participacije: nedovoljno prisne veze između raznih organa (radničke skupštine, komisije) i kolektiva, nedovoljna saradnja između

rave i radničkih skupština, nedovoljna povezanost preduzeća i jedinica, slabosti u radu upravnih odbora, traganje za pravim sadržajem rada pojedinih organa samoupravljanja i slično.

Bez obzira na nedostatke i probleme koji nužno prate razvoj radničke participacije u Alžiru, može se zaključiti da se učešće radnika u upravljanju preduzećima (bilo da je reč o poljoprivrednim dobrima, bilo da je reč o nepoljoprivrednom sektoru) sve se obogaćuje novim saznanjima i predstavlja jednu od osnova izgradnju socijalističkog društva u Alžiru.

I. Koncepcije i praksa radničkog učešća u ostalim afričkim zemljama

U Egiptu je učešće radnika u upravljanju preduzećima stavljeno na dnevni red još 1959. godine, u vreme donošenja prvog kompletnog zakonika o radu. Težilo se tome da se u preduzećima obrazuju tripartitni savetodavni komiteti sastavljeni od radnika, poslodavaca i države. Privatni kapital, koji je u to vreme bio veoma snažan, sprečavao je delatnost ovih komiteta. Tek 1961, sa sprovođenjem velikih nacionalizacija, nastaju povoljniji uslovi za ostvarivanje zamisli o radničkom učešću. Iste godine predsednik UAR izdao je Dekret br. 114 o osnivanju u preduzećima upravnih odbora od 5 do 7 članova, među kojima je trebalo da bude po jedan predstavnik radnika i službenika, koji na to mesto dolaze izborom. Na osnovu ovog dekreta, 25% čistog dohotka ostajalo je preduzeću, a upravni odbor je mogao da raspravlja o raspodeli tog dela dohotka. Iz njega su se mogli nagraditi radnici za uloženi rad, odvajati sredstva za razvoj društvenih delatnosti i stambenu izgradnju, kao i za potrebe socijalnih službi u srezu i provinciji u kojima žive radnici.

Oktobra 1963. doneta su nova zakonska akta kojima se broj članova upravnih odbora povećava na devet, od kojih se četiri biraju tajnim glasanjem među radnicima i službenicima. Ali kompetencije upravnih odbora ostale su prilično uske. To nisu tela koja određuju politiku preduzeća; ona razmatraju pitanja u vezi s produktivnošću rada, boljom organizacijom rada, doslednim sprovođenjem Zakona o socijalnim pravima, rešavanjem žalbi radnika i slično. Direktor je odgovoran nadležnim privrednim organima koji, u stvari, kao direktni predstavnici države donose najznačajnije odluke.

Godine 1969. usvojen je Predsednički dekret br. 280 o osnivanju proizvodnih komiteta u svim javnim preduzećima. Član prvi Dekreta obavezuje svaku privrednu jedinicu pri javnom preduzeću, čiji je broj radnika veći od jedne stotine, da obrazuje proizvodni komitet. Prema Dekretu, u proizvodni komitet, koji broji 16 članova, uključujući i predsednika, ulaze izabrani predstavnici sindikata (4), predstavnici Arapske socijalističke unije (4), dok ostale članove, uglavnom rukovodioce i nadzornike proizvodnih odeljenja, bira upravni odbor. Dekretom se predviđa da velike

fabrike mogu imati jedan centralni komitet i niz proizvodnih komiteta po ograncima (pod uslovom da broj radnika ne bude manji od 50). Ovaj proizvodni komitet ima sedam članova, od kojih dva predstavnika ASU i dva sindikalnog odbora. Proizvodni komiteti koji su se počeli osnivati u preduzećima javne svojine imali su zadatak da osiguraju koordinaciju rada upravnog odbora, sindikalnog komiteta i komiteta ASU, to jest kolektivno vođstvo, podelu odgovornosti i saradnju, što bi se ogledalo na razvoju proizvodnje i produktivnosti rada.

Premda je u Egiptu došlo do izvesnog širenja oblika radničkog učešća (upravni odbori su upotpunjeni proizvodnim komitetima), ipak ideja i praksa radničkog učešća u ovoj zemlji nailazi na brojne prepreke. Jačanje konzervativnih snaga, što dolazi do izražaja posle Naserove smrti, nepovoljno utiče i na razvoj ideje i prakse radničkog učešća u upravljanju preduzećima.

2. I u jednom broju zemalja južno od Sahare posle izvojevanja nezavisnosti pojavljuje se ideja o radničkom učešću u upravljanju preduzećima, iako su društveno-ekonomski uslovi za njeno sprovođenje na ovom području znatno nepovoljniji nego drugde. U Republici Mali, Gani i Gvineji nije se stiglo dalje od pokušaja primene ideja radničkog učešća u upravljanju privredom. Međutim, u Tanzaniji su stvorene čvršće osnove. S usvajanjem čuvene Aruške deklaracije (1967), kao osnove tanzanijskog puta u socijalizam, nastupili su povoljniji uslovi za angažovanje radnika u upravljanju preduzećima.

Predsedničkim cirkularom br. 1 od januara 1970. definisani su oblici i osnove učešća radnika. Prema tom cirkularu, svako preduzeće u državnoj ili poludržavnoj svojini koje zapošljava više od deset radnika mora da osnuje radnički savet, izvršni odbor koji je organ radničkog saveta i odbor direktora. Međutim, u Tanzaniji do sada nije — kao u Alžiru i Egiptu — usvojen nikakav dekret o raspodeli prihoda na osnovu rada i zalaganja.

Odmah posle održavanja pripremnih tečajeva (druga polovina 1970) počeli su se osnivati radnički saveti po preduzećima, tako da ih je aprila 1971. bilo više od 100 u raznim područjima. Od tada se njihov broj stalno povećavao. Januara 1973. sistem radničkog učešća bio je zastupljen u 230 preduzeća i ustanova, a 1976. u 300 preduzeća i ustanova, što znači u više od polovine ukupnog broja preduzeća u javnoj svojini. Sistem radničkog učešća ovde (kao i u Alžiru i Kongu) ne odnosi se samo na privredna preduzeća, već obuhvata naučne, kulturne i druge institucije.

Kao u Alžiru, i u Tanzaniji su radnički saveti tela koja su za sada u najmanjoj meri našla svoje mesto. Izvršni i radnički komiteti se znatno više osećaju. To se objašnjava time što radnički saveti ne rešavaju dnevne probleme, kao što to, na primer, čine radnički komiteti (sindikalni organi) kad su u pitanju mere obezbeđenja, higijene i slično ili, pak, izvršni komiteti koji razmatraju svakodnevne probleme. Radnički saveti i direktorska

a treba da razmatraju politiku preduzeća, s tim da radnički
veti samo predlažu, a direktorska tela donose odluke.
Analizirajući stanje u jednom broju tanzanijskih preduze-
neki autori su pisali o tome da radnički komiteti i radnički
veti nisu bili instrumenti u rukama radnika, da radnički pred-
vnici u nekim savetima nisu bili svesni ni funkcija, ni značaja
ovih institucija, niti svojih prava. Očigledno je da radničko
ešće teško krči sebi put u jednoj zemlji u kojoj je radnička
asa malobrojna. Pa ipak, premda sporo, ono se na svojevrstan
čin razvija.

3. U Zambiji su počele pripreme za uvođenje radnika u up-
vljanje 1969. godine. Glavni pokretači bili su predsednik Zam-
je dr Kenet Kaunda i zambijski sindikati. Godine 1971. usvojen
u ovoj zemlji „Akt o industrijskim odnosima", kojim je pred-
đeno stvaranje radničkih saveta i zajedničkih saveta u predu-
ćima. Akt o novim industrijskim odnosima uveo je i instituciju
bitražnog suda, koji treba da omogući da se što bezbolnije re-
vaju sukobi među učesnicima proizvodnog procesa. Zakon o
dustrijskim odnosima sve do maja 1976. nije stupio na snagu.
ek tada je predsednik Kenet Kaunda, povodom donošenja „Spe-
ijalnog uputstva" o obaveznom izboru radničkih saveta ili rad-
ičkih komiteta, izjavio da su sazreli uslovi za praktičnu primenu
zakona o samoupravljanju", donetog 1971. godine. U roku od
est meseci, što znači do kraja 1976, u svim preduzećima u zemlji
rebalo je da budu obavljeni izbori za organe radničkog uprav-
janja.

4. Među zemlje koje rade na uključivanju radnika u uprav-
janje preduzećima spada i Demokratska Republika Kongo. Za
odnos vladajućih krugova Konga prema javnoj svojini i radnič-
kom učešću od prvorazrednog su značaja ovi dokumenti: Naredba
od jula 1973. posvećena statusu državnog preduzeća i Naredba od
18. maja 1973. koja uvodi instituciju trilogije u državnim predu-
zećima, mešovitim preduzećima i javnim službama i Dekret br.
73-166 od 18. maja 1975. o institucijama radničkog učešća i nje-
govoj ulozi i kompetencijama. Prema kongoanskim normativnim
aktima, organi upravljanja u navedenim preduzećima i službama
su: komitet upravljanja, uprava i partijska ćelija. Komitet up-
ravljanja je najviši organ u jednom preduzeću. On vodi opštu po-
litiku preduzeća, odlučuje o značajnim pitanjima, rukovodi glav-
nim aktivnostima i kontroliše izvršavanje odluka. Reč je o pari-
tetnom organu koji je sastavljen od: članova uprave i predstav-
nika partijske ćelije i sindikalne organizacije jedinice ili predu-
zeća. Na čelu tog komiteta upravljanja stoji ministar starateljskog
ministarstva ili njegov predstavnik. Glavni izvršni organ je up-
rava, sastavljena od direktora (ili generalnog direktora) i specija-
lizovanih direktora ili šefova odseka. Dok je komitet upravljanja
odgovoran starateljskim telima, dotle direktor odgovara pred
komitetom upravljanja.

Principi samoupravljanja ili princip takozvanog trojstva
(„TROIS CO") znače: (1) zajednička uloga države, partije i sindi-

kata u proučavanju problema ili projekta koji se odnose na delatnost preduzeća ili službe od interesa za radnike i njihove porodice; (2) sadejstvo ova tri faktora u usvajanju svake značajnije odluke i (3) zajednička odgovornost, to jest zajedničko snošenje posledica usvojenih odluka ovog odredujućeg trojstva. Da bi delatnost ta tri odlučujuća faktora bila efektivna, na osnovu Dekreta br. 73/166 od 18. maja 1973. na nivou svakog državnog i mešovitog preduzeća, državne ili poludržavne administracije treba da se osnuju, pored komiteta upravljanja (sastavljenog od članova uprave, predstavnika sindikata i članova partijske ćelije), i sledeći organi: paritetna komisija za regrutovanje i napredovanje, stalni komitet za proizvodnju, koji ima zadatak da favorizuje izvršavanje proizvodnog plana; komitet za kontrolu proizvodnje, koji kontroliše kvalitet i kvantitet proizvoda i kontroliše upravu na nivou radionica i magazina; i na kraju, drugarski sud, koji se bavi problemima zakašnjenja, odsustva, nesavesnosti na radu itd. (član 3). Dekret sadrži i odredbu prema kojoj komitet upravljanja za svoj rad odgovara pred opštom skupštinom radnika. Posebnim cirkularom precizirane su kompetencije i nadležnosti tih organa.

Somalija i Etiopija ispoljavaju takođe pojačani interes za razvijanje radničkog učešća u upravljanju privredom. Orijentišući se na politiku „oslonca na sopstvene noge", Somalija razvija razne vidove učešća radnika u upravljanju društvenim poslovima, a u okviru toga razrađuje se i koncepcija radničkog učešća u upravljanju privredom. Usvajanjem „Labour Code" (kodeks rada) 1972. godine, pristupilo se stvaranju upravnih komiteta u preduzećima javnog sektora. I u Etiopiji, posle uspostavljanja „Socijalističke Etiopije" januara 1975, nastali su uslovi za razvoj institucija radničkog učešća. Prema zvaničnim izjavama i dokumentima ove zemlje, radnički komiteti zajedno s upravom treba da imaju glavnu reč u upravljanju fabrikama. U izdavačkom preduzeću „Printing Press" u Adis Abebi bio je osnovan prvi radnički savet i pre nego što je Privremeni savet doneo odluku o osnivanju organa radničkog upravljanja.

5. Ako se uzme u obzir da su socijalistička opredeljenja u Africi, pre svega, vezana za probleme ubrzanog ekonomskog i društvenog razvoja, onda je razumljivo što je jedan od prioritetnih zadataka organa radničkog učešća — razvijanje proizvodnje i povećanje produktivnosti rada. O tom značajnom zadatku institucija radničkog učešća govore i alžirski Zakonik o upravljanju socijalističkim preduzećima, i Predsednički raspis br. 1 u Tanzaniji, i Dekret predsednika Ujedinjene Arapske Republike, i izjave i dokumenti političkih lidera u Kongu i Zambiji. Međutim, značajno je to što se svugde naglašava da radnici nisu samo faktor proizvodnje. Jedan od prioritetnih ciljeva koji se ističe jeste smanjivanje jaza između onih koji upravljaju i onih koji proizvode. Dakle, kao što će institucije radničkog učešća doprineti razvijanju proizvodnje i produktivnosti, isto tako one treba da doprinesu mnogo demokratizaciji odnosa i humanizaciji rada. Te institucije takođe

treba da budu brana prodoru birokratskih tendencija koje otežavaju ubrzan ekonomski i društveni razvoj; faktor povezivanja ličnih i opštih interesa; faktor eliminisanja posledica iz kolonijalnog perioda; faktor sprečavanja potencijalnih konflikata između menadžera i radnika itd. To znači da institucije radničkog učešća imaju veliki značaj ne samo na planu privrednog nego i društvenog razvoja, i to u različitoj meri i u različitim društvenim sredinama i zemljama.

IV. Perspektive

1. I pored slabosti i teškoća koje usporavaju razvoj radničkog učešća u afričkim zemljama, očito je da možemo zabeležiti značajne pozitivne rezultate. Većina organa radničkog učešća prevazilazi sferu klasičnog kolektivnog pregovaranja (ugovori o radnom vremenu, nadnicama i nekim vidovima radnih uslova). Te institucije omogućile su jednom, doduše, za sada još uvek manjem broju radnika, izvestan uvid u poslovanje preduzeća. Područje odlučivanja, u kome radnici imaju pravo da sudeluju (premda, najčešće, u savetodavnom svojstvu), nije za potcenjivanje, predstavlja svakako korak napred u procesu društvene afirmacije radničke klase. Uz to, u izvesnim slučajevima radnici učestvuju u odlučivanju o organizaciji proizvodnog procesa, o raznim pitanjima iz života radnika (stambenim, prehrambenim, kulturnim). Učešćem u delovanju tih organa, jedan broj radnika stekao je izvesna iskustva u širem poznavanju problema u vezi s upravljanjem preduzećima, što je značajno za budući razvoj radničkog učešća, za emancipaciju njegovih institucija od birokratske vlasti.

Već i samo to što se radnici podstiču na razmatranje važnih pitanja proizvodnje, raspodele, kadrovske politike itd. novi je korak u ostvarivanju socijalističke orijentacije Alžira, Tanzanije, Konga i drugih zemalja koje teže stvarnoj demokratizaciji društva. Danas je teško ostvariti samoupravljanje u tim zemljama, pa ipak, radničko učešće i ovakvo kakvo jeste od značaja je — u meri u kojoj predstavlja efikasan oblik zajedničkog delovanja radnika na preobražaju društvenog sistema. Možemo reći da je otvoren put odlučnijeg radničkog učešća u pravcu njegovog potpunijeg uključivanja u proces upravljanja.

Učešće radnika u upravljanju preduzećima poseban je vid i oblik klasne borbe. Naime, razvijanjem radničkog učešća i samoupravljanja izgrađuje se šira platforma za jačanje uloge radničke klase, radnih seljaka i inteligencije. A to omogućuje da se organizuju klasne snage koje će biti društveno-politički oslonac socijalizma.

Na kraju treba istaći takve pozitivne efekte radničke participacije kao što su: razvijanje radničke inicijative u jednom broju preduzeća, poboljšanje uslova rada, stambenih uslova, podizanje obrazovnog nivoa. Pojačana je sindikalna aktivnost, preciznije su definisani odnosi i uloga državnih organa, sindikalnih i partijskih

organizacija i organa radničkog učešća; unosi se više jasnoće u odnose između preduzeća i viših instanci; sve prisutnija je potreba veće finansijske gipkosti preduzeća, njihove veće autonomije, kao i suzbijanja birokratskih deformacija.

2. S druge strane, afričke zemlje nailaze na velike teškoće u daljoj afirmaciji ideje radničkog učešća u upravljanju privredom. U pitanju su, pre svega, nizak stepen proizvodnih snaga, nerazvijenost radničke klase, birokratizacija državnih i partijskih struktura, nerazvijenost partijskih i društvenih organizacija itd. Takvo društveno stanje otežava stvaranje razvijenijih oblika radničkog uključivanja u upravljanje privredom. U takvim uslovima svaka forma radničkog učešća ima svoje mesto u progresivnom društvenom kretanju, olakšavajući ga i ubrzavajući materijalne i subjektivne faktore razvoja.

Risto Kartalov

Kooperacija i udruživanje zemljoradnika u Makedoniji

1. Savremene karakteristike individualnih gazdinstava

Ukupni naš društveni i privredni razvitak izazvao je na selu, a samim tim i u strukturi individualnih gazdinstava, velika pomeranja i socijalne promene. Takvim promenama, istina, nisu podjednako zahvaćena sva područja. Poljoprivredna područja s intenzivnijom proizvodnjom više su i dublje uključena u društveno-ekonomske promene negoli područja ekstenzivne proizvodnje.

Danas u SR Makedoniji postoji veliki broj vrlo heterogenih kategorija individualnih gazdinstava. Njihova heterogenost se ogleda u: nivou ukupnog dohotka, produktivnosti rada, veličini i strukturi zemljišnih površina, zaposlenosti članova porodice, proizvodnoj orijentaciji, vrsti i obimu tržišne proizvodnje, opremljenosti gazdinstava sredstvima rada, povezanosti s udruženim radom itd. Prema tome, nemoguće je više govoriti o jedinstvenoj kategoriji poljoprivrednih individualnih gazdinstava. Dublji procesi su zahvatili selo i oni se međusobno prepliću, što sve ukazuje na složenost agrarne strukture i seoskih individualnih gazdinstava posebno.

U najnovijem razdoblju oseća se jaka težnja da se individualna gazdinstva tehnički opreme. Ako već sama nisu kadra da nabave traktore i druge mašine, ona sve više koriste usluge svojih sugrađana ili se uključuju u kooperativne odnose sa socijalističkim kolektivima. Primena savremenih agrotehničkih mera i savremene tehnike delimično je stimulisana i razvojem opštinskih i republičkih službi za unapređivanje individualne poljoprivrede, a takođe orijentacijom na kreditiranje individualnih gazdinstava. U 1976. godini individualna gazdinstva u SR Makedoniji posedovala su oko 7.500 traktora, što iznosi 73,5% ukupnog broja traktora u ovoj republici. Ima u tom procesu i neracionalnog trošenja sredstava, jer, po pravilu, male i razbacane parcele individualnog poseda veoma često ili umanjuju ekonomski efekat savremenih mašina, ili onemogućuju da se potpunije sprovode agrotehničke mere. A uzrok takvom ponašanju, odnosno orijentaciji na sopstvenu mehanizaciju, uglavnom su nerazvijeni odnosi u kooperaciji i udruživanju zemljoradnika. U stvari, nedostaju adekvatna rešenja i inicijative koji bi podsticali udruživanje.

Prema rezultatima popisa iz 1971. godine, u SR Makedoniji je bilo 657.138 poljoprivrednih stanovnika, što iznosi 39,9% ukupnog stanovništva, i 338.874 aktivna poljoprivrednika. To govori o brzim socijalnim promenama, ali i o tome da je SR Makedonija još agrarno prenaseljena. Jedan deo poljoprivrednog stanovništva (pretežno omladina) stalno napušta poljoprivredu i prelazi u grad, zapošljava se u nepoljoprivredne sektore.[1] Kao posledica migracije stanovništva, formiraju se pojedine karakteristične kategorije gazdinstava baš zbog zaposlenosti i pojedinih njihovih aktivnih članova u društvenom sektoru. Najkarakterističnije tendencije su u tome što se jako povećavaju kategorije mešovitih, nepoljoprivrednih i staračkih domaćinstava, a neposredno se smanjuje broj čisto poljoprivrednih gazdinstava.[2] Povećava se broj gazdinstava bez omladine i broj gazdinstava koja školuju svoj podmladak, a u isto vreme se ubrzano smanjuje broj gazdinstava koja zadržavaju naslednika na gazdinstvu. Ta je pojava, istina, karakteristična i za druga područja Jugoslavije.

Migracioni tokovi viškova poljoprivredne radne snage u proteklom periodu nisu bili pravovremeno društveno usmereni, te je opadala produktivnost, zapostavljani su proizvodni resursi poljoprivrede (zemlja itd.). Obim migracije bio je veći nego što su industrija i ostali nepoljoprivredni sektori bili kadri da ga apsorbuju, pa se usled toga javljala nezaposlenost u gradovima, povećavao se pritisak za odlazak na rad u inostranstvo, a takođe je zapuštana komunalna infrastruktura u selu i slabile su ostale

[1] Individualna gazdinstva u SR Makedoniji je u proteklom periodu napustilo oko 450 hiljada osoba, što iznosi 15 odsto iznad prirodnog priraštaja.

[2] U 1969. godini u strukturi individualnih gazdinstava poljoprivredna su učestvovala sa 46,2%, mešovita sa 43,1%, nepoljoprivredna sa 9% i staračka domaćinstva sa 1,7%.

proizvodne mogućnosti. U SR Makedoniji, na primer, svake godine oko 20% individualnog zemljišta ostaje pod ugarom ili potpuno neobrađeno. Analogno tome, ekonomska moć individualne poljoprivrede opada, a povećavaju se socijalni problemi ostarelih zemljoradnika i slično.

Značajne promene su se desile i u strukturi individualnih poseda. Povećao se broj malih poseda do 0,5 ha, koji se uglavnom nalaze u rukama mešovitih gazdinstava i nepoljoprivrednih vlasnika, a brzo se smanjuje kategorija srednjih i krupnih (za naše uslove) individualnih zemljišnih poseda.

Jedna od značajnih karakteristika individualnih gazdinstava u SR Makedoniji jeste i orijentacija ka tržišnoj proizvodnji, što dovodi do raspadanja proizvodnje na tradicionalnim osnovama. Oko 80% svojih potreba u današnjim uslovima prosečno individualno seosko gazdinstvo zadovoljava preko tržišta, a samo oko 20% naturalnom potrošnjom u okviru domaćinstva. Pre rata je taj odnos bio obrnut. Na ovakvo ponašanje individualnih gazdinstava utiču, nema sumnje, promene izvršene u proizvodnoj orijentaciji i specijalizaciji. Tradicionalne i ekstenzivne kulture (žita) sve više ustupaju mesto intenzivnim kulturama (voće, povrće, grožđe, industrijsko bilje), što omogućuje apsorpciju veće količine živog rada i postizanje većeg dohotka po jedinici površine.

Takva orijentacija je stimulisana živim građenjem kapitalnih objekata — hidromelioracija pre svega, ali svakako i uticajem unutrašnjeg tržišta. Rast kupovne moći jugoslovenskog tržišta, većih gradova i industrijskih središta snažno je podsticao proizvodnju, pre svega ranog povrća, voća, grožđa, odnosno delovao je u pravcu intenzivne specijalizacije. S razvojem specijalizacije rasla je i tržišnost poljoprivredne proizvodnje. Na taj način individualna gazdinstva u SR Makedoniji povećavaju obim dohotka, a ujedno se živo uključuju u robno-novčane tokove privrede. To je bitan prethodni uslov za razvoj i oživljavanje i snaženje raznih oblika kooperacije i udruživanja s organizacijama udruženog rada. To je utoliko značajnije što postoji i realno saznanje da mnoga pitanja iz života i rada individualnih poljoprivrednika oni sami nisu kadri da rešavaju ni sada ni u doglednoj budućnosti. Reč je, pre svega, o ekonomskim pitanjima: povećanju produktivnosti rada na individualnim gazdinstvima, prometu poljoprivrednih proizvoda itd.

U sadašnjoj situaciji, neorganizovani promet poljoprivrednih proizvoda ima nesagledive posledice po razvoj proizvodnje i predstavlja drastičan oblik neracionalnog trošenja društvenog rada. Svako gazdinstvo je primorano da samo rešava sve — od proizvodnje do realizacije. U fazi realizacije proizvođači su primorani da moljakaju razne prekupce i nakupce ili da sami provedu na putu više dana obilazeći više gradova kako bi unovčili svoju proizvodnju. Isto, tako nerešeno pitanje socijalno-zdravstvenog i penzionog osiguranja poljoprivrednika znatno ometa individualne proizvođače da se brže udružuju.

2. Oblici udruživanja i stepen udruženosti zemljoradnika

Nakon donošenja Ustava i Zakona o udruženom radu individualni proizvođači su se većma zainteresovali za udruživanje. Otpočeo je živ proces organizovanja organizacija na novim osnovama i stvaranje novih vidova udruživanja, čije je konstituisanje omogućio i republički zakon o udruživanju poljoprivrednika.

Krajem 1976. godine na području SR Makedonije delovalo je više od 80 poljoprivrednih zadruga i 15 osnovnih organizacija za kooperaciju, uglavnom pri kombinatima kao radnim organizacijama. Sve te organizacije udruživale su oko 5 hiljada individualnih poljoprivrednih proizvođača, što, po prilici, iznosi oko 3 odsto ukupnog broja gazdinstava. Šira i znatno obuhvatnija analiza organizacionih oblika koji postoje u poljoprivredi SR Makedonije pokazuje da su još uvek najdominantniji po svojoj ulozi oni oblici (bez obzira na to jesu li to zadruge ili OOUR za kooperaciju) preko kojih se sprovode klasični kooperativni odnosi s individualnim poljoprivrednicima, pretežno zasnovani na partnerstvu, odnosno kupoprodajnim osnovama.

Najveći broj osnovnih ili zadružnih organizacija okuplja onaj zakonski minimalan broj individualnih proizvođača koji je ugovorima „o dugoročnoj saradnji" neophodan uslov i pretpostavka za upis u sudske registre, ali time nikako nije kvalitativno poboljšana i omasovljena kooperativna saradnja s individualnim proizvođačima na trajnim osnovama. U većem broju tih osnovnih organizacija za kooperaciju i zadruga, stalno zaposljeni radnici *de facto* upravljaju poslovima i razvojnom politikom, dok su poljoprivrednici-kooperanti samo partneri, sa sasvim skučenim pravima. Većina tih osnovnih organizacija ima, istina, samoupravne akte i ugovore o udruživanju, ali je neposredna demokratija u njima ipak nerazvijena. Kao po nekom nepisanom pravilu, zborovi proizvođača kao oblik samoupravljanja gotovo i da ne postoje, što stvara nepoverenje među poljoprivrednicima o mogućnostima samoupravnog udruživanja rada i sredstava.

Ipak ne bi trebalo potcenjivati rezultate i društveni doprinos „klasičnih" kooperativnih odnosa. Ti oblici saradnje doprineli su tome da se poveća obim određenih vidova poljoprivredne proizvodnje: povrća, grožđa, industrijskih kultura i drugog, što je u krajnjoj liniji omogućilo da se i dohodak individualnih proizvođača poveća. Isto tako, individualni poljoprivredni proizvođači dobijaju proizvodne usluge pod povoljnim uslovima (kreditiranje, veštačko đubrivo, sortno seme, savremena obrada zemlje i slično), a veoma često tim putem plasiraju i svoje tržišne viškove glavnih poljoprivrednih proizvoda. Nije bez značaja i to da u kooperativnim odnosima, osobito onda kada imaju proizvodni karakter, individualni proizvođači upoznaju dostignuća savremene tehnologije (upotreba plastenika u proizvodnji povrća, prihvatanje novih sorata krastavaca, paradajza i drugog povrća, tehnološki zahvati u vinogradarstvu, voćarstvu itd.), odnosno kooperacijom se sprovodi

svojevrstan transfer savremene i visokoproduktivne tehnologije iz organizacija udruženog rada na individualne proizvođače. Sve je to dalo određene rezultate u podizanju prinosa po jedinici kapaciteta i u proizvodnji organizovanoj u kooperaciji i na individualnim gazdinstvima.

Takvim oblikom kooperacije ipak se prilično usko i samo privremeno rešava problem razvoja određenih vidova ukupne poljoprivredne proizvodnje. Naime, njega i dalje karakterišu visoka rasparčanost zemljišta,[3] niskoproduktivna i nespecijalizovana proizvodnja, individualno vođenje gazdinstva i slično. Stoga takva kooperacija nije kadra da zadovolji zahteve savremene tehnologije i proizvodnje — da se poveća produktivnost rada, da se zemljišne površine grupišu u blokove optimalne veličine, da se proizvodnja planira i specijalizuje itd. Ugovori zaključivani između individualnih proizvođača i organizacija za kooperaciju kao da nikoga nisu obavezivali. U slučaju nepovoljnog položaja, pojedini partner može istupiti iz ugovornih odnosa, što su više činile organizacije društvenog sektora nego sami proizvođači — kooperanti. Budući da su ugovori zaključivani na određeno vreme, to je kooperaciji davalo karakter privremene saradnje. Zato individualni proizvođači nisu bili zainteresovani da se ona dalje razvija i usavršava, jer im nije obezbeđivala rešavanje vitalnih ekonomskih i socijalnih problema za koje su oni zainteresovani.

Izvestan broj organizacija-organizatora kooperacije (pored prometnih i prerađivačkih) unosi izvesnu stihiju u kooperaciju i promet poljoprivrednih proizvoda, jer veoma često, naročito u periodima nestašice ili konjunkture pojedinih proizvoda, povećava otkupne cene pojedinih proizvoda i „prisiljava" individualne proizvođače da istupaju iz ugovornih obaveza s drugim organizacijama — organizatorima proizvodnje.[4]

Za organizacije koje sprovode kooperaciju vrlo je značajna njihova materijalno-tehnička i kadrovska osposobljenost i opremljenost. Jedan od otvorenih problema je i njihova teritorijalna rasprostranjenost, a u vezi s tim i organizacioni principi njihovog konstituisanja. Što se prvog tiče, može se reći da su osnovne organizacije za kooperaciju i poljoprivredne zadruge vrlo slabo tehnički opremljene i osposobljene da izvršavaju taj odgovorni društveni posao. U proseku poseduju po nekoliko traktora i kombajna, po pravilu već amortizovanih, zatim nedovoljan skladišni prostor i mali ukupan obim osnovnih sredstava, iako je većina njih jedina ovlašćena da sprovodi kooperaciju na celoj teritoriji na kojoj deluju kombinati ili zadruge. U SR Makedoniji jedna osnovna organizacija za kooperaciju ili poljoprivredna za-

[3] Prema rezultatima popisa iz 1969. godine, SR Makedonija ide među republike s najusitnjenijim zemljišnim posedom. Prosečna veličina individualnih poseda iznosi 2 ha, a jedno gazdinstvo ima u proseku 7,7 parcela.

[4] Taj oblik nelojalne utakmice osobito je karakterističan i veoma rasprostranjen u đevđelijskoj opštini između PIK-a „Zora", PIK-a „Izvorski", PIK-a „Vinojug" i drugih.

druga pokriva u proseku oko 17 seoskih naselja, što je veliki prostor da bi mogle uspešno razvijati proizvodnju i socijalističke društvene odnose. Ima, čak, primera da se delokrug delovanja tih osnovnih i zadružnih organizacija proteže na više od četrdeset sela. Sve to ukazuje na činjenicu da sadašnji broj osnovnih organizacija za kooperaciju pri kombinatima, a i poljoprivrednih zadruga, ni izdaleka nije dovoljan da bi zadovoljio nužne potrebe.

Na osnovu svega toga neminovno se nameće zaključak da postojeće osnovne organizacije za kooperaciju i poljoprivredne zadruge treba transformisati u skladu s ustavnim načelima i Zakonom o udruženom radu, a u isto vreme osnivati nove organizacione jedinice gde god za to postoje uslovi. Uostalom, proces preobražaja sela i afirmacije kooperacije nije mogućan ako se ne uđe u širinu, ako se ne stvaraju takve organizacije koje će udružiti zemljoradnike pojedinih sela i specijalizovati ih za određeni vid proizvodnje. Te osnovne organizacije treba dohodovno povezati s osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i u sferi prerade i prometa.

U dosadašnjem razvoju često se isticala dilema: da li pri udruživanju i razvoju kooperacije više forsirati udruživanje na teritorijalnoj ili pak na proizvodnoj osnovi. Neki vidovi proizvodnje, na primer: proizvodnja mleka, duvana, šećerne repe, suncokreta, grožđa, jabuka itd., više su organizovani na proizvodnom principu. U ovom slučaju, organizacije koje su razvijale te vidove saradnje bile su uglavnom udaljene od seoskih naselja, dakle od individualnih proizvođača, pa i nisu shvatale sve teškoće s kojima se oni susreću u svom životu i radu. Samoupravni odnosi takođe su bili nerazvijeni. S druge strane, neke osnovne organizacije udruženog rada, uglavnom pri kombinatima, konstituisane kao radne organizacije, pošle su putem potpunog udruživanja individualnih poljoprivrednih proizvođača. U nekim slučajevima, to je udruživanje sredstava i rada, a u nekim — samo sredstava (zemlje).

Instruktivan je u tom smislu primer udruživanja PIK-a „Crvena zvezda" iz Štipa s osnovnim organizacijama „Tri češmi" i „Lakavica". U ovim dvema osnovnim organizacijama svaki poljoprivrednik koji udružuje najmanje 4 ha zemlje sa pomenutim osnovim organizacijama ujedno udružuje i svoj rad na neodređeno vreme, bez obzira na to jesu li samoupravnim aktima predviđena slobodna radna mesta. Udruživanje sredstava (zemlje) provodi se više sa starijim poljoprivrednicima, s onima iznad 60 godina, ili s posednicima zemlje nesposobnim za privređivanje. U ovom slučaju oni dobijaju naknadu od 100 dinara po 1 hektaru mesečno do kraja života, a posle njihove smrti bračni drug je zdravstveno zaštićen. U prvom slučaju potpuno se udružuju rad i sredstva i snosi se zajednički rizik s ostalim radnicima u osnovnoj organizaciji, a u drugom slučaju — njihova su prava ograničena.

Na teritoriji dva seoska naselja udruženo je po oba pomenuta osnova ukupno oko 360 ha sa 63 individualna gazdinstva. Mada je potpuno udruživanje zemljoradnika kao koncepcija odavno prihvaćeno, taj vid je još nerazvijen, iako je dao određene rezultate

u smislu povećanja dohotka i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa.

3. Sticanje i raspodela dohotka udruženih zemljoradnika

Samoupravno i dohodovno rešavanje sticanja i raspodele dohotka udruženih zemljoradnika mora polaziti od ustavnih odredaba i Zakona o udruženom radu. Prema tome, udruživanje zemljoradnika i svi oblici saradnje s udruženim radom moraju polaziti od ekonomske zainteresovanosti individualnih proizvođača. Oni moraju imati interesa za povećanje produktivnosti rada i dohotka kako bi stvorili sredstva za rešavanje sopstvenih i porodičnih ekonomskih i socijalnih problema. Bez toga nije moguće pristupiti trajnom rešavanju kooperacije i udruživanja. U tom smislu, udruženi proizvođači moraju biti osnovni nosioci razvojne politike, organizacije proizvodnje, sticanja i raspodele dohotka. Udruživanje sredstava i rada individualnih poljoprivrednika ujedno je pretpostavka njihovog povoljnijeg samoupravnog položaja u primarnoj proizvodnji i znatno većeg uticaja u celini ukupne reprodukcije (u proizvodnoj, prerađivačkoj i prometnoj sferi).

U većem broju zadružnih i osnovnih organizacija koje sarađuju s individualnim gazdinstvima kroz udruživanje rada i sredstava prevlađuju klasični kupoprodajni odnosi. Isto tako, kada je reč o raspodeli dohotka, slabo su razvijeni samoupravni i dohodovni odnosi koji podrazumevaju ravnopravno uključivanje u proces odlučivanja i individualnih poljoprivrednika i stalno zaposlenih članova.[5] U većem broju organizacija ima inertnog odnosa i nerazumevanja članova stalno zaposlenih u zadružnim i osnovnim organizacijama prema individualnim proizvođačima-kooperantima. Nema sumnje, u pitanju su složeni društveno-ekonomski i politički odnosi, za čije je usavršavanje potreban duži period delovanja i viši stepen spremnosti subjektivnih snaga da razrešavaju konkretne situacije, ali se i sada većim naporom i radom mogu postići bolji rezultati. Pošto je raspodela dohotka u procesu udruživanja individualnih proizvođača ili kooperativnih odnosa središno pitanje, ono ima dalekosežan uticaj na ukupne odnose u agraru i na dugoročne interese individualnih proizvođača i njihov stav prema udruživanju. Stoga je neophodno potrebno da sve subjektivne snage: od seoskog naselja, opštine, republike do federacije, nastoje na tome da se ostvari načelo potpune samoupravne raspodele dohotka.

U nekim združenim organizacijama, kao i u osnovnim organizacijama za kooperaciju, javljaju se i shvatanja da je potrebno

[5] U našem istraživanju u đevđelijskom PIK-u „Vinojug", odnosno kod OOUR za kooperaciju, naišli smo na primer nerešenih dohodovnih odnosa. U prethodnoj godini ta osnovna organizacija je ostvarila ostatak dohotka od preko 2 miliona dinara. Umesto preraspodele dohotka s kooperantima i udruženim proizvođačima, ona ga je nepovratno ustupila drugoj osnovnoj organizaciji u okviru Kombinata.

izdvojeno rešavati samoupravne odnose, a posebno dohodovne odnose, s udruženim poljoprivrednicima. Pojavljuju se tu i tamo izvesne tvrdnje da bi individualni proizvođači bili spremni da učestvuju u samoupravnim organima, ali ne i da se u celosti dohodovno povezuju s organizacijama udruženog rada, tobože zato što nisu spremni da snose i izvestan rizik. Međutim, ovakve tvrdnje demantuje praksa, jer su, u principu, proizvođači spremni na saradnju pod uslovom da im se ponude jasni proizvodni programi i precizna merila o doprinosu svakog učesnika u procesu reprodukcije. U svakom slučaju, potrebno je ubuduće razvijati konkretna merila kojima je moguće sagledati (na osnovi udruženog rada, veličine zemljišta, sredstava rada i drugih sredstava) koliko je svaki učesnik doprineo povećanju ukupnog dohotka u osnovnoj i zadružnoj organizaciji. Međutim, za ostvarivanje samoupravnih dohodovnih odnosa individualnih zemljoradnika u primarnoj proizvodnji nužno je obezbediti šire oblike udruživanja u agroindustrijskom kompleksu.

Ima, takođe, primera koji svedoče da su već postignuti izvesni rezultati na planu potpunog dohodovnog povezivanja.[6] Poljoprivrednim proizvođačima-kooperantima ili udruženim proizvođačima naknadno se isplaćuje deo dohotka kada se izvrši prerada njihovih proizvoda, promet proizvoda na nivou kombinata i ukupna preraspodela dohotka po principu ristorna.

U izvesnom broju osnovnih organizacija i zemljoradničkih zadruga koje su se udružile po principu prijema u puni radni odnos, dohodak se između osnovne organizacije i udruženih proizvođača deli srazmerno njihovom doprinosu (proizvedene količine proizvoda, udruženo zemljište itd.) ili po istim načelima po kojima ostvaruju dohodak ostali zaposleni članovi osnovne, odnosno zadružne organizacije.

*

Udruživanje zemljoradnika i njihovo povezivanje s udruženim radom u agroindustrijskom kompleksu SR Makedonije ne ostvaruju se potrebnom dinamikom i još uvek obuhvataju relativno mali broj proizvođača. To je, pre svega, rezultat toga što u Republici postoji mali broj zadruga i osnovnih organizacija koje pristupaju kooperaciji i udruživanju, odnosno koje se zalažu za to i iniciraju takav proces. Znatan broj zadruga i osnovnih organizacija-kooperanata u suštini još nije konstituisan prema Zakonu o udruženom radu, postoji i neusklađenost pojedinih mera ekonomske

---

[6] Ilustrativan je primer iz PIK-a „Tikveš", odnosno osnovne organizacije za kooperaciju, koja vrši raspodelu dohotka srazmerno doprinosu svih učesnika u procesu proizvodnje, prerade i prometa. Dohodak udruženih proizvođača definitivno se isplaćuje posle konačne preraspodele dohotka po principu ristorna. Ima pokušaja da se taj oblik raspodele dohotka s individualnim poljoprivrednim proizvođačima proširi i na neke druge osnovne organizacije Kombinata.

politike, nema kompletnih programa za udruživanje individualnih proizvođača, a nesređeno stanje na tržištu poljoprivrednih proizvoda takođe relativno snažno utiče na ceo taj proces usporavajući ga. Izvršni komitet Predsedništva CK SK Makedonije predložio je da se u opštinama konstituišu koordinaciona tela za udruživanje, čiju veću aktivnost treba očekivati u narednom periodu. Od njih se očekuje i veća aktivnost u izrađivanju konkretnih razvojnih programa određenih vidova proizvodnje, očekuje se razvoj i specijalizacija pojedinih regiona u pogledu proizvodnje, prerade i plasmana, razvoj dohodovnih i samoupravnih odnosa, kako bi udruženi zemljoradnici u celoj toj aktivnosti našli svoje dugoročnije interese za povezivanje s udruženim radom.

Štefan Vojku

Opšte i posebno u socijalističkoj revoluciji i izgradnji*

Analiza glavnih obeležja savremenog sveta pokazuje nam da svuda, na svim kontinentima, dolazi do krupnih revolucionarnih, socijalnih i nacionalnih preobražaja, do dubokih promena u svetskom odnosu snaga u prilog progresivnih, antiimperijalističkih snaga. Glavna karakteristika tih promena jeste afirmisanje spremnosti narodâ da zauvek stanu na put imperijalističkoj politici dominacije i ugnjetavanja, sile i diktata, da se slobodno razvijaju kao potpuni gospodari svoje sudbine i svojih nacionalnih bogatstava.

Pobeda revolucionarne borbe naroda u mnogim zemljama Evrope, Azije i Amerike i njihovo stupanje na put socijalističke izgradnje pretvorili su socijalizam u ogromnu svetsku snagu koja jako utiče na savremeni društveni razvitak i na celokupni tok međunarodnog života. Pojačava se borba radničke klase i radnih masa kapitalističkih zemalja protiv društveno-ekonomske politike državnog monopolističkog kapitalizma, za demokratiju i društveni napredak. Ubrzano se nastavlja proces likvidiranja poslednjih ostataka kolonijalizma i sve veću snagu dobija borba narodâ protiv neokolonijalizma, za konačno ukidanje rasističke politike i aparthejda.

---

* Ovaj tekst Štefana Vojkua prenosimo iz časopisa „Era socialista", br. 23/1977, Bukurešt.

Krupne promene na svetskom planu dovele su do afirmisanja novog kursa u međunarodnom životu, koji je još daleko od toga da se učvrstio i postao ireverzibilan, ali koji još od sada predstavlja pozitivnu pojavu, usmerenu na uspostavljanje odnosa među državama na novim osnovama, na popuštanje, poverenje i saradnju među nacijama, na izgradnju novog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka.

Kao rezultat tih promena sve više se sužava sfera delovanja i uticaja imperijalizma, zaoštravaju se ekonomske, političke i socijalne protivrečnosti kapitalističkog sistema, sve snažnije se ispoljava anahronični karakter kapitalističkog uređenja. Sadašnja kriza obuhvata sve strane društveno-ekonomskog života, kontaminira celokupni javni život u kapitalističkim zemljama, rađa pojave moralnog degradiranja i raspadanja, dovodi u pitanje celokupni sistem struktura u kapitalističkom društvu. Značajno je to što i sve veći broj nemarksističkih ideologa i naučnika dolazi do konstatacije da proizvodni odnosi, te nacionalni i međunarodni društveni i politički odnosi koji su karakteristični za kapitalističko društvo, više ne odgovaraju novim proizvodnim snagama i tekovinama naučno-tehničke revolucije, više ne mogu da reše kompleksne probleme savremenog sveta i pruže perspektive koje će odgovarati progresu čovečanstva.

U tom smislu navešću samo jedan deo zaključaka iz drugog izveštaja „Ramskom klubu" koji su, pod naslovom „Čovečanstvo na raskršću", sastavili na osnovi naučnih metoda i složenih kompjuterskih analiza M. Mesarović i E. Pestel uz pomoć 40 saradnika i 21 konsultanta, uglednih naučnih radnika iz SAD, Savezne Republike Nemačke, Francuske, Italije, Japana itd. U izveštaju se polazi od konstatacije da „česte uzastopne krize koje obuhvataju celu zemaljsku kuglu predstavljaju najjasniji znak da se čovečanstvo nalazi na raskršću svog istorijskog razvitka". A iz rezultata analize proizlazi da „sadašnje krize nisu privremene... njihovo rešenje može se postići samo u globalnom kontekstu, na perspektivnoj osnovi", a to „između ostalih promena zahteva novi svetski ekonomski poredak i globalni sistem raspodele resursa".

Sveukupna slika savremenog sveta pokazuje da je kapitalističko uređenje završilo svoju istorijsku misiju i da mora da ustupi mesto superiornom uređenju. Duboki društveno-politički potresi i promene u raznim područjima sveta, posmatrani ne samo u svetlosti njihove razuđenosti i protivrečnosti u sadašnjem trenutku već i u širokoj istorijskoj perspektivi razvoja društvenih snaga koje se suočavaju i neizbežnih uticaja koje naučno-tehnička revolucija vrši na društveno-proizvodne odnose, potvrđuju da glavnu sadržinu naše epohe predstavlja prelazak celog čovečanstva i svih naroda u socijalizam.

Svakako, međunarodni kapitalizam još raspolaže resursima i još predstavlja veliku snagu o kojoj se mora voditi računa. Imperijalističke i reakcionarne snage nisu odustale i neće odustati od pokušaja da spreče ili bar odlože ili zakoče objektivni proces socijalističkog preobražaja sveta. Međutim, potpuno je opravdano,

društvenim optimizmom ispunjeno uverenje, izraženo u Programu Rumunske komunističke partije, da revolucionarne i progresivne snage i narodi mogu da pretvore u stvarnost postojeće mogućnosti za prelazak u socijalizam, da uspešno deluju na promenu sveta na novim osnovama, za izgradnju socijalističkog uređenja.

Već danas socijalizam je postao ogroman svetski proces, a njegove granice prekoračuju područje zemalja koje obično uključujemo u pojam svetskog socijalističkog sistema. Prirodno je da će se prelazak nekih novih naroda na put socijalizma vršiti u veoma raznovrsnim i sve raznovrsnijim formama, uz učešće sve različitijih društvenih snaga, pored radničke klase. Proces socijalističkog preobražaja čovečanstva razvija se neravnomerno u raznim zemljama, uz ponekad protivrečne pojave i etape koje mogu dovesti do napredovanja, nazadovanja i čak poraza, no krajnji cilj toga procesa je strukturno obnavljanje čitavog društva i njegovo reorganizovanje na novim, socijalističkim osnovama.

U toj istorijskoj perspektivi veliku aktuelnost za radničku klasu i njene partije, za sve napredne društvene snage dobilo je pitanje puteva i oblika socijalističke revolucije i izgradnje novog društvenog uređenja.

U međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu sve očiglednije postaje to da će prelazak novih naroda u socijalizam i njihovi putevi izgradnje novog društvenog uređenja imati drugačije oblike od onih u sadašnjim socijalističkim zemljama, da su oblici svake revolucije i svakog pojedinog revolucionarnog procesa originalni i neponovljivi, s obzirom na to da oni odlučujući zavise od objektivnih i subjektivnih uslova u svakoj zemlji. Raznovrsnost tih oblika u svakom narodu određuje velika različitost uslova koji rađaju razlike u istorijskom razvitku i stepenu društveno-političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka, kao i razlike u klasnoj strukturi i stepenu svesti, organizovanosti i političkog iskustva radničke klase, zatim ogromna raznovrsnost i kompleksnost nacionalnih osobenosti i tradicija nastalih tokom vekova.

Tu različitost naglašava različito mesto koje komunističke i radničke partije zauzimaju u društveno-političkom životu svojih zemalja. Na primer, u socijalističkim zemljama, u kojima komunističke i radničke partije deluju kao vladajuće partije, one pre svega svoje glavne napore usmeravaju na uspešnu izgradnju socijalističkog društva kao najviši dug prema sopstvenim narodima i prema međunarodnoj radničkoj klasi. Poznato je, međutim, da se i same socijalističke zemlje nalaze na raznim stepenima razvitka socijalističke izgradnje i da, prema tome, imaju da reše neka osnovna pitanja koja se umnogome razlikuju od zemlje do zemlje.

Sasvim drugačiji su unutrašnji društveno-politički uslovi i mesto koje u političkom životu zauzimaju komunističke i radničke partije kapitalističkih zemalja, pred kojima pre svega stoji zadatak da organizuju borbu i rukovode borbom radničke klase i svih demokratskih i progresivnih snaga protiv političke i eko-

nomske dominacije krupnih imperijalističkih monopola, za demokratske strukturne reforme koje će, u ovoj ili onoj formi, prokrčiti put socijalističkom preobražaju zemlje.

Takođe, odnos klasnih snaga i konkretna politička situacija u kojoj razvijaju svoju aktivnost revolucionarne i progresivne društvene snage kapitalističkih zemalja, kao i zemalja koje su se oslobodile kolonijalnog jarma, ili u kojima se narodi još uvek bore za nacionalno oslobođenje, znatno se razlikuju od zemlje do zemlje. U nekim zemljama te snage aktivno i snažno utiču na politički život uopšte i sada se nalaze pred veoma odgovornim istorijskim zadatkom — da zajedno s drugim društvenim snagama učestvuju u neposrednom upravljanju državom, uzimajući na sebe vladine odgovornosti. No čak i između ovih zemalja postoje velike razlike u unutrašnjim društveno-političkim i ekonomskim uslovima i međunarodnim odnosima, u razvoju i istorijskim tradicijama, društvenoj strukturi i osobenostima klasnih snaga, o čemu se mora voditi briga pri izgrađivanju revolucionarne strategije. Pri tome treba još dodati da u nekim zemljama komunističke partije deluju u teškim organizacionim i političkim uslovima, imaju slab uticaj u redovima radničke klase i društveno-političkom životu uopšte, a u nizu zemalja na raznim kontinentima sveta primorane su da rade u ilegalnosti i da se suprotstavljaju krvavim progonima reakcije. Sve to u svakoj zemlji daje nacionalnim uslovima značajna obeležja i specifične ciljeve, iz čega proizlazi da nema niti može biti jedinstvenih recepata za izgradnju taktičkih i strategijskih puteva socijalističke revolucije i izgradnje.

Ono što je odgovaralo ili odgovara izvesnim zemljama, u određenim konjunkturama i odnosima klasnih snaga na unutrašnjem i međunarodnom planu, ne može se posmatrati kao obavezan uzor za druge zemlje. Snaga socijalizma proizlazi iz toga što se rađa iz objektivnih istorijskih potreba savremenog društvenog razvitka, ali ne kao uvozni produkt, već kao sopstveno ostvarenje i kreacija radničke klase i narodnih masa u svakoj pojedinoj zemlji, imajući, dakle, karakteristična društvena i nacionalna obeležja.

Nema sumnje da će, sa svoje strane, i socijalistička reorganizacija društveno-ekonomskog i opšteg života i upravljanja društvom u novim državama koje će krenuti ovim putem primiti, u zavisnosti od zemlje, veoma raznovrsne oblike i modalitete, od kojih su neki još nepoznati i čak nepredvidljivi. Uspostavljanje socijalizma i izgradnja novog društvenog uređenja ne mogu se ostvariti na osnovi nekih unapred utvrđenih shema koje će se koristiti u bilo kojim nacionalnim i međunarodnim uslovima.

Neki teoretičari, polazeći od realističke konstatacije postojanja velike raznovrsnosti puteva prelaska u socijalizam i rešavanja pitanja socijalističkog preobražaja u zavisnosti od zemlje, stavljaju pod znak pitanja postojanje opštih, osnovnih zakona socijalističke revolucije i izgradnje. S druge strane, neki su na sasvim suprotnoj platformi, smatrajući da se osnovni zakoni so-

cijalističke revolucije i izgradnje svuda tobož podjednako ispoljavaju i da afirmisanje raznovrsnih puteva u socijalizam, u skladu s nacionalnim društveno-istorijskim osobenostima ove ili one zemlje i sveukupnim uslovima klasnih snaga na unutrašnjem i međunarodnom planu, navodno predstavlja kršenje opštih zakona socijalističke revolucije i izgradnje i skretanje od marksizma-lenjinizma.

Po našem mišljenju, oba su gledišta pogrešna. Ona pate od jednostranosti i pokazuju nedijalektičko ocenjivanje sveukupnosti savremenih društvenih pojava.

U vezi sa zakonitostima socijalističke revolucije i izgradnje nije moguće neposredno se osvrnuti na Marksa, Engelsa ili Lenjina, zato što ih oni nikada nisu definisali i, utoliko manje, nabrajali te zakonitosti.

Poznato je da su opšti zakoni socijalističke revolucije i izgradnje formulisani u Deklaraciji Moskovskog savetovanja predstavnika komunističkih i radničkih partija dvanaest socijalističkih zemalja 1957. godine, pri čemu je istaknuto da su ti zakoni potvrđeni „iskustvom SSSR-a i ostalih socijalističkih zemalja". Iako je napomenuto da se „ovi zakoni svuda ispoljavaju u veoma raznovrsnim osobenostima i nacionalnim tradicijama kao rezultat istorijskog razvitka, a o čemu se obavezno mora voditi računa", glavna orijentacija dokumenta, koja je smatrana nekom vrstom direktive za međunarodni komunistički i radnički pokret, bila je izražena u postavci prema kojoj oni imaju međunarodnu važnost jer su „svojstveni svim zemljama koje stupaju na put socijalizma".

Te postavke koje su godinama zauzimale, a i danas zauzimaju, veoma značajno, ponekad središno mesto u ideološkim debatama u međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu, tada je usvojio jedan veoma ograničen broj partija, a sa savetovanja su bile odsutne upravo one partije koje nisu prošle kroz iskustvo socijalističke revolucije i izgradnje, a koje su mogle da se izjasne, s obzirom na to da su bile upućene u to, da li se te zakonitosti koje su bile formulisane kao da proizlaze iz iskustva partija učesnica mogu ili ne mogu smatrati svojstvenim njihovim zemljama. Zbog toga mi ne izgleda prikladno da se i danas, u nekim napisima u ideološkim časopisima, prilikom razmatranja pitanja koja se tiču odnosa između opšteg i posebnog u sadašnjoj revolucionarnoj strategiji i taktici, još apeluje na nabrajanje sadržano u dokumentu iz 1957. godine, dokumentu koji je, uostalom, na planu međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta odavno zastareo. Pozivanje na taj dokument može samo da oteža shvatanje novih pojava u svetskom revolucionarnom procesu i ne može pomoći teorijskom sintetiziranju svestranog iskustva međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta poslednjih decenija i svih ostalih društvenih snaga koje na raznim područjima i sa raznovrsnim društveno-političkim shvatanjima deluju na ostvarivanju progresivnih nacionalnih i socijalnih preobražaja.

Svakako, procesima socijalističke revolucije i izgradnje vladaju objektivni zakoni društvenog razvitka, ali se i u toj oblasti potvrđuje filozofski, dijalektičkomaterijalistički princip prema kome opšte ne postoji i ne može postojati u apstraktnom stanju, ono ne lebdi iznad konkretne stvarnosti ove ili one zemlje u određenom društveno-istorijskom periodu, već se ispoljava i ostvaruje samo *u* posebnom i *kroz* njega, što nameće zaključak da nema niti može biti jedinstvenog, univerzalnog modela socijalističke revolucije i izgradnje. V. I. Lenjin je u delu *Dečja bolest „levičarstva" u komunizmu* insistirao na ovim zadacima komunista u kapitalističkim zemljama — da oni treba da znaju primeniti „opšte i osnovne principe komunizma na specifične odnose između klasa i partija, na ono što je specifično u objektivnom razvoju ka komunizmu, na osobenosti svake zemlje posebno, koje treba znati proučavati, otkrivati i pretpostavljati".

U tom duhu, u Programu Rumunske komunističke partije, pri razmatranju pitanja budućeg prelaska novih naroda na put socijalizma, kaže se: „Razume se, za socijalizam su bitni i uvek će biti bitni priroda političke vlasti i proizvodnih odnosa, prelazak državne vlasti u ruke radnih ljudi i uspostavljanje socijalističke svojine nad glavnim sredstvima za proizvodnju, ukidanje eksploatacije čoveka od strane čoveka, ostvarivanje socijalističkih principa raspodele. Ali je isto toliko tačno to da se opšti zakoni ispoljavaju u konkretnim uslovima, da se opšte ostvaruje preko posebnog, da se i borba za osvajanje vlasti i proces izgradnje novog uređenja razlikuju u zavisnosti od specifičnosti svake zemlje."

Ponekad, međutim, unapređujući postavku prema kojoj, tobože, ipak postoji jedan univerzalni model, pokušava se da se pokaže da su se još Marks i Engels zalagali za takvu postavku kojom su se, navodno, rukovodili u celokupnoj svojoj revolucionarnoj teorijskoj i praktičnoj aktivnosti. Kao glavni teorijski argument obično služi tekst iz uvoda prvog izdanja *Kapitala,* u kome Marks kaže da želi da analizira kapitalistički način proizvodnje i odnose u proizvodnji i razmeni koji tom načinu proizvodnje odgovaraju. Tim povodom on napominje da mu „naročito Engleska" služi kao ilustracija njegove teorijske studije zato što je ona „dosad klasična zemlja tog načina proizvodnje". U tom kontekstu Marks napominje da, zahvaljujući „prirodnim zakonima kapitalističke proizvodnje... koji deluju i nameću se s neumoljivom nužnošću... industrijski razvijenija zemlja samo pokazuje manje razvijenoj zemlji sliku njene sopstvene budućnosti".

Navodeći ovu duboku realističku postavku, neki izvlače zaključak da, kad se primenjuje na procese socijalističke revolucije i društva, iz nje, tobož po Marksovom shvatanju, proizlazi da prva pobednička socijalistička revolucija neizbežno služi kao univerzalni model budućim socijalističkim revolucijama i socijalističkim društvima u drugim zemljama.

Ostavimo po strani činjenicu, iako veoma značajnu, da Marks, kako proističe iz pomenutog citata, ne uzima *samo* En-

glesku, već *naročito* Englesku kao ilustraciju svoje studije. Ali postavka iz uvoda *Kapitala* ne može se primeniti na uslove jedne društvene revolucije, bilo buržoaske, bilo socijalističke, čak i iz prostog razloga što Marks uopšte nije imao na umu buržoasku revoluciju u Engleskoj koja bi mogla služiti kao univerzalni model svim ostalim buržoaskim revolucijama u drugim zemljama. On se samo osvrnuo na to da u Engleskoj, industrijski razvijenijoj zemlji, postoji kapitalistički način proizvodnje, da će se i manje razvijene zemlje industrijalizovati i da će se, zahvaljujući „prirodnim zakonima kapitalističke proizvodnje", i u svim tim zemljama razviti „kapitalistički način proizvodnje i odnosi u proizvodnji i razmeni koji mu odgovaraju".

Pojam „revolucije" i pojam „načina proizvodnje" nisu identični i pogrešno je brkati ih. Socijalistički način proizvodnje, na primer, nije isto što i socijalistička revolucija izvršena u ovoj ili onoj zemlji, jer do revolucije i dolazi upravo zato da bi započeo prelazak na ostvarivanje socijalističkog načina proizvodnje. Smisao Marksove postavke bio je taj da je Engleska, tada klasična kapitalistička zemlja, pokazivala manje razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti kao zemlje sa kapitalističkim načinom proizvodnje.

Svakako da prva pobednička socijalistička revolucija, za kojom je usledila pobeda socijalističke revolucije u mnogim drugim zemljama, pozitivno utiče na radničku klasu i na ostale napredne snage u zemljama koje se još uvek nalaze pod vladavinom kapitala, zato što im ukazuje na to da je neizbežni socijalistički preobražaj sveta već započeo u raznim oblastima zemaljske kugle. Međutim, procese i puteve prelaska današnjih kapitalističkih zemalja u socijalizam ne određuje postojanje jedne ili više socijalističkih zemalja, već unutrašnji razvoj klasne borbe kao objektivna nužnost koja u svakoj pojedinoj zemlji proističe „iz prirodnih zakona kapitalističke proizvodnje" — da se koristimo Marksovim rečima —, iz specifičnog stadijuma sopstvenog društvenog razvitka uopšte, strukture i raspoređenosti klasnih društvenih snaga u određenom istorijskom trenutku.

Karlu Marksu, tvorcu dijalektičkomaterijalističkog shvatanja istorije, bila je potpuno tuđa misao prema kojoj bi mogao da postoji neki univerzalni modeh revolucije. U intervjuu dopisniku lista „Vorld" („The World") u julu 1871, dakle posle Pariske komune, on je skrenuo pažnju na činjenicu da se organizacijama radničke klase ne može diktirati „određeni oblik političkih pokreta", već se od njih samo traži da „ovi pokreti budu orijentisani na ostvarivanje istog cilja... U svakom delu sveta", precizirao je on, „naša misija ima specijalne aspekte, a tamošnji radnici vode o tome računa i koračaju svojim sopstvenim putem u njenom ostvarivanju... Izbor ovog ili onog puta je stvar radničke klase u svakoj zemlji".

Vladimir Iljič Lenjin se u članku *O našoj revoluciji* (povodom beležaka N. Suhanova) jednostavno izrugivao onima koji su u pitanjima revolucije i uopšte u pitanjima revolucionarnog rad-

ničkog pokreta ne udaljavaju „koliko-toliko od nemačkog modela", onima kojima „i ne pada na pamet, na primer, da je Rusija mogla i morala da ima izvesne osobenosti koje se, svakako, nalaze na opštoj liniji svetskog razvitka, ali koje čine da se revolucija u ovoj zemlji razlikuje od svih ostalih prethodnih revolucija u zemljama zapadne Evrope".

Iako se, razumljivo, novi problemi savremenog sveta ne mogu rešavati citatima iz klasika od pre jednog veka ili pre pola veka, navešću još jedan citat iz Lenjinovog članka napisanog u maju 1918. godine (*O dečjoj bolesti „levičarstva" i sitnoburžoaskom duhu*). Lenjin je taj citat smatrao tako značajnim za preciziranje svoga gledišta da ga je doslovno ponovio u brošuri *O porezu u naturi*, tri godine kasnije, u maju 1921. „Marks", govorio je Lenjin, „nije sebi ni budućim pobornicima socijalističke revolucije vezivao ruke u pogledu raznih oblika, metoda i sredstava revolucije, s obzirom na to što je savršeno dobro shvatao koliko će mnogo novih problema iskrsavati tada, kako će se menjati čitava situacija i kako će se ona često i mnogo menjati u toku revolucije."

Nema sumnje, ta Lenjinova ocena o Marksu snažnije od bilo čega izražava način na koji su klasici naučnog socijalizma posmatrali odnos između opšteg i posebnog u socijalističkoj revoluciji.

Ogromna raznovrsnost istorijskih, društveno-ekonomskih i duhovnih uslova i okolnosti u kojima se danas razvija svetski revolucionarni proces nameće radničkoj klasi, komunističkim i radničkim partijama, ostalim snagama zainteresovanim za progres društva, potrebu znatnog diferenciranja u pogledu strategije i taktičke političke linije, u pogledu konkretnih ciljeva revolucionarne borbe, u skladu s nacionalnim uslovima i osobenostima u kojima deluju.

Ta istina se sama po sebi izražava samim različitim načinom na koji su se odigrale i odigravaju se socijalistička revolucija i izgradnja u socijalističkim zemljama, kojih danas ima na tri kontinenta. Takođe, ta se istina izražava u veoma raznovrsnim i originalnim pojavama do kojih dolazi u nizu zemalja koje ne spadaju u ono što se, obično, naziva „svetskim socijalističkim sistemom", ali koje se opredeljuju za socijalizam, dok se neke čak i proglašavaju socijalističkim zemljama i uvode napredne društvene reforme sa snažnim tendencijama socijalističkog karaktera. Ne možemo ignorisati činjenicu da danas u svetu postoje mnoge varijante slika i predstava o socijalističkom društvu. Ugled socijalizma na svetskom planu, žeđ naroda za socijalizmom, objektivna nužnost prelaska narodâ na put socijalističkog preobražaja društva daju socijalisitičkim ciljevima sve raznovrsnije forme i sadržaje, od zemlje do zemlje. Taj široki karakter doprinosi obogaćivanju teorijskih zaključaka i revolucionarnog praktičnog iskustva, rađa nove raznovrsne izraze socijalizma i nove teorije i programe vlasti nekih pokreta koji su socijalističkog karaktera ili koji se izjašnjavaju za socijalizam.

Formirani u vreme borbe protiv kolonijalizma i imperijalizma, za nacionalnu slobodu i samostalni politički i ekonomski razvitak, programi najvećeg dela tih pokreta sadrže elemente naučnog socijalizma, prilagođene specifičnim nacionalnim uslovima, pri čemu se istovremeno neizbežno oseća da su oni stvarani u uslovima nepostojanja ili krhkog postojanja moderne radničke klase. Ne smeju se, dakako, ignorisati protivrečnosti koje najveći deo njih sadrži zbog socijalističko-plemenskih shvatanja, zbog sitnoburžoaskih ili socijal-reformističkih infiltracija, zbog verskih i mističnih ostataka, kao i tendencija koje u pojedinim zemljama ispoljava nacionalna buržoazija da bi se prilagodila neokolonijalizmu i sarađivala s međunarodnim kapitalističkim monopolima. Međutim, ne verujem da je opravdana ocena nekih ideologa prema kojoj oni, tobož, predstavljaju neku vrstu varijante neproleterskog socijalizma koju rađa neproleterska, nacionalistička sitnoburžoaska stihija. Front antikapitalističke i antiimperijalističke ideološke borbe danas je mnogo širi i kompleksniji nego u doba kada se formiralo shvatanje naučnog socijalizma. Istorijska praksa je pokazala da u zemljama s nerazvijenim proletarijatom i seljačkom većinom, ukoliko seljaštvom rukovodi napredni revolucionarni odred koji ima jasno shvatanje o naprednim društvenim promenama, seljaštvo ima vrlo snažnu ulogu i aktivno učestvuje u revolucionarnoj borbi za otklanjanje starog i uspostavljanje novog uređenja.

Imajući sve to na umu, kao i oscilacije i nedoslednosti do kojih može doći u razvoju takvih revolucionarnih pokreta, možemo oceniti da su oni u glavnim crtama izraz novih društvenih snaga, aktivno uključenih u ogromni i protivrečni svetski revolucionarni proces strukturnog, progresivnog menjanja čitavog savremenog sveta. To pokazuje da je naših dana borba za socijalizam primila veoma veliku širinu i da nju vode ne samo komunisti i ne samo u znaku i pod rukovodstvom revolucionarnih snaga i shvatanja koja su se razvila u okviru naučnog socijalizma. Danas se u svetu odigravaju duboki revolucionarni procesi koje, kao što se ističe u Programu Rumunske komunističke partije, „shvataju, za koje su zainteresovane i za koje se u ovom ili onom vidu bore razne društvene snage".

Od bitnog je značaja činjenica za glavni pravac kretanja savremenog sveta, naime, da se razne teorije i revolucionarni društveni pokreti nadahnjuju od socijalizma u traženju teorijskih i praktičnih sredstava i rešenja koji će dovesti do prevazilaženja kapitalizma ili do nekapitalističkog razvitka, u svakom slučaju do kratkotrajnijeg ili dugotrajnijeg procesa otklanjanja nacionalnog i socijalnog ugnjetavanja i izrabljivanja i do izgradnje društvenog uređenja koje će biti nadmoćno kapitalizmu.

Shvatanje koje se duže vreme zadržalo u međunarodnom komunističkom pokretu, a prema kome, tobož, postoji model koji treba slediti u socijalističkoj revoluciji i izgradnji, nije moglo da podstakne traženje sopstvenih, originalnih puteva komunističkih partija kapitalističkih zemalja, već je blokiralo istraživanje novog

istorijskog iskustva i kočilo obogaćivanje socijalističke revolucionarne teorije i prakse.

U ideološkoj debati šezdesetih godina čula su se i mišljenja prema kojima raznovrsnost puteva i sredstava, navodno, odgovara opštim zakonima samo u borbi za osvajanje političke vlasti, a ne i posle osvajanja vlasti, kada se prelazi na izgradnju socijalističkog društva. Ta je postavka od samog početka bila osuđena na slab opticaj zato što je ograničavala delokrug opštih zakona i stvarala model socijalističke izgradnje neistorijskog, metafizičkog karaktera. A pojava novih oblika i načina u socijalističkoj izgradnji takođe predstavlja konkretan izraz opštih zakona društvenog razvitka, jer pod delovanjem tih objektivnih zakona društveni život stalno reprodukuje raznovrsnost i čini da, od zemlje do zemlje, postoje specifični nacionalni uslovi i osobenosti koje daju određen tok i rađaju nove modalitete u revolucionarnom procesu.

Nije teško predvideti da će u ovo doba prelaska čitavog čovečanstva u socijalizam stalno nastajati, u raznim zemljama i područjima zemaljske kugle, sve noviji i noviji oblici i načini ostvarivanja socijalističke revolucije i izgradnje. Duboka društveno-politička previranja u kapitalističkom svetu svakodnevno izbacuju na površinu pojave koje signaliziraju da u nekim zemljama u kojima je kapitalizam dostigao visoke tačke svog razvitka sazrevaju, a možda su već i sazreli, ne samo objektivni nego i subjektivni uslovi za ostvarenje strukturnih promena koje će prokrčiti put socijalističkog preobražaja. Izgleda da su neki putevi u socijalizam koji u prošlosti nisu bili mogući, ili nisu bili smatrani kao mogući, danas postali mogući u tim zemljama sa duboko ukorenjenim demokratskim tradicijama i specifičnim oblicima političke organizovanosti i aktivnosti radnih ljudi. Komunističke partije u razvijenim kapitalističkim zemljama danas se kapitalizmu suprotstavljaju novom strategijom koja nastaje iz mogućnosti postepenog prelaska u socijalizam putem demokratskog razvoja. To ne znači uništenje stare državne mašine, već njeno osvajanje u etapama, razvojem demokratskog procesa koji će joj promeniti klasnu sadržinu, uz istovremeno postepeno uvođenje pojedinih elemenata socijalizma u društveno-ekonomski život, koristeći parlament i vladine odgovornosti, uz podršku masovnih revolucionarnih akcija za prevazilaženje parlamentarizma i reformističkog guvernamentalizma. U tom pravcu polazi se od ideje da pokret naprednih preobražaja, koji uporedo sa stvaranjem potrebnih uslova perspektivno otvaraju put u socijalizam, premašuje okvire komunističkih partija i obuhvata veoma raznovrsne političke i društvene snage. Otuda politika komunističkih partija za sporazumevanje, saradnju i izgradnju platforme zajedničkog delovanja sa socijalističkim i socijaldemokratskim partijama, sa drugim naprednim snagama koje su nadahnute različitim društveno-političkim i filozofskim shvatanjima, ali su zainteresovane za demokratske promene koje će pružiti perspektivu postepene socijalističke reorganizacije zemlje.

Ostale su klasične i istovremeno potpuno aktuelne reči koje je Vladimir Iljič Lenjin napisao još 1898. kao osnovnu postavku koju je sprovodio u izgradnji revolucionarnog programa ruskih marksista: „Mi mislimo da je za ruske socijaliste veoma potrebno da samostalno razrađuju Marksovu teoriju zato što ona pruža samo opšte vodeće principe koji se u konkretnim uslovima u Engleskoj primenjuju drukčije nego u Francuskoj, u Francuskoj drukčije nego u Nemačkoj, u Nemačkoj drukčije nego u Rusiji."

U istorijskoj perspektivi revolucionarnih promena do kojih dolazi u svetu ne može se apsolutizovati prelazak u socijalizam „mirnim putem" ili „nemirnim putem", „građanskim ratom" ili „bez građanskog rata", zato što je i jedno i drugo moguće. Korišćenje ovog ili onog puta zavisi od konkretnih unutrašnjih i međunarodnih uslova u kojima se razvija revolucionarna borba i od stepena suprotstavljanja eksploatatorskih klasa. Pitanje puteva prelaska jeste i postaje sve složenije uporedo s naglašavanjem složenosti revolucionarnog procesa na svetskom planu i diversifikovanjem situacija kojima se moraju suprotstavljati napredne snage u svakoj zemlji.

Istorijsko iskustvo pokazuje pravilnost zaključaka do kojih su, u stvari, došle sve komunističke partije u svetu, naime, da se, s obzirom na duboke razlike u stepenu i istorijskim putevima razvoja i rastućeg diversifikovanja klasnih snaga na nacionalnom i međunarodnom planu, u svakoj zemlji nameće potreba samostalnog razmatranja političke linije, strategije i taktike prelaska u socijalizam i izgradnje novog uređenja.

Iskustvo komunističkih partija koje su već osvojile političku vlast i uspešno rukovode socijalističkom izgradnjom jeste snažan izvor pouka kako u pogledu pozitivnih oblika i metoda delovanja, tako i u pogledu oblika i metoda koje treba izbegavati. Vodeći brigu o tom iskustvu, čije bi zanemarivanje bilo jedna od najozbiljnijih grešaka, možemo reći da su za uspeh socijalizma u ovoj ili onoj zemlji odlučujući oblici i metodi delovanja koji izviru iz konkretnih nacionalnih uslova. U isto vreme, iskustvo svake revolucionarne partije radničke klase u kapitalističkim zemljama takođe je snažan izvor pouka i obogaćuje teorijsku i praktičnu riznicu međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta.

Međunarodni komunistički i radnički pokret danas sledi snažnije nego ikad primer Vladimira Iljiča Lenjina, koji marksizam nije posmatrao kao dogmu, a dugogodišnju praksu i iskustvo glavnih socijalističkih partija u Evropi svoga doba nije smatrao opštevažećim kalupima za mišljenje i delovanje. On je uložio ogroman rad na razvijanju marksističke teorije i njenom primenjivanju na imperijalistički stadijum u koji je bilo stupilo kapitalističko društvo, genijalno je primenio naučni socijalizam u specifičnim uslovima Rusije i izgradio organizacione oblike partije i odgovarajuću strategiju i taktiku za te uslove, što je pre šest decenija osiguralo pobedu socijalističke revolucije od svetskog značaja na jednoj šestini zemaljske kugle.

Objektivni zahtevi razvoja društva nameću potrebu stvaralačke primene revolucionarne marksističke nauke u novim pojavama i tendencijama do kojih dolazi u društvu, u konkretnim uslovima svake zemlje, u uslovima nacionalnih snaga koje mogu dovesti do pobede socijalizma.

U toj svetlosti prirodno je što će danas komunističke partije kapitalističkih zemalja u prvi plan svojih teorijskih i strategijskih preokupacija staviti istraživanje sopstvene društveno-istorijske stvarnosti, analizirati klasnu strukturu i klasne odnose, pomeranja u strukturi, raspoređenosti i odnosu snaga na nacionalnom planu, veoma pažljivo pratiti razvoj međunarodnog života, sklop pojava i snaga koje na ovaj ili onaj način utiču na tok unutrašnjih događaja, kao i na svetski revolucionarni proces uopšte.

Takva analiza u kritičkom i stvaralačkom duhu materijalističke dijalektike omogućava da se sagledaju pojave i elementi koji su odlučujući za izgradnju realističke revolucionarne strategije i taktike, kao i konkretni načini i rešenja koji će koristiti da bi se zemlji dao nov tip razvoja.

Drug Nikolae Čaušesku je visoko principijelno i u duhu duboke internacionalističke solidarnosti definisao stav naše partije o tom pitanju: „Dobro shvatamo nastojanja naprednih društvenih snaga u raznim zemljama, nastojanja naroda da nađu konkretan način prelaska u socijalizam koji će najbolje odgovarati njihovoj objektivnoj društveno-ekonomskoj stvarnosti, specifičnosti istorijskog razvitka i nacionalnim osobenostima." Generalni sekretar naše partije je visoko ocenio ta nastojanja i s pravom smatra da ona „obogaćuju novim iskustvom revolucionarnu društveno-političku misao i proširuju istorijski proces prelaska čovečanstva iz kapitalizma u socijalizam."

Potreba unapređivanja stvaralačke, samostalne i originalne politike izvire iz same suštine naučnog socijalizma, žive teorije koja odbacuje sve što je zastarelo i prihvata sve što je novo, napredno i što se stalno razvija u skladu s društvenom praksom čovečanstva.

Izgradnja i unapređivanje stvaralačke revolucionarne politike nerazdvojno su povezani s poštovanjem samostalnosti svake partije i njenog prava da nezavisno utvrđuje svoju političku liniju, strategiju i taktiku, bez ikakvog spoljnog mešanja.

Poštovanje prava svake partije i svakog naroda da potpuno nezavisno i slobodno biraju svoje puteve razvitka ima odlučujući značaj ne samo za uspeh revolucionarne borbe u svakoj zemlji već i za razvoj odnosa trajne solidarnosti i saradnje, za izgradnju jedinstva novog tipa među komunističkim i radničkim partijama. Tako prilazeći pitanju, bitno je, međutim, da se nikako ne dođe do protivstavljanja nekih shvatanja ili puteva socijalističke izgradnje drugima, da se socijalizam koji treba da se izgrađuje u nekim zemljama ne protivstavi socijalizmu koji je izgrađen i razvija se u nizu zemalja. Razvoj stvarne solidarnosti među komunističkim partijama može imati kao jedinu osnovu nove principe odnosa, principe koji kao bitnu komponentu uključuju poštovanje

prava svake partije da samostalno utvrđuje svoju politiku. Zbog toga jedan od najznačajnijih pozitivnih aspekata Berlinske konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope jeste to što je u usvojeni dokument upisana postavka prema kojoj će ove partije „razvijati svoju slobodno prihvaćenu, drugarsku internacionalističku saradnju i solidarnost na osnovu velikih ideja Marksa, Engelsa i Lenjina, u uslovima strogog poštovanja ravnopravnosti, suverene nezavisnosti svake partije i nemešanja u unutrašnje stvari, slobodnog izbora različitih puteva u borbi za napredne društvene promene, za socijalizam". Dosledna primena tih principa je zaista ključ jedinstva i međunarodne solidarnosti. Uostalom, Berlinska konferencija od juna 1976. pokazala je da je upravo uvažavanjem mišljenja svake partije i zajedničkim naporima da se dođe do konsultovanja i jednodušno prihvatljivih zaključaka bio moguéan uspeh sastanka, koji je na taj način značajno doprineo jedinstvu komunističkog i radničkog pokreta i revolucionarnih, antiimperijalističkih snaga.

Život ističe povećanu ulogu komunističkih i radničkih partija, radničke klase i naroda sveta u borbi za učvršćenje novog toka ka popuštanju i saradnji, ka uspostavljanju novih odnosa u međunarodnom životu. U takvim uslovima izuzetan značaj dobija pojačavanje akcije svih naprednih političkih i društvenih snaga za ubrzanje procesa izgradnje bezbednosti u Evropi i uopšte za ostvarenje razoružanja, a pre svega nuklearnog, za gašenje žarišta zategnutosti u svetu, za likvidiranje raskoraka između država i prevazilaženje nerazvijenosti, za izgradnju novog svetskog ekonomskog i političkog poretka. Za rešavanje tih pitanja od istorijskog značaja imperativno su nužni porast uloge svake revolucionarne partije u nacionalnom političkom životu kao i na međunarodnom planu, unapređivanje politike širokog otvaranja i širokih saveza, jačanje solidarnosti i saradnje sa svim naprednim, demokratskim snagama, sa svim društveno-političkim formacijama koje se izjašnjavaju za popuštanje, saradnju među narodima, mir i društveni napredak.

Dobro je poznato da Rumunska komunistička partija, kao odred međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta, u ovom duhu dosledno razvija saradnju sa svim komunističkim i radničkim partijama, sa socijalističkim i socijaldemokratskim partijama, sa svim naprednim, progresivnim snagama savremenog sveta, neumorno se zalaže za zbijenost velikog antiimperijalističkog fronta, za povećavanje njegove uloge u određivanju toka istorije, radi izgradnje boljeg i pravednijeg sveta, trijumfa socijalizma i komunizma.

S rumunskog
Luka Viorel

Ljupčo Cuculovski

Bloh kao tumač Marksovih „Teza o Fojerbahu"*

Ernst Bloh je jedan od onih mislilaca koji uvek i iznova postavljaju sebi pitanja, čak i onda kada se stvari čine sasvim prepoznatljivim i običnim, onemogujući na taj način da njegova misao bude zavedena i shematizovana i održavajući uvek onu finu distancu s kojom se odlikuje svagda kritički obojeno marksističko mišljenje od golog skepticizma. Štaviše, onaj koji želi upoznati filozofiju, smatra Bloh, mora podvrgnuti svoj duh naprezanju i biti spreman da podnese težinu posledica svojih zaključaka, a to je još više neophodno onom mišljenju koje je prevashodno okrenuto onome što tek treba doći, kakvo je marksističko, a sadašnjosti i prošlosti samo utoliko kako bi preko njih ponovo došlo samoj budućnosti. Tako je Blohova misao uvek kritička, ali istovremeno ispunjena nadom u svojoj okrenutosti onome što se ocrtava na horizontu budućnosti, insistirajući tako na čovekovoj slobodnoj akciji. Otuda je kategorija praxis, pored nade, jedna od centralnih kategorija u njegovoj filozofiji, i otuda postaje sasvim razumljiv Blohov interes za ispitivanje odnosa čovek—priro-

* Beogradski izdavačko-grafički zavod je 1976. godine izdao Blohov tekst *Marksove Teze o Fojerbahu*. To je, u stvari, jedno poglavlje uzeto iz Blohovog životnog dela *Princip nada*, čiji puni naslov glasi *Izmena sveta ili jedanaest Marksovih teza o Fojerbahu*. Tekst koji sledi je osvrt na ovo izdanje BIGZ-a.

da—društvo, kao i posredovanosti teorije praxisom i praxisa teorijom. Otuda on nije mogao nikako zaobići Marksove *Teze o Fojerbahu*.

Marks je 1845. godine, pre nego što je zajedno s Engelsom završio rukopis *Nemačka ideologija*, napisao *Teze o Fojerbahu*, ili svoje shvatanje cele dotadašnje filozofije, da bi u protivstavu njoj izneo, na iznenađujući originalan način, ali u isto vreme s gotovo neshvatljivom sažetošću, svoj novi pogled na svet i samu filozofiju. Od 1888. godine, kad ih je Engels prvi put objavio kao prilog svom spisu *Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije*, u nešto korigovanom obliku, pre svega stilski a nikako sadržinski, *Teze* postaju jedan od najznačajnijih i najznamenitijih tekstova marksizma, te privlače pažnju svih marksista i onih koji bilo iz kog razloga dolaze u dodir s Marksovom naukom. Osim već spomenute originalnosti i sažetosti, njihova privlačnost rezultat je i samog vremena u kome su nastale. To je vreme kada je *Sveta porodica* već bila objavljena, a *Nemačka ideologija* ostala u rukopisu, predata — po rečima samog Marksa — „glodarskoj kritici miševa", što znači u onom periodu kada se Marksova misao u osnovnim svojim crtama već uobličavala. Rasvetljavanje tog perioda i smisao *Teza* u tom kontekstu od izvanredne je važnosti za razumevanje daljeg misaonog razvoja samoga Marksa. Svakako da se pri tome moraju uzeti u obzir društveno-političke prilike u kojima nastaje sazrevanje Marksovih ideja, kao i uticaji određenih filozofskih sistema. Kada je Marks pisao *Teze*, sigurno je da je pred sobom imao filozofiju nemačkog idealizma i filozofiju francuskih materijalista, kao i samog njegovog savremenika, doduše nešto starijeg od Marksa, Ludviga Fojerbaha. Međutim, Bloh smatra da se *Teze* mogu razumeti i iz ranijih Marksovih radova (na taj način on insistira na kontinuitetu Marksove misli), u kojima su sadržani određeni elementi koji čine jezgro *Teza*, a koji su se pojavili, ako ne više, a ono bar godinu dana pre nastanka *Teza*, i to pre svega u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima od 1844. godine* i u *Svetoj porodici*.[1]

Polazeći od samoga Marksa i držeći se njegovog metoda, Bloh suštinu i smisao *Teza* nalazi u njihovom insistiranju na ljudskom praxisu i ukazivanju na uvek „oscilirajući odnos subjekt—objekt"[2], preko koga se čovek ne dâ nikako shvatiti kao ono što je samo-opredeljivano, već i kao opredeljujuće.[3] Pri tome, Marksova misao

[1] Na taj način Bloh je nastanak Marksovog naučnog pogleda na svet pomerio najmanje za godinu dana unazad od Engelsa, po kome je tek u *Tezama* sadržana klica novog pogleda na svet. U potkrepu svog stanovišta, Bloh navodi da je već u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* sadržana ideja da se samootuđenje traži u ekonomiji, a ne u religiji, Zatim, on smatra da je u *Rukopisima* nadvladano apstraktno-antropološko stanovište o odnosu čoveka prema čoveku, te da je u *Rukopisima* Marks istovremeno ukazivao i na odlučujuću ulogu rada u istoriji.

[2] Ernst Bloh, *Marksove Teze o Fojerbahu*, Beograd, 1976, str. 24.

[3] Takvo tumačenje Marksove misli, a u užem smislu i samih *Teza*, susreće se i u ranijem Blohovom delu *Subjekt-objekt*. To je osobito upečatljivo u glavama XIX i XX.

ostaje zarobljenik datosti, već postaje transcendirajuća misao ·ja se okreće budućnosti, da bi se to preko poslednje, jedanaeste ze, na najbolji način potvrdilo. Takav Blohov prilaz *Tezama* ne mo što je prihvatljiv i u duhu izvornog Marksa već je i sasvim u ladu sa celinom Blohove misli. Filozofija koja se umnogome sniva na kategoriji nade i poziva na nju mora čoveku otvoriti ostor za njegovu slobodnu akciju, i ujedno mora samu stvar›st da shvati kao ono što je dato, ali istovremeno da je pojmi kao trenutu budućnosti, to jest kao mogućnost koju tek treba ostvati pomoću istorijski slobodne čovekove delatnosti.

Pre nego što pređe na samu analizu *Teza* Bloh čini napor da . grupiše u logične i smisaone celine koje bi proisticale jedna iz ruge i koje bi na najbolji način u sebi izražavale samu tendenciju larksove misli. To je još potrebnije zato što „ne postoji nijedan omentar uz jedanaest teza" koji bi izvršio to grupisanje i koji bi mogućio adekvatan pristup *Tezama*. Bloh ne želi njihovo grupianje po redosledu, ili — kako on kaže — „po *ciframa*" (kakvo usrećemo u nekim ranijim analizama), jer „puko rangiranje broeva" ne može pokazati „povezanost njihove kratkoće kao i dubine oja se reprodukuje". Shodno svojoj osnovnoj zamerci prethodim analizama, on *Teze* svrstava u četiri grupe: saznajno-teorijsku teze 5, 1, 3), antropološko-istorijsku (teze 4, 6, 7, 9, 10), grupa koja e odnosi na teoriju i praksu (teze 2, 8) i, na kraju, jedanaesta teza, koju on naziva lozinkom. U svojoj analizi Bloh im prilazi upravo akvim redosledom.

Pre nego što priđemo Blohovom komentaru Marksovih *Teza* › *Fojerbahu*, sasvim je razumljivo da se upitamo s kojom grupom očeti, jer se i sam Bloh služi tom metodom u pristupu *Tezama*. Naime, rekli smo, on ne ide od teze do teze onim redom kojim ih je Marks pisao, već traži njihovo grupisanje u određene smisaone celine, pa tek onda izlaže svoju analizu. Svakako da grupisanje *Teza* nije moguće pre nego što je izvršena njihova *stvarna* analiza, ali kada je analiza već gotova i kada je treba izložiti, onda je mogućan takav metodički pristup. Ohrabreni takvim Blohovim pristupom, mi se sada sasvim slobodno možemo pitati s kojom od Blohovih grupa početi. Čini nam se da je najcelishodnije početi od one grupe koja se u Blohovom tekstu javlja kao treća, a koju on naziva grupom teorija-praksa, pa tek onda pristupiti saznajno-teorijskoj, od koje on polazi u svom izlaganju. Takav pristup Blohovoj analizi ima opravdanje pre svega u tome što nije moguće dokraja doći do suštine saznajno-teorijskog procesa (prva grupa kod Bloha) pre nego što se dâ odgovor na pitanje o odnosu teorije i prakse (Blohova treća grupa), jer je, u krajnjoj instanci, problem saznanja samo deo odnosa teorija — praksa, ili, drugačije rečeno: sâmo saznanje razvija se unutar tog procesa, pa bi bez njegovog poznavanja bilo nemoguće objasniti saznanje. Međutim, pošto se grupa teorija-praksa ne odnosi samo na uzajamnu uslovljenost teorije i prakse, već ukazuje i na kriterijum istine („dokaz i obistinjavanje") — koji se, opet, isto kao i sâmo saznanje, razvija unutar procesa teorija-praksa — to je potrebno, u daljem izlaganju Blo-

hove analize Marksovih *Teza*, ponovo se vraćati na tu grupu. Onda bi, kao treća grupa, došla antropološko-istorijska i, naposletku, jedanaesta teza o Fojerbahu.

Rekli smo da ćemo poći od one grupe koju Bloh naziva teorija-praksa. Tu on insistira, pre svega, na tome da se, po Marksu, „ne priznaje da je misao bleda i nemoćna" (str. 42), a još manje se glorifikuje moć stvarnosti *po sebi*. Ako misao nije bleda i nemoćna, to nije zato što je ona pre stvarnosti i iznad stvarnosti, već zato što je u Marksa, povezana s praksom, postala *moćna*. Pokušaji da se misao i teorija dovedu u dodir s praksom nisu nepoznati misliocima pre Marksa. Postojanje tih pokušaja se mora priznati i stoga što su oni verifikovani u istoriji filozofije (tu je, na primer, Platon sa svojim pokušajem da ostvari idealnu državu na Siciliji); ali stvar nije u tome, ili pre svega u tome, jer se misao kod njih ponaša „kao kakav monarh" (str. 45), koji se spušta do naroda da bi se tu dokazao i potvrdio, ili kao misao koja nalazi samo svoju primenu u ljudskoj delatnosti, dok se sama ljudska delatnost pojavljuje kao gola primena teorije. Time se i teorija i praksa nalaze jedna izvan druge i tek naknadno dolaze u dodir jedna s drugom. Međutim, Bloh je daleko od namere da to zameri prethodnoj filozofiji — jer „u doba antičkog i feudalnog prezrivog odnosa prema radu i u doba građanskog etosa rada bez konkretnosti rada" (str. 44) taj dijalektički spoj nije bio ni moguć. Tako je za njih rad ostao ono što dolazi posle misli i teorije, a teorija ono što se, doduše, spušta — ali i ne mora — do same prakse. Između tako shvaćenih kategorija teorije i prakse bilo je moguće uspostaviti samo spoljašnji, a nikako unutrašnji odnos. Tek je u filozofiji koja je neposredno prethodila Marksu (nemački idealizam) bilo moguće veće ukazivanje na ljudski praxis i njegovu ulogu u nastanku čoveka i teorije, ali ipak u nedovoljnoj meri.[4] Čak i pokušaji Cješkovskog (1814—1894), koji smatra da „budućnost filozofije uopće pripada praktičnoj filozofiji ili, bolje reći, filozofiji prakse... koja će istinu razvijati u konkretnoj djelatnosti"[5], ne završavaju željenim plodom. Mada je ovde za prvi put upotrebljen termin „filozofija prakse", koji će se kasnije vezivati za samu suštinu Marksove nauke, i mada Cješkovski, želeći da izmeni istoriju i svet, traži od filozofije da se okrene budućem i zamera Hegelu što nije „nijednom rečju spomenuo budućnost"[6], već smatra (on, Hegel) da filozofija „mora imati samo snagu tumačenja onoga što se već zbilo"[7], ipak i teorija i praksa ostaju jedna drugoj strane. Strane već i zbog toga što samo ona filozofija koja za sobom

[4] Bloh je saglasan s Marksovom ocenom Hegela i njegove *Fenomenologije*, u kojoj je shvaćena suština rada i po kojoj je čovek rezultat sopstvenog rada. Svakako da je to ogroman korak u poređenju s prethodnom filozofijom, ali ipak se ovde radi, pre svega, o istorijsko-idealističkom shvatanju pojma rada. Vidi E. Bloh, ibid., str. 13. i 23.

[5] Citirano prema: Auguste Cornu, *Karl Marx i Friedrich Engels*, I, Zagreb, 1958, str.182.

[6] Ibid., str. 181.

[7] Ibid.

ima već razvijenu ekonomsku teoriju, u kojoj delanje po sebi podrazumeva sasvim konkretan predmetni sadržaj, može dovesti do prave koncepcije o suštini teorije i prakse, što nije bio slučaj ni sa jednom prethodnom filozofijom.[8] Tek su po Marksu i kod Marksa prvi put ujedinjene teorija i praksa, i to tako što se uzajamno pretpostavljaju. Prema Blohu, to bi značilo da je svaka teorija praktična (ne samo zbog toga što dovodi do akcije već i zbog toga što je nemoguća bez nje), a svaka praktična delatnost, u odsustvu boljeg termina, jeste teorijska (ne u smislu što se razvija ili bi se razvijala jedino u ljudskoj glavi, nego kao delatnost koja nije moguća bez teorije, koja tek s teorijom i kroz nju postaje ono što jeste). Ujedno se pomoću posredovanosti teorije praksom, i obrnuto, može ukinuti primat stvarnosti *po sebi*, te da se tako pomoću praktično-teorijske ljudske delatnosti pretvori u stvarnost *za nas*. To i dovodi Bloha do zaključka da „konkretnoj misli nije pridata veća vrednost nego onde gde je postala svetlost za delo, i delu nije pridata veća vrednost nego onde gde je postalo kruna istine" (str. 50).

Dok je analizom druge i osme teze Bloh izlagao Marksovo tumačenje odnosa teorija — praksa, dotle je u petoj, prvoj i trećoj tezi otkrivao Marksovo shvatanje procesâ saznanja, te zato ovu grupu teza on i naziva saznajno-teorijskom. Analizom ove grupe Bloh ukazuje na nespornu činjenicu da Marks saznanju, isto kao i teoriji, ne prilazi kao onom što bi, stojeći nasuprot objektu, njega samo reflektiralo (odražavalo), već da saznanje, u jedinstvu sa ljudskim radom, oblikuje i menja svoj predmet. Ni u jednoj filozofiji misao nije bila shvaćena kao tako konkretna i moćna kao ovde — kod Marksa, koji njen prapočetak i izvor, a i njen kraj stavlja u samu delatnost, u čin, ljudsku praksu.

Fojerbah, mislilac materijalizma, nezadovoljan Hegelovom spekulativnom filozofijom, traži da misao i saznanje polaze od čulnog, da se i misao i saznanje postave na noge, ali mu, kao misliocu kontemplativnog materijalizma, ostaje strana prava, predmetna ljudska delatnost, a „noge još ne mogu da idu" (str. 20), kao što i „samo tlo ostaje neprohodno" (str. 20). Zato Marks, svojom prvom tezom, insistira na tome da se čulnost shvati kao *„ljudska čulna delatnost, praksa"*, a ne kao golo opažanje, i istovremeno da se sâm predmet (stvarnost) mora pojmiti kao nešto subjektivno, kao ono što rezultira iz ljudske čulne delatnosti (praxisa), a ne samo „u obliku *objekta*"[9]. Nasuprot starom materijalizmu, idealizam je, i

---

[8] Uporedi sa E. Bloh, *Marksove Teze o Fojerbahu*, Beograd, 1976, str. 49.

[9] Pri parafraziranju ovog dela Marksove prve teze o Fojerbahu, Blohu se potkrada omaška. On kaže: „I prva teza zamera svem dosadašnjem materijalizmu što se opažanje shvata ‚u obliku objekta' " (vidi E. Bloh, ibid., str. 20). Međutim, Marks to nije mogao zameriti prethodnom materijalizmu iz jednog sasvim prostog razloga — niko pre njega to nije ni tvrdio (da se opažanje mora shvatiti u obliku objekta), a nadalje, Marks u ovom delu teze ne ukazuje na to kako je opažanje bilo shvaćeno u prethodnoj filozofiji, već se njegova primedba odnosi na to da je čulnost bila shvaćena *samo* kao opažanje

to ne bilo koji, već onaj koji se pojavio u građanskom društvu, razvio aktivnu stranu, ljudsku delatnost, smatra Bloh. I sada dolazi jedno Blohovo sasvim razložno i prihvatljivo objašnjenje o razlozima koji su doveli nemački idealizam do toga da razvija ljudsku delatnu stranu. Korene toga on nalazi u društveno-ekonomskim promenama. Sve dok se čovek s prezrivom nadmenošću odnosio prema radu i ljudskoj praktičnoj delatnosti (to je karakteristično za robovlasničko i za feudalno društvo) nije se ni mogla sagledati uloga rada u procesu nastajanja čoveka i njegove svesti o sebi i onom što ga okružuje.[10] Toj zabludi (preziranje rada) platio je danak i Demokrit, najveći materijalist Antike, koji se, ne mogavši da sagleda ulogu rada, nije svojom teorijom saznanja ni za dlaku razlikovao od Platonove. I jedan i drugi su ostali na tlu „saznajno-teorijske nedelatnosti", shvatajući samo saznanje kao sećanje (Platon) ili golu recepciju (Demokrit). Tek sa građanskim društvom„ sa njegovim „etosom rada", bilo je moguće ući mnogo dublje u tajne i plodove rada, tek u onom društvu „u kome vladajuća klasa samu sebe vidi ili bi htela da vidi u radu" (str. 25), i u kome rad prestaje da bude sramota. Ali to prodiranje u tajne rada i njegove plodove nije se ipak moglo do kraja izvesti zato što građansko društvo i ne poznaje pravi rad, već samo njegov privid, te se zato i delatnost u njegovoj ideologiji javlja kao apstraktna, lišena konkretnosti i čulnosti (str. 21—24). To i omogućuje Blohu, koristeći istovremeno i Marksovo shvatanje, da tvrdi kako Hegel, sagledavši ulogu rada, stoji na stanovištu moderne nacionalne ekonomije (što znači da je i on, ako ne više, a ono bar na visini svog vremena — građanskog društva), dok Fojerbah, koji vremenski dolazi posle Hegela, ostaje u okvirima „robovlasničkog društva ili kmetstva"[11], ne mogavši da čulnost podigne na nivo praxisa, i plaćajući, na taj način, svoj dug kontemplativnom materijalizmu, otkrivajući pri tom svu paradoksalnost takvog materijalizma.

I ako se sada pitamo kojim putem i kako je uopšte Marks došao do svoje humanošću prožete saznajno-teorijske koncepcije, onda bismo mogli, poučeni Blohovim načinom razmišljanja, smatrati za osnovu cele prekretnice u Marksovom misaonom razvitku njegovo vezivanje za interese i stvar proletarijata. Klasa koja živi od svog rada, i samo od njega, ne može sâm rad prezirati, kao što ni klasi koja želi da stvarnost uistinu i iz korena promeni (kakva je proletarijat) ne može izgledati strana misao u kojoj se prihvata ljudska praktična delatnost, a samom saznanju pridaje se krea-

---

(a nju treba, po Marksu, shvatiti i kao praksu), a stvarnost (a ne opažanje, kako stoji kod Bloha) jedino u obliku objekta. Uporedi s Marksovom prvom tezom.

[10] Već smo ukazali na to da se to dogodilo, po Marksovim rečima, prvi put u Hegelovoj *Fenomenologiji* i da je Marksovo uvažavanje *Fenomenologije* prihvatio i Bloh.

[11] E. Bloh, ibid., str. 24. Čini nam se da se Blohova ocena Fojerbahovog stanovišta, kao i stanovišta starog materijalizma, razlikuje od one koju Marks izražava u tezama 9. i 10, u kojoj posebno naglašava da je stanovište starog, a to znači i Fojerbahovog, materijalizma građansko društvo, a ne kao kod Bloha — robovlasničko.

tivna uloga u procesu stvaranja i menjanja sveta. Ne samo što takva misao ne može biti strana proletarijatu, nego takva misao može da ponikne samo u savezu sa proletarijatom. Zato je Marks mogao da prevaziđe Fojerbahov kontemplativni materijalizam, s jedne, i da odbaci koncepciju o apstraktnoj ljudskoj delatnosti, kakva je bila Hegelova, s druge strane, i da na osnovu njihove kritičke prerade izgradi učenje o konkretno-revolucionarnoj delatnosti. Ono što otkriva prva teza (uzajamna uslovljenost subjekta i objekta) potvrđuje se na konkretniji način u trećoj tezi, u kojoj Marks „vodi rat na dva fronta ... ; on se bori kako protiv mehanicističke teorije o mišljenju, koja se završava fatalizmom bića, tako i protiv idealističke teorije o subjektu, koja se završava pučizmom, u najmanju ruku preteranim optimizmom u pogledu delatnosti". Bloh smatra da Marks ovom tezom ukida prius bića u onom starom vulgarnomaterijalističkom smislu, shvatajući i samu misao, ljudsko saznanje, sâm subjekt kao deo bića koji ne samo što je po svojoj prirodi materijalan već koji i uspeva da se nametne materiji, biću, tako da je ovom tezom „prius bića *povećan za ljudsku aktivnost*" [12]. Istovremeno, misao koja se razvijala zajedno sa ljudskim delanjem, koja je proizišla iz prakse i koja sledi njen razvitak, ima tu osobinu, smatra Marks, da se ponovo vraća njoj; ne samo da bi se tu ostvarila nego da u samoj praksi nađe svoju potvrdu, da proveri sopstvenu moć i istinitost[13], jer „nema *nikakvog teorijski imanentno mogućeg potpunog dokaza*" (str. 43), te tako, prema Marksu, dokaz leži u teorijski obrađenoj čulnosti, a „to je, najzad, čulnost teorijski oposredovane, teorijski stečene *prakse*" (str. 43).

Bloh je svojom analizom druge i osme teze (grupa teorija-praksa) i pete, prve i treće (saznajno-teorijska grupa) pokazao svu veličinu Marksovog insistiranja na ljudskom praxisu i otkrio da je Fojerbah sa svojim kontemplativnim materijalizmom pre na tlu robovlasničkog društva (u najboljem slučaju feudalnog) negoli na nivou građanskog društva. U obrazlaganju takvog svog stava prema Fojerbahu Bloh je praktično-teorijski upotrebljavao Marksov metod, uvek dovodeći određenu filozofsku koncepciju u odnos sa konkretnom društveno-ekonomskom praksom, nalazeći u njoj izvore i objašnjenja za filozofiju koju je hteo objasniti. Pri tome, niju mi bila strana ideja da iza svega potraži klasnu osnovu (korene). Takvim se postupkom služi i pri analizi teza 4, 6, 7, 9. i 10 (antropološko-istorijska grupa), za koje smatra da u sebi sadrže

---

[12] E. Bloh, ibid., str. 31. Pri objašnjenju ove teze Bloh ne ostaje samo kod nje, već, dovodeći je u relaciju s kasnijim Marksovim radovima (*Nemačka ideologija, Kapital*), on uspeva da je osvetli sa više strana i da ukaže na Marksov kasniji misaoni kontinuitet, isto onako kao što i same *Teze* izvodi iz ranijih Marksovih radova.

[13] U ovoj tački mi se ponovo vraćamo na Blohovu grupu teorija-praksa, na šta smo ranije upozorili. Morali smo ovako postupiti, jer činilo nam se da je najprirodnije prvo izneti opšti odnos teorija—praksa, iz čijeg razumevanja bi se mogao lakše osvetliti problem saznanja, pa tek onda pristupiti problemu o kriterijumu istine („dokaz i osvedočenje") koji je Bloh obuhvatio grupom teorija-praksa.

Marksov istinski materijalizam i čiji cilj nalazi u naporu da objasne fenomen samootuđenja.

Kada Fojerbah, u objašnjavanju religijskog samootuđenja, stavlja ljudsku suštinu kao kakav apstraktum u individui, ne mogavši da vidi kako sam individuum nije ništa drugo do celokupnost društvenih odnosa; i kada želi da na toj osnovi objasni samu suštinu religije, on pokazuje da je i ovde ostao na tlu starog društva. Štaviše, on „i nije ništa drugo već epigon Stoe" (str. 34). Vreme Stoe i vreme Fojerbaha imaju jedan zajednički imenitelj, a to je da je i ovde, kao i tamo, društvo atomizovano na individue, „i ovde, kao i tamo, nad njima se uzdiže apstraktni genus, apstraktni ideal čovečanstva, čovečnosti" (str. 35) — otuda i sledi pojava neostoicizma u građanskom društvu. Svakako. želja da nadmine razdvojenost individua u kapitalističkom društvu dovodi Fojerbaha do toga da ih povezuje jednom zajedničkom prirodom, tražeći u njoj ljudsku vanvremensku suštinu. Ali ta ljudska suština ostaje sasvim prazna i apstraktna, pošto Fojerbah nju ne može pojmiti kao celokupnost društvenih odnosa, to znači kao istorijsko-promenljivu. Zato i njegov pokušaj da religijski svet svede na ljudsku prirodu (na svetovnu osnovu) ostaje nedovoljan, a i kritika religijskog otuđenja, kao oblik samootuđenja (doduše, Fojerbah i ne poznaje drugi oblik samootuđenja od religijskog), biva sterilna. Mi moramo religijsku suštinu svesti na svetovnu osnovu; tu je Fojerbah prihvatljiv, ali svako zadovoljavanje ovim što se uradilo znači samo pola obavljenog posla, jer moramo pokazati da se sama svetovna osnova podvojila u sebi samoj i da na tom i tako podvojenom tlu nastaje religijsko samootuđenje, s jedne strane, i, s druge, ukoliko i dalje postoji želja da se religija svede na ljudsku prirodu (kao ono što se događa samo čoveku), onda se čovek mora shvatiti kao potpuni izraz društvenih odnosa, što znači konkretno-istorijski i u toj tački kritika religije prestaje biti kritika svesti i apstraktnoga, a postaje realna kritika koja zadire u samu srž društvenog bića, tražeći njegovu radikalnu promenu. Ne mogavši da istoriju i društvo obuhvati svojim materijalizmom, Fojerbahova filozofija završava u „neki smeteni idealizam (str. 40), svodeći svu kritiku religije i samootuđenja na večni apel o ljubavi i samo ljubavi. Tu, po Blohu, leži osnovni nedostatak Fojerbahove filozofije. Jedino onaj materijalizam koji je prestao biti „idealizam unapred" i koji je počeo objašnjavati svet iz samoga sebe sadrži u sebi pretpostavku „preobražavanje sveta iz samog sebe" (str. 42). Prema Blohu, Marks je definitivno došao do tako izgrađenog materijalizma svojim *Tezama o Fojerbahu*, koje u sebi obuhvataju osnovnu tendenciju dijalektičkog materijalizma — izmena, a ne samo spoznaja, sveta. Zato i Bloh jedanaestu tezu naziva lozinkom Marksovog teksta, jer u njoj rezon svog postojanja nalazi celo Marksovo učenje.

Jedanaesta teza je jasna — ona traži aktivnost, a ne saznavanje, ona preferira na ljudskom praxisu, a odbacuje golo opažanje. To je jasno i, ujedno, izraženo na najsažetiji mogući način. Međutim, sažete misli imaju tu osobinu, pored te da budu nedvo-

smislene; da ne pobuđuju više nikakvo razmišljanje o sebi, a to je ono što treba da nas uvek primorava, smatra Bloh, da se pitamo o tome kakav je njihov smisao. I kad smo već kod jedanaeste teze, ne sme se izbeći pitanju — „kako je nju nužno shvatiti u Marksovom svagda filozofskom preciznom smislu?" — (str. 56), jer u protivnom to može biti pogubno za Marksovu misao.

Bloh u jedanaestoj tezi ne nalazi da Marks postavlja suprotnost između saznavanja i menjanja, a još manje ih smatra za isključive („isto tako nema ni nekog ili-ili" — (str. 61). Jedino što Marks želi ovom tezom to je da na mesto spekulativnog i posmatračkog saznanja postavi delatno saznanje. Svakako da Marks izražava i svoje nezadovoljstvo dotadašnjom filozofijom, ali ne bilo kojom, niti celom spekulativnom filozofijom, već onom, smatra Bloh, koja je u svojoj biti nezainteresovana za izučavanje stvarnog sveta. To se još najmanje može prigovoriti Hegelu, a više njegovim epigonima koji ostaju do kraja slepi pred obiljem materijala što im pružaju prirodne nauke. Da bi potkrepio tu svoju tvrdnju, Bloh jedanaestu tezu proširuje dovodeći je u vezu s ostalim Marksovim radovima u kojima je sadržan Marksov nesumnjivo pozitivan odnos prema filozofiji uopšte.[14] Jednom rečju, Marks nije protiv tumačenja sveta, ni protiv same filozofije, već protiv ostajanja *samo* kod njih; on traži njihovu realizaciju. Međutim, Marksov akcenat na praxisu, na ljudskoj delatnosti, često dovodi do nesporazuma ili, bolje reći, do vulgarizacije marksizma, i u okvirima samog marksizma, i u redovima onih koji ne pripadaju marksizmu. Za Marksa delatnost (praxis) nije otkinuta od teorije, niti ona (teorija) delatnosti smeta (prigovor koji Bloh upućuje prakticistima), niti se može svesti na golu korist (odgovor pragmatizmu i njegovom zastupanju „američkog načina života"), već se praxis mora shvatiti, smatra Bloh, kao delatnost posredovana teorijom, ali istovremeno i kao ono što omogućuje teoriju, tako da se ukida nepromišljenost praxisa, s jedne, i autohtonost mišljenja, s druge strane.

Ako se sada pitamo kojim putem i kako je uopšte bilo moguće rađanje „filozofije revolucije", jer Bloh upravo tako naziva Marksovu filozofiju, moramo, držeći se Bloha, objašnjenje Marksovog duha pronaći u tome što je on „postao uistinu politički, zato što se konačno sam izvukao iz posmatranog i prošlog u sadašnjost" (str. 68); u tome, pored ostalog, što je Marksovo mišljenje pre svega okrenuto budućem; na kraju, i po tome što je ovde konačno ukinut odnos znanje—prošlost, a na njegovo mesto postavljen odnos znanje — tendencija. „Dakle, početak filozofije revolucije, to jest izmenljivosti u nešto dobro, nalazi se, najzad, na

[14] Pri tom se Bloh vraća unazad, do kraja 1843. i početka 1844. godine, podsećajući na Marksov tekst *Uvod Prilogu kritici Hegelove filozofije prava,* u kojem Marks, sa svojom idejom da se proletarijat ne može ukinuti a da se filozofija ne realizira, potvrđuje svoju nesumnjivu veru u zadatak i opravdanost postojanja filozofije.

horizontu i u *horizontu* budućnosti; sa naukom novoga i snagom da se njome upravlja." U ovoj rečenici, kojom se izražava sva B...hova vera u buduće, sadržan je autorov odnos prema Marksovoj nauci i njegov dokraja nesputani optimizam prema životu i stvarnosti, i pored toga što mu stvarnost u kojoj je živeo (bolje reći surogat stvarnosti, jer stvarnost na kojoj počiva buduće ne može biti ona u kojoj je proveo deo svog života) nije bila uvek naklonjena, a, na kraju, nerazumevanje određene filozofije najmanje može, ponekad, biti govor o besmislu te filozofije — najčešće je to govor o sopstvenom bespuću.

Džemal Hatibović

Povodom kongresne rezolucije japanskih komunista

Četrnaesti kongres Komunističke partije Japana održan je od 17. do 22. oktobra 1977. u Atamiju, uz učešće 873 delegata, koji su predstavljali oko 390.000 članova. Prisustvovalo je više stranih delegacija, među kojima je bila i delegacija SKJ s Petrom Stambolićem na čelu. Kongres je usvojio rezoluciju u kojoj je data ocena o kretanjima u svetu i Japanu u poslednje četiri godine (to jest od održavanja XII kongresa KP Japana u novembru 1973, jer XIII vanredni kongres, održan 1976, nije davao takvu ocenu) i u kojoj su izloženi rezultati i zadaci KP Japana u borbi za progresivne promene u japanskom društvu i zadaci u izgradnji i jačanju Partije.

I

U oceni kretanja u svetu u poslednje četiri godine, kao dva najznačajnija događaja u pravcu jačanja antiimperijalističkih snaga i menjanja odnosa snaga u svetu u njihovu korist navode se: prvo, pobede naroda triju zemalja Indokine — Vijetnama, Laosa i Kampučije — u borbi za nacionalno oslobođenje i nove puteve nac[...]nalnog razvoja i, drugo, razvoj „pokreta nesvrstanosti i neut[...]

nosti" koji je na V konferenciji na vrhu, održanoj 1976. godine, okupio 86 zemalja sa stanovništvom od 1.400 miliona. U rezoluciji se ističe da je pokret „prerastao u veoma uticajnu snagu u međunarodnim odnosima" i da je, kao celina, „podigao zastavu suprotstavljanja vojnim blokovima, imperijalizmu i starom i novom kolonijalizmu, zastavu samoopredeljenja" i da u UN i drugim telima igra pozitivnu ulogu u suprotstavljanju imperijalističkim snagama.

Posebno se ocenjuje smena na vrhu u SAD i u njoj vidi nastojanje da se, sa Karterom na čelu administracije, obnovi prestiž „imperijalizma SAD" i reorganizuje njegova strategija posle katastrofe u Vijetnamu i skandala Votergejt. Za spoljnu politiku SAD uopšte kaže se da „još uvek predstavlja imperijalističku politiku sile", što se ogleda i u njihovoj nuklearnoj politici, uključujući tu i odluku o proizvodnji neutronske bombe. Karterova administracija se takođe optužuje za nastojanje na „militarističkoj integraciji SAD, Japana i Južne Koreje".

Stanje u razvijenim kapitalističkim zemljama se u Rezoluciji ocenjuje kao stanje opšte krize, to jest „krize svih oblasti društvenog života — političke, ekonomske i kulturne". Poseban osvrt se čini, međutim, samo na stanje u „kapitalističkoj svetskoj privredi", za koju se kaže da je sa krizom dolara u 1971. godini i petrolejskom krizom u 1973. ušla u svoju najveću posleratnu krizu, koja se ogleda u porastu cena, nezaposlenosti, međunarodnoj monetarnoj nestabilnosti itd.

U delu Rezolucije posvećenom oceni stanja u međunarodnom komunističkom pokretu ističe se da je istovremeno s produbljivanjem opšte krize u razvijenim kapitalističkim zemljama došlo do jačanja borbe radničke klase za progresivne promene, što se ogleda u rastućoj snazi komunističkih partija Italije i Francuske i promenama u Španiji i Portugaliji. Kurs niza komunističkih partija, koji se, u geografskom smislu, naziva neadekvatnim terminom — „evrokomunizam" (jer i KP Japana pripada toj grupi partija) ocenjuje se izuzetno značajnim, jer omogućava „nov razvoj i teorije i prakse naučnog socijalizma" i afirmiše autonomne tendencije, to jest „zalaže se za novi socijalizam koji garantuje slobodu i demokratiju".

Upućuje se, međutim, indirektna kritika partijama koje pridaju „izuzetnu važnost američko-sovjetskoj saradnji", zatim onima koje u Sovjetskom Savezu gledaju svog „najvećeg neprijatelja", kao i onima koje stoje na stanovištu „triju svetova", a zalaže za solidarnost „triju glavnih revolucionarnih snaga": socijalističkih zemalja, revolucionarnih partija u kapitalističkim zemljama i nacionalnooslobodilačkih pokreta. U tom kontekstu se ukazuje na to da međudržavno suparništvo Kine i Sovjetskog Saveza nanosi veliku štetu stvari socijalizma.

U analizi unutrašnjih kretanja u Japanu konstatuje se produbljivanje krize u svim oblastima života: u privredi — kao njeno pretvaranje u „strukturalnu" i „kompleksnu" krizu koju karakteriše „najveća posleratna nezaposlenost", veliki porast cena, dugoročan pad industrijske proizvodnje i porast bankrota sitnih pre-

duzeća, što zajedno s niskim zaradama, slabim socijalnim osiguranjem i narušenošću i razaranjem životne sredine povećava unutrašnje suprotnosti sistema; u spoljnoj politici — kao sve veće uvlačenje Japana u američke planove na Dalekom istoku i u Južnoj Aziji; u kulturi i obrazovanju — u degeneraciji kulture i uništenju nacionalne kulturne baštine i nastojanjima da se obrazovanje reakcionarno usmeri itd.

Unutrašnju političku scenu, prema ocenama KP Japana, karakteriše sve žešća borba između KP i vladajuće Liberalno-demokratske stranke. U napadima na KP (koji su pre svega bili upravljeni na predsednika prezidijuma CK Kendži Mijamotoa) vladajućoj stranci su se pridružile i opozicione: Demokratska socijalistička, Komei, desno krilo Socijalističke (koje se izdvojilo u posebnu stranku — Socijalističku ligu građana), i u tim pojačanim napadima traže se uzroci neuspeha na izborima za Donji dom (1976) i Gornji dom (1977).

Prihvatajući parlamentarne metode borbe za vlast, KP traži saveznike i zato se u Rezoluciji ponovo poziva, pre svih, levo krilo Socijalističke partije na osnivanje progresivnog ujedinjenog fronta i otpočinjanje dugoročne borbe za obrazovanje vlade „demokratske koalicije". Za takvu koaliciju realnu osnovu KP vidi u prirodi socijalnih i klasnih promena u japanskom društvu koje dovode do jačanja snaga koje traže progresivne promene, a ne jačanja srednje klase, kako to neki tvrde. KP ukazuje i na opasnost osnivanja koalicione vlade Liberalno-demokratske stranke i opozicionih stranaka centra, koje ona takođe označava „antikomunističkim".

II

U delu Rezolucije posvećenom rezultatima i zadacima borbe KP za progresivne promene u Japanu ističe se da je ona na teorijskom planu dala razrađene predloge načina i sredstava za prevladavanje postojeće krize, i to: „Predlog o programu vlade demokratske koalicije" (usvojen na XII kongresu), zatim „Predlog o privredi Japana" i „Predlog o reformi obrazovanja". U „Predlogu o privredi Japana", na primer, Partija je pokušala da dâ konkretan model razvoja japanske privrede „zasnovan na načelima ekonomske demokratije" i intervencije države u korist širokih narodnih slojeva, a ne krupnog kapitala itd.

Svoja gledišta o metodima i sadržajima revolucionarnih promena u razvijenim kapitalističkim zemljama KP Japana je razradila u posebnom „Manifestu o slobodi i demokratiji", prihvaćenom na vanrednom XIII kongresu (1976), u kome se izražava odlučnost Partije da u budućem, socijalističkom Japanu štiti slobode i demokratiju i u kome su izrazi „diktatura proletarijata" i „marksizam-lenjinizam" zamenjeni izrazima „sloboda i demokratija naroda" i „naučni socijalizam". Na VII plenumu CK (1976) prihvaćena je i posebna rezolucija kojom se izražava spremnost na poštovanje verskih sloboda i na saradnju s pripadnicima verskih organizacija.

U Rezoluciji se konstatuje da je i na planu konkretne političke delatnosti Partija ostvarila mnoge uspehe: povećan je broj sindikalnih organizacija koje mogu slobodno birati političku stranku koju će podržavati (naime, najveći broj sindikalnih udruženja okupljenih u Sohjou obavezno podržava Socijalističku, a u Domeiu Demokratsku socijalističku stranku), znatno je ojačana Svejapanska federacija studentskih udruženja — Zengakuren — koja je uspela da okupi gotovo polovinu studenata, zabeleženi su vidni uspesi niza udruženja stvorenih na inicijativu KP s ciljem rešavanja određenih konkretnih društvenih problema.

Ostaju, međutim, mnoge neiskorišćene mogućnosti mobilizacije građana, kao što je mogućnost većeg sindikalnog organizovanja radničke klase, jer je dve trećine najamnih radnika, ili 25 miliona, još uvek sindikalno neorganizovano, a takođe i mogućnost većeg progresivnog usmeravanja energije žena i omladine.

U osvrtu na zastupljenost KP u predstavničkim telima ukazuje se na to da je smanjenje broja predstavnika Partije u nacionalnom parlamentu bilo kompenzirano porastom broja njenih predstavnika u lokalnim organima vlasti, što je zajedno sa ponovnim izborom za gradonačelnike u velikim gradovima (kao što su Tokio, Osaka, Kjoto i Nagoja) ljudi koje podržava Partija, obezbedilo rukovodeća mesta u lokalnim zajednicama koje imaju ukupno 48,4 miliona stanovnika.

Na planu ostvarivanja tri cilja postavljena na XII kongresu: zaštite i poboljšanja životnog standarda naroda, borbe za istinsku nezavisnost, mir i neutralnost i očuvanje i unapređenje sloboda i demokratije, Partija je nastavila svoju energičnu delatnost pozivajući sve ostale progresivne partije (dakle, ne samo Socijalističku) koje prihvataju ta tri cilja da zajednički obrazuju „progresivni ujedinjeni front".

Borba za poboljšanje životnog standarda „najširih narodnih masa" postavljena je kao središni zadatak u masovnim pokretima i ona uključuje zahteve za olakšice u obrazovanju, za zaštitu životne sredine, za poboljšanje društvenog statusa žena itd.

Boreći se za „istinsku nezavisnost", to jest „nesvrstanost i neutralnost", KP Japana se energično zalaže za raskidanje Ugovora o bezbednosti zaključenog između Japana i SAD (1960) i stav prema tom ugovoru određuje kao kriterij progresivnosti za ostale političke pokrete. U tom kontekstu kritikuju se ne samo domaći sagovornici nego i NR Kina, koja je prestala da napada Ugovor. Od Sovjetskog Saveza pak zahteva se vraćanje svih Kurilskih ostrva (dakle, ne samo ostrva Habomai i Šikotan, čije je vraćanje SSSR obećao Moskovskom deklaracijom iz 1956. pod uslovom da dođe do zaključenja mirovnog ugovora, niti samo južnokurilska ostrva Kunašir i Etorofu, koja traži konzervativna vlada, nego svih Kurilskih ostrva). U tom kontekstu Sovjetski Savez se vrlo oštro napada zbog „šovinizma velike sile". Sem toga, KP Japana se zalaže za potpunu zabranu nuklearnog oružja i podržava sazivanje Specijalnog zasedanja Generalne skupštine koje će biti posvećeno pitanjima razoružanja.

Smatrajući da su Ustav i neki zakoni ugroženi namerama vladajuće stranke da ih revidira u regresivnom pravcu, KP se zalaže za očuvanje svih progresivnih odredaba pozitivnih zakona i za njihove samo progresivne revizije (na primer, za „demokratsku reformu izbornog zakona"); ona se bori za iskorenjivanje političke korupcije.

Da bi povratila izgubljeno u poslednja dva kruga izbora za nacionalni parlament, Partija zahteva od članstva mnogo uporniju predizbornu kampanju („tokom cele godine"), pružanje još veće podrške svakodnevnim aktivnostima udruženja simpatizera Partije, organizovanje predizborne kampanje na naučnim osnovama i nastojanje da se kurs Partije ugrađuje u svakodnevne odluke svih organa vlasti u kojima ima komunista.

III

U izgradnji Partije u poslednje četiri godine konstatuje se određen napredak i u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu. Na primer, broj članova je povećan za 75.000, to jest na blizu 400.000 (390.000, prema pisanju japanske štampe), što znači da je zadatak postavljen na XII kongresu ispunjen, te KP Japana ostaje treća po brojnosti u kapitalističkom svetu (posle italijanske i francuske KP). Nije, međutim, ostvaren zadatak da se tiraž partijskog glasila „Akahate" poveća na četiri miliona primeraka, već je ostvaren tiraž od 3,2600.000 (koji je takođe rekordan).

Napredak na planu kvalitativne izgradnje Partije ogleda se u razvijanju novih oblika svakodnevnog delovanja koji odgovaraju novoj fazi u razvoju Partije, stvaranju nove koncepcije Partije kao „masovne avangardne partije" (a ne kadrovske partije u strogom smislu reči), otvorene svakom ko prihvata njen program i statut.

U nastojanju da se izgradi u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu kao još moćnija partija, XIV kongres u Rezoluciji postavlja članstvu brojne zadatke: (1) od partijskih ogranaka (izraz „ogranak" koristi se od 1970. godine umesto izraza „ćelija") zahteva se da, s jedne strane, sprovode dnevne aktivnosti i da se koriste uputstvima o radu ogranaka, a s druge, da izgrađuju svoju sopstvenu politiku i programe rada; (2) da se partijska rukovodeća tela ojačaju i brojno i kvalitativno; (3) da rukovodstva i članstvo jačaju veze s masama; (4) da se razradi i u stil rada ugradi nova koncepcija „masovne avangardne partije", uz poštovanje demokratskog centralizma (to jest takvog metoda rada u kome unutarpartijska demokratija podstiče inicijativu i stvaralaštvo članova i organizacija i omogućava da različita mišljenja i iskustva dođu do izražaja, a centralizam obezbeđuje integraciju snaga Partije i jedinstveno delovanje na nacionalnom planu); (5) da se dalje razradi teorija naučnog socijalizma; (6) da se pokloni više pažnje moralnom liku svakog člana i sticanju šireg poverenja u narodu itd. Naročito se ističe potreba pojačane odbrane Partije, pod čime se podrazumeva osuda „terorizma levičarskih grupa (trockista itd.)"

i zaštita Partije od „špijunskih delatnosti reakcionarnih snaga" zaduživanjem po jednog člana svakog ogranka za samozaštitu.

U izgradnji Partije u kvantitativnom pogledu, kao kratkoročan cilj postavlja se povećanje njene brojnosti na pola miliona članova, a kao dugoročniji na milion članova, i broja pretplatnika partijskog glasila na više od 4 miliona. U izgradnji Partije u kvalitativnom pogledu, kao važan zadatak navodi se i organizovanje kurseva za nove članove, jer velik broj članova Partije „nije pohađao nikakve kurseve".

IV

Rezolucija povoljno ocenjuje rezultate međunarodne aktivnosti KP Japana. Ističe se da je Partija podržavala borbu naroda Vijetnama, Kampućije i Laosa i solidarisala se s borbom naroda Čilea protiv fašističkog režima, da je poklonila posebnu pažnju jačanju veza s komunističkim partijama u razvijenim kapitalističkim zemljama, naročito u Francuskoj, Italiji, Španiji i Velikoj Britaniji, sa kojima ima zajednička gledišta o budućem socijalističkom društvu (uključujući tu mogućnost demokratske alternacije partija na vlasti, poštovanje pluraliteta partija, garancije ljudskih prava itd.), da je uložila „ogromne napore" da ojača prijateljstvo i solidarnost s komunističkim i radničkim partijama u socijalističkim zemljama (uključujući tu i partije s kojima ima neslaganja) i „aktivne napore" da ojača veze i solidarnost s nesvrstanim zemljama i oslobodilačkim organizacijama na Bliskom istoku i u Africi, uključujući tu i Oslobodilačku organizaciju Palestine i Nacionalni oslobodilački front Alžira.

U međunarodnom komunističkom pokretu KP Japana podržava one partije koje se zalažu za afirmaciju ravnopravnosti, autonomije i nezavisnosti svake partije i njeno pravo vlastitog izbora puteva razvoja, boreći se pri tom protiv nastojanja na „ideološkoj integraciji" i mešanja u unutrašnje stvari drugih partija. Posebno se osuđuje podrška Sovjetskog Saveza grupi isključenog člana CK Jošio Šige i njenom glasilu „Nihon no koe" („Glas Japana").

Četrnaesti kongres Komunističke partije Japana održan je u godini dvostrukog jubileja — 60-godišnjice prve uspešno izvedene socijalističke revolucije u svetu i 55-godišnjice osnivanja KP Japana, pa se stoga u Rezoluciji još jednom definišu i opšti ciljevi borbe Partije. Partija — kaže se u Rezoluciji — nastoji da se u bliskoj budućnosti izbori za jednu „antiimperijalističku, antimonopolističku, demokratsku revoluciju" i kretanje ka socijalizmu koji se shvata kao društvo u kome se sredstva za proizvodnju nalaze u rukama čitavog društva i u kome se proizvodnja planira za dobrobit celog društva. Socijalizam se shvata i kao društvo sa „zaista ravnopravnim i slobodnim odnosima među ljudima", kao društvo bez eksploatacije, u kome „svi narodi uživaju u istom stepenu materijalnog i duhovnog blagostanja" i bez rata, kao društvo u kome će se „smanjiti čak i moć države".

Josip Broz Tito: O omladini

(„Mladost", Beograd, 1974, strana 208)

U svestranom revolucionarnom djelovanju Josipa Broza Tita stalno je u središtu njegovog interesovanja i borbe afirmacija omladine i mlade generacije uopšte. O tome, na ubjedljiv način, svjedoči i izbor *Tito o omladini*, koji je priredio Blažo Mandić.

Zbirka otpočinje člankom druga Tita *SKOJ na novom putu*, iz majskog broja „Proletera" 1937. godine, a završava odlomkom iz govora u Jajcu 29. novembra 1973. godine, na svečanosti povodom tridesetogodišnjice stvaranja nove Jugoslavije.

Uporedo s razvojem KPJ razvijao se i SKOJ. Zato je stanje koje je vladalo u Partiji kad je drug Tito došao na njeno čelo uglavnom bilo karakteristično i za organizaciju SKOJ-a. Kritički se osvrćući na pojave zatvorenosti, sektaštvo, frakcijske borbe, avangardizam i druge nedostatke u radu, drug Tito istovremeno ukazuje i na neophodnost prevazilaženja tih pojava, na izgradnju novih odnosa KPJ i SKOJ-a, na njihovu obavezu da proširuju svoj uticaj na omladinu i da je oslobađaju klerikalnih, buržoaskih i drugih neprihvatljivih idejnih uticaja.

O masovnom opredeljenju omladine za narodnooslobodilačku borbu, njenom herojstvu i istorijskom doprinosu u borbi protiv fašizma, drug Tito je s oduševljenjem govorio na Prvom kongresu USAOJ-a u Bihaću 27. decembra 1942. godine, konstatujući da u redovima boraca NOV i POJ ima 70—75 odsto boraca iz mlade generacije naših naroda. Godinu i po dana kasnije, na Drugom kongresu USAOJ-a u Drvaru, uputio je omladini i ove riječi: »Naši narodi mogu biti ponosni što imaju takvu omladinu, jer narod koji ima takvu omladinu ne treba da se boji za svoju budućnost." Tom prilikom drug Tito je istakao obavezu omladine da čuva i razvija našu najveću tekovinu — bratstvo i jedinstvo, i, vjerujući u skoru pobjedu nad fašizmom, naznačio da omladinu i sve naše narode očekuju i u miru ogromni zadaci na izgradnji nove, ljepše budućnosti. Ogromno priznanje mladoj generaciji za njen nesebični doprinos u oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji drug Tito je često isticao, a na

osobito upečatljiv način i u svom govoru na Prvom kongresu USAO Srbije novembra 1944. godine. Tada je rekao: „Kad idu u borbu ljudi, vojska koju je država stvorila, odrasli ljudi, onda je to dug svakog građanina i rodoljuba. Ali, kad bez mobilizacije, dobrovoljno, djeca od 12, 14, 15 i 16 godina idu u borbu, znajući da će u njoj poginuti — onda je to više nego dug prema domovini, onda je to natčovječanski heroizam mladih ljudi koji žrtvuju sebe, iako još nisu upravo ni stupili u život, — da bi buduća pokoljenja bila srećna."

Među glavnim zadacima omladine u slobodnoj domovini drug Tito je naročito isticao: obnovu zemlje, obrazovanje i vaspitanje i fizičko vaspitanje.

Drug Tito je uvijek uživao povjerenje omladine, isto tako kao što i sâm ima bezrezervno povjerenje u mlade. Često je isticao ogroman značaj omladinskih radnih akcija, i to kako u ekonomskom tako, još više, u moralno-političkom pogledu, jer je omladina na tim akcijama udaraia temelje novom odnosu prema radu.

I kao što su iz redova omladine izrastali heroji borbe, tako su u izgradnji nove Jugoslavije izrastali heroji rada. Drug Tito kaže da to treba „da postane ponos i čast za svakog omladinca i omladinku, isto onako kao što je na bojnom polju, u oslobodilačkom ratu, junaštvo bilo pitanje časti i ponosa za svakog našeg borca". Cijeneći ogroman značaj i doprinos omladine u obnovi i izgradnji naše zemlje, drug Tito je stalno naglašavao da fizički napori koje omladina podnosi ne smiju prelaziti granice njene moći, da omladinu moramo čuvati, jer „naša omladina predstavlja za našu zemlju najdragocjenije što imamo" i jer je njen prvenstveni zadatak da se stručno, teorijski, politički i fizički osposobljava.

Govoreći na proslavi 50-godišnjice osnivanja SKOJ-a, u oktobru 1969. godine u Zagrebu, Tito je ukazao na povezanost u razvoju Komunističke partije i SKOJ-a, na veliki doprinos SKOJ-a u razvoju omladinskog pokreta u našoj zemlji — u predratnom periodu, narodnooslobodilačkoj borbi i poslijeratnoj socijalističkoj izgradnji.

Probleme omladine drug Tito posmatra kao probleme društva i stalno naglašava obavezu Saveza komunista i svih drugih društvenih subjekata da se tim problemima više i neposrednije bave. Smatra neprihvatljivim kritizerstvo prema omladini i diferencijaciju na stariju i mlađu generaciju, odbacuje teze o sukobu generacija, progresivnosti jedne generacije i negiranju tog svojstva drugim generacijama. I podjela na intelektualnu i radničku omladinu je neodrživa u našem socijalističkom društvu. Omladina teži integraciji i saradnji, a to je pokazala i u prethodnom periodu, kao i danas. Ta integracija sve je neophodnija jer se, s razvojem tehnike i nauke, sve više briše i podjela na umni i fizički rad. S razvijanjem socijalističkih odnosa razvijaju se i novi odnosi među omladinom, stvaraju se novi, socijalistički ljudi, te drug Tito kaže: „Šta može za nas komuniste da bude važnije od stvaranja novog, socijalističkog čovjeka!" Da bi opredijeljenost omladine za socijalističko samoupravljanje potpunije došla do izražaja u konkretnoj praksi, potrebno je, naglašava drug Tito, da se Savez komunista više angažuje u radu s omladinom, da se ima više povjerenja u omladinu i da se u Savez komunista prima više mladih ljudi, naročito omladine iz redova radnika i seoske omladine, pri čemu treba da bude zastupljen i poštovan osnovni kriterij: spremnost mladog čovjeka da se bori za politiku Saveza komunista.

Predsjednik Tito stalno ukazuje i na lik skojevaca i komunista. Iznoseći svoja sjećanja na revolucionarni rad i lik predratnih skojevaca, naročito ističe visoki moral, čist moralni lik i spremnost na žrtve. Te osobine skojevci su prenijeli i u oružanu borbu, i u svim teškim trenucima hrabro su i dostojanstveno izvršavali svoje borbene zadatke. Drug Tito navodi konkretne primjere požrtvovanosti, hrabrosti i humanosti skojevaca i svih mladih ljudi koji su

krenuli u narodnooslobodilačku borbu. Na takvim primjerima treba da se vaspitava i današnja omladina: „Jer, i danas treba biti borac i borben", jer i „mi danas ratujemo za bolji život, za srećniju sutrašnjicu, za izgradnju i pobjedu socijalizma!" Zato komuniste i sve graditelje socijalizma moraju krasiti osobine istrajnih boraca koji stvaraju pravednije društvene odnose i srećniju budućnost, dokazujući svoju opredijeljenost za takav pravac razvitka — u konkretnom radu. Drug Tito naglašava da se upravo na djelu dokazuje borba za istinu i pravdu i da se ti principi ne smiju žrtvovati, a te je principe analizirao i na Četvrtom kongresu SKOJ-a, 15. oktobra 1948. godine, kada je na našu zemlju i njeno partijsko rukovodstvo bila usmerena klevetnička kampanja Informbiroa i Staljina. Uz ostvarivanje zadataka izgradnje socijalističkog samoupravnog društva, predsjednik Tito upozorava i na značaj očuvanja tekovina naše socijalističke revolucije, vjerujući čvrsto da je mlada generacija i danas spremna ako se ukaže potreba, da se, poput ratne generacije omladine, sa još većim iskustvom bori za slobodu svog naroda i svoje domovine.

Svoje misli i kritička zapažanja drug Tito je u više navrata iskazao i o našem školskom sistemu, zalažući se za približavanje škola (nastavnih programa) procesu proizvodnje, za ujednačavanje tretmana škola za radnička zanimanja s ostalim srednjim školama, za otvaranje većih mogućnosti školovanja uz rad, za izbor i pravilno usmjeravanje kadrova koji rade u vaspitno-obrazovnim institucijama, i zahtijevajući da se na reformi školskog sistema radi brže, da se uvažavaju stvarni zahtjevi i potrebe našeg socijalističkog društva u obrazovanju i vaspitanju mladih generacija.

Za takvo obrazovanje i vaspitanje najveća odgovornost pada na Savez Komunista, jer je Savez komunista najodgovorniji za budućnost našeg društva. Od toga koliko ćemo pokloniti pažnje rješavanju problema omladine, koliko ćemo raditi s omladinom i kako je idejno usmjeravati, zavisi kako će omladina slijediti politiku Saveza komunista i kako će se orijentisati u životu. Iako je naša omladina dobra, ističe drug Tito, potrebno je stalno jačati idejni uticaj Saveza komunista na omladinu i stvarati uslove za njen što povoljniji položaj u društvu i kad se radi o školovanju, zapošljavanju, rješavanju stambenih i drugih problema i uključivanju u aktivni društveni život i rad. Za ostvarivanje adekvatnog položaja u društvu i stvaranje ljepše budućnosti mora se, međutim, aktivno zalagati i omladina sama.

Osnovni zadatak i obaveza omladine i svih radnih ljudi i građana jeste očuvanje i razvijanje bratstva i jedinstva. Drug Tito se obraća omladini: „Na vama je posebna obaveza da tu dragocjenu tekovinu, koja je bila i ostaje garancija svih naših uspjeha, dalje njegujete i učvršćujete i da se odlučno suprotstavljate svim pokušajima da se ona naruši". Prema tome, „bitku protiv nacionalizma omladina mora voditi svugdje gdje živi i gdje radi".

Objavljivanjem ove zbirke tekstova predsjednika Tita o omladini sastavljač izbora i izdavač omogućili su da proširimo svoja saznanja o Titovoj stalno aktuelnoj i jasnoj misli o mladoj generaciji, putokazi ostvarivanja njene društvene uloge i njenih zadataka.

Bogdan Gvozdenović

Dr Aleksandar Grličkov: Evropa u očima komunista

(Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad, 1977, strana 200)

Po karakteru, značaju i dometu promena koje su sadržane u njima, kretanja u radničkom pokretu iziskuju mnogostruka, naj-

dublja proučavanja ne samo u pravcu naučnog osmišljavanja ostvarenih promena već i jednako i naročito u smislu teorijskog i političkopraktičnog posmatranja i razmatranja sadašnjih kretanja i predviđanja budućih. To se naročito tiče kretanja u komunističkom krilu radničkog pokreta s obzirom na evoluciju i promene koje se i dalje razvijaju, a naročito se ogledaju u znatnije izmenjenim stavovima o pojedinim strateškim pitanjima i u pogledu odnosa između pojedinih komunističkih partija. O tome će najbolje posvedočiti dubina promena nastalih od vremena kada je komunistički pokret, u doba Kominterne, bio organizovan kao jedinstvena međunarodna organizacija koju su sačinjavale nacionalne sekcije, kada je postojao centar takve organizacije koji je utvrđivao političku liniju, strategiju i taktiku borbe za socijalizam, kada je princip demokratskog centralizma primenjivan u međunarodnim razmerama. Prilike u komunističkom pokretu sada su bitno promenjene; u njemu odavno nema ni jednog ni više centara; umesto „monolitnog jedinstva" opšte je prihvaćeno da se odnosi mogu graditi samo na „jedinstvu u različitosti", na poznatim principima koji su s vremenom, uz mnoge otpore, izgrađivani i doživeli potpunu afirmaciju.

Imajući na umu da su promene i procesi u komunističkom pokretu doživeli svoju posebno značajnu manifestaciju i afirmaciju tokom priprema i održavanja Konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope, može se celovitije sagledati i značaj knjige *Evropa u očima komunista*. Konferencija i period posle nje pokazuju da su procesi demokratizacije u komunističkom pokretu zaista duboki, ali da su na sceni i snage koje se promenama odupiru s namerom da ih usmere drugim pravcem ili zaustave. Ova edicija, dakle, po kompoziciji i širini aktuelnih pitanja o kojima raspravlja svojevrstan je, gotovo celovit inventar pitanja i zbornik radova o temi mesta i uloge komunista u Evropi. Konzistentnost napora dr Aleksandra Grličkova da javnosti predstavi sadržinu društvenih i političkih kretanja u Evropi i da pruži neke odgovore na pitanja koja se tiču mesta i uloge svih progresivnih društvenih snaga, političkih partija u Evropi, osobito je značajan kvalitet ove njegove knjige.

Uz razmatranje procesa i tendencija koji karakterišu savremeni svet i Evropu, sa željom da se naznače opšta svojstva društvenog miljea u kome se promene u komunističkom pokretu razvijaju, Grličkov se upušta i u razmatranje brojnih pitanja komunističkog pokreta. Pri tom se ne zadovoljava registrovanjem pojava, nego ide dalje i pokušava, uz produbljeno proučavanje poznatih pitanja i tema, da identifikuje još nedovoljno izdiferencirane procese, razotkrije uzajamnu isprepletenost geneze pojava i njihovih posledica. Očigledno, autor to čini s namerom da se anticipiraju tokovi budućeg razvoja revolucionarnih snaga i mogućnosti uticaja njihove aktivnosti na procese građenja mira, ostvarivanja bezbednosti, društvenog progresa za sve narode i države Evrope, i šire.

Prilozi objavljeni u ovoj ediciji, dvadesetak ukupno, obrađuju, kao što je rečeno, veliki broj tema, a pokreću znatno više pitanja. Svi imaju jedno zajedničko svojstvo — svi su posvećeni promenama. No krajnji cilj nije pregled pojava; svemu se pristupa analitički, traga se za zakonomernostima razvitka, ne ostaje se na nivou registrovanja ostvarenog. Promene i kretanja su — autor na to posebno ukazuje — plod traganja za odgovorima na pitanja koja savremenost postavlja. Gotovih rešenja nema ni za kretanja u Evropi — za kontinent koji je bio poprište dva svetska rata i nosilac kolonijalne imperije, kontinent duboke političke i vojne podeljenosti, kontinent koji je u svoje sporove i ratove uvlačio čitav svet. Za rešenjima evropskih prilika dugo tragaju najraznovrsnije političke i državne strukture. U tome su naročito angažovani komunisti: i oni na vlasti i oni bez nje. Odgovornost komunista Evrope utoliko je veća ako se realno sa-

gledaju prilike u Evropi danas, ako se uvidi da uspešnost rešenja za Evropu može verifikovati samo podrška najširih progresivnih snaga i ako se sagleda sav značaj evropskih rešenja za prilike i zbivanja u svetu.

Osobita vrednost knjige je i u tome što je njen autor — u vreme kada, i produbljeno i multidisciplinarno, analizira naznačena široka kretanja u Evropi — i sam veoma aktivan učesnik važnih aktivnosti u komunističkom pokretu. Otuda su dva priloga u najneposrednijoj vezi s Konferencijom komunističkih partija: to su govori dr Aleksandra Grličkova u svojstvu šefa delegacije SKJ na Konsultativnom sastanku u Varšavi, oktobra 1974, i na Pripremnom sastanku u Budimpešti, decembra iste godine. Najveći broj priloga čine autorova istupanja (intervjui i slično) i napisi povodom priprema Konferencije koji razmatraju pitanja komunističkog pokreta i kretanja u njemu.

U stvari, knjiga je dokumentovano svedočanstvo o komunističkom pokretu sedamdesetih godina. Takva, ona je i inspiracija i podsticaj novim istraživanjima u toj oblasti. Jer obeležja savremene teorijske misli jesu, poznato je, nedorečenost, nepreciznost, jednostranost: teorijska misao zaostaje iza realnih potreba savremenih revolucionarnih uslova borbe radničke klase za socijalizam i izgradnju socijalizma. Autor se, očigledno, ne zadovoljava odgovorima koji su danas mogući, pogotovu se ne zadovoljava ponavljanjem poznatih teza da su objektivne razlike i revolucionarni uslovi koren svih različitosti u shvatanjima brojnih teorijskih i praktičnih pitanja od interesa za radnički pokret u celini. To za autora nije ni dovoljno ni potpuno objašnjenje.

Knjiga je prožeta namerama i težnjama autora da, raspravljajući o problemima komunističkog i radničkog pokreta i razvoja socijalizma kao svetskog procesa, afirmiše stavove Saveza komunista Jugoslavije o osnovnim strateškim pitanjima iz te oblasti, pri čemu se istovremeno ukazuje na to da je Savez komunista Jugoslavije pružio značajan doprinos komunističkom pokretu u svetu.

S pravom se može reći da edicija izražava organizovan, produbljen pogled na pitanja koja razmatrati. No to istovremeno ni u kom slučaju ne treba shvatiti kao zatvaranje jednog tematskog kruga, pretvaranje nedorečenog u definisano, sporno u nesporno. Takvo bi shvatanje protivrečilo osnovnoj nameni i osnovnom pristupu ove knjige. Naprotiv, njen smisao jeste u tome da se podstaknu nova istraživanja nekih naznačenih tema, i u tome se potpuno uspelo. Otuda ovakvi poduhvati veoma značajno doprinose da se jasnije obeleže bitne, demarkacione tačke u posmatranju kretanja u radničkom pokretu i, naročito, da se ostvari marksistički, klasni pristup u analizi složenih i protivrečnih odnosa i pojava, kako to stvarnost i zahteva i zaslužuje.

Pažnju čitalaca svakako će privući obiman prilog — teorijska analiza jednog od najsloženijih pitanja koje je stalna preokupacija marksističke nauke i revolucionarne prakse. Reč je o prilogu u kojem se govori o porastu značaja nacionalnog pitanja u savremenim uslovima u komunističkom i radničkom pokretu (str. 63—88) i logične razrade tih pitanja u odnosu nacionalnog i internacionalnog u sistemu i strukturi odnosa između radničke klase pojedinih zemalja, kao i između pojedinih komunističkih i radničkih partija (str. 169—198). Autor na više mesta u tim tekstovima ukazuje na to da su upravo povodom tih pitanja, nacionalnog i odnosa nacionalnog i internacionalnog u istoriji radničkog pokreta, zabeleženi ogromni uspesi, ali su pretrpljeni i teški porazi. Ta su pitanja jednako važna i u savremenim uslovima borbe za socijalizam. Zanimljivo je znati zašto danas o toliko i tako važnom i složenom pitanju, koje je koliko faktor produbljivanja protivrečnosti toliko, neretko, i faktor konflikata između radničkih partija, ne postoji zajedničko stanovište, koncepcija koja bi bila prihvatljiva za sve socijalizmu orijentisane snage i koja bi neposrednije služila revolucionarnoj

praksi. Autor ukazuje na to da različitost shvatanja odnosa nacionalnog i internacionalnog ne mogu naći celovito objektivno „opravdanje" u različitosti nacionalnih i revolucionarnih uslova — oni ne mogu biti jedini i dovoljan pravi odgovor na to složeno pitanje. Objektivna potreba organizovanih snaga da traže istorijski primereniji teorijski i politički okvir za uspešno prevladavanje stvarnih protivrečnosti sadržanih u ukupnosti odnosa klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog, i danas se, i to ne slučajno, suočava s negiranjem problema u celini, s različitim vrednovanjem jednog ili drugog interesa radničke klase i nacije, ili pak sa prevođenjem nacionalnog pod primat internacionalnog interesa, sa drugim izopačenostima itd., kao i sa opasnostima nacionalističkog pristupanja toj problematici. Autor, zatim, ističe da internacionalno nije i ne može biti jednostran, mehanički zbir nacionalnih interesa, da to nije apstraktan interes nastao van okvira konkretnih nacionalnih interesa radničke klase i slično, ukazuje na osnove i nove sadržaje internacionalističke solidarnosti radničke klase.

Ova knjiga ima svojstva edicija trajne vrednosti. Služeći i kao podsetnik o stavovima SKJ o aktuelnim pojavama i kretanjima u komunističkom i radničkom pokretu, ona otkriva genezu dosadašnjih ostvarenja radničkog pokreta, a izražava i težnju da sagledava i njegovu budućnost. Zato će i dalje biti posebno vredno štivo širokom krugu čitalaca različitog domena interesovanja.

Dragan Miljanić

Revolucionarni pokret u opštini Titograd 1919—1945

(Opštinski odbor SUBNOR, Titograd, 1976, strana 890)

Povodom 30-godišnjice pobede nad fašizmom i početka oružane revolucije u Jugoslaviji, Opštinski odbor SUBNOR-a Titograda sačinio je, u čast i spomen poginulih i živih učesnika revolucije, spomen-knjigu, koja je na svečan način uručena svim porodicama poginulih boraca narodnooslobodilačkog rata, žrtava fašističkog terora, nosiocima Partizanske spomenice 1941 i članovima redakcije.

Poetizovani prolog Sretena Asanovića i opširniji uvodnik Radovana Vukanovića prethode studijama Branka Lazovića i dr Đura Vujovića. Zatim slede prilozi, tabelarni pregledi, zbornik poginulih i streljanih, ilustracije i fotografije.

Obrađujući društveno-ekonomske odnose između dva rata u Crnoj Gori, posebno u Podgorici (Titograd), jednom od najnerazvijenijih gradova Crne Gore, Branko Lazović u svom prilogu otkriva, dokumentuje i konstatuje, između ostalog, da su srez podgorički i veći deo Crne Gore bili na poslednjem mestu u Jugoslaviji po prinosu žitarica, dok je, na primer, duvan bio gajen u većim količinama. Potkrepljujući naučno i iscrpno svoje izlaganje mnoštvom podataka i dokumenata, Lazović u drugom delu studije analizira razvoj revolucionarnog pokreta u periodu od 1919. do 1929, osnivanje prve ćelije Komunističke partije Jugoslavije u Podgorici, revolucionarni pokret u uslovima Obznane, progone komunista, akcije *KPJ*, revolucionarni pokret u uslovima monarhofašističke diktature, uspon revolucionarnog pokreta, obnavljanje i omasovljenje ćelija KPJ i SKOJ-a, stvaranje širokog narodnog pokreta pod rukovodstvom KPJ, provale u partijskim organizacijama, hapšenja, držanje komunista na sudu, kao i političku aktivnost KPJ u tom periodu.

Veoma jasno i zanimljivo analizirana je i aktivnost partijske organizacije povodom građanskog rata u Španiji, zatim pripreme Partije za odbranu zemlje 1941, idejno-politički rad komunista, organizovanje i uključivanje sela sreza podgoričkog u revolucionarni pokret, rad KPJ među ženama, studentski pokret itd. To poglavlje je, osim ostalog, dragocen prilog istoriji KPJ. Jasno je istaknuto da borba crnogorskog naroda nije bila stihijska, izolovana borba pobunjenog naroda, već je ta borba bila organizovana i povezana s borbom svih naroda i narodnosti Jugoslavije, te stoga i nije nikada prestala, bez obzira na nemilosrdan teror i sva zverstva fašista i domaćih izdajnika. Kao i u svim drugim krajevima zemlje, narod je imao neograničeno poverenje u svoju vlast i najistaknutije revolucionare, ponikle iz ovog sreza, koji su zastavu revolucije poneli i dostojno nosili u sastavu Prve, Druge, Treće. Četvrte i Pete proleterske brigade.

Posle Lazovićevog sledi prilog dr Đura Vujovića, koji je na oko devedeset stranica, isto tako naučno i dokumentovano, izložio problematiku pokretanja oružanog ustanka protiv okupatora, vojnih i političkih mera KPJ nakon ustanka i razgaranja ustaničkog pokreta u novim uslovima. Naprosto pleni onaj deo Vujovićevog priloga u kome se svedoči o junaštvu crnogorskih partizana ispoljenom u bici za Pljevlja — jednoj od najvećih oružanih akcija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941. godine. Iako napad nije uspeo, iako je imao i političke reperkusije u jednom delu Crne Gore, kako to i autor ističe, ta je bitka značajna i za učvršćenje moralne snage i za sticanje vojničkog iskustva, koje će biti toliko dragoceno u budućim nastupanjima i akcijama. Znatan broj učesnika bitke za Pljevlja produžio je za Rudo i ušao u sastav Prvog i Drugog bataljona Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade, formirane 21. decembra 1941. godine, svega petnaestak dana posle bitke za Pljevlja.

U prilogu dr Vujovića dat je celovit prikaz elemenata i glavnih činilaca borbenog morala koji su bitno uticali na to da Partija stekne jaka uporišta i razvije snažan revolucionarni rad u gradu i okolini.

Kako se, uostalom, i ističe u ovom izuzetno značajnom delu, svaki kamen i stopa bili su poprište „junaka što stadoše smrću protiv smrti", ovekovečenih heroja, znanih i neznanih ratnika za slobodu koji su umirali „na nogama, dignuta čela". Nezapamćena nasilja činjena su nad crnogorskim stanovništvom, naročito u vreme istorijskog marša proleterskih brigada za Bosnu: paljena su sela, vršena masovna hapšenja, interniranja i streljanja. Sve je to sakupljeno i našlo svoje mesto u ovom velikom delu, koje hroničara, romansijera, pripovedača i, uopšte, analitičara revolucije suočava s obiljem raznovrsnih događaja, prožetih ponosom, dostojanstvom i heroikom.

Nesumnjivo je reč o delu kapitalne vrednosti, dragocenoj građi i zbirci do sada nepoznatih dokumenata o revolucionarnom Titogradu.

Drugu, manju polovinu knjige sačinjavaju biografski podaci sa fotosima svih poginulih partizana, streljanih rodoljuba i žrtava fašističkog terora, tako da su se tu našli proleteri koji su pali na raznim bojištima naše zemlje, a među njima i podoficir Radomir Ivanović iz Doljana, koji je u jednoj borbi uništio osam talijanskih tenkova, da bi, na kraju, bio pokošen rafalom i onemogućen da uništi i deveti tenk.

Ako se čitalac upita zašto su u prilogu objavljene i fotografije s biografskim podacima osoba koje nisu rodom sa teritorije starog podgoričkog sreza, poput narodnog heroja Branka Deletića i njegove braće studenata Slobodana i Slavka, ipak će se naći objašnjenje da su oni bili tamo pre rata u gimnaziji, sa službom, i da vredno pero istražitelja jednostavno ni to nije htelo da izostavi, pa bilo da su takvi donosili sa sobom žar revolucionarnog pokreta, bilo da su ga sticali dok su živeli, učili ili radili u Podgorici.

Novinsko-izdavačkom preduzeću „Pobjeda" i tehničkom uredniku Boletu Milidragoviću treba odati zasluženo priznanje za visoki kvalitet štampe i opreme.

Na kraju, kad se ova spomen-knjiga pažljivo pročita i prelista, što sve ostavlja dubok utisak i izaziva divljenje snazi pokreta herojskog grada potpuno sravnjenog sa zemljom, sigurno je da će se čitalac upitati zašto su izostavljene socijalna i revolucionarna poezija, zbog čega nisu analizirani listovi, časopisi itd., zašto nije obrađen poznati podgorički mentalitet, opisani podneblje i vetrovi, te mesta na kojima su se okupljali komunisti između dva rata itd.

Nedostaje, što nije slučaj samo sa ovim delom, i obaveštajni vid borbe, koji je u toku rata bio od izuzetne važnosti specijalno za ovaj grad i njegovu okolinu. Jer, da uzgred napomenemo, revolucionarni pokret Podgorice imao je u to ratno vreme svog saradnika i u kapetanu talijanske Ovre koji je pune dve godine neprekidno obaveštavao o svim planovima ne samo talijanske Komande za Crnu Goru već i 9. talijanske armije, čiji se štab nalazio u Albaniji. I o tome je, takođe, moglo mnogo šta da se kaže.

Đurica Labović

Dr Dušan Dragosavac: Zakon vrijednosti u staljinističkoj koncepciji

(CAPS, Zagreb, 1976, strana 224)

Staljinizam još ne pripada samo istoriji. Dugi niz godina dominacije staljinizam se i te kako osećao u radničkom i socijalističkom pokretu u svetu, te je ostavio duboke tragove iz kojih izrastaju pokušaji reafirmacije staljinističkih tendencija u „novim" oblicima. Baš zbog toga pohvalu zaslužuje svaki rad čiji je cilj razotkrivanje i kritika staljinističkih koncepcija, posebno sa stanovišta samoupravnog socijalizma koje naše društvo razvija kao svoj vlastiti put.

Knjiga Dušana Dragosavca, nesumnjivo, predstavlja doprinos u tom smislu. Kao što se vidi iz samog naslova, autor je sebi stavio u zadatak da, suprotstavljajući marksističku koncepciju zakona vrednosti Staljinovoj postavci „ograničenog delovanja ekonomskih zakona" u socijalizmu, pokaže do kojih je sve devijacija u teoriji i praksi dovela Staljinova apsolutizacija državnog vlasništva i uloge socijalističke države a koja direktno protivreči Marksovoj koncepciji odumiranja kao neminovnom procesu podruštvljavanja njenih funkcija.

Metodološku i teorijsku osnovu za kritičko razmatranje zakona vrednosti u staljinističkoj koncepciji autor daje u prvim poglavljima knjige. On ističe zasluge engleske klasične političke ekonomije naročito se osvrćući na Petija, Smita i Rikarda i njihov doprinos u formulisanju teorije radne vrednosti, teorije rente itd. Autor konstatuje da je „jedna od bitnih slabosti engleske klasične političke ekonomije u tome što nije iz analize robe, a posebno iz analize vrijednosti, pronašla onaj oblik vrijednosti koji upravo robi i daje karakter prometne vrijednosti" (str. 42).

U daljem tekstu Dragosavac ističe da teorija vrednosti zauzima „kardinalno mjesto" u Marksovoj ekonomskoj analizi, odnosno da je upravo ona polazna osnova za izlaganje njegove političke ekonomije. Pri tome naglašava da se „na Marksovoj teoriji radne vrijednosti zasniva marksističko učenje o eksploataciji radničke klase od kapitalista, što je jedan od bitnih zakona kapitalizma. Na teoriji vrijednosti osniva se Marksovo učenje o nužnosti pobjede socijalizma i likvidacije eksploatacije, kao jednom od osnovnih ekonomskih zakona socijalizma" (str. 96).

Posvećujući dosta mesta Marksovoj analizi teorije vrednosti, autor također analizira i Engelsova i Lenjinova stanovišta. Naročito se značajnim čini isticanje Lenjinove

koncepcije vrednosti jer se "...jasno vidi da Lenjin nije ni pomišljao na to da korigira Marksovo ekonomsko učenje, a posebno zakon vrijednosti kao glavni dio tog učenja. Naprotiv, on je u svojim teoretskim radovima i u praksi vodio računa o ekonomskim zakonima, a posebno o zakonu vrijednosti" (str. 91).

Knjiga bi zacelo imala još širi teorijski značaj da se autor osvrnuo i na neke druge koncepcije u okvirima teorije vrednosti (Maršal, Pareto, Hiks i Alen, Samjuelson i drugi) koje su bile od neospornog značaja za dalji razvoj ekonomskih nauka i koje su, naravno, morale imati odjeka i među sovjetskim ekonomistima, pa nam se zato čini da nedostaje jedna paralela u tom smislu.

Analiza staljinističke koncepcije počinje vrlo iscrpnim prikazom Staljinove osude sovjetskih ekonomista i društvenih radnika zato što su gotovo svi bili jedinstveni u tome da se ekonomski zakoni mogu menjati ili, čak, potpuno likvidirati ukoliko sovjetska država preuzme čitavu ekonomiju potpuno pod svoju kontrolu. I ne samo to, nego je i opšte prihvaćeno shvatanje bilo da ekonomski zakoni u Sovjetskom Savezu deluju u svom „preobraženom obliku" i da je upravo to nužnost i zakonitost razvoja socijalizma. Iako ta shvatanja Staljin oštro kritikuje, nije bilo teško zapaziti priličnu protivrečnost u njegovim teorijskim interpretacijama, a pogotovu nesklad između Staljinove teorije i prakse. Na te elemente Dragosavac ukazuje putem interpretacije Staljinovog odgovora na pitanje: da li se sredstva za proizvodnju u SSSR mogu smatrati robom? Staljin daje negativan odgovor na to pitanje, a obrazloženje se sastoji u tome da se sredstva za proizvodnju ne prodaju, nego ih država raspoređuje između svojih preduzeća, i da vlasnik tih sredstava za proizvodnju i dalje ostaje država, a direktori tih preduzeća predstavljaju samo opunomoćenike države i iskorištavaju sredstva za proizvodnju saglasno planovima koje je dala država. „Ovdje, kako se vidi", ističe autor, „nema ni pomena o radničkoj klasi kada je riječ o upravljanju sredstvima za proizvodnju. Tu je samo država, kao vlasnik i upravljač nad sredstvima za proizvodnju, i direktor kao njen opunomoćenik" (str. 143). S druge strane, „veliki i neopravdani rasponi u platama i razne privilegije državnog aparata i njegovih opunomoćenika u privredi, dokaz su da se nije išlo — a kod takvog se sistema i nije moglo ići — u dosljednu likvidaciju eksploatacije radnih ljudi" (str. 132). Dakle, upravo centralizacija vlasti i monopolistički položaj državnog aparata ne samo što nisu mogli biti dobar osnov za likvidaciju eksploatacije u meri u kojoj se to realno moglo, već je i gotovo svaka šira inicijativa radnih ljudi bila potpuno sputavana.

U daljem izlaganju je pažnja autorova usredsređena na kritiku staljinističkih koncepcija odnosa zakona vrednosti i planiranja i odnosa zakona vrednosti i svetskog tržišta, pri čemu on posebno ukazuje na Staljinov potpuni promašaj u analizi svetskog tržišta, njegove uloge i razvoja. No najviše pažnje autor poklanja problematici odnosa sela i grada, to jest rešavanju problema sela i poljoprivrede koji se pokazao kao pravi kamen spoticanja u sovjetskoj ekonomskoj politici. Insistiranje na šablonskim primenama sovjetskih iskustava, u ovom domenu, i u drugim socijalističkim zemljama dovelo je gotovo svugde do niza krupnih grešaka u politici prema selu. Glavna Staljinova teza da suprotnosti između grada i sela u kapitalizmu treba posmatrati prvenstveno kao suprotnost interesa, u osnovi je pogrešna jer se na takav način, ističe autor, "...ne može i u kapitalizmu suprotstavljati grad selu, budući da se ovakva postavka svodi na to da su u gradu sve eksploatatori a na selu sve eksploatisani pa ispada kao da se kapitalizam ne razvija i na selu" (str. 171). Takve Staljinove tvrdnje, kao i tvrdnje da su sovjetskim socijalističkim sistemom već tada bile likvidirane sve suprotnosti između grada i sela, uključujući i razlike u životnim uslovima, dovele su do formulisanja takve po-

litike prema selu, politike koju su sasvim nekritički i pod prinudom prihvatile i druge socijalističke zemlje te je poljoprivredna proizvodnja morala neminovno stagnirati čitav niz godina. Kao najbolji dokaz za to autor navodi podatke među kojima najviše pada u oči činjenica da je poljoprivredna proizvodnja u celom periodu od oktobarske revolucije do 1953. godine ostala na predratnom nivou. Osnovni uzroci takvom neuspehu su, po mišljenju Dragosavca, u nerešenim problemima odnosa ljudi u proizvodnji kao i u celini sistema koji je „potcenjivao robnu proizvodnju i ekonomske zakone".

Završavajući ovaj deo rada autor se osvrće i na situaciju u poljoprivredi u našoj zemlji.

Iako je ovo doktorska disertacija, koja je odbranjena još 1962. godine, analizu je ipak trebalo proširiti i na period do izdavanja knjige.

U zaključku autor se ponovo dotiče najbitnijih pitanja razmatranih u radu, rezimirajući u kraćim crtama problematiku: zakona vrednosti i robne proizvodnje, vlasništva i odnosa ljudi u proizvodnji, uloge države, pitanja plana, svetskog tržišta i različitosti puteva u izgradnji socijalizma, kao i odraz vlasti državnog aparata na druge odnose.

U celini, ova knjiga značajno doprinosi boljem razumevanju problematike društveno-ekonomskih odnosa u periodu „kulta ličnosti". Isticanje takvog zaključka čini nam se veoma značajnim, jer upravo pitanja iz te oblasti nisu do sada bila dovoljno rasvetljavana.

Slobodan Korać

Мр Љубомир Јакимовски: Социјалистичкото самоуправување

(ООЗТ „Комунист", Скопје, 1977, страна 158)

Literatura posvećena ideji i praksi socijalističkog samoupravljanja svakim je danom sve bogatija. Jedan od najnovijih radova, inspirisan tom idejom i praksom, jeste i knjiga Ljubomira Jakimovskog *Socijalističko samoupravljanje. Istorijsko mesto i perspektive.*

Na samom početku svoje knjige autor ističe da je samoupravljanje — iskonska težnja radničke klase — velika ideja-vodilja našeg vremena. Zahtevi i projekti samoupravljanja, istinske radničke demokratije, borbe za dominantni uticaj i poziciju radničke klase u privredi i društvu — u središtu su savremenih ideoloških, političkih i kulturnih previranja i spram njih se danas određuju sve društvene snage.

Stavljajući samoupravljanje u kontekst svetskoistorijskih zbivanja i tendencija, Jakimovski naglašava da je „istorija socijalizma nedvosmisleno pokazala da se glavni zadatak revolucionarnih snaga ne iscrpljuje činom osvajanja vlasti i da je eksproprijacija sredstava za proizvodnju samo prvi korak u njihovom podruštvljavanju, to jest da zadržavanje sredstava za proizvodnju kao trajne monopolne funkcije državnog aparata nužno vodi izvitoperenom obliku socijalističke svojine, jer radničku klasu odvaja od rezultata njenog i društvenog rada" (str. 5).

Takav pristup omogućio je autoru da ustvrdi da je samoupravljanje, kao oblik samooslobađanja radničke klase, krucijalan cilj proleterske revolucije i socijalističke transformacije savremene epohe. Zatim prelazi na pitanje geneze i razvoja socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji.

Podsećajući na to da je samoupravljanje svoje prve korake

učinilo još pre sto godina, u prvoj proleterskoj revoluciji, Pariskoj komuni, da je svoju teorijsku zasnovanost dobilo u Marksovim, Engelsovim i Lenjinovim delima, Jakimovski pokazuje na koji način ono u socijalističkoj Jugoslaviji izrasta u integralan društveni sistem. Promenama u društveno-ekonomskim odnosima i političkom sistemu — veli on — koje su izvršene novim ustavima i Zakonom o udruženom radu, čija je suština da se vlast u ime radničke klase definitivno pretvori u vlast same klase, socijalistička samoupravna demokratija se u svemu afirmiše kao svojevrstan oblik diktature proletarijata.

Poimajući jugoslovensku socijalističku revoluciju kao jednu od najoriginalnijih revolucija savremene epohe, ponirući u njen autohtoni karakter, otkrivajući dijalektiku odnosa revolucionarnih narodnih masa i njihovog rukovodstva, oličenog u KPJ, autoru nije bilo teško da definiše prava izvorišta samoupravne orijentacije naše socijalističke revolucije, to jest da samoupravljanje izvede iz karaktera same revolucije (koji se ogleda u stvaralačkoj inicijativi narodnih masa i revolucionarnoj doslednosti njihovog rukovodstva. Zato je za njega socijalističko samoupravljanje bitan karakter naše revolucije, a ne izraz „pritiska" nekih spoljnih faktora. S pravom odbacujući slična shvatanja, Jakimovski kaže da socijalističko samoupravljanje nije rezultat odbijanja Staljinovog napada na našu partiju, nego rezultat naše revolucije, njenog autohtonog samoupravljačkog demokratskog karaktera, njene široke socijalne osnove.

Ukazujući na to da je dosadašnji razvoj socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji omogućio zbiljsku vlast udruženih proizvođača, videvši u koncepciji udruženog rada teorijski i empirijski novum koji realno obezbeđuje ulogu radničke klase kao gospodara društvene reprodukcije, čime samoupravljanje kao društveni sistem dobija svoju materijalnu, a socijalistička demokratija svoju novu društveno-klasnu sadržinu, — autor podseća na iskušenja revolucije, koja su danas možda veća nego ranije upravo zbog toga što je ona ušla u fazu kada treba više da se gradi novo, a manje da se ruši staro. Otuda se — nastavlja on — stalno mora imati na umu da se socijalističko samoupravljanje ne razvija po nekom unutrašnjem automatizmu, nego da je ono proces revolucionarne borbe koja vodi asocijaciji udruženih proizvođača i ljudi. To znači da se revolucionarne snage našeg društva moraju uporno boriti za socijalističko samoupravljanje — u svakodnevnim akcijama, i moraju — teorijski i praktično — stalno da produbljuju naš revolucionarni društveni razvoj.

Poslednje stranice knjige autor je posvetio budućnosti samoupravljanja, oslonivši se pri tome na svoja prethodna izlaganja. Samoupravljanje — piše Jakimovski — neće nigde, dakako ni u Jugoslaviji — bez obzira na svestranu istorijsku verifikaciju našeg socijalističkog samoupravnog puta — doći samo po sebi, bez borbe za njegovu pobedu i eliminisanje svih oblika državnog i svakog drugog posredovanja, bez naučne i revolucionarne, svesno usmerene dinamike rešavanja svih pitanja koja razvoj postavlja. Razvijajući samosvest udruženog rada, moramo znati — napominje autor — da smo na početku, da rad ne samo što nije udružen nego i da će još dugo biti samo relativno udružen: „On nije društveni kristal koji je lišen mogućnosti sopstvene transformacije, transmutacije, napetosti i unutrašnjih protivrečnosti. Normativni idealizam i ideološka fetišizacija (...) ne samo što ne razotkrivaju dijalektiku ekonomskog razotuđenja rada nego mogu amortizovati unutrašnje pulsacije i tendencije razvoja. Upravo na ostvarivanju takvog epohalnog cilja kao što je udruživanje rada samoupravno organizovani proizvođači ne mogu se miriti s (...) postignutim" (str. 147),

Ovde treba ponovo ukazati i na ispravno autorovo shvatanje uloge subjektivnog faktora u razvoju socijalističkog samoupravljanja. On je i tom pitanju poklonio dužnu pažnju, zadržavajući se, pre svega, na razmatranju odnosa klase i avangarde. Jakimovski

kaže da samo ona avangarda koja je unutrašnja sila neposrednih proizvođača u uspostavljanju novih i viših oblika socijalističke demokratije ostaje na visini svoje odgovornosti. Sasvim je razumljivo što je, u razmatranju tog odnosa, težište stavio na mesto i ulogu Saveza komunista u razvoju socijalističkog samoupravljanja.

Jedan od osnovnih uslova za uspešno ostvarivanje istorijske uloge političke avangarde u savremenim uslovima autor smatra da je i koherentna revolucionarna ideologija. Stoga je duboko opravdano njegovo opredeljenje za stav da je za svestran razmah socijalističkog samoupravljanja, kao celovitog društvenog sistema, neophodno potreban sistematičan, živ i bogat teorijski rad u Savezu komunista, rad na idejnom i akcionom osposobljavanju avangarde i drugih organizovanih socijalističkih snaga.

Na kraju možemo kazati da je autoru pošlo za rukom da nam ponudi dobar rad, u kome je uspeo da izloži poreklo i razvoj ideje i prakse socijalističkog samoupravljanja, da ukaže na složenost uslova u kojima se ono razvija, na idejne struje koje mu se suprotstavljaju, obično pre svega u građanskoj ideologiji i njenim izdancima, s jedne strane, i savremenom dogmatizmu, s druge strane, kao i da ukaže na suštinsku razliku između ideje i prakse socijalističkog samoupravljanja i participacije ili industrijske demokratije. Razumljivo je što je Jakimovski najveći deo svoje knjige posvetio razmatranju ideje i prakse socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji, jer se kod nas i ulažu najveći napori za oživotvorenje marksističke koncepcije socijalističkog samoupravljanja i njegovog prerastanja u celovit društveni sistem. Locirajući ideju i praksu socijalističkog samoupravljanja u svetskoistorijski kontekst, on je ukazao na perspektive socijalističkog samoupravljanja, istakavši pri tom da je najveća i istinska njegova perspektiva u njegovoj uverenosti i otvorenosti prema budućnosti, jer, po svojoj složenosti i rezultatima koje treba da postigne, socijalističko samoupravljanje prevazilazi granice individualne ljudske egzistencije i snage jedne generacije. Ono otvara perspektivu generacijama koje dolaze, otvoreno u svemu prema novoj komunističkoj civilizaciji.

Strezo S. Koloski

Dragutin Grgurević: Prvi radnički savjet

(Marksistički centar, Split, 1976, strana 270)

Od osnivanja prvog radničkog saveta u Jugoslaviji, čime je označen početak ere socijalističkog samoupravljanja, proteklo je više od četvrt stoleća. U tom istorijskom razdoblju socijalističko samoupravljanje se svestrano potvrdilo i ukorenilo u društvenim odnosima.

Osnivanje prvih radničkih saveta prethodilo je donošenju Osnovnog zakona u Narodnoj skupštini FNRJ 27. juna 1950. Prvi radnički saveti su imali svoju normativnu osnovu u Uputstvu Privrednog saveta Vlade FNRJ i Centralnog odbora Saveza sindikata iz decembra 1949. Krajem 1974, 29. decembra, održana je u Solinu proslava 25-godišnjice osnivanja prvog radničkog saveta, a Marksistički centar u Splitu je tim povodom izdao ovu knjigu.

Knjiga Dragutina Grgurevića sadrži dvadeset šest priloga različitog karaktera kojima je zajedničko razmatranje činjenica u vezi s osnivanjem prvog radničkog saveta u Jugoslaviji ili pak *teorijsko* razmatranje razvoja našeg socijalističkog samoupravljanja. U knjizi su, drugim rečima, sabrani autentični, danas već istorijski politički dokumenti, biografske beleške, drugi dokumenti i podaci o iniciranju razvoja samoupravljanja, a posebno o osnivanju prvog radničkog saveta u našoj zemlji — u fabrici cementa „Prvoborac"

Solinu, kao i šira teorijsko-politička i naučna razmatranja o radničkom samoupravljanju. Treba napomenuti da su tu i istupanja najistaknutijih naših političkih rukovodilaca: druga Tita, B. Kidriča, Đ. Salaja i drugih. Pored toga što je prikupio i sistematizovao te priloge, autor je, na osnovu obimnih vlastitih istraživanja, izneo ovde i rezultate do kojih je pri tom došao. Knjiga je nabdevena i brojnim fotografijama iz tih istorijskih dana.

Uvodni prilog je napisao Stipe Šuvar. On, pored ostalog, nastoji da utvrdi etape razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Razlikujući tri etape, Šuvar za osnovu svoje klasifikacije uzima i određena normativna akta i njima odgovarajuću institucionalnu strukturu, ali i razvoj društveno-ekonomskih odnosa i društvene svesti o samoupravljanju.

U napisu *Četvrt vijeka radničkog samoupravljanja,* Stipe Tonković analizira naše socijalističko samoupravno iskustvo. Za novi period u našem razvoju, koji 1974. započinje Ustavom SFRJ, on konstatuje da smo „njime 'iščistili' gotovo sve ono što je smetalo razvoju samoupravljanja izvana" (str. 344).

Pod naslovom *Stvaralačka primjena marksizma,* sledi govor Milke Planinc na svečanosti povodom 25-godišnjice osnivanja prvog radničkog saveta, 29. decembra 1974. u Solinu. Između ostalog, Milka Planinc ističe da punih dvadeset i pet godina radnička klasa Jugoslavije, na čelu s Komunističkom partijom, Savezom komunista i drugom Titom, dokazuje praksom da je socijalističko samoupravljanje epohalno dostignuće radničke klase i radnih ljudi naših naroda i narodnosti:

„Punih 25 godina radnička klasa Jugoslavije na čelu s Titom, stvaralački primjenjuje marksizam, stvaralački ga primjenjuje u praksi i gradi svoju alternativu, put kojim radnička klasa osvaja vlast, gradi budućnost prema svom historijskom zadatku, utvrđenom teorijom marksizma" (str. 37).

U posebnom poglavlju dat je pregled razvoja fabrike cementa „Prvoborac" od 1904. do 1975. Tokom vremena u fabrici se razvio snažan radnički pokret, a u toku NOB su radnici i ceo kraj bili masovno povezani s Narodnooslobodilačkom vojskom. Posle oslobođenja taj se kolektiv isticao uspesima u proizvodnji i bio nagrađivan. Drug Tito je posetio fabriku 1946. godine.

Određeni oblici demokratskog dogovaranja postojali su u tom kolektivu još pre osnivanja prvog radničkog saveta, o čemu se u knjizi iznose zanimljiva svedočanstva. Osnivanje prvog radničkog saveta u fabrici cementa usledilo je nakon konsultacija i razgovora koje su odgovorni ljudi iz fabrike imali u Beogradu sa drugom Đurom Salajem. Posle zajedničkog sastanka tvorničkog Biroa partijske organizacije i Upravnog odbora tvorničke sindikalne podružnice, na kojem je pripremljen taj poduhvat, 29. decembra 1949. organizovana je svečana izborna konferencija i izabran radnički savet od 13 članova. O svakom članu tog radničkog saveta Grgurević daje biografske podatke, a ponegde i njihove izjave ili sećanja na njih. On beleži da je „Slobodna Dalmacija" prva objavila vest o tome. Zanimljiva je formulacija Tanjuga: „Split, 4. januara — Radnici fabrike cementa 'Prvoborac' u Solinu izabrali su radnički savet od 13 članova. Najveću pažnju savet će posvetiti uzdizanju kadrova, kontroli izvršenja godišnjih i mesečnih zadataka, sniženju pune cene koštanja i drugim pitanjima proizvodnje. Preko saveta radnici kolektiva moći će aktivnije da sudeluju u rešavanju svih problema preduzeća."

„To što su Dalmatinci bili prvi, njihova je posebna zasluga", piše Grgurević. „Može se to, uz sve ostale okolnosti o kojima je riječ u ovoj knjizi i o kojima će vjerojatno budući historičari pisati i istraživati, pripisati njihovim posebnim osobinama, njihovom mentalitetu i uvijek strasnoj želji da nešto veliko i značajno učine prije drugih, da budu, što se kaže,

'prvi na svitu' ... Nedvojbeno je da su solinski cementaši imali u Zagrebu 'svoga' čovjeka, Dragu Gizdića, prvoborca, starog iskusnog revolucionara i jednog od organizatora ustanka u Dalmaciji" (str. 121).

Beležeći na osnovu vlastitih istraživanja gde su sve osnovani ostali prvi radnički saveti, Grgurević navodi pojedinosti i iz njihovog rada.

U posebnom poglavlju autor prezentira odlomke iz svetske štampe o uvođenju samoupravljanja u Jugoslaviji.

Među dokumentima koji se odnose na obeležavanje uvođenja samoupravljanja u našoj zemlji, poseban značaj ima poruka druga Tita od 10. juna 1960. povodom 10-go dišnjice radničkog samoupravljanja.

Znameniti ekspoze druga Tita povodom predloga Osnovnog zakona o upravljanju državnim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, održan 26. juna 1950. u Narodnoj skupštini FNRJ, od istorijskog je značaja za izučavanje nastanka i razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji.

Donoseći priloge različitog karaktera i iz različitih perioda našeg razvoja, ova knjiga čini neobično zanimljivu celinu, ukazujući na crvenu nit u razvoju socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji. Ona je od značaja za informisanje o istorijskim počecima socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji: sadrži mnoštvo podataka i može korisno poslužiti i kao priručnik u okviru marksističkog obrazovanja.

Sergej Flere

Muharem Pervić: Tradicija i kritika

(„Grafos", Beograd, 1977, strana 144)

U savremenoj teoriji pitanje tradicije i kritike jeste jedno od najčešćih. Razloga tome ima više. U traganje za njima pošao je i Muharem Pervić u svojoj knjizi *Tradicija i kritika*. Teško je i neizvodljivo govoriti o sadašnjosti i budućnosti a ne govoriti o prošlosti, naročito kada je reč o „novim društvima i mladim kulturama u kojima se pitanje kako dalje živeti neminovno proteže i na razmišljanje o prošlosti, o tome kako smo živeli".

Polazeći od toga da je tradicija sveobuhvatna pojava, koja se ne ograničava samo na određeni vremenski odsečak lociran pre sadašnjeg vremena, Pervić čini napor da definiše tradiciju, da je bliže odredi radi razjašnjenja njenog smisla i suštine. Za razliku od dosadašnjih napora da se raspravi pitanje tradicije, Pervić to čini nekonvencionalno i temeljito, savremenim načinom interpretacije i gipkijim zaključcima. On tradiciju oseća kao nešto živo i trajno, kao „odbranu pred stihijom, haosom", za njega je tradicija „metoda koja se iz prisutnosti upućuje u istoriju, u utopiju, u nadi da će svoje stilsko načelo preobraziti u načelo života"; a „prošlost bi bila posve imaginarna bez realnosti dela koja čini materijalnost vremena". Tradicija nije ni nešto loše ni nešto dobro, ona nije nešto na sredini između toga; ona je uspostavljanje odnosa između onoga što se u vremenu dešava s ostvarenim delom, s rezultatom čovekovog kreativnog nastojanja. Otuda je tradicija „neprekidni otvoreni dijalog prošlosti koja se gubi, sadašnjosti koja tek što nije tu i budućnosti koja tek što nije došla". Tradicija, prema tome, nije nešto statično, nije stalnost u smislu pasivne povezanosti s ostalim vremenskim distancama — sadašnjošću i budućnošću. Tra-

dicija se, dakle, odnosi aktivno prema delima prošlosti; ona je „model estetskog razumevanja koji u delima koja pripadaju istoriji aktuelizuje pitanje smisla kao odsudno prisustvo živog duha usmerenog ka univerzalnosti koju ne doseže".

Prema prošlosti se ne sme zauzeti stav negacije kao ni potvrdni stav. Jer ona nije ni negativna ni pozitivna. Ona se mora prihvatiti u svom totalitetu, a da se unutar zauzme stav prema vrednostima koje je sačinjavaju, a koje su različite. „U uobičajenom smislu reči", piše Pervić, „prošlost je i ono čega više nema, kao i ono što na neki izmenjeni način nastavlja da živi, ono što je sasvim na periferiji života savremenika i ono što učestvuje u njihovom životu i utiče na njih i na njihovu misao. Prošlost je i ono što mi tamo smeštamo, kao i ono što se protiv naše volje, i nezavisno od nje, kao prošlost iskazuje." Prema tome, tradicija je protivrečna, njeni unutarnji i sastavni delovi nisu u skladu nego su međusobno suprotstavljeni, a često i negiraju jedan drugoga. Taj protivrečni karakter tradicije naročito dolazi do izražaja kada je u pitanju književno umetničko delo. Ponašanje dela nastalog u prošlom vremenu, dela koje pripada tradiciji, sasvim je neujednačeno i izdiferencirano. Jedan od razloga leži u tome što je „nemoguće integralno poimanje dela u jednom kontekstu, pa ni u kontekstu u kome je delo nastalo".

Suprotstavljajući se onima koji u tradiciji vide poseban smisao, neku univerzalnu duhovnu vrednost, Pervić ističe njenu istoričnost, njenu ovozemaljskost i njenu realističnost u smislu moguće identifikacije s najrealnijim činiocima koji konstituišu složeni kontekst u kome se tradicija javlja. Ona prema tome „nije dar ni bogova ni careva, mada je oduvek bilo mnogo onih koji su verovali da je ona upravo „duhovna pesma" nacionalnih dostojanstvenika. Doduše, nije ona ni duša ni duh naroda, ni rodni temperament, niti bilo šta što se „s kolena na koleno" prenosi, a još manje „nešto" što se nosi u krvi, što je urođeno, instinktivno".

Nastojeći da pronađe relaciju na koju se može svesti tradicija, Pervić se odlučuje na jezički kompleks. Tradicija je istovremeno „odnos između istorije i subjekta, između ontičkog i ontološkog u Hajdegerovom smislu; između empirijskog elementa u jeziku i onog što je u njemu transcendentalno. U tom smislu tradiciju ne „stvaramo da bismo nekoga uverili u moć prošlosti već da bismo umanjili ljudsku nemoć pred njom." Jer čovek, ako nije osposobljen i pripremljen za istorijsko mišljenje, može biti duboko i opasno inferioran prema tradiciji i svim vrednostima u prošlosti.

Značajna tačka na kojoj se ispoljava tradicija, na kojoj dolazi do njenog najvećeg zaoštravanja jeste revolucija. Međutim, revolucija ne pobija tradiciju, ona se prema njoj ne odnosi negatorski, njen je zadatak da je revalorizuje. Revolucija ne započinje *ex nihilo,* nego u obračunu sa starim prihvata i stvaralački preobražava odgovarajuće vrednosti iz prošlosti. U odnosu na umetnost, zadatak revolucije je da prevlada njene iscrpljene oblike, da postavi u novu funkciju razne oblike umetnosti i komunikacije. Tradicija je, tako posmatrano, „dijalektičko jedinstvo odstupanja i pristajanja, odnos prema onome što preobražava preobražavajući se i samo, konflikt iza kojega se naziru putevi, ali i stranputice". Međutim, nije ni revolucija bez tradicije, kao što ni tradicija nije bez revolucije. A „revolucionarni duh je onaj koji omogućuje postojanje tradicija, a ne tradicije".

Pogodan teren za konkretnije razmišljanje o tradiciji i tradicionalnom i svim njihovim ispoljavanjima ukazao se na primeru dela Radomira Konstantinovića *Filozofija palanke.* Ovde je Pervić, takođe, u prilici da se delimično približi i pojmu kritike kao sledećoj kategoriji u svom teorijskom razmišljanju. Međutim, on još uvek ostaje na terenu tradicije ili, idući za Konstanti-

novićem, na terenu iskona kojeg on ne prihvata. Osnovno obeležje Konstantinovićevog dela, zaključuje autor, ne treba tražiti u njegovom odnosu prema tradiciji, nego u njegovom kritičkom, negirajućem stavu i prema palanačkom duhu prošlosti i prema palanačkom duhu sadašnjosti.

U delu knjige koji se tiče kritike, kritičkog mišljenja i kritičkog čina, Pervić je za središno pitanje uzeo Marksov kritički odnos prema društvenoj stvarnosti u kojoj je sam delovao. Otuda je zadatak autorov dvostruk: da se opredeli prema marksističkoj teoriji kritike i da, na osnovu svih dosadašnjih iskustava, formuliše kritiku kao složenu društvenu pojavu. U tom nastojanju Pervić je pošao od najopštijih karakteristika kritike, odnosno od njenog genetičkog svojstva. Tako on kritiku traži u samoj biti predmeta, u njegovom primarnom svojstvu da se preobražava. Jer „kritika je izraz sposobnosti materije da se u procesu rada preobražava; da je izraz višestrukosti predmeta koji se lakovernom duhu ukazuje kao jednoznačan i jednosmeran; ona dovodi u pitanje datost, eksponirajući višeznačnost i raznolikost realnosti uvodeći u nju, umesto naturalizovanog, statičnog pojma *jednorodnosti*, istorijsku kategoriju *jedinstvenosti* kao kvalitet koji se produkuje u istorijskom procesu kao sistem promena". Smatrajući kritiku kompleksnom aktivnošću koja o pojavama ne donosi samo sud nego ih svojom akcijom neposredno menja, autor ističe njene višestruke funkcije, koje se ne mogu završiti samo u poricanju, negiranju nego i u građenju, razvijanju, negovanju novog.

Autor je na najbolji, na stvaralački način interpretirao marksistički pristup kritici. Po njegovom shvatanju marksizam i nije ništa drugo nego kritička teorija koja se podjednako odnosi i prema prošlosti, i prema sadašnjosti, i prema budućnosti. Pervić se pri tom ne zadržava samo na Marksovim gledištima o kritici; on nastoji da u teorijama nastalim posle Marksa nađe dodirne i zajedničke crte s marksizmom. U toj vrsti istraživanja je dosta poodmakao i pokazao solidno poznavanje različitih savremenih teorijskih strujanja. On je učinio veliki napor da utvrdi odgovarajuće veze marksizma i strukturalizma. Veza između dijalektičke i strukturalne kritike za autora je najprirodnija veza. Njegov je stav da je zadatak kritike da do kraja izvrši analizu sistema skrivenosti koji karakteriše i svako vreme i svako umetničko delo. A „rad kritike je rad ove skrivenosti, rad koji uvodeći dubinu predmeta u istoriju i zbilju upućuje na produkovanje istorijskog kvaliteta".

Sa dosta pouzdanosti se može reći da je Pervićev pristup kritici marksistički orijentisan, da predstavlja trajnu želju da se obogati i učini fleksibilnim način interpretacije autentične Marksove misli. Pervić je primenio analitički pristup Marksovoj teoriji društva i neminovnosti da se postojeće društvo prevaziđe, što mu je omogućilo da uvidi stvaralačke komponente kritike. Polazeći od toga da se „Marksov pojam kritičke spoznaje uobličava unutar jedne dinamičke vizije sveta, u kojoj ništa nije zauvek dato, gde predmeti *istupaju* kao prerušeni odnosi i obrnuto", autor dolazi do uverenja da se marksizam ne može ponavljati nego samo stvaralački primenjivati, čime se postiže njegova maksimalna kritička funkcija.

Kritička svest se slojevito ispoljava. Tu činjenicu marksizam nastoji da objasni i slojevitošću društva i slojevitošću međuljudskih odnosa koji se uspostavljaju neminovnim tokom objektivnih sila. Tu slojevitost Marks pokazuje i u *Kapitalu*, i u *Nemačkoj ideologiji*, i u *Prilogu kritike političke ekonomije*, i u *Svetoj porodici* i gotovo u svim svojim delima, o čemu Pervić na više mesta govori. Ta slojevitost proističe otuda što je, prema autoru, „kritika čin prepoznavanja *društvenog* i *istorijskog* karaktera u pojavama koje na sebe uzimaju izgled neke više prirodnosti i same logike stvari"; kritika je uz to i delatnost koja se ne iscrplju-

ju samo „u svetu i njegovim simbolima, stvarima i rečima, niti u pukom imenovanju i odslikavanju predmeta"; kritika je, prema Marksovim rečima, „uspostavljanje istine sveta" ili, kako Bloh ističe, „želja za istinom", što dovodi dotle da se „kritika neba pretvara u kritiku zemlje, kritika religije u kritiku prava, kritika teologije u kritiku politike"; kritika je, ističe Pervić, a time se i zaokružuje prikaz o slojevitosti kritike, „moć kojom čovek oblikuje svoju zbilju, moć koja čoveka odvaja od iluzorne sreće, od „iluzornog sunca" oko koga prestaje da se okreće da bi se „kretao oko samog sebe, oko svog zemaljskog sunca"."

Marksistička kritička misao nije zatvaranje pred živim problemima savremenosti; ona nije primena gotovih shema i modela na stalno pokretne i promenljive životne tokove; ona ne sme da bude dijalog van vremena i prostora, dakle, jalova univerzalnost, nego analiza konkretnih društvenih prilika i sagledavanje višestrukih slabosti u njima. Zapazivši ta svojstva marksističke kritike i primenjujući ih na najnovija istraživanja u književnoj kritici, kritici kojom se Marks ponajmanje bavio, ali koja se dâ „rekonstruisati" pod uslovom da se usvoji i primeni dijalektički metod, odnosno ne toliko metod koliko „dijalektičko shvatanje metoda", Pervić insistira na književnoj kritici koja bi polazila od dijalektike kao osnovne metodološke pretpostavke.

Svojim pristupom tradiciji i kritici kao pojmovima koji su često pokretani u marksističkoj teoriji, ali retko temeljito analizirani i svestrano osvetljavani, Pervić je na najboljem putu da zasnuje samostalnu iscrpnu i fleksibilnu teoriju ova dva pojma i time doprinese sve zapaženijim naporima da se istražuju pojedinačne ključne kategorije marksizma.

Radoslav Đokić

Dr Mate Oreč: Osnovi sistema informisanja

(„Privredni pregled", Beograd i „Oslobođenje", Sarajevo, 1977, strana 510)

U izdanju „Oslobođenja" i „Privrednog pregleda" pojavila se knjiga dr Mate Oreča pod nepretencioznim naslovom *Osnovi sistema informisanja*. Međutim, ovo je delo po svom sadržaju, obimu, razvijenosti i fakturi novina u našoj naučnoj i stručnoj literaturi o razvoju, složenosti, ustavnopravnim i idejnim komponentama našeg sistema javnog informisanja.

Rečeno je da se za oko sto pedeset godina razvoja savremenog novinarstva u nas (od kada je u Kragujevcu izašao prvi list na srpskohrvatskom jeziku) na prste jedne ruke mogu izbrojiti knjige o profesiji koja živi od pisanja. U toj asimetriji napor profesora Oreča ima posebnu vrednost. Ovaj stvaralački rezultat značajan je i kao podsticaj da se oblast javnog informisanja izuči, činjenice sistematizuju, teorijski pogledi razviju i uobliče.

Knjiga *Osnovi sistema informisanja* pisana je kao udžbenik. U njoj se dokazuje da je sistem informisanja mogućan kao osoben sistem i potreba društva. Knjiga je veoma složena po svojoj strukturi, bogata sadržajima i idejama. Ona nije samo rezime iskustava, analiza prošlosti niti sistematizacija znanja proteklih vremena. Ona je netradicionalan priručnik koji može biti od koristi pravniku, političaru, sociologu, osobito studentima žurnalistike i stvaraocima u savremenoj publicistici i novinarstvu. Na preko 500 stranica i u okviru sedam odeljaka izloženi su pogledi na bitne komponente našeg sistema javnog komuniciranja. Prvi put su se u koricama jednog udžbenika našla pitanja kao što su: odgovornost države za informacije koje se sa njene teritorije i uz njenu pomoć šire prema drugim zemljama, faktor međunarodnih

odnosa i slobode informacija, nesvrstavanje i međunarodna informativna delatnost, informisanje u društveno-političkim organizacijama, informisanje u udruženom radu i delegatskom sistemu i još neka aktuelna i značajna pitanja.

Kroz celu strukturu knjige autor razmatra tri kompleksa problema i sadržaja koji objektivno ubrzavaju ili podstiču slobodan i svestran protok informacija u savremenom svetu. Prvo, to je naučno-tehnološka revolucija, drugo — progresivna kretanja u međunarodnoj zajednici, s posebnim osvrtom na razvoj politike nesvrstavanja i stvaranje novog poretka u sferi informisanja, i, treće, klasni odnosi i društvena dinamika, gde je pokazano da socijalizam kao svetski proces daje nove podsticaje razmahu slobodnijih odnosa među zemljama i ljudima. U tome, s pravom, bitnu pažnju autor poklanja razvoju sistema informisanja u našem socijalističkom samoupravnom društvu, jer u njegovoj socijalnoj organizaciji javno mnenje, ličnost i pojedini kolektiviteti dobijaju sve više u značaju, s obzirom na produbljivanje socijalističke samoupravne demokratije u procesu udruženog rada.

Govoreći o brzom razvoju tehnike prikupljanja, obrade i širenja informacija, autor svuda uočava ciljeve i upotrebu savremene tehnike, te izvodi zaključke koji imaju svoje ishodište u prostoru ljudskih prava i sloboda, ljudskih potreba i humaniteta. On ukazuje na prednosti visokorazvijenih zemalja u savremenoj komunikologiji i s razlogom ih ne posmatra nezavisno od postojećih monopola u oblasti informisanja. U toj svetlosti posmatra i ulogu nesvrstanih zemalja u prevazilaženju postojećih monopola u toj sferi. On se protivi tradicionalnom nametanju tehnike i vrednosti, jer se s tehnikom uvozi i kultura i drugi oblici društvene nadgradnje, na čemu počiva neokolonijalizam. Tu je autorov teorijski zaključak zasnovan na elementima političke filozofije i ideologije politike nesvrstavanja koju zastupa Jugoslavija. Informatiku profesor Oreč posmatra kao unutrašnju dinamičku komponentu savremene antikolonijalne i oslobodilačke borbe. On je izričit u svom zaključku da nesvrstane i tek oslobođene zemlje treba da izgrađuju i samosvest i sopstveni nezavisni sistem javnog komuniciranja, jer danas njihove ideje još teško prodiru na svetsku političku pozornicu. Razume se da monopolistički sistemi u oblasti informisanja nisu više onako sigurni i efikasni kao nekad što su bili. Novi odnosi i novi poredak koji nastaje u sferi informisanja nosi u sebi klice novih vrednosti.

Svaki od sedam odeljaka knjige *Osnovi sistema informisanja* u punoj je vezi s aktuelnim oblicima našeg života i rada. Time se ovo istraživanje, teorijski aspekti knjige i empirijska građa povezuju sa našom realnošću. Zastupajući klasno radničko stanovište o informisanju, posebno o informisanju u udruženom radu, profesor Oreč nigde ne ostavlja nedoumice u svom opredeljenju — on je na strani samoupravljača i onih stvaralaca u sredstvima javnog informisanja koji svoju odgovornost i stvaralačku slobodu poistovećuju s borbom za nove društvene odnose. Za njega novinar nije čovek koji ima svoje tajne i svoje posebno, profesionalno, polje rada. Novinar je stvaralac, samoupravljač, povezan s primarnim klasnim interesom, to jest stvaralac koji u prostoru socijalističke samoupravne opredeljenosti traži mesto za svoju društvenu afirmaciju. Otuda je novinar tretiran kao društveno-politički radnik, koji pomaže i podstiče proces podruštvljavanja sfere informativne delatnosti, a njegova se delatnost sve više reguliše samoupravnim normama, profesionalnom etikom i socijalističkim samoupravnim moralom. Time je istaknut značaj samoupravne i etičke regulative u ovoj oblasti naspram smanjenja funkcije administrativnog regulisanja te delatnosti.

Knjigu *Osnovi sistema informisanja* ne bismo dobro razumeli, niti njenu vrednost ocenili, ako ne bismo uzeli u obzir da je ona nastala primenom multidisciplinarnih naučnih metodoloških po-

stupaka. Ona je pisana, reklo bi se, u prvom redu sa stanovišta naše ustavnopravne teorije i pozitivnog zakonodavstva. Istovremeno, ona je pisana primenom metode istoričnosti i savremene razvojnosti sredstava masovnog komuniciranja. Primenom komparativne metode data je interpretacija sistema informisanja u različitim društvenim sistemima.

Specifičnosti sistema informisanja u raznim društvenim sistemima profesor Oreč izvodi iz karaktera produkcionih odnosa i političkog sistema. Time se autor jasno distancirao od svih simplifikatora i kvaziteoretičara koji novinarstvo identifikuju s pukom tehnikom i artizmom, a novinara smatraju pukim posrednikom između događaja i javnosti. Javno informisanje kao delatnost profesor Oreč posmatra u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima i u dijalektičkoj vezi s klasnim i političkim odnosima u datom društvu. Te komponente njegovog teorijskog sistema su vidljive, mada nisu svuda dovedene do definicija i potpunih teorijskih objašnjenja. Takvi nedostaci su razumljivi s obzirom na to što je reč o prvom sintetičkom delu te vrste u nas. Formalno uzeto, knjiga ima izvesnih neujednačenosti, ali njene unutrašnje vrednosti čine je u suštinskom smislu trajnim i produbljenim dometom naše stručne i naučne misli u toj oblasti. Ne bi se smela izostaviti iz vida jedna izuzetno dragocena osobina autorovog opredeljenja i stvaralačkog postupka, — to je prevladavanje akademizma, imitacije i robovanja razvijenijim teorijama masovnog i javnog komuniciranja. Profesor Oreč je izbegao ono što je redovno pratilo udžbeničke i teorijske radove naših autora u toj oblasti — podražavanje zapadnih socioloških i teorijskih modela u toj problematici i nekritičko prenošenje tuđih iskustava na naše uslove.

Knjiga profesora Oreča je istovremeno polemična, mada nigde nametljivo. Distinkcije i razgraničenja autor ostvaruje mirnim, logičnim i argumentovanim razotkrivanjem i demistifikovanjem odnosa nauke i života, a to u najboljem smislu čini očevidnom njegovu nameru da nauka treba da polazi od ovog našeg trenutka i naših potreba. Njemu polazi za rukom da demistifikuje mnoge teze koje su doskora bile olimpski nedodirljive u svojoj akademskoj uzvišenosti i apstrakciji i koje su se dugo održavale pod uticajem građanskih utilitarnih i ideoloških stanovišta. Autor nauku tretira kao sredstvo istraživanja konkretnih oblika društvenog života i kao veliku društvenu potrebu, pogotovu u našem socijalističkom samoupravnom društvu, u kome informacija ima nezamenljiv značaj.

Zdravko Leković

„E drejta — Pravo", 1/77.

Zavod za pravna i društvena istraživanja Pravnog fakulteta u Prištini i Udruženje pravnika Kosova pokrenuli su nov časopis pod zajedničkim imenom na albanskom i srpskohrvatskom jeziku „E drejta — Pravo", te tako samim naslovom stavili do znanja koja će se tematika razmatrati u njemu i na kojim će jezicima biti objavljene studije i članci. Time će se popuniti jedna praznina, jer će se reč pravne teorije i prakse najvećma približiti čitaocu kome je časopis namenjen, a taj čitalac, prema onome što časopis nudi u svom prvom broju, može biti i pravnik-teoretičar, pravnik-praktičar, pravnik-sudija i, naravno, — student odgovarajućeg fakulteta. Časopis izlazi tri puta godišnje. Drugi broj doneće materijal sa Kongresa pravnika Jugoslavije, a treći je u pripremi.

U prvom broju časopisa „E drejta — Pravo", Ilijaz Kurteši, predsednik Skupštine SAP Kosovo, piše o razvoju i funkcionisanju delegatskog sistema. Kurteši smatra da se još ne može napraviti neka potpuna analiza o razvoju i funkcionisanju delegatskog sistema s obzirom na to da je prošlo tek nešto više od tri godine od

kada se on ostvaruje u našoj samoupravnoj praksi, ali se već mogu izvući određeni zaključci. Najpre izvodi zaključak da je delegatski sistem prihvaćen u celini kao proces koji čini mogućnim organizovano učešće radnih ljudi u odlučivanju, daljem razvoju samoupravnih odnosa i demokratskom rešavanju osnovnih pitanja od interesa za radne ljude, za uslove rada i života. Zatim, da razvoj delegatskog sistema predstavlja proces borbe za nove, samoupravne i demokratske odnose. Međutim, autor tvrdi da u praksi ima teškoća i otpora koje treba prevladati, naročito u skupštinskom sistemu.

Dr Esat Stavileci, vanredni profesor Pravnog fakulteta u Prištini, u svom prilogu *Samoupravno pravo — nova oblast prava*, smatra da to nije pravo u klasičnom smislu i da je ono negacija klasičnog prava. Kao i svaki drugi društveni fenomen, i samoupravno pravo, prema autoru, traži duboku i svestranu analizu. Jugoslovenska teorija — zaključuje on — upravo se nalazi pred tim zadatkom.

Da će časopis biti otvoren i prema svim autorima i da će imati jugoslovenski karakter, svedoči i objavljivanje priloga dr Budislava Vukasa, docenta Pravnog fakulteta u Zagrebu, o međunarodnopravnoj zaštiti prava čoveka u poretku Ujedinjenih naroda, u kome se na veoma pregledan način analizira problematika zaštite prava čoveka u Organizaciji ujedinjenih naroda, te aktivna uloga Jugoslavije u izgrađivanju i donošenju opštih dokumenata OUN iz ove oblasti.

Dr Ejup Statovci, vanredni profesor prištevskog Pravnog fakulteta, u prvom broju časopisa piše o društvenoj svojini kao pravu rada, pravu upravljanja i pravu raspolaganja društvenim sredstvima. On je najpre pokušao da odredi pojam i suštinu društvene svojine na osnovu novog ustavnog sistema i Zakona o udruženom radu. U vezi s tim autor smatra da je društvena svojina u prvom redu ekonomski, ali i društveno-politički pojam, kao i pravna kategorija. Statovci govori o pravu rada društvenim sredstvima kao novom i osnovnom pravu radnika u procesu udruživanja rada i sredstava, a piše i o pravnoj prirodi i sadržaju prava korišćenja, prava upravljanja i prava raspolaganja društvenim sredstvima u prometu. Glavni nosilac tih prava, zaključuje autor, jeste sam radnik u udruženom radu, ali u određenim formama udruživanja rada i sredstava. S tim u vezi radnik ne izvodi više svoje pravo iz trećih faktora, iz društveno-pravnih subjekata, uključujući tu i državu, već, naprotiv, svi ti subjekti, stoga i država i osnovna organizacija udruženog rada, svoja prava izvode iz prava radnika.

Iz oblasti pravne terminologije dr Syrja Pupovci, redovni profesor Pravnog fakulteta, počinje da objavljuje obimniju studiju *Izgrađivanje i primena pravne terminologije.*

U ovom broju zastupljeni su još: Tomislav Cucurević *(Povodom Krivičnog zakona SAPK)*, mr Faik Brestovci *(Revizija protiv rešenja)* i mr Mehdi Hetemi i Faruk Preševa *(Istorijski razvoj odgovornosti prodavca za mane stvari)*. Objavljene su i dve recenzije. Prvu je napisao prof. dr Branislav Marković o knjizi prof. dr Aleksandra Hristova: *Upravata vo samoupravniot sistem* (Skoplje, 1976), a drugu asistent Agur Sokoli o studiji prof. dr Branislava Markovića: *Položaj i uloga stranke u upravnom postupku* (Beograd, 1977).

Časopis „E drejta — Pravo" od prvog svog broja počinje da objavljuje rečnik pravne terminologije na srpskohrvatskom i albanskom, koji, inače, više godina pripremaju nastavnici i saradnici prištevskog Pravnog fakulteta i koji će u celini biti objavljen već iduće godine. Napomenimo da se uporedo radi i na rečniku pravne terminologije na albanskom i srpskohrvatskom jeziku.

U rubrici „Sudska praksa" u prvom broju prikazana je praksa Ustavnog suda Kosova. Časopis će analizirati i praksu drugih sudova.

Na kraju su objavljeni prikazi nekoliko društveno-naučnih časopisa.

Esat Stavileci

„Teorija in praksa", št. 5—6 i 7—8/77.

(Revija za družbena vprašanja)

U Portorožu je 5. i 6. maja bilo savetovanje o temi: „Dijalektika odnosa između radničke klase i njene revolucionarne avangarde". Savetovanje je u čast četrdesetogodišnjice osnivačkog kongresa KP Slovenije organizovao Marksistički centar pri CK SK Slovenije. Izdavanjem tematskih brojeva, koji donose većinu referata s tog savetovanja, časopis „Teorija i praksa" se aktivno uključio u proslavu ovogodišnjih jubileja i u pripreme za kongrese Saveza komunista.

Pod naslovom *Organska veza klase i njene avangarde,* časopis objavljuje uvodnu reč Franca Šetinca. Od razloga i namene ovog savetovanja Franc Šetinc je izdvojio, pre svega, sledeće: nužnost da se još jednom progovori o marksističkoj misli na tom području i o kontinuitetu te misli od klasikâ marksizma do savremenih jugoslovenskih marksističkih mislilaca, naročito drugova Tita i Kardelja, zatim potvrđivanje istorijskog interesa radničke klase, delegatski sistem, socijalnu strukturu SK i idejno-političko osposobljavanje i obrazovanje mnogobrojnog novog članstva. Uredništvo je dvadeset objavljenih referata, u dvobroju 5—6, podelilo u tri sadržinska kompleksa: (a) Istorijski aspekt, (b) Radnička klasa — avangarda: dijalektički odnos, (c) Radnička klasa i revolucionarna partija: međunarodne dimenzije.

Marjan Britovšek je napisao članak *Radnička klasa — avangarda — partija (istorijska skica).* Osnovni stavovi autorove analize teku od Prve internacionale preko *Kritike Gotskog programa* do Lenjina. Janko Pleterski je na savetovanju izložio teze o temi: „Revolucija i nacije." I njegov referat se preko lucidnih zapažanja i analiza istorijskog odnosa između proletarijata i nacije svodi na naglašavanje karakteristika međunacionalnih odnosa u socijalističkom samoupravnom društvu. Govoreći o bratstvu i jedinstvu kao revolucionarnoj formuli, on izražava mišljenje da je presudno pitanje to koliko u raspodeli viška društvenog rada odlučuje udruženi rad, a koliko to umesto njega još čine nacionalni „upravitelji" raznih vrsta. U tom kompleksu su objavljeni i referati Janka Prunka *(Borba za jedinstvo radničke klase — nastojanja Komunističke partije u Sloveniji za radničkim jedinstvom u godinama 1935—1941 i Titova uloga u tome)* i Ivana Križara *(Udeo i uloga radnika i komunista u slovenačkim partizanskim jedinicama godine 1941).*

U grupu referata o temi: „Radnička klasa — avangarda: dijalektički odnos uvodi Gojko Stanič referatom *Klasna osnova revolucionarne avangarde u samoupravnom socijalizmu.* Autor polazi od teze da je uslov i sredstvo političkih programa i zaključaka koje smo prihvatili takva revolucionarna avangarda koja će biti istovremeno masovna i kadrovska organizacija i biti prisutna u svim osnovnim samoupravnim zajednicama. O temi: „Dijalektički odnos efikasnosti revolucionarne avangarde i klasno-interesne strukture društva" raspravlja se u prilogu Slavka Podmenika. On pre svega naglašava značaj takozvanih osnovnih odnosa, to jest smera delovanja u osnovnim odnosima kao najočiglednijeg i najpouzdanijeg indikatora za utvrđivanje i određivanje interesne (klasne) usmerenosti.

O referata koji na različite načine i s većim ili manjim stupnjem opštosti raspravljaju o odnosu avangarde i klase pomenimo radove Đoka Tozija *Avangarda i radnička klasa,* Radoša Smiljkovića *Proletarijat i partija,* Slavka Soršaka *Komunikacija avangarde i klase* i Atile Sama *Pregled rada partijske škole u Subotici.*

Ivan Perić je u svom referatu dao sintetičan prikaz iskustva našeg socijalističkog samoupravnog društva o izražavanju i delovanju revolucionarnog subjekta. Referat ima naslov: *Revolucionarni subjekt i delatnost avangarde.* Dušan Bilandžić je, u referatu *SKJ i de-*

mokratizacija revolucionarne diktature, težište stavio na analizu procesa odumiranja države. Vladimir Goati je objavio prilog pod naslovom *Ideološke dimenzije avangarde u uslovima samoupravljanja.* U deset teza koje je svrstao pod taj naslov, autor naglašava, pre svega, značaj dinamike i razvoja ideologije avangarde u našem društvu, u skladu s promenama u samom društvu i s obzirom na ciljeve koje želimo postignuti. Ilija Mrmak je, u referatu *Dijalektika odnosa društvenomoralnih vrednosti radničke klase i njegove revolucionarne avangarde,* postulirao neprestano usklađivanje odnosa između društveno-moralnih vrednosti i avangarde, što je jedan od uslova revolucionarnog kontinuiteta.

U članku *Savez komunista i savremeni zadaci sindikata* Bogdan Kavčič razmišlja u prvom redu o zadacima i odgovornosti sindikata u ostvarivanju Zakona o udruženom radu. Mirjana Ule se pozabavila Savezom komunista i jednim za aktuelni trenutak vrlo značajnim, ali malo obrađivanim problemom. U referatu *Uloga žena u borbi radničke klase za socijalistički preobražaj društva* prikupila je obimnu empirijsku građu, koja ukazuje na ravnopravnost žena u našem društvu kao na jedan od primarnih ciljeva socijalističke revolucije.

U problemskom kompleksu „Radnička klasa i revolucionarna pitanja — međunarodne dimenzije" objavljena su četiri referata. Dimitar Mirčev je, u saopštenju *Avangarda ili elita,* dao skicu za kritiku buržoaskih shvatanja o političkom vodstvu.

Branko Pribićević je priložio teorijsku skicu *Revolucionarni pokret i postrevolucionarno uređenje.* U oceni delatnosti i uloge Saveza komunista autor polazi od tvrdnje da stvarnu ulogu SK mnogo bolje označava termin vodeća nego vladajuća partija. Zorica Priklmajer-Tomanović analizira, u članku *Komunistička partija i politika savezništva u strategiji mirnog puta u socijalizam,* ulogu komunističkih partija u oblikovanju većinskog opredeljenja za socijalistički preobražaj društva u zapadnoevropskim zemljama. Peter Jambrek u svom prilogu, u kome polazi od naših narodnooslobodilačkih, revolucionarnih i samoupravnih iskustava, analizira odnos uloge subjektivnih snaga i društvenog razvoja u subsaharskoj Africi.

Ovaj tematski dvobroj „Teorije i prakse" doneo je obilje materijala (gotovo 300 stranica teksta). Uprkos tome što je namena ove naše beleške samo prikaz, smatramo da ne bi bilo pravo ako uredništvu časopisa ne bismo odali i priznanje za ažurno objavljivanje referata i za sopstvenu odluku da sadržaj savetovanja skupi na jednom mestu. Tim potezom je ono, svakako, znatno doprinelo kontinuitetu stvaralačkog dijaloga o značajnoj temi koja je bila u središtu pomenutog savetovanja.

U dvobroju 7—8 „Teorija in praksa" donosi preostale referate sa savetovanja „Dijalektika odnosa između radničke klase i njegove revolucionarne avangarde", kao i priloge diskusiji. Pošto je diskusija bila veoma plodna, prikazaćemo samo neke od tih brojnih priloga.

Tekst Borisa Majera *Radnička klasa u prelaznom periodu* uvodi u taj deo ove sveske. Adolf Bibič daje značajno i aktuelno razmišljanje *Spontanost i organizacija u političkoj teoriji Roze Luksemburg.* Na problem radničke većine u Savezu komunista usredotočeni su prilozi Borisa Vuškovića *(Neki aspekti empirijske suštine SKJ)* i Miroslava Gonje *(Problem obezbeđivanja radničke većine u SK).*

U diskusiji su, pored mnogih, govorili i sledeći učesnici savetovanja (naslove njihovim prilozima je dala redakcija časopisa): Milorad Muratović je diskutovao o temi SKS — vodeća samoupravna demokratska snaga, a Stipe Šuvar o ulozi partije u procesu društvenog preobražaja rada; Gojko Gruevski je pokušao da definiše neke determinante odnosa radničke klase i SK; Drago Zajc je istupio s tezama za diskusiju o temi relacije između istraživanja svesti i aktivnosti članova SK i

Saveza socijalističke omladine Slovenije; Stjepan Pulišelić je raspravljao o temi: „Objektivni istorijski položaj i odnos između radničke klase i njene avangarde". Zanimljive priloge diskusiji dali su Slavko Podmenik *(O vrednovanju i ocenjivanju odnosa i interesa članova SK)* i Božidar Debenjak *(O odnosima među klasom, teorijom i revolucionarnom avangardom)*. Milan Gvero se u svojoj reči u diskusiji zadržao na problemu kriterijuma za definisanje radničke klase, a Boštjan Markič je ocrtao odnose radničke klase, Saveza komunista i delegatskog sistema. Slične tematike se dotakao i Savin Jogan, govoreći o odnosu subjektivnog faktora, samoupravnih organa i organa vlasti.

Inače, uvodnik za ovaj dvobroj časopisa napisao je Petar Bekeš. U tekstu s naslovom *Pluralizam samoupravnih interesa* on upozorava na nerešena pitanja i otvorene dileme koje stoje pred našim društvom u predizbornom periodu.

Beno Zupančič objavljuje tekst s naslovom *Kultura kao rezultat i uslov napretka*. Po operacionalnom definisanju osnovnih pojmova (kultura, kulturna politika, napredak, humanizacija napretka) autor usmerava svoj interes na problem odnosa kulture i oslobođenja čoveka. U nastavku svoje rasprave on razmatra još i probleme slobode stvaralaštva i probleme odnosa radnika i kulture. U zaključku autor još jednom upozorava na značaj onog shvatanja kulture koje u njoj vidi pre svega široku reku oslobađanja čoveka.

Vladimir Klemenčič raspravlja o samostalnom ličnom radu u privrednim delatnostima. Iztok Vinkler objavljuje aktuelan prilog *Preobražaj ljubljanskog visokog školstva*. Autor analizira intenzivnost i kvalitet promena u procesu povezivanja univerziteta s udruženim radom (upis, regionalna i socijalna struktura studenata, proces menjanja studijskih programa), probleme kadrovske politike (subjektivizam na tom području) i ulogu Saveza komunista u procesu preobražavanja. S tim u vezi on upozorava na nedovoljnu kritičnost komunista i na slabu orijentaciju na stvarne, sadržajne promene.

U rubrici „Diskusiona tribina" objavljena je rasprava Marka Kerševana *Katolička kritika marksističke kritike (religije)*. Rasprava je aktuelan i pronicljiv odziv na doktorsku disertaciju Toneta Stresa, a zanimljiva je pre svega kao kritička analiza teoloških objašnjenja pojma religije u jugoslovenskoj marksističkoj misli.

Anton Perenič objavljuje raspravu o odnosu prava i politike. Autor upozorava na zapostavljanje istraživanja toga odnosa, zbog čega su i razmišljanja o tom odnosu i danas još na nivou najopštijih pojmova. Autor konfrontira pravo i politiku kao odnos sfere kojoj se materijalistički mogu utvrditi osnovna svojstva (pravo) i sfere subjektivnosti (politika). Sa područja međunarodne politike pomenuli bismo prilog Radovana Vukadinovića *U očekivanju SALT II*.

U časopisu je objavljen i napis Jerzy Wiatra o tradiciji i sadašnjosti u poljskim političkim naukama i intervju časopisa „Rinascita" s Ulofom Palmeom o trećoj fazi ekonomske demokratije. Bogdan Kavčič je objavio recenziju knjige dr Vladimira Štambuka *Tiha dominacija*.

Joco Klopčič

Registar
za 1977. godinu

PRIKAZI KNJIGA

	Broj	Strana
STRUGAR Vlado:		
Gligor Todorovski: Okupacijata na zapadna Makedonija	4	751
Dr Nedim Šarac: Uspostavljanje šestojanuarske diktature 1929. godine	10	1892
SULJEVIĆ Kasim:		
Todo Kurtović: Komunisti i nacionalne slobode	2	339
ŠUPERKA Partizan:		
Ali Dida: Studije iz društvenih nauka	7—8	1452
VASIĆ Dušan:		
Dr Miodrag Višnjić: Delegatski sistem	10	1897

PRIKAZI ČASOPISA

	Broj/strana
„Aktuelna pitanja socijalizma"	6/1209
„Çevren"	3/544
„Dijalog"	4/754
„Dometi"	11/2088
„Economia"	10/1906
„E drejta — Pravo"	12/2269
„Filmska kultura"	11/2095
„Ideje"	11/2076
„Istra"	11/2086
„Jednota"	2/356
„La Battana"	11/2071
„Lumina"	11/2081
„Macedonian Review"	9/1700
„Марксистичка мисао"	1/180
„Marksizam u svetu"	9/1714, 10/1908
„Međunarodni problemi"	10/1904
„Međunarodni radnički pokret"	9/1712
„Мост"	2/353, 11/2073
„Naše teme"	9/1706, 11/2090
„Нова думка"	9/1698
„Novy život"	7—8/1460

CENA 15.— DIN.